ОТТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ

МАТЕРИАЛИ ОТ ВТОРАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ***„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ“*** – ШУМЕН, 14–16.05.2010 ГОДИНА

Редакционна колегия:

Акад. проф. дин Васил Гюзелев
Чл. кор. проф. дмн Дамян Дамянов
Проф. дин Иван Божилов
Проф. дин Иван Йорданов - отговорен редактор
Проф. дин Илия Илиев
Проф. дин Вера Бонева
Доц. д-р Христо Харитонов
Гл. ас. д-р Тодор Тодоров
Мария Георгиева

© Авторски колектив, 2011
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 2011

ISBN: 978-954-577-588-8

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“

ОТТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ

МАТЕРИАЛИ ОТ ВТОРАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ***„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ“*** – ШУМЕН, 14–16.05.2010 ГОДИНА

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“,
Шумен, 2011

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....11

ОБРЪЩЕНИЕ към участниците и гостите от чл.-кор. проф. дмн Дамян Дамянов – председател на Съюза на учените в България.....13

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ

Светлана Венелинова
Археологически проучвания на селищната могила при Иваново, Шуменско през 2008–2009 година 17

Росица Миткова
Надгробна могила от Ранната бронзова епоха в землището на ДП „Кабиюк“ край Шумен (Предварително съобщение).....25

Иван Карайотов
Циркулация на Месамбрийски и аполонийски монети в Шуменски район (V в. пр. Хр.– III в. след Хр.).....36

Мирослава Доткова
Монетно съкровище от Шуменско.....48

Олег Александров
За една особеност при планирането на римските градове в Долна Мизия и Тракия.....55

†Василка Герасимова
Античното селище и късноантичната крепост до село Ковачевец, Поповско в светлината на епиграфски паметници.....64

Дочка Владимирова-Аладжова
Един особен поглед към установяването на християнството по българските земи.....78

Сашка Георгиева
Раннохристиянската представа за любовта и секса в брака.....86

СРЕДНОВЕКОВИЕ

Васил Гюзелев
Българските земи и тяхното население в географско-пътеписната книжнина (IV–XIV в.).....103

Зарко Ждраков
Короната на Велика/Стара България 121

Игор Лазаренко
Одесос в писмените извори за заселването на българите във Втора Мизия - град или езеро (река)? 131

Павел Георгиев
Великият хан Омуртаг (814-831) - просопографски бележки 144

Иван Йорданов
Медальоните на хан Омуртаг (814-831) 161

Пламен Бонев
Рентгено-флуоресцентен анализ на медальона на кан Омуртаг (814-831) и византийски солиди от първата половина на IX век 170

Филипос Филипу
По въпроса за гоненията на християни по време на управлението на кан Омуртаг 178

Камен Станев
Депортираните ромеи в България 812-837 година 183

Лиляна Симеонова
Между „аварския костюм" и скарамангиона: бележки върху мъжкото аристократично облекло в България (IX-X в.) 196

Иван Иванов
Върху значението на владетелските титли ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ И CANISAUCI при прабългари и авари 212

Мариана Минкова, Иван Иванов
За значението на някои термини от преславския военноинвентарен надпис 224

Борис Борисов
До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство) 231

Николай Кънев
Към въпроса за българското и за византийското политико-териториално присъствие в Северна Тракия през Ix в. (С оглед данните на сфрагистиката) 252

Илия Илиев
От манастира Полихрон до столицата Плиска - 30-годишното пътуване на славянската писменост към Средновековна България 262

Toni Filiposki
The Ohrid bishopric in the IXth century 276

Георги Атанасов
Печатите на българските владетели от IX-X век в Дръстър (Силистра) 286

Цветана Чолова
Преславската висша школа и образованието в европейския Югоизток
през средните векове 294

Христо Трендафилов
Цар-симеоновият гастрол на 9. IX. (923/924): деконструкция на архитипа 311

Тодор Тодоров
Византийският титул магистър в историята на Първото българско царство 330

Бистра Николова
Цар и Анахорет. Пътуване към светостта 338

Николай Алексеенко
Памятники археологии в ряду источников по популяризации и развитию современного
туризма: несколько новых моливдовулов болгарского происхождения 352

Антон Мохов
Ведомство τοῦ ὀξέου δρόμου в конце X-XI в. (по данным сфрагистики) 360

Константин Тотев
Византийски печати - инталии от Средновековна България (Добавки и корекции) 371

Валери Йотов
Нови данни за Ранносредновековни български некрополи 385

Гергана Илиева
Кръстове от вътрешния град на Плиска (X-XI в.) 392

Константин Константинов
Типология и разпространение на цилиндричните маслобойки
от Средновековна България 407

Стоян Витлянов
За една бронзова украса от Велики Преслав 414

Тихомир Тихов
Колективна находка на костени предмети от фонда на РИМ - Шумен 419

Тодор Овчаров
Селища от Първото българско царство във Великотърновска област 430

Люба Илиева
Културни рецепции от периода на Първата българска държава 435

Владимир Ангелов
Източните български земи във византийската историопис от XV век..... 439

Евелина Тодорова
За производството на амфори през Средновековието..... 446

Бисера Томова
Плетенето през средновековието в България..... 459

Красимир Кръстев
Възникване и развитие на Волжка България (до началото на X век)..... 469

НОВА И СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ

Мирослав Тошев
Бележки за ролята на котленския проход и отсечката Котел-Омуртаг в пътната мрежа на източните български земи 485

Женя Жекова
По пътя на териака в България 508

Андрей Шаманаев
Зарождение «научного туризма» в России и культурное наследие Крыма в конце XVIII- первой половине XIX в 516

Архимандрит Павел Стефанов
Спомоществователи за български печатни книги през XIX в. в Шумен и Шуменско...524

Гергана Георгиева
Теметтуат Дефтерите като извор за историята на град Шумен 531

Христо Харитонов
Монетите на шуменските християнски храмове..... 543

Милена Андреева
Малко известни факти за пътуванията на шуменския апостол Панайот Волов..... 553

Вера Бонева
Рафаил Попов като дописен член на Българската академия на науките: пет забравени документа..... 561

Жоржета Назърска
Преименуване на населени места и местности в Шуменския регион (1878-1944) 572

Росица Ангелова
Велико Дюгмеджиев в аналите на българската музикална култура 587

Ирина Витлянова
За историко-демографската характеристика на селищата от Провадийския сърт
с оглед развитието на местното традиционно облекло 601

Даниел Руменов
Населението на град Шумен в периода 1920-1944 г. - демографска характеристика...614

Ганка Рупчева
Руската гимназия в Шумен- 1922-1934 г..... 622

Лизбет Любенова
Варненски и преславски митрополит Йосиф и шуменци 646

Стоян Танев
Иван Багрянов - офицер-патриот, парламентарист, политик и държавник 657

Васил Параскевов
Учителският институт в Шумен в контекста на обществено-политическото развитие
на България 1944-1953 г. 674

Бета Хараланова, Тинка Бозова
Неизвестното за химна на Шумен „Оттука започва България" 686

Светлозар Стоянов
Пътуванията в инфраструктурата на Шумен (1992-1996 г.) 694

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ - РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Димитър Тадаръков
Културният туризъм - катализатор на икономическото развитие 709

Атанас Близнаков, Блага Стойкова, Милен Пенерлиев
Квалификация по културно-исторически туризъм..... 715

Милен Пенерлиев
Шумен като част от туристическото райониране на страната 727

София Василева, Даниел Руменов
Възможности за религиозен туризъм в Шуменска област..... 732

Цветанка Бонева
Музеите в Шуменски регион в новите пазарни условия. Културен туризъм 740

Евгени Велев
Взаимодействие между художествените институции на съвременното изкуство и националните, регионалните и местни власти в контекста на развитието на културния и арттуризъм 750

Матей Матеев
Поглед върху популяризацията на археологическото и архитектурното наследство на Шумен и неговия хинтерланд и нови идеи за него като национална и европейска дестинация за културния туризъм 757

Ивелина Кючукова
Теренни проблеми на културния туризъм в България 774

Красимира Колева

Езикът на виртуалната кампания „културен туризъм" 777

Съкращения 783

Списък на авторите 785

УВОД

Настоящият сборник представя докладите, изнесени на Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм *„Пътуване към България“*, проведена между 14 и 16 май 2010 г. в град Шумен. Както първия, така и този научен форум е под патронажа на президента на република България, г-н Георги Първанов. Същите са и главните организатори на конференцията – Съюзът на учените в България и Научноизследователският център по византинистика към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Финансирането на проявата отново е поето от Община Шумен. Същата е и главната цел на научния форум – да се популяризира България и нейната история; да се свърже академичната наука в областта на историята и археологията с потребителите на археологически и исторически продукт.

Наред с тези прилики между първата и втората конференция, които без съмнение илюстрират поставянето на основите на една традиция (надяваме се, че тя ще се запази и през следващите години), в замисъла и реализацията на втория научен форум има и някои отлики. Първо, мотото на конференцията – „Оттука започва България“. Изборът на тази популярна фраза от химна на град Шумен не е случаен. С него се демонстрира желанието (без то да се абсолютизира) на организаторите, научните доклади, съобщения и дискусии да се концентрират към историческата съдба на земите в днешна Североизточна България, които справедливо се определят като ядката на българската държавност. На второ място, за разлика от първата конференция, чиято историко-археологическа част беше ориентирана към Българското средновековие, сега хронологическият обхват на изнесените доклади е значително по-широк – от първите следи на човешката цивилизация до наши дни. Последното се отрази както върху броя на участниците, така и върху структурата на настоящия сборник. В него са обособени четири основни раздела. Първите три в хронологическа последователност включват проучвания на историци и археолози от България, Русия, Украйна, Гърция и Република Македония. В четвъртия раздел, предвид основната цел на научния форум, са включени доклади в областта на културния туризъм.

Редколегията на настоящия сборник изказва своята благодарност на всички, които се включиха в него със свои проучвания. Надяваме се, че с този том се задълбочава ползотворното сътрудничество между научната общност, туроператорската гилдия и държавната администрация (централна и общинска) в името на една обща цел – да превърнем пътуването към България и към нейните културно-исторически забележителности в привлекателна туристическа дестинация за чужденците и повод за национална гордост на всички българи.

От Редколегията

ОБРЪЩЕНИЕ
към участниците и гостите
от чл.-кор. проф. дмн Дамян Дамянов –
председател на Съюза на учените в България

Уважаеми госпожи и господа,
Добре дошли в Шумен!

От 8 до 11 май 2008 г. в Шумен се проведе Първата национална конференция „Пътуване към България“ като конкретната тема бе „Пътувания в средновековна България и съвременният туризъм“. Докладите от конференцията бяха публикувани във внушителен том[1] и бе взето решение за регулярност през две години.

Темата на Втората национална конференция е „Оттука започва България“

Тази популярна фраза, с която започва химнът на град Шумен, напълно отговаря на историческите реалности. Поради факта, че днешният град Шумен е разположен между първите две български столици – Плиска и Преслав и свързания с тях култов център „Мадара“, тук се поставят основите на процесите, които предопределят съществуването на българската държава и нация повече от 1330 години.

Оттук започва държавността – след създаването на Дунавска България в 681 г. Именно тук – в Плиска и по-късно в Преслав – се формират основните държавни институции.

Оттук започва приобщаването на българския народ в лоното на християнството и вливането му в световното християнско семейство.

Оттук започва и разпространението на славянската писменост, която днес се използва от над 500 милиона жители на планетата.

В годините на османското владичество Шумен постепенно е превърнат във важен военен и икономически център. Въпреки това, градът има своя достоен принос както в борбите за национално освобождение, така и в Българското духовно възраждане.

През 1813 г. е организирано първото гражданско честване на празника на Св. Св. Кирил и Методий, на който е представено и първото в българските земи „театро“, а през 1856 г. е поставена комедията на Сава Доброплодни „Михал“, която историците на българския театър все още смятат за негово начало. В Шумен е проведено първото по българските земи „училищно изпитание“ (1846 г.), изработени са учебни програми по европейски образец и е открито първото класно девическо училище (1856 г.). Приет е устав за селските училища и е въведено задължителното начално образование за децата от Варненско-Преславската епархия. През 1850 г. е създаден първият български оркестър за „европейска“ музика, а малко след това и първите ученически хор и оркестър. През 1856 г. е открито едно от първите читалища – „Архангел Михаил“. Шуменец е авторът на първата оригинална българска драма (Д. Войников „Стоян войвода“) и на първата българска повест (В Друмев „Нещастна фамилия“).

---

[1] *Ред. бел*: *Пътуванията в средновековна България*. В. Търново, Абагар, 2009, 592 с.

След Освобождението градът запазва своето място сред важните административни, стопански, културни и военни центрове на България.

Всички тези достижения са познати в науката, но все още не са намерили своето подобаващо място в сферата на културния туризъм.

Но България не започва само от Шумен и Шуменска област! България започва от всяко кътче на страната ни, от всяко историческо събитие, които се вплитат във формирането на българската народност, и се вписват в историята на Първата, Втората и Третата българска държава. Те бележат създаването на българската култура като съчетание на национални традиции и чуждестранно влияние. Във всеки град и област на страната (а и в съседни земи) има събития и паметници, които бележат едно начало. Нека заедно ДА ПЪТУВАМЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ!

15 май 2010 г. *чл.-кор. проф. дмн Дамян Дамянов*
Шумен

ПРАИСТОРИЯ И АНТИЧНОСТ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ ИВАНОВО, ШУМЕНСКО ПРЕЗ 2008–2009 ГОДИНА

Светлана Венелинова

През 2008 година в източната периферия на селищната могила при с. Иваново са проведени аварийни археологически разкопки, наложени от извършените незаконни изкопни дейности, при които е иззета пръст за строителни цели[1]. В разрушената част на могилата, върху площ от 80 м^2 е направен изкоп, чийто стени са изправени и оформени в северен, централен (западен) и южен профил на сондажа. В северния и южния край на сондажа са разположени две „триъгълни площадки“, обозначени като северен и южен сектор. В северния сектор е проучен целият културен пласт с дебелина 1,80 м, а в южния сектор той е разкрит на дълбочина до 0,85 м от повърхността. През 2009 година проучванията продължиха върху площ от 69 м^2 южно и западно от сондажа, направен през 2008[2] (Обр. 1).

В настоящото съобщение са представени в обобщен вид проучванията на селищната могила „Банята“ при с. Иваново в периода 2008–2009 г., като е поставен акцент върху изясняването на стратиграфията на обекта.

Жилищните хоризонти са проследени в стратиграфската им последователност отдолу нагоре и обозначени с римски цифри, а отделните прослойки в тях са наименувани с латински букви. Разкритите в жилищните хоризонти структури са номерирани с арабски цифри (Обр. 2 и 3).

Под най-долното жилищно ниво, проучено до този момент в северния сектор на сондажа, на дълбочина –5,70 м/ –6,13 м^3 е разкрита дупка от кол, която заедно с други две оформят редица с ориентация СЮ пред централния профил (структура 1). Вероятно тя маркира основата на палисадата на най-рано просъществувалото селище, разположено в непроучената все още западна част на могилата, чийто културен пласт е обозначен като I хоризонт[4] (Обр. 4).

Втори жилищен хоризонт съответства на описания в полевата документация „хоризонт D“. Той е проучен в северния сектор на сондажа от 2008 г. като се проследява по протежение на централния и югоизточния му профил с дебелина между 0,10 м и 0,55 м. В него се различават два етапа.

От ранния етап на II хоризонт в северния сектор на сондажа са проучени подово ниво и деструкции от опожарено жилище (структура 2)[5]. В най-южния край подът наподобява основа на стена с ширина 0,64 м (СЮ), до чиято външна страна е запазено легло от кол. Върху пода са разкрити овъглени жлъди и дренки, в непосредствена близост, с които е намерен фрагментиран керамичен съд.

При заглаждането на централния профил в неговия централен и южен сектор са разкрити обмазки от различни съоръжения (структури 3, 4, 5), съществували за кратко време синхронно с жилището в северния сектор. В по-късен етап над разкритите структури в централния и южния сектор се оформя слой с дебелина между 0,13 м и 0,44 м от сивокафява глина, смесена с чакъл и размити горели мазилки. Неговото предназначение

не е ясно, но не е изключено той да представлява улица или част от междужилищно пространство.

III хоризонт съответства на описания в полевата документация „хоризонт С“. Той е проучен в северния сектор и документиран в централния и югоизточния профил на сондажа от 2008 г, както вероятно и в най-ранния културен пласт в квадрат J8, разкрит през 2009 г. В него също могат да се проследят два етапа.

От ранния етап на III хоризонт в северния сектор на сондажа от 2008 г. на дълбочина –5,23 м/ –5,58 м са проучени подово ниво и деструкции (структура 6). Те са разположени непосредствено над жилището от II хоризонт (структура 2). Подът е с дебелина между 0,05 м и 0,15 м и е слабогорял, като по него е разпиляно овъглено зърно от еднозърнеста пшеница. Над деструкциите, на дълбочина –4,94 м/ –5,21 м е разкрито обмазано с глина горяло съоръжение, в което са намерени фрагменти от съд с овъглена двузърнеста пшеница (структура 7). Проучването на по-голяма жилищна площ ще позволи изясняване на стратиграфията на структури 6 и 7, тяхната принадлежност към едно и също жилище, както и неговата обособеност или взаимовръзка с жилището от II хоризонт[6].

В централния сектор на сондажа, на нивото на структури 6 и 7 и на 1,40 м южно от тях е разкрито овално по форма глинено вкопаване с диаметър 0,25 м (структура 8). Южно от него следва струпване от горели деструкции, които лежат върху слой от сива плътна глина, вероятно останали от съоръжение, разположено западно от централния профил на сондажа или източно от него и вече унищожено.

Над разгледаните структури 6, 7 и 8 в северния и централния сектор е натрупан пласт от жълта глина, смесена с размити горели мазилки, чакъл и въглени с дебелина между 0,13 м и 0,52 м, условно обозначен като пласт IIIa. Не е изключено да е имал нивелираща функция.

При престъргване на южния сектор в централния профил и на югоизточния профил на сондажа се наблюдава промяна в теренната ситуация. На дълбочина между –4,52 м и –5,43 м е достигнат пласт от сивозелена ронлива глина и чакъл с дебелина между 0,25 м и 0,91 м, обозначен като IIIb. На места в него се виждат ивици от изтляла дървесина. В основата на пласта е разположено съоръжение, съставено от редуващи се обмазки на две нива, между които на височина до 0,46 м е запазена дупка от кол със следи от дъбова дървесина (структура 9).

При зачистването на струпаната от багерите пръст в югоизточната част на сондажа е достигнат слой от зелена плътна глина с дървена конструкция[7](Обр. 4). В южния профил се вижда, че разкритото съоръжение не лежи върху стерилната основа на могилата, а под него има културен пласт. Пълното проучване на южния сектор на сондажа от 2008 г. ще позволи да се изясни до колко този пласт принадлежи към II жилищен хоризонт, както и да се прецизира стратиграфията на дървено-глиненото съоръжение. Съществува взаимовръзка между глинения слой и разкритите пред централния профил 16 дупки от колове с диаметър между 0,16 м и 0,20 м, които оформят ъгъл и обграждат пространство приблизително 3,50 м х 7,00 м. Вероятно дупките от колове очертават трасето на палисада, а глинено-дървеното съоръжение е самата стена. Стената е имала две дървени лица, между които е оставал 0,80 м дебел пълнеж от глина. В хронологичен аспект не е изключено разкритата стена и дупките от колове да са останали от палисадата на III жилищен хоризонт (структура 10).

Културният пласт в централния сектор на сондажа от 2008 г. е изгребан при изкопните дейности, предхождащи сондажните проучвания, но при зачистването на централния профил се установява, че над описания пласт IIIa следва друг, съставен от кафява

пръст, смесена с големи буци сивожълта плътна глина и въгленчета. Този пласт е обозначен като IIIc и е разкрит на дълбочина между –4,56 м и –5,20 м. Вероятно се е натрупал в един по-късен етап в централния сектор, но паралелно с пласт IIIb в южния сектор на сондажа от 2008 г.

От разположено в пласт IIIc съоръжение са останали две дупки от колове с диаметър 0,08 м/ 0,12 м, разкрити през разстояние от 0,50 м.

По време на разкопките през 2009 г. в северната половина на квадрат J8 е разкрит пласт от горяла глина и чакъл, който не е изчерпан. Между централния профил на сондажа от 2008 г. и сектора с проучения горял пласт в квадрат J8 остава неразкрита площ с приблизителни размери 2,00 м х 2,00 м и денивелация от около 1,50 м в посока ИЗ. Цялостното проучване на пласта с горели структури в квадрат J8 ще потвърди неговата принадлежност към късния етап на III хоризонт или към следващ жилищен хоризонт.

В северозападния ъгъл на квадрат J8 на дълбочина –2,56 м/ –2,73 м е разкрито съоръжение от разложена горяла глина (структура 11)[8]. Част от него остава под северния и западния профил на квадрата, където се проследяват четири обмазки. В съоръжението се очертава петно от сива плътна глина с елипсовидна форма и следи от обмазки. Източно от горялото съоръжение се оформя друго овално по форма съоръжение с голямо съдържание на размити горели мазилки и въглени, част от което остава под северния профил на квадрата (структура 12).

IV жилищен хоризонт се проследява в централния и южния сектор на сондажа от 2008 г. и в квадрат J8. В полевата документация съответства на описания като „хоризонт B2“. В южния сектор (квадрат J7) и в квадрат J8 е разкрит пласт от чиста сивозелена глина с разположена в него дървена конструкция. Наблюдава се слаба концентрация на керамични фрагменти. Между двата проучени терена остава непроучена площ от приблизително 2,60 м (СЮ) х 1,15 м/ 1,85 м (ИЗ). В посока ИЗ се наблюдава денивелация от 1,09 м до 1,29 м. Дървените конструкции в двата съседни квадрата се характеризират както с общи особености, така и с някои различия и тъй като не са цялостно проучени те са представени като две отделни структури.

В южния сектор на сондажа от 2008 г. е разкрита дървена конструкция, съставена от „пръчки“ с диаметър 5 мм, които следват различна ориентация и са били обмазани с глина, както се вижда от фрагментите мазилка с отпечатък от дърво със същия диаметър. На около 0,05 м под тях са разположени дъски с ширина до 0,10 м, повечето от които следват посоката СЮ[9] (структура 13).

В западната част на квадрат J8 върху площ от 3,30 м (СЮ) х 2,80 м (ИЗ) е разкрита дървена конструкция, част от която остава под по-късно горяло съоръжение в югозападния ъгъл, както и под западния профил на квадрата[10] (структура 14). Разкрити са дъски с ширина 0,30 м, които са разположени успоредно една на друга и оформят 8 редици ЗИ и 1 – СЮ. Ориентация СЮ следват разположените през 0,20 м един от друг дървени колове с диаметър 0,08 м. Съоръжението се намира на дълбочина –2,28 м/ –2,98 м, като отбелязва денивелация от 0,70 м в посока ИЗ и 0,30 м – в посока СЮ. Разкрити са дъски и колове, разположени едни над други с разстояние от 0,10 м до 0,22 м, като не е изключено съоръжението да е съставено от редуващи се глинени прослойки с дървена конструкция в два реда. Във взаимовръзка с дървено-глиненото съоръжение е редица от дупки на колове с диаметър 0,30 м, която маркира трасето на жилищна стена, разположена пред северния профил на квадрат J8.

Цялостното проучване на дървено-глинените съоръжения в двата квадрата ще изясни тяхната принадлежност към една и съща или различни структури, за чието предназ-

начение може да се допусне, че са представлявали обмазан дървен под или паднала стена на жилище.

В полевата документация от 2008 г. разкритите в северния и южния сектор на сондажа културен пласт В1 и само в южния сектор – А2 са описани като отделни жилищни хоризонти[11]. Проучванията през 2009 г. върху по-голяма площ доведоха до разкриване на двата пласта в квадрати I7 и J8, както и до предположението, че те принадлежат към един и същ V жилищен хоризонт. Този пласт е съставен от кафява пръст с размита сивозелена глина и чакъл, в който се наблюдава повишена концентрация на керамични фрагменти и животински кости.

В северния сектор на сондажа от 2008 г. на дълбочина –4,40 м/ –4,88 м е разкрито съоръжение, в което се редуват множество напластявания от глина с различен цвят и плътност с обща дебелина 0,10 м/ 0,48 м (структура 15).

На дълбочина –4,90 м/ –5,55 м пред северния профил на сондажа се оформя овално, обмазано с глина вкопаване с диаметър 0,25 м, което е било обградено с бордюр (структура 16).

В югозападния ъгъл на сондажа от 2008 г. е разкрито подово ниво на съоръжение, чиято западна и южна страна оформят ниска стеничка, а над него е разположен дебел слой от горели деструкции (структура 17). В полевата документация това съоръжение е описано като „хоризонт А2“. Впечатление правят откритите в непосредствена близост на дълбочина –4,20 м антропоморфна фигурка, костена лъжица, два керамични модела на жилище и „столче“.

V жилищен хоризонт е достигнат в южната половина на квадрат J8, където е разкрит пласт от горяла глина и чакъл, описан в полевата документация като хоризонт А2. Този пласт се проследява по цялото протежение на мини сондаж 1 и достига максимална дебелина от 0,30 м в югозападния ъгъл на квадрата, където е разкрито горяло съоръжение (структура 18)[12].

VI жилищен хоризонт първоначално е описан като „хоризонт А1“. В него се различават три слоя. Горният слой представлява сивокафява пръст с размити горели мазилки и повишена концентрация на керамични фрагменти. В следващия пръстта е смесена с буци глина, а най-долният е съставен от плътна сивозелена глина, която „запечатва“ деструкциите от разкритите в V жилищен хоризонт горели структури, а вероятно е имал и нивелираща функция. Културният пласт в VI хоризонт е с дебелина между 0,31 м и 1,05 м [13].

В югозападната част на квадрат J7 на дълбочина –3,16 м/ –3,45 м е разположено горяло съоръжение (структура 19). Върху площ от 2,10 м х 0,40 м/ 1,35 м са достигнати плътни горели мазилки от подово ниво с дебелина 0,10 м. Върху цялата площ на съседния квадрат I7 са разкрити множество струпвания от горяла глина и парчета деструкции. На дълбочина –3,48 м пред северния профил на квадрата върху площ от 0,30 м (СЮ) х 0,44 м (ИЗ) е достигнато подово ниво от твърди горели мазилки със загладена горна повърхност и дебелина 0,04 м. Предвид непосредствената близост като местоположение и дълбочина, на този етап от проучването се допуска, че съоръжението, разкрито в квадрати J7 и I7 съставлява под и деструкции от разрушено жилище.

В югозападната част на квадрат J8 е разкрито горяло съоръжение (структура 20), което е разположено непосредствено върху структура 18 от V хоризонт. На дълбочина –1,88 м/ –1,98 м върху площ от 1,38 м (ИЗ) х 0,90 м (СЮ) са разкрити горели до оранжево лицеви мазилки от подово ниво. Над него са концентрирани голямо количество късове горели деструкции, оформящи слой с дебелина между 0,18 м и 0,37 м.

В източната периферия на селищната могила при Иваново са разкрити шест жилищни хоризонта, от които най-ранният е документиран посредством част от палисадата

(Обр. 2 и 3). Четири от културните пластове са горели – II, III, V и VI хоризонт. Разкрити са 2 структури, сред които подови мазилки и деструкции от жилища, зърнохранилища, жилищни и крепостни стени. Цялостното разкриване на описаните съоръжения, както и на по-голяма жилищна площ ще позволи прецизиране на стратиграфията на обекта.

По наблюдения от трите стратиграфски профила на сондажа от 2008 г. – северен, централен и южен, могат да се допуснат три фази, през които в проучения участък на могилата животът протича с различа динамичност. Първата фаза съответства хронологично на най-ранното селище в I хоризонт, когато дупките от коловете на палисадата се проследяват равномерно по протежение на целия централен профил на сондажа от 2008 г. През този период източната периферия на могилата не е била обитавана, тъй като източно от редицата с дупки (палисадата) липсва културен пласт. През втората фаза първоначално структурите са концентрирани в северния и централния сектор, което съответства на II и III хоризонт. На финала на III хоризонт, както и в IV и V хоризонт постепенно се наблюдава едно изтегляне в южна посока. От друга страна в III хоризонт се проследява паралелно натрупване на два различни пласта – IIIa в централния и северния сектор и IIIb в южния сектор. IV жилищен хоризонт липсва в северната част на обекта. В последната трета фаза, която съответства на VI хоризонт се проследява една равномерност на заселване върху целия проучен до момента терен.

Керамичният материал от селищната могила се характеризира с особеностите на култура Поляница III и IV. Преобладават цилиндрично-коничните форми и биконичните със скъсена горна половина. Орнаментът най-често е рисуван с червена, бяла боя и графит. Сред често срещаните украси са кербшнит върху съдове-хранилища и похлупаци, както и врязани насечки или триъгълничета по устието и търбуха на съдовете. По време на археологическите проучвания са открити над 270 бр. находки, сред които украшения от спондилус и кост, каменни чукалки, брадви и тесли, керамични съдове, прешлени, тежести и гладилки. Сред култовите предмети са фрагменти от култови масички, столче, антропоморфна фигурка и една внушителна колекция от 30 фрагментирани керамични модели на жилища, концентрирани върху малка площ. Най-значителен дял – 1/6 от всички находки, са оръдията от кост и рог, като 11 от тях са бойни брадви от рог, концентрирани над разкритата дървено-глинена стена на палисадата от III жилищен хоризонт.

В хронологичен аспект селищната могила при с. Иваново е била заселена в късните фази на ранния халколит, около средата на V хил. пр. Хр. и животът на нея е продължил за един кратък период от около 300 години.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Квадратна мрежа на селищната могила при Иваново с проучения участък през 2008 – 2009 г.

Обр. 2. Централен профил на сондажа от 2008 г.

Обр. 3. Стратиграфия на проучените културни пластове в източната периферия на могилата.

Обр. 4. Дупки на колове от палисади от I и III жилищен хоризонт.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Венелинова, С.** Аварийни археологически разкопки на селищна могила Иваново – Банята, община Върбица. – *АОР през 2008 г.*, С., 2009, 80–82.

[2] **Венелинова, С. Гюрова, М.** Археологически разкопки на селищната могила при с. Иваново, Шуменско. – *АОР през 2009 г.*, С., 2010, 68-71.

[3] Дълбочините са измерени спрямо централния репер на могилата, чиято надморска височина е 239,70 м.

[4] **Венелинова, С.** Археологически разкопки на селищна могила „Банята“ при с. Иваново, Шуменско през 2009 г. – *Известия на Исторически музей Шумен*, т. XV, Шумен, 2010, (под печат).

[5] **Венелинова, С.** Аварийни археологически разкопки, с. 82.

[6] **Пак там.**, 80-82.

[7] **Венелинова, С.** Дървено-глинени съоръжения от халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. – В: Сборник с доклади от международния симпозиум *„Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха“*, проведен на 26 – 30 октомври 2009 г. в Пазарджик – Юндола, (под печат).

[8] **Венелинова, С. Гюрова, М.** Археологически разкопки, 69-70; **Венелинова, С.** Археологически разкопки на селищна могила „Банята“.

[9] **Венелинова, С.** Аварийни археологически разкопки, с. 80.

[10] **Венелинова, С.** Дървено-глинени съоръжения (под печат); Археологически разкопки на селищна могила „Банята“, (под печат); **Венелинова, С. Гюрова, М.** Археологически разкопки, с. 69.

[11] **Венелинова, С.** Аварийни археологически разкопки на селищна могила Иваново …, 8.

[12] **Венелинова, С. Гюрова, М.** Археологически разкопки, с. 69; **Венелинова, С.** Археологически разкопки на селищна могила „Банята“ (под печат).

[13] **Венелинова, С. Гюрова, М.** Археологически разкопки, с. 69; **Венелинова, С.** Археологически разкопки на селищна могила „Банята“ (под печат).

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE TELL NEAR THE VILLAGE OF IVANOVO, SHUMEN REGION, IN 2008-2009

Svetlana Venelinova

Abstract

The article presents the results of the excavations on the east periphery of the “Baniata“Tell near Ivanovo, Shumen region from 2008 to 2009 year. An attempt is made to explain the stratigraphy of the tell.

Six building levels were found on the east periphery of the Ivanovo Tell. The earliest of them was registered through a part of a palisade. Five of the building levels were burned – II, III, V and VI. Three phases of existence of the settlement with different dynamics are supposed according to the observations on the north, central and sought profile to the sounding from 2008 year.

The pottery of the Tell has the special features of Polyanitsa III and IV Culture.

In the chronological aspect, the Ivanovo Tell was settled in the last phases of the Early Chalcolithic Period, about the middle of 5th mill. B.C., and the life there continued about 300 years.

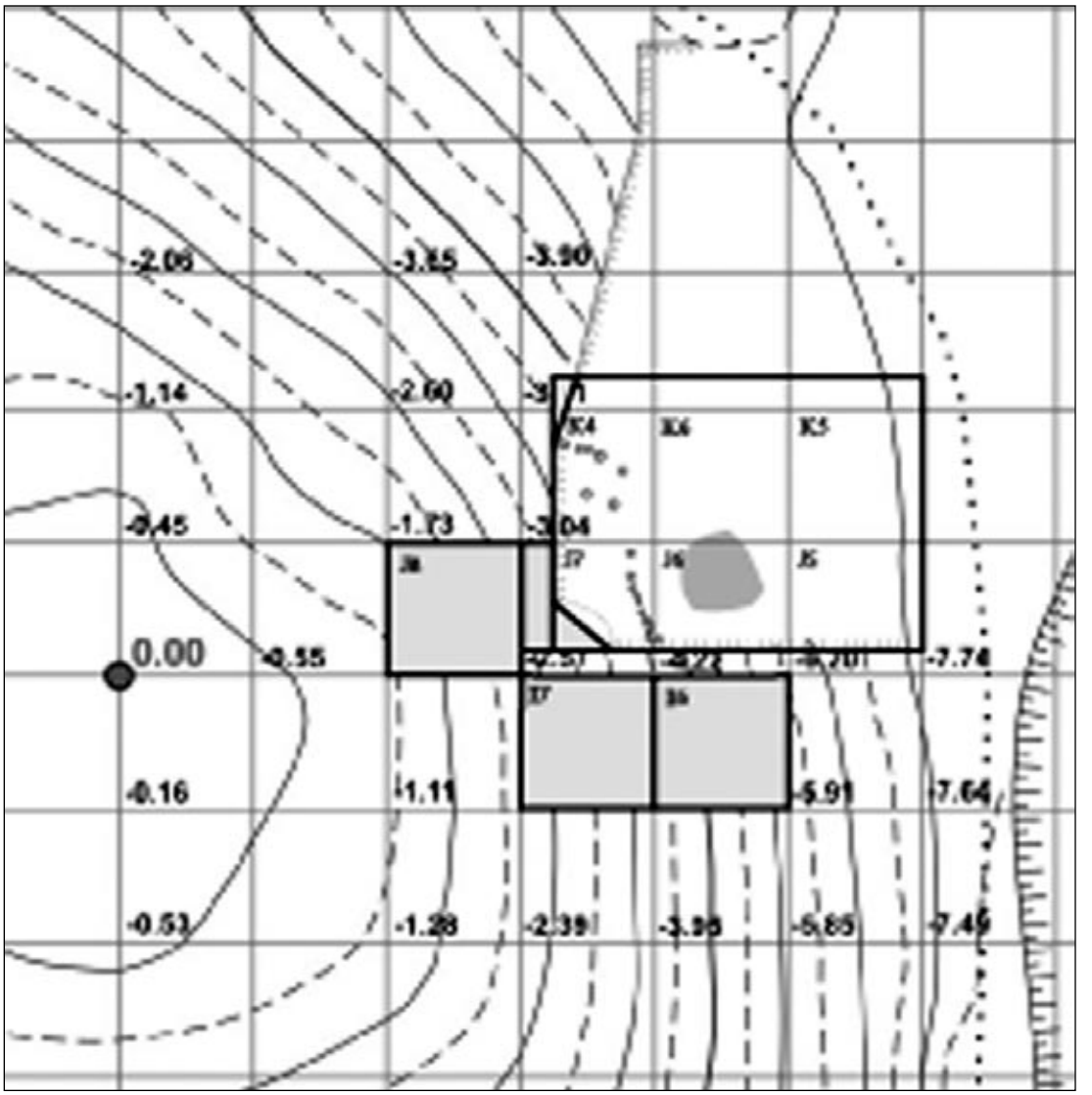

Обр. 1. Квадратна мрежа на селищната могила при Иваново с проучения участък през 2008 – 2009 г.

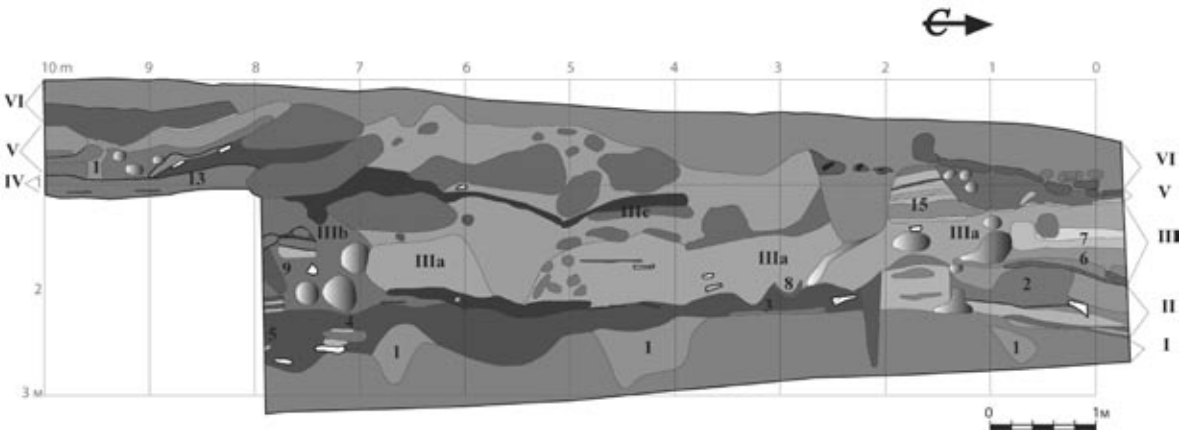

Обр. 2. Централен профил на сондажа от 2008 г.

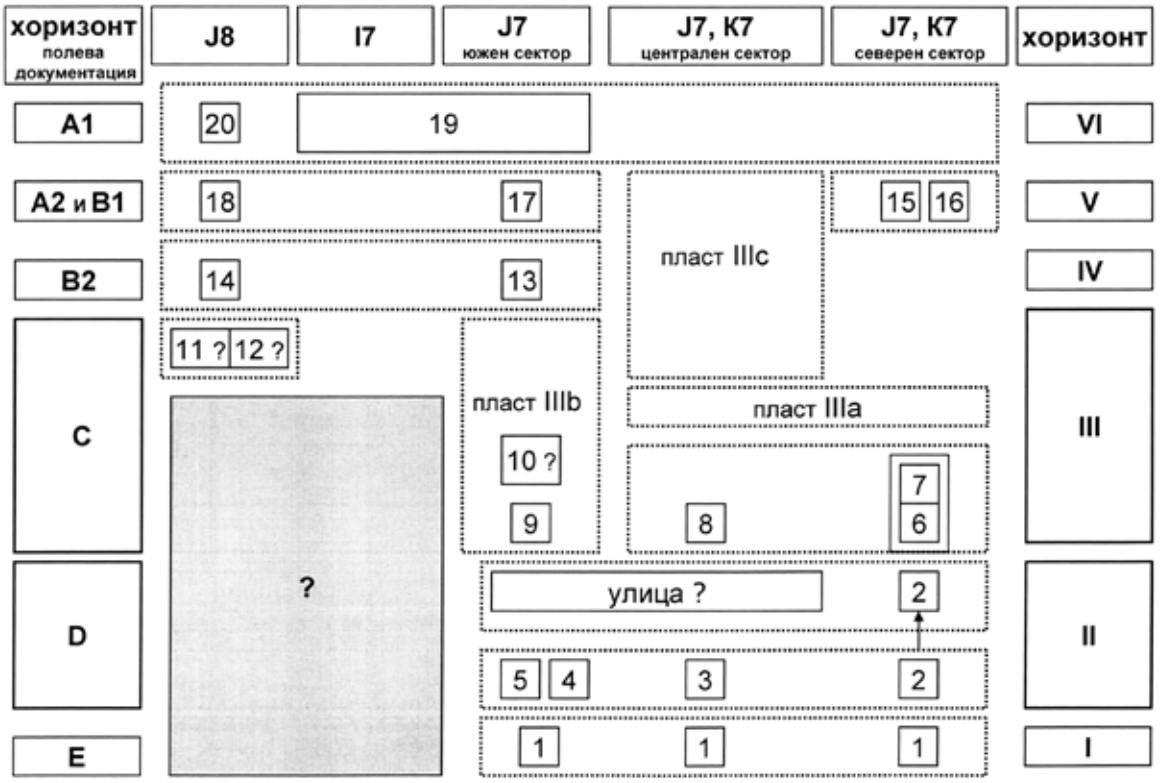

Обр. 3. Стратиграфия на проучените културни пластове в източната периферия на могилата

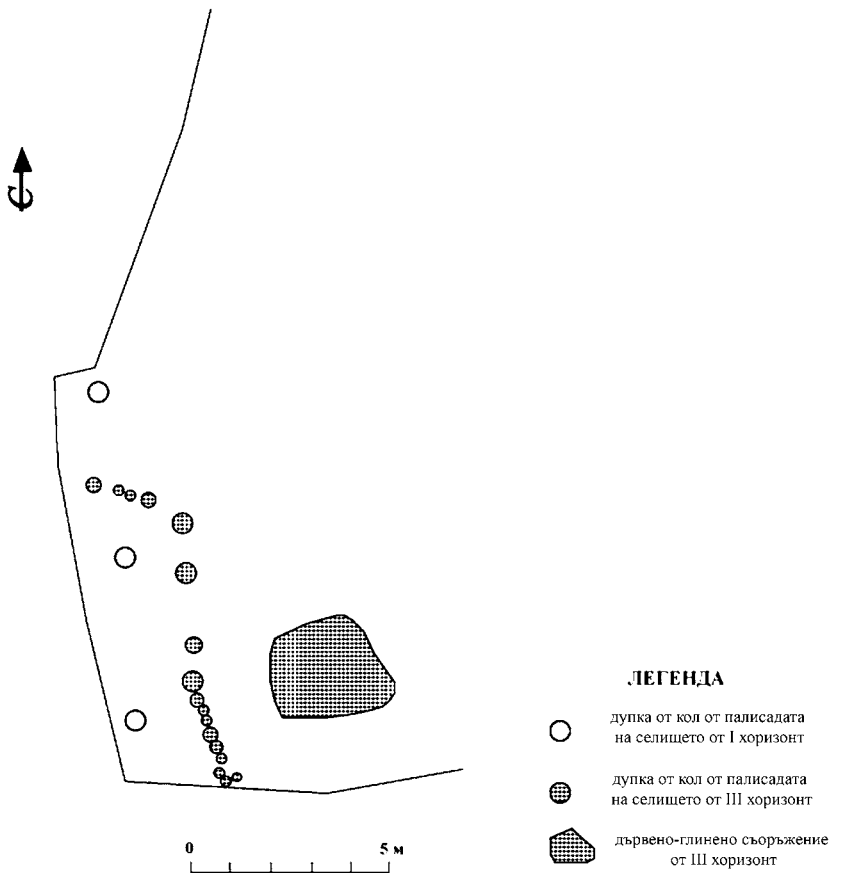
ЛЕГЕНДА
дупка от кол от палисадата на селището от I хоризонт
дупка от кол от палисадата на селището от III хоризонт
дървено-глинено съоръжение от III хоризонт
0
5 м

Обр. 4. Дупки на колове от палисади от I и III жилищен хоризонт

НАДГРОБНА МОГИЛА ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ЗЕМЛИЩЕТО НА ДП „КАБИЮК“ КРАЙ ШУМЕН
(Предварително съобщение)

Росица Миткова

В памет на Рашо Рашев

При проучването на ранносредновековния могилен комплекс през 2006 г, сондажно беше разкопана и една могила с по-малки размери, означена в документацията под № 5. Разкопките бяха ръководени от **ст.н.с. I ст. Рашо Рашев**. В тях като сътрудник взе участие и авторът на настоящото съобщение[1].

Ранносредновековният могилен комплекс е разположен в ниска равнинна местност (ср. н. в. 195 м), на 6 км северно от гр. Шумен, между Чаирдере (квартал на гр. Шумен и фермите на с. Коньовец (Кабиюк) (***Обр. 1***). Съставен е от 4 изкуствено натрупани могили, оформящи квадрат. Две от тях (№ № 1 и 4) са проучени през 2005 г. В могила № 4 се откри гроб, датиран според богатия гробен инвентар и керамиката от ядрото на могилния насип VII – VIII в. Могили 2 и 3 бяха проучени през 2006 г. В тях гробове не се откриха. Според керамиката от могилните ядра те също се отнасят към Ранното средновековие и се интерпретират като поменални. Под могила № 3 бяха разкрити структури от по-ранни периоди – 2 ранносредновековни жилища, стопански ями и една яма от бронзовата епоха, които ще бъдат обект на други публикации.

Могила № 5 се намира на 260 м източно от ранносредновековната могила № 2. Тя е малка, едва забележима от околния терен. Разположена е в северния край на малко възвишение над суходолието Асмааяк. Има диаметър 20 м и височина 0.70 м. Първоначално вероятно е била по-висока, но ежегодното и разораване и лекия наклон на терена на север са довели до разнасяне на насипа и постепенното и обезличаване. За изясняване на нейния характер в центъра на могилата беше заложен сондаж с ориентация изток-запад и размери 12.50 х 3.00 м (***Обр.*** 2). Впоследствие, в югозападната част сондажът беше разширен с още 2 м. В западната половина на могилата бяха открити 2 гроба. Установи се, че гроб 1 е по-късен и лежи над гроб 2, но гробните ями не съвпадат.

Гроб № 1 е бил разрушен. Скелетът е лежал на дълбочина 0.60 м от съвременната повърхност и на около 1.5 м югозападно от разкрития по-късно гроб № 2. Нищо сигурно не може да се каже за ориентацията на скелета и положението на крайниците. Те принадлежат на възрастен индивид, най-вероятно мъж. Върху някои кости от горната половина на скелета (черепа, гръдната и тазобедрената кости) се забелязват следи от тъмночервено багрило. Червеникаво-кафеникаво оцветяване има от всички страни на костите, дори от вътрешната страна на черепа, проникнало най-вероятно през очните кухини. Стратиграфската позиция, наличието на охра по костите и липсата на гробен инвентар дават основание той да бъде определен като вторичен от първата половина на бронзовата епоха.

Гроб № 2 беше открит на 3 м западно от центъра на могилата на дълбочина 1.75 м. Гробната яма, с отстъп, беше вкопана в льоса, ориентирана в посока – (175°). Имаше издължена овална форма и размери: 0.85 х 1.20 м (***Обр. 3***). В най-горната част запълнителят имаше черен цвят (***Обр. 4***)[2], който постепенно преминаваше в тъмна рохкава пръст,

примесена с дребни жълти бучки льос. Откроявaше се ясно от околния терен. В пръстта от гробната яма се откриха и тънки бледожълтеникави остатъци, вероятно коренчета от съвременни растения. Скелетът беше положен на дъното на гробната яма, върху пласт от рохкава тъмночервена до кафеникава материя с дебелина 1 см. Подстилката продължаваше и под главата. Разкритият скелет беше в поза свит полуналяво (***Обр. 5***). Черепът беше начупен и сплескан. Липсваха горната челюст и лявата половина на долната. Не всички кости на гръдния кош бяха в анатомичен порядък. Едно от ребрата лежеше в основата на черепа между дясната раменна кост и челюстта. Други две ребра се откриха на разстояние 10–20 см зад тилната част на скелета (разнесени вероятно от животно). Горната раменна кост на десния крайник лежеше в естествено положение край гръбначния стълб, като при лакътната става посоката на крайника се променяше – ръката е била свита леко напред и надолу. Левият крайник, поставен по същия начин, се откри малко по-високо. Ръцете са били събрани в долната част на корема. Костите на долните крайници са били сгънати в коленете приблизително под ъгъл 50˚. В пръстта около скелета имаше следи от тъмночервена охра, полепнала и по костите. При разчистване заедно с пръстта се отделяше и част от багрилото, така се получаваха неоцветените петна по костите (***Обр. 6 и 7***).

След анализ, направен от Ив. Чокоев от лабораторията на РИМ гр. В. Търново се установи, че подстилката, върху която е бил положен скелетът е от ***неорганична материя*** (стрити на прах минерали – железни окиси). Липсата на органика беше потвърдена и от палеоботаничните изследвания на Цв. Попова (НАИМ – БАН).

На 20 см пред лицето се откри малък, овален бял камък с размери 4 х 6 см. Още един камък (малка каменна плочка беше открита в областта на корема и таза (***Обр. 6***). Дали те са били преднамерено поставен или са попаднали там случайно не може да се каже. Факт е, че подобен „инвентар“ се открива и в други аналогични погребения с подстилка и охра (Плачидол, Калугерица, Кюлевча – табл. 1). Известни са и от територията на днешна Румъния, Русия, Молдова и Украйна.

Антропологичното изследване и зъбният статус на част от черепния покрив (calva), дясната половина от долната челюст (mandibulla) и два млечни зъба от горна челюст на скелета от гроб № 2 беше направено от д-р Тодор Тодоров[3].

Антропологичното изследване и зъбният статус на част от черепния покрив (calva), дясната половина от долната челюст (mandibulla) и два млечни зъба от горна челюст на скелета от гроб № 2 беше направено от д-р Тодор Тодоров. Предавам пълния текст на неговите констатации:

51	63
8584	7273

1. Зъбен статус:

2. Огледът на calva показва наличие на множество фрактурни линии, които не може да се определят кога са получени. Касае се за част от череп на дете със силно изразена асиметрия във фронтотемпоралната област вдясно. В средата на фронталната кост се забелязва леко вдлъбване – нарушена цялост на кортикалната пластина на костта, най-вероятно получена приживе от травма. Забелязват се силно развити надвеждови дъги на очниците, широка основа на Glabella и наклонено назад чело (***Обр. 7***).

3. При огледа на дясната половина от долната челюст е видно, че се касае за човешки индивид в ранна детска възраст. Доказателствата са: наличие на млечно съзъбие със

запазени долни десни четвърти (84) и пети (85) зъби и долен ляв страничен резец (72); добре оформена коронкова част на зародиш на долен десен шести зъб; наличие на зародиш в начална фаза на образуване на долен десен седми зъб и непоникнал зародиш на втори страничен резец, разположен все още дълбоко в алвеолната кост (***Обр. 8***).

Наличните временни зъби – 85, 84, 72 и 83 (по международната сигнатура) са с изразено абразио по дъвкателната повърхност – доказателство за употреба на сурова или необработена кулинарно храна. Всички налични млечни зъби са без следа от кариес.

Като използваме съвременните срокове за пробив и смяна на млечни с постоянни зъби, можем да определим възрастта на индивида. Срокът за пробив на долния десен шести постоянен зъб е шестата година на детето. Замяната на долните млечни резци с постоянни е в периода от петата до седмата година. В конкретния случай имаме:

1. Наличие на млечен долен ляв страничен резец без резорбация на корена.

2. Непоникнал зародиш на долен ляв страничен резец.

3. Наличие на малки костни отвори в алвеоларната кост, разположени лингвално, през които се виждат непоникналите зародиши на долните централни резци.

Изводът е, че детето е на 5 години. А като се имат предвид и особеностите на calva, грубият контур на надвеждовите дъги на очниците и широката основа на Gldbella, наклоненото назад чело може да се твърди, че то е от мъжки пол.“

Могила № 5. Гроб 2:

- Състояние – запазен.
- Стратиграфско определяне – първичен.
- Ситуиране – 3 м западно от центъра.
- Гробно съоръжение – яма с елипсовидна форма, с отстъп,

размери – 0. 90 х 1. 20 м, ориентация – 175˚

- Покритие – не се установи.
- Брой скелети – 1.
- Състояние на скелета – сравнително запазен.
- Ориентиране – глава – юг – отклонение 5˚ на югоизток.
- Поза – трупополагане – свито полуналяво, ръце край тялото.
- Инвентар – няма, ако не се считат камъните и подстилката.
- Възраст – 5 – 7 години.
- Пол – вероятно момче.

Позата (свито полуналяво, ръце край тялото, събрани в долната част на коремната област), обилното количество охра, липсата на гробен инвентар, в съчетание с ниска надгробна могила, дават основание гроб № 2 от могила № 5 край Кабиюк да бъде датиран в първата половина на бронзовата епоха (началото на III хил. пр. Хр.) и свързан с носителите на ямната култура. Аналогични на него са някои от могилните гробове при Царев брод (старото Ендже)[4], Мадара[5], Калугерица, Кюлевча[6] и с хокерните гробовете с охра и подстилка от могили XXI, XXV, XXVII, открити при разкопки през 1997 и 1998 г., западно и северно от Външния землен вал на Плиска[7]; Попово, Ямболско[8]; Горан – Слатина, Ловешко[9]; Търнава, Врачанско[10], Шабла[11], както и с некрополите от Плачидол, Добричко; Белоградец, Варненско (могила I, гроб 2; мог. II, гр. 1; мог. IV, гр. 2[12]; Жегларци – Орляк, Поручик Гешаново, Смолница, Каварна (разк. Ив. Рафаилов 1958–1959 г.)[13] и др. Изброените некрополи са свързани с носителите на ямната и срубна култура[14], като не се отрича влиянието на местните култури върху древноямните племена през ранния период на тяхното развитие[15].

Според типологията на Дж. Рассамакин, гроб 2 от могила № 5 край Кабиюк попада в характерния за Североизточна България тип II-A[16] и може да бъде отнесен към ранната ямна култура (3000-2900 г. пр. Хр.).

Издигането на надгробна могила на индивид в такава възрастова категория (ранно детство – Infantilis I) показва, че някои деца в древноямните общества са наследявали статуса на социалната група, към която са принадлежали по рождение. Къде и как са били погребвани останалите деца от общността остава неизвестно.

Гроб № 2 от Кабиюк поставя и редица въпроси. Защо липсват части от скелета? Било ли е тяхното отделяне част от погребалния ритуал? Кога и защо е извършено това? Засега тези въпроси остават без отговор.

Анализът на гробния инвентар от разкритите досега детски гробове с охра и подстилка под могилен насип от територията на днешна България (***Обр. 9, прил. Табл. 1)*** показва, че в детските гробове липсват оръдия на труда. Най-честите предмети, съпровождали децата и младите индивиди в отвъдното са: сребърните и медни украшения, керамични съдове, каменни плочи, единични камъни, астрагали. Болшинството от разкритите "ямни" гробове са без инвентар.

На този етап от проучване могила № 5 не би могла да се свърже с определено селище и некропол. Не е изключено източно и западно от нея да има разрушени от селскостопанската дейност могили.

Това, което прави впечатление е сравнително големият брой кремъчни артефакти открити при обхожданията в района. Трасологичната им обработка все още не е приключила.

По наличието на охра, подстилка и камъни в погребалния ритуал гроб 2 от могила № 5 има най-близки паралели с гроб № 4, могила III от Калугерица, Шуменско, разликата е в наличието на дървена облицовка и наличието на сребърна халка; гробовете от Плачидол I, мог. II, Горан-Слатина, мог. III и др.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Табл. 1**.** Индивидуални детски погребения с охра под могили от територията на днешна България

Обр. 1. Местоположение на могилите:

а) План

б) Поглед на могила V от могила № III.

Обр. 2. Могила № V. Общ план.

Обр. 3. Могила № V. Гроб № 2.

Обр. 4. Могила № 5. Гроб 2. Очертания на гробната яма преди разкопаването и (сн. Рашо Рашев).

Обр. 5. Могила № 5. Гроб 2 след разчистване.

Обр. 6. Детайл от гроб № 2.

Обр. 7. Част от черепа на скелет № 2 с деформация и петна от охра.

Обр. 8. Зъбен статус на детето от гроб № 2.

Обр. 9. Детски гробове с охра под могилен насип от територията на днешна България.Подробности на: http://www.archeologybg.com/; http://maps.google.bg/maps/

БЕЛЕЖКИ

[1] *Изказвам благодарност на ст. н. с. I ст. Рашо Ст. Рашев за предоставената ми възможност да публикувам ранните материали от тези обекти.*

[2] *Снимката е направена от Рашо Рашев.*

[3] Д-р Тодор Тодоров – Стоматолог, хирург на частна практика в гр. Шумен беше изключително отзивчив и направи изследването безвъзмездно за което му изказвам специална благодарност.

[4] **Попов, Р.** Могилните гробове при с. Ендже.- *ИБАД*, VI, 1932, с. 108, обр. 98.

[5] **Попов, Р.** Могила № 1.- *Мадара*, I, 1934, 240–254.

[6] **Миков. В.** Стари могилни гробове при Калугерица и Кюлевча. – В: *Мадара*, II, С., 1936, 3–10; **Važarova, J.** Zoomorphes Zepter aus Kjulevča, bez. Šumen. – *Studia Praehistorika* 8, 1986, 203–207.

[7] **Рашев, Р., Ст. Станилов, М. Инкова, Кънев**. Отчет за разкопките на обект „Поминален комплекс Плиска-Запад“през 1997*;* Дневник на археологическите разкопки Плиска-Запад през юли-август 1997 г.*;* **Рашев, Р. Ст. Станилов.** Отчет за разкопките на обект „Поминален комплекс Плиска-Запад“ през 1998 г. *Изказвам специална благодарност на проф. Р. Рашев и И. Кънев за предоставената ми информация.*

[8] **Агре, Д.** Археологически разкопки на надгробна могила в землището на с. Попово, община Болярово, Ямболска област. – *АОР* през 2006 г. С., 2007, 74–75.

[9] **Панайотов. Ив**. *Ямната култура в българските земи*. (Разкопки и проучвания, XXI). С., 1989, 134–154.

[10] **Николов, Б.** Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. – *Археология*, 1976, 3, 38–51.

[11] **Георгиева, П.** Надгробна могила край град Шабла (проблеми на хронологията и културната принадлежност). – *Археология*, 1991, 2, 1–5.

[12] **Tončeva, G.** Nékropole tumulaire de l’âge du bronze ancient prés du village Belogradec.- *Studia Praehistorica*, 1-2, 1978, 228-237; Nékropole tumulaire prés du village Belogradec du VII s. av.n. ére. – *Thracia*, V, 1980; **Jordanov, J., Kr. Mickajlova**. Anthropologische Daten aus zwei Nekropolen der Ockergrabkultur in Nordostbulgarien. – *Studia Praehistorica*, 1984, 7, 117-130; **Панайотов. Ив**. Цит. съч., с. 132.

[13] **Панайотов. Ив**. Цит. съч., с. 133.

[14] **Мерперт, Н. Я**. О связах Северного Причерномория и Балкан в раннем бронзовом веке. – *КСИА*, 105, 1965, 14-15; **Панайотов. Ив**. Цит. съч., с. 6.

[15] **Panayotov, Iv., V. Dergachov**. Some aspects of earli Bronze Age fineral customs in Thrace.- *Pulpudeva* 4, 1983, p. 328.

[16] **Rassamakin, J.** Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5.jts. bis ende des 4. Jts.v.Chr. – *Archäologie in Eurazien* 17, Abb. 34.3.

BURIAL TELL DATING FROM THE EARLY BRONZ AGE

Rositsa Mitkova

Abstract

In memoriam of Rasho Rashev

During the research of the early middle age tell complex in 2006, smaller tell was uncovered (marked in the field documentary with № 5). Excavations were conducted by prof. Rasho Rashev and the author of the present publication as an assistant.

The Early middle age burial tell complex is situated in a valley land side, 6 km north from the town of Shumen, between Chiardare and the village of Koniovec (Kabiuk) (Fig.1)

It consists of 4 artificial tells, arranged in a square. Two of them (fig. 1, 4) have been studied in 2005. In tell № 4 a tomb was discovered dating (regarding the inventory there and the pottery) back to VIII C. Tells 2 and 3 were studied in 2006. No tombs were discovered there. According to the pottery in the kernel they both are to be dated from the Middle Age.

Tell 5 is situated 260 m east from, the Early Middle Aged, tell 2. It is a small one with a diameter 20 m and 0,70 m height. On the west side of tell 5, two other tombs were discovered.

Tomb 1 is destroyed. The skeleton was in depth of 0,60 m from the present layer and on 1,5 m south-east from the second uncovered. On some of the bones of the skeleton (presumably of an old man) some traces of red paint can be noticed. That can lead to identify the skeleton as dating from the first half of the Bronze age.

Tomb 2 was discovered on laid, 3 m on the west part of the center of the tell. The bump was full of yellow traces presumably plants. The skeleton was situated on some red material. It was a child skeleton folded on two.

Building a tomb for young individual like this, shows us that some children in ancient pit society had inherited the status of the social group that they belonged to.

Индивидуални детски погребения с охра под могили от територията на днешна България (РБЕ)

Пор.	Некропол	Ситуиране	Ритуал					Скелет			Инвентар						Пол	Възраст	Забележка
№	Могила, гроб	Стратиграфия	Конструкция	Яма	Подстилка	Охра	Деформации	Поза	Ръце	Ориентация	керамика	метал	камък	кремък	кост	други		група	
1	Шумен **Кабиюк** Мог. **V**, гроб № **2**	**първичен**		правоъг. заобл. ъгли с отстъп	да	да	липсват горната челюст и лява 1/2 на долната	свито полу наляво	край тялото	175 °		не	да				вер. М	5 - 7 г. ***Infantilis***	Проучена сондажно **Рашев, Р. 2006**
2	**Царев брод** (Ендже) Мог. **I**, гроб № **1**	вторичен	няма данни			да		по гръб	ръце - II на тялото	глава - на изток								детска неопр.	Проучен частично **Попов, Р.**
3	**Царев брод** (Ендже) Мог. **II**, гроб № **2**	вторичен с досипване	няма данни			да		полу надясно		глава - на североизток								детска 10 г. (?)	
4	Шуменско **Мадара** Мог. **I**, гроб № **3**	вторичен с досипване в насипа				да		хокер надясно		глава - на юг - югозапад		3 сребърни спирални висулки						детска неопр.	
5	Шуменско **Мадара** Мог. **III**, гр. № **3**	вторичен с досипване	няма данни			няма данни		хокер наляво		глава - на запад	съд до главата							детска неопр.	
6	Шуменско **Мадара** Мог. **III**, гр. № **4**	вторичен с досипване	няма данни					хокер наляво		глава - на изток	съд до главата							детска неопр.	
7	Шуменско **Калугерица** Мог. **III**, гр. № **4**	**първичен** с насипване крепида	дървена облицовка	правоъг.	да	да		хокер надясно		глава - на изток		сребърна халка						млад индивид ж	
8	Шуменско **Калугерица** Мог. **IV**, гр. № **1**	вторичен с досипване				няма данни		полуна дясно/ по гръб		глава - на юг							неопр.	млад индивид	
9	**Калугерица** Мог. **V**, гр. № **3**	вторичен (?) с досипване	няма данни			да	липсва черепа											няма данни	
10	Шуменско **Калугерица** Мог. **V**, гр. № **5**	вторичен с досипване	няма данни			да		полуналяво или по гръб		глава на запад								детски	
11	Шуменско **Калугерица** Мог. **V**, гр. № **6**	вторичен с досипване	няма данни			няма данни		хокер наляво	под главата	глава на запад	съд до главата, обърнат							детски 5-6 г.	
12	Шуменско **Калугерица** Мог. **VII**, гр. № **1**	вторичен с досипване	няма данни	гроб, обграден с камъни				хокер наляво		глава на запад								детски	
13	Шуменско **Кюлевча** Мог. **I**, гр. № **1**	вторичен с досипване	няма данни			да				глава - на север - североизток								детски	
14	Шуменско **Кюлевча** Мог. **I**, гр. № **3**	вторичен ? с досипване в материка	без покритие кръг от 1 ред	елипсов. камъни		да				глава - на североизток								детски 6-7 г.	
15	Старозагорско **Трояново** Мог. , гр. № 1	първичен с насипване		яма в материка		да		по гръб полунадясно		глава - на север -		сребърни спирали, висулка						неопр.	съдейки по р-ра на гробн. Яма, вер. детски
16	Сливенско **Ковачево** Мог. , гр. №					да												няма данни	Бацова, Кънчев, Археол. 1974, 1, 50-57
17	Врачанско **Търнава** Мог. **I**, гр. № **3**	първичен ? с насипване	дървено покритие	яма в материка		да		по гръб	свити в лактите II на тялото	глава - на север		мъниста от раковини						детски 6-8 г.	тризна
18	Врачанско **Търнава** Мог. **I**, гр. № 7	вторичен с досипване	дървено покритие	правоъг. яма		да		свито по гръб		глава на югозапад		медна спирална висулка						детски около 6 г.	тризна югозападно от ямата
19	Врачанско **Търнава** Мог. **I**, гр. № **9**	вторичен с досипване				да		свито по гръб	свити в лактите II на тялото		аскосовиден съд	медна спирална висулка						детски около 12 г.	тризна кости говедо
20	Добричко **Плачидол I** Мог. **II**, гр. № 1	вторичен с досипване	необработена каменна плоча	неправилна овална яма	да	да				глава - на север откл. на запад			антроп. стела			парчета охра		детски I новород.	култово съоръжение
21	Добричко **Плачидол I** Мог. **II**, гр. № 3	вторичен с досипване			да	да		хокер надясно		глава - на североизток			малък заобл камък		6 астрагала		неопр.	детски I	
22	Добричко **Плачидол I** Мог. **II**, гр. № 7	вторичен вкопан в насипа	дървено покритие в/у отстъпа	правоъг. яма с отстъп	да	да				глава - на североизток		отпечатък от медна спирала				парче охра			
23	Добричко **Плачидол I** Мог. **II**, гр. № **10**	вторичен с досипване						вер. хокер наляво		глава - на североизток							неопр.	детски I	прибл. 4260 г.
24	Добричко **Жегларци - Орляк** Мог. **I**, гроб № **2**	вторичен	дървено покритие	правоъг. яма без отстъп		да		хокер надясно	л. Свита д. Изпъна та	глава - на изток							м	млад 17-18 г.	
25	Ловешко **Горан - Слатина** Мог. **III**, гр. № **2**	вторичен с досипване	дървено покритие	правоъг. яма	да	да		по гръб		глава на запад			чук варовик			тебешир	неопр.	детски неопр.	
26	Ловешко **Горан - Слатина** Мог. **III**, гр. № **3**	вторичен с досипване		правоъг. яма	да	да		свито по гръб		глава на запад	съд с равно дъно	зл.висулка ср. халка ср. мъниста			в черепа мънисто		неопр.	детски неопр.	
27	Ловешко **Горан - Слатина** Мог. **III**, гр. № **4**	вторичен с досипване	не	правоъг. яма	не	да		свито по гръб		глава на югозапад							неопр.	детски неопр.	
28	Ловешко **Горан - Слатина** Мог. **V**, гр. № 4	вторичен с досипване	дървено покритие	правоъг.	не	не		неуст.		глава на югозапад							неопр.	детски неопр.	
29	Ямболско **Могила** Мог. I, гр. № 29		греди	2 стъпална		да						масивни сребърни висулки						?	
30	Марица - изток с. **Търговище** Гонова мог. гр. 3	вторичен				не											неуст.	детски	
31	**Голяма Детелина** Малката мог, гр. 5	вторичен	не			не		хокер		глава на юг	чаша						неуст.	юнош.	М. Кънчев 1991
33	Ямбол общ. Болярово **Попово**	12 гр. РБЕ 4 - ямна к-ра 28, 36, 37, 39				да тъмночерв.												липсват данни	Д. Агре, 2006 РБЕ II

Табл. 1. Индивидуални детски погребения с охра под могили от територията на днешна България

Обр. 1. Местоположение на могилите:
а) План
б) Поглед на могила V от могила № III.

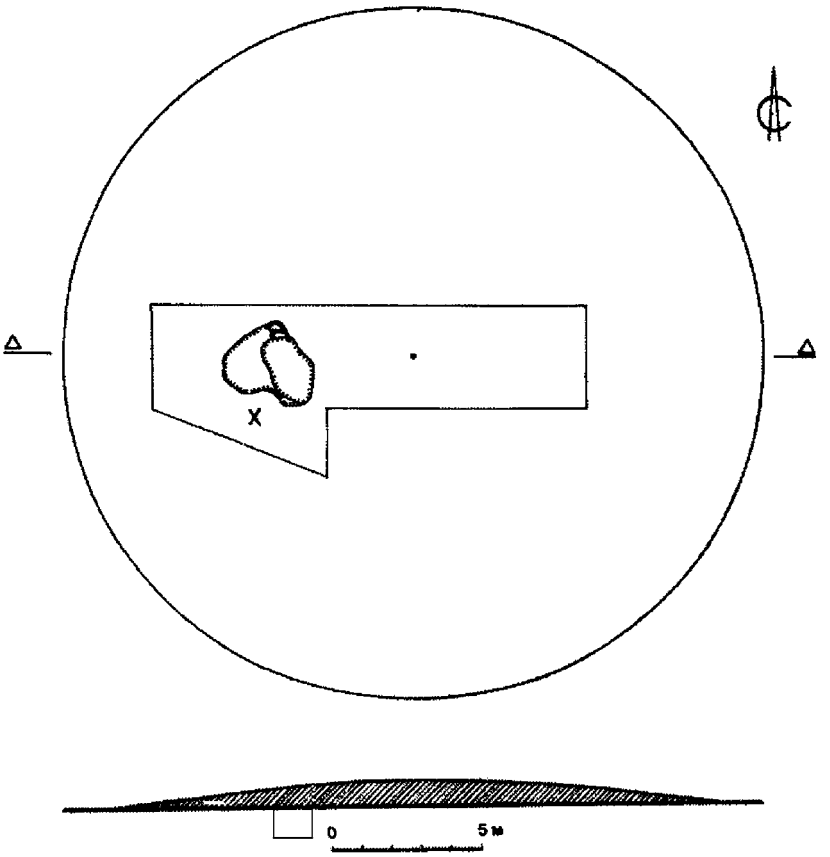

Обр. 2. Могила № V. Общ план.

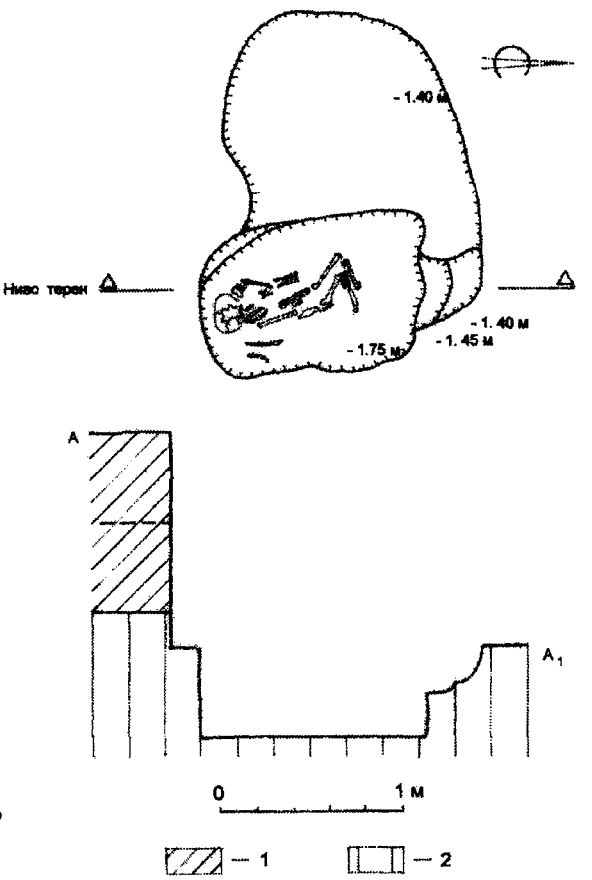

Обр. 3. Могила № V. Гроб № 2

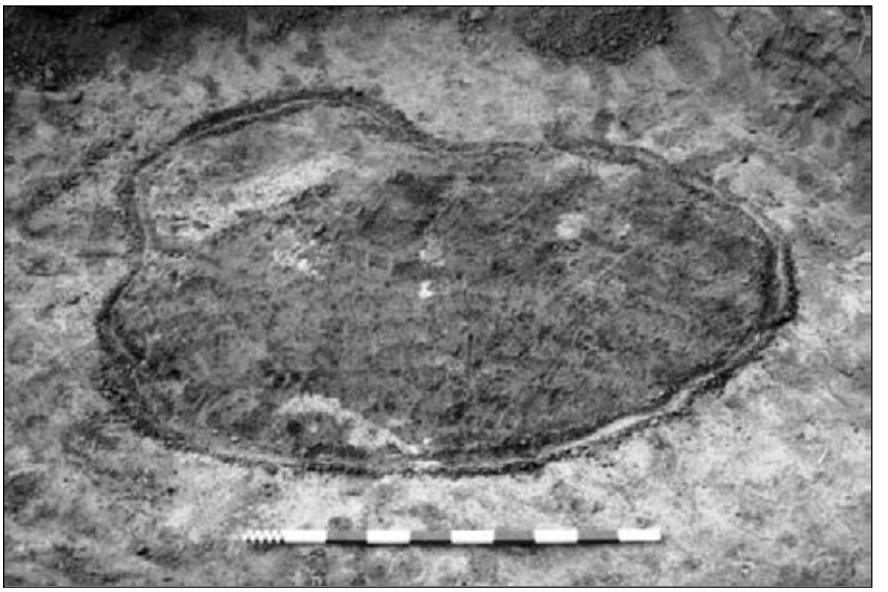

Обр. 4. Могила № 5. Гроб 2. Очертания на гробната яма преди разкопаването и (сн. Рашо Рашев).

Обр. 5. Могила № 5. Гроб 2 след разчистване

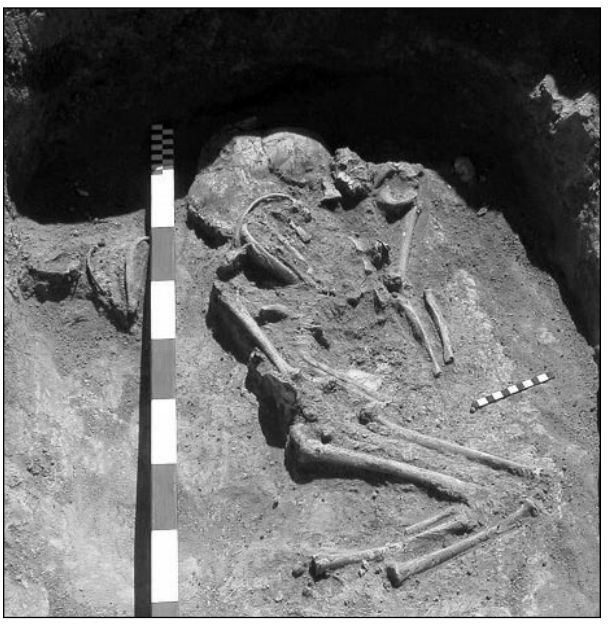

Обр. 6. Детайл от гроб № 2

Обр. 7. Част от черепа на скелет № 2 с деформация и петна от охра

Обр. 8. Зъбен статус на детето от гроб № 2

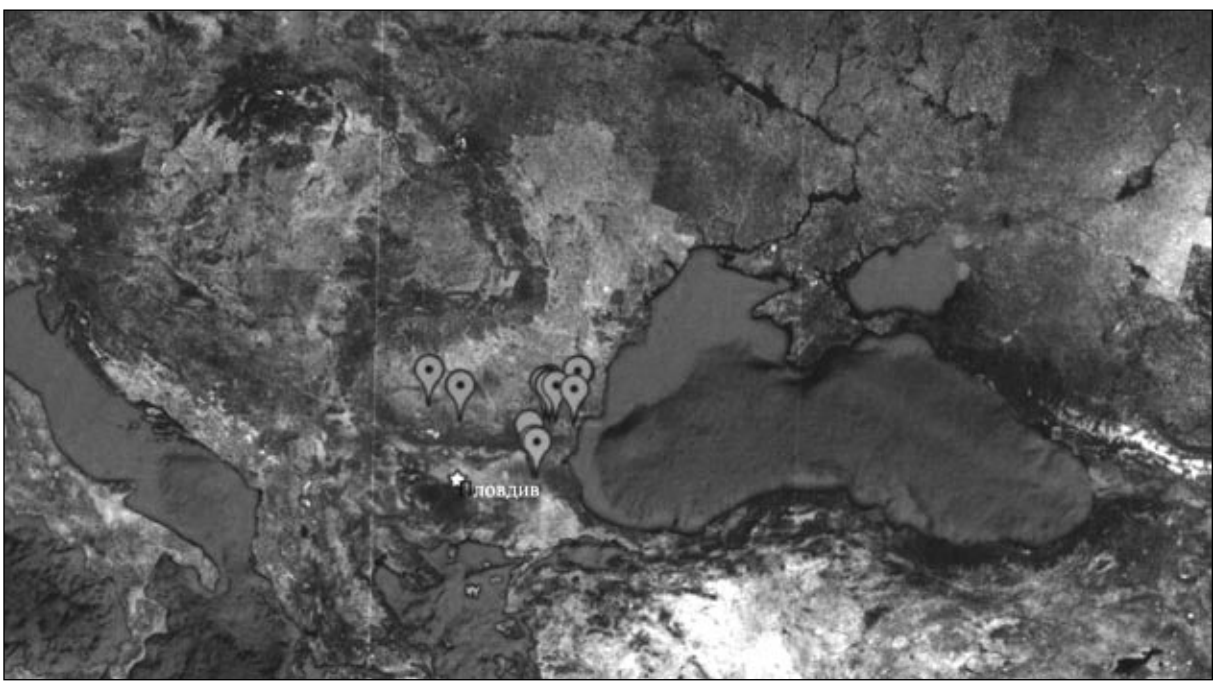

Обр. 9. Детски гробове с охра под могилен насип от територията на днешна България
Подробности на: http://www.archeologybg.com/; http://maps.google.bg/maps/

ЦИРКУЛАЦИЯ НА МЕСАМБРИЙСКИ И АПОЛОНИЙСКИ МОНЕТИ В ШУМЕНСКИ РАЙОН (V В. ПР. ХР. – III В. СЛЕД ХР.)

Иван Карайотов

Малцина все още осъзнават, че Шуменският район не е само най-представителната за Българското средновековие територия, но и територия предоставила нумизматичен материал, за да стартират изследванията на монетосеченията и монетната циркулация на черноморските колонии Аполония и Месамбрия.

Първото голямо съкровище от 112 аполонийски драхми на Аполония, повечето отсечени през втората половина на V в. пр. Хр, е влязло в литературата като съкровище от Шуменско. То е публикувано в том I на „Разкопки и проучвания“ от проф. Тодор Герасимов през 1948 г.[1] (№ 6 по списъка на съкровищата). Десетина години по-късно нашият виден нумизмат публикува още едно голямо съкровище[2]. Това са тетрадрахми на Месамбрия и Одесос от втората половина на II в. пр. Хр. (№ 5 по списъка на съкровищата от тетрадрахми). Тази статия в Известията на Варненския музей е придружена от списък на известните дотогава съкровища и от него се вижда, че в района на Шумен са открити още няколко идентични находки (№ 1, 2, 3, 6, 7, 8 по списъка на съкровищата от тетрадрахми). Оттогава насетне регионът на Шумен може да се възприема като един от най-богатите на аполонийски и месамбрийски монети от времето на тяхното автономно монетосечене от втората половина на V век до първата половина на I век пр. Хр. Става дума само за аполонийските сребърни монети от V–IV в. пр. Хр. и за бронзовите монети на Месамбрия от III пр. Хр. За бронзовите монети обаче трябва да се направи уговорката, че те съвършено естествено най-интензивно циркулират в самата Месамбрия и в нейната непосредствена хора.

В хронологически порядък ще започна със аполонийските сребърни монети от V в. пр. Хр. През този период месамбрийското сребърно монетосечене не е достатъчно силно, за да прескочи границите на собствената територия на колонията. Затова по цялото протежение на долината на вливащата се при Слънчев бряг река Хаджийка се срещат единични и незначителен брой колективни находки от аполонийски драхми тип – „Изправена котва – Горгона Медуза“. Те маркират т. н. „Път на солта“ – топоним, който е оцелял на турски език „Туз йолу“ до наши дни.

Месамбрия и Аполония са имали общи интереси в просторната котловина на река Хаджийка, в района на Източна Стара планина и в областите на север от нея. По-голямата част от Източното старопланиние попада в територията на Месамбрия. По силата на своето разположение тя е станала трансмисия за разпространение, първо на аполонийските драхми и впоследствие на диоболите, които, събрани заедно с месамбрийските в съкровищата от Вратарите и Кузгун явно са послужили за покупка на голямо количество жито, предназначено за износ в Атина.

В самата хора на Месамбрия аполонийските драхми са едни от най-разпространените монети през V и първата половина на IV в. пр. Хр. Тази циркулация е признак за свободен достъп на сребърните парични знаци на Аполония в предели, контролирани от месамбрийските „дневни и нощни пътни стражи“ (‘φύλακες αμερινοί, νυκτερινοί,

περίοδοι“)[3]. Налице е още едно косвено доказателство за благоприятното влияние на Атинския морски съюз върху отношенията между двете политии през класическата и къснокласическата епоха.

При анализа на 112-те аполонийски драхми от Шуменското съкровище (тетроболи според Герасимов) на автора на публикацията е направила впечатление една аномалия в употребата на печатите за лице и опако. Герасимов подразделя съкровището на пет групи. В I, II и III група по неговата класификация той констатира, че главата на горгоната Медуза е отпечатана с реверсен, т. е. подвижен печат. Според него това е „аномалия“[4]. След публикуването на съкровището от Партизани (Ганчево) от А. Стефанова[5] стана ясно, че разполагането на котвата върху лицевата страна на драхмите е съвсем естествено явление, защото именно тя е парасемонът (гербът) на Аполония, Изправената котва се появява като лицев тип в самото начало на аполононийското сребърно монетосечене и дори върху бронзовите монети-стрели, които отнасяме към първата половина на V в. пр. Хр. Когато върху драхмите се появява горгоната Медуза тя се гравира върху опакото на драхмите с изправена котва върху лицето, които още нямат буквата „А“. След въвеждането на буквената маркировка котвата продължава да бъде лицево изображение и вероятно има един междинен момент, когато „Медуза – Котва“ често сменят местата си. Затова в съкровищата от Шуменско и Партизани (Ганчево) се проявява т. н. „аномалия“ и Медуза се оказва ту реверсно, ту лицево изображение. В съкровището от светилището на Аполон Карсенос на връх „Шилото“ край Бургас обаче всички 120 екземпляра имат върху лицето Медуза[6] и върху опакото изправена котва. Базирайки се на тази закономерност, с пълно основание можем да приемем, че емисиите, при които котвата се явява като лицево изображение са по-ранни от тези с горгоната Медуза върху лицето. В случая просто се натъкваме на два монетни типа на Аполония. Единият „Изправена котва – Медуза“ и другият „Медуза – Изправена котва“. Възможен е известен синхрон на тези два типа, но трябва да приемем, че този синхрон не може да се нарече „аномалия“, а е просто един преходен период между двата типа. Само събирането на целия монетен материал би ни позволило да фиксираме относителната продължителност на прехода между тези два еднородни монетни типа. Метрологичните данни също биха ни помогнали при решаването на този съществен, но засега неразрешим проблем. Защото сребърните аполонийски монети с Медуза и котва по всичко изглежда са сечени през един продължителен период от средата на третата четвърт на V до средата на третата четвърт на IV в. пр. Хр. и това е един хронологически отрязък от почти 100 г.

Не само размяната на лицевите и реверсните типове на аполонийските драхми има, според мене, значение за определяне на тяхната хронология. Определена тежест и мат и метрологичните данни. При тях намаляването на теглото под 3 г може да се счита за характерен белег. В съкровището от Партизани (Ганчево) има шест екземпляра с тегло под 3 г, като най-лекият тежи едва 2.45 г[7], а в съкровището от Шуменско от 112 монети само 10 тежат под 3 г., като най-леката е 2.25 г. Шуменската находка обаче е еднородна и е рисковано само по метрологични признаци да определяме датата на нейното заравяне. Обстоятелството, че те съдържат преобладаващо емисии от V в. пр. Хр. ме кара да мисля, че тяхното заравяне би могло да се отнесе по-скоро към първата половина на IV в. пр. Хр.

Тези заключения не биха били възможни без публикациите на двете съкровища от Шуменски район – публикуваното от Герасимов „Съкровище от Шуменско“ и съкровището от Партизани (Ганчево), обнародвано от Анастасия Стефанова. Достатъчна е само една съпоставка със съкровището от светилището на Аполон Карсенос на връх „Шилото“ край Бургас, открито през 1996 г. и публикувано от Петя Кияшкина. При него всичките

120 екземпляри са с Горгоната Медуза върху лицето и с изправена котва върху опакото. Те са отсечени с 50 лицеви и 68 реверсни печата. Няма нито един екземпляр, който да тежи над условно приетата от мене тегловна граница 3 г. Тяхното средно тегло възлиза на 2.86 г, като най-тежката драхма тежи 2.96 gm, а най-леката съответно 2.74[8]. Всички тези признаци говорят, че съкровището от Бургас съдържа само късни емисии аполонийски драхми и сигурно е заровено по-късно от Шуменските находки. Авторът на публикацията предлага една съвършено правдоподобна дата за неговото заравяне, приемайки, че трезоризацията в светилището е станала при един от походите на Филип II в Тракия около 339 г. пр. Хр.

Към края на V в. пр. Хр. Месамбрия и Аполония започват масово да секат диоболи. През IV в. пр. Хр. диоболът става най-масовият номинал и на двете западнопонтийски колонии. Най-голямо от тях е съкровището от с. Вратарите, Добричка област (1985). То съдържа само диоболи на Месамбрия и Аполония. Те са общо 132 екземпляра, които се разпределят по равно – 66 принадлежат на Месамбрия и 66 на Аполония[9].

В района на Източна Стара планина приблизително на границата между Шуменска и Варненска област е открито второ съкровище от диоболи на Месамбрия и Аполония. Съотношението между тях е в почти същата пропорция, както в това от с. Вратарите. Това съкровище е било намерено в землището на село Медовец, Варненска област. То е съдържала повече от 36 диобола на двете понтийски политии (№ 3 по списъка на ранните съкровища. От тях 16 диобола на Месамбрия и 20 на Аполония са попаднали в колекцията на Археологически музей, Варна[10].

В том I на The Coinage of Mesambria на стр. 81–82, под № 95.1–104.10 публикувах едно малко съкровище от месамбрийски диоболи като „Съкровище от Шуменски регион“. Тези 10 диобола обаче са оказаха модерен фалшификат и затова съкровището не е включено в приложения тук списък. Сега тези фалшификати са в нумизматичния фонд на музей „Старинен Несебър“. Фалшиви са и диоболите от съкровището, обозначено от мене като „Съкровище от Роза, Ямболско[11]. Заедно с американския физик Стенли Флеглер ние бяхме заблудени поради факта, че тези диоболи са отсечени от старо кристализирало през дълъг период сребро. Що се отнася до печатите от разпространените сред американски колекционери диоболи от Роза, съвпадаха с печатите на намереното „Съкровище от Шуменско“. Аз отдавна съм установил това, но сега за първи път споделям този неблаговиден факт пред повече колеги. Трябва да добавя освен това, че такива модерни фалшификати и на месамбрийски и на аполонийски диоболи продължават да се появяват на аукционните продажби и цената им продължава да бъде между 50 и 100 евро.

За да приключим със сребърните съкровища от IV в. пр. Хр. трябва да подчертаем, че в Шуменския регион досега са известни 6 сребърни съкровища с драхми и диоболи на Аполония и Месамбрия, което никак не е малко. Бронзови месамбрийски монети от IV век пр. Хр., открити в Шуменско, според моите подробни занимания със състава на големите колекции на Шуменския и Варненския музей, засега липсват.

Многобройни са обаче съкровищата на постумни тетрадрахми на Александър, сечени в Месамбрия от III–II в. пр. Хр. Вече споменах съкровището от Шуменско, в което се появяват и одесоски тетрадрахми, отсечени през последната четвърт на II век при подновяване на сребърното монетосечене на Одесос. Общият брой на известните ни съкровища е 10, като в тях включвам и няколко колективни находки от граничещите с Шуменска Търговищка и Варненска област. От III–II в. пр. Хр. имаме и доста внушителен брой единични находки от бронзови монети на Месамбрия от типа „Амазовка – Атина Алкис“. Тези „месамбрийки“ се срещат и в две съкровища (№ 1 и 2 по списъка). По ран-

ното е с монети на Филип II и Александър III и е открито в село Янково. Не цялото му съдържание е попаднало във Варненския музей. Монетата на Месамбрия е само една. Можем да приемем, че тя е отсечена последна и да отнесем заравянето на съкровището от Янково към първата половина на III в. пр. Хр. и по точно към втората четвъртина на века. Второто съкровище (№1 по списъка) произхожда от Велики Преслав. И то съдържа монети на Филип II и Александър, но към тях се добавят и по една монета на Калатис и Дионисопол. Преславската находка е многозначителна, защото в нея бронзовия паричен поток идващ от юг и от север се смесва и това е резултат на ранната монетаризация на икономическия живот в Шуменския район. Като сигурен признак за това се счита циркулацията на бронзовите монети, защото те, без всякакво съмнение, говорят за всекидневна покупко-продажба в областите, където се откриват.

Съкровищата от постумни тетрадрахми и находките от месамбрийски бронзови монети в района на Шумен предполагат хипотезата, че тук от втората половина на V до началото на I в. пр. Хр. се е намирал центърът на влиятелни тракийски владетели, които през Айтоския проход и по долината на река Хаджийка са поддържали интензивни икономически контакти с древните гръцки колонии Месамбрия и Аполония.

През епохата на римското владичество в Тракия, въпреки че Месамбрия няма толкова обилна монетна продукция все пак нейните монети се срещат в 9 съкровища от Шуменски район като три от тях са от Смядово. Първото от тях (№ 6 по списъка) е открито още през 1921 г. и е детайлно публикувано от Никола Мушмов във френското списание „Revue numismatique“. По-кратка публикация на български Мушмов е направил в списание „Училищен преглед“. То съдържа 34 месамбрийски провинциални монети. В западната нумизматична литература в много случаи тази внушителна монетна находка се цитира като произхождаща от населеното място „Качица“. Така всъщност се казва местността на неговото местонамиране. Второто смядовско съкровище също е многобройно. Смядово II съдържа 42 монети на Месамбрия, а за Смядово III имаме сведения само за 2 „месамбрийки“. Археологическите открития в района на Смядово през последните години, съчетани с монетните находки определят неговото централно място в политическия и икономическия живот през античността. Ако българските царе са избрали Плиска и Велики Преслав, за да царуват там, то ние античниците трябва да се замислим за приоритета на Смядово в по-ранните векове, когато, по всичко изглежда, тук са резидирали богати тракийски владетели.

СЪКРОВИЩА СЪС СРЕБЪРНИ МОНЕТИ НА АПОЛОНИЯ И МЕСАМБРИЯ

1.Аспарухово, Дългополска община, (IGCH 766) – драхми на Аполония, неизвестен брой.

Над река Луда Камчия в местността „Манастирското кале“ се намира крепост. Освен „месамбрии“ оттук произхожда и 1 бронзова монета на Кавар[12] варваризирана тетрадрахма, подражание на Тасос (Бургас, АМ, № 1995). Това е един възлов пункт, където са намерени няколко съкровища от античността. Най-ранното, открито през 1950 г., е съдържало драхми на Аполония Понтика.

2. Кладенци, община Тервел, Варненска област – неизвестен брой драхми (тетроболи) на Аполония и 2 диобола на Месамбрия (IGCH 770)[13].

3. Медовец, Варненска област – 16 диобола на Месамбрия и 20 диобола на Аполония[14].

4. Партизани *(Ганчево)*, 1951 г., Провадийско – повече от 34 драхми на Аполония (Герасимов 1955, 602-603; Драганов 1981, p. 36). Всички 34 драхми от колекцията на АИМ – София (Инв № CXXXI) са публикувани от Анастасия Стефанова[15].

5. Староселка, Преславско (1957) – около 100 драхми на Аполония[16].

6. Шуменско (1946) – 112 драхми на Аполония, (IGCH 769)[17].

СЪКРОВИЩА С ТЕТРАДРАХМИ НА МЕСАМБРИЯ И ОДЕСОС

1. Долна Златица (Търговищка област), 1962, IGCH 904 (Antonovo),

Заровено 150-100 av. J. –C[18].

Съдържа постумни тетрадрахми на Александър III: **Месамбрия** – 1 екз. с монограм M58, **Одесос** – 1 екз. обозначен с ΔH.

2. Друмево, Шуменска област, 1975[19].

Съдържа постумни тетрадрахми на Александър III: **Месамбрия** – 1 екз с M56

3. Маломир, Шуменска област, 1966, (IGCH 887)[20]. (Герасимов 1966, p. 212)

Заровено около 190 пр. Хр.

23 тетрадрахми и драхми

13 постумни тетрадрахми на Александър III

Амфиполив, Калатис, **Одесос**, Мала Азия, **Месамбрия** – 3 екз. С монограм M5 от един и същ лицев печат, Филип II – 1 драхма, Лизимах – 7 тетрадрахмиs, Аталидите – 1 тетрадрахма, Селевк I – 1 тетрадрахма, Шумен, РИМ, Колекция „Д-р Хараланов“.

4. Осиково, Търговишка област, 1966[21].

Заровено между 100 и 75 Пр. Хр. (Гинев)

Съдържа 27 тетрадрахми: Thassos (Втори период) – 22; **Одесос** – 2 екземпляра с ΔH иΘE (Гинев 1978, p. 19 Nr 3-4) **Месамбрия** – 1 екземпляр M37.

Търговище, Исторически музей.

5. Шумен 1 (района), 1941, IGCH 898[22].

Заровено 115 et 110 av. J.-C. (Karayotov 1994, p. 118)

Месамбрия – 48 с монограми M25, M40, M42, M45, M52, M55, M56, M58, M59, M62, M63, M64, M70, M74, M77, M78; **Одесос** 13 екз, Тасос – 1 ex.

6. Шумен 2 (района), 1949 (IGCH 903)[23].

Заровено 115 – 100 av. J. – C.

Съдържа постумни тетрадрахми на Александър III

Месамбрия – 6 екз. M77, Варна, АМ.

7. Сладка вода, община Дългопол, 1911 (IGCH 900).

Заровено 72/71 av. J. – C.[24]

Съкровището с тетрадрахми на Месамбрия и Одесос е открито източно от селото в местността „Поряза“. Тук е открита и бронзова монета на Кавар (Lazarov,L 1993, p. 22). Съдържа 14 постумни тетрадрахми на Александър III

Месамбрия – 4 с монограми M124 et M125; Одесос – 10; Варна, АМ[25].

8. Суха река, Община Велики Преслав, Област Шумен, IGCH 892[26].

Заровено около 150 пр. Хр.

Съдържа постумни тетрадрахми на Александър III: **Месамбрия** – 6 с M45 (1) et M47 (5).

9. Търговище (района), 1921 (IGCH 902)[27].

Заровено около150-100 av. J.-C.

Съдържа 45 постумни тетрадрахми на Александър III: **Месамбрия** – 1 ex.

10. Тръстиково, Варненска област (IGCH 897)[28].

Enfoui ver 115/100 av. J.-C.

Съдържа 30 постумни тетрадрахми на Александър III: **Месамбрия** – 9 екз. с M40, M42, M44, M46, M47, M62, M67, M74; **Odessos** – 15 avec ΔH, AR et ΘE.

СЪКРОВИЩА С БРОНЗОВИ АВТОНОМНИ МОНЕТИ НА МЕСАМБРИЯ

1. **Велики Преслав.** В района на Преслав е открито съкровище от 10 бронзови елинистически монети (CH, VI, 22; VII, 63): Филип II – 6, Александър III – 1, **Месамбрия** – 1, Калатис – 1, Дионисополис [29].

2.Янково, Шуменски район

Съкровище от елинистически бронзови монети на Филип II, Одесос и месамбрийски от типовете „шлем – колело“ и „шлем в профил“ и „Амазонка – ΜΕΤΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ Атина Алкис“ – 4 екз.

ЕДИНИЧНИ НАХОДКИ

Атена Алкис Т-емисии

Вариант А

1.↗AE, Ø 19/22, 4.350; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 39[30].

2.↖AE, Ø 17/19, 5.297; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 933[31].

3.↗AE, Ø 19, 6.151; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ25.10(7), Колекция Хараланов[32] ***(Обр. 1 а и б)***.

4.↑AE, Ø 18/21, 6.298; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 929[33].

5.↑AE, Ø 18/20, 7.803; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 934[34].

6.↑AE, Ø 19, 5.854; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ25.10(8), Кол. д-р Хараланов[35] ***(Обр. 2а и* б).**

Вариант В

7.↑AE, Ø 17, 5.701; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ25.10(10), Кол. д-р Хараланов[36].

8.↑AE, Ø 17, 5.768; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ.13Х25.10(5), Кол. д-р Хараланов[37].

9.↑AE, Ø 19, 6.784; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 931[38].

10.↑AE, Ø 19/21, 5.087; Шуменски район; Шумен, ИМ, № 930[39].

Вариант С

11.↑AE, Ø 18, 5.365; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ25.10(1), Кол. д-р Хараланов[40].

12.↑AE, Ø 19, 5.589; Шуменски район; Шумен, ИМ, № ВХ25.10(11), Кол. д-р Хараланов[41].

Атина Алкис със Сигма

13.↑AE, Ø 22, 8.114; Шуменски район; Шумен, ИМ, ВХ25.10, Колекция д-р Хараланов[42].

14.↑AE, Ø 21, 8.025; Шуменски район; Шумен, ИМ, BX25.10, Колекция д-р Хараланов[43].

15.↑AE, Ø 21, 9.252; Шуменски район; Шумен, ИМ, BX25.10(4), Колекция д-р Хараланов[44].

16.↑AE, Ø 23, 7.836; Шуменски район; Шумен, ИМ, NBX25.10(6), Колекция д-р Хараланов[45].

17.↑AE, Ø 20, 7.32; Шуменски район; Шумен, ИМ, NBX25.10, Колекция д-р Хараланов[46].

18.↑AE, Ø 21, 6.141; Шуменски район; Шумен, ИМ, 41[47].

Каваров тип

19.AE, Ø 19, 5.42; Шуменски район; Шумен ИМ, № 42[48] ***(Обр. 3)***.

20.AE, Ø 18/22, 5.126; Шуменски регион; Шумен, ИМ, 6[49].

МЕСАМБРИЙСКИ МОНЕТИ ОТ РИМСКАТА ИМПЕРАТОРСКА ЕПОХА, ОТКРИТИ В ШУМЕНСКИ РАЙОН

Съкровища

1.Кривица, Разградски район. В района на с. Кривица е намерено съкровище от бронзови провинциални римски монети[50]. Съдържало е общо 91 екземпляра (Разград, ИМ, Кол. находка № 7). **Месамбрия** – 2; 1 на Гордиан и транквилина и 1 на Филип Стари и Отацилия. Другите монети се разпределят както следва: Хадрианополис – 6, Марцианополис – 27, Никополис ад Иструм – 34, Анхиало – 4, Одесос – 6, Томи – 3, Пауталия – 1.

2.Марково, Шуменска област. Тук е открито съкровище от провинциални римски монети: **Месамбрия** (2) – 1 на Филип Стари и Отацилия и 1 на Филип Млади и Сарапис месамбрийски. Останалите са : Марцианопол (6): Каракала и Юлия Домна – 2, Елагабал и Юлия Меза – 1, Гордиан III и Сарапис – 3; Дионисополис (1): Гордиан III и Сарапис -1; Томи (1): Гордиан III и Транквилина – 1[51]. Близо до селото е открита и милиардна колона от 255 – 259 г. след Хр.[52]

3.Могила, Шуменска област, община Каспичан. Съкровище от провинциални римски монети, открито през 1963 г[53]. То се състои от 143 колониални монети и 19 денара. Съхранява се в Шуменския музей. Провинциалните монети принадлежат на градовете: **Месамбрия** – 15 екз. – Гордиан и Транквилина – 5 екз., Филип и Отацилия – 3 екз.; Филип и Сарапис – 7 екз.**Марцианополис** – 92: Септимий Север и Юлия Домна – 2, Каракала и Гета – 4, Каракала и Юлия Домна – 23, Макрин и Диадумениан – 27, Диадумениан – 1, Север Александър и Юлия Меза – 10, Гордиан III и Сарапис – 13, Гордиан III и Транквилина – 6, Филип син и Сарапис – 1; **Анхиало**: Гордиан и Транквилина – 8; **Томи** – 15: Гордиан и Транквилина – 12, Филип и Отацилия – 1, Филип син и Сарапис – 2; **Одесос** – 9: Гордиан и Сарапис – 5, Гордиан и Транквилина, **Дионисополис**: Гордиан III и Сарапис – 2; **Никополис ад Иструм**: Гордиан III и Сарапис – 2.

4.Овчага, Варненска област, община Провадия[54]

През 1966 г. в землището на с. Овчага е открито съкровище от римски монети. Част от тях са постъпили в Исторически музей – Дългопол. Това са: **Месамбрия – 1** на Гордиан и Транквилина; Марцианополис – 1: и емитирани в централната монетарница монети на Септимий Север и Юлия Домна – 1; : Гордиан и Транквилина; Аврелиан – 5 медни,

посребрени; Северина – 1; Тацит – 1; Проб – 8; Карин – 1; Диоклетиан – 1 и Максимиан Херкулий.

5.Славейково, Варненска област, община Провадия[55]

До селото има антична крепост. Тук е открита и 1 монета на Кавар[56]. Съкровището с провинциални римски монети, съдържащо и 4 „месамбрии“ е открито в античното селище в местността „Паша“ на около 3 км източно от селото. Месамбрийските монети принадлежат на Гордиан и Транквилина – 1, Филип и Отацилия – 2 и Филип и Сарапис – 1.

6. Смядово, Шуменска област. В района на Смядово са намерени няколко съкровища от бронзови провинциални императорски монети. Най-голямото от тях е открито в местността „Качица“ през 1921 г. и е публикувано от Никола Мушмов, който е описал общо 438 монети, обозначено от нас като **„Смядово I“**[57], което съдържа 34 монети на **Месамбрия:** Гордиан и Транквилина – 11, Филип и Отацилия – 10 и Филип и Сарапис – 13**; Марцианополис** – 249: Септимий Север и Юлия Домна – 6, Каракала и Юлия Домна – 45, Каракала и Гета – 7, Макрин и Диадумениан – 65, Елагабал и Юлия Соемия – 4, Елагабал и Юлия Меза – 26, Александър Север и Юлия Меза – 18, Александър Север и Юлия Мамея – 13, Гордиан и Сарапис – 42, Гордиан и Транквилина – 11, Филип и Отацилия – 6, Филип и Сарапис – 6; **Одесос** – 57: Септимий Север – 2, Елагабал – 1, Александър Север – 2, Годиан и Сарапис – 33, Гордиан и Транквилина – 19; **Томи** – 45: Гордиан и Транквилина – 25, Филип и Отацилия – 6, Филип и Сарапис – 14; **Анхиало** – 37: Гордиан и Транквилина – 37; **Дионисополис** – 14: Гордиан и Сарапис – 14; **Бизия** – 2: Филип и Отацилия – 2.

През 1966 г. е открито съкровището **„Смядово II**“[58], което е съдържало около 600 провинциални римски монети. Те принадлежат на градовете: **Дионисополис** – 18: Гордиан и Транквилина – 18; **Марцианополис** – 219: Септимий Север и Юлия Домна – 6, Каракала и Гета – 8, Каракала и Юлия Домна –- 31, Макрин и Диадумениан – 50, Елагабал и Юлия Соемия – 2, Елагабал и Юлия Меза – 43, Север Александър и Юлия Меза – 14, Север Александър и Юлия Мамея – 16, Гордиан и Сарапис – 34, Филип и Отацилия – 6, Филип и Сарапис – 7; **Одесос** – 38: Гордиан и Транквилина – 18, Гордиан и Сарапис – 20; **Томи** – 31: Гордиан и Транквилина – 20, Филип и Отацилия – 5, Филип и Сарапис – 6; **Анхиало** – 34: Гордиан и Транквилина – 34; **Бизия** – 1: Филип и Отацилия – 1; **Месамбрия** – 42. По всяка вероятност към „Смядово II“ се отнасят повечето от монетите от колекция „Хараланов“.

През 1981 г. е открито **„Смядово III“**[59]**.** Най-вероятно съдържанието му от около 100 монети се е отнасяло към едно от първите две съкровища, защото е открито при разрушаването на къща от ново време. Има информация за следните монети: **Марцианополис** – 27: Септимий Север и Юлия Домна – 2, Каракала и Юлия Домна – 5, Макрин и Диадумениан – 8, Елегабал и Юлия Меза – 4, Гордиан и Транквилина – 2, Гордиан и Сарапис – 6; **Томис** – 4: Гордиан и Транквилина – 2, Филип и Отацилия – 2; **Дионисополис** – 1: Гордиан и Сарапис – 1; **Одесос** – 3: Гордиан и Сарапис – 3; **Месамбрия** – 2: **Анхиало** – 2: Гордиан и Транквилина – 2.

7. Цонево, Варненска област, община Дългопол[60]. Неизвестен брой провинциални римски императорски монети са били открити в околностите. Във Варненския музей са постъпили 18 екземпляра. В находката от Цовево има: Месамбрия (4 екз.) – 1 на Филип и Отацилия и 3 на Филип и Сарапис. Освен това находката съдържала: **Одесос:** Гордиан и Транквилина – 1, Гордиан и Сарапис – 1; **Анхиало:** Гордиан и Транквилина – 3; **Марцианопол** – Гордиан III и Сарапис – 2; Гордиан и Транквилина – 1, Филип баща и Отацилия Севера – 6, Филип син и Серапис – 2.

Единични находки от римски провинциални монети

21.AE, ∅ 24, 8.790, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(11); Колекция Хараланов[61].

22.АЕ, ∅ 25, 11.62, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(17); Колекция Хараланов [62].

23.АЕ, ∅ 25, 11.183, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(14); Колекция Хараланов,[63].

24.375. АЕ, ∅ 26, 12.20; Съкровище „Смядово I“; Mouchmoff, Smedovo, N 364,[64].

25.АЕ, Съкровище „Смядово I“; Mouchmoff, Smedovo, N 364(2)[65].

26.АЕ, ∅ 26, 11.834, неизвестно; Шумен, ИМ, N 4455[66].

27.АЕ, ∅ 27, 11.825, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(6); Колекция Хараланов[67].

28.АЕ, ∅ 26, 11.624, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(30); Колекция Хараланов[68] ***(Обр.4а и б)***.

29.АЕ, ∅ 26, 12.725, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(18); Колекция Хараланов[69].

30.АЕ, ∅ 26, 11.055, неизвестно; Шумен, ИМ, N 4453[70].

31.АЕ, ∅ 26, 12.849, неизвестно; Шумен, ИМ, N 4450[71].

32.АЕ, ∅ 26, 12.685, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(4), Колекция Хараланов[72].

33.АЕ, ∅ 26, 9.846, неизвестно; Шумен, ИМ, N 2140[73].

34.АЕ, ∅ 25, 11.87., Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(16), Колекция Хараланов[74].

35.АЕ, ∅ 25/26, 11.535; Шумен, ИМ, № 456 [75].

36.АЕ, ∅ 25/26, 11.535; Съкровище „Марково“, Шуменско, Дългопол, ИМ, № Н 0056/10[76].

37.АЕ, ∅ 26, 10.115, неизвестно; Шумен, ИМ, N 4449[77].

38.АЕ, ∅ 25, 12.234, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(12); Колекция Хараланов[78].

39.АЕ, ∅ 25, 12.586, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(24)., Колекция Хараланов[79].

40.АЕ, ∅ 24, 10.647, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(15), Колекция Хараланов[80].

42.АЕ, ∅ 26, 11.328, неизвестно; Шумен, ИМ, N 458[81].

43.АЕ, ∅ 25, 11.123, Шуменско; Шумен, ИМ, N ВХ 204(5), Колекция Хараланов[82].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 и 2. Месамбрийски бронзови монети от типа „Амазонка – ΜΕΤΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ Атина Алкидемо (Защитница на народа).

Обр. 3. Месамрийска монета „Каваров тип“ – „Шлем в профил – ΜΕΤΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ Келтски щит от вътрешната страна.

Обр. 4. Месамбрийска монета на Филип Млади, изобразен заедно със Сарапис. На Опакото бога на виното и плодородието Дионис.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Герасимов Т.** Находка със сребърни монети на Аполония на Черно море. – *РП* I, 1948, 138-149.

[2] **Герасимов, Т.** Находки на месамбрийски и одесоски тетрадрахми. – *ИВАД* X, 1956, 65-78.

[3] *IGBR*, I(2), 324, *IGBR*, V, 5103.

[4] **Герасимов, Т.** Цит. Съч. 1948, с. 146.

[5] **Стефанова,** А. Колективна находка със сребърни монети на Аполония Понтика от с. Ганчево, Шуменски окръг. – В: *Нумизматика* (Сборник от доклади по проблемите на античната и средновековната нумизматика и медалистика), I Част, София, 19-28.

[6] **Кияшкина, П.** За един неизследван археологически обект от територията на Бургас. – *ИНМБс* 3 (Studia in memoriam Ivani Galabov), 2000, 106-116.

[7] **Стефанова, А.** Цит. съч., 19-28.

[8] **Кияшкина, П.** Цит. съч., 107-108, Fig. 1 et 112-113).

[9] **Karayotov, Iv.** *Coinage of Mesambria, I, Silver and gold coins of Mesambria*, Sozopol, Center of underwater Archaeology, 1994, 79-81, Pl II and III.

[10] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 1994, 26-27 et p. 81, Nr 79(1) – 94 (16), Pl. III).

[11] **Karayotov, Iv**. Op. cit. 1994 p. 82, № 105.1 – 106. 6.

[12] **Lazarov, L.** The Problem of the Celtic States in Thrace (On the basis of Kavars coins from Peak Arkovna). – *Bulgarian Historical Review* 2/3, 1993, 3-22.

[13] **Karayotov Iv.** Le monnayage d'Apollonia ŕ la lumiere des decouvertes les plus recentes. – *Thracia 11*: Studia in honorem Alexandri Fol. Serdicae, 1995, p. 27.

[14] **Karayotov Iv.** Le monnayage de Messambria et les Monnayages d'Apollonia, Odessos et Dionysopolis. – In: *BAR* S1675: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* **2** edited by Dimitrios V. Grammenos and Elias K. Petropoulos, 2007, Oxford, p.138.

[15] **Стефанова А.** Цит. съч., 19-28

[16] **Герасимов, Т.** Колективни находки от монети през 1955 г. – *ИАИ*, XXI, 1957, с. 325; **Драганов, Д.** Две монетни съкровища от V в. пр. н. е. от Ямболско. – *ИМЮИБ* IV, 1981, с. 36.

[17] **Герасимов, Т.** Колективни находки от монети през 1934, 1935 е 1936 г. – *ИАИ*, XI, 1937, с. 319; Idem, Цит. Съч. 1948, 138-149.

[18] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища намерени в България през 1962 и 1963 г. – *ИАИ* XXVII, 1964, с. 238.

[19] **Karayotov Iv.** O. c. 1994, p. 97, Nr 412, p.121).

[20] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища намерени в България през 1965 г. – ИАИ, XXIX, 1966, с. 212.

[21] **Герасшмов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – ИАИ XXX, 1967, 188-189; **Гинев 1978.** Георги Гинев. Монетно съкровище от с. Осиково, Търговищки окръг. – Нумизматика 12, кн. 3, 2978, 18-25.

[22] **Герасимов, Т.** Колективни находки от монети през последните години. – ИАИ XV, 1946, с. 238; Idem, Цит. Съч. 1956, 65-78; **Price, M.** Mithridates VI Eupator, Dionys and the coinages of the Black Sea. NC, 1-12, 1968, p. 71.

[23] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през последните години. – ИАИ XVIII, 1952, с. 400.

[24] Karayotov, Iv. O. c. 1994, p. 118.

[25] **Герасимов, Т.** Цит. Съч. 1956, с. 73.

[26] **Герасимов, Т.** Колективни находки от монети през 1958 и 1959 г. – ИАИ, XXV, 1962, с. 228.

[27] [27]**Мушмов, Н.** Колективни находки на монети от 1921/22 г. – ИБАИ I, 1921/22, с. 243.

[28] **Герасимов, Т.** Цит. Съч. 1956, 65-78.

[29] **Юрукова, Й.** Монетни находки, открити в България през 1977 и 1978 г. – Археология, 1979, кн. 4, 59-60.

[30] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl.XCVII, 18.

[31] [31]**Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl.XCVIII, E.41.

[32] **Karayotov, Iv**. Op. cit. 2009, Pl.C, E.90.

[33] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. C, E.96.

[34] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CI, E106.

[35] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CI, E.115.

[36] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CV, E.219.

[37] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CVIII, E.279.

[38] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CX, E.339.

[39] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CX, E.340.

[40] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CXI, E.367.

[41] **Karayotov. Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CXI, E.367.

[42] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXI, 79.

[43] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXI, 83.

[44] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXI, 90.
[45] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXIII, 125.
[46] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXIII, 130.
[47] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CXXIV, 155.
[48] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. XXVIII, 41.
[49] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. XXIX, 61.
[50] **Герасимов, Т.** Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – *ИАИ*, XXVI, 1963, с. 257-270; **Юрукова, Й.** *Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II–III в.* Хадрианопол, София, 1987, с. 99, Т. 5.
[51] **Лазаров, Л.** Циркулация и трезоризиране на колониалните монети с по два образа на аверса (Във връзка с находката от с. Славейково, Провадийско. – *Нумизматични изследвания* 3-4, 1996, 28-30.
[52] IGBR, II, 834.
[53] **Мирчев, М.** Колективни монетни находки. – *ИНМВ* II(XVII), 1966, с. 146-148.
[54] **Герасшмов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – *ИАИ* XXX, 1967, с. 188.
[55] **Лазаров, Л.** Цит. съч. 1996, 3-23.
[56] **Lazarov, L.** The Problem of the Celtic States in Thrace (On the basis of Kavars coins from Peak Arkovna). – *Bulgarian Historical Review* 2/3, 1993, 3-22.
[57] **Mouchmoff, N.,** – Une trouvaille de monnaies de la Mésie Inférieure et de la Thrace. – *RN*, 1922**,** 58-172.
[58] **Герасшмов, Т.** Монетни съкровища, 189-190.
[59] **Юрукова, Й.** Монетни находки, открити в България през 1981. – *Археология*, 1983, кн. 1-2, с. 115.
[60] **Юрукова, Й.** Монетни находки, 1979, с. 62.
[61] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CL, 372.
[62] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CL, 373.
[63] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CL, 374.
[64] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLI, 375.
[65] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLI, 376.
[66] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLI, 389.
[67] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CLI, 396.
[68] **Karayotov, Iv**. Op. cit. 2009, Pl. CLIII, 415.
[69] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIII, 416.
[70] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIII, 417.
[71] **Karayotov, Iv.** Op. cit.2009, Pl. CLIII, 421.
[72] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIII, 425.
[73] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIV, 431.
[74] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIV, 434.
[75] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIV, 435.
[76] **Лазаров, Л.** Цит. съч. 1996, 30, № 9; **Karayotov 2009,** Pl. CLIV, 440.
[77] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLIV, 452.
[78] **Karayotov, Iv**. Op. cit.2009, Pl. CLV, 458.
[79] **Karayotov, Iv**. Op. cit.2009, Pl. CLV, 471.
[80] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLV, 472.
[81] **Karayotov, Iv**. Op. cit. 2009, Pl. CLVI, 482.
[82] **Karayotov, Iv.** Op. cit. 2009, Pl. CLVI, 493.

CIRCULATION OF MESAMBRIAN AND APOLLONIAN COINS IN THE SHUMEN REGION (5TH C. BC – 3RD C. AD)

Ivan Karayotov

Abstract

The author publishes his comments on treasures and single coins minted in Mesambria during the period between the 5th c. BC and the middle of the 3rd c. BC and silver coin treasures from Apollonia minted in the 5th – 4th c. BC. The Apollonian diobols circulated along with the Mesambrian ones during the 4th c. BC, and during the 3rd century the posthumous Mesambrian tetradrachmas could be found in treasures from the Shumen region together with coins belonging to the Odessos type with the same nominal value.

The rich finds of Mesambrian and Apollonian coins, as well as the Odessos tetradrachmas illustrate the economic and cultural links between the Thracians living in the area around Shumen and the population of the towns situated along the Black Sea cost, on both sides of the Balkan Mountains.

Обр. 1 и 2. Месамбрийски бронзови монети от типа „Амазонка – МЕТАМ/ВРІАΝΩΝ Атина Алкидемо (Защитница на народа).

Обр. 3. Месамрийска монета „Каваров тип“ – „Шлем в профил – МЕТАМ/ВРІАΝΩΝ Келтски щит от вътрешната страна

Обр. 4. Месамбрийска монета на Филип Млади, изобразен заедно със Сарапис. На Опакото бога на виното и плодородието Дионис

МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ ОТ ШУМЕНСКО

Мирослава Доткова

През 80–те години на XX в. в тогавашния Шуменски окръг е намерена находка, съдържаща монети на градските управи от римските провинции Долна Мизия и Тракия. Нейният първоначален обем и точен състав не са известни. В нумизматичната сбирка на НАИМ-БАН са постъпили 11 екземпляра, инвентирани под № CCLXVII[11]. Те са предмет на настоящата публикация. Монетите са издадени от различни монетарници в Долна Мизия и Тракия. По градски управи и императори се разпределят по следния начин:

– Никополис ад Иструм – 5, от които Гета – 1, Макрин – 1, Диадумениан – 1, Елагабал – 2.
– Марцианопол – 3, от които Септимий Север – 2 и Север Александър – 1.
– Одесос – Септимий Север – 1.
– Анхиало – Септимий Север – 1.
– Хадрианопол – Гордиан III – 1.

Подробно описание на монетите се дава в следния каталог:[21]Ş

Провинция Долна Мизия
Марцианопол

1. Септимий Север (193–211)
С името на легата Flavius Ulpianus (210–211)
Л. .. K Λ CЄΠT / CЄVHPOC
Бюст на Септимий Север с лавров венец, надясно.
Оп. V ΦΛO VΛΠIANOV / MAPKIAN….
Аполон прав, гол, надясно. Дясната ръка е вдигната над главата, в лявата протегната напред държи лък, над дънер с обвита около него змия.
Долу вляво колчан.
27 мм, 9,00 г; Pick I/1 № 578.

2. Л. . V K Λ CЄΠT / CЄVHPOC
Като № 1, но от друг лицев печат.
Оп. ….VΛΠIANO / V MAPKIANOΠ
Кибела седнала на трон, наляво. В дясната ръка държи патера, с лявата се опира на тъпанче. Долу, вдясно лъв.
27,7 мм, 11,57 г; Pick I/1 № 579.

3. Север Александър (222–235)
С името на легата Tib. Iulius Festus (222-226?)
Л. AVT K M AVP CEVHPOC / AΛEΞANΔP..
Бюст на Север Александър с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ TIB IO..Ф.C /……Λ..
Хигия права надясно храни змия от патера.
26 мм, 9,53 г; Pick I/1 №1002.

Никополис ад Иструм

4. Гета (198–212)
С името на легата Flavius Ulpianus (210–211)
Л. …..П СЄ / …ЄТАС АV
Бюст на Гета с лавров венец надясно.
Оп. V ФЛ ОVΛПІ / АN NІКОП, в отреза – ОΛІТΩN П
РОС ІС
Кибела върху лъв надясно.
28 мм, 13,12 г; Pick I/1 № 1672.

5. Макрин (217–218)
С името на легата M. Statius Longinus (217-218)
Л. ……ПЄΛ СЕV / МАКР…….
Бюст на Макрин с лавров венец, надясно.
Оп. VП СТА ΛОNГІNОV NІКОПОΛІТΩN ПРОС…
Хермес прав наляво, в лявата ръка държи кадуцей, в дясната кесия.
26,3 мм, 12,82 г; Pick I/1 № 1749.

6. Диадумениан (217–218)
С името на легата M. Cl.Agrippa (217–218)
Л. …….Λ АNТΩNІ ΔІАΔОV….
Бюст на Диадумениан, надясно.
Оп. .. АГРІППА NІК / ОПОΛІТΩN ПРОС …
Конкордия права наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.
26,4 мм, 11,95 г; Pick I/1 № 1817.

7. Елагабал (218-222)
С името на легата T. Flavius Novius Rufus
Л. АVТ. АVРН / АNТΩNІNОС
Бюст на Елагабал с лавров венец, надясно.
Оп. VП NОВІ…РОVФО…КОПОΛІТ, в отреза –ΩN П, в полето горе вляво – І вдясно – СТ.
Зевс седнал на трон наляво. В лявата ръка държи скиптър, в дясната патера. В краката му долу орел.
26,4 мм, 12,10 г; Pick I/1 № 1894.

8. Л. ……АV.. / АNТΩNІNОС
Същото изображение като № 7, но от друг лицев печат.
Оп. VП NОВІОV РОVФОV / NІКОП……., в полето горе вляво – ТР вдясно – ОN
Асклепий прав, наляво, с дясната ръка се опира на тояга, около която се увива змия.
26,6 мм, 12,05 г; Pick I/1 № 1934.

Провинция Тракия
Анхиало

9. Септимий Север (193–211)
Л. AV K Λ CЄΠT / CЄVHPOC
Бюст на Септимий Север с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛΠIANΩN / AΓXIAΛEΩN
Конкордия с калат на главата права, наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.
27 мм, 12,78 г; Strack № 473.

Одесос

10. Септимий Север (193–211)
Л. AV K Λ CЄΠ / CЄVHPOC
Бюст на Септимий Север с лавров венец, надясно.
Оп. OΔHC / CЄITΩN
Великият бог прав наляво, в лявата ръка държи рог на изобилието, в дясната патера над жертвеник.
25,5 мм, 9,10 г; Pick, Regling I/2 № 2261.

Хадрианопол

11. Гордиан III (238–244)
Л. ..T K M ANT / ГОРΔIANOC AVГ
Бюст на Гордиан III с лавров венец надясно.
Оп. AΔPIANOΠ / OΛ / ЄIT..
Серапис прав наляво с вдигната дясна ръка и жезъл в лявата.
26,7 мм, 10,09 г; Юрукова 587.

Изследването на съкровището се затруднява от факта, че е неизвестно каква част от неговия състав е постъпила за съхранение във фонда на НАИМ. Освен първоначалният брой на монетите, не са известни и обстоятелствата около тяхното намиране. Повечето монети са от двете големи монетарници в Долна Мизия Марцианопол и Никополис ад Иструм и само 3 са от монетарници на градове в Тракия. Имайки предвид географското разположение на градовете в тези провинции, съвсем естествено преобладават монетите на Марцианопол и Никополис ад Иструм, които се намират в най-голяма близост до района на намиране на находката. Присъствието на монети на градове от Тракия се обяснява с широкия ареал на разпространение на автономните емисии. Освен на територията на съответния град те участват в парично-стоковия пазар и на други селища, понякога намиращи се на значителни разстояния от града, в който са отсечени.

Иконографските типове върху реверсите на запазената част от находката са добре познати и без изключение са свързани с изображенията на различни божества и персонификации, характерни за гръко-римския пантеон. Единственото изображение, което може да се свърже с местно божество, е върху монета на Одесос, където е представен Великият бог на Одесос с неговата характерна иконография – с патера над жертвеник и рог на изобилието. Всички монети, според техните метрични характеристики – тегло и диаметър, се отнасят към най-разпространения четвърти номинал, но нито един екземпляр не е

сигниран с нумерална буква. Повечето от тях са добре запазени. Върху реверса на всички монети на Никополис ад Иструм и Марцианопол, заедно с името на града, са изписани и имената на следните провинциални управители:

Flavius Ulpianus (210-211)
M. Statius Longinus (217)
M. Cl. Agrippa (217–218)
T. Flavius Novius Rufus (218–219?)
Tib.Iulius Festus (222–226?)

Географската характеристика и съставът на съкровището го свързват с други находки от този регион, откъдето са известни редица съкровища, съдържащи голям брой монети на градските управи – с.Смядово[32]; с. Студеница[43]; с. Единаковци[54]; с. Риш[65]. В техния състав масово присъства многобройната продукция на ателиетата на Никополис ад Иструм и Марцианопол даваща сведения за характера на монетната циркулация в този регион.

Най-ранните монети в запазената част от съкровището са от времето на Септимий Север (193–211), отсечени в монетарницата на Марцианопол. Най-късна е монета на Гордиан III (238–244) от Хадрианопол. Хронологически са застъпени най-добре монетите на Северите и най-вече тези на Септимий Север. Аналогични по съдържание и хронологични граници са и редица други находки от Северна България – с. Студеница, Шуменско[76]; с. Пчелище, Великотърновско[87]; с. Пресяка, Ловешко[98]; с. Голяма Желязна, Ловешко[109].

Представената тук част от находка не дава възможност за точна интерпретация по отношение на укриването ѝ. Вероятно подобно на голяма част от останалите находки от III в. тя е укрита в резултат на някое от многобройните варварски нашествия в средата на века, първите от които започват по времето на Гордиан III (238–244). Негова монета от Хадрианопол образува и горната хронологическа граница на находката и е един вероятен terminus post quem за укриването ѝ.

Макар и малка по обем, запазената част от съкровището от Шуменско допълва групата на находките от територията на Долна Мизия, съдържащи монети на градските управи, а също така и богатата картина на монетната циркулация в Шуменския регион.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Монети на Марцианопол
1. Септимий Север
2. Септимий Север
3. Север Александър

Монети на Никополис ад Иструм
4. Гета
5. Макрин
6. Диадумениан
7. Елагабал
8. Елагабал

Монети на Анхиало
9. Септимий Север

Монети на Одесос
10. Септимий Север

Монети на Хадрианопол
11. Гордиан III

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на ст.н.с.д-р Б. Божкова за възможността да публикувам находката.

[1a] Монетите в каталога са определени по следните нумизматични публикации:

Pick, B. *Die antiken münzen von Dacien und Moesien*. Berlin**,** I/1, 1898; **Pick, B. und K. Regling.** *Die antiken münzen von Dacien und Moesien*. Berlin**,** I/2, 1910; **Strack, M.** *Die Antiken Münzen von Thrakien*. Teil I. Berlin 1912; **Юрукова, Й.** *Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II–III в*. Хадрианопол. София, 1987.

[2] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1966. – *ИАИ*, XXX, 1967, 187–192.

[3] **Мирчев, М., В. Антонова.** Една колективна монетна находка в землището на с. Студеница, Шуменско. – *Известия на Музея в Шумен*, V, 1972, 95–106.

[4] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – *ИАИ*, XXV, 1962, 225–237.

[5] **Герасимов, Т.** Цит. съч., 189.

[6] **Мирчев, М., В. Антонова.** Цит. съч., 95.

[7] **Илчева, В., М. Цочев.** Колективна находка колониални бронзови монети от с. Пчелище, Великотърновски окръг. – *Археология*, 1979, 1, 42–56.

[8] **Гущераклиев, Р.** Колективна находка от бронзови монети на градски управи (II–III в.) от с. Пресяка, Ловешко. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2006, III, част I, 131–140.

[9] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети. – *ИАИ*, XVII, 1950, 316–326.

A COIN HOARD FROM THE REGION OF SHUMEN

Miroslava Dotkova

Abstract

In the 1980s, treasure containing unknown quantities of coins of the municipal administrations of the Roman provinces of Moesia Inferior and Thracia was discovered in Shumen region. Eleven of the discovered coins, covered by this publication, were given to the numismatic fund of the National Archaeological museum in Sofia. The coins are classified by mint and by ruler in the following order: Marcianopolis – Septimius Severus 2 Severus Alexander 1; Nicopolis ad Istrum – Geta 1 Macrinus 1 Diadumenianus 1 Elagabalus 2; Anchialos – Septimius Severus 1; Odessos – Septimius Severus 1; Hadrianopolis – Gordianus III 1. The age of Severian dynasty is represented best chronologically in the treasure. All the coins based on their metric characteristics, weight and diameter, belong to the most commonly circulated fourth nominal. The figures of deities of the Greco-Roman pantheon predominate, and only a coin of Odessos displays a local deity – the Great God of Odessos, stands as an exception. The terminus post quem when the treasure was most likely hidden is based on the coin of Gordianus III from Hadrianopolis. But considering the incomplete content of the treasure, most likely the coins were buried in the middle of the 3rd century when numerous and devastating barbarian invasions compromised the territory of Moesia Inferior.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

ЗА ЕДНА ОСОБЕНОСТ ПРИ ПЛАНИРАНЕТО НА РИМСКИТЕ ГРАДОВЕ В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Олег Александров

Процесът на урбанизация в римските провинции Долна Мизия и Тракия започва след успешно приключилите Дакийски войни на император Траян. Новооснованите в тракийските земи римски градове се строят според утвърдената по това време ортогонална система. Същността на системата е в планирането на основните улици, разположени в зависимост от главните посоки на света – cardo maximus (с посока север–юг) и decumanus maximus (с посока изток–запад). В повечето новоизградени римски градове в Долна Мизия и Тракия обаче се наблюдават отклонения от основните посоки, стигащи в някои случаи до разположение на основните улици с посока североизток–югозапад и съответно северозапад–югоизток. Характерни примери, илюстриращи феномена са Ескус[1] – 24°, Диоклецианопол[2] – 25°, Филипопол[3] – 16°, Сердика[4] – 10° и др.

В българската специализирана научна литература по въпроса са изказвани различни хипотези относно проблема: топографски особености на терена, отклонения в изгрева на слънцето в зависимост от сезона и др. В някои случаи това отклонение на уличната система от астрономическите посоки се обяснява с „рождения ден“ на конкретно селище или най-общо с деня и месеца, през който е започнал строежът. С последната хипотеза се обяснява отклонението на cardo maximus на Никополис ад Иструм от меридианата[5].

Според нас, големите отклонения, поставящи уличната мрежа в действителна посока североизток–югозапад и северозапад–югоизток, трудно могат да бъдат обяснени само с топографски особености[6]. Отклонението в изгрева на слънцето в зависимост от сезона, предполагано за някои селища е също недостатъчно убедително. Точното определяне на северната посока, както става ясно от произведението на Витрувий, е не само лесна задача, но и задължително условие при изграждането на нови градове. Римският архитект описва в своето произведение „Десет книги за архитектурата“ уред, с чиято помощ меридианата се фиксира съвсем точно[7]. В Глава VI на своята Книга I Витрувий посочва как става това: трябва да се постави стабилно мраморна плоча в центъра на града или направо да се нивелира добре самото място, така че плоча да не е необходима. В центъра на това място (или плоча) трябва да се постави бронзова стрелка, която да индикира сянката (gnomon). В петия час преди пладне краят на сянката от стрелката трябва да се маркира с точка. След това трябва да се опише кръг с радиус разстоянието между гномона (като център) и отбелязаната точка. След обяд, когато растящата сянка на гномона достигне предела на кръга и съответно е равна на тази от преди обяд трябва да се отбележи точка върху окръжността. След това от така получените две точки трябва да се опишат две дъги. От точката на тяхното пресичане (над окръжността) и центъра на кръга трябва да се прокара права линия. Тази линия показва северната и южната посоки (обр. 1). След тези указания Витрувий описва разделянето на окръжността на осем сектора по такъв начин, че всеки сектор да показва една от основните посоки[8].

Имайки предвид съществуването на подобен метод за определяне на основната посока север-юг, може да отхвърлим мнението, че римските строители в нашите земи при

планиране на уличните системи на новооснованите градове са разчитали на наблюденията си върху слънчевия изгрев. Към това ще добавим, че астрономическите познания през епохата са на високо ниво. Ще отбележим само две от най-важните открития: през II в. пр. Хр. Хипарх открива явлението прецесия, дължащо се на трептенето на земната ос и извършващо пълен цикъл през 26 000 години, а още през III в. пр. Хр. Ератостен изчислява обиколката на Земята по нейния екватор с минимално отклонение от измереното със съвременни уреди разстояние (откритието е описано и от Витрувий[9]).

Именно античният архитект Витрувий ни дава и възможно решение на поставения въпрос относно причината за значителните отклонения на уличните системи в новоизградените в тракийските земи римски градове. В Книга I на неговото произведение най-общо се разглеждат проблемите, свързани с изграждането на градските центрове през епохата във всичките им аспекти. В Глава VI римският архитект обръща внимание на разпределението на сградите и кварталите зад крепостните стени, така че да бъдат избегнати вредните течения на ветровете. Според него след като крепостните стени на града бъдат издигнати, следва да се помисли върху разпределението на местата за строене и да бъде начертан план на улиците. Улиците трябва да бъдат планирани по такъв начин, че да не допускат ветровете, тъй като студените ветрове са неприятни, горещите са болезнени, а влажните – разрушителни. Витрувий подчертава, че грешките в това отношение трябва да се избягват. Той посочва за пример град Mytilene на остров Лесбос, където в това отношение не са взети мерки: градът е величествено и стилно проектиран и добре построен, но според автора, неразумно разположен; при идването на южен вятър жителите му се разболяват; северозападният им причинява кашлица; северният ги връща към здравето, но силата му е толкова голяма, че никой не може да стои по улиците[10].

Витрувий твърди, че в селище, което е защитено от ветровете, тези, които са здрави си запазват здравето, а тези, които са болни скоро оздравяват. От друга страна болестите, които са трудни за лекуване на място, което е незащитено от ветровете, са следните: простуда, подагра, кашлица, туберколоза, плеврит, хрочки кръв; тези неразположения се лекуват трудно, първо, защото са хванати от простуда и второ, защото физическите сили на организма са изтощени от болестта. От своя страна, свежият въздух е полезен и действа ободряващо и възстановително на болните[11].

След това Витрувий се спира накратко върху названията на различните ветрове (обр. 2). Според него основните са четири: Solanus от изток, Auster от юг, Favonius от запад и Septentrio от север. Витрувий посочва и още четири други основни вятъра: Eurus от югоизток, Africus от югозапад, Caurus (често наричан Corus) от северозапад и Aquilo от североизток. Витрувий отбелязва и някой си Андроник, който построил в Атина октогонална мраморна кула и върху всяка една от страните изваял фигура, изобразяваща различните ветрове. На върха на кулата стоял бронзов Тритон, държащ жезъл в дясната си ръка. Той се въртял около оста си и показвал посоката, от която идвал вятъра[12].

В параграф 10 от същата глава Витрувий изброява и други допълнителни ветрове: от дясно и ляво на южния вятър духат респективно Euronotus и Altanus. От страната на Africus, югозападния вятър, Libonotus и Subvesperus в северна посока. От южната страна на Favonius, западния вятър, Argestes, и от северната му страна Etesiae. От западната страна на Caurus, северозападния вятър, Circius, а от северната му страна Corus. От западната и източната страна на северния вятър Septentrio респективно духат Thrascias и Gallicus. От северната страна на североизточния вятър Aquilo духа Supernas, а от южната му страна Boreas. Източният вятър Solanus има от неговата северна страна Carbas и

Ornithiae от южната. Eurus, югоизточният вятър, има Eurocircias (Caecias) и Vulturnus от неговите съответно източна и южна страна.

Коректно Витрувий посочва, че на ветровете са дадени и много други имена, отнасящи се към определени места, реки или планински бури и урагани. Освен това съществуват и сутрешни ветрове (бризове). Когато слънцето изгрее изпарява влагата във въздуха, събрана през нощта и извлича сутрешната мъгла. Когато бризовете се задържат след изгрев слънце, те заемат мястото на източния вятър и оттам получават името εύρος, дадено от гърците на този вятър[13].

По-надолу в своето произведение Витрувий отбелязва, че е описал създаването на уреда съвсем накратко и това може да попречи за пълното му разбиране. По тази причина (за по-ясното му разбиране) архитектът решава да приложи в края на произведението си две фигури (σχήματα – както сам посочва, че ги наричат гърците) и отново, но още по-подробно дава указания за правилното и последователно създаване на уреда (обр. 3). Описанието отново започва с избор на перфектно равна плоча, в чийто център се поставя точка означена като A. В тази точка се поставя изправен гномона. Сянката преди пладне трябва да се означи с точка B. Следва от точка A (като център) с разстояние AB да се опише цял кръг. След това гномонът отново трябва да се върне в точка A и да се проследи неговата нарастваща сянка, която след пладне постепенно ще нараства, докато не стане равна на сянката на направената преди обяд и отново стигне периферията на окръжността в точка C. От точките B и C, като център, следва да се опишат две дъги, които се пресичат в D. От точка D през центъра на кръга се прокарва линията EF, която дава северната и южната посока. След това целият кръг трябва да се раздели на 16 части. От точка E, в която южния край на меридианната линия достига периферията на окръжността, се поставят точките G и H, съответно от дясно и ляво на разстояние 1/16. По същия начин и от северната страна при точка F – точка I и точка K. С линии минаващи през центъра на кръга се съединяват точките GK и HI. Така мястото от G до H дава южния вятър и неговия регион. Това от I до K – северния вятър. Останалите места, от дясно и ляво, трябва да бъдат разделени на по 3 равни части. Крайните точки на разделителните линии от източната страна да се означат с буквите L и M. Тези от запад с буквите N и O. От M до O и от L до N се начертават линии, пресичащи се една друга. Така обиколката на кръга бива разделена на 8 равни части за ветровете. Всеки ъгъл на октагона, от така описаната фигура, трябва да бъде означен с буква. Когато това се извърши, гномонът трябва да бъде поставен отново над ъглите на октагона и **едва след това може да започне разпределението на улиците, организирано съобразно посоките на ветровете**[14].

* * *

Подробните предписания дадени от Витрувий са от изключително значение за изграждането на селищата през римската епоха. Само след определянето на основните ветрове е можело да се продължи с начертаването на посоките на основните и на помалките улици. Тези посоки е трябвало да се съобразят спрямо линиите, които разделят различните райони на ветровете. Самият Витрувий отделя значително място на проблема още в Книга I на своето произведение и обяснява неговото значение с факта, че по този начин силата на ветровете ще бъде държана настрана от домовете и обществените сгради (места). Приложената от него схема онагледява принципа на разположение на улиците и сградите (обр. 4). Според него, ако посоките на улиците са успоредни на тези на ветровете, последните ще връхлитат през тях с голяма сила. Поради това посоките на улиците трябва да ги отбягват, така че когато ветровете задухат да бъде срещу ъгли-

те на сградите, за да може тяхната сила да бъде укротена и ветровете разсеяни[15]. При някои от римските градове в Долна Мизия и Тракия се регистрира учудващо близко до препоръчваното от Витрувий отклонение (с около 1/16 = 22° 5'): Ескус (обр. 5) и Диоклецианополис (обр. 6).

Що се касае до техника, който е използвал описания от Витрувий уред, то не трябва да ни учудва неговото присъствие по тези места през римската епоха. Това може да е някой от множеството architecti (архитекти), mensores (техници)[16] или agrimensores (геодезисти)[17] работили по нашите земи както във римската армия (инженерните части във войската се наричат fabricii)[18], така и в цивилната администрация[19]. Изработката на подобен уред не смущава ни най-малко, имайки предвид използването на голям набор от различни измервателни уреди през епохата – грома[20], диоптер[21] и мн. др.[22]

В заключение ще отбележим, че от гледна точка на съвременната архитектура още в древността се е търсил т. нар. хелиотермичен ефект. Това представлява отклонение от оста север–юг в зависимост от географската ширина с оглед получаване на най-благоприятен и оптимален сбор от светлина (ἥλιος) и топлина (θερμός)[23]. Към тези хигиенни и здравословни критерии при планирането на римските градове трябва да прибавим и търсеният ефект за отбягване на вредните влияния на ветровете, известен още на римските архитекти. Констатираните отклонения в уличната мрежа на римските градове в Долна Мизия и Тракия са и важно, макар и косвено доказателство, за познаването и ползването както на античната литература, така и на достиженията на древната наука и техника в тракийските земи.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Схема, показваща определянето на меридианата.
Обр. 2. Схема, показваща основните и второстепенни ветрове, според Витрувий.
Обр. 3. Схема на уреда, определящ посоките на основните ветрове.
Обр. 4. Схема на разположението на сградите, спрямо основните ветрове.
Обр. 5. План на Ескус I и Ескус II (по Т. Иванов, Р. Иванов 1998, 58).
Обр. 6. План на Диоклецианопол (по К. Маджаров 1993, 70).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иванов, Т., Р. Иванов.** *Улпия Ескус.* София, 1998, 59.

[2] **Маджаров, К.** *Диоклецианопол, т. I.* София, 1993, 96.

[3] **Мартинова, М., М. Боспочиева.** Филипопол. – *В: (ред. Р. Иванов) Римски и ранновизантийски градове в България.* София, 2002, 184.

[4] **Бояджиев, Ст.** Сердика. – *В: (ред. Р. Иванов) Римски и ранновизантийски градове в България.* София, 2002, 127.

[5] **Иванов, Т., Р. Иванов.** *Никополис ад Иструм, т. I.* София, 1994, 27-28; **Иванов, Т., Р. Иванов.** *Улпия Ескус.* София, 1998, 59-60; **Иванов, Р.** Улична мрежа в Тракия и Мизия (Горна и Долна Мизия). – *В: (ред. Р. Иванов) Археология на българските земи, 2.* София, 2006, 12.

[6] Коментарът върху възможната причина за отклоненията в Нове и Германия е излишен, тъй като това са късноантични градове, които израстват над римски военни лагери, чиято улична система се основава на други принципи. В Нове cardo maximus се разполага директно върху via praetoria, която не е ситуирана спрямо посоките на света, а спрямо позицията на принципиите на лагера.

[7] По долу цитираме Витрувий по изданието на The Loeb Classical Library от 1955 г.: **Vitruvius.** *On Architecture*.

[8] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 6-7:** "Conlocetur ad libellam marmoreum amusium mediis moenibus, aut locus ita expoliatur ad regulam et libellam, ut amusium non desideretur, supraque eius loci centrum medium conlocetur aeneus gnomon, indagator umbrae, qui graece σκιαθήρας dicitur. Huius antemeridiana hora circiter hora quinta sumenda est extrema gnomonis umbra et puncto signanda, deinde circino diducto ad punctum, quod est gnomonis umbrae longitudinis signum, ex eoque a centro circumagenda linea rotundationis. Itemque observanda postmeridiana istius gnomonis crescens umbra, et cum tetigerit circinationis lineam, et fecerit parem antemeridianae umbrae postmeridianam, signanda puncto.

Ex his duobus signis circino decusatim describendum, et per decusationem et medium centrum linea perducenda ad extremum, ut habeatur meridiana et septentrionalis regio. Tum postea sumenda est sexta decima pars circinationis lineae totius rotundationis, centrumque conlocandum in meridiana linea qua tangit circinationem, et signandum dextra ac sinistra in circinatione et meridiana et septentrionali parte. Tunc ex signis his quattuor per centrum medium decusatim lineae ab extremis ad extremas circinationes perducendae. Ita austri et septentrionis habebitur octavae partis designatio. Reliquae partes dextra ac sinistra tres, aequales et tres his distribuendae sunt in tota rotundatione, ut aequales divisiones octo ventorum designatae sint in descriptione."

[9] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 9:** "Fortasse mirabunturi, qui multa ventorum nomina noverunt, quod a nobis expositi sunt tantum octo esse ventis. Si autem animadverterint orbis terrae circuitionem per solis cursum et umbras gnomonis aequinoctialis ex inclinatione caeli ab Eratosthene Cyrenaeo rationibus mathematicis et geometricis methodis esse inventam ducentorum quinquaginta duum millium stadium, quae fiunt passus trecenties et decies quinquies centena millia, huius autem octava pars quam ventus tenere videtur, est triciens nongenta triginta septem millia et passus quingenti, non debebunt mirari, si in tam magno spatio unus ventus vagando inclinationibus et recessionibus varietates mutatione flatus faciat."

[10] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 1:** "Moenibus circumdatis, secuntur intra murum arearum divisiones, platearumque et angiportuum ad caeli regionem directiones. Dirigentur haec autem recte, si exclusi erunt ex angiportis venti prudenter. Qui si frigidi sunt, laedunt; si calidi, vitiant; si umidi, nocent. Quare vitandum videtur hoc vitium et avertendum, ne fiat, quod in multis civitatibus usu solet venire. Quemadmodum in insula Lesbo oppidum Mytilenae magnificenter est aedificatum et eleganter, sed positum non prudenter. In qua civitate auster quum flat, homines aegrotant; cum corus, tussiunt; cum septentrio, restituuntur in salubritatem, sed in angiportis et plateis non possunt consistere propter vehementiam frigoris."

[11] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 3:** "Exclusi fuerint; non solum efficient corporibus valentibus locum salubrem, sed etiam si qui morbi ex aliis vitiis forte nascentur, qui in ceteris salubribus locis habent curationes medicinae contrariae, in his, propter exclusiones ventorum temperatura expeditius curabuntur. Vitia autem sunt, quae difficulter curantur in regionibus, quae sunt supra scriptae, haec: gravitudo arteriace, tussis, pleuritis, pthisis, sanguinis eiectio et cetera, quae non detractionibus, sed adiectionibus curantur. Haec ideo difficulter medicantur, primum quod ex frigoribus concipiuntur, deinde quod defatigatis morbo viribus eorum, aer agitatus est, ventorum agitationibus extenuatur, unaque a vitiosis corporibus detrahit sucum, et efficit exiliora. Contra vero lenis et crassus aer qui perflatus non habet neque crebras redundantias, propter inmotam stabilitatem adiciendo ad membra eorum alit eos et reficit, qui in his sunt impliciti morbis."

[12] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 4-5:** "Nonnullis placuit esse ventos quattuor: ab oriente aequinoctiali solanum, a meridie austrum, ab occidente aequinoctiali favonium, a septentrionali septentrionem. Sed qui diligentius perquisiverunt, tradiderunt eos esse octo, maxime quidem Andronicus Cyrrestes, qui etiam exemplum colocavit Athenis turrem marmoream octagonon et in singulis lateribus octagoni singulorum ventorum imagines excalptas contra suos cuiusque flatus designavit, supraque eam turrim metam marmoream perfecit et insuper Tritonem aereum conlocavit dextra manu virgam porrigentem, et ita est machinatus, uti vento circumageretur, et semper contra flatum consisteret supraque imaginem flantis venti indicem virgam teneret.

Itaque sunt conlocati inter solanum et austrum ab oriente hiberno eurus, inter austrum et favonium ab occidente hiberno africus, inter favonium et septentrionem caurus, quem plures vocant corum, inter

septentrionem et solanum aquilo. Hoc modo videtur esse expressum, uti capiat numerus et nomina et partes, unde flatus certi ventorum spirent. Quod cum ita exploratum habeatur, ut inveniantur regiones et ortus eorum, sic erit ratiocinandum."

[13] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 10-11:** "Itaque dextra et sinistra austrum euronotus et altanus flare solet, africum, libonotus et subvesperus, circa favonium argestes et certis temporibus etesiae, ad latera cauri circias et corus, circa septentrionem thrascias et gallicus, dextra ac sinistra aquilonem supernas et boreas; circa solanum carbas et certo tempore ornithiae, euri vero medias partes tenentes in extremis eurocircias et vulturnus. Sunt autem et alia plura nomina flatusque ventorum e locis aut fluminibus aut montium procellis tracta.

Praeterea aurae matutinae, qua sol, cum emergit de subterranea parte, versando pulsat aeris umorem et impetu scandendo prudens exprimit aurarum antelucano spiritu flatus. Qui cum exorto sole permanserunt, euri venti tenent partes, et ea re, quod ex auris procreatur, ab Graecis εύρος videtur esse appellatus."

[14] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 12-13:** "Quoniam haec a nobis sunt breviter exposita, ut facilius intellegantur, visum est mihi in extremo volumine formas sive uti Graeci σχήματα dicunt, duo explicare, unum ita deformatum, ut appareat, unde certi ventorum spiritus oriantur, alterum, quemadmodum ab impetu eorum aversis directionibus vicorum et platearum evitentur nocentes flatus. Erit autem in exaequata planitie centrum, ubi est littera A, gnomonis autem antemeridiana umbra, ubi est B, et ab centro, ubi est A, diducto circino ad id signum umbrae, ubi est B, circumagatur linea rotundationis. Reposito autem gnomone ubi antea fuerat, expectanda est, dum decrescat faciatque iterum crescendo parem antemeridianae umbrae postmeridianam tangatque lineam rotundationis, ubi erit littera C. Tunc a signo, ubi est B, et a signo, ubi est C, circino decusatim describatur, ubi erit D; deinde per decusationem et centrum, ubi est D, perducatur linea ad extremum, in qua linea erit littera E et F. Haec linea erit index meridianae et septentrionalis regionis.

Tunc circino totius rotundationis sumenda est pars XVI, circinique centrum ponendum est in meridiana linea, qua tangit rotundationem, ubi est littera E, et signandum dextra sinistra, ubi erunt litterae G, H. Item in septentrionali parte centrum circini ponendum in rotundationis et septentrionali linea, ubi est littera F, et signandum dextra ac sinistra, ubi sunt litterae I et K, et ab G ad K et ab H ad I per centrum lineae perducendae. Ita quod erit spatium ab G ad H, erit spatium venti austri et partis meridianae: item quod erit spatium ab I ad K, erit septentrionis. Reliquae partes dextra tres ac sinistra tres dividendae sunt aequaliter, quae sunt ad orientem, in quibus litterae L M, et ab occidente, in quibus sunt litterae N et O. Ab M ad O et ab L ad N perducendae sunt lineae decusatim. Et ita erunt aequaliter ventorum octo spatia in circumitionem. Quae cum ita descripta erunt, in singulis angulis octagoni, cum a meridie incipiemus, inter eurum et austrum in angulo erit littera G, inter austrum et africum H, inter africum et favonium N, inter favonium et caurum O, inter caurum et septentrionem K, inter septentrionem et aquilonem I, inter aquilonem et solanum L, inter solanum et eurum M. Ita his confectis inter angulos octagoni gnomon ponatur, et ita dirigantur angiportorum divisions."

[15] **Vitr. De Arch. L. I, C. VI, 8:** "His enim rationibus et ea divisione exclusa erit ex habitationibus et vicis ventorum vis molesta. Cum enim plateae contra derectos ventos erunt conformatae, ex aperto caeli spatio impetus ac flatus frequens conclusus in faucibus angiportorum vehementioribus viribus pervagabitur. Quas ob res convertendae sunt ab regionibus ventorum derectiones vicorum, uti advenientes ad angulos insularum frangantur repulsique dissipentur."

[16] **Иванов, Р.** Архитектура и планировка на римските военни лагери през Принципата. – *В: (ред. Р. Иванов) Археология на българските земи, 1.* София, 2004, 154-155

[17] **Бояджиев, Ст.** Проектиране, строителна техника, механизация и организация на изпълнението на римските строежи в Мизия и Тракия през II–III век. – *В: (ред. Р. Иванов) Археология на българските земи, 1.* София, 2004, 184.

[18] **Бояджиев, Ст.** Проектиране, строителна техника, механизация и организация на изпълнението на римските строежи в Мизия и Тракия през II–III век. – *В: (ред. Р. Иванов) Археология на българските земи, 1.* София, 2004,183- 184.

[19] Във фонда на ИМ – Попово се съхранява каменен блок, който според нас е измервателен уред изработен, според предписанията на Витрувий: **Александров, О.** Античен измервателен

уред от с. Садина, Поповско – *Попово в миналото, 6 (под печат)*.

[20] **Иванов, Р.** *Долнодунавската отбранителта система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий.* София, 1999, 210-215; 233-234.

[21] **Бояджиев, Ст.** Сердика. – *В: (ред. Р. Иванов) Римски и ранновизантийски градове в България.* София, 2002, 184-185.

[22] Последно за римската архитектура и техническите средства – **Adam, J.** *Roman Building. Materials and Techniques.* London–New York, 2005, 9-20.

[23] **Тонев, Л.** *Градоустройството по българските земи през Античността.* София, 1995, 71.

ABOUT A SPECIAL FEATURE ON PLANNING OF THE ROMAN CITIES IN LOWER MOESIA AND THRACE

Oleg Alexandrov

Abstract

This paper deal with a special feature on planning of the Roman cities in Lower Moesia and Thrace. In fact, the street networks followed an orthogonal system, but is not strictly in the world directions. Depending on various peculiarities, certain deviations occur. At Oescus deviations is 24° (northeast/southwest), at Diocletianopolis – 25°, at Philippopolis – 16°, at Serdica – 10°. According to Vitruvius the streets should be so planned as to exclude the winds because if the winds are cold, are unpleasant; if are hot, are hurtful; if are damp, are destructive and therefore fault in this respect must be avoided. To find and lay down their situation the Roman architect describes an interesting device. Thanks to it can be let the directions of the streets and lanes be determined by the tendency of the lines which separate the different regions of the winds. Thus their force will be broken and turned away from the houses and public ways. If the directions of the streets be parallel to those of the winds, the latter will rush through them with greater violence, since from occupying the whole space of the surrounding country they will be forced up through a narrow pass. Streets or public ways ought therefore to be so set out, that when the winds blow hard their violence may be broken against the angles of the different divisions of the city, and thus dissipated. In our opinion the Roman architects in Thracian lands observed the recommendations of Vitruvius.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Scheme, shows determination of the meridian.
2. Scheme, shows principal and secondary winds according Vitruvius.
3. Scheme of the device, determining directions of the principal winds.
4. Scheme of the situation of buildings towards principal winds.
5. Plan of Oescus I and Oescus II (after Т. Иванов, Р. Иванов 1998, 58).
Plan of Diocletianopolis (after К. Маджаров 1993, 70).

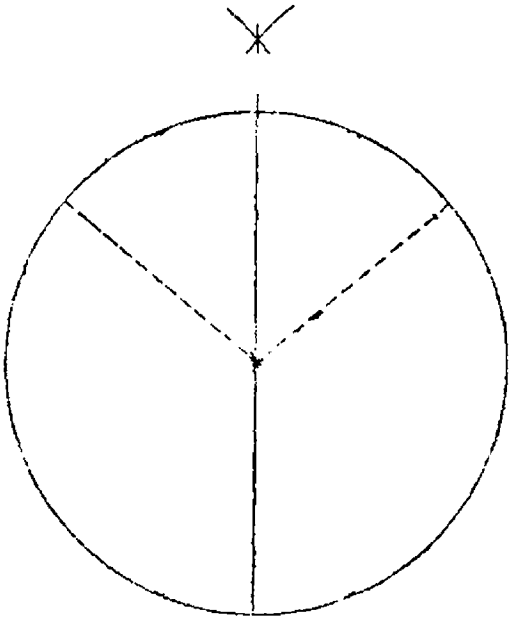

Обр. 1. Схема, показваща определянето на меридианата

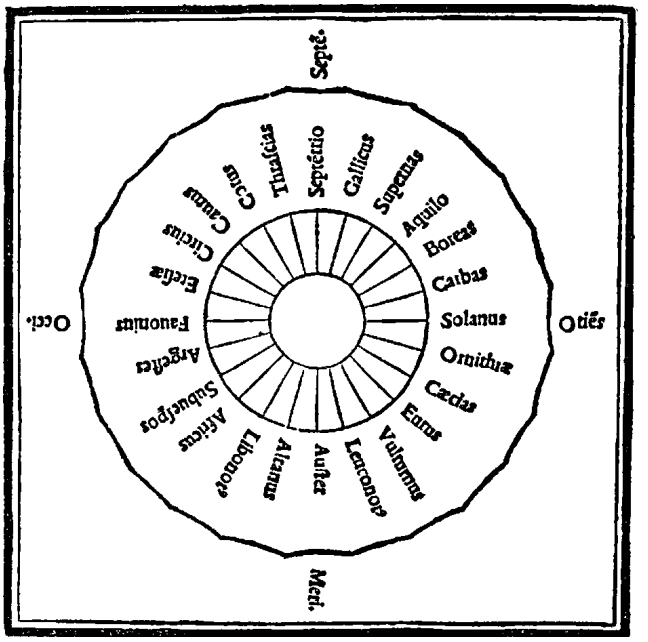

Обр. 2. Схема, показваща основните и второстепенни ветрове, според Витрувий

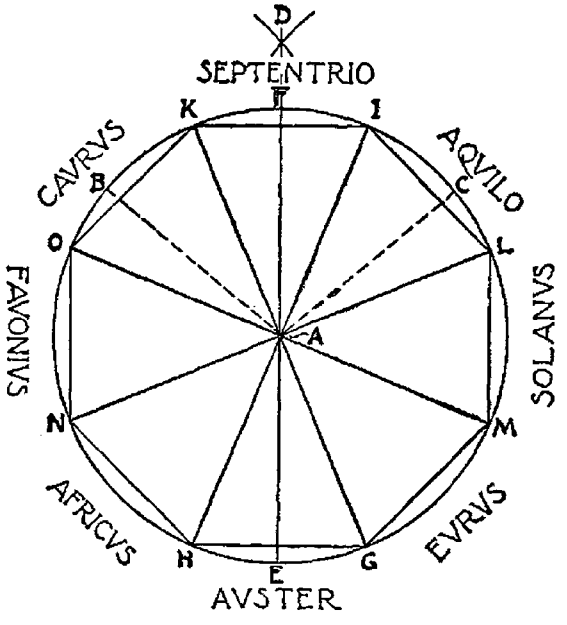

Обр. 3. Схема на уреда, определящ посоките на основните ветрове

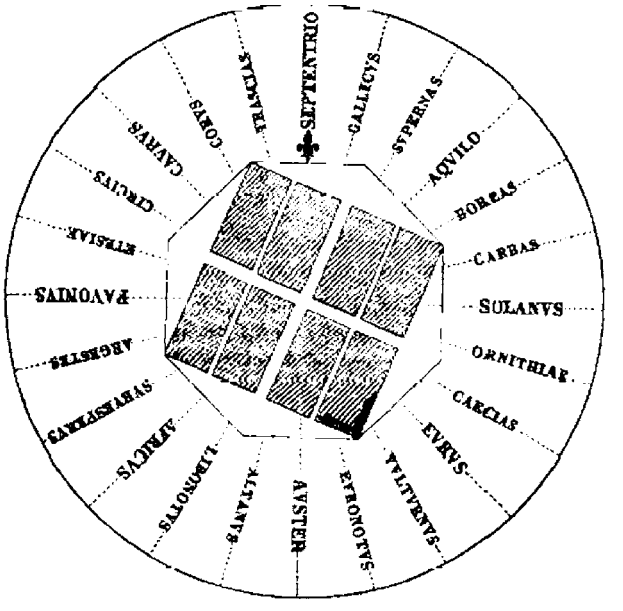

Обр. 4. Схема на разположението на сградите, спрямо основните ветрове

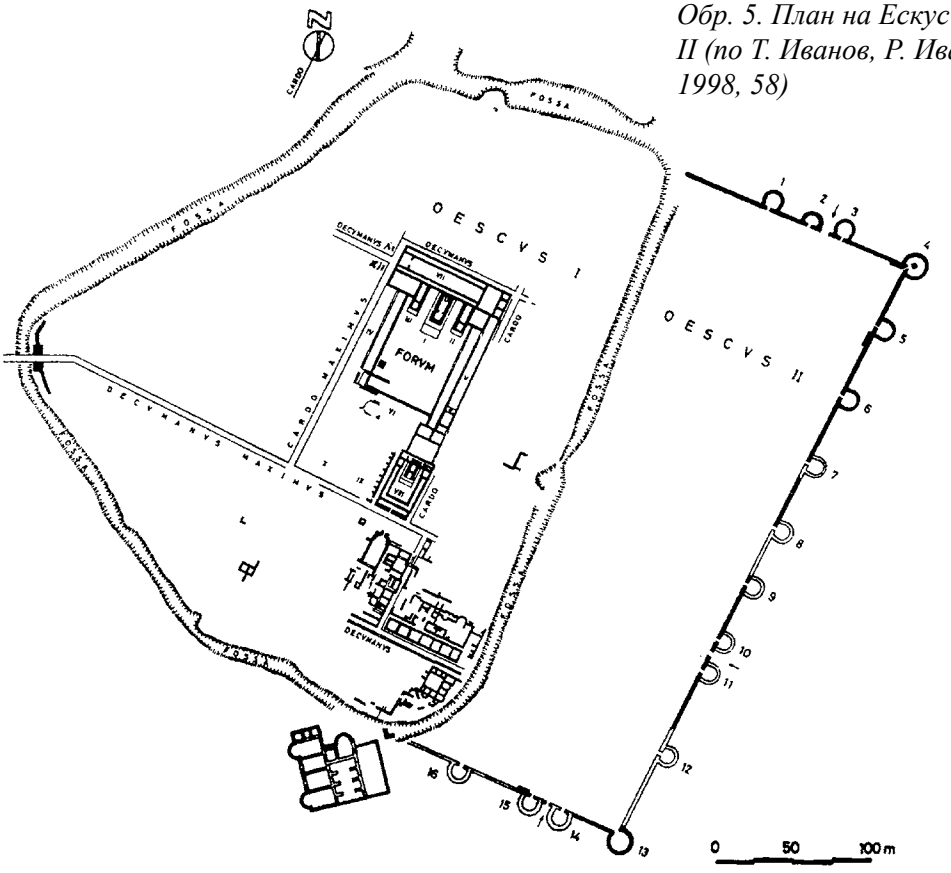

Обр. 5. План на Ескус I и Ескус II (по Т. Иванов, Р. Иванов 1998, 58)

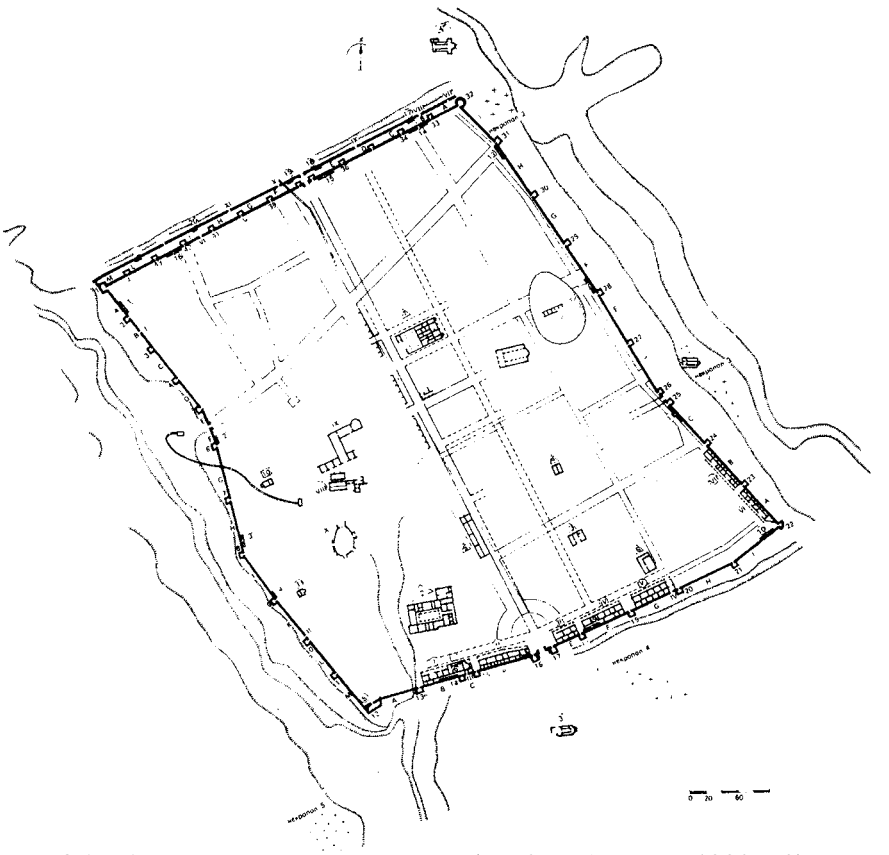

Обр. 6. План на Диоклецианопол (по К. Маджаров 1993, 70)

АНТИЧНОТО СЕЛИЩЕ И КЪСНОАНТИЧНАТА КРЕПОСТ ДО СЕЛО КОВАЧЕВЕЦ, ПОПОВСКО В СВЕТЛИНАТА НА ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ

†*Василка Герасимова*

От къде започва България? Този силно емоционален въпрос се отнася до всяко кътче на страната ни. Историята и археологията на всяко населено място може и трябва да бъдат проучени и да намерят своето обяснение и уточнение. Това което днес е неясно, утре ще бъде изяснено или допълнено. Повече от 100 години се правят проучвания в Североизточна България и част от тях са останките от антично селище и крепостта над него край с. Ковачево, Поповско. Всички изследователи са се отнесли към проучванията си с изключителна сериозност и техните изследвания са от значение и днес[1]. Благодарение на тях епиграфските паметници, произлизащи от античното селище и крепостта „Ковачевско кале“ само ще допълнят разкритото при теренни обхождания и археологически разкопки.

Събирането на едно място и проучването на епиграфския материал ще улесни бъдещите изследователи на този интересен и важен археологически комплекс още повече, че находките от двата некропола не са публикувани все още. При теренните си обхождания Шкорпил пръв описва останките от антично селище, заобикалящо крепостта над него. Открива останки на запад от укреплението и на северозападния склон. Установява части на водопровод западно от него. Той прави чертежи. Номерира добре запазените кули и порти. Археолозите и днес си служат с тях (обр. 1 и 2). Допуща с право съществуването на пътна станция в низината на пътя Марцианопол – Никополис ад Иструм, неотбелязана в итинерариите.

За да се изясни характера на едно селище и типа жители е от особено значение да се направи анализ на надгробните паметници, намерени там. Те сочат имената и професиите на жителите му. Пръв за тях говори Шкорпил. Той пише дословно: „Калето служи до днес за каменоломна, особено за общински и държавни здания….Тук са намерени надписи (№ 1); някои от тях (неизвестни) са зазидани в основите на училището в гр. Попово.“[2]

1. Един от тези надписи е бил преписан от Херменгилд Шкорпил, брат на Карел Шкорпил. Публикуван е неколкократно, но без симка[3]. Ето неговият текст:

– – –

…..D]ionys(ius). L– – –

– –[vix(it) ann(is)] XXX.– – –

– – –

Става дума за починало лице с перигринален произход, носещо гръцко теофорно име свързано с бог Дионис, починало на 30 години.

За съжаление другите надгробни паметници не са в по-добро положение. От тях са запазени само фрагменти. При разкопките на Ковачевско кале през 1998 г. е разкрита част от стена от външната страна на куртината, северно от ъгъла, който тя сключва със западната стена на кула № 4. Там върху 5 блокчета от един и същ ред са се запазили части

от надгробни надписи (обр. 3 и 4). Ето как ги е видял, преписал и съобщил за пръв път Ив. Атанасов.[4]

MESMITzVRICIEIMARTIALIsPC

Така подредени и прочетени буквите нямат никакъв смисъл. Ето защо ще ги разгледаме по-подробно. Най-напред те са нанесени не върху един блок, а върху 5 последователно взидани блокчета с приблизително еднакви размери Буквите са добре оформени и са изчукани от опитни ръце. Отвесните хасти завършват с къси серифи. Те не са работа на един писач и не са от типа графити, а са изчукани не върху отвесната стена, а в условията на каменоделско ателие. Това ми дава основание да разгледам всяко отделно блокче подробно. Пръв от ляво на дясно е:

2. Варовиков блок с размери 18 х 22.4 см. Вис. на буквите 12 см. (обр. 3, 4 и 5).

– AME– –

Пред добре запазените букви ME се вижда полузамазана с мазилка дясна половина от буквата A. M е много характерна Тя е по-скоро ръкописна. Десните хасти са издължени и силно наклонени в ляво, а левите са скачени с тях твърде ниско. Цялата буква е по-широка, отколкото висока. Сравнявайки тези 3 букви с лексиката на латинските надписи с известна сигурност тук може да се възстанови само думата [test]ame[nto] и обикновенно следващата втора част от формулата [fieri iussit]. Би могло да се преведе: « със завещание нареди да бъде направен (този паметник)». Бих възстановила текста така:

– – [test]amen[to fieri iussit] – –

Без съмнение тук става дума за надгробен паметник. В текста му са били упоменати най-малко 2 лица – починалият, който със завещание е определил наследник и чрез него какво да се направи след смъртта му.

Варовиков блок с размери 36 х 29 см. Височина на буквите 12 см. (обр. 3, 4 и 6). Запазени са следи от 2 реда надпис:

– – –IA– – –

– S MIT – –

Пред добре запазената S в горната част на реда се вижда част от малка наклонена хаста, която може да е част от само от буквите Y, X или V. Логично е да е буквата V като така се попълва окончанието за м. р. VS. След T блокчето е отчупено косо (обр. 5) и се вижда част от долна половина на буква H. Тук може да се допълни само когномена Mith[ridatus]. Бих възстановила надписа така:

– – – IA – –

– – – vs Mith[ridatus] – –

Бихме допуснали, че размерът на буквите предполага, че двата блока са част от един надпис. Това не е възможно, тъйкато палеографията на двете букви M е много различна (сравни обр. 4 и 5). Надписът е поставен от лице с перигринален, източен произход. Като когномен е използваното името Митридат което е много разпространено в Мала Азия.

Варовиков блок с размери 44 х 22 см. Вис. на буквите 8.8 см..(обр.3, 4 и 7). Лицето е напукано. Чете се:

– – AVRICIET – – –

В лигатура са свързани A и V. Би могло да се допълни когноменът [M]auricius и съюзът ET. Той е римски и предполага да е бил носен от един римски гражданин. Поставен е в родителен падеж. Това показва на кого е поставен надписа. Неговото име е свързано с второ лице чрез съюзът et и следователно паметникът е бил поставен най-малко на 2 лица. Това не е изключение през римската епоха.Фрагментът би могъл да се допълни така:

– – – M]aurici et – – –

5. Варовиков блок с размери 51.7 х 22.4. Вис. на буквите 0.9 см. обр. 3, 4 и 8). Лицето на блока се е отчупило и изпаднало от стената както се вижда от илюстрациите. Чете се:

– – – Martiali – –

Това е известен римски номен гентиле. Размерът и характера на буквите позволяват да се допусне, че този блок е част от предишния. При това фамилно име може да принадлежи както на първото, така и на второто лице, т.е. надписът да се допълни така:

– Martiali [M]aurici et – – – или – – [M]aurici et Martiali – – –

Тук е необходимо да се отбележат две палеографски подробности. Буквата М се различава от другите 2 М. И второто е особеното изписване на буквата L. Хоризонталната ѝ хаста е поставена косо към отвесната. Тази особеност се среща във втората половина на III в.

6. Варовиков блок с размери 25.4 х 28 см. Вис. на буквите 6 – 7.5 см. (обр. 3,4 и 9). Чете се:

– – – S P O– – –

Буквата S е по-малка от останалите две. Между P и O има оставено разстояние. По тези си особенности този фрагмент се различава от стила на описаните по-горе. Тези особености се срещат в надписите от II – III в. Трите букви могат да се допълнят по няколко начина и всеки да е еднакво допустимо верен:

…– – –]s po[suit- – – [име свършващо на] S постави

– – –here]s po[suit– – – ….наследника направи

– – – s(ibi) et]s(uis) po[suit– – –…на себе си и за своите направи.

За съжаление запазените части от надписа не могат да се свържат с построяването на крепостта така както би ни се искало. Те просто са части от разфасовани надгробни стели използвани при строителството ѝ в момент на опасност. Този начин за бързо доставяне на строителен материал е обичаен както за Мизия, така и за Тракия. Така в музея на гр. Враца са запазени 2 стели подготвени за разфасоване, но неупотребени (обр. 10). Просто нападателите са били по-бързи от защитниците. Нека си припомним, че К. Шкорпил е видял множество подобни части от надписи в подножието на крепостта, но е предоставил преписа само на един за публикация. Той е бил двуредов и със смислено съдържание.

Както и трябва да се очаква на плоското възвишение над селището е имало светилище. За това съдим по разнообразните вотивни паметници намерени вътре в крепостта и извън нея. То е останало включено в укреплението, а с приемането на християнството е унищожено или превърнато в черква. Надписите от светилището, обаче могат да са оставени както от жителите на селището така и от преминаващите по пътя край него пътници. И тук надписите ни поставят множество изненади.

7. В крепостта е намерен единственият надпис съобщаващ за човек, боядисващ с пурпур[5]. Това е долна половина от оброчна плочка на Тракийския Херос (обр.11). Фактически от селото и крепостта произлизат още 3 анепиграфни плочки на Хероса[6]. Ето неговият текст:

– – –P]r(i)mus purpu[r(arius)– – –

Тъй като това е посвещение и светилището е на пътна станция, въпросният пурпуреус, нуждаещ се от закрилата на местното божество може да е жител на античното селище или само да е пътуващ занаятчия.

8. Пак от Калето произлиза долен десен ъгъл от оброчна плочка на Кибела[7] (обр. 12). Вижда се седналата богиня, подпряна на лъвът в ляво и част от надписа:

– – – δωρος Βα–
– – – ος εὐχήν

От името на посветителя са останали толкова малко части, че не бихме могли да говорим за никакво възстановяване.

9. Оброчна плочка с изображение на Асклепий е намерена в землището на с. Ковачевец и се предполага, че е от същото светилище[8]. Липсва дясната рамка и долният ѝ десен ъгъл (обр.13). Надписът гласи:

[Κυ]ρί[ῳ Ἀσ]κληπιῷ
Λ(ούκιος) Μουκι[ανὸς]

Надписът е посветен на бога на здравето Асклепий. Посветителят носи едно напълно римски име – Луции. От второто е запазена по-голямата част. Г. Михаилов предполага, че и то е римско.

10. Най-интересният от всички надписи за мен е последният посветителен. При намирането си той е бил много добре запазен и всички обрушени или повредени днес букви са били на мястото си (обр.14). Това е варовикова ара, днес отчупена отдолу и ляво (обр. 15). Тя е развълнувала много Г. Кацаров и той е направил едно много интересно предположение върху произхода на бога, на който е посветен надписа[9]. Ето неговият текст:

Deo Magvdi
pro salvte f-
ratrorvm
Ivl(ivs) H(e)rcvlan(vs)
aram ex vo-
to posuit.

В лигатура са свързани M и A на р. 1, R и M на р. 3 и H и R на р. 4, като е пропуснато помежду им E. На р. 1 в крайната буква D е вписана I. Написано е така, че е трудно да се определи буквата като DI или TI. Самият каменоделец не е бил сигурен коя буква да напише и затова е изчукал D, като е вписал в него и I. Това ме накара да проверя използваната от Г. Кацаров литература[10]. На въпросните места няма дума или име на божество отговарящо на написаното на нашата ара. Потърсих и друг автор – Holder, съставил речник на келтския език[11] и отново не намерих нито дума, нито име на божество, отговарящо на написаното върху камъка – нито с D, нито с T. Няма смисъл да преписвам от Dottin или Holder 12-15 думи, започващи с MAGV- защото нито една не завършва с DI или -TI, а думи и имена започващи с MAG има във всеки език, включително и съвременен български. Само по това не бихме могли да приемем, че то е келтско, колкото и на мен да се харесва. Тогава се обърнах към възможността това божество да е източно, малоазийско. Към това ме насочиха имената на починалите в античното селище – Дионисий и Митридат. Указа се, че е източен обичай да се иска помощта на боговете, закрилящи даден град или селище без те да се назовават. Това е особено характерно за римската епоха. Среща се много пъти в запазените вотивни паметници от България, независимо на какъв език са. Например I(ovi) O(ptimo) M(axiom ceterisque diis et deabusq(u)e Giridavens(ibus) от с. Пелишат, Плевенско.[12] Да си спомним множеството надписи, посветени на Genius loci. Запазени са редица случаи, при които имената на богове да са изведени от тези на дадено селище като например: dii Magifae, Misiden et Thililva et Suggan et Iesdan et Masiddice[13]. Всички те са имена на населени места в Африка и техните богове са призовани да бъдат покровители и на римските императори. У нас са запазени надписи на старогръцки посветени на божества определени само по мястото, където се почитат. Те са придружени с име на гръцко божество, κυρίος, θεός или ἥρος. В Тракия и Мизия, както и в М. Азия ма-

сово се срещат имена завършващи на –παρα и –βρια, -ηνος, добавени към име на селище и определящи име на божество, в много от случаите допълнено и с гръцко или римски име. Така че назоваването на божество по име на град или селище не е изключение или рядкост. Тук е въпросът към кое селище трябва да го отнесем. При първичната си публикация Г. Кацаров е приел, че името на божеството завършва на TI, докато на неговата снимка (обр. 14) много добре се вижда, че това е буквата D, в която е вписана I. Това е сериозната причина той да търси келтски, а не малоазийски произход на името.

Съществуват два града със сходни имена, които могат да се свържат с Deus Magvdus. Това са Μάγουδα град в Месопотамия на река Ефрат и Μάγυδος пристанищен град на Памфилия, принадлежащо на Ликия.[14] И двете могат да са дали името си на споменатото божество, незасвидетелствано в други паметници. По-вероятно и напълно отговарящо на записаното на камъка е името на първия град – Μάγουδα.

Друг забележителен факт е, че посветителят, носещ 2 имена (и двете римски) е направил посвещението за здравето на братята си, без да ги назове нито по име нито по брой. Можем с голяма сигурност да приемем, че всички те са били жители на античното селище под калето. От тук съдя, че светилището е било посветено на здравеносно божество. Вероятно то е носило и местно име, което тепърва ще се установява. Б. Геров е определил надписа, че произлиза от времето на Северите. Присъединявам се към мнението му, като искам да подчертая, че правилото на tria nomina се нарушава от края на II в, а масовата употреба на императорски фамилни имена у нас се среща след 213 г. Размерът на паметника ме кара да допусна, че е изработен в местно ателие.

До тук, наблюдавайки епиграфските паметници от II-III в. виждаме, че езикът им с 2 изключения е латински. Това е напълно нормално за Мизия, където официалният език е латинския, но езика на вотивните паметници може да бъде и старогрцки. Повечето имена са латински и говорят за една сериозна романизация на оставилото надписи население. Срещат се и гръцко-малоазийски имена. Липсват тракийските. Това не значи, че тук са били заселени само римляни или малоазийци, но за сега са намерени само техните епиграфски паметници. Последният надпис ни съобщава за цяла малоазийска романизирана фамилия, вероятно заселила се в античното селище. Липсват и имена на жени. Запазили са се надписи на части, защото масово са били надробени и използвани за строеж на крепостта над селището. Кога е била изградена? Това е станало когато е било крайно необходима за защита на местните жители – краят на III- началото на IV в. Селището продължава да съществува. То следва развитието и живота на селищата от късната античност. Случайни находки на нестопени мраморни късове показват, че е имало църква или по-скоро църкви с великолепна мраморна украса. Намерена е натрошена мраморна менса сакра и фрагменти от още 2 кръгли или елипсовидни мраморни маси[15]. Те са били натрошени и подготвени за стопяване на вар. Заедно с тях са открити и 5 мраморни колонки с фини капители. Това е недвусмислено доказателство за съществуването на най-малко 3 църкви в крепостта и селището под нея. По някаква причина и трите са пострадали и техните олтарни маси са били начупени и предадени за претопяване. Трудно е да се установи точно при кое от варварските нашествия е станало това. Крепостта е устояла и продължила да съществува и в по-късно време както свидетелстват находките, намерени при разкопки и главно намерените монети. Тук, обаче искам да отбележа една изключителна находка – деликатен пръстен печат с фино изображение и великолепен монограм.

11. При разкопките през 1992 г. в кв. IV-25 е намерен бронзов пръстен-печат[16] (обр. 16-18). Плочката му е кръгла с диам. 1.5 см. Изображението и надписа са в негатив. Пръстенът е бил изработен за да служи за подпечатване на кореспонденция или друг вид неща,

подходящи за използване на восък или друг мек материал. Представен е орел с грамадни вдигнати криле и остри нокти. Между тях над главата на птицата е поставен монограма на собственика в родителен падеж: Θεώδωρου. (обр. 17). Ив. Йорданов много остроумно е потърсил и намерил кой би могъл да е той. Той установява, че вероятно това е Теодор, приближен лекар и приятел на византийския пълководец Приск. Ще повторя думите на Теофил Симоката[17], който описва въпросният Теодор така: „Теодор бил по природа ловък и разсъдлив мъж, а по професия – лекар. Той успял да убеди хагана (аварския) и се стигнало до подписване на мир между ромеи и авари.“ Действието се отнася за 586 г. Възможно е ловкият лекар по някакъв повод да е посетил крепостта над Ковачево и там да е загубил пръстена си. Да не забравяме, че халката е била отчупена от плочката. Даже това да не е известният на историята Теодор, а съвсем друго лице, при всички случаи в края на VI в. крепостта е била управлявана известно време от човек на име Теодор, подпечатващ кореспонденцията си със свой пръстен печат, изработен както добре отбелязва Йорданов във специализирано ателие в столицата на Византия.

Епиграфските паметници, намерени вселището и крепостта над с. Ковачево са случайни находки. Намирани са по различни поводи и в един широк времеви интервал. В селището са работили и живели романизирани перегрини от М. Азия и хора с римско потекло. Самото селище е било значителен занаятчийски център с каменоделско ателие, пещи за вар, а защо не и майстор-бояджия, работещ с пурпур. Селището е било благоустроено с водопровод и се е намирало до пътна станция на пътя Марцианопол – Никополис ад Иструм. Епиграфските паметници и нумизматичния материал потвърждават съществуването му през периода II-VII в. Изграждането на крепост и нейното неколкократно подновяване в това време показва, че то е било важен стратегически пункт. Населението в периода IV-VII в. с едно изключение не е оставило епиграфска следа, но намерените в крепостта фибули са с германски, гепидски и готски произход. Те са дисуидални, луковични, арбалетни от различни видове и подтипове, но всички се използват от дошлите варварски племене и имат подчертано готски произход[18]. Това показва, че в крепостта като войници и обикновенни жители (некои от фибулите са подчертано женски) живеят и т.н. федерати. Този факт не е добре проучен и с публикуването на резултатите от разкопките на некрополите около селището въпросът ще получи повече яснота.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Разположение на селището и крепостта по Шкорпил.
Обр. 2. Късноантичната крепост по Шкорпил.
Обр. 3. Взиданите блокчета в крепостната стена.
Обр. 4. Рисунка на надписите и блокчетата.
Обр. 5. Надпис № 2.
Обр. 6. Надпис № 3.
Обр. 7. Надпис № 4
Обр. 8. Надпис № 5
Обр. 9. Надпис № 6.
Обр. 10. Латински надпис от Враца приготвен за разфасоване за строеж.
Обр. 11. Надпис № 7. Долна част от оброчна плочка на Херос.
Обр. 12. Надпис № 8. Долен десен ъгъл от обрачна плочка на Кибела.

Обр. 13. Надпис № 9. Оброчна плочка на Асклепий.
Обр. 14. Естампаж на надпис № 10.
Обр. 15. Варовикова ара № 10. Сегашно състояние.
Обр. 16. Пръстенът на Теодор.
Обр. 17. Монограма върху пръстена.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, К**. Некоторыя из дорог Восточной Болгарии.- *ИРАИК*, X, С. Петербург, 1905, 471-472; **Шкорпил, К.**. Опис на старините по течение на река Русенски Лом, С. 1914, 16-17; **Атанасов, Ив.** Мраморна олтарна маса от с. Ковачевец, Търговищко.- *Археология,* 1981, кн. 4, 45-49; **Дончева, Ив**. Античната крепост при с. Ковачевец.- В: *Сб. Попово в миналото*, I, Варна 1994, 13-21; **Йорданов, Ив**. Бронзов пръстен печат (V-VI в.) от калето до с. Ковачевец.- В: *Сб. Попово в миналото*, I, Варна 1994, 22-27; **Атанасов, Ив**. Археологически проучвания в сектор „Кула №IV“ на античната крепост „Ковачевско кале“.- В: *Сб. Попово в миналото*, II, С. 1997, 48-56**; Нинов, Л**. Анализ на костния материал от разкопките на античната крепост „Ковачевско кале“ (1990-1995 г.). – В: *Сб. Попово в миналото*, II, С. 1997, 57-67; **Дончева, Ив., Вл. Стойков.** Сондажни проучвания в античната крепост „Ковачевско кале“ през 1998. – *Археология*, 1999 кн. 1-2, 70-76; **Атанасов, Ив.** За началото на археологическите разкопки на античната крепост „Ковачевско кале“ и някои резултати от проучванията на втората разкрита кула от северната крепостна стена.- В: *Сб. Попово в миналото*, IV, Разград, 2004, 49-57; **Русев, Н.** Фибули от II-III в. в Исторически Музей Попово. – В: *Сб. Попово в миналото*, IV, Разград, 2004, 58-77; **Русев, Н.** Нумизматичният материал от „Кула №10 на „Ковачевско кале“.- В: *Сб. Попово в миналото,* V, Разград, 2008, 90-189; **Нинов, Л**. Животните в древността в района на Попово и Търговище, ч. II. Античната крепост „Ковачевско кале“. – В: *Сб. Попово в миналото,* V, Разград, 2008, 198-212; **Динчев, В**. Някои късноантични центрове в Scythia и Moesia Secunda.- В: *Сборник в памет на професор Веризар Велков*, София, 2009, 424-427.

[2] **Шкорпил, К.** *Опис на старините по течение на река Русенски Лом*, С. 1914, с. 17.

[3] **Škorpil, H.** Antike Inscription aus Bulgarien.- *AEM* XVII, 1894,196, № 62; CIL III 13,725; **Геров, Б**. Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II.- *ГСУ-ФФ* XLVII, 387, № 571.

[4] **Атанасов, Ив**. *Миналото на с. Ковачевец*, Разград 2001, 23; За началото на археологическите разкопки на античната крепост „Ковачевско кале“ и някои резултти от проучванията на втората разкрита кула от северната крепстна стена.- В: *Сб. Попово в миналото*, IV, Разград, 2004, 55-56.

[5] **Kalinka, E**. *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, 184 211, fig. 63; **Kazarov, G**. *Die Denkmäler ain Bulgarien,* Budapest, 1938, p. 549; **Gočeva, Zl., M. Oppermann**. *Corpus cultus equities Thracii*, II, p. 557.

[6] **Gočeva, Zl., M. Oppermann,** Corpus, 554-556.

[7] **Велков Ив.** *ИАИ*, V, 1928/29, с. 377, № 3; **Кацаров Г.** *ИАИ*, VIII, 1934, 44, № 2, обр. 23; **Геров, Б.** Романизмът, № 592; **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, V, Serdicae, 1958 № 760.

[8] **Овчаров, Д.** *МПК*, кн. I, 1970, 10, № 11, обр. 10**; G. Mihailov**, Op. cit. Vol. V, Serdicae 1997, № 5274.

[9] **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – *ИАИ*, IV, 1926/27, 97-99, № 22, обр. 46; Un nouveau dieu celtique.- *Revue archeologique*, Paris, I, 1926, 136-137.= **Геров, Б.** Романизмът, 387, № 572.

[10] **Dottin, G**. *La langue galoise*, Paris 1920, 152 268-269.

[11] **Holder, A**. *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig, 1896, col. 384-387.

[12] **Gerov. B**. *Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae*, Serdica 1989, 237.

[13] **Dessau, K.** *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berolini, 1914, 4493

[14] **Pape, W**. *Handwőrterbuch der griechischen Sprache*, Braunschweig, 1884, 836.
[15] **Атанасов Ив**. Мраморна олтарна маса, 43-49.
[16] **Йорданов, Ив.** Бронзов пръстен-печат, 22-27, обр. 1-3.
[17] **Теофилакт Симоката**. История. – *ГИБИ,* II, София, 1959, 328-333.
[18] **Русев, Н.** Фибули от II-VI в., 58-71, кат. №№ V, 10, 11, 14–16,18; VI,19, 21-24; VII 25; VIII 26; X 28.

THE ANCIENT SETTLEMENT AND THE LATE ANTIQUE FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF KOVACHEVO, POPOVO REGION, IN THE LIGHT OF EPIGRAPHIC MONUMENTS

†Vasilka Gerasimova

Abstract

The epigraphic monuments from the 2nd-3rd centuries bear the Latin language with only two exceptions. It is quite natural for Moesia where the official language was Latin, but Old Greek could also be found on the votive monuments. Most names are Latin and speak of serious romanization of the population that left the inscriptions. There are also Greek names of Asia Minor. The Thracian names are absent. However, it does not mean that only Romans or people of Asia Minor were settled here, but to date only their epigraphic monuments were found. The last inscription speaks of the romanization of a whole family of Asia Minor that probably settled in the ancient settlement. Female names are also absent. Some segmented inscriptions are preserved since they were broken into pieces and used for the construction of the fortress above the settlement. The fortress was built for the defense of the local population in the late 3rd – early 4th centuries. The settlement continued its existence following the model of development of the settlements in late Antiquity.

The epigraphic monuments found in the settlement and fortress above the village of Kovachevo were casual finds. They were found on various occasions and over a long period of time. Both romanized peregrines from Asia Minor and people of Roman origin lived and worked in the settlement, which was a major artisan centre with a stone-cutting workshop, limekiln and why not a dyer who worked with purple. The settlement had its own plumbing system and was situated near a road station on the Martzianopolis – Nikopolis ad Istrum route. The epigraphic monuments and numismatic material serve as evidence of its existence in the period 2nd – 7th centuries. The construction of a fortress and its reconstruction several times during this period attests that it was an important strategic point. The population in the period 4th-7th centuries left no epigraphic traces (with one exception)q but the fubulae found in the fortress are of German, Gepid and Goth origin. They are bulbous, cross-bow of various types and subtypes but were all used by the settled barbarian tribes. This attests to the fact that the so-called foederati lived in the fortress as military and civil population (some of the fibulae are definitely women's). The publication of the results from the excavations of the necropolises around the settlement will further elucidate this still unsettled question.

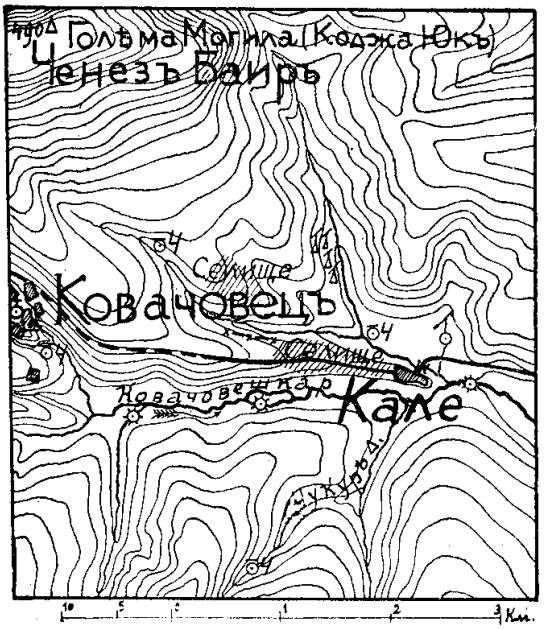

Обр. 1. Разположение на селището и крепостта по Шкорпил

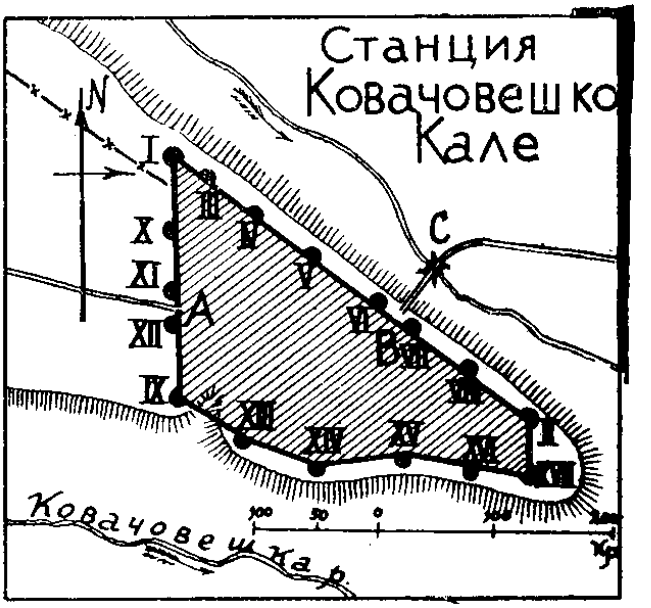

Обр. 2. Късноантичната крепост по Шкорпил

Обр. 3. Взиданите блокчета в крепостната стена

Обр. 4. Рисунка на надписите и блокчетата

Обр. 5. Надпис № 2

Обр. 6. Надпис № 3

Обр. 7. Надпис № 4

Обр. 8. Надпис № 5

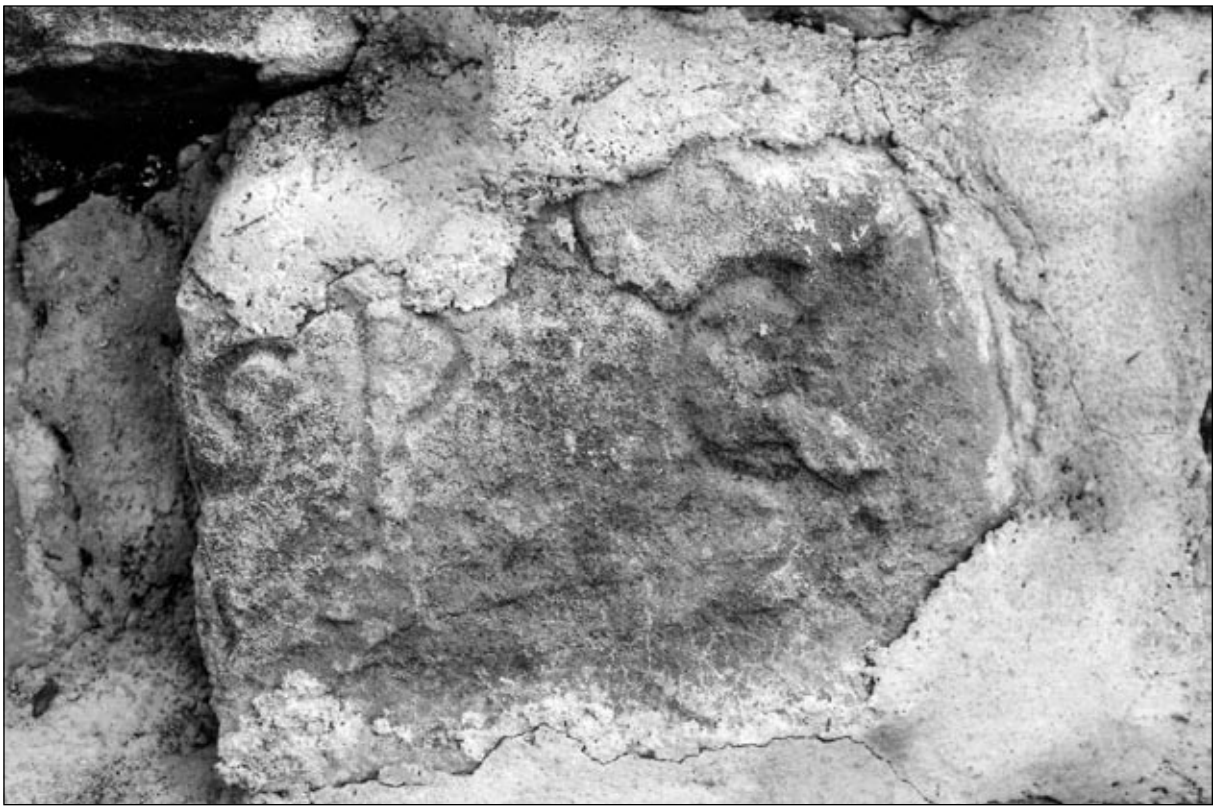

Обр. 9. Надпис № 6

Обр. 10. Латински надпис от Враца приготвен за разфасоване за строеж

Обр. 11. Надпис № 7. Долна част от оброчна плочка на Херос

Обр. 12. Надпис № 8. Долен десен ъгъл от обрачна плочка на Кибела

Обр. 13. Надпис № 9. Оброчна плочка на Асклепий

Обр. 14. Естампаж на надпис № 10

Обр. 15. Варовикова ара № 10.
Сегашно състояние

Обр. 16. Пръстенът на Теодор

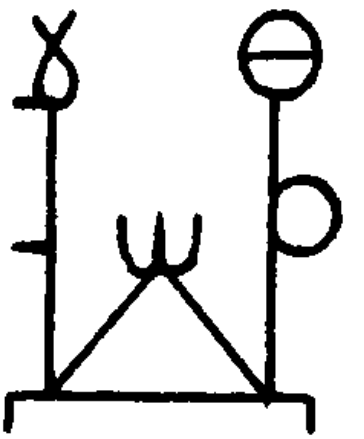

Обр. 17. Монограма върху пръстена

ЕДИН ОСОБЕН ПОГЛЕД КЪМ УСТАНОВЯВАНЕТО НА ХРИСТИЯНСТВОТО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Дочка Владимирова-Аладжова

От поява си през VII в. пр. Хр. до днес монетите, като регалия на властта представят идеологията и политиката на управляващите. Изобразените върху тях образи на божества и техните атрибути от пантеона на различните религии са сигурен белег за промените във вярванията в обществото.

С обявяването на християнството за държавна религия в римската империя през 313 г от Константин Велики (303–337) и с разпространението му по времето на неговите наследници, започва трансформацията върху знаците на властта. Постепенно изображенията, които са свързани със старата религия се изоставят или адаптират в асоциации на новите вярвания[1]. Този процес се проявява върху монетите, където типовете от IV–V век са в унисон с политиката за утвърждаване на християнската религия[2]. Задачата на държавата е най-бързо и резултатно да приобщи амалгамата от народности и племена от своята територия към новата вяра. Трябва да превъзмогне езическото наследство у местните жители и да ги накара да спазват християнските закони. Това е труден и многопластов процес, върху който влияят различни фактори от вътрешно икономическо и външно политическо естество. С векове изгражданите представи, навици, вярвания и др. трябва да се променят и да се заменят с нови.

В утвърждаването на християнската религия участват и паричните средства, които са символ на властта над другите. На практика агресивната и комерсиалната роля на парите се съчетава с „деликатната“ задача, чрез тях да се утвърди в съзнанието на населението християнската символика. Тя става държавен „код“ за множеството племена и народи, установили се трайно в земите на разделената римска империя[3]. Паричните знаци – най-вече златни се приемат с охота от населението, тях всеки желае да ги притежава. Гравираните върху тях образи на новата идеология, безапелативно се установяват в бита, а оттам постепенно завладяват и съзнанието на хората. „Визуализацията“ на вярата в този ѝ прагматичен вид е печеливш ход за управляващите в посока утвърждаване на новата християнска религия през IV и най-вече през V век. В българската историография[4] битува мнението, че християнските символи се появяват върху монетите от VI век нататък. Този процес започва доста по-рано, когато новата идеология отчетливо се легитимира, което рефлектира върху изображенията на парите. В резултат на това алегоричните образи на Виктория и Рома – Константинопол приемат нови християнски черти[5], появяват се нови знаци: христограма (хризма), кръст, кръст върху кълбо, Божията десница.

Виктория

Едно от най-често използваните изображения върху монетите от римската епоха това е на богинята Виктория. В митологията първоначално тя се приема само, като спътницата на Юпитер, но постепенно се превръща в самостоятелна богиня, която е свързана с победата на римляните над враговете им. По време на ранната република, тя се почита, като олицетворяваща победата на целия римски народ, а в късната република и императорски Рим – на техните лидери. На Виктория се посвещават храмове и статуи в Рим и в

други градове на империята; нито една война не започва, без да ѝ бъде принесена жертва[6]. Сенаторите преди началото на заседанията прекадяват тамян пред статуята на Виктория в зданието на Сената. Определено, богинята е най-предпочитана сред божествените персонажи, като върху монетите се появява често и в разнообразни иконографски типове[7]. Основни атрибути на крилатата богиня са клончето и палмовия клон, рядко вместо тях тя държи рог на изобилието или малка фигурка на Виктория. Богинята се появява сама на квадрига; съпровожда на колесница Юпитер или императора; лети над полето на сражения, увенчава победителя; стои на кълбо, ознаменувайки победата над целия свят; представлява военни трофеи; пише на щит тържествени клетви (вот), които на всеки пет години императорът дава на народа и армията. Победата в морските сражения върху монетите е отразена, като Виктория се изобразява на кораб или опира крак на прора, в късноримската епоха се появява изображение на Виктория седнала на трон.

След утвърждаването на християнската религия, като държавна, образът на Виктория постепенно се „християнизира“. Това се дължи на факта, че между всички божества, Виктория е най-тясно свързана с държавната и военна идеология и церемониал, което закономерно пренася нейния култ в християнската идеология[8]

След приобщаването на Виктория към новата религия, тя вече се изобразява с основните християнски символи – хризма и кръст. Още на монетите на Констанций II (337–361) тя се появява на руля на кораба, на който стои императорът. Той държи лабарум с хризма в едната ръка и малка фигурка на Виктория, която стои на свера в другата ръка. Тя рисува хризма върху щит, първоначално на златните солиди и медните монети, на императрици, като се започне от монетите на Флацила, жената на Теодосий I, а по-късно този тап се пренася и върху монетите на императорите.

Изображението на Виктория, която държи кръст с дълга дръжка се появява при монетите на Хонорий от 420 г, по повод *vicennahia*-та на ТеодоАий II[9]. От мойетитХ на император Теодосий II от периода 420–429 г.[10] Виктория преминава върху паричните знаци на следващите императори от източната и западната част на империята. Кръстът, който държи се свързва с кръста издигнат на Голгота от Теодосий II в 420 г. Изворите съобщават, че той бил златен и целия украсен със скъпоценни камъни. Върху монетите иконографски това е представено чрез точки по цялата повърхност на кръста.

Чрез типовете върху монетите от IV-VI в може да се проследи процеса на постепенната християнизация на Виктория, която в крайна сметка завършила със замяната на богинята с фигурата на ангела.

По времето на управлението на Юстин I (518–527) само през първата година върху паричните знаци се изобразява Виктория. След 519 г. крилата фигура на обратната страна започва да се изобразява с мъжки атрибути: в туника, препасана с колан на талията, а не под гърдите и в плащ прихванат на рамото. Късите коси, сменят дългите коси на Виктория. Но надписа остава старият – VICTORIA AUGUSTA. Трансформацията на образа на Виктория в християнски ангел (предполага се, че е архангел Михаил) става възможно, когато християнската идеология вече достатъчно дълбоко се е вкоренила в съзнанието и когато победата на императора се олицетворява чрез кълбото с кръст. Съществува предположение, че смяната на образа при Юстин I става в резултат на възстановяване връзките му с римския папа, прекъснати през 482 година при император Зенон. Причината за това е толерантното отношение на императора към монофизитите, които не признават западната църква. Виктория, като самостоятелен символ изчезва от основния златен номинал – солида, но остава още известно време през VI в. на неговите фракции – семис и тремис.

През VII в. император Ираклий за кратко връща Виктория на монетите. Този образ се появява, като основен тип на рядка сребърна емисия на монетарницата в Картаген и като допълнителен елемент на монетния тип – малка фигурка на Виктория, която увенчава императора – на церемониална емисия на монетарницата на Константинопол от 620 г. Това е последният случай на използване на изображението на Виктория на монетите на Византия[11] (Обр.1, 3)

Рома-Константинопол

Често използван алегоричен образ върху монетите от IV и V в. е олицетворението на Константинопол (Рома-Константинопол), който с годините постепенно се християнизира.

Константинопол е новата столица на Източната римска империя. Тя е основана от Константин Велики в 330 г. на мястото на западналия град Византион, на брега на Босфора. Градът получава името на император Константин, но се споменава още и като Новия Рим, който има за своя богиня покровителка – персонификация на Константинопол. Тя се изобразява на монетите седнала на трон, понякога с корона с вид на зъберите на градските стени, (като гръцката градска богиня Тюхе), с шлем, като Рома (връзката с определението новия Рим). Кракът ѝ е стъпил върху прора, която символизира властта на града над морето и напомня за морската победа одържана от Крисп, сина на Константин Велики над Лициний I в 323 г. При ранните серии богинята на Константинопол държи фигурка на Виктория върху кълбо, но когато Теодосий I обявява християнството за държавна религия на империята, олицетворението на Константинопол започва да се изобразява, като кълбо с кръст. Олицетворението на Рим и Константинопол на монети илюстрират идеята на прехода на столицата на империята от старото езичество Рим (Рома държи фигурка на Виктория) към християнския Константинопол (персонификация на Константинопол държи кълбо с кръст). Богинята на новия Рим не може да стане така популярна и значима, както е Рома. В течение на столетия персонификацията на Константинопол господства на монетните серии и изчезмва в средата на V в. През 656 г. Юстин II връща изображението на олицетворението на Константинопол на своите златни монети – солиди, но тази женска фигура вече определят като Венера. С идването на трона на Тиберий II той изменя този тип златни монети и слага на обратната страна кръст. Това си действие той обяснява със сън, при който му се явява видение, което му налага да смени този символ, който напомня езическата богиня[12]. (Обр.2)

Христограма

Христограма представлява монограм, комбинация от първите букви на името на Исус Христос – „Х“ и „Р“. Знакът с името на Бога се явява централна фигура в християнската религия и неин символ[13]. Неговата поява върху римските монети се регистрира през 313–315 г, самостоятелно или като допълнителен знак[14] – на шлема на Константин Велики (324–337), на лабарума, който държи императора, изписан върху щит и др. През средновековието той се среща в отделни случаи – при Меровингите, при императорите от Саксонската и Франконска династия от X–XIIв. Продължава да се употребява през вековете на монети и медали с религиозни сюжети.

При златните монети от V в. христограма се явява върху обратната страна на солиди – Виктория изписва христограм върху щит, христограм във венец, а върху сребърните милиаренсии е в средата на венец. (Обр.4, 5, 6)

Кръст

Кръстът е универсален символ от най-дълбока древност. Счита се, че представя центъра на света и точка на връзката между небето и земята, космическата ос, поради което носи символиката на космическото дърво, стълба, планината и др[15]. Кръстът, като декоративен мотив е по-стар от кръста, като уред за мъчения, появява се у финикийците, като символ на жертвоприношение и у германците, като знак за вълшебно покровителство[16]. Счита се, че като уред за мъчения, вероятно е преминал от скитите у асирийците, от които на свой ред са го възприели персийците и картагенците[17]. У римляните кръстът се появява едва след пуническите войни, именно те го въвеждат в Палестина, като наказанието е предназначено за всички, които не са със статут на римски граждани[18]. Докато кръстът се използва за мъчения и екзекуции, християните избягват обективното или мисленото му изображение. Когато го изобразяват върху гробниците, това е като атрибут на мъченика. Интересно е, че в Апокалипсиса се откриват всички западноевропейски символи освен един – кръста. Когато Константин Велики премахва мъчението на кръст, употребата му, като символ се увеличава. Самият Константин, за да увековечи кръста, който забелязва в небето преди битката с Максенций, нарежда на императорския му знак да бъде изобразен кръст и следният надпис „In hoc signo vinces“ – „ С този знак ще победиш“[19] Кръстът върху медните монети масово започва да се изобразява в периода 425–450 г. Първоначално е в средата на кръгов надпис SALUS REI_PUBLCIAE върху монетите на Гала Плацидия от Рим[20]. Тази монетарница сече бронз с кръст във венец за император Валентиниан III. И двата типа се отнасят към 425–450 г[21]. и се пускат от всички монетарници в Източната римска империя. Върху златните монети – солиди, кръстът се появява с Виктория в 420 г. Върху обратната страна на тремисите на императорите и императриците през V век се представя типа – кръст върху венец, който просъществува до края на столетието.(Обр. 3, 7)

Кълбо с кръст (глобус)

Кълбото с кръст символизира властта на християнския бог над целия свят. В ранните години след приемането на християнството за държавна религия, този знак демонстрира победата на християнската вяра над езичеството.

Изображението на кълбо с кръст се явява в периода 395–408 г. върху реверса на монетите на император Аркадий (395–408). Популярност монетния тип върху обратната страна на паричните знаци получава след 423 г. при управлението на Теодосий II (423–450). При император Юстиниан I (527–565) кълбото с кръст в ръцете на императора, вече се гравира върху лицето на монетите. Знакът, който символизира властта на императора над света по божията воля, получава особена популярност през средновековието. (Обр. 2)

Божията ръка

Божията ръка (десница) – *Manus Dei* е християнски символ, който се появява върху монетите (златни и големите медни номинали) на императрица Евдоксиа, съпругата на император Аркадий (394–408)[22]. Божията десница поставя диадема на главата на владетеля, като благоволение от Бога. Изображенията върху лицето на паричните знаци на императриците от V век са допълнително подчертани с представянето на Божията десница. Този символ се явява част от пропагандата за ролята на жената в новото християнско общество. (Обр.1, 5)

Manus Dei се изобразява главно върху лицето на монетите, в редки случаи върху обратната страна, какъвто е примерът със солид на Валентиниан III и номизите на Йоан I Цимисхи (969–976).

Християнските символи върху монетите от края на IV–Vв. – кръста, христограма, кълбото с кръст, божията десница, както и променените образи на Виктория, Рома Константинополис и др. се явяват опредметен израз на държавната политика в посока утвърждаване на християнството. Пътят на паричните знаци се определя от различни търговски и фискални взаимоотношения на населението, по този начин съзнателно или не, изображенията върху парите стават част от неговия живота. В този смисъл императорите от петото столетие имат сигурно „оръжие“ срещу старите богове и те го използват пълноценно. Съчетаването на рационалното с ирационалното дава своите резултати и през V век определено, новата религия печели битката с езичеството.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр.1. Златна монета (солид) на императрица Евдоксиа.
Обр.2. Златна монета (солид) на императрица Гала Плацидиа.
Обр.3. Златна монета (солид)на императрица Верина
Обр.4. Златна монета (тремис) на императрица Пулхериа.
Обр.5. Златна монета (солид) на императрица Пулхериа
Обр.6. Сребърна монета на императрица Евдоксиа.
Обр.7. Златна монета на императрица Евдокиа.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Bruck, G**. Die Verwendung christlicher Symbole auf Münzen von Constantin I bis Magnentius. – *Numismatische Zeitschrift*, 76, 1955, 26–32; **Kiernan, Ph**. A Study on the Religious Propaganda of Ancient Coin Reverse Types, A.D. 313-337. – *The Journal of the Classical & Medieval Numismatic Society* 2, 2001, 92–96; **Dunning, M.** *First Christian Symbols on Roman Imperial Coins*. The Celator, 2003; **Snyder, G. F**. *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life Before Constantine.* Mercer University Press, 2003.

[2] **Hahn W**. Im Zeichen Christi. Römische Münzen der constantinische Ära. – *Mitteilungsblatt*, 19, 1999, 3-22; **Владимирова-Аладжова, Д**. Християнски символи и синкретични образи върху късноантични монети. -В: *Крипто-християнство и религиозен синкретизъм на Балканите*. 2002, София, 39–42.

[3] **Grabar, A**. *Christian Iconography: A Study of its Origins*. Princeton University Press, 1981; **Sill, G.G**. *A Handbook of Symbols in Christian Art*. Touchstone, 1996; **Steffler, A.W**. *Symbols of the Christian Faith*. Wm. B. Eerdmans publishing Company. 2002.

[4] **Юрукова Й**. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI-Хв.). – *Археология*, 1969, 3, 21–30.

[5] **Гурулева, В. В, Дюлов, Ю. Л**. *Боги на Монетах*. Каталог выставки. Санкт Петербург, 2007, с. 6.

[6] **Sheridan J. J**. The altar of Victory – paganism's last stand. – *L'Antiquité Classique*, 1966, 186–202.

[7] Подробно за изображенията на Виктория вж.: **Vermeule, C. C.** *Aspects of Victoria on Roman coins, gems, and in monumental art. London*, 1958, 33-34; 94-95; 138–141; **Vermeule, C. C.** *Aspects of Victoria on Roman coins, gems, and in monumental art*. London,1959, 48-56.

[8] Изображенията на Виктория върху късноантичните монети са представени у: **Bruck, G.** Die Verwendung christlicher Symbole auf Münzen von Constantin I. bis Magnentius. – *Numismatische Zeitschrift* 76, 1955, 26–32.

[9] **Grierson, Ph**., **Mays, M**. *Cataloque of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection*. Washington DC, 1992, № 789.

[10] **Ibid**.

[11] **Гурулева, В. В, Дюлов, Ю. Л**. Цит. съч, 168.

[12] **Гурулева, В. В, Дюлов, Ю. Л**. Цит. съч, 174.

[13] Общи съчинения за християнските символи: вж. бел. 2.

[14] Подробно за христограма върху медните и златни монети от IV-V в.вж. **Hahn W**. Цит. съч.

[15] **Купър, Дж**. *Енциклопедия на традиционните символи*. София, 1993, 106.

[16] **Приор, Ж**. *Универсалните символи*. Сфия, 1993, 214.

[17] http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Arch%C3%A6ology_of_the_Cross_and_Crucifix).

[19] **Odahl, C**. God and Constantine: Divine Sanction for Imperial Rule in the First Christian Emperor's Early Letters and Art. – *The Catholic Historical Review* 81 (July 1995), 327–352.

[20] **Carson, R.A.G., Kent, J.P.C**. *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346–498*. London, II, 848, 852, 857.

[21] **Ibid**., p. 867.

[22] http://www.romancoinsonline.com/glossary.htm

AN UNUSUAL VIEW TOWARDS THE ESTABLISHING OF CHRISTIANITY ON BULGARIAN LANDS

Dochka Vladimirova-Aladzhova

Abstract

Coins as the regalia of power have represented the ideology and politics of the ruling circles since their appearance in 7th century B.C. until nowadays. The depicted images of deities and their attributes of the pantheon of various religions on them are a certain sign for the changes in beliefs in the societies.

With the proclamation of Christianity as a state religion in the Roman Empire in 313 by Constantine the Great (303-337) and its dissemination during the rulings of his successors, the purpose of the state was to incorporate in the most quickly and effective way the amalgam of nationalities and tribes living in its territory into the new religion. It had to overcome the pagan legacy in the local inhabitants and to make them observe the Christian code. That was a difficult and multilayer process, on which various factors of internal economic and external political origin exerted influence. The concepts, habits, beliefs, etc developed for centuries had to be changed and alter. Transformation of regalia began. Gradually the images connected to the old religion were left or adapted in the context of the new beliefs. The monetary units as a symbol of authority were also included in the process. Practically the aggressive and commercial role of money was combined with the "tricky" task to strengthen the Christian symbols in the population's consciousness. These symbols became a "code" for many tribes and nationalities, settled permanently on the lands of the divided Roman Empire. The monetary units and particularly the golden ones were accepted with good grace by the population, everyone was willing to possess them. The images of the new ideology engraved on them ensconced into the popular customs and soon conquered people's consciousness. The "visualization" of the religion in that pragmatic aspect was a successful development for the ruling circle towards establishing the new Christian religion in 4th and mostly 5th century, when the new ideology was legitimated distinctly, which reflected on the images on the coins. As a result the allegoric pictures of Victoria and Roma-Constantinople accepted new Christian feature christogram or Chi Rho, a cross, a cross on a globe, and the right hand of God.

The Christian symbols on the coins from the end of 4th and 5th century appeared to be a material embodiment of the state politics towards establishing of Christianity. The road of monetary units was defined by different trade and fiscal relationship among the population, and this way, conscientiously or not the images on money became a part of its life. In this sense the emperors from the fifth century had a powerful weapon against the old gods and they used it actively. Combining the rational and irrational gave its results and in 5th century the new religion won the battle against paganism.

Обр. 1. Златна монета (солид) на императрица Евдоксиа

Обр. 2. Златна монета (солид) на императрица Гала Плацидиа

Обр. 3. Златна монета (солид)на императрица Верина

Обр. 4. Златна монета (тремис) на императрица Пулхериа

Обр. 5. Златна монета (солид) на императрица Пулхериа

Обр. 6. Сребърна монета на императрица Евдоксиа

Обр. 7. Златна монета на императрица Евдокиа

РАННОХРИСТИЯНСКАТА ПРЕДСТАВА ЗА ЛЮБОВТА И СЕКСА В БРАКА

Сашка Георгиева

Християнската религия издига любовта на пиедестал. Това е чувство, което възвисява и пречиства, защото е от Бога, както пише в Евангелието на Йоан (1 Йоан, 4:7). Самият Бог е любов (1 Йоан, 4:8). Новият Завет превръща любовта към Бога и ближния в най-висша Божа заповед. Ето какво пише в Евангелието на Матей:

„Учителю, коя заповед е най-голяма в закона?

А Иисус му отговори: възлюби Господа, Бога твоего, с всичкото си сърце, и с всичката си душа, и с всичкия си разум; тази е първа и най-голяма заповед; а втора, подобна ней, е: възлюби ближния си като себе си; на тия две заповеди се крепи целият закон и пророците." (Матей, 22:36-40)

Важна черта на проповядваната от Христос любов е нейната безусловност и всеотдайност, която най-ясно личи в думите, приписвани на Иисус в евангелието на Лука: „Но вие обичайте враговете си, и правете добро, и на заем давайте, без да очаквате нещо, и ще ви бъде наградата голяма…: (Лука, 6:35)

В своето Първо послание до коринтяните апостол Павел е оставил едно доста ясно определение за християнската любов и за нейното място в ценностната система на праведните. Апостолът описва любовта като най-важното качество на човека, защото заявява, че каквито и дарби да има някой, каквито и добри дела да върши, ако няма любов той е нищо (1 Кор. 13:1-3). След това Павел пристъпва към дефинирането на любовта: „Любовта е дълготърпелива, пълна с благост, любовта не завижда, любовта не се превъзнася, не се гордее, не безчинства, не дири своето, не се сърди, зло не мисли, на неправда не се радва, а се радва на истина; всичко извинява, на всичко вярва, на всичко се надява, всичко претърпява. Любовта никога не отпада…" (1 Кор. 13:4-8)

Йоан Златоуст пише вдъхновена проповед за любовта, тълкувайки тези думи на Павел. Според Йоан Златоуст определението на апостола означава, че този, който познава истинската любов, е чужд на гнева, безразсъдството, арогантността, завистта, лошия нрав, без да се възгордява от това. Любовта помага на човека да се изчисти от всички злини. Любовта създава добродетели и изкоренява пороци, нещо повече не позволява на пороците изобщо да се появят. За този, който обича, няма нищо неприлично, нищо унизително – всичко придобива ореола на славата, когато трябва да се направи в името на любимия. Срамно е единствено да не знаеш как да обичаш.[1] Любовта „не дири своето" според Йоан Златоуст означава, че когато обичаш някого, този някой вече не е друг човек, а самият ти. Обичащият и любимият не са две отделни личности, а една – нещо, което се получава само когато изпитваш любов. Затова и апостол Павел проповядва: „Никой да не търси своя полза, а всякой – ползата на ближния." (1 Кор. 10:24) Защото твоето собствено добруване се състои в добруването на другия, а неговото добруване – в твоето. „Заради това – пише Йоан Златоуст, – когато искаме да свържем двама души ние даваме властта над единия в ръцете на другия и обратно така, че никой да не е подвластен сам на себе си." Така Йоан Златоуст, който е сред най-почитаните йерарси на Източната църква, сти-

га до едно изключително романтично тълкувание на онези, непрекъснато цитирани през средновековието думи на апостол Павел, според които мъжът е господар на тялото на жена си, а тя – на неговото. Богословът изважда думите от контекста на казаното от Павел и ги превръща в аргумент на своите философски разсъждения за естеството на любовта като духовна връзка между съпрузите. Макар в своята цялост думите на апостола ясно да показват, че става въпрос за сексуалните отношения, Йоан Златоуст предпочита да вижда в това поучение доказателство за съвършенството на любовта, която трябва да свързва брачните партньори[2], а не съвет за равенство в сексуалните отношения и препоръчителния режим на практикуването им, каквото всъщност представляват думите на Павел[3] и както са ги разбирали повечето богослови.

По-нататък Йоан Златоуст продължава своята възхвала на любовта и стига до заключението, че тя превръща обичащия в ангел, защото го освобождава от гняв, завист, тиранична страст, дава му сили с лекота да понася всичко – трудности, скърби, обиди, удари, дори смърт – без да губи вяра и надежда, че си струва да продължава да се грижи за любимия въпреки всичко. Истинската любов понася всичко, а най-голямото ѝ достойнство е, че „никога не отпада“, което според Йоан Златоуст означава, че „този, който обича, никога не може да мрази.“[4]

Любовта е велик учител, защото не само предпазва хората от грешки, но и преобразява характера им. И най-страхливият става смел, когато трябва да защити жената, която обича; и най-разпуснатият, според оптимистичните разбирания на Йоан Златоуст, ако истински обича съпругата си, няма да има очи за други жени. При това тази промяна става, без да се засяга природата на човека, а само благодарение на особената сила на любовта – все едно оловото да прояви качества на стомана, без да се е превърнало в стомана. Своя апотеоз на любовта Йоан Златоуст завършва с кратък цитат от Песен на песните: „Любовта е по-силна от смърт“ (Песен на песните. 8:6) и призовава всички християни да посеят в душите си благодатните семена на това велико чувство.

Йоан Златоуст не случайно толкова пестеливо се позовава на „Песен на песните“. Тази библейска книга винаги е смущавала екзегетите с откритата си възхвала на чувствената любов в брака и затова те се опитвали да открият скрита в нея алегория. Юдейските коментатори смятали, че възпява любовта на Господа към Израел[5], а раннохристиянските богослови я тълкували като алегория на любовта на Христос към Църквата и към отделните ѝ членове; на мистичния съюз между девицата и Господа[6]; на любовта на Господ към Дева Мария и други. Съвременната наука смята Песен на песните за антология на любовни поеми или сватбени песни, които открито свързват любовта между съпрузите с желанието за сексуална интимност и удоволствието от нея[7], но това е било немислимо в периода на ранното християнство и през цялото средновековие.

Философи и теолози са изписали много страници през вековете за различните видове любов[8], но общо взето няма спор, че любовта, за която става дума в Новия Завет е най-възвишената, всеотдайна и безусловна – любовта, която кара Господ да предаде на смърт собствения си син заради хората; любовта, заради която Христос се отказва от своя живот; любовта, която се дава като пример за чувствата, които би трябвало да обвързват мъжа и жената в брака. Тази любов е изцяло обърната към любимия и търси щастие в неговото или нейното добруване.

Християнските мислители не са правели задължително връзка между любовта и сексуалното привличане. Напротив те са ги противопоставяли. И на Изток, и на Запад проповедниците ясно различават два типа любов. Единият тип е духовната любов, която е истинската съпружеска любов. Именно духовната любов свързва двамата съпрузи в ду-

ховно единство и отговаря на любовта, която свързва Христос и Църквата и която според апостол Павел[9] трябва да бъде пример за идеалните брачни отношения. Оттук на Изток следва и логичното изключване на половия контакт като задължителен елемент на брака. Или както пише св. Василий Велики „Съвкуплението не е брак, нито начало на брака.“ [10]А другият тип е плътската любов, която била подхранвана от сладострастието, водела до бедствени последствия като, ревност, лудост и други пороци на духа и плътта; тласкала човека към зло и можела да се сравнява с тежък грях като прелюбодеянието. Тя дори не била удостоявана с името любов – Августин я нарича похотливост. Климент Александрийски смята плътската похот за див и жесток тиранин.[11]

Йероним обаче говори за любов, а не за похот, и наставлява мъжете да обичат съпругите си с разум, не със страст, да контролират сладострастните си импулси и да се държат като съпрузи, а не като любовници с жените си и съвсем сериозно заявява, че прекалено голямата любов към съпругата е срамно нещо.[12] Прекалената любов погубва разума на мъжа и го докарва до състояние близко до лудостта, принизява духа му, прави го безразсъден, зъл, властен, сервилен, неспособен на нищо.[13] За съжаление Йероним не вижда нищо красиво и в любовта на жената към съпруга. Според него това е едно обсебващо, неутолимо чувство – и да го гасиш, и да се опитваш да го задоволяваш, то непрекъснато се разпалва и няма насищане. Независимо дали става дума за зла жена или за добра, любовта ѝ е гроб, в който мъжът умира, или огън, който го изпепелява. Йероним нарежда любовта на жената към мъжа сред най-големите злини.[14] Сякаш, когато става дума за любов между мъж и жена, Йероним напълно забравя християнското преклонение пред любовта. Всъщност той явно приравнява съпружеската любов със сексуалните отношения в брака.

Сексуалните отношения между мъжа и жената и свързаните с тях полови различия са обект на нестихващо внимание от страна на раннохристиянските мислители. Според преобладаващото мнение половите различия стават решаващи за отношенията между мъжа и жената едва след първородния грях, който осъжда хората на тление. Според християнското учение от тлението са и страстите, и болестите, и различията в пола и възрастта, във външния вид[15]. Идеалният християнин има една единствена цел в живота си – борба с тленното и произхождащите от него грехове, грижа за душата с оглед на отвъдното ѝ блаженство. Колкото по-пълна е победата над тленното тяло и неговите нужди, толкова повече християнинът се доближава до образа на първия човек, такъв, какъвто бил сътворен и следователно толкова по-близо до божествения първообраз[16]. Християните, решили най-всеотдайно да следват този път към богоуподобяване чрез отричане от плътските нужди и особено от секс, биват провъзгласявани от Църквата за светци, възхвалявани заради силата на духа, позволила им да достигнат идеала за християнско съвършенство.

Християнският аскетизъм имал за цел да се опита да се бори с последствията от грехопадението чрез аскетично отричане от тялото и сексуалността. В непрекъснатата борба за богоподобие и мъжът, и жената превъзмогват своята плът, т.е. това, което ги различава един от друг, и възвисяват душата си, т.е. това, което е еднакво у тях. Климент Александрийски (ок. 150 – ок. 215) свързва моралните и интелектуални способности на човешките същества – както мъже, така и жени – с привилегията да са богоподобни и с равните им възможности да очакват спасение след смъртта. „Защото богоподобието не се свързва с тялото (не може смъртното да се направи така, че да наподобява безсмъртното), а с ума и разума, върху които Бог е сложил печата на подобието.“[17] Според Климент Александрийски онова, което разделя човечеството е сексуалното желание и когато то

изчезне, изчезва и разликата между мъжа и жената и тогава отново може да се използва общото понятие, с което те са обозначени при сътворението – антропос.[18]

Църковният календар е пълен със светци, представяни като образци на благочестие и добродетел както за мъжете, така и за жените. Тези примери за подражание са напълно лишени от половата си същност. Голямата част от агиографската литература защитава концепцията, че първоначално безупречното Божие творение било лишено от сексуалност. Половото желание всъщност възникнало след първородния грях. Застъпник на това становище е един от най-почитаните и най-влиятелните Отци на църквата Григорий Нисийски (ок. 335 – след 381).[19] Според него човекът бил създаден на два етапа. Първият етап е описан в Битие 1:26-27а, когато човешкото същество е създадено по образ Божи и е напълно духовно. Това първоначално, предсексуално и съвършено създание ще се възроди след изкуплението. Втората фаза е възникването на полово различните тела, за които се говори в Битие 1:27б-28, което е свързано с появата на Адам и Ева в Битие 2:7,18, 21-23. Бог създал тези животински по своята същност тела, защото знаел предварително за първородния грях и затова трябвало да компенсира смъртта на хората, която щяла да се появи в резултат на грехопадението, с възможността да се размножават.[20] С други думи грехопадението е причина Адам и Ева да загубят своето безсмъртие и съответно да се появят двата различни пола, за да може хората да запазят човешкия род като се размножават. Разликата във вижданията на Павел и Григорий Нисийски се състои в това, че според Григорий не жената е създадена, за да се продължава родът, а половите различия.

Така андроцентричната комбинация между Битие гл. 1:26-27а и Битие гл. 2:7, направена от апостол Павел и намерила израз в първото му послание до коринтяните (11:7) се оказва чужда за разсъжденията на Григорий.[21] За него появата на половете е само временна мярка, която ще изчезне след възкресението, а дотогава и мъжът, и жената като полово различни същества са чужди на божествения първообраз, докато не преодолеят слабостите и ограниченията на плътта. Именно това трябва да е целта на истинския християнин, защото борбата с ограниченията на плътта му помага да се върне към първоначалната чистота. Пътят към изначалното съвършенство на човешкото създание минава през девството – добродетелта, която свързва в едно Бога и човека[22] не само в бъдещия живот след смъртта, а и в живота на този свят. Девството е духовен съюз, в който душата на човека, бил той мъж[23] или жена, намира помощник и доживотен другар в истинската Мъдрост – безсмъртния Жених, Господа[24]. Девството е пътят към съвършения брак на всеки християнин, в който душата на човека се жени за безсмъртен и вечно любящ съпруг, потомството от този брак е преданата вяра, която носи само радост, душата се освобождава от привързаността си към материални неща и забравя всички плътски нужди, а смъртта не води до тъжна раздяла с възлюбения съпруг, а до ново, още по-пълно свързване между двамата съпрузи – душата и Христос, защото, както казва апостол Павел, когато душата се пренесе в отвъдното, тя е с Христос.[25] В рамките на този висш идеал за брак хората още на този свят могат да се радват на блаженството, обещано на всички християни след смъртта, да бъдат като ангели, подражавайки на чистотата на тези безтелесни същества.[26] За Григорий девството е олицетворение на чистотата и неопетнеността. Нещо повече, то е по-силно от смъртта. Бракът, който съществувал в резултат на проклятието, умилостивявал смъртта, създавайки все повече и повече хора, които ще умрат. Девството обаче прекъсвало тази верига на смъртта, като преустановявало възпроизводството на смъртните хора. Така девството премахвало три от последствията, предизвикани от Грехопадението: сексуалността, брака и смъртта.[27]

Още в Новия Завет е залегнала идеята, че не всекиму е дадено да постигне величието на девството (Мат. 19:10-12). Тази идея апостол Павел доразвива в своите послания. Така, въпреки че девството се смята за най-висша форма на праведност[28], християнската религия допуска до царството небесно и вярващи, които водят значително по-природосъобразен начин на живот и сключват брак. През късната античност и ранното средновековие християнските мислители не проявяват особен ентусиазъм, когато се изказват положително за брака. Сред по-благосклонните към тази идея е Григорий Нисийски. Макар и да не е чужд на убеждението, че бракът е първото нещо, от което човек трябва да се откаже, ако иска да се приближи до блаженството на живота преди Грехопадението, Григорий все пак ясно заявява, че бракът не бива да се смята за нещо ужасно и отблъскващо, защото е институция благословена от Бога.[29] Няма съмнение, че първата грижа на съвършения християнин трябва да бъде стремежът към райските неща, но ако той може да се възползва от предимствата на брака с мярка и умереност, не бива да презира този начин да служи на природата. Доказателство за правотата на това виждане Григорий намира в Библията – патриарх Исаак се жени за Ребека, защото семето му било благословено от Бога и той бил длъжен да продължи рода. Следователно, ако е възможно да останеш верен на любовта към Бога и едновременно да приемеш венчилото, няма причина да се върви срещу тази повеля на природата и да се приема за отблъскващо нещо, което всъщност е почтено. Необходимо е единствено на първо място винаги да се поставя духовното, а на плътските страсти човек да се отдава рядко и сдържано.[30]

Григорий Нисийски, а също и Йоан Златоуст (347-407), смятат, че сексуалността не била присъща на първоначалното състояние на човешката природа, а се е появила след Грехопадението.[31] Това убеждение е основният аргумент, който се изтъква при обосноваване на твърдението, че девството е висшето състояние на тялото – истинска цел на съвършения християнин.

На запад се оформя много по-краен привърженик на девството в лицето на Йероним (347–420), посветил не една творба на защита на тезата, че девството е по-голямо благо от брака. Неговите съчинения са особено важни, защото разкриват начина на мислене, положил началото на аскетизма и принизил значението на брака като институция, допустима единствено за слабите духом[32]. В трактата си „За девството на Блажената Мария“ Йероним прави сравнение между девството и брака с изричната уговорка, че като възхвалява девството, в никакъв случай не омаловажава брака, нито разделя светците от Стария завет от светците на Новия завет, т. е. онези, които са имали съпруги от онези, които са избягвали прегръдките на жени. Просто една повеля е била заменена от друга в съгласие с разликата във времето и обстоятелствата: за едните е важало едно правило, а за другите, изправени пред края на света, – друго. Докато е бил в сила законът от Битие 1:28 „Плодете се и се множете и пълнете земята“, всички се женили и омъжвали, оставяли майка си и баща си и ставали една плът. Но по-късно прозвучали думите на Павел (1 Кор. 7:29): „…времето нататък е късо, та ония, които имат жени, да бъдат като че нямат“, защото „неженените се грижи за Господните работи – как да угоди Господу; а женените се грижи за световните работи – как да угоди на жената. Има разлика между жена и девица; неомъжената се грижи за Господните работи – как да угоди Господу, за да стане света телом и духом; а омъжената се грижи за световни работи – как да угоди на мъжа си“ (1 Кор. 7:32-34)… След като надлежно цитира думите на апостол Павел, Йероним с ентусиазъм заключава: „Забележете какво щастие носи това състояние, в което дори разликата между половете е изчезнала. Девата вече не се нарича жена, а се определя като „свята телом и духом“.[33] Очевидно за този проповедник бракът е имал своето място в живота на хората в далеч-

ните времена на Стария завет, но след раждането, смъртта и възкресението на Христос се е превърнал в отживелица, която няма място в живота на онези, които се стремят към съвършена праведност. И по времето на Йероним, както и в наше време, има хора, които обвиняват християнството в прекалено аскетично отношение към живота, което едва ли не обрича човешката раса на изчезване. На тези опасения обаче Йероним отговаря с убедителна логика: „Не се страхувайте, че всички ще останат девствени. Девството е трудна работа и затова рядко се среща. Малцина са тези, които могат да живеят в девство“.[34]

Йероним се впуска в още по-обстойни разсъждения в полза на целомъдрието в сравнение с брака в съчинението си „Срещу Йовиниан“[35]. Той не може да не се съобрази с Божията повеля „Плодете се и се множете“, затова и тук заявява, че бракът е достойна за уважение институция, но после хвърля големи усилия да докаже, че девството винаги е било предпочитано пред брака. (Кн. 1, гл. 16) Дори Адам и Ева били девствени в Рая преди да съгрешат, а след Падението били изгонени на земята и чак тогава се оженили. Без да влиза в спор дали е имало разлика между половете преди грехопадението или не, Йероним е категоричен, че прародителите Адам и Ева са живели в девство до изгонването им от Рая и едва когато дошли на земята познали брака и сексуалните отношения. Заключението на Йероним е, че от най-ранните дни на човечеството девството е било свързано с рая, а брака – със земята.[36] За разлика от Григорий Нисийски Йероним не си задава въпроса кога са се появили половите различия при хората, но затова пък се спира на питането защо съществуват половите органи след като първоначалното състояние на сътворените от Господа човеци е девството. Единственото, което е в състояние да измисли като отговор на тази загадка, е твърдението, че съществуването на въпросните органи не означавало, че те непременно трябва да се използват. Те и без това били само за временно ползване и само за тези, които не могат да се въздържат. Иначе след възкресението тези органи, дори и да се запазят, нямало да имат никаква функция, защото хората щели да бъдат като ангелите.[37] Разсъждавайки над думите на апостол Павел в първото послание до коринтяните „А на неженените и вдовиците казвам: добре им е, ако си останат като мене. Но ако не се въздържат, нека се женят; защото по-добре е да се женят, отколкото да се разпалват“, Йероним забравя заявеното в началото уважение към брака и споделя искрено мнението си: „съмнявам се в доброто на нещо, което налага съществуването си само защото е по-малката от две злини. Аз не искам по-малкото зло, а абсолютното добро.“[38] Защото девството отваря вратите на царството небесно още на земята, издигайки девствените до състоянието на ангелите.[39] Освен това християните вече трябвало да се подготвят за възкресението, което било много по-близо, и било крайно време да се живее според онова, което Господ искал, а не според онова, което разрешавал. Наистина Бог разрешавал брака, разрешавал и вторите бракове, ако е необходимо, предпочитал дори трети бракове пред блудството и прелюбодеянието, но християнинът трябва да принесе тялото си в саможертва, за да е достоен за Господа в деня на Сетния съд.[40]

Освен с края на света Отците на Църквата трябвало да съобразяват своите виждания и с повелите на времето, в което непосредствено живеели. И Йероним се чувства длъжен да не низвергва напълно брака и да обясни отношението на Църквата към тази институция не само заради казаното в Библията, а и по друга причина: „Но сега, когато еретиците осъждат брака и презират Божията заповед, ние с радост слушаме всичко, което може да се каже във възхвала на брака. Защото Църквата не осъжда брака, а иска да го подчини на определени правила, тъй като, както е казано във Второто послание до Тимотей, „в голяма къща има не само златни и сребърни съдове, а и дървени и глинени; и едни са за почетна употреба, а други за долна“[41] (2 Тим. 2:20-21).

На запад се появява още една хипотеза за възникването на брака и сексуалните отношения, която принадлежи на Св. Августин (354 – 430) и разкрива неговата представа за съвършения брак и за недостатъците на човешката природа, които пречат на съществуването му на земята. Августин развива своите идеи за сексуалните отношения и брака в хода на разгорещени спорове с пелагиянци и манихеи, повлиян от собствения си жизнен опит и разбирания. Особено силно влияние върху неговата мисъл оказва пелагиянският спор, разразил се в началото на пети век. Този спор принуждава богословите на Запад да дискутират по някои въпроси, свързани с човешката природа, които дотогава не били част от богословската проблематика на Църквата. Основният акцент в учението на монаха Пелагий е, че човешката воля е свободна да избира между доброто и злото и не е обременена от първородния грях. Хората не вършат грехове и не умират заради греха на Адам и Ева, нито се спасяват и възкръсват заради саможертвата на Христос. Всеки е виновен за собствените си грехове, а спасението му зависи от неговите лични дела.

Според Пелагий всеки се ражда така праведен, както е бил Адам преди грехопадението, и в човешката природа по начало е заложено доброто, следователно човек би трябвало да остане праведен, следвайки своята природа и нейните естествени влечения. Пелагий обаче бил аскет и не успял да доведе докрай логиката на собствените си разсъждения и да включи към тези естествени влечения и половото желание. Тази крачка прави неговият ученик и последовател Юлиян Екланski, който твърди, че след като грехът не се предава чрез съвкуплението, то в половото влечение няма нищо греховно и осъдително.

Подобно крайно индивидуалистично учение заплашвало да подрине самите устои на Църквата, защото, ако отделният човек е в състояние сам да постигне спасение, няма нужда от Църква, която защитава учението за наследствения грях и Божията благодат като единствен път за спасение на хората. Но за да заслужи тази благодат, човек трябвало да се бори с греховната си същност. В своите съчинения Августин отстоява именно това становище. Бракът и сексуалните отношения са част от този многопластов богословски спор, който оказва значително влияние върху развитието на християнската представа за индивида и междуполовите отношения, но въздействието му се ограничава предимно в рамките на западното богословие. Конфликтът между пелагиянските и антипелагиянските идеи дава повод да се обсъждат теми, които на Изток изглежда остават табу през късната античност и целия период на средновековието.

Според Августин и бракът, и сексуалните отношения съществували от самото начало[42]. Нещо повече, според този мислител, изключително уважаван през средновековието на Запад, в своя първоначален вид бракът е първата естествена връзка в човешкото общество, възвишена форма на приятелство, в която мъжът и жената са толкова близки, защото Бог сътворил жената като част от мъжа, за да не са си чужди по рождение[43]. Но приятелството не е достатъчно, за да обясни съюза между двамата съпрузи, защото, ако на мъжа му е бил необходим само приятел, Господ щял да създаде друг мъж за негов другар, а Той е създал жена заради биологическото допълване на половете, чиято основна и най-важна цел е продължаването на рода. Отношенията между съпрузите в рая били безоблачни, искрени, основани на взаимна привързаност и вярност, а любовта им един към друг пораждала единствено щастие и радост.[44] Интересна е хипотезата на Августин за сексуалните отношения между Адам и Ева. Според него те не били свързани с похотливост и страст.[45] За разлика от повечето Отци на църквата той смята, че мъжът и жената са влизали в сексуално общение още преди грехопадението, за да се размножават, но в този акт нямало похот, дори жената си оставала физически девствена. Семеотделянето ставало със силата на волята и се изливало в утробата на жената, без да нарушава целост-

та на детеродните ѝ органи, а раждането било безболезнено.[46] Доказателство за това състояние на половата система Августин вижда във факта, че Адам и Ева първоначално не са се срамували от голотата си. Липсата на такъв срам се дължала на това, че телата им не били подвластни на неконтролируема похот и не проявявали неподчинение пред волята на разума.[47]

След първородния грях нуждите на тялото започват да тегнат върху душата, появяват се сексуалните желания, оргазмите, загубата на девствеността, болките при раждане[48], а половата същност излиза извън хармонията на първоначалния план и праведният християнин започва да копнее за райското състояние, когато сексуалното желание и актът не са били подвластни на неуправляем нагон[49], който излиза извън контрола на ума и волята, и не е имал място в брачните отношения.

Августин не се поколебава да постави въпроса за сексуалното удоволствие като дори изтъква, че то е неразделна част от половия акт, при който се получава комбинация от психическа и физическа реакция, водеща до телесно удоволствие, което няма равно на себе си и е толкова обсебващо, че спира всякаква мисловна дейност.[50] Августин разгръща тезата, че бракът, понеже е от Бога, е добро, сексуалните отношения, присъщи на брака, също са от Бога и следователно също са добро, както и свързаното с тях удоволствие, стига то да се търси умерено и разумно [51]. Злото, появило се след първородния грях, се крие в телесната похотливост, под която се разбира неподчинението на плътта, в резултат на която човек загубва контрол над собствените си органи[52]. Зло е сексуалният апетит, които подтиква човека да търси физически контакт, заради удоволствието, което той му доставя, независимо дали духът му се противопоставя на това или не. Зло е именно този нездрав аспект на сексуалното желание, който се противопоставя на волята на човека и толкова често го кара да изпитва желания, чието удовлетворяване е или невъзможно, или незаконно, и замъглява чувството му за морал, карайки го да търси удоволствие независимо от разума и волята. Дори в рамките на брака похотливостта може да хвърли сянка върху иначе благословеното от Господа съпружеско общение заради властната природа на сексуалната похот. Би могло да се случи така, че половото общуване, което би трябвало да бъде изцяло израз на взаимната любов между съпрузите, да се превърне в напълно егоистичен акт, предизвикан единствено от желанието да се задоволи собствения неподвластен на волята нагон. Брачното целомъдрие е призвано да предотврати подобни прояви.

Августин стига до основното заключение, че бракът е добро заради факта, че хората са създадени да се раждат и умират. Създаването на деца вкарва в „почтена употреба“ плътската невъздържаност и извлича добро от похотта, която е зло.[53] Освен това любовта към децата укротява страстта между родителите. Св. Августин прави интересен компромис с преобладаващите виждания за продължаването на рода като основна цел на брака, признавайки за брак всяко съжителство между свободен от друг брак мъж и свободна от друг брак жена, ако не се съвкупяват с други лица; ако и двамата искат да останат заедно до смъртта си и ако не отхвърлят напълно мисълта да създадат деца, макар, когато влизат в полово общение, да нямат за цел създаване на потомство. Все пак верен на идеята за истинското предназначение на брака Августин е категоричен, че ако и двамата не искат да имат деца или още по-лошо използват някакви средства да предотвратят раждането на деца, тогава тяхното съжителство не може да се нарече брак.[54] Целта на този компромис е да се наложи контрол върху сексуалните взаимоотношения като се ограничат само между двама постоянни партньори.

Така и Августин, както и повечето патристи, признава несъвършенствата на човешкото тяло, изразени в наличието на плътски нужди, и приема необходимостта от тяхното

удовлетворяване при определени условия. Бракът е рамката, в която се смята за допустимо и прилично да се задоволяват сексуалните потребности, което по принцип е грях, но в рамките на брака е простим грях.[55] Простим, ала грях. Затова „бракът е добро, но въздържанието от секс е по-добро“. След Възкресението смъртта и свързаната с нея необходимост от продължаване на рода ще изчезнат, няма да има нужда от брак между мъжа и жената.[56] Свободата от всякакви сексуални отношения е ангелско състояние, което е вечно[57] и именно към него трябва да се стремят християните, търсещи съвършенство. Така че идеалът е да няма сексуално общуване – колкото по-добри християни са двамата съпрузи, толкова по-рано се отказват от секса помежду си по взаимно съгласие, но не, защото не могат да влизат в полово общение, а защото желаят да живеят в ангелска чистота.[58] Явно целомъдрието в брака е безспорно достойно за уважение, макар целомъдрието на неженените да стои много по-високо.[59]

В крайна сметка християнските мислители са единодушни в мнението си, че бракът остава за по-слабите, но всеки според силите си може да се стреми към праведност чрез въздържание от секс. Макар и да е законен и напълно приемлив в рамките на брака, половият акт се смята за нечист и срамен; това е нещо, което дори съпрузите се стремят да правят на тъмно и в усамотение и се срамуват от този израз на любовта си.[60] Половите отношения са неразделна част от човешката природа, но напълно несъвместими с духовното и затова е добре да се избягват поне за известно време. Цитирайки апостол Павел, Йероним обяснява, че би било неразумно да се иска от обикновения човек да се отдаде на постоянно въздържание. Затова е препоръчително да се започне с кратки периоди на целомъдрие, в които съпрузите да се отдават на молитва, като надеждата е, че веднъж познали сладостта на целомъдрието, те могат да решат завинаги да се откажат от сексуалните отношения.[61]

Въздържанието от секс в брака, препоръчвано от апостол Павел, се пропагандира възторжено от всички Отци на църквата като начин съпрузите поне от време на време да имитират непорочната любов между Христос и Църквата или отношенията между Дева Мария и Йосиф, които според Йероним макар и венчани, останали девствени до края на живота си, защото „Светото писание учи, че състоянието на девство и въздържание е повече в съгласие с волята Божия, отколкото брака“[62]. Отношенията между Дева Мария и земния ѝ съпруг Йосиф били смятани за най-възвишения идеал за семейни отношения. Не случайно на Запад се подчертава фактът, че тя е девица, което личи в предпочитаната форма за обръщение към нея – Дева Мария. На Изток църквата проявява склонност да подчертава майчинските ѝ качества като я нарича предимно Богородица, но и на Изток, и на Запад Мария е почитана заради своето целомъдрие и е възхвалявана като „най-чиста и безупречна“. Макар в Източна Европа да не наблягали на брачния модел, олицетворяван от Мария и Йосиф, те все пак го възприемали като осъществяване на райския идеал, призван да унищожи антагонизма между девството и брака като съчетава двете състояния в едно[63].

И на Изток, и на Запад идеален бил бракът без сексуални отношения. За целта се препоръчва съпрузите да се стараят техният брак да прилича на брака между Христос и Църквата. В агиографската литература има редица примери за подобно доброволно отказване от сексуално общуване между съпрузи. В резултат на убеждението, че сексът е осквернителен дори в рамките на християнския брак, светите люде предпочитали да живеят с брачните си партньори като с брат или сестра. Тази тема е позната в цяла християнска Европа.[64] Пример за подобен род целомъдрие в брака намираме в житието на Мелания Младша. Тя била единствена дъщеря и нямало друг наследник на безбройните

имения и несметни богатства на родителите ѝ. Щом светицата навършила четиринадесет години, те я омъжили против волята ѝ. Когато бракът бил сключен, Мелания не се разделила с мисълта и желанието си да съхрани, ако не девството, то поне чистотата си, и всячески скланяла съпруга си към въздържание, като често го увещавала да се откаже от плътските сношения, но той искал първо да си родят деца. Мелания родила две деца, но и двете починали, след което мъжът ѝ се съгласил „да живеят в чистота". „И така, след естественото плътско съпружество Апиниан и Мелания навлезли в по-висше, духовно съпружество и се подбуждали един друг към добродетел, упражнявайки се в пост, молитва, трудове, умъртвяване на плътта."[65]

За съжаление в реалния живот много съпружески двойки били лишени от разбирателство и любов и извиращата от нея доброта. В някои свои проповеди Йоан Златоуст показва, че е напълно наясно с неблагоприятното положение на жената в случаите, когато липсва желаната хармония между съпрузите. Случва се мъжът да е груб с жена си, но щом след удар по едната страна, християнинът подава и другата си буза, жената би трябвало да понася с християнско смирение грубото поведение на мъжа си. „Ала – бърза да добави Йоан Златоуст – това не го казвам, за да се бият съпругите, съвсем не… Ако все пак поради някакво нещастно стечение на обстоятелствата ви се е паднал такъв грубиянин за партньор в живота, вие жени, не се гневете, а си помислете за наградата, която ви очаква за проявеното търпение."[66] Защото за обичания е лесно да обича, в това няма нищо велико. Възхвала заслужава този, който се грижи за човек, от когото среща само омраза. Така, ако някоя жена се отвращава от съпруга си, но го понася, ще получи славна награда, а ако съпругът ѝ е нежен и внимателен, какво ще намери Господ да възнагради в поведението ѝ? Предложил тази утеха на малтретираните жени, проповедникът веднага изказва и мнението си за насилието в брака: „Определено е пълно беззаконие мъжът да бие жената, с която дели живота си, която е в най-близки отношения с него и в най-голяма степен свързана с него, а той да я унижава като робиня."[67]

Когато мъжът оправдава своето безумно и срамно поведение с наглостта на жена си, Йоан Златоуст го призовава да си спомни, че тя е жена, т. е. по-слабият съсъд, а той е мъжът и следователно нему е отредено да ѝ бъде господар, да бъде глава на жената, така че трябва да понася нейната слабост и да бъде достоен господар, а един владетел е достоен, когато не унижава поданиците си…[68] За целта мъжът трябва да се владее и никога да не забравя, че съпругата му е била поверена да я пази и да се грижи за нея, че тя е откъсната от майка, баща и семейство; че му е родила деца и поради всички тези причини той трябва да бъде внимателен и нежен с нея. Ако се грижи за жена си, както земеделците се грижат за земята, въпреки безбройните неблагоприятни условия, той пръв ще се радва на плода и спокойствието на своя труд. Съпругата е пристанище за мъжа и радост за сърцето му и ако той не допуска ветрове и вълни в пристанището си, ще се радва на спокойствие, когато се връща у дома. За да няма бури Йоан Златоуст поучава мъжа, когато вкъщи се случи нещо неприятно по вина на жената, да я утеши, вместо да я упреква, защото каквато и загуба да е претърпял, няма по-тежко положение от това да живее със зле настроена към него жена и нищо не е по-болезнено от кавгите със съпругата. Мъжът трябва да съхранява любовта на жена си, защото тя е по-ценна от всичко.[69] Йоан Златоуст знае и как може съпругът да поддържа спокойна и любяща атмосфера в семейството и му дава съвети как да се държи с жена си:

„Ако е бедна, не я кори; ако е глупава, не се отнасяй към нея с презрение, а по-скоро я учи: защото тя е част от теб и двамата сте една плът." Ако е дребнава, или

пияница, или избухлива, „това може само да те натъжава, а не да те ядосва. Моли се на Господа, съветвай и поучавай жена си и прави всичко възможно да отстраниш злото. Ако я биеш, само ще утежниш положението; защото човек може да се справи с лошотията само със сдържаност, а не като ѝ се противопоставя също с лошотия.“[70] По-нататък проповедникът насърчава мъжете като им припомня за непреходната награда, която ще получат, ако успеят с добро да се справят със зла жена, но все пак им дава и практическия съвет да гледат да не им се налага да влизат в такава битка, като внимателно избират бъдещата си съпруга и си намерят подходяща жена, изпълнена с добродетели.[71]

По мнението на Йоан Златоуст, жената също може да допринася за поддържане на спокойна семейна атмосфера като влияе благотворно върху съпруга си и то в много по-голяма степен, отколкото мъжа върху жената, „защото жените имат голяма власт както за добро, така и за зло.“[72] Способността на жената да въздейства на съпруга си от една страна се дължи на уединеното ѝ ежедневие. За жената, както и за всеки човек, обобщава Йоан Златоуст, е добре да избягва обществените места, неразбориите и разправиите и тихо да се моли в стаята си. Затова и жените би трябвало да са по-мъдри от мъжете, защото повечето време стоят вкъщи и се радват на постоянно спокойствие. Това им позволява да трупат мъдрост и когато съпрузите им се връщат вкъщи изнервени, да ги успокояват и да им помагат да се отърсят от прекалената злост, наслоила се в мислите им, докато са били навън. Жената трябва да вдъхва нови сили на мъжа си, та когато се наложи пак да излезе, да е въоръжен с доброто, на което се е научил у дома. От друга страна, съпругата може да влияе благотворно върху мъжа си благодарение на любовта му към нея. „Никой друг не би могъл така успешно да вкара един мъж в правия път и да моделира душата му според своята воля, както набожната и разумна жена, защото той не би търпял така да го поучават и съветват приятели, учители или управници, както би приел това от съпругата си, тъй като нейните наставления дори му носят удоволствие, защото идват от човек, към когото изпитва голяма любов. Познавам много корави и непокорни мъже, чиито характери са били смекчени по този начин. Защото тази, която споделя с мъжа масата, леглото, прегръдките му, неговите думи и тайните, пристиганията и заминаванията му, и толкова други неща; която му е отдадена изцяло и е неразривно свързана с него, така както би трябвало тялото да е свързано с главата, ако е дискретна и тактична, може далеч да надмине всеки друг в управлението на съпруга си.“[73]

Очевидно Йоан Златоуст отдава голяма почит на жената и ѝ отрежда важна роля в брачния живот, въпреки че безусловно приема постановената в библията и пропагандирана от апостол Павел йерархия в отношенията между съпрузите. Дори когато обяснява думите на апостола, проповедникът заявява: „Според нас жената основателно е подчинена на мъжа, тъй като равенството по чест създава условия за съперничество. И не само поради тази причина, но и заради греха, извършен в началото. Тя не била създадена подвластна на мъжа… Но когато се възползвала от привилегированото си положение и от помощник на мъжа се превърнала в смъртоносен капан… тогава чак ѝ било казано: „към мъжа си ще тегнеш“ (Бит. 3:16)[74] В проповедта липсва продължението на цитата „и той ще господарува над теб“, което всъщност е по-съществената част.

Така или иначе, макар и да изтъква йерархията в семейството, за Йоан Златоуст тя явно не е определящият фактор за отношенията между съпрузите. Ролята на мъжа като господар на жената не носи привилегии, а само по-голяма отговорност за добруването и израстването на човека, приел да споделя живота си с него. Според този изключително

почитан и често цитиран през средновековието отец на Източната църква християнските закони за любовта и смирението имат много по-важна роля в определянето на отношенията между съпрузите, които имат еднакви възможности, права и морално задължение да въздействат благотворно върху брачния си партньор заради неговото и собственото си добро.

БЕЛЕЖКИ

[1] **John Chrysostom.** *Homily XXXIII*, p. 195, http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxxiv.html#iv.xxxiv-Page_200 (влизане 16.02.2010).

[2] **John Chrysostom.** *Homily XXXIII*, p. 197, http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxxiv.html#iv.xxxiv-Page_200 (влизане 16.02.2010).

[3] „Жената не е господарка на тялото си, а мъжът; също и мъжът не е господар на тялото си, а жената. Недейте се лишава един от други – освен по съгласие за някое време, за да пребъдвате в пост и молитва; след това бъдете си пак заедно, за да ви не изкушава сатаната, поради вашето невъздържане." (1 Кор. 7:4-5).

[4] **John Chrysostom.** *Homily XXXIII*, p. 198.

[5] **Boyarin, D.** *The Song of Songs: Lock or Key? Intertextuality, Allegory and Midrash. – In The Book and the*

Text: The Bible and Literary Theory, ed. Regina M. Schwartz, Cambridge 1990, 214–230

[6] **Ambrosius Mediolanensis** *De virginitate*, Li. 1, c. 8-9 – PL, vol. 16 – електронно издание: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0339-0397,_Ambrosius,_De_Virginitate_Liber_Unus,_MLT.pdf (влизане 16.02.2010).

[7] **Zuck, R.** *A Theology of the Wisdom Books and the Song of Songs.* In *A BiblicalTheology of the Old Testament*. Chicago, 1991; J. Paul Tanner, „The History of the Interpretation of the Song of Songs," Bibliotheca Sacra 154 (January-March 1997), 23-46.

[8] **Nygren, A.** *Agape and Eros,* London 1953; **Kelly, T.** *Love of Neighbor in Karl Rahner's Anthropology: Implications for a Theology of Marriage.* In: INTAMS review, **Vol.** 10, **Issue:** 1, 2004, p. 61-73; **Gerl-Falkovitz, Hanna-Barbara,** *Gott als Kraftfeld des Eros.* – In: *Insight*, 2005, p. 19, http://www.ka-dd.de/Flyer/insicht/Insicht_2005_01_04.pdf (влизане 16.02.2010); *Deus Caritas Est* – енциклика на папа Бенедикт XVI, 2005, http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20051225_deus-caritas-est_en.html (влизане 16.02.2010).

[9] **Павел**, Еф. 5:25.

[10] Правила на св. Василий, ст. 26. – **Бенешевич, В.** *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*, Ст. Петербург 1906, с. 486.

[11] **Clemens Alessandrinus**. *Paedagogus*. Lib. 2, c. 10; PG 8, 497–500.

[12] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:49.

[13] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:49.

[14] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:28.

[15] *Иван Александровият сборник от 1348 г.* ред. К. Куев, София 1981, Л. 1126 – 113а; **Сырку, П.** *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.*, Т. 1, Санкт Петербург 1898, с. 171

[16] **Сырку, П.** *К истории*…, с. 172.

[17] **Clemens Alessandrinus**. *Stromata*, 2, Patrologia Graecae, edited by J.P. Migne, Paris, 1857 (PG), vol. 8, 930-1097. Английски превод в http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.vi.iv.ii.i.html (влизане 21 Май 2010 г.)

[18] **Clemens Alessandrinus**. *Paedagogos*, PG, vol. 8, 4.

[19] **Gregorius Nyssenus**. *De virginitate*, 12, Patrologia Graecae, edited by J.P. Migne, Paris, 1863 (PG), vol. 46, превод на англ. http://www.newadvent.org/fathers/2907.htm. (влизане 16.02.2010). (Нататък ще бъде цитирано като **Gregorius Nyssenus**. *De virginitate*.)

[20] **Gregorius Nyssenus.** *De hominis opificio* 16-18, 22. PG, vol. 44, 177-196, 204-205.

[21] Но не и за начина му на мислене, защото и той окачествява геройствата на сестра си света Макрина като проява на „мъжество“ и преодоляване на женската слабост.

[22] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 2.

[23] Алегорията звучи странно, когато се свързва с индивид от мъжки пол. Йоан Златоуст например убеждава приятеля си Теодор, отрекъл се от монашеския обет, че не може да сключи брак с жената, в която е влюбен, защото веднъж се е обрекъл на Христос и ако се ожени за нея, ще извърши прелюбодеяние. (**John Chrysostom**. *An Exhortation To Theodore After His Fall*, Letter 2, p. 113, Philip Schaff. Nicean and Post-Nicean Fathers, Series 1, vol. 9, Edinburgh 1895, превод на английски W. Stephens. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf109.v.iv.html) (влизане 16.02.2010).

[24] **Gregorius Nyssenus**. *De virginitate*, 20.

[25] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 3.

[26] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 13.

[27] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 4; 13; 14.

[28] Мат. 10:37; Павел. I Кор. 7:25.

[29] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 8.

[30] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 8.

[31] **Gregorius Nyssenus.** *De virginitate*, 12.

[32] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, Liber Unus, Migne – PL, vol. 23. Превод на английски: Jerome. Against Jovinianus Book I, http://www.newadvent.org/fathers/30091.htm (влизане 16.02.2010), (Нататък ще бъде цитирано като **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*) 1:8.

[33] **Hieronymus**. *De virginitate Beatae Mariae*, Migne – PL, vol. 23, cap. 20, col. 0203-0204. Превод на английски: Jerome The Perpetual Virginity of Blessed Mary. Against Helvidius, 22 http://www.newadvent.org/fathers/3007.htm (влизане 16.02.2010).

[34] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:36.

[35] Йовиниан и неговите привърженици смятали за еднакво сериозни всички нравствени прегрешения, но отказвали да приемат, че аскетите са по-добродетелни и заслужават в по-голяма степен Божията благодат, отколкото обикновените християни, които сключвали брак, редовно влизали в сексуално общуване с брачните си партньори и дори изпитвали удоволствие от това. Спорът на Йероним с Йовиниан довежда да появата на едно от най-пламенните съчинения в защита на аскетичния живот.

[36] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:29.

[37] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:36.

[38] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:9.

[39] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:36.

[40] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:37.

[41] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, 1:40.

[42] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 22 – електронно издание: http://www.newadvent.org/fathers/120114.htm (влизане 16.02.2010).

[43] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 1.1 (On the Good of Marriage, Translated by Rev. C. L. Cornish, M.A., of Exeter College, Oxford. http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf103.v.ii.ii.html) (влизане 16.02.2010).

[44] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 10.

[45] **St Augustinus**. *De nuptiis et concupiscentia*, PL, vol. 44. Превод на английски може да се намери онлайн на следната уебстраница http://www.newadvent.org/fathers/15071.htm (влизане 16.02.2010).

[46] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 26.

[47] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 17.

[48] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 26; De nupt. et conc. PL, vol. 44, I, c. 31, n. 35.

[49] **St Augustinus**. *De nupt. et conc*., PL, vol. 44, I, c. 27, n. 30.

[50] **St Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 16.

[51] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 18.

[52] **St Augustinus**. *De nupt. et conc*. PL, vol. 44I, c. 6, n. 7.

[53] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 3.

[54] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 5.

[55] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 6.

[56] **St Augustinus**. *De civitate Dei*. PL, vol. 41, Lib. XXII, Cap. XVII. PL 41, 779.

[57] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 8.

[58] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 3.

[59] **St Augustinus**. *De Bono Conjugali*, PL, vol. 40, 27.

[60] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, PL, vol. 23, 1:20; **Augustinus**. *De Civitate Dei*, PL, vol. 41, Lib. XIV, cap. 16, 17, 18.

[61] **Hieronymus**. *Adversus Jovinianum*, PL, vol. 23, 1:12.

[62] **Hieronymus**. *De Virginitate Beatae Mariae*, PL, 23, 22 http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-_Hieronymus,_Sanctus.html (влизане 16.02.2010)

[63] **Тенекеджиев, Л.** *Девство и целомъдрие (светоотечески анализ)*, Сборник статии от международна конференция в чест на професор Тотю Коев, В.Търново 2005, 126-134 – електронно издание http://patrologia.pravoslavie.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=83&lang=bg (влизане 16.02.2010).

[64] **Leclercq, Dom Jean**. *Le marriage vu par les moines au XIIe siècle*, Paris 1983, p. 43.

[65] *Житие на преподобната наша майка Мелания Римлянка*. – http://www.pravoslavieto.com/life/12.31_sv_Melanija_Rimljanka.htm (влизане 16.02.2010).

[66] **John Chrysostom**. *Homilies on the Epistles of Paul to the Corinthians*. Ed. P. Schaff, Edinburgh 1889. *Homily XXVI* 1 Cor. 11:2, p. 155. Електронно издание на английския превод: http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf112.iv.xxvii.html#iv.xxvii-Page_154 (влизане 16.02.2010).

[67] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 155-156.

[68] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 156.

[69] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 156.

[70] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 156.

[71] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 157.

[72] **John Chrysostom.** *Homily LXI on John* 10:22-24, PG 59.340-341. Електронно издание на английски превод: http://www.haywardfamily.org/ccel/fathers2/npnf114/npnf1174.htm (влизане 16.02.2010).

[73] **John Chrysostom.** *Homily LXI*, 3.

[74] **John Chrysostom.** *Homily XXVI*, p. 150-151.

EARLY CHRISTIAN NOTION OF LOVE AND SEX IN MARRIAGE

Sashka Georgieva

Abstract

The article deals with the early Christian notion about love and sex between spouses. It starts with the idea about the unconditional love found in the New Testament and St Apostle Paul's interpretation of it and goes on analyzing the opinion of some Church Fathers like John Chrysostom, Basil the Great, Clement of Alexandria, Hieronymus, Augustine and others on love in general and on conjugal love in particular. Then the author writes about the early Christian notion about the origin of sexes, sexual attraction, and marital sex and connects the Church Fathers' opinion on that with the asceticism of Christian religion. And hence their ideas about marriage, the good and bad in marriage, the ideal marriage being the marriage between a person and Christ realized by monks and nuns or between a man and a woman without sexual relations or, if this was not possible, with sex practised only for the purpose of reproduction.

СРЕДНОВЕКОВИЕ

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И ТЯХНОТО НАСЕЛЕНИЕ В ГЕОГРАФСКО-ПЪТЕПИСНАТА КНИЖНИНА (IV–XIV В.)

Васил Гюзелев

Един опит да се представят българите и обитаваната от тях територия на Балканския полуостров в светлината на определен вид исторически извори, както това е в дадения случай, винаги крие в себе си известна опасност от проява на едностранчивост и непълнота. Независимо от това, той може да даде отговор на някои питания и да детайлизира досега изградени представи. Естествено е, че допълването на тази едностранчива информация може да стане чрез вплитането на други сведения. Това обаче би било изместване от същината на поставената в заглавието тема за разглеждане. Поради това именно, използването на допълнителни сведения в настоящата студия е извършено дотолкова, доколкото в някои случаи данните на географско-пътеписните съчинения са оскъдни или пък се налага да бъдат коригирани. Тази е причината настоящето изследване да има за цел от една страна да систематизира сведенията с географско-пътеписен характер, а от друга страна – да ги превърне в източник на определени познания, т.е. да станат те средство за изследване, а не само да бъдат любопитно и интересно четиво, каквото те без съмнение са и винаги ще бъдат.

I. Наименование на страната и местонахождението ѝ в тогава установените климатични пояси

Отдавна е известно, че в историческите извори има твърде голямо разнообразие на имената, с които през средновековието е обозначавана България[1]. При византийските извори най-често срещаното наименование е **Βουλγαρία (Βουργαρία).** Сравнително рядко се срещат някои отклонения като **Σκλαβινία, ’Ιλλυρία, Μυσία, Παννονία[2]**. При латинските и другите западни извори най-употребявани са **Bulgaria (Burgaria)**. Отклоненията от тях са многобройни: **Vulgaria, Vulgarii, Pulgarie, Burgaçia, Bolgaraland, Bulgerge, Bulgers, Ulgayre** и т.н.[3] При арабските извори има ясно разграничение между дунавските българи, наричани в тях **Bordžan**, и волжско-камските, обозначавани като **Bulgar[4]**. Твърде рядко първите са наречени **Alualak** или **Alborgal[5]**. От XIII в. насетне в редица латински трактати Дунавска България е определена като **Bulgaria Minor**, а Волжско-Камската като **Bulgaria Maior[6]**. В отделни случаи в географско-пътеписните извори се търси отговор на етимологическото обяснение на името „българин“ – един доста дискутиран въпрос както в миналото, така и днес. Според арабския автор ал-Хамид (XI в.) то означава **„знатен, почетен човек“[7]**. В „Хроника на Велика Полша“ (XIII в.) се среща обяснение, давано в редица извори от X в. насетне: „**Царството на българите е наречено на река Булга [Волга]“[8]**

В съчинения с географски характер името на дунавските българи като трайно установило се население на Балканския полуостров се появява в съставения в края на VII в. Равенски космограф и в съчинението от края на VIII в. на известния арабски географ ал-Фазари[9].

В преобладаващата част от географско-пътеписните съчинения и екскурсите от този род в други извори Дунавска България е ситуирана като северен съсед на Византия, гра-

ничеща със славяните от Западните Балкани, Унгария и различни народи в североизточните краища на Балканския полуостров, разположена в долното течение на двата бряга на река Дунав и непосредствено край Черно море. С други думи, представата за нейното географско местонахождение е ясна и твърдо установена и не се мени във времето.

Както арабските, така и византийските космографи и астрономи смятат, че **тя принадлежи към два от установените климатични пояса: шестия или този на Евксинския понт, т.е. Черноморския, и седмия или Дунавския**[10]. Според някои византийски автори в земята на българите има **„несъразмерност в годишните времена“**. В писмо от 1175 г., писано в Сердика (дн. София), византийският аристократ Григорий Антиох се оплаква от тукашния климат, тъй като **зимата – „най-тежкото и най-мъчителното годишно време“, тук е остра и продължителна и „в страната на българите има непрекъснато дъждовни облаци и дъжд след дъжд, и сняг след сняг“**[11]**.**

В твърде редки случаи в различни съчинения са отбелязвани големината и просторността на българската територия. Най-ранното сведения се съдържа в географското съчинение на ал-Фазари (VIII в.). Според него, земята на борджаните на дължина имала 15000 фарсанги (около 2250 км) и на ширина – 300 фарсанги (450 км)[12]. Ако се има предвид само Дунавска България, очевидно е, че нейната територия е твърде преувеличена по размери. Изглежда арабският автор има предвид и българските поселения на север от дунавските устия чак до Азовско и Каспийско море. Според арабски анонимен автор от X в. **„царството на борджаните има размери двадесет дни път (около 500–600 км) надлъж и тридесет дни път [около 800–900 км] нашир и цялата земя на борджаните е обградена с вал“, пред който има ров**[13]. Според трактата на френския монах Раймон Етиен (Псевдо-Брокард) от 1332 г. **„обширното Българско царство се простира на повече от 20 дни път“**[14]. С други думи, географските съчинения не могат да дадат точна представа за територията, която обхваща Българското ханство-царство както през Ранното средновековие, така и през XIII–XIV в.

Твърдо установена на Балканския полуостров и в неговата средищна територия, Средновековна България е постоянен северен съсед на Византийската империя и има Дунава и Черно море не само като свои постоянни и трайни граници, но и в основна характеристика за своето местоположение на европейския континент.

II. Природо-географска характеристика (планини, равнини, реки, езера и гори)

Общо взето, характеристиката на българските земи в природо-географско отношение не е твърде добре застъпена или пък е сравнително кратка. Това не дава възможност за по-широки и точни наблюдения и заключения. Тя се мени през вековете и дава своето отражение върху климата и живота на хората.

Според автора на персийския трактат от 982 г. „Худуд ал-Алам“, областта на българите, разположена близо до Тракия, е „хубаво място, облагодетелствано от природата, но притежаващо малко богатство“ в сравнение с Румското царство (Византия)[15]. В „Описание на Източна Европа“ от 1308 г. **България е представена като „много широка, просторна и хубава земя“, която се напоява от десет плавателни реки, осеяна е с много гори, но не е нито много планинска, нито пък равнинна**[16]. Подробно, ала в духа на античната Птолемеева традиция, италианецът Фацио дели Уберти в своята поема „Така е устроен светът“ (1346 г.) описва природните особености на Мизия, Тракия, Родопската област, Македония и Черноморието, назовавайки планините, реките, моретата и др. с техните антични имена[17].

Общото впечатление, което се добива е, че в очите на чуждите географи и пътешественици България изглежда като страна с разнообразен релеф и природа. Тя е осеяна

от планини и хълмове, равнини и гористи пространства и прорязана от някои пусти места. Само някои от планините са твърде високи[18].

Не може да има каквото и да е съмнение, че най-често споменаваната планина е Хемус (Стара планина), а след нея – Родопите. Тези две величествени планински вериги на Балканите винаги правят силно и неотразимо впечатление. В югозападните български краища са посочени Витоша, Загурия (Пирин), планините в Албания Леш и Тамура (Томор) и др. У ал-Идриси под събирателното име планина Македуния по всичко изглежда се разбират Олимп, Рила и Пирин[19]. **Във вече цитирания персийски трактат „Худуд ал-Алам“ се споменава планината Булгари, от която извира река със същото име, оросяваща Тракия и вливаща се недалеч от Цариград[20]. По всичко изглежда, че анонимният автор в дадения случай има предвид извиращата от Рила река Марица.**

Две равнини поради своето плодородие привличат силно вниманието на византийските и западните автори – Солунската и Тракийската. За подробното и живописно описание на Солунската равнина заслужава да се отбележат сведенията на Йоан Камениат (X в.) и на Псевдо-Лукиан в „Тимарион“ (XII в.)[21]. Вниманието на западните автори (както от първите три кръстоносни похода, така и тези от първата половина на XIV в.) е привлечено от плодородната Тракийска равнина, наричана понякога и Романия, която изобилства от всичко – най-вече със зърнени храни, месо и вино[22]. Те се интересуват главно от това как трябва да бъде обезпечена прехраната на кръстоносната армия, която трябва да премине по Военния диагонален път от Белград през София, Пловдив и Одрин до Цариград. Макар плодородната, но хълмиста Мизийска равнина понякога да се споменава от някои автори, то за нея не е употребено някакво особено и специфично наименование и не ѝ е направена някаква характеристика.

В „Шестоднева“ на Йоан Екзарх (IX–X в.) особено силно е подчертана ролята в живота на хората на водните пространства (морета, реки, езера). Особено внимание той обръща на реките като средство за комуникация, корабоплаване и напояване, за препитаване чрез риболов и други дейности, най-вече търговия. Той твърде сполучливо характеризира значението на многобройните водохранилища в живота на човечеството като **„битието на водата“** и смята, че „нашата вселена, върху която живеем, е заобиколена от води, покрита – с неизмерими дълбочини и е напоявана от безброй реки“[23].

В описанието си за превземането на Солун от арабите през 904 г. Йоан Камениат между другото отбелязва следното, което му прави силно впечатление: **„Големи реки излизат от страната на скитите [българите] като разделят помежду си споменатото поле [на Солун], донасят голямо изобилие за града с приходите от риболова, с изкачване на корабите от морето нагоре по реките.** С тези кораби се урежда разнообразен приток на стоки, които се стичат по тези води.“[24] Според споменатото вече по-горе „Описание на Източна Европа“ от 1308 г. **в България има десет плавателни реки**. На пръв поглед изглежда, че в дадения случай техният брой изглежда малко преувеличен. Наистина, сведенията за плавателността на реките в България през средновековието не са толкова обилни. Сред плавателните реки в българското географско пространство са преди всичко Дунав (Дуна, Туна), а също така в долните си течения – Марица (Хеброс, Евро, Маруси, Маро, Булгари), Вардар (Аксиос, Фардари), Струма (Стримон), Места (Нестоо), Морава и Тимок. По всичко изглежда, че през средните векове българските реки са значително по-пълноводни и причината за това е, че е има повече и по-обширни гористи пространства. В писмо от 1326 г. до своя приятел Андроник Зарида византийският историк и дипломат Никифор Григора накратко описва преминаването на река **Стримон (Струма),**

която според него е „по-голяма от всичките реки, които протичат в Тракия и Македония“ и извира **„от най-високите планини на планинската верига, която се въздига към небесата между Йонийско [Адриатическо] море и Евксинския понт [Черно море]“**. Той и неговите спътници я преминават с малка лодка – „по един или по двама, или по трима“[25]. Преминаването на реките, поради липсата или оскъдността на мостове, или поради голямото им пълноводие и прииждане през средновековието създава големи затруднения на хората. Това в най-голяма степен важи за река Дунав, където за преминаването ѝ са използвани най-вече нейните бродове или замръзването ѝ през зимата. Поради това именно **Дунав представлява естествена и труднопреодолима българска граница**. Според австрийския поет Петер от Рец (XIV в.) особено трябва да се внимава, когато през дунавските „Железни врата“ се преминава. Тук реката е не само бърза, но и оглушително бучаща[26].

От многобройните езера, които покриват част от българските земи, някои арабски автори (най-вече ал-Идриси) споменават Мандренското, Охридското, Костурското, Островското, Воденското и др.[27] Докато за планинските езера няма никакви споменавания.

Изобилието на водни източници в българските земи е твърде добре познато. Прочути са и редица от изворите с лековити минерални води като Мегали Терме (Айтоските бани), Селасфорския извор край Девол и др.[28] **Основният водоизточник за снабдяването на византийската столица Цариград – безспорно най-многолюдния град през средновековието, се намира в българските земи и отстои на двадесет дни път от нея. Акведуктът е построен през царуването на император Константин I Велики (324–337)[29]. Изглежда той се намира в югозападните български краища, но този важен водоизточник остава тайна за българите**.

Добре известно е, че **както в цяла Европа, така и в България през средновековието има голямо изобилие от гори и гористи пространства. Прочута е „Българската гора“ (Silva Bulgariae).** Така в редица западни извори от XI–XII в. се нарича силно залесеното пространство между Белград и Ниш[30]. **При преминаването ѝ тази гора създава изключителни затруднения на кръстоносците, защото е „огромна и обширна“, а също така и много опасна. Арабският автор Харун ибн-Яхъя (X в.) отбелязва „гъстите гори“, през които се преминава, когато се преброждат земите на славяните в Македония, включени в пределите на Българското царство[31].** Дълго време гористите пространства са необитаеми. За тяхното усвояване изключително важна роля изиграва изграждането на манастирски обители.

Редица автори отбелязват наличието на пусти необитаеми в повечето случаи пространства, предназначени за пасбища на коне, едър и дребен рогат добитък между България, Каринтия или Панония и за прочутата Добруджанска степ[32].

Българските земи се радват на голямо природно разнообразие, което дава възможност за успешно развитие преди всичко на земеделието и скотовъдството, риболова, пчеловъдството и овощарството, т.е. за обезпечаване на населението с достатъчни и изобилни средства за препитание. **Големите горски пространства обезпечават в огромно количество дървен материал, необходим както за строителство, така и за огрев, пък и за корабо- и лодкостроене**. Природните особености на България в голяма степен облагоприятстват човешкия живот.

III. Областно-поселищна система и пътна мрежа

Обитаемостта на балканското териториално пространство, особено на българските земи, през средновековието е твърде значителна. Това намира отражение преди всичко в

унаследяването на редица градски средища и крепости и други късноантични селища и във възникването на нови поселения, разположени най-вече край реките. Настъпилите в резултат на Великото преселение на народите (IV–VIII в.) промени в етническата и политическата карта на Балканския полуостров и Европа имат значим и своеобразен резултат за българската история.

Промяната на античните и византийските географски, областни и селищни наименования в по-голямата част на Балканите в резултат на трайното заселване на българите и славяните представлява най-сигурният показател за усвояването на територията от нейните нови господари. Гръко-латинските и древнотракийските наименования са преиначени, видоизменени или придобили нова езикова форма. Това се наблюдава в орографията, хидрографията и най-вече в топонимията.

Нови и с доминиращ славянски облик стават имената на планините: Хемус (Стара планина) първоначално е наречен Маториеви гори, а по-късно – Балкан; Средна гора е наименувана Злѓта гѣра; нови са и редица имена на планини – Витоша, Рила, Пирин, Осогово, Огражден и т.н.

Названията на по-големите реки са възприети в преиначена и в повечето случаи славянизирана форма: Истрос е наречен с готското му име Дунав, Хеброс – Марица, Аксиос – Вардар, Стримон – Струма, Нестос – Места, Тонзос – Тунджа и т.н. Повечето от по-малките реки добиват чисто славянски имена: Бистрица, Въча, Дъмбовица, Росица, Тича, Тополница, Яломица и др.

През вековете най-значителна промяна настъпва в селищните имена. Нейното чисто хронологическо проследяване е трудно, но се вижда ясно крайният резултат. Сердика става Средец, Адрианопол – Одрин, Константинопол – Цариград, Салоника – Солун, Найсус – Ниш, Дуросторум (дн. Силистра) – Дръстър, Анхиало (дн. Поморие) – Тутхон, Бонония (дн. Видин) – Бдин, Пауталия (дн. Кюстендил) – Велбъжд, Пелагония – Битоля, Верея – Бер, Месемврия – Несебър и т.н. **На мястото на редица стари и наложили се селищни наименования се появяват нови с ярко изразен славянобългарски облик:** Белград, Берое (дн. Стара Загора), Браничево (дн. Костолац в Сърбия), Варна, Дъбилин (дн. Ямбол), Мъглен, Охрид, Плиска, Преслав, Разград, Срем (дн. Сремска Митровица в Сърбия), Свърлиг и др.[33]

Няколко интересни факта сочат голямата трайност на средновековната българска географско-поселищна именна система. Когато през 971 г. византийският император Йоан Цимисхи (969–976) успява да завладее източните български предели, той преименува столицата Велики Преслав на Йоанупол, а Дръстър на Теодорупол[34]. Промяната дори не надживяла смъртта на василевса. И двата града останали с българските си имена. Поучен от несполучливия опит на своя предшественик Василий II Българоубиец при окончателното завладяване на Българското царство през 1019 г. не проявява стремеж за промяна на българските селищни имена. Това ясно личи от издадените в периода 1019–1025 г. от него грамоти в полза на Охридската архиепископия. В тях фигурират главно чисто българските имена на градовете и крепостите: Охрид, Преспа, Мокра, Кичево, Корешча, Девол, Воюса, Главиница, Мъглен, Просек, Морихово, Сетина, Острово, Заодрия, Битоля, Прилеп, Дебреще, Велес, Струмица, Радовиш, Конче, Моровизд, Козяк, Славище, Злетово, Луковица, Пиянец, Малешево, Велбъжд, Сътеска, Теример, Стоб, Долна Сътеска, Разлог, Перник, Суково, Знеполе, Ниш, Мокро, Топлица, Свърлиг, Браница (Браничево), Моравск, Смедерево, Белград, Градец, Главентин, Скопие, Премор, Луково, Призрен, Хвостно, Лесковец, Липлян, Бдин, Воден, Дръстър, Черник, Козел, Стаг и др.[35] Същото явление наблюдаваме и в документите на Охридската архиепископия от времето на ней-

ния предстоятел Димитър Хоматиан (1216–1236): Ахрида (Охрид), Баница, Баняне, Бела, Бел, Блато, Бращяне, Вагеница, Видовища, Бдин, Властус, Воден, Водяне, Главиница, Гребенон, Грънчари, Дебър, Девол, Езеряне, Загора, Загоряне, Костур, Ковачи, Лозица, Мокро, Молиск, Въглен, Неахово, Немълчища, Планичово, Полог, Преспа, Приздриана [Призрен], Просек, Рай, Ракита, Ресен, Робуш, Търново, Тревуне, Тетово, Хотяхово, Черменик, Черносовища и Цакостина[36].

В различни писмени извори за областите в българските земи често се употребяват техните антични наименования – Мизия, Малка Скития (дн. Добруджа), Македония, Тракия (понякога тя се нарича и Романия). В старобългарските извори се срещат и други наименования, използвани през средновековието: **Горна земя – за територията между Дунава и Балкана; Долна земя – за обширната област на юг от Стара планина[37]. Българското областно име на Македония през Ранното средновековие е Кутмичевица („новоприсъединената земя“)**. То се среща в Пространното житие на св. Климент Охридски (+916), съставено от архиепископ Теофилакт (XII в.)[38]. В две старобългарски историко-апокалиптични съчинения от XI в. с наименованието Карвунска земя е обозначена Добруджа, а с Овче поле – едноименната област в днешна Македония[39].

Редица документи и съчинения от XI–XII в. (старобългарски, византийски и западни) показват трайното и безвъзвратно налагане на българските областни и селищни имена. Особено силно това е отразено в „Тълкувание Данилово“ и Българската апокрифна летопис от XI в., гдето силно са застъпени наложилите се български наименования на градове и крепости: Бдин, Белград, Бояна, Брезник, Велбъжд, Велики Преслав, Главиница, Добрич, Дръстър, Звенчан, Зъхна, Костур, Морунец (дн. гр. Кавала в Гърция), Ниш, Несебър, Плиска, Пловдив, Равен, Срем, Средец, Струмица, Сяр, Червен, Щип и др.[40]

Забележителният със своята информация трактат на ал-Идриси „Развлечение за копнеещия да преброди страните“ (1153 г.) съдържа най-много български селищни и други наименования от всички досега известни извори. Поради това именно той представлява важен и незаменим извор за поселищната ни история, който заслужено се радва на голямо внимание от страна на специалистите[41]. Арабизацията на българските имена в него не е пречка за селищната им идентификация. Когато се проследят споменатите в този трактат градове и крепости по отделни географски области, тогава твърде ясно и прегледно проличава плътността на селищната мрежа в българските земи дори и по време на византийското владичество. В една примерна систематизация и подредба тази селищна плътност би изглеждала така:

Македония: Кастурия (Костур), Ахрида (Охрид), Булугу (Полог), Ускуфия (Скопие), Устурниса (Струмица), Загурия (Мелник), Сарас (Сяр), Зихна, Бутили (Битоля), Ахерлин (Лерин), Уструбу (Острово), Будияна (Воден), Малисува (Малешево).

Западни български земи: Джармания (Германия – дн. Сапарева баня), Истибуни (Щипоне – дн. Ихтиман), Атралиса (Триядица – дн. София), Атруби (Пирот), Нису (Ниш), Рабна (Равен – дн. Чуприя в Сърбия), Бидуни (Бдин – дн. Видин), Афрансува (Браничево – дн. Костолац в Сърбия), Балаградун (Белград).

Тракия: Адирнубули (Одрин), Бизуи (Виза), Тимиянис (Черномен – дн. Орменон в Гърция), Фаруи (Берое – дн. Стара Загора), Филибубулис (Филипопол – дн. Пловдив), Аркадиубули (Аркадиопол – дн. Люле Бургас в Турция), Сурула (Чорлу в Турция), Акранус (Крън), Ракнуи (Карнобат), Истилифунус (Сливен), Константия (Симеоновград), Мигали Терме (Айтоски бани), Гулуи (Голое), Афли (Авли).

Мизия и Добруджа: Бурфанту (Провадия), Агразинус (Разград), Мигали Бараскла-ва (Велики Преслав), Диристри (Силистра), Луфиса (Ловеч), Субест Кастру (Свищов),

Дисина (Мачин), Фарбисиус (Върбица), Масиунус (Шумен), Динибули (Динея), Айту Кастру (Айтос), Армукастру (Енисала в Румъния).

Черноморие: Агатубули (Ахтопол), Василику (Царево), Сузубули (Созопол), Русукастру (Русокастро), Ахилу (Анхиало – дн. Поморие), Мисибри (Несебър), Аймен (Емона), Барнас (Варна), Аклия (Килия Веке в Румъния)[42].

От тези посочвания ясно се вижда, че плътността на градската поселищна мрежа в българските земи е забележителна и показва относително добра населеност на географското пространство.

За разлика от други географи и историци на средновековието, които обикновено се ограничават със споменавания на селищни имена ал-Идриси дава не само географска, но и стопанска характеристика на редица селища, която понявга е доста еднообразна и стандартна, но в редица случаи съдържа интересна и уникална информация. Илюстрацията с няколко примера дава възможност да се установи начина, по който той прави своето описание.

„Ахрида е великолепен град с многобройни сгради и обширна търговия. Той е разположен върху една красива планина. Близо до него се намира голямо езеро, в което рибата се лови с лодки…“

„Ускуфия е голям град с непрекъснато следващи обработени полета, с изобилие на лозя и зърнени култури.“

„Устурниса е разположена на една планина. Тя е богата с обработени полета и има много лозя и градини.“

„Загурия е голям и известен град, един от централните градове, а по основаване – от най-старите. Той има обработени полета, села и ниви, които следват непрекъснато. От северната му страна се намират четири реки, които текат на север, докато се влеят в реката Фардари.“

„Ахерлин е разположен върху една красива планина. Кварталите му са многолюдни и много на брой. Земята му представлява непрекъснато следващи земеделски култури и много лозя.“

„Атралиса е град в низина с многолюдни квартали и многобройни сгради, с непрекъснато следващи обработени полета и овощни дървета.“

„[Кастурия] е хубав и многолюден град. Той има много богатства, много села и обработени полета. Разположен е на една планина, заобиколена от голямо езеро, в което рибата се лови с лодки.“

Бизуи е голям град, добре населен и с много пазари. Жителите му са хора занаятчии. Той има непрекъснато следващи посевни площи и райони, както и много села.“

„От него [Свищов] до **град Дористра** на изток има един ден и половина път. Това е град с обширни местности, многолюдни пазари, с изобилие на средства за препитание, великолепни постройки и съвършени жилища.“

„Масиунус е многолюден град. В него има една кантора за Русия. Той е цветущ град. Има многолюдни пазари и изобилни природни богатства. Разположен е на една планина.“

„Мигали Терме е малък град с хубави местности, широки квартали, с много насаждения и зеленчуци. Той има градски стени и пазари, има добитък и средства за препитание.“

„**Град Афли** е в равнина. Той е хубав град, благословен кът, с широк кръгозор, с непрекъснато следващи обработени полета, с много местности и райони. В него има течащи води. От северната му страна се издигат високи планини, зад които тече реката

Дану. В този град има занаяти и изкусни и сръчни занаятчии. Там се изработват от желязо всякакви рядкости.“

„Истилифунус е голям град. Някога е бил по-голям, отколкото днес. Земята му е един хубав кът…“[43]

По отношение на българските черноморски градове, техните пристанища, скели и пригодност за акостиране на плавателни съдове подробни сведения се съдържат в портоланите, най-ранен, от които е Пизанският от края на XIII в., морските карти и някои други извори[44]. Познанията на венецианските, генуезките и някои други западни мореплаватели и търговци за Черноморското крайбрежие и неговия стопански хинтерланд са удивителни за своето време.

От сведенията на ил-Идриси личи, че по-голямата част от градовете в българските земи имат аграрен облик. Само известна част от тях са занаятчийски центрове и средища на търговия. От други свидетелства проличава, че търговско-занаятчийската дейност е съсредоточена преди всичко в черноморските и крайдунавските градове.

В различни географски и пътеписни съчинения са споменати български градове и крепости. Често пъти техните имена са дадени в доста причудлива форма. В това отношение впечатление предизвикват не само съчинението на ал-Идриси, но и някои пътеписи на западни рицари, Брюжкият итинерарий от 1380 г. и руският списък на български и влашки градове от края на XIV в.[45] Безспорно е, че **най-голямо разнообразие се наблюдава при най-често споменаваните градове: София се среща с имената Сердика, Атралиса, Триадица, Старнен; Пловдив – Филипопол, Филибубулис, Афмопапе; Видин – Бъдин, Бодин, Будиниум, Мдин, Видичев град; Несебър – Мезенбре, Менсебер, Месемврия и др.**

Общо взето пътищата в българските земи през средновековието са добре известни[46]. Сведенията за тях в разглежданите извори са твърде малко, но все пак заслужават внимание. В повечето случаи се срещат кратки описания на **диагоналния военен път от Белград до Цариград** като най-пряка сухопътна връзка на Западна и Средна Европа с Балканския полуостров и Светата земя[47]. Описан по станции най-напред в итинерара от Бордо от 333 г.[48], той най-често е използван от Божигробски поклонници, кръстоносци, рицари, търговци и пътешественици[49]. В „Напътствие за извършване на кръстоносен поход“ от 1332 г. Псевдо-Брокард препоръчва на френския крал, да избере пътя през Алемания (Германия), Унгария и **„приятната Българска равнина“**, тъй като по него войската му „успешно и щастливо“ ще да достигне до Константинопол. Според него, пътят през България е по-удобен, защото е „по-равен и по-кратък“, осигурява снабдяването на войската с голямо изобилие на зърнени храни, брашно и месо и няма да има затруднения от страна на местното население[50]. **Други често използвани пътища са Егнатиевият, Крайдунавският и Крайчерноморският**, които частично са споменати.

Проследяването на отделни пътувания дава възможност да бъдат уточнени маршрутите както на гореспоменатите, така и на други използвани пътища в българските земи. По Егнатиевия пътува арабският пътешественик от X в. Харун ибн-Яхъя[51]. На 4 юли 1203 г. българският църковен глава архиепископ Василий I потегля от Търново за посещение на папата в Рим. В Драч той е задържан от гърците, които не само не му позволяват да се качи на кораб за Бриндизи, но едва не го хвърлят в морето. След тридесетдневен престой в Драч и околността той отново поема пътя към българската столица[52]. При своето пътуване от Цариград до Скопие през 1326 г. византийският дипломат и историк Никифор Григора първо достига до Хрисопол на Беломорския бряг, след това преминава Струма на отвъдния бряг, престоява известно време в Струмица и оттам подир три дни прис-

тигнал в Скопие[53]. При завръщането си от Божигробско поклонение през 1353 и 1386 г. австрийски и немски рицари предпочитат от Цариград да пътуват през България, Влахия и Трансилвания вместо по диагоналния и значително по-кратък път, вероятно с оглед на по-голяма сигурност, минавайки по **маршрута: Одрин–Пловдив–Търново–Свищов[54].** Брюжкият итинерарий от 1380 г. за пътуване до Цариград през Австрия, Унгария, Трансилвания, Влахия и България препоръчва **маршрута: Буда–Клуж–Сибиу–Търговище–Гюргево–Русе–Търново–Котел–Твърдица–Ямбол–Одрин–Цариград[55].**

Както става ясно от по-подробните описания, пътуванията на пратеници, търговци, поклонници, рицари, пътешественици и др. през пътищата на Балканите са доста трудни и опасни. Поради това те са извършвани чрез големи свити и с придружители от местното население, които добре познават не само пътищата, но и опасностите, които те крият.

IV. Природни и други богатства и забележителности на страната

За съжаление в писмените извори твърде малко са свидетелствата за природата на българската земя, срещащите се в нея забележителности и за създаваните от нейното население блага. Всепризната истина е, че в сравнение с Византийската империя, България изглежда бедна страна, но по отношение на притежаваното, а не на богатството на своята забележителна природа. Поразително впечатление прави „огромната и величествена Българска гора (Bulgarorum memora)“[56].Простираща се от Белград до Ниш, със своята труднопроходимост и изненади от нападения, тя създава големи препятствия за участниците от първите три кръстоносни похода (1096–1097, 1147–1149, 1189–1190 г.). Те бавно я преброждат за цели осем дни. Твърде любопитно сведение се съдържа в трактата на германския император Фридрих II Хохенщауфен (1215–1250), посветен на умението да се общува с птици. В него той отбелязва, че „свещени соколи (falcones sacri) обитават България и Британия“. От тях той получава една двойка като дар[57] вероятно от българския цар Иван Асен II (1218–1241), с когото поддържа тесни дипломатически отношения във връзка с организирането на коалиция, насочена срещу Латинската цариградска империя.

Природните и другите богатства, които съставляват специфичната особеност на България, най-цялостно са представени в „Описание на Източна Европа“ от 1308 г. Според неговия неизвестен автор страната е „осеяна със живописни гори и дъбрави“. В нея има голямо изобилие от „хляб, месо, риба, сребро, злато и от много стоки – предимно восък и коприна“. Тя притежава „много сребърни рудници“. Всички реки влачат златоносен пясък, от който по заповед на царя се извлича злато. В страната има изобилен дивеч, сред който се открояват животни като носорог, бобър и др. Богата и изобилстваща „твърде много със злато, сребро, коприна, жито, вино, месо и всякакви храни“ също така е и Тракия[58]. При едно съпоставяне с описанията на другите страни от Източна Европа прави впечатление, че **България е представена като най-живописната и облагодетелствана от природата страна**. Засиленото сечене на сребърни монети и тяхната оживена циркулация в българските земи[59] са безспорно доказателство за активно разработване на сребърните залежи в различни краища на страната.

Освен с природните си забележителности, обилието на сребро, злато и дивечово богатство, **българската земя е прочута с многобройните си лековити минерални извори и някои други богатства: добив на каменна сол в Трансилвания през Ранното средновековие** и **на крайморските солници в Анхиало, Добруджа и др., използвана за различни цели (търговия, строеж на къщи и др.); открити находища на черни каменни въглища край Перник, използвани за отопление и приготвяне на храна;**

изобилие на улов от риба от реките и езерата; висококачествен „загорски восък“ и „български дълги кожи“; отглеждане на буби и производство на коприна и др.[60] От една страна тези богатства са предоставени от природата, а добиването и оползотворяването им става благодарение на труда и уменията на българското население. Така че, може да се смята, че **истинското богатство на българската земя се изразява в сполучливото съчетание на природа и хора.**

В цитираното вече многократно съчинение на арабския географ ал-Идриси (XII в.) при характеристиката на отделните български градове в повечето случаи се отбелязва, че те притежават обработени полета, ниви, лозя, градини и други природни богатства[61]. **В очите на повечето чужди автори (византийски, западни, арабски и др.) основна характеристика за България е голямото развитие на земеделието и плодородието на добре обработваната земя**. Именно това решава един от основните проблеми на всяко едно общество – осигуряването на задоволителна прехрана на населението. Характеристиката на Гийом Адам от 1317 г. в голяма степен се отнася за българите. Те предпочитат да живеят в земи, където се ражда „повече зърно“ и поради това има в „изобилие хляб“; изкусно обработват тлъстите и плодородни почви, наторяват ги с животинска тор и с малко семена получават „голям добив“. **Успоредно с отглеждането на зърнени култури голямо внимание отделят и на лозарството и винопроизводството**[62]**.** В трактата си от 1332 г. Псевдо-Брокард дебело подчертава, че в българските земи има изобилие от зърнени храни, брашно и месо, а от черноморските пристанища се доставят „не в оскъдно, но в твърде голямо количество“ жито, ечемик, овес, различни овощия, мед, восък, осолени меса и риби. Той отбелязва и нещо друго, което по-подробно и точно е отразено в редица венециански и генуезки документи: **градът Родосто на Мраморно море е онова място, където „се събира почти цялото зърно на Тракия в невероятно количество“ – „жито за хората и ечемик за конете“. Също така и в Македония са добивани големи количества жито, ечемик и овощия**[63]. Тези факти се допълват от многобройни сведения за износ на зърнени храни, „загорски восък“, пчелен мед, сребро и други през черноморските пристанища от страна на венециански, генуезки, каталански и др. търговци и мореплаватели през XIII–XIV в.[64]

При настъпилия голям глад във византийската столица през 1307–1308 г. нейното многолюдно население е спасено благодарение на българското жито, превозено с кораби от черноморските пристанища. Според сполучливия израз на Георги Пахимер (1242–1310), това жито е „лекарство срещу глада“[65]. Гийом Адам в цитирания по-горе трактат „За начина да се изтребят сарацините“ (1317 г.) разказва, че византийският император Андроник II Палеолог (1282–1328) в края на второто десетилетие на XIV в. избавя от глад египетските мамелюци като им доставя с кораби 14 000 мулета, натоварени със зърно, в пристанището на Александрия[66]. При положение, че самата Византия и особено нейната столица традиционно изпитват голяма нужда от продоволствие със зърно и други хранителни продукти и ги доставят главно от България, изглежда доста логично да се предположи, че и в този случай спасяването на мамелюкския Египет от глад отново става чрез българското жито, а не с оскъдните запаси на империята. Ала произходът на това целебно средство изглежда остава неизвестен за френския автор.

Анонимен полски автор от XIV в. описва славянските (включително и българските) области като „плодородни, медоносни и винодайни на различни места“[67].

V. Българите през погледа на чуждите географи и пътешественици

В някои изследвания вече бе направен сполучлив опит за анализиране и характеристика на средновековните българи според сведения на чужди автори[68]. Не може да не

направи впечатление, че тази характеристика у византийските извори има един облик, в западните – друг, а в източните – трети. Същевременно тя е различна съобразно времето и обстоятелствата, когато е направена. За езическия период в историята на българите тя е една, а след приемането от тях на християнството и по-късно – съвсем друга. В очите на представителите на европейския Запад до схизмата от 1054 г. българите и другите православни народи са изглеждали по един начин, а подир нея – по съвсем друг. С други думи, **в никакъв случай не може да става дума за изграждането на един обобщен образ на българите през Средновековието**. Съществуващата разноликост и нюансираност на информацията изисква конкретен и точен подход.

Въпросът за произхода и етническата принадлежност на българите (прабългарите) нерядко занимава редица ранносредновековни и по-късни автори[69]. Според византийските и западните географи и историци те са преселници на Балканския полуостров от Голяма Скития и земите на север от Кавказ[70]. Арменската география от края на VII в. на Анания Ширакаци определя първоначалните им местоживелища на север от Сарматия в долните течения на реките Кубан, Дон и Волга, между Каспийско и Черно море[71]. Според едни от арабските автори бурджаните са потомци на Яфетовия библейски син Юнан, а според други произхождат от потомството на Яфетовия син Тогарма, който има десетима синове; деветият от тях е Б-лг-р-(Булгар). Според тази представа сродните на бурджаните народи са аварите, огузите, тюрките, хазарите, савирите и др. Има място и схващането, че прародината на българите е територията на Голяма България на река Волга, както това смятат Роджер Бейкън и авторът на „Хроника на Велика Полша“[72]. Същото се твърди и в еврейската хроника от X в. „Сефер Йозефон“[73]. **Според битуваща през средновековието дълго време представа българите се числят към библейските народи, оцелели подир Потопа, които са 77 на брой**[74]. Големият арабски учен и географ ибн-Хаукал (X в.) определя **„езика на булгарите като подобен на този на хазарите“**[75]. По-късно неговото гледище се възприема от редица други арабски автори, между които е и Исмаил Абул Феда (1273–1331)[76]. Същевременно те смятат, че потомците на Тогарма са народите от тюркски произход. **Поради сходството на тюркския език на хазарите с този на булгарите, може да се смята с основание, че езикът на прабългарите също е тюркски**. Известният арабски космограф Мухамад Димашки (1256–1327) известява твърде интересен и същевременно важен исторически факт. **Приелите в началото на X в. исляма волжски българи, когато отиват в Багдад и Мека, на поставения им въпрос какъв народ са, отговарят така: „Един народ, който произлиза от тюрките и славяните.“**[77] Всъщност и този техен отговор не изяснява окончателно един от големите и твърде спорни въпроси, свързан с началото на българската история.

Християнизацията на дунавските българи през IX–X в. и въвеждането на славянския език и писменост в богослужението, книжовността и държавния живот довеждат до формирането на единната българска етническа общност със славянски облик. Прабългарите обаче оставят своето етническо име на народа и държавата. От X в. насетне Дунавска България е смятана за славянска страна, а народът като свързан със славянската общност от народи. **В описанието си от 973 г. арабският търговец и пътешественик Ибрахим ибн-Якуб причислява Българското царство към славянските държави и твърди, че те не само са приели християнството и усърдстват в него, но „имат книжнина и са превели евангелието на славянски“**[78]. Архиепископ Адам Бременски (+1081) пише, че голямата област Склавиния се простира чак до България[79]. За по-късни автори славянската езикова и етническа принадлежност на дунавските българи не подлежи на каквото и да е съмнение. **Анонимният съставител на „Описание на Източна**

Европа“ от 1308 г. отбелязва, че „рутените [русите], българите, словените, бохемците [чехите], поляците и прусените [полабските славяни] говорят един и същ език – именно славянски, отгдето проличава, че славянският език е по-голям и по-разпространен от всички езици на света.“[80] Според автора на „Хроника на Велика Полша“ (втората половина на XIII в.) „у славяните съществува голямо разнообразие на езиците, но в същото време те се разбират едни други, макар в някои думи и тяхното произношение да съществуват някакви различия“[81]. Един от най-големите учени на Европейското средновековие **Роджер Бейкън (1220–1292), който също смята, че славянският език е един от най-разпространените в много земи, изразява твърде странното гледище, че хората от разположената в Европа Малка [Дунавска] България „говорят езика на онези българи, които са в Голяма [Волжска] България**[82]. Това негово твърдение, което е в основата си невярно, е просто учудващо за неговите задълбочени и енциклопедични познания в различни области. **Полски анонимен автор от XIV в. описва Славония като голяма област, която включва значителен брой народи: българи, раси [сърби], босненци, хървати, далматинци, бохемци, моравци, поляци и руси. Според него, „те всички едни други се разбират и са подобни с много неща – било в език, било по нрави, но са различни по вяра. Докато едни досега изповядват езически култ, други се придържат към гръцкото вероизповедание, трети към латинското“**[83].

По отношение на характеристиката на българите като народ и верска общност между различните автори се наблюдава доста голямо различие. Арабските автори от X в. ги представят и като християнски народ, както вече бе посочено по-горе, и като езически народ. Според автора на любопитния разказ „Освобождение след мъчение“ ал-Тануки (X в.) у българите съществуват редица езически обичаи, между които и този, щото след смъртта на един от съпрузите с него да се погребва и живият[84]. Според „Известия от времето“ буржданите са огнепоклонници, не позволяват в мирно време да се обяздват бойните коне, нямат пари и извършват сделките с крави и овце, занимават се с търговия на роби от славянски произход, при смърт на знатен господар изгарят заедно с него слугите и свитата му и имат доста специфични обичаи в брачните отношения[85].

У някои от географско-пътеписните съчинения на византийски автори се срещат любопитни данни за физическия облик, облеклото и обичаите на българите. В писмото си до митрополит Евстатий Солунски от 1173 г. Григорий Антиох пише, че българите от Софийската област са „винаги облечени в ямурлуци и [кожуси от] агнешки кожи“, а на главата си нахлупват „дебело кече“ [калпак] от овча или козя кожа[86]**.** Всъщност в дадения случай той дава представа за част от облеклото на обикновеното (главно селско) население. **В писмо до Никифор Зарида от 1326 г. Никифор Григора описва българската погранична стража като „люде, облечени в черни дрехи, изтъкани от вълна и от животински кожи“, въоръжени с копия и топори. Хлябът, който те ядат, обикновено е „изпечен върху пепел (жар)“**. В градчето Струмица той има възможността да присъства на Великденското богослужение, което е извършено на неблагозвучния за ухото на знатния ромеец „варварски език“. Той и неговите спътници имат възможност от крепостните стени да наблюдават „някои други празнични игри“ на местните хора, а също така и „хорѓ на възрастни мъже, млади хора и деца“. Тази специфична за българите празнична веселба послужва на ромеите за отмора и наслада и им създава голямо удоволствие[87].

Онова, което в голяма степен разграничава европейския Запад и Изток подир схизмата от 1054 г. е делението и противопоставянето на католици и православни. Латинските автори (духовници или светски лица) рядко пропущат да не направят вероиз-

поведното разграничаване и да отправят нападки срещу православието. **В „Описание на Източна Европа“ се твърди, че гърците от Константинополската империя са „вероломни схизматици и от тяхната схизма се промъкват всички ереси между останалите схизматични народи, т.е. в Рашка, Сърбия, България, Рутения [Русия], Грузия и във всички източни народи, които признават името Христово.“** Техен духовен наставник е Константинополският патриарх[88]. При изброяването и описанието на православните царства и народи в „История на Романия“ (1321 г.) венецианецът Марино Сануто Торсело не пропуща да отбележи, че всичките следват „гръцката секта“ и нейните обреди[89]. Според Псевдо-Брокард гърците, рутените, българите, славяните и власите – всички тези народи са „влачени от опашката на гръцката секта чрез отклоненията и грешките на схизмата към ада“[90]. **Презрително отношение към Византийската империя и православните схизматици пронизва изцяло „Видението на стария поклонник“ (1389 г.) на високообразования френски благородник Филип дьо Мезиер. Според него, разкапващата се империя е обхваната от гордост, бедност, схизма и упорство и поради това агонизира. Той призовава френския крал и останалите владетели от европейския Запад чрез завладяване „да върнат към католическата вяра и към подчинение на Римската църква кралството Раса [Сърбия], България и Константинополската империя, разгромявайки турците и принуждавайки ги да преминат отвъд пролива Свети Георги“, т.е. в Азия**[91]. Твърде интересен е фактът, че през XIV в. повечето католически идеолози и поддръжници на идеята за кръстоносен поход смятат, че освобождението на Светата земя от неверниците преминава през покоряването на православните Балкани[92]. Основната причина за това е, че в европейския Запад битува схващането, че балканските народи във военно отношение са твърде слаби. Това се отнася както за Византийската империя, така и за останалите балкански държави, включително Българското царство. **В очите на някои автори хората от българските земи „изобщо не са войнствени и нямат бойна сръчност“**. Гърците и другите православни владеят повече земи, отколкото католическите крале, ала католиците са „несравнимо по-добри в оръжието, по-способни и по-многобройни от гърците“. Превземането на трите главни града на Византийската империя – Цариград, Солун и Одрин е необходимо условие за нейното превземане. Дори се смята, че е достатъчно само да се превземе нейната столица, за да изявят покорство всички области и градове на цялата империя[93]. Доколко тази западна концепция се покрива с действителното състояние на Византия и останалите балкански държави във военно отношение е трудно да се прецени. Слабата им и твърде разпокъсана съпротива срещу турските нашествия и завоевания все пак е твърде показателно. Призивът за завоюване и подчинение на православните Балкани доминира над схващането за оказване на помощ срещу ислямския нашественик.

VI. Българската държава като институция и нейната история в географско-пътеписната книжнина

Като извор за българската държавност и история географските и пътеписни съчинения не предлагат твърде обилна и интересна информация. Сведенията в повечето случаи са бегли, фрагментарни и с второстепенно значение. Независимо от това, някои от тях имат оригинален и уникален характер.

Твърде интересно е, че ранносредновековната българска държава намира по-добро отражение в този род извори. „Шестоднев“ на Йоан Екзарх от началото на X в. по интересен начин представя редица страни и елементи на царската и държавната институция: кратко описание на столицата Велики Преслав, княжеския двор, владетеля Симеон Вели-

ки (893–927) с инсигниите на неговата власт, болярското му обкръжение, реда и начина на престолонаследието у българите и др.[94] **Въз основа на видяното и чутото през 973 г. в двора на германския император Ото I (967–983) арабският търговец и пътешественик Ибрахим ибн-Якуб описва вида и облеклото на българските пратеници и отбелязва, че българският цар е могъщ владетел, носи корона, има секретари, регистри и областни управители и се разпорежда в страната си според установени закони и обичаи[95]**. Неговият съвременник ибн-Хаукал не причислява царството на „вътрешните [дунавските] българи“ към изброените от него четири велики империи: Ираншар (Персийската), Румската (Византийската), Китайската и Ислямската[96]. Друг техен арабски съвременник – ал-Тануки в крайно любопитния си разказ „Освобождение след мъчение“ описва някои страни от живота в българския владетелски двор (обичаи, церемонии, начин на придобиване на образованието от децата на владетеля и др.)[97].

Само някои елементи от устройството и живота на Българското царство през XIII–XIV в. са намерили място в разглежданата книжнина. В рамките на странстванията на св. Сава Сръбски (+1236) в неговите жития са описани последните му дни в двореца на Царевец и неговото погребение в църквата на Великата търновска лавра „Св. Четиридесет мъченици“[98]. В „Описание на Източна Европа“ от 1308 г. се твърди, че Българското царство е огромно, негова столица е големият град Видин и всичките му владетели носели името Шишмановци[99]. Като поправка на тази в известна степен неточна информация в редица други географско-пътеписни съчинения като столица на Българското царство е посочен Търново[100]. **В духа на установената традиция в католическата пропагандна книжнина през 1332 г. Псевдо-Брокард представя владетелите на България, Гърция и Рашка като узурпатори и тирани във владените от тях територии[101]**. В „Книга за опознаване на всички царства, земи и владения“ от средата на XIV в., в която са представени и описани гербовете на различни държави, Българското царство фигурира под името Burgaçia. Нейният автор поставя на север от Константинополската империя, която според него се простира чак до Варна, кралствата Лодомаго и Менсебер [Несебър]. След това прави кратко описание на големия град на дунавските устия Вечина, който граничел с Burgaçia[102]. По всичко изглежда, че тази доста странна информация на неизвестния по име испански францисканец е изградена не върху лични впечатления и книжовно придобити познания, а чрез използването на някакво неизвестно картно изображение на Европа от тогавашното време.

Твърде слабо е отразена в географско-пътеписната книжнина българската средновековна история от събитийна гледна точка. Тук на първо място трябва да бъдат поставени географските екскурси в съчиненията на двамата византийски автори от втората половина на VIII–началото на IX в. Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Те всъщност въз основа на недостигнал до нас източник описват местонахождението и първоначалната история на старата Велика България на хан Кубрат (632–665), процеса на нейното разпадане и раждането на Българското ханство на Долния Дунав[103]. Две чисто географски съчинения от края на VII в. – Арменската география и Равенският космограф разкриват заселването на Аспаруховите българи на Балканския полуостров след разпадането на Кубратова България[104]. Всъщност ведно със споменатите византийски хронисти те са един от основните извори за най-ранната българска история.

Също така и българската политическа история през XIII–XIV в. слабо е отразена в разглежданата литература. В пътеписа си за пътуванията през 1253–1255 г. францисканският монах Гийом дьо Рубрук отбелязва две важни исторически събития: 1) даническата зависимост на Българското царство спрямо татарите, установена през 1242 г. и

продължила до временаписването на пътеписа; тя се изразява не само в изплащането на паричен трибут, но и в събирането „от всяка къща по една брадва и всичкото намерено желязо на слитъци“; 2) войната, която през 1255 г. започва срещу българския цар Михаил II Асен (1246–1256) никейският император Теодор II Ласкарис (1254–1258)[105]. Според твърдението на анонимния автор на „Описание на Източна Европа“ Българското царство продължава да бъде в данническа зависимост спрямо татарската „Златна орда“ дори и до 1308 г.[106] Както вече доста отдавна е установено, тази зависимост е премахната с възцаряването на Тодор Светослав (1300–1321) на българския трон[107]. В „Битката край Шилдарн [Никопол]“ австрийският поет Петер от Рец в мерена реч известява, че цар Иван Срацимир (1356–1396) предава своята столица Видин на кръстоносците през 1396 г. без каквато и да е съпротива[108]. Впрочем това личи и от други достоверни източници – мемоарите на маршал Бусико и пътеписа на Ханс Шилтерберг[109]. По същество това негово поведение е опълчване на васала спрямо неговия повелител турския султан. Това е причината, поради която непосредствено след Никополската битка (25 септември 1396 г.) цар Иван Срацимир е пленен от турците и откаран в Бурса, подобно на останалите пленени кръстоносци.

* * *

Както се вижда от направения тематично-структурен обзор на съчиненията от географско-пътеписно естество, те преди всичко представят България като една страна принадлежаща и свързана с европейския континент с нейните географски и природни особености, селищна и пътна мрежа, природни богатства и блага, а твърде слабо и повърхностно описват обитаващото я население и неговите качества, устройството и историята на неговата държава. Все пак, използването на тези извори разкрива различни страни от същността и значението на България през средновековието като географски и политически фактор и дава възможност да се открояят някои незабелязани или пренебрегвани в досегашното научно дирене черти и особености. В редица случаи те допълват или доизясняват някои представи и неясноти. Превръщането им в източник на пълноценна информация запълва една от празнотите в историческото изворознание за Средновековна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Gjuzelev, V.** Les appelations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques. – В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. София 1984, с. 46–50.

[2] **Moravcsik, Gy**. *Byzantinoturcica*, II. Berlin 1958, p. 207, 244, 278–280.

[3] **Gjuzelev, V**. Op. cit., p. 47–48.

[4] **Idem**. Ard al-Burdžan. Das Donaubulgarien in der mittelalterlichen arabischen Geographie und Kartographie (7. –14. Yh.). – In: *Byzanz, Islam, Abendland, hrsg. von O. Mazal*. Wien 1995, S. 189–200.

[5] *Géographic d'Aboulféda, traduite de l'arabe en français et acompagnée de notes par M. Reinand*, II, 1. Paris 1848, p. 316–318.

[6] *The Opus Maius of Roger Bacon*, edited with introduction and analytical notes J. H. Bridges, I. Oxford-London 1897, p. 366–367; **Dürrie, H.** Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des Fr. Jnlianus O. P. ins Uralgebiet (1234–1235) und nach Rusland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren. – *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, I. Philos.-hist. Klasse. Yg. 1956, N 6, S. 156–157; *ЛИБИ*, IV. София 1981, с. 211–212.

[7] **Dubler, L. E.** *Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje par tierras euroasiaticas*. Madrid 1953, p. 54; *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153)*, публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. Москва 1971, с. 31.

[8] *Monumenta Poloniae historica, series nova, t. VIII. Chronica Poloniae Maioris*, rec. et annotavit B. Kürbis. Warszawa 1970, p. 5.

[9] **Гаркави, А. Я.** *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург 1870, с. 9; *ЛИБИ*, I. София 1958, с. 393.

[10] *Géographie d'Aboulféda*, p. 318; **Muhamad ibu Abi Talib Shams al-Din al-Dimashki**. *Manuel de cosmographie du Moyen âge, traduit de l'arabe par A. F. Mehren*. Copenhague 1874, p. 18–19; *ГИБИ*, V. София 1964, с. 13; **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*. Извороведческо изследване с приложение. София 2006, с. 226.

[11] *ГИБИ*, VII. София 1968, с. 264.

[12] **Гаркави, А. Я.** *Цит. съч*., с. 9.

[13] **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 217.

[14] *Recueil des historiens des croisades*. Documents arméniens, II. Paris 1906, p. 382–383.

[15] Hudud al-Alam ("The Regions of the World"). A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D., translated and explained by V. Minorski. London 1970, p. 158.

[16] Descriptio Europae Orientalis (Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia) anno MCCC VIII exarata, edidit, praefatione et adnotationibus instruxit O. Górka. Cracoviae 1916, p. 37–40.

[17] Il Dittamondo di Fazio degli Uberti, ed. Fr. Zanotti, I. Venezia 1835, p. 311–312, 375–376; II. Venezia 1836, p. 220–221, 263–264.

[18] Hudud al-Alam, p. 158; **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията" на Идриси*. София 1960, passim.

[19] **Гюзелев, В**. *Цит. съч*., с. 49.

[20] Hudud al-Alam, p. 79.

[21] *ГИБИ*, V, с. 21–23; X. София 1980, с. 100–101.

[22] *ЛИБИ*, V София 1965, с. 16, 26, 97, 120, 122, 151, 163, 168, 192–193, 209–210, 226–227, 232, 234, 237, 254, 261, 264, 274, 284; Recueil des historiens des croisades, II, p. 507–508, 538.

[23] **Йоан Екзарх**. *Шестоднев*, превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Цв. Кочев. София 1981, с. 99–100, 107–108, 163.

[24] *ГИБИ*, V, с. 22–23.

[25] **Nicephorus Gregoras.** *Epistulae*, ed. P. A. M. Leone. Tipografia di Matino, II, p. 105–106; *ГИБИ*, XI. София 1983, с. 148–149.

[26] **Гюзелев, В.** *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, II. София 2000, с. 214.

[27] **Недков, Б**. *Цит. съч*., с. 37, 39, 43.

[28] **Diller, A.** Mirabilia in Bulgaria. – *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, XX(1970), S. 109.

[29] *ГИБИ*, V, с. 322; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 213.

[30] *ЛИБИ,* III, с. 65, 127, 139, 147, 150, 205, 253, 260, 264.

[31] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 214.

[32] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. София 1931, с. 307; *King Alfreds Orosius*, ed. by H. Sweet. London 1883, p. 16, 22; **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава*, ч. I. (от 681 до 1018 г.). София 1979, с. 21.

[33] **Гюзелев, В.** *Апология на Средновековието*. София 2004, с. 36.

[34] *ГИБИ*, V, с. 274; VI. София 1965, с. 266.

[35] **Иванов, Й**. *Цит. съч*., с. 550–562.

[36] **Илиев, И.** *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*. София 2010, с. 243–318.

[37] **Коледаров, П**. *Цит. съч*., ч. I, с. 19; ч. II (1186–1396). София 1989, с. 12 сл., 22 сл. и др.

[38] *ГИБИ*, IX, 2. София 1994, с. 31; **Коледаров, П**. *Цит. съч*., ч. I, с. 19.

[39] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*. София 1996, с. 155, 199–200.

[40] Пак там, с. 155–158, 199–202.

[41] **Кендерова, Ст., Б. Бешевлиев**. *Балканският полуостров, изобразен в картите на ал-Идриси*. Палеографско и историко-географско изследване. София 1990.

[42] **Недков, Б**. *Цит. съч*., с. 33–49, 69–87.

[43] Пак там.

[44] **Димитров, Б.** *България в средновековната морска кортография XIV–XVII в.* София 1984; **Димитров, Д.** Несебърското пристанище през Средновековието. – *Bulgaria pontica medii aevi*, VII (2008), p. 313–314.

[45] **Lelewel, J.** *Géographie du Moyen âge*, V. Bruxelles 1857, p. 301–302; **Тихомиров, М. Н.** „Список русских городов дальных и ближных". – *Исторические записки*, XL (1952), с. 223.

[46] **Ангелов, Д.** Съобщително-опирационни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV в. – *Известия на Българското историческо дружество*, XXII–XXIV (1948), с. 214–248; **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – *Исторически преглед*, XIV, 1 (1958), с. 38–56.

[47] Вж. за него напоследък **Popović, M.** *Von Budapest nach Istanbul. Die Via Trajan im Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16*. Jh. Leipzig 2006.

[48] *Itinera Hierosolymitana saeculi IV–VIII*, rec. et commentario critico instruxit P. Geyer. Pragae-Vindobonnae – Lipsiae 1898, p. 3–13.

[49] **Мутафчиев, П.** Старият друм през „Траянова врата". – В: *Избрани произведения*, II. София 1973, с. 503 сл.

[50] *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 418–420.

[51] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 213.

[52] *ЛИБИ*, III, с. 335–336.

[53] **Nicephorus Gregoras.** *Epistulae*, p. 103–124.

[54] **Гюзелев, В**. *Извори*…, II, с. 204; **R. Röhricht, R.** Der Jerusalemfahrt des Peter Sparnau und Ulrich von Tennstaedt. – *Zeitschrift der Geselschaft für Erdkunde zu Berlin*, 26 (1981), S. 490.

[55] **Lelewel, J.** Op. cit., p. 301–302.

[56] *ЛИБИ*, III, с. 150.

[57] **Friderici Romanorum imperatoris Secundi.** De arte venandi cum avibus, nunc primum edidit C. A. Willemsen, I. Lipsiae 1942, lib. II, p. 246; **Kantorowicz, F.** *Kaiser Friedrich der Zweite*. Stuttgart 1980, S. 322–323,

[58] Вж. изворите, посочени в бел. 22.

[59] *Descriptio Europae Orientalis*, p. 38; **Авдев, Ст.** *Български средновековни монети*. София 2007, където е разкрито усиленото сечене на сребърни монети от българските царе през XIII–XIV в.

[60] **Diller, A.** Op. cit., p. 109; **Недков**. Цит. съч., с. 37, 71, 81; **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България*. II. София, 1978, с. 237–239.

[61] **Недков, Б**. *Цит. съч*., с. 37, 43, 47, 77 и др.

[62] *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 538.

[63] Ibidem, p. 507–508.

[64] **Гюзелев, В.** *Средновековна България в светлината на нови извори*. София 1981, с. 156–207; **същият**. *Три етюда върху българския XIV век*. София 2009, с. 12 сл., 69 сл.

[65] *ГИБИ*, X, с. 216.

[66] *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 538.

[67] *Monumenta Poloniae historica*, VI. Cracoviae 1893, p. 587–588.

[68] **Ангелов, П.** *България и българите в представите на византийците*. София 1999, с. 53 сл.

[69] **Шишманов, Ив.** Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимология на името „българин". – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, XVI–XVII (1900), с. 529–647.

[70] *ЛИБИ*, II, с. 393; *ГИБИ*, III, с. 261–263, 295.

[71] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Цит. съч*., II, с. 77–78.

[72] The Opus Maius of Roger Bacon, I, p. 366–367; Monumenta Poloniae historica, nova series, VIII, p. 5.

[73] **Коновцов, П. К.** *Еврейско-хазарская переписка X века*. Ленинград 1932, с. 91–92; **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 216, 219.

[74] **Borst, A.** *Der Turmbau von Babel*, II, 2. Stuttgart 1963, S. 939; **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 219.

[75] **Ibn Hauqal**. *Configuration de la terre (Kitab surat abard)*, introduction et traduction par J. H. Kramers et G. Wiet, I. Beyrouth-Paris 1964, p. 382.

[76] Géographie d'Aboulféda, p. 304.

[77] **Muhamad ibn Abi Talib Shams al-Din al-Dimashki**. *Manuel de cosmographie du Moyen âge*, p. 381.

[78] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 226.

[79] **Гюзелев, В.** *Извори*…, II, с. 69.

[80] Descriptio Europae Orientalis, p. 41.

[81] Monumenta Poloniae historica, nova series, VIII, p. 5–6.

[82] The Opus Maius of Roger Bacon, I, p. 367.

[83] Monumenta Poloniae historica, VI, p. 588.

[84] **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*, с. 217.

[85] Пак там, с. 223 сл.

[86] *ГИБИ*, VII, с. 264.

[87] **Nicephorus Gregoras**. *Epistulae*, p. 108–110; *ГИБИ*, XI, с. 149–150.

[88] Descriptio Europae Orientalis, p. 24.

[89] *Chroniques gréco-romanes inedites iv* pen connues publiées aves notes et tables généalogiques par C. Hopf. Berlin 1873, p. 142–143.

[90] *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 486–487.

[91] **Philippe de Mezičres**. *Le Songe du Vieil Pelerin*, ed. By G. W. Coopland, II. Cambridge 1969, p. 434–435.

[92] **Николов, Ал.** „Вярвай или ще те убия". „Ориенталците" в кръстоносната пропаганда 1270–1370. София 2006, с. 398 сл.

[93] *Descriptio Europae Orientalis*, p. 23–24, 42–43; *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 461; *Chroniques gréco-romanes*, p. 143.

[94] **Йоан Екзарх**. *Шестоднев*, с. 61–62, 63, 70, 128, 163–164, 202, 211, 231, 251.

[95] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 226.

[96] **Ibn Haukal**. *Configuration de la terre*, p. 9–10.

[97] **Гюзелев, В**. *Покръстване и християнизация на българите*, с. 222 сл.

[98] **Иванов, Й**. *Български старини из Македония*, с. 478.

[99] *Descriptio Europae Orientalis*, p. 37–38.

[100] *Géographie d'Aboulféda*, p. 317; **Röhricht**. Op. cit., p. 490.

[101] *Recueil des historiens des croisades*, II, p. 419–420.

[102] *Libro del conossimento de todos los reynos y tierras y seńorios que son por el mundo y de las seńales y armas que han cada tierra y seńores que los provicen, escrito por un franciscano español a mediados des siglo XIV*, publ. de Marcos Jimenez de la Espada. Madrid 1877, p. 100–102.

[103] *ГИБИ*, III, с. 261–263, 295.

[104] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Цит. съч*., I, с. 77–78; *ЛИБИ*, 393.

[105] *ЛИБИ*, IV. София 1981, с. 195.

[106] *Descriptio Europae Orientalis*, p. 40.

[107] **Ников, П.** Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – *ГСУ-ИФФ*, XV–XVI (1919–1920), с. 49 сл.

[108] **Гюзелев, В**. *Извори*…, II, с. 214.

[109] 1396 – *Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, съставителство и редакция В. Гюзелев. София 1999, с. 126, 139.

КОРОНАТА НА ВЕЛИКА/СТАРА БЪЛГАРИЯ

Зарко Ждраков

Измина повече от четвърт век, откакто видният археолог Йоахим Вернер идентифицира собственика на двата златни пръстена с монограми в прочутото съкровище от Малая Перешчепина с основателя на Велика/Стара България кан Кубрат[1]. През тези години руските учени от Ермитажа до голяма степен компрометираха неговото четене като неправилно заснемаха пръстените, объркваха номерацията към снимките и въведоха в научно обръщение трети златен пръстен печат с монограм, в който прочетоха Органа[2]. Вернер и българските изследователи оспориха техния прочит, тъй като е очевидно, че и върху този пръстен се чете името на Кубрат[3]. И все пак третият пръстен не е идентичен на втория. Анализът показва, че между него и „патрицианския“ пръстен има известни разлики, които на пръв поглед може да изглеждат незначителни[4], но обясняват необходимостта от изработването на приблизително еднакви печати. На тази тема посветих статията си в специализираното научно списание Старобългаристика от 2005 година, където разгледах функцията и символиката на трите златни пръстена във връзка с персийския обичай за опъване на тетивата на лъка с три халки на пръстите (палец, показалец и кутре) и за означаване на трите статуса на харизматичния български владетел като християнин, патриций и кан (каган)[5]. Пръстените и останалите предмети от съкровището свидетелстват за подвизите на небесния Велик/голям вълк Куртъ-бат (Куртъ в Именника, т.е. Кубрат), както стенната декорация в дромоса на античните гробници възпоменава в отвъдното героичите подвизи на владетеля. Изследването на монограмите даде основание за следното:

1. Малкият кръщелен пръстен (ф.1) е подарък от император Маврикий (582–602) на младия княз по време на неговото заложничество в Константинопол от 597 до 603 година[6]. Той притежава специално изработен монограм, който може да бъде прочетен в духа на традиционната за тюрките писмена система „бустрофедон“ (волова оран). Това обяснява защо буквите са в позитив и създават впечатление, че пръстенът не се ползва като печат, а е само идетификационен накит на Кубрат: ΧΟΥΒΡΑΤΟΥ „на Кубрат“[7]. Обърнатите букви свидетелстват за възможно четене от ляво на дясно в хоризонталния ред на монограма: ΧΟΥΡΤΒΑΤΟΥ „на Курт бат“. Печатът отразява прехода от езичество към християнство и, като се има предвид вероятността Кубрат да е покръстен още с пристигането си в Константинопол, може да се датира от 597 година. Този важен епиграфски паметник, както и патрицианският пръстен, а също и печатът на кесара Тервел, са останали извън полезрението на изследователите на византийската палеография, датирали гръцката буква „бета“ с подчертана долна петлица едва през IX век.

2. Пръстенът печат с титлата патриций (ф.2) е подарък от император Ираклий (610–641) на неговия верен български приятел: ΧΟΥΒΡΑΤΟΥ Π(ΑΤΡΙ)Κ(ΙΟΥ) „на патриция Кубрат“[8]. Вероятно той е изработен през 610 година, по време на посещението на Кубрат в Константинопол[9], след преврата на Ираклий, по образеца на кръщелния пръстен, за да легитимира пред християните римското гражданство на българския владетел, което дава сенаторски правомощия. Извънредната за варварските владетели почит би могла да се дължи на някаква помощ, оказана на Ираклий при възкачването му на престола.

3. Пръстенът печат с преправени букви на лъкове и стрели (ф.3) е създаден по образеца на другите два пръстена. По формални белези той се доближава до патрицианския печат, но по съдържание се свързва с кръщелния пръстен. За разлика от последния обаче името е предадено с прабългарския падеж за притежание: ХОУВРАТЕ „на Кубрат“, засвидетелстван от златопечатника (медальон) на кан Омуртаг[10]. Печатът отразява промените от 635 година в Западния тюркски каганат, наричан Кок (Небесен) и Оногурия (империята на 10-те стрели-рода, тюрк. ok „стрела“), когато отцепилите се бегове получават стрели в знак на самоуправление[11]. Кан Кубрат участва в гражданската война на страната на победилия родов съюз Дуло и непосредствено след това посещава своя приятел Ираклий през 635 година, който му потвърждава властта[12] с печата. От тогава тамгата „лък със стрела“ става твърде популярна в Дунавска България (ф.4).

Съмненията около принадлежността на съкровището на създателя на Велика/Стара България кан Курт бат (Кубрат) водят до пренебрегване на владетелските инсигнии. Показателен е примерът с изумрудените гривни и торква (ф.5) от III група (Инв.№1930,8,9,15), отнасяни към женското облекло от руските изследователи, независимо от факта, че са атрибути на благородни мъже в целия Евразийски ареал от Рим до Согдиана (ф.6) и че една пластинка с изумруд (Инв.№63) от този комплект, е приписана на аристократичен войн[13]. Вернер свърза вече торквата и двете гривни с емайли в съкровището със знаците на патрицианската власт[14], така че и накитите с изумруди са безспорни владетелски инсигнии, които се открояват с разточителната употреба на скъпоценни камъни (вместо византийски стъкла) и груба изработка (ф.7,8,9). За върховната канска власт в степите свидетелства най-вече пластинката с изумруд, украсявала главата на благородния войн (ф.10)[15].

Прави впечатление, че от всички видове камъни са избрани най-скъпите изумруди, които и днес конкурират брилянтите на световния пазар. В Евразия драгоценният зелен камък смарагд (изумруд) се свързва от дълбока древност с Великата богиня майка на плодородието Артемида (Луна) и Афродита Урания (Венера, Зорница и Вечерница), отъждествявана с персийската Анахита, акадската Ищар, асирийската Астарта, малоазийската Кибела, египетската Изида[16]. Съпрузите на Афродита (Венера), богът на войната Арес (Марс) и на пастирите и търговците Хермес (Меркурий), също се означават със смарагди.[17] Вероятно в тази връзка зеленият камък в Индия означава кастата на търговците, а нефрита в Китай – Небесния император, небето и земята[18]. В Римската империя смарагдът представя принадлежността на Цезарите към потеклото на Венера Прародителка. Известно е, че Гай Юлий Цезар събира смарагди, а Нерон гледа гладиаторските игри през леща от същия зелен камък[19]. Известно е, че поведението на римските императори е инспирирано от двойната природа на Венера и на нейният син от Хермес, Хермафродит, както и на слънчевия бог Аполон и на бащата на човечеството Зевс (Юпитер) с пословична плодовитост, както сатирите в свитата на сина му Дионис, осенила нимфи и пастира Ганимед[20]. Йерогамният мит за царския син Ганимед е елемент в имперската пропаганда от Рим до Индия, за което свидетелстват стенописите в двореца на Пенджикент (Согдиана)[21]. Юлий Цезар пръв възприема образа на обожествения Ганимед, за да установи императорската власт в Римската република и оргиастичното поведение станало характерно за неговите приемници[22]. В Дунавска България той е контаминиран с елементи от култа към Шива и Ардвисура Анахита.

Хуно-българската имперска идеология също не е лишена от оргиастичните елементи, инспирирани от митовете за Ганимед, Шива и Ардвисура Анахита – срв. кани №2 и №7 в съкровището на Аспарух от Банат (Нагь Сент Миклош). Та е мотивирана от двой-

ната природа на сибирските шамани, още повече, че пастирските владетели възприемат край Великата китайска стена прозвища и титли на Небесния император: *Хан*, *Бан* (*Ван*), *Тсоу-пан* („канцлер“)[23] – срв. титлите шан/кан/хан, пан/бан, жупан/копан/чобан. Верни на завета, че народите в Поднебесната ще бъдат винаги подчинени на хуните[24], харизматичните владетели триумфират в Европа, както императорите в Алтай. Такъв е бичът Божий Атила, претендент за половината Римска империя след предложената сватба със сестрата на императора. Не случайно Именника на българските князе започва с Атила (тюрк. atila „княза кон“) от рода Дуло, наречен Авитохолъ „прадядов син“ и неговите потомци са князете Куртъ „вълк“ и Есперерих (от гр. *Ἓσπερος* „Носител на вечерта“, т.е. Вечерница), известен още с персийското си име Аспарух „бял кон“. Те носят небесната кръв с титлата кан/канар (кънезъ) и харизматичните имена, но се легитимират като благородни граждани и съюзници на Новия Рим – срв. федератската титла рих (rex) също в името на кан Телерих. Апогеят на небесната власт в Европа достига кан Тервел (хакас. Ter „Тангра“), коронясан в Константинопол от самия император за кесар (цезар, т.е. цар).

Името Кок на Първия тюркски каганат напомня за синьозеления цвят на Небето и владетелите носят, освен обагрени кафтани с небесната кръв, също и атлазено зелени (турско синьо) и любимия им камък бил тюркоаза[25]. Алтайското име на харизматичния родов съюз Дуло (срв. прибайкалския народ долеман, тьольос и теле, откъдето вероятно и имената на българските владетели Телец и Телерих) също насочва към небесната символика – напр. на монголски *далай* е „огън“ (срв. Байгаал-Далай „Богат огън“), а на езика на прибайкалските буряти *Долон хухе Тенгри* означава „Седемте синьозелени Тангри“[26]. Тази небесна символика е застъпена в редица паметници на хуно-българската държавност – напр. парадния шлем от Ашман представя Авито (Авитохол, т.е. Атила) със синьозелени коси[27], Аспаруховата кана №2 е със зороастрийско-шаманското сношение между Великата богиня майка Ардвисура Анахита и небесния върховен бог Ахура Мазда (Кормуста Тангра в Алтай), владетелският пръстен печат с камея от червеникав камък в Преславското съкровище е с образа на бога на пастирите, търговците и хитреците Хермес, а прочелника на златната корона е с Възнасянето на Александър Велики, който с измама отишъл на небето, т.е. намек за домогванията на българския владетел към короната на римските цезари.

Инсигниите торкви и гривни на византийските патриции имат персийски прототипи и Кубратовите накити с изумруди също се вписват в източната традиция. Подобни владетелски инсигнии със сини сапфири са изобразени в согдийския дворец Калаи-кахКаха в Афганистан (ф.6)[28]. Българските владетели обичат също и сините камъни, за което свидетелстват шлема от Ашман, прочелниците от короните на княз Борис в Учителното Евангелие и на цар Симеон в Иполитовия сборник, както и Симеоновият печат от лазурит, чиито най-големи находища са в Афганистан и до колкото ми е известно няма византийски печати от такъв материал.

Короната на Велика/Стара България по всяка вероятност е имала върху челната част една или две златни пластини с изумруди (ф.10)[29].

1. При положение, че пластината е една се постига обичайната форма за прочелник от типа на кокардата с перо за гвардейските шапки. Подобни са владетелските шапки във Волжска България (ф.11) и чалми в Османската империя, върху които традиционно присъства едър изумруд (или елмаз) с втъкнато перо.

2. При положение, че пластините са две, короната би могла да бъде с антропоморфна форма, както парадния шлем от Ашман (ф.12) и изумрудите да символизират атлазено зелените очи на Небесния владетел.

За антропоморфния вид на короната биха свидетелствали и стилово близките кръгли и овални апликации от III група (ф.13) с различна форма за прикрепване с щифт и петлици, украсени с аметисти (Инв.№ 1930/51,52, 55,56,57,58), гранати (Инв.№ 1930/53 с вероятния Инв.№ 1930/54), планински кристал (Инв.№ 1930/62) и безцветно прозрачно стъкло[30]. Изследователите предполагат, че овалните апликации с петлици са от колан, докато петте кръгли с щифтове могат да украсяват меч, ножница или щит, но допускат и някакви други незапазили се в съкровището предмети от дебел органичен материал[31]. Такъв предмет би могъл да бъде кожен шлем, който оправдава изработването на апликациите с щифтове от злато. Шлемът от Ашман, например, представя косите на Небесния владетел със синьозелен перчем (гребен), повдигнат на калотата върху два реда сребърни с позлата щифтове, както е при античния носач за пера и в отличие от конусовидния гребен на фригийския шлем. Най-вероятно Кубратовият триумфален шлем също е представял харизматичния владетел с лилав перчем, оформен от пет или шест кръгли апликации с аметисти, кристал и прозрачно стъкло върху един ред щифтове, докато за останалите коси са използвани овалните апликации с петлици (2 или 3 с аметисти, 1 или 2 с гранати[32]). Аметистово-лилавите коси на харизматичния прародител напомнят, че небесната власт се въплъщава по кръвен път с титлата *кан* (тюрк. can „кръв“). Цветът на засъхналата кръв се асоциира с българското багрено червено – *багръ* (тюрк. baqd'r „мед, червено, лилаво, кафяво“), употребявано от тюрките за означаване и на червенокоса глава (тат. бакыр баш „червена глава“), познато като българско червено в Италия (rosso bulgaro, bugerus „българин, содомит“) и Германия (bulgarish rot), а в Англия като бича кръв (ox blood), т.е. френското „бордо“[33]. Кръглата апликация с кристал би могла да отговаря на свещения бял камък в края на перчема от Ашман, както безцветното стъкло около скъпоценните камъни – на стъклата за бръснатата глава. Но всичкото това би означавало, че българите са имали утвърден модел за антропоморфно овенчаване във връзка с небесната власт на прародителя. За култа към небесните предци вълци свидетелства Дядо Куртевата пещера недалеч от обагрения триумфален релеф на кесара Тервел върху Мадарските скали.

Покрай короната на Велика/Стара България могат да бъдат идентифицирани още много инсигнии, но това е тема за друго изследване.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Кръщелен златен пръстен с монограм (ок. 597 г.): ΧΟΥΒΡΑΤΟΥ „на Кубрат“;

Обр. 2. Патрициански златен пръстен с монограм (ок. 610 г.): ΧΟΥΒΡΑ(Τ)ΟΥ Π(ΑΤΡΙ)Κ(ΙΟΥ) „на патриция Кубрат“;

Обр. 3. КАНСКИ ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН С МОНОГРАМ (ок. 635 г.):ΧΟΥΒΡΑΤΕ „на Кубрат“;

Обр. 4. Тамга „лък със стрела“ от Мадарското капище;

Обр. 5. Владетелски инсигнии с изумруди на кан Кубрат;

Обр. 6. Владетелски инсигнии от стенописите на двореца Калаи-Ках-Каха (Афганистан);

Обр. 7. Торква;

Обр. 8. Детайл;

Обр. 9. Гривни;

Обр. 10. Изумруден прочелник;

Обр. 11. Апликации с аметисти;
Обр. 12. Антропоморфен параден шлем от Ашман (519 г.).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Werner, J.** Der Grabfund von Malája Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren – *Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, N.F.H. 91,*München, 1984; **Вернер, Й.** *Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите.* С., 1988, 45.

[2] **Залеская, Н. В., Лвова, А. З., Маршак, И. Б., Соколова, В. И., Н. А. Фонякова.** *Златото на хан Кубрат. Перешчепнското съкровище*. С., 2006, 104, 116–117, също и българския предговор към изданието, 9–10.

[3] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България.* С., 2001, 11–12.

[4] **Рашев, Р.** Златните пръстени с кръстовидни монограми от Малая Перешчепиина: последните четения и интерпретации. – *Сб. 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)*. Шумен, 2007, 67–73. Авторът оспорва и броя на хастите стрели, но те са точно десет при положение, че буквите „алфа“ и „бета“ са лъкове – 2 за буква Х, 2 за лигатурата У, 1 за буква Р, 1 за буква Т и 4 за буква Е).

[5] **Ждраков, З.** За трите златни пръстена с монограми на кан Кубрат – *Старобългаристика,* XXIX (2005), 4, 84–94.

[6] **Москов, М.** *Именникът на българските ханове (ново тълкуване).* С., 1988, с. 207.

[7] **Вернер, Й.** *Цит. съч.*, с. 45.

[8] Пак там, 42-45.

[9] **Vernadsky, G. V.** *Ancient Russia.* New Haven, 1952, p. 198; **Гумилев, Л.** *Древние тюрки.* Москва, 1993, с. 202.

[10] **Бешевлиев, В.** *Прабългарски епиграфски паметници.* С., 1981, 158–159.

[11] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки.* Москва, 1993, с. 60, 213; *История востока*. Т.II. Москва, 1995, с. 66.

[12] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки*, с. 203; **Москов, М.** *Цит. съч.*, 207–208.

[13] **Залеская, Н. В., Лвова, А. З., Маршак, И. Б., Соколова, В. И., Н. А. Фонякова.** *Цит. съч.*, 249–256.

[14] **Вернер, Й.** *Цит. съч.*, 42–44.

[15] **Залеская, Н. В., Лвова, А. З., Маршак, И. Б., Соколова, В. И., Н. А. Фонякова.** *Цит. съч.*, 249–250.

[16] *Мифы народов мира*. Т.1. Москва, 1980, 100, 107–108, 115–116, 132–135, 229–232.

[17] **Костов, Р.** *Митологична гемология. Скъпоценните минерали през вековете*. С., 1993, с. 79, 147, 149, 162.

[18] *Мифы народов мира*. Т.II. Москва, 1982, 151–152.

[19] **Костов, Р.** *Митологична гемология. Скъпоценните минерали през вековете*. С., 1993, с. 71.

[20] *Мифы народов мира.* Т.1. Москва, 1980, 93, 229–232, 265, 292, 380, 463–466.

[21] **Пугаченкова, А. Г., Л. И. Ремпель**, *Очерки искусства Срредней Азии.* Москва, 1982, с. 134.

[22] **Гай Светоний Транквил**, *Дванадесетте цезари.* С., 1981, 13, 20, 31-34 (Юлий Цезар), 88–89, 99–100 (Октавиан Август), 132-133 (Тиберий), 156, 170, 172, 177 (Калигула), 189 (Клавдий), 229-230, 245 (Нерон), 262 (Галба), 265, 270 (Отон), 274, 276 (Вителий), 302 (Тито).

[23] **Добрев, И.** *Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София*, 2005, 383–384.

[24] **Гумилев, Л.** *Хунну. Степная трилогия.* Санкт-Петербург, 1993, 134.

[25] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки*, с. 163, 176.

[26] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки*, 161, 259-260, 376; Мифы народов мира. Т.I. Москва, 1980, 197, 391; http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B0%D0%BB.

[27] **Ждраков, З., А. Делева,** Към интерпретацията на шлем-маска №1 от Ашман (Беркасово).- *Археология* XLI (2000) 3–4, 5–15.

[28] **Пугаченкова, А. Г., Л. И. Ремпель**, *Очерки искусства Срредней Азии.* Москва, 1982, 117.

[29] **Залеская, Н. В., Львова, А. З., Маршак, И. Б., Соколова, В. И., Н. А. Фонякова.** *Цит. съч.*, 2006, 250.

[30] Пак там, 243–248.

[31] Пак там, с. 88, 245, 248.

[32] Пак там, 246–248.

[33] http://bg.wiktionary.org/wiki/%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B0; http://web.tiscali.it/dizio.etimologico/b/buono.htm.

Обр. 1. Кръщелен златен пръстен с монограм (ок. 597 г.): ΧΟΥΒΡΑΤΟΥ „на Кубрат“

Обр. 2. Патрициански златен пръстен с монограм (ок. 610 г.): ΧΟΥΒΡΑ(Τ)ΟΥ Π(ΑΤΡΙ)Κ(ΙΟΥ) „на патриция Кубрат“

Обр. 3. Кански златен пръстен с монограм (ок. 635 г.):ΧΟΥΒΡΑΤΕ „на Кубрат“

Обр. 4. Тамга „лък със стрела“ от Мадарското капище

Обр. 5. Владетелски инсигнии с изумруди на кан Кубрат

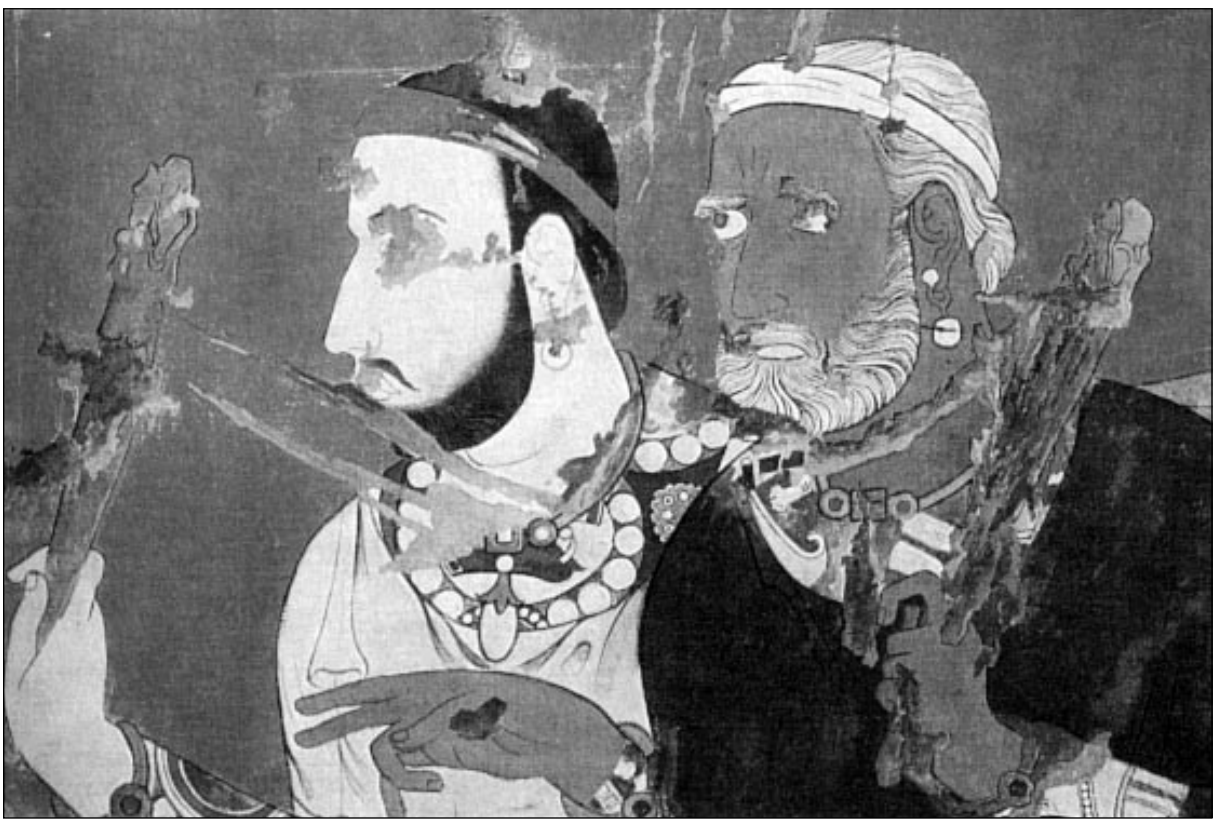

Обр. 6. Владетелски инсигнии от стенописите на двореца Калаи-Ках-Каха (Афганистан)

Обр. 7. Торква

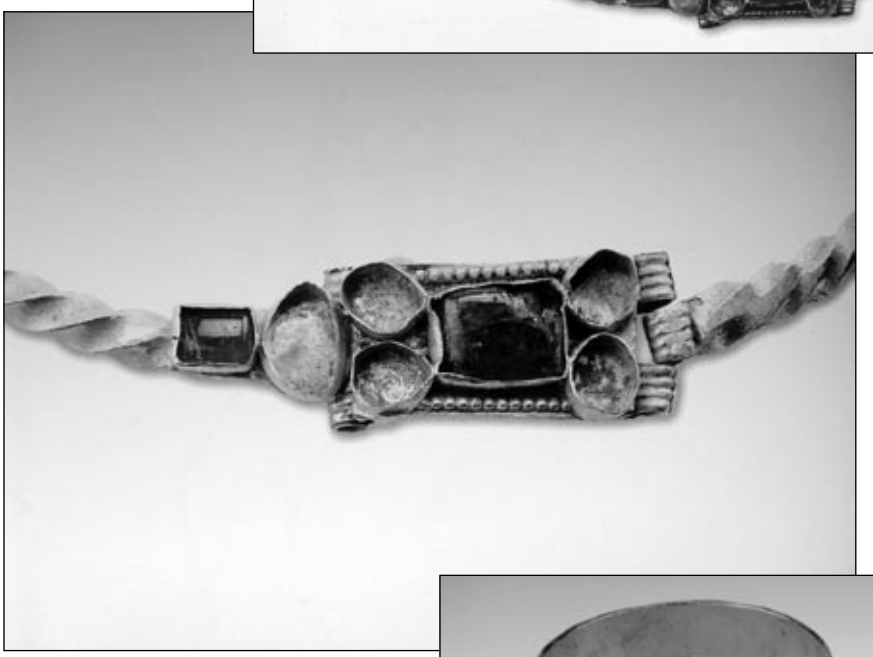

Обр. 8. Детайл

Обр. 9. Гривни

Обр. 10. Изумруден прочелник

Обр. 11. Апликации с аметисти

Обр. 12. Антропоморфен параден шлем от Ашман (519 г.)

ОДЕСОС В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ ЗА ЗАСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ ВЪВ ВТОРА МИЗИЯ – ГРАД ИЛИ ЕЗЕРО (РЕКА)?

Игор Лазаренко

През последните две десетилетия на VI и първите три десетилетие на VII в. балканските провинции на Византийската империя са обект на аваро-славянски нападения. В резултат от тях селищата и крепостите в дунавските провинции на диоцезите Тракия и Дакия са превзети, разграбени и опожарени, а оцелелите им жители никога вече не се завръщат по тези места.

Такава съдба има и Одесос. Случилото се не е отразено конкретно в писмените извори, но в много проучени участъци от късноантичния град са констатирани следи от стихиен пожар, бележещ края на неговото съществуване[1]. Най-късните ранновизантийски монети, открити сред разрушенията и пепелищата, са отсечени през четвъртата година от управлението на император Ираклий (610–641), т.е. през 613/614 г. Те датират опожаряването на Одесос през есента на 614 г. по време на мащабно нашествие, при което са ликвидирани оцелелите дотогава византийски икономически и военноадминистративни центрове на север от Стара планина[2]. Това нашествие намира слабо отражение в писмените извори. От съвременниците му само Изидор Севилски (Испански) и неизвестният автор на втората книга с чудесата на св. Димитър Солунски го споменават в своите съчинения. В *Chronica maiora* на Изидор Севилски[3] се казва най-общо, че славяните са отнели от ромеите Гърция, но както вече е отбелязано, в този случай под „Гърция“ следва да се разбират европейските владения на византийската империя[4]. Повече подробности се съдържат във втората книга с чудесата на св. Димитър. От нея научаваме, че Солун *приемаше всички бежанци от дунавските земи, Панония, Дакия и Дардания и от другите провинции и градове*[5].

Името „Одесос“ обаче не изчезва от писмените извори. То отново се споменава във връзка с друго важно събитие от византийската история. През 680 г. император Константин IV (668–685) организира голям поход срещу българите на хан Аспарух (680–700), които към онзи момент обитават отвъддунавска област, съседна на Византия – т.н. Онгъл. Както е известно, военната експедиция завършва с пълен провал. След като византийците претърпяват поражение в Онгъла и отстъпват на юг от река Дунав, те са последвани от българите, които безпрепятствено навлизат в провинциите Скития и Втора Мизия. Военният конфликт завършва със сключване на мирен договор, според който императора се задължава да плаща данък на българите[6]. Не се знае дали договорът включва съгласие от византийска страна, българите да се заселят в границите на Империята, но те очевидно не възнамеряват да се изтеглят на север от Дунав, защото всички известни от хрониките техни действия, целят да обезпечат сигурността им в заетата територия.

Приема се, че сведението за настаняването на българите на хан Аспарух във Втора Мизия вероятно е записано от неизвестен автор в така наречения Голям хронограф. Покъсно от него черпят информация за събитието различни византийски хронисти, които преразказват съдържанието му, но го съкращават и дори изменят, като влагат свои мисли

и тълкувания[7]. В трите по-пълни преразказа се казва, че през 680 г. българите стигат при или до така наречената Варна, близо до Одесос, и до тамошната вътрешна земя или до разположената по-нататък вътрешна земя.

1. Теофан Изповедник (началото на IX в.): „А българите, като видели това, преследвали ги по петите и убили повечето с меч, а и мнозина наранили. И като ги преследвали чак до Дунав, и като го преминали, и като дошли при т. нар. Варна близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя, [заселили се] понеже видели, че мястото е разположено много сигурно: отзад поради реката Дунав, а отпред и отстрани поради планинските теснини и Понтийското море. А след като го завладели и т. нар. Седем рода от намиращите се там славянски племена, преселили северите от предната теснина Веригавите в местата на изток, а останалите седем рода, бидейки под договор, в южните и западните места до аварите.“[8]

2. Патриарх Никифор (началото на IX в.): „А българите като видели това, започнали да ги преследват стремително и колкото войници улавяли, убивали ги, а мнозина раняавали. Те преминали Истър, [спуснали се] към така наречената Варна близо до Одесос, и до разположената по-нататък вътрешна земя, и като видели, че мястото е укрепено и осигурено отвсякъде, и от реката, и от непроходимата местност, установили се тук. Те покорили и славянските племена, които живеели наблизо, и заповядали на едните да бранят земите, които граничат с аварите, а на другите да пазят земите, които са съседни на ромеите.“[9]

В друг превод пасажът за идването на българите във Втора Мизия гласи: „След като стигнали до Истър при така наречената Варна близо до Одисос, и като стигнали до лежащия по-високо материк, те видели [естествено] укрепеното и сигурно положение на това място, от всички страни оградено от реката, и поради неговата непроходимост се разположили там.“[10]

3. Анастасий Библиотекар (IX в.): „Българите пък, като видели това, се впуснали след тях и дори избили мнозина, мнозина наранили, преследвайки ги чак до Дунав. Като го преминали и стигнали до така наречената Варна в околността на Одесос, и като забелязали, че мястото там се намира навътре и че е много добре защитено: отзад – от река Дунав, а отпред и отстрани – от планински клисури и Понтийско море, и особено като покорили от и от съседните славяни така наричаните седем племена, те преселили северите [в земите] от предната част на Верегавската клисура до източните предели, а земите които са на югозапад – чак до Авария, настанили останалите седем племена,които били под договор.“[11]

В разказа на Теофан се съдържат най-много сведения за мястото, където се заселват българите след като минават Дунав. Същите сведения са предадени почти дословно от Анастасий Библиотекар, който превежда от гръцки на латински написаното в теофановата хроника. Информацията на Теофан изглежда ясна, но нейната интерпретация и най-вече локализирането на така наречената Варна, създава много дискусии в средите на съвременните историци и археолози. Все още няма единно мнение какво е „Варна“ през VII–IX в. – река, крайбрежна местност, селищна агломерация или конкретно населено място. Това, което е безспорно, е географската близост между Варна и Одесос, като под Одесос винаги се разбира античния град на брега на морето, под така наречената „Гръцка махала“ в съвременния град Варна[12]. Тук обаче възниква въпросът след като градът Одесос към 680 г. е разрушен и необитаем, подобно на всички останали късноантични градове и крепости на север от Стара планина, защо само неговото име се използва като ориентир за движението на българите в диоцез Тракия през 680 и 681 г.

Видно е, че в нито един от цитираните текстове не се казва изрично, че Одесос е град и то град, в който има живот. Между годината, в която античният град Одесос е напуснат окончателно от жителите си, и годината, в която българите стигат до така наречената Варна, близо до Одесос, изминава малко повече от половин век, но при липса на население[13] и на византийска военна, цивилна и религиозна администрация на север от Стара планина[14] не е сигурно, че името на един необитаем град може да бъде достатъчно точен географски ориентир, както за хронистите, така и за тези, които ползват написаното от тях. Последното би било възможно само ако се предполага, че съобщенията в хрониките ще се четат и съпоставят с някакъв по-стар пътеводител, в който са посочени имената и местата на античните градове. В края на VII–началото на VIII в. неизвестен автор от Равена описва византийските провинции на Балканите, изброява имената на редица антични градове, сред които и Одесос и отбелязва, че *между Тракия или Македония и Долна Мизия живеят отскоро българите*[15], но по никакъв начин не обвързва мястото, където се заселват българите с някой от споменатите градове. Това показва, че той, макар да знае къде живеят отскоро българите и кои антични градове са в Тракия, не ситуира едното посредством другото. Затова написаното от равенския аноним се различава съществено от написаното от византийските хронисти. В неговото земеописание заселването на българите между Тракия и Долна Мизия, на което той може би е съвременник, е вмъкнато сред списък от съществуващи и несъществуващи в края на VII в. провинции и градове, имената и местата на които са заимствани от по-стари автори, докато написаното в първоизточника на Теофан и патриарх Никифор отразява актуалната историческа и географска картина към втората половина на VII в.

Съмненията около интерпретацията на Одесос като име на град се засилват, тъй като у Теофан (вероятно пак заимствано от „Големия хронограф“) градът на одесосците през IV–VI в. се нарича Одисопол (Одисополис) – по време на гоненията срещу християните през управлението на император Юлиян II (361–363) в Одисопол е убит Доротей, епископ на Тир[16], през 514 г. Виталиан превзема Одисопол[17], а през 528 г. бившият консул Йоан тръгва на поход срещу „хуните“ от Одисопол[18]. Името Одесос е използвано от същия автор два пъти – когато съобщава за разливането на морето в областите на Одесос, Дионисополис и Афродизион през 544/545 г.[19], и когато пише за заселването на българите във вътрешната земя при така наречената Варна, близо до Одесос през 680 г. И в двата случая обаче името Одесос не може да се приеме категорично за име на град. В първия случай морето се разлива в областта на Одесос, а при втория българите стигат до така наречената Варна, близо до Одесос, и до тамошната вътрешната земя. Затова може да се мисли, че или хората, които записват сведенията в „Големия хронограф“, използват две форми на едно и също градско име[20], или правят разлика между Одисопол и Одесос, като първото име се отнася само за град, а второто се използва и за някакъв друг географски обект[21]. Всъщност при всички случаи, когато късноантични автори използват „Одесос“ като име на град, те изрично отбелязват това с пояснение до самото име[22], като го включват в списък с градове[23] или като го посочват като седалище на висш военен, граждански или църковен администратор[24].

Обръщам внимание на тези подробности, защото наскоро предложих идеята, че през античността името Одесос освен топоним, е и хидроним. Според мен така се нарича днешното Варненско езеро[25], което се образува след като пясъчна коса от речни наноси запушва устието на днешната река Провадийска. В миналото, а и днес, това продълговато отточно езеро (лиман) е най-широкият и дълбок крайбрежен воден басейн между устието на Дунав и Босфора.

До нас не достига нито един античен писмен извор, в който изрично да се споменава името на езерото (реката), което се отича в морето южно от град Одесос. Известно е обаче, че градовете, които са разположени до устията на реки, често носят техните имена[26], а и самото име Одесос се превежда като „воден“[27]. Когато пишат за населеното място Одесос античните автори почти винаги добавят някакво пояснение, съдържащо думата „град“ или използват „град на одеситите“ и „одесоски град“[28]. В случаите, когато подобно пояснение липсва, от текста се подразбира, че става дума за град. Тези пояснявания подсказват, че името Одесос не е само топоним и може да се приеме, че ако не цялата днешна река Провадийска, то поне днешното Варненско езеро също се казва Одесос. Към подобно заключение води и най-близкият паралел на името Одесос. През античността река Арджеш, която днес е в Румъния, се нарича Ордесос[29].

Друга причина да мисля, че Одесос първоначално е хидроним, а едва през VI в. пр. Хр. става и топоним, е отнасянето му към предтракийските езикови остатъци, които се запазват до времето на гръцката колонизация по западния бряг на Черно море. В. Бешевлиев се опитва да изведе името на милетската апойкия Одесос от името на наколно селище от бронзовата епоха, което според него трябва да се наричало „Воден град“, като за пример посочва разкритите в акваторията на Варненското и Белославското езеро наколни (или крайбрежни) селища от втората половина на V–III хил. пр. Хр.[30] Неговото мнение е оспорено заради липсата на хронологическа и географска приемственост между града на морския бряг и селищата в езерата. Досега под архаичния Одесос, основан през втората четвърт на VI в. пр. Хр., не са открити следи от по-старо селище и няма причина да се мисли, че негръцкото и нетракийско име на елинската апойкия е старо местно селищно име[31]. Въпреки това в идеята, че името на града Одесос трябва да се търси чрез име, свързано с езерата, има нещо рационално. Всъщност единственото, което може да се е наричало Одесос, да е имало значение „воден“ и да не е променило мястото си в продължение на столетия, е реката с езерата. Като източник на сладка вода, жизнено необходима за хората и животните и за земеделието, като естествен развъдник на риба и на растения, използвани в бита, както и като воден път, реката с езерата е важна за всички народи, които населяват долините им през хилядолетията и затова не трябва да ни изненадва, че тяхното предтракийско име е запазено. Още едно обстоятелство е от значение за запазването на старото езерно (речно) име. Днешното Варненско езеро се отича в голям залив на брега на Черно море, а имената на крайбрежните реки и езера са известни на моряци и търговци от различни етноси, които посещават съответните крайбрежия през вековете. Тези реки са отразени на географски карти и затова имената им се запазват във формата, в която са записани първоначално. Наричането с речни имена на разположени в устията на реките селища по време на гръцката колонизация, е най-лесният ориентир за указване местонахождението на нововъзникнали градове, които не са отбелязани на изготвените дотогава карти или пътеводители. Мисля, че по тази чисто практическа причина милетските преселници използват името на езерото и наричат новото си поселение Одесос. Така през VI в. пр. Хр. езерото Одесос изиграва за пореден път урбанистична роля и дава името си на елинския, а по-късно римски и византийски град Одесос, който просъществувал до 614 г.

След като в античността днешното Варненско езеро най-вероятно се нарича Одесос и от него градът получава името си, може да се окаже, че част от сведенията за Одесос не се отнасят за града, а за езерото (реката) със същото име. Най-добрият пример за такава възможност е именно разказът за заселването на аспаруховите българи в провинция Втора Мизия, тъй като неговият автор и хронистите, които го преразказват, не използват за

географски ориентири имената на разрушените и изоставени късноантични градове, но запазват античната хидронимия.

За да може да се реши, какво се разбира в края на VII в., а и по-късно, под името Одесос, трябва да се прецени какво е Варна и къде се намира тя по това време. К. Иречек приема, че Варна е едновременно река Провадийска и Девненското езеро (днес Белославското и Варненското езеро) и речните долини край тях[32]. В текстовете на хронистите Теофан Изповедник, патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар обаче има разграничение между Варна, близо до Одесос, и вътрешната земя. Вътрешната земя без съмнение е област, която е на запад от брега на морето, докато в зависимост от това какво е Одесос – град или езеро (река) може по различен начин да се тълкува името Варна. В случай, че Одесос е град, то Варна може да е име на местност близо до него или името на Варненското езеро, но ако Одесос е името на езерото, то Варна, ако е местност, може да се простира по протежение на цялото днешно Варненско езеро, а ако е хидроним, да е река Провадийска с Белославското езеро.

Според преразказа на Теофан българите дошли при „така наречената Варна, близо до Одесос и до тамошната вътрешна земя, [заселили се] понеже видели, че мястото е разположено много сигурно: отзад поради реката Дунав, а отпред и отстрани поради планинските теснини и Понтийското море“. От този цитат могат да се направят две уточнения за Варна. Едното е общо – Варна се намира на юг от Дунав, на север от Стара планина и на запад от Черно море. Второто уточнение е конкретно – Варна е близо до Одесос. Какво обаче трябва да означава *вътрешна земя* и как тази земя се явява вътрешна за Варна и Одесос, ако става дума за града Одесос? Единственото предложено досега обяснение е, че това е одесоската градска територия[33], която действително отговаря на определението „близо до Одесос“. Нейният обхват през I–началото на II в.[34] до голяма степен е известен благодарение на пет гранични камъка от I в., които са поставени на пътищата, там където те пресичат градската административна граница на Одесос. На север одесоската територия граничи с днешната река Батова (античната Зирас), на запад с днешната река Девня (античната Потамос), а на юг с река Камчия (античната Панисос)[35] или с Варненското и Белославското езеро[36]. В този си по-голям или по малък обхват, тя не е защитена нито от Дунав от север, нито от планински теснини (Стара планина) от юг, а и едва ли изобщо е съществувала към 680 г., тъй като, както вече стана дума, градът Одесос е в руини и е необитаем. Затова обвързването на Варна (ако е област) и *вътрешната земя* с административната територия на римския Одесос или пък поставянето им около административните граници на римския Одесос[37] е спорно.

От друга страна, ако първоизточникът на Теофан и на патриарх Никифор е има предвид реката Варна и езерото Одесос, то вътрешната земя може да е област, която е вътрешна за реката, т.е. да е частично заградена от нея. Именно по този начин са описани географските дадености на *вътрешната земя*, в която се заселват българите, в разказа на патриарх Никифор[38], но заради свръхкритичност, днес този разказ се приема за съкратен и не съвсем точен преразказ на написаното в „Големия хронограф“[39]. Тук е мястото да напомня, че оригиналният текст на хронографа не е запазен и не може да има категоричност по отношение достоверността на преразказите в хрониките от IX в. Това, което е записано от Теофан, представлява извадка от оригиналния текст, в която самия Теофан добавя свои пояснения[40]. Може да се допусне, че името на река Дунав в пасажа за заселването на българите във „вътрешната земя“ при така наречената Варна близо до Одесос също е добавка, защото според Теофан, мястото е сигурно от север заради река Дунав. Това няма как да отразява реалната ситуация, защото между Одесос и Варна от една страна

и Дунав от друга има стотици километри степ, т.е. Дунав по никакъв начин не пази от север мястото, където се заселват българите през 680 г. Много по-логично е написаното от патриарх Никифор (виж по-горе превода на В. Иванов). Според него мястото е сигурно от север заради реката, която не е назована конкретно, но от текста се подразбира, че това е така наречената Варна, близо до Одесос, т.е. река Провадийска, която се влива във Варненското езеро.

От представените две възможности втората ми се струва по-вероятна, тъй като дори в самия текст има разграничаване на *така наречената Варна, близо до Одесос* от *вътрешната земя*, което може да означава, че в случая както „Варна“, така и „Одесос“ са използвани като хидроними, а не като топоними.

За това къде трябва да се търси така наречената Варна, има значение фактът, че българите я достигат като преследват отстъпващата византийска армия. След като българите следват византийците, а те най-вероятно се връщат по същият път, по който са стигнали до Онгъла, Варна трябва да се намира на трасето на път, по който традиционно се движат римските и византийските армии при походите си от Константинопол към източната отсечка на Дунавския лимес и обратно.

Придвижването на големи войски, придружени от обози, се извършва предимно по основните пътища, свързващи големите градове. Заради това, че българите стигат до Одесос се приема, че византийците както на отиване, така и на връщане, следват така наречения крайбрежен път или *Via Pontica*[41], но за подобно твърдение няма никакви конкретни доказателства[42]. През късната античност почти всички военни експедиции от Тракия към Дунавският лимес на изток от Дуросторум минават през столицата на провинция Втора Мизия – Марцианополис, тъй като там се събират най-преките пътища към военните центрове Дуросторум, Аксиополис, Трезмис, Новиодунум и Егисус и разположените по трасетата им по-големи градове като Залдапа, Тропеум Траяни и др. Може да се приеме за сигурно, че едно от най-дългите и най-добре поддържаните пътни трасета е това, което свързва Марцианополис с Новиодунум и Томис – столицата на съседната провинция Скития[43]. Затова мисля, че след като преминава Стара планина, армията на Константин IV стига до Марцианополис и от там се отправя към Новиодунум, където е най-често използвания брод за преминаване на долното течение на река Дунав и където е основната база на дунавския флот в провинция Скития през IV–VI в.[44] През 680 г. всички късноантични градове и крепости на север от Стара планина са в руини и в тях няма византийска администрация, която да поддържа пътната инфраструктура. Въпреки това трасето на пътя Марцианополис – Новиодунум, който пресича днешна Добруджа, дори и да не е поддържано, следва най-лесно проходимите участъци и гарантира сравнително точно движение в местност с равен релеф без почти никакви видими ориентири. Едва ли ще сбъркам ако приема, че при изтеглянето си на юг византийците отново следват римските пътни трасета, а те при всички случаи ги извеждат до изоставените големи антични градове. Тук възниква въпросът дали византийската армия или част от нея се насочва към град Одесос и така довежда българите до Варна (река или местност). Одесос остава настрани от основните проходи в Източна Стара планина и единственото обяснение за подобна постъпка е стремеж разбитите византийци да се изтеглят от провинция Втора Мизия с кораби. За това обаче не е нужно отстъпващата сухопътна армия да прекоси цялата добруджанска степ, където е силно уязвима за българската конница и дава много жертви, при положение, че може да изчака флота в някой от запустелите крайбрежни градове на север от Одесос.

Другата възможност е византийците да се насочат към проходите между платата на Източния Предбалкан и преследващите ги българи да се спуснат в равнината западно от

града Одесос, пред реката, наречена Варна, близо до езерото Одесос. Точно такова движение се подразбира от текстовете на Теофан и патриарх Никифор. За да има пред българите планински теснини, както пише Теофан, те трябва да излязат на запад от Варненското езеро. В противен случай пред тях щеше да е самото езеро, а не планински проход. Най-близките планински теснини на юг от оттока на Варненското езеро, където е градът Одесос, са на около 60 км. Те едва ли биха дали някаква особена сигурност на българите, защото са в най-ниския и лесно проходим дял на Стара планина.

Вътрешната земя, където се заселват българите, е област, оградена от Варна (река Провадийска), пред която има планински проход. Затова мисля, че тя трябва да се търси там, където река Провадийска и Белославското езеро се вливат във Варненското езеро и от където започва навлизането към Стара планина. Най-вероятно това е долината на река Провадийска на изток от Провадия[45], през която минава римският път от Марцианополис за Анхиало[46], с разклонение към днешния Айтоски проход[47].

От казаното до тук може да се заключи, че Одесос в разказите за заселването на аспаруховите българи в провинция Втора Мизия е по-скоро име на езеро (река), а не име на град. Такава интерпретация не променя предложеното от К. Иречек и възприето в българската историография местонахождение на така наречената Варна. Тя остава в долината на река Провадийска или по скоро е самата река, но се променя смисълът на „близо до Одесос“. Това би трябвало да означава, че българите достигат близо до днешното Варненско езеро, според мен наричано по онова време все още Одесос.

Във Византия през следващите векове името Одесос започва да се заменя с името Варна. „Варна“ се използва както за езерото, наречено от Константин VII Багренородни (913–959) *река Варна*[48], така и за византийския град[49], възникнал върху югоизточната част на античният град Одесос[50]. В два епархийски списъка от началото на IX в. пише *в епархия Мизия архиепископът на Одесос, който се нарича и Варна*[51]. Сведението обаче не може да бъде използвано като доказателство, че в началото на IX в. на мястото на Одесос съществува град Варна, който е седалище на архиепископ, тъй като той би трябвало да е в границите на българската държава, а по това време българите все още не са приели християнството и няма как в Одесос/Варна да има архиепископия. Сигурен *terminus ante quem* за Варна като византийски град с административни функции дава моливдовулът на Ашот, патриций, антипат и стратег на Варна, който е датиран в средата на XI в.[52] По това време топонимът и хидроним „Одесос“ отдавна вече не се използва.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта на района на Одесос, Марцианаполис и Източното старопланиние с пътя Марцианопилис – Анхиало (по **Недев, С**. Бележки за античната пътна система в Източна България. – *Векове*, 1, V, 1976, 53-58.).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитров, Д. Ил.** Възникването на градски центрове в Североизточна България. – В: *Средновековният български град*. София, 1980, 36, 39; **Кузев, Ал.** Варна. – В: *Български средновековни градове и крепости, т. I*. Варна, 1981, 293; **Димитров, Д. Ил.** Варна и близката ѝ окол-

ност през VII–IX в. – *Известия на Народния музей–Варна*, 18 (33), 1982, 69, бел. 62; **Минчев, Ал.** Ранното християнство в Одесос и околностите му. – *Известия на Народния музей–Варна*, 22 (37), 1986, 42; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието, част първа: От VII до края на X в.* Варна, 2008, 59-60.

[2] **Димитров, Хр.** Аварите в Малка Скития (565–626). – *Исторически преглед*, XLVIII, 8-9, 1992, 115-119; **Димитров, Хр.** Ираклий (610–641). – В: *Византийските василевси*. София, 1997, 150; **Лазаренко, И.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – *Известия на Народния музей–Варна*, 34–35 (49–50), 1998–1999 (2003), 150-166; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 60-64.

[3] **Isidorus Hispalensis**. *Chronica maiora*. – В: *Извори за българската история (= ИБИ*), II. *Латински извори за българската история (= ЛИБИ)*, I. София, 1958, 385, § 414a, бел. 3. Същото събитие, но представено по различен начин, вероятно е отразено в хрониките на Георги Кедрин (средата на XI в.) и Йоан Зонара (първата половина на XII в.). При тях обаче етнонимът „славяни“ е заменен с „авари“ (Г. Кедрин) и „скити“ (Й. Зонара), а топонимът „Гърция“ с „Европа“. За това виж **Georgii Cedreni – Ioannis Scylitzae**. *Historiarum compendium*. *33. Avares Thraciam Illyricumque vastani*. – В: *ИБИ*, XI. *Гръцки извори за българската история (= ГИБИ), VI*. София, 1965, 211; **Ioannis Zonarae**. *Epitomae historiarum libri XVIII*. *9. Slavi Avareque Romanorum provincias vastant*. – В: *ИБИ, XIV (ГИБИ, VII)*. София, 1968, 154.

[4] **Дринов, М.** Заселение Балканского полуострова славянами. – В: *Избрани съчинения, т. I: Трудове по българска и славянска история*. София, 1971, 305; **Златарски, В.** Насельванье словена на Балканском полуострову. – В: *Избрани произведения, т. I*. София, 1972, 49; **Петров, П.** Заселване на славяните на Балканския полуостров. – В: *История на България, т. II*. София, 1981, 40.

[5] **Acta S. Demetrii**, II, 169. – В: *ИБИ, VI (ГИБИ, III)*. София, 1960, 134.

[6] **Theophanis Confessoris**. Chronographia. 32. Bulgari in Moesia considunt et regnum condunt. – В: ГИБИ, III, 261-264; **Nicephori Patriarchae**. Breviarchae. 5. Bulgari in Moesia inferiore regnum condunt. – В: ГИБИ, III, 295-296; **Anastasius Bibliothecarius**. Chronographia tripertita. 31. Tempore Constantini IV Bulgari Danubium transeuntes adiacentium Slavorum generationibus dominantur. – В: *ИБИ*, VII (ЛИБИ, II). София, 1960, 248-250. Коментар на текстовете на Теофан и Никифор виж у **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – *Известия на Народния музей–Варна*, 18 (33), 1982, 31-53.

[7] **Krumbacher, K.** *Geschichte der byzantinischen Litteratur*. 2. Aufl. München, 1897, 343, 350; **Moravcsik, Gy.** *Byzantinoturcica*, I. Berlin, 1958, 457, 535; **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове, I.1*. София, 1970, 96; **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан…, 34.

[8] Цитира се по **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан…, 32, заради мнението на В. Бешевлиев, че стиловите редакторски намеси са направили превода му в *ГИБИ*, III не съвсем точен.

[9] **Nicephori Patriarchae**. *Breviarchae*, 296.

[10] **Никифор, патриарх Константинополски**. *Кратка история след царуването на Маврикий* (преведе от средногръцки Веселин Н. Иванов). Варна, 1997, 50-51.

[11] **Anastasius Bibliothecarius**. *Chronographia tripertita*, 249-250.

[12] За различните мнения относно това какво е Варна и къде се намира тя през VII–X в. виж последно **Георгиев, П.** Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура, том 4, част 2. Сборник в памет на ст.н.с. Димитър Ил. Димитров*. София, 2007, 7-35; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 87-196.

[13] **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 143-151.

[14] В епархийски списъци от VII–X в. в диоцеза на Константинополската патриаршия се споменават митрополити, архиепископи и епископи на градове, разположени на север от Стара планина, сред които и Одесос (**Notitia episcopatuum**. – В: *ГИБИ*, III, 186-196; **Notitia episcopatuum**. – В: *ИБИ*, VIII *(ГИБИ, IV*). София, 1961, 148-158), но на указаните места по това време няма реално съществуваща църковна администрация, нито са известни личности, заемали тези длъжности след 614 г. – виж **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 103-105.

[15] **Ravennatis Anonymi**. *Cosmographia*. – В: *ЛИБИ*, I, 391-400.

[16] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia. 1. Notitiae de Thracia et Illyrico*. – В: *ГИБИ*, III, 229.

[17] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia. 1. Notitiae de Thracia et Illyrico*. – В: *ГИБИ*, III, 234.

[18] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia. 2. In Bosphoro Cimmerio pax restituitur*. – В: *ГИБИ*, III, 236.

[19] **Theophanis Confessoris**. *Chronographia. 8. Pontus Euxinus per ripam Thraciae diffunditur*. – В: *ГИБИ*, III, 239.

[20] Виж *ГИБИ*, III, 229, бел. 2, където се казва, че с „Одисопол" е означен гр. Одесос, днешна Варна и **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 46-50, където са цитирани писмените извори от късната античност, в които се споменават имената „Одисопол" и „Одесос".

[21] Подобно, но все пак различно мнение защитава П. Георгиев, според който Одесос е градът на брега на морето, а Одисопол (Одесопол) е име на късноантичен военен лагер, разположен на северния бряг на Варненското езеро, западно от град Одесос – виж **Георгиев, П.** Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация. – *Известия на Народния музей–Варна*, 41 (56), 2005, 61-80. В. Плетньов отрича възможността за съществуване на такъв военен лагер между Одесос и Марцианополис (**Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 41-55).

[22] **Prisco**. *De convencione inter Hunnos et Imperium Orientale*. – В: *ИБИ, I (ГИБИ, I)*. София, 1954, 94-95; **Marcellini Comitis**. *Chronicon*. *514 (VII). Senatoris solius*. – В: *ЛИБИ*, I, 314; **Iustiniani Novellae**. *De alienatione rerum ecclesiae Mysiae relictarum pro captivorum redemptione et pauperum alimentis*; *De alienatione et emphyteusi rerum ecclesiasticarum*. – В: *ИБИ, III (ГИБИ,* II). София, 1958, 66, 70; **Ioannis Malalae**. *Chronographia*. *13. De Vitaliani seditione*. – В: *ГИБИ*, II, 209-210. Написаното от Йоан Малала за бунта на Виталиан е преразказано в съкратен вариант от Евагрий Схоластик в неговата *Църковна история*, но навсякъде, където става дума за Одесос, е пропуснато поясненията на Малала, че това е град – виж **Euagrii**. *Historia ecclesiastica*. *9. De Vitaliani rebellione*. – В: *ГИБИ*, II, 265.

[23] **Tabula Peutingeriana**. *Via a Singiduno usque ad Constantinopolim per ripam Danubii*. – В: *ЛИБИ*, I, 17; **Itinerarium Antonini Augusti**. *Via a Viminatio usque ad Constantinopolim*. – В: *ЛИБИ*, I, 32; **Ammianus Marcellinus**. *Descriptio maris Aegei, Ponti Euxini regionumque adiacentium, XXII. 8, 43 и XXVII. 4, 12*. – В: *ЛИБИ*, I, 143, 152; **Ravennatis Anonymi**. *Cosmographia*, 392; **Hieroclis Synecdemus**. – В: *ГИБИ*, II, 90; **Procopii Caesariensis**. *De aedificiis*. – В: *ГИБИ*, II, 177; **Sinaxarium ecclesiae Constantinopolitanae**. *De persecutione christianorum in Moesia et in Thracia*. – В: *ИБИ, IX (ГИБИ*, V). София, 1964, 283.

[24] **Iustiniani Novellae**. *Lex ut Bonus*…– В: *ГИБИ*, II. София, 1958, 63 и цитираните в бел. 22 юстиниянови новели; **Theophylacti Simocattae**. *Historiae. 11. De tumultu exercitus Romani ad Odessum et de Petri ducis itinere per ripam Danubii facto*. – В: *ГИБИ*, II, 330-331; **Notitia episcopatuum**. *Pseudoepiphanii notitia*; *Notitia tempore Isaurorum scripta*. – В: ГИБИ, III, 186,194; **Notitia episcopatuum**. *A. Notitia 8; C. Notitia 6; E. Notitia Basilii*. – В: *ГИБИ*, IV, 149, 153, 156.

[25] **Лазаренко, И**. Колко и кои са божествата, представени върху реверсите на одесоските монети, сечени през елинистическата епоха? – В: *Acta Musei Varnaensis, VII/1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев, Варна, 15–17 септември, 2005*. Варна, 2008, 177-179.

[26] Някои от античните градове по Черноморското крайбрежие, които са близо до големи реки, носят имената на тези реки. Такива са: град Салмидесос, който е до река Салмидесос (днес река Папучдере или река Казандереси до днешния град Мидия в Турция); град Истрия, който е най-близкият до река Истрос (днес Дунав) гръцки полис; град Тирас, който се намира в устието, на десния бряг на река Тирас (днес р. Днестър в Украйна); селището Бористен на Бористенския остров (днес о. Березан), който се намира в устието на река Бористен (днес р. Днепър в Украйна); Танаис, първоначално емпорион, прераснал по-късно в град, който се намира в устието, на десния бряг на р. Танаис (днес р. Дон, Русия); град Фасис, който е бил на брега на р. Фасис (днес р. Риони в Грузия). Друг топоним, за който се предполага, че произхожда от хидроним, е „Крун-ни". Името на това селище се превежда като „извори". В близост до устието на река Панисос (днес Камчия) се локализира пътната станция със същото име (виж **Detschew, D.** *Die thrakischen*

Sprachreste. Wien, 1957, 355). На запад от Бизантион тече река Атирас, и има пристанище и кастел, които също се казват Атирас (виж **Detschew, D.** Op. cit., 8).

Известни са много примери на едноименни реки и селища, които се намират в близост до техните устия, при вливането им в р. Дунав. Такива са: Тимакус – име на река (днес р. Тимок) и кастели с имена Тиматохиом и Тимакиолон (виж **Detschew, D.** Op. cit., 505); Алмус – име на река (днес р. Лом) и кастел (виж **Detschew, D.** Op. cit., 13); Цибрус – име на река (днес р. Цибрица) и кастел (виж **Detschew, D.** Op. cit., 237); Августа – име на река (днес р. Огоста), кастел и град; Ескус – име на река (днес р. Искър) и град (виж **Detschew, D.** Op. cit., 345-346); Утус – име на река (днес р. Вит) и кастел (виж **Detschew, D.** Op. cit., 349); Асамус – име на река (днес р. Осъм) и кастел (виж **Detschew, D.** Op. cit., 30); Ятрус – име на река (днес р. Янтра) и кастел (виж **Detschew, D.** Op. cit., 7-8). Едноименни реки и селища има и във вътрешността на Тракия. Такива са Тонзос – река (днес р. Тунджа) и град (виж **Detschew, D.** Op. cit., 511-512; **Юрукова, Й.** Тракийският град Тонзос. – В: *Антична нумизматика в България*. София, 1983, 34-40; **Jouroukova, I.** La ville thrace Tonzos. – In: *Mélanges offerts à Emile Conduraki. – Buletinul Societãţii Numismatice Române*, 129-130, 1981-1982 (1983), 61-70); Арзос – река (днес р. Сазлийка) и пътна станция (виж **Detschew, D.** Op. cit., 24); Апсинт – река (днес р. Кавакчай, Турция) и град (виж Апсинт. – В: *Кратка енциклопедия. Тракийска древност*. София, 1993, 21).

[27] За значението на името Одесос виж **Георгиев, В.** *Тракийският език*. София, 1957, 69; **Бешевлиев, В.** Към въпроса за името Одесос. – *Известия на Народния музей–Варна*, 10 (25), 1974, 3-7; **Георгиев, В.** *Траките и техният език*. София, 1977, 162.

[28] За името „Одесос“ и текстовете, в които то се споменава виж **Detschew, D.** Op. cit., 335.

[29] **Detschew, D.** Op. cit., 344.

[30] **Бешевлиев, В.** За най-старото население на Одесос. – *Известия на Народния музей–Варна*, 24 (39), 1988, 13.

[31] **Лазаров, М.** Българското Черноморие през архаичния период. Състояние на проучванията. – *Известия на Народния музей–Бургас, 3. Studia in memoriam Ivani Galabov*, 2000, 31.

[32] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974 (второ издание), 882.

[33] **Георгиев, П.** Varna historica et protobulgarica…, 11-12.

[34] Един от граничните камъни е намерен в Девня, недалеч от крепостната стена на Марцианополис. Затова се приема, че камъните са поставени преди създаването на Марцианополис. След неговото създаване Одесос губи най-западната част от градската си територия за сметка на новия град – виж **Мирчев, М.** Латински епиграфски паметници от Черноморието. – *Известия на Варненското археологическо дружество*, 9, 1953, 77.

За обхвата на одесоската градска територия от средата на II до началото на VII в. няма никакви сведения. Единствената известна милиарна колона, поставена от жителите на Одесос, е от времето на Гордиан III (238–244). Намерена е близо до трасето на пътя Одесос – Марцианополис, т.е. във вътрешността на одесоското землище – виж **Мирчев, М.** Латински епиграфски паметници от Черноморието…, 69-70.

[35] **Геров, Б.** Северната граница на провинция Тракия. – *Известия на археологическия институт*, XVII, 1950, 27; **Мирчев, М.** Латински епиграфски паметници от Черноморието…, 75.

[36] **Lazarenko, I.** The Southern Boundary of *Terra Odessitanorum* (1st – beginning of 2nd c.). – *Archaeologia Bulgarica*, 1, 2002, 50.

[37] Според П. Георгиев изразът *circa fines Odyssi* у Анастасий Библиотекар трябва да се преведе *при границите на Одесос*, а не *в околността на Одесос*, както е преведен в ЛИБИ, II, 249 – виж **Георгиев, П.** За Марцианопол през Ранното средновековие. – В: *Jubilaeus, V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*. София, 2002, с. 96; **Георгиев, П.** За столицата на Аспарухова България. – *Исторически преглед*, LXIII, 5-6, 2002, 209-210; **Георгиев, П.** Varna historica et protobulgarica…, 12.

[38] **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 106.

[39] **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан…, 35-39; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 106.

[40] **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан…, 35-35; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 78-79, бел. 64; 97-99.

[41] **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан…, 50; **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 108.

[42] Единствено в превода на текста на Анастасий Библиотекар се казва, че византийската армия се насочила към Онгъла и Дунава по крайбрежието, но в латинския текст такова твърдение няма. Там пише, че армията минала през Епир, което според преводача Р. Григорова–Златанова и редактора Стр. Лишев е грешка допусната от Анастасий Библиотекар при превода от гръцкия текст на Теофан Изповедник и записаното като Епир трябва да се чете като бряг, крайбрежие, суша. Оттук и твърдението, че византийската войска се движи по Черноморското крайбрежие, когато отива към Дунав и Онгъла (виж ЛИБИ, II, 249, бел. 2). В превода на текста на Теофан обаче се казва, че армията се движи по суша, без да се уточнява, че следва пътно трасе покрай брега на морето (виж **Theophanis Confessoris**. *Chronographia. 32. Bulgari in Moesia considunt et regnum condunt*, 263).

[43] **Велков, В.** Добруджа в периода на римското владичество (I–III в.). – В: *История на Добруджа, том 1*. София, 1984, 125, 138.

[44] **Торбатов, С.** *Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.)*. В. Търново, 2002, 144-152.

[45] **Георгиев, П.** Главният път Византия – България до края на VIII в. – В: *Пътуванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм“, Шумен, 8–11.05.2008*. Велико Търново, 2009, 89–94.

[46] **Мирчев, М.** Латински епиграфски паметници от Черноморието…, 73; **Прешленов, Хр.** Пътят Анхиало–Марцианопол: Късноантични селища и укрепления в проход Дюлино на Източна Стара планина – В: *Jubilaeus, V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*. София, 2002, с. 342-347; **Маджаров, М.** *Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия*. Велико Търново, 2009, 215-222.

[47] **Недев, С.** Бележки за античната пътна система в Източна България. – *Векове*, V, 1, 1976, 54-55; **Маджаров, М.** *Римски пътища в България*…, 219.

[48] **Constantini Porphyrogeniti**. *De administrando imperio*. – В: *ИБИ, IX (ГИБИ*, V). София, 1964, 202-203.

[49] **Иречек, К.** *Пътувания по България*, 882.

[50] **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието*…, 181.

[51] **Notitia episcopatuum**. *A. Notitia 8; C. Notitia 6*. – В: *ГИБИ*, IV, 149, 153.

[52] **Seibt, W.** Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späteren 10. und 11. Jahrhundert – ein sigillographischer Beitrag. – In: *Acta Musei Varnaensis, II. Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast. International Conference Varna, September 12th–15th, 2001*. Varna, 2004, 253-255, 261.

ODESSOS IN THE WRITTEN SOURCES ON THE SETTLEMENT OF THE BULGARIANS IN *MOESIA SECUNDA* – TOWN OR LAKE (RIVER)?

Igor Lazarenko

Abstract

Over the last two decades of the 6th century and the first three decades of the 7th century the Byzantine provinces on the Balkans were subjected to permanent attacks by the Avars and the Slavs. As a result of that, all the settlements and fortresses situated in the Danubean provinces of the dioceses *Thracia* and *Dacia* were captured, plundered and set on fire, while their surviving inhabitants never returned to the same place. That was also the fate of *Odessos*. The town was burned down and finally abandoned in the autumn of 614 AD.

However, the name *Odessos* did not disappear from the written sources. It was mentioned again in connection to the settlement of the Bulgarians of Khan Asparouch (680–700) in *Moesia Secunda* in 680 AD. It is assumed that the information about the establishment of the Bulgarians was recorded by an unknown author in the so-called Major Chronograph, yet it reached us through the stories retold by later chroniclers. The three rather comprehensive narrations by Theophanes Confessor, Patriarch Nikephoros and Anastasius Bibliothecarius tell that the Bulgarians reached (came to) the so-called *Varna* near *Odessos*, and the inland there.

There is no common view on what *Varna* was in the 7th–9th century – a river, a coastal area, an agglomeration of settlements or a particular place of living. Generally accepted is only the geographical proximity between *Varna* and *Odessos*, where *Odessos* has been always perceived as the ancient town on the sea shore under the modern day city of Varna. There is, however, another possibility as well. There are some good reasons to believe that in the Antiquity *Odessos* was not only a toponym, but also a hydronym. That was most probably the name of nowadays Varna Lake. Therefore, it may turn out that some of the information about *Odessos* does not concern the town, but the lake with the same name. The best example for such a possibility is namely the story about the settlement of Asparouch's Bulgarians in *Moesia Secunda*, since its author and the chroniclers, who retold it, did not use as geographical orientations the names of abandoned towns from the Late Antiquity, but they kept the ancient hydornymy.

If Theophanes and Patriarch Nikephoros's original source had in mind not the town, but the lake *Odessos*, then „the so-called *Varna* near *Odessos*, and the inland there" should be searched somewhere to the west of Varna Lake.

Обр. 1. Карта на района на Одесос, Марцианаполис и Източното старопланиние с пътя Марцианопилис – Анхиало (по Недев, С. Бележки за античната пътна система в Източна България. – Векове, 1, V, 1976, 53-58.).

ВЕЛИКИЯТ ХАН ОМУРТАГ (814–831) – ПРОСОПОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

Павел Георгиев

Личността на хан Омуртаг (814–831) привлича вниманието на изследователите още през XIX и XX век. При нейното осветляване се прави обичайното за медиевистиката извличане на данни от писмени източници, както и от анализа на паметници на материалната култура, основно строежи и надписи. Така образът на владетеля е разкрит само за времето на неговото управление[1]. На тези информации се дължат клиширани характеристики като „Строителят“ или „Миролюбецът“. Липсват опити за изясняване на неговата биография преди възшествието му на престола.

Основните въпроси, на които ще се опитам да отговоря тук са за неговата родствена връзка с хан Крум (след 796–814), за същинското съдържание на титлата „кана сюбиги“, с която Омуртаг управлява и какви са били функциите и ролята му в държавата преди 814 г.

За да се даде убедителен отговор по тях е нужна допълнителна информация. Нови източници по същество липсват, но резерви може да се потърсят в тълкуването на познатите византийски свидетелства и особено в опита за нов прочит на неясни или неразчетени места в някои домашни източници, като Хамбарлийския надпис (№ 2 и 47), Маламировият летописен надпис (№ 13), както и в други, като № 43 например. Съществен напредък може да се постигне и чрез анализ на необичайната титла на владетеля, както и на многобройните негови имена или прозвища.

1. Омуртаг – син или брат на Крум?

В българската и чуждестранна наука се приема за доказано, че Омуртаг е син на Крум и наследява неговия престол и титла[2]. Доколкото ми е известно тезата, че те са братя се защитават единствено Мавро Орбини и Отец Паисий[3]. Тезата за бащинството на Крум се базира преди всичко на посочката у Теофилакт Охридски (Мъч., 29), че Ὀμβριτάγ, т.е. Омуртаг, е „*Крумов син*“ *(τῷ τοῦ Κρούμου υἱῷ)*[4]. Невинаги точните сведения на източника обаче могат да се поставят под съмнение. По тази причина изглежда, В. Гюзелев е склонен да приеме за решаващи данните на Маламировия надпис (№ 13), където епиграфите четат, че хан Маламир (831-836) е внук на Крум и син на Омуртаг[5]. Към наративните източници за това трябва да се добавят и известията на Продължителя на Георги Монах и на Лъв Граматик, че „*Владимир (вместо Маламир-П.Г.) е ἔγγονος Κρούμμου*“[6]. Но и тези свидетелства не са достатъчно надеждни, тъй като, освен че грешат името на Маламир, го сочат за „*баща (πατὴρ) на Симеон*“. Може би по тази причина, В. Тъпкова-Заимова сочи в своя превод на Лъв Граматик Маламир (Владимир) за „*потомък*“, а не „*внук на Крум*“. Старобългарският преводач на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет обаче го приема още в X в. за вънъкь Крѹмовь[7]. Объркването на Маламир с Владимир и неговото приемане за баща на царувал по-късно владетел се дължи на неговото смесване с първородния син на княз Борис-Михаил. Това личи от факта, че старобългарският книжовник, който следва точно Продължителя на Георги Монах, сочи Симеон за царувал непосредствено след въпросния Владимир. Продължителят на Теофан нарича Омуртаг διάδοχος, сиреч „*пряк приемник*“ на Крумовата власт[8].

По тази причина свидетелствата на домашните източници могат да се ползват наистина за коректив на византийските свидетелства: автентични или преводни.

Първият въпрос е дали Маламировият летописен надпис сочи със сигурност Маламир за „внук на Крум“, а оттам дали неговият баща – Омуртаг е „син на Крум“.

Огледът на първия ред от надписа потвърждава прочита на А. Грегуар и В. Бешевлиев[9], но могат да се направят редица корекции. От съществено значение тук е прочитът на думата след името на Крум. Съчетанието, в което се намира, може да се прочете в два варианта: ΟΠΑΠΠ(?)ΑΜΟΥ, или: ΟΠΑΠΙΔΜΟΥ, като вторият е по-сигурен. Той може да се попълни като *ὁ παπίδ(ος) μου*[ε6]. Думата πάππας означава преди всичко „*татко*“, а не непременно „*дядо*“[11]. Въпросителни повдига нейното необичайно окончание. На гръцки език то би могло да се приеме за израз на умалително произношение или за форма на глагола εἴδω, „подобен съм“. В такъв случай покойният вече Крум е посочен за „подобен на баща (или дядо)“ на Маламир. Много е вероятно, предвид на цялостния характер на Маламировия надпис, в случая да се е имало предвид и специфично тюркско понятие в смисъл на „добрият, скъпият баща (дядо)“[12]. При това положение по-коректният превод на израза в надписа е „***моят по-стар татко“,*** (***“моят прародител)***“, или да се сведе до характерното за степните народи понятие „***Бащицата***“[13].

Така че Маламир се представя в своя надпис за пряк потомък на хан Крум, но не непременно като негов „внук“. Последното е възприето неправилно във византийската, а оттам и в новата българска историопис. Един важен, но пренебрегван източник, какъвто е надписът графит с образи от Плиска, сочи изображение на конник, вероятно Маламир, който е (Ε, Ι)ΝΕΓΥΝ (=ini-jegün), т.е. „*младшият родственик*“, което включва „*внук*“, но и „*племенник“*[14]. Очевидно в домашна среда хан Маламир, поради младата си възраст, на която е бил издигнат на престола, е носел характерното за тюркоезичните народи название jagün, jigün, jegün (ini jegün). В сцената ездачът е показан с неголям ръст, в движение към скулптурни фигури на свои покойни предци (очевидно Крум и Омуртаг), очертани схематично и обяснени като „*кумири*“ (ΔΕ ΚΑΝ ΚΟΥΜΙΡ), т.е. „скулптури на ханове“.

Следователно в автентични домашни паметници Крум е посочен само за старши родственик на Маламир. Съгласно древнотюркската система на родствени връзки той може да се схваща и като по-стар „баща“, т.е. „*чичо*“ (taγai)[15]. Възможно е тогава, Крум и Омуртаг наистина да са братя, както пише Мавро Орбини, а след него и Отец Паисий, а „потомъкът“ Маламир да е всъщност племенник на Крум.

За това свидетелства началото на текста върху страна А от Хамбарлийския надпис (№ 2). Неговото четене създава особени затруднения, тъй като повърхността на камъка там е силно изтрита. „В тези четири реда, пише Бешевлиев, може да се прочете със сигурност само титлата ἄρχων“[ε7]. И препоръчва: „многократни преглеждания на надписа“, при което „не е изключено да се прочете нещо ново в слабо четливите места на камъка“.

За мен тук е важно запазеното на втория ред от текста. Непосредствено след думата „архонт“ П. Ников, а и В. Бешевлиев, предполагат съществуване на думата σ(υ)βηγη, очевидно под въздействие на нейното обичайно съчетаване с κανας в надписи на Омуртаг и Маламир. Прякото ѝ обвързване с „архонт“ обаче не е засвидетелствано никъде, както изтъкна още А. Грегуар[17].

Внимателният преглед на оцелелите букви доведе до прочит на съчетанието ΣΕΒΗΝΓΗΑ(Δ)ΟΥῥ. В него се долавя думата *seving i*, или *sev` ingi*. Тя е неразбираема в гръцкия език и изглежда представя тюркоезичното съчетание ***sev(inč) ingi***[18]. Трудно четливите букви след него могат да са от местоимението αὐτοῦ или пък от съществителното

ἀδελφοῦ. Така че като цяло предлагам съчетанието да се преведе като: „***любимият/любящият[19] по-млад брат***“[20].

В Хамбарлийския надпис действително на няколко пъти се говори за „брат“ на Крум, така че е естествено да се приеме, че новоразчетеното тюркоезично съчетание се отнася за него. В надпис № 2 се изтъква, че братът на владетеля, от чието име той е изсечен, „*не го* (владетеля Крум-П.Г.) *изостави и излезе и бог му даде и той опустоши следните места и крепости…*“[21]. От тук става ясно, че въпросният Крумов брат се е притекъл в подкрепа на владетеля в решаващ момент.

Разказът на Теофан за похода на българските войски през 813 г. характеризира брата на Крум като пълководец, който ръководи обсадата на Адрианопол. Посочва се изрично, че той е „*собственият му брат*“, който разполага със „*собствена войска*“ (τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως)[22]. Във втория Хамбарлийски надпис (№ 47), който се смята за военна заповед на хан Крум, той е поставен над контролираните от ичиргу булията Тук и кавхана Иратаис половини на т. нар. саракton (тессаракton), т.е. територията край българо-византийската граница[23]. За съжаление името, а и длъжността на брата на владетеля, не са запазени. Напълно неясен е контекстът, в който се споменава за „*брат*“ на хан Крум и във фрагмент № 3c от т. нар. Силистренски надпис[24]. Ако се съди от думата „*умря*“ на следващия ред там, може да се допусне, че става дума за събития след смъртта на владетеля.

Решителни данни за разкриване на самоличността на „анонимния“ в домашни и византийски паметници Крумов брат предлага един известен, но на практика неизползван източник. Това е надпис в миниатюра към л. 82Ra от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица[25]. Той пояснява сцена, в която българският хан Омуртаг издава присъди над византийски военнопленници начело с одринския епископ Мануил. Надписът обаче го посочва като „*Крумовият военачалник*“(ὁ ἡ(γεμονο)ς Κρούμου), под името Κουτρόγ ὁ Βουλγ(αρία)ς. Същото име, но в по-пълна форма: Κουτράγων ὁ Βουλγ(αρία)ς съпровожда сцена, в която Омуртаг прегръща малкия Василий (бъдещият император Василий I) и освобождава византийските военнопленници (л. 82Rb)[26]. Според Д. Моравчик това име е производно на владетелско име Μουρτάγων[27], така че няма съмнение, че миниатюристът е знаел, че Омуртаг именно е бил „Крумов(ият) хегемон“, т.е. пръв пълководец и управител на завладяната през 813 г. територия в Тракия.

Тази информация позволява безапелационно отъждествяване на „безименния“ Крумов брат и негов висш военачалник с личността на Омуртаг. Той именно, по силата на стара тюркска традиция, става наследник на своя брат, а собственият му син Маламир наследява по-късно властта на своя баща, както и тази на своя „чичо“[28].

2. Титулатурата на Омуртаг

Основният въпрос тук е за „първобългарската“ титла и ранг на Омуртаг преди неговото възшествие на престола. Както се вижда от надписите към посочените миниатюри, той е имал титла „*хегемон*“, т. е. „*вожд, предводител на войски*“, но също и „*владетел*“. В римско време тя се използва за „*управител*“ или „*наместник на управителя*“. Така че през 813–814 г. Омуртаг е бил изглежда не само командващ „*своя войска*“, но и „*управляващ*“ на Източна Тракия.

За уточняване на значението на титлата (ранг) „*хегемон*“ за Омуртаг могат да се посочат редица примери. За тюркска среда Менандър я употребява по отношение на „вождовете на турките“ от Западния хаганат[29] и това дава известни основания да смятаме, че „хегемонският“ статут на Омуртаг преди 814 г. е в духа на домашната традиция на българските владетели[30]. Но Менандър нарича ἡγεμόνα самия хаган на аварите[31]. Да не

забравяме обаче, че титлата е гръкоезична и нейното съдържание трябва да се търси най-вече във византийската административна практика. В тази насока са важни сведенията на Константин Багренородни в неговото съчинение „За темите“. Титлата *ἡγεμόνα* там е за управителя на провинция Тракия с нейните 53 града по времето на Константин Велики[32]. В Синекдемоса на Хиерокъл титлата „хегемон“ носят управителите на провинциите Родопа, Хемимонт, Мизия, Скития и т.н.[33] В светлината на това, „хегемонския“ ранг на Омуртаг през 813–814 г. получава по-ясни очертания. Според свидетелствата на Хамбарлийския надпис той е имал под свое разпореждане територии и градове именно в Източна Тракия, която до голяма степен се припокрива с провинция Хемимонт с градовете Адрианопол, Анхиало, Дебелт, Плотинопол и Цоида. В този смисъл хегемонската длъжност на Омуртаг, както и стратегските длъжности на подчинените на него и на подведомствените му в Крумовия (тесса)саракton кавхан Иратаис и ичиргу булия Тук могат да се разглеждат като опит изградената след завоеванията на българските войски администрация да се покаже като легитимен продължител на вековното византийско провинциално управление. Като „хегемон“, Омуртаг е управлявал от името на своя брат византийска територия[34]. Независимо от това, не може да има съмнение, че гръкоезичния му титул е имал свое (пра)българско съответствие. Какво е то?

В отговора на този въпрос сме улеснени от семантиката на титула, който Омуртаг и неговият син Маламир, носят по време на своето управление между 814 и 836 г. и който изчезва след това, така внезапно, както и се появява. Става въпрос за титлата *κανα συβιγι.*

След продължителна работа, В. Бешевлиев прие, че първата дума там е прилагателно, а втората е съществителното sü bäg-i[35]. Според тюрколозите К.-Х. Менгес и О. Притцак тя означава „господар или началник на войската“. Следователно, тя е реципрочна на Омуртаговата титла преди 814 г. и не ми остава друго, освен да направя много важния извод, че след своето възшествие на престола Омуртаг е запазил, поне формално, своя дотогавашен ранг на „*ханski шу-бег*“, сиреч главнокомандващ на войските[36]. Може би това е имал предвид авторът на миниатюрите към текста на Скилица като посочва владетелят Омуртаг като „*хегемон*“.

Омуртаг наследява от Крум официалния негов титул „архонт“, но се титулова в своите надписи и: ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ. В Чаталарския надпис от 821-2 г. това е заявено много ясно: „*Кана сюбиги Омуртаг е от Бога архонт в земята, в която се е родил*“[37]. В светлината на горепосоченото, този израз би трябвало да се разбира в смисъл, че Омуртаг, продължавайки да носи титлата „*предводител на войската*“, е и „*от Бога архонт*“, т.е. законен приемник на своя брат Крум. Още по-важна информация предлага Търновският надпис, който се отнася към първите години от Омуртаговото управление. В началото, пред неговото име стои само κανασυβηγι.[38] Архонтският титул се споменава едва към края и отново в съчетание с „кана сюбиги“: „*А името на архонта е Омуртаг, кана сюбиги*“. От този прочит излиза, че Омуртаг с гордост продължава да носи своя предишен титул и понякога го предпочита пред международно признатия. В т. нар. възпоменателни надписи, за които може да се приеме, че са имали изключително вътрешно значение, владетелят се афишира само като „*кана сюбиги*“, както впрочем и неговия син и приемник Маламир[39]. Изследователите, които приемат неговото буквално значение: „*ханski предводител на войската*“, го смятат за равностоен (?) на домашния титул „*хан*“. Единствено Г. Бакалов се усъмни в основателността на тази интерпретация, приемайки за меродавно неговото старо четене и осмисляне като „к*анас ювиги*“, т.е. „*велик хан*“[40].

Според мене, четенето κανα συβιγι е оправдано само за времето, когато Омуртаг е бил Крумов „хегемон“, т. е. главен предводител на войската. Тогава тази тюркоезична

титла е отговаряла напълно на неговото положение на „*ханski шу-бег*“. След заемането на престола това съдържание на титула се обезсмисля. Въпреки това, тя продължава да се използва, но едва ли със същото значение. Запазването ѝ на практика е станало изглежда формално, за да се подчертае приемствеността на властта и да се изтъкне правото на дотогавашния Крумов „шу-бег“ върху престола. Не на последно място това ще да е било мотивирано и от преклонението на „*любимия/любящия*“ Омуртаг към своя по-възрастен брат, засвидетелствано по-късно и от младия Маламир.

Очевидно, титулатурата, носена само от Омуртаг и Маламир, е израз на конкретна, исторически сложила се, политическа ситуация в периода от 814 до 836 г. По това време те не използват традиционния тюркски домашен титул *Хан(Khan)* или *Хаган(Khagan)*, а го заменят със съчетанието канасувиги, което обаче със сигурност е носело смисъл, различен от първоначалното „*ханski шу-бег*“. По-правдоподобно е да допуснем, че с встъпването си на престола, Омуртаг е придал на предишния си титул ново значение. Промяната на неговата семантика е настъпила вероятно само след изменение на произношението му. След април 814 г. той ще да е бил изговарян „*канас (канес) ювиги*“, както предполагаха старите изследователи на Омуртаговите надписи, включително и самия Бешевлиев в ранните си години. Това произношение, както доказа Вилхелм Томашек, е означавало „*славният*“, „*великият хан*“[41].

Официалният титул на Омуртаг, а след него и на Маламир, е „*от Бога архонт*“. Той е изтъквал международно признатия им авторитет на суверенни владетели. Ето защо, т. нар. Унгарски Аноним (нотарият на крал Бела III) от края на XII в. пише, че земите на Трансилвания и Източна Унгария са били управлявани през IX-X в. от български владетел, когото нарича *Keanus Magnus*, т.е. „*Велик хан*“[42]. Няма съмнение, че става дума за хан Омуртаг, тъй като е доказано, че той води активна и последователна политика за интегриране на териториите между Карпатите и Дунав в пределите на българската държава[43]. Анонимният маджарски нотарий е транскрибирал и отчасти превел на латински фактическото значение на (пра)българския владетелски титул от първата половина на IX в. В светлината на тези указания става ясно, че при Омуртаг и Маламир домашната им титла се е произнасяла като ***канас ювиги*** и е носела значението „*велик хан*“, сиреч „*хаган“ (khagan*)[44].

3. Ономастичните данни за личността на Омуртаг

Както е установено отдавна, хан Омуртаг е владетелят, който се споменава в източниците под различни имена. Д. Моравчик посочва над 10 от тях: Ὀμουρτάγ (Ὠμομορτάγ), Ὀμβριτάγος, Μουρτάγον (Μορτάγων) и Κουτράγον (Κρυτάγον)[ερφ]. Всъщност, общият брой на имената, които можем да свързваме с владетеля са близо 20. Повечето са разбира се варианти на неговите основни имена, а други са негови прозвища[46].

Най-често срещана е формата **Ὀμουρτάγ**. Тя се припокрива до голяма степен с латиноезичните Omortag, Omartag, така че не може да има особени съмнения, че съдържа точно произношение на владетелското (тронно) име. В. Златарски прие за правилна формата **„Омортаг**“, тъй като се предава и от западните летописци (Айнхард и други), а и е най-близка до гръко-езичното „Мортагон“, което, според него, е произлязло от разчленяване на съчетанието „Мортаг-кан“[47]. В тази връзка следва да се каже, че напоследък беше поставен основателно въпросът за точното изписване на името на владетеля[48]. Според Ст. Михайлов началната буква (О) в името е определителен член в гръкоезичния напис на неговото име, както това личи в редица имена от т. нар. първобългарски надписи. На тази основа той стига до извода, че срещаната наред с тях форма: Муртаг (Муртагон) съдържа най-точно неговото (пра)българско име. Въпросът тук е защо все пак в надписите се срещат и форми на името, които започват с буквата „омега“?

В Търновския надпис например името на владетеля е изписано: *Ὡμομορταγ*. В „представката“ Ὡμο- В. Бешевлиев вижда повторение на предната сричка (т. нар. хаплология), а началната „омега“ приема за декорация от типа на византийския инициал. Втората част от употребената форма е много близка до срещаното в различни източници име: *Мо(у)ртагон*. Така че е естествено да приемем първата сричка от именната форма в Търновския надпис за дума със собствено значение, добавена пред същинското (?) име Муртаг/Муртагон.

Подобно явление е познато в морфологията на гръцката лексика. Там има редица съставни думи, чиято първа част е ὠμός- и означава „суров“, „неузрял“, но също и „преждевременен“, „ранен“, или пък: „жесток, свиреп“. В такъв случай, вероятно става дума за епитет към името на владетеля, по-сигурно със позитивно значение. По-вероятно е тогава „представката“ да е от гръцкото ὦμος (ὁ), което означава „рамо“, „плещи“ и се доближава или дори припокрива с тюркобългарско значение на името Морταγ (вж. по-долу)[49].

В другите случаи името на владетеля е изписано с О-микрон или О-мега, но без представка. Тази форма изглежда да е носела също някакво значение. Гръцката частица ὁμο- (от ὁμοῖος) изразява съучастие или подчертава „равенство, еднаквост, подобие“ (срв. по-долу с „Изот цар“). Извън тълкуванията обаче, редуващите се две „гласни“ букви изглежда да са „остатък“ от думата-представка към името в Търновския надпис. Това ми се вижда и истинското обяснение за присъствието на О- пред владетелското, а защо не и пред имената на неговите велможи в надписите.

Водещото при изясняване на всички именни форми, с които Омуртаг е засвидетелстван в източниците е втората им част, където фигурира неизменно съставката *–tag, -tagon*. Най-вероятно е тя да не е суфикс, а да носи собствен смисъл. Той може да се търси в две посоки: 1. В тюркския език, където думата означава най-често „*планина*“[50]; 2. В гръцкия език, където **ταγός** (ὁ) означава „*предводител, владетел*“ и фактически се припокрива с (пра)българското „кана сюбиги“ и гръко-езичното „хегемон“[51]. Така е бил наричан например върховният военоначалник на тесалийския съюз в древна Гърция. Значението се припокрива напълно с тюрко-българската титла *канасӱбиги*.**,** която Омуртаг използва, както преди, така и след като става самостоятелен владетел. Това изглежда е и причина за задължителното присъствие на *–ταγ(ος)* във всички негови имена.

На официалната си владетелска номенклатура Омуртаг изглежда е държал много. От една страна тя е удостоверявала легитимността на неговата власт като наследник на своя брат, а от друга е изтъквала в новото си произношение неговия статут на „*велик*“ владетел. Това сочат Продължителят на Теофан, а също и Йоан Скилица, който пише за него следното: „*Обаче Мортагон (sic!), който и без това се наслаждавал на войните* (вероятно се имат предвид военните действия от 811-814 г.-П.Г.) *и който много обичал да трупа плячка, пък и искал да укрепи и затвърди тридесет годишния мир …* „[52]. Мирът с Византия, към който се стреми българският владетел след 815-6 г. цели признание на неговата титла на суверенен „*от Бога владетел*“, отговаряща на тюркоезичното „*канас ювиги*“, сиреч „*хаган*“. За стремеж на Омуртаг към нова титулатура разказва Продължителят на Теофан, сочейки, че след подкрепата, която дава на византийския император Михаил II, той „*станал господар*“ (ὧν ἐγένετο κύρις) и се гордеел много от своите завоевания и успехи на византийска територия[53]. Какво стои зад тази традиционна за българските владетели от VIII и първата половина на IX в. титла, сочи същият хронист малко по-горе, където нарича *Μορτάγων* ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς, сиреч „***цар на българите***“. Не може да има съмнение, че византийското „*василевс на българите*“ е съответствало на смисъла,

който е бил влаган в (пра)българската титла *κανας υβιγι (keanus magnus, chaganus)*. Така, свидетелствата на Теофановия продължител подкрепят решително „хаганския“ домашен титул на Омуртаг. С твърдението си, че той бил „василевс на българите“ хронистът е имал предвид вероятно неговото хаганско величие, признато от Михаил II (820-829), чрез титула „от Бога поставен“. Използваното от същия автор определение, че Омуртаг „*станал и господар*“, според мен, е опит да се обясни еволюцията, която претърпява неговата традиционна, „домашна“ титла. Така, век след Тервел, Омуртаг става вторият български владетел, който получава признание на своята „домашна“ царска титла, при това по начин, който удивително напомня успешната дипломатическа и военна акция от 704/705 г.

Многообразието от именни форми, които се свързват с личността на Омуртаг, или пък с имената на мними негови предшественици на престола, налагат тяхното „ономастично“ и „исторично“ разглеждане.

4. Опит за смислово обяснение и хронологическо подреждане Омуртаговите имена и прозвища

Разликите в имената на владетеля са в тяхната първа част и според мен те отразяват позицията на Омуртаг в държавната йерархия в целия период на неговия активен живот. Така, проследявайки смисъла на основните от тях, можем да очертаем основни етапи в неговата кариера и да съставим неговия curriculum vitae (вж. схемата).

4.1. Името **Муртаг (Муртагон)**[54] трябва да изведем вероятно от началния период от неговия живот. Има сериозни основания, за които няма да говоря тук, че Крум, а и неговият брат Омуртаг, произхождат от „панонските“ (“тисски“, според Сп. Палаузов) предели (според мен, по-скоро в земите на Трансилвания (Седмиградско)[55]. По тази причина изглежда византийски автори от X век напомнят на българските царе Симеон и Петър, че имат „хунски“, т.е. аварски произход. По думите на Лъв Дякон „*мизите (т. е. българите-П.Г.) се отделили от северните котраги, хазари и кумани и напуснали бащините си огнища“*[56]. Освен това, той дава да се разбере, че под този „троен“ произход има предвид управляващата българска династия, като цитира думите на император Никифор II Фока, че цар Петър I (927–969) е „*трижди роб по прадеди*“[57]. Под „*прадеди*“ тук се имат предвид основателите на династията: братята Крум и Омуртаг. Това е имал предвид най-вече и Йосиф Генезий, който пише за княз Борис: „*А предводителят на българите, по род произхождащ от Аварите и Хазарите и водещ името си от господаря си Булгар… “*[58]. Под „хазарско“ потекло византийските писатели от X в. имат предвид, може би, това на Аспарух и водените от него през втората половина на VII в. оногундури-българи. „*Аварският*“ произход на българските владетели през IX и X в. обаче може да се осмисли реално само ако приемем, че първите от тях са произлезли от пределите на Аварския хаганат и по-специално от т. нар. северни котраги, които са били считани за техни непосредствени предци[59]. Така, след 917 г. патриарх Николай Мистик напомня на цар Симеон, че той, а и неговият народ, са „*издънка*“ и „*бежанци*“ от „*Аварските племена*“ (τὲ τῶν Ἀβάρων γένη).[60] В Миниатюрите към хрониката на Скилица името Муртагон е преиначено в **Кутрагон,** вероятно, за да подчертае произхода на владетеля от карпатските и панонски кутригури, свързани с хазарските предели, което може да послужи за дрруго обяснение и за „хазарския“произход на българския царски род от IX и X век. Скилица използва за приемника на хан Крум и формата **Критагон**, която звучи близко до **Кутрагон.** Според мен обаче, между двете няма пряка връзка и **Κρυτάγων** е вероятно „прозвище“, което хронистът дава на Омуртаг в момента, който той като *διάδοχος,* на своя брат е „*разделял*“ с него властта и поради това именно е бил „*избран*“ за негов „*приемник*“ (ср. κρῖνω „*деля, разделям*“ и „*избран съм*“).

Името Муртаг, както приемат В. Златарски, Ст. Михайлов и др. автори, изглежда да е (или съдържа) рожденното име на бъдещия владетел. По тази причина изследователите се насочват към него в търсене на неговата семантика[61]. Едни от тях (А. Грегуар) го сближават с аланското Μουρδαγος и, свързвайки го с аланската дума murdtag, считат, че е означавало „*езичникът*“. Други, след В. Томашек, извеждат името от старотюркското yumurtgha „яйце“ и от там в преносен смисъл „*кръгъл, дебел*“. Интересно е обяснението на А. Вамбери, който счита, че името е съставено от две тюркски думи: omor „*отвесен, изправен, възвисен*“ и tag „*планина*“, сиреч „*извисеният като планина*“. Б. Симеонов е привърженик на последната теза, която сближава името с чувашкото „*орел, скален орел*“, но предлага да бъде осмислено с участието на тюркското tag, taq „*планина*“, така че е носело конкретното значение на „*планински орел*“. Д. Немет също свързва името с чуваш. yumyrt, което означава „*орел*“ (kajyk „див“- „вероятно: „скален“, „планински“[62].

4.2. Името **Омбритаг (Ὀμβριτάγ)** подхожда за времето, когато той е начело на т. нар. „*обри*“(Ὄμβροι), т.е. „аварското“ население в източните и южни предели на Аварския хаганат[63]. Възприетото и в славянски източници, обобщаващо понятие „*обри*“ изобщо за населението в техния хаганат, се хиперболизира и става синоним на „*исполин, великан*“[64], така че донякъде отговаря на някои от етимологиите на формата Муртаг. О(м)бритаг обаче изглежда има значението: „*предводителят (владетелят) на обрите*“. Категорично указание за това, че в Ὀμβριτάγ авторът на Житието на Тивериуполските мъченици е имал предвид синонима на „Авари“ е фактът, че в същото съчинение, малко преди споменаването на името на българския владетел, той нарича аваро-славяните от началото на VII в. Ὄμβροι [65] Известно е, че към 803–805 г. хан Крум включва „аварите“, т.е. населението от източните предели на разгромения от франките Аварски хаганат под своя власт. Логично изглежда тогава, именно той да е поставил своя „*любим/любящ брат*“ за управляващ тези земи, още повече, че, както посочих по-горе, е исторически оправдано братята да са произхождали от живеещите от векове там (карпатски, панонски) българи[66]. Периодът, в който О(м)бритаг т.е. Омуртаг е „*предводител на о(м)брите*“ може да се постави между 804–5 и 811 г. Неговата активност като владетел по посока на басейна на река Тиса, а и възприемането на титула „хаган“, са несъмнено във връзка с ранния период от неговия живот и кариера в някогашните аварски предели.

Като „предводител на омбрите“ през лятото на 811 г. той ще да е довел в помощ на победения на три пъти от Никифор I Геник свой брат – Крум, войски от авари и славяни, за да се изградят дървени прегради в Източна Стара планина и да бъде победен завоевателят. По този повод в т. нар. Ватикански аноним отбелязва: „*българите наели срещу заплата авари и околните славянски племена*“[67].

Вероятно по време на настъпателните действия в Източна Тракия през 812–813 г. Омуртаг ще да е получил служебна титла „ханski шу-бег“ (=кана сюбиги). По това време той рекрутира нови контингенти от „*авари и славяни*“, така че сигурно е продължавал да носи прозвището О(м)бритаг[68]. С други думи Омбритаг, както и Муртаг(он), са вероятно имената, които Крумовият брат използва, когато е негов военоначалник и управител на новозавладяни територии отначало в Карпатския басейн, а след това в Източна Тракия.

4.3. Името **Омуртаг (Омортаг)**, както личи от многобройните изсечени по негова заповед каменни надписи, е официално. По своя състав и семантика то е двусъставно. Първата съставка *Omour- (Omor-)* следва да бъде търсена в тюркските или в гръцкия езици.

В тюркските езици официалното, засвидетелствано преди всичко в домашни паметници, име на владетеля, като че ли насочва към реконструиране на смисъла на неговото

рождено име по посока на хипотезата за неговия произход от скалистите Карпати. Дали това е така, трябва да се произнесат специалистите-езиковеди. Тюркското съществително ömür означава „*живот*“, а отглаголното съществително ömürlüg – „*жизненият*“, „*свързан с живота*“[69]. Възможно ли е тогава, в съчетание със частицата –täg, името да е носело значение „*жизненият*“, „*подобният на живота*“?[70].

Официалната употреба на именните форми **Омуртаг (Омортаг)** подсказва, че то е разкривало свое значение със сигурност в гръцкия език, на който са не само византийските източници, но и първобългарските епиграфски текстове. Предпочитанието към тях там е безспорно. По-горе посочих, че втората съставка *–tag, -tagon* означава „*военен предводител*“, или „увенчан“, т.е. „коронован“. Субстантивираната форма на гр. дума ὅμορος означава „*съсед*“, така, че в най-общия си смисъл името би трябвало да носи паралелен смисъл: буквално „*съседът-предводител*“, а по същество: „*предводителят на съседите*“. Сред арменоезичното население в Източна Тракия, то със сигурност е придобивало и смисъл на „коронованият съсед“.

Основанията за възприемането и налагането на това име трябва да търсим най-късно в периода след сключване на тридесетгодишният мир с Византия през 815 г., както и неговото предоговаряне през 820 г. Хамбарлийският надпис (№ 47) говори за територия, наречена „саракton“ (от тессаракton!) и сочи за негов ръководител „братът на Крум“. Лъв Дякон нарича през втората половина на X в. пограничната територия между двете държави τὴν ὅμορον, т. е. „*съседната (и крайгранична на Мизия)*“[71]. Разполагаме със сериозни основания да потвърдим становището на предишни изследователи, че прокараната през нея землена преграда „Еркесия“ е резултат от сключения от Омуртаг мир със своя южен съсед и е негова лична инициатива[72]. Никак не е изключено, валът да е бил назоваван от своите съвременници – българи – „Омуртагов“, а от гръкоезичното население – „*на съседа*“, „*съседният*“.

По време на своето управление „*великият хан Омуртаг*“ отстоява напълно това си официално прозвище. Основното в неговата дейност е, както се знае, прокарване на граници не само откъм Византия, но на североизток към Хазарския хаганат, и особено настойчиво спрямо Източнофранкската държава. В този смисъл гръцкото значение на неговото име може да бъде преосмислено от българска гледна точка като „*прокарващият граници*“ владетел.

5. Други прозвища

С личността на Омуртаг могат да се свържат и две други имена, споменати в източниците във връзка със събития от първите години след неочакваната смърт на Крум (13 април 814 г.). Става дума за тези на **Дукум и Дицевг (Диценг)**, посочени в Синаксара на Цариградската църква като приемници на Крумовия престол. Това съобщение, както е известно, предизвика дискусия. Едни от учените приемат неговата информация буквално и безкритично и отреждат на Дукум и Дицевг, а някои и на споменатия в Месецослова на Василий II също като наследник на Крумовата власт – **Цок** (Τζόκος, Цокь)[Ϛ], управление в рамките на по-малко от година[74]. В. Гюзелев, позовавайки се на Маламировия надпис, отхвърли мотивирано възможността Крум да е имал друг приемник, освен Омуртаг[75]. Какви са обаче основанията на посочените източници да твърдят, че носителите на тези имена са на български владетели? Отговор на този въпрос досега няма.

Според мене това е така, защото те са прозвища (“псевдоними)“ на самия Омуртаг. Ето и доказателствата за това.

5.1. Първото от тях – **Δούκουμος, Дꙋкꙋмъ –** има ясен тюркоезичен произход[76]. Произлиза от тюркската дума токум (руническото: ТУКМ) и означава „родственик, роднина“,

а има известни основания и „едноутробен брат“ (?)[77]. Следователно, „името“ произлиза от (пра)български термин, изтъкващ близката роднинска връзка на Омуртаг с владетеля Крум.

Така че Дукум е тъждествен на Омуртаг, както беше писал още през 30-те години В. Бешевлиев, но впоследствие се отказа, приемайки неговата идентичност само с брата на Крум. Всъщност, взети заедно и двете негови заключения са верни: Дукум е Омуртаг, „*родственик*“ и *брат* на Крум, и това е негово българско прозвище (епитет?).

5.2. Името **Дицевг (Дитценг)** (Δὶτζευγος, Дiтцєнгъ)[78], „наследникът“ на Дукум, може да се приеме за гръкоезично, византийско прозвище на Омуртаг. Съставено е от наречието διά и съществителното ζεῦγος, [79]. Взети заедно, те означават „*разкъсаният (разделеният),* т. е. *разпрегнатият ярем*“[80]. Изглежда че така византийците са си представяли състоянието на българското управление непосредствено след смъртта на Крум. След април 814 г., когато „зевгосът“, сиреч тандемът между Крум и неговия брат Омуртаг престанал да съществува и държавните работи в съседна и опасна за Византия България били поети само от последния, той ще да е бил образно приет за „*Дизевг*“. Славянската форма на името е просто опит за транскрибция на гръкоезичната. Не мога да не посоча все пак, че тя е близка до записаното от Йорданес име на сина на Атила – *Dintzic*[81].

Горното обяснение подкрепя застъпената по-горе теза, че България през първите 10 години на IX в. и особено след събитията от 811 г., е управлявана от „дуумвират“ на братята Крум и Омуртаг. Пряко известие за това предлага, както изтъкна А. Грегуар Scriptor incertus [82]. Въз основа на неговите сведения, той стигна до разчитане в Хамбарлийския надпис (№ 2) на израза „*първият архонт Крум, Старият*“. В. Бешевлиев го отхвърли, но без аргументи. Изнесените по-горе данни подкрепят косвено четенето на А. Грегуар[83]. Ретроспективно за това говори и значението на прозвището *Дизевгос*. Косвена подкрепа за това дава и Търновския надпис, където останалия току-що сам на върха на държавното управление, нарежда изписване на своето име като Ωμο-μορταγ. С представката към него владетелят се афиширал не само като „*със силни плещи*“, какъвто може би е смисълът на неговото тюркоезично име (срв. omrav, omur- „*горна част от гръдта*“, „*нещо изпъкнало, издадено напред*“, „*рамо*“)[84], а използвайки средствата на играта с думи, е афиширан и като ὠμο-κρατής, сиреч макар и сам след смъртта на своя брат, той е „*управляващ с неукротима сила*“.

Още по-ясно за съвместна власт на братята Крум и Омуртаг говори името Изотъ цѧрь от Българския апокрифен летопис[85]. Според автора, то е носено от приемника на Испор (Аспарух). Но тъй като той е посочен за единствен владетел между него и княз Борис, няма съмнение, че става въпрос за събирателен образ на владетелите от VIII и първата половина на IX в. В. Гюзелев изказа обосновано предположение, че в образа на Изот цар са контаминирани в частност образите на Тервел и Омуртаг. Посочените „реалии“ от управлението на Изот обаче позволяват това преди всичко с Омуртаг и в по-малка степен с Тервел. Обединяването на двамата след края на XI в. в един образ изглежда се основава на това, че и двамата са имали признат от Византия „кесарски“ или „царски“ титул. За нас тук е важно значението на името. То произлиза вероятно от гръцкото ἰσότης (ἡ), което означава „*равенство, еднаквост* и *равноправие*“. С него авторът е акцентирал изглежда върху „равенството“ на „царете“ Тервел и Омуртаг, а може и да е загатнал за съвместното управление на държавата от Крум и Омуртаг, като същински основоположници на българския царски род.

5.3. Пред сериозни предизвикателства ни изправя името Цок за владетел, управлявал след смъртта на Крум. То обикновено се сближава с името на ичиргу-булията. Тук,

споменато само в Хамбарлийския надпис (№ 47). Ако гръцкият напис е точен, то е близко по фонетичен състав до консонантната форма на тюркската дума tokum, която означава „*родственик*“ (вж. по-горе) и е може би указание за родствени връзки на ичиргу булията с управляващите братя Крум и Омуртаг.

Името Τζόκος е с различен напис и може да се сближи с тюркския глагол toqu- „чукам, удрям, бия“. В тюркската ономастика имена с подобен корен се срещат често, очевидно изтъквайки боевите качества на воините[86]. Прави впечатление неговата близост до Дукум (Докум?), която загатва и за възможността Цок да е прозвище на реалния приемник на хан Крум – Омуртаг. В славянски Пролог от XIV в. Цок е наречен Четкатъ и някои изследователи са склонни да го идентифицират с ичиргу-булията Тук или пък с длъжността чигот[87].

По-сигурна изглежда връзката на Цок с Τζυκος, което В. Бешевлиев разчита в надпис № 43, издаден през 820 г., т.е. по времето на хан Омуртаг[88]. Бешевлиев приема тъждеството на владетеля Τζόκος със ὁ Τζυκος от надписа, но смята последния за ичиргу-булия, отъждествявайки го с Тук (Toukos вместо Tzoukos). Не бива да забравяме обаче, че „безбожният“ Tzokos е посочен в Менологиона като приемник на Крум и на тази основа следва да бъде идентифициран със самия Омуртаг. Още повече, че в надпис № 43, макар и откъслечно, фигурира думата „*брата му*“, която може би следва да свързваме отново с покойния Крум. На тази основа следва да се допусне за възможно Цок да е още едно прозвище на „многоименния“ Омуртаг. Това се подкрепя донякъде и от запазения на редове 8 и 9 от надпис № 43 израз: *τὸ ονομα ἐστίν*. Той стои след думата „*брата му*“, така че е възможно чрез него да е посочено истинското име на въпросния Τζυκος. Неговото задоволително семантично изясняване изисква обаче пространно изложение[89]. Засега може да се изтъкне само, че с водещо значение е формата Τζυκος, засвидетелствана в домашен паметник и следователно, предаваща по-вярно същинския напис, а оттам и значение на едно владетелско прозвище.

Следователно Τζόκος изглежда да е вариант на прозвище на владетеля Омуртаг. Аналогично понятие фигурира в текста на „За церемониите“ на Константин Багренородни като τζόκων (мн.ч.), което Райске превежда със stipites „тежки ковашки чукове“[90]. В речника на Софоклес се сочи, че τζόκος е дума с персийски произход (tsha-kudzh) и означава „чук за трошене на камъни“[91]. Особено важно е да се изтъкне, че от персийски във византийския гръцки език е навлязъл и глагола τζουκανίζω (τζυκανίζω), (от перс. tshu-qan) [92]. В този смисъл прозвището за въпросния Крумов приемник изглежда да е в смисъл на „Чукът“, може би във връзка с ударите, които той систематично е нанасял върху византийските градове и крепости в Тракия[93].

В заключение трябва да посоча, че анализираният документален материал позволява да се даде по-конкретна, по-пълна и исторически обоснована представа за хан Омуртаг от времето на неговото управление заедно с Крум и след това, като самостоятелен владетел. Анализираните факти дават нова насока в решаването на редица въпроси от сферата на външната и вътрешна политика, както и на материалната и духовна култура на България в края на VIII и особено през първите две-три десетилетия на IX в. На постигнатото обаче следва да се гледа само като начална стъпка към тяхното сигурно решение.

КАНАС ЮВИГИ ОМУРТАГ (ОК.770 ?–831)
(ОПИТ ЗА „CURRICULUM VITAE“)

I. ВЕРОЯТНО РОЖДЕНО ИМЕ: **MORTAG\MOURTAG.**
ВЪЗМОЖНО ТЮРКОЕЗИЧНО ЗНАЧЕНИЕ: „ПОДОБЕН НА ПЛАНИНА“ „ПОДОБЕН НА ЖИВОТА (ЖИЗНЕНИЯТ)“, „ПЛАНИНСКИЯТ ОРЕЛ“ И ДРУГИ

II. ВЕРОЯТНО МЕСТОРОЖДЕНИЕ: **ТРАНСИЛВАНИЯ И ДН. ИЗТОЧНА УНГАРИЯ**

III. ВЪЗМОЖЕН ПРОИЗХОД: **„ПАНОНСКИТЕ БЪЛГАРИ – ОНОГУНДУРИ И КУТРИГУРИ“**

IV. РОДСТВЕНА ВРЪЗКА: „**СЕВИНЧ ИНИ“ (=ЛЮБИМ/ЛЮБЯЩ ПО-МАЛЪК БРАТ)** НА КА(Г)АН (?) КРУМ, АРХОНТ НА БЪЛГАРИЯ (СЛЕД 796 – 13 АПРИЛ 814 Г.)

V. ПЪРВОНАЧАЛНА КАРИЕРА: УПРАВЛЯВАЩ ЗАВОЮВАНИТЕ КЪМ 803-805 Г. ИЗТОЧНИ И ЮГОИЗТОЧНИ ЧАСТИ ОТ АВАРСКИЯ ХАГАНАТ, ЗАСЕЛЕНИ С **OMBRI** (АВАРО-СЛАВЯНСКО И БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ). ПРОЗВИЩЕ ИЛИ ТИТУЛ: **OMBRITAG (=“ПРЕДВОДИТЕЛ НА ОМБРИТЕ“)**

VI. ВОЕННА КАРИЕРА: КОМАНДВАЩ (**TAGOS**) НА ВОЙСКИ ОТ АВАРИ, СЛАВЯНИ И БЪЛГАРИ, ПРИТЕКЛИ СА НА ПОМОЩ НА КРУМ ПРЕЗ ЮЛИ 811 Г. **С РЕШАВАЩА РОЛЯ ЗА ПОБЕДАТА НАД НИКИФОР I ГЕНИК.**

VII. ВОЕННА КАРИЕРА В ПЕРИОДА 811 – 814 Г. ГЛАВНОКОМАНДВАЩ БЪЛГАРСКИТЕ ВОЙСКИ И УПРАВИТЕЛ (ХЕГЕМОН) НА ТЕС(САРАКТОНА) В ТРАКИЯ. РАНГ И ТИТЛА: **KANA SUBIGI (=ХАНСКИ ШУ-БЕГ), Т. Е. ГОСПОДАР НА ВОЙСКАТА.**

VIII. ПОЛИТИЧЕСКА КАРИЕРА ЗА ПЕРИОДА 811 (?) – 814 Г.:
ВТОРИ АРХОНТ (?) НА БЪЛГАРИЯ

IX. ЕДНОЛИЧЕН ВЛАДЕТЕЛ (АПРИЛ 814 – 831 Г). ТИТУЛ: „**КАНАС ЮВИГИ“ (=KEANUS MAGNUS, ВЕЛИК КАН (ХАГАН), ВАСИЛЕВС НА БЪЛГАРИТЕ И „ОТ БОГА АРХОНТ НА БЪЛГАРИЯ“**.

X. ОФИЦИАЛНО ИМЕ: **OMO-MORTAG\OMOURTAG\OMORTAG И ДР.**
ВЪЗМОЖНИ ЗНАЧЕНИЯ:
– ТЮРКОЕЗИЧНО: – „ДЕБЕЛ“ (ОТ JUMURTAG) (ПО ТОМАШЕК) (?)
– „ОРЕЛЪТ“ (ОТ ЧУВ. YUMYRT И ПОД.)
„ПЛАНИНСКИЯТ ОРЕЛ“ (?)
– „ВЪЗВИСЕНИЯТ НА ПЛАНИНАТА“ (ПО А. ВАМБЕРИ) (?)

– ГРЪКОЕЗИЧНО: БУКВ. **ПРЕДВОДИТЕЛЯТ-СЪСЕД** (ОТ OMOROS-TAGOS)

XI. ПРОЗВИЩА:
– **KOUTRAGOS (“КУТРАГ“);**
– **DOUKOUMOS (“РОДСТВЕНИКЪТ“);**
– **DITZEUGOS (“РАЗДЕЛЕНИЯТ (РАЗПРЕГНАТИЯТ) ОТ ЯРЕМ“);**
– **TZOKOS – „ХАНЪТ-ЧУК“ (?);**

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ников, П.** Хан Омортаг и кавхан Исбул.- *БИБ,* IV, 1931,1, 1-55; **Бешевлиев, В.** Кан сюбиги Омуртаг. Културен възход.- В: **Бешевлиев, В.** *Първобългари, История.* С., 1984, 140-154*;* **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII-XIV век.* С., 1999, 144-166 (автор: В. Гюзелев); **Андреев, Й.** *Българските ханове и царе VII-XIV век. Историко-хронологичен справочник.* С., 1988, 37-43; **Ангелов, П.** *България и българите в представите на византийците (VII-XIV в.).* С., 1999; **Овчаров, Д.** *Омортаг, кана сюбиги, от Бога владетел на българите.* С., 2002.

[2] **Божилов, Ив.**, **Гюзелев, В.** *Цит. съч.*, с. 145.

[3] **Мавро Орбини.** *Царството на славяните*, кн. I, 1601. София, 1983, с. 621; **Паисий Хилендарски.**. *История славянобългарская*. София, 1972, с. 77-78.

[4] *ГИБИ,* IX, II, с. 63.

[5] **Божилов, И., В. Гюзелев.** *Цит. съч.*

[6] *ГИБИ***,** XI, с. 136; *ГИБИ***,** V, с. 156**.**

[7] **Златарски, В.** Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет.- В: *Избран и произведения, I.* С., 1972, с. 397.

[8] *ГИБИ***,** V, с. 119.

[9] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи.* С., 1979, № 13, с. 127 и сл.

[10] Вж. по-обстойно: **Георгиев, П.** Маламировата хроника –опит за нов прочит и коментар.- В: *Сборник в памет на проф. Василка Герасимова.* С., 2011, под печат.

[11] **Sophokles, E.** s.v. (p. 839). Изглежда става дума за производна на глагола παππάζω ὸ πάππᾶς**.**

[12] Думата *„**эд**“*е със значение на „добрият, скъпият“, а „***ада***“, „***ата***“ „*баща*“, „*батюшка*“. Срв. **Батманов, И. А.** *Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности.* Фрунзе, 1959, с. 176, 198. В Онгинския рунически надпис А. ф. Габен прочете *atačym*, в превод на руски „*мой батюшка*“. Срв. **Кляшторний, С. Г.** *Древнетюркские рунические надписи как источник по истории Средней Азии.* Москва, 1964, с. 68, вж. с. 64, бел. 61.

[13] Срв. руското „дядя“, употребявано като почтително обръщение към близък родственик по бащина или майчина риния (за „чичо“, „вуйчо“) или към предците изобщо. Срв. **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка, I.* Москва, 1986, с. 561.

[14] **Gueorgiev, P.** Une contribution complémentaire á l`inscription-graffiti protobulgare de Plisca.- *Bulgarian Historical Rewiew, 2002, 1-2,* 8-9. Срв. **Абрамзон, С. М.** О некоторых терминов родства в тюркских языках.- В: *Turcologica. К семидесетилетию акад. А. Н. Кононова.* Ленинград, 1976, с. 204-207. Срв. за написа на термина: *Древнетюркский словарь***.** Ленинград, 1969, 210-211, 253, 261.

[15] **Батманов, И. А.** *Цит. съч.,* с. 201.

[16] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 110.

[17] **Пак там,** с. 65 и сл.

[18] *Древнетюркский словарь*, с. 497.

[19] Вж. **Фехер, Г.** *Остатъци от езика на дунавските българи.- ИБАИ*, V, 1928-1929, 144-145.

[20] **Пак там**, с. 210; **Малов, С. Е.** *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.* Москва-Ленинград, 1959, с. 94. В някои диалекти *ini*, освен значението си „*младшият*

родственик“, означава конкретно: „*брат*“, „*племенник*“ и изобщо на „*млад*“, „*малък*“ и други значения. Срв. **Севортян, Э. В.** *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва, 1974, 362-363.

[21] **Бешевлиев, В.** *Цит. съч.,* 108-109.

[22] **ГИБИ,** III. София, 1960, с. 289.

[23] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* 173-174; **Георгиев, П.** *Българският саракton в Тракия*.- Археология, 2007, 1-4, 192-205.

[24] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* 115-116.

[25] **Божков, Ат.** *Миниатюрите към Мадридския ръкопис на Йоан Скилица.* С., 1972, обр. 26.

[26] **Пак там,** обр. 27.

[27] **Moravczik, Gy.** *Byzantinoturcica, II.* Berlin, 1958, p. 218.

[28] **Гумилев, Л. Н.** Удельно-лествичая системма у тюрок.- *СЭ*, 1959, 3, с. 20; **Косвен, М. О.** Авункулат.- *СЭ*, 1948, 1, 3-46.

[29] *ГИБИ***,** II, с. 230.

[30] **Радославов, Цв.** *Титлите на българския владетел.- ИБАИ*, V, 1928-1929, с. 162.

[31] *ГИБИ***,** II*,* с. 231 и сл.

[32] *ГИБИ*,V, с. 193.

[33] *ГИБИ***,** II*,* с. 88 и сл.

[34] Лъв Дякон нарича победеният от русите на Светослав български цар Петър I (927-969) ἡγέτωρ, т. е. предводител на мизите. Срв. **Лев Диакон.** *История*, V,2. Пер. М. М. Копыленко, комментарией М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. Москва, 1988, с. 44, бел. 14 (с. 189).

[35] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, 65-67.

[36] Аналагочна ситуация описват древнотюркските надписи на Билге каган и Тонюкук. Там титлата главнокомандващ на войските (*apa tarqan*) получава по-малкия брат – Кюл-тегин. Срв. **Кляшторний, С. Г.** Храм, изваянияи и стела в древнетюркских текстах. – *Тюркологический сборник 1974 года*. Москва, 1978, с. 254.

[37] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* № 57, 200-201.

[38] **Пак там,** № 56, с. 192 и сл.

[39] **Пак там,** № 59-69, с. 212 и сл.

[40] **Бакалов, Г.** *Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии).* С., 1985, с. 85.

[41] **Tomaschek, W.** *AEM* XVII, 1894, 200; XIX, 1896, p. 238; **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 65.

[42] *ГИБИ***,** V,1. С., 2001, с. 25.

[43] **Georgiev, P.** *Абодритите-преденеценти в междуречието на Тиса и Дунав през IX в. (на англ. ез.)…., под печат*

[44] В този смисъл е твърде вероятно според мене, думата kanas да е редуциран запис на същинското ka(ga)nus magnus.

[45] **Moravczik, Gy.** Op. cit., p. 217-218. Срв. **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове, I,1.* С., 1970, 376-377, бел. 1.

[46] Това изглежда се основава на практиката тюркските владетели да носят по няколко имена: лично (“зверинно“), както и официални названия – титли или прозвища. Срв. **Гумилев, Л. Н.** *Древние тюрки*. Москва, 1993, 57, бел. 20. Срв. ономастичната таблица с. 464 и сл., където са посочени и срещаните в източниците чуждоезични форми на владетелските имена.

[47] **Златарски, В.** *История*, с. 376.

[48] **Михайлов, Ст.** Прабългарското име на хан Омуртаг.- *Исторически преглед,* 1992, 10, 69-71.

[49] Не е изключено с тази съзнателно усложнена форма на името на владетеля, която виждаме единствено в Търновския надпис, изсечен немного след 814-815 г. да е направена алюзия за личността на Омуртаг като „братско *рамо*“ на Крум.

[50] *Древнетюркский словарь***,** с. 527.

[51] Много интересно е, предвид на участието на арменска аристокрация в управлението на българската държава след 813 г. това, че в арменския език царската титла „*тагавор*“ (от „*таг*“– „*венец*“) означава „*короноваият*“. Срв. **Юзбашян, К. Н.** *Армянские государства эпохи Багра-*

тидов и Византия IX-XI вв. Москва, 1988, с. 70-71 и сл. За перс. *tăg „корона*“ в Codex cumanicus, вж. **Стоянов, В.** *Куманология. Опит за реконструкция.* С., 2006, с. 162.

[52] *ГИБИ***,** VI, с. 233.

[53] *ГИБИ***,** V, 114-115.

[54] Според Г. п. Аянов в Северна Странджа е запазен хидроним „Муртагон“. Срв. **Димитров, Б.** Созопол.- В: *Български средновековни градове и крепости, 1.* Варна, 1981, с. 393, бел. 24.

[55] За връзките на Крум и неговите наследници с българите от Карпатския басейн, вж. **Engel, J. von.** *Geschichte der Bulgaren in Moesien.* Halle, 1797, S. 278; **Палаузов, Сп.** Векът на българския цар Симеон.- *В: Избрани трудове*. С., 1974, с. 94 и сл.; **Мутафчиев, П.** *История на българския народ (681-1323).* С., 1986, с. 131; **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава, 1.* С., 1979, с.11-13, 16-20, 32-36 и сл.; **Boba, I.** *The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities.*- Bulgarian Historical Rewiew, 1983, 1, p. 74-75; **Георгиев, П.** Унно-болгары в Карпатском бассейнеV-IX вв. (опыт исторической характеристики).- В: *Болгарский форум. Казань, 2011, под печат*; Тервеловите „чичовци от Солунско и Кисиниите“ (към интерпретацията на Мадарския надпис I, с) – *Приноси към българската археология*, VII, 2011, под печат.

[56] *ГИБИ***,** *V***,** с. 252.

[57] **Пак там,** с. 247.

[58] *ГИБИ***,** IV, с. 334.

[59] **Съботинов, А.** *България при цар Самуил и неговите наследници (976-1018).* С., 2008. По тази причина изглежда, последният представител на царската власт от епохата на Първото българско царство Петър Делян, търсейки подкрепа за своето движение, целящо възстановяване на българската държавност, по думите на Скилица-Кедрин: „*стигнал до Морава и Белград, които са крепости в Панония, намиращи се по брега на Истър, в съседната със земите на краля на Турция*“ и там „*разгласявал*“, че не само е син на Самуиловия първороден син Роман, но още и „*води потеклото си от българите*“. Тези думи на Петър Делян, според една от добавките към текста на хрониката, били „*убедително стъкмени*“, сиреч почиващи на реални доводи. Срв. *ГИБИ***,** V, с. 302 и добавките под линия. За нас тук е важно, че исторически подплатената си агитация за своя български произход Петър Делян е съсредоточил именно в съседните на Унгарското кралство (откъдето произхождала неговата майка) земи на Панония. Много е вероятно, според мене, в Панония Петър Делян да е доказвал правото си над българската корона като се е позовавал на това, че българските владетели от IX и X в. са произлезли от някогашните земи на аварите.

[60] *ГИБИ***,** IV, с. 217.

[61] Преглед на мненията у: **Шишманов, Ив.** Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името българи.- *Сб. Народни умотворения,* 16-17, 1900, с. 574; **Moravczik, G.** *Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischenQuellen.* Berlin 1958, S. 217; **Симеонов, Б.** Произход, структура и значение на личното име на хан Омуртаг.- *Български език,* 1984, 6, 540-542.

[62] **Nemeth, J.** *Произход на имената „Кобратъ“ и „Есперюхъ“.- ИИД*, XI-XII, 1931-2, 174-175.

[63] **Pohl, W.** *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München, 2002, 112-113, 223, 323; **Ковачевиh, Й.** *Авари на Јадрану.* Београд, 1966, 53-81.

[64] **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка, III. Москва, 1987, с. 107.* За използването на понятието „обри“ за авари и други народи – исполини, наложили властта си над славянско население, вж. **Илиев, А. Т.** Българските предания за исполини, наречени елини и латини.- *СбНУ*, III, 1890, 183-184; IV, 1891, 231-256.

[65] *ГИБИ***,** IX, 2, 62-63.

[66] **Георгиев, П.** Унно-болгары в Карпатском бассейне, под печат; **Същият.** Тервеловите „ чичовци от Кисиниите“…, под печат.

[67] *ГИБИ***,** IV, с. 13.

[68] За това ни информира изрично Scriptor incertus, отбелязвайки изрично, че българските войски в Тракия са включвали и контингенти от „*аварите и от всички племена*“. Срв. *ГИБИ,* IV,

с. 23. Не може да има особени съмнения, че те са се намирали под командуването на Крумовия брат Омуртаг и са съставлявали неговата „*собствена войска*“.

[69] *Древнетюркский словарь***,** с. 385.

[70] **Малов, С. Е.** *Памятники древнетюркской письменности Монголи и Киргизии.* Москва-Ленинград, 1959, с. 104: например: танритäг „небоподобен“. Вж. още: *Древнетюркский словарь***,** с. 385.

[71] *ГИБИ***,** V, с. 255.

[72] **Георгиев, П.** Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – В: *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско.* С., 1999, 131–140; Българският саракton в Тракия, 197–199.

[73] *ГИБИ***,** VI, с. 55; **Златарски, В.** *История*, с. 379, 550–552.

[74] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *Цит. съч*., 144 и пос. там автори.

[75] **Гюзелев, В.** За наследника на хан Крум на българския престол. – В: *Сборник в памет на проф. Александър Бурмов.* С., 1973, 137–142.

[76] **Moravczik, Gy.** *Op. cit*., 120.

[77] **Батманов, И. А.** *Цит. съч.*, с. 207. Срв. toqum II и toγum II в *Древнетюркский словарь***,** с. 577 и 572. В древнотюркските надписи думата за „родственик“ е tägi. Срв. **Малов, С. Е.** *Памятники,* 1959*,* с. 429. Това подсеща за възможност съставката -tag в името на Омуртаг да означава „родственик“(?).

[78] **Moravczik, Gy.** *Op. cit*., 118-119.

[79] Буквата „алфа“ между тях е била заменена с „тау“, вероятно в резултат на преписваческа грешка или като опит името да се чете като „Дицевг“, вместо „Дизевг“ (срв. със славяноезичния запис).

[80] С това значение (“развод, скъсване, разединение“) се употребява διαζύγιον и във всекидневния език на византийската столица, като там е означавал още: „стоящите в двата противоположни края на масата с U-образна, подобна на хомот, форма“. Срв. за това **Dagron, G.** Constantinople immaginaire. Etudes sur le recueil des Patria. Paris, 1984, p. 72.

[81] *ЛИБИ***,** I. С., 1958, с. 361. Срв. гръкоезичния запис на същото име: Δεγγιζὶχ Срв. *ГИБИ***,** I. С., 1954, 124-127.

[82] **Grégoire, H.** *Les sources épigraphiques de l`histoire bulgare*.- *Byzantion*, IX, 1, 1934, p. 753, n. 2.

[83] За съвместно управление на братята Атилла и Бледа у хуните ни информира Павел Дякон, като нарича Бледа „*брат и съуправник*“ на Атилла. Срв. *ЛИБИ***,** *I*, с. 407. За съвместно управление на няколко братя в Западнотюркския хаганат говори Менандър. Срв. *ГИБИ***,** II, с. 230.

[84] **Севортян, Э. В.** *Цит. съч.*, 453-455.

[85] **Иванов, Й.** *Богомилски книги и легенди.* С., 1970, с. 282.

[86] *Древнетюркский словарь*, с. 577. Примери за имена, подобни на Цок, в тюркоезични среди, вж. у: **Бешевлиев, В.** *Miscelanea protobulgarica.- ИНМВ*, 22 (37), 1986, с. 24 и сл. За генетивната форма (Israel) Τζόκου (от название на епископско седалище?), вж. **Mansi.** XVII A 376 e. Срв. **Soustal, P.** *Tabula Imperii Byzantini, 6: Thrakien.* Wiena, 1970, p. 490.

[87] **Златарски, В.** *История,* с. 378, бел. 4; **Moravczik, G.** *Op. cit.,* S. 314; **Бешевлиев, В.** Крумовите наследници Дукум и Дицевг. Преследване на християните.- *В: Първобългари. История.* С., 1984, бел. 20, с. 205.

[88] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* 166-167; **Същият.** *Прабългарски епиграфски паметници.* С., 1981, 114-115.

[89] На този заплетен въпрос ще се спра в отделна работа.

[90] **Constantinus Porphyrogenetis.** *De ceremoniis, II, 44. ed. Reskii.* Bonnae, 1829, p. 660,3.

[91] Срв. **Sophokles, E**., p. 1080 (s.v.).

[92] В малкия надпис на Кюл-тегин, ред 53 (13), както и в този на Тонюкук, формата „Чикан“ (čyqan) се тълкува като титул (според П. М. Мелиоранский със значение „каменоделец“). Срв. **Малов, С. Е.** *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.* Москва, Ленинград.,1951, с. 33, 43, 377.

[93] Срв. *Travaux et Mémoires*, p. 300, n. 35, където, според речника на Софоклес, се предлага превод като „налбантски чук“ (чук за подковаване).

THE GREAT KHAN OMURTAG (814-831) – PROSOPOGRAPHIC NOTES

Pavel Georgiev

Abstract

The paper gives an overview of the traditional sources for the elucidation of the person of khan Omurtag and offers a novel reading of some illegible words from the so-called First Bulgarian Inscriptions (nos. 2, 13, 43). The ruler's names and sobriquets of Omurtag are presented and analyzed from linguistic and historic point of view as new evidence.

The main problems are the following: 1. the kinship relation between Krum and Omurtag; 2. the place and role of Omurtag in the state government until his ascension to the throne; 3. his title, names and sobriquets before and after the year 814.

A new reading of some main points in inscriptions nos. 2 and 13, a study of Byzantine sources as well as of the explanatory inscriptions of miniatures containing the image of Omurtag in the Madara manuscript of John Skylitzes' chronicle gives grounds for the conclusion that Omurtag was Krum's younger and 'dear' brother unnamed by Byzantine authors and in the First Bulgarian inscriptions.

It is concluded that during khan Krum's lifetime his brother Omurtag was a 'hegemon', i.e. 'leader of the army', which corresponds to the true meaning of the Turkic title 'khana subigi' (=khan's su-begi). Parallel with the official 'archon' inherited from Krum, Omurtag used this home title as a sole ruler as well, but maybe with a changed pronunciation: 'kanas uvigi', i.e. 'great (glorious) khan' (keanus magnus, chaganus, βασιλεὺς Βουλγάρων).

The author assumes that the numerous nominal forms with which Omurtag (as well as the indeterminate Krum's successor) is associated in sources refer solely to Krum's 'younger brother' and his nearest successor to the throne. This assumption is based on the Turkic tradition of the ruler bearing one or more official names, besides his name at birth: epithets and sobriquets. In his opinion the birth name was probably Turkic in meaning but hard to determine. The ruler's nominative forms have Turkic or Greek origin and correspond to major stages of Omurtag's career as a military commander and ruler (see Addendum). The semantics of most of them reveal Omurtag's role and place in the state government.

In conclusion, the offered elucidation of the person of khan Omurtag was made possible by using all the available sources, analyzing the facts and drawing sound conclusions. However, it is only a step in the further more certain solutions of the problems under discussion.

МЕДАЛЬОНИТЕ НА ХАН ОМУРТАГ (814–831)

Иван Йорданов

Преди повече от *тридесет и пет* години за пръв път се докоснах до медальона на хан Омуртаг. Връщането ми към този паметник се дължи не толкова на нова информация и натрупан опит, колкото на желанието ми да се хвърли един поглед назад във времето, за да се предостави странична информация за историята на това безспорно откритие.

Всеки има своята Голгота или грешки, още повече че голяма част от лицата, имащи отношение към това откритие са вече покойници.

Ще започна с това, че през 1974 г. бе създаден Филиал на АИМ при БАН в град Шумен и аз бях привлечен за доста претенциозната номенклатурна длъжност – специалист-нумизмат. Преведено на разбираем език това е най-ниската степен в академичната кариера.

С преместването ми в Шумен не прекратих работата си по моята дисертация на тема „Монети и монетно обръщение в Източна България 1081–1261 г.“, дори напротив, след изчерпване на материала от музеите в Югоизточна България, който се оказа доста оскъден, предимно от монетни съкровища, попаднах на изобилие от материал в Североизточна България и най-вече в Преслав. При това бе материал, до който не се бе докосвал никой преди мен. Имам предвид легендарния Майкъл Хенди, който беше прошетал Южна България и съкровищата съхранявани в тамошните музеи бяха приложени в неговата книга, изиграла ролята на революция в средновековната нумизматика на Балканите[1].

След като приключих с материала от Преслав, Шумен и близките околности, аз се свързах с колегите от Търновския филиал на АИМ. Те отговориха изключително радушно на моето желание, да прегледам и ползвам монетите от разкопките им, като се надяваха да ползват моите определения за своите отчети и публикации. Не бива да се забравя, че по това време у нас липсваха специалисти по средновековна нумизматика. Проф. Тодор Герасимов беше покойник, а и самият той бе привърженик на тезата преди М. Хенди т.е., че това са провинциални монети, сечени по времето на Комнините (1081–1185). Неговият приемник – Йорданка Юрукова избягваше този вид монети. Още не бяха са появили Владимир Пенчев, Константин Дочев и др. от новата генерация нумизмати.

Филиалът на АИМ във Велико Търново тогава се помещаваше в една бивша туристическа спалня, която се намираше на хълма Царевец, пред самия вход на крепостта. Започнах работа обект по обект. Колегите ми връчваха кутии, най-вече от обувки, в които бяха подредени по инвентарни номера намерените при разкопки монети. Едни от най-обилните бяха от разкопките на Петър Славчев.

Така преминавайки пликче след пликче, попаднах на необичайна едностранна златна монета. Трябва да си призная, че по това време нямах особен опит с византийските монети, но все пак ставаше дума за златна монета и прочита на стандартна монета не би ме затруднил. След като не се справих, попитах Славчев, що за монета е това. Той ми отговори, че няма представа, че е била носена на проф. Герасимов и акад. Иван Дуйчев и пр., но те не са казали нищо конкретно и че може би става дума за имитации или фалшификат!

Аз продължих работата си по корубестите монети, но умът ми бе останал в тази странна монета. В главата ми се появи някакво хрумване, но то бе толкова невероятно, че не го споделих с никого, пък и нямаше с кого! Връщайки се в Шумен това хрумване започна да се върти из главата ми. Разбира се не разполагах с никаква илюстрация на паметника, освен моите нескопосани, но верни рисунки. И един ден, както разлиствах сборника Абоба-Плиска отворих на стр. 387 и онемях, там имаше рисунка на подобен паметник под обр.151! Вече бях убеден, че са два и хрумването ми се оформи като идея, че става дума за монетовиден паметник с образа и името на хан Омуртаг! Все пак близо година аз набирах куража.

Нещата се ускориха във връзка с издаването на първия брой на юбилейния вестник „Плиска-Мадара-Преслав“. Ръководителят на нашия Филиал Тотю Тотев (тогава н.с.) обяви, че се събират материали и аз реших, че това ще е един изключителен повод, но разбира се не разполагах с илюстрация и реших, че е редно публикацията да е обща от името на двама ни (с П. Славчев). Спомням си, че му звънях (тогава Филиала разполагаше с един телефон, намиращ се на втория етаж на сградата – някогашно помощно училище зад днешното кино Херсон).

Обясних на Славчев, че това е изключителен паметник и му предложих съавторство, като го помолих да ми изпрати илюстрация. Той нещо промърмори и разговора ни привърши, но в излезлия след няколко дни вестник открих заглавие „Медальон на Омуртаг“, разбира се с единствен автор П. Славчев, придружено с рисувана илюстрация на медальона! Моето име и моята идея въобще не се упоменаваха! Тогава прецених, че това е мое откритие, независимо, че разкопвачът е П. Славчев и се обърнах към проф. Велизар Велков, когото познавах още като студент и който тогава бе зам. директор на АИМ по научната част.

Заявих писмено, че искам да докладвам пред секцията по нумизматика и епиграфика откритието си! Нещата се задвижиха стремглаво. Бе обявено открито заседание в секцията и аз бях поканен. Заседанието беше някъде по обяд или след обяд. Преди това се срещнах с проф. В. Велков, показах му за какво става дума, той ме подкрепи, но ме заведе при другият зам.директор Дойно Дойнов. Причината, освен колегиална подкрепа, бе, че тогава Д. Дойнов бе довереният човек. По-късно той стана заместник на Людмила Живкова в Комитета по култура, защото Велков бе с буржоазен произход! Много развълнувано проф. Велков обясни за какво става дума. Всъщност се дискутираше по административната процедура – имам ли право, когато откривателят е друг! Проф. Велков заяви, че след като толкова години не е публикуван, то разкопвачът заслужава да бъде наказан, че един такъв изключителен паметник остава неизвестен за науката. Д. Дойнов пушейки и криейки се зад димната завеса, като във филмите, попита Велков – със стереотипната фраза „Велков – стоиш ли зад това ?“ Велков отговори утвърдително и двамата дадоха благословията си[2]! Дойнов, като човек с опит, а вероятно такъв е бил и редът, ме посъветва да покажа медальона и на проф. Александър Фол. Не си спомням какви бяха позициите на Ал. Фол по това време, но навярно е бил заместник на Людмила Живкова в Комитета за култура. Същия ден обаче той имаше лекции и аз отидох в Университета, чакайки го пред съответната аудитория. Той излезе през почивката, аз му показах диагледач с диапозитив на медальона! Той го погледна и каза – Да!

Така се стигна до знаменитото заседание на Секцията по нумизматика и епиграфика, на която аз се появявах за пръв път и настина имаше от какво да с притеснявам – бе се събрал елитът на българската археология, епиграфика и медиевистика: чл. кор. В. Бешевлиев, проф. В. Велков, проф. Иван Венедиков, проф. П. Петров, доц. В. Гюзелев, проф.

Г. Михайлов, проф. Живка Въжарова, ст.н.с. Магдалена Станчева и много други, чиито имена не си спомням или пък не съм познавал тогава. Не говоря за домакините ст.н.с. Й. Юрукова, н.с. В. Герасимов и други колеги от секцията. Заседанието бе в кабинета на проф. В. Велков, сегашния директорски кабинет. Спомням си че вратата към кабинета на помощник директора, сега администрация, бе отворена и имаше хора и там, и навън.

След изслушването ми, първия въпрос, който постави проф. Г. Михайлов бе – автентичен ли е паметникът. Това, че е намерен при разкопки, не бе сериозен аргумент. Защото и други подобни сензационни паметници бяха намирани на Царевец, но се оказаха фалшиви и се свързваха с личността на музейния скулптор Димитър Бучински.

Аз отговорих, доколкото можах и все пак основен аргумент бе, че има друг медальон, намерен в началото на века, който потвърждава автентичността на този[3].

Така българската държавност се обогати с още един паметник, при това с образа на един от легендарните български владетели. Това беше, като че ли в реда на нещата. Някак си аудитория бе подготвена за това и имаше очаквания, след появилия се малко преди това един друг изключителен паметник – печатът на хан Тервел като кесар[4].

Това откритие предизвика и публичност, нещо което бе непознато дотогава за мен. Въобще това бе друга епоха, когато появата в една или друга медия бе събитие, контролирано и дирижирано. След заседанието ме грабнаха кореспонденти и ме обсипаха с въпроси, аз отговарях доколкото мога, Велков дообясняваше и т.н. На другия ден аз се паникьосах и се оттеглих не в Шумен, а в Казанлък, където трябваше да прегледам някакви монети и именно там за първи път прочетох в почти всички вестници, какво съм говорил. Това бе и първата ми медийна изява.

Необходимо е да изясня и още една енигма. Всичко това се случи през 1977 г. някъде през юни, без да мога да си спомня точната дата, а моята статия в сп. „Нумизматика“ излезе в 1976[5].

Нещо съвсем елементарно, като се им предвид регулярността в излизането на тогавашните издания. Четвърта книжка за 1976 г. все още не бе готова и главният редактор Й. Юрукова ми предложи да напиша, каквото мога за медальона. За размера на списанието, обемът, който ми бе предоставен (почти цялата книжка) бе изключително щедър жест. Статията, която депозирах, бе написана на барабан и това си личи от допуснатите грешки и пропуски. Поради неизяснените отношения с разкопвача, аз реших да започна с медальона на Шкорпил, като вторият екземпляр от Търново бе само привлечен като паралел!

Не мога да се оплача от липса на внимание и помощ!

Чл. кор. В. Бешевлиев ме прие много радушно в дома си на ул. Любен Каравелов, г-жа Бешевлиева ме почерпи с бонбон и попита за новини от Шумен, последва кратка, но изключително ефективна лекция на специалист от ранга на Бешевлиев относно интерпретацията на надписа върху медальона.

Проф. Иван Венедиков бе така любезен, да ми даде напътствия, как се пише подобна статия, читателят да се държи постоянно в напрежение и в очакване на откритието, а не да го декларираш в началото.

Така се появи моята публикация от 1976 г.

Все пак като реверанс към разкопвача през 1979 г. излезе статия от името на двама ни в официоза на АИМ – сп. Археология. Аз в общи линии повторих това, което вече бях написал, а П. Славчев предостави информация за намирането на медальона на Царевец. Двете работи бяха обединени почти механично от доц. В. Гюзелев, член на редколегията на сп. Археология[6].

Връщам се към началото – през изминалите години нещо съществено не е предложено в интерпретацията на този изключителен паметник. Само констатирам, че той

влезе в употреба доста активно. Може да се каже, че няма изследване от какъвто и да е характер, касаещ българската история през IX в., в което да не е използван[7]. Медальонът бе включен и в нумизматичните каталози, отнасящи се до Средновековна България[8].

Всички те приеха моето четене и идентифициране, като всеки според темата на своето изследване и възможности отнемаше или добавяше нови щрихи към това явление.

В две изследвания бе направен опит за качествено нова интерпретация.

Единият опит е в студията на румънския ми колега Е. Оберлендер за началото на монетосечене в Средновековна България. Той изказва мнение, че това е монета, а не медальон. Другият, от проф. Стамен Михайлов, който предложи ново четене и идентифициране и персоната представена върху медальона[9].

Най-напред интерпретацията на Ернест Оберлендер[10]:

Той приема моите определения, иконография и прочит, но относно предназначението на паметника той изказва различно становище. Според него има основателни доводи да се допусне, че златния екземпляр с името на хан Омуртаг е истинска монета, а не монета медальон. Той има диаметър на византийска номизма, сечена в началото на девети век, по време на управлението на византийските императори Никифор I (802–811), Михаил I Рангаве (811–813) и Лъв V (813–820). Теглото обаче на запазения екземпляр е 2.75 г и е съвсем различно от теглото на византийска златна монета, сечена в Константинопол.

Той обръща внимание на факта, че теглото на някои имитациите на златните византийски монети сечени в България, както и на други орязани златни византийски монети, намирани на територията на Първото българско царство, а така също и някои тегловни мерки намерени по време на археологическите разкопки, са близки до теглото на медальона и могат да ни помогнат частично да приемем аномалията с теглата на Омуртаговите емисии. Изводът му е, че има достатъчно доказателства, за да се приеме че в Първото българско царство има местна тегловна система, различна от византийската и медальонът е съобразен с тази система[11].

Според Оберлендер, монетите на Омуртаг вероятно са отсечени, за да изпълнят същата церемониална потребност, както последните византийски тремиси и семиси сечени в Константинопол в края на VIII и началото на IX в. Тези монети са отсичани с церемониална цел, имат не само леко тегло, но са и много нерегулярни и не съвпадат със стандарта на монетосечене за епохата. Тяхното предназначение е пропаганда на императорската власт и не са използвани като регулярни платежни средства, въпреки че в крайна сметка са могли да бъдат използувани и като монети.

Освен определението монета, Оберлендер привлича и нови аргументи за датировката на медальона. Според него медальонът би могъл да е издаден в 824 или 829 г. във връзка с десетгодишнината или петнадесетгодишнината на възцаряването на хан Омуртаг, но той счита, че е по-вероятно монетите да бъдат отсечени с едно друго много важно събитие от управлението на Омуртаг – началото на новия астрономически цикъл от 60 г. Според него българите са ползвали китайски календар основан на 12 годишен цикъл, всеки от които с имена на различни животни. Новият цикъл започва през 821/822 г., в годината на плъха или през 14 индиктион според византийския календар. Това е, заявява Оберлендер, третото начало на новата ера, което българите празнуват в своя нов дом на Балканите[12].

И той се присъединява към извода, че монетарницата отсякла монетите на Омуртаг вероятно е била локализирана в Плиска, в Двореца на българските владетели през VIII–IX в. Независимо от линеарния стил и нисък релеф е очевидно, че монетарницата е използвала дизайна на византийска монета.

Разсъжденията са безспорно интересни, аргументите разширяват възможностите за коментар, но относно предназначението на тези монетовидни пластинки, няма как да са монети, след като са едностранни! Такива едностранни монетовидни медальони са засвидетелствани и в ранна Византия от времето на Константин I (306–337) и неговите наследници[13]. Те са отсечени в същите ателиета, където се секат и солиди и за разлика от нашия медальон имат тегло близко до това на стандартния солид[14]. Допълнително доказателство, че не са монети, а медальони с халка, е новият анализ, който прилагам по-долу, според който пластинката и халката са от еднородна материя и са изработени заедно.

Единствен, който изказва съмнение в идентифицирането с хан Омуртаг, е покойният Стамен Михайлов, който имаше качествата да търси винаги нови, понякога неочаквани решения в прочита на даден паметник[15].

Ако трябва да направим обобщение, той отрича моя прочит и се доверява повече на рисунката на Карел Шкорпил. Общоприето правило е, че когато има рисунка е налице субективен поглед върху нещата, още повече, че К. Шкорпил, авторът на рисунката на медальона от Белоградец, не е знаел какво да търси в този надпис и само е документирал чрез рисунка един некачествен отпечатък с размазани букви.

Всъщност проблемите в четенето на надписа са в дясната половина на медальона, където при отпечатването на двата екземпляра се е получило подхлъзване и удвояване на хастите на доста от буквите[16].

Какво предлага С. Михайлов.

Той приема направеният прочит на първите шест букви. Различията ни са от дясната страна на владетеля, от седма до девета буква. Вместо ЬНГ той приема четене ОNП, при следващите букви нямаме различия с изключения на последната буква Г. Според С. Михайлов това не е буквен знак, а дипла от хламидата на владетеля.

Цялостният надпис според С. Михайлов е CAHЄS YON PÏW MORTA, в превод, предполагам свободен, „Отдавам почит на сина на хана, умъртвен насилствено“.

Освен чрез новия прочит на надписа, С. Михайлов се аргументира с традиционното обяснение, че не е възможно Омуртаг, известен като гонител на християните, да се представя върху медальона си като християнски владетел!

На въпроса кой е този син на хана – отговорът е Енравота – Войн, който загинал мъченически в управлението на брат си хан Маламир (832–846). Медальонът е бил изработен по време и дори по поръка на княз Борис I, по времето на пребиваването у нас на латинската католическа мисия (866–870). Така той си обяснява наличието на латински букви в надписа!

Трябва да отдадем нужното на всеки изследовател, който се е докосвал до този изключителен паметник и честно е подходил към неговата интерпретация. В този смисъл и съобщението на С. Михайлов има своето място и роля, предлагайки една различна теза и служи като катализатор да се върнем още веднъж към този паметник.

Той наистина обръща внимание на един факт, който бе убягнал от вниманието ми – представянето на дланта на владетеля с разперени пръсти вместо акакия[17]!

Що се отнася до прочита на надписа, направен преди тридесет и четири години няма какво да променя.

По една случайност успях да се добера до медальона и да го прегледам още веднъж през очите на дългогодишния ми опит с подобни паметници. Буквите, които не са подхлъзнати, са с много правилна графика, всяка хаста завършва с уширение и точка. Ето кратък коментар на буквите от текста**:**

Ϲ – ясна и отчетлива, краищата ѝ завършват с точковидни уширения

Ⱥ – е също ясна и отчетлива, краищата ѝ завършват с точковидни уширения

N – хастите са кухи с удвоени линии

Ε – ясна и отчетлива, краищата ѝ завършват с точковидни уширения

S – безформена, но ясна

V – ясна в основата, удвояване на линиите

B – долната ѝ половина не е кръгла, а е леко скосена като ченгелче

H – хастите са кухи, с удвоени линии

Γ – хастите са кухи, с удвоени линии

I – е отпечатана на два пъти. При първия случай върхът ѝ е попаднал върху точковидното уширение на Γ и се е получило нещо като Ї

O е размазан, до него една вертикална хаста от буквата M, отново O, следващата буква е размазана, би могла да е R, но също така и P, следва ясно отпечатана T, A е със скосена хаста и сключва остър ъгъл с последната Γ[18].

Както може да се види, надписът е съставен от латински и гръцки букви, практика засвидетелствана и върху съвременните византийски монети. След съединяването на буквите се получава следния текст:

ϹΛN – ϵS Y- b H Γ I O M O R T A Γ = Κανε συβηγι Ομορταγ

Единствената разлика от досегашното четене е, че името на владетеля започва с O и не с W, както го срещаме в различните писмени паметници.

Новата информация, която предлагаме, е свързана с различни видове анализи на медальона и съвременни по време византийски солиди (обр.3-4), още повече че такива досега не са правени. Когато бе публикуван медальонът, единствената метрологична информация бе свързана с размерите и теглото му.

Рентгено-флуоресцентен елементен анализ бе извършен в лабораторията на НАИМ в София от инж. Пламен Бонев, чиято публикация е приложена. Тук ще бъдат привлечени само крайните резултати.

Бяха извършени пет измервания на различни части от медальона: първите две са от лицето на владетеля, третото е на опакото от средата на гладката повърхност и последните две са от халката. Стойностите от халката са еднакви с тези на самия медальон и свидетелстват за едновременното изработване на медальона и халката.

Съдържанието на злато превърнато в карати е малко над 19, сребро почти 4 карата и 0.5 карата мед. Докато анализа на съвременни византийски солиди показват съдържание на злато малко над 23, сребро около 0.5 карата, мед 0.10 карата и пр., т.е. стандартното за златните византийски монети от това време.

Следователно данните от анализа не свързват медальона с византийската монетна система нито по тегло, нито по съдържание на метали. Очевидно става дума за български стандарт или пък това е металът, с който е разполагало ателието в Плиска. Анализът, както и останалите характеристики, технологически, иконографски и пр. свързват още веднъж медальона с направа в България и най-вероятно в дворцово ателие в Плиска[19].

Очевидно е, че новите изследвания на медальона го свързват по-аргументирано с произход в България и по предназначение като паметник на българската държавност от времето на хан Омуртаг[20].

Още веднъж неговото описание:

На лицевата страна е представен бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона (стема), увенчана на върха с кръст. От двете ѝ страни се спускат пропендулии, които гравьорът е съчетал с дълги коси, достигащи до раменете. Самият владетел е облечен в богато надиплена хламида, закопчана над дясното рамо с фибула. В дясната си ръка той държи кръст, а в лявата, поставена пред гърдите акакия. Тя е предадена не-

сполучливо. Виждат се пръстите на ръката и под тях контурите на акакията. Надписът и изображението са обградени със зрънчест кръг.

На опаката страна имаме напълно гладка повърхност без каквито и да е следи от изображение.

Известни са два медальона, които са отпечатани чрез една и съща матрица:

1. Неизвестно местосъхранение. Намерен е бил в гроб до с. Тюрк Арнаутларъ (Белоградец), Варненско. Всъщност на двадесетина километра от Плиска и следователно в хинтерланда на българската столица. При този екземпляр на върха над главата на владетеля има ухо за окачване. Диам. : 22 мм[21]. Обр.1.

2. Съхранява се в средновековния фонд на НАИМ – София, инв. № 988. Намерен е при редовни археологически разкопки на западния склон на хълма „Царевец“ в жилищна сграда. Размери: диам. 22 мм, дебелина 0.5 мм, тегло 2.7423 г. Чистота на златото малко над 19 карата. Отлично съхранен паметник. Ухото за окачване е било откъртено и не се е съхранило. Обр.2.

Притежателят на медальона от Белоградец навярно ще е бил виден български аристократ, хранен човек на владетеля, който е погребан заедно с държавния знак, с който е бил удостоен. За съжаление нищо не се знае за този медальон. Нито кой го е намерил, нито каква е била по-нататъшната му съдба. В архива на Карел Шкорпил не намерихме никакви сведения нито за медальона, нито за Белоградец.

Бихме могли само да предполагаме, че К. Шкорпил ще е научил за тази находка по време на пребиваването му в Нови Пазар, където е битувала руската експедиция по време на археологическите разкопки в Плиска през 1899–1900 г. Също така би могло да се предполага, че медальонът ще е бил в негово разположение за кратко време и той само го е нарисувал. Фотодокументация по това време навярно е била невъзможна.

Доста въпроси повдига и намирането на втория екземпляр на Царевец. Дали притежателят му е знаел за символичната същност на този медальон и го е пазел като фамилна реликва или просто заради метала, като златна монета. Би ни се искало да допуснем, че и той е имал стойност, както колоната на хан Омуртаг в църквата св. Четиридесет мъченици под Царевец!

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Златен медальон на хан Омуртаг от с. Белоградец, Варненско.
Обр. 2. Златен медальон на хан Омуртаг от Велико Търново.
Обр. 3. Златен солид на византийския император Михаил II.(820 г.)
Обр. 4. Златен солид на византийския император Никифор I Геник (802-811)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Hendy, M. F.** *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*. Washington, 1969. Накратко тя се свеждаше до следното: Дотогава намерените в нашите земи корубести монети обикновено се свързваха с управлението на династията Комнини (1081–1185), а те бяха едни от най-често срещаните у нас средновековни монети и съответно се свързваха с годините на византийското владичество. Революцията на Хенди се състоеше в това, че той ги предатира след

1185 г. и свърза по произход с българските власти след възстановяването на българската държава и Латинската империя в Константинопол след 1204 г.

[2] Интересно е, че директор по това време бе акад. Димитър Ангелов, но никой не се сети за него, а може би отсъствуваше от страната.

[3] Времето и сегашният анализ потвърдиха, че се отнася до автентичен паметник.

[4] За пръв път публикуван в каталога на **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals,* vol. I, Basel, 1972.

[5] **Йорданов, И.** Едностранни златни монети медальони с името на хан Омуртаг. – *Нумизматика*, 4, 1976, 18-34.

[6] **Славчев, П., И. Йорданов.** Златни медальони на хан Омуртаг (814-831) – *Археология*, XXI, 1979, кн. 2, 25-32.

[7] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* С., 1992, № 86; **И. Божилов, В. Гюзелев.** *История на средновековна България (VII – XIV в.)*, София, 1999.

[8] **Metcalf, M.** *Coinage in the Balkans. 820-1355*. Thessaloniki, 1965, p. 26, 41.

[9] **Михайлов С.** Ново тълкуване на Търновския златен еднолицев медальон *Исторически преглед*, 49.1, 1993, 83-87.

[10] **Oberländer-Târnoveanu. E.** Notes on the Beginnings of the Bulgarian Medieval Coinage. In: *The Bulgarian Lands in the Middle Ages, 7th-18th Centuries. International Conference a Tribute to the 70th Anniversary of Prof. Alexander Kuzev. Acta Musei Varnaensis*, III/I, 2005, 183-214 [194-195].

[11] Дали е съществувала българска монетна система, при положение, че не е известно българско монетосечене, тепърва трябва да се доказва. Необходими са метрологичните данни на всички намерени на територията на Първото българско царство византийски по вид солиди, за да се установи тяхното тегло и съдържание.

[12] **Oberlender,** Notes on the beginning of the Bulgarian Mediaeval Coinage, p. 195.

[13] **Munsterberg, R.** Einsteige Goldmunzen Constantins und Seine Sohns.- *NZ*, Wien, 1923, S. 25-28; **Герасимов, Т.** Едностранна златна монета на Константин I Велики.-*ИАИ*, XX, 1955, с. 583.

[14] **Божкова, Б, Лилова Б.** Едностранен златен медальон на Константин I Велики. – Сб. *Поселищен живот в древна Тракия*, Ямбол, 1994, 367-370.

[15] Това не е инцеденто явление, той предложи нова интерпретация на още няколко български сфрагистични паметника, виж **Михаилов, С**. По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. – *Старобългаристика,* XIV, 1990,1, 111-112; **Михайлов, С**. Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – *Старобългаристика,* 3, 1992, 67–70.

[16] Това аз обясних с факта, че матрицата е била едностранна и отпечатъкът се е нанасял с удар отгоре, а отдолу е нямало щифт или друга матрица, за да държи пластинката здраво. Докато при едностранните медальони на Константин I Велики в центъра на опаката страна има точка от щифче, което е държало монетното ядро

[17] Това се дължи на факта, че гравьорът в Плиска или не е разбрал тази инсигния, или не е успял да я предаде вярно.

[18] И от оригинала, и от илюстрацията ясно се вижда, че това е Г а не дипла от хламидата на владетеля.

[19] Би трябвало да се направят подобни анализи на накити свързани също с управлението на хан Омуртаг, като например златния пръстен, намерен в Плиска, виж **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* С., 1992, № 88.

[20] По време на конференцията и дискусиите доц. д-р Здравко Ждраков от НБУ постави въпроса, дали не е възможно, това да е златопечатник, т.е. златен печат на хан Омуртаг! Подобна идея бе лансирана и в моя корпус на печатите. **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*, София, 2001, 25–26. В смисъл, че след като Омуртаг е имал такива владетелски знаци, логично би било да има и златен печат. Но в случая трябва да изключим тази възможност. Златопечатниците и сребърните печати скрепяват документа по специфичен начин чрез запояването им върху шнура, който виси от документа. Медальонът има халка за окачване изработена едновременно с него и е съвсем гладък на обратната страна, изтъркан от носенето и висненето на гърдите на притежателя му. При златопечатника би трябвало да има следи от канала и пр. Така,

както е при аргировула на цар Петър I от Перник. Вж. **Юрукова, Й.** Сребърен печат на цар Петър (927–968). – *Нумизматика,* 3, 1980, 3–12.

[21] **Шкорпил, К.** Памятники в Абобской равнины. – *ИРАИК*, 10, 1905, с. 387, обр.151.

THE MEDALLIONS OF KHAN OMOURTAG (814-831)

Ivan Jordanov

Abstract

After more than thirty-five years, the author resumes his study of the problems connected with the medallions of khan Omurtag. The paper offers an overview of the history of this discovery as well as of the recent commentaries and interpretations. It presents the results of the analysis of the gold alloy from which one of the medallions was made. The data are compared with those of Byzantine coins contemporary to the medallion. The conclusion of the research confirms once again that the medallion was made outside the boundaries of Byzantium, i.e. in the Bulgarian capital Pliska.

The medallions of khan Omurtag are monuments of Bulgarian statesmanship and a major source for Bulgarian history.

Обр. 1. Златен медальон на хан Омуртаг от с. Белоградец, Варненско

Обр. 2. Златен медальон на хан Омуртаг от Велико Търново

Обр. 3. Златен солид на византийския император Михаил II.(820 г.)

Обр. 4. Златен солид на византийския император Никифор I Геник (802-811)

РЕНТГЕНО-ФЛУОРЕСЦЕНТЕН АНАЛИЗ НА МЕДАЛЬОНА НА КАН ОМУРТАГ (814-831) И ВИЗАНТИЙСКИ СОЛИДИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

Пламен Бонев

Рентгено-флуоресцентният спектрален анализ е инструментален метод в аналитичната химия, който се прилага от началото на 80-те години на миналия век в различни области на науката и техниката за изследване на химичния състав на твърди, в т.ч. прахообразни, или течни проби. Основава се на свойството на различните химични елементи да излъчват характеристично рентгеново лъчение след облъчване с широкоспектърно такова и идентифицирането на получените спектри. Чувствителността на метода достига до 10^{-3} – 10^{-4} %. Дълбочината, до която се анализира състава при различните материали е различна, като при повечето от металите е десети от милиметъра. При изследването на културно-историческото наследство този метод е изключително ценен заради пълното отсъствие дори и на следи след него по повърхността на анализирания предмет, като не е необходима и предварителна подготовка на мястото на изследване. Друго преимущество е малкото време, което е необходимо за провеждането му – достатъчни са от 1 до 3 минути за качественото определяне на химичния състав на пробата. По заложена компютърно методика на базата на фундаментални физични параметри на химичните елементи може да се определи и количественото им съдържание.

От 2007 г. Националният археологически институт с музей (НАИМ) на БАН разполага с такава апаратура – енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектрометър модел EDX-720, производство на Shimadzu (сн. 1.), дарена ни от правителството на Япония по междудържавна спогодба. През февруари – март тази година по предложение на проф. д.и.н. Иван Йорданов от филиала на НАИМ – БАН, гр. Шумен, с нейна помощ бе анализиран химическия състав на златния медальон на кан Омуртаг (814-831), намерен на хълма Царевец – гр. Велико Търново[1] и съхраняван в Средновековния фонд на Националния археологически музей (инв. № 988, тегло 2.75 гр., сн. 2. и 3.).

Резултатите от анализите след обработката им са показани в табл. I.

Досега се предполагаше, че като суровина за изработката на медальона може да са използвани синхронни нему византийски солиди и съставът му съответства на техния – т.е. почти чисто злато[2], или 23 карата – по информация във връзка с участието на медальона в изложбата „Символите на българската държавност“ в залите на Националния исторически музей в края на 2008 и началото на 2009 г., а така също – 21.27 карата – по информация в цитираната статия[3], но данните от анализите показаха друго – съдържание на злато малко над 19 карата и наличие на значително количество сребро – около 16 % (т.е. почти 4 карата), като съдържанието на медта е около 0.5 карата, а на другите примеси – желязо и хром – по-малко от половин карат общо. Съставът на аверса (анализи 1. и 2.), на реверса (3.) и на остатъка от халката от страната на реверса (4. и 5.) не се различават съществено.

Затова в изследването бяха включени и три византийски солида, сечени в Константинопол през първата половина на IX в. и съхранявани в Нумизматичния фонд на НАИМ:

1. Солид на Никифор I Геник (802-811) и Ставракий, сечен в периода 803–811 г.[4] клас II, тип 2c, инв. № 144, сн. 4 и 5;

2. Солид на Михаил I (811–813) и Теофилакт, сечен в 811–813г.[5] – тип 1a, инв. № 566, сн. 6 и 7 и

3. Солид на Теофил (829–842) с Михаил и Константин, сечен в периода 830/1–840 г.[6] – клас III, тип 3d, инв. № 619, сн. 8 и 9.

Резултатите от анализите на трите солида след обработката им (табл. II.) показаха:

1. Високо и практически еднакво съдържание на злато – малко над 23 карата (с едно изключение – анализ 2.9., при който златото е 22.19 карата, но това е за сметка единствено на повишеното съдържание на желязо и може се дължи на локална нехомогенност на състава);

2. Съдържанието на сребро е около половин карат (от 0.39 – при анализ 2.7., до 0.59 карата – при анализ 2.2.);

3. Медта е около и малко над 0.10 карата (от 0.08 – при анализ 1.1. до 0.14 – при анализи 1.2. и 1.5.). При 4 от 9-те анализа на солида на Михаил I тя не е определена количествено апаратурно поради съвпадение на линията на медта CuKa (8.04 keV) с линия на златото – AuLaESC, като по интензитета ѝ може да се съди, че съдържанието на мед в тези случаи е от порядъка на 0.2 – 0.3 %, т. е. около 0.05 – 0.08 карата;

4. Съдържанието на желязо варира от 0.67 до 0.95 %, т.е. от 0.16 до 0.23 карата, с две изключения – при анализи 2.5. (1.95 % или 0.47 карата) и 2.9. (4.56 % или 1.09 карата);

5. Съдържанието на хром е малко под 0.10 карата;

6. Никел е открит при всички анализи на солидите – с по едно изключение за всеки солид, като съдържанието му варира от 0.02 до 0.08 %, т.е. от 0.006 до 0.019 карата.

Съставът на трите солида е практически еднакъв (с малки изключения – при желязото) и може да се предположи, че номиналното съдържание на злато в солидите е 23 карата (т.е. допустимо съдържание на примеси – 1 карат).

Съставът на медальона на кан Омуртаг се различава съществено от състава на изследваните солиди не само по по-ниското съдържание на злато и значително по-високото – на сребро, но и по отсъствието на никел, както и по по-високото съдържание на мед. Единствената прилика е по съдържанието на желязо и хром, но тези елементи не са съставоопределящи. Прякото получаване на медальона от солидите е изключено – необходима е поне очистка от никела.

Въпреки това, връзка между медальона и солидите хипотетично е възможна – ако към последните добавим и съвременните им сребърни монети (милиаренсиите) и вземем предвид и теглото на всички тях[7], а именно:

5 солида с номинално тегло 4.55 грама (реалното е малко по-ниско)

+ 2 милиаренсии с номинално тегло 2.27 грама

= 27.29 грама (или 1/12 от римския фунт, т.е. 1 унция: 327.45/12 = 27.2875 грама), което е почти точно 10 пъти теглото (2.75 грама) на медальона.

На базата на предполагаемото номинално съдържание на злато в солидите (23 карата):

5 солида по 4.55 грама по 23/24 злато разделено на 10 броя и на предполагаемото номинално тегло на медальона – 2.73 грама, се получава 79.86 % златно съдържание на медальона (определената апаратурно средна стойност – 80.50 %, се различава на 0.64 %, което е допустимо отклонение при използваните метод и апаратура за анализ).

И ако предположим, че среброто в милиаренсиите е очиствано в същата степен, както златото в солидите (23/24):

2 милиаренсии по 2.27 грама по 23/24 сребро разделено на 10 броя и на предполагаемото номинално тегло на медальона – 2.73 грама, се получава 15.94 % сребърно съдържание на медальона (определената апаратурно средна стойност е 16.10 %).

Иначе казано, 10 медальона са били равностойни по съдържание на злато и сребро на сечените през първата половина на IX в. във Византия 5 солида и 2 милиаренсии.

Разбира се, както вече отбелязахме – византийски солиди и милиаренсии е практически изключено да са били използвани пряко при изработката на медальона.

На базата на теглото на медальона и получените резултати при анализите може да се предположи, че той и сплавта за него са изработени при спазване на следните нормативни технически изисквания:

– тегло – 1/120 от римския фунт (т.е. 2.73 грама) и

– състав:

– допустимо съдържание на неблагородни метали (примеси) в сплавта (основно мед) – до 1 карат (4.17 %) и

– съотношение на златото към среброто – 5 към 1, т.е. (с отчитане на допустимото съдържание на примесите):

– злато – поне 19 и 1/6 (максимум 20) карата (т.е. поне 79.86 и до 83.33 %) и

– сребро – поне 3 и 5/6 (максимум 4) карата (т.е. поне 15.97 и до 16.67 %).

Третата хипотеза обаче е като суровина за изработката на медальона да е използвано нерафинирано природно/разсипно злато, което може да съдържа сребро и да е с подобен химичен състав[8]. Най-общо съдържанието на сребро в златото може да варира от по-малко от 1 % до 50 % и повече, но обикновено е между 5 и 30 %. Съдържанието на мед в разсипното злато достига максимум до 2.5 %, а това на желязото е до 0.5 %.

Получените стойности при анализите на медальона (табл. I.) показват много добра корелация с тези показатели, с леко разминаване само при съдържанието на желязото, но дали пък това не се дължи на повърхностната механична обработка при отпечатването на образа върху медальона с железен инструмент – щемпел ? Може би затова средното съдържание на желязо и при медальона и при солидите е практически еднакво (образите върху тях са нанесени по един и същи начин – чрез отсичане). И дали и еднаквото наличие на хром, добавян към стоманата за увеличаване на твърдостта и износо-устойчивостта, не е свързано с използваните инструменти при отсичането както на солидите, така и на медальона? Напълно е възможно повишеното съдържание на желязо и хром в изследваните предмети да е само повърхностно, какъвто е и самият анализ и средното им съдържание в сплавите да е по-ниско.

Можем да посочим и пример за твърде близък химичен състав на разсипно злато – от района на общ. Бобошево, област Кюстендил и по-точно при вливането на р. Джерман в р. Струма. Направеният количествен рентгенов микроанализ с електронна микросонда JEOL 733 Microprobe на добитото от там злато е показал точно същите средни съдържания на злато (80 %) и на сребро (16 %)[9]. Това злато обаче съдържа и няколко % паладий, който в медальона не е идентифициран.

Косвено доказателство за това, че медальонът може да е изработен не само от природно/разсипно злато, а защо не и от един-единствен къс, при това без стопяването му, е не само неравната му задна повърхност, но и по-голямата нехомогенност на състава на медальона, характерна за разсипното злато, т.е. по-голямото стандартно отклонение при получените стойности за съдържанието на злато в медальона (0.81 %), отколкото на това при 3-те солида (0.19 % – за солида на Никифор I, 1.40 % – ако включим анализ 2.9. и 0.52 % – без анализ 2.9., при солида на Михаил I и 0.13 % – за солида на Теофил),

отсечени, както може да се предполага, от претопено и така по-добре хомогенизирано злато.

Със значително по-голяма вероятност може да се приеме, че като изходна суровина за изработката на медальона е използвано природно/разсипно злато без рафиниране, отколкото специално получена сплав чрез смесване в определени пропорции на предварително пречистени злато и сребро и практически е невъзможно изработката му от византийски златни солиди и сребърни милиаренсии, тъй като би трябвало солидите поне да бъдат очистени от съдържащия се тях никел.

Трябва да отбележим, че рентгено-флуоресцентният анализ е проведен без пряко използване на стандартни образци. Анализът на такива образци със златно съдържание около 80 % обаче е показал отклонение в съдържанието на злато не повече от 1 – 2 %-ни пункта. Използването на стандартни образци със състав, близък до състава на съответните сплави на медальона и византийските солиди, може да внесе корекции, но те едва ли биха били съществени.

Нови изследвания в тази насока биха уточнили някои подробности, но предполагаме, че едва ли биха променили съществено направените изводи.

Табл. I. Състав на медальона на кан Омуртаг – тегл. % (и в карати).

	Състав на медальона на кан Омуртаг – тегл. % /и в карати/					
Проба:	**Au**	**Ag**	**Cu**	**Fe**	**Cr**	**Ni**
1.	79.368	17.270	1.883	1.170	0.309	**-**
2.	81.585	15.574	1.685	0.828	0.328	**-**
3.	80.870	15.543	2.113	1.186	0.288	**-**
4.	80.407	16.007	2.335	0.828	0.424	**-**
5.	80.290	16.122	2.363	0.805	0.420	**-**
Средно: (и в карати)	**80.50 /19.32/**	**16.10 /3.86/**	**2.08 /0.50/**	**0.96 /0.23/**	**0.35 /0.08/**	- –

Табл. II. Състав на византийските солиди – тегл.% (и в карати) (средните стойности в големи скоби са изчислени на базата само на реално определените съдържания на медта и никела).

	Състав на византийските солиди – тегл. % /и в карати/					
1. Никифор I Геник	**Au**	**Ag**	**Cu**	**Fe**	**Cr**	**Ni**
1.1.	96.185	2.261	0.315	0.776	0.440	0.023
1.2.	95.772	2.369	0.594	0.828	0.366	0.071
1.3.	96.151	2.187	0.426	0.805	0.352	0.080
1.4.	96.262	2.111	0.474	0.812	0.341	-
1.5.	96.106	2.225	0.597	0.675	0.370	0.029
Средно: (и в карати)	**96.10 /23.06/**	**2.23 /0.54/**	**0.48 /0.12/**	**0.78 /0.19/**	**0.37 /0.09/**	**{0.05} {/0.01/}**
2.Михаил I						
2.1.	96.672	2.003	-	0.926	0.318	0.081
2.2.	95.865	2.474	0.461	0.765	0.365	0.069

2.3.	96.135	2.292	0.376	0.840	0.357	-
2.4.	96.283	2.207	0.413	0.682	0.335	0.079
2.5.	95.929	1.947	-	1.947	0.355	0.055
2.6.	95.837	2.354	0.496	0.955	0.329	0.029
2.7.	97.098	1.633	-	0.868	0.325	0.075
2.8.	97.081	1.732	-	0.770	0.362	0.054
2.9.	92.440	2.180	0.483	4.559	0.295	0.043
Средно: (и в карати)	**95.93 /23.02/**	**2.09 /0.50/**	**{0.45} {/0.11/}**	**1.37 /0.33/**	**0.34 /0.08/**	**{0.06} {/0.01/}**
3.Теофил						
3.1.	96.190	2.200	0.376	0.798	0.372	0.065
3.2.	96.460	2.033	0.434	0.669	0.367	0.036
3.3.	96.205	2.224	0.493	0.673	0.404	-
3.4.	96.245	2.166	0.416	0.749	0.344	0.079
Средно: (и в карати)	**96.28 /23.11/**	**2.16 /0.52/**	**0.43 /0.10/**	**0.72 /0.17/**	**0.37 /0.09/**	**{0.06} {/0.01/}**
ЗА ТРИТЕ МОНЕТИ - Средно: (и в карати)	**96.10 /23.06/**	**2.16 /0.52/**	**{0.45} {/0.11/}**	**0.96 /0.23/**	**0.36 /0.09/**	**{0.06} {/0.01/}**

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектрометър EDX-720, производство на Shimadzu, Япония;

Обр. 2. Медальон на кан Омуртаг – аверс;

Обр. 3. Медальон на кан Омуртаг – реверс;

Обр. 4. Солид на Никифор I Геник –аверс;

Обр. 5. Солид на Никифор I Геник –реверс;

Обр. 6. Солид на Михаил I – аверс;

Обр. 7. Солид на Михаил I – реверс;

Обр. 8. Солид на Теофил – аверс;

Обр. 9. Солид на Теофил – реверс.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Славчев, П., И. Йорданов.** Златни медальони на хан Омуртаг (814-831) – *Археология*, XXI, 1979, кн. 2, 25-32.

[2] **Grierson, P.** *Byzantine coinage*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1999, 10.

[3] **Славчев, П., И. Йорданов.** Цит. съч., с. 26.

[4] **Grierson, P.** *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection.* Vol. III, part I, 1993, 356, pl. XVI.

[5] Ibidem, p. 366, pl. XVII.

[6] Ibidem, pp. 426-427, pl. XXII.

[7] Теглата на монетите са взети от **Grierson, P.** *Byzantine coinage*, Appendix I, pl. II., p. 44.

[8] Тази тема за Балканския полуостров е разгледана от **Pantazis, T. et al**. X-Ray Fluorescence Analysis of a Gold Ibex and other Artifacts from Akrotiri – *METRON: Measuring the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002, където са указани редица публикации и е упоменато, например, че златото от о-в Тасос съдържа 14 – 17 % сребро.

[9] **Хаджиев, А.** Характеристика на златото в пясъчната фракция от трошачно-пресевната инсталация „Бобошево“ – *Международна научно-техническа конференция „Златото – металът на всички времена“*, Варна, 7–9 юни 2007, 310–317.

XRF ANALYSIS OF THE MEDALLION OF KHAN OMURTAG (814 – 831) AND BYZANTINE SOLIDI FROM THE FIRST HALF OF 9TH CENTURY

Plamen Bonev

Abstract

In early 2010, in the Laboratory for analyses, conservation and restoration of the National Institute of Archaeology with Museum (NIAM) of the Bulgarian Academy of Sciences, equipped with a spectrometer for energy dispersive X-Ray Fluorescence analysis – a donation of the Government of Japan, we examined the chemical composition of the medallion of Khan Omurtag (814 – 831), housed in the Medieval depot of NIAM – BAS (Inv. N 988). In parallel, we also analyzed the composition of three gold Byzantine solidi from the first half of 9th c. struck in Constantinople, and housed in the Numismatic depot of NIAM – BAS (Inv. NN 144, 566, and 619). The comparison of the results has displayed considerable divergences that eliminate the possibility to have the alloy of the medallion coming directly from similar solidi.

We present and consider in detail also the hypothesis that the alloy of the medallion has been specially produced according to previously drawn up proportions of the composition. We specify the relation between the weight of the medallion and its composition on one part, and the weight and composition of the gold and silver Byzantine coins from the first half of 9th c., on the other.

As a third hypothesis, we consider the option to have the medallion produced directly out of natural (from the alluvial depositions) gold without any refining and dividing the gold and silver it possibly contained. The additional elements of the alloy of the medallion show a similar resemblance to a series analyses all over the Balkan Peninsula, as the nearest known parallel is the gold along the Struma River, and its left feeder, the Dzherman River, in particular. The greater non-homogeneity of the medallion composition compared to the Byzantine solidi also confirms this version. That is why we think this hypothesis is more probable, than the both first mentioned.

The new investigations along this line would specify some details, but we suppose they would hardly change essentially the conclusions here presented.

Обр. 1. Енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектрометър EDX-720, производство на Shimadzu, Япония;

Обр. 2. Медальон на кан Омуртаг – аверс

Обр. 3. Медальон на кан Омуртаг – реверс

Обр. 4. Солид на Никифор I Геник – аверс

Обр. 5. Солид на Никифор I Геник – реверс

Обр. 6. Солид на Михаил I – аверс

Обр. 7. Солид на Михаил I – реверс

Обр. 8. Солид на Теофил – аверс

Обр. 9. Солид на Теофил – реверс

ПО ВЪПРОСА ЗА ГОНЕНИЯТА НА ХРИСТИЯНИ ПО ВРЕМЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА КАН ОМУРТАГ

Филипос Филипу

В българската[1], както и в световната историография[2], преобладаващо мнение относно темата, която разглеждаме, е че в средновековна България по време на управлението на Омуртаг са извършени гонения срещу християни.

През 2008 г., покойният вече Р. Рашев, във връзка с този въпрос пише следното:

„Съществува известна инерция в характеристиката му (на Омуртаг) на яростен гонител на християните. Приписаните му гонения изглежда по-скоро са били извършени не по негово управление, а през няколкомесечните безредици след смъртта на кан Крум, когато управлявали Докум и Дицег. Липсват данни за извършените тогава убийства на християни да са били предизвикани от чисто религиозни мотиви…..При Омуртаг политическата острота на отношенията била рязко смекчена с направения от него решителен завой в българо-византийските отношения, който се изразил в отмяната на плана за атака на Константинопол и сключване на мира от 815 г.“[3]

Това становище на Р. Рашев, съвпада с онова, което и аз изразих през 2006 г.[4], че трябва да се четат и да се анализират наново изворите, отнасящи се към тази проблематика. По конкретно писах, че за да отговорим на въпроса, дали по време на управлението на Омуртаг са извършвани гонения срещу християни, трябва да се вземе предвид още един много важен според мен извор, а именно житието на 15-те Тивериополски мъченици, написано от Теофилакт Охридски[5].

Неясно защо, на това съчинение не е обърнато необходимото внимание, въпреки че съдържа много ценни данни.

Точно това ще се опитаме да направим тук. Нека видим и анализираме изворите, отнасящи се до този въпрос.

Основният извор въз основа, на който в историческата историография се е оформило становището, че по време на управлението на Омуртаг са били извършени гонения срещу християни е Синаксарът на Константинополската църква (X век) и неговият превод на славянски език, от XV век. Там между другото е написано следното: „…..Този Крум плени на брой 40 хиляди души. Когато животът на Крум зле приключи, Докум прие властта, а когато той скоро умря, воевода на българите стана Дицег – суров и безчовечен, който пак на две разсече великия архиерей Мануил, и като отсече ръцете от раменете му, метнал ги за храна на скверните песове. Бидейки уязвен от слепота, той бил убит от своите хора. Когато Мертагон прие властта, всички християни отказали да отхвърлят Христа, безчеловечно наказа – едни мъчеше с вериги и изтезания, други лишаваше от живот“[6].

По същия въпрос Теофилакт Охридски в „Житието на 15-те тивериополски мъченици“, пише следното: „Κρούβου δέ τινος τῶν Βουλγάρων ἀρχοντος ἄλλας τε πολλάς πόλεις τῶν Ῥωμαίων καταδραμόντος, καὶ τὴν περιώνυμον ἑλόντος Ἀδριανούπολιν, καὶ τοὺς ταύτης ἐξανδραποδισαμένου οἰκήτορας, καὶ πρὸς τάς πορωτέρω πόλεις, ἅς προκατέχων ἦν, μετοικίσαντος, ἐν τοῖς μετοικισθεῖσι τούτοις ἦν τις ἀνὴρ Κινάμων ὀνόματι…….. Οὗτος ἐν τῇ τῶν αἰχμαλώτων διανομὴ τῷ τοῦ Κρούβου υἱῷ Ὀμβριτάγω ἀπεκληρώθη“[7].

Продължавайки разказа си Теофилакт Охридски описва начина, по който Омуртаг се е опитал да убеди Кинам „τῶν εἰδωλοθύτων μεταλαβεῖν“[8], както и неговия отказ да участва в церемониите в чест на прабългарските богове. Този отказ е накарал Омуртаг да **„**κελεύει σιδηρώδη τοῦτον παραδοῦναι εἰρκτῇ**“**[9]**.**

Какво се констатира? Какво е различното при разказа на Теофилакт Охридски?

Първо, че Крум след превземането на ромейските градове, включително и Адрианопол, е преселил „μετοικίσαντος“ пленените християни в градовете, които е владеел от преди „ἃς προκατέχων ἦν“. Второ, че пленените християни са били разделени на групи и заселени в различни градове. Кинам „Οὗτος“ по време на разпределянето на пленниците „ἐν τῇ τῶν αἰχμαλώτων διανομῇ“ е попаднал при крумовия син Омуртаг „τῷ τοῦ Κρούβου υἱῷ Ὀμβριτάγω ἀπεκληρώθη“. Трето, че всичко това се е осъществило, след като „Κροῦμος ὁ τῶν βουλγάρων ἔξαρχος…..ἐξέβαλεν ἔξω πάντας, χιλιάδας τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα. σὺν αὐτοῖς καὶ τὸν ἁγιώτατον ἐπίσκοπον ἐκβαλὼν κατὰ τοῦ τραχήλου ὑπὸ γῆν ῥιφθέντα πεπάτηκεν“[10].

Така въз основа на разказа на Теофилакт Охридски, стигаме до следните заключения.

Крум, след като е превзел Адрианопол, е пленил голям брой християни. По негова заповед те са били разделени на групи и преселени в градове, които били под негова власт. За едната от тези групи отговарял неговият син Омуртаг, между които е бил и Кинам, когото Омуртаг се е опитал да убеди да се откаже от християнската вяра и да приеме българското езичество, по-конкретно вярата към слънцето и луната. Отказът на Кинам е накарал крумовия син да даде заповед да му сложат вериги и да го затворят.

До тук става ясно, че всички действия на Омуртаг, са в резултат на разпорежданията на баща му и второ, че той не може да бъде свързван с никакви убийства. Напротив, отношението му към Кинам е като отношението на победител към пленник. Изпраща го в затвора. Относно сведението на Теофилакт Охридски, че Кинам е останал в затвора до края на живота на Омуртаг, ако вземем в предвид договора от 815 г.[11], може да се постави под съмнение.

Така стигаме до извода, че всичко, което прави Омуртаг спрямо Кинам и другите пленници, които са под негов контрол, е направено по време на управлението на баща му, а не по време на неговото управление. Преувеличено, до изключено също така ми се струва, Омуртаг в качеството **си на владетел да се** е занимавал лично с пленниците, още повече да е полагал усилия да ги убеждава в неговата вяра.

В кои градове са били преместени пленниците не става ясно от никой от горепосочените извори. Съдейки обаче от това, че Теофилакт Охридски пише, че те са били преместени в градове, които Крум от преди е владеел[12], може да се предположи, че те са преместени или в градове, които той владее преди да започне нападенията срещу Византия, или в градове, които той завладява по време на нападенията. Ако те са били преместени в новозавладените градове, тогава въз основа на надписа от Хамбарли[13], където се описват градовете, които Крум е превзел, те биха били преместени или в Дебелт, или в Месембрия, или във Версиникеа, или в Константия. Също така би било възможно да се допусне, че Докум и Дицег[14] са били началниците на лявата и на дясната част на държавата, както тя самата, според същия надпис, била разделена от Крум.

Ако това е така, тогава групата, която е попаднала при Омуртаг, може би е била преместена към вътрешната част на страната, която е била под контрол на самия владетел. При такова развитие на нещата, следва да се приеме, че Крум, като тръгвал на походи срещу Византия, е назначавал Омуртаг като негов заместник. Нещо подобно, според Хам-

барлийския надпис, е направил Крум по време на обсадата на Адрианопол, като оставил брат си да продължи обсадата на града „καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ οὐκ ἐληθάργησεν αὐτὸν καὶ ἐξῆλεν καὶ ἔδοκεν ὁ Θεός καὶ τόπους καὶ κάστρα ἐρήμωσε…“[15], докато той се е насочил към Константинопол. Също като доказателство, че Докум и Дицег, може би са били началници на лявата и на дясната част на крумовата държава, би могло да се приеме сведението от синаксара на константинополската църква, че измежду убитите са били „ἐν ἁγίοις ἀρχιερέα Δεβελτοῦ Γεώργιον καὶ Πέτρον ἐπίσκοπον, ῥάβδοις ἀπανθρώπως κατακόψας, ξίφει τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀπέτεμε“[16]**, а Дебелт, според** Хамбарлийския надпис бил под контрола на „βοϊλά καυχάνου“[17].

Ако се приеме, че тези пленници, които попаднали при Омуртаг са били премествени във вътрешната част на държавата, би могло да се обясни и това, което Теофилакт Охридски пише във връзка с „Ἐνραβωτᾶ“**,** с уговорката естествено, че това е историческа истина. Защото как иначе Ενραβωτά би могъл да знае за Кинам, още повече да бъде убеждаван от него в християнството[18].

Ако се опитаме сега да направим сравнение между двата извора, трябва да подчертаем, че те всъщност разказват за едни и същи събития с разликата, че Теофилакт Охридски разказва за групата пленници, която е била под контрола на Омуртаг, докато синаксарата за тези под контрола на Докум и Дицег, които естествено в никакъв случай не са били, дори и за кратко, владетели на България.

Колкото сега до това, че „Οὐ μόνον οὗτος ὁ μιαρώτατος Μουρτάγων, ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ διαδοχὴν βουλγαρικοί γενόμενοι ἄρχοντες, πάντας τοὺς τὸν Χριστόν ὁμολογοῦντας ἀνῄρουν“[19], което се споменава в синаксара, излишно е да кажа, че **не намира** никаква подкрепа в изворите.

От всичко казано до тук, според мен, може да се заключи, че:

В никакъв случай не може Омуртаг да се приеме като гонител на християни. Същото обаче не може да се твърди за Крум, който в лицето на неговите подвластни, Докум и Дицег като управници на лявата и дясната част на държавата, наказали „безчеловечно“ християни.

Би било обаче грешка да се приеме, че всичко това се е дължало на някаква религиозна причина. По-скоро тези действия отразяват политическите отношения[20] между двете държави, които през периода на управлението на Крум са били толкова остри, колкото по-късно и по време на управлението на Симеон[21]. Най-вероятно Крум е виждал в лицето на християните самата империя и нейната доктрина. Защото как иначе би бил обяснен фактът, че той стъпил върху врата на епископа на Адрианопол? Какво е искал да докаже, че е победил един представител на християнската религия или в неговото лице е виждал византийския император, когото малко преди това се опитал да победи, а може би и да замести?[22]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бешевлиев, В.** Хан Омуртаг. – *Бележити българи*, том 5, С., 1967; Прабългарите. Бит и култура у българите през IX век. – *ИЕИМ*, III, 1958; *Die protobulgarishe periode der bulgarishen Geschichte*. Amsterdam, 1980; **Бакалов, Г**. *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии)*. С., 1985; *История на България*, том 2, С., 1981; **Гюзелев, В**. Българска средновековна държава (VII–XIVвек). – *ИПр*., 3–4, 1981; **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Том I, част 1, С., 1994(фототипно издание от 1918).

[2] **Brawning, R.** *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Accros the Early Medieval Frontier*. University of California Press Berkeley and Los Angeles, California, 1975; **Obolensky, D.** *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*. London, 1971; **Литаврин, Г.** Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (конец VII – началото XI веков). – *Раннефеодальные государства на Балканах VI-XII вв*. Москва, 1985; **Runciman, St.** *The History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930; **Καραγιαννόπουλος, Ι.** *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1981.

[3] **Рашев, Р.** Българските ханове и християнството. – В: *Сборник християнската култура в средновековна България*, С., 2008, с. 39.

[4] **Φιλίππου, Φ.** Περί της σύγχρονης βουλγαρικής ιστοριογραφίας και διαφόρων απόψεων για την περίοδο ηγεμονίας του Ομουρτάγ. – *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), σελ. 155-160.

[5] **Migne, J. P.** *Patrologia Greca*. Theorhylacti Bulgari Arhiepiscopi, Historia Martyrii XV Martyrum, t. 126.

[6] *ГИБИ*, VI, с. 288; **Гюзелев, В.** *Покръстване и християнизация на българите*. С., 2006, 104–105.

[7] **Migne, J. P.** *Op. cit*., p. 192, κθ΄.

[8] Ibid., p. 192, λ΄.

[9] Ibid., p. 193.

[10] *ГИБИ*, VI, с. 288; **Delehaye**. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Brussel 1902, p. 415.

[11] За договора от 815 г. виж: Ф. Φιλίππου, Το πρώτο βουλγαρικό κράτος και η βυζαντινή αυτοκρατορία (681–852) – βυζαντινοβουλγαρικές πολιτικές σχέσεις, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 99-104.

[12] **Migne, J. P.** *Op. cit*., p. 192.

[13] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. С., 1992, 186–193.

[14] За Докум и Дицег виж: **Гюзелев, В.** За наследника на Крум на българския престол – В: *Сборник в памет на професор А. Бурмов*. С., 1973, 137-142, където, с право се застъпва становището, че те са били пълководци на Крум.

[15] Виж бележка 14.

[16] *ГИБИ*, VI, с. 288.

[17] «την Αγχίαλον, την Δεβελτόν, την Σωζόπολιν, την Ρανούλην εστίν κεφαλή ο βοϊλά καυχάνος», Виж: **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* 186-187.

[18] **Migne, J. P.** *Op. cit*., p. 193, λα΄.

[19] *ГИБИ*, VI, с. 288.

[20] За отношенията между България и Византия по време на управлението на Крум и за техните последици, виж: **Φιλίππου, Φ.** *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος και η βυζαντινή αυτοκρατορία (681-852) – βυζαντινοβουλγαρικές πολιτικές σχέσεις*, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 81-89.

[21] **Simeonova, L.** *Diplomacy of the Letter and the Cross. Protios, Bulgaria and the Papacy. 860s–880s*. Amsterdam, 1998.

[22] Става дума за застъпеното от нас мнение, че по време на управлението на Крум се е родила в България идеята за превземането на Константинопол. Виж: **Φιλίππου, Φ.** *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος*, σελ. 77–98.

ON THE MATTER OF PROSECUTIONS AGAINST CHRISTIANS DURING THE RULING OF OMURTAG

Filippos Filippou

Abstract

In bulgarian and foreign historiography, is supported that during the years of Omurtag ruling was enforced an antichristian policy. The new examination of the fundamental sources (Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Theohpylacti Bulgari Arhiepiscopi, Historia Martyrii XV Martyrum) for the matter, shows that prosecutions against Christians took place during the ruling of Krum and not during the ruling of Omurtag. The causes for this kind of actions were not based on religious but political ones, as a result of the extremely tensioned relations between the two states, as well as the political and ideological ambitions of the Bulgarian ruler Krum. As enforcers of the prosecutions appear generals Ditseg and Dukum, who were not successors of Krum, and they proceeded to such actions under orders from their ruler.

ДЕПОРТИРАНИТЕ РОМЕИ В БЪЛГАРИЯ 812–837 ГОДИНА

Камен Станев

След злополучната кампания на император Никифор I през 811 г., българите преминават в контранастъпление, в резултат на което през следващите три години в България са депортирани огромен брой ромеи[1]. Първото сведение за депортиране на ромеи е от лятото на 812 г., когато е превзет Девелт[2]. Тогава е превзета и разположената на десетина километра западно от него крепост при днешния град Средец, като това се доказва от открития при проучването ѝ горял пласт датиран с монети на Никифор I и Михаил I[3]. Тогава е превзет и Созопол[4]. Неуспешен опит за депортация на население от Тракия е направен през февруари 813 г.[5], но по-късно през същата година, след битката при Версеникия, българите превземат редица крепости в околностите ѝ, като пленените ромеи са отведени в България[6]. При тази кампания е превзета и крепостта при с. Изворово, която се проучва през последните години и в която също е открит горял пласт датиран с монети на Никифор I[7]. През същата 813 г., по време на преговори, ромеите правят опит да убият българския владетел. Провокирани от това най-грубо погазване на международните норми, българите предприемат най-мащабната кампания, която може да се характеризира като тотално етническо прочистване на земите между Константинопол и Адрианопол. През първите дни, заслепени от омразата си към ромеите, българите избиват всички пленени – мъже, жени и деца, като дори и плененият добитък е изклан. През следващите дни яростта на българите се укротява и отново започват да прилагат политиката на депортиране[8]. При тази кампания е превзет и Адрианопол, като съответно жителите му са изселени. През зимата на 813–814 г. последва нова кампания, като този път на депортиране са подложени ромеите от околностите на Аркадиопол[9]. След като кана сюбиги Омуртаг поема властта, продължава известно време политиката на депортации[10], но скоро след това, през 816 г. военните действия са прекратени и между българи и ромеи е сключен мирен договор.

Във връзка с депортираните в България ромеи има пет основни въпроса: 1) Численост; 2) Етнически произход; 3) Докога остават в България; 4) Къде са заселени; 5) Как са вписани в българското общество.

По въпроса за тяхната численост в изворите при някои от случаите тя е посочена, а в други не. За отведените от Адрианопол се дава различна бройка – „*неизброимо множество*“, 10 000, 12 000 и 40 000 души[11]. Това е противоречие само на пръв поглед, тъй като в единия случай се казва „*12 000 мъже“*, а в другия „*всички жители, на брой четиридесет хиляди души*“, т.е. в единия случай е посочен броят на боеспособното население, а в другия са включени жените и децата. За депортираните при кампанията от зимата на 813–814г. се казва, че са отведени 50 000 души – *„мъже, жени и деца заедно“*[12]. За останалите кампании няма посочени данни. Така, като се имат предвид данните за Адрианопол – 40 000 и Аркадиопол – 50 000 души и като се добавят пленените при другите кампании, може да се предположи, че към момента на подписването на мирния договор, т.е. 816 г., в България има вероятно около 150 000 – 200 000 депортирани ромеи.

Въпросът с етническата принадлежност на депортираните е пряко свързан с етническата характеристика на земите, от които те произхождат. Специално за Одринска Тра-

кия има сигурни сведения, че през предните десетилетия там неколкократно са заселвани огромен брой арменци павликяни, арменци и сирийци монофизити и покръстени араби[13]. Към тази смес трябва да се добави и местно гръцко и славянско население[14]. За Месемврия трябва да се добави и известно количество исаври, заселени тук в края на VIIв.[15], макар че няма данни, дали в началото на IX в. те все още пазят своята идентичност. Тази етническа нехомогенност личи дори от данните, с които разполагаме за отделни ромеи, които попадат в България по това време. През 811 г., преди похода на Никифор, в Адрианопол има един арабин, военен инженер, който избягва при българите[16], а сред депортираните ромеи голяма част са със сигурен арменски произход, като например семейството на бъдещия император Василий I, а също Кордила, Вардан и Цанц[17]. Сред ромейските пленници, убити по време на антихристиянските гонения има и такива със славянски имена – Любомир и Хотомир, както и такива с ирански – Асфер, Куберг и Артавазд, а също и един наречен „Араб“[18]. Ако за лицата със славянски имена може да се приеме със сигурност, че произхождат от средата на византийските славяни, то произходът на ромеите с ирански имена е по-сложен. Вероятно става въпрос за арменци или за перси християни. Малко вероятно е това да са прабългари.

На въпроса докога депортираните остават в България, в изворите на пръв поглед има противоречие[19]. Противоречие има и относно начина на тяхното освобождаване. Според една част от тях депортираните ромеите са освободени през 816 г., а според други, те остават до 837 г., когато вдигат въстание и успяват да избягат[20]. Така например според Продължителя на Теофан, освобождаването им става по времето на Омуртаг и е резултат от божията намеса – *„След това бог се смилил над своя народ и му дал възможност да напусне страната (защото владетелят на българите, като не можел да се бори продължително време против ромейските войски, отново склонил да се подчини)“*[21]. Единствените данни за българо-ромейски военни действия по времето на Омуртаг са от първите две години на управлението му, като през всичките останали години отношенията са много добри. Това означава, че в този случай се има предвид сключването на мирния договор през 816г. Тази ранна дата на освобождаване на депортираните се потвърждава и от факта, че при описанието на срещата между освободените ромеи и кана сюбиги Омуртаг, там присъства и бъдещият император Василий I, който е съвсем малко дете. Когато говори за превземането на Адрианопол и депортирането на жителите му Продължителят на Теофан казва, че Василий е „*пеленаче*“, а от депортирането през 813г. до освобождаването са изминали няколко, но не много години, т.е. няма как тази сцена да се разиграла през 837 г., когато нито Омуртаг е български владетел, нито Василий е малко дете. Освобождаването на депортираните се потвърждава и от Сюлейманкьойския надпис, в който са запазени клаузите на мирния договор от 816 г.[22]. В случая има пълно препокриване на данните от два напълно независими извора. Изрично трябва да се отбележи, че през следващите 20 години между българи и ромеи съществуват добри отношения и няма данни, които да показват, че договорът, постигнат след толкова тежки жертви и за двете страни, не е спазен. Трябва да се отбележи и фактът, че в изворите, в които се съдържат сведенията за въстанието и бягството на ромеите през 837 г., не се съдържа и намек, че те са държани в България цели двадесет години в нарушение на сключения договор[23]. Всъщност като се прегледа внимателно договорът от 816 г., се вижда, че няма противоречие между изворите – българите изпълняват договора, но самият договор е така направен, че им позволява да задържат част от депортираните. В четвъртата глава на договора се говори за освобождаването на пленените цивилни ромеи, но това което е важно в случая е, че в договора се казва „*християни*“. В седем български надписа от езическия период се

споменават византийци. Най-често те са наречени „*гърци*“[24]. В един надпис е използвано „*ромеи*“[25] и само в два случая „*християни*“. Освен в Сюлейманкьойския надпис, „*християни*“ е използвано единствено в надписа от Филипи[26]. В случая с Филипи използването на „*християни*“ е напълно целенасочено – това е надпис, който трябва да се чете от ромеите и който трябва да засегне техните чувства на истински християни, които противно на своята религия на стореното им добро отвръщат със зло. Затова надписът е изсечен в най-подходящото за целта място – църква. Изрично трябва да се отбележи, че в Чаталарския надпис, създаден само няколко години след Сюлейманкьойския, ромеите отново присъстват, но като „*гърци*“, а не като „*християни*“. Това позволява да се предположи, че в Сюлейманкьойския надпис, т.е. в договора от 816 г., употребата на „*християни*“ вместо на „*гърци*“ или „*ромеи*“ не е случайна. Вероятно именно тук трябва да се търси причината за антихристиянските гонения, на които са подложени депортираните ромеи.

Според наложилото се мнение в нашата историография, антихристиянските гонения през първите години от управлението на кана сюбиги Омуртаг са породени от опасението, че чрез депортираните ромеи християнството навлиза сред българите и славяните, а в християнството българските управляващи виждат един много мощен лост за влияние от страна на Византия[27]. В подкрепа на това твърдение се посочват и лицата със славянски и ирански имена, които фигурират сред избитите от българите християни – споменатите по-горе Любомир, Хотомир, Асфер, Куберг и Артавазд. За тези християни обаче няма дори косвени податки, че произхождат от България, а напротив дадени са сред ромеите, което показва, че са ромеи със славянски и съответно арменски или персийски произход. Тези гонения не са породени от религиозния фанатизъм на българите[28]. Напротив, безразличието на Омуртаг достига до такава степен, че няма нищо против ромейските каменоделци, които изсичат надписите от негово име, да слагат кръстове и хризми[29], или да бъде изобразен на медальоните си с кръст в ръката[30]. Антихристиянските гонения са породени от желанието на българите да задържат част от депортираните – в момента, в който пленен ромей се отказва от християнството, той автоматично отпадал от графата „християни“, които подлежат на връщане. Предвид тези факти, може да се допусне, че по време на преговорите, българите залагат капан на ромеите. При подписването на договора, в текста стои не „ромеи“ или „гърци“, а „християни“. Това позволява на българите да задържат всички ромеи, които са се отрекли от християнството, без това да е нарушение на мирния договор. Може би именно този безспорен успех на българската дипломация и фактът, че много от депортираните се отричат от християнството, е причина в изворите да не се коментира, защо тези ромеи са държани в България цели двадесет години. Това е една срамна за тях история, която ромеите естествено искат да забравят. Останалите след 816 г. обаче са една малка част от депортираните – това личи от факта, че през 837 г. успяват да избягат с кораби, при това на корабите са качени не само ромеите, но тяхното имущество и добитък, т.е. едва ли повече от няколко десетки хиляди[31].

Фактът, че през 816 г. българите изпълняват постигнатите договорености и освобождават по-голямата част от депортираните ромеи личи от данните в изворите, че след сключването на мирния договор, император Лъв V започва масирана кампания по възстановяването на разрушените от българите градове в темите Тракия и Македония[32]. За тази дейност е нужно население и тъй като няма данни такова да е преселвано от други райони на империята, то може да се приеме, че в случая става въпрос именно за завръщане на депортирани през предните години от българите жители на тези области.

Така като се имат предвид данните в различните извори, може да се обобщи, че през 812-815 г. в България са депортирани огромен брой ромеи, които до този момент живеят

по дн. южно българско крайбрежие, земите около Странжа и Сакар и цялата европейска част на дн. Турция. При сключването на мирния договор през 816 г. българите залагат капан на ромеите, като в текста е записано, че българите се задължават да пуснат пленените „християни“. С цел да задържат част от депортираните ромеи, българите започват антихристиянски гонения и тези, които се поддават на натиска, автоматично отпадат от графата „християни“, т.е. вече не подлежат на връщане. Това обаче е сравнително малък процент от всички депортирани. Повечето са освободени през 816 г. и се завръщат по родните си места, където император Лъв V предприема специални мерки за възстановяването на разрушените от българите градове. Може да се допусне, че българската държава няма за цел да задържи всички депортирани – от една страна срещу тяхното освобождаване е договорен откуп, т.е. те са един вид стока изтъргувана от държавата, а от друга страна задържането на огромен брой ромеи, коренно променя етно-демографската картина в държавата и особено в земите отвъд Дунав, което пък крие риск от сериозни проблеми в бъдеще. Още повече е сигурно, че Византия няма да се примири със загубата на огромна част от населението на Одринска Тракия и хинтерланда на Константинопол. При това положение може да се допусне, че още докато провеждат депортациите през 812–815 г., българите ясно осъзнават, че по-голямата част от отвлеченото население ще бъде пуснато и именно за това е отвличано, а не прогонвано или избивано – за да може да се изнудва империята за политически отстъпки и за да се получи откуп за освобождаването му. Същевременно българите явно имат нужда от подвластно население, което да заселят в рисковите погранични земи северно от Дунав, като това население от една страна трябва да е достатъчно многобройно, за да има полза от него, но същевременно не трябва да е и прекалено много, за да не създава проблеми, т.е. най-вероятно предварително е отчетена нужната бройка, като съгласно този разчет определено количество ромеи са подложени на натиск показно да се откажат от християнството. Най-вероятно и самата кампания за оказване на натиск за отричане от християнството е краткотрайна, а както се вижда е и доста странна – заповед да се яде месо по време на пости. Явно в тези земи са пристигнали ромейски дипломати, които съгласно договора трябва да отведат депортираните, като това става по време на пости и именно демонстративното ядене на месо показва кой е християнин и кой не. След изпълнението на договора, българската държава остава напълно безразлична към религията на новите си поданици, които естествено се връщат към християнството[33].

В изворите са казва, че депортираните ромеи са заселени „*отвъд Дунава*“[34]. Само по себе си това сведение не е достатъчно, защото Отвъддунавска България по това време обхваща огромното пространство от средното течение на Дунав до Днестър. Фактът, че при бягството им са използвани кораби, както и намесата на унгарците, показва, че те са заселени в източната част на Отвъддунавска България[35]. Има две области, които в литературата се свързват с депортираните ромеи – Влашката равнина и Южна Бесарабия[36], като втората локализация има повече поддръжници и практически е възприета в съвременната българска историография[37]. Като аргумент може да се приведе и сведението на Константин Багренородни за шест изоставени по негово време (първата половина на X в.) крепости по западния бряг на Днестър, за които „*някои разказват, че някога там живеели ромеи*“[38]. Интересното в случая е, че Константин Багренородни споменава една легенда, на която явно и той много не вярва и затова това твърдение го дава в условна форма. Във връзка с локализирането на мястото, където са заселени депортираните ромеи, трябва да се отбележи, че между него и мястото където пристигат изпратените от Константинопол корабите има известно разстояние, т.е. ромеите не живеят нито на брега на Днестър[39],

нито на брега на Дунав, нито на брега на Черно море. В самото описание на бягството съществува една неяснота – депортираните като тръгват към мястото, където трябва да дойдат корабите, преминават някаква река „*отсам*“. Същата река е премината и от преследващите ги българи. Тук веднага възниква въпросът, коя е тази река? Ако приемем, по-широко разпространеното мнение, че ромеите са заселени в Южна Бесарабия, то има три възможности – Дунав, Прут или Днестър. Но в трите случая преминаването е лишено от логика. Ако приемем, че преминават Дунав, то въстаналите ромеи се озовават в Северна Добруджа, т.е. в централната част на българската държава. Ако преминат Прут означа, че ромеите вървят на запад, т.е. така навлизат във вътрешността на Отвъддунавска България и отиват в противоположна посока на корабите. Трудно може да се приеме, че преминават Днестър, тъй като така навлизат навътре в степите, където определено очакваните кораби не могат да им помогнат. Изпратените от Константинопол кораби може да пристанат в делтата на Дунав, на черноморския бряг или в долното течение на Днестър, така че преминаването на Дунав или Днестър, само за да се качат на корабите, би било безсмислено решение. Така като се има предвид географията на района, то Бесерабия трябва да отпадне като възможно място на заселване. Още повече, че там до момента не са открити абсолютно никакви следи от присъствието на това население.

Много по-логично е да се допусне, че ромеите са заселени в източната част на Влашката равнина. Изпратените от Константинопол кораби пристигат в делтата на Дунав или на Черноморския бряг[40], а при движението си към тях въстаналите ромеи преминават р. Прут. Във Влашката равнина са открити и археологически следи, които могат да се свържат със заселените там ромеи. Наскоро на тях внимание обърна В. Григоров. Става въпрос за многобройни накити с византийски ювелирни традиции открити в некрополите Обръшия Нуа, Извору и Султана, като на някои от откритите в тях пръстени има и кръстовидни изображения (обр. 2). Този факт, както и западната ориентация на голяма част от гробовете, според него е свидетелство, че те са оставени именно от депортираните ромеи[41]. Без съмнение откриването на тези материали е много важно, но обвързването на въпросните некрополи с депортираните ромеи не може да се приеме. На първо място западната ориентация е задължителна за християнския погребален обред, но не е характерна само за него. Напротив, западната ориентация е често срещана в редица български езически некрополи, в т.ч. и сред българите останали в пределите на Хазарския каганат[42]. Против отъждествяването на гробовете със западна ориентация от некрополите в Султана и Извору е и фактът, че в почти всички случаи при тях ръцете са до тялото, а не скръстени, което е задължително за християнските гробове. Същевременно в предполагаемите „християнски“ гробове, се срещат елементи типични за българските езически погребални обичаи – подбои, връзване на краката, хокери, отрязване на глезените, поставяне на животинска храна и керамика[43], а в един такъв „ромейски“ гроб, освен пръстен с кръст, е поставено гърне, краката са свити, но това което е най-интересно – има и скелет на куче[44] (обр. 3). Предвид характерните погребални обичаи тези некрополи трябва да се свържат със смесено българско и славянско население (има гробове с урнови трупоизгаряния), като няма гробове, които да могат със сигурност да бъдат определени като ромейски. Малкото сигурни християнски гробове трябва да се свържат с налагането на християнството в резултат на Покръстването[45]. Във връзка с предполагаемите „ромейски“ гробове трябва да се отбележи и фактът, че според писмените данни, ромеите в Отвъддунавска България са заселени като обособена, автономна група, със собствени управители, а не разпръснати сред местното славянско и българско население, т.е. не би трябвало да се откриват смесени ромейско-българо-славянски некрополи. Откритите в Султана и Извору

византийски накити, попадат сред местното българско население като търговска стока, т.е. те показват, че в близост има заселени ромеи, а не че гробовете, в които се откриват са оставени от ромеи. Фактът, че много от пръстените са с кръстовидни изображения в този случай не трябва да се преувеличава – за обикновените българи, това са просто едни накити, които заедно с другите накити и мъниста[46] закупуват от живеещите наблизо ромеи. В подкрепа на българо-славянския произход на населението оставило некрополите Султана и Извору е и откритата в гробовете керамика, която е идентична на керамиката от другите старобългарски обекти. Всъщност в гробове на ромеи от IX в. не би трябва да се откриват гърнета, стомни и кани, в които съгласно езическите представи се поставят храни и напитки за пътя към отвъдното.

Към следите свързани с ромеите в Отвъддунавска България трябва се добави едно селище открито в околностите на Плоещ – Буков[47]. Една част от откритата там керамика е напълно идентична на старобългарската като изработка, форма и украса. Друга част като украса и форма на съдовете е подобна на старобългарската, но е изработена на бързо колело, по съвсем различен начин са оформени устията и това, което е интересно е, че гърнетата имат по една дръжка (обр. 3). Това са особености, които показват, друг, нестаробългарски произход на тези гърнета. Най-интересна е обаче последната група, която е определена като „византийска“[48] (обр. 4), която няма нищо общо със старобългарската, но аналогична, на която наскоро беше открита в крепостта при с. Изворово[49], която със сигурност е превзета през 813 г. От селището произхожда и стенна мазилка с букви, за които се казва, че са на кирилица, но те са от такова естество, че могат да са и гръцки[50]. Въпросът, който веднага възниква, е какво прави тази керамика тук в едно скромно село, разположено на толкова затънтено място. Изрично трябва да се отбележи, че не става въпрос за амфори, т.е. амбалаж свързан с търговията на вино и зехтин. Не може да се приеме, че попада като търговска стока, тъй като селището е далеч от главните пътища, а ако в българските земи се внася византийска битова керамика, то такава би трябвало да се открива на първо място в големите държавни центрове и селищата край главните пътища, а не в изолирани селища разположени в дълбоката провинция, каквото е това при Буков. Появата на въпросната керамика в Буков обаче става напълно логична ако се свърже с депортираните ромеи – една част от нея е тяхната покъщнина, с която са преселени, а друга е изработвана на място. Тъй като това население остава сравнително малко време – не повече от 25 години, то оставя и малко следи, но вероятно при по-задълбочено изследване на района, те ще се увеличат.

Последният въпрос свързан с депортираните ромеи е за техния статут. Данните в изворите[51] са категорични – тези ромеи са заселени като компактна обособена общност, т.е. те не са разпръснати сред околното българско и славянско население. Те разполагат със собствени управители, т.е. ползват се с автономия и имат оръжие. Последното е напълно логично, тъй като именно желанието да бъде използван военният потенциал на това население е една от основните причини за отвличането и задържането му. Като се съпоставят данните за ромеите в Отвъддунавска България с тези за северите, се вижда, че двете групи имат идентичен статут – покорено население, което запазва своята автономия, но в замяна на това насилствено е заселвано в рискови зони близо до границата. Във връзка със статута на депортираните ромеи, който както се каза е идентичен на този на северите, възниква въпросът, дали твърдението, че при Крум започва административна реформа, продължена и от Омуртаг, при която племенната обособеност е ликвидирана, отговаря на истината. Наличието на голяма автономна ромейска група в Отвъддунавска България, която е заселена там точно по това време и нейният статут без съмнение е

определен от българския владетел показва, че тезата за въпросната административна реформа трябва сериозно да се преосмисли.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта

Обр. 2. Пръстени с кръстовидни изображения от българските езически некрополи в Извору и Султана

Обр. 3. Български езически гробове в Султана и Извору

Обр. 4. Керамика от Буков, работена на бързо колело

Обр. 5. Характерна византийска керамика от Буков

БЕЛЕЖКИ

[1] **Vénédikov, I.** La population byzantine en Bulgarie au débute du IXe siècle – *Byzantinobulgarica*, 1, 1962, 261-277; **Browning, R.** Byzantines in Bulgaria – Late 8th – Early 9th Centuries: *Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages (= Studia Slavico-Byzantine et Mediaevalia Europensia, Vol.1)*, Sofia, 1988, 32-36; **Рашев, Р.** Византийците в България до покръстването: *Civitas divino-humana. В чест на професор Георги Бакалов.* София, 2004, 151-162.

[2] **Теофан Изповедник.** *Хронография. – ГИБИ*, III, с. 284.

[3] **Балболова, М.** Монетите от м. Калето в гр. Средец, Бургаска област – *Минало*, 1, 1997, с. 38; **Аладжов, Ж.** Някои размисли за живота на средновековната крепост „Потамукастел“. – *Регионалната култура в контекста на националната.* Средец 2002, 115-117. Разчитането на самото име на крепостта обаче не е много сигурно – **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи.* София, 1992, с. 168.

[4] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 159, надпис № 28 и 186-187, надпис № 47.

[5] **Теофан Изповедник.** *Хронография*. – *ГИБИ*, III, с. 287.

[6] **Scriptoris inceri. –** *ГИБИ*, IV, с. 19.

[7] **Борисов, Б., Д. Рабовянов**. Разкопки на пътна станция, ранновизантийска крепост „Кастра рубра“, ранносредновековно селище и некрополи в м. Калето край с. Изворово, Харманлийско – *Археологически открития и разкопки през 2007*, София, 2008, с. 526. Според авторите това е станало при кампанията през 812 г., но през 812 г. българите атакували крайбрежието, така че по-вероятно, това да е станало именно през 813г. Всъщност разликата в двете кампании е само няколко месеца.

[8] **Scriptoris inceri.** – *ГИБИ*, IV, 21-22.

[9] **Scriptoris inceri.** – *ГИБИ*, IV, 23. Свидетелства за тези събития (812-814 г.) са и т. нар. български триумфални надписи, в които са запазени имената на превзетите крепости – Созопол, Месемврия, Вукелон, Скутарион, Версеникия, Бурдизо, Димотика, Редесто, Теодорополис, Гариала, Аркадиополис, Виза, **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, 154 – 160, надписи № 18 – 31.

[10] **Продължителят на Теофан.** *Хронография*. – *ГИБИ*, V, 111-112.

[11] **Scriptoris inceri.** – *ГИБИ*, IV, с. 22; **Лъв Граматик.** *Хронография. – ГИБИ*, V, 155-156; **Продължителят на Георги Монах. –** *ГИБИ*, VI, с. 136; **Синаксар на Константинополската църква. –** *ГИБИ*, V, 287-288.

[12] **Scriptoris inceri. –** *ГИБИ*, IV, 23.

[13] **Никифор патриарх константинополски.** *Кратка история след царуването на Маврикий*, превод В. Иванов, 1997, с. 78; **Теофан Изповедник.** *Хронография*. – *ГИБИ*, III, 269-270

и 278; *The Chronicle of Theophanes* An English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813) with introduction and notes by Harry Turledove, Philadelphia, 1982, p. 138; **Гевонд.** *История на халифите*. – *Христоматия по история на България*, т.1, София, 1978, с. 95. В българската историография се е наложило мнението, че тези заселвания, особено на арменци, са обхванали Тракийската равнина и по-специално Пловдив и районът му и като доказателство се сочи голямата арменска павликянска и монофизитска колония тук през XI-XII в. Писмените извори обаче не уточняват къде точно било заселвано това население, а за момента няма археологически данни, които да потвърдят не само заселването на колонисти в Пловдив и областта му, но и властта на Византия върху града и околностите му преди 784 г. За пловдивските арменци, известни в изворите от XI-XIIв. със сигурност може да се приеме, че са потомци на заселени тук през 970 и 986г. колонисти (т.е. двеста години по-късно) – **Станев, К.** Битката за Пловдив през 970г. и нейните последици – *Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив,* т. 11, 2009, 196-198.

[14] За славянско население в Одринска Тракия през VII – нач. на IXв. изрични сведения се съдържат в **Теофан Изповедник.** *Хронография*. – *ГИБИ*, III, 260 и 265; **Чудесата на свети Димитър Солунски**. – *ГИБИ*, III, 146 и Сюлейманкьойския надпис – **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 166. Наличието на това население се потвърждава и от откритите славянски материали по течението на р. Марица непосредствено северно от Одрин – **Аладжов, Д., Д. Балабанян.** Разкопки в Любеново през 1968. – *Родопски сборник*, 3, 1972, с. 131; **Аладжов, Д.** Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – *Марица–Изток. Археологически проучвания*, т. 3, Раднево, 1995, 187-188; **Нехризов, Г., М. Валентинова.** Спасителни разкопки на ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при гр. Свиленград. – *Археологически открития и разкопки през 2005 година*. София, 2006, с. 145; **Гроздanова, Г.** Керамиката от ранносредновековното селище при с. Капитан Андрево, община Свиленград (предварително съобщение). – *Приноси към българската археология*, т. V, София, 2009, 54-71; **Борисов, Б.** Керамиката от жилище № 1 от ранносредновековното селище върху византийската крепост „Кастра Рубра“ край с. Изворово, Харманлийско. – *Научна конференция с международно участие „Проблеми и предизвикателства на археологическите и културноисторическите проучвания“*, т.1, Пловдив, 2009, 246-247.

[15] **Теофан Изповедник.** *Хронография*. – *ГИБИ*, III, с. 268.

[16] Пак там, с. 286.

[17] **Бартикян, Р.** О истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписам ханов Крума и Омуртага). – *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов*, София, 1984, 41 – 42; **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, 189 – 190.

[18] **Гюзелев, В**. Българо-византийски диптих. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселен Бешевлиев*, София, 2003, 24 – 30.

[19] По същото време в България е имало още една група ромейски пленници – войниците от разгромената през 811 г. армия на Никифор I. Съгласно данните от изворите те били държани до 825 г., когато били освободени. Тъй като те представляват съвсем различна група (пленени войници, а не депортирано население), попаднала в България при коренно различна ситуация (при поход на византийската армия в България, а не на българската армия във Византия), то затова те не са разгледани тук, още повече това е направено на друго място – **Станев, К.** Съдбата на пленените ромейски войници след разгрома на император Никифор I – *Заедно или разделени. Европа на съюзите, личностите и регионите. XIV Кюстендилски четения*, под печат.

[20] **Продължителят на Георги Монах. –** *ГИБИ*, VI, с. 136; **Лъв Граматик.** Хронография. – *ГИБИ*, V, 156-157.

[21] **Продължителят на Теофан.** Хронография. – *ГИБИ,* V, с. 119; **Георги Кедрин – Йоан Скилица.** Кратка история. – *ГИБИ*, VI, 239-240

[22] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, 164-166.

[23] **Продължителят на Георги Монах.** – *ГИБИ*, VI, с. 136; **Лъв Граматик.** Хронография.- *ГИБИ*, V, 156-157.

[24] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, с. 102, 123, 136-137 и 216.

[25] Пак там, с. 176, надпис № 42.

[26] Пак там, с. 142, надпис № 14.

[27] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т.1. част 1. София, 1918, 293-296, като според него са по същество антиславянски. **Мутафчиев, П.** *История на българския народ*. София, 1998, с. 100; **Примов, Б.** Укрепване и териториално разширение на българската държава през първата половина на IX век. – В: *История на България.* Т. 2, София, 1981, 155-156; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII-XIV век*. София, 2006, с. 147; **Бакалов, Г.** Езическа България. – В: *История на българите от древността до края на XVI век*. София, 2003, с. 208.

[28] **Николова, Б.** Ранното християнство в България преди Покръстването. Теории и реалност. – В: *1 100 години Велики Преслав.* Т. 1, Шумен, 1993, с. 186 и сл.

[29] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, 83-84.

[30] **Йорданов, Ив.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 25-26.

[31] Желанието на унгарците да се сдобият с плячка е причината да се намесят в конфликта. Това показва, че депортираните ромеи притежавали значително имущество, в това число и добитък. Няма данни в тази акция колко кораба участвали. Теофан Изповедник във връзка с описанието на един от походите на Константин V, съобщава, че един кораб можел да пренесе дванадесет конника (**Теофан Изповедник.** *Хронография. – ГИБИ*, III, с. 271). Може да се приеме, че византийските кораби използвани при акцията от 837 г. имали подобен капацитет, т.е. на един кораб е могло да се качат няколко семейства с покъщнината и добитъка им. Освен това е трябвало да се отдели и място за храна и вода на добитъка.

[32] **Продължителят на Теофан.** *Хронография. – ГИБИ*, V, с. 113; **Йосиф Генезий.** *Царе. – ГИБИ*, IV, с. 324.

[33] Това личи особено красноречиво от едни пръстени с кръстовидни изображения, откривани, както ще види по-долу в тези земи. Те се откриват в български езически гробове, но самата им поява тук без съмнение трябва да се свърже именно с депортираните ромеи.

[34] **Scriptoris inceri. –** *ГИБИ*, IV, с. 22; **Лъв Граматик.** *Хронография*. – ГИБИ, V, с. 156.

[35] **Продължителят на Георги Монах.** – *ГИБИ*, VI, с. 136; **Лъв Граматик.** *Хронография*. – *ГИБИ*, V, 156-157.

[36] Преглед на по-старите мнения – **Божилов, Ив.** *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век*. София, 1979, 176-178. През следващите години не са изказани предположения за по-различна локализация.

[37] **Тъпкова – Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад*. София, 1976, с. 29; **Венедиков, Ив.** *Военното и административно устройство на България през IX и XII век*. София, 1979, с. 64; **Примов, Б**. Укрепване и териториално разширение, с. 160; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, с. 157.

[38] **Константин Багренородни**. *За управлението на империята. – ГИБИ*, V, с. 213.

[39] Както се каза по-горе, К. Багренородни споменава за легенда, че на брега на реката е имало шест изоставени крепости, в които са живеели ромеите. Ако се приеме тази легенда за вярна, то депортираните ромеи въобще не е трябвало да се придвижват и да преминават неизвестната река – просто е трябвало да си стоят в крепостите и да чакат корабите. Както се каза, обаче това е една легенда, на която и К. Багренородни много не е вярвал.

[40] Трудно може да се допусне, че корабите са навлезли навътре по Дунав. На първо място те е трябвало да се придвижват срещу течението, което означава, че е придвижването им е щяло да бъде изключително бавно, а за успехът на операцията от решаващо значение е била бързината, с която се е провеждала. Всяко забавяне позволявало на българите да се съвземат от изненадата и да предприемат по-адекватни мерки. Освен това придвижвайки се на вътре корабите е могло да бъдат обстрелвани от българите, при това те трябвало и да се върнат обратно по реката. Като аргумент против вероятността, корабите да са навлезли по Дунав е и фактът, че точно за това време има сведения за наличие на българска флота плаваща по реката. Тя определено не е могла да се противопостави на ромейската флота в открито море, но реката е могла да създаде сериозни проблеми.

[41] **Григоров, В.** *Метални накити от Средновековна България (VII-XIв.).* София, 2007, с. 44, 66, 95-96; Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав – *Археология,* 1-4, 2006, с. 59.

[42] Освен сред българите, западната ориентация се среща и сред редица други езически народи, като сармати и печенеги.

[43] **Mitrea, B.** La nécropole birituelle de Sultana résultats et problčmes – *Dacia*, 32, 1988; **Mitrea, B.** Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhudert von Izvoru, jud. Giurgiu – *Dacia*, 33, 1989, 145-219.

[44] **Mitrea, B.** Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhudert von Izvoru, jud. Giurgiu – *Dacia*, 33, 1989, p. 155, 157, № 52; **Чобанов, Т.** Ролята на кучето в обредите на прабългарското езичество. – *Приноси към българската археология*, т. V, София, 2009, 123-130.

[45] Като цяло процентът на ранносредновековни християнски гробове във Влашката равнина е изключително нисък, особено в сравнение със земите на юг от Дунав и това явление очевидно трябва да се свърже с обезлюдяването на района в резултат на унгарските нашествие 894-896 г. – **Станев, К.** Влияние на унгарските нашествия от 894-896 г. върху миграционните процеси в българските земи – *Минало*, 4, 2008, 9-24.

[46] Сред мънистата също има такива с кръстовидни изображения – **Mitrea, B.** Das Gräberfeld, p. 168, Abb. 19, Gr. 108.6, 215, Abb. 53.

[47] **Comşa**, **M.** *Cultura materială veche Românească (Aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti)*. Bucureeşi, 1978.

[48] Ibid., 106-113.

[49] **Борисов, Б.** Керамиката от жилище № 1, с. 251, обр. 6.

[50] **Comşa**, **M.** *Cultura materială*, 127-128 и 178, Pl. XXVIII, 1-12.

[51] **Продължителят на Георги Монах.** – *ГИБИ*, VI, с. 136; **Лъв Граматик.** Хронография. – *ГИБИ*, V, 156-157.

THE DEPORTED BYZANTINES IN BULGARIA (812-837 A. D.)

Kamen Stanev

Abstract

The Bulgarians did a massive attack in the Byzantium possessions in Thrace in 812-815. As a result of their actions a huge amount of Byzantines had been taken to Bulgaria by violence. According to the peace treaty from 816 the Bulgarians had to emancipate the Byzantines and some written sources certify it really happened. But other sources claim that the kidnapped Byzantines had been colonized in the Bulgarian lands to the North of the Danube where stayed until 837 when they organized a rebellion and succeeded in running away. The controversial information becomes clearer after carefully reading the text of the treaty from 816. It said that the Bulgarians had assumed an obligation to release not the kidnapped „Byzantines“ or „Greeks“, but the „Christians“. This probably was the reason for the antichristian repressions to which the kidnapped Byzantines had been put under by exactly that time. When a Byzantine had denied the Christianity, he immediately stopped being considered a „Christian“ and therefore has not been a subject to the treaty's clauses anymore. This detail of the treaty allowed the Bulgarians to keep some of the exciled Byzantines without this being taken as an infringement of the treaty. The Bulgarian historiography supports the thesis that the kidnapped Byzantines had been settled down at the territory of today's South Bessarabia. The accurate analysis of the written sources allows us to deny that assumption and to presume that they have been colonized in the Eastern part of the Romanian flat. Some archeological findings from the region support that thesis.

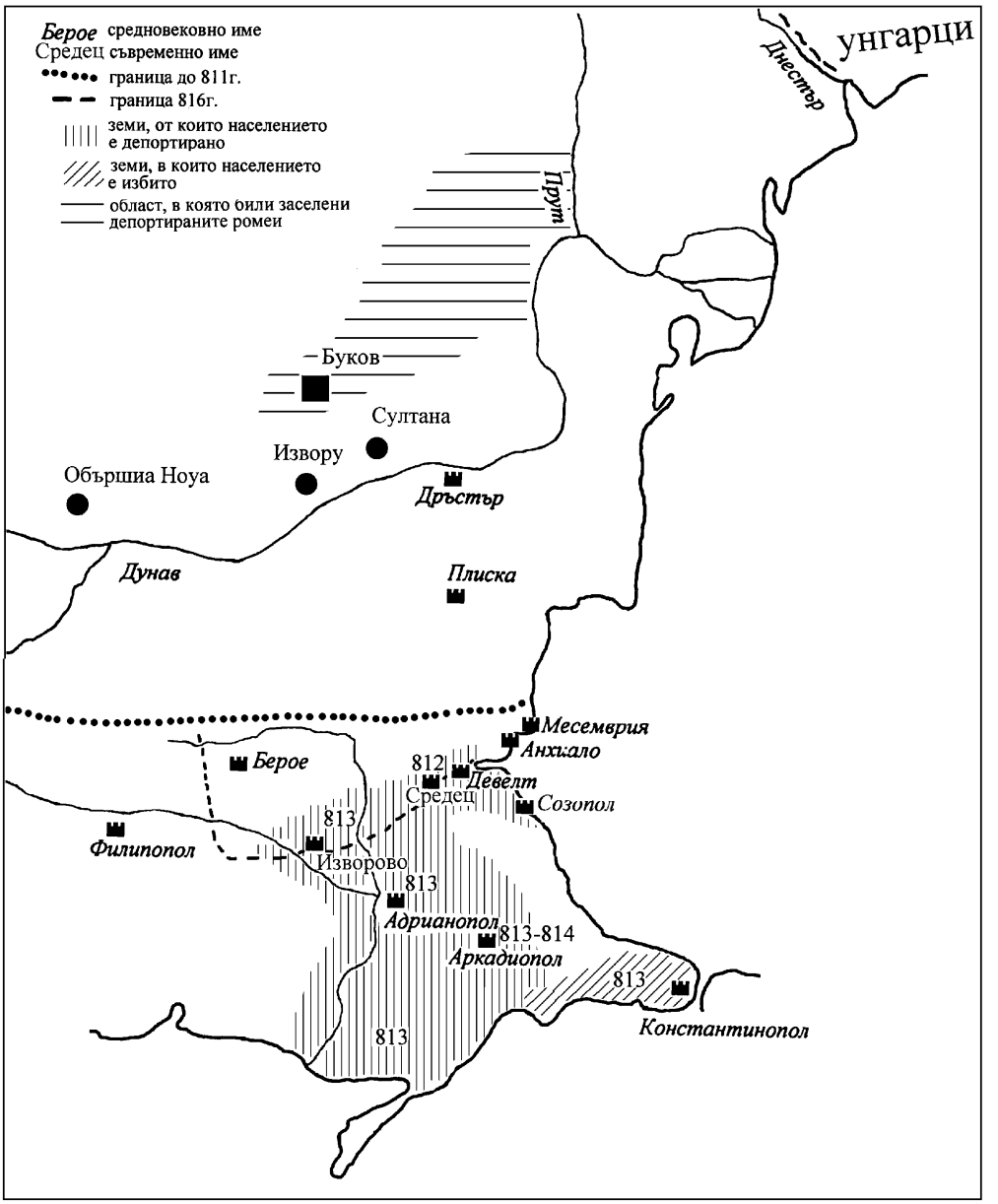

Обр. 1. Карта

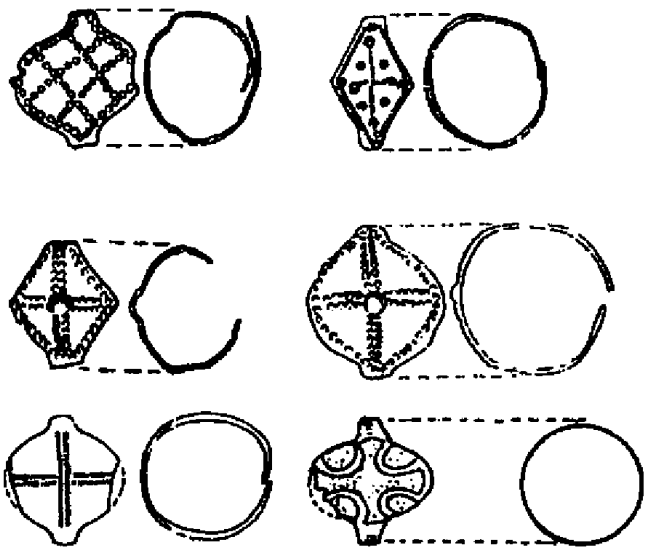

Обр. 2. Пръстени с кръстовидни изображения от българските езически некрополи в Извору и Султана

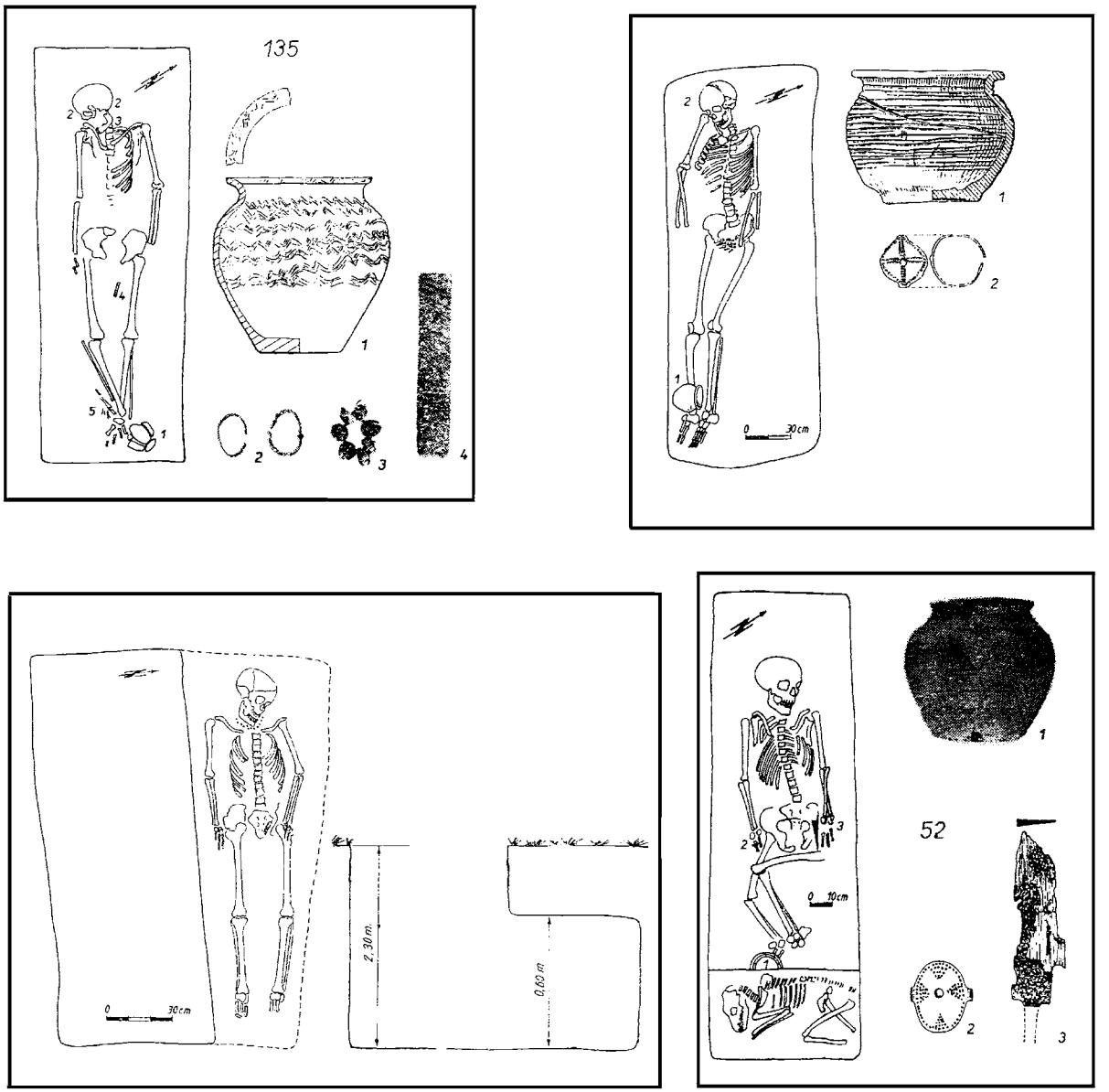

Обр. 3. Български езически гробове в Султана и Извору

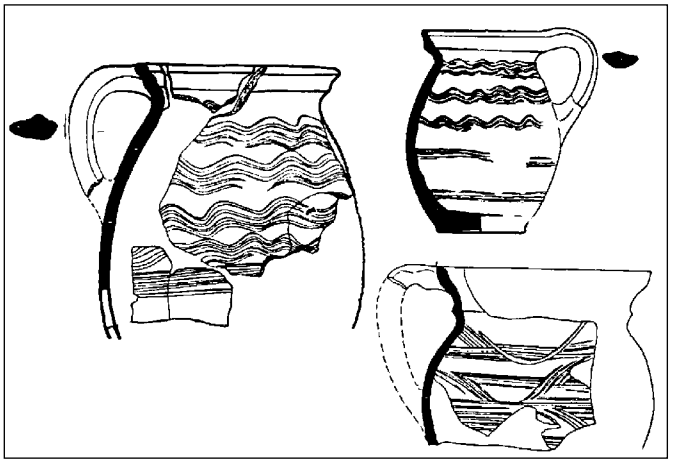

Обр. 4. Керамика от Буков, работена на бързо колело

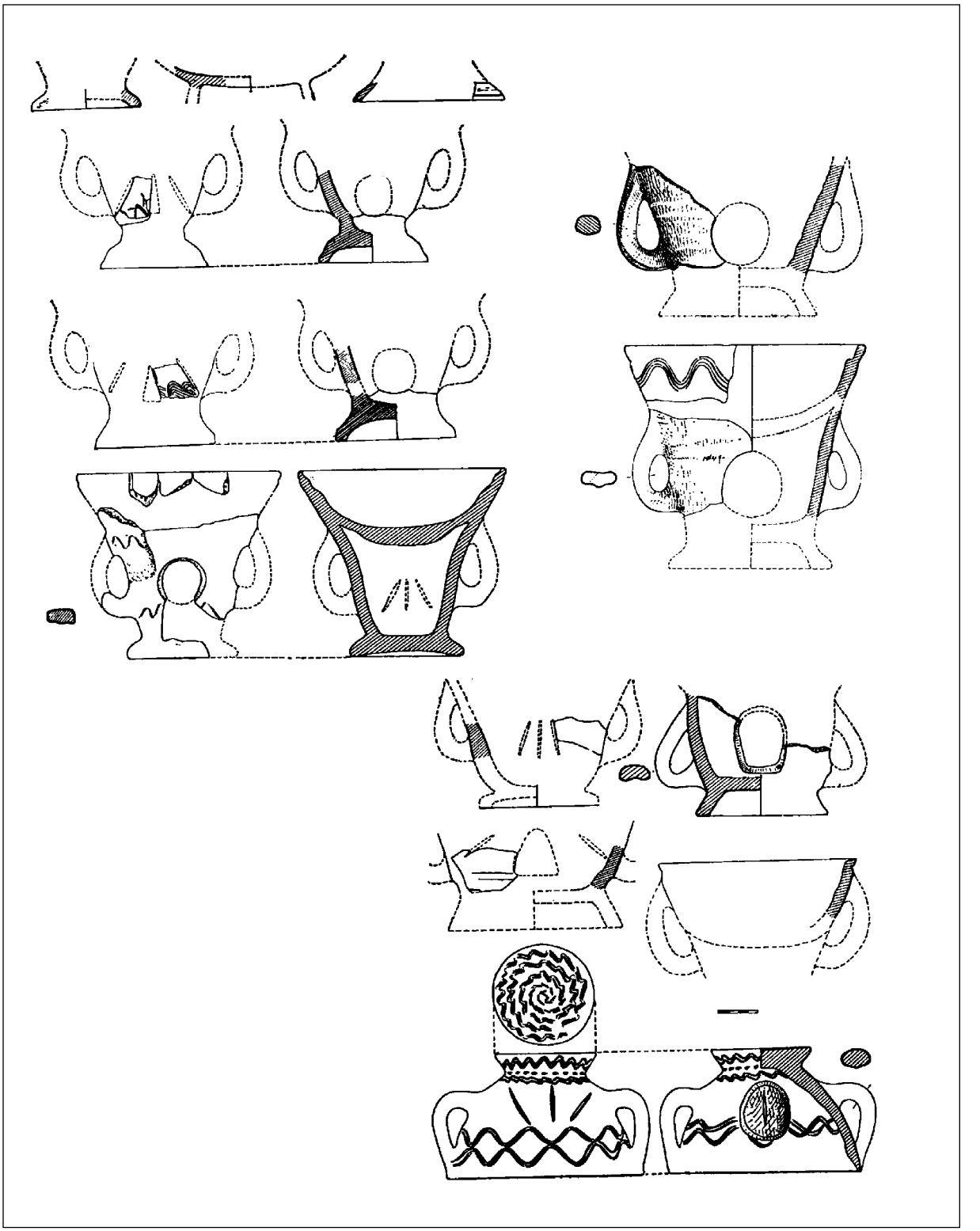

Обр. 5. Характерна византийска керамика от Буков

МЕЖДУ „АВАРСКИЯ КОСТЮМ“ И СКАРАМАНГИОНА: БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ МЪЖКОТО АРИСТОКРАТИЧНО ОБЛЕКЛО В БЪЛГАРИЯ (IX–X В.)

Лиляна Симеонова

Изследователите на облеклото са единодушни, че в него съжителстват две припокриващи се системи: едната е семиотичната, която дава информация за имущественото състояние и общественото положение на индивида, а другата е модната, която кара човека да иска да изглежда по определен начин[1]. Що се отнася конкретно до средновековното облекло, повечето изследователи смятат, че то остава непроменено в течение на столетия и в него не може да се търси мода: модата, казват те, се появява едва през Ренесанса, а средновековното облекло е опростено и с утилитарни функции, като разликата в облеклото на бедните и на богатите се свежда най-вече до материята и украсата, а не до модела на дрехата[2]. Напоследък обаче някои учени доказват, че дори и през Средните векове има модни тенденции в облеклото[3].

Византийците са оставили подробни писмени сведения за церемониалното облекло на своя император и неговия двор. Особено ценен извор в това отношение са т. нар. банкетоописания (гр.: клиторологии), които служели като наръчници на дворцовия отговорник по банкетите. Те съдържат както изискванията за облеклото, с което гостите трябва да се явяват на приемите в двореца, така и указания за реда на въвеждането на гостите в една или друга банкетна зала и разполагането им по места[4]. Церемониалните одежди на владетеля и атрибутите на властта са изобразени и върху византийските монети[5]. Стенописите и мозайките в църквите и особено ктиторските портрети също дават представа за официалното облекло на императорите, императриците и аристократите във Византия[6]. Важен извор за византийското церемониално облекло е и агиографията: героите на повествованието в житията нерядко имат видения, в които им се явяват ту светци, облечени като благородници, ту Богородица или пък някой от архангелите, пременени в императорски одежди. Подобно на императорите и мъжете аристократи, императриците и жените-аристократки също носят няколко ката дрехи, като най-долната туника е най-дълга.

По-малко са сведенията за всекидневното облекло на византийските аристократи. Смята се, че традиционният патрициански костюм представлява или дълъг кафтан със широки ръкави, като при езда полите на кафтана се затъкват в ботушите, или тесен къс кафтан[7]. Според изследователя на византийското облекло Н. П. Кондаков и двете дрехи на византийския аристократ – празничният скарамангион и всекидневният кафтан – са от източен произход[8]. Напоследък се наложи тезата, че навлизането на кафтана във византийското и западноевропейското средновековно общество илюстрира икономическите и културните връзки между Европа и Азия през Късната античност и Ранното средновековие[9]. На обществени места пък жените аристократки носят воал, който покрива само косата, но не и лицето и пада свободно върху гърдите и раменете.

За дрехите на византийското простолюдие се знае значително по-малко, отколкото за дрехите на благородниците. В миниатюрите от ръкописите мъжете от народа са изо-

бразени с тясна туника с дълги ръкави, върху която понякога има наметало и с прилепнали по крака дълги крачоли.

Дали византийската мода в облеклото е дошла и в съседна България? Или може би българите предпочитат да носят традиционната си носия, каквато и да тя? За разлика от византийците, българите от Първото българско царство не са оставили писмени описания на облеклото си, било то мъжко или женско, всекидневно или празнично, аристократично или народно. Малкото, което знаем за облеклото на българите от онова време, е излязло изпод перото на чужденци, предимно византийци. Например византийските наративни извори нерядко споменават, че българите са покрити с желязо, от глава до пети. Един от най-ранните византийски източници, който описва българите като облечени „*целите в желязо*“ (гр.: holosçderoi) е т. нар. Scriptor incertus. Това е анонимна хроника от времето на Михаил I (811–813), която е частично запазена в ръкопис от XI в.[10] Нещо повече и византийските, и българските илюстровани ръкописи изобилстват с миниатюри на батални сцени, в които българите са облечени в желязо[11]. Веднага трябва да подчертая обаче, че този събирателен стереотипен образ на българите се отнася за българските армии, които често влизат в бой с византийците, а не за формалното или неформално облекло на българската аристокрация или за традиционното облекло на българите.

За проникването на византийската мода в облеклото и по-специално – в церемониалното облекло на българския владетел и неговия двор говорят както монетите и печатите на българските владетели[12], така и сведенията за копринени платове и червена кожа, които са получавани като част от ежегодния трибут от Византия[13]. От друга страна, пак предимно от византийски източници научаваме, че през X в. българите имат някакво облекло, което според лексикона „Суда“ е „аварско“, а според други източници – „тяхно собствено“ или „българско“.

Ако благородниците от периферните, населени с етнически малцинства области на Византия предпочитат да се обличат като „ромеи“[14], то благородниците от съседните на империята страни, изглежда демонстрират известна двойственост в маниера си на обличане. Според случая те се пременяват ту като членове на византийския елит, ту показват предпочитание към етническото облекло на сънародниците си[15]. За наличието на такава двойственост (или амбивалентност) при българските аристократи от IX–X в. вече съм говорила пред научни форуми. На 40-тия международен конгрес по медиевистика (Каламазу, щата Мичиган, 2005 г.) изнесох доклад за двойствения маниер на обличане на висшата българска аристокрация като акт, в който се отразява амбивалентното отношение на България към Византия[16]. А в доклад пред XXI международен конгрес по византинистика (Лондон, 2006 г.)[17] разгледах въпроса за т. нар. aenea catena („бронзова/месингова верига“) у Лиудпранд и оттам – за възможната символика, влагана в украсените мъжки колани на българите от тази епоха. В някои свои публикации съм анализирала и проблема за етническото облекло (или носията) като белег за етническа и социална принадлежност на пребиваващите във византийската столица чужденци, в т.ч. и българи[18].

Нека да направим кратък преглед на сведенията за мъжкото аристократично облекло у българите през IX–X в. и да видим какви изводи можем да извлечем от това. Според най-авторитетната византийска енциклопедия на X в. – т. нар. Суда – българите харесват аварското облекло, възприемат го за свое собствено и продължават да го носят и до онзи момент. Пак там се съобщава и как Тервел забива копието си в земята и го затрупва догоре с копринени дрехи. Накрая се казва и че същите тези българи напълно унищожават аварите[19].

Не е ясно защо въпреки интензивните си контакти с хазарите, българите не възприемат хазарското облекло, ако има такова[20]. А що се отнася до аварското облекло, за него

се знае твърде малко: през VII в. Псевдо-Маврикий пише, че то било дълго и широко и много подходящо за езда[21]. В разказа си за аварското пратеничество в Константинопол от 558 г. Теофан Изповедник споменава, че много хора се втурнали да видят аварите, защото облеклото им било странно. Те имали дълги плитки с панделки, а дрехите им били „*като на останалите хуни*“[22]. Пишещият през IX в. Теофан изглежда е заимствал това описание на аварите от по-ранен автор – Менандър Протектор от VI в.[23], но и Менандър не дава подробно описание на аварската носия. Що се до отнася до твърдението, че облеклото на аварите е „*като на останалите хуни*“, Г. Моравчик основателно отбелязва, че византийските автори често бъркат авари с хуни[24].

Не може да се каже със сигурност в кой исторически момент българите възприемат „аварското облекло“: дали това е станало още в края на VII в., „*когато тоя народ* [т.е. аварите] *се изтегли, дойде друг, още по беззаконен и свиреп, т. нар. българи, от скитските предели*“[25] или в началото на IX в., когато българите влезли за последен път в допир с аварите, унищожавайки остатъците от аварския хаганат[26]. По всяка вероятност у Псевдо-Маврикий става дума за т. нар. широк кафтан, чиито пешове при езда се затъкват в ботушите. Според В. Бешевлиев т. нар. аварско облекло най-вероятно е възприето не от целокупния български народ, а само от една част от българското общество – военния елит[27].

В Менологиона на Василий II[28], в т. нар. сцена с мъчениците, трима българи езичници избиват ромеи християни (Обр. 1). Двама от българите са с тесни двуредни горни дрехи от плат на фигури, който може да е брокат. Единият от тях изглежда е и с бръсната глава. Известно е, че тесният къс кафтан е широко разпространен сред народите от Централна Азия[29]. Според арабския автор от първата половина на X в. Ал-Хасан ал-Хамадани българите – имат се предвид волжките българи –„*са с остригани глави и носят къси кафтани*“[30]. За обичая на степните народи да ходят с бръснати глави говорят и „Именникът на българските ханове“ и т. нар. Унгарски аноним от XI в.[31] Към обичаите на степта ни препраща и третата фигура на българин от сцената с мъчениците в Менологиона. Той е облечен в двуреден (овчи?) кожух[32], има островръха шапка, обточена с кожа и е препасан с украсен колан, на който са закачени полезни неща, като нож, торбичка и др. Както отбеляза Й. Иванов, във византийските илюстровани ръкописи се срещат доста изображения на българи с островръхи шапки[33].

Според арабските автори от X в. ибн Фадлан и ибн Руста кафтани носят и т. нар. rűs. Когато описва погребението на един варяжки старейшина, ибн Фадлан съобщава, че за ушиването на богатото погребално облекло на човек от такъв ранг отиват десет дни и една трета от богатството, което е оставил. Накрая, когато по думите на ибн Фадлан вече всичко било готово за окончателното погребение на старейшината, отворили временния му гроб „*и го облякоха с шалвари и гетри, и ботуши, и куртка, и кафтан от брокат със златни копчета, сложиха на главата му шапка също от брокат и самурени кожи*“[34]. Кафтанът като връхна мъжка дреха е популярен сред източните скандинавци, които по всяка вероятност го възприемат при пътуванията си из степта, до Каспийския регион и в Абасидския халифат. Украсеният със златни копчета погребален кафтан от брокат или по-скоро – от сатен с копринена основа, заедно с погребалната шапка от същата материя, която е обрамчена с кожа, представляват облеклото, което е типично за варяжките погребения в Източна Европа. Останки от такива погребални шапки, направени от копринен брокат и обточени със самур са открити чак в некрополите в Бирка (Обр. 2). Там са открити и златни копчета, които вероятно са били пришити към кафтаните[35].

Островръхата, обрамчена с кожа шапка и двуредният кафтан се срещат и в описанията на маджарските благородници от X в. (Обр. 3). Например персийският автор от

първата половина на X в. Ахмад ибн Руста (или ибн Росте) описва някои „варварски“ народи – т. нар. рус, волжките българи, хазарите, маджарите, славяните и др.[36] За маджарите той казва: „*тези маджари са красиви хора и с добър външен вид, дрехите им са от копринен брокат, а оръжията им – от сребро, инкрустирано с перли*“[37]. За да се сдобият с необходимите им луксозни стоки, маджарите търгуват с ромеите. Според ибн Руста маджарите се срещат с византийски търговци на черноморския бряг в Керч и им предлагат роби и други продукти на степта, а в замяна получават копринени платове и други предмети на лукса[38].

Както се вижда от запазените в некрополи тъкани, в Северен Кавказ през VIII–IX в. и в Централна Азия през VI–X в. за декорация на кафтаните – по яките, маншетите, покрай централния разрез на дългополите кафтани и пр. – са използвани копринени платове с различен произход (византийски, средноазиатски, китайски). Техният десен често представлява медальони, в които има фигури на животни; медальоните са разположени в хоризонтални редове. Сходствата между копринените апликации на кафтани от Северен Кавказ и Централна Азия с десена на плата, от който са ушити дрехите на двама от българите в сцената от Менологиона отново насочва – според някои учени – към традициите, които българите възприемат от контактите си с народите от Централна Азия[39].

Обикновено облеченият в кафтан увива краката си с навои. В Metropolitan Museum of Art в Ню Йорк се съхранява ленен кафтан, обточен с коприна по краищата, който е намерен заедно с навои, изработени от лен и коприна. Това погребално облекло произхожда от некропол в Северозападен Кавказ, датира от VIII–X в. и по всяка вероятност е принадлежало на алан, живял под хазарска власт[40](Обр. 4). С навои до над коляното са и българите от сцената с мъчениците в Менологиона на Василий II. Твърде вероятно е и в България навоите да са се изработвали от тъкан, подобна на тази от навоите в споменатия кавказки некропол – по това време копринените тъкани са с ленена основа. А може навоите да са се изработвали и от вълнен плат. В „Отговорите на папа Николай I“ има едно питане от страна на българския княз дали след покръстването си българите могат да продължат да носят femoralia. С досада папата отбелязва, че този въпрос е „*абсолютно безсмислен*“ (лат.: supervacuum). Дали българите ще носят или няма да носят femoralia няма никакво отношение към чистотата на вярата, казва Николай I. Това, което трябва да се промени у българите – продължава папата – не е външният им вид, създаден от дрехите, а вътрешните навици на човека[41]. Латинската дума femoralia (или feminalia) обикновено се отнася за гащи, чийто крачоли са с дължина около коляното. Може българите, облечени с кафтан, да са носели такива „гащи“ с дължина на крачолите до над коляното, а оттам надолу да са увивали краката си с навои – вълнени или копринено-ленени.

И така, през IX–X в. кафтанът е широко разпространена мъжка връхна дреха, която се носи не само в Близкия изток, Иран и Централна Азия, но и в Северен Кавказ, руската степ, Източна и отчасти Централна Европа, та дори и в Скандинавия. Препасан с колан или широк платнен пояс с висящ край, кафтанът е облекло на хората от заможните съсловия. Той може да бъде изработен от различен материал – ленен или вълнен плат, брокат, сатен, дамаска. В самата Византия кафтанът е част от всекидневното облекло на аристократите. Очевидно и българите аристократи не изостават от тази „мода“. За това, че българските велможи носят кафтани свидетелстват намерените части от колани – апликации, токи и накрайници. Накрайникът на колана виси до средата на бедрото и заедно с токата и апликациите свидетелства за ранга и имущественото състояние на своя притежател[42]. Методите на производство, използваните материали, техники и художествени стилове на коланните украси по нашите земи са изследвани в подробности[43], затова няма да се спирам на тях.

Ще отбележа само, че болшинството от коланните украси от IX и X в., които са намерени в днешна Североизточна България, са изработени от бронз и имат златно или сребърно покритие(Обр. 5). Открити са много малко ремъчни украси от сребърна сплав или олово. Макар и да са различни по форма, те спадат общо взето към три основни типа колани украси, покриващи огромното пространство от Сибир до Средния Дунав[44]. Както посочва А. Динеш, през IX и X в. сред българите, варягите, маджарите и ред източни народи съществува обичаят да се носи дълъг колан, украсен с тока, апликации и единичен накрайник[45]. Нещо повече, за конните народи носенето на колани, независимо към какъв стил спада украсата им, е нещо повече от проява на личен вкус или мода. Коланът представлява знак за ранга и общественото положение на своя притежател. Броят и формата на апликациите върху колана по всяка вероятност свидетелства за мястото, което съответното лице заема във военната йерархия[46].

Именно в този контекст трябва да се тълкува сведението на Ал-Тартуши[47] за българските пратеници до Отон I, които имали тесни дрехи и дълги кожени пояси със златни и сребърни копчета по тях[48]. По всяка вероятност българите са носели тесни кафтани и дълги украсени колани, илюстриращи високия им ранг в аристократично-военната йерархия на тяхната страна. В. Златарски смята, че това е същото хуно-българско или аварско облекло, с което са изобразени българите в Менологиона на Василий II, като украсените пояси могат да се свържат според него и с болярските пояси, споменати у Йоан Екзарх, а също и с медната верига от Лиудпрандовото описание на българския пратеник при Никифор II Фока[49].

Вече съм писала другаде за т. нар. aenea catena, с която по думите на Лиудпранд е препасан българинът на императорския банкет през 968 г.[50] Тъй като на латински думата aeneus може да означава не само „меден“, а и „бронзов“, според мене в Лиудпрандовия текст става дума за бронзов колан, който символизира високия военен или придворен ранг на българския гост. Наистина, по източнобългарските земи са открити части от позлатени или посребрени бронзови колани[51]. Но защо българският пратеник, чийто ранг във Византия протоколно е приравнен към този на имперски патриций, не се явява на банкета със скарамангион и хламида, както повелява протоколът за дворцовите приеми? Дали с появата си с „аварско облекло“ в двореца той не иска да подчертае откъсването на своята страна от орбитата на Византия през 968 г.? Може би същото послание се съдържа и в облеклото на българските пратеници, отишли да търсят от германския император помощ срещу маджарите, след като самата Византия отказва на българите такава помощ?[52]

Във византийските извори обаче „срещаме“ и българи, облечени в патрициански официален костюм – със скарамангион (който вероятно е имал бродирана яка), хламида и бродирани сандали. По този начин българските владетели и аристократи от висок ранг са изпращат и друг вид послания чрез облеклото си – на принадлежност към цивилизацията на Romania. Твърде вероятно е византийското церемониално облекло да е проникнало в двора на българския владетел още по времето на Кубрат, който – според един египетски епископ – не само израснал в императорския дворец, но и бил покръстен в Константинопол[53]. От началото на VIII в. насетне важен източник на византийско церемониално облекло и аксесоари за българите ще да е ежегодният трибут, който империята периодично е принудена да плаща на България. Най-ранното сведение за подобен трибут, който включва коприни и червена кожа, се отнася за 716 г.[54] Несъмнено желанието на тогавашния български владетел – Тервел – да се облича с церемониално византийско облекло се подхранва и от неговия кесарски титул[55]. През 812 г. хан Крум (ок. 803–814) се опитва да постигне подновяване на този договор, но византийците отказват да преговарят.

Можем да допуснем, че патрицианският церемониален костюм – и по-точно скарамангионът и връхното наметало – хламида – прониква сред високите рангове на българска-

та аристокрация още при патрициите Кубрат или Телериг или при кесаря Тервел. А можем ли да кажем, че още преди покръстването церемониалното облекло на български владетел е било реплика на облеклото на василевса, включващо съответно дивитисион, лорос и пр.? От изображението върху т. нар. медальон на Омуртаг (814–831)[56] бихме могли да заключим, че още преди официалното приемане на византийското християнство в България българският владетел се облича като василевс. (Това се потвърждава донякъде и от сведението на Теофановия Продължител за „*Мортагон, василевса на българите*“[57]). Иконографски владетелският портрет от медальона дублира императорските портрети от монетите на Никифор I Логотет (или Геник, 802–811) и неговия син Ставракий. Неяснотите около произхода и датировката на медальона на Омуртаг обаче са твърде много, за да може да послужи той като достоверен исторически извор за церемониалното облекло на този владетел.

Изображенията на Крум и Омуртаг в миниатюрите от Мадридския Скилица[58] и българския превод на Манасиевата хроника[59] също не могат да се приемат като достоверно свидетелство за церемониалното владетелско облекло отпреди покръстването на България. Наистина, двамата български владетели са изобразени като василевси, седнали на трон, с червени ботуши. Споменатите преписи на двете хроники обаче са късни – едната е вероятно от XII в.[60], а другата от XIV в. Това поражда съмнения за автентичността на облеклото, с което са изобразени въпросните владетели.

От друга страна, бюстовете на български владетели с византийско церемониално облекло и регалии, които виждаме върху печатите на Симеон (893–927) и Петър (927–969), потвърждават тезата, че заедно с византийското християнство в България е възприета и византийската политическа идеология, заедно с нейните символи[61].

По правило владетелите на съседни народи (гр.: ethne), които империята се стреми да привлече в своята орбита, получават ранг на магистри и патриции в имперската йерархия. (В тази връзка можем да споменем не само Кубрат и Телериг, но и „архонтите“ на други народи – напр. авазги, ивири и арменци.) Като символичен жест на включването им в тази йерархия „архонтите“ получават магистърска туника (химатион), заплатена от имперската хазна. Когато съответният владетел не може да отиде в Константинопол, за да му облекат там магистърската туника, нарочен имперски пратеник пристига при него[62]. Нещо повече: дипломатическите подаръци, които по различни поводи получават тези „васални“ на Византия владетели, включват и копринени дрехи и аксесоари. Или наред с ежегодния трибут[63], периодично изпращаните императорски подаръци също са важен източник на луксозно облекло за местната аристокрация на съседните на империята държави.

Византийската практика да се изпращат скъпи копринени дрехи на „архонти“ на чужди държави в замяна на минали или бъдещи услуги достига кулминацията си през първата половина на X в. Роман Лакапин (920–944) например изпраща на северноиталианския крал скарамангии в различни цветове – жълто, розово, синьо и бяло[64]. Константин Багренородни не одобрява тази практика и предупреждава сина си, бъдещия Роман II, за опасността от задоволяване на прекомерната жажда на „варварите“ – хазари, турки (т.е. маджари), роси и пр. скитски народи – за византийско императорско облекло, корони и луксозни дрехи[65].

Сложните отношения на България с Византийската империя при Симеон, Роман Лакапин и младия Константин Багренородни обаче едва ли са били пречка за навлизането в българския двор на византийския церемониал и свързаното с него официално облекло. Ако имаме резерви към изображението на Симеон като византийски император в Мадридския Скилица[66], то не би трябвало да подлагаме на съмнение „портрета“ на българския владетел от неговите печати, където Симеон е изобразен като василевс[67]. Дори и в моменти на най-

силно противоборство между империята и България византийските власти винаги били готови да дадат земя, злато, сребро и „*дар от други неща, на които българите се радват*“ в замяна на мир[68]. Дали тези други неща, носещи наслада на българите не са били луксозни копринени дрехи и всевъзможни аксесоари?

Предполага се, че при царуването на Петър (927–969), който е женен за византийска принцеса, византийското влияние върху церемониала и официалното облекло на българския двор достига своя връх[69]. В знак на опозиция срещу това влияние пък двамата братя на Петър, Йоан и Вениамин, носели традиционно българско облекло[70]. Несекващият приток на византийски дрехи и аксесоари в България се дължи не само на периодично изплащан трибут или дипломатически дарове, но и на търговия. Според „Книгата на епарха“, промулгирана в 911/12 г., българските търговци на едро продават стоките си на един сателитен пазар пред градските стени на Константинопол, а в замяна купуват евтини коприни и кинкалерия от предимно сирийски произход[71].

Този внос може да задоволява нуждата от византийско облекло сред българите, но едва ли може да се допусне, че от тези евтини материали са се шиели дрехите, с които двамата „важни български приятели“ се явяват на приемите в императорския дворец. По протокол през първата половина на X в. българските пратеници, заедно с тези от агаряните, били приравнени по ранг към магистрите и патрициите, т.е. към два от шестте най-високи ранга в империята[72]. За двамата български приятели, които рутинно посещават имперската столица два пъти годишно, не е проблем да идват на приемите в двореца със собствени скарамангии, хламиди и бродирани сандали, както изисква етикетът[73]. Те са настанявани на масата на самия император. Мюсюлманските пратеници обаче нямали собствени скарамангии и хламиди, затова им се налагало преди аудиенция при императора да се преоблекат в подходящо облекло, предоставено им от двореца[74]. Що се отнася пък до членовете на свитата на двамата български приятели, които вероятно са били аристократи от по-нисък ранг, те бивали настанявани на задните маси по време на коледния и великденския банкет в двореца. На тях им било позволено да дойдат на банкета „*със собствените си дрехи*“ (гр.: meta tôn oikeiôn autôn skhçmatôn)[75].

Не знаем какво представлява „собственото облекло“ на тези българи – дали става дума за споменатото вече „аварско облекло“ или за някаква носия. В Константинопол етническото облекло общо взето се възприема като нещо гротескно, което предизвиква неприличен смях[76]. Никой обаче не си е направил труда да опише българската носия от онова време. За това, че е имало такава, научаваме от „Чудото на св. Георги с пафлагонеца“. Светецът пренесъл у дома някакъв младеж – ромей от Пафлагония, който бил попаднал в български плен и станал слуга у един болярин. Внезапно младежът се оказал у дома, както си бил в български дрехи и с кана с топла вода в ръка, докато близките му, мислейки го за умрял, се били събрали на панихида[77]. Както вече отбелязах, облеклото на хората от низините и дори на аристокрацията от по-нисък ранг в България е останало извън обсега на вниманието на средновековните автори.

А що се отнася до българските аристократи от висок ранг, може да се каже, че през IX–X в. те се обличат според случая: ту като потомци на могъщ конен народ, който е успял да постави под своя власт Европейския Югоизток, ту като хора, приобщени към цивилизацията на Romania, т.е. Византия. В своя „аварски“ вариант облеклото им се вписва в тогавашната „мода“, която обхваща огромен географски ареал – от Централна Азия и Близкия изток, през Кавказ, степта и част от Европа, чак до Скандинавия. В тази „мода“ централно място заема кафтанът, препасан с дълъг пояс или колан с апликации и красив единичен накрайник. Както изтъкват В. Плетньов и В. Павлова обаче голямото разпрос-

транение на украсените колани из днешна Североизточна България през IX–X в. навежда на мисълта, че по това време те вече не са атрибут само на членовете на военния елит, а са символ на мъжа-войн, независимо от неговия социален статус[78].

От друга страна, скарамангионът и наметалото хламида си остават задължителни елементи на церемониалното патрицианско облекло във Византия. Не може да се каже доколко тези одежди са задължителни и за официалните събития в календара на българския двор. Но при своите визити във византийската столица българските аристократи от висок ранг задължително ги обличат, за да спазят протоколните изисквания на императорския двор. По всичко личи, че българският аристократ с лекота преминава от кафтана с украсен колан към скарамангиона с бродирана яка, хламидата, закопчана с тока на дясното рамо и бродираните сандали. Тази двойственост в маниера му на обличане излъчвала съответните политически послания – ту на горд потомък на степен народ, който е поставил под своя власт Европейския Югоизток, ту на представител на народ, който вече е приобщен към християнската цивилизация на Новия Рим.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. *Cod. Vat. gr. 1613*: Менологион на Василий II, сцена с мъчениците;
Обр. 2. Викингски вълнен кафтан (Бирка, IX–X в.);
Обр. 3. Маджарски благородник от X в. (възстановка);
Обр. 4. Алански кафтан (IX–X в.);
Обр. 5. Колани апликации – Мадара, IX в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Barthes, R.** *The Fashion System.* New York, 1983; **Davis, F.** *Fashion, Culture, and Identity.* Chicago, 1992.

[2] **Hollander, A.** *Seeing Through Clothes*. Berkeley – Los Angeles – London, 1993.

[3] **Koslin, G., J. Snyder (eds.)** *Encountering Medieval Textiles and Dress: Objects, Texts, Images*. New York – Basingstoke, 2002.

[4] **Oikonomidčs, N.** *Les listes des préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris, 1972. Срв. **Piltz, E.** Middle Byzantine Court Costume – In: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Ed. H. Maguire. Washington, D. C., 1997, 39–51.

[5] **Hendy, M. F.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. IV, parts 1–2. Washington, D. C., 1999, 143–165: за императорското церемониално облекло и атрибути на властта.

[6] **Bell, J.L.** *Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth-century Painting.* New York – Basingstoke, 2005. Срв. **Parani, M. G.** *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious. Iconography (11th to 15th Centuries)*. Leiden, 2003.

[7] **Kazhdan, A. P., A. Wharton Epstein**. *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London, 1985, p. 76.

[8] **Kondakov, N. P.** Les costumes orientaux a la cour byzantine – In: *Byzantion* 1 (1924), 7– 49.

[9] **Knauer, E. R.** A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to the Tenth Century: A Genealogical Study – *Metropolitan Museum Journal*, vol. 36 (2001), 125–154.

[10] *Cod. Paris. gr. 1711*. Вж. Бонското издание на текста: *Scriptoris incerti Historia de Leone Bardae filio apudi Leonis Grammatici Chronographia.* Rec. I. Bekker (Bonn, 1842), 335–362. Срв. коментарите на **Kazhdan, A., L. Sherry.** Some Notes on the Scriptor Incertus de Leone Armenio – *Byzantinoslavica* 58 (1997), 110–112.

[11] Вж. напр. **Estopańan, C.** *Skyllitzes Matritensis* (Barcelona, 1965)*,* vol. I: *Reproducciones y miniaturas*, fol. 35. За анализ на свързаните с България миниатюри в Мадридския Скилица вж. **Божков, А.** *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица.* София, 1972. Срв. и илюстрования ръкопис от XIV в. на българския превод на Манасиевата хроника: *Cod. Vat. slav. II*, fols. 145, 146, 178a; **Filow, B.** *Les miniatures de la Chronique de Manassčs ŕ la Bibliothčque du Vatican (Cod. Vat. slav. II)*. Sofia, 1927.

[12] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001.

[13] **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава – В: *ИИБИ*, I–II (1951), 298–305; **Атанасов, Г.** *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*. С., 1999.

[14] **Garsod'an, N.** The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire – In: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Ed. by H. Ahrweiler and A. E. Laiou. Washington, D.C., 1997, 53–124, notes 143, 169, 188.

[15] **Guillou, A.** Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society – In: Idem, *Culture et Société en Italie byzantine* /VR/ (London, 1978), Study XIII, 98–100, 108.

[16] **Simeonova, L. V.** The "Avar Costume" versus the Skaramangion – In: *40th International Congress on Medieval Studies*, May 5–8, 2005 – In: http://www.wmich.edu/medieval/Assets/pdf/congress/Schedule05.pdf

[17] **Simeonova, L.V.** Liudprand's *Catena Aenea*: A Misconstrued Status Symbol? – In: *Communication VII. 5: On the Move*. Twenty-First International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August, 2006:

http://www.byzantinecongress.org.uk/comms/Simeonova_abstract.pdf

[18] **Симеонова, Л.** Облеклото – белег на етническа и социална принадлежност на чужденците и малцинствата в Константинопол (края на IX – средата на XI в.) – В: *Studia protobulgarica et medievalia europensia.* В чест на проф. В. Бешевлиев. Ред. В. Гюзелев и др. С., 2003, 401–408; **Simeonova, L.** Constantinopolitan Attitudes towards Aliens and Minorities, the 860s – the 1020s. Part Two – *Etudes balkaniques* 37 (2001), 83–98, по-спец. 85–93.

[19] **Adler, A. (ed.)**. *Suidae Lexikon*. Vol. I. Lipsiae, 1928 (repr.: Stuttgart, 1967), p. 483.

[20] За българо-хазарските контакти вж. **Димитров, Хр.** Болгария и хазары VII–VIII вв. – *Bulgarian Historical Review*, 17 (1989), fasc. 2, 47–66; **Атанасов, Г.** Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX в. – В: *Българи и хазари през ранното Средновековие*. Ред. Ц. Степанов. С., 2003, 92–133; **Павлов, П.** Българо-хазарски взаимоотношения и паралели – В: *Българи и хазари*, 114–141.

[21] **Mihăescu, H. (ed.).** *Mauritius*. *Arta militara*. Bucureşti, 1970, p. 52. Най-общо за описанията на варварските народи в „Стратегикона" на Псевдо-Маврикий вж. Шувалов, П. Враги империи (по трактату Псевдо-Маврикия) – В: *Записки Восточного Отделения Российского Археологического Общества* 1 (2002), 422–452.

[22] *Theophanis Chronographia*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, vol. I, p. 232.6-13.

[23] **Müller, C.W. (ed.).** *Menander*, frg. 4– In: *Fragmenta historicorum graecorum*. Paris, 1885. Vol. IV, p. 200.

[24] **Moravcsik, Gy.** *Byzantinoturcica*, Bd. I: *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. 2te Aufl. Berlin, 1958, S. 53.

[25] **Теофилакт Охридски.** Мъченичеството на 15те тивериуполски мъченици – В: *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, С., 1994.

[26] В 805 г. Карл Велики унищожил последните остатъци от аварския хаганат. Хан Крум се възползвал от ситуацията и завладял част от земите на аварите, които станали част от българската държава. Вж. *История на България*, т. II. София, 1981, с. 132.

[27] **Бешевлиев, В.** *Първобългарите. Бит и култура*. С., 1981, с. 99.

[28] *Cod. Vat. gr. 1613*. За 896 г. като възможна дата на съставяне на Менологиона на Василий II вж. **Der Nersessian, S.** Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter Written for Basil II – In: Eadem. *Études byzantines et arméniennes*. Vol. I. Louvain, 1973, p. 121. Други учени предлагат по-късни датировки, напр. 1000 или дори 1018 г.: вж. напр. **Ševčenko, I.** On Pantoleon the Painter – *JÖB* 21 (1972), 241–249. За сходствата в стила на художника от Менологиона и някои сцени от „Осиос Лукас“ в Гърция вж. **Connor, C. L.** *Art and Miracles in Medieval Byzantium: The Crypt at Hosios Loukas and Its Frescoes*. Princeton, 1991.

[29] Кафтанът е мъжка горна дреха с дълги ръкави от памучен или копринен плат, която се закопчава отпред. За произхода му се спори: според някои той води произхода си от Персия, а според други – още от древна Месопотамия. За втората теза вж. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/88330/caftan

[30] **Al-Azmeh, A.** Barbarians in Arab Eyes – *Past and Present* 134 (1992), 3–18.

[31] **Beševliev, V.** *Die protobulgarische Inschriften*. Berlin, 1963, 306–323. Вж. израза „*бръснати куманski глави*“ в хрониката „За деянията на унгарците“ – *ИБИ* XXXI, София, 2001, 13–62, по-спец. с. 22.

[32] Според Наследникова това е светла дреха с кройка на кафтан. Вж. **Наследникова, В.** *История на българския костюм.* София, 1974, 15–17.

[33] **Ivanoff, J.** Le costume des anciens Bulgares. L'art byzantin chez les Slaves. – *Premier recueil dédié a la mémoire de T. Uspensky*. Paris, 1930, p. 326 sq. Вж. и **Бешевлиев, В.** *Първобългарите*, с. 100.

[34] **Ибн Фадлан**. *Пътешествие до Волжка България*. Предговор Л.-М. Бораджиева, превод от арабски Г. Наумов. София, 1992, гл. 23.

[35] Изследователите на варяжките погребални ритуали изтъкват, че т. нар. брокатен кафтан със златни копчета се е изработвал от специална материя (dibadj), която е била по-скоро вид сатен с копринена основа. От същата материя се е правела и погребалната шапка, обточена със самур. Подобни погребални шапки са намерени в некрополите на Бирка. Вж. **Duczko, W.** *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe* [The Northern World, vol. 12]. Leiden, 2004, p. 148.

[36] **De Goeje, M. J. (ed.)**. *Ibn Rustah*, *Kitâb al-A'lâk an-Nafîsa*. [Bibliotheca geographorum arabicorum]. Leiden, 1892. Срв. **Ibn Rusta**. *Les atours précieux*. Trad. par G. Wiet. Cairo, 1955.

[37] **László, Gy.** *The Magyars: Their Life and Civilisation*. Budapest, 1996, 193–194.

[38] **Ibn Rusta**. *Les atours précieux* (trad. Wiet), p. 161. Срв. **Shepard, J.** Byzantium and the Steppe Nomads: The Hungarian Dimension – In: *Byzanz und Ostmitteleuropa: Beiträge zu einer Tableronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996. Hg. von Prinzing, G., M. Salamon [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3]. Wiesbaden, 1999, 53–83.

[39] **Чокоев, И.** Към въпроса за облеклото от Първото българско царство – В: *Studia protobulgarica et medievalia europensia*, 248–255.

[40] Вж. по-горе, бел. 9. За реставрацията на този погребален костюм вж. **Kajitani, N**. A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Conservator's Report – *Metropolitan Museum Journal*, vol. 36, (2001), 85–124.

[41] **Simeonova, L.** *Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s – 880s*. [Classical and Byzantine Monographs XLI]. Amsterdam, 1998, p. 205.

[42] **Станилов, С.** Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей – В: *Разкопки и проучвания* XXII (1991), 5–70, вж. особ. 32–33.

[43] За късноантичните и ранносредновековни ремъчни украси по нашите земи вж. **Станилов, С.** Паметници на металопластиката от VII–IX в. в България – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София,1991, т. II, 181–197; **Станилов, С., Г. Атанасов**. Старобългарски украси за колани от Шуменския музей – *Археология* XXXV (1993), 1, 43–53. За семантиката на човешките лица върху коланните украси и накрайници вж. **Рашев, Р.** За етническия лицев образ (по повод на някои колански украси) – В: *Сборник в памет на проф. С. Ваклинов*. С., 1984, 129–135. За техниките на изработка на коланните украси вж. **Петкова-Дончева, Л.** Два модела за колански апликации. – В: *Приноси към българската археология*, т. I (С., 1992), 210–213. Срв. и **Плетньов,**

В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей – В: *Bulletin de Musée national de Varna* 28 (1992), 219–223.

[44] За типологията на различните колани украси от Североизточна България вж. **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей – В: *Bulletin de Musée national de Varna* 30–31 (1994–1995), 24–191.

[45] **Dienes, I.** A karancslapujtői honfoglalás kori őv és, mordvinfolkdi hasomása – *Archaeologiai értesitö*, 91 (1964), 1, 39–40.

[46] За украсените колани, намерени в гробове на войни в Източна Европа вж. библиографията у **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей – В: *Bulletin de Musée national de Varna* 30–31, с. 99, бел. 561. Макар и рядко, украсени колани се откриват и при погребения на жени и деца: пак там, бел. 562.

[47] За личността на ал-Тартуши вж. **Richter-Bernburg, L.** Ibrâhîm ibn Yaʿqûb al-Isrâʾîlî al-Ṭurṭûshî – In: *The Oxford Companion to World Exploration.* D. Buisseret, editor-in-chief, 2 vols, Oxford, 2007, I:402b-403b.

[48] **Kowalski, T. (ed.).** Ibrahim ibn Yakub. Relatio de itinere slavico– In: *Monumenta Poloniae Historica*, n.s., vol. I. Krakow, 1946, p. 326 sqq. Срв. и по-ранното издание: **Jacob, G. (Hg.)** *Arabische Berichte von Gesandten an germanischen Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert* [*Quelle zur deutschen Volkskunde*. Hft. 1]. Berlin – Leipzig, 1927.

[49] **Златарски, В.** Известието на Ибрахим ибн-Якуба за българите от 965 година – В: **Същият**. *Избрани произведения*, т. II. София, 1984, 76–77. Според Златарски целта на това пратеничество на българския цар Петър е била да потърси помощ от германския император срещу маджарите, нападащи България.

[50] http://www.wra1th.plus.com/byzcong/comms/Simeonova_abstract.pdf. За описанието на българския пратеник у Лиудпранд вж. **Liudprand**. *Legatio* 19– In: *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*. Cura et studio P. Chiesa. Turnholt, 1998, 105–106. С. Лишев е превел aenea catena като „медна верижка“ – В: *ИБИ* VIII. София, 1960, с. 326.

[51] Вж. по-горе, бел. 42.

[52] **Златарски, В.** Известието на Ибрахим ибн-Якуба, с. 76.

[53] *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. Trans. by R. H. Charles. London, 1916, p. 197. Сведението за покръстването на Кубрат не се потвърждава от други източници. Факт е обаче, че в предполагаемия гроб на Кубрат край Малая Перещепина са намерени множество предмети с кръстове върху тях.

[54] *Theophanis Chronographia* (de Boor), vol. I, p. 497. Според някои учени договорът от 716 г. не е поставил началото на обичая империята да плаща ежегоден трибут на България, а по-скоро представлява първият двустранен търговски договор. Вж. **Oikonomides, N.** Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716– In: *Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages*. In Memoriam I. Dujčev. Sofia, 1988, vol. I, 29–31. Най-общо за дискусията на тема „договор или трибут“ вж. **Литаврин, Г. Г.** К дискусии о договоре 716 г. между Византией и Болгарии – В: **Същият**. *Византия и славяне.* Сборник статей. С. Петербург, 1999, 229–236.

[55] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите*, 19: става дума за оловен печат с надпис „*Богородице, помагай на кесаря Тервел*“.

[56] Пак там, 25–26.

[57] Theophanes Continuatus, *Chronographia*. Rec. I. Bekker. Bonn, 1838, p. 99.

[58] **Estopańan, C.** *Skyllitzes Matritensis.* Vol. I, fols. 18, 32.

[59] *Cod. Vat. slav. II*, fol. 145.

[60] **Wilson, N.G.** The Madrid Scylitzes– In: *Scrittura et civiltà*, 2 (1978), 209–214: за вероятността преписът да е направен в южноиталианско ателие през XII в.

[61] **Мушмов, Н.** *Монетите и печатите на българските царе*. С., 1924.

[62] *DAI*, cap. 46.49-53– In: **Constantine Porphyrogenitus**. *De Administrando Imperio.* Vol. I: Greek text ed. by Gy. Moravcsik. English trans. by R. Jenkins. Budapest, 1949, p. 216.

[63] От началото на VIII в. насетне българите получавали значително количество коприна, вкл. византийско церемониално облекло. Вж. **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло, 298–305.

[64] **Constantinus Porphyrogenitus**. *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo*. Rec. I. Reiske. Bonn, 1829, vol. II, p. 661.

[65] *DAI*, cap. 13. 25– In: **Constantine Porphyrogenitus**. *De Administrando Imperio,* I (Moravcsik – Jenkins), 66–67.

[66] **Estopańan, C.** *Skyllitzes Matritensis,* vol. I, fol. 148.

[67] Вж. най-пълното издание на българските печати, по-горе, бел. 12: **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България.* София, 2001.

[68] Nich. Myst., Ep. 25.84-100– In: **Nicholas I Patriarch of Constantinople**. *Letters*. Greek Text and English Trans. by R. Jenkins and L. Westerink. Washington, D. C., 1972, p. 176.

[69] Всички извори за женитбата на Петър с Мария Лакапина са събрани у **Shepard, J.** A Marriage too Far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria – In: *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*. Ed. by A. Davids. Cambridge, 1995, 121–149.

[70] *Theoph. Cont*., p. 195.

[71] *Книга Эпарха* IX. 6 – В: *Византийская книга эпарха*. Ред, перевод и коммент. М. Я. Сюзюмова. Москва, 1962, с. 59. За сателитния пазар извън градските стени на византийската столица вж. **Oikonomides, N**. The Economic Region of Constantinople: from Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians – In: *Europa medievale e mondo bizantino*. A cura di G. Arnaldi e G. Cavallo. Roma, 1997, 221–253, по-спец. 228–229.

[72] **Oikonomidčs, N.** *Les listes des préséance*, 163.14-17, 163.18–165.4. За арабските и българските гости на императорските банкети през X в. вж. **Simeonova, L.** In the Depths of Tenth-century Byzantine Ceremonial: The Treatment of Arab Prisoners of War at Imperial Banquets – *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22 (1998), 75–104. [Препечатано в: **Haldon, J. (ed.).** *Byzantine Warfare*. [The International Library of Essays on Military History]. Aldershot, 2007, 549–578].

[73] **Oikonomidčs, N.** *Les listes des préséance*, p. 209.11.

[74] Const. Porph., *De cerim.*, XV (ed. Reiske), p. 580. Срв. **Featherstone, J.** Ol'ga's Visit to Constantinople – In: *Harvard Ukranian Studies* XIV/3-4 (1990), p. 300.

[75] **Oikonomidčs, N.** *Les listes des préséance*, p. 203.30-31.

[76] За мимовете, които се преобличали като араби, арменци и др., за да предизвикват смях у тълпата вж. **Mango, C.** Daily Life in Byzantium – In: Idem. *Byzantium and Its Image* /VR/ London, 1984, Study IV, 350–351.

[77] **Aufhauser, J.B. (ed.)** *Miracula S. Georgii*. Leipzig, 1913, p. 13. Срв. „Чудото на Св. Георги“ – В: *ГИБИ*, V (София, 1963), 61–65, по-спец. с. 65. Вж. и **Кодов, Хр.** Един стар славянски превод на разказ за „чудото“ на св. Георги с византийския войн Георги, пленник у българите – В: *Известия на института по литература*, 13 (1962); **Дуйчев, И.** Разказът „Чудото на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски – пленник у българите. – В: **Същият**. *Българско средновековие.* София, 1972.

[78] **Плетньов, В., В. Павлова**. Ранносредновековни ремъчни апликации, с. 100, бел. 567–569.

THE AVAR CLOTHES AND THE SKARAMANGION: NOTES ON THE MALE ARISTOCRATIC DRESS IN BULGARIA, THE 9TH -10TH CENTURY

Liliana Simeonova

Abstract

In medieval societies, one of the most important social and ethnic identifiers was dress. Clothes – with their fabric, cut and color and the accessories that went with them – "spoke" on behalf of their wearer, revealing that person's social status, occupation, and ethnic background. For want of sufficient evidence, it is impossible to describe the everyday dress of the minorities living in the periphery of Byzantium or that of the population of the neighboring countries.

How the aristocracy dressed was a different matter. While the Byzantinized elites of the minorities living within the borders of Byzantium unconditionally dressed as "Romans", the elites of the neighboring countries displayed some duality in their manner of dressing. On some occasions they dressed up as members of the Byzantine elite while on others they opted for the ethnic dress of their fellow-countrymen. Thus, the few surviving literary sources describe Bulgarian aristocrats as wearing Byzantine-style clothes on some occasions and non-Byzantine attire on others.

A closer look at the little that is known about the ninth- and tenth-century Bulgarian male aristocratic dress may shed some additional light on how Bulgarian aristocrats dressed and why they dressed in that manner. While the surviving Bulgarian sources consist of some archaeological evidence and manuscript illuminations, the few known narrative sources that mention Bulgarian attire are – without exception – of non-Bulgarian, mostly Byzantine, origin. According to a tenth-century Byzantine source, the *Sudas* lexicon, Bulgarian men seem to have been wearing Avar-style clothes. As V. Beševliev suggests, this may have been some military-style attire that was adopted by the Bulgarian military elite, i.e., the male heirs to the Proto-Bulgarian aristocracy of old. Further, in the *Menologion* of Basil II, there is a martyrdom scene with three pagan Bulgarians slaughtering Christian Byzantines. Two of the said Bulgarians are dressed in short, double-breasted caftan-like coats, which were probably made of embroidered brocade; the third one is dressed in a double-breasted (sheep-skin?) coat, with a leather belt that has a knife and some other accessories attached to it, and a pointed fur-trimmed hat. Finally, al-Tartushi's account of the Bulgarian envoys he met at the German court in 965 leads to believe that those Bulgarians too were dressed in tight-fitting caftans, with decorated belts.

In the period under consideration, the caftan seems to have been the type of coat to be favored by the upper-class men in a wide geographic area that spread from Central Asia, the Middle East, the Caucasus, the Russian steppe, and Eastern and Central Europe, all the way to Scandinavia. A brief survey of the extant sources – narrative as well as archaeological – shows that the medieval nations that were heirs to steppe peoples were particularly fond of the caftan, which used to be made from a variety of materials – brocade, silk, linen, wool, etc. Normally, it went with leggings and a mounted belt with a buckle and a single belt-tip. The belt, along with its appliqués, was indicative of its wearer's social status and rank in the aristocratic-military hierarchy. The impressive amount of belt-tips and buckles that are found in present-day Northeastern Bulgaria, however, implies that, in the tenth century, decorative belts were worn not just by the high-ranking male aristocrats but by the soldiers as well.

Apart from wearing nomad-style clothes, the Bulgarian rulers and high-ranking male aristocrats seem to have been wearing Byzantine-style clothes as well. In fact, the Byzantine court costume and trappings of power – or at least certain elements of them – may have been introduced into the Bulgarian court long before the nation's formal conversion to Byzantine Christianity in the 860s. One way of obtaining Byzantine robes of state by non-Byzantine rulers or aristocrats was through being granted Byzantine titles by the imperial government. Sending out luxury clothes as diplomatic gifts was another means of distributing Byzantine formal dress among the "barbarians". The Byzantine practice of sending expensive silk clothes to "barbaric" rulers in return for favors, whether future or already granted, seems to have peaked in the first half of the tenth century. The annual tribute, which Byzantium occasionally paid to Bulgaria, was yet another source of expensive silk garments and luxury accessories for the high-ranking Bulgarian aristocracy. In the surviving sources, the earliest evidence of Bulgarians receiving silks and red leather from the Byzantines can be found in Theophanes Confessor who gives a summary of the Byzantine-Bulgarian treaty of 716.

With Bulgaria's conversion to Byzantine Christianity in the mid-860s, the Byzantine concepts of political power were fully adopted by the Bulgarian ruling elite. Tsar Peter, who was married to a Byzantine princess, made his court abide by the Byzantine court mores and clothes fashion. However, Peter's two brothers, John and Benjamin, are said to have been wearing some traditional Bulgarian attire, in an attempt to show their opposition to the increasing Byzantine influence at Peter's court. Throughout the tenth century, diplomatic gifts and the payment of tribute by the Byzantines to the Bulgarians continued to be the main source of providing the high-ranking aristocrats in Bulgaria with expensive Byzantine clothes. In the eyes of a Byzantine statesman, ceding a portion of land, along with sending to Bulgaria gold, silver and "gifts of other things such as will rejoice the Bulgarians" in exchange for peace, represented a lucrative offer, which no sensible Bulgarian ruler should turn down. Also, in the tenth century Byzantine silks were brought into the country by the Bulgarian wholesalers who were allowed, by the city authorities of Constantinople, to purchase a certain type of inexpensive silk fabrics at a satellite market located outside the city walls of the Byzantine capital.

Whenever the occasion required it, the Bulgarian *phyloi* – a term, which the Byzantines used with reference to ambassadors who had the task was of maintaining diplomatic relations with a certain nation by paying periodic courtesy visits to its court – did not hesitate to dress up in *skaramangia*, *chlamydes* and embroidered sandals, to meet the requirements of the Byzantine protocol of imperial receptions. And then they partook of the court theater, which is described by the imperial chief of banquets, Philotheos, in his *Kletorologion*. The Bulgarian "friends" were seated at the emperor's table. The low-ranking members of the Bulgarian delegation, on the other hand, came to the imperial banquets wearing their ethnic dress and were seated at a remote table in the dining hall. Only on rare occasions were high-ranking foreign visitors allowed to come to the imperial palace, wearing clothes that did not meet the requirements of the Byzantine court protocol. Such seems to have been the case of the Bulgarian envoy that, on the Feast of the Holy Apostles, came to the imperial palace, looking totally barbaric, according to Liudprand of Cremona.

Due to the symbolism that was encoded of it, dress drew a clear demarcation line between the people of high social status and the commonality, the military and the civilians, the clergy and the laymen. In Byzantium, dress also drew a demarcation line between the foreigners and representatives of the minorities, on the one hand, and the Greek-speaking populace of the Byzantine cities, on the other. As for the Byzantine court costume, in Constantinople it was seen as a sign of its wearer's formal belonging to the imperial court hierarchy.

Probably, two different types of dress may – the *skaramangion* and the caftan-and-mounted-belt attire – remained in use in Bulgaria until the early 1000s. Maybe this duality in the Bulgarian aristocracy's manner of dressing bore witness to the ambivalent nature of the Byzantine-Bulgarian relations, in which the common allegiance to Byzantine Christianity and civilization could not eliminate the century-old military antagonism between the ruling elites of the two nations.

Обр. 1. Cod. Vat. gr. 1613: Менологион на Василий II, сцена с мъчениците

Обр. 2. Викингски вълнен кафтан (Бирка, IX–X в.)

Обр. 3. Маджарски благородник от X в. (възстановка)

Обр. 4. Алански кафтан (IX–X в.)

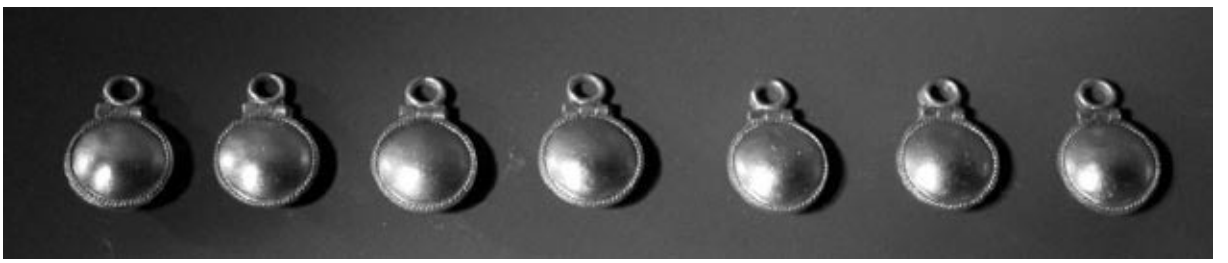

Обр. 5. Коланни апликации – Мадара, IX в.

ВЪРХУ ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ТИТЛИ ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ И CANISAUCI ПРИ ПРАБЪЛГАРИ И АВАРИ

Иван Иванов

Досега не е намерена задоволителна семантика на раннобългарската владетелска титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ. Целта на настоящата статия е на основата на нов методически подход, да се предложи възможно решение на проблема. Методиката на изследването се състои в сравнителен анализ на историческото развитие на домашната титулатура при прабългари и сродните им авари.

Аварите (вархони, ермихиони, преимуществено хионити, ефталити) са етнически родствени на прабългарите[1]. Според по-нови данни[2] истинското самоназвание на аварите е *угргури*, което съдържа думата -гури (род, племе, народ) срещащо се и при названията на някои прабългарски племена. Двата съседни народа имат сходно облекло, оръжие и погребални обичаи. Домашните титли ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ при българи и canizauci при авари са почти омофонни и вероятно семантично сходни. Близостта на двата народа се подчертава и от общността на други техни титли и религиозни понятия: кавкан (при аварите capcanus), колобър (бо-колобър), жупан, таркан. Горните обстоятелства обосновават възможността за сравнителен анализ на многобройните домашни владетелски титли при прабългари и авари, което е и целта на настоящата статия.

В българската историческа наука е отделено недостатъчно внимание върху еволюцията на домашната владетелска титла при ранните българи. В латинските източници ранните български владетели са титуловани Princes, dux, но най-често Caganus с каквато титла са назовавани и хазарските и аварски владетели[3]. В най-ранните византийски източници на българските владетели се дават титлите Αρχιγός, ηγέμονος (титла на васал), в редки случаи αρχων (предводител, племенен вожд, велможа). Срещат се и индивидуални титли – патриций и кюриос (господин, господар) на Кубрат; кюрис, кесар и доминос на Тервел, давани за лични заслуги към Византия, които нямат отношение към домашната българска титулатурна традиция[4]. В ранните домашни надписи на гръцки език българските владетели се титуловат αρχων (архонт) и това трябва да е била първата домашна титла на българския владетел. Например в надписа около Мадарския конник, Тервел (700–721), Кормесий (721–738) и Крум (803–814) са титуловани с титлата архонт[5]. В надписа върху гранитната колона в Томбул джамия в Шумен, оставен от Персиан (836–852), се казва: „баща ми Омуртаг архонтът“ и „архонтът Маламир, който управляваше заедно с капхан Исбул“[6]. При аварите има подобна домашна владетелска титла – ХАГАН (chaganus, caganus, cagan, хаганъ, каганъ), която е широко засвидетелствана.

Важна промяна в домашната титулатура на българския владетел е отразена в т. н. Хамбарлийски надпис № 2, изсечен върху лявата страна на антична надгробна ара, открита в близост до с. Маломирово (Хамбарлий), Пловдивско[7] (Обр. 1). Надписът е добре запазен и в него ясно се чете[8]:

„Крум, архон увиги излезе с войската си срещу Адрианопол и брат му не го забрави, но излезе и той. И бог му (т. е. на Крум) даде да опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт, Константция, Версиникия, Адрианопол. Тези мощни крепости той пре-

взе. А на останалите крепости бог даде страх и те (гърците) ги напуснаха и избягаха в долната земя (т. е. дн. Източна – Турска Тракия). Той (Крум) не забрави тази земя (Източна Тракия), откъдето беше излязъл с цялата си войска и беше изгорил нашите земи сам старикът император, плешивият, и завзел беше всичко и беше забравил клетвите. И излезе срещу него архонтът Крум, за да воюва ... и отиде, за да ... опустоших...“

В този надпис за пръв път титлата на българските владетели се разширява от ἄρχων на ΑΡΧΟΝ ΥΥΗΓΗ, което е израз на пораснало самочувствие във връзка с победоносните войни на Крум в края на неговото властване, довели до голямо разширение на държавата. Добавената дума ΥΥΗΓΗ (увиги, по-точно увиги) (виж Обр. 1) е прабългарска, с неясно значение. Независимо, че в България тази титла е засвидетелствана само веднъж, при аварите подобна титла е многократно срещана. В много латиноезични източници от епохата на Карл Велики (768–814), към различните форми на аварската владетелска титла ХАГАН (chaganus, caganus, cagan, хаганъ, каганъ) често е добавяна някоя от пояснителните думи iugurrus, iugurnus, iugurgus, vigerius, vigurnus[9,10,11]. Тези думи се приемат за различни варианти на една и съща дума (iugurrus, *vigerius*), предадена по различен начин. Окончанието „-rrus, -rius“ във формата *iugurrus, vigerius* съвпада с обичайното латинско номинативно окончание за родителен падеж, ед. число „-rus, rum“ (сравни Blacorum – на Влахия, Hungarorum – на Унгария, REX Bulgarorum – цар на България, Bulgarorum Cagano – каган на българите). Ако отстраним този латински суфикс, се получава остатъка *iugu, vige*, който очевидно играе роля на семантична основа на *iugurrus, vigerius*. Получената аварска семантична основа *iugu, vige* представлява пълен омофонен еквивалент на прабългарското ΥΥΗΓΗ. От тук може да се предположи, че прабългарското ΑΡΧΟΝ ΥΥΗΓΗ не е случайна или несигурна форма (както обикновено се счита), а исторически засвидетелствана домашна владетелска титла, явяваща се морфологичен и семантичен еквивалент на широко засвидетелстваната аварска владетелска титла hagan iugu, *vige* (-rus). От горния анализ следва, че прабългарското ΥΥΗΓΗ (за разлика от ΣΥΒΙΓΙ), както и съответното му аварско iugu (*vige*) представляват самостоятелни, реално съществуващи семантични форми.

Еволюцията на домашната прабългарска владетелска титла продължава и при владетелите след Крум – Омуртаг (814–831) и Маламир (831–836). Това сигурно отразява факта, че в този период българската държава още повече разширява територията си с присъединяването на нови земи в северозападно, югозападно и южно направление. Новата форма на титлата при Омуртаг и Маламер се подчинява на две характерни особености: тя явно произхожда от тази при Крум и отново се приближава плътно до съответната титла, която е съществувала при аварските владетели. Още при Омуртаг[12] старата владетелска титла ΑΡΧΟΝ ΥΥΗΓΗ се българизира още повече, като названието за владетел ΑΡΧΟΝ се заменя с ΚΑΝΑΣ, предполагаемо носещо същата семантика, а старата морфема ΥΥΗΓΗ се запазва. Така се получава слятото изписваната титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ – CANASVBHΓY – ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ. Съответният аварски еквивалент на тази титла е известното *canisauci*. Титлата „canizauci princeps Avarum“ е спомената в „Annales regni Francorum“ като титла на представител на аварите в Аахен (811 г.)[13]. Счита се, че аварското canizauci представя българската титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ[14]. Както при българската титла, съществуват много сходни варианти за изписване и на аварската титла: c*anzauci*, *canisauci, cani zauci*[5,6,7].

Титлата ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ (канасувиги, според някои автори канасубиги, канасювиги) е най-известната и най-често коментирана форма на домашната владетелска титла при ранните българи. Обикновено изследователите се опитват да намерят нейния смисъл като я разглеждат изолирано и на основата на предопределен етнически произход, абстрахирай-

ки се от възможността тя да представлява етап от определена еволюция, протичаща както при прабългарите, така и при аварите. Тази титла е засвидетелствана в раннобългарските каменни надписи № 56–69 (номерацията е по В. Бешевлиев[15]), отнасящи се за българските владетели Омуртаг и Маламер, както и в златния медальон на Омуртаг[16], т.е. в интервала между 814–836 г. Многократно е коментиран фактът, че в повечето случаи, а понякога и съвсем самостоятелно, след домашната титла в надписите стои и гръцкият израз Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων (който е от бога архонт), което е форма на традиционната византийска владетелска формула Ὁ ἐκ Θεοῦ βασιλεύς, използвана от византийските императори до IX век. След покръстването, титлата Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων е официално призната от Византия и се среща във византийски документи за титуловане на българските владетели за разлика от прабългарския израз ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ, който се среща само в български[17] източници.

В един от случаите Омуртаг използва и разширения израз „от бога владетел в земята (т.е. страната), където се е родил“ (надпис № 57). Също така в един единствен надпис (№ 14 по Бешевлиев), оставен от Персиан (836–852) и намерен в град Филипи, Северна Гърция, прабългарският израз в титлата е изоставен, но гръцкият е запазен и разширен: Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων τῶν πολλῶν Βουλγάρων – от бога владетел на многото българи. Тази нова еволюция на гръцката формула на титлата също се обяснява с нарасналата мощ и стабилност на българската държава. От друга страна, пълното заместване на ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ с Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων в някои прабългарски епиграфски паметници вероятно показва, че двата израза носят ако не пълна, то поне сходна семантика.

Има много хипотези за смисъла на съставната титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ и начина на нейното разглобяване на съставни морфеми. Най-ранна може би е хипотезата на проф. Г. Баласчев[18], който още в 1909 г. приема, че ΥΒΙΓΙ (ΥΒΗΓΗ) е прилагателно със значение „славенъ, великъ“ към съществителното ΚΑΝΑΣ, което е равностойно на аварското и хазарско Χαγανοζ (при Симоката[19]) и γανοζ (при Nicephor[20]), т.е „владетел“. Впоследствие този начин на разглобяване (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ = ΚΑΝΑΣ + ΥΒΙΓΙ) е приет от Д. Съсълов, К. Гербов и др., които считат, че ΚΑΝΑΣ е самостоятелна морфема със значение „владетел“, даже „княз“.

От своя страна Рънсиман и В. Томашек допускат, че ΚΑΝΑΣ съдържа гръцко окончание и семантичната морфема KAN, произтичаща от раннотюркската титла от нисък ранг khan (хан/кан), която в периода VI–XII век означава вожд на племе и стои по-ниско от хакан (хан на хановете). Всъщност хипотезата, че ΚΑΝΑΣ е някаква форма на тюркското khan и може да се чете като „хан“ е изказана за пръв път от Цв. Радославов[21] в 1929 г. Остатъчната фраза ύβιγή или ύβηγη се обяснява от Рънсиман и В. Томашек като производна на куманската дума öweghü – „издигнат, славен, велик“. Оттук тези автори предлагат ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ да се преведе като гърцизиран вариант на израза „велик кан/хан“. Посочената куманска дума обаче не е общотюркска. Освен това куманите са късно сформиран народ и се появяват на историческата сцена 3-4 века след създаването на българската държава. В рамките на тази хипотеза използването на домашната владетелска титла в говорима форма би създало затруднения предвид на частично гърцизирания ѝ вид.

За да се избегнат тези затруднения, без да се къса връзката на титлата с тюркското khan (хан/кан) е предложен друг вариант на разчленяване по формулата ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ = ΚΑΝΑ + ΣΥΒΙΓΙ. Съгласно съвместната идея[22] на K. H. Menges и O. Pritsak остатъкът ΣΥΒΙΓΙ се превежда от тюркски като sü bäg-i, „господар на войската“, макар че за подобна титла при ранните тюрки е широко използвана друга форма – *сю баши* „главатар на войската“. Бешевлиев приема тази етимология като се аргументира с едно сведение, че покрай широко известното при ранните тюрки *сю баши* при огузите (XI в.) се употребява

и *сю беки* „господар на войската“[23]. Значителното разминаване между получения смисъл „владетел – господар на войската“ на домашната титла и съдържанието на придружаващата византийска формула „владетел, който е от бога“ Бешевлиев отстранява, като приема, че първобългарите (които той счита за тюрки) са възприели механично византийската титулатурна формула, но не и представата за божествения произход на владетелската власт. На друго място Бешевлиев ясно демонстрира, че ранните тюрки и средновековните монголи също са се придържали към представата за божествения произход на властта при техните владетели[24]. Допълнителен проблем за тази етимология представлява и остатъчната форма KANA (вместо KAN), която освен като част от владетелската титла се среща и като самостоятелна дума в още няколко по-нисши прабългарски титли: ВАГАТОУР KANA (надпис № 78), canna taban (сгрешена форма на canna tarkan), TN̆N KANA KOΛOBPON (надпис № 14), КАНА БОИЛА КОЛОБЪР, БАГАТУР КАНА ИРХИТУИН и може би „кана поладюнатос“[25]. По повод на този проблем В. Бешевлиев откровено пише, че: „формата kana, вместо очакваната kan не е ясна и не може да се тълкува задоволително от гледище на тюркските езици“[26].

Във връзка с домашната титла на владетеля интерес представлява думата Καμπαγάνος у Никифор, която при Теофан гласи Παγάνος. Някои автори[27] приемат, че това е лично име предадено с втората форма, а първата съдържа титлата „кам“, която е или тюркската титла „кан“ или „кам“ = шаман. Бешевлиев[28] се обявява против такова тълкуване, като се обосновава с факта, че двамата византийски хронисти никъде не споменават българските владетели с домашните им титли (виж по-горе), освен това според тюркския словоред титлата върви след името. Той привежда много аргументи, че καμπαγάνος е изопачена форма на известната прабългарска титла „капкан“ (капхан, кавхан, кавкан, копхан, καυχάνος), при аварите capcanus, носена от втория по значение човек в държавата, който вероятно е съвладетел и главнокомандващ войската.

Напоследък Цв. Степанов се изказа против идеята, че паралелната гръцка формула Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων е механично добавена фраза, изразяваща единствено подражание на византийската властова формула, без да има семантична връзка с предхождащия я прабългарски израз[29]. Подобна позиция е застъпена по-рано и от Б. Симеонов[30]. Според тези автори прабългарският израз KANACYBIГI също може да изразява по някакъв начин връзка между властта на владетеля и бога. Цв. Степанов се обосновава с религиозните представи на много народи, както езически така и християнски, и тяхната титулна практика, извеждаща властта на върховния владетел от волята на бога. Тази теза все пак не дава отговор на въпроса, какво конкретно се казва в израза KANACYBIГI. За да отговори на този въпрос, Цв. Степанов разглобява титлата на KANA (= владетел) и CYBIГI, като втората част разглобява на индо-европейските морфеми *su* и *baga. Baga* е бог, а *su* – „блестящ“, „светещ“ изразява важни характеристики на всяко едно върховно божество-небесно светило. Така се получава значението KANACYBIГI = „владетел – блестящ бог (светило)“, което действително изразява връзката на владетелската власт с бога, но е твърде различно от буквалния смисъл на Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων.

Предложени са и други решения за смисъла на KANACYBIГI: каназ = тюркска р/з форма на думата „канар“ от *канар текин* (престолонаследник); KANACYBIГI = кана (владетел) + *su* (син, от кушанското soy – син) + *baga* (индоарийско bhaga – бог), CANA SVBHГY = „звезден, небесен владетел“[31].

Действително, ако титлата KANACYBIГI се разглежда откъснато от историческия процес на развитие на домашната раннобългарска титулатура, тя изглежда твърде неясна и допускаща много възможни решения. Ако обаче тя се представи като етап от последова-

телните промени на раннобългарската владетелска титла, както е направено в настоящото изследване, може да се достигне до определен краен извод. Достоверността на извода се подкрепя от съществуването на подобни, в някои случаи идентични владетелски титли при етнически родствените на прабългарите авари. Резултатът от този паралелен анализ на промените в титулатурата при прабългари и авари е показан в следната таблица.

Таблица 1. Последователно оформили се домашни владетелски формули при ранните българи и авари.

Етап	Българска владетелска формула	Аварско съответствие
1	APXON	HAGAN*
2	APXON YVHГН	HAGAN VIGE (IUGU)**
3	KANAΣ YBIГI	CANIS AUCI
4	КНЯЗ	---

*) тук и по-долу са дадени само най-типичните варианти на изписване

**) латинският суфикс „-rus“ не е представен

Резултатът от горния анализ подкрепя разделянето на KANAΣYBIГI по формулата KANAΣ + YBIГI, както и на аварската титла canizauci = caniz + auci. Исторически засвидетелстваните титли APXON YVHГН, KANAΣ YBIГI, chaganus iugurrus и caniz auci могат да се разглеждат като двусъставни изрази, всеки един съдържащ по две семантични единици, думи. Първата семантична единица е представена в четирите титли с различни думи (APXON, chaganus, KANAΣ и caniz), които обаче имат едно и също значение – „владетел“. Очевидно е, че в един по-късен етап и при авари и при българи началните, чужди по произход владетелски титли APXON и chaganus са изоставени и заменени с новата домашна титла KANAΣ – caniz. Тази нова титла има еднакво значение – „владетел“ и практически еднакво звучене при двата народа, което се обяснява с голямата близост в езиците и традициите им. Вероятността и при двата народа тази титла да е едновременно заимствана от трети народ (славяните) или еднакво модифицирана под влияние на трети чужд език (гръцки) е твърде малка, тъй като двата народа – авари и прабългари живеят в различни държави и при съвършено различни условия. Ако влиянието на Византия върху българите е твърде силно, то по отношение на аварите е пренебрежимо слабо, за да предизвика гърцизация на владетелската им титла от can в caniz. От друга страна, възможността управляващите династии и в двете страни да възприемат нисшата славянска племенна титла „княз“ като своя владетелска и то в момент на най-голямо величие на техните държави изглежда трудно доказуема.

Исторически обоснованият начин за етимологизиране на върховната домашна титла KANAΣ (caniz) = „ APXON, chaganus“ показва, че още 50 г. преди княз Борис-Михаил, владетелската титла на раннобългарските владетели Омуртаг и Маламир е била KANAΣ, а не „хан“, „кан“ или „кана“, както често се твърди. Затова никак не е случайно, че такава титла се употребява и от внука на Омуртаг – Борис I (852–889). След християнизацията (865 г.) и смяната на официалния гръцки език със старобългарски (893 г.), владетелската титла на Борис I Михаил се изписва така: МИХАИЛЬ – ВЕЛИКИЙ КНѦЗЬ БОЛГАРСКИЙ. Вероятно под влияние на домашната за България и Авария титла KANAΣ – caniz, в появилите се по времето на Омуртаг и Маламер първи славянски държавици – Моравия и Панония се използва титлата «княз». Тя по-късно се разпространява и в следващите Хърватско, Чешко, Краковско и Сръбско княжества. Подобно на Борис титлата „велик княз“ се носи и от първите владетели на Киевска Русь, представляваща обединение от из-

точнославянски княжества. В старобългарската и старославянска литература българските владетели са титулувани с „княз“, „архонт“ и „каган“, но никога с „хан“ или „кан“.

Изказани са хипотезите, че Борис е заимствал титлата КЪНѦЗЬ (в следващите векове КНѦЗЬ) от българските протославяни-езичници, които от своя страна са я заимствали от готите (I–IV век) и са я използвали като „племенен вожд“[32]. Допълнително се предполага, че след въпросното заимстване титлата претърпява значителни фонетични промени в протославянския език, ключова точка от която е хипотетичното превръщане на g от наставката ing в dz и на самата наставка ing в -ѦЗЬ. В действителност, досега не са представени преки доказателства за тези твърдения[33]. Освен това, съгласно настоящето изследване подобна титла, caniz, трябва да е имало и при аварите и то доста по-рано от управлението на Борис, което прави малко вероятно нейното заимстване от протославяните.

Действително, при готите е имало подобна титла kuni – племенен вожд, известна в старогерманската си форма cuning, kuning, при англосаксонците cyning[34], king. Основата на тази титла съвпада със старогерманската семантична морфема CAN (“знам, притежавам свещени знания, имам власт да върша нещо, знам как да правя нещо“), а тя от своя страна произлиза от праиндоевропейския глагол *g’nô – знам. От този глагол в различни индоевропейски езици са останали следните застъпници: *gno (старогръцки), gnoscere (латински), knân (тохарски A), can (арменски), jnati (санскрит), znati (авестийски), znati (старобългарски), know (съвр. английски), всички със значение „знам“. Пообщо се счита, че тази семантична единица във формата *KENv е имала изключително древен, хиперборейски произход[35] и широко разпространение в древните езици: протокартвелски *GEN-/GN- „знам“, тюрк. *KÖN(e)- „съгласявам се, вярвам“, африкански банту *-GÀN – „мисля“, протодравидски *KAṆ – „око“, американдски *ḲAN – „виждам“, протоескимоски *QIN□□ – „виждам“. Горните обстоятелства обосновават възможността титлата KANAΣ – caniz, по-късно „княз“ да има ендогенен[36] произход за прабългарите и аварите в противовес на хипотезата за нейното непряко заимстване от готите с помощта на протославяните.

Вторите части на домашните титли – YBIГI, YBHГH, VBHГY при българите и iugu, vige, auci при аварите (представени без придружаващите ги латински суфикси), могат да се разглеждат като варианти на собствени за езиците на българи и авари думи, поясняващи основната титла KANAΣ – caniz. За да потърсим път към морфологията и семантиката на тези пояснителни думи, трябва вече да изберем кръга от езици, на чийто правила тези думи се подчиняват. За целта е избрана източната част от индоевропейското езиково семейство.

Първото предположение е, че полугласният палатален звук W (произнасящ се като V или U, или нещо средно между тях) е присъщ на фонетиката на прабългарския и аварския език. На основата на това предположение, аварската дума iugu може да се представи и като ivigu (U-V вариант на началната сричка, сравни формата vige) което е почти същото както българското YBIГI, YBHГH, VBHГY. По същото правило auci може да е фонетичен вариант на avci, avici, което е също близко до YBIГI. В заключение, вземайки предвид съществуването на полугласно W, всички посочени думи YBIГI, YBHГH, VBHГY, iugu, vige и auci могат да се разглеждат като близки фонетични варианти на една и съща дума, чийто първообраз би могъл да се представи най-добре с прабългарското YBIГI.

Полугласният звук W е характерен за праиндоевропейския език и е наследен в много езици от това езиково семейство. В тази връзка понякога старогръцката буква υ е предавала звука V, в други случаи U, а с латинското V са изписвани звуците V и U. От този

звук в днешните германски езици са останали дублекси от вида water (англ.) – vasser (немски) = вода. За съществуването на прабългарски думи с начална полугласна, която се палатизира до „U-V“ сравни: 1) *Уокил – Вокил*, название на прабългарски род; 2) *Уногундур* (византийски източници) – *onogunduri (латински източници) – vnundur* – B-H-H-T-P (в арабски и еврейски източници) – *Внъндор – Вх'ндур – Оногхонтор-булгар* (арменски източници) – Uangar – Vangar (дарителско писмо на Луис Немски до манастира Мелк) – название на основното прабългарско племе в държавата на Кубрат и Аспарух; 3) *багатур – уагартур* – две форми на прабългарска титла. За съществуването на подобен начален полугласен звук W (U–V) и при аварите сравни цитираните по-горе форми: iugurrus, iugurnus, iugurgus от една страна и vigerius, vigurnus от друга. Полугласният звук „W“ днес е широко застъпен в езика на осетинците, считани за наследници на аланите, чиято историческа съдба и език са близки до тези на прабългарите.

Второто предположение се отнася до структурата на първообраза, YBIГI = YBI + ГI, където YBI е семантична основа, а ГI е граматична служебна частица, суфикс. При аварите суфиксът –ГI е представен с близките форми „-gu, -ge и -ci“, което се съгласува с представата, че прабългари и авари са имали сходни езици.

Суфиксът – gi е извънредно плодотворен граматичен формант в съвременните ирански езици фарси и осетински, което предполага широкото му използване и в по-ранните езици от тази група. Могат да се приведат хиляди примери за неговото използване, но най-подходящ е примерът със съвременната дума от фарси bî-châragî (بیچارگی). Началното bî е префикс със значение „без“, крайното gî е посоченият суфикс, а основата на думата е персийското châră – „цяр, лекарство, помощ, сила, способност“ съвпадащо със старобългарската (прабългарска) дума **ЦѢРЪ** (цяр, лекарство) и съвременното българско „цяр“ – лек, лекарство. В македонската форма на българския език „чаре“ означава „начин, изход, спасение, леснина“, което стои най-близко до персийското понятие châră. Като цяло, bî-châragî (بیچارگی) означава „нелечимост, безпомощност, безсилие, неспособност“.

Най-силна подкрепа за представената по-горе морфология на YBIГI може да дойде от резултата, получен при търсене на значението на семантичната морфема YBI (иви, уви). По-долу се представят пет доказателства, че в езика на прабългарите тази особено важна дума означава „бог“.

1. В езика на древните индоевропейци думата **Dyçu* означава „бог“. Оттук идват древногерманското *Tiwaz, древногръцкото Zeus и ведическото Dyaus, всички със значение „бог“. При някои народи формата **Dyçu* е променена на Jove, Jov (древни латини), Yu (памирски народи)**.** От тази съкратена форма идва известното латинско название Jupiter, което значи „божи (Ju) баща (piter)“. Подобно название е използвано и от ведическите индийци –- Dyaus Pita, което също означава „баща (piter, pita) на боговете“. Съкратените названия за бог при латините Jove, Jov и памирците Yu са твърде близки до прабългарското YBI – ИВИ**.** Интересно е, че подобно название има и при евреите, yahu, което означава бог, в частност бог Йехова.

2. В българската историческа литература, описваща историята и културата на ранните българи, отдавна е изказано и обосновано твърдението, че най-често срещания и най-характерен за прабългарите рунен надпис IYI е символ на техния върховен бог[37,38]. Понякога в рунните надписи на прабългарите се среща и подобното съчетание IYvI. Използвайки фонетичната стойност, които имат някои прабългарски рунни знаци, изразите IYI и IYvI могат да се прочетат като „иви, иве, уве“, ако се допусне, че при прабългарите руната Y е имала звуков еквивалент на полугласния звук W – палатално (U или V) (хи-

потеза на автора). Т.е., самият символ за бог при прабългарите, знакът IYI, представлява поредица от три рунни фонеми, които изписват думата ИВИ, ЕВЕ, имаща значение „бог“ в езика на прабългарите.

3. В документ на арабски език, описващ как някои народи от древността са изричали името на своя главен бог, се дава и названието на главния бог на ранните българи. Авторът на този ръкопис е известният хронист от източноиранския град Балх, Ел-Балхи (El-Balhi), роден около 850 г., който пише[39]: „Интересно е, че всички народи имат свое название на Създателя. Арабите го наричат Аллах (Allah) в ед. число, а другите богове наричат Иллах (Illah); персийците го наричат Хормузд (Hormuz), Изед (Ized), Яздан (Yazdan). В Заратуштра той се нарича Хормуз (Hormuz), но аз също така чух названията Ход – ехт (Khod- Eht) и Ход – Борехт (Khod-Boreht), което просто означава Той Самият. Индийците и народът на Синд (дн. Пакистан) го наричат Шита Вабит (Shita Vabit) и Махадева (Mahadeva – велик бог). Тюркският народ го нарича Бир Тенгри (Bir Tengri), което означава „Бог Единственият“. Християните от Сирия го наричат Лаха Раба Куадусса (Laha Raba Kuadussa). Евреите го именуват в техния език Елохим Адонай (Elohim Adonay) или Яхия Ашер Яхия (Ehie Asher Ehie). Елохим значи „бог“ на техния език. Аз чух българите да наричат Създателя с името Едфу (Edfu) и когато ги попитах как те наричат своя идол, те ми отговориха – Фа (Fa). Аз също попитах коптите какво е тяхното име на Създателя. Те отговориха Ахад Шанак (Ahad Shanak)“.

Подобно сведение за ранните българи е оставено и от известния арабски хронист Макдиси, според когото бурджаните (българите на север от Кавказ, по-късно от Дунавска България) наричат своя бог с името Едфу (Edfu), а своите идоли – Фа (Fa)[40]. Сведението на Макдиси е известно и в по-късен препис, направен от Масуди[41]. Интересно е да се отбележи, че Ел-Балхи е разговарял с древните българи от Кавказ и предава названието Едфу направо от техните уста. Освен това, чрез горното сведение, Ел-Балхи изброява етнонимите на известните му народи, като поставя бурджаните отделно от т. н. „тюркски народ“.

ЕДФУ може да е фонетичен U-V вариант на праиндоевропейското **Dyçu* (*Dyçu – Diev – Edev – Edvu – Edfu*). В тази връзка може да се посочи близкото до **Dyçu* и ЕДФУ название Ефтеб, Офтаб, с което днешните източноиранци от района на планината Памир (древния Белур, Белуртаг) наричат своя древен бог – Слънцето. Като втора възможност, понеже названието ЕДФУ е предадено в арабски текст, то може да е членуваната (според правилата на арабския език) форма, а ФА – нечленуваната форма на ЕФЕ, ИВИ. Определителният член при арабски е „ел, ал“ (например, Ел-Балхи) но при някои думи се променя, например ан-нахар, ад-уахил, Ер-Риад. Оттук ЕДФУ може да означава „ед Фа“, т.е. „богът“. Всички тези сведения показват, че посоченото название Едфу – бог при древните българи е исторически достоверно и близко до YBI, ЕФЕ.

4. В раннохристиянските скални църкви в с. Басараб (Мурфатлар), Северна Добруджа, оставени от български монаси, са открити много надписи на глаголица и кирилица, както и множество рунни знаци, някои от които явно имат вид на рунни надписи. Един такъв надпис – 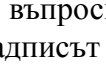 , близък до въпросната семантична основа YBI, е поставен точно над олтара на една от църквите. Надписът е подобен на кирилското ѣфѣ и на тази основа е разчетен като ЕФЕ [42]. Имайки предвид мястото на неговото поставяне, той е преведен като „бог, боже“.

5. Според Васо Абаев[43] при аланите има божество наречено Афа, гръмовержец и защитник на дома (впоследствие променено на Сафа под влияние на християнския светец Сава). Подобно божество Аффа и със същите функции се открива и при съседните на

аланите и северокавказките българи абхази. Тези названия са близки до прабългарското ЕФЕ – бог.

В заключение, използвайки значението на думите КАНАΣ – „владетел“, YBI – „бог“, и –ГІ – граматична частица–суфикс, може да се предложи следния превод на домашната титла КАНАΣYBIГІ = „владетел божествен“. Полученото значение „божествен владетел“ е семантично много близко до придружаващата и очевидно еквивалентна византийска титулатурна формула „Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων“. Този резултат допълнително подкрепя и оправдава направените по-горе предположения. От друга страна, полученият резултат показва, че двете титулатурни формули, КАНАΣYBIГІ и Ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων, са фактически един общ израз – билингва, което обяснява взаимното заместване на двете формули в много надписи.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Летописен надпис на Крум с титлата АРХОN YBHNГН върху антична ара от с. Маломирово (Хамбарлий), Хасковско.

Обр. 2. Възпоменателни надписи на загинали военачалници от времето на Омуртаг.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Pohl, W.** *Die Awaren. Ein steppenvolk in Mitteleuropa: 576-822 n. Chr.* München, 2002.

[2] **Айбабин, А. И.** Стремена перещепинского типа. – *СГЭ*, 1974, XXXIX, 32-34; **Залеская, Н. В., Лвова, А. З., Маршак, И. Б., Соколова, В. И., Н. А. Фонякова.** *Златото на хан Кубрат. Перешчепнското съкровище*. С., 2006, с. 353.

[3] **Бакалов, Г.** *Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии*. С., 1985, с. 207.

[4] **Симеонов, Б.** Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X вв. – *Балканско езикознание*, 1981, 24, № 2, 23–45.

[5] **Овчаров, Д.** *Омортаг кана сюбиги*. С., 2002, с. 23.

[6] *Кирило-Методиевска енциклопедия*. С., 2007, с. 252.

[7] **Ваклинов Ст.** *Формиране на старобългарската култура VI-XI век*. С., 1977, с. 151.

[8] **Бешевлиев, В.** *Прабългарски епиграфски паметници*. С., 1981, 67-68.

[9] **Ligeti, L.** *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986, 144-145.

[10] **Pohl, W.** Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. – In: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, ed. Lester K. Little and Barbara H. Rosenwein, (Blackwell), 1998, 304-305.

[11] **Golden, B**. *An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden: O. Harrassowitz. 1992, p. 110.

[12] **Ваклинов Ст.** *Цит. съч*., с. 153.

[13] Einhardi annales (Pertz, MGH, 1) a. 811: Canizauci princeps Avarum.

[14] **Бешевлиев, В.** *Първобългарите – история, бит, култура*. Пловдив, 2008, с. 278.

[15] **Beševliev, V.** *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963, 125-126.

[16] **Йорданов, Ив.** Златни медальони на хан Омуртаг (814-831). – *Археология* 21, 2, 1979, 25–32.

[17] В доклад върху външните особености и елементния химичен състав на Омуртаговия златен медальон, намерен в Търново основателно се твърди, че медальонът е изработен в Плиска, а не в Константинопол (вж. тук статията на инж. Пламен Бонев).

[18] **Баласчевъ, Г**. – *Минало*, 1909, I, с. 80.

[19] Theophilactus Simocata, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, ed. Bonnae, 1834, 276, 277, 314, 315, 318.

[20] Corpus scriptorum historiae Byzantinae, ed. Bonnae, Nicephorus Bryennius, Commentarium. 1836, II, 80.

[21] **Радославов, Цв.** Титлите на българските владетели. – *ИБАИ*, V, 1929, 159–186.

[22] **Menges, K. A.** Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – *Byzantion*, 1958, 28, 441–453.

[23] **Бешевлиев, В.** Прабългарски епиграфски паметници, с. 34.

[24] В. Бешевлиев пише: "Владетелят у тюркските народи бил смятан за поставен от техния върховен бог Тенгри. Според орхонските надписи (VII век) владетелската титла на ранните тюрки е гласяла: tängridä bolmuš khan (буквално: станалият чрез небето кан/хан) или tängri jaratmyš qhan (буквално: поставеният (jaratmyš) от небето (tängri) кан/хан (qhan)). Ранномонголската титла на Чингиз хан (XIII век) е гласяла: mongka tângri-yin kütchün-dör – владетел (mongka), поставен от бога–небе (tângri). Същата представа са имали без съмнение и прабългарите" – вж. **Бешевлиев, В.** *Първобългарите*, с. 276.

[25] Димитър Овчаров съобщава за един надпис графит от Плиска, в който се чете „кана поладюнатос". Той свързва „кана поладюнатос" с канасубиги и предполага, че гръцкото определение „поладюнатос" (ΠΟΛΛΑ = много; ΔΥΝΑΤΟΥΣ = способен, могъщ, силен) може да представя българското „субиги" – вж. **Овчаров, Д.** Цит. съч., с. 24. Спрямо този неясен и изолиран графит Маломировият надпис на Крум и многобройните аварски титли обаче са по-убедителни свидетелства, че „увиги", а не „субиги" е реалното определение. Освен това, „кана поладюнатос" може да е форма на КАНА БОИЛА КОЛОБЪР, βαγατουρ κανα и т.н.

[26] **Степанов, Цв.** *Власт и авторитет в ранносредновековна България*. С., 1999, 81-82.

[27] **Marquart, J.** *Die Chronologie der altt rkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, p. 40, бел. 1.

[28] **Бешевлиев, В.** *Първобългарите*, с. 249.

[29] **Stepanov, Tsv.** The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836. – *Early Medieval Europe*. 10, 2001, p. 1.

[30] **Симеонов, Б.** Цит. съч., 23-46

[31] **Добрев, П.** *Прабългарите. Произход език и култура*. С., 1991, с. 189.

[32] **Zhekov, Zh.** On the Titles of Balkan Aristocracy in the 7th-9th c. – *Balkan Studies*, 4, 2003, 84-98.

[33] Подкрепа за хипотетичния готско-славянски произход на КъНꙮS҃ь се търси във факта, че днес тази дума присъства във всички славянски езици. Това обаче може да бъде късно явление, подобно на прабългарската дума „книга", известна във всички съвременни източноевропейски езици, както и на много други прабългарски думи, заимствани в много славянски и неславянски езици: печат, врач, капище, бисер, кумир, сан. Всъщност, в различните славянски езици думата „княз" има различно значение, понякога съвсем различно от оригиналното българско: сръбски и хърватски – кнез (племенен вожд, кмет), словашки – кньежа (племенен вожд, свещеник), полски – кшиондз (свещеник), български – княз (племенен вожд, наследник на владетеля) и от тук в руски – княз (племенен вожд, наследник на владетеля). Липсват обаче преки данни, че думата „княз" е употребявана от протославяните преди образуването на първите славянски държави Моравия и Панония (първата четвърт на IX-ти в.), чийто първи владетели най-вероятно са я заимствали от Омуртаг и Маламер и предходните аварски владетели. Обратно, има данни, че оригиналната титла за архонт на племе при протославяните е била „вод, вожд". Чуждите за славянските езици думи като къняз (владетел) и витяз (победител) имат иранска структура и най-вероятно са ирански заемки (сравни древноиранските Peroz – победоносен; Saroz – главенстващ, berez – висок, бял (от тук бреза), narez от nar – мъж (от тук нерез – мъжко прасе) и по-късните tavräz – трезв, mäläz – мелез; namäz – намаз, молитва; kafäz – кафез; от този род са известните късни персизми перваз; чапраз и мн. др.).

[34] **Овчаров, Н. Хр. Андреев.** Воленовият надпис и въпросът за титлата КъНꙋSь в българското средновековие. – *Нумизматика и сфагистика*. IV, 1995–97, 101 – 105.

[35] **Иллич-Свитыч, В. М.** Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидийский, картвельский, семито-хамитский). Этимология. Москва, 1967, с. 343.

[36] Титлата ΚΑΝΑΣ – caniz не може да се образува на основа на формите на глагола «знам» при индоарии (jnati), авестийци (znati) и протославяни (znati), но би могла да се образува от съответната тохарска форма knân и в последствие представена в източноиранските езици на ефталитите и хионитите, за което има исторически данни.

[37] **Дончева-Петкова, Л.** *Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII–X век*, С., 1980.

[38] **Besevliev, V.** Beobachtungen über die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarab. – *ИНМВ*, XIII, 1977, 49-55.

[39] **Tahir, M.** *Le livre de la creation de el-Balhi*. Paris, 1899, IV, p. 56.

[40] **El-Maqdisi**. *Le livre de la creation et de l'istoire*. Paris, 1899, IV, p. 56.

[41] **Mas'udi**. Les prairies d'or. Paris. 1971, 275.

[42] **Dobrev, P**. *Universum Protobulgaricum*. New York, 1996.

[43] **Абаев, В. И.** *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Москва-Ленинград, III. S-T, 1979, 9-10.

ON THE MEANING OF THE RULER'S TITLES ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ AND CANISAUCI OF PROTOBULGARS AND AVARS

Ivan Ivanov

Abstract

There has not been found so far satisfactory semantics of the early Bulgarian ruler's title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ, such that should be in consert with the accompanying Byzantine ruler's formule ο εκ Θεον αρχων, or "which is a ruler by God". Based on the ethnic kinship and geographic neighbourhood of Protobulgarians and Avars in Balkans the author attempts to solve the problem analyzing all their domestic ruler's titles that demonstrate parallel evolutionary changes and transformation. The first domestic titles apparently were αρχων for Bulgarian and *caganus* for Avar supreme rulers, correspondingly. Krum (803-814) was the first to change its title from αρχων to ΑΡΧΟΝ ΥΥΗΓΗ. Similar title, *cagan iugu*(*vige*)-*rius*, in which "-rius" is a Latin suffix, is attested for Avar rulers. The next Bulgarian rulers Omourtag (814–831) and Malamer (831-836) further changed the title into ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ apparently replacing ΚΑΝΑΣ to ΑΡΧΟΝ in the preceding title of Krum. The corresponding Avar title is *canizauci*. This leads to the conclusion that ΚΑΝΑΣ and *caniz* both have the same meaning as αρχων and *cagan*, i.e, this word, common for the Protobulgarians and Avars means a supreme ruler. A bulk of evidence is further presented that Bulgarian ΥΥΗΓΗ and the corresponding Avar *iugu* (*vige*) mean "divine", from the Protobulgarian word root YYH or IYI in runic form, which is read *ivi*, *eve*, *uvi*, meaning God. This root corresponds to the Proto-Indo-European **Dyçu*, with descending appellations the Old-German **Tiwaz*, ancient Greek *Zeus*, Vedic *Dyaus*, Latin *Jove*, *Jov* and *Yu* by some Pamir peoples. The final conclusion is that the title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ actually means "divine ruler" as the accompanying Greek title phrase informs us.

Обр. 1. Летописен надпис на Крум с титлата ΑΡΧΟΝ ΥΒΗΝΓΗ върху антична ара от с. Маломирово (Хамбарлий), Хасковско

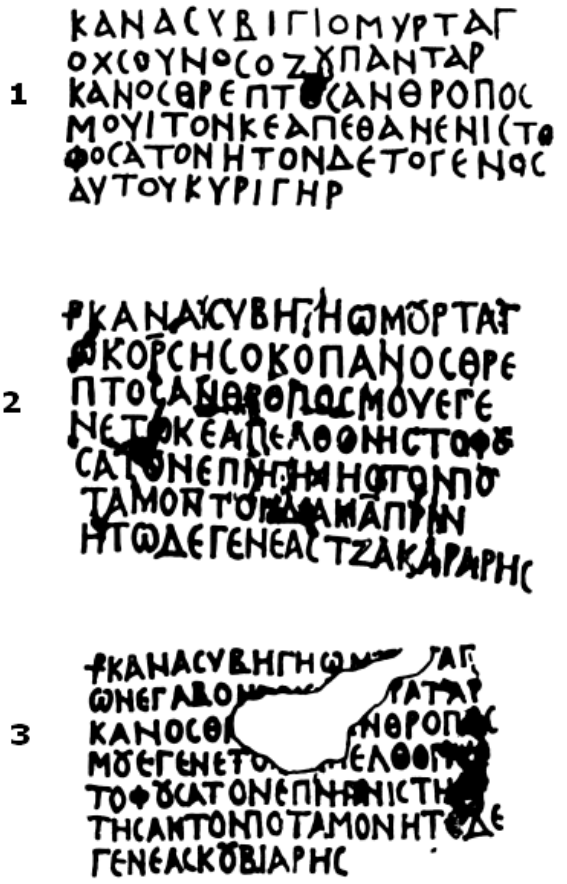

Обр. 2. Възпоменателни надписи на загинали военачалници от времето на Омуртаг

ЗА ЗНАЧЕНИЕТО НА НЯКОИ ТЕРМИНИ ОТ ПРЕСЛАВСКИЯ ВОЕННОИНВЕНТАРЕН НАДПИС

Мариана Минкова
Иван Иванов

Откритите досега военноинвентарни надписи, оставени от ранните българи са общо 7 (№ 48-54 по В. Бешевлиев)[1]. Те са поставяни на видно място в крепостите на юг от Плиска и по морския бряг и потвърждават отговора на папа Николай I, съобщаващ за наличието на строг контрол на въоръжението и бойните коне при българите. Един от най-обширните и добре запазени надписи от този род е намерен в местността Бял бряг до Преслав, който по времето на Омуртаг е голям военен стан. Този надпис (№ 53 по В. Бешевлиев) е изсечен върху гранитна колона с височина 2 м и диаметър 0.39 м, която се съхранява в археологическия музей в Преслав под инв. № 3212. Надписът съдържа прабългарски думи с военен характер и цифри, изписани с гръцки букви (Обр.1). Друг подобен надпис (№ 50) произхожда от околностите на с. Мадара. В него се изброяват пет прабългарски военни чина (ук боила, ичиргу багаин, зиткоимир, ук багаин, бири багаин) и броя на ризниците (λορηκηα), с които всеки един от тях е разполагал[2].

Преславският военноинвентарен опис е анализиран от редица изследователи. По аналогия с надписа от Мадара, той е разглеждан като опис на оръжия (ризници и шлемове) намиращи се в разположение на два военни чина, единият – зиткои ичирго боила и вторият – туртуна пиле жопан[3].

Според J. Denis[4] надписът може да се подреди, както е показано на Обр.1 и да се преведе: „Зиткои, болярин на вътрешна служба: халчести ризници 455, шлемове 540, халчести ризници естрогин 427, шлемове 854. Туртуна пиле жупан: халчести ризници естрюгин 20, шлемове 40, халчести ризници алхаси 1, хлубрин 1**“**.

Същият надпис според Ив. Венедиков[5] се чете: **„**Зитко ичиргу боила: ризници хумши (меки) 455, шлемове 540, ризници естрогин (люспести) 427, шлемове 854; жупанът заедно с частта си: ризници естригин (люспести) 20, шлемове 40, ризница алхаси (верижна) 1, шлем (хлубрин) 1.“

Ст. Михайлов[6] счита, че Преславският надпис е мемориален списък на войници от няколко поделения, загинали във важно сражение. Под шлемове и ризници той разбира шлемоносци и войници с ризници.

Надписът очевидно остава неясен. В добавка, представените термини (хумсхи купе, естрогин купе, алхаси купе, хлобрин, тортуна пиле и др.) се превеждат различно от отделните автори[7]. Силно впечатление прави огромната разлика в броя на посочените предмети (или лица ?). Докато някои от тях се измерват в десетки и стотици, две са в единичен брой – алхаси купе (1 бр.) и хлобрин (1 бр.).

Сравнително единомислие има по отношение на термините „купе“ и „тулсхи“ (или тулши), чието значение „ризница“ и „шлем“, е предложено още от Ив. Венедиков. Понастоящем терминът „купе“ се извежда от персийската дума qäbâ – дълга връхна дреха[8]. В по-късни времена персийското понятие се появява при куманите – „*kbe,* хуба, кьобе“ – ризница, при чувашите като „кибе“ – дреха, при татарите – „кьобе“ и източнокавказките народи – *куба*, *кубачи* – ризница. Близо до персийското qäbâ и прабългарското „купе“ са

и съответните термини в санскрит *kavaca,* палийски *kavaca, koja,* хинди-урду *kavać,* непалски *kabaca* – ризница.

На персийското qäbâ вероятно са родствени и къснолатинските „zaba“ и „zupa“, както и българското „джубе“ – дреха с кожена подплата, кожух – персийска дума, заимствана през османо-турски. В късното средновековие османските турци наричат част от еничерите си с названието gebece – ризничар, чиято основа gebe също произлиза от персийското qäbâ.

Същата дума „купč“ – ризница е запазена в историческата памет на жителите на с. Еркеч в Източна Стара планина, които се смятат за старо, несмесвано българско население. По време на еркечката сватба[9], зълвите пеят традиционна песен, в която се казва:

“…..Сокол ми лети, бульо льо,
не ми е сокол,
самси е Петър (младоженика), бульо льо,
със хранена коня,
със бойна купč …“

Ценно тук е запазеното произношение – *купč* (женски род) както е в надписа, а не *купе* или *кюпе* (*küpe*), както понякога се представя понятието[10].

За термина „естрогин купе“ се предлагат много етимологии, обяснявайки го като вид ризница, например „плетена ризница“[11]. Изхождайки от широкоизвестната сред източните народи дума „халка“ (алка, алха) = пръстен, много изследователи превеждат термина „алхаси купе“ като „халчеста ризница“ (J. Denis, В. Бешевлиев[12]) и „верижна ризница“ (Ив. Венедиков). При наличието обаче на огромен брой други въоръжения, единичният брой на тази „ризница от халки“ буди недоумение, освен това думата „халка“ е от арабски произход и навлиза сравнително късно (края на VII-ми век) в другите езици. За термина „хлобрин“ досега не е предложена убедителна етимология и значение. Някои изследователи приемат, че „хлобрин“ е конско седло. Други, обръщайки сериозно внимание на факта, че е представен само в единичен брой допускат, че това е вид обсадно средство, стенобитно оръдие, таран, навес, защитна амуниция, шлем, предпазители за крака. Фр. Алтхайм допуска, че „хлобрин“ може да се различава от изброените по-горе названия на оръжия или въоръжения и да бъде титла, според него – „глашатай“.

От много автори е забелязано, че съотношението на броя на „естрогин купе“ към броя на „тулсхи“ е едно и също и при двамата командири. Например, при туртуна пиле жопана отношението на броя „тулсхи“ (40) към броя „естрогин купе“ (20) е 40 : 20 = 2. Точно такова съотношение има и при зиткои ичирго боилата: 854 на брой „тулсхи“ : 427 на брой „естрогин купе“ = 854 : 427 = 2. Известно е, че по принцип ризниците се изработват по-трудно от шлемовете. На тази основа Венедиков предполага, че двойно по-големият брой тулсхи (шлемове ?) в Преславския надпис означава, че всички войници са имали шлемове, но само половината от тях са били с ризници. Обаче в други поделения, съгласно описите с номера № 48 и 49 по Бешевлиев, обратно, на 100 тулсхи (шлема) се падат около 118 ризници, от което следва, че това предположение не е добре обосновано.

В Преславския надпис терминът „купе“ се среща в три добре обособени израза: „хумсхи купе“, „естрогин купе“ и „алхаси купе“, чийто смисъл не е много ясен. Независимо от това, всички автори предполагат, че тези три израза имат една и съща синтактична структура от вида „определение-определяемо“, където определяемото е „купе“ – ризница, а определението задава вида на ризницата. Срещу това предположение обаче може да се възрази на основата на следните факти, разкриващи различната роля и функция на обектите, обозначени с тези три израза.

На първо място, по-горе беше отбелязана строгата пропорционалност между броя на „тулсхи“ и броя на „естрогин купе“. На второ място, освен числена връзка, между тези две понятия има и строга позиционна връзка, в такъв смисъл, че те винаги следват едно след друго. Всичко това показва, че двата обекта – „естрогин купе“ и „тулсхи“ са взаимно свързани, комплектовани, и не могат да се разделят. Т. е. те могат да се използват или съхраняват само в определена връзка и съотношение помежду си. С по-слаба сила този извод може да се отнесе и към втория термин „хумсхи купе“, но не и към термина „алхаси купе“. В частта от списъка, отнасяща се само за зиткои ичирго боилата, терминът „тулсхи“ присъства два пъти, веднъж след „естрогин купе“ и втори път след „хумсхи купе“. В грижливо оформените списъци, изброяващи числото на групи предмети това е необичайно и не се среща. То би означавало недоглеждане, грешка, забравяне, късно откриване или допълнително прибавяне на част от наличния инвентар. Тази особеност на надписа отново показва, че това, което е обозначено с „тулсхи“ е съществена, неотделима добавка (съставка, технически компонент, технологичен придатък) на това, което стои пред него (“естрогин купе“ или „хумсхи купе“), или двете неща са в отношение на притежание. С други думи, в прабългарската военна практика (поне както следва от този надпис), това което е обозначено с „тулсхи“ се намира в съществена връзка с това, което е обозначено с „естрогин купе“ и „хумсхи купе“, но няма отношение към „алхаси купе“. Ако не се вземе предвид тази особеност на списъка, той би изглеждал незавършен и недоработен, защото ако посочената връзка не е съществена, съставителят на надписа щеше просто да събере броя на предметите (лицата) „тулсхи“ от двете места и да ги представи общо.

Заключението, че „тулсхи“ стои в някаква по-особена връзка с „естрогин купе“ и „хумсхи купе“, която отсъства при „алхаси купе“ противопоставя и разделя термините „естрогин купе“, „хумсхи купе“ и „алхаси купе“ на две групи. Едната група съдържа термините „естрогин купе“ и „хумсхи купе“, докато „алхаси купе“ трябва да се постави в друга група. Тази класификация на термините, направена единствено на основата на възможната им връзка с „тулсхи“ се подкрепя и от посочения брой на предметите (лицата), обозначени с тези термини. За разлика от термина „алхаси купе“, който присъства само в състава на втория командир (тортуна пиле жопана) при това в единичен брой, предметите (или лицата) от първата група присъстват и при двамата командири и то в значителен брой. Например, при зиткои ичирго боилата има 427 „естрогин купе“ и 455 „хумсхи купе“, а при тортуна пиле жопана има 20 „естрогин купе“. Общо това прави 447 „естрогин купе“ и 455 „хумсхи купе“. Или общо в това военно поделение има 902 „естрогин купе“ и „хумсхи купе“, разделени почти поравно помежду си, срещу само едно единствено „алхаси купе“.

В заключение, ако „купе“ без съмнение означава „ризница“, то двусловните изрази „естрогин купе“ и „хумсхи купе“ би трябвало да имат по-различна синтактична структура и значение от термина „алхаси купе“. Примерно „естрогин купе“ и „хумсхи купе“ могат да бъдат два вида ризници (плетени, люспести, пръстенчати, ковани, кожени, големи, малки), докато „алхаси купе“ (един) според нас обосновано може да означава ковач, специализиран да изработва или поправя ризници. Другият термин, ХЛОБРИН, който стои в групата на „алхаси купе“ в единичен брой също може да означава „ковач“.

По принцип всяка крепост, голямо селище или военен стан в миналото задължително са имали ковачница с един или няколко ковача. В българските исторически и епически народни песни, както и в диалектите, са запазени старинни думи и изрази, чиято основа е близка до тази дума. Това са „поклопено джубе“, „поклопно джубе“, „поклопито джубе“ = ризница[13]; „поклопе“ = затворена горна дреха за бой, т.е ризница; „оклопник“ = войник,

облечен в ризница[14]. В българските епически народни песни, както и в сръбския език „оклопница“ = сабя, която се огъва[15]. В тези изрази османо-турският персизъм „джубе“ (qäbâ в оригинал) означава „ризница“ в пълно съгласие с предложената персийска етимология на КУПЕ. Думите „поклопено“, „поклопно“, „поклопито“, „поклопе“, „оклопник“ и „оклопница“ съдържат общата морфема КЛОП. От семантична и морфологична гледна точка, тази морфема може да се изведе от основата на българския глагол „клепя“, който характеризира основната функция на ковачите: чрез удари с чук върху нагорещено желязо да му придават подходяща форма, вид и утилитарни качества. Примерно: „да наклепя лемеж, палешник, мотика, брадва, коса, нож и т. н.“ означава да се нагрее до червено посочения предмет и с помощта на удари с чук този предмет да се изостри, наточи. Самата дума ХЛОБРИН (хлобарин) може да се разглоби на основата ХЛОБ, към която са прибавени праиндоевропейският суфикс за образуване на названия на деятели (професии) „-ар“ и старинният български суфикс „-ин“, например: боляр-болярин, стопан-стопанин. Посочените по-горе думи „поклопено“, „поклопно“, „поклопито“, „поклопе“, „оклопник“ и „оклопница“ и глаголът „клепя“ съдържат основата КЛОП – КЛЕП – ХЛОБ, която може да е семантична морфема на термина „хлобрин“ – ковач.

Освен терминът „хлобрин“ – ковач, в езика на прабългарите има още две названия за тази професия – „кръчий, кърчий“ и „блѣхъчий“, регистрирани в множество старобългарски и църковно-славянски източници. Второто прабългарско название за ковач – „блѣхъчий“ може да обясни неясния термин „алхаси купе“. Може да се предположи, че в оригинал думата „алхаси“ е започвала с полугласния звук W (U-V)[16], т.е в действителност звучи като „алхаси – уалхаси – валхаси“, от което се получава „валхачи – блахачи – блѣхъчий“. От тук „алхаси купе“ вероятно означава „ризничарски ковач“, „ковач – ризничар“. В случая се наблюдава палатализация на началната полугласна „W-V“ в „Б“ и приблизително предаване на прабългарския суфикс „-чий“ със „-си“ поради отсъствие на подходяща за целта гръцка буква.

По-особеното значение на израза „алхаси купе“ би могло да се обясни на основа на неговата морфология и с характерната за иранските езици синтактична конструкция, известна като иранския изафет. Тази конструкция се образува от две съседни думи, съединени със съюза „Ç“ – отворено, широко Е, понякога предавано чрез „И“. Втората по ред дума определя характерна черта на първата, например: kitob-ç-hub (хубава книга – тадж.), rćng- ç -roshćn (ярък цвят, перс.). В статия за някои прабългарски надгробни надписи[17] бе показано, че някои прабългарски двусловни изрази могат да се представят и преведат с помощта на подобен иранси изафет[18]. Като се има предвид тази възможност, изразът „алхаси купе“ може да се представи във формата БЛѣХЪЧИ – И – КУПЕ, т.е, “ризничарски блѣхъчий“ – ковач, специализиран да кове и поправя ризници. Съгласно списъка, в поделението се е числял един единствен такъв майстор, както и още един ковач („хлобрин“), изпълняващ по-общи задачи. Двамата ковачи, специалистът ризничар (алхаси-и-купе) и общопрофилираният ковач (хлобрин) са се числели към по-малочислената военно-техническа част, подчинена на тортуна пиле жопана, докато първата, по-многочислена част е била вероятно бойно подразделение под командването на зиткои ичирго боилата.

Известно е, че титлата “ичирго боила“ е единствена за държавата и се отнася за третото по сан лице в държавната йерархия, след владетеля и кавкана. Някои автори предполагат, че игиргу боилата е съответно комендантът на гарнизона в столичния град. В такъв случай титлата „зиткои ичирго буле“ може да се представи в изафетна форма като “зитко-и-ичиргобуле“ и да се преведе като “ичиргобоилският зитко“. Вероятно става

дума за лице (носещо служебната титла "зитко"), пряко подчинено на ичирго боилата, което обяснява значителния брой на зачислените му воини и оръжие.

СПИСЪК ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Преславският военно-инвентарен опис (вляво). Предполагаема разгърната форма на надписа(в дясно)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Beševliev, V.** *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963.

[2] *Venedikov*, *I.* Trois inscriptions protobulgares**. –** *РП***,** IV**,** 1950**,** 167-187.

[3] **Москов, М.** Прабългарският военен надпис от Преслав (разширено тълкуване). – *Проблеми на прабългарската история и култура*, 3. Шумен, 1997.

[4] **Denis, J.** Une inscription en langue proto-bulgare découverte a Preslav. – *Revue des études byzantines*, 1947, V, 235-239.

[5] **Венедиков, Ив.** Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – *ИАИ*, XV, 1946, 146-150.

[6] **Михайлов, Ст.** По въпроса за съдържанието на трите прабългарски надписа. – *Старобългаристика,* 1996, 4.

[7] Ако направим фонетичен анализ на използваните титли и военни термини в надписа (макар че много от тях сигурно имат международен характер) ще установим, че те са силно отдалечени от фонетиката на тюркските езици. Много от тези думи (естрогин, хумсхи, хлобрин) противоречат на четирите тюркски закона за фонетична хармония. Предположението за славянизация на тези думи е съвсем хипотетично. Липсват характерните за тюркските езици падежни окончания и частици за множествено число (-lar, -ler). Опитът да се обясни словосъчетанието „алхаси купе" (халчеста ризница ?) с тюркския суфикс за притежание е неубедителен. Според В. Бешевлиев отношението на притежание в индоевропейските езици се изразява различно спрямо това в тюркските езици. Например в индоевропейските езици притежателят на даден предмет стои в притежателен родителен падеж – срв. лат. domus patris, нем. Das Haus des Vaters, рус. дом отца „къщата на бащата". При тюркските езици притежанието се изразява със суфикса „-и" или „-си", които се прибавят не към притежателя, а към притежанието, което играе основна роля, например sü baš-i, „главатар на войската", sü bäg-i, „господар на войската", kush adasi „остров на птиците". Следователно, ако в надписа стояха фразите „алха купеси" (халчеста ризница) и „хум купеси" (плетена ризница) предположението, че в надписа има употребен тюркски притежателен суфикс щеше да е приемливо. В надписа обаче стоят изрази с обратен словоред „алхаси купе" и „хумсхи купе" и това предположение е необосновано.

[8] **Dimitrova V. K.** *Zeugnisse der kunst und kultur der Protobulgaren aus der heidnischen periode des ersten Bulgarischen reiches (7.-9. jh.). Wesen. Ursprung. Parallelen.* Dissertation thesis. Freien Universität Berlin. 2007.

[9] **Урумова, Р.** Традиционната народна сватба в с. Еркеч, Бургаски окръг. – *ИМЮИБ*, III, 1985, 91-105.

[10] Съгласно правилата на съвременния български език думата „купč" би трябвало да е в среден род, но в песента от с. Еркеч тя е от женски род (бойна купč)! Това е изненадващо и може да се обясни с механизма на цялостно предаване от езика на прабългарите в съвременния български език не само на смисъла, но и на рода на прабългарската дума – „купč". Друг подобен пример е

„чупč“ = мома, девойка, която също е в ж.р., въпреки че според правилата на съвременния български език тя трябва да е в ср. р. Двата примера показват, че думите в езика на прабългарите вероятно са притежавали граматичната категория род, за разлика от тюркските езици, където думите нямат род.

[11] **Добрев, П., М. Добрева.** *Древнобългарска епиграфика*. С., 2001, 88 – 96.

[12] **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. С., 1979, 187 – 189.

[13] *Българско народно творчество в 12 тома*. София, 1970.

[14] **Славейков, П. Р.** Автобиографични творби, биографии и исторически очерци, III. С., 1979.

[15] **Бояджиева, Ст.** *Даваш ли даваш чорбаджи Йово… Исторически песенен фолклор*. С., 1989.

[16] Полугласният звук W е характерен за праиндоевропейския език и е наследен в много езици от това езиково семейство. В тази връзка понякога старогръцката буква υ е предавала звука V, в други случаи U, а с латинското V са изписвани звуците V и U. Като примери за преход У-В могат да се посочат старобългарските думи *внътре – унътре* (вътре) и *узи – възи* (дума, родствена на авестийското **yauz'-da** = връзка, сравни българското „юзда“). Втори пример са българските диалектни форми *уруглица – форуглица* (сватбарско знаме) и *уленк – феленк* (лост, греда за вдигане на тежести). Трети пример за У-В преход са старинните думи ***орис**вам*, ***орак**ул*, но ***врич**ам*, ***врач**увам, **врач**ка*. Друг пример е редукцията на началното В, последвано от съгласна, в У при думите от съвременните източнобългарски диалекти: *внасям -унасям*; *влизам-улизъм*; *вълк-улък, вуйчо-уйчо, внука-унука* и мн. др. Подобен пример са и формите *вампир-упир* за понятието „вампир“ (преди XI-ти век), което произхожда от Балканския полуостров, най-вероятно от старобългарския (прабългарския ?) език. Полугласният звук „W“ днес е широко застъпен в езика на осетинците, считан за далечен наследник на ираноезичните алани, чийто език може да е близък до езика на прабългарите.

[17] **Минкова, М., И. Иванов**. За четенето на някои раннобългарски надписи от Североизточна България (под печат) В: *Сборник в чест на ст. н. с. М. Ваклинова*, 2.

[18] Например, за сключване на примирие между българи и византийци през 774 г. във Варна, според гръцкия текст на Теофан Изповедник, бил изпратен БОИЛ И ЧИГАТ (Вж. **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII – IX век*. С., 2008, с. 273). Неясното двусмислие (изпратено е едно лице, а се говори за двама, боил и чигот) се премахва, ако изразът се представи в иранско изафетен вид: БОИЛ-И-ЧИГАТ, което означава „мечоносещ боил“. Действително, лице на такава длъжност (чигат, мечоносец) е съществувало в предхристиянската епоха, което е било член на Съвета на шестте велики боили.

ON THE MEANING OF SOME APPELLATIONS IN THE PRESLAV PROTO-BULGARIAN MILITARY INVENTORY INSCRIPTION

Mariana Minkova
Ivan Ivanov

Abstract

Preslav Proto-Bulgarian stone inscription (№ 53 according to V. Beshevliev) has been interpreted by most investigators as a military inventory that enlists various appellations of armaments or combinations of such appellations and their numbers in Greek letters. Some of the appellations are unambiguously well interpreted, for example КУПε, chain amour. Two of the appellations however, ХΛΩУВРНN and ΑΛΧΑСН КУПε, each one represented in a single number, have still remained unclear. In recent study authors emphasize the fact, that the appellation КУПε is encountered only as a part of several word groups: ХωУМСХН

КУПε, εСТωРГНN КУПε and ΑΛΧΑСН КУПε. The first two word groups are thrice encountered in the inventory each time ensued by the appellation ТωУΛСХН, the number of which is strictly related to that of the preceding word group. This compels authors to conclude that i) the word groups ХωУМСХН КУПε and εСТωРГНN КУПε, both encountered in several hundred units, represent a kind of armament which is obligatory combined with ТωУΛСХН, and ii) the word group ΑΛΧΑСН КУПε is something different from them. The Proto-Bulgarian word "блѣхъчий"- a forger, known from the Old-Bulgarian and Old-Slavonic sources, could explain the meaning of ΑΛΧΑСН КУПε, namely a forger specialized to repair and forge chain amour (ΑΛΧΑСН – UΑΛΧΑСН – VΑΛΧΑСН – ΒΑΛΧΑСН – блѣхъчи). This explanation is based on the assumption that the Proto-Bulgarian phonetics includes the Proto-Indo-European semi vowel W. Based on a group of similar terms from the Bulgarian ethnography the authors suggest that ХΛΩУВРНN contains the semantic morpheme ХΛΩУВ plus the *–ar* suffix for actors plus the Old Bulgarian *–in* suffix and could mean a "general – purpose forger".

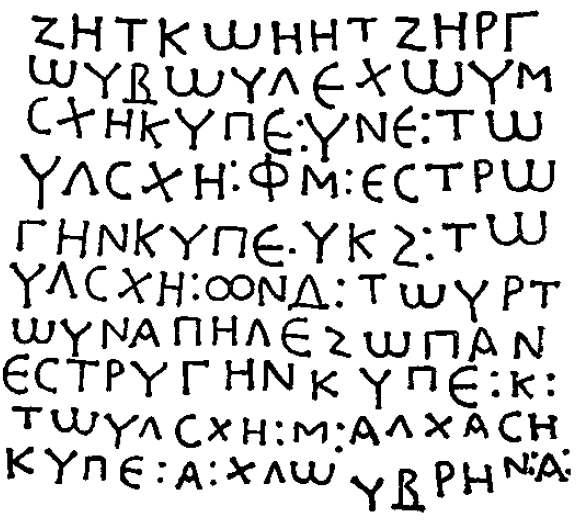

ZHTKѠH HTZHPГѠУ BѠУΛЄ

ХѠУМСХН КУПЄ: УNЄ:
ТѠУΛСХН: ФМ:
ЄСТРѠГНN КУПЄ: УКZ:
ТѠУΛСХН: ѺNД:

ТѠУРТѠУNΑ ПНΛЄ ZѠПΑN

ЄСТРУГНN КУПЄ: К:
ТѠУΛСХН: М:
ΑΛΧΑСН КУПЄ: А:
ХΛѠУВРНN: А:

Обр. 1. Преславският военно-инвентарен опис (вляво).
Предполагаема разгърната форма на надписа(в дясно)

ДО ТУК СТИГА БЪЛГАРИЯ
(Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство)

Борис Борисов

Темата на настоящето изследване е продиктувана от мотото на Втората национална конференция „Пътуване към България“ – „Оттука започва България“ и представлява едно своеобразно предизвикателство да се покаже до къде стига Първото българско царство на територията на днешна Южна България.

Съзнавам, че задачата е изключително трудна, тъй като както сведенията в писмените исторически извори, така и данните от археологическите проучвания са доста оскъдни, при това твърде често се разминават едни от други. Освен това след образуването на българското ханство през 681 г. днешните южнобългарски земи се превръщат в буферна зона между България и Византия и много често преминават от византийско в българско владение, макар и за кратко. Поради това е изключително трудно да се установят сигурни културни пластове и некрополи с „български“ материали от края на VII до средата на IX в.

Темата на статията е най-тясно свързана с границата между двете държави. За голямо съжаление въпросът за границата между Ханството и Империята е един много отдавна дискутиран в историографията, но за жалост все още не напълно решен въпрос[1]. Поради това тук няма да се впущам в дискусии и да се спирам на границата според отделните автори, а ще се задоволя само да отбележа, че приемам за най-обосновано и достоверно мнението на Р. Рашев[2]. Ето защо по-долу ще се постарая да разгледам развитието на селищната мрежа по време на Първото българско царство на територията на днешна Южна България като стъпвам изключително на публикувани, сигурни данни от археологически проучвания на редица обекти или цели райони от територията на днешна Южна България.

Първият етап в развитието на селищната мрежа през ранното средновековие на територията на днешните южнобългарски земи се отнася още към времето на славянско-аварските нашествия през втората половина на VI и най-вече през първата половина на VII в.[3] За тези нашествия има не малко сведения в историческите извори. За тях се споменава в Анонимното слово за обсадата на Цариград,[4] в Аварската война на Георги Пизийски[5], в Пасхалната хроника[6], в Деянията на Св. Димитър[7], в Хронографията на Теофан Изповедник[8] и в Бревиария на патриарх Никифор[9] и др. За голямо съжаление данните от проведените досега археологически проучвания не потвърждават сведенията в изворите. В това ни убеждава един макар и бегъл преглед на резултатите от археологическите проучвания както в старите градски центрове – Филипопол, Берое, Сердика, Пауталия, Диоклецианопол, пък и извън тях.

В главния град на провинция Тракия – Филипопол досега няма открити раннославянски съоръжения и находки от VII в., а най-ранните материали датират от края на VIII или началото на IX в.[10] Проникването на славяни в града не е регистрирано в никакъв писмен извор или друг източник и досега не е открита славянска керамика работена на ръка (обр. 1)[11].

Във втория по големина град в същата провинция – Берое също липсва културен пласт от VI–VII в. с раннославянски материали. Установено е, че градът пред този период се е развил в рамките на старите крепостни стени, а най-ранните средновековни материали, главно керамика, работена на ръчно колело, произхождат от две вкопани жилища-землянки и датират от XI в.[12]

Аналогична е ситуацията и в Хисаря – ранновизантийския Диоклецианопол. Проведените досега археологически проучвания и точно установената стратиграфия показват, че културният пласт от ранното средновековие датира от самия край на VIII или по-скоро от началото на IX в.[13]

В ранновизантийския град на Хисарлъка в Сливен се наблюдава абсолютно идентична картина. И тук липсва културен пласт с раннославянски материали, а керамика на бавно колело се появява в самия край на VIII и началото на IX в.[14] Липсват и нумизматични находки, а най-ранната средновековна монета е анонимен фолис от клас А 1.2, който датира към края на X и началото на XI в.[15]

Подобни резултати показват и проучванията в Североизточна Тракия, където най-ранните ранносредновековни материали датират отново от края на VIII или по-скоро от първата половина на IX в. На тази територия ранносредновековните селища възникват масово едва в началото на втората половина на IX в.[16]

Не по-различна е картината и в съседната Източнородопска област, където при дългогодишните изследвания на Д. Аладжов е установено, че ранносредновековните културни пластове в различните селища или крепости и принадлежащите им некрополи датират от IX–XI в. и от тях произхожда керамика, работена на леко грънчарско колело, украсена по плещите или по цялото тяло с врязана вълниста или линейна украса. Намерените в некрополите накити се отнасят към същото време[17].

По долината на Горна Струма отново липсват раннославянски селища и материали от VI–VIII в. В средновековния Перник най-ранните археологически материали, главно фрагментирана керамика, работена на бавно грънчарско колело, е отнесена към края на VIII в., макар че културен пласт от това време липсва, което дава основание да се допусне и малко по-късна хронология. Това се доказва и от намерения нумизматичен материал, най-ранната монета, от който принадлежи на Василий I (867–886), т. е. отново датира от втората половина на IX в.[18]

Подобни резултати показват и изследванията на селищната мрежа по долината на Средна Струма. И тук масовото заселване започва през втората половина на IX в. и достига своя разцвет при управлението на царете Симеон и Петър[19].

От направения макар и бегъл преглед на данните от проведените досега археологически проучвания на територията на днешна Южна България става ясно, че в най-общи линии досега не са открити културни пластове с раннославянски материали от периода втората половина на VI–VII, че даже и до края на VIII в. И все пак при разкопките на няколко селища, крепости и градове са намерени макар и съвсем незначително количество фрагменти от работена на ръка, груба славянска керамика. Подобни фрагменти произхождат от крепостите край с. Любеново, Хасковско и Константция, край Симеоновград (обр. 2), античната пътна станция Карасура, край с. Рупките, Чирпанско, античната Пауталия и Хисарлъка до Кюстендил, Пловдив, Стара Загора и Хисаря. В нито едно от посочените находища обаче не са установени раннославянски културни пластове с жилища, т. е. досега не разполагаме със сигурни археологически данни за раннославянски селища от територията на днешна Южна България. Нещо повече досега липсват и славянски некрополи чрез трупоизгаряне, което е типично за славянския езически погребален об-

ред от VI–VII в. Следователно намерената керамика, работена на ръка не свидетелства за славянско заселване, а по-скоро е доказателство за славянските нашествия от края на VI и първата половина на VII в. Съвсем естествено, липсата на раннославянски селища, обуславя и липсата на некрополи.

И все пак през последните години на територията на Южна България бяха открити две ранносредновековни селища с ясно изразени раннославянски културни пластове. Първото се намира в м. „Кьошко“ край с. Пиперков чифлик, Кюстендилско. За голямо съжаление тук разкопките са сондажни и обхващат изключително малка площ – само 89.5 кв. м. Тук са проучени цялостно две жилища, а други две са останали недопроучени. Въз основа на намерената керамика, една част от която е работена на ръка, а друга на ръчно грънчарско колело, авторите датират селището към втората половина на VI–VII в.[20]

Второто селище се намира в близост до гарата на с. Капитан Андреево, Свиленградско и е разположено на левия бряг на р. Марица. Селището е открито по време на спасителни проучвания, във връзка с изграждането на скоростната ЖП линия Пловдив-Свиленград. От него са проучени 8 жилища и 5 сметни ями. Жилищата са наземни, но запазват леко вкопаване спрямо нивото на околния терен, което варира от 0.20 до 0.75 м. По време на разкопките са установени и данни за дворове около жилищата. Намерената керамика е работена на ръка, ръчно и крачно грънчарско колело (обр. 3). Въз основа на анализа на откритите жилищни помещения и намерената керамика селището е датирано в първата половина на VII в.[21]

Наблюденията ми върху керамичния материал от двете селища обаче, ме кара да изкажа известни съмнения относно толкова ранната датировка на двата обекта. Струва ми се, че селищата би трябвало да се отнесат по-скоро към края на VIII–IX в. Въпреки това и двете селища трябва да се отнесат към първия етап от развитието на селищната мрежа на територията на днешна Южна България през Ранното средновековие. Без съмнение те са възникнали и съществували в границите на Византийската империя, което е характерно и за останалите, все още неизвестни ранносредновековни селища от разглежданата територия.

Следващият етап в развитието на селищната мрежа е свързан с териториалното разширяване на българската държава на юг от Балкана в началото на IX в. при управлението на хан Крум (802–814).

От историческата литература е известно, че в началото на своето управление Крум присъединява към българското ханство източната част на Аварския хаганат и по този начин е установена обща граница с Франкското кралство. През 808 г. ханът предприел настъпление на югозапад, в отговор на неуспешния поход на византийския император Никифор I Геник (802–811) от предходната година. При Сяр българите нападат византийската войска, разгромяват я и успяват да пленят много стратези и военачалници, заедно с 1100 ливри злато, които са предназначени за заплати на византийските войници[22]. В изпълнение на своя план за присъединяване към ханството на западните балкански земи с тамошното славянско население, Крум обсажда и превзема Сердика. По-нататък – събитията са известни. На 20.VII.811 г. Никифор превзема Плиска, опожарява Крумовия дворец и се отдава на грабеж, но шест дни по-късно последва бляскава победа на хана над византийската армия, в която императорът намира смъртта си. Още през следващата 812 г. канът започва своята военна офанзива в Източна Тракия. Първият удар е срещу пограничния град Дебелт, който след кратка обсада е превзет[23]. Последват нови нападения в Тракия и по долината на р. Струма, които всяват страх сред византийското население. През 812 г. е превзета Месемврия. На следващата година последва още по-голям разгром на Византия

в битката при Версиникия, след която византийския император Михаил I Рангаве загубва короната си.[24] Окрилен от бляскавата си победа българският кан достига до стените на Константинопол на 17 юли 813 г. След като извършва редица обредни действия, той отново предлага възстановяване на договора от 716 г. Този път новият император Лъв V привидно приема предложението за преговори и скроява покушение срещу българския владетел, което завършва без успех, след което с големи трудности Крум успява да се измъкне от клопката. Силно разгневен от коварството на византийците, канът опустошава напълно околностите на Константинопол, като превръща в развалини всички църкви и манастири, дворци, къщи и предградия[25]. След това Крум предприема наказателен поход по цялото европейско крайбрежие на Мраморно море и Дарданелите, където разрушава Атира, Силиврия, Даонис и много др. Всички крепости между Константинопол и Одрин са разрушени. Огромен брой укрепления са сринати и във вътрешността на Източна Тракия. На връщане българският владетел засилва обсадата на Одрин, която е започната от неговия брат като използва и много обсадна техника и стенобойни машини. Не след дълго градът се предава[26].

Историческите извори свидетелстват, че по време на завоевателните си походи Крум преселва непрекъснато византийско население на север от Дунав, с цел да разреди византийското присъствие в Тракия. Така след превземането на Дебелт през 812 г. българският владетел изселва населението на града, заедно с епископ Георги в отвъд дунавските предели на страната[27]. По-късно, след превземането на Одрин, са изселени други 10 000 души[28]. Наред с преселването на византийско население на север от Дунав, на негово място Крум заселва българско население. Така всеки голям поход в Тракия е последван от заселване на българско население в новозавладените земи[29]. За това разполагаме с редица археологически данни. Красноречиво доказателство за преселването на българско население в превзетите византийски земи са резултатите от разкопките на византийската крепост Кастра Рубра, край с. Изворово, Харманлийско, където е открит затворен комплекс с материали, с най-малко две, а може би и с три различни традиции – византийска, българска, а може би и номадска (обр. 4). Археологическата среда и намерените материали съвсем ясно показват, че комплексът се отнася към първата половина на IX в. По всичко изглежда, че след като крепостта е разрушена по време на походите на кан Крум през лятото и есента на 813 г., тя престава да съществува и непосредствено след това от вътрешната страна на крепостната стена е изградено жилище № 1. Намерените в жилището археологически материали, свидетелстват за смесването на местно (византийско), с новозаселено (българско) население[30].

Без съмнение българи са заселени още в много други крепости и селища, на мястото на изселеното византийско население, на север от Дунав, за което има сведения в историческите извори. До кога обаче тези земи с новозаселено население остават във владение на българското ханство не е ясно. Във всеки случай обаче след оттеглянето на Крум селището върху разрушената крепост край с. Изворово остава във византийско владение. За това свидетелстват намерените досега 8 оловни печата. Два от тях са на неизвестни византийски спатарии, стратези и ек просопо на теми Македония и Месопотамия, на Синесий, спатарий и турмарх на Тракия, на Фотий, стратег на неизвестна тема, а два са силно повредени и неопределени. Всички печати датират около средата и втората половина на IX в. и принадлежат на представители на византийската провинциална администрация[31]. Всичко това свидетелства, че новозавладените земи все още не са трайно присъединени към българската държава, а след смъртта на Крум те си остават във византийско владение. При всички случаи обаче в днешните южнобългарски земи остават да

живеят българи, които се смесват с местното население. Следователно завоевателните походи на българския хан Крум слагат началото на „обългаряване“ на земите южно от Стара планина и са само първата крачка към трайното усвояване на тези територии.

И това не закъснява. Още в началото на управлението на Омуртаг, след неуспешната война с Византия и загубата на Месемврия, през есента на 816 г. е сключен 30 годишен мирен договор. Клаузите на този договор са отразени в известния Сюлейманкьойски надпис. Тук няма да се спираме на отделните клаузи на този толкова важен договор, а само ще споменем, че той съдържа 11 глави, първата от които се отнася до границата между Византия и България. Тя започва от крепостта Дебелт, минава покрай Потамокастел, върви между двата Авролева и многото мостове и между Балзена и Агатоники, минава покрай Левке, Констанция и покрай Макриливада и Хеброс и достигала до Хемус[32]. Повечето от изследователите са единодушни, че границата върви по дългия 131 км пограничен вал „Еркесия“, но има и такива, които смятат, че тя върви на север от него. На „Еркесията“ са посветени голям брой изследвания[33]. В последно време изключително сериозно внимание на изграждането, структурата и хронологията на „Еркесията“ обърна Д. Момчилов[34]. Тук няма да се спирам на мненията на отделните автори, но ще си позволя да направя известни корекции, относно локализацията на някои от крепостите, посочени в Сюлейманкьойския надпис. Повечето от авторите локализират споменатата Балдзена (Балзена, Валзена, Валзина) с крепостта до дн. село Главан, Гълъбовско. Проведените там археологически разкопки преди повече от 15 г. категорично показаха, че крепостта е изградена през V и съществува до втората половина на VI в., когато е разрушена и изоставена завинаги, т. е. през средновековието тя не е обитавана. Следователно Балзена не може да се отъждестви с крепостта край с. Главан, освен ако така се казва разрушената ранновизантийска крепост. При публикуването на резултатите от разкопките бе изказано предположение, че тя трябва да се търси на изток от Агатоники, което повечето от изследователите локализират край дн. с. Оряхово, Харманлийско[35]. В последно време обаче се появиха изследвания, в които Агатоники се отъждествява с крепостта до с. Полски Градец, Радневско[36]. Тук отново се налага на направим известни корекции. В землището на същото село се намират не една, а две крепости.

Първата от тях е разположена в м. „Градището“ и се намира непосредствено на югоизток от селото. При археологическите проучвания е установено, че крепостта е изградена през ранновизантийската епоха (V–VI в.), а през средновековието, върху нея съществува неукрепено селище. Проучен е и некропол от XI–XII в., част от гробовете на който лежат непосредствено върху разрушената крепостна стена, което е още едно доказателство, че през средновековието крепостта не съществува[37].

Втората крепост се намира в м. „Калето“ върху „Аа баир“, на 2 км, североизточно от селото. От нея са проучени над 70 м от източната крепостна стена, заедно с една потерна и издадена навън от куртината правоъгълна кула. Начинът на градеж и намерените материали отнасят датировката на крепостта към VI в.[38] При разкопките не са намерени никакви материали от средновековието. От казаното за двете крепости в землището на с. П. Градец става ясно, че те са ранновизантийски и не съществуват през средновековието. Следователно нито една от тях не може да се отъждестви със споменатата в Сюлейманкьойския надпис Агатоники.

От къде точно минава трасето на границата между България и Византия е много трудно да се каже, макар че в литературата има много опити за неговото очертаване. Това в случая едва ли е най-важното. По-важно е, че при Омуртаговото управление, т.е. през първата половина на IX в. към територията на българското ханство са присъединени нови

земи от територията на днешна Южна България и вероятно започва тяхното трайно усвояване със заселване на българско население. За съжаление данните от археологическите проучвания не са твърде категорични, особено що се отнася до първата половина на IX в. Все таки при управлението на следващите български владетели Маламир (831–836) и Пресиян (836–852) територията на ханството е разширена с присъединяването на Пловдивската област и на югозапад със земите около Охрид, Прилеп и Деволт, в дн. Южна Албания[39].

Третият етап в развитието на селищната мрежа в днешните южнобългарски земи започва през втората половина на IX в., когато през 864 г. е сключен т. нар. „Дълбок мир“. По силата на този договор, Византия отстъпва на България „пустата земя“ от Сидера до Дебелт. Извън пределите на ханството остават черноморските крепости Месемврия и Анхиало[40]. С приемането на християнството и сключването на мирния договор между Ханството и Империята настъпва истинско умиротворение в земите на Североизточна Тракия, която дотогава играе ролята на буферна зона и е в продължение на близо два века главния театър на военните действия между двете съседни страни. Това довежда до силно ускоряване на процеса на усвояване на тези територии от България, което намира пълно потвърждение и в данните от археологическите проучвания. Точно сега се появяват и първите жилищни комплекси в старите градски центрове – Филипопол, Хисар, Берое, Перник, Пауталия и Константция. Наред с тях възникват и редица средновековни селища.

В цитаделата на Филипопол е установен културен пласт със старобългарска керамика от IX–X в.[41] През IX в. в Хисар се появяват жилища, със стени от камъни и кал, без фундамент, сред развалините на ранновизантийските сгради. Намерените фрагментирани глинени съдове са типични за старобългарската керамика[42].

В средновековния Перник през IX–X в. селището заема почти цялата площ на хълма и е укрепено с крепостна стена, която огражда 50 дка. Сградите са градени от ломени камъни, споени с кал или хоросан и са гъсто разположени една до друга, в повечето случаи без дворове. Уличната мрежа е неправилна, а канализационна и водопроводна мрежа липсват. От културния пласт произхождат голямо количество археологически материали – керамика, оръдия на труда, занаятчийски инструменти, които се отнасят към периода IX–X в. Най-ранната монета е на Василий I (867–886) и прецизира началото на селището към втората половина на IX в.[43]

Старобългарското селище на Хисарлъка в Сливен възниква най-рано, през първата половина на IX, но достига разцвета си през втората половина на века. Тук жилищата на новото население не са съобразени с ранновизантийското строителство, а са дълбоко вкопани сред руините на по-ранните сгради. Намерената керамика е напълно идентична на тази от центровете на Първото българско царство – Плиска и Преслав. Наред с керамиката от песъчлива глина и врязана украса е намерена и керамика от добре пречистена глина със сив цвят след изпичането и украса от излъскани ивици, характерна за прабългарите. През втората половина на IX в. старите ранновизантийски крепостни стени са възстановени и крепостта се превръща във важен център на българската държава на юг от Балкана. Красноречиво доказателство за това е и намереният печат на Борис-Михаил, който датира в 870 г.[44]

Средновековната Константция е присъединена към българското ханство не по-рано от IX в. След 812 г., вероятно още през първата половина на IX в., крепостните стени са възстановени. За градеж са използвани ломени камъни и бял хоросан, а дебелината им е намалена. Запазена е и формата на кулите, а потерната при кула 6 е зазидана с дебела

само 1 м стена. Изоставен е и тайният подземен изход. В културния пласт най-многобройна е керамиката, която подобно на тази от Сливен е работена на ръчно колело. И тук е намерена прабългарска керамика от сива, добре пречистена глина с украса от излъскани ивици (обр. 5)[45].

Крайграничният град Дебелт е превзет от хан Крум през 812 г. От това време в него се появяват и най-ранните старобългарски материали, сред които наред с металните предмети, особено важно място заема една пещ за изпичане на керамика от сива добре пречистена глина, с украса от излъскани ивици, която е характерна за прабългарите и се датира към първата половина на IX в. Същото се отнася и за крепостта край гр. Средец, където е открит културен пласт с материали и керамика от втората половина на IX в. Че крепостта е българска по това време се доказва и от намерените три моливдовула на княз Борис (652–889)[46].

Крепостта Маркели край Карнобат е присъединена към българското ханство при Крум в началото на IX в. (811 г.). По това време се изгражда внушителен землен лагер, обхващащ площ от 700 дка, с което се превръща в едно от най-внушителните землени укрепления на Балканите.[47] Съществува предположение, че там се намира центърът на прабългарската войска – Крумовият саракт[48]. При проведените досега археологически проучвания в крепостта са открити жилища с материали и главно керамика от IX–X в. Според Д. Момчилов обаче тези комплекси не са по-ранни от средата и втората половина на IX в.[49]

Средновековно селище възниква през втората половина на IX в. и в землището на с. Вратица, община Камено, Бургаско. От него е проучено вкопано жилище, в което е намерено голямо количество старобългарска керамика. За голямо съжаление в публикацията липсва план на помещението, макар че са посочени размерите му: 3.4 х 3.9 х 3.4 х 3.5 м. Все към същото време се отнасят и многобройните регистрирани по време на теренни обхождания средновековни селища в Корнобатско, Айтоско, Ямболско и Бургаско[50].

През втората половина на IX в. възниква и селището под крепостта край с. Искрица, Гълъбовско. Долната му хронологическа граница се доказва и от намерената монета на Василий I, Константин VII и Лъв VI (870–879), (обр. 6)[51].

Пак по същото време възникват цяла поредица селища – край с. Съдиево (обр. 7) и Караново, Новозагорско, (обр. 8), Раднево-ЦРБ (обр. 9), Знаменосец, Полски Градец и Гледачево – 2 (обр. 10) и 3, Радневско, над пътната станция Карасура[52].

Аналогична е ситуацията и в Хасковско и Източнородопската област, където отново след средата на IX в. възникват редица селища и крепости – Александрово, Левка, Любеново, Минерални бани. Сигурно доказателство за възникването на селищата са и големия брой проучени некрополи – край Симеоновград, Свиленград, Тракиец, Минерални бани, Мишевско, Динево-Калето, Бисер, Горно Брястово, Долно Ботево, Кралево и редица други[53].

В Централните и Западните Родопи масовото заселване с българско население става също след присъединяването на тези земи към българската държава през втората половина на IX в. Културни пластове от това време са открити край с. Просека, Златоградско, Доспат, Никополис ад Нестум. Проучени са и редица некрополи край селата Беден, Хвойна, Борино, Грохотно, Седлари и др.[54]

По долината на Средна Струма до сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. липсват условия за развитието на селищната мрежа. Най-благоприятно за възникването и развитието на селищата се оказва времето при управлението на Борис, Симеон и Петър. По това време възникват средновековните селища край Сандански, Илинденци, Бождо-

во, Любовка, Джигурово, Ласкарево, Горна Сушица, Рожен, Златолист, Храсна, Бельово, Калиманци, Яково, Хърсово, Марикостиново, Марино поле, Кулата, Митиново, Хотово, Рибник, Мулетарово, Петрич, Чуричене, Долна Рибница, Коларово, Яворница, Ключ, Габрене, Боровичене, Долна Крушица, Долене, Гега, Кукурахцево и др.[55]

От всичко казано до тук се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояване на територията на днешна Южна България от българската държава започва след едва сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си остават буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което прави територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста земя“. След отстъпването и на българската държава, непосредствено след покръстването, настъпва омиротворяване на района и се създават благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последва бързо „обългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България и дава силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростира на юг от Сидера до Дебелт. По-късно при наследника на княз Борис – цар Симеон (893–927) българската държава увеличава още територията на юг. Сега границата започва от Мидия, минава на север от Адрианопол, покрай Дервентските възвишения стига до Милеона и пресича Северните Родопи, после се спуща през р. Места, минава над Солун и пресича Вардар, за да достигне до Адриатическо море[56].

Издигайки се като първа сила на Балканския полуостров през X в. Българското царство едва ли усвоява и заселва с българско население тази огромна територия. Със сигурност обаче земите на днешна Южна България са побългарени по това време и остават в пределите на Царството до 967 г., когато отново са присъединени към Византия. Последва период от повече от 230 г., през което време те влизат в границите на Византия и са присъединени към Второто българско царство чак при управлението на Калоян около 1200 г.

В заключение трябва да се отбележи, че за разлика от земите на Северна България, където е сложено началото на българската държава през последната четвърт на VII в. и откъдето ***започва България***, южнобългарските земи влизат в пределите ѝ много по-рядко и са трайно усвоени едва през втората половина на IX и през X в., когато ***българското царство стигнало до тук***, т. е. ***България е пътувала на юг*** малко повече от век и половина.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта на България със средновековните селища.

Обр. 2. Славянска керамика от Констанция.

Обр. 3. Керамика от средновековното селище край с. Капитан Андреево, Свиленградско.

Обр. 4. Керамика от жилище № 1 на средновековното селище върху Кастра Рубра.

Обр. 5. Прабългарска керамика от Констанция.

Обр. 6. Керамика от средновековното селище край с. Искрица, Гълъбовско.

Обр. 7. Керамика от средновековното селище край с. Съдиево, Новозагорско.

Обр. 8. Керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско.

Обр. 9. Керамика от средновековното селище, северно от гр. Раднево.

Обр. 10. Керамика от сезонното селище Гледачево-2, Радневско.

БЕЛЕЖКИ

[1] Последно за границата: **Момчилов, Д**. *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*. – Варна, Зограф. Там е даден пълен преглед на литературата по въпроса.

[2] **Рашев, Р**. Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В*: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в*., София-Сливен, 1993, 103-105.

[3] **Борисов, Б**. Основные этапы в развитии системы поселений Северо-восточной XI–XII вв. – В: *Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, 1, Москва, 1997, 130-139; Средновековното село през IX–XII в. на територоията на днешна Югоизточна България. – В: *Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, В. Търново, 2005, 314.

[4] **De Obsidione Constantinopolis Homilia**. – *ГИБИ*, III, София, 1960, 41-55.

[5] **Georgii Pisidae.** *Bellum Avricum*. – *ГИБИ*, III, София 1960, 57-67.

[6] **Chronicon Paschale**. – *ГИБИ*, III, София, 1960, 75-84.

[7] **Acta S. Dimetrii**. – *ГИБИ*, III, София, 1960, 109-168.

[8] **Theophanes Confessor**. *Chronographia*. – *ГИБИ*, III, София, 1960, 239-259.

[9] **Nicephori Patriarchae**. *Breviarium*. – *ГИБИ*, III, София, 1960, 291-294.

[10] **Джамбов, Хр**. Средновековният Пловдив според новите археологически открития. – В: *Средновековният български град*. – София, 1980, 316-319.

[11] **Данчева-Василева, А**. Аристокрацията на Пловдив (IV–XIV в.) и топографското развитие на града. – *Acta Musei Varnaensis, Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.)*, Варна, 2005, 63.

[12] **Янков, Д**. Стара Загора от V– до XII в. – В: *Средновековният български град*. София, 1980, 331-333.

[13] **Джамбов, И**. *Средновековното селище над античния град при Хисар*. – 2002.

[14] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. *Туида-Сливен* = Разкопки и проучвания, XXVIII, София, 2001.

[15] **Владимирова-Аладжова, Д**. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – В: *Туида-Сливен*. = Разкопки и проучвания, XXVIII, София 2001, 99.

[16] **Момчилов, Д**. Цит. съч. 218-219.

[17] **Аладжов, Д**. Материалната култура на Югоизточна България през IX–XI век. – В: *Славяните и средиземноморския свят*. – София, 1973, 146-146, обр. 15-23.

[18] **Чангова, Й**. Градоустройство и архитектура. – *Перник* 2, София, БАН, 1983, 12; **Юрукова, Й**. Нумизматични и сфрагистични паметници. – *Перник* 2, София, БАН, 1983, 102, табл. V_4.

[19] **Цветков, Б**. *Селищната система по долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век (по археологически данни)*. София, 2002.

[20] **Вандова, В., Р. Спасов**. Археологически проучвания на многослойно селище в с. Пиперков чифлик, община Кюстендил. – *АОР за 2004*, София 2005, 40-41.

[21] **Попов, Хр**. Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево. – *Приноси към българската археология*, V, София, 2009, 39-53; **Гроздановa Г**. Керамика от ранносредновековното селище при Капитан Андреево. – *Приноси към българската археология*, V, София, 2009, 54-71.

[22] **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на Средновековна България VII–XIV в.* София, „Анубис“, 1999, 127.

[23] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*., т. 1, ч. 1. София, 1970, 338.

[24] *История на България, т. 2. Първа българска държава*. София, 1981, 139.

[25] **Златарски В**. Цит. съч., 354-355.

[26] *История на България*, т. 2., 139.

[27] **Златарски В**. Цит. съч., 338.

[28] *История на България*, т. 2., 140.

[29] **Гагова, Кр**. Проблеми на историческата география на Северна Тракия през Средновековието. – *Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика*. София, БАН, 1987, 598.

[30] **Борисов, Б**. Византийската крепост Кастра Рубра и походите на хан Крум през 812–813 г. – В: *„България, земя на блажени“ In memoria; Professoris Iordani Andreevi*, В. Търново, 2009, 228.

[31] **Йорданов, И**. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. – В: *ВТУ и българската археология,* В. Търново, 2010, 703-710.

[32] **Коледаров, П**. *Политическа география на средновековната българска държава*, 1. София, БАН, 1979, 34.

[33] **Момчилов, Д**. Цит. съч., 205.

[34] Пак там, 203-215. Тук са посочени всички изследователи, изказали мнение по „Еркесията“.

[35] **Шейлева, Г**. Балзена ли е крепостта край с. Главан. – *„Марица-изток“. Археологически проучвания*, 2, София, 1994, 229.; **Шейлева, Г**. Късноантичната крепост край с. Главан, Гълъбовско. – *Пътуванията в средновековна България*. В. Търново, Абагар, 2009, 179.

[36] **Георгиев, П**. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*, Н. Загора, 1999, 133-134; **Аладжов, Ж**. Някои бележки за границата между България и Византия през IX-X век. – *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*, 2, София, 2002, 187.

[37] **Борисов, Б., Г. Шейлева**. Ранновизантийска крепост, средновековно селище и некропол край с. Полски Градец. – *АОР* за 1992-1993, В. Търново, 1994, 103-104; **Borisov, B**. Settelments of Northeast Thrace: 11th-12th Centuries. – *Archaeologia Bulgarica*, 2001, 2, 84.

[38] **Shejleva, G**. Archaeological Study of the late Antiquity and the Earli Middel Age. – *Maritsa-iztok. Archaeological Research*, Radnevo, 2001, 140-141, fig. 4.

[39] **Коледаров, П**. Цит. съч. 42.

[40] *История на България*, т. 2., 214.

[41] **Джамбов, Хр**. Цит. съч. 319.

[42] **Запрянов, А**. Средновековни паметници на културата от Хисар. – *Археология*, 1067, 1, 40-45, обр. 8; **Джамбов, И.** Цит. съч., 79-80.

[43] **Чангова, Й**. Цит. съч. 12-15; **Юрукова, Й**. Цит. съч., 102, табл. V_4.

[44] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. Цит. съч. 119-120; **Радева, М**. Ранносредновековна керамика от Сливен. – *ИМЮИБ*, IX, 1986, 67-75, фиг. 1-3, табл. I-III.

[45] **Аладжов, Д**. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – *„Марица-изток“. Археологически проучвания*, 3, Раднево, 1995, 185-190, обр. 19-29.

[46] **Балболова-Иванова, М**. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. – *Плиска-Преслав*, 8, Шумен, 2000, 252-253.

[47] **Момчилов, Д**. Цит. съч., 208-209.

[48] **Аладжов, Ж**. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. – *Археологически вести*, II, 1999, 131-140.

[49] **Момчилов, Д**., Цит. съч., 17-22.

[50] Пак там, 23-25, обр. 8-9.

[51] **Шейлева, Г**. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989-1994 година. – *Марица-изток“. Археологически проучвания*, 3, Раднево, 1995, 244, обр. 9-10 л.

[52] **Борисов, Б**. Средновековното село…, 314.

[53] **Аладжов, Д**. *Селища, паметници, находки от хасковския край*. – Хасково, 1997; **Същият**. Средновековни погребения в Югоизточна България. – *Известия на българските музеи*, 1, София, 1971, 151.

[54] **Шейлева, Г**. Заселване на славяните в Родопската област (по археологически данни). – В: *Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*,

1, Москва, 1997, 198-200.

[55] **Цветков, Б**. *Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век*. – София, 2002, 72.

[56] **Коледаров, П**. Цит. съч. 47, карта № 7.

BULGARIA COMES UP TO HERE
(Notes on the chronology and development of the network of settlements in Southern Bulgaria during the First Bulgarian Kingdom)

Boris Borisov

Abstract

The topic of the present research is inspired by the motto of the Second National Conference *Travelling to Bulgaria – Bulgaria Starts Here* and represents a certain challenge to show the boundaries of the First Bulgarian Kingdom on the territory of modern Southern Bulgaria. It is most closely related to the boundary between the two countries. Unfortunately, this issue has been long discussed in historiography but has not yet been completely settled. That is why, instead of entering into discussions pointing out the boundary as seen by different authors, I will only note that I accept R. Rashev's opinion as the most substantiated and trustworthy.

Based on the analysis of the historical and, mostly, reliable archaeological data we can draw the conclusion that the long-term settlement of the Bulgarian population and the settlement of the territory of modern Southern Bulgaria by the Bulgarian state began only after the conclusion of the "Deep Peace" in 864. Before that today's southern Bulgarian lands remained a buffer zone between permanently belligerent neighbouring countries, which made the territory uncomfortable for settlement. That is why historical sources describe it as "waste land". After it had been given to the Bulgarian state, the region became peaceful and favourable settlement conditions were created. Thus in the second half of the 9th century rapid "Bulgarianization" of the whole territory of modern Southern Bulgaria followed giving a strong impetus to the development of settlements. At that time Bulgaria reached to the south from Sidera to Debelt. Later on, under the rule of Tsar Simeon (893–927) – Knyaz Boris's heir – the Bulgarian state expanded its territory to the south. The boundary began from Midiya, passed through Adrianopol to the north, past the Dervetski Heights up to Mileona, crossed the Northern Rhodopes and then went down across the Mesta River, above Thessaloniki and across the Vardar reaching up to the Adriatic Sea.

It is unlikely that being the greatest power on the Balkan Peninsula in the 10th ccentury the Bulgarian Kingdom managed to obtain and settle with Bulgarian population those vast territories. It is most certain, though, that the lands of modern Southern Bulgaria were Bulgarian and remained within the boundaries of the Kingdom up to 967.

In conclusion, it is pointed out that unlike the lands of Northern Bulgaria, where Bulgaria was established in the late 7th century and ***where Bulgaria begins***, the Southern Bulgarian lands were rarely within the boundaries of Bulgaria and were permanently obtained as late as the second half of the 9th century and in the 10th century, when the ***Bulgarian Kingdom came up to here***, i.e. ***Bulgaria travelled south*** a little longer than a century and a half.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Map of the Mediaeval settlements in Bulgaria.
Fig. 2. Slavic ceramics from Constantsia.
Fig. 3. Ceramics from the Mediaeval settlement by the village of Kapitan Andreevo, Svilengrad Region.
Fig. 4. Ceramics from dwelling-place № 1 in the Mediaeval settlement on Castra Rubra.
Fig. 5. Protobulgarian ceramics from Constantsia.
Fig. 6. Ceramics from the Mediaeval settlement by the village of Iskritsa, Galabovo Region.
Fig. 7. Ceramics from the Mediaeval settlement by the village of Sadievo, Nova Zagora Region.
Fig. 8. Ceramics from the Mediaeval settlement by the village of Karanovo, Nova Zagora Region.
Fig. 9. Ceramics from the Mediaeval settlement north of the town of Radnevo.
Fig. 10. Ceramics from the seasonal settlement Gledachevo-2, Radnevo Region.

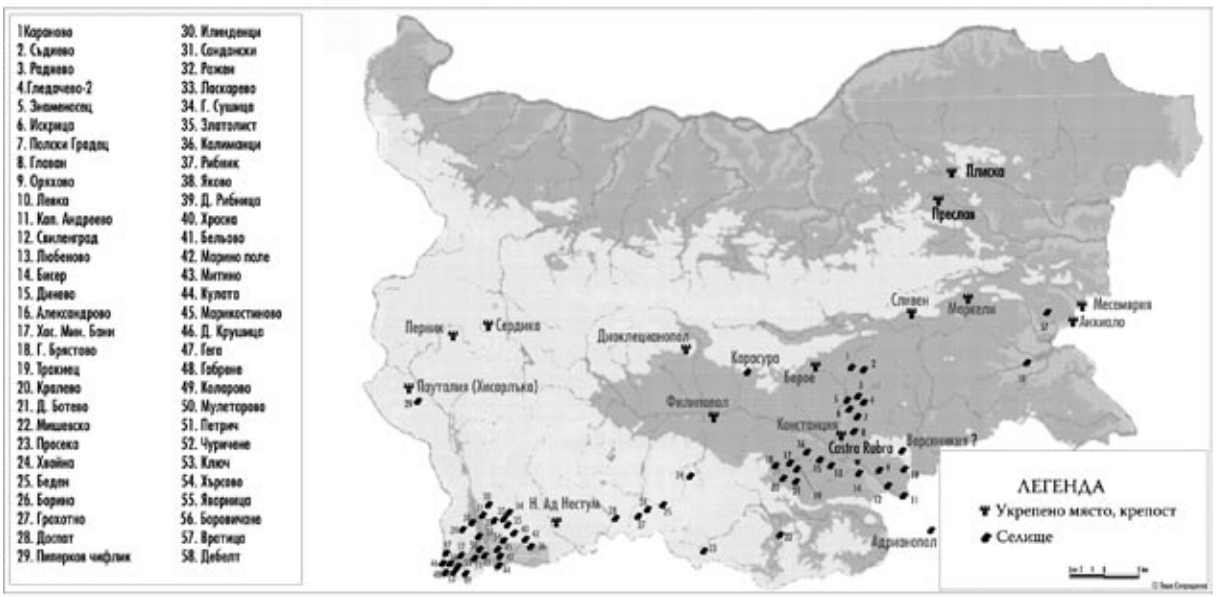

Обр. 1. Карта на България със средновековните селища.

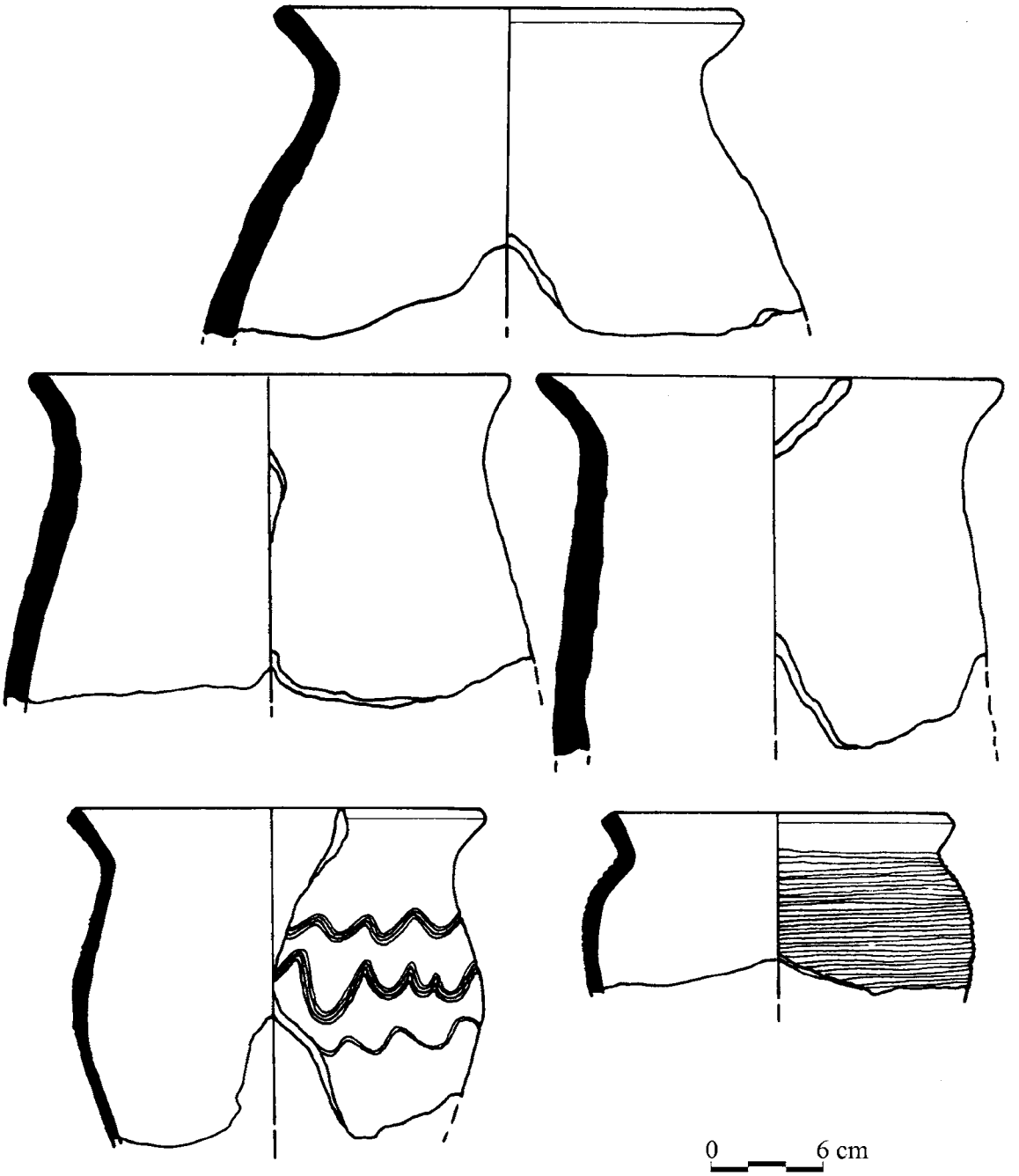

Обр. 2. Славянска керамика от Констанция

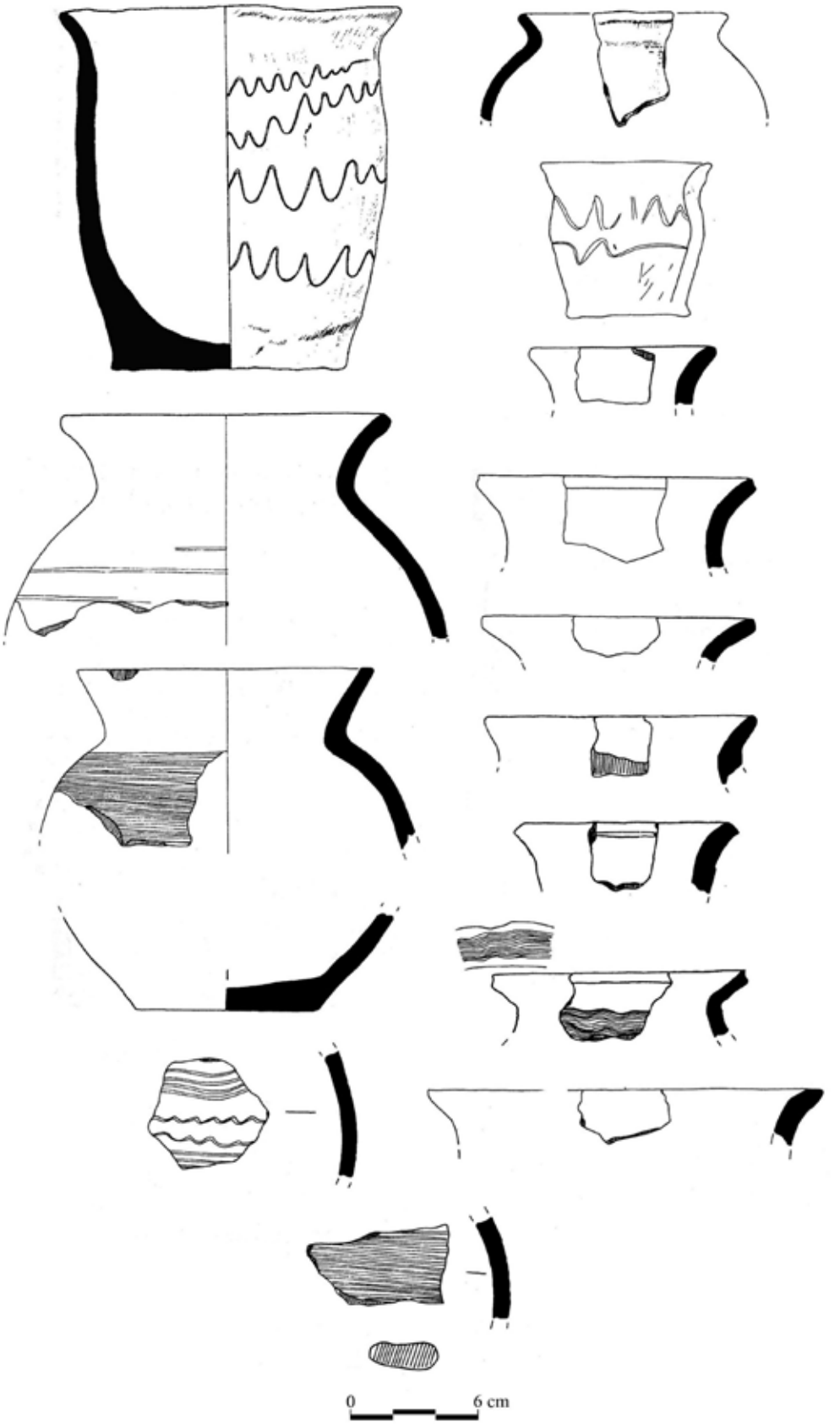

Обр. 3. Керамика от средновековното селище край с. Капитан Андреево, Свиленградско

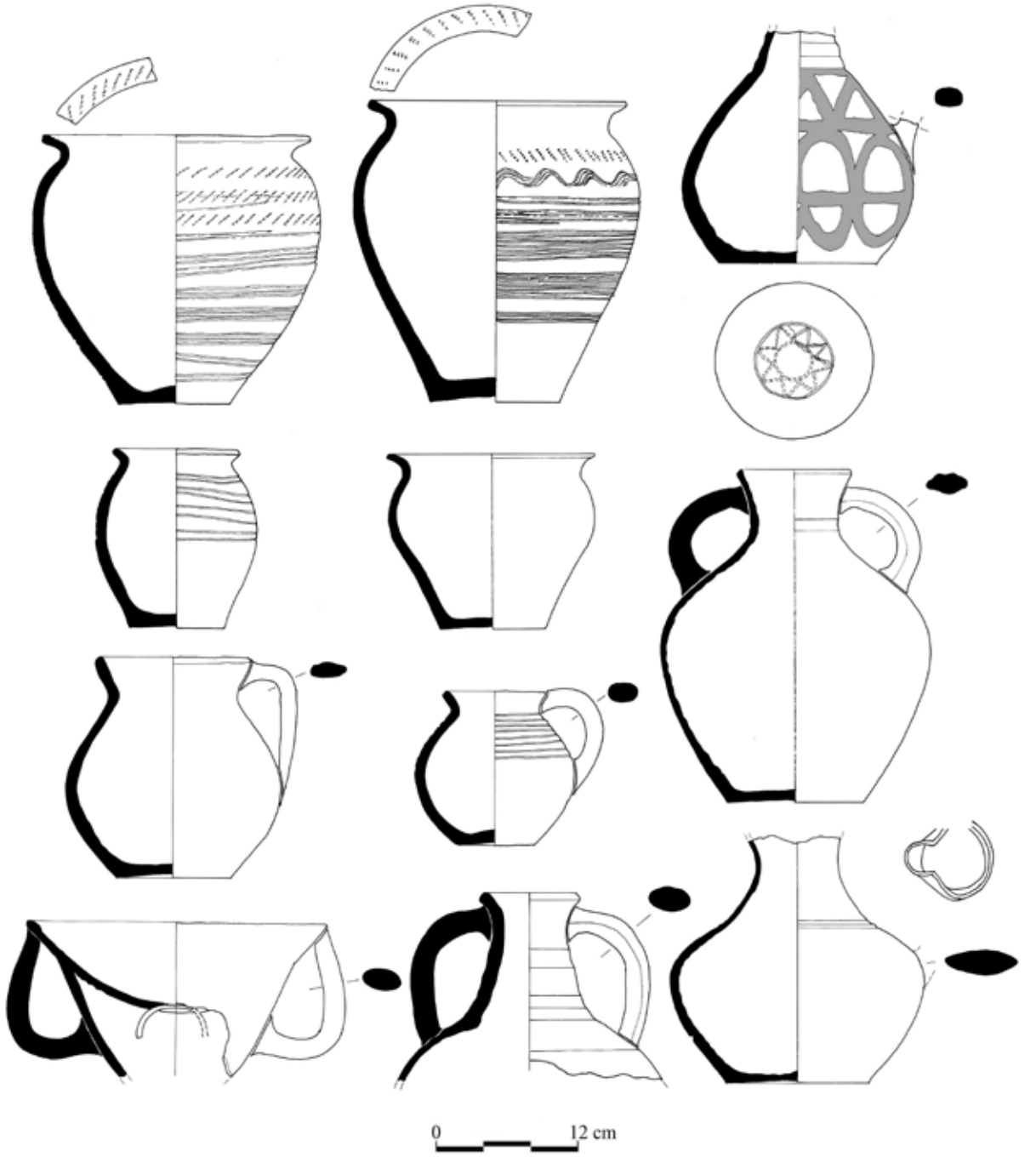

Обр. 4. Керамика от жилище № 1 на средновековното селище върху Кастра Рубра

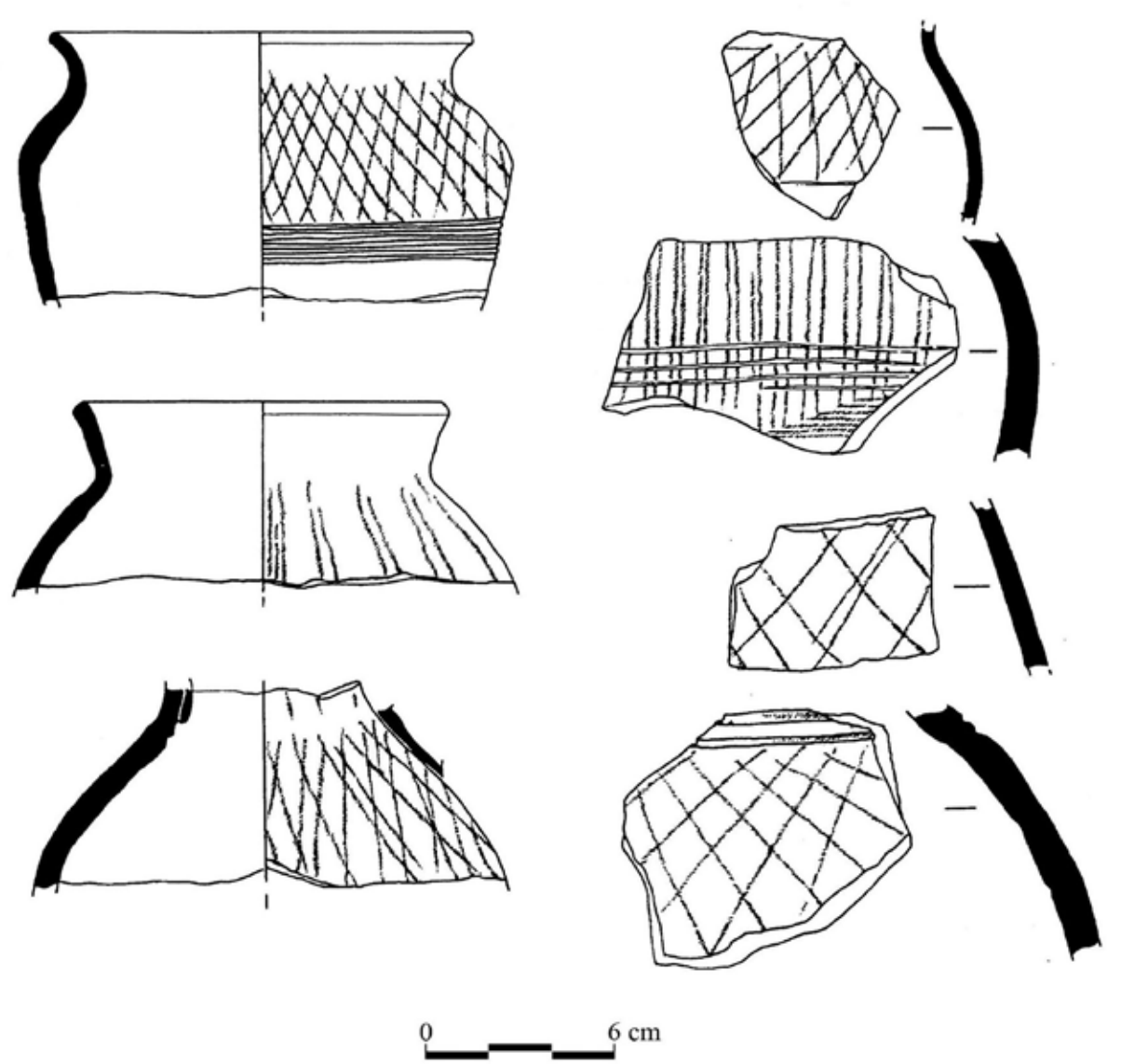

Обр. 5. Прабългарска керамика от Констанция

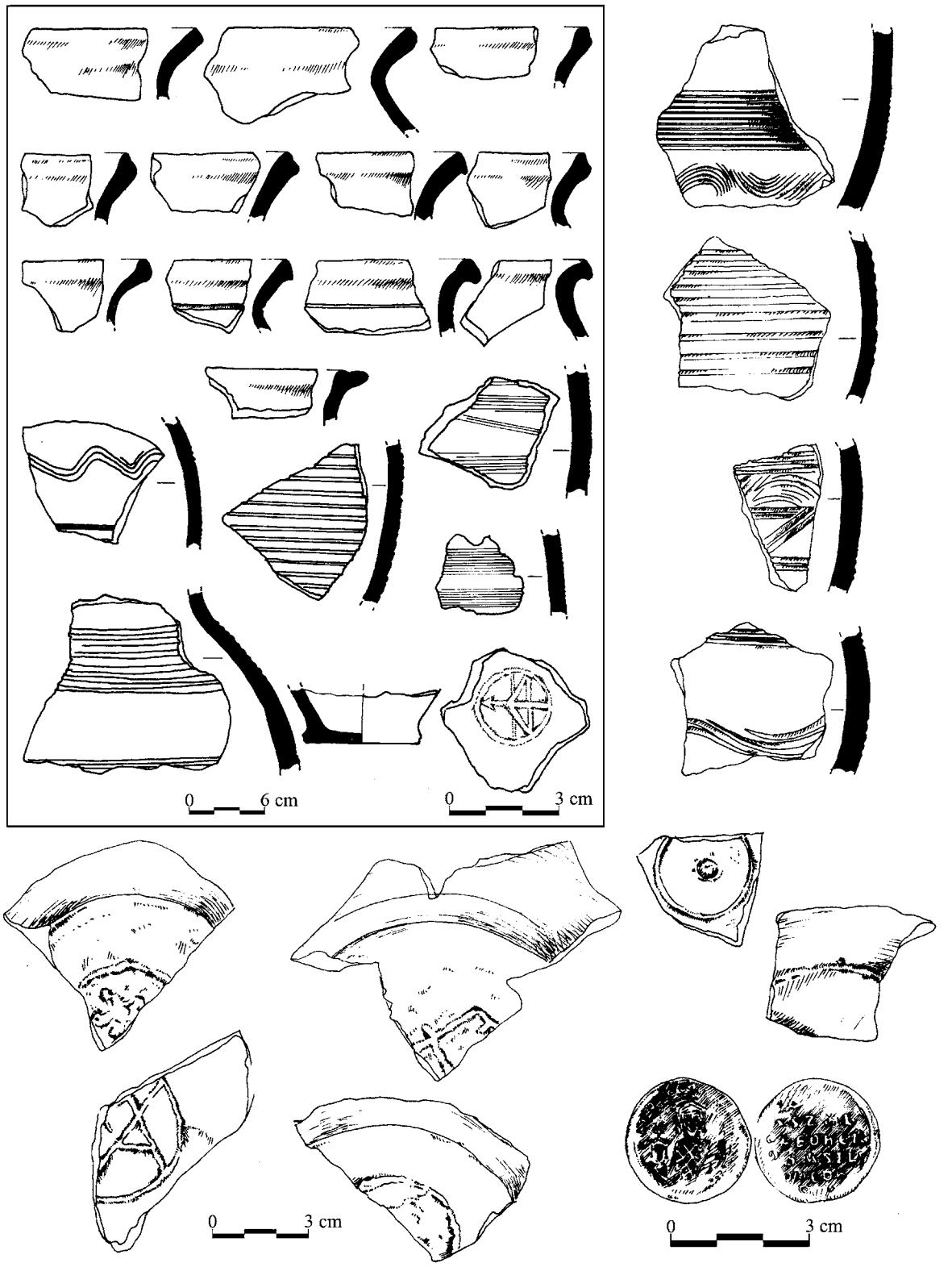

Обр. 6. Керамика от средновековното селище край с. Искрица, Гълъбовско

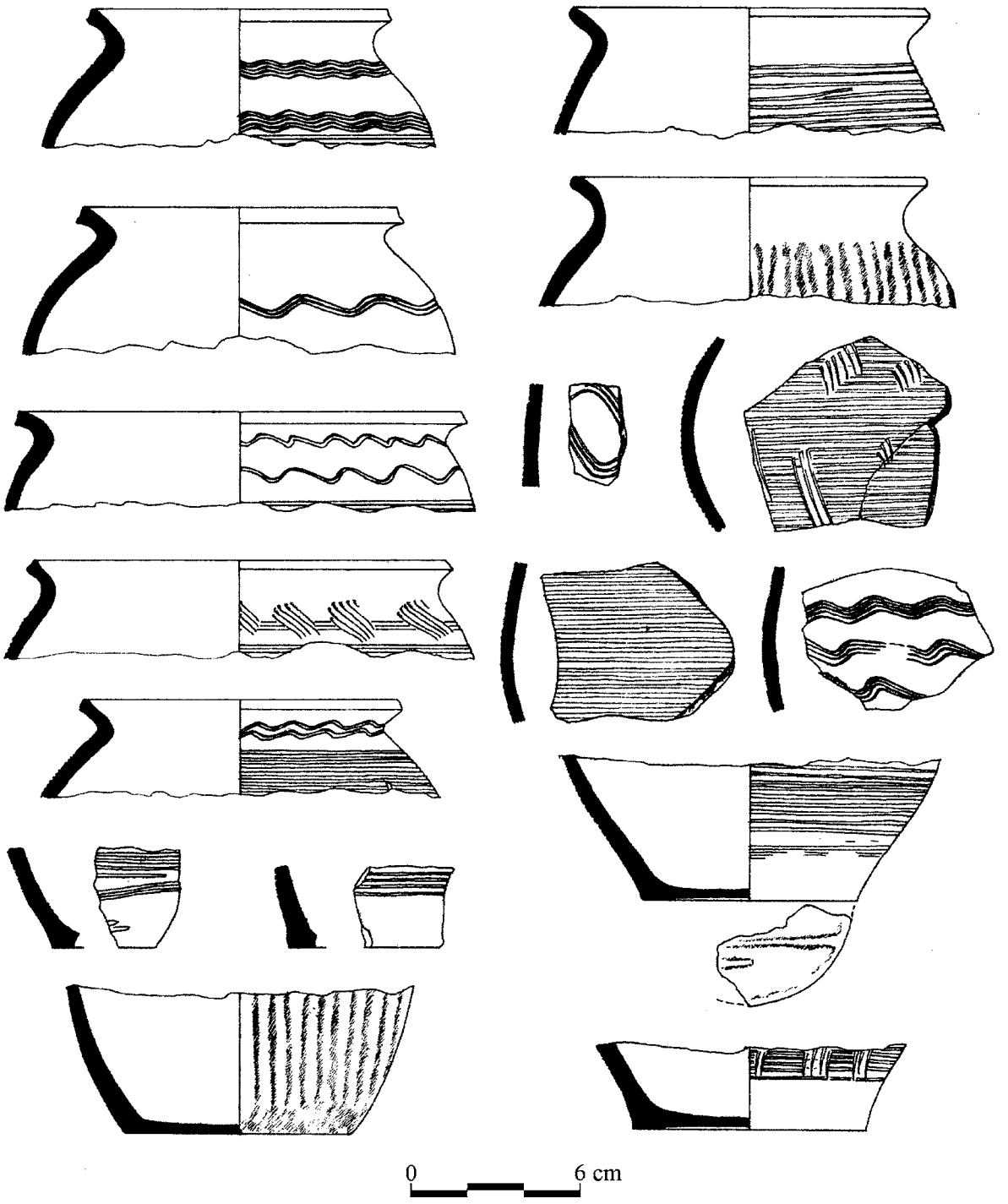

Обр. 7. Керамика от средновековното селище край с. Съдиево, Новозагорско

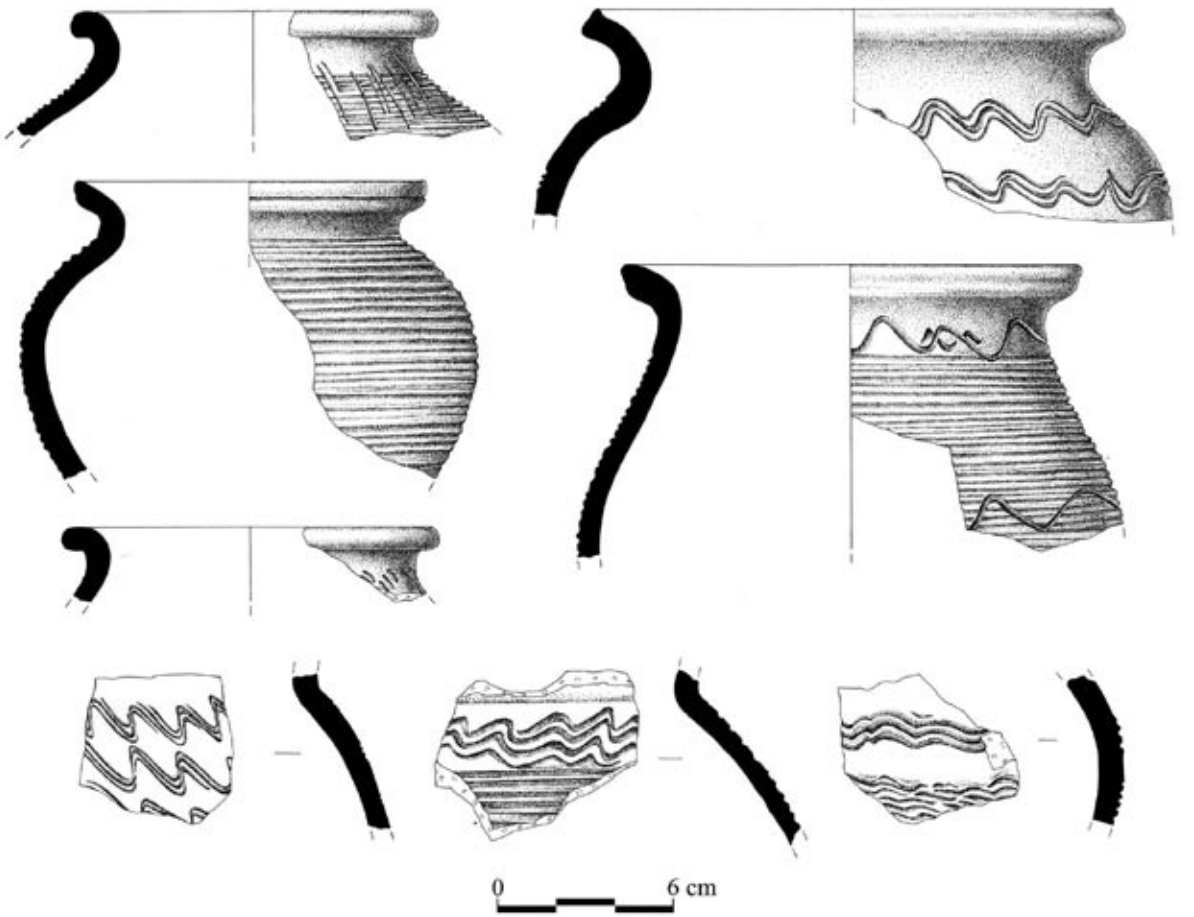

Обр. 8. Керамика от средновековното селище край с. Карановo, Новозагорско

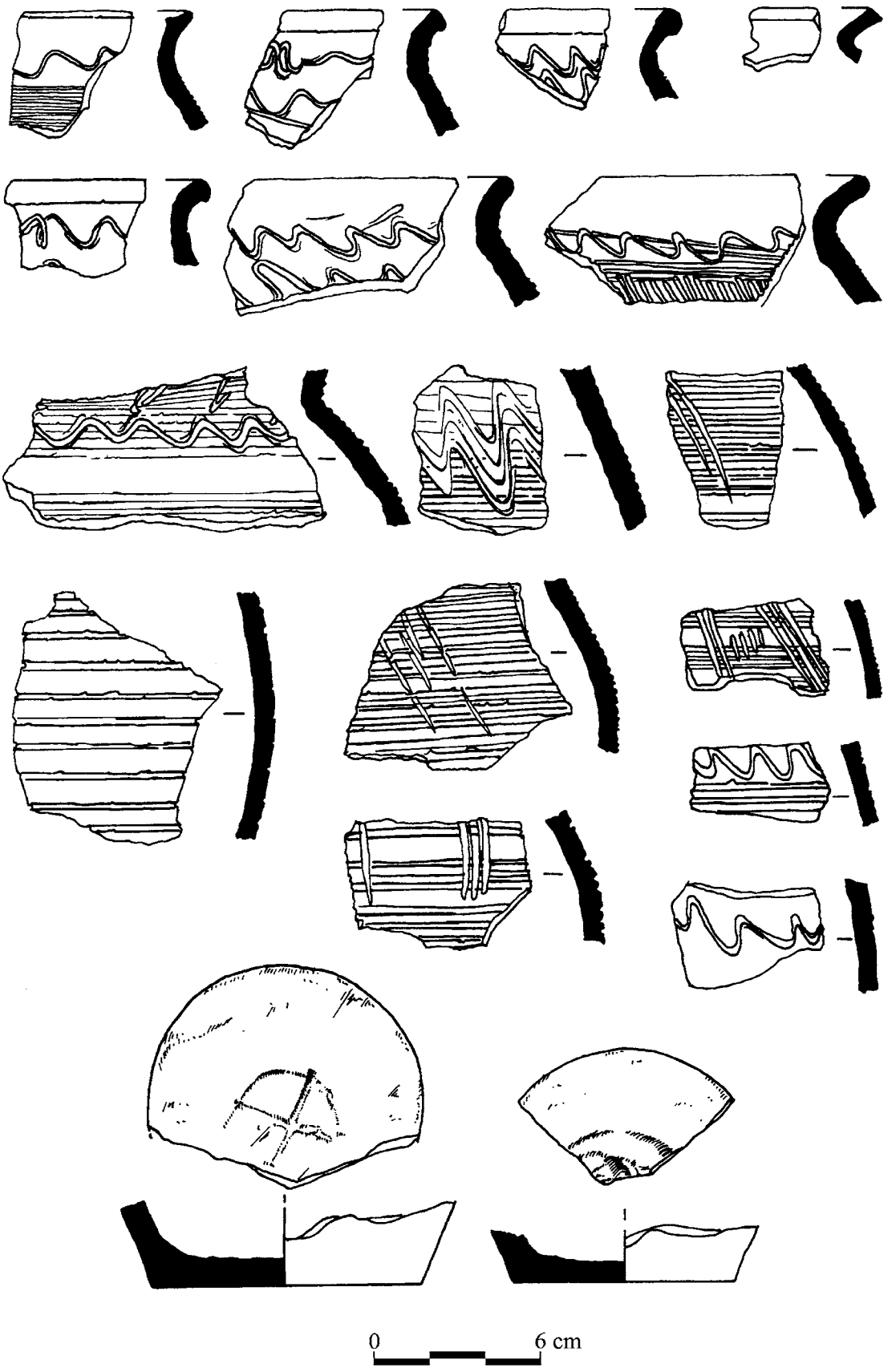

Обр. 9. Керамика от средновековното селище, северно от гр. Раднево

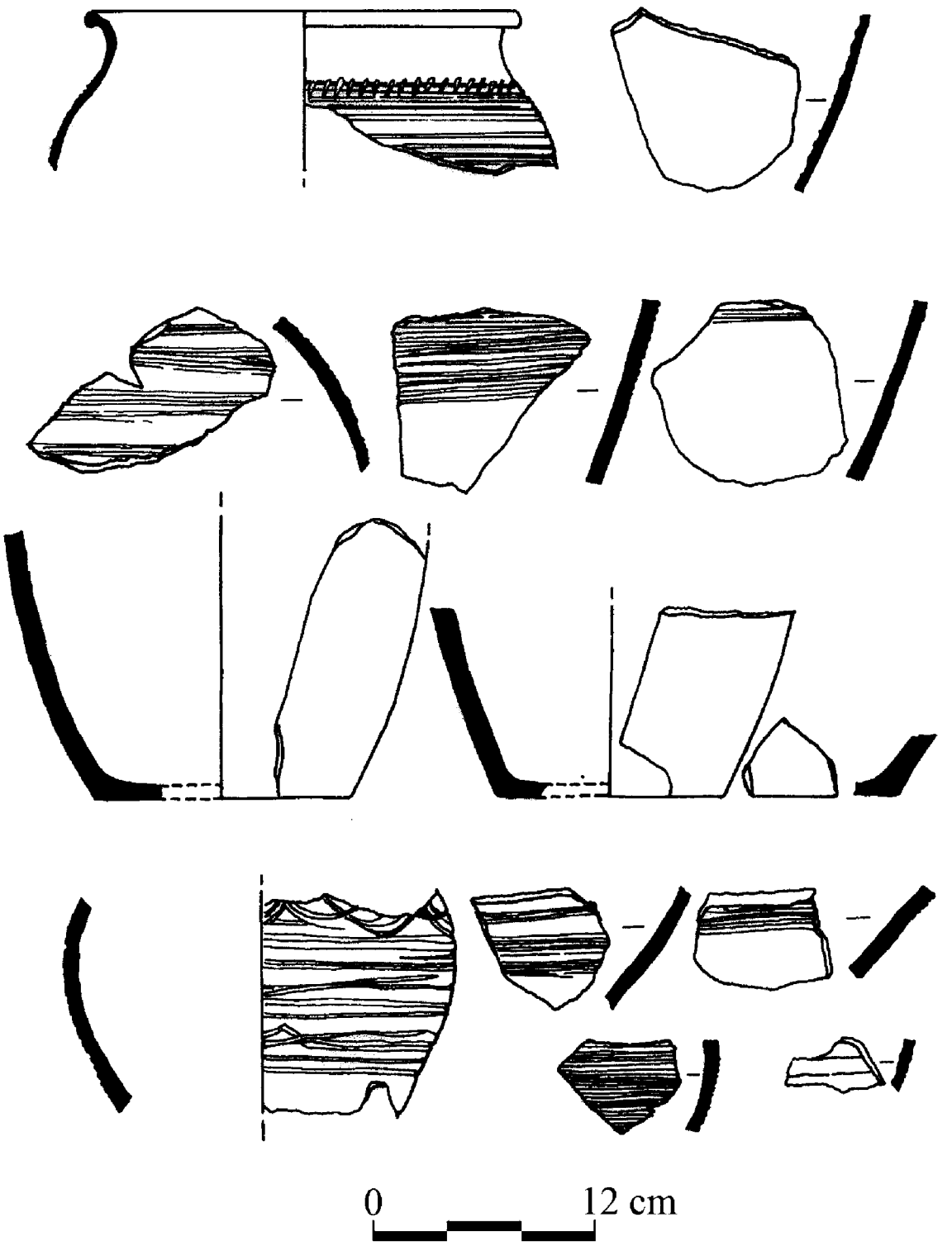

Обр. 10. Керамика от сезонното селище Гледачево-2, Радневско

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКОТО И ЗА ВИЗАНТИЙСКОТО ПОЛИТИКО-ТЕРИТОРИАЛНО ПРИСЪСТВИЕ В СЕВЕРНА ТРАКИЯ ПРЕЗ IX В. (С ОГЛЕД ДАННИТЕ НА СФРАГИСТИКАТА)

Николай Кънев

Въпросът за българското териториално присъствие в Тракия (и по-точно – в Северна Тракия), както и за неговите граници през IX в., съвсем оправдано предизвиква интерес в българската (а и в чуждата) историческа наука и до ден-днешен. Той до голяма степен изглежда дискусионен във всички свои аспекти и параметри – владяла ли е през целия девети век българската държава областта Загора, при Омуртаг според договора от 815 г. (или 816 г.) само Загора ли е в рамките на българската държава или това се отнася и до други части на Северна Тракия, докъде всъщност се простира българската власт на юг от Стара планина, кои райони на днешна българска Тракия и кога са под властта на българските владетели през IX в. и въобще как и доколко българо-византийските войни през девети век се отразяват на териториалното статукво в Тракия.

В резултат на усилията на вече няколко поколения историци и археолози, в историографията е трайно утвърдена една сравнително достоверна картина на териториалното и политическо утвърждаване на българската държава в земите на юг от Стара планина и в частност – в територииите на Северна Тракия. Процесът на овладяването на Северна Тракия от българите, започнал още по времето на Тервел с присъединяването на областта Загора през 705 г., достига своята кулминация през първата половина на IX в., маркиран от масираното проникване в Тракия при Крум, от договора на Омуртаг с Византия от 815/816 г. и от присъединяването на Филипопол и неговата област при Маламир[1].

Данните от археологическите разкопки за IX в. недвусмислено показват, че за повечето крепости и укрепени пунктове разрушенията, на които ги подлага Крум в последните години на своето управление, са фатални и там, в рамките на IX в., укрепленията не са възстановени повече (а в някои случаи унищожението на крепостите е окончателно)[2]. В други случаи върху развалините на ранновизантийски крепости и населени места, преустановили своето съществуване още в началото на VII в., се наблюдава появата на културен пласт от края на VIII и началото на IX в., който е свързан със заселването на българско население в тях[3]. В общи линии изглежда сигурно, че от началото на IX в. насетне България се разпростира далеч на юг от Стара планина и българската власт заменя византийската в по-голямата част от Северна Тракия, а най-късно през 30-те год. на IX в. – и в Пловдивската област[4].

В същото време, благодарение най-вече на осъщественото от проф. И. Йорданов цялостно корпусно публикуване на сфрагистичния материал от България, разполагаме с информацията, която ни дават византийските моливдовули. От IX в., от територията на днешна българска Тракия, до този момент са известни около сто византийски оловни печата. Една сравнително немалка част от тях са от територии, за които намирането на византийски моливдовули от девети век (и особено – от средата и втората половина на IX в.) изглежда в определено противоречие с принадлежността им към българската дър-

жава през този период. Географията на местонамирането на тези печати е доста разнообразна и включва райони, които по това време би следвало да са във владение на българската държава, като например Сливенско, Котленско, Карловско и др.

За различните райони могат да бъдат допуснати различни хипотези, които да обяснят намирането на един или друг византийски печат[5], но те трудно биха дали задоволително обяснение на цялостната картина на забележимо и сравнително значимо присъствие на византийски моливдовули в Северна Тракия през IX в. С настоящата статия, авторът ѝ се опитва да даде приемлив отговор за очевидната „несъразмерност“ на сфрагистичните доказателства за византийско присъствие в тази област през IX в. с археологическите такива. Пример за такава несъразмерност ни дават вече посочените по-горе археологически разкопки при с. Изворово, където при нефункциониращa през IX в. според археологическите данни крепост, са открити почти една дузина моливдовули от този период. Още издателят на оловните печати от с. Изворово, проф. И. Йорданов, който ги датира около и след средата на IX в., правилно отбелязва, че намирането им би следвало да указва за наличието на представител на византийската провинциална администрация или началник на гарнизон и изглежда в противоречие с „… извода на разкопвачите на обекта, че след 811 г. крепостта не е била възстановена“[6].

Какво всъщност показва анализът на сфрагистичния материал?

Общият брой на всички влезли до този момент в научно обръщение византийски оловни печати от съвременната територия на България е 3200[7]. Деветдесет и шест от тях, т.е. едва 3%, са тези със сигурна локализация в рамките на днешна българска Тракия и с хронологичен обхват на датирането им между края на VIII в. и началото на X в., т.е. това е и максималното число на византийските моливдовули към момента, което със сигурност покрива целия девети век[8]. Ако от този посочен брой от 96 оловни печата обаче се извадят моливдовулите със сигурна локализация от Девелт (48 екземпляра) и от останалите райони покрай и в близост до черноморското крайбрежие с най-северна точка Несебър (общо 7 екземпляра), т.е. от райони, за които за дълги периоди от време през IX в. трайното византийско военноадминистративно присъствие е съвсем очевидно и обяснимо, се оказва, че за цялата вътрешност на Северна Тракия (а в крайна сметка Северна Тракия е основната контактна зона между България и Византия и по презумпция – съответно е и основният регион на трайно византийско териториално и политическо присъствие в рамките на днешните български земи!) са засвидетелствани само 41 византийски моливдовула от IX в., т.е. едва 1,28 % от всички византийски оловни печати от територията на България[9]. Този брой рязко контрастира на значително по-голямото количество византийски моливдовули от XI в. насетне, които произхождат от същите тези територии на днешна България. Общото число на моливдовулите от интересуващия ни период, имащи отношение към вътрешността на Северна Тракия, остава сравнително скромно дори ако към тях прибавим и познатите от чужди публикации оловни печати, открити извън България, печатите, открити в други части на страната или пък тези с неуточнен произход, на които фигурират топоними от областта[10]. От въпросните 41 оловни печата 2 са с датировка VIII–IX в., твърдо към IX в. се отнасят 33 печата, а с датировка IX–X в. са 8 екземпляра. На частни лица принадлежат 8 печата, а 35 са на длъжностни лица и са с изписани длъжност и/или титла върху тях, като около една трета от 35-те екземпляра на длъжностни лица принадлежат на високопоставени военни командири от темната войска – един на стратег на Тракезион, един на комес на Опсикион, 3 на стратези на Тракия, 3 на стратези на Македония, един на стратег на Месопотамия, един на неуточнен по местокомандване стратег (може би на Македония[11]), един на турмарх на Тракия, един на турмарх на Абидос[12].

Повече от половината от моливдовулите от IX в. от вътрешността на Северна Тракия са от райони, намиращи се в близост до Адрианопол – Елховско, Хасковско, Свиленградско, Харманлийско и др. – т.е. от районите, за които може да се приеме, че най-продължително през IX в. са под византийска власт.

Интерес буди и количеството печати от IX в., принадлежащи на длъжностни лица от тема Месопотамия[13]. Наличието на византийска тема Месопотамия в южната част на Балканския полуостров през IX–X в., създадена на границата между VIII и IX в., пръв аргументира в свои публикации Вернер Зайбт[14]. Вероятно тя обхваща в своите граници територии по поречията на Тунджа и Марица, като освен тези земи е възможно да се разпростира и далеч на югозапад в Родопите и Западна Тракия[15]. От шестте печата, които могат да бъдат отнесени към IX в. и върху които фигурира названието на темата Месопотамия, пет са със сигурно местонамиране от Южна България (и то – в сравнително ограничения ареал на районите, прилежащи към средното течение на р. Марица – Хасковско и Пловдивско)[16], а един е с несигурен произход[17]. От тези шест моливдовула един е на стратег на Месопотамия и пет са на ек просопу (ἐκ προσώπου)[18] на Месопотамия, като последните принадлежат на поне две отделни лица, т.е. общо от IX в. имаме засвидетелствани поне три различни длъжностни лица на тема Месопотамия. Разбира се, наличието им би могло да бъде обяснено и с присъствието на значителни военни контингенти от анатолийската тема Месопотамия, но против едно такова допускане говорят поне три сериозни довода. На първо място, в изворите няма никакви сведения, които да ни позволят да заключим, че темата Месопотамия, намираща се във византийския Изток, съществува през IX в. На второ място, броят на печатите на длъжностни лица на темата Месопотамия от това време е съпоставим с тези от темите Македония и Тракия, което предполага, че тя е балканска, а не малоазийска тема. На трето място, не може да не се съгласим и с доводите на проф. И. Йорданов, който също коментира наличието на оловни печати от тема Месопотамия в днешните български земи[19]. „Ако приемем, че те се отнасят до тема Месопотамия в Мала Азия, то как да си обясним получаването в селищата на днешна България най-малко на 8 кореспонденции. Би могло да се допусне, че войниците от тема Месопотамия са били прехвърлени на Балканите за някакви общи военни действия срещу България, но защо само от Месопотамия, при положение че почти напълно отсъстват печати от другите източни теми“[20].

Всъщност темата Месопотамия не е засвидетелствана в тактиконите от IX в. – нито в Тактикона на Успенски (датиран към 842/843 г.), нито в т. нар. Клиторологион на Филотей (ок. 899/900 г.). Появата ѝ е фиксирана едва в Тактикона на Бенешевич от времето на император Роман I Лакапин[21], а в Тактикона на Икономидис (или Ескуриалска тактика – от 70-те г. на X в.) вече е указано наличието на две теми с името Месопотамия – една на Изток и една друга, която се намира във византийския Запад[22]. Източната тема Месопотамия, намираща се северно от Арсаниас и източно от р. Ефрат, възниква в началото на X в. при император Лъв VI (886–912), докато най-ранното упоменаване на Μεσοποταμία τῆς Δύσεως е от времето на Йоан I Цимисхий (969–976) и Ескуриалската тактика[23]. Липсата на тема Месопотамия в Тактикона на Успенски и при Филотей подсказва, че към момента на съставянето им такава не съществува. В същото време сигилографските паметници от девети век на стратези на Месопотамия и на ек просопу на Месопотамия недвусмислено показват, че такава тема има. На пръв поглед е налице противоречие между тактиконите и сфрагистичните извори от IX в. относно съществуването на темата Месопотамия, но пък нямаме никакви основания да се усъмним в достоверността нито на информацията от тактиконите от IX в., нито в тази от сфрагистичните извори. Всъщност е напълно въз-

можно противоречие да няма – просто тема Месопотамия не съществува към началото на 40-те години на IX в. и по тази причина не фигурира в Тактикона на Успенски и респективно също така не съществува и в края на столетието, поради което не е зафиксирана и в Клиторологиона на Филотей. Паралелният анализ на сигилографския материал и на развоя на историческите събития през IX в. предполага съществуването на тази тема в началото на века – вероятно до към второто му десетилетие, като най-вероятно е ликвидирана по време на мащабната инвазия на Крум в Тракия през 811–814 г. или малко по-късно – през 815–816 г. – при урегулирането на границата между България и Византия със сключването на 30-годишния мирен договор между Омуртаг (814–831) и Лъв V Арменец (813–820). Възможно е обаче темата да е запазена и до към 30-те години на IX в., т.е. до присъединяването на земите по горното и средното течение на р. Марица към България, ако приемем, че то е извършено окончателно при управлението на Маламир (831–836). След това, вероятно след средата на IX в., темата Месопотамия е възстановена и нейното повторно съществувание следва да бъде отнесено най-общо към третата четвърт на деветото столетие. Дали темата просъществува до 70-те, до 80-те или до 90-те години на IX в. може само да се предполага, но е факт, че най-късно през 90-те г. на века тя е отново ликвидирана, поради което и не фигурира в Клиторологиона на Филотей.

Съществуването на тема Месопотамия допринася и за хвърлянето на известна светлина върху данните от Хамбарлийския надпис от 813 г. и по-точно – за подчинените на брата на Крум, на кавхана и на ичиргу боила византийски стратези Лъв, Вардан, Янис, Кордила и Григора[24]. Като се има предвид, че с налагането на темната организация във Византия стратезите не са просто военачалници, нито пък обикновени управители на един или друг град, а стоят начело на сравнително големи военно-административни единици – теми, не може да не си зададем въпроса кои са тези пет стратези (или по-скоро – на кои теми са били стратези въпросните Лъв, Вардан, Янис, Кордила и Григора), доколко задоволителна е интерпретацията, че въпросните пет стратези са управлявали и преди териториите, завладени от Крум и по-точно – земите между Адрианопол, Боруй и черноморското крайбрежие и че те са били по-раншните византийски управители на един или друг по-значителен град с прилежащите му райони в пространството между Тунджа и морето. Излиза, че цели пет стратези администрират все пак относително ограничената територия на Североизточна Тракия и района около Адрианопол, т.е. властта им се разпростира над сравнително неголеми военноадминистративни области, което определено противоречи на самата характеристика на темата като значима военна и териториална единица през тази епоха.

Ако приемем обаче заключението на д-р Вернер Зайбт, че в югоизточната част на Балканския полуостров приблизително около 800 г. едновременно са организирани трите нови теми Македония, Месопотамия и Тесалоники, то излиза, че по времето на Крумовите войни от 811–814 г. всички византийски територии в рамките на географската област Тракия (включително и Родопите) са поделени между три достатъчно големи военноадминистративни единици – темите Месопотамия, Македония и Тракия, съответно с центрове в Констанция или Филипопол[25], Адрианопол и Аркадиопол. В темите освен стратег може да има и подчинен на стратега ипостратег, т.е. броят на стратезите в земите на византийска Северна, Югоизточна и Беломорска Тракия в началото на IX в. е трима темни стратези плюс евентуално трима ипостратези, т.е. максимум шест, разбира се при условие, че там не се дислоцират войските на някои от малоазийските теми, начело със собствените си стратези. Стратезите упоменати в Хамбарлийския надпис от 813 г., най-вероятно са всъщност стратезите на темите Македония, Месопотамия и Тракия, като два-

ма от тях имат подчинен ипостратег. Като се има предвид, че братът на Крум е получил Адрианопол под свое управление, заедно със стратега Лъв за помощник, очевидно Лъв е стратег (или ипостратег ?) на темата Македония, чийто център е въпросният най-важен византийски град във вътрешността на Тракия. Изхождайки от указаното в надписа пространствено-географско разпределение на останалите четирима стратези в рамките на лявата и дясната страна на сарактa, следва да приемем, че двойката Григора и Кордила, преди да се подчинят на българския владетел Крум, ръководят от името на василевса тема Тракия, а двойката Вардан и Янис – тема Месопотамия. Също така, ако редът на упоменаването на имената в двете двойки стратези, подчинени на кавхана и на ичиргубоила, е показателен за старшинството помежду им, то може да се предположи и че Янис е ипостратег на стратега на Месопотамия Вардан и съответно Григора – на стратега на Тракия Кордила.

Редица наши и чужди учени са склонни да приемат, че българското държавно присъствие в Северна Тракия през IX в. не е нито толкова обхватно, нито толкова продължително и за североизточните тракийски територии се ограничава във времето от управлението на Крум до 855/56 или до 863/64 г., а за тракийския Северозапад – до интервала между 832/836 и 855/56 или най-късно 863/64 г. едва при Симеон в края на IX или началото на X в.[26] Количеството на византийски оловни печати от IX в. (и особено – наличието на такива от средата и втората половина на столетието), обаче, е такова, че изглежда твърде малко, ако действително е съществувала трайна и продължителна византийска власт над по-голямата част от земите на Северна Тракия през IX в.Освен това, тогава изглежда странно нищожното количество на печати от Пловдивско и Старозагорско, особено с оглед на факта, че се счита, че от териториите на север от линията Странджа – Сакар – Родопите именно Пловдивската област е най-късно присъединената към българската държава и най-дълго е под византийска власт. Допълнително основание да се отхвърли тезата за трайно присъединяване на по-голямата част от Северна Тракия към империята е фактът, че не са възстановени и не са използвани съществуващи до началото на IX в. ромейски крепости, които имат своето стратегическо значение и биха били седалища на византийските гарнизони и опора на византийската власт в областта.

В същото време броят на византийските оловни печати от това време все пак е достатъчно значим и подсказва, че евентуалната теза за почти пълен български контрол над Северна Тракия след началните десетилетия на IX в. също не може да се приеме безкритично.

Очевидно е, че в определен хронологически интервал (или интервали?) след началото на IX в., Северна Тракия, или поне значителна част от нея, е под властта на Византия. Количеството на откритите в Северна Тракия моливдовули подсказва, че този интервал не е прекалено продължителен, но в същото време той трае поне няколко години или дори едно-две десетилетия, при това – изглежда без прекъсване, за което свидетелства и получаването на частна кореспонденция в различни райони, понякога доста встрани от центровете на евентуалната византийска власт[27].

Хипотезата, която би обяснила едно такова сравнително ограничено по-скоро в хронологичен, отколкото в териториален план византийско присъствие, е свързана с допускането на продължителна византийска военна окупация на Северна Тракия през втората половина на 50-те и първата половина на 60-те години на IX в. (или дори до края на 60-те г. на IX в.), дължаща се на неуспешната война на Борис I с Византия по времето на регентството на императрица Теодора. Ако се доверим на Продължителят на Теофан, Борис I поисква от Теодора да му бъдат отстъпени земите на юг от Стара планина и по-

точно областта Загора, аргументирайки се, че „…те вече са не две, а едно цяло, бидейки свързани помежду си чрез вярата и нерушима дружба“[28]. Вероятно още тогава, при мирните преговори с Теодора, българският владетел поема ангажимент да се покръсти, срещу което иска империята да му върне загубените от него във войната територии (или поне част от тях – ако допуснем, че са загубени всички земи южно от Стара планина, а е поискано само връщането на Загора). Императрицата отнася благосклонно към искането на Борис, но очевидно като гаранция за изпълнението на поетия от Борис I ангажимент, окупираните от византийски войски земи на юг от Хемус остават в ромейски ръце до осъществяването на акта на покръстването. Както знаем обаче Борис не се покръства тогава, а по въпроса за приемането на християнството продължава още цяло едно десетилетие да проявява колебание и непоследователност – дали и кога да се покръсти и ако да, то откъде? Известно е например, че по време на преговорите си с източнофранкския крал Лудвиг Немски (840–876) в началото на 60-те г. на IX в., Борис заявява желанието си да приеме християнството и сондира в тази посока германския крал. Несъмнено проявяваното от българския владетел колебание, както и неговите неприемливи за Константинопол сондажи, ориентирани към външнополитическите съперници на ромейската империя в християнския свят, са съвсем основателна причина за Византия да задържа връщането на обещаните още през 856 г. територии и да продължава военната си окупация над тях. Те са върнати на България едва след като в средата на 60-те год. на IX в., след новата неуспешна за Борис I война с империята от 863–864 г., българският владетел окончателно осъществява поетия ангажимент и е покръстен от император Михаил III (842–867)[29], като е много вероятно възстановяването на българската власт там да не се случва непосредствено след покръстването, а да е отложено до окончателното уреждане на българския църковен въпрос, т.е. да се случва след 869–870 г. Логично би било това да става паралелно или всъщност по-скоро веднага след създаването на Българската автокефална архиепископия през 870 г. (като по този начин в църковно отношение тези земи остават извън диоцеза на новосъздадената самостойна българска архиепископия, поради което епархиите от тях продължават да фигурират в нотициите на Константинополската патриаршия), още повече, че тогава изглежда става, според Тадеуш Василевски, и издигането на статута на българския владетел с признатата му от Византия титулатура „ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας“[30] и е най-вероятно в случая това да са трите взаимосвързани стъпки на приобщаването на Борис към Византия и превръщането му в лоялен и убеден съюзник на империята.

Хипотезата за само временна византийска военна окупация през един ограничен хронологичен отрязък в 3-та четвърт на IX в., без сериозна договорна промяна на териториалното статукво между България и Византия, се потвърждава и от факта, че масираното „обългаряване“ на днешна Южна България, по археологически данни се датира именно във втората половина на IX в.[31], което предполага и наличието на българска власт в тези земи.

Изложената дотук теза за продължителната военна окупация на българска Северна Тракия от Византия, продължаваща от средата на 50-те до края на 60-те или началото на 70-те години на IX век, обясняво количеството и концентрацията на наличния сфрагистичен материал и дава отговор на въпроса защо при сигурно доказано по сфрагистичен път византийско военно и административно присъствие в определени райони, археологическите данни показват, че крепостите там остават невъзстановени и не функционират като седалища на византийските гарнизони и администрация. При условие, че присъствието на империята в тези земи поначало е само временно, т.е. те са в

окупационен режим до изпълнението на определени по междудържавен договор условия (т.е. до извършване на християнизацията на България), за Византия няма смисъл да влага сили и средства във възстановяването на по-рано разрушените крепости и укрепления. В същото време временната византийска администрация над голяма част или цялата Северна Тракия изисква наличието на военни гарнизони, служебен апарат по места и съответната кореспонденция. Възможно е и именно през този период в западната част от окупираните земи (по направлението северозападно от Адрианопол) да съществува и темата Месопотамия, създадена или по-скоро възстановена или във връзка с войната от 855–856 г., или във връзка с тази от 863–864 г., или пък по време на следвоенната окупация на въпросните територии – като средство за натиск над България да изпълни договореностите и да спазва поетите ангажименти към империята, тъй като в противен случай би се простила с връщането на владенията си южно от Хемус.

БЕЛЕЖКИ

[1] С териториалното разширение при Персиан в Родопската област, Беломорието и Македония западната част на Северна Тракия остава вече във вътрешността на българската държава и единствено източната ѝ част – северно от планините Сакар и Странджа, а по Черноморието – до Бургаския залив и северно от района на Девелт – остава погранична област с Византия, т.е. в общи линии почти цяла Северна Тракия по това време е в рамките на България. За териториалното разширение на България в Тракия през IX в. вж. напр. **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I (*Първо българско царство*), София, 1971, с. 251-282, 299-304, 336-339, 349-352, **Божилов, И., В. Гюзелев** *История на Средновековна България VII-XIV в.*, т. I, София, 1999, с. 126-164, **Рашев, Р.** *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, София, 2001, с. 77-82, 94-120; **Гагова, К.** *Тракия през Българското средновековие. Историческа география*, София, 2002, с. 31-42; **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието IV-XIV в.*, София, 2009, с. 34-37.

[2] Например византийската крепост при харманлийското село Изворово, обл. Хасково, е разрушена по време на военните кампании на кан Крум през 811–813 г. и след това не е възстановена и използвана през това столетие. Както посочва ръководителят на археологическите разкопки край с. Изворово доц. д-р Борис Борисов, в рамките на дотогавашната крепост дори е открита жилищна постройка от IX в., построена върху самото стълбище на входа на укреплението, което съвсем категорично показва, че след опустошаването на крепостта по времето на Крум, тя не функционира повече през IX век. Вж. **Борисов, Б., Д. Робовянов** Разкопки на пътната станция, ранновизантийска крепост „Кастра Рубра“, ранносредновековно селище и некрополи в м. Калето край с. Изворово, Харманлийско – *АОР през 2007 г.*, София, 2008, с. 525-528.

[3] Пример за това е крепостта при Хисаря – късноантичният и ранновизантийски Диоклецианопол. Вж. **Джамбов, И.** *Средновековното селище над античния град при Хисар*, Асеновград, 2002, с. 24, 39. За Диоклецианопол вж. и **Soustal, P.** *Thrakien (Thrakç, Rodopç und Haimimontos)*, *Tabula Imperii byzantini*, Band 6, Wien, 1991, S. 245-246.

[4] За българското политическо и етническо присъствие в Северна Тракия в тази епоха по археологически данни вж. и обзорната публикация на **Борисов, Б.** До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство) – *Сборник с материали от Втора национална конференция по археология, история и културен туризъм „Оттука започва България“*, Шумен, 2010 (под печат). За поселищния живот в Северна Тракия и установяването на българско население там вж. също и **Рашев, Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие – *Североизточна Тракия и Византия през IV-XIVвек*, София – Сливен, 1993, с. 103–112.

[5] Така например за възможните хипотези, обясняващи присъствието на византийски моливдовул от IX в., принадлежащ на херсонеския комеркиарий спатарокандидата Сергий, в землището на карловското село Дъбене, вж. **Kanev, N.** Ŕ propos du sceau d'un commerciaire de Cherson découvert en Bulgarie et de la présence byzantine ŕ la partie occidentale de la région disposée entre Stara Planina et Sredna Gora pendant le IX-ème siècle – *Тезисы докладов и сообщений II Международного Византийского семинара „ХЕРСΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис»“*, Севастополь, 2010, с. 13-15.

[6] Вж. **Йорданов, И.** Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско – *Сборник с материали от Международна научна конференция „ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология“*, В. Търново, 2008, (под печат), с. 685-690.

[7] Вж. **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, V. 3, Sofia, 2009. Това е мащабно и цялостно корпусно издание на всички известни до 2008/9 г. 3200 византийски печати от територията на България.

[8] Вж. **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 241, 242, 323, 425, 427, 542, 556, 572, 604, 614, 671, 694, 708, 712, 723, 746, 770-781, 822-824, 826-827, 839, 858, 859, 873, 886, 898-900, 903, 907, 922, 1047, 1100, 1106, 1127, 1147, 1148, 1163, 1217, 1219, 1226, 1227, 1230-1233, 1242, 1245, 1277, 1279, 1316-1318, 1321, 1337, 1338, 1342, 1348, 1350-1352A, 1368-1369, 1436, 1442A, 1618, 1634, 1750, 2117, 2216, 2220, 2671, 2712, 2719, 2776, 3020-3021, 3188, 3190-3191, 3197, 3198.

[9] **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 241, 556, 614, 671, 694, 712, 823, 907, 1100, 1106, 1127, 1163, 1217, 1219, 1230-1232, 1242, 1279, 1316-1318, 1338, 1348, 1350-1352A, 1368-1369, 1442A, 1634, 2117, 2216, 2719, 2776, 3188, 3190-3191, 3197, 3198. Разбивка по посочено местонамиране на тези 41 печата: Гълъбово, обл. Стара Загора – 1; с. Дедово, Пловдивско – 1; с. Дъбене, Карловско – 1; с. Злати войвода, Сливенско – 1; с. Изворово, Хасковско – 7; с. Калугерово, Хасковско – 2; с. Каравелово, Ямболско – 1; Котел – 1; с. Левка, Хасковско – 1; с. Маточина, Свиленградско (Букелон) – 1; с. Мелница, Елховско – 10; Перперикон – 1; Пловдивско – 2; Симеоновград – 4; Хасковско – 1; Хасково или Пловдив – 1; с. Щит, Свиленградско (Скутарион) – 1; Южна България – 4.

[10] Напр. печата на *Лъв, ориарий на Филипопол* с датировка кр. на IX – нач. X на в. (вж. **Zacos, G.** *Byzantine lead seals*. Compiled and edited by John W. Nesbitt, Vol. 2, Berne, 1984, no. 206).

[11] Вж. **Йорданов, И.** Византийски печати …, с. 688, № 6.

[12] За печатите на въпросните военни началници от темната войска на империята вж. **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 1279, 1368-1369, 1230-1232, 1316, 1316A, 1317, 1348, 1100.

[13] От територията на България до този момент са познати общо дванадесет оловни печата с топонима Месопотамия (вж. **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 1248-1249, 1348, 1349, 1350-1352A, 1353-1355, 3198), като на единия четенето на названието е несигурно (no. 3198). Шест от тях са от IX в., пет датират от X в. (като на два името Месопотамия фигурира редом с това на Тракия – № 1248-1249) и един – от XI в. Вж. също и **Йорданов, И.** Византийски печати …, с. 687-689.

[14] Вж. **Seibt, W.** „Mesopotamia des Westens“ – ist es im 9. und 10. Jahrhundert südlich der Marica zu suchen? – *Сборник „Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие“, Acta Musei Varnaensis*, VII/2, Варна, 2008, с. 100-113. Преди него своя хипотеза за принадлежащата към византийския Запад тема Месопотамия предложи Н. Икономидис, според който тя е разположена в района на Долен Дунав – около делтата му и северно от нея – вж. **Oikonomidčs, N.** Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe – XIe siècles : la Mésopotamie de l'Occident – *Révue des Études Sud-est Européennes*, 3, 1965, p. 57-79.

[15] Названието на западната тема Месопотамия (Междуречие) с център Константция би могло да се дължи на факта, че ядрото на нейната територия е разположено по поречията на реките Тунджа, Марица и Арда.

[16] **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 1348, 1350, 1352, 1352A, 3198. Произхождат от района на с. Изворово, Харманлийско (2 моливдовула), с. Дедово, южно от Пловдив (1) и Симеоновград (2). Това струва ми се подсказва, че твърде вероятно В. Зайбт е прав, като локализира темата Месопотамия западно от тема Македония – по средното течение на Марица с центрове Константция и Филипопол. Вж. **Seibt, W.** „Mesopotamia des Westens“, S. 107.

[17] **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. 1351.

[18] За длъжността на ἐκ προσώπου вж. **Bury, J. B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, The British Academy Supplemental Papers I, London, 1911, pp. 46-47; **Glykatzi-Ahrweiler, H.** Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe – XIe siècles – *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 84, Paris, 1960, p. 38 et suiv.; **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, texte, traduction et commentaire*, Paris, 1972, p. 342.

[19] Вж. **Йорданов, И.** Византийски печати …, с. 689; **Jordanov, I., Zh. Zhekova** *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Shumen, 2007, pp. 119-120.

[20] **Йорданов, И.** Византийски печати …, с. 689.

[21] **Oikonomidčs, N.** *Les listes* …, p. 246-247.

[22] **Oikonomidčs, N.** *Les listes* …, p. 263-269. Следва да се отбележи, че в тактикона на Икономидис, освен двамата *стратези на Месопотамия*, са указани също така и позициите на *дук на Месопотамия* и на *катепан на Месопотамия*.

[23] Вж. **Seibt, W.** „Mesopotamia des Westens", S. 101.

[24] Относно текста на втория Хамбарлийски надпис от 813 г. вж. **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*, София, 1992, № 47. Сред многобройните автори, интерпретирали информацията от текста на втория Хамбарлийски надпис, вж. също и **Венедиков, И.** *Военното и административно устройство на България през IX и X век*, София, 1979, с. 28, 33; **Божилов, И., В. Гюзелев** *История* …, с. 133-134; **Гюзелев, В.** *Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство*, Пловдив, 2007, с. 51-55; **Гагова, К.** *Тракия* …, с. 38-39; **Николов, Г.** *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.)*, София, 2005, с. 89 и др.

[25] Вж. **Seibt, W.** „Mesopotamia des Westens", S. 106-107.

[26] Вж. напр. **Wasilewski, T.** *Bizancjum i słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków plitycznych i kulturnych*, Warszawa, 1972, p. 119; **История на България**, т. II, София, 1981, с. 214. Вж. също **Божилов, И., В. Гюзелев** *История* …, с. 170-171 и **Данчева-Василева, А.** *Пловдив* ..., с. 36-38. Отношение по този въпрос взема и Красимира Гагова, която също категорично отхвърля твърденията, че при управлението на Борис I българо-византийската граница била изместена към Стара планина – вж. **Гагова, К.** *Тракия* …, с. 41-42.

[27] Например в района на с. Дъбене, Карловско, на Котел, Сливен и др., за което свидетелстват откритите там византийски моливдовули от това време. Вж. **Jordanov, I.** *Corpus* …, no. no. 1442A, 1230, 2117.

[28] Вж. **Продолжатель Феофана** *Жизнеописания византийских царей*. Под ред. Я.Н. Любарского, Санкт-Петербург, 1992, с. 73. Непосредствено преди това искане на Борис I на територии от императрица Теодора, обосновано с недостига на земя за многобройните му поданици, в хронологичен план, според Продължителят на Теофан, е поставено и самото покръстване на Борис и победата му над въстаналите противници на християнството в България. Несъмнено в този случай византийският хронист смесва събитията от времето на Теодора със събитията, случили се едно десетилетие по-късно, когато е осъществено реалното покръстване на Борис I и на българската държава. Вж. също и **Jean Skylitzčs** *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet, Paris, 2003, p. 80-81.

[29] Относно датата на покръстването на България са изказани различни мнения и съществуват редица разногласия в научната литература, но несъмнено приносно в това отношение (и в същото време достатъчно цялостно обобщаващо различните мнения) е изследването на полския византинист Тадеуш Василевски – вж. **Василевски, Т.** *България и Византия IX-XIV в.*, София, 1997, с. 31-47.

[30] Според Т. Василевски издигането на статута на владетеля на България се е случило през 870 или в началото на 871 г., съдейки от писмо на император Людовик II, в което се посочва новата официална титулатура на Борис I. Въпросната промяна в статута на българския владетел е отразена и в титулуването му в папската кореспонденция през 70-те г. на IX в. Вж. **Василевски, Т.** *България и Византия* …, с. 23-25.

[31] Вж. и посочената по-горе в бел. 4 обзорна публикация (**Борисов, Б.** До тук стига България …).

ON THE PROBLEM OF THE BULGARIAN AND BYZANTINE POLITICAL AND TERRITORIAL PRESENCE IN NORTHERN THRACE IN THE 9 C. (WITH A VIEW TO SPHRAGISTIC DATA)

Nikolay Kanev

Abstract

The present article aims to examine the problem of the possible Byzantine presence in the territories of Northern Thrace after the middle of the 9th c. and to investigate the eventual causes for this. Archaeological excavations data relating to the 9th c. unambiguously suggest that the destructions of most of the fortresses and strong points by Khan Krum during the last years of his reign had been fatal and that there the fortifications hadn't been ever restored within the bounds of the 9th c. Roughly speaking, it seems undoubted that, from the beginning of the 9 c. onward, the territory of Bulgaria spread far to the south of the Balkan mountain, Bulgarian rule had replaced Byzantine in the better part of Northern Thrace and, from the beginning of the 30-es at the latest – in Plovdiv district as well.

At the same time, due mostly to Prof. Yordanov's successfully realized comprehensive corpus publication of the sphragistic material from Bulgaria we have at our disposal the information which the Byzantine molybdobulles give. Up to the present moment approximately one hundred ninth-century Byzantine lead seals from the territory of nowadays Bulgarian Thrace are known. One significant part of them is from territories in which the finding of Byzantine molybdobulle seems definitely at odds with their belonging to the Bulgarian state in this period. The geographical location of the seals that were discovered is quite varied and it includes regions which, at the time, consequently must have belonged to the Bulgarian state such as Sliven region, Kotel region, Karlovo region, etc. The article promotes a hypothesis which seeks to explain the contradiction regarding the Byzantine presence in Northern Thrace during this period.

ОТ МАНАСТИРА ПОЛИХРОН ДО СТОЛИЦАТА ПЛИСКА – 30-ГОДИШНОТО ПЪТУВАНЕ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ КЪМ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев

Създаването и разпространението на славянската писменост и книжнина е едно от най-значимите културни събития в историята на ранносредновековна Европа. Мястото и ролята, която България играе в този продължителен процес, е от решаващо значение за запазване на сътвореното от братята Константин-Кирил и Методий и техните най-близки ученици и сподвижници. Разпространението на Кирило-Методиевото дело преминава през няколко важни етапа, свързани с пътувания на неговите създатели и носители, с преодоляване на различни обективни и субективни препятствия и трудности, за да възтържествува сред народите на Източна Европа през средните векове. В настоящата работа ще стане дума за пътуванията и участниците в тях, свързани с първите, решаващи етапи на това дело, довели славянската писменост в Плиска на княз Борис Първи. В началото ще тръгнем от манастирите на малоазийския Олимп, за да преминем през Константинопол на път за моравската столица и после през Панония ще спрем във Венеция, където Кирил и Методий получават поканата на папа Николай I да посетят Рим. Във Вечния град ще оставим тленните останки на новопредставилия се Кирил и ще последваме Методий и неговите сподвижници към Велеград, а после заедно с прокудените от Великоморавия славянски учители ще пътуваме през брулените от нестихващи ветрове крайдунавски земи към пограничната българска крепост Белград. Оттам заедно с Климент, Наум и Ангеларий ще пристигнем през пролетта на 886 г. в българската столица Плиска при княз Борис, където славянската писменост най-сетне намира покоя и гостоприемството на новата си стара родина.

* * *

Най-напред ще се спрем на въпроса за съставянето на славянската азбука. Това само по себе си е един много обемен и сложен проблем, по-подробното навлизане в който би ни отвело далеч извън рамките на нашата работа. Поради тази причина ще се ограничим само до хронологията на интересуващите ни събития. Преди всичко трябва да се присъединим към становището, че славянската азбука е съставена преди княз Ростислав да се обърне през 862 г. към Византия с молба да му бъдат изпратени учители[1]. Да припомним казаното по този повод в глава XIV на Пространното Кирилово житие:

> „…Моравският княз Ростислав по Божие внушение направи съвет със своите князе и с моравците и изпрати [пратеници] при цар Михаил с тия думи: ‘Нашият народ се отметна от езичеството и държи християнския закон, но нямаме такъв учител, който да ни обяснява на наш език истинската християнска вяра, та и други страни, като видят това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител, защото от вас всякога изхожда добър закон за всички страни’.
>
> Царят свика съвет, повика Константин Философ и като го накара да изслуша тази молба, рече му: ‘Зная, Философе, че си уморен, но потребно е ти да отидеш

там, защото никой друг не може да свърши тази работа като тебе.' Философът отговори: 'Макар че съм уморен и болен телом, аз с радост ще отида там, стига само да имат писменост на своя език.' А царят му рече: 'И дядо ми, и баща ми, и мнозина други са търсили такова нещо, но не са намерили… Ако ти поискаш, това може да ти го даде Бог, който дава на всички ония, които се молят без съмнение, и отваря на ония, които чукат.'

Философът си отиде и според стария си обичай се отдаде на молитва заедно е другите си сътрудници. И Бог, който слуша молитвите на своите раби, скоро му яви това и той веднага състави азбуката… Царят се зарадва и прослави Бога със своите съветници. Той изпрати Философа с много дарове…"[2]

Молбата на княз Ростислав Моравски (846–870) е удобен повод за прилагане на практика на новата азбука[3]. Като едно от средствата за разрешаване на важния за Империята славянски въпрос, работата по изнамиране на писмена система и превеждане на някои литургически текстове на славянски език изглежда занимава управници и учени във Византия доста време преди 862 г. В този смисъл се тълкува цитираното място от XIV глава на Пространното Кирилово житие, където император Михаил III (842–867) съобщава на Константин-Кирил, че и дядо му, и баща му са се опитвали да създадат богослужебна книжнина на славянски език. Чудото с изнамирането на азбуката, в което житийните паметници виждат намесата на Бога, е нещо присъщо на съчинения от този жанр. Предполага се, че в двореца знаят за успешните опити на Константин-Кирил Философ и затова именно на него и брат му възлагат участие във византийската мисия в Моравия. Доказателства за това, че Кирил и Методий се посвещават ревностно на книжовни занимания още преди 862 г., се откриват в техните Пространни жития. В III глава на Пространното житие на Методий намираме сведения, че след като се замонашва[4], той започва усърдно да се занимава с книжовна дейност[5]. В тази работа се включва и Кирил наскоро след завръщането си от мисията при сарацините, както е отбелязано в VII глава на Пространното му житие: „…Той отиде в Олимп при брат си Методий и остана да живее там, отправяйки непрестанни молитви към Бога и беседвайки само с книгите. Денонощно се занимаваше с тях заедно с брат си…"[6]

Трябва да отбележим, че учениците, които Кирил и Методий имат при себе си, също участват по някакъв начин в работата по създаване и използване на славянската азбука, при съставяне и преписване на първите преводи, поради което след това ги виждаме заедно със своите учители и във Великоморавия, и в Панония при княз Коцел, и в Рим при папа Адриан II[7]. Тези ученици по всяка вероятност са набрани от средата на българските славяни, управлявани от Методий в качеството му на византийски военноадминистративен служител в повереното му от императора „славянско княжение"[8]. Това е една от причините след пропадането на Кирило-Методиевото дело в Моравия, те да се отправят да дирят спасение в България.

Що се отнася до времето, когато тази усилена съвместна работа на двамата братя и техните славянски ученици довежда до успешен резултат, трябва да се доверим на казаното от Черноризец Храбър в единствената запазена негова творба, „За буквите":

„…Ако запиташ славянските азбукарчета, като речеш: 'Кой ви е създал буквите или превел книгите?', всички знаят и в отговор ще рекат: 'Св. Константин Философ, наречен Кирил: той ни създаде азбуката и преведе книгите и брат му Методий'. И ако попиташ в кое време, то знаят и ще рекат, че през времето на гръцкия цар Михаил и на Борис, българския княз, и на Растица моравския княз и на Коцел блатненския княз, в годината 6363 от създаването на света."[9]

Годината 6363 от Сътворението по византийската ера отговаря на 855 г. от Рождество Христово. Известни уточнения изисква и въпросът, дали по това време двамата братя Константин-Кирил и Методий са вече в малоазийската планина Олимп. Трябва да припомним, че според Пространното житие на Методий (гл. III) по-възрастният брат внезапно напуща управлението на своето „княжение“ и става монах в някой от манастирите на планината Олимп в Мала Азия. Константин-Кирил се присъединява към него (Пространно житие на Кирил, гл. VII) след участието си в т.нар. Сарацинска мисия през 851 г.[10] Тази дълбока промяна в живота на двамата братя най-вероятно настъпва вследствие от пореднata житейска буря, сполетяла византийския дворец – насилственото сваляне от власт на всемогъщия до този момент регент на малолетния император Михаил III – логотета на дрома Теоктист, покровител на Кирил и Методий и може би дори техен сродник[11].

Много учени приемат за меродавни сведенията на Черноризец Храбър за годината на създаване на славянската азбука, но в същото време не възразяват срещу твърденията в различни специализирани византоложки издания, че превратът срещу съветника на императрица Теодора и главна фигура в регентството на малолетния Михаил III, логотетът на дрома Теоктист, е извършен на 15 март 856 г. Ако това наистина става през посочената година, то тогава нито Методий, нито Константин-Кирил Философ щяха да се намират през въпросната 855 г. в планината Олимп в Мала Азия. Не ни остава нищо друго, освен да приемем за по-достоверна датата на преврата срещу Теоктист, посочена от Фр. Алкен – 20 ноември 851 г.

* * *

С потеглянето на византийската мисия към столицата на Моравия започва период на изпитания за новосъздадената славянска писменост. Както вече стана дума, освен чисто религиозни, с тази мисия Империята си поставя и политически цели[12]. Международното положение в Средна Европа дава възможност на Византия да възстанови своето влияние в Среднодунавските славянски княжества. Владетелят на Моравия княз Ростислав умело използва междуособиците, предизвикани от бунта на Карломан в Източната марка, избухнал в 858 г. Той успява да постави Коцел (861–874), княза на Панония, в положение на зависимост и разпростира своята власт в неговата страна. До 863 г., когато усмирява непокорния си син, Лудвиг Немски (843–876) не може да се заеме с възстановяване на нарушеното статукво в Средна Европа. За да бъде сигурен с успеха си, той сключва договор с българския владетел княз Борис Първи (852–889).

Издигането на Моравия застрашава и българските интереси в тази част на Европа. Ростислав от своя страна се опитва по същото време да получи от папа Николай I (858-867) епископ, който да оглави църквата в Моравия и Панония, като бъде пряко подчинен на Рим[13]. Съюзът с Римската църква ще да бъде сигурна преграда срещу експанзията на немските мисионери, които заедно с християнството утвърждават и немското политическо влияние в съседните славянски страни. Папа Николай обаче не удовлетворява молбата на моравския княз. Това ще обтегне сериозно неговите отношения с германския император, който по това време е главна политическа опора на Римската църква в амбициите ѝ за вселенско господство. Като не получава това, което желае от папата, Ростислав се обръща със същата молба към Византия[14].

Заедно с религиозния си аспект неговата молба има и политическа страна. Осигуряването на един силен съюзник в тила на България дава възможност да се освободят всички сили за борба срещу германския император. За Византия германско-българският съюз представлява сериозна заплаха и предложението на Ростислав е прието със задоволство.

Но към 862–863 г. Империята е ангажирана в тежка война с арабите. Едва след техния разгром през есента на 863 г. срещу България са прехвърлени по-значителни войскови контингенти. Още през пролетта на същата година обаче към столицата на Моравия тръгва официална византийска делегация, в състава на която е и Кирил, заедно с брат си и техните ученици. Те носят вече готови преводи от гръцки на някои най-необходими богослужебни текстове. Езика на тези преводи говорят славяните от Солунската област и той явно не се различава чувствително от тогавашния диалект на моравските и панонските славяни.

През 864 г., въпреки че България е неутрализирана като негов съюзник[15], Лудвиг Немски успява да направи Ростислав свой васал. В условията на капитулацията изглежда не се предвижда изтегляне на византийската мисия, защото тя успешно приключва своята дейност и отпътува от страната през 867 г.[16] На път за Венеция, откъдето възнамеряват да си заминат по море[17], мисионерите са задържани от княз Коцел в Панония. Той също е много заинтересуван от разпространението на славянската писменост и богослужение в неговата страна. През няколкомесечния си престой Кирил и Методий обучават на славянско писмо и литургия петдесет ученици от Панония[18].

Папа Николай I следи внимателно тези събития[19] и си дава сметка, че византийската мисия едва ли би пристигнала в Моравия, ако той не бе отказал да удовлетвори молбата на княз Ростислав през 861–862 г.[20] Римският първосвещеник изпраща покана до двамата братя да го посетят и тази покана ги заварва във Венеция[21]. Вероятно поради престоя в Панония те пропускат удобното за плаване по море време и приемат поканата на папата. В Рим мисионерите заварват на престола новия папа Адриан II, избран на 14 декември на мястото на починалия на 11 ноември същата година Николай I. Византийските мисионери са посрещнати тържествено в Рим, за което определена роля изиграват носените от тях мощи на св. Климент Римски. Новият папа освещава с подобаваща церемония славянските богослужебни книги и славянска литургия е отслужена в пет храма на Вечния град. Папата нарежда на двама епископи да посветят някои от учениците на Кирил и Методий в духовен сан.

Смъртта на Константин-Кирил на 14 февруари 869 г. и промените във Византия от края на 867 г.[22] изменят първоначалните планове на Методий и неговите спътници. За това допринесло и новото развитие на отношенията между Римската и Константинополската църква. След замяната на патриарх Фотий от Игнатий двете църкви поемат курс на сближаване и изглаждане на възникналите помежду им конфликти. Същевременно Адриан обявява славянската писменост и литургия под своя закрила и ги прави мощно оръжие срещу амбициите на германските епископи. Той се възползва от нарасналото значение на Моравия и Панония в международните отношения и поставя Методий за техен архиепископ, като по този начин откъсва тези области от диоцеза на баварските епископи[23].

Междувременно Методий е осъден от германските епископи и от краля, защото светителства в чужд диоцез (870 г.). След като е освободен три години по-късно, с възстановени права, Методий прекарва последните години от своя живот в непрекъснати борби за запазване на славянската литургия и независимостта на своята епархия от посегателствата на германското духовенство[24]. В разгорещените диспути с баварските мисионери вземат участие и по-изтъкнатите от неговите ученици. Зад споровете по догматични въпроси се крие решимостта на баварските епископи да си възвърнат отнетите позиции в съседните славянски страни. В постоянните прения с немците, които продължават с нова сила след смъртта на Методий (6 април 885 г.), особено вещи се показват Климент и Горазд, които стават изразители на позицията на антигермански настроената част от моравското духовенство[25].

Тук възниква въпросът за статута на първите Методиеви сътрудници по време на неговия епископат. Липсата на изрични свидетелства в изворите предизвиква появата на различни мнения. Н. Туницки[26] смята, че Методий е подпомаган от викарни или суфраганни епископи, един, от които е Климент – бъдещият епископ на Българската църква и първоучител на българския народ. Основания за това предположение той намира в Краткото житие на светеца[27], където се споменава, че Климент е назначен от Методий за епископ на Илирик и на българския народ. Към това се добавя и фактът, че в края на IX в. Моравският диоцез е управляван от един архиепископ с помощта на трима епископи[28]. Ив. Снегаров вижда помощниците на Методий в ролята на църковни учители в различните области на диоцеза, с което те подпомагат дейността отначало на Кирил и Методий, а след това на Методий като глава на църквата в Моравия[29]. Това мнение ни изглежда по-правдоподобно, а и буквално същото се твърди и за тяхната служба на учители в Пространното Климентово житие (парагр. 35). След пристигането си в България Климент и Наум са натоварени със същите задачи – да проповядват и утвърждават християнството сред народа, да разпространяват славянската писменост и литургия. Едва седем години по-късно Климент е издигнат за първия епископ, служещ на български език.

След смъртта на Методий немското духовенство начело с Вихинг, епископ на Нитра, бързо се справя с привържениците на славянската кауза в Моравия. Новият папа Стефан V (от септември 885 г.) разчита много на германския крал при закрепването си на папския престол. Моравският княз Светополк (детронирал чичо си Ростислав в 870 г.) има редица причини да предпочете за архиепископ Вихинг пред Методиевия ученик, моравеца Горазд. Ето защо за кратко време Кирило-Методиевото дело в Моравия е почти напълно унищожено[30]. В Пространното Климентово житие са отразени някои подробности за гоненията срещу по-старите Методиеви ученици, които имат звание „учители“, а за по-младите се споменава в Първото старобългарско Наумово житие[31].

По-младите Методиеви ученици са продадени в робство, имуществото им е разграбено. По-възрастните, учителите, са арестувани и хвърлени в затвора. Житиеписецът подчертава, че мъченията, на които те са подложени, се вършат от немците без знанието на княз Светополк, който не би допуснал това от уважение към „светите мъже“. Това кара някои учени да предполагат, че Климент и неговите другари са затворени в Нитра, резиденцията на Вихинг, където неговата власт е най-силна и немският елемент по-значителен[32]. Въпреки всичко, недоволството от този произвол не му позволява дълго да държи славянските учители в окови. По негова заповед наемници немци ги откарват към различни части от границата на страната и ги прогонват, като ги подлагат на унижения и изтезания. Тези събития се разиграват вероятно през късната есен на 885 г., понеже папа Стефан, който се намесва решително в църковните работи на Моравия в полза на Вихинг, заема папския престол през септември същата година. Описанието на сезона, през който Климент и неговите другари са изгонени от Моравия, както е запазено в Пространното му житие, подкрепя това предположение[33].

* * *

С пристигането на прогонените от Великоморавия Кирило-Методиеви ученици в България започва нов важен период от историята на славянската писменост. В Пространното житие на Климент Охридски е описан в общи линии пътят, по който той заедно с двама свои другари, Наум и Ангеларий, се добира до пределите на страната[34]. Някои допълнителни сведения се намират във Второто старобългарско Наумово житие[35].

Задържаните славянски учители са изгонени от пределите на Моравия от войниците на Вихинг. Те копнеят да намерят убежище в съседна България. За да постигнат своята цел невредими, решават да се разделят на малки групички и по различни пътища да достигнат България. Тук забелязваме, че за автора на Пространното житие не е известно какво се случва с останалите (освен Климент, Наум и Ангеларий) учители, или пък той решава да не отделя повече място за тях в своето повествование, като споменава неопределено: „Така те били принудени да се разделят един от друг и се пръснали на различни страни, и това по волята на Бога, за да се привлекат повече области в кръга на евангелското учение.“[36]

Наумовият житиеписец не се задоволява с този неопределен израз и решава да конкретизира действията на прогонените учители по следния начин: „Те дадоха [на народа] и благослов, и радост и сетне се разпръснаха – едни по Мизия, а други по Далмация и Дакия и навсякъде преумножиха стократно словото Божие.“[37]

Сравняването на двата текста предизвиква някои размисли. На пръв поглед имаме работа с едно обикновено разместване на събитията в разказа – нещо обикновено за компилативната литература. В Пространното Климентово житие се споменава, че разпръсването на учителите става още на път от Моравия за България, а според Наумовия житиеписец това става в Белград. В първия случай само трима учители пристигнат в България – Климент, Наум и Ангеларий, а във втория – повечето от тях, тъй като визираните в житието територии, обозначени с имената на някогашните римски провинции Мизия и Дакия, по онова време са част от територията на българската държава.

Не е ясно откъде сведенията за пристигане на повече учители в България са попаднали във Второто Наумово житие. При липсата на други изворови данни можем да предположим, че тези известия отразяват най-общо разпръсването на част от Кирило-Методиевите ученици от Моравия в източна и южна посока, но при всички случаи броят на Методиевите помощници в пропагандирането и разпространението на славянската просвета и богослужение между среднодунавските славяни ще да са много повече от канонизираните от житиеписците петима по-млади Седмочисленици.

Да не забравяме и факта, че Пространното Климентово житие има за цел да постави ударението върху главния герой на повествованието – свети Климент и споменаването на Наум и Ангеларий (а и на другите неназовани по име учители) вероятно се дължи единствено на силната традиция на използваните от Теофилакт, но недостигнали до нас извори от епохата, като например първата част от най-старото житие на свети Наум и други подобни.

Пътят на Климент и неговите другари от Моравия към България може приблизително да бъде очертан по следния начин. Преди всичко съществуват предположения, че учителите са затворени в Нитра, а не във Велеград[38]. Независимо кое становище е по-правилно, най-краткият път до границата е този, който води към Дунава. По онова време границата между Моравия и България върви по средното течение на тази река от големия завой, който прави в южна посока при днешния унгарски град Вац[39]. От сведенията на житиеписеца не може със сигурност да се възстанови маршрутът на изгнаниците, но много е вероятно те да са се спуснали по долината между р.Тиса и Дунава и някъде при водослива на двете реки да са преминали Дунава на сал. Така се озовават в близост до важната българска крепост Белград, където е резиденцията на княжеския областен наместник в тази част на страната.

От изложените сведения, които притежаваме, трудно може да се определи защо Климент и другите учители „закопнели за България, за България си мислели и се надява-

ли, че България е готова да им даде спокойствие“. Н. Туницки[40] изтъква на преден план възможните връзки между българското и моравското духовенство, стимулирани от Византия. Освен това той взема предвид географската близост на двете страни и най-накрая възможния стремеж на учителите към завръщане в родния край. В. Златарски[41] приема причините, изтъкнати от Н. Туницки, но извежда на първо място факта, че Методиевите ученици знаят от своя учител за желанието на княз Борис да има в страната си славянски духовници и учители. За това желание на княза Методий научава на връщане от Константинопол в Моравия през 882 г., когато според В. Златарски той минава през България. Ив. Снегаров[42] се спира подробно на всички горепосочени мнения и след критичен анализ стига до заключението, че Климент и другарите му търсят убежище в България главно поради една причина: „Защото в нея (в България – бел. моя, И. И.) отдавна са влизали неговите съплеменници (македонските славяни) и е почувствал непреодолим дълг да поработи за просвещението на своето отечество“.

При наличните извори едно такова становище ни изглежда малко едностранчиво. След изгонването на Методиевите ученици от Моравия тези от тях, които имат длъжност учители и които пристигат тук като византийски мисионери, естествено търсят най-бързия и най-сигурен път за връщане във Византия. На тях им са добре известни както църковното положение в България, така и събитията, които се разиграват там след покръстването на страната. След Константинополския събор от 869-870 г. в България отново проповядват византийски мисионери, а църковното управление е в ръцете на византийски епископи[43]. Политическите отношения с Византия са добросъседски и ненарушавани след сключването на „дълбокия мир“ в 864 г.[44] Всичко това показва, че за тях не може да има съмнение, че пътят през България е безопасен. Като се прибави и фактът, че Моравия и България имат по онова време обща граница, става ясно защо изгонените учители потърсват пътя към Дунава. Съображението, че те произхождат от краища, които сега влизат в границите на България и че като български славяни по рождение у тях се появява чувство за дълг към своите единоплеменници е правилно. То обаче имало значение за Климент и неговите другари не когато избират път за бягство от Моравия, а когато решават дали да приемат предложението на княз Борис и да се отдадат на просветителско-проповедническа дейност в България.

По своя път в междуречието на Дунав и Тиса Климент и неговите спътници стигат до Белград. Вестта за тях бързо стига до боритаркана, наместник на княз Борис[45]. Климентовият житиеписец съобщава, че управителят на Белград решава да изпрати тримата учители при княз Борис, защото знае, че той „жадува за такива хора“ и „че тези люде са именно такива, за каквито той (княз Борис – бел. моя, И. И.) силно копнеел“.[46]

Това известие дава основание да се направят някои изводи за състоянието на църковните дела в България след повторното ѝ преминаване под върховенството на Константинополската патриаршия през 870 г.[47] Преди всичко става ясно, че княз Борис желае да приеме в страната си учители, които да подготвят българоезично духовенство и богослужебна книжнина на български за нуждите на народната просвета и църковна практика. Изглежда дейността на гръцкото духовенство начело е архиепископ Йосиф (Стефан) не оправдава очакванията на българския владетел. Езиковата бариера и незатихналата напълно етническа ненавист към византийците забавят процеса на християнизация на българския народ, а с това се затрудняват постигането на целите, набелязани от княза при приемане на християнството. Освен това византийското духовенство работи за привличането на България в сферата на т.нар. Византийска общност – политика, която в Константинопол провеждат с голяма настойчивост.

Това засилва политическото влияние на Византия в страната. Княз Борис си дава ясна сметка за опасността от разширяващото се византийско проникване и търси изход в различни посоки. Преди всичко той постига автономия за Българската църква, което е резултат от няколкогодишна дипломатическа борба с римските папи и Константинополските патриарси. От друга страна той използва всеки удобен случай да издига в духовната йерархия лица от български произход и полага грижи за подготовката на духовници от средата на българската младеж, които да спомогнат за „побългаряване“ на манастирите и църквите в страната. Плановете на княза обаче не могат да се реализират без наличието на един многоброен и добре обучен български клир, разполагащ с преведени на български език литургически книги. Само с тези средства би било възможно елиминирането на опасните последици от византийското влияние. Всичко това обаче не може да стане без в страната да работят способни учители, запознати и участвали в духовно-просветната дейност на Кирил и Методий, които да разгърнат подобна просветна и книжовна дейност и в България.

През 60-те години на IX в. в Моравия е обучен славянски клир, преведени са и разпространени литургически книги. Дейността на Кирил и Методий е следена внимателно и от немските епископи, и от римския папа, и от славянските владетели в Централна Европа. Не можем да си представим, че блестящата през IX в. българска дипломация не е осведомена за това широко известно събитие в живота на средновековна Европа. Още повече, че по време на престоя на Кирил и Методий в Рим там пребивава като пратеник българският дипломат кавхан Петър, пристигнал през февруари 868 г. заедно с епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски[48]. Тук те заварват славянските първоучители, а епископ Формоза участва при ръкополагането на няколко техни ученици (сред които най-вероятно са Горазд, Климент и Наум) в духовен сан[49].

Тези факти показват, че княз Борис узнава за дейността на Кирил и Методий, ако не още от самото начало, то поне през 868 г., когато кавхан Петър се завръща от Рим. Предполага се, че папа Адриан II е близо до мисълта да въведе в България славянската литургия с цел да затвърди влиянието си в страната[50]. Само внезапната промяна в отношенията между Рим и България, настъпила след събора в Константинопол от 869–870 г., попречва на това. По-късно допускането на такава привилегия се струва твърде опасно на Римската църква. С възкачването си на престола през септември 885 г. папа Стефан V дава нареждане да се прекрати славянското богослужение в Моравия под заплаха от отлъчване[51].

За отношението на Рим към славянската литургия е твърде показателен още един факт. В многобройните си опити да върне България в лоното на Римската църква папа Йоан VIII (872–882) нито веднъж не намеква за допускане на славянска литургия в България[52]. Това, което дръзва да направи патриарх Фотий, изпращайки славянските първоучители в Моравия, изглежда недопустимо за Рим дори и да обещава успех в борбата за спечелване на българския диоцез.

Но онова, което прави с користни цели в Моравия, в България Византия едва ли има намерение да допусне[53]. Поради това плановете на княз Борис остават все още без реализация. Своевременно той следи внимателно положението в Средноевропейските славянски княжества, където съществува вече славянско духовенство и преведени богослужебни книги. След идването на власт в Моравия на княз Светополк през 870 г. и завладяването на Панония от Арнулф, влиянието на германското духовенство в тези страни нараства. Подготвя се свирепа разправа с радетелите на славянската кауза. Очаквайки тези събития, княз Борис изглежда дава някакви разпореждания на своите наместници в

северозападните провинции на страната. В резултат на това боритарканът в Белград знае за желанието на княза да има при себе си учители от средата на действащите в Моравия Кирило-Методиеви ученици.

Някои учени предполагат, че при пътуването си до Константинопол Методий се среща с княз Борис[54]. При тази среща българският владетел се запознава по-подробно с дейността на славянската духовно-просветна школа в Моравия и споделя с Методий своето желание да приеме славянски учители в България, снабдени с преведени от гръцки богослужебни книги.

Добрите отношения между България и Византия през това време позволяват да се предположи, че Методий избира сухоземния път през България. За това обаче липсват конкретни данни в изворите. Още повече отношенията между България и Моравия са обтегнати през 882 г. във връзка с помощта, оказвана от български войски на Арнулф, управителя на Панония и Каринтия, в похода му срещу княз Светополк[55]. Това обстоятелство сигурно кара Методий да избере обиколен път към византийската столица[56]. Не бива да се забравя, че за византийските официални лица винаги по-безопасен изглежда пътят по море. Добър пример за това е пътуването, предприето от Кирил и Методий през 867 г. от Великоморавия за Константинопол с цел посвещаване в духовен сан на някои от техните най-подготвени ученици. То е планирано да продължи от Венеция с кораб и завършва поради конюнктурни причини в Рим при папа Адриан II, а не във византийската столица.

И така трагичните за славянската просвета в Моравия събития, развили се през есента на 885 г., стават причина трима славянски учители да подирят убежище в България и да се озоват в двора на българския княз. Това са, както вече стана дума, Климент, Наум и Ангеларий. Тук трябва да спомена едно схващане, според което преди тази дата в България вече има книжовници, разпространяващи славянската писменост. Поддържано в миналото от Н. Туницки, Ал. Теодоров–Балан и В. Златарски, то получава ново развитие в работите на Ем. Георгиев[57]. Още на времето Ив. Снегаров[58] се обявява против това схващане като изтъква, че княз Борис не знае за съществуването на славянска грамотност в своята страна. В противен случай той едва ли би пропуснал възможността да се възползва от този факт в реализиране на своите планове. Посрещането на Климент, Наум и Ангеларий в столицата Плиска е едно неоспоримо доказателство, че едва с тяхното пристигане в България княз Борис получава възможност да осъществи своите стремежи – побългаряване на църковния клир и развиване на просветна и книжовна дейност в страната[59].

Сърдечният прием, оказан на Климент и неговите спътници в Плиска, е описан подробно в Пространното му житие. Това е единственият извор за престоя на нашия просветител в Плиска. В глава XVI от житието четем:

> "Като пристигнали при Борис и били посрещнати с почит и както подобава на уважавани във всяко отношение и достопочтени хора, помолили ги да разкажат за себе си. Те описали всичко от начало до край, без да пропуснат нищо. Като чул това, владетелят горещо благодарил на Бога, че изпратил такива свои служители за благодетели на България и че го дарил с такива учители и устроители на вярата (1 Сол. 3, 10) – не случайни хора, а изповедници и мъченици. Като им дал одежди, подходящи за свещеници, и ги приел с всевъзможни почести, той наредил да им се дадат жилища, определени за първите му приятели. Князът задоволил техните нужди с голяма разточителност, понеже знаел, че и най-малката телесна грижа отклонява разсъжденията на ума и до голяма степен отнема времето, посвещавано на Бога. Него пък самия го обхванало силно желание всекидневно да беседва с тях и да научава от тях стари истории и жития на светци и да чете чрез техните уста Писанията."[60]

Един момент в това известие се нуждае от по-подробно разглеждане. Това е силното желание на княз Борис за ежедневни разговори с новодошлите учители. Всички изследвачи на текста приемат, че тези разговори по своето съдържание са не толкова религиозни, колкото светски. Обсъждан е планът на княза за създаване на грамотно българско духовенство и снабдяването му с необходимите литургически книги на роден език. Ако в това се състои подготовката за изграждане на българска църква и просвета, то следва практическото реализиране на тази нелека задача.

Друг момент от цитирания източник, който предизвика доста спорове, е известието, че „светците… странели от многолюдието, като същевременно се стараели да вършат онова, което е приятно на княза и не се решавали да посещават домовете на мнозина, освен, ако не им разрешавал онзи боголюбив княз.“[61]

От това известие на житиеписеца личи, че пребиваването на тримата учители в Плиска не е съпроводено с големи публични изяви. Приближените на княз Борис, които са допускани на срещи с учителите, както и тези, които последните посещават в домовете им, е тесен кръг от близки на княза хора. Двама от тези най-приближени сановници са Есхач и Чеслав. Задачите, които се възлагат на Климент и неговите другари, изискват явно намаляване до минимум на времето, прекарано от тях в срещи и разговори с представители на столичната общественост. Едни учени предполагат, че тези мерки са необходими за предпазване на започнатото дело от отрицателно настроеното столично болярство[62]. Други смятат, че княз Борис държи плановете му да останат неизвестни на гръцкото духовенство, заемащо по онова време най-важните постове в българската църковна йерархия[63].

Въз основа на нашия извор не можем да твърдим, че пристигането на тримата учители е запазено в пълна тайна. Срещу това говорят сведенията, че те са обект на чести посещения и сами правят такива, макар и в тесен кръг. Известните ограничения в това отношение могат да се тълкуват по-скоро като предпазна мярка за осигуряване на повече време, необходимо за обсъждане на споменатите важни въпроси с княза и неговия съвет. А големия интерес, с който столичната общественост посреща вестта за пристигането на Климент и неговите спътници, заплашва да отнеме всичкото им време. Изглежда всеки иска да види и чуе тримата учители, чийто живот, посветен на едно голямо дело, предизвиква сред народа оправдан интерес и дълбоко уважение към тях.

Не ни се струва вероятно княз Борис да се страхува от интригите на византийското духовенство в България. Споменът за прогонването на византийския клир през 866 г.[64] е още пресен, а и в Рим нямат намерение да се отказват от борбата за спечелване на българския диоцез. Както през 866 г., така и сега – двадесет години по-късно, Византия не може да разчита на политически или военен натиск. Поради това в Константинопол едва ли биха се решили на действия, заплашващи спечеленото с толкова труд влияние в България. Нямаме сведения Византия да се противопоставя по някакъв начин и на последвалото „побългаряване“ на българската църковна организация, което за кратко време променя етническия облик на българското духовенство.

Приблизително по същото време, когато в Плиска се обсъжда как да се постави началото на мащабна просветна дейност, в България пристигат някои от по-младите Методиеви ученици, които са продадени в робство на евреите в Моравия след разгрома на славянската просвета от германското духовенство. В Първото старобългарско Наумово житие се описва подробно как те попадат на робския пазар във Венеция и как един пратеник на византийския император, намиращ се там по работа, ги откупува. Като пристигат при Василий I Македонец (867–886), „пак ги поставиха на техните чинове и санове – презви-

тери и дякони – както бяха по-рано, и им дадоха заплати. И никой не умря в робство, но едни, покровителствани от царете, се успокоиха в Константиновия град, а другите, които дойдоха в българската земя, с велика чест намериха покой“[65].

* * *

Така в общи линии завършва продължилото повече от тридесет години пътуване или по-скоро завръщане на славянската писменост в земята на нейното рождение. По време на това изпълнено с превратности пътуване тя преживява сложна метаморфоза: говорът на славяните от Солунско задал нормите на класическия за южните и източните славяни старобългарски книжовен език, а създадената през тези и следващите няколко десетилетия старобългарска книжнина става третата класическа литература в историята на Европа.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Bury, J.** *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802-867)*, London, 1912, p. 392-401; **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски. – *ГСУ-БФ*, IV, 1927, с. 233; **Дуйчев, Ив.** Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. – *ИИБИ*, 7, 1957, 257-263. Подобно е и мнението на **Ем. Георгиев** (*Разцветът на българската литература в IX-X век*. С., 1962, 46-55), макар че неговите схващания за т.нар. Брегалнишка книжовна школа не могат да се приемат. Не може да се докаже и преминаването на Методий през България в 863 г. като член на византийската мисия за Моравия. Вж. още: **Петров, П.** Историческите основи на Кирило-Методиевото дело. – *Сб. 1100 г. славянска писменост*, С., 1963, с. 79; **Ангелов, Б.** Някои проблеми на Кирило-Методиевото дело. – *Константин-Кирил Философ*, Сборник статии. С., 1971, с. 217; *История на България*, т. II, 244-245; *История на България в три тома, т. 1, История на средновековна България, VII-XIV в.*, С. 1999, 196-211 (автор **В. Гюзелев**). Срещу т.нар. „мисионерска дейност на Кирил и Методий по Брегалница“ се обявяват **В. Гюзелев** (*Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*. С., 1969, 234-235), **Л. Грашева** (*Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 1-4, С., 1985-2003, т. 1, статията „Брегалнишка мисия“) и др.

[2] **Климент Охридски**, *Събрани съчинения*, т. 3, С. 1973, 135-136.

[3] Вж. статията на **Г. Сотиров** „Моравска мисия“ в *Кирило-Методиевска енциклопедия (КМЕ)*, т. 2, 732-740.

[4] Това вероятно станало в манастира Полихрон на малоазийския Олимп, където по-късно – след Хазарската мисия през 860-861 г. – според гл. IV от Пространното му житие – Методий, по настояване на императора, бил избран за игумен. За значението на манастирите на планината Олимп в Мала Азия като книжовен и монашески център вж.: **Dvornik, Fr.** *Les légends de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, p. 114-117; **Janin, R.** *Les églises et les monastéres des grands centres byzantines,* Paris, 1975, p. 127-191.

[5] **Климент Охридски**, *Събрани съчинения*, т. 3, с. 198.

[6] Пак там, с. 126.

[7] Свидетелства за това намираме в: Пространното Кирилово житие, гл. XIV (**Климент Охридски**, *Събрани съчинения*, т. 3, с. 104), Пространното Методиево житие, гл. V (пак там, с. 188), Пространното Климентово житие, парагр. 65 (*ГИБИ*, т. IX/2, с. 35).

[8] За повече подробности, свързани с този епизод от кариерата на св. Методий, вж. статията „Методий“ в *КМЕ*, т. 2, 634-635 (автор **Св. Николова**).

[9] *Стара българска литература (по-нататък – СБЛ)*, т. 1-5, С., 1981-1992, т. 2, Ораторска проза, с. 29.

[10] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantin-Cyril and Methodius*, Brunswick, N. Y., 1970, p. 285-296. Някои уточнения във връзка с тази мисия вж. в **Lemerle, P.** *Le premier humanisme byzantine. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance dès origines au Xe siècle*, Paris, 1971, p. 179-183.

[11] За тези събития има различни мнения. Едни приемат датировката на **Bury, J.** *A History of the Eastern Roman Empire*, p. 469-471, че превратът бил извършен на 15 март 856 г., а други, че това е станало на 20 ноември 851 г. (Ср.: **Halkin, F.** Trois dates historiques precisées grace au synaxaire. – *Byz*, 24, 1954, p. 11-14.)

[12] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. II, фотот. изд., С. 1971, с. 40-46; **Dvornik, Fr.** *Les légends de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933, p. 226-235; *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 98-107; **Petrov, P.** La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IX-e siècle et la conversion des Bulgares, – *BBg*, 2, 1966, p. 43-47.

[13] Пространно житие на Методий, гл. VIII (**Климент Охридски**, *Събрани съчинения*, т. 3, с. 188-189); **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 102.

[14] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, pp. 104, 108.

[15] Вж. за тези събития по-подробно в КМЕ, т. 2, статията „Лудвиг Немски", автор **М. Йонов** и в т. 3 на същата енциклопедия статията „Ростислав", автор **А. Стойкова**.

[16] Тази дата се определя от факта, че на връщане от Моравия двамата братя получили покана от папа Николай I (починал на 13 ноември 867 г.) да посетят Рим, а когато те пристигнали там, били посрещнати от новия папа Адриан II (на престола от 14 декември 867 г). Това показва, че мисионерите напуснали Моравия през лятото на 867 г., престояли няколко месеца при княз Коцел в Панония, а през есента на същата година били вече във Венеция.

[17] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 136.

[18] Пространно житие на Кирил, гл. XV (**Климент Охридски**, *Събрани съчинения*, т. 3, с. 105).

[19] **Dvornik, Fr.** Byzantine Missions among the Slavs, p. 131-159.

[20] Пак там, 134-135. Тази датировка се получава, като се имат пред вид следните обстоятелства. Княз Ростислав се почувствал достатъчно силен да поиска от папата уреждане на независима от немските епископи Моравска църква. Това било възможно само след 861 г., когато властта му се разпространила и върху Панония, а Лудвиг Немски трябвало да се бори срещу въстаналия си син Карломан. Като имаме предвид, че през 862 г. Ростислав се обърнал вече със същата молба (да получи славянски учители) към Византия, остава интервалът между 861 и 862 г., в който той е можел да поиска това от Рим.

[21] Събитията, станали в Рим по време на престоя на Кирил и Методий, са отразени в следните по-главни извори: Пространно житие на Кирил, гл. XVII, XVIII (**Климент Охридски**, Събрани съчинения, т. 3, 107-109); Пространно житие на Методий, гл. VI-VIII (пак там, 188-189); Италианска легенда, гл. VIII-XII (**Meyvaert, P. et P. Devos,** Trios énigmes cyrillo-méthodiennes de la „Légende Italique", resolues grâce ŕ un document inédit – *AnBoll*, 73, 1955, № 3-4, p. 375-461 (=ЛИБИ, т. II, 294-302); Пространно житие на Климент, гл. III (ГИБИ, т. IX/2, 13-15).

[22] **Bury, J.** *A History of the Eastern Roman Empire*, p. 161-179; **Dvornik, Fr.** *The Photian Schysm – History and Legend*, Cambridge, 1948, p. 91-131; **Острогорски, Г.** *История на византийската държава*, с. 298-309.

[23] Баварските епископи незабавно реагирали, като изпратили един „меморандум" в Рим, в който апелирали за поправяне на тази несправедливост спрямо тях. Този извор е известен под името De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus (**Kos, M.** Conversio Bagoariorum et Carantanorum. – RZD, 9, 1963, p. 140) (=*ЛИБИ*, II, 132-135).

[24] Освобождаването на Методий от затвора и възстановяването на неговите епископски права е станало през 873 г., след намесата на папа Йоан VIII. За това свидетелстват запазените папски писма до баварските епископи и инструкциите до епископ Павел Анконски, негов легат при германския император, който трябвало да осигури изпълнението на папското нареждане. (**Johannis VIII papae** *Epistolae*, 281-286). (=*ЛИБИ*, II, 138-144.)

[25] *ГИБИ*, т. IX/2, 20-24. Трябва да се има предвид, че Теофилакт Охридски умишлено е поставил в центъра на догматичните спорове между немското духовенство и учениците на Методий

въпроса за изхождението на Светия Дух. Основен мотив за тези борби в действителност били въведените от Кирил и Методий славянско богослужение и просвета, както и накърнените интереси на немското духовенство, което смятало околните славянски страни за своя мисионерска територия, незаконно заета от Методий и неговите последователи и ученици.

[26] **Туницкий, Н.** *Св. Климент, епископ словенский*, с.119.

[27] **Милев, Ал.** *Гръцките жития на Климент Охридски*, с.176.

[28] **Теодоров–Балан, Ал.** *Кирил и Методий*, С. 1920-1934, ч. II, с. 237: Писмо на Дитмар Залцбургски и други баварски епископи до папа Йоан IX.

[29] **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски, с. 237-238.

[30] За остатъците от Кирило-Методиевото дело в земите на западните славяни вж.: **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 194-244.

[31] *ГИБИ*, т. IX/2, с. 25-28; СБЛ, т. 4, Жития, с. 80.

[32] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 193; **Ив. Снегаров** (Българският първоучител св. Климент Охридски, с. 254) споделя мнението на **Н. Туницки** (*Св. Климент епископ словенский, его жизнь и просветительная деятельность*, Сергиев Посад, 1913, с. 144), че гоненията на Методиевите ученици наистина били предприети от Викинг в отсъствието на княз Светополк.

[33] ГИБИ, т. IX/2, с. 27-28; **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски, с. 254.

[34] ГИБИ, т. IX/2, с. 28-30.

[35] СБЛ, т. 4, Жития, с. 82-83.

[36] ГИБИ, т. IX/2, с. 28.

[37] СБЛ, т. 4, Жития, с. 83.

[38] **Dvornik, Fr.** Byzantine Missions among the Slavs, p. 193.

[39] **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава, ч. I. 681-1018, С., 1979, с. 41.

[40] **Туницкий, Н.** *Св. Климент, епископ словенский*, с. 149-150.

[41] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. II, с. 227-228.

[42] **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски, с. 249-255.

[43] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, с. 246-258.

[44] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. II, с. 248.

[45] Във Второто Наумово житие управителят на Белград е наречен княз Радислав (СБЛ, т. 4, Жития, с. 83).

[46] *ГИБИ*, т. IX/2, с. 30.

[47] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, с. 324-334.

[48] Пак там, с. 233.

[49] **Климент Охридски**, Събрани съчинения, т. 3, с. 108.

[50] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 148; **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, 335-337.

[51] **Stephani V papae** *Epistolae*, 352-353 (= *ЛИБИ*, II, 289-291).

[52] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, 260-290. Писмата, които папата изпратил в България, са посочени в бел. 68.

[53] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. III, с. 213; **Ангелов, Д.** Кирил и Методий и византийската култура и политика. – *Сб. 1100 г. славянска писменост*, 64-66; **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, с. 66. **Фр. Дворник** (*Byzantine Missions among the Slavs*, p. 173) смята, че Византия имала интерес да запознае княз Борис с делото на Кирил и Методий. Според **Ем. Георгиев** (*Разцветът на българската литература в IX-X век*, 61-65) Византия изпълнила желанието на българския владетел като му изпратила задържаните през 881-882 г. Методиеви ученици – презвитер и дякон, заедно със славянските литургически книги, намиращи се в тях.

[54] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. III, 226-227.

[55] **Annales Fuldenses**, p. 112 (= *ЛИБИ*, II, с. 46); **Ив. Дуйчев** (Връзки между чехи, словаци и българи през средновековието. – Българско средновековие, С., 1972, с. 355) посочва за похода на българските войски срещу Светополк годината 881. В История на България, т. II, с. 236 и в *История на България* в три тома, т. 1, 191-192 (автор **В. Гюзелев**), е отбелязана 883 г.

[56] **Dvornik, Fr.** *Byzantine Missions among the Slavs*, p. 173-174.

[57] **Георгиев, Ем.** *Разцветът на българската литература в IX-X век*, с.58.

[58] **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски, 255-258, с преглед на по-старите схващания.

[59] Към мнението на **Ив. Снегаров** по-късно се присъедини и **В. Гюзелев** (*Княз Борис Първи*, 334-335).

[60] *ГИБИ,* т. IX/2, с. 30.

[61] Пак там, с. 31.

[62] **Туницкий, Н.** *Св. Климент, епископ словенский*, 163-164, 166; **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски, с. 259.

[63] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, 345-346.

[64] **Anastasii Bibliothecarii** *Vita Nicolai I papae*, § 609 (= ЛИБИ, II, с. 185). Политическото лавиране на княз Борис между Римската и Константинополската църква от втората половина на 866 г. нататък са анализирани от **В. Гюзелев** в *История на България* в три тома, т. 1, с. 177 и сл.

[65] *СБЛ*, т. 4, Жития, с. 80.

FROM THE POLYCHRON MONASTERY TO THE CAPITAL PLISKA: THE 30-YEAR LONG VOYAGE OF SLAVIC ALPHABET TO MEDIAEVAL BULGARIA

Ilia Iliev

Abstract

The creation of the glagolitic alphabet by the Constantine-Cyril and his brother Methodius and the origin of Slavic literature is regarded as one of cultural events in early mediaeval history, fundamental to the making of Europe after the Dark Ages. Bulgaria plays a leading role in the process and provides asylum to the adherents and disciples of SS. Cyril and Methodius – Clement, Naum and Angelarius, as well as to many others that remained anonymous.

This paper deals with the travels of the main participants in the creation and dissemination of the Slavic alphabet and liturgical texts during the first three decades after their origin in 855. In order to follow SS. Cyril and Methodius and their disciples we have to visit Polychron monastery at Mont Olympus in Asia Minor, Great Moravia's capital Velegrad, Rome during the pontificate of Pope Adrian II, and finally Pliska, where Slavic alphabet and apostles were kindly welcomed by prince Boris of Bulgaria and find their real motherland.

THE OHRID BISHOPRIC IN THE IXTH CENTURY

Toni Filiposki

Christianity in Ohrid has been present for a long time and throughout history it has appeared in various forms and with different intensity. The missionary work of St. Erazmus of Lychnidos (late 3rd century); the existence of the Lychnidos Bishopric (the 4th- end of the 6th century); then a kind of a renewal of the late antique church presented by the Byzantine Ohrid Bishopric (9th century) and certain parallel Slav missionary-educational work of St. Clement of Ohrid; and finally the foundation of the Ohrid Archbishopric/Patriarchate (11th-18th century), which with its high church status and many years of being active left the most lasting mark on the development of the Christian institutional organising in the town of Ohrid and wider in Macedonia. However, it seems that in science the appearance and the activity of the Ohrid Bishopric in the 9th century has been rather neglected and has not received the proper treatment, to the advantage of the more comprehensive presence of issues related to St. Clement and the Ohrid Archbishopric.

The only specifically dated information that most directly proves the existence of a bishopric in Ohrid in the 9th century could be found in the documents from the great ecumenical council held in Constantinople in 879. More specifically in a document among the Council's participants bishop Gavril of Ohrid (Gabríhl Axrídhς)[1] is mentioned, which in the scholar circles is generally interpreted as an information that a bishopric and a bishop was active in Ohrid.[2] Namely, it is rightfully believed that during the period of crisis in the Byzantine empire, the Ohrid Bishopric was among the suffragans of the Dyrrachion Metropolitan Diocese that was under the direct control of the Constantinople Patriarchate.[3]

As a confirmation for the existence of the bishopric seat in Ohrid, certainly with a certain reservation one could use the data from the publication: *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Lists of Bishoprics of the Constantinople Church). Out of the total number of 21 published notation, in two (3 and 10) Lychnidos (Lυkinidoυ, Lυxnidoυ; Lυkinidwn) is mentioned as a bishopric seat within the Epirus Eparchy i.e. Dyrrachion Metropolitan Diocese in the province of New Epirus, and once (17) as Αηρις, Αηριδος but at a much later time and in a totally different context.[4]

In regard to the Notations there are many problems in general that diminish their credibility. Due to their compiling nature the biggest shortcoming undoubtedly is their wide and imprecise dating and the suspicion that often they do not represent the factual and real situation about the church administrative structure, but a fictitious and nominal one. As a matter of fact the mentioning of the province of New Epirus in the 8th-10th century Notations is the best indicator of that. It is a well known fact that during that period the above mentioned province had not existed since long time ago and instead of it the Dyrrachion Archonty and afterwards the Dyrrachion Theme existed.

Probably the earliest mentioning of the town of Lychnidos (Ohrid) as the bishopric seat should be sought in the Third Notation that very vaguely is dated between the end of the 8th century and the end of the 9th.[5] This information points at the possibility that the Ohrid Bishopric was founded as early as the 8th century, i.e. at the end of this century.[6] But still the familiarity with the church-political circumstances in the Balkans at that time and age imposes the conclusion that it was hardly possible for that to have happened.

It is well known that Byzantium via the bigger costal cities in the period between the 8th and 9th century tried to gradually penetrate deeper into the continental areas of the Balkans and to impose its influence among the Slavs, primarily through the spreading of Christianity and the re-establishment of the church organisation. The view that the south-western parts of Macedonia from the time they were incorporated in the Bulgarian state were more or less under the influence or direct control of the Byzantine authorities seems totally justified.[7] As a matter of fact it was established that as a consequence of the consolidating and strengthening of the Byzantine administrative power in the course of the first two decades of the 1st half of the 9th century the Dyrrachion Archonty grew into a theme.[8] In that way preconditions were created for intensifying and broadening the Byzantine influence even in those areas that were not directly under the thematic rule

Regardless of the fact that the renewed Lyhnidos Bishopric, already called Ohrid Bishopric, as we mentioned before for the first time was documented in the year of 879[9] when the town and the surrounding area were already under the Bulgarian rule, it seems that it is acceptable to assume that the Bishopric was renewed by the Byzantine authorities before the Bulgarians took over the power, and with the mediation of the Dyrrachion Theme and the Dyrrachion Metropolitan Diocese.[10]

It really seems that it is more probable that chronologically it might have happened in the first half of the 9th century as a consequence of the already renewed urban life that could have also been accompanied by renaming of the renewed town from Lychnidos into Ohrid.[11]

This imposes the conclusion that the earliest possible time for the foundation of the Ohrid Bishopric could be in the course of the first half of the 9th century or in the middle of the same century at the latest. This would mean that if the data from the Third notation dates from the end of the 8th century the mentioning of the Ohrid Bishopric is fictitious information or registering by some nominal bishop that stayed in Dyrrachion.

However, the possible Byzantine influence in Ohrid was replaced with the establishment of a direct Bulgarian rule. Due to the lack of direct information in the science there are only different assumptions when Ohrid and the rest of South-Western Macedonia were conquered by the Bulgarians. Some of the scholars believe that it happened at the time of the Khan Presijan/Persijan (836-852)[12], while others support the view, which we believe is more credible, that the conquering happened at the time of Prince Boris I (852-889), i.e. in the second half of the 9th century.[13] The Bulgarian conquering for the Byzantium undoubtedly meant interruption of a longer period of "reintegration" of the Balkan towns and regions.

From the aspect of the Bulgarian taking over the rule of Ohrid and the possible existence of the Ohrid Bishopric at one time, the question "What happened to the Byzantine church?" becomes rather important.[14]

There are numerous difficulties that prevent us from giving a satisfactory answer to this question. Namely, it is also unknown what year did Ohrid fell under the Bulgarian rule and it is also not fully certain that at that hypothetical time/year the Bishopric had already existed. But still if we accept that the conquering of Ohrid happened in the 950s or the beginning of the 960s and that at the time for at least one or more decades the Bishopric had already existed then there are two presumed alternatives of developments. According to the first possibility the Bulgarian ruler Boris when taking over the rule of Ohrid he tolerated the existence of the Byzantine Bishopric and allowed it to operate until 879 and probably afterwards.[15] On the other hand another possibility is allowed to be assumed according to which Boris could have temporarily dismissed the Bishopric either for a shorter or a longer period of time, but its renewal was allowed before 879. Still the first possibility is somehow more probable.

In regard to the time of the establishment of the Bishopric in the historiography there is also a different thesis. According to it the foundation of the Ohrid Bishopric happened only after 870, with the mediation of Prince Boris at a time when the Bulgarian church (archbishopric) was under the Constantinople jurisdiction.[16] One should emphasise that this thesis is not supported either by direct or indirect original notes, because understandably they do not exist. Furthermore, there are no other arguments. But on the other hand as a counter-argument for the possible acceptance of this scientific position at this point one could repeat the information from the Third Notation that was previously presented. According to that information the Lychnidos Bishopric is undoubtedly linked to the Epirus Bishopric (Dyrrachion Metropolitan Diocese) and not with the Bulgarian Archbishopric even though both churches were under the jurisdiction of the Constantinople Patriarchate. Hence, among others as more acceptable we should consider the view that the Bishopric was founded before 870.

Something that draws the attention in the science is that in the notations from the 10th century under the numbers *seven* (901-906), *eight* (around 940) and *nine* (968-970) Lychnidos Bishopric is not mentioned.[17] The question that is asked is whether that situation in the notations should be viewed as inconsistency in the mentioning of the Ohrid Bishopric or it is something else. In the absence of other data the only thing one could assume is that there is a possibility that at the end of the 9th century and at the beginning of the 10th the Byzantine Bishopric really stopped functioning for good. The proposed epilogue seems to be possible primarily as a consequence of the work of Clement and especially the foundation of the Slav Bishopric in Macedonia that could have complied with the church policy of the Bulgarian ruler Symeon.[18] This development seems to be very probable if we have in mind the proper view that the ordaining of St. Clement as a bishop ultimately means replacing the Byzantine priesthood with Slav one, and replacement of the Greek religious service books with Slave ones.[19]

Namely, after only seven years since the mentioning of the Ohrid Bishop at the time (879), Clement arrived in Ohrid in 886. It is not known whether Gavril was still there at the time or maybe his successor or whether at all there was a Byzantine bishop in the town at the time. C. Grozdanov at one point rightfully stated that it was possible that when Clement arrived to Ohrid he found the Ohrid Bishop. But then he continues in a rather reserved manner and does not go into further assumptions. He only summarises that it remained unknown what happened later with the Bishop and with the functioning of the Bishopric.[20] In that context there are really no grounds to claim that the Ohrid Bishopric disappeared after 879. The view that while Clement built churches and stayed in Ohrid he unavoidably had contacts with the Ohrid Bishop seems justified.[21]

It is exceptionally difficult from a scientific aspect to deliberate about the issue in what kind of church-political constellation Ohrid was in regard to the possible and at least temporary functioning of the Ohrid Bishopric and of Clement as a "teacher" (886-893) and a bishop (893-916). Did maybe a temporary Byzantine-Slav parallelism exist in the church-related affairs in Ohrid? To this we could ass the question if it did exist, then for how long could that dualism and parallelism in the church affairs in Ohrid have lasted? Did the strengthening of the church policy of Slavisation by Simeon maybe cause the disappearance or pushing out of the Byzantine Ohrid Bishopric?[22] For the time being it is difficult to offer satisfactory answer to these questions, but there are serious indications according to which the creation of the second Clement's church in the very town's core could have happened in a time of weakened or even disappearing function of the Ohrid Bishopric.[23]

Namely, accidently or not Lychnidos as a bishopric centre reappears again in the tenth notation, dated around 997[24], in a time when Ohrid even though with higher church rank and

status and as part of Samuel's state, it was already possible to be a real religious centre. But there is another possibility, that it was some nominal Ohrid bishop that stayed in Dyrrachion which could be understood from the mentioning of the Bishopric in the context of the Dyrrachion metropolitan's diocese. The presented opinions, regardless of their attractiveness, they still need to remain in the sphere of assumptions.

Now we will look into a data from the *Extended Life of St. Clement* that we believe could be linked to the church – the seat of the Ohrid bishops. Namely, in one place in the *Life* it is said that after Prince Boris built seven cathedral churches around the Bulgarian state, Clement felt a desire to build his own monastery in the vicinity of Ohrid, and he did that. Afterwards Clement constructed another church and Theophylact summarises that in Ohrid there was a total of three churches: one cathedral church and two of St. Clement. Another thing that we learn from the scarce data in the *Life* is that the cathedral church was undoubtedly more spacious, by aesthetically more modest compared to the two Clement's churches.[25]

In regard to the presented information in the historiography a thesis exists according to which the given cathedral church is related to the seven cathedral churches that Prince Boris constructed all over the expanded Bulgarian state. It goes even further and at one point the same sacral building is identified as the cathedral church of St. Sophia. Meaning that the cathedral church later called St. Sophia was at one time one of the seven cathedral churches.[26] As far as we know so far such data have not been discovered from the archaeological excavations. This thesis is mainly based on a free, even frivolous interpretation of the written information from the *Extended Life* accompanied by chronologically imprecise recognition of the construction techniques before the 11th century and applied in the construction of St. Sophia church.[27] However, from the content of the *Life* it is absolutely evident that Boris neither built a cathedral church nor any other church in Ohrid, apart from helping the construction of the two Clement's churches.

If we assume that the cathedral church in Ohrid mentioned in the *Life* should not be included among the seven cathedral churches constructed by Boris[28] then we should look into the possibility for that building to be linked to the church seat of the Ohrid bishops.[29] This very thesis is proposed by B. Chipan who analysing the remains of the different phases of architecture of the church of St. Sophia came up with an assumption that in the first half of the 9th century on the foundations of an older early Christian basilica from the 6th church, a more modest cathedral church was built for the Lychnidos bishops.[30]

Lately in the science a very interesting thesis appeared according to which the church of St. Sophia, as a completely new Byzantine construction from the 9th century, was built by the Archbishop Leo, partially on the second Clement church and right next to the older Patriarchate/Archbishopric monumental church from the time of Samuel which on the other hand was built on the foundations of an early-Christian basilica and on the very ordinary looking cathedral church mentioned by Theophylact. This thesis is mainly stimulated by the archaeological discovery of remains of an unknown sacral building (a pillar, a fresco, proscomidia, etc.) in the close vicinity to the south of St. Sophia, which is directly linked to the Patriarchate/Archbishopric cathedral temple built by Samuel. As a matter of fact G. Angelichin-Zura assumes that in the area about ten meters to the south from the St. Sophia Church Samuel allegedly built another Patriarchate/Archbishopric church on the foundations of an early Christian basilica and very ordinary looking church which is mentioned by Theophylact.[31] In that way G. Angelichin-Zura changes and partially accepts the thesis of B. Chipan.

As a matter of fact it is very probable that the Church of St. Sophia and its close vicinity lie on an early Christian basilica.[32] It really seems very probable and acceptable that when the

Life mentions the cathedral church it refers to the church seat of the Ohrid bishops. Having in mind that the aforementioned church should be sought in the narrow town core it seems very probable that as a bishopric church on the entire or part of the old space the early-Christian basilica was renewed that spread in the area below the church of St. Sophia and its surrounding. However, it is still uncertain whether its remains should be sought under today's St. Sophia or maybe underneath the other so-called "Samuel's" church as G. Angelichin-Zura proposes. The possible confirmation of these theses could be found only in future more thorough archaeological studying of St. Sophia church and its closest surrounding that has been non-existent until now. As a matter of fact in the 9th century it was practiced to build and/or to renew the basilica church buildings which as a type of construction were very common in the Balkans.

If the notion of *cathedral church* in the *Extended Life* is understood as a church seat of the Ohrid bishops it should undoubtedly be viewed as another additional confirmation of the functioning of the Byzantine church at the time of the arrival and later stay of Clement in Ohrid.

On the other hand we already have pointed out that the data about the existence of the Ohrid Bishopric is part of the offered argumentation in the favour of a certain temporary and limited passability of the western section of the *Via Egnatia* road (Dyrrachion – Thessaloniki) in the second half of the 9th century.[33]

From everything that has been presented one could come to a conclusion that in a certain limited period of time (from the first half of the 9th century and probably until the end of the 9th/beginning of the 10th century), the Ohrid Bishopric functioned completely normally and for some time it seems parallel to the missionary and bishopric work of Clement.[34]

NOTES

[1] *Sacrorum conciliarum nova et amplissima collection*. v. XVII-XVIII (ed. **J. D. Mansi**). Firenze, 1769, 376.

[2] Cf.: **Панов, Б.** Охрид и Охридско во ранофеудалниот период – *Охрид и Охридско низ историјата*. I. Скопје, 1985, 189; **Гроздановъ, Ц.** *Свети Наум Охридски*. Скопје, 1995, 8; **Nikolova, Б.** *Ustrojstvo i upravlenie na Bqlgarskata pravoslavna crkva IX-XIV vek*. Sofix, 1997, 82-83; **Стефоска, И.** *Словените на почвата на Македонија (од VII до почетокот на X век)*. Скопје, 2002, 126. Within the scholar circles there is also a different view according to which in this case it is not an Ohrid Bishop but a bishop of the Trace province later on a theme that bore the same name (**Delikari, A.** *Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza* (Identifizierung, Bischofsliste-bis 1767 und Titularbischofe). Thessaloniki, 1997, 83).

[3] **Гроздановъ, Ц.** Свети Астиј Дрички во средновековниот живопис – *Религиите и религиските аспекти на материјалната и духовната култура на почвата на Република Македонија (Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија)*. кн. 4. Скопје, 1996, 31-32.

[4] *Notitia Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Tehte, critique, introduction et notes par **J. Daruzes**). Paris, 1981, 236, 330, 395.

[5] *Notitia Episcopatuum*, 32, 236 (**J. Daruzes**). Cf.: **Delikari, A.** *Der Hl. Klemens*, 79. According to Lj. Maksimović (Tradicija i inovacija u vizantijskoj teritorijalnoj organizaciji dr`ave i crkve (IX-X vek) – *Tre}a jugoslovenska konferencija vizantologa*. Beograd-Kru{evac, 2002, 18), the Third notation maybe should be dated in the middle of the 9th century rather than at the beginning of it.

[6] B. Panov (Охрид во ранофеудалниот период, 188) believes that the mentioning of the Lychnidos Bishopric in the Bishopric Lists from 7th-8th century simply speaks about maintaining fictitious church rule by Byzantium over the former Bishopric that used to bear the same name. According to

M. Boskovski (Прашањето за патронатот на црквата во времето на македонската средновековна држава (969-1018) – *Св. Климент Охридски-живот и дејност*. Скопје, 2007, 54) the Lychnidos Bishopric was simply renewed at the end of the 7th century and the beginning of the 8th which really seems as too early dating. In addition, the presented view is not supported by any argumentations.

[7] More about Christianization in Macedonia see: **Стефоска, И.** *Словените,* 114-130.

[8] Cf.: **Ферлуга, J.** Драч и његова област од VII до почетка XIII века – *Глас Српске академије наука и уметности (Одделење историских наука)*. CCCXLIII/5. Београд, 1986, 71-75.

[9] *Sacrorum conciliarum*, 376.

[10] This thesis is supported by assumptions that are well elaborated within the scholar circles about the connection and the sustenance of some kind of Byzantine military-administrative control in the Ohrid Area in 8th and 9th century via Dyrrachion. Cf.: **Dzidrova, Lj.** The Komani-Krue Culture-Another View. An Attempt for the Definition of a Culture and an Ethnic Group as a Contribution to the Political Administration of the Balkans in the Early Middle Ages – *Papers From the EAA Third Annual Meeting at Ravenna 1997-Volume I: Pre- and Protohistory (Edited by: M. Pearce and M. Tosi)*. BAR International Series 717. Ravenna, 1998, 303; **Ceka, N.** *The Illyrians to the Albanians*. Tirana, 2005, 320-321; **Maneva, E.** La tombe 23 de Saint-Erasme-Ohrid – *Homage to Milutin Garasanin* (ed. N. Tasic, C. Grozdanov). Belgrade, 2006, 613-614. In that context the conclusions of V. Stankovic (Karakter vizantijske granice na Balkanu u IX i X veku – *Treta jugoslovenska konferencija vizantologa*. Beograd-Kru{evac, 2002, 280-281 and notes 9-10) are important and according to them the existence of "real" frontiers between the Slav settlements in the Balkans and Byzantium was excluded as a possibility. Even though the Slav settling down was strong and numerous, it does not mean that at one point of time or soon afterwards all forms of Byzantine presence disappeared and that just as many of the Slav settlements were separate entities within the organised Byzantine territories, deeply into the continental areas of the Balkans, where the "Barbarians" settled. Certain forms of Byzantine administrative system survived. The vary absence of original data gives the possibility that Byzantium was much more present in the Balkans than what is commonly believed.

[11] The earliest original evidences about the renaming of Lychnidos into Ohrid date from the second half of the 9th century, i.e. 879. In the absence of data one could assume that the renaming happened with the renewing of the urban life in Ohrid, maybe at the end of the 8th and the beginning of the 9th century. In the scholar circles a number of attempts were made to establish whether there was some kind of etymological connection between the two names (Lychnidos and Ohrid) and when the renaming could have happened. There are different views that date the renaming in the 7th up until the 10th century. For the different views in the scholar circles on these issues see: **Панов, Б.** Охрид и Охридската област во првите векови по словенската колонизација (VI-VIII век) – *Средновековна Македонија.* III. Скопје, 1985, 660-667 as well as the quoted references.

[12] The view in the scholar circles that Ohrid and the surrounding western Macedonian areas fell under Bulgarian rule during the Khan Presijan/Persijan, mainly dominates in the Bulgarian historiography. For that see: **Аџиевски, К.** *Пелагонија во средниот век (Од доселувањето на Словените до паѓање под турска власт)*. Скопје, 1994, 32, f. n. 51; **Вожilov, I., G\zelev, V.** *Istorix na srednovekovna Bqlgarix VII-XIV vek, Istorix na Bqlgarix v tri toma*. t. I. Sofix, 1999, 160-161; **Nikolov, G. N.** *Centralizqm i regionalizqm v rannosrednovekovna Bqlgarix (krax na VII-na=aloto na XI v.).* Sofix, 2005, 93-94; P. Koledarov (*Imeto Makedonix v istoriчeskata geografix.* Sofix, 1985, 50 and map on page 40) allows the possibility certain parts of Macedonia, including Ohrid, to have been conquered at the time of Prince Boris.

[13] *Историја на македонскиот народ*. I. Скопје, 1969, 96; **Browning, R.** *Byzantium and Bulgaria.* London, 1975, 54; **Антолјак, С.** Македонија во IX век – *Средновековна Македонија.*I. Скопје, 1985, 201-202; **Панов, Б.** Охрид во ранофеудалниот период, 186; **Idem.** Охрид и Охридската област во време на бугарското владеење (средина на IX век-969 година) – *Средновековна Македонија.* III. Скопје, 1985, 681, 687-688; **Аџиевски, К.** *Пелагонија во средниот век,* 32; **Стефоска, И.** *Словените,* 110-111. For the time being as the optimum solution seems the assumption made by K. Adzievski (*Пелагонија во средниот век*, 32-33) that Central and Western Macedonia fell under the Bulgarian rule during the first decade of the rule of Prince Boris.

[14] It seems that in the science this issue the way it is presented with some small exceptions has not been reviewed adequately so far. Cf.: **Nikolova, B.** *Ustrojstvo i upravlenie,* 82-84.

[15] About the early presence of the Byzantine Christianity in Bulgaria and about the relations between Christianity and Paganism and vice versa see: **Nikolov, S.** The Pagan Bulgars and Byzantine Christianity in the Eighth and Ninth Centuries – *Journal of Historical Sociology.* Vol. 13/3. August 2000. Oxford-Malden, 2000, 325-364. The context of the church developments in the Bulgarian state in the second half of the 9th century is marked by exceptional complexity. The period before and especially since the formal accepting of Christianity (864), the Byzantium model, by Prince Boris until 870 when the Bulgarian Archbishopric was founded was marked by exceptionally dynamic church diplomacy. The diplomatic clash between the papacy and the Constantinople patriarchate for inclusion of the Bulgarian state territories under one of the mentioned jurisdictions was unpredictable. Regardless of the frequent tacking and hesitation on the part of Prince Boris, Byzantium managed to prevail and to found the Bulgarian Archbishopric (870) to which an autocephalous status was given in 879. For more see: **Nikolova, B.** *Ustrojstvo i upravlenie,* 33-42; **Вожilov, I., G\zelev, V.** *Istorix na srednovekovna Bqlgarix*, 169-195. P. Hr. Ilievski (Свв. Климент и Наум Охридски (Просветителство со удвоени сили) – *Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура.* Скопје, 1995, 19) makes a general conclusion that in Macedonia, which was part of the Bulgarian state, Byzantine and Latin priests and bishops took turns, fighting fiercely for domination on these territories.

[16] **Панов, Б.** Охрид во ранофеудалниот период, 189.

[17] *Notitia Episcopatuum,* 272-306; **Delikari, A.** *Der Hl. Klemens,* 79-81.

[18] According to I. Stefoska (*Словените*, 126) the Ohrid Bishopric continues to exist in the centuries following the 9th for which there is nor original back-up. B. Nikolova (*Ustrojstvo i upravlenie*, 84) presents a view that at the end of the 9th and the beginning of the 10th century the Ohrid Bishopric, as an old Byzantine Religious Centre had enormous influence and significance in the region and in the surrounding eparchies. Agreeing that the Bishopric was an important religious institution we still believe that the chronology that is proposed is too late and that it needs to be moved few decades earlier. As a matter of fact if in the sentence the preposition *towards* is replaced with *until* the statement would be closer to the truth. Let us remind ourselves that the abovementioned author in another place indirectly states that during the same abovementioned period the functioning of the Ohrid Bishopric was related or limited due to the foundation of the Clement bishopric. (Cf.: Food note 22). Hence, one could notice contradiction.

[19] **Илиевски, П.Хр.** Свв. Климент и Наум Охридски, 20.

[20] **Гроздановъ, Ц.** *Св. Наум Охридски-второ издание*. Скопје, 2004, 15.

[21] **Nikolova, B.** *Ustrojstvo i upravlenie,* 84.

[22] Even though stated with understandable reservation, in the scholar circles there is already justified believe that since 893 the status and the activities of the Byzantine bishopric in the town of Ohrid was influenced/threatened mostly as a consequence of the foundation of the Clement bishopric. Thus, it is very justified to believe that the town itself formally was not part of the newly established bishopric (Cf.: **Nikolova, B.** *Ustrojstvo i upravlenie,* 82-83).

[23] In the Extended Life of St. Clement we learn that apart from the monastery church of St. Panteleimon, today with no doubt identified at the location of Plaoshnik/Imaret (Ohrid), Clement "added another church to it (the monastery, i.e. the monastery church n.b.) that later was transformed into an archbishopric cathedral" (Toútw dè kaì ἑtéran ἐkklhsían prosέqhken, ἥn steron ἀrxiepiskopῆc qrónon ἔqento). Hence, in Ohrid there were three churches: a cathedral one and two of St. Clement that even though much smaller than the cathedral one, they were more beautiful than it with their round and spherical form (**Milev, A.** *Grqckite 'itix na Kliment Ohridski.* Sofix, 1966, 134-135; *Grqcki izvori za bqlgarskata istorix* (podgotveni od **Iliev I. G.**). IX/II. Sofix, 1994, 36). Later on looking into the issue of identification of the only cathedral church it is important to emphasise that lately the scientific indications were strengthened that while the first Clement Church was built at one of the locations for rest and relaxation around Ohrid i.e. outside of at the time small town centre, the location of the second Clement church should be sought within the city centre, more specifically in the vicinity of the cathedral

church of St. Sophia (More on the issues related to the construction and the location of the two Clement's churches in Ohrid see: **Филипоски, Т.** *Охрид во раниот среден век (од V до XI век)*(doctoral dissertation defended in manuscript done the supervision of the prof. Kosta Adzievski, PhD). Скопје, 2009, 138-148. There is great possibility that one of the main reasons for which Clement was forced to build his first church outside the town and that is the functioning of the Ohrid Bishopric. The later construction of the second church, this time relatively inside the town, prejudices that there were changes in the situation with the church in Ohrid. It could only refer to possible weakening or even disappearance of the Byzantine institution in favour of the strengthening of the Slav church-educational influence of Clement in Ohrid that could have happened especially after his ordaining as the Slav bishop (893). However, Ohrid did not become the seat of the newly founded Slav Bishopric regardless of its evident later belonging to the new church institution in Macedonia. Why Ohrid could not have been the seat of the Slav Bishop even though it is well known that it was the place where Clement often and with great pleasure wanted to stay? The possible reason for that should be sought in the fact that in 893 Ohrid could not have been at the same time the seat of two separate and already opposing churches: the Ohrid Bishopric and Clement's Slav Bishopric.

[24] *Notitia Episcopatuum,* 330; **Delikari, A.** *Der Hl. Klemens,*81. It is necessary to mention that in the historiography there is different dating of the Tenth Notation. While J. Daruzes quite broadly dates it between the 10th and the 13th century (*Notitia Episcopatuum,* 116); T. Zivkovic (*Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд, 2004, 150) opts for the period between 971 and 976. In science there is assumption that the naming of the bishopric's seat as Lychnidos in the above-mentioned notation as a matter of fact means that at the time the town was still not renamed into Ohrid (**Delikari, A.** *Der Hl. Klemens,* 83). We believe that the use of the old name of the town at that time is an archaism which is not rare in the Byzantine sources, especially those of religious origin.

[25] **Milev, A.** *Grqckite 'itix,* 132-135; *GIBI,* IX/2, 36. Cf.: Note 23.

[26] Cf.: **Snegarov, I.** *Klimentq Ohridski.* Sofix, 1939, 22; **Mixatev, K.** *Arhitektura v srednovekovna Bqlgarix.* Sofix, 1965, 94; **Milev, A.** *Grqckite 'itix,* 161, note 155; **Stricevic, Dj.** La Renovation Du Type Basilical Dans L′Architecture Ecclesiastique Des Pays Centrales Des Balkans Au IX-XI siecles – *Actes Du XII Congres International D'Etudes Byzantines* (Ochride 10-16 septembre 1961). T. I. Beograd, 1963, 189; **Epstein, A. W.** The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (JÖB)*, 29, 1980, 316; 327-328; **Dimitrov, B.** *Bqgarski starini v Makedonix.* Sofix, 2000, 80; *Kirilo-metodievska enciklopedix* (glaven redaktor: **L. Gra[eva**). III. Sofix, 2003, 550. According to some other opinions a Boris's cathedral church was built in Ohrid, but it was not unconditionally linked to the St. Sophia Church cf.: N. Mavrodinov (*Ednokorabnata i krqstovidnata cqrkva po bqlgarskite zemi do krax na XIV v.* Sofix, 1931, 188*; Starobqlgarskoto iskustvo*. Sofix, 1959, 264-266), believes that when Theophylact mentions the Ohrid cathedral church it refers to one of the cathedral churches built by Boris, but it is located in the area of the church St. Theotokos-Chelnica; *Istorix na Bqlgarix*. tom vtori (Pqrva bqlgarska drжava). Sofix, 1981, 231 (**V. G\zelev**). There are scholars who when mentioning the Ohrid cathedral church from the time of Clement express reservation that it was one of Boris's or they simply say nothing about its identification. Cf**.: Gjuzelev, V.** *Medieval Bulgaria; Byzantine Empire; Black Sea-Venice-Genoa.*Verlag Baier, 1988, 169; *GIBI,* IX/2, 36 (I. Iliev); **Вожilov, I., G\zelev, V.** *Istorix na srednovekovna Bqlgarix*, 218; B. Nikolova (*Ustrojstvo i upravlenie,* 78-84) neither mention nor discuss the Ohrid cathedral church from Clement's time. In the Macedonian historiography B. Panov (Охрид во ранофеудалниот период, 189) stated that Ohrid was among the towns where Boris built one of the seven cathedral churches without being precise which Ohrid church it was exactly. P. Miljkovic-Pepek (Христијанската архитектура кај Македонските Словени од пред средината на IX век до 1018 година – *Климент Охридски-Студии.* Скопје, 1986, 231) even though rightfully notes that having in mind the insufficient scientific study it was to hastily accepted that St. Sophia was one of the seven Boris's cathedral churches, it still seemed contradictory when he allowed the possibility for certain phases from its architecture to origin from the time of the Christian period during the rule of Prince Boris (after 864).

[27] According to A. V. Epstein (The Political Content, 316; 327-328) St. Sophia Church most probably was constructed in a basilica form by Prince Boris. But she refers to the information from the

Extended Life and says that: "*Theophylact intimates*" (?) that Boris built a basilica in Ohrid. She also refers to some analyses of the building techniques in the early medieval time according to which there are analogies that such techniques were also applied in the construction of St. Sophia, very broadly and imprecisely dating them before the 11th century. As a matter of fact if older phases and techniques are identified in the construction of the church they should not necessarily be linked to one of Boris's churches, but maybe to some totally different or even older church. Further down in the text we elaborate on such a possibility.

[28] B. Chipan (*Света Софија-катедрален храм на Охридската архиепископија (хронологија на архитектурата)*. Скопје, 1995, 39) as an argument supporting the opinion that the Ohrid cathedral could not have been one of the seven Boris's cathedral churches very lucidly points out that from Theophylact's statement one is under the impression that the cathedral was old and ordinary looking compared to the newly constructed Clement's temples. If the pointed out cathedral was constructed by Boris only ten years before Clement's temples it should have been considered new and grand, and not unattractive.

[29] **Филипоски, Т.** Прашањето за проодноста на западниот дел од патот Via Egnatia (Драч-Солун) во II-та половина на IX век – *Pqtuvanixata v srednovekovna Bqlgarix (Materiali ot pqrvata nacionalna konferencix: "Pqtuvane kqm Bqlgarix. Pqtuvanixata v srednovekovna Bqlgarix i sqvremennixt turizqm"*. {umen, 8-11. 05. 2008 g.). Sq\z na uчenite v Bqlgarix-{umenski univerzitet "Episkop Konstantin Preslavski"-Nauчnoizsledovatelski centqr po vizantinistika, Izdatelstvo Abagar. Veliko Tqrnovo, 2009, 114.

[30] **Чипан, Б.** *Света Софија,* 39-41. P. Miljkovic-Pepek (Христијанската архитектура, 231) apart from the understandable reservation in regard to the older building phases of St. Sophia Church still allows the possibility that there was such a phase from the time before the rule of Prince Boris. In that way indirectly he alludes to the first half of the 9th century.

[31] **Ангеличин Жура, Г.** Дали во Охрид е откриена самоиловата патријаршија? – *Транзициите во историјата и културата* (Прилози од Меѓународната научна конференција одржана во Скопје на 30-31 октомври 2006 година, во соработка со Етнографскиот институт со музеј при Бугарската академија на науките). Скопје, 2008, 79-83; **Idem.** Нов археолошки налаз у Охриду. Дали је откривен катедрални храм Самуилове патријаршије? – *Зборник Матице Српске*. бр. 36. Нови Сад, 2008, 9-18.

[32] **Маленко, В.** Ранохристијански објекти во Охрид и Охридско – *Лихнид.* 7. Охрид, 1989, 9-10. Cf.: **Чипан, Б.** *Света Софија*, 29-33.

[33] **Филипоски, Т.** Прашањето за проодноста, 114-116. But an opposite opinion could be offered. The general conclusion about the possible pass ability of the pointed out section of the Via Egnatia road in the second half of the 9th century for Byzantium should be considered as an indirect proof, i.e. extenuating circumstance in favour of the possible functioning of the Ohrid Bishopric. More about passability of the road *Via Egnatia* cf.: **Obolensky, D.** The Balkans in the Ninth Century: Barrier or Bridge? – *Byzantinische Forschungen.* XIII. Amsterdam, 1988, 55-59.

[34] According to the results from the archaeological study of D. Koco (Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид – *Климент Охридски-Студии*. Скопје, 1986, 215) after arriving to Ohrid, Clement as a matter of fact thoroughly renewed the older and ruined trikonhos church that he did not date. The question is whether the ruined trikonhos church could have possibly been linked to the functioning of the Ohrid Bishopric that was definitely active before the arrival of Clement.

ОХРИДСКАТА ЕПИСКОПИЈА ВО IX ВЕК

Тони Филипоски

Резиме

Присуството на христијанството во Охрид датира од многу одамна и притоа низ историјата се појавувало во различни форми и интензитет. Од мисионерската работа на Св. Еразмо Лихнидски (крај на III век); преку опстојувањето на Лихнидската епископија (IV-крај на VI век); доаѓаме до своевидно возобновување на доцноантичката црковна институција во лицето на византиската Охридска епископија (IX век) и извесното паралелно словенско мисионерско-просветителско делување на Св. Климент Охридски; за најпосле да биде формирана Охридската архиепископија/патријаршија (XI-XVIII век), која со својот висок црковен статус и долготрајно делување оставила најтрајни белези во развојот на христијанското институционално организирање во градот Охрид и пошироко во Македонија. Сепак се чини дека во науката како да останало занемарено соодветно третирање на сегментот за појавата и развојот на Охридската епископија во IX век, за сметка на широката застапеност на темите за Св. Климент и Охридската архиепископија. Притоа како особено значајни за научно разгледување се наметнаа прашањата за: воено-политичкиот контекст за појавата на Епископијата; претпоставените последици од бугарското освојување на Охрид; веројатниот привремен ромејско-словенски паралелизам во црковните работи во Охрид; можни причини и околности за згаснување или потиснување на Епископијата и др. Во понудениот научен прилог се обидуваме да понудиме делумни или целосни одговори на поставените прашања, свесни за нивната исклучителна сложеност.

ПЕЧАТИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ОТ IX–X ВЕК В ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)

Георги Атанасов

Вече може да се отчете, че извън столиците Плиска и Преслав, Дръстър (Силистра) е крепостта, в която са открити най-много моливдовули от VI-XI в., включително владетелски. Още през 20-те години на XX в. оттук е публикуван печат на Симеон Велики, свързан с първите години на управлението му, който и досега привлича вниманието на изследователите[1]. Непосредствено след него в научно обръщение е въведен печат на цар Петър с царица Мария[2]. В границите на средновековния Дръстър до северната крепостна стена край р. Дунав през 1984 г. бе намерен и публикуван моливдовул на княз Борис I Михаил[3].

Тази тенденция продължи с находките от последните години. През 2003–2005 г. при мащабни изкопни работи за строителството на хотел „Дръстър“ в североизточната част на цитаделата на средновековния град, бяха депонирани огромни количества землени маси върху разположения в близост тенис корт (сега паркинг на хотела). Оттам с металотърсачи бяха добити много находки, включително и оловни печати, които са заведени във фонда на Археологическия музей. Сред тях по-специално внимание заслужават 5 владетелски печата – 2 на ромейския василевс Василий II и три на български владетели – на княз Борис I Михаил, цар Симеон Велики и цар Петър I. С тях българските владетелски печати от Силистра са вече 6. Имаме непотвърдени данни и за още един печат на цар Симеон от типа „анонимни“, но този екземпляр не е добре документиран и не може да се използва пълноценно[4].

За придобиване на по-пълна представа за българските владетелски печати от Дръстър ще представя всичките досега известни образци, както наскоро откритите, така и публикуваните досега.

1. Печат на Михаил, архонт на България (864–889)

Върху лицевата страна по периферията между два псевдобисерни кръга е изписано „†K(ύρι)ε βοήθει Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας» (“*Господи, помагай на Михаил, архонта на България“*). В центъра бюст на Христос във фас с кръстат нимб, дълга коса, мустаци и брада. В лявата ръка – евангелие, дясната – в благослов.

Върху опаката страна, по периферията между два псевдоперлени кръга е изписано „†Θ(εοτόκ)έ βοήθει Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας“ (“*Богородице, помагай на Михаил, архонта на България“*). В центъра – бюстов портрет на Богородица във фас с нимб, мафорий и мантия. Ръцете са в молитвена поза с разтворени длани пред гърдите.

Печатът е с инв. № 99 и се съхранява в РИМ – Силистра. Размери: диаметър 2,5 см. Сравнително добре запазен, но силно изтрит със следи от механични наранявания. Открит в депото с изхвърлена пръст от изкопа за хотел „Дръстър“ в Дунавския парк на гр. Силистра. Непубликуван (обр. 1).

2. Печат на Михаил, архонт на България (864–889)

Аналогичен на гореописания, със същия инвокационен текст. Запазен е само малък фрагмент с размери 9,5x2,5 мм, но същевременно отпечатъкът е бил много по-добър.

Както вече се спомена, открит е край брега на р. Дунав до северната крепостна стена на Дръстър. Инв. № 45 Публикуван от Ив. Йорданов преди 25 г.[5] (обр. 2).

3. Печат на Симеон, архонт на България (893–897?)

Върху лицевата страна по периферията между два псевдобисерни кръга е изписано „†Χ(ριστ)ὲ βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας» (“*Христе, помагай на Симеон, архонта на България“*). В центъра бюст на Христос във фас с кръстат нимб, дълга коса, мустаци и брада. В лявата ръка евангелия, дясната в благослов.

Върху опаката страна по периферията между два псевдоперлени кръга е изписано „†Θ(εοτόκ)έ βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας“ (“*Богородице, помагай на Симеон, архонта на България“*). В центъра бюстов портрет на Богородица в пълен фас с нимб, мафорий и мантия. Ръцете са в молитвена поза с разтворени длани пред гърдите. Сравнително схематизирани изображения, надписите дело на не особено грамотен гравьор, който по-скоро имитира от някакъв първообраз.

Размери: 2,7 х 2, 8 см. Сравнително добре запазен екземпляр. За разлика от останалите печати е лят от медна сплав със следи от сребърна баня, по-добре забележими върху опаката страна. Открит в депото с изхвърлена пръст от изкопа за хотел „Дръстър“ в Дунавския парк на гр. Силистра[6]. (обр. 3).

4. Печат на Симеон, архонт на България (864–889)

Аналогичен на гореописания, със същия инвокационен текст. Сходни са още размерите (2,7х2,7 см.), стила на изпълнение и дори несръчно гравирания текст. И този печат не е оловен, но се спореше за метала, от който е бил отсечен (сребро, калай, алпака или нещо друго) и дори имаше съмнение за модерен фалшификат. В началото споменах, че е публикуван от В. Папхаджи и коментиран от В. Герасимов и Ив. Йорданов[7](обр. 4).

5. Моливдовул на Петър, благочестив василевс (40–50-те години на X в.?)

Върху лицевата страна бюст на Христос с кръстат нимб в хитон и химатион. Дясната ръка е вдигната в благослов, а лявата придържа евангелие. По периферията надпис „†’Ιησοῦς Χριστός“

Върху опаката страна допоясни портрети на цар Петър и царица Ирина (Мария). Царят отдясно в дивитисий и хламида, чиято периферия е обточена с ред скъпоценни камъни и бисери. Закопчана е с фибула за лявото рамо. Върху главата му корона тип стема. Представлява диадема с вградени скъпоценни камъни и бисери и с бисерен кръст върху челната плочка. Долавят се и резките на ниската мека шапка. Липсват пропендулите. До владетеля е царицата, чието тяло е обгърнато от богато декорирана хламида на геометрични фигури и маниакион около врата, обшити със скъпоценни камъни и бисери. Короната включва стемоподобна диадема с вградени камъни и бисерни редове. Над нея се издигат два роговидни израстъка (корнули), между които се долавя мека шапка с кръст над стемната начелна плочка. От двете ѝ страни се спускат бисерни пропендули с трилистно разклонение в края. Между двамата владетели е представен висок двоен „патриаршески“ кръст със сфера в основата, придържана от дясната ръка на Петър и лявата ръка на Ирина. Околовръст по периферията на гръцки език е гравиран надпис „ΠΕΤΡΟC RACIΛEV EVC“ Πέτρος βασιλεὺ(ς) εὐσ(εβής) (“Петър, благочестив василевс“)[8]. Инв. № 101. Размери: диаметър 2,1/2,4 см. Открит в депото с изхвърлена пръст от изкопа за хотел „Дръстър“ в Дунавския парк на гр. Силистра през 2005 г. (обр. 5).

6. Моливдовул на Петър, благочестив василевс (40–50-те години на X в.)

Върху лицевата страна бюст на Христос и кръгов надпис като на по-горния.

Върху опаката страна отново допоясни портрети на цар Петър и Мария с кръст между двамата, но в различна иконография – образите стилизирани, инсигниите и осо-

бено короните са схематизирани, без да се долавят подробности. В случая, стемата на Петър е с пропендули. Има отлики и в гравирания по периферията надпис „ΠΕΤΡΟC RACI'EVHC" Πέτρος βασι(λεὺς) εὐ(σεβ)ής ("Петър, благочестив василевс"). Публикуван, но погрешно определен от В. Папхаджи и Н. Бънеску, коментиран и прецизно идентифициран от Ив. Йорданов[9].

Двата печата на гняз Борис I Михаил от Силистра са от тип 1 Б (по Ив. Йорданов), защото инвокацията започва с «†K(ύρι)ε βοήθει», докато тип 1 А започва с «†X(ριστ)ὲ βοήθει»[10]. Трудно е да се определи дали тази специфика има датираща стойност. Ако да, то печатите с инвокацията «†K(ύρι)ε βοήθει» може да са по-ранни. Косвен показател за това е единствено забелязаното вече пълно сходство със следващите ги хронологически най-ранни печати на Симеон тип 2 А (по Ив. Йорданов)[11]. По иконография, стил и надписи първите симеонови моливдовули са еднакви с тези на баща му княз Борис I, но всички досега открити екземпляри започват с «†X(ριτ)έ βοήθει». В този смисъл може да се предполага, че хронологически те следват борисовите печати тип А, чиято инвокация също започва с «†X(ριστ)ὲ βοήθει», а не тип Б с инвокацията «†K(ύρι)ε βοήθει»

И в печатите на Симеон от коментирания тип 2 има отлики, отчетливо свидетелство за което са специално двата екземпляра от Силистра. Това е забелязано още след публикуването на екземпляра от колекцията на А. Папахаджи (обр. 3), защото е доловен имитационен стил на изпълнение, грубоватост, неточно пресъздаване на надписите и пр. Затова и се обособяват в тип 2-Б. Докато всички симеонови печати от тип 2-Б, подобно на тип 2-А (това важи изобщо за откритите досега владетелски печати в България) са от олово, то при образците от Силистра не е така. Споменах за спора относно екземпляра в колекцията на Папахдажи (лят от сребро, калай, алпака или нещо друго), който не бе доведен до успешен завършък, защото специалистите след откривателя му не са имали достъп до него[12]. Новият екземпляр от Силистра (обр. 4) в голяма степен решава проблема, защото безспорно се установи, че е от медна сплав със сребърно покритие. Редом с това може да се приеме, че и първият печат на Симеон от Силистра, публикуван от В. Папахаджи, също е от медна сплав, но очевидно сребърното покритие е било по-запазено и това се долавя от снимките. Най-сетне, това означава, че не става въпрос за фалшификати, както се съмняваше Т. Герасимов, а за уникален случай в практиката на българските владетели, и специално на Симеон Велики, да се леят печати от медна сплав и след това да се посребряват, имитирайки аргировулите (сребърните печати). Нормално е да се запитаме на какво се дължи това отклонение, без аналог сред сфрагистичните паметници от Ранното средновековие не само в България, но доколкото ми е известно и във византийския културен кръг през VI-XII в. Познати са владетелски златни печати (хрисовули), с които императорът скрепява кореспонденцията си до други държавни глави, сребърни печати (аргировули), скрепяващи владетелската кореспонденция с патриарсите и папата и най-сетне оловни печати (моливдовули), скрепяващи владетелската кореспонденция до всички останали лица. На този фон печатите от медна сплав от Силистра стоят някак странно. Впечатляващо е, че и двете изключения са единствено от Силистра – средновековния Дръстър. Обстоятелството, че са посребрени предполага, че в тях е закодирана идеята за аргировули. Кое налага обаче това странно решение и то на канцелария, свързана с изключително информирания в тази материя Симеон Велики, школуван в самия Константинопол. Предполагам, че иде реч за извънреден случай, продиктуван от някакви необичайни обстоятелства и събития, защото няма аналог нито преди, нито след това, в практиката както на Симеон, така и на предшествениците и следовниците му. Предвид местонахождението на двата печата хипотетично може да се предположи, че са работе-

ни и разпращани в кратък отрязък от време, примерно в необичайна ситуация. Такава е примерно мащабната маджарска инвазия през 894–895 г., когато Симеон превръща за кратко Дръстър в своя постоянна резиденция[13]. От тук той води оживена кореспонденция с упълномощени сановници (друнгария Евстатий и известния дипломат Лъв Хиросфакт) на ромейския василевс[14]. Ако при тези обстоятелства, блокиран от маджарската конница в цитаделата на Дръстър, не е разполагал с булотирион, то е възможно да се е наложило извънредно леене на печати от медна сплав в набързо приготвени матрици и посребряването им с цел възпроизвеждане на аргировул. Видно е голямото сходство в изпълнението, размерите, иконографията на образите и надписите в двата екземпляра от Силистра. Те обаче не са излезли от един булотирион или по-скоро от една и съща матрица, защото се долавят дребни отлики. Същевременно стилът на изображенията и надписите подсказват бърза продукция, нехарактерна за официалните владетелски канцеларии в Плиска и Преслав. Това е обаче само една хипотеза за произхода им, с която се прави опит да се обясни странността и уникалността на двата симеонови печата от Дръстър. Само нови находки могат да решат този любопитен случай.

Печатите на Петър, показан заедно с Мария (Ирина), но с инвокативен надпис включващ само неговото име са добре познати. На този фон печатът от Силистра, публикуван от А. Папахаджи и Н. Банеску се вписва изцяло в обособения от Ив. Йорданов тип 3Ав., който включва около 20 екземпляра[15] (обр. 6). Приемам още веднъж уточнението, че са сечени след 945 г., когато Роман I и синовете му окончателно са отстранени от престола[16]. Тогава еднолично започва да управлява Константин VII (той също включил в титулатурата си прилагателното „благочестив“!), с което връзката на Ирина с императорската фамилия фактически е прекъсната[17]. Остава традицията, позната от предните две по-ранни групи печати, до царя да се изобразява царицата, но при тях в инвокационния текст присъства и нейното име[18].

Вторият печат на цар Петър, открит наскоро в Силистра (обр. 5) обаче не се вписва в типологията, изградена от Ив. Йорданов и други автори, работили по проблематиката, защото засега се оказва без аналог. На пръв поглед по инвокацията той наподобява предния петров печат от Силистра и изобщо моливдовулите от посочения тип 3Ав. Забележителното в случая е обаче, че върху останалите познати печати на Петър, сечени след 945 г. с инвокацията „Πέτρος βασιλεὺς εὐσεβής“ (“Петър, благочестив василевс“) откриваме съществени отлики в инсигниите на двамата владетели (обр. 6) в сравнение с екземпляра от Дръстър. Върху тях образите са по-схематизирани, върху короната на Петър има пропендули, но липсват детайли от конструкцията на стемата (бисери, скъпоценни камъни, мека шапка). Много схематична, без подробности в детайлите и конструкцията е изобразена фигурата, дрехата, лицето и най-после короната на царицата. Всички посочени специфики и детайли във владетелските портрети и инсигнии откриваме върху т.нар. втора (по-ранна) група печати на Петър с Мария, където обаче нейното име присъства в инвокационния текст „Πέτρος καὶ Μαρίας ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορες Βουλγάρων“ (“Петър и Мария в Христа автократори на българите“) (обр. 7)[19]. Тези печати се датират след 931 г., когато умира Христофор, бащата на Мария-Ирина, а старият василевс Роман I започва изтощителни войни на изток и влиза в конфликт със синовете си Константин и Стефан. Така към края на тридесетте години Петър прави първи стъпки в борбата за по-висока легитимност, обявявайки се за автократор и въвеждайки определението «български». По този начин постепенно се измъква от сянката на Константинопол и коригира част от прекалените отстъпки, направени вследствие младост, несамостоятелност и неопитност през 927 г. Положението на Мария Ирина като съуправител обаче остава нена-

кърнено, което предполага, че този тип моливдовули е сечен преди 945 г., когато дядо ѝ все още управлява Империята. Остава въпросът как така инвокационният текст «Πέτρος βασιλεὺς εὐσεβής“ (“Петър, благочестив василевс“) от печата в Дръстър, характерен за петровите печати от трета група (след 945 г.) е нанесен около владетелските фигури, чиято иконография и инсигнии са характерни за печатите от т.нар. втора група, т.е. сечените по-рано между 931–945 г. Най-после, долавяме специфики и в инвокационния текст. Обикновено се чете „ПЕТРОС RACI’EVHC“, докато върху новооткрития екземпляр е изписано „ПЕТРОС RACIΛEV EVC“, т.е. добавена е буквата Λ. При тези специфики печатът от Дръстър засега е уникат и може да означава, че е отсечен точно в годината на промяната, т.е.при подмяната на инвокационния текст, който е водещ. В този смисъл се явява своеобразен преходен подтип между петровите печати от тип 3Аб и 3Ав.

В заключение може да констатираме, че средновековният Дръстър следва столиците Плиска и Преслав не само по количеството открити ранносредновековни моливдовули, но и по броя на печатите на византийските василевси[20] и владетелите на Първото българско царство. На практика и тримата християнски владетели, от които са регистрирани печати, княз Борис I, цар Симеон Велики и цар Петър I, са представени с екземпляри от Дръстър. И това не е за учудване, защото между началото на IX в. и до края на X в. той е главната дунавската крепост, резиденция на българските ханове (преславният дом на Дунав на Омуртаг), царе и патриарси[21]. На този фон е напълно естествено откриването на владетелски печати, скрепяващи кореспонденцията на българските владетели с църковната, военната и гражданската администрация, резидиращи в такъв водещ държавен център като Дръстър през IX–X в. Забележително е също, че през IX–X в. Дръстър е свързан с пряк път със столиците Плиска и Преслав, снабден с пътни станции-крепости през около 30 км[22]. В повечето (Цар Асен,Скала, Руйно) са открити моливдовули от XI в., а от някои са известни печати на българските владетели (Попкралево)[23] и византийските василевси (Цар Асен – печат на императора Роман I Лакапин)[24]. Явно кореспонденцията между столиците Плиска и Преслав и резиденцията на патриарха и владетелите в Дръстър се осъществява именно по този път, може би най-важния в царството през IX–XI в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Новооткрит печат на княз Борис I Михаил от Силистра.

Обр. 2. Печат на княз Борис I Михаил от Силистра.

Обр. 3. Новооткрит печат на Симеон, архонт на България (893–897 ?) в Силистра.

Обр. 4. Печат на Симеон, архонт на България (893–897 ?) от Силистра в колекцията на А. Папахаджи.

Обр. 5. Новооткрит печат на Петър, благочестив василевс (40-50-те години на X в. ?) от Силистра.

Обр. 6. Печат на цар Петър сечен след 945 г. с инвокацията *Петър, благочестив василевс* открит в Преслав (тип 3Ав.по Ив. Йорданов).

Обр. 7. Печат на цар Петър и царица Мария с инвокация *Петър, Мария в Христа автократори на българите* сечен след 932 г. открит в Преслав (тип 3Аб.по Ив. Йорданов).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Papahadgi, A.** Un sigiliul de argent al ţarului Simeon. – In : *Comunicare facuta la congresul al III-lea de numismatica şi archeoleogie, tinit la Cernauci in ziele de 29-30 sept*. 1935, 1-9; **Герасимов, Т.** Фалшив сребърен печат на цар. – *ИБАИ*, 12, 1938, 428-430; **Георгиев, П.** Княжеският печат на Симеон от Силистра. – *Нумизматика*, 2, 1988, 26-29; **Йорданов, Ив**. *Печатите на преславските владетели /893-971/*. С., 1993, 14-15; **Йорданов, Ив.** *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001, с. 41.

[2] **Banescu N., A. Papahadgi.** Plombs byzantns découverts ŕ Silistre. – *Byzantion*, 10, 1935, 605-606; **Йорданов, Ив**. *Печатите на преславските*, № 33; **Йорданов, Ив.** *Корпус*, с. 62.

[3] **Йорданов, Ив.** Неиздадени печати от Силистра (II) – *ИНМВ*, 21, 1985, 98-99; **Йорданов, Ив.** *Корпус*, с. 32.

[4] По непотвърдени сведения този печат е открит през 2007 г. на депото за битови отпадъци в покрайнините на гр. Силистра в м. „Орехова гора“. Там през същата година е депонирана изхвърлената пръст от изкоп за МОЛ в центъра на укрепената територия на цитаделта на средновековния Дръстър. Показана ми бе некачествена снимка с мобилен телефон само на опаката страна през късната есен на 2009 г. Определено се виждаше, че е печат на цар Симеон от спорния тип „анонимни“ от тип III. 2. Б по Ив. Йорданов. Вж: **Йорданов, Ив.** *Корпус*, с. 43.

[5] **Йорданов, Ив..** Неиздадени печати, 98–99.

[6] Този екземпляр, заедно с три печата на византийския василевс Алексий I Комнин бяха предложени за откупка в Археологическия музей в гр. Силистра от силистренския иманяр Пл. Ванев. Печатите бяха документирани, но до откупка не се достигна поради много високата цена, предложена от откривателя им. Той бе информиран за уникалността на печата на Симеон, лят от медна сплав, а не както е обичайно от олово.

[7] Виж бел. № 1.

[8] **Йорданов, Ив.** Акламации към цар Симеон I Велики според текста на неговите печати. – В: *Епископ Константинови четения*, 2, 1996, 228–232.

[9] Виж бел. № 2.

[10] **Йорданов, Ив.** *Корпус*, 31–32.

[11] Пак там, с. 40.

[12] **Георгиев, П.** Цит. съч., 26–28.

[13] **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: *Избрани произведения*, II. С., 1973, 35-36; **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, I, 2, С., 1971, 298–301, бел. 38, където е дадена справка за мненията около използването на Дръстър и Мундрага за временна резиденция на цар Симеон. По-подробно за Мундрага като цитадела на Дръстър в: **Бешевлиев, В.** Географията на България у византийските автори. – *ИНМВ*, 23, 1987, 50–51.

[14] **Златарски, В.** *Цит. съч*., 298–302; **Божилов, Ив**. *Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на средновековна България*. С., 1983, 91-93.

[15] Пак там, 60–62.

[16] **Йорданов, Ив.** *Печатите на преславските*, 14–15, 31–32, табл. III–12. **Атанасов, Г.** *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*. Плевен, 1999, с. 100.

[17] **Успенский, Ф. И**. *История византийской империи*. Период Македонской династии (867–1057). Москва, 1997, 284–285.

[18] **Йорданов, Ив.** *Печатите на преславските*, 13-–14, 30–31, табл. табл. III-9,10.

[19] **Йорданов, Ив.** *Печатите на преславските*, 13–14, 31, табл. табл. III-10; **Атанасов, Г.** *Инсигниите*, с. 99.

[20] **Jordanov, Iv.** The Byzantine Administration in Dobrudja (10th-12th century). According to Sphragistc Data. – *Dobrudja*, 12, 1995, 218–221.

[21] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с. 31 сл.; **Бешевлиев, В.** *Първобългарите. Бит и култура*. С., 1981, 145 – 146**; Атанасов, Г.** Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – *Ду-*

росторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, 137–143; **Ангелова, Ст.** Отново за локализацията на „преславния дом“ на Омуртаг на Дунав. – В: *Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев*. С., 2003, 189-195**; Атанасов, Г.** Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*. В. Търново, 2006, 179–196**; Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство*. Варна–Велико Търново, 2007, 169–175

[22] **Шкорпил, К.** Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. – *ИРАИК*, X, 1905, 502-508; **Шкорпил, К.** Старобългарска съобщителна мрежа около Плиска и крепостите по нея. – В: *БИБ*, I, 1929, 2, с. 110; **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.)*. Варна, 1982, 131-134; **Атанасов, Г.** Към историческата география на Южна Добруджа. – В: *Сб. Добруджа*, кн. 4, 1987, 29–31; **Рашев Р.** Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: *Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра*, 1988, 118-119; **Атанасов Г., Сн. Генчева** Народна песен за строителството на път към Дръстър (Трестеник) от Симеон Велики – мит и действителност. – В: *Пътуванията в средновековна България*, Велико Търново, 2009, 130-150.

[23] **Йорданов, Ив.** *Корпус*, 60, № 80.

[24] **Jordanov, Iv.** *Corpus of Byzntine Seals from Bulgaria*. 3. Sofia, 2009, p. 90, Nr 77.

THE BULGARIAN RULER'S SEALS FROM IX-X C. FOUND IN DRASTAR (SILISTRA)

Georgi Atanasov

Abstract

Six seals of Bulgarian rulers were discovered in Silistra along with the hundred Byzantine lead seals from VI-XII c.

1. Seal of Mihaďl, archon of Bulgaria (864-889)
2. Seal of Mihaďl, archon of Bulgaria (864-889).
3. Seal of Simeon, archon of Bulgaria (893-897 ?)
4. Seal of Simeon, archon of Bulgaria (864-889).
5. Lead seal of Peter, pious basileus /40-50s years of the X c. ?/
6. Lead seal of Peter, pious basileus /40-50s years of the X c./

In conclusion, we can ascertain that medieval Drastar follows third after the capitals Pliska and Preslav not only in the quantity of the Early Medieval lead seals, but also of the amount of seals of Byzantine basilei and rulers of the First Bulgarian Kingdom. The seals are indirect proof for correspondence between the capitals Pliska and Preslav and the patriarch's and ruler's residence in Drastar in IX-XI c.

Обр. 1. Новооткрит печат на княз Борис I Михаил от Силистра

Обр. 2. Печат на княз Борис I Михаил от Силистра

Обр. 3. Новооткрит печат на Симеон, архонт на България (893–897 ?) в Силистра

Обр. 4. Печат на Симеон, архонт на България (893–897 ?) от Силистра в колекцията на А. Папахаджи

Обр. 5. Новооткрит печат на Петър, благочестив василевс (40-50-те години на X в. ?) от Силистра

Обр. 6. Печат на цар Петър сечен след 945 г. с инвокацията Петър, благочестив василевс открит в Преслав (тип 3Ав.по Ив. Йорданов)

Обр. 7. Печат на цар Петър и царица Мария с инвокация Петър, Мария в Христа автократори на българите сечен след 932 г. открит в Преслав (тип 3Аб.по Ив. Йорданов)

ПРЕСЛАВСКАТА ВИСША ШКОЛА И ОБРАЗОВАНИЕТО В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

Цветана Чолова

Приемането на християнството в средновековна България е повратен момент в нейната история и култура. Едновременно с налагането на християнската религия и изграждането на църковната организация в България е заимстван и византийският образователен модел и постепенно е приспособен към специфичните условия и нужди на страната.

През Средните векове образователната философия се изразява чрез християнската paideia – усъвършенстването на личността чрез образование и достигане до идеала, въплътен в Христос[1]. Преклонението пред знанието, пред мъдростта – философията е наследена от гръцката paideia[2].

Стремежът на византийците към образование и презрението им към неграмотните пропива цялата византийска култура. Образованието се смята за основна ценност в Югоизточна Европа. България възприема от Византия както философията, така и модела и методите на образование.

Византия следва античната система на образование, изградена на основата на елинския морал и философски традиции още от Омировата епоха и формулирани в съчиненията на Платон и Исократ. Тези традиции са живи в умовете и сърцата на отците на църквата през II–IV в., които осъществяват синтеза между класическата античност и християнството. В съчиненията на Климент Александрийски, Ориген, великите кападокийци – Василий Велики, Григорий Ниски, Григорий Назиански и др. се обосновава идеята за запазване на античното знание и античния модел на образование[3]. Християнската paideia възприема почти изцяло методите и техническата страна на елинското и римско образование, но полага изключителни грижи за претворяване на елинския нравствен идеал и изграждането на новия човек и новото виждане за неговата уникална ценност не като античен герой, а като образ и подобие на Бога[4].

Във Византия през цялото средновековие се запазва светския модел на образование. Фактът, че християнството става религия на Империята, не носи промени в системата на образованието[5]. Античният класически модел остава непроменен откъм техническа страна, но се налага концепцията за християнската пайдейа[6]. Мястото на богословското образование във висшите школи е в основата на дискусиите, особено през 70-те години. Въпросът за светско образование в патриаршеска школа в Константинопол намира различни решения. В противовес на твърде уравновесеното системно изследване за образованието във Византия на немския учен Ф. Фуш[7], повечето учени, Р. Браунинг[8], П. Лемерл[9] и др., установяват запазването на светското образование. Някои от тях се противопоставят и на тълкуванията за изцяло богословско образование дори в патриаршеската школа, където също се изучават всички светски науки едновременно с богословието[10].

Изследователите констатират оскъдност на сведенията за образованието във Византия. Вероятно това се дължи и на факта, че няма промени със столетия в тази област и всичко свързано с нея се приема като нещо естествено, нямащо нужда от специални обяснения. Основните свидетелства се извличат от биографичните данни за учени и философи, а за богословското образование – предимно от житията на светците и мъченици-

те. Изключение правят правните извори като Теодосиевия и Юстинияновия кодекси, но те се отнасят до регламентирането на държавното висше училище в Константинопол, а не засягат многобройните други училища, най-вече частни[11].

Християнската paideia има голям принос и в промяната на уважението към учителя – една общо взето не дотам престижна професия през античността, защото е поверена предимно на роби или на наемни работници, които получават нищожно възнаграждение за труда си. В християнските страни достойнството и уважението към учителя, който най-често е и свещеник е твърде високо.

Преклонението пред науката и образоваността е синтезирано особено сполучливо и в Пространното житие на Константин-Кирил Философ, в прословутото „определение на философията“, което той дава:

“А по-късно веднъж (логотетът) го запита „Философе, бих искал да зная що е философия?“ А той (Константин) с бързия си ум отговори веднага : *„Познание на божиите и човешките неща, което учи доколко човек може да се приближи към Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на оногова, който го е създал.“*[12]

Това е определение на християнската paideia, в което на Константин изразява целта на образованието през средновековието. Подобно на Кириловото определение се среща и е разпространено и при други автори. В съчиненията на Григорий Ниски, се развива най-подробно концепцията за paideia като формиращ процес за човешката личност, „път към съюз с Бога, божествен анабазис“. В Диалектика на Йоан Дамаскин, преведена от Йоан Екзарх, в гл. „За философията“, която по-късно е преписвана и като отделно произведение и разпространяване в Сърбия и Русия[13]. И. Шевченко, анализирайки съчинението на Давид Анахт (Непобедими) „Определенията на философията“, използвано като учебно пособие по философия във Византия, намира успоредици с Кириловото определение[14].

Въпреки многобройните изследвания, свързани с т. нар. „книжовни школи“ в България, съдържанието на този термин все още не е изяснено. Писано е не малко, но главно с оглед на усвояването на литературното богатство на Византия, като техните образователни функции са пренебрегвани или погрешно отнасяни към западноевропейските университети. Терминът „книжовна школа“ е придобил популярност и въпреки опитите той за бъде заменен с по-широки и по-точни понятия като „културни средища“, „културни центрове“ и др. все още е най-употребяваният[15].

Книжовните школи в България, създадени от Борис и Симеон в Девол-Охрид и Плиска-Преслав са приели и преработили византийския модел на образование. Това е много характерно за дейността на Климент и Наум в Охрид, които отиват с първоначалната мисия да създадат образователна мрежа. Климент е имал за задача да подготви български клир, но той създава образователна система на говорим и достъпен език в доста широки за средновековието мащаби.

Въпросът за достъпността на образованието в сравнение с други средновековни страни все още плахо се поставя от изследователите. Много от учените по аналогия със западноевропейските държави, пишат за ограниченост на грамотността и образованието и във Византия, и в средновековна България. Така по отношение на Византия Х. Хунгер, А. Каждан[16] и др. посочват малкия брой на училища в провинциалните градове и на практика дори липсата на висши училища на други места освен в Константинопол след VII в. Изследователите винаги правят уговорката, че сведенията са изключително оскъдни. В агиографските източници това са предимно „общи места“ (топоси). Както за Византия, така и за България и другите православни страни въпросът не е коректно поставен.

Трябва да се имат предвид две основни неща при разглеждането на изворите. Първо – въпросът за езика. Докато в Западна Европа процесите на създаване на национални култури на националните езици започва през XV–XVI в., то тези процеси в Източна Европа изпреварват с няколко века, макар че не водят до същите резултати. Всички народи от Източна Европа пишат и се образоват на собствените си езици – гръцки, сирийски, арменски, грузински, етиопски, български – от IX в. България, X в. Сърбия и Русия. Това води до много по-широко разпространение на образованието, което е достъпно и може да се премине по-масово от повече хора в началната фаза на получаване на грамотност.

Какъв е езикът на св.братя Кирил и Методий и техните ученици – близък до говоримия и разбираем или изкуствен книжовен език? Писано е много по този въпрос, но най-общо може да се каже, че повечето учени са съгласни, че през IX в. той е бил близо до говоримия, тъй като е създаден на основата на солунските старобългарски говори, а след това търпи развитие и се отдалечава от тях. Твърде разпространено е и становището за създаването на изкуствен книжовен и литургичен език, който дори и наричат „Кирило-Методиев“[17].

Второ, липсата на сведения или оскъдността им в изворите може да показва и друго – че това са присъщи на тези общества процеси, които не заслужават особено отбелязване. Така се появяват и топосите в житията, когато се говори за образованието на светеца, обикновено светско, а след това и манастирско-религиозно. Косвените данни – графити, надписи на предмети, твърди повърхности, тухли и пр., показват много по-различна картина на широко разпространена, според епохата грамотност.

Очевидно разпространители и читатели на апокрифната литература, която не само се превежда, но и някои апокрифи са създадени в средновековна България, едва ли са най-знатните и високообразованите. Освен създателите на еретическата богомилска книжнина, които несъмнено са високообразовани богослови, отклонили се от официалната доктрина – поп Йеремия, поп Богомил и др., действат и немалко други грамотни и образовани еретици, които преписват и разпространяват апокрифните и еретическите съчинения[18].

Многобройните графити и надписи, запазени върху различни предмети, свидетелстват и за грамотност сред обикновеното население – някои занаятчии, строители и с още по-голямо основание – търговците[19].

След приемането на християнството в България се рушат старите традиции и се изгражда нов манталитет. Основно значение за създаването на образователна мрежа в България имат църквата и държавната власт. Макар че в някои от по-големите градове и преди това може би има гръцки начални училища или поне отделни учители, едва след 886 г. може да се говори за по-широко образование, организирано от Кирило-Методиевите ученици. Трудно е да се съди за характера на образованието – светско, по подобие на това във Византия или религиозно. Много важно е да се изследва по-задълбочено доколко обучението е извършвано на близък до говоримия език – едно предимство, което имат малко страни през средновековието.

В първите десетилетия след покръстването е в процес на изграждане структурата на самата църква с материалните, административните и пр. предпоставки, така че организацията на обучението тогава се извършва от държавната администрация. В „Пространното житие“ на Климент организаторската роля на държавната власт е ясно и недвусмислено отразена, като се посочва, че князът издава нареждане до всички жители на тази страна (т. е. областта) „да приемат светеца с почит и да му предоставят преизобилно и щедро всичко, да го удостояват с дарове…“ и специално се подчертава ролята на управителя

Домета, докато контролът е извършван най-общо от църквата главно чрез учителите свещеници[20].

Чрез дейността на Наум и неговите последователи училища са организирани и в Плиска, може би и в някои други градове на Североизточна България, а по-късно и в Преслав[21]. Поради обстоятелството, че в Преслав се намира княжеската (царската) резиденция и в града, както и в непосредствена близост около него са построени множество манастири, възможно е в района да преобладават манастирските училища. Това обаче не намалява вероятността там да съществуват и училища от типа на създаваните от св. Климент. Училища на старобългарски език се появяват в други градове и манастири (напр. манастира при с. Равна, при Караачтеке и др.), където са обучавани бъдещите свещеници[22].

Във Второто житие на Наум се среща сведението, че учениците на Кирил и Методий „се разпръснаха – едни по Мизия, а други по Далмация и Дакия и навсякъде преумножиха стократно словото Божие.“ [23] Климент и Наум имат задача да организират цялостната система на образованието и учителстват в големи области – в Мизия и Кутмичевица. Като духовни лица те имат за основна задача подготвяне и ръкополагане на български клир, който да проповядва и да служи на старобългарски език. Климент има ученици без съмнение от всички епархии на поверената му област, и то от всяка възраст и ниво на образованост – от начинаещи до богослови с „висше“ образование[24]. Поради оскъдните сведения, достигнали до нас е трудно да се съди какви са първоначалните училища в средновековна България през IX–X в. вероятно такива има в някои градове, като са използвани и частни учители. В „Пространното житие“ на Климент пише за къщи, дадени му от Борис в Девол, предполага се, че там са и първите училища. В Житието на Ромил Видински по-късно изрично се говори и за градско училище.

3. Образователни методи

Системата на обучение, описана в Климентовото „Пространно житие“ е възприета от византийската (античната) система на образование, която е разпространена по цялата Римска империя Внимателното вникване в запазените сведения показва, че българските училища, създадени след приемането на християнството и идването на Кирило-Методиевите ученици в България, заимстват в най-общи черти модела на организация на обучението от византийските училища, но имат и специфични елементи в организацията. Обучението в българските училища претворява в нашите условия общата им „външна“ организация, то е религиозно по форма, провежда се на български език и има български характер.

Начални училища и учители на гръцки език има в повечето, дори в по-малките градове във Византия, а след преминаването на някои от тях към територията на България, те на много места продължават да съществуват или стават модел за създаването на българските училища. Най-често специални сгради не се изискват, училищата се помещават в различни помещения или при църковни и манастирски сгради. Учениците седят пред учителя и вероятно най-често облягат дъсчиците за писане на колената си. Тези дъсчици, както се знае от по-късни свидетелства, са покрити с восък и се използва специално стило за писане и изтриване.

Обучението се извършва по разпространения тогава метод (много по-късно преоткрит в Европа и наречен „взаимоучителен“), който се запазва до много късно – XVIII–XIX в. Всъщност масовото обучение се извършва именно от „избрани“ по-способни и напреднали ученици, които преподават на по-изостаналите и на по-малките от тях. В Климентовото житие се казва: „Във всяка област той си служел с триста ученици, без тех-

ните помощници…“[25] Тези „помощници“ или „ратаи“ (μισθίων – наемници, наети срещу заплащане) на учителя, вероятно са както византийските ὑποδιδάσκαλος, а не както обикновено се приема (Златарски, Милев, Илиев) – слуги на учителя.[26] Вероятно на по-старшите ученици са възлагани функциите на римските репетитори (auditores) да обучават по-малките[27]. Учителят, независимо от посоченото в съчинението, може да се занимава само с най-добрите от тях, „избраните“ и главната му грижа е организирането и контролирането на обучението. В съответствие с християнската пайдея той е освен учител и възпитател.

За разпространеността на образованието пише и Черноризец Храбър в „За буквите“, защитавайки светостта на създадената от св. Кирил азбука и славянски книги. Той пише преди всичко за светостта на буквите, които за разлика от гръцките не са съставени от езичници и пренесени от финикийските букви, а от свят човек, като чрез тях е изразена идеята за свещения характер на писаното слово[28].

Това е отразено и в наименованията на буквите, които вероятно в първоначалния си вариант образуват някакво послание. Докато гръцките наименования са само фонетично видоизменение на семитските (финикийските и еврейските – алеф –алфа и т.н.) и общо взето имената им отразяват едно твърде древно състояние на писмеността, още когато е в пиктографически вид – т.е. буквените наименования изразяват най-често предмети, то имената на старобългарските букви образуват цели изрази.

Обучението в началното училище чрез изговаряне на наименованията на буквите от азбуката и наизустяването им е от една страна мнемотехнически начин за лесно запомняне на азбуката, но същевременно и утвърждаването на свещеността на словото и знанието. А, Б, В: „**Ѧзъ боукы вѣдѣ**“ – „Аз зная буквите“, Г, Д, Е: „**глаголи (глаголати) добро эсть**“, К, Л, М: „**како людиє мыслитє**“; Р, С, Т: „**рѣци слово тврьдо**“ и т.н. Независимо, че има разлики в предаването на имената на буквите, както и промяна през различните периоди, то в първоначалния си вариант те може би са начални думи на акростих, от където тръгва по-нататъшната им употреба. Приема се, че това са наименования на глаголическите букви, преминали след това в кирилицата[29].

Черноризец Храбър говори за български „азбукарчета“, които прекрасно знаят, че Константин Кирил е създателят на азбуката и кога я е създал. Тези азбукарчета вероятно са ученици в начални училища, където получават грамотност и са обучавани на четене и писане[30].

Намерените в различни ръкописи глаголически Абецедари, както и надписи, съдържащи азбуката, говорят за широко разпространение на първоначалната грамотност. Напр. издълбаният върху стената на Кръглата църква в Преслав Абецедар, който се датира от първата половина на X в., съдържащ 18 глаголически букви, е едно от ранните свидетелства за разпространението на обучението в България[31]. Други ранни глаголически Абецедари, съдържащи и имената на буквите са запазени в ръкописи, съхранявани в Париж и Мюнхен. В манастира при с. Равна са открити гръцки Абецедари. Запазените многобройни старобългарски надписи в този манастир и гръцките Абецедари показват, че в този голям културно-религиозен център са изучавани паралелно и двата езика[32].

Образователният метод за запаметяване на азбуката чрез имената на буквите се използва през античността и през средновековието в почти всички страни. А. Мару дава в съчинението си един известен пример с богатия атинянин Херод Атик, който е доведен до отчаяние от неспособността на сина му да научи азбуката чрез наименованията на буквите. Той накрая измисля начин да го накара – купува 25 роби на възрастта на сина си и нарича всеки от тях с имената на буквите – Алфа, Бета и т.н. и едва тогава синът му

успява[33]. Императорът на Каролингската империя – Карл Велики, който както пише Жак Льо Гоф „можел да чете, но не можел да пише, а това е много за един мирянин, се забавлява като дете с изработените по негова поръчка букви от азбуката с голям размер, които нощем се опитва да разпознае, като ги опипва под възглавницата“[34].

Използваната мнемоническа техника, наследена от Античността и пренесена от византийската образователна система в България е много тромава, но при старобългарската азбука съществуването на смислова връзка, образуваща изрази и може би цялостно послание улеснява изключително запаметяването.

След научаването на азбуката следва четенето на срички и думи, четене и научаване наизуст от разпространени текстове и антологии. Наизустява се Псалтира, както и някои антични сборници със сентенции, преведени в средновековна България[35].

4. Съдържание на учебния материал

Буквите имат числена стойност и заедно с четенето започва обучение по смятане. В началното училище това е елементарна аритметика или основите на аритметиката, необходими за практически нужди. Вероятно и в България, е преподавано по аритметиката на Диофант, по която основно се обучават във византийските начални училища, макар че нямаме запазени нейни преводи.

През X–XIII в. са преведени от гръцки или съставени на основата на гръцки първоизвори дидактически сборници с изречения (sententiae) на антични учени и философи и на християнски писатели, които са използвани при обучението. Тези сборници са познати по многобройни ръкописи и различни редакции от по-късно време под наименованието „Пчела“. Най-ранният, достигнал до днес, славянски ръкопис е от XIV в. Това са всъщност славянски версии на широко разпространените във Византия флорилегии, приписвани на Максим Конфесор, св. Йоан Дамаскин, а от XI в. разпространявани в компилацията, приписвана на монаха Антоний под името Mellisa (Пчела)[36].

Друго съчинение използвано при обучението е твърде разпространеният през Средните векове у нас „Физиолог“. Повечето изследователи приемат, че „Физиолог“ е произведение на александрийската литература, създадено през II–III век. Гръцките ръкописи на „Физиолог“ са сравнително добре проучени, както и преводите и преработките на други езици. „Физиолог“ е преведен рано в България (X в.), но най-ранните запазени преписи от българския ранен превод в руска и сръбска редакция са от XV в.[37]

Във „Физиолог“ в отделни статии накратко са представени начинът на живот, поведението и се описва външният вид на животни – съществуващи и измислени, свойствата на минерали и растения, като всяко описание е придружено от символични религиозни тълкувания. Изложението е популярно, езикът – образен и достъпен, което може би е и една от причините за голямото разпространение на книгата през средновековието във всички европейски страни.

Така в статията за лъва, която обикновено стои на първо място и присъства в повечето ръкописи са изтъкнати три момента от неговия начин на живот:

„За лъва. Физиологът казва това: Започваме да говорим за лъва, за царя на зверовете и на животните… Физиологът казва, че лъвът има три свойства. Когато ходи в планината и иска да ловува и му се случи да улови вол, той скрива следите си с опашката, за да не го открият ловците по оставените следи… Когато лъвът спи в своята пещера, очите му бдят и клепачите му са отворени… Пак за лъва. Когато лъвицата ражда малкото си, то е мъртво и тя го пази три дни, докато дойде бащата и духне в лицето му, то става…“[38]

Цялото описание се прекъсва от догматични тълкувания и асоциации, като текстът, от който биха могли наистина да се извлекат някакви положителни знания, се скрива сред тях. В по-късните преписи има добавени и други моменти – например в Шибенишкия сборник се казва, че когато лъвът изяжда човек, той не го гледа, но оставя главата му и след като се насити, гледа човешката глава и плаче.

В реда на статиите не може да се забележи някаква тематична връзка. Така след статията за лъва се намира или тази за крокодила, или за гълъба, или за слона и т. н. Най-голям е броят на статиите за диви животни и за птици. От дивите животни са посочени освен лъва и пантерата още и дива котка (ласка), хиена, лисица, вълк, мечка, слон, еднорог (див козел), елен, сърна, антилопа (зубър), диво магаре, магаре и маймуна, таралеж, бобър, заек, фараонова мишка На тези животни са посочени само някои белези: пантерата е пъстра и красива и е враг на змията; за каймана– че като остарее, ослепява, но ако гледа на изток изгряващото слънце, отново проглежда и пр. Интерес представляват статиите за лисицата и вълка, които са и по-подробни:

„За лисицата. Физиологът казва за лисицата, че води лъжлив живот. Когато огладнее и поиска да яде, … тя ляга и се надува и лежи като мъртва. И птицата, като я помисли за умряла, каца на нея и започва да я кълве. Тогава тя (лисицата) бързо скача, хваща птицата и я изяжда.“

„Вълкът е грабливо животно. Ако не намери мърша, за да се наяде, той излиза на просторно място, поглежда към небето и започва да вика към господа със силен глас: „Господи, ти си ме създал, ти си ми отредил този живот… Изпрати ми храна…“ В по-ранните редакции на „Физиолог“ има две други описания за вълка: „Физиологът разкри, че (вълкът) е лукаво животно. Идва да граби от пасящото стадо. Отваря устата си, откраднва и бяга заради пастира… Когато огладнее, отива да граби. И ако срещне човек, се преструва, че е куц, без да му има нищо на краката. Неговото сърце е пълно с лъжа и грабливост.“[39]

Тези описания са имали както познавателна, така и морализаторска цел, като в по-късните преписи поуките и морализаторския тон се засилва и на животните се придават човешки качества, което е присъщо повече на бестиариите. Статиите от Физиолог се учат наизуст и стават част от общото образование на средновековните българи.

Цитати от „Физиолог“ и „Пчела“ са вплетени в „Моление Даниила Заточника“, едно от най-интересните произведения на руската литература от XII–XIII в., което свидетелства и за пренасяне на преведените в България съчинения, въведени и в образованието в средновековна Русия. Всъщност частите от „Физиолога“, „Псалтира“, „Пчела“, са части и от книгите, които се наизустяват в процеса на обучението и в средновековните български училища.

В образованието на различни нива се използват разпространените „Въпроси и отговори“ – разнообразни по съдържание и ниво на сведенията съчинения, които стават основна част от сборниците със смесено съдържание[40]. Диалози на Псевдо-Кесарий, Беседа на тримата светители, Разумник и др.[41]

5. Висши школи

Най-високата степен на образование е получавана в основните книжовно-просветни центрове в Преслав, Охрид и в някои от най-големите манастири на други места – Равна, Караачтеке и пр. Образованието разбира се е богословско, но е структурирано по образец, установен още от античните школи и възприет по-късно в школите и висшите училища на християнските държави.

С организирането на книжовните школи в Плиска и Девол Климент и Наум поставят основите на старобългарската книжовност, а техните ученици и последователи разпространяват старобългарската писменост по цялата страна. Дейността в тези културни средища, също така във Велики Преслав, а по-късно и в Търново е богата и многостранна – просветна, религиозна, идеологическа, книжовна и пр. Те имат своя ярка специфика, но заедно с това и много паралели в организацията на книжовния живот и културната дейност във Византия.

Една от основните функции на книжовно-просветните центрове създали школи, е образователната. Възникналите след покръстването книжовни центрове в Девол-Охрид и Плиска-Преслав, поради спецификата на момента и липсата на образователна система дотогава, поемат задачата да организират образованието на старобългарски език на всичките му етапи – от началното до най-високото, богословско образование.

Разпространението на грамотността и образоваността в средновековна България е недостатъчно изяснено, а това е от особено значение, за да се проследи доколкото е възможно и да се направи съпоставка с начина на обучение и разпространение на грамотността в другите средновековни държави. Макар сведенията, които сега притежаваме за България, да са крайно оскъдни (предимно за учителската дейност на св. Климент в Кутмичевица, житийните данни за други светци и мъченици и едва за XV в. от съчиненията на Константин Костенечки), те са изключително интересни по своето съдържание и говорят за процеси, които отиват твърде напред в сравнение с някои други държави по това време.

Въпросът за съществуването на висша школа в Охрид не е еднозначно решен и все още се дискутира, макар че повечето изследователи го решават положително. Климент обучава включително и висш клир, който и посвещава по-късно като епископ на Велика, като образованието е подобно на получаваното в манастирите и църковните епископски училища. Образованието е структурирано по образец, установен още от античните школи и възприет по-късно в школите и висшите училища на християнските държави[42]. Най-способните и напреднали ученици придружават навсякъде учителя, като усвояват и практически умения: „А нас, смирените и недостойните, поради своята сърдечна доброта той ни беше направил по-близки от другите и ние винаги бяхме с него, присъствайки във всичко, което (той) вършеше, което говореше и на което учеше чрез едното или другото.“[43] Т.е това е духовен кръг от най-изявените ученици около създателя или ръководителя на школата, който наподобява подобна организация на школите във Византия – напр. духовния, частен кръг около патриарх Фотий, организацията на частните висши училища и пр. Този модел на висше образование се приема и по-късно се установява в редица манастири в България, около някои известен духовен водач или наставник.

В литературата досега преобладава мнението, че учителските мисии на Климент и Наум са свързани единствено с подготовката на свещеници. Действително обучаването и подготвянето на български църковен клир тогава е много важна и несъмнено най-неотложната задача. В средновековна България са образовани не само свещениците – в този смисъл аналогията с процеси, развили се по времето на османското владичество, когато пазители на българската книжовност и просвета са изключително свещениците и монасите, не е уместна.

Сведенията, а и произведенията на Климент не ни дават право да правим паралел с образованието получавано, напр. в патриаршеската школа в Константинопол, което в основната си, в по-голямата си част е светско. Методите на обучение наподобяват повече на частните византийски училища.

По подобие на частното училище на патриарх Фотий, който написва своите известни произведения „Мириобиблион“ и „Амфилохия“ с учебни цели, но те са неоценими от литературна и научна гледна точка, Климент съставя богослужебни и богословски произведения, сравними с най-добрите във византийската литература. Вероятно те служат също и като учебни книги.

Цар Симеон, който е ученик на патриарх Фотий вероятно заимства и образователния модел. Докато създадената от Климент школа не може да се уподоби с някакъв по-конкретен модел, а може да се направи сравнение както с манастирските, така и с провинциалните училища във Византия, то Симеон наистина прави опит да създаде висше училище в Преслав по подобие на Константинополското. Създаденият от него кръг от учени и книжовници наподобява повече на частното висше училище на Фотий, отколкото на висшата школа в Константинопол. Разбира се основната дейност на този кръг е научна и свързана с най-важната цел за претворяване на византийското книжовно богатство и създаване на нови образци и модели, но към школата несъмнено са и обучавани бъдещи книжовници и свещеници.

В повечето от случаите книжовниците работят по определени поръчки, възлагани от организатора на школата (както например е в Преславската школа). Обикновено в запазените ръкописни паметници се отбелязва изрично, че съчинението е създадено по настояване на онзи, който води школата. В Плисковско-Преславската школа през различни периоди такива организатори на школата и поръчители на книжовни произведения са – брата на княз Борис – черноризец Докс, който организира най-ранната школа в Плиска и поръчва на Йоан Екзарх да напише „Небеса“, след това – св. Наум, който веднага след идването си в България застава начело на школата в Плиска до отиването му в Охрид, като поръчва на Константин Преславски да напише „Учително евангелие“ и след него начело на школата в Преслав застава самият цар Симеон, създал около себе си кръг от учени, писатели и вероятно и преподаватели по подобие на Фотиевото частно училище и поръчва, а вероятно и съставя двата известни с неговото име „Изборници“, както и „Златоструй“.

Близостта до княжеския (царския) двор и непосредственото участие на българските владетели в организацията и работата на Преславската школа, сами по себе си говорят за първостепенното значение на нейната разностранна дейност в живота на средновековната българска държава.

За разлика от Охридската книжовна школа, която има да изпълнява предимно (но не само) богослужебни, религиозно-идеологически и просветни задачи, свързани с налагането и укрепването на новата религия, Преславската има много по-широки цели. Там са създавани и претворявани въз основа на християнската религия философско-идеологическите възгледи на епохата, системата на новите етични и естетически стойности, формира се мирогледът, утвърждавайки основните доктрини на християнското учение, и пр. Дейността на тези две школи по едно и също време не само не се изключва взаимно – напротив, пълноценно се допълва, създавайки единен културно-исторически комплекс.

Макар голяма част от преславското културно богатство да е разпиляно и унищожено през вековете, дори по това, което ни запазва историята, можем да съдим уверено за небивалия интелектуален и духовен подем и тогавашното българско общество. Културната политика е определяна и ръководена лично от цар Симеон, който не само познава в дълбочина византийската култура и съвременните философски и идейни направления, но има и ясно определени цели в областта на културата в България: на основата предимно на патристичната книжнина да бъде достигнато равнището на византийската култура – най-

развитата в тогавашния свят. Такава задача е поставена и за подготовката на новия интелектуален елит – книжовници и духовни лица, като повечето от тях получават своето образование във Византия. Възприемането на определен тип литература от Византия и изграждането на старобългарската култура не само върху нейната основа, но и по нейния „образец“ имат съществено значение за цялостния характер на културното ни развитие.

Преславските книжовници изпълняват определени задачи при създаването на единния културен комплекс. Преводът на Свещеното писание, с който отново се захващат те (презвитер Григорий Мних по поръчка на Симеон) е задача, достойна за много високообразовани и подготвени богослови, защото и най-малката неточност в превода може да доведе до нови тълкувания и до поява на ереси. Утвърждаването на новата религия и идеология налага превеждането и на апологетически и екзегетически съчинения – от Константин Преславски,[44] Йоан Екзарх, съставителите на Симеоновия сборник, „Златоструя“ и пр. Макар и основани върху патристичната книжнина, малко от тези съчинения са буквални преводи. Те са изградени в съответствие с основните задачи на старобългарската култура, като подборът от византийските съчинения е извършван не само спрямо отделните „заглавия“, а и в рамките на всяко съчинение, и то особено щателно. През този период старобългарските писатели създават високохудожествени оригинални творби в областта на поезията н прозата – „Азбучна молитва“[45], „Проглас към Евангелието“ на Константин Преславски, „За буквите“ на Черноризец Храбър[46], житията на славянските първоучители от св. Климент Охридски[47] и мн. др. Тази отчетлива „специализация“ в книжовната дейност вероятно върви едновременно и с обучението на ученици по философия, богословие и др. Чрез дейността на преславските книжовници и чрез личното влияние на цар Симеон (почерпил от идеите на „първия византийски хуманизъм“, възгледите на патриарх Фотий и неговите привърженици) българското общество получава възможност за контакт с духовното богатство на античната култура. Може би най-съществен в изпълнението на тази грандиозна задача е приносът на Йоан Екзарх с произведенията му „Небеса“ и „Шестоднев“[48].

Старобългарското общество за първи път влиза в допир с античната философия и наука, чрез преводните и съставени от старобългарските книжовници съчинения макар и съответно адаптирани към християнското световиждане. Това обстоятелство има много голямо значение, доколкото античното наследство е познато и прониква в българската държава още от нейното създаване, но предимно като традиции, митологически представи, приложни знания и умения. Тези знания се усвояват чрез изграждане на образователна система по модела, отдавна установен във Византия.

В тези съчинения се появяват и първите „светски“, с философско и естественонаучно съдържание трактати – „Описание на човешкото тяло“ в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, философският трактат в „Симеоновия сборник“ и пр. Подборът на съответните съчинения от византийската литература, набляганeто върху светските, философски и естественонаучни знания в тях, съобразяването им с тенденциите, идейните и политическите изисквания на времето правят съчиненията на старобългарските книжовници незаменими източници на философски и научни знания за българите и другите източноправославни народи.

Делото на духовните дейци и писателите от Златния век на средновековната българска култура във всички направления – философия, естествознание, литература, изкуство– не е само основополагащо. Техните произведения и тяхната дейност имат толкова комплексен и завършен характер и такава висока стойност, че някои от тях остават ненадминати и от последващото културно развитие на България.

Запазените сведения свидетелстват за разпространение на грамотността и образоваността в средновековна България (според мерките на времето). За разлика от Охридската книжовна школа, която има да изпълнява предимно (но не само) богослужебни, религиозно-идеологически и просветни задачи, свързани с налагането и укрепването на новата религия, Преславската има много по-широки цели. Там са създавани и претворявани въз основа на християнската религия философско-идеологическите възгледи на епохата, системата на новите етични и естетически стойности, формира се мирогледът, утвърждавайки основните доктрини на християнското учение и пр. Дейността на тези две школи по едно и също време не само не се изключва взаимно – напротив, пълноценно се допълва, създавайки единен културно-исторически комплекс. В центрове на книжовност и образование, предимно богословско, започват да се издигат и манастирите, особено поголемите, които в този период се строят по цялата територия на страната[49].

6. Учебници и трактати за образованието във висшите школи

Много от произведенията създадени в Преславското книжовно средище се разглеждат предимно като богословски и литературни, но почти не е обръщано внимание на тяхната функция като учебна литература.

"Сборникът на Симеон" (Изборник Святослава, от 1073 г.) е един от най-характерните примери за такъв тип учебна литература, предназначена за обучение на висше духовенство[50]. Наричан от изследователите „средновековна енциклопедия", поради богатото си и разностранно съдържание, малко автори обръщат внимание на неговото очевидно предназначение като учебна богословска антология. Още самото заглавие ни насочва към това: **„Сборъ от многъ отецъ, толкование о неразумнихъ словесахъ в Евангелие, Апостоле и инихъ книгъ. Вкратце сложено на памятъ и на готовъ отвятъ".** Съдържанието на Сборника е още по-показателно за неговите цели като учебно пособие. Съчиненията в Сборника имат разнообразно съдържание, но тяхната характеристика като основни или въвеждащи за дадена научна област е очевидно. Това се отнася за най-обемистото съчинение в сборника „Въпроси и отговори на Атанасий Александрийски", съчинението на Василий Велики, особено за съчинението на Георги Хировоск „За тропите", на Йоан Дамаскин за дванадесетте месеца, на Немезий Емески относно физиологията и анатомията на човешкото тяло и пр.

Преведен по времето на българския цар Симеон, по-късно е пренесен в Киевска Русия и преписан за черниговския княз Святослав Ярославич (1027–1076 г.). Намерен през XIX в. в сбирката на Възкресенския Новоерусалимски манастир до Москва, днес в ръкописния отдел в Руския исторически музей. (Российского исторического музея). Разпространен е в повече от 24 преписа, като Изборника на Симеон е най-близък до гръцкия ръкопис Codex coislinianum № 120, съхраняван в Парижката библиотека[51].

Това е най-старият сборник с енциклопедично съдържания в Киевска Русия. Разпространено е мнението, че сборникът е с дидактическо (учително) съдържание или дори че е предназначен за семейно четене. Такова тълкуване едва ли е възможно поради изключително сложното и предназначено за високообразовани хора съдържание. Друго тълкуване предлага, че Сборникът е предназначен за високообразовани представители на висшето съсловие, които са готови „преизлишне насытиться сладости книжной", и да възпитават себе си в християнски добродетели – смирение и кротост, спокойствие, търпение, въздържание, благост, вяра.

За удобство голяма част от книгата е съставена в диалогична форма. въпросно-отговори. Аналог на такива въпроси-отговори е „Слово философа к князю Владимиру I", от „Повесть временных лет" под годината 986.

Вероятно Святослав, както се споменава в Изборника по подобие на българския цар Симеон е събрал голяма библиотека, в която се намира и вторият Сборник (Изборник 1076 г.) Статиите в него „Словом некоего калугера (монаха) о чтении книг“. „Слово некоего отца к сыну своему, словеса душеполезна“, „Наказания богатым“, „Стословец константинопольского патриарха Геннадия“ и пр. принадлежат на поучителния жанр, много разпространен във византийската литература и свързан с усвояването на основните философски идеи на християнската пайдейя.

Симеон като заявител на Сборника, включва в него предимно патристична литература и някои важни антични съчинения, които са по-скоро въведение към изучаването на дадена наука. Така например едно от произведенията, включени в Сборника – коментарите на Теодор от Раиту върху „Въведение в категориите“ на Аристотел, е основно за изучаването на философия[52]. „Категории“ на Аристотел са необходимото въведение при изучаването на философия през цялото средновековие. И до днес основните философски понятия се изучават по този трактат. Още по-впечатляващо е, че на все още „неустроения“ старобългарски език се създават такива висши понятия, които ползваме и до днес – „същност“, „съдържание“, „качество“, „количество“, „време“, „движение“, „пространство“ и пр. Това е сигурен белег, че Сборникът е преведен и като учебно пособие за висше образование..

Другите трактати, включени в Сборника, могат да се свържат също с въведение в науките на квадривиума. Трактата на Георги Хировоск „За тропите“ е разпространен и като учебно пособие във висшите училища във Византия и се използва при обучението по граматика, и най-вече по риторика.[53] Георги Хировоск, дякон, хартофилакс и „икуменикос дидаскалос“ към висшата императорска школа в Константинопол, вероятно живее, според повечето автори между VI и X век (последното мнение е според К. Крумбахер, тъй като Хировоск е цитиран в съчинението Etymologicum Florentinum (X в.). Според някои изследователи съществуването на висше училище към императорския дворец в Константинопол през 527–565 г. не е много сигурно, но там са преподавали Георги Хировоск и Стефан Александрийски. Съществува предание, според което зданието на Константинополското висше училище е изгорено по времето на имп. Лъв III през 726 г., поради това, че през VII, VIII до началото на IX в. висшата школа не съществува. Георги Хировоск преподава граматика и риторика, както личи и от неговите произведения. Неговите „Коментари на Граматиката на Дионисий Тракийски“ (II в.) и „Схолии върху встъпителните канони и за склоненията на имената и спрежението на глаголите на Теодосий Александрийски“(IV в.) се използват до късно като учебни книги във Византия и на Балканите. Трактатът „За поетическите фигури“ достига до нас в 18 гръцки преписа, което говори за сравнително широкото му приложение. Трактатите-речник на поетическите термини е често използвана форма в обучението във Византия. Трактатът на Георги Хировоск е преведен на старобългарски език „Георьгия Хоуровьска о образѣхъ“ и е основната статия по риторика в Сборника на Симеон (Изборника на Святослав от 1073 г.)[54] Той се среща в 16, от 24-те известни преписа на Сборника на Симеон (Изборника на Святослав.

Като въведение в познанията по медицина може да служи произведението на Немезий от Емеса – един превъзходен трактат по анатомия и физиология на човека, макар и преведен фрагментарно. Изказаните становища от някои изследователи, че Сборникът на Симеон има гръцки прототип, не променя високата оценка за него и точния избор на заявителите на преводната литература. Много от преведените от книжовниците от кръга на Симеон произведения –“Шестоднев“ и „Небеса“ на Йоан Екзарх, като въведение в

астрономията и богословието, историческите съчинения и пр. ни насочват към извода за книжовната школа в Преслав като висше училище по подобие на Константинополските.

Други съчинения, което се използват и като учебна литература са произведенията на Йоан Екзарх „Небеса“ и „Шестоднев“. Второто съчинение е наречено от изследователите „средновековна естественонаучна енциклопедия“. Съдържанието на това произведение възпроизвежда на само „въведенията“ към науките, разпространени през Средните векове, но и излага едни от съвременните достижения в тогавашния свят, най-вече във Византия.

Сравнението с византийските сборници и учебна литература от този и по-ранен период, може да послужи за основа на изследване на методите на обучение, на съдържанието и не на последно място на типологическите черти на висшето образование в средновековна България. Изучавани са науките от тривиума и квадривиума на liberal arts. Използваните като учебна литература преводни и компилативни съчинения съдържат знанията на античните науки, но са преработени в духа на християнската пайдея и религиозно образование, за разлика от светския характер на образованието във Византия.

В някои от манастирите, където са създадени медицински школи или се обучават практически бъдещи лекари и лечители са запазени много произведения с медицинска проблематика, от които може да се съди за нивото на медицинското образование и на медицината в средновековна България. Най-голямо разпространение сред съчиненията с медицинско съдържание съставени в средновековна България получават съчинението „Описание на човешкото тяло“ на Йоан Екзарх от VI-то слово на „Шестоднев“, „Разсъждения на Гален върху учението на Хипократ“ и др. Някои от специализираните медицински трактати започват с общофилософски уводи, които накратко излагат схващането за строежа на света от четирите „първични елемента“, след което подробно се излагат специалните медицински знания.

Освен богослужебната книжнина, която е превеждана буквално, според изискванията на канона, към останалите преводи или компилации се подхожда много свободно, винаги с определен замисъл и идея и е правен щателен подбор на изворите, което само по себе си е творчески подход. Като се има предвид и различното отношение към цитирането и заимстването на християнската книжнина и патристичните произведения и подхождането с определени идеологически цели, то картината на преводната литература се оказва твърде усложнена, за да и се дават повърхностни обяснения с оглед на съвременното разбиране за оригиналност и заимстване. Българските книжовници имат друга мисия и задачите им са, да създадат парадигматични съчинения, които да приспособят византийския културен модел към неофитите и да разпространят християнските ценности в Европа. Синтезът е направен в средновековна България на основата на византийската култура и разпространен в православните източноевропейски страни.

7. Специално образование

Въпросът, за подготовката на специалисти със „светско“ положение и занимания, изискващи специално образование или поне грамотност въобще не е поставян за изследване и не е разработен в българската историография. Данните за една изключително широка просветна дейност, почерпени от житието на Климент, очевидно противоречат на общоприетото схващане, че училищата, създадени от Климент и Наум, са предназначени да подготвят само свещеници.

Българският характер на законодателството, архитектурата и изкуството се изявява още веднага след приемането на християнството. Част от лекарите може би получават

знанията си в манастирските болници, където могат да се запознават с намиращите се там медицински трактати и да практикуват. Но най-неизяснен в контекста на досегашните схващания остава въпросът за обучението на юристите и висшите административни чиновници.

Съставянето, преводът и прилагането на едни от най-известните юридически сборници в средновековна България още веднага след покръстването (“Закон за съдене на хората“, „Еклога“, „Земеделския закон“, „Номоканона“ и др.), а и започналата рецепция на римското право в България, изискват подготовка на юристи, които да се занимават с правораздаване. За съжаление конкретни сведения не са запазени, но косвените говорят за достатъчно високото ниво на подготовка на българските юристи (ако се съди по законодателните паметници, запазени от този период). Вероятно те са обучавани във висшите юридически школи във Византия, но българския характер на законодателството говори и за съществуване на специално юридическо образование и в България.

Специални знания са придобивани и в процеса на стажуване при учители, при самите лекари, майстори, търговци и пр. Сведенията за наличието на професии, чиято подготовка изисква българско по характер обучение, са макар и косвено свидетелство, че в средновековна България има и специално образование.

Живелият в Преслав Йоан Екзарх в „Шестоднев“ говори определено за лекари и лекарска професия: „А по-вярно и по-подробно да разберат тези, които са посветени в лекарското изкуство.“[55] В „Разсъждения на Гален върху учението на Хипократ“ също се пише за лекари: „Лекарят е служител на естеството и помощник при боледуване. Съвършен ще бъде лекарят, който е изкусен в практикуването и наблюдението и най-изряден, като извършва лечението според истинската наука. Лечителството е изкуство – мярка за здравите и изцеление за болните.“[56]

Повечето църковни дейци наред с богословското образование получават и медицински знания (така е през средновековието и в Западна Европа) и могат да лекуват някои болести. Св. Климент вероятно получава такова образование още в гръцките манастири на Олимп. Вероятно в създадената в неговия манастир болница, практикувайки се обучават и свещеници – бъдещи лечители. За особеното значение, което придава св. Климент на подготовката на лекари и на дейността на манастирската болница, пише Теофилакт Охридски: „Климент се връщал от Велика в Охрид както за да види дали жителите на страната са силни духом и дали се опрат на страх от Бога като на някакъв жезъл, така също и за да остане на спокойствие в общение с Бога в манастира си, чиято красота обичал и за който тъгувал, когато се отдалечавал някъде другаде.“[57]

Повече от житието му не може да се научи, но той се разкрива като изключително дейна личност, като в лечебното дело оставя след себе си ученици – лекари-монаси, които съгласно установената традиция не само прилагат своите знания на практика, но обучават и по-младите от тях. Така св. Климент Охридски се очертава те само като основател на богословското образование, но и на манастирското медицинско обучение в съответствие с изискванията и духа на епохата.

Книжовните школи имат много широки задачи, свързани с утвърждаването на християнството, усвояването на християнската култура, почти изключително чрез Византия. Византийският културен модел е възприет в страните от Югоизточна Европа и е в основата на изграждането на парадигматичността на средновековната българска култура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Jeager, W.** *Early christianity and greek paideia.* Cambridge-Mass. 1965, p. 14.

[2] **Jeager, W.** *Paideia.* II, Oxford and New York, 1943, passim.

[3] **Baynes, N. H.** *The Byzantine Empire*. New York, 1926, p. 150.

[4] **Jeager, W.** *Early christianity,* p. 11.

[5] **Brehier, L.** L'enseignement superior à Constantinople. – *Byzantion,* 3, 1926; **Baynes, N. H.** *The Byzantine Empire,* p. 150–151.

[6] **Хунгер, Х.** *Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура.* С., 2000, с. 389.

[7] **Fush, F.** Die hoheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. *Byzantinishes Archiv,* 8, Leipzig, 1926.

[8] **Browning, R.** The patriarchal school at Constantinople. – *Byzantion,* 32, 1962, 167-202. **Ib.,** Byzantine scholarship. – *Past and present,* 28, 1964, 1-20.

[9] **Lemerle, P.** *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance des origines au X-e siècle.* Paris, 1971.

[10] **Speck, P.** Kaiserliche Universität von Konstantinopel. – *Byzantinishes Archiv,* 14, München, 1947.

[11] **Хунгер, Х.** *Цит. съч.,* с. 447.

[12] **Стара българска литература,** Т. 4, Житиеписни творби. Състав и ред. Кл. Иванова, С., 1986, с. 40.

[13] **Des Hl. Johannes von Damaskus** *Ἐκθεσισ ἀκριβής τής ὀρθοόξου πίστεος in der Übersetzung des Exarchen Johanes.* Hrsg. L. Sadik, 1-3 (MLS DV, T. – XVI), Wiesbaden – Freiburg, 1967–1983.

[14] **Ševčenco. I.** The definition of philosophy in the Life of Saint Constantin. – In: *For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday 11 oct.1956*. Den Haag, 1956, 449-457; Вж критичен преглед на **Николова, Св.** Проблемът за философските възгледи на Константин Кирил – В: *Кирило-Методиевски студии,* Кн. 5, С., 1988, 17-48.

[15] **Богдановић, Д.** Књижевна школа и књижевно средиште – В: *Преславска книжовна школа.* Т. 1. Изследвания и материали С., 1995, с. 37-41.

[16] **Хунгер, Х.** *Цит. съч.,* с. 453; **Каждан А.П., А. У. Епстейн.** *Византийската култура –XI-XII в*. С., 2001, 128.

[17] **Пикио, Р.** Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. – В: **Р.Пикио.** *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. С., 1993, с. 137-171.

[18] **Ангелов, Д.** *Богомилството.* С., 2000, с. 274-279; **Чакъров, Н.** и Ж. Атанасов. *История на образованието и педагогическата мисъл в България*, С., 1962, с. 138; **Колев, Й.,** В. Атанасова, Н. Витанова. *История на педагогиката и Българското образование*, Шумен., 2007, 212; **Гюзелев, В**. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България X1П – XIV в. С., 1985, 55-63.

[19] **Кузев, А.,** К. Попконстантинов, П. Георгиев, А. Медынцева. Разкопки при с. Равна, Провадийско. – В: *Археологически открития и разкопки* през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 68 сл.; **Медынцева, А.,** К. Попконстантинов. *Надписи из круглой церкви в Преславе*. **С.,** 1983; **Попконстантинов. К.** Разпространение на старобългарската писменост през IX-X в. – *Старобългарска литература*, 1985,17, 39-69; **Гюзелев, В**. Образование и грамотност в България през XIII–XIV в. – *Исторически преглед,* 5, 1983, с. 40-43.

[20] **Житие на Климент Охридски** – В: Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история. Подготвени от Илия Г.Илиев. – *ГИБИ,* Т. IX, Ч. II, С., 1994, 32-33; **Гръцките жития на Климент Охридски.** Увод, тескт, превод и бележки Ал. Милев. **С.,** 1966, 125-127.

[21] **Второ житие на Наум**. – В: *Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби.* Състав. и редакция Кл. Иванова, С., 1986, с. 83; **Константин Преславски.** Учително евангелие, Предговор – В: *Тържество на словото. Златният век на българската книжнина.* Летописи, жития, богословие, риторика, поезия. Съст., ред. и н. ком. Кл. Иванова, Св. Николова. С., 1995.

[22] **Попконстантинов, К., Р. Костова и В. Плетньов.** Манастирите при Равна и Караачтеке в манастирската география на България през IX-X в. – В: Българските земи през средновековието *(VII-XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. – В: *Acta Musei Varnaensis* III-2. Варна, 2005, 107-119; **Попконстантинов, К.,** Равненският манастир „Св. Богородица“. -В: *Кирило-Методиевска енциклопедия.* Т. 3, С., 2003, 423-428. **Попконстантинов, К., Медынцева, А.** *Надписи из Круглой церкви в Преславе.* С., 1984.

[23] **Второ житие на Наум**. – В: *Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби.* Състав. и редакция Кл. Иванова, С., 1986, с. 83.

[24] **Житие на Климент Охридски** — *ГИБИ,* Т. IX, Ч. II, С., 1994, 32-33; **Гръцките жития на Климент Охридски,** с. 125-127.

[25] **Гръцките жития на Климент Охридски,** с. 127; **Житие на Климент Охридски**. – *ГИБИ,* Т. IX, Ч. II, С., 1994, с. 33, Илия Г.Илиев превежда: „„„Във всяка област той бил подпомаган от триста ученици, без техните ратаи (μισθίων)…“.

[26] **Гръцките жития на Климент Охридски,** с. 127. 157, бел. 130; Златарски, В.. История на българската държава през средните векове. Т. I, Ч. 2, с. 235.

[27] **Marrou, H.I.** *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1965 (6), 138-144.

[28] **Куев, К.** *Черноризец Храбър*. С., 1967; **Коссова -Джамбелука, А., Е.Дограмаджиева.** *Черноризец Храбър. О писменехъ.* С., 1980, 116-117.

[29] **Граматика на старобългарския език**. С., 1991, с. 44-45.

[30] **Коссова, Джамбелука, Е.Дограмаджиева.** *Черноризец Храбър. О писменехъ.* С., 1980, с. 140, 116-117.

[31] **Попконстантинов, К., Медынцева, А.***Надписи из Круглой церкви в Преславе.* С., 1984.

[32] **Попконстантинов. К.** Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Варненски окръг. – *Известия на Народния музей Варна*, 20 (35) (1984), 65-80.

[33] **Marrou, H.I.** *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1965 (2), 55.

[34] **Льо Гоф, Жак.** *Цивилизацията на Средновековния Запад.* Прев. Ив.Божилов. С., 1997.

[35] **Лукин, П.** *Письмена и православие: историко-филологическое исследование „Сказание о письменах“ Константина Костенецкого*. М., 2001.

[36] **Чолова, Ц.** *Естественонаучните знания в средновековна България.* С., 1988, с. 30-35.

[37] **Стойкова, А.** *Физиологът в южнославянските литератури*. С., 1994.

[38] **Физиолог.** – В: *Стара българска литература. Т. 5. Естествознание.* Състав. и редакция А.милтенова. С., 19921 с. 211, 230.

[39] **Физиолог,** 15-16.

[40] **Въпроси и отговори** – В: *Стара българска литература. Т. 5. Естествознание.* Състав. и редакция А. Милтенова. С., 19921 с. 234-350; **Милтенова. А.** *Erotapokriseis. Съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература.* С., 2004.

[41] **Чолова, Ц.** Естественонаучните знания, 30-35, 226-227.

[42] **Marrou, H.** *Histoire de l'éducation dans 1'Antiquite,* p. 421.

[43] **Житие на Климент Охридски** — *ГИБИ,* Т. IX, Ч. II, С., 1994, 32-33; **Гръцките жития на Климент Охридски,** с. 125-127.

[44] **Vaillant, A.** *Discours centre les Ariens de Saint Athanase.* S., 1954.

[45] **Куев, К.** *Азбучната молитва в славянските литератури.* С., 1974.

[46] **Коссова -Джамбелука,** А., Е.Дограмаджиева, *Черноризец Храбър.*

[47] **Климент Охридски.** Житие на Константин-Кирил Философ; Житие на Методий. – В: *Климент Охридски. Събрани съчинения.* Т. 3. Обр. Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, К. Иванова. С., 1977.

[48] *Das hi. Johannes von Damascus „Ekthesis“ in der Ubersetzung des Exarchen Johannes* Hrsg. L. Sadik, 1-3 (MLS DV, T. – XVI), Wiesbaden – Freiburg, 1967 – 1983; *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. Hrsg. R. Aitzetmuller. T. I – VII, Graz, 1958 -1975.

[49] **Чолова, Ц.** *Естественонаучните знания, с. 61-71.*

[50] Изборник великото князя Слятослава Ярославича 1073 г. – ОЛДП, V, 1880 (фототипно: MLS, T. 3. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965; М., 1980); Москва, 1983, (факсимилно).

[51] **Lunt, H.G.** On the Izbornik of 1073. – *Harvard Ukrainian Studies Odeanas,* 7, 1983, 359-376; **Левочкин, И.** Изборник Святослава и его славянский протограф – *Старобългарска литература*, 8,1980, 46-49.

[52] **Пейчев, Б.** *Философският трактат в Симеоновия сборник.* С., 1977.

[53] **Велковска, Е.,** Трактатът на Георги Хировоск „За тропите“, неговият славянски превод и византийската риторическа традиция. – *Старобългарска литература*, 19, С., 1986, 75-83; **Ангелов, Б.** Георги Хировоск „За поетическите фигури“ – В: *Из старата българска, руска и сръбска литература.* Кн. 2, С., 1967, 89-105.

[54] **Прокопчук, О. Г.** Георгий Хировоск как представитель византийской филологической науки. -*Studia philologica: сб. науч. ст*. Выпуск V. Под. ред. Г.И. Шевченко. – Мн: Изд. центр БГУ, 2002, с. 160-169.

[55] *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. Hrsg. R. Aitzetmuller. T. VI, Graz, 1975.

[56] **Галиново на Ипократа** – В: *Н. Тихонравов. Памятники отреченной русской литературы*. Т. 2. Спб., 1863.

[57] **Житие на Климент Охридски** — *ГИБИ,* Т. IX, Ч. II, С., 1994, с. 37.

THE LITERARY SCHOOL OF PRESLAV AND THE EDUCATION IN SOUTH-EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES

Tsvetana Cholova

Abstract

Literary Schools in medieval Bulgaria were both cultural-religious and educational institutions and had a broad mission related to the embedment of Christianity, the knowledge with Christian culture and the ideas of Christian Paideia. Ancient Bulgarian society had its first contact with ancient philosophy and science through the scripts, translated from Greek and edited by the ancient Bulgarian scholars after the Christianization, albeit adapted to the Christian religion. This fact is very significant because it proves that the ideas of the antiquity were known by that time and were penetrating in Bulgaria from the moment of its creation, but mainly as traditions, mythological ideas, practical knowledge and proficiencies. After the establishment of an educational system in Bulgaria, based on the Byzantine model, ancient philosophical and scientific knowledge, adapted to Christianity, was included in the educational system.

One of the main functions of Literary and Educational centres, who later institutionalized different currents of thought, was education. The literary centres, established after the Christianisation in Devol-Ohrid and Pliska-Preslav, had the task of organizing the education in ancient Bulgarian (Church Slavonic) language, given the specificity of context and lack of educational system until then. The monasteries, especially larger ones, which in this period are being built throughout the country, also develop as centres of literature and education, mainly in theology. The Byzantine cultural model serves as a basis of the of medieval Bulgarian culture's paradigm. The cultural synthesis, made in medieval Bulgaria on the basis of Byzantine culture, is widespread in other Eastern Orthodox countries afterwards.

ЦАР-СИМЕОНОВИЯТ ГАСТРОЛ НА 9. IX. (923/924): ДЕКОНСТРУКЦИЯ НА АРХИТИПА

Христо Трендафилов

Макар и водени от вътрешнополитически съображения, когато описват битките и изобщо военните стълкновения със Симеон, византийските хронисти отразяват сравнително обективно неговите победи. Когато обаче описват институционално-ритуални срещи с българския владетел, междуправителствени преговори; когато се води официална кореспонденция и т.н., те се стараят да изтъкнат по някакъв начин неговото дипломатическо невежество, да осмеят – къде пряко, къде по-прикрито непознаването на традиционните обреди на *Василията* и на *Църквата.* Елински възпитаният, но склонен към византийско лицедейство Симеон е предлагал в отговор също така иронично-изобличителни превъплъщения. Когато не е успявал или не е бил подготвен за подобна състезателност, той си е тръгвал разгневен и войните неминуемо са продължавали. Един такъв случай ни представя неговата многократно обсъждана псевдокоронация през 913 г., когато според някои изследвачи той се е завърнал от Константинопол като василевс, според други като кесар, а трети приемат, че е получил само благословия от патриарха, че е бил духовно осиновен и дори, че в отговор на исканията за императорски титул над българския владетел е извършена унизителна глума от страна на Николай Мистик, подсказваща за непомерните му претенции[1]. Накрая византолози като Дм. Оболенски определят процедурата като забавна „смесица от изобретателност, арогантност и наивност“[2].

Много материал за анализ ни предлага и срещата на цар Симеон с император Роман Лакапин, която се е състояла на 9 септември 923 или 924 г.(между учените съществува любопитна диференциация: „нашите“ В. Златарски и Ив. Дуйчев отдават предимство на по-ранната, докато „чуждите“ Ст. Рънсиман, Г. Острогорски, Фр. Дьолгер, Дм. Оболенски, Я. Любарски се застъпват за 924)[3]. Византйските хронисти *(Продължителят на Теофан, Лъв Граматик, Псевдо-Симеон, Продължителят на Георги Амартол, Скилица-Кедрин, Йоан Зонара)*[4] и авторът на *Словото за мира с българите*[5] отразяват по еднотипен начин това всъщност многопланово събитие. В основата си то е предизвикано от неуспешната наказателна операция на българските войски по усмиряването на въстаналите сърби. Операцията на свой ред провокира решение за временно примирие с Византия, което да позволи разгрома на сръбския бунт, после – разправа и със самата *Империя*[6]. В изпълнение на този план българите се разполагат на стан пред *Влахернските врати*, а цар Симеон разговаря с патриарх Николай Мистик и уговаря среща с Роман Лакапин, която е трябвало да се осъществи върху специално изградена платформа в горната част на залива *Златния рог*.

Разказът на византийските хронисти за това събитие и в частност този на *Продължителя на Теофан,* който ще разгледаме, изпъква с автономна литературна организация. Той е изграден, както ще видим, с една специфична наративна логика, подчинена на определена жанрова зависимост и на други, по-детайлни изисквания. Какъв е този жанр, вмъкнат в жанра хроника и същевременно съставящ органична част от него*(историема, историофема),* ще се опитаме да обобщим след аналитичното членение на текста. Тер-

мините *историема* и *историофема* използваме като концептуално-историографски аналог на отдавна употребяваните от антрополози, фолклористи, литературоведи при разбор на различни видове фолклорно-митологична и авторска проза минимални единици като *митема*(Клод Леви-Строс), *мотивема*(Алън Дандис), *лексия*(Ролан Барт), трасирани от своите лингвистични и семиотични предшественици и от знаменитата *функция,* използвана при структурното членение на вълшебните приказки от Владимир Проп. В други изкуства се използват: *идиографема*; също така в други изкуства *кинема, фотограма.* Под *историема* ще разбираме относително самостоятелен разказ за определено събитие или лице в рамките на даден историографски труд, а под *историософема* – обобщително-учителните и философските разсъждения на хрониста(историка)след края на дадена *историема* или на верига от историеми. Във византийските хроники *историофемите* имат подчертано провиденциален характер; по своему подобна роля играят размислите на някои от авторите на т.нар. исторически и философско-исторически романи за смисъла на историята и за ролята на историческите личности. В зависимост от идейния замисъл на хрониста *историемата* може да се диференцира на по-малки сегменти; като пример за минимален сегмент може да посочим погодните записи в староруските летописи.

Насочвайки се към анализа на *историемата* (самостоятелния разказ в рамките на хрониката) за срещата на цар Симеон с император Роман Лакапин, ние го разделяме на *наратеми* според доминиращите в него и разположени в дихотомична съотносимост концепти *война-мир* и *агресия-защита*. Всяка наратема на свой ред се дели на по-малки смислови сегменти.

Първа наратема

1-ви сегмент

„*През месец септември, втори индикт, Симеон, князът на България, се отправил на поход против Цариград заедно с цялата си войска, опустошил Тракия и Македония, опожарил и разорил всичко и изсякъл дърветата.“*[7]

В сегмента изцяло доминират концептите *война* и *агресия*, техен носител е българският владетел, а осъществяването им става по особено жесток начин – опожаряване на всичко, изсечени са и дърветата, т.е. посегнато е дори на невинната природа. Номиниран е само Симеон, споменати са топонимите Цариград и разорените по пътя към него провинции Тракия и Македония.

2-ри сегмент

„Когато стигнал до Влахерните, той поискал да изпратят патриарх Николай и някои от велможите, та да преговаря с тях относно мира. Разменили, прочее, помежду си заложници и излезли най-напред патриарх Николай, после патрицият Михаил, назован Стипиотис и мистикът, и парадинаст Йоан. Ректорът Йоан бил вече наклеветен пред императора, под предлог на болест бил отстранен от двореца и се подстригал в своята обител, която се намирала до Галакринона. Те разговаряли със Симеон относно мира, а той ги отпратил и поискал да види самия император Роман, защото от мнозина бил осведомен за неговата мъдрост, мъжество и разум. Императорът прочее много се зарадвал, защото желаел да постигне мира и да престанат всекидневните кръвопролития. Като изпратил люде при крайбрежието Космидеон, той построил в морето здраво скеле за кораб, така че императорската триера като доплува, да спре при него.

След като я обградил отвсякъде, той заповядал да построят в средата преграда,гдето щели да приказват един с другиго.“[8]

Вторият сегмент е изцяло противопоставен на първия. В него се говори за бъдещия *мир* и по-точно за подготовката за него – при това инициатор на преговорите е Симеон, което никак не се съгласува с разорителния му досегашен поход. Най-напред по негово желание е извикан патриарх Николай (Мистик), а после към него се присъединяват и други високопоставени правителствени чиновници. Вмъкнат е напълно излишният според наративната логика на разказа факт за наклеветяването, отстраняването и замонашването на ректора Йоан, но това същевременно показва, че хронистът познава както дипломатическия церемониал, така и дворцово-властовите интриги и колизии и че самият той вероятно принадлежи към тези среди. Тези първоначални сондажи се оказват недостатъчни за Симеон и той изявил желание да се срещне със самия император, защото бил осведомен от мнозина (гръцки клирици и учители на служба у нас, пленници, шпиони?) за многото му качества. Такъв опитен и изкусен демагог като Николай Мистик не е бил нужен на Симеон на масата на преговорите, а от срещата с него през 913 г. споменът не е бил от най-привлекателните. Роман Лакапин откликва с радост на открилата се възможност да спре кръвопролитията и решава да проведе преговорите по своеобразен начин, като построи до крайбрежието *Космидеон* (в началото на *Златния рог*) скеля, където да разговаря с българския владетел. И така за разлика от първия, във втория сегмент на първата наратема изцяло доминира концептът *мир в* обичайна сглобка с концепта *защита*. Същевременно избраният от Роман и по-скоро от неговите съветници начин за среща със Симеон не изглежда безобиден, а крие, както ще видим, травестийни исторически аналогии.

Втора наратема

1-ви сегмент

„А Симеон изпратил и опожарил храма на пресветата Богородица при Пиги, който бил построен от император Юстиниан и всичко наоколо. От това се вижда, че не желаел мира, но мамил императора с празни надежди.“[9]

Първият сегмент от втората наратема започва по аналогичен войнствен начин като първия сегмент от първата наратема. Отново доминират *войната* и *агресията,* при това странно проявени от Симеон веднага след заявеното от него желание за мирни преговори. Двойното посегателство срещу храма на *Богородица* при *Живоносния извор(Пиги)* и срещу стореното в миналото за *Църквата* от император Юстиниан I звучи като заплаха, че предстоящите преговори ще бъдат водени от позиция на силата. Хронистът е още по-краен в заключението си, че Симеон не желаел мир (значи желаел война) и залъгвал императора с празни надежди, т.е. фалшивите обещания за мир са били част от неговата военна стратегия. И двете възможни обяснения обаче отвеждат по свой начин към явния семиотичен милитаризъм на българския цар.

2-ри сегмент

„Императорът отишъл заедно с патриарх Николай във Влахерните, пристъпил в светата ракла и въздигнал ръце за молитва. После, като паднал ничком, (той) обливал

със сълзи светия под, призовавайки всепреславната и пречиста Богородица да умекчи непреклонното и неумолимо сърце на високомерния Симеон и да го убеди да сключи мир. Отворили прочие светия ковчег, в който се пазел честният омофор на Света Богородица. Императорът го взел и го наметнал като някаква неразрушима броня, въоръжил се като с някакъв шлем с вярата си към пречистата Богородица и излязъл от храма, защитен като със сигурно оръжие."[10]

В този сегмент доминира отново концептът *мир,* придружен с няколко манифестации на концепта *защита.* Съвсем съзнателно хронистът локализира благочестиво-миролюбивото поведение на византийския император в църквата *Св. Богородица* във *Влахерна*, за да го съотнесе с деструктивно-антихристианското поведение на Симеон спрямо църквата на Божата майка в *Пиги*. Съотнасянето е с обратен знак: Роман, заедно с патриарха (който присъства на всички ключови сцени и вероятно е близък личен познат на автора) се моли със сълзи да бъде склонено суровото сърце на българския цар към мир. Пред нас е дихотомията *варварски (*или *нечестив християнски,* както е в случая*) владетел – християнски император*; съпроводен от патриарха, Роман предприема и конкретни защитни мерки – опасва се с пояса на Богородица като с броня, като със сигурно оръжие (но защитно, а не нападателно).Така използвайки един културно-религиозен топос (отношението към храмовото излъчване на Богородица и нейните реликви), *Продължителят на Теофан*, както и следващите го византийски хронисти задават кода на предстоящата трудна дипломатическа среща между двама твърде различни (особено по образование и култура) властелини. А това е, разбира се, *техният* код – моралната победа над войнстващи съседи, отхвърлящи поради случайната си моментна мощ полагащия им се статус на федерати в рамките на *Империята*; всички останали победи произтичат от тази: на мира над войната, на християнството над варварството, на културата над антикултурата (тук императорът трябва да бъде особено подкрепен поради скромния си интелектуален статус и стряскащото превъзходство на българския цар) и дори на столичния *Град* над провинциалния *Хинтерланд*[11].

3-ти сегмент

„Като въоръжил придружаващите го моряци с щитове и оръжия, той пристигнал на определеното място, за да разговаря със Симеон. Денят, когато това станало, бил четвъртък, девети ден от месец ноември, четвъртият час от деня."[12]

Завършващият третата наратема трети сегмент показва, че макар да разполага със символическото оръжие на Богородичния омофор, императорът все пак въоръжава по стандартен начин придружаващите го на триерата матроси. Указан е месецът, датата, денят и часът на срещата с акуратност, която напомня гръцките приписки, известяващи за завършването на превода на свещени или патристични книги[13]. Независимо от спецификата на предпазните мерки, символически и реални, в сегмента преобладава *мирът*, но в очакване на Симеон, значи в очакване на агресия, на някаква форма на *война*.

Трета наратема

1-ви сегмент

„Пристигнал и Симеон, водейки със себе си множество войски, едни въоръжени със златни щитове и златни копия, други със сребърни щитове и сребърни копия, трети

с всякакъв цвят оръжие, а всички облечени в желязо. Те, като поставили помежду си Симеон, приветствали го на езика на ромеите като цар. Всички членове на сената стоели на стените и наблюдавали що ставало."[14]

А ето този сегмент според старобългарския превод на *Хрониката на Георги Амартол*: „**приде Семенъ, мно*ство много по собѣ вод, на многы полкы раздѣли, шкы за златыми щиты и съ златыми копіи, иніи же различнѣыми копіи wрѫжіи вкрашени, всѣ желѣзомъ оствержеником, си же посрѣде себе имѣахоу Семена, тако цр҃ славще Гречьскымъ сано҃, вси же в болрскомъ съвѣтѣ сѣдще, на градѣ стоаще, зрхоу творимаа.**"[15]

Последвалите събития засилват усещането за умело организиран от владетелите и техните най-близки обкръжения и отлично прережисиран от византийските автори спектакъл. От чисто историческа гледна точка той отдавна се е превърнал в христоматиен, ала от наративна и особено от историософска заслужава да се припомни и погледне пак: постигането на *ейдоса* на събитието започва от неговия *анамнезис*.

В цитирания сегмент отново доминира темата за *войната,* този път заявена по тържествено-театрален и очевидно отрепетиран начин. Симеон пристига начело на импозантна свита, разделена на три отряда, въоръжени съответно със златни и сребърни щитове и копия и обковани с желязо; свитата приветства застаналия в средата ѝ владетел като император на ромейски език Съразмерното групиране в отряди на во́йните и тяхното специално подбрано (досущ като реквизит за ефектна театрална постановка) въоръжение загатват за парад на гвардейски части по повод на изключително значимо събитие. А пък акламацията на гръцки език пред наблюдаващия смаяно зрелището от крепостните стени Синклит засилват това впечатление. И наистина – Симеон очевидно е гастролирал пред стените на Константинопол и пред високопоставените зрители, за да изиграе вековния римо-византийския спектакъл „избор на войнишки император" – този път само като зрелищно предупреждение към *Империята* пред избраната сенатска публика. Арена на подобни гастроли, както неведнъж е посочвано, е бил т.нар. *Евдемон*, седмата миля, смятано от константинополския *Милион* представляващ комплекс от костел, дворец и няколко църкви, разположени в обширно поле[16]. Именно в това поле, назовано *Кампус* и напомнящо римския *Кампус трибуналис* са извършвани военни паради и армейски сборове (обикновено на Тракийската армия); тук са посрещани тържествено владетелите след победоносни военни кампании и обикновено са акламирани пред Синклита и народа новоизбраните войнишки императори. Отличителна черта на византийския избор на войнишки императори в сравнение с римския е, че става в постоянен градски център, а не в променящи диспозицията си военни лагери (т.е. става в театър с постоянен локус); освен това, с появата на урбанистичната константа (столичния Град) се появяват и постоянните зрители, заемащи Ложата(Синклита) и Галерията (Народа) и призвани в началото да се вживеят в илюзията да бъдат конституционен критерий, а по-късно и действително да го упражняват. От военна империя (в която войската е най-мощната политическа партия), каквато представлява Късният Рим, Византия започва повече или по-малко да прилича на сенатска[17]. Само поривът и волята на ентусиазираната армия вече не са в никакъв случай достатъчни, за да бъде утвърден един избран от нея император, нужно е и съгласието на Сената, нужен е и пароксизмът на безпределната привързаност на партиите в цирка, понякога се намесва и Църквата. Тук са приветствани немалко войнишко-сенатски императори, като се започне с Валент(364–378), мине се през Фока(602–610), Ираклий(610–641), Констанс II(641–648), времето от падането на Юстиниан II през 695 г. до възкачването на трона на Лъв III през 717 г., когато се изреждат за кратко последователно Леонтий, Тибе-

рий III (наложен със съдействието на «зелената партия»), Филипик Вардан, Анастасий II Артемий, Теодосий III. След около век идва времето на Лъв V Арменец (813–820) и традицията приключва в този ѝ вид с Никифор Фока (963–969), макар армията да се намесва на няколко пъти при налагането на императора и през периода XI–XIV в. във все по-цивилната и стремяща се да следва династическия континуитет *Империя*. Не е достатъчно например, че недоволните войски издигат за император на Дунавската граница нисшият офицер Фока, той е утвърден едва когато отпадат цирковите партии на досегашния император Маврикий. Още докато е жив, политически прозорливи сенатори намират опонент-кандидат за императорския престол – Ираклий от Картаген. Решителна и енергична е намесата на Сената в развихрилата се семейна борба за власт след смъртта на Ираклий. Показателни за нарасналата власт на Сената са думите в тронната реч на признатия за император Константин II: *Решението му е правилно, защото е всъщност решение на Господ*[18]. Бидейки явно добре запознат (както и своите предшественици като хан Крум) със символно-жестовия език и игровото пространство на тази традиция, наблюдавана от него в някои нейни разновидности (паради, акламации на победили императори, сбор на армии) през константинополските му години, цар Симеон я реконституира и на тясно лингвистично равнище – приветстван е на ромейски, като автентичен византийски император. Всъщност акламацията на гръцки език на българския владетел от страна на войските му е била въведена отдавна в българския двор, но нейното демонстриране именно тук, пред крепостните стени и пред тази осведомена публика е имало преднамерено-пропаганден характер: това не е било тривиално акламиране на гръцки на българския цар, а *акламиране в Константинопол на българския цар като византийски император*.

2-ри сегмент

„Можело прочее тогава да се види действително царствената и великодушна душа (на Роман Лакапин) и да се възхити човек на (неговия) безстрашен разум и мъжество. Като видял такова нашествие на враговете, той не се смутил, не се уплашил и не се стъписал, но отишъл като при множество приятели. Той така безстрашно пристъпвал, като давал едва ли не душата си на враговете като изкупление за поданиците си. Той пръв пристигнал на казаното скеле и посрещнал Симеон.“[19]

Отново изпъква *мирът* – на сцената излиза неговият носител, другият артист с главна роля – Роман Лакапин. Той е представен като типичен светец-проповедник, който не се смущава от заобиколилото го многобройно вражеско войнство и се готви да се принесе в жертва в името на мира заради своите поданици.

3-сегмент

„След като били взети заложници и от едната и от другата страна, българите прегледали внимателно скелето, да не би да се крие някаква опасност или засада.“[20]

Внимателният преглед на скелето за откриване на евентуална засада несъмнено ни връща към една от формите на *войната.* За да го извърши, Симеон е имал и поучителния опит на основоположника на неговата династия хан Крум. Но доколкото проявите на Крум пред стените на Константинопол имат и други общи черти с военния спектакъл на мирна тема, изигран от цар Симеон, ще трябва да отбележим и тях. Действително владетелят е имал пред себе си първобългарската версия на тази византийска властова традиция (парад по случай избор на войнишки император, сбор на армии или различни видове

дворцови и военни церемонии), ползва се внимателно от нейния опит и в определена степен деконструира езическата ѝ идиосинкразия. Така напр., през 813 г. именно между *Евдемона* и *Златните врата*, Крум извършва жертвоприношения на брега на морето. Не е случаен фактът, че това става само една седмица след като е провъзгласен войнишкият император Лъв V Арменеца и след победата на хана при Версиникия. Тогава българската войска се разполага на боен лагер пред Константинопол. За да оттегли обсадата, Крум поставил (общо според всички византийски хронисти) три условия: 1. Да забие копието си в *Златните врата*. 2. Да получи данък в злато и копринени одежди. 3.Да му бъдат дадени знатни девойки и наложници. Преди да започнат уговорените преговори с императора обаче, ханът бил нападнат от засада и едва се спасил (според някои автори бил ранен). Най-интересно от поставените условия е първото, то има както непосредствени, така и дълбинно-митологични, езически основания и може принципно да се сравни със Симеоновата демонстрация на сила и възпроизвеждане на избор на войнишки император на 9 IX 923/4 г. Византийските хронисти предават този епизод с известни различия. Най-конкретен е *Неизвестният автор (Scriptor incertus),* който вероятно е най-близо времево до събитието и го предава по следния начин:

„Прочее българите дошли чак до градските врата, без никой да излезе насреща им или да ги спре. А Крум направил жертвоприношение навън от Златните врата, според обичая си като принесъл в жертва много хора и животни(ὁ Κροῦμμος θυσίαν κατὰ τὸ ἔθος αὐτοῦ ἔξωθεν τῆς Χρυσῆς πόρτης ἔθυσεν ἀνθρώπους καὶ κτήνη πολλά)[21]*. Той потопил краката си във водата на морския бряг, умил се и поръсил войниците си;приветстван от тях,той преминал между своите наложници, които му се кланяли и го славели. Всички наблюдавали това от стените и никой не се осмелявал да го възпре или да хвърли стрела по него. След като изпълнил всичките си прищевки и желания, той обкръжил града и направил вал около него и така прекарал няколко дни, като оплячкосвал местата вън от града. Той поискал данък в злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки. Тогава Лъв направил съвещание с архонтите и известил на Крум:»Ела на морския бряг с няколко души,които не носят оръжие, и ние ще дойдем невъоръжени с хеландия*(тежък военен кораб – Х.Т.) *през морето».“*[22] Следва подробно описание на организацията на засадата срещу Крум на морския бряг и на самото покушение, от което ханът се спасява наглед като по чудо – при това единствен от българската делегация. Всъщност оцелява благодарение на своята изострена наблюдателност (фиксира тайния знак за началото на коварната акция) и на бързата и самоотвержена реакция на сподвижниците си, които го мятат на оседлания кон, без да мислят за себе си. *Хрониката на Псевдо-Симеон* повтаря казаното от *Scriptor incertus*; в хрониките на *Теофан Изповедник и Лъв Граматик* се наблюдават четири главни разлики при описанието на събитието:

1.Крум е наречен *Новия Сенахерим*.

2. Не се говори за изграждането на обсаден вал от българския хан.

3. Крум не желае да му бъдат дадени девойки, злато и скъпи дрехи, но иска от императора да забие копието си в *Златните врата*.

4. Разказът за засадата и покушението срещу Крум е силно съкратен.

Явно е, че повествованието от *Scriptor insertus* към Теофан Изповедник и Лъв Граматик се движи от конкретност и обстоятелственост в първата хроника към синтетичност и символика във втората. Така бихме могли да си обясним появата на нов момент в някои от хрониките – желанието на българския хан да забие копието си в *Златните врата*.

Преките(прагматични) експликации на това желание изглеждат ясни: ако византийският император го удовлетвори, той признава Крум за победител и по този начин ханът

взема достоен реванш за превзетата, ограбена и разорена през 811 г. българска столица. Други смятат, че според първобългарските езически вярвания с това свое действие Крум е трябвало да установи тайнствена връзка с града (чрез т.нар. контагиозна магия), която ще му помогне да го превземе[23]. Но езическото желание на хана би могло да се разгледа и в по-широката митологическа перспектива и по-точно – в перспективата на древната митологема (културна универсалия) *град-жена.* В митологията и във фолклора тя може да приема различни ипостаси: девица и невеста, съпруга и вдовица, понякога и блудница. В старозаветните текстове (където „град“ е от женски род) митологемата се изразява в два главни архитипни модела: *град-блудница*, вместилище на разврат и пороци (Вавилон) и *град-дева,* съсредоточие на нравственост и святост (Йерусалим)[24]. Върху конкретен материал от библейската есхатология това е показано ако не достатъчно убедително, то най-малкото достатъчно задълбочено и интересно през 30-те год. на XX в. от някои представители на *Школата на маризма* като Израил Франк-Каменецки[25], допълнено от Олга Фрайденберг[26] и по-късно, през 70-те год., от известния индолог-славист Владимир Топоров[27]. Върху средновековен западноевропейски материал автори като Жак Ле Гоф описват как през XIII в. в подобна дихотомия се вмества Париж[28]. Универсалията се среща и в южно и източнославянския фолклор, като в някои народни игри направо се пее за обсаждането на града-крепост *Царь-город*. Вместено в такъв културно-исторически дискурс условието на хан Крум да забие копието си в *Златните врата* представлява една от репрезентациите на този изходен образец и отразява желанието му да обладае, т.е. да превземе *жената-град*. Забиването на копие асоциира с превземане на (жената) град, което пък в българския фолклор е паралелно на обредите *възцаряване* и *сватба*[29]. Че става дума за проявления на езически митологически архитип се доказва и от ритуалното действие на руския княз Олег и неговите дружинници, които след една обсада на Константинопол през 907 г. забиват щитовете си в *Златните врата*; според обяснението на староруския летописец действието било знак за победа: **И повѣсиша щиты своя къ вратѣхъ, показающе повѣдь, и поиде от Цесарьграда**[30]. Трябва да се отбележи, че Симеон се противопоставя на Крум и по друг старозаветен признак. Известно е, че неговият езически предтеча е назован *Нов Сенахерим* заради сходствата между акцията му по обсаждането на Константинопол и кощунствената и противостояща Богу обсада на Йерусалим, предприета от асирийския цар. Според библейския разказ в IV книга *Царства*,19:32–36 Господ чрез своя ангел избива 185 000 войни в асирийския стан, а Сенахерим снема обсадата и се връща безславно в Ниневия. Както се каза, Крум за малко не загива при коварно гръцко покушение, а през следващата, 814 г. в разгара на широкомащабна подготовка за поход към византийската столица наистина умира[31]. В този смисъл не е изключено християнският цар Симеон да отчита и пренебрегнатите от асирийците заплахи на Господ, и последвалите несполуки на обсаждащия Константинопол *Нов Сенахерим (Νέος Σεναχερὶμ Κροῦμος),* езическия хан Крум. Така Симеон следва донякъде първобългарската традиция (превантивни разрушения на околностите на столицата, изтъкване на военна мощ и „дрънкане на оръжие“), но заедно с това и́ се противопоставя с нови, християнски културни архитипи: не извършва, естествено, обредни жертвоприношения, не поставя миторитуални условия, отчита поуките на *Библията*, при това споменатата старозаветна книга *Царства* е преведена именно по негово време, а вероятно и по негова инициатива; накрая българският цар заповядва да бъде прегледена платформата за предстоящите преговори, с което е отчитал и покушението срещу Крум през 813 г., но е искал и да покаже, че византийската политика се гради върху измамата[32] (За него той е знаел или от устно родово-княжеско предание, или от гръцка хроника, четена от него във византийската сто-

лица; не е изключено обаче в Плиска да е бил изсечен и каменен надпис, известяващ за крумовия поход към Константинопол и неудачния опит да бъде ликвидиран от засада по време на преговорите, надписът е имал пропаганден характер и вероятно е предупреждавал за гръцкото безчестие при водене на преговори).

А неговият спектакъл, възпроизвеждащ избора на войнишки император пред ложата на Синклита, е бил колкото пародиен, толкова и заплашителен пролог към предстоящото театрално действие – мирните преговори с Роман Лакапен.

Трябва да се признае обаче, че и византийският император, вероятно чрез своите ерудирани в историята, изобретателни в риториката и ловки в дипломацията съветници като Николай Мистик и Теодор Дафнопат подготвят на Симеон действие с далечна архитипална „етимология“ и слепват настъпателна реч в името на мира. Речта на императора силно напомня писмата на Николай Мистик до Симеон: чрез миролюбиво-патетичната декларация на Роман патриархът сякаш възпроизвежда сценично главното в своите послания пред дългогодишния си кореспондент. За нас ораторското излияние на Роман Лакапин при срещата на платформата не е толкова интересно само по себе си, а по-скоро типологията на самата преговорна сцена. Както се каза, в горната част на *Златния рог* е била построена скеля, на която Роман идва от императорската тиера, а Симеон – на кон от сушата. Това е не само алюзия за изконната професия на изтъкнатия адмирал на флота, но и високомерно и винаги особено болезнено за българите натякване на пълното морско превъзходство на *Василията* – особено над традиционно алергичните към морето номадски или с номадски корени народи. С други думи – изтъкване на таласократията над телурократията. (Макар че България е отдавна морска държава, още се споменава фактът, че в нашия фолклор няма народни песни за морето). Но и платформата, сама по себе си загатваща по-скоро за сцена, отпраща със своята преговорна специфика (воден фон) назад в историята. Известно е, че през 369 г. след не особено успешни войни с готите, император Валент (364–378) сключва мирен договор с предводителя на готите Атанарих върху лодки по средата на Дунав. Инициатор на речно-дипломатическия фон на преговорите е бил Атанарих и това несъмнено е било акт на видимо неуважение, на пренебрежение и травестиране на римската държавна и военно-политическа мощ от страна на готите. Амиан Марцелин (IV в.), смятан за „последния голям историк на Рим“ дава веднъж една относително по-мека трактовка на речното подписване на договора, като вини за това най-вече зависимостта на готския вожд от бащината клетва и тушира римското унижение. В XXVII книга, 5-та глава, ст. 9-10 на своята *Римска история (Res Gestae),* той пише: „*Когато те(императорските пратеници – Х.Т.)се съгласили на предложените условия, било избрано подходящо място за сключването на мира, тъй като Атанарих уверявал, че е обвързан със страшна клетва и със завета на своя баща, да не стъпва никога на римска земя и било невъзможно да бъде накаран да го направи, а за императора не било почетно да отиде при вожда на готите.“*[33] В XXXI книга, 4 глава, 13 ст. обаче Амиан Марцелиан е по-определен в оценката си за стореното от Атанарих спрямо Рим*: „(Атанарих)помнел, че някога се отнесъл презрително с Валент по време на преговори и накарал императора да сключи мир в средата на реката, позовавайки се на това, че клетва не му позволява да стъпи римска почва*.“[34] Дунав става действително граница между вестготите и Римската империя. Изобщо реката от най-древни времена е символ, основен елемент на сакралната топография, митологическа граница, водораздел между живота и смъртта, между живите и мъртвите(напр.Стикс), между своето пространство и чуждото, място за извършване на свещени ритуали, за божествена инициация; тя е символическо препятствие, опасност, потоп, наводнение, влизане в подземното царство,

прорицание; накрая-влизането в реката означава началото на подвиг, преминаването през нея – завършване на подвига, нов статус и нов живот[35]. Реката може да бъде и мирен рубеж, а нейното преминаване да се възприема като начало на война. През 226 г. пр. Христа именитият картагенски пълководец Хаздрубал е задължен да не преминава река Ебро, за да се ограничи неговата агресивност. За реката като питателна среда за възникване на високоразвити общества през Древността, на т.нар. *речни цивилизации* (Ф.Бродел и др.), едва ли е необходимо тук да говорим. Конкретно функцията на реката Дунав е извън времето и естеството на текстовете, където тя присъства – от споменаванията ѝ в лапидарно-оразличителния *Именник на българските ханове,* до романтичния копнеж по героичната смърт, който тя въплъщава да речем в поезията на Лермонтов и Ботев, е била винаги да бъде граница, преграда между два свята, при това далеч не само политико-военна, но и религиозно-морална; тя може да бъде синоним на смърт в името на дадена идея, както е и в древната митология, нейното преминаване води не само към подвиг, но и към смърт. Ето няколко примера :

Именник на българските ханове (датиращ от епохата на цар Симеон, поне във вида, който е достигнал до нас)*:"Тези пет князе(Авитохол, Ирник, Гостун, Курт и Безмер –* Х.Т.)*управляваха княжеството* ***оттатък Дунава*** *515 години с остригани глави". И след това дойде Исперих,* ***отсам Дунава****, княз също и досега)."*[36] **сии҃ є҃. кънзь дръжаше книжение wвоиоу стрaнѫ дѫнаѩ. лѣ҃. ф҃. й. еі҃. ѿстриженами главами. и потомъ приде на стрaнѫ доунаѩ Исперй҃ кн҃зь тожѣ҃ и҃ доселѣ.**[00]

Михаил Лермонтов, *Корсар(1828):*
Но ***встал к берегам Дуная,***
Который издали ревел,
Я в Грецию идти хотел*,*
Чтоб турок сабля роковая
пересекла горестный удел[38]

Христо Ботев*, На прощаване в 1868*
Аз зная майко,мил съм ти,
че може млад да загина,
ах утре ***като премина***
през тиха бяла Дунава[39]

С този архитип режисьорите на византийската постановка са могли да се запознаят в *Историята на Амиан Марцелин* или в някои от многото анотирани от Фотий в неговата *Библиотека* исторически съчинения(в хронографските трудове на Йоан Малала, патриарх Никифор, Теофан Изповедник, Георги Синкел и Георги Амартол този епизод липсва). Речта на Роман, както се каза, поразително прилича на някои писма на Николай Мистик до Симеон, а комплиментите на българския цар относно качествата на императора Роман Лакапин не отговаря на неговото принципно пренебрежително и иронично мнение, изразено досега в писма и действия. В *Словото за мира с българите*, приписвано обикновено на Теодор Дафнопат (но и на Николай Мистик и Арета Кесарийски) пък се дава неласкава оценка за гръцката реч на Симеон по време на срещата: българският цар „*…приказва много на варварски и още повече на развален гръцки език(καὶ πολλὰ μὲν βαρβαρίζων, πλείω δὲ σολοικίζων)"*[40]. Тук авторът на *Словото* явно утрира езиковото неумение на българския цар, но все пак да не забравяме, че от завръщането на школара

и монаха Симеон от Константинопол в България са изминали повече от 35 г., и че още дипломатът Лъв Хиросфакт (Магистър) в *Писмо N 4* до българския княз намеква за участието на некомпетентни в гръцкия език граматици в четенето, осмислянето и изобщо в подготовката на Симеоновата кореспонденция :"*Ако имаше секретари (γραμματεῖς), които четяха добре, о, най-човеколюбиви от князете, ако разполагаше с люде,които умееха да поставят запетая там, дето трябва, то ти, като четеше писмото ми, щеше добре да разбереш...".*[41] Че Симеон обаче е продължавал да чете усилено на гръцки се доказва убедително от написания от негово име *Прилог (Добавка, Предговор)* към сборника *Златоструй*, където се казва, че системно четял съчиненията на Св. Йоан Златоуст в оригинал и направил подборка с негови слова, за да бъде преведена на славянски (старобългарски) език: „И понеже (Симеон) бе навикнал да чете всичките му книги, той избра от произведенията му(на Йоан Златоуст) тези слова…"[42](**Извыкъ ємꙋ чьсти вьсѣ кънигѫ. И извьравъ ѥго вьсѣ словєса. Изъ вьсѣхъ кънигъ ѥго. Въ сиѭ ѥдинѫ сложи кънигѫ**[oo] Можем да приемем, че Симеон е четял на гръцки, за да издели тези важни съчинения или части от тях, които е трябвало да се преведат и препишат на старобългарски език; с други думи е съставял програмата на преславския книжовен репертоар. В полза на това категорично говорят още послесловите (приписките) на преславските книжовници черноризец Тудор Доксов и Презвитер Григорий, вероятно и *Прологът* на Йоан Екзарх Български към *Шестоднева*. Доколко обаче и с кого Симеон е общувал на гръцки език? Далеч по-интересен за дешифриране е „варварският" език, на който е разговарял българският владетел: едва ли така може да бъде наречен славянският език, на който гърците са знаели, че в България отдавна (преди повече от три десетилетия)са преведени с помоща на самите гърци Светите книги и обширна християнско-богослужебна литература; по-скоро става дума за първобългарския език, към който гърците не са питаели никога добро отношение и е нормално да го определят като варварски – колкото и епитетът „варварски" да е топически и се отнася за всичко не гръцко. На „варварски" (първобългарски, като все пак не изключваме съвсем възможността да става дума за славянски език) Симеон се е консултирал със своите български сподвижници, които са го придружавали на скелята. Нормално е да са го съпровождали дипломати и военоначалници от неговия род.

4-ти сегмент

„Симеон слязъл от коня и влязъл при императора. След като се прегърнали, почнали да говорят за мира. Разказват, че императорът казал на Симеон: „Чух, че ти си благочестив човек и си истински християнин (доказателство за наличието на гръцки кръг в Преслав, който е осведомявал *Двореца* и *Патриаршията* в Константинопол за поведението на българския цар, с подобни думи се обръща към Симеон неведнъж в писмата си Николай Мистик – Х.Т.), *а виждам, че делата не си схождат с думите, на благочестивия човек и на християнина е свойствено да обича мира и любовта, понеже Бог е и се нарича любов. А на нечестивия и неверен е (свойствено)да се наслаждава на убийства и несправедливо проливани кърви. Ако ти си истински християнин, както ни осведомиха(sic!),спри най-сетне несправедливите убийства и престъпните кръвопролития и сключи мир с нас, християните, тъй като сам се наричаш и си християнин и не допускай десниците на християните да се опетняват с кръвта на едноверци християни. Ти сам си човек, който очаква смърт и възкресение, съд и въздаяние. Днес съществуваш, а утре ще се разсипеш на прах. Една треска ще угаси гордостта. Какъв отговор ще дадеш за несправедливите избивания пред Бога, когато отидеш там? С какво лице ще погледнеш страшния и справедлив съдия? Ако правиш това от желание за богатство,*

аз ще те отрупам с желаното, но само спри десницата. Прегърни мира, възлюби съгласието, та и ти да преживееш мирен, неопетнен и спокоен живот, и християните най-сетне да си починат от злочестините и да престанат да избиват християни, защото не е позволено да вдигат оръжие против едноверци". Като казал това, императорът замлъкнал. Симеон се засрамил от неговото смирение и думите му и склонил да сключи мир. След това императорът почел Симеон с великолепни дарове, те се прегърнали и се разделили."[44]

Трябва да се отбележи, че цялата историма е предадена сбито, без церемониалните и театралните подробности и с акцент върху постигнатия между Симеон и Роман Лакапин мир от автора на староруската *Повесть временных лет*, но с една историческа неточност – срещата между владетелите е отнесена към 6437(929) г.:

*"*Прииде Семеонъ на Цесарьградъ, и поплѣни Фракию и Македонью, и приде къ Цесарюграду в силѣ велицѣ и в горъдости, и створи миръ с Романомъ цесарем и възвратися въсвояси.*"*[45]

Тази пространна наратема е призвана да финализира тържествено трудния, но неизбежен път до *мира* с войнолюбивия съсед, тя е замислена като *апология на мира* и на неговия най-мъдър и самоотвержен радетел – византийския император. Пред неговите блага умения да убеждава в антихристиянската и противочовешката същност на войната сякаш са готови да рухнат и най-милитаристичните попълзновения.От естетическа гледна точка тя е типичен образец на византийската безвкусица, с която някои характеризират соматопсихограмите (физическите и душевни портрети на героите) в *Хрониката на Йоан Малала*[46]. Хронистът не цитира никакви думи на цар Симеон, но от *Писмо N 29* на патриарх Николай Мистик узнаваме, че българският владетел е споделил с Роман Лакапин, че враждебните отношения с *Империята* няма да се подновяват и че «*…няма вече да се нуждаем от хитона, който по необходимост се облича по време на война*». В иначе почтената миротворна метафора, към която прибягва Симеон, се долавя и деликатна насмешка. Мирен договор? Но набързо скалъпената легенда за двата орела, които са полетели в различни посоки добре илюстрира високата стойност на срещата като политически театър и нищожния ѝ дипломатически ефект:

5-ти сегмент

„*Казват, че докато царете разговаряли, над тях прелетели два орела, приближили се и веднага се разделили – единият дошъл над столицата, а другият отлетял към Тракия. Онези, които точно наблюдавали това нещо, го сметнали за недобро предзнаменование, защото казали, двамата ще се разделят, без да се споразумеят относно мира.*"[47]

Знамението с орлите отново показва преимуществото на войната – във всеки случай няма споразумение за мир. Затова в заключението на текста хронистът се чувства принуден да добави наратема, която да ни убеди в ползата от срещата. Симеон се оказва дълбоко впечатлен от прочувствената реч за мира, за безсмисленото и греховно проливане на единоверска кръв, за временната същност на човешкия живот и оценява(вече сам) изненадващо високо разума и други качества на иначе презирания от него император:

6-ти сегмент

„Когато Симеон пристигнал в своя стан, разказал на своите боляри за разумността и смирението на императора, възхвалил неговата външност, мощ и неустрашим дух.“[48]

В крайна сметка изглежда побеждава *мирът*. И в трите диференцирани наратеми, и в съставящите ги сегменти отчетливо се редуват в силна позиция *войната* и *мирът.* Това говори за съзнателност в изграждането и декодира жанра на целия разказ, който определихме като *историма* от гледна точка на съвременния анализ на наративността. Но в рамките на автономната жанрова система на византийската литература разгледаният текст не е прецедент, а представлява разновидност на разказите за покръстване на езически князе от гръцки мисионери. Формално това са диспути за вярата, изградени като диалог с предизвестен край, т.е. като *псевдодиалог*, в края на който убеденият от йерарха мисионер в прерогативите на християнството владетел решава да се покръсти. Такива са напр. гръцките жития на Григорий Омиритски и на Теодор Едески; от ранната славянска книжовност ще спомена включеното в състава на глаголическия *Клоцов сборник Наставление към князете(съдиите),* приемано за насочено срещу остатъците от езичеството във Великоморавия слово на архиепископ Методий[49] (а от Ив. Добрев – за *Реч срещу княз Расате-Владимир*, произнесена в Плиска през 893 г. от Кирило-Методиев ученик)[50], известната *Речь Философа*, поместена в *Повесть временных лет* под 986 г. и представляваща верско наставление от гръцки философ към руския княз-езичник Владимир; произведението се локализира от някои изследвачи изначално във Велика Моравия и България[51], а после в Киевска Русия). Друга форма на този жанров тип е не покръстването, а укротяването чрез християнска проповед за преходността на човешкия живот на свиреп и войнолюбив варварски княз или военачалник. Такива примери ни дават пространните жития на славянските мисионери-просветители Константин-Кирил и Методий *(ЖК и ЖМ).*Така напр. в глава VIII на *ЖК,* Константин се среща по своя инициатива с един хазарски воевода, обсадил християнски град. След като побеседвал с воеводата, мисионерът не само го укротил и накарал да се оттегли, но дори получил и обещание от него, че ще се покръсти[52]. Пак според същата глава на *ЖК*, Константин е нападнат от маджари, които виели като вълци и искали да го убият. Благодарение на неговите молитви и поученията, те са усмирени и го пускат с цялата му дружина[53]. От няколкото сходни епизода в *ЖМ* ще упоменем този в глава XVI, където е описана срещата на Методий с нахлулия в Подунавието маджарски крал. Въпреки мрачните прогнози относно нейния завършек, славянският просветител е приет тържествено, с достойнство от краля (по-скоро племенен вожд – Арпад или някой друг, тъй като първият унгарски крал е покръстителят Сент Ищван от началото на XI в.), а след задушевната беседа с него е изпратен с почит и подаръци[54].

Разказът за срещата на цар Симеон с император Роман Лакапин стои някъде по средата между двата указани типа. Бихме го причислили към първия от тях, но с уговорката, че българският владетел не е езичник, а е отдавна покръстен и с големи заслуги за укрепването на християнството и християнската култура в своята държава. Освен това в случая негов учител по християнско смирение и миролюбие е не познатият ни традиционен проповедник, а самият византийски император.С втория езически тип – случайно срещнатия воевода, племенен вожд и пр. го сродява жестокостта и войнолюбието му, но и тук разликата е видима – верска. Така че можем да говорим по-скоро за *Разказ за срещата на смирения християнски император Роман с войнолюбеца владетел Симеон*. Високомерните наставления, хвалбите и иронииите, отправени от един християнски владетел към друг са характерни по-скоро за епистоларната владетелска полемика – срв. напр.

преписката между император Теофил (829–841) и арабския халиф ал Мамун, докато в описания разказ нейния дух и стил са претрансформирани и адаптирани към специално пригодената сцена на *Златния рог*. Заедно с това „обективният“, ритмизиран концептуално, макар и идейно тенденциозен хронографски разказ се допълва от написаното с откровена художествена претенция и близко по време на *Продължителя на Теофан Слово за мира с българите*. Можем да приемем, че разказът за срещата на Симеон с Роман Лакапин, описана в VI-та книга от *Хрониката* и по-точно в *Царуването на Роман и* енкомиона *Слово за мира с българите* образуват разножанров, но идейно съгласуван диптих в прослава на миролюбието на Роман, първата част от който е наративна, а втората – риторична (Изобщо в културния кръг на „учения на трона“ Константин Багренородни, където са обсъждани и написани повечето от книгите, съставящи *Хрониката на Продължителя на Теофан*, в хронографското повествование са прониквали преди всичко чертите на биографията, а конкретно V-та книга – *Жизнеописанието на Василий I* – и на енкомиона.). Но ако оставим за миг формалния (жанровия) анализ и се съсредоточим в съдържанието, ще доловим, че по-нататъшните действия на цар Симеон, изложени в същите византийски хроники изобщо не подкрепят заявената от него миролюбива промяна. Напротив, езиковият (в широк, семиотичен, а не само в лингвистичен смисъл) разнобой загатва по-скоро за политическа пантомима или за ранен дипломатически театър на абсурда: високата моралистично-безсмислена патетика, при това вложена в устата на необразован простолюдин е била отдавна втръснала на цар Симеон от преписката с образования му познайник и може би учител Николай Мистик (на два пъти – в писма NN 28 и 29 последният не пропуска да спомене за срещата на 9. IX. 923/924 г. с типичното за стила си приглушено, но постоянно и добре отрепетирано огорчение; в случая той се чувства уязвен и осмян от притворното оплакване на Симеон пред императора, че благодарение на молитвите бил ранен …конят му)[55]; а неговият развален гръцки и съвсем неразбираем варварски език, колкото и да са преувеличени, са допълвали картината на комуникативен колапс и абсурдистко разноречие. Така Симеон донякъде е неутрализирал обвитата в пацифистична патетика, но идваща *de profundis* на историята (готско-римското мирно споразумение в средата на река Дунав през 364 г.) надменна глума. Действително – и други примери от по-новата история показват, че политическите срещи и изобщо договорите, сключвани на някаква платформа в река (или изобщо във водна площ) винаги носят в една или друга степен демонстрацията на превъзходството на едната от страните. Ще изтъкнем два такива примера. Най-напред – това е Тилзитският мир, подписан от руския император Александър I и Наполеон I през 1807 г. Подписването е станало в два последователни дни. На 24 юни двамата „властелини на света“ се срещат върху един плот (сал) в средата на източнопруската река Неман и водят преговори, самият мир е подписан на другия ден в градчето Тилзит. Като се имат предвид обширните познания на Наполеон по история, е възможно да е осведомен за договора между Валент и Атанарих, той е описан и в 26 глава на съвременната на него *The History of Decline and Fall of Roman Empire* (1773-1783) на Едуард Гибън, макар и френският превод на Франсоа Гизо да е публикуван едва през 1812 г., т.е. пет години след Тилзит. Наполеон всъщност е недоволен от възпитаната неотстъпчивост на Александър I и пред свои приближени го нарича *истински византиец, un véritable grec du Bas-Empire.* Но като цяло мирът е неизгоден за Русия и развързва ръцете на Наполеон за по-нататъшна военна експанзия и на Запад, и на Изток: още преди Тилзит, през 1806 е разгромена Прусия, през 1807 започва окупацията на Испания и Португалия, през 1809 е сразена Австрия, през 1812 Бонапарт нахлува и в Русия. Лев Толстой (отличен познавач на обемистата руска и френска мемоарна книжнина за този период) е доловил прекрасно,

колко унизителна за Александър I и за Русия е срещата в средата на реката Неман и затова, когато във втори том, част 2, глава XXI на романа *Война и мир* описва сключването на Тилзитския мир, той прави това по-скоро от позицията на редовия военен, а не на императорите, говори само за втория ден на преговорите и дори не споменава за срещата върху сала предишния ден[56]. Тази антинаполеоновска селекция при трансформацията на историческия дискурс в художествен Толстой проявява неведнъж в романа.

Традицията за сключване на политически договори във водни площи се долавя и в наши дни – през 1986 и 1988 г. бяха проведени важни срещи на Роналд Рейгън и Михаил Горбачов на кораб – съответно в Исландия и на един остров до Ню Йорк като част от т.нар. *Перестройка* и официалния край на *Студената война*. Всъщност това са съвременни нам събития и е трудно да се каже кой е печелившш и има ли изобщо такъв в политически срещи, които са само част от глобален политически дискурс. Семиотиката на историята предпочита отдалечените във времето периоди като по-податливи на дешифриране и формализация.

Така цар Симеон е деконструирал и прекомпозирал цивилизационно езическите архитипи на своите първобългарски прадеди, разигравал е застрашителни пародии на римо-византийски държавни ритуали и сам подложен на ловки и негостолюбиви травестии от вековна имперска бюрокрация с шлифовани традиции в демагогията, ги е обезсилвал с контрапунктите на своите и индивидуални, и култивирани, лицедейско-артистични интенции. Забележително е, че целият този спектакъл цар Симеон (а и неговите достойни съучастници) е разиграл за време само от няколко часа. При огромния му актуален политически заряд и многото интеркултурални връзки (византийски и първобългарски, християнски и езически), подобно сгъстяване на събитийното (постановъчното) време е направо поразително, дело е на изпреварила съвременниците си личност и отвежда по-скоро към времевата карта на *Новото време*. И, макар че ние познаваме спектакъла в този вид и в този ритъм, в който са ни го представили византийските автори, пак можем да доловим спецификата на Симеоновата роля. Може да се мисли, че артистичното лицедейство и граничещите с кощунство иронии на цар Симеон спрямо неговите високопоставени византийски опоненти са основани върху онези елементи на смехова култура, които – макар и оскъдни – все пак се откриват във Византия през IX в. Казваме все пак, защото за Византия открай време е вкоренено предубеждението, че като цитадела на православието и в частност на *Преданието*, е носител на изключително сериозна, антисмехова култура. Със сигурност тези елементи се откриват при управлението на императорите Теофил (829-842) и Михаил III (853-867). При иконоборца Теофил се разиграват представления с мимове в цирка, споменават се придворни шутове. А Михаил III е определян направо като император – мим: той се движи с компания от мимове, които разиграват издевателско-комични сцени с постоянен типаж. В репертоара на владетеля и групата му влиза богохулството, пародирането на християнските догми, на Св. литургия и Св. тайнства, избиране на лъжеепископи (12!) на шутовски патриарси[57] и дори на съимператори; един от тези съимператори –завеждащият представителната конюшня Василий убива своя благодетел – царя-мим, сяда на престола и слага началото на нова династия – Македонската. Очевидно Михаил III е сложна личност, която се нуждае от реабилитация: ще напомним, че същият богохулстващ император-мим, при това с основание наричан още и *Пияницата*, съдейства на образователните проекти на вуйчо си Варда, покръства нас, българите, изпраща Константин-Кирил и Методий на културно-просветна мисия във Велика Моравия и допринася за експедитивното създаване на първата славянска азбука – глаголицата. В преписката на цар Симеон с дипло-

мата Лъв Магистър, патриарх Николай Мистик и император Роман Лакапин неведнъж се проявява неговите ирония, сарказъм и кощунствени пародии, известна, макар и доста тенденциозна представа за тях дават и някои византийски хронисти. За тях вече сме имали възможността да пишем[58]. Могат ли да се обяснят богохулните нотки в писмата и поведението на цар Симеон (проявени само по адрес на Византия и само през периоди на войни) с влиянието на столичната мимическо-шутовска култура? Така, както бъдещият български владетел е наблюдавал като младеж войнските сборове и паради на *Евдемона* и после ги е възпроизвеждал като политически театър на арената на голямата политика, така е бил свидетел на мимически игри и шутовски забавления – било в двореца, било в цирка и на хиподрума, било в най-естествената и благодатна среда на градската смехова култура – улицата. Понякога артистите са допускали своеволия спрямо църковните обреди и това не е оставало незабелязано за чувствителния принц, изпитващ – по думите на О. Манделщам – *копнеж по световната култура (тоска по мировой культуре)*.С тези нелеки и неоднозначни въпроси – било сами по себе си, било като продължение на настоящата работа предстои да се запознаем и да изложим при необходимост своите понататъшни наблюдения.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове. Т.1. Първо българско царство.Ч.2. От християнизацията до държавата до падането на Първото царство.* С., 1971, 360-367; **Божилов, Ив.** *Цар Симеон Велики(893-927):Златният век на средновековна България.*С., 1983, 104-108; **Гошев, Ив.** *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X век.* С., 1961, 56 и бележка 3.

[2] **Оболенски,Дм.** *Византийската общност:Източна Европа 500-1453*. Превод Л. Симеонова. С., 2001, 148-149.

[3] Вж. преглед на мненията у **Божилов, Ив**. *Цит. съч.*, с. 213, бележка 36.

[4] *ГИБИ,*V,132-135;164-166;179-181; *ГИБИ,* VI, 147-149; 253-255; *ГИБИ,* VII, с. 177.

[5] *ГИБИ,*V, 83-102.

[6] **Златарски,В.** *История*, I, 2, 446-448.

[7] *ГИБИ,*V, с. 132.

[8] Пак там, 132-133.

[9] Пак там, с. 133.

[10] Пак там.

[11] За България като балкански хинтерланд на Константинопол вж. **Гюзелев, В.** „Обща столица на цялата вселена и всеобщ пазар“: Цариград – мечта за завладяване и стопанско *средище за* средновековните българи.- Във: *В търсене на истината:Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на проф. Николай Генчев.* С., 2002, 61-62.

[12] *ГИБИ,*V, с. 133.

[13] **Treu, K.** Griechische Schreibernottizen als Quelle für politische,sozialeund culturelle verhaltnisse irer Zeit.- *Byzantinobulgarica.*T.2(1966), 128-130; **Трендафилов, Хр.** История и благочестие: де се е поминал княз Борис-Михаил? – *Преславска книжовна школа.*T.6 (2002), 107-109.

[14] *ГИБИ,*V, 133-134.

[15] **Истрин, В. М.** *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. I. Текст*. Петроград, 1920, с. 558.

[16] За този константинополски топоним вж. ***Janin, R.*** *Constantinopole byzantin.Developement urbain et repertoire topographique. II ed.* Paris,1964, 447-450.

[17] **Beck, H. G.** *Das byzantinishe Jahrtausend.* München, 1978, 60-70; **Chryssos, E.** Die „krö-ning“ Symeons in Hebdomon.- *Cyrillometodianum,*III(1975), тази книжка на изданието остана за нас недостъпна; **Рашев,Р**. *Цар Симеон. Щрихи към личността и делото му.* С., 2007, 17-19.

[18] **Beck, H. G.** *Op. cit*., 62-63.

[19] *ГИБИ,*V, с. 134.

[20] Пак там.

[21] Важно свидетелство на **Scriptor incertus**: жертвоприношенията на хора са личен обичай на хан Крум, т.е. не са традиционна ритуална практика на първобългарите. За жертвоприношения на животни при тях разполагаме и с други свидетелства.

[22] *ГИБИ*, IV, с. 20.

[23] **Бешевлиев, В.** Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. – *ИНЕМ,* VIII-IX, 1929, с. 188.

[24] **Бадаланова-Покровская, Ф. К.** „Основание царства“ в болгарских средневековых представлениях. – В: *Механизмы культуры. Ответственный редактор* Б.А.Успенский**.** Москва, 1990, 137-151; «ДИВНА ГРАДА» – девица и невяста, съпруга и вдовица, а понякога и блудница. – В: *Епос,етнос,етос. Епосът във фолклорната култура на славянските и балканските народи.* С., 1995, 137-196.

[25] **Франк-Каменецкий, И. Г.** Женщина-город в библейской эсхатологии. – В: Сергею Федоровичу Ольденбургу: К пятидесетилетию научной-общественной деятельности,1882-1932.Сборник статей. Ленинград, 1934, 535-548; Колесница Иеговы. – Труды по библейской мифологии. Москва, 2006.

[26] **Фрейденберг, О. М.** Въезд в Ерусалим на осле: Из евангельской мифологии. – **Фрейденберг,О. М.** *Миф и литература древности.* Второе дополненое издание с новым комментарием и послесловием **Н. В. Брагинской** и археографическим и библиографическим аппаратом **М. Ю. Сорокиной**. Москва, 1998, 623-665.

[27] **Топоров, В. Н**. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте. – *Исследования по структуре текста.* Москва, 1987, 121-133.

[28] **Льо-Гоф, Ж.** *Интелектуалците през Средновековието.* Превод М.Дракова. С., 1993, с. 22, 29.

[29] **Бадаланова-Покровская, Ф. К.** „Основание царства“, 138-138; **Трендафилов, Х.** Топика истории и топика иллюзий: идея овладения Константинополем в болгарской истории. – В: *А. М. Панченко и русская культура. Исследования и материалы.* Санкт Петербург. 2008, 23-25.

[30] *Повесть временных лет***.** Подготовка текста, перевод и комментарий **О. В. Творогова. –** *Библиотека литературы Древней Руси. Т.1:XI-XII века.* Санкт Петербург, 1997 (Электронная публикация).

[31] **Трендафилов, Хр.** *Младостта на цар Симеон.* С., 2010, 68-69.

[32] **Златарски,В.** *История*, I, 2, с. 455.

[33] **Аммиан Марцеллин.** *Римская история(Res Gestae).* Перевод с латинского Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. Изданье третье. Санкт Петербург, 2000, с. 389.

[34] Пак там, с. 498.

[35] **Топоров, В. Н.** Река. – *Мифы народов мира.Энциклопедия в двух томах.2.К-Я.* Второе издание. Москва, 1992, 374-376.

[36] **Трендафилов, Хр**. *Христоматия по стара българска литература.* Пловдив, 1998, с. 22.

[37] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове. Т.1. История на Първото българско царство.Ч. 1. Епоха на хуно-българско надмощие(679-852).* С., 1971, 457-458.

[38] **Лермонтов, М. Ю.** *Собрание сочинений в четырех томах. Том второй. Поэмы и повести в стихах.* Москва, 1983, с. 130.

[39] **Ботев, Хр.** *Събрани съчинения в три тома. Том 1.* С., 1976, с. 26.

[40] *ГИБИ,*V, с. 95. Други виждат в това твърдение на автора на *Слово за мира с българите* „само една риторична фигура, с която ораторът иска да унижи българския цар“. Вж. **Златарски, В.** *История*, I, 2, с. 451, бележка 65.

[41] *ГИБИ*, IV, с. 177.

[42] **Трендафилов, Хр.** *Христоматия*, с. 257.

[43] **Димитров, П.** Около предисловието и названието на „Златоструй“.- *Език и литература,* XXXV(1980,N 2, 22; **Соболевский, А. Н.** *Материалы и исследования в области славянской филологии.* Санкт Петербург, 1910, с. 29.

[44] *ГИБИ,*V, 134-135.

[45] *Повесть временных лет.* Преводачът и коментаторът на староруския текст О. В. Творогов с основание смята, че цитираният пасаж се основава върху *Хрониката на Георги Амартол*. Вж. **Истрин, В. М**. *Цит. соч.*, 557-559.

[46] **Любарский, Я. Н.** Сочинение Продолжателя Феофана. Хроника, история, жизнеописания? -*Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей.* Издание подготовил Я. Н. Любарский**.** Санкт-Петербург, 1992, с. 210 и бел. 22.

[47] *ГИБИ,*V, с. 135.

[48] Пак там. Все пак с това примирие Симеон си е обезпечавал временния неутралитет на Византия. Вж. **Божилов, Ив.** *Цит. съч.,* с. 143.

[49] *Сказания о начале славянской письменности***.** Вступительная статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. Москва, 1981, 162-163.

[50] *Слова на светлината. Творби на старобългарски писатели от епохата на свети княз Борис, цар Симеон и св. цар Петър.* Съставителство и превод: **Иван Добрев, Татяна Славова.** С., 1995, 169-172.

[51] **Львов, А. С.** Исследование Речи Философа. – *Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология.* Москва, 1968, 339-396; **Трендафилов, Хр.** *Хазарската полемика на Константин-Кирил.* С., 1999, 173-199.

[52] **Климент Охридски.** *Събрани съчинения. Т.III. Пространни жития на Кирил и Методий.* Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973, с. 96.

[53] Пак там, с. 96.

[54] Пак там, с. 191.

[55] *“Ти казваше* – пише Николай Мистик на българския цар – *присмивайки ни се, че си изгубил коня си, който в сражението (*при Ахелой-Х.Т.) *бил ранен вместо тебе, и твърдеше, подигравайки ни, че това се е случило поради наша молитва“* (*ГИБИ*, с. 294). Цитатът несъмнено показва, че Симеон не е гледал сериозно на срещата с императора и патриарха и маневрирайки ловко между двамата, я е превръщал донякъде в забавен маскарад.

[56] **Толстой, Л. Н.** *Война и мир. Т.1-2.* Москва, 1957, 523-532.

[57] **Любарский, Я. Н.** Царь-мим. – *Византия и Русь: Памяти В. Д. Лихачевой 1937-1981.* Москва, 1989, 56-65; Сочинение Продолжателя Феофана, 250-258. Авторът отбелязва малкото извори и малкото изследвания за мимовете и шутовете във Византия(при наличие на богата литература за европейската смехова култура изобщо), но все пак от последните посочва: **Reich, H.** *Der Mimus. Ein Literar-entwicklungsgechichtlicher Versuch. Bd.1-2.*Berlin, 1903; **Cottas,V.** *Le Théatre a Byzance.* Paris, 1931.

[58] **Трендафилов, Хр.** Старобългарският владетел като писател (Антично-византийски образци и национална реализация) – *Литературна мисъл,* XXXII, (1989), 4, 76-79; Смехът на цар Симеон. – *Studia Slavica Academiae Scientiarium Hungaricae.* Volum 52. Budapest, 2007, 421-424; *Младостта на цар Симеон*, с. 110, бележка 24.

THE GUEST PERFORMANCE OF TSAR SIMEON ON 9TH SEPTEMBER (923/924): DECONSTRUCTION OF THE ARCHETYPE

Hristo Trendafilov

Abstract

The paper deals with the account of the Byzantine chronicler Theophanes Continuatos of the encounter of the Bulgarian tsar Simeon and the Byzantine basileus Romanos Lakapenos in 923/924 at Constantinople. From the point of view of the modern narrative analysis, the text is deciphered into meaningful narrathemes and segments. The analysis shows that a series of historical archetypes were reproduced and deconstructed for the needs of real politics at the encounter of the two rulers as well as during preceding events.

ВИЗАНТИЙСКИЯТ ТИТУЛ МАГИСТЪР В ИСТОРИЯТА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО[1]

Тодор Тодоров

Темата на настоящата работа е свързана с мотото на научния форум в два аспекта. Първият засяга пътуването в неговия преносен смисъл и разглежда пътя и параметрите на византийското влияние върху титулната практика на Първото българско царство, търсейки отговор на един конкретен въпрос: получил ли почва в българската действителност най-високият във Византия титул, даван на лица извън императорското семейство. Вторият аспект засяга пътуването в неговия буквален смисъл и е свързан със злощастното и унизително пътуване на българския цар Борис II до Константинопол, което завършило с публично сваляне на царските знаци и удостояването му с титула магистър.

Преди да насоча вниманието към отбелязаните два аспекта на моята работа, все пак предвид нейната тема, съвсем накратко ще представя най-важното относно византийския титул магистър през IX–X век.

Не са малко учените, които през последните повече от сто години са се занимавали с титлите и ранговете във Византийската империя и в частност с титула магистър. По отношение на последния се е утвърдило становището, че от началото на VII в. започва процес на превръщане на една от най-висшите дотогава длъжности в империята *magister officiorum* в пожизнена почетна титла. Този процес според единодушната оценка на изследователите към средата на IX в. добил завършен вид. Така във византийската рангова таблица от края на IX век, съставена от артиклиния Филотей, титулът магистър заема най-високото 14-то място (във възходящ ред), като над него са само тези на патрикия зости, куропалатът, нобелисима и кесаря. Паралелно с процеса на трансформация от ефективна длъжност към почетна титла вървял и още един процес, който с някои условности може да се определи като девалвация. Тази девалвация се илюстрира основно с нарастване броя на носителите на титлата магистър. От средата на VIII в. магистрите във Византия са двама, сто години по-късно са вече трима, а през X век броят им бележи съществен ръст. Кремонският епископ Лиутпранд в своя „Доклад“ от 968 г. споменава, че по това време в империята имало 24 магистри. Разбира се, тази девалвация на титула през разглеждания период не променила неговото високо място във византийската рангова йерархия – магистърът си останал най-високият титул за неевнуси извън императорското семейство[1]. И накрая бих искал да отбележа, че макар на теория магистър през X в. безспорно да е почетна титла, на практика болшинството от нейните носители притежавали и възлови ефективни длъжности от управленския апарат на империята като доместик на схолите, логотет на дрома, логотет на геника и т.н.[2]

[1] Статията е разработена по проект към МОМН, ФНИ, на тема: „ПИСМЕНАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЛАТЕН ВЕК. ИЗТОЧНИЦИ И ТРАДИЦИИ“ – № ДДВУ02/65/20.12.2010 г.

* * *

След това кратко въведение преминавам към първия основен въпрос на моята работа: въведен ли бил титула магистър в България? Наличните сведения във връзка с този проблем ни насочват хронологически към X век.

Първо ще започна с един добре известен момент, отбелязан в хрониката на Симеон Логотет (или по-точно нейните версии и преработки) и в последната част (кн. VI) от историческия свод известен днес като „Продължителят на Теофан". В споменатите византийски исторически съчинения във връзка със събитията от 913 г., разиграли се пред стените на Константинопол, е отбелязано, че княз Симеон изпратил „своя магистър Теодор" (Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ) да води преговорите във Влахернския дворец с регентите на малолетния Константин VII[3]. Вече стана дума, че това сведение е добре известно и многократно коментирано както във връзка с персонажа на Симеоновия дипломат, така и относно титула магистър, с който той е представен от византийските хронисти. В изследванията се е утвърдило становището, че с номинацията на Теодор като магистър всъщност византийските автори са потърсили разбираем за читателя начин да представят високото му положение в българския военно-административен апарат в качеството му на кавхан[4] или ичиргу боил[5]. Това обяснение, независимо че се опира предимно на логиката, щеше да остане без алтернатива, ако преди няколко години не бяха въведени в научно обръщение четири оловни печата (1 от Плиска и 3 вероятно от Преслав), отсечени с един и същ булотирион, които имат следната обща иконографска и палеографска характеристика (Обр. 1):

На лицевата страна е представен двойнопресечен разцъфнал патриаршески кръст върху три стъпала; цветята, излизащи от основата му достигат до под долното рамо на кръста. Около изображението, кръгов инвокативен надпис на гръцки език: Κ(ύρι)ε βοήθει τὸν δοῦλον σὸν, т.е. „Господи помагай на раба свой".

На опаката страна е представен четириредов надпис (+ГРНГω РНОУМАГ| ІСТРОУВО| УЛГАРОУ), който според издадетеля на печатите (Ив. Йорданов) би следвало да се развърже във вида: Γρηγωρήου μαγίστρου Βουλγάρου и в превод гласи „Григорий магистър на българите"[6].

Същият автор, коментирайки иконографските и палеографски параметри на печатите, ги датира най-общо в X век и стига до заключението, че техният притежател Григорий вероятно е бил един от високопоставените сановници на българския василевс. Също така се изтъкват възможностите този василевс да е бил или Симеон или неговият син Петър, като Ив. Йорданов е по-склонен да приеме второто допускане[7].

Независимо че като цяло аз приемам така представената интерпретация, все пак предвид обекта на настоящата работа би следвало да се открояят най-съществените въпроси, които повдигат четирите моливдовула.

Първият от тях касае *датировката* на печатите. В тази насока още при публикуването на първия екземпляр, въпреки противоречието между иконография и палеография моливдовулът се датира най-общо в X в.[8] Решаващият аргумент в полза на тази датировка е без съмнение иконографският сюжет на лицевата страна, представящ двойно пресечен разцъфнал патриаршески кръст върху стъпала. Тази иконография според наблюденията на изследователите има сравнително дълго присъствие върху византийските печати – от началото на X до началото на XII в. Разбира се, като всеки дълго използван мотив и този има своите разновидности, променящи се във времето. Върху разглежданите тук моливдовули, както е видно, цветята, излизащи от основата на кръста, достигат до под неговото долно рамо (вж. Обр. 1а). Следователно тук имаме представен един от вариантите на

разцъфналия патриаршески кръст – с т.нар. „ниски цветя“. За този иконографски сюжет се приема, че бележи най-широко разпространение през първата половина на X в. и към средата на същото столетие постепенно отстъпва място на патриаршеския кръст със „средни“ и „високи“ цветя[9]. Всичко това ми дава основание не само да се съглася с датировката на Ив. Йорданов, но и да си позволя известно прецизиране. С голяма вероятност може да се приеме, че използването на печатите на магистър Григорий не би следвало да надвишава средата на X в.

Вторият съществен въпрос, който възниква във връзка с разглежданите печати, е този относно легендата на реверса, а оттам и проблемът за българската или византийската им принадлежност. По същество проблемът се свежда до това дали изписаното на трети и четвърти ред ΒΟΥΛΓΑΡΟΥ трябва да се схваща като етноним или патроним (по-точно прозвище). Оттук и развързването и превода на легендата в алтернативен план – „Григорий магистър на българите“ или „Григорий Българин магистър“. Ако се възприеме последното, историческата интерпретация може да бъде насочена извън българската среда. А именно, че моливдовулите принадлежат на византийски магистър от X в. Григорий Българин, който е изпратил поне четири писма до адресати в България. На пръв поглед това алтернативно възстановяване на легендата и произхождащият от него исторически коментар изглеждат резонни, но обликът на самите печати сериозно разколебава тази възможност. Може ли разглежданите тук моливдовули да представят действителен византийски магистър от X в. и булотирионът за тяхното отсичане да е бил изработен в Константинопол? В полза на отрицателния отговор на този въпрос категорично свидетелстват допуснатите архаизми в надписите на печатите[10]. Всъщност подобни архаизми във византийската сфрагистика се разглеждат като доказателство за провинциална (извънстолична) изработка на булотириона[11]. От друга страна, подобно явление е характерно и за паметниците на средновековната българска сфрагистика от X в. и печатите на Григорий магистър на българите не са единственият пример в това отношение[12]. Именно тази особеност в палеографията на моливдовулите заедно с информацията за тяхното местонамиране се превръщат в решителен аргумент в полза на българския им произход.

От казаното до тук следва да се обобщи, че всичко пряко или косвено свързано с разглежданите печати е в полза на техния български произход, а оттук и основателността на факта, че зад тях стои един действителен магистър на българите от първата половина на X в., носещ името Григорий.

В заключение относно поставения в началото въпрос за използването на титула магистър в България през X век следва да се отбележи, че наличните до момента източници ни дават основание да приемем, че в тази насока византийското влияние, което по традиция трудно си пробивало път в титулната практика на Първото българско царство, намерило конкретно проявление. Вероятно цар Симеон, верен на своите амбиции към трона на ромейските василевси, по подобие на тях номинирал български магистър или магистри и тази практика вероятно се запазила и при неговия приемник. Остава обаче открит въпросът относно връзката между въведения в България титул магистър и висшите български титли (а вероятно и длъжности) кавхан и ичиргу боил. В досегашните проучвания, базирани единствено върху сведението от византийските исторически съчинения, се настоява за наличието на заместване, т.е. с титула магистър на практика се представя фактически носител на титлите кавхан или ичиргу боил[13]. Наличието обаче на коментираните по-горе четири моливдовула на Григорий, магистър на българите, които със своята атрибуция красноречиво свидетелстват за официалното и самостоятелно съществуване на титлата „магистър на българите“, ни кара да погледнем в друга светлина

и на информацията относно Симеоновия магистър Теодор. С основание може да се предположи, че византийските автори явно са ни представили дипломата на цар Симеон с неговата истинска титла – магистър. Последното разбира се не изключва възможността Теодор, а по-късно и Григорий по подобие на византийската практика да са съчетавали титлата магистър с ефективната длъжност на кавхан или ичиргу боил. Това обаче си остава едно логическо предположение, за което все още липсват директни свидетелства в източниците.

* * *

Както беше отбелязано в началото на настоящата работа, вторият аспект, свързан с византийския титул магистър и неговото присъствие в историята на Първото българско царство, засяга събитията, разиграли се в Константинопол през късното лято на 971 г.

Добре известни са последствията от прекратяването на мирните отношения между България и Византия през втората половина на 60-те години на X в. Ако първото руско нашествие било локализирано, а след привличането на печенегите руската заплаха временно била отстранена, второто нахлуване на Светослав Игоревич в България през 969 г. имало катастрофални последици. Новият български цар Борис II (969-971) нямал нито време, а може би и опит[14], за да се справи с тежкото положение. Първоначално той трябвало да понася почетен руски плен в Преслав, а след края на руско-византийската война публично свалил царските знаци в имперската столицата и получил *титула магистър*. Церемонията е представена с подробности във византийските исторически съчинения. В описанието на Лъв Дякон и Йоан Скилица деградацията на Борис II в Константинопол се явява кулминационната точка от триумфалното шествие на Йоан I Цимисхий[15]. Какво на практика представлявал този акт и защо точно по този начин Йоан I Цимисхий финализирал триумфа си?

Доминиращото становище в по-старата научна литература е, че този акт символизирал ликвидирането на българската държавност и възстановяването на статуквото от преди 680 г.[16] Без да подценявам това схващане, според мен то има своята по-основателна алтернатива. В някои от по-новите проучвания, макар и съвсем бегло, в акта на десигнация на Борис II и удостояването му с титула магистър се търси връзката със събитията от октомври 927 г. и т.нар. признание на царската титла на Борисовия баща, Петър I[17]. Според мен това е вярната насока, в която се търси обяснение на събитията от 971 г. Нещо повече, смятам, че зад десигнацията и последвалата деградация на Борис II Йоан I Цимисхий целял публично да разреши един деликатен проблем, който имал вътрешен характер за империята и управляващата династия. Кое ми дава основание за подобно твърдение?

На първо място, публичното сваляне на царските знаци от страна на Борис II и деградирането му в сан магистър е доста близко не толкова до ритуалната компенсация на победен чужд владетел[18], а по-скоро до „доброволното“ отричане от царското достойнство – практика, често срещана във вътрешнополитическия живот на империята. Едва ли е необходимо да се спирам на всички случаи на това доброволно отричане от императорската титла. Ще насоча вниманието към най-близкия такъв в хронологичен план. Става дума за отбелязването във византийските исторически съчинения във връзка със събития от 945 г., че по заповед на Константин VII Багренородни процедурата на „доброволно“ отричане от царското достойнство била приложена върху внука на Роман I Лакапин и син на император Христофор Михаил. Последният след като свалил „царските сандали“ (βασιλικὰ πέδιλα) бил замонашен, но и издигнат за *магистър* и ректор[19]. С

едно изключение (замонашването), същата церемония била извършена и върху неговия племенник Борис II. Ако продължим сравнението между двамата, ще открием още прилики. Михаил бил внук на Роман Лакапин, Борис II – правнук. Бащите им Христофор и Петър по легитимен път и със съответната церемония получили императорски (съимператорски) титли[20]. Единственото различие е липсата на замонашване на Борис II. То от своя страна може да се разглежда като свидетелство за неговото по-особено положение. Все пак той бил български владетел и като такъв явно все още бил нужен с оглед целите на византийската политика. Изключено е Йоан I Цимисхий да не си е давал сметка, че установяването на византийска власт в Североизточна България все още не означавало фактически край на Българското царство.

На второ място, в конкретния случай синът на цар Петър не бил победен на бойното поле, а владетел на държава, с която империята само преди три години подновила мирните, съюзни и родствени (между владетелските домове) отношения. И както с основание отбелязва С. Иванов, през пролетта на 971 г., т.е. няколко месеца преди церемонията в Константинопол, Йоан I Цимисхий точно като такъв приел Борис II[21]. Но интересната титла (κοίρανος), с която императорът нарекъл българския владетел, е несъмнена индикация, че при евентуален успех на кампанията срещу Светослав най-малкото щял да бъде преразгледан имперския статус на сина на цар Петър[22]. След отстраняването на руската заплаха Йоан Цимисхий вече явно не се нуждаел от предпазливост и деликатност по отношение на Борис II. С отвеждането на последния в Константинопол частично се компенсирала непълнотата в триумфа на императора-военачалник, но това най-вече позволило на победителя във войната да даде морално удовлетворение на столичните жители, сред които сигурно е имало живи свидетели на събитията от октомври 927 г. Така кръгът се затворил във възможно най-добрия вариант за империята: синът върнал короната на същото място, от където я получил бащата 44 години по-рано, и символично бил изваден от и без това оредялата група на най-близките императорски сродници, какъвто на практика бил[23].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Моливдовул на Григорий, магистър на българите (По **Йорданов, И.** *Корпус,* № 131а)

Обр. 1а. Лице

Обр. 1б. Опако

БЕЛЕЖКИ

[1] За титула магистър и неговото развитие във византийската действителност вж. **Bury, J.** *The Imperial Administrative system in the Ninth Century*. London, 1911, 29-33; **Oikonomides, N**. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* Paris, 1972, p. 294; **Кънев, Н**. *Титли и рангова йерархия във Византия през IX-X век (по данните на сфрагистиката)*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен «доктор». С., 2006, 214-232. Изказвам своята благодарност към д-р Николай Кънев за възможността да използвам неговия дисертационен труд.

[2] Доказателствата в тази насока са многобройни. Тук ще се ограничa с един красноречив пример, касаещ печатите на византийски магистри от IX-X в., произхождащи от България. Чети-

ри личности, притежаващи високия титул, в рамките на посочения период са писали до различни точки на България. И четиримата притежават високи ефективни длъжности. Единият е логотет на геника, другите двама са логотети на дрома, а четвъртият е доместик на схолите на Запада – вж. **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. III, Part 1. Sofia, 2009, №№ 812, 843, 851-854, 996.

[3] **Sreznevskij, V. I**. *Slavijanskij prevod chroniki Simeona Logotheta*. V.R., London, 1971, p.126; **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 385. 14-15.

[4] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч.2. С., 1971, с. 313; **Гюзелев, В.** *Кавханите и ичиргу боилите на Българско ханство-царство (VII-XI в.)*. Пловдив, 2007, 94-95; **Славова, Т.** *Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти.* С., 2010, с. 160.

[5] **Венедиков, И.** *Военното и административно устройство на България през IX и X век*. С., 1979, с. 37; **Бешевлиев, В.** *Прабългарски епиграфски паметници*. С., 1981, с. 82.

[6] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001, с. 157; Печати на Григорий магистър на българите през X век. – В: *Civtas Divino-Humana. В чест на професор Георги Бакалов*. С., 2004, с. 507; Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Βουλγάρων. – *Изследвания по българска средновековна археология*. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, Фабер, 2007, 168-169.

[7] **Йорданов, И.** *Корпус,* с. 158; Печати на Григорий магистър на българите, с. 510.

[8] Както ще стане дума по-нататък, иконографията на лицевата страна на печатите ги датира категорично в X в. В палеографско отношение обаче са налице елементи, характерни за по-ранен период: 1. кръговия инвокативен надпис около изображението на лицевата страна Κύριε βοήθει τὸν δοῦλον σὸν е много близък до инвокацията от кръстообразните монограми, характерни за VII–VIII в. (вж. **Шандровская, В.** Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже. – *ВВр*., №29, 1969, 251-252); 2. Също към VIII в. насочва и генетивната форма за ед. ч. на съществителните имена със завършек ου; 3. Изписването на буквите Y вместо V и B вместо R е отново характерно за период преди X в. – за всички тези особености вж. **Йорданов, И.** *Корпус*, с. 157; Печати на Григорий магистър на българите, с. 509.

[9] Вж. на първо място **Oikonomides, N.** Problems of Chronology and the seals of Preslav. – *SBS*, 7, 2002, p. 7, но също и **Соколова, И. В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Ленинград, 1983, 98-99; **Зайбт, Н., В. Зайбт.** Печати стратигов византийской фемы Херсон. – *АДСВ*, 27, 1995, с. 93.

[10] Вж. бел. 8.

[11] **Шандровская, В.** Цит. съч., с. 251.

[12] Подобни архаизми се констатират при надписите върху печатите на престолонаследниците Йоан и Михаил и особено върху моливдовулите на неизвестния по име „багатур на василевса на българите“ – вж. **Йорданов, И.** *Корпус*, 69-75.

[13] Вж. бел. 4 и 5.

[14] Вж. **Павлов, Пл**. Борис II (Опит за ново тълкуване на семейно-династичните проблеми в Преславския двор при цар Петър). – В: *Преслав*, 5, С., 1993, 46-48.

[15] **Leonis Diaconi Caloensis**. *Historae libri decem*. Rec. C. B. Hasii. Bonnae, 1828*,* 158. 23-25 – 157.1-7; **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum*. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973*,* p. 310.60-69. Вж. също и **Симеонова, Л**. Семиотика на унижението: високопоставени чужденци в имперската столица през X в. – *Родина*, 1996, №4, с. 32.

[16] **Златарски, В**. *Цит. съч.*, 597-601; *История на България.* Т.II. Първа българска държава. С., 1981, с. 396.

[17] Вж. **Пириватрич, С.** *Самуиловата държава. Обхват и характер.* С., 2000, с. 58.

[18] Всъщност когато става дума за чужди владетели, до 971 г. титула магистър е даван основно на управляващи арменски и грузински князе и царе – вж. **Кънев, Н**. *Цит. съч.,* 228-230. Този факт едва ли трябва да ни изненадва. Отбелязаните владетели са се считали за фактически васали на империята, за което красноречиво свидетелства и отбелязаното в «Книга за церемониите», че до тях василевсите изпращали не писма (γράμματα), а наредби (κέλευσις) – вж. **Острогорски Г.**

Византијски систем хијерархије држава. – В: *Сабрана дела*. Кн. 5. Београд, 1971, с. 248. Формално погледнато с акта от 971 г. се поставя началото на нов нюанс в практика на даване на титула магистър на чужди владетели – като компенсация за завладените от империята техни владения. Но както личи и от основния текст на настоящата работа, според мен случая с Борис II има подруга натовареност. Но не е изключено формално именно този случай да е послужил за основание на Василий II и неговите приемници да започнат сравнително често да дават титула магистър като компенсация за присъединени към империята земи. Според мен в тази категория би следвало да се поставят и магистърските промоции на Пресиян (1018 г.) и Алусиян (1041 г.) – синовете на цар Иван Владислав. За всички тези случаи вж. **Кънев, Н**. *Цит. съч.,* 230-233.

[19] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia,* p. 438.7-9.

[20] Независимо че не е пряко откроено в източниците, Михаил явно придобил същата титла с благословията на своя дядо Роман I Лакапин – вж. **Runciman, St.** *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign*. *A study of Tenth-Century Byzantium*. Cambridge, 1929, p. 234. Относно събитията от октомври 927 г., разиграли се в Константинопол, и характера на царската (императорска) титла, дадена на Петър I, вж. **Тодоров, Т.** Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 г.: писмени сведения и сфрагистични данни (сравнителен анализ). **–** В: *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов*. Шумен, 2008, 93-108; За мотивацията на българската делегация в Константинопол през есента на 927 година (Наблюдения относно избора на принцеса Мария Лакапина за българска царица). – В: *Пътуванията в средновековна България*. В. Търново, Абагар, 2009, 390-396.

[21] **Иванов, С. А**. Koiranos tòôn Boulgarôn (Йоан I Цимисхий и Борис II в 971 г.). – В: *Общественное сознание на Балканах в Средние века*. Калинин, 1982, с. 56.

[22] Пак там.

[23] Малолетните императори Василий II и Константин VIII се падат племенници на цар Петър I (по линия на неговата съпруга), а Борис II и Роман – техни втори братовчеди. Към 963 г. болшинството от останалите живи роднини на малолетните императори от фамилията Лакапини са или евнуси или монаси – вж. **Runciman, St.** *Op. cit.,* 229-237, 262-264, Ap. IV; **Тодоров, Т.** Моливдовулите на цар Петър с титула деспот и тяхната историческа интерпретация. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове*. Юбилеен сборник посветен на проф. Й. Андреев. В. Търново, 2003, 458-470.

THE BYZANTINE TITLE OF MAGISTROS IN THE HISTORY OF THE FIRST BULGARIAN TSARDOM

Todor Todorov

Abstract

The theme of the present paper relates to the motto of the scholarly forum in two aspects. The first one refers to the journey in its metaphorical sense since the paper examines the way and scope of Byzantine influence on the title-giving practice in the First Bulgarian tsardom, and in particular the introduction of the title magistros, the highest Byzantine title granted to individuals outside the imperial family. The second aspect refers to the journey in its literal sense and is connected with the unfortunate and humiliating journey of the Bulgarian tsar Boris II to Constantinople, where in public he was ritually divested of his imperial insigni and was given the Byzantine court title of *magistros* as compensation.

In connection with the first aspect, the attention is focused chronologically on the Xth c. Two basic sources are examined. The first one is the information of the Byzantine historical works of 913, according to which the Bulgarian prince Simeon sent "his magistros Theodor" (Θεόδωρον μάγιστρον αὐτοῦ) to lead the negotiations with the regents of the young Constantine VII at Blachernae palace. And the other source is the relatively recently published seals of Γρηγωρήου μαγίστρου Βουλγάρου. Finally, a conclusion is drawn that the available sources allow the following assumption: Byzantine influence, which as a rule was hard to make its way in the title-giving practice of the First Bulgarian tsardom, now found a concrete manifestation. Probably tsar Simeon's ambitions for the Byzantine throne incited him to nominate a Bulgarian magistros or magistroi following the Byzantine model and this practice was retained by his successor.

As regards the second aspect, the attention is focused on a commentary of tsar Boris's divestment and the followed degradation into the title of magistros. The idea is propounded that by this act John I Tzimiskes aimed to find a public solution to a delicate problem of intrinsic imperial and dynastic character. Eventually this allowed the victor to bring moral satisfaction to the citizens of the capital among which must have been living witnesses of the events of 927. Thus the cycle was completed in the best possible way for the Empire: the son returned the crown to the same place from where his father received it forty-four years earlier, and was symbolically expelled from the group of the closest imperial relatives, to which he actually belonged.

Обр. 1а. Лице *Обр. 1б. Опако*

Обр. 1. Моливдовул на Григорий, магистър на българите (По **Йорданов, И.** *Корпус, № 131а)*

ЦАР И АНАХОРЕТ. ПЪТУВАНЕ КЪМ СВЕТОСТТА

Бистра Николова

Цар Петър (927–969) и Иван Рилски имат различна, несхождаща се лична биография приживе. Посмъртно обаче двамата се срещат в зоната на християнската святост отразена в официалната канонизация. Това едва ли може да е единствен мотив, да бъдат разглеждани в корелация. От Първото царство имаме и други светци признати от ранната българска църква – Кирил, Методий, Климент и Наум. Би могло да се потърси връзка напр. между св. цар Петър и Климент по линия на локалния характер на култа им или средата, в която е засвидетелствано неговото възникване. Могат да се сравнят Климент и Наум според предпоставките за канонизацията им. Предпоставките за сравнение при Петър и Иван Рилски съдържат няколко предизвикателства. От една страна това е противоположността на техния жизнен път – първият отговорен и изцяло ангажиран към света владетел, вторият краен анахорет, почти отрекъл света. Времето на тяхната канонизация, при критичен поглед върху изворите е близка. Добавяме към това и обстоятелството, че според една от житийните легенди двамата са имали среща приживе и посмъртно. Докато първите посочени горе четирима светци са обединени от каузата за въвеждането на славянското богослужение и укрепването на ранната българска църква, което намира отражение в култовата им характеристика, то Петър и Иван Рилски в качеството им на светци отразяват периода, когато християнският мироглед на българите вече е укрепнал, друг исторически момент, който дава отражение на естеството на култа им. Проучването е насочено в три основни линии: връзките им с околния свят и оценката му за цър Петър и за Иван Рилски; времето и среда на появата на култовете и култовия образ на царя и на Рилския отшелник; историята на двата култа.

А

Коренно различни са средите, от които произлизат Иван Рилски и цар Петър. Иван Рилски, според неговият биограф Георги Скилица, се родил в село Скрино, вероятно през втората четвърт на X в. Според същия автор, семейството му не било нито от богатите, нито от бедните селяни[1]. Какво означава в материален израз не може да се определи, защото отсъстват данни за имотното състояние на българския селяни от Ранното средновековие. Може да предположим, че в едно общество, в което земеделието е основен поминък, на огромна част от българите семейството е притежавало нива и средства като впрегатен добитък за нейната обработка, както и домашно стопанство, което да подпомага бита му. Дали фамилията е била многолюдна или светецът е имал само един брат, каквото впечатление ни оставя Народното житие (НЖ), едва ли може да преценим от нашите източници, чието естество – агиографски и химнографски произведения – предлагат реалии от субективен и подборен характер. Самият Иван Рилски още в младите си години се откъсва от светския живот и се посвещава на отшелничество и служене на Бога.

Цар Петър е син на княз/цар Симеон (898–927). Той вероятно е по рождение царски син, чиято майка била сестра на висшия служител на цар Симеон – Георги Сурсувул, което предполага, че и по майчина линия произлиза от аристократично коляно. Родил се

е навярно или в края на IX в. или в самото начало на X в. Не сме сигурни, само може да предположим, че Петър е един от двамата синове на Симеон, който в 913 г. присъства на срещата на царя с патриарх Николай I Мистик (901–907, 912–925) в двореца Влахерн[2], станала след неуспешната обсада на Константинопол. Това би означавало, че съпровожда баща си по време на похода, обсадата и преговорите или още в ранна възраст е приобщен към държавните дела. Целият живот на Петър, преди и след възцаряването, е отдаден на владетелския му дълг. Затвърдените връзки с императорския двор след брака му с Мария – внучката на Роман I Лакапин (920–945) – и мирният договор с Византия, дават на България признание за политическите и църковни стремежи на неговия дядо и баща.

Различно е отношението на двамата със съвременниците им.

Даже и общият поглед на отношенията на цар Петър със света около него, ги определя като изключително разностранни, в посоки наложени от задължения му на светски глава на държавата и дълга му към църквата[3]. Началото на управлението бележи оспорване на неговата легитимна власт от братята му, България губи земи и влияние в Сръбското княжество, което възстановява суверенитета си. По-късно унгарци и печенеги от запад и изток на Дунав периодично нахлуват и преминават на юг през българските земи. Но дългото четиридесет годишно управление на цар Петър, не говори обезателно за вътрешна институционална слабост на държавата. Това предполага умение да се лавира и преодоляват, според обстоятелствата, вътрешните и външни препятствия и да се намират възможните им решения[4]. Образът на цар Петър като една пасивна фигура и безпомощен свидетел на събитията, отдавна би следвало да е слязла от популярната представа за него, като за слаб или инертен владетел. Във връзка с това, може би, добър показател е преценката за него от неговите съвременници.

Прочие като не подминаваме голямата доза заинтересованост, конюнктурни, политически пристрастия и личен интерес, като цяло преценката във византийските източници за цар Петър може да наречем положителна. Мирът, тази висока християнска ценност, сключен между България и Византия изглежда многообещаващ. Наистина той трае близо 40 години. Не е чудно, че в „Словото за мира с България“ царят е наречен съвладетел на мирния договор, неопетнен с кръв, в противовес на „кървавата ръка“ на баща му[5]. Образът му и този на България подчинени на реториката в „Словото“ са в духа на библейската алюзия за мира между владетелите и народите като отзвук на божествените закони. Независимо че България е поставена на мястото на Самария[6], общото идейно внушение е в духа на християнския възглед за потушаването на враждата и братолюбието, до която българският цар с достойнство се издига. Контактите му с известния монах и основател на манастири в планината Латрос (Мала Азия) – Павел, кореспонденцията му с патриарх Теофилакт (933-956), показват не само интереса на царя към съвременните проблеми на българската църква, но и допълват образа му на христолюбив и силно ангажиран с нуждите на вярата владетел. Духът на времето на Петър намира отзвук и в пряка преценка на неговата личност. За Лъв Дякон той е „боголюбив и благочестив мъж“[7]. На свой ред в старобългарското историческо предание тази оценка за него не се отличава в основната си характеристика, с това допълнение, че споменът за царя е натоварен с много библейска символика, образност и исторически препратки към св. Константин Велики и свещения Рим[8]. Историческият спомен на българите описва Петър като христолюбивия, социално отзивчив, идеалния владетел угоден на народа си, чието царство благоденства, поради неговите заслуги към Бога. Близкото сравнение между Борис, Симеон и Петър в българската апокрифна летопис (БАЛ) показва, че цар Петър носи много по-положителна оценка от гледище на християнската политическа теория, като неговите достойнства рефлектират върху състоянието на неговото царство[9].

Не е положителна първоначалната оценка за Иван Рилски на обкръжаващата го среда. Той се ражда и расте в една недобронамерена и недооценяваща го среда. Там няма ревностност във вярата, нито разбиране на онези, които желаят да се посветят на монашеския подвиг. Напротив. Както НЖ, така Георги Скилица и Евтимий, по-скоро ни говорят за враждебното обкръжение на младия мъж, чийто ранен избор да се отдаде на девство и целомъдрие е осмиван и подиграван, едва ли не става причина да напусне родния си дом. Иван Рилски няма привърженици в началото на своя път към Бога, нито среща съчувствие от съселяни и родственици. Доколко това е реалната среда на светеца, доколко е чисто агиографски похват за търсен ефекта на теза и антитеза е въпрос, който ще се коментира по-долу.

Дотук описахме външната страна в битието на двамата светци, което може да е своего рода предпоставка за появата на култа им. Процесът на тяхната канонизация е къде, къде по-сложен и излиза извън тези видими, исторически достоверни или нормативно определени от жанра обстоятелства. Той тръгва от различна социална, политическа и институционална среда води на еднакво до признаване на тяхното светителство, но и до различна степен на разпространение на културите им, различна тяхна характеристика и устойчивост във времето.

Б

Към въпроса за появата на култа цар Петър и Иван Рилски и средата, в която това става, има отношение времето на тяхната смърт.

Цар Петър умира в труден момент за държавата. Купен с пари и обещания от византийците, руският княз Светослав (964–972), през август 968 г. нахлува в България. Русите завладяват редица български градове[10]. Лъв Дякон разказва, че след разгрома на войската, цар Петър получил „епилептичен припадък“ и не след дълго починал[11]. Следва една бележка на византийския историк: „Но това се случило в Мизия по-късно“, което внася смут в хронологията на събитията. Има няколко опорни точки, които обикновено историците използват, за да посочат годината на смъртта на цар Петър. Първата е, както посочих, август 968 г., втората е 10/11 декември 969 г., когато е убит император Никофор Фока и третата е 969 г., когато според Повест времених лет (ПВЛ), Светослав е в Киев. Последната е най-вероятно пролетта на 970 г., когато киевският княз осъществява втория си поход в България. Така между есен/зима 968 г. (предполагаемо време, в което Светослав напуска България[12]) и пролетта на 970 г. (когато се завръща) са разположени няколко засягащи българския трон събития, разказани в Лъв Дякон, Йоан Скилица и ПВЛ: цар Петър умира, Никифор Фока възнамерява да стопли отношенията си с българите, две дъщери на царя са пратени в Константинопол по силата на уговорен брак със синовете на Роман II[13], двамата синове на цар Петър – Борис и Роман са освободени от заложничество във Византия и Борис II се възкачва на престола, Светослав започва втория си поход в България. В хронологическата последователност на тези събития едно е сигурно. Йоан Скилица казва, че синовете на Петър били пуснати след неговата смърт. Но кога умира той остава доста неясна дата. Обикновено различните автори я разполагат между 968 и 970 г., като повечето клонят към 969 г.[14], което изглежда най-вероятно предвид факта, че когато през пролетта на 970 г. Светослав започва своя поход, на трона в Преслав е Борис II. Тези разсъждения до тук са нужни доколкото съществува сведението, че Петър се е замонашил, а не без значение е, кога това става и колко време е в това си състояние. Ние и така не може да узнаем дали той се замонашва малко преди да почине или когато пристигат синовете и колко време е в битността си на монах[15].

Що се отнася до Иван Рилски силно спорна е годината на смъртта му. Няма нито един средновековен паметник за светеца, в който тя да е посочена. Има единствено хро-

нологически белези, по които може да се определи приблизително горната граница. Според НЖ светецът имал среща с цар Петър, който наредил да го погребат в Средец[16]. Георги Скилица обаче дава много по-дълъг диапазон на времето, в който живее Иван Рилски – при Константин Багренородни (912–959) и Йоан Цимисхи (969–976). За Скилица мощите на светеца са пренесени в Средец по времето на император Роман (Диоген 1067–1071)[17]. Първото приложно житие казва, че е роден по времето на цар Петър и Константин (Диоген[18]), но липсва сведение за пренасяне на мощите му по повеля на някой от двамата, докато във Второто приложно житие, сведенията относно времето, в което живее и са пренесени мощите му повтарят данните на НЖ[19]. Евтимий не приема нито едно от сведенията преди него, относно това кога живее Иван Рилски, нито споменава от кой са пренесени мощите му в Средец. Той единствено повтаря сведението на Скилица, че светецът доживял до 70 годишна възраст. Сюжетът на срещата на светеца с цар Петър му служи, за да изрази своите възгледи за отношението между църквата, монашеството и държавата[20]. Как се появява датата 946 г. за смъртта на Иван Рилски? Иван Добрев много убедителни ни го показва. Годината 945 се появява за пръв път в руски ръкописни и старопечатни източници от XVII и XVIII в. Причината тя да попадне в тях са данните от житието на Скилица и Първото приложно житие, познати в Русия, където се споменават цар Петър и двамата византийски императори. Механизмът е следният: в резултат на съчетанието между данните на Първото приложно житие и скилицовото и факта, че в руското летописание император Константин Багрянородни се споменава първо в 945 г. поражда 946 г.[21]. Доводите на И. Добрев за несъстоятелността на датата 946 г. са сериозни. Към мнението му за легендарността на срещата на Иван Рилски и цар Петър и пренасянето на мощите от последния в Средец, ще прибавя въпроса – защо в Средец, а не в столицата Преслав, както е прието. Защо Евтимий мълчи за датата и кой пренася мощите. От друга страна нямаме основание да подценяваме историческите реалии в Скилица. Нищо не доказва неговата тенденциозност спрямо светеца или българите. Напротив, самият той подчертава, че пристъпвайки към написването на житието е проучил сведенията за живота на светеца и не крие неговия български произход. Това са все основания да приемем, че Иван Рилски просто живее по времето на цар Петър, но го надживява, като смъртта му следва да поставим в последните едно-две десетилетия на X в. или самото начало на XI в.

Независимо от това дали Рилският светец умира приживе на цар Петър или след него, двамата са съвременници. Кога се появяват култовете им? От къде тръгват те и как се развиват?

В

Единственото съчинение, от което може да съдим за появата на култа към цар Петър е неговата Служба. В зависимост от гледната точка, от която се разглеждат данните, има различни гледища за значението и естеството на култа. Според едното, култът съдържа в себе си идеята за св. цар Петър като за „покровител на царството“. Според неговия автор, появата му се случва след смъртта на царя, в онези сложни времена, които посочих. Мнението търси предпоставки и корени на култа по-дълбоко – в политическата християнска доктрина за връзката на цар – държава – народ, в образа на царя светец. Тази теза се развива на базата на една по-широка основа от източници, в това число особено място е отредено на БАЛ[22]. Друга теза е, че се касае за монашески, а не политически култ[23].

На първо място, дискусия поражда и датата на появата на Службата. Колкото данните в една от песните от канона, която е молитва за усмирение на страната и молба за застъпничеството на Петър[24], имат връзка с времето на Светославовия поход, със същото

основание може да се твърди, че службата се появява по време на разорителните печенежки нашествия от североизток[25], т. е. тя е възникнала в първата пол. на X в.

Животът на Иван Рилски такъв, какъвто ни уверяват, че е бил житийните и химнографски текстове за него, е на монах, краен отшелник. Такъв е и култът на светеца. На базата на изобилие от данни за него, имаме възможност да проследим на каква основа и в каква среда се заражда, формира и развива един светителски култ в Средновековна България, нещо което при останалите ни познати свети лица от българския пантеон, рядко е възможно. В това отношение най-добрият помощник е НЖ на Иван Рилски. Приема се, че житието е писано през XII в. или преди пренасянето на мощите в Унгария[26]. Със същия успех може да се каже, че то е възниквало през последната трета на XI в., не много след пренасяне мощите в Средец.

НЖ е съчинение със сложна многопластова структура. Независимо от видимите отклонения от традиционната агиографска схема, авторът все пак борави и със свойствени за класическия жанр на житиеписта формули, текстови и идейни похвати, налагащи типологичен образ на светец отшелник. В него са на лице няколко информационни пласта на източниците, повлияли му структурно и съдържателно. Причините за различния характер и жанровите отклонения на това житие от официалната агиографска схема е в опита на автора му, лице от църковните среди[27], да примири локалното, профанно предание за светеца, с нормите на жанра и книжните си източници.

Поредица белези сочат, че авторът възнамерява да състави житиен разказ в духа на приетата схема. Това се вижда в заглавието, паралелите с ново и старозаветни лица, библейските образи, спазване последователно на култовата характеристика на светеца, чудесата приживе и постсмъртно, демонологията, чудесата при гроба[28]. Иван Рилски е краен аскет, чийто живот е описан на пръв поглед като поредица от свързани събития, с нарушена последователност в повествованието[29]. В общата си идея и чрез житийния образ, той се вписва в средновековните описания на живота на отшелници[30]. Най-общо може да се твърди, че косвени източници, повлияли върху начина на описание на живота на Иван Рилски са житията на монасите отшелници чествани като за светци. Тази констатация не засяга определени житийни творби[31], а отразява възприемането на традиционна и приета за достоверно отразяваща живота схема, за описание подвизите на светец отшелник, на типологизирания му образ. Заемките от патристични текстове[32], вмъкването на химнографски пасажи (по-късен пласт в житието), някои литературни похвати, заедно с горепосочените белези на повествованието, представляват онзи пласт в разказа, който бележи официалните източници на повествованието, според нормите на жанра. Наред с тях има един втори пласт, който е много по-интересен за нас от гледище на пътя на формирането на култа, тъй като той ни насочва към онази обществена среда, от времето на Иван Рилски, в която се формира и разпространява култът и вярата в Иван Рилски.

Има места в житието, които доказват пряко влияе върху него на профанната среда, чрез образи и символи, почиващи на народните поверия и местни легенди. В резултат на взаимодействието на неканонични (апокрифни) образи и местни (народни) предания, причастни към живота на светеца, култовият образ на монаха анахорет, такъв какъвто класическата схема го описва и който очевидно авторът на НЖ се опитва да следва, без да се деформира, попада в среда и предприема действия, които от гледна точка на жанровата схема и разбирането за святост са необичайни. Ако в един случай споменаването на Йоан Богослов, който насочва Иван Рилски към манастира, сочи водачеството му в живота и е във връзка с официалните църковни възгледи, то участието на същия като вестител за смъртта на светеца, е под влияние на апокрифно предание за евангелиста, ко-

ето засега на базата на познатите ми апокрифи[33], не мога да посоча. Връзката на „бялата пчела“, с предсказанието за смъртта на светеца, независимо от различните тълкувания на възможния източник[34], е сюжет, който може да наречем апокрифен, доколкото почива на християнското разбиране за пчелата, като символ на безсмъртие и чистота, без да има буквален аналог в старо и новозаветното предание. Още по-отчетливи с въздействието си върху разказа са местните предания и легенди. Там, където обикновено в житията се споменава за семейство, дом, детски и юношески години, в НЖ има разказ, който днес бихме определили като приказка за овчаря (Иван Рилски), който имал един брат и един вол, избягал от дома си, гонен от съселяните си. Волът, неговият звънец, „дъбът на светия отец“, следите от въжето на вола („дори до ден днешен личи въжето около дъба –чудо на светия отец“[35]), всички те са сбор от локални народни предения, описващи началните години на живота на Иван Рилски. Топонимично те се свързват в един доста широк ареал около Осоговската планина (района на гр. Бобошево), близо до с. Скрино. Не по-малко отклонение от житиеписната норма, от образа на светия мъж, христолюбив и човеколюбив, е поверието за хтонични лечебни сили, преплетени с несвойствени за Бога качества в разказа за брата и племенника на Иван Рилски. Струва си да се спра по-подробно на него, защото той смущава с развоя на събитията. Когато Иван Рилски се оттегля в пещера в Рила, с него е и племенникът му. Но дяволът подтиква брата на светеца да си върне сина. Воден от него, той стига до пещерата и взема детето. Иван Рилски го пуща, но понеже знае, че то е вярващо се моли: „Господи нека не загине душата на праведното и нека не пищи с грешниците. *И Бог чу молбата* на светия и преподобен отец Йоан. И тозчас *заповяда на една змия и тя ухапа детето*… И повърна се бащата и разказа на светия отец Йоан. Светият отец…прослави Бога и рече „Господи приеми душата на праведното…И в същия час излезе душата на детето.“[36] Тази доста конфузна ситуация обикновено не се коментира в модерните анализи на НЖ, по очевидна причина. Тя изцяло лежи в областта на профанните вярвания, където Бог може да изпълнява всякакви причудливи желания, а светецът едва ли не измолва смъртта на племенника си. Развоят на събитието задълбочава неканоничността на разказа. Иван Рилски превръща змията (хтоничното начало) в камък, а камъкът става лечебен и привлича хората.[37] Прави впечатление обстоятелството, че двата разказа –за бягството на светеца от родното му място и за братовия му син, разказани в НЖ в стила на профаните легенди, не са премълчани в следващите две обширни жития, поради очевидното им сериозно разпространение в народното поверие за светостта на Иван Рилски и връзката им с култовия образ, особено лечителската страна в него, изпъкваща силно на профанно равнище на вярвания. Проблемът на църквата, при официализирането на култа, е как те да бъдат „култивирани“ в рамките на ортодоксалното разбиране.

Разказът за гонението на светеца от съселяни в скилицовото житие е изчистен от фолклорните елементи (вол, звънец, дъб и пр.). Скилица, предпочита да отдаде значение на бягството и да пренебрегне (ако изобщо го е познавал) преданието за племенника, като разказът му набляга на културното различие (както равнище на християнска верска подготвеност) между Иван Рилски и съселяните му. Евтимий отдава повече внимание на втория епизод. В редица отношения той следва горното повествование до онзи момент, в който става дума за ухапването от змия и смъртта на племенника Лука. Иван Рилски е натъжен, че взимайки сина си, брат му го отвежда в света. Умело перефразирайки Мт 19:14 („Исус рече: Оставете дечицата и не ги възпирайте да дойдат при мен, защото на такива е Божието царство“) и разчитайки по друг начин „първосвещеническата молитва“ за учениците Христови (Й.17:12-16), Евтимий предава на случката характер по-скоро на

обикновено нещастие, което обаче спасява една душа, каквато е единствената грижа на светеца и напълно заличава хтоничните поверия. Профанното в култа на светеца е вписано от двамата автори, в рамките на свещеното.

Несъмнено посочените сюжети, които излизат извън официалната схема на житийно повествование, тези които показват непосредствено връзка с народни поверия или предания за светеца, предхождат по време появата на НЖ, в този смисъл изводът е един – народната вяра в светостта на Иван Рилски стои в началото на пътя, по който тръгва развитието на култа, за да се стигне до канонизацията му. Местата, по които странства Иван Рилски очертават чрез топонимите, географията на разпространение на локално устно предание и вяра в светеца, простряна от двете страни на горното течение на Струма, от юг и север по линията Рила – Бобошево, южните и западни склонове на Витоша, маркирайки мястото, в което се ражда и разпростира вярата в него. Въздействието на месното устно предание върху НЖ отразява онази страна от процеса на формиране почитта към Иван Рилски, която се заражда на равнището на народната представа за святост. На равнището на книжовното предание, НЖ демонстрира още една специфика от ранния етап на разпространение на култа на низово ниво. Характерна черта в живота на отшелници и постници, даже в случаите на най-строг аскетичен живот, е връзката им с църквата. Противно на това Иван Рилски, в представите на своите съвременници, а и след смъртта му, отразени в НЖ, изглежда напълно откъснат от църквата, ако не сметнем вметката за краткото пребиваване в манастира под Руен, вписана след като първо става отшелник. Светостта извън регламента на църквата очевидно е също част от онзи слой в житието, който отразява народната представа за допустимия път към нея. В Скилица и после в Евтимий този пласт е изчистен чрез все по-очертаваща се връзка на Иван Рилски с църквата и с Рилския манастир (особено при Евтимий)[38], който в НЖ даже не е споменат, доказателство че култът на Иван Рилски се изгражда първоначално извън въздействието на манастирска среда[39], независимо, че в крайна сметка той се развива като монашески култ. С една дума, съвременниците на Иван Рилски първи повярват в неговия свят живот, преди да започне процесът свързан с официалната му канонизация, която начева от Средец. Признаците, по които тази ранносредновековна среда открива светостта в живота на Иван Рилски са една комбинация от вяра в чудотворността на неговите действия приживе и след смъртта и вече изграденият мироглед за святост на живота на монах посветил се на аскетизъм на нивото на общественото съзнание. Очевидно народното поверие приема за възможната светост извън църквата, като не тълкувам това като антитеза на църковно признатата святост, а по скоро като отражение и форма на зряло християнско съзнание, в което моделът на свят човек има вече установени парадигми. Всичко това опровергава описанието на житейската среда на Иван Рилски като дива и неподготвена да посрещне неговата святост.

Ако предпоставка за признание светостта на Иван Рилски е народната вяра в светостта на монаха отшелник, то култът на Петър има друг, различен начален старт и предпоставки за канонизация. Тук, ако следим хронологията на нашите сведения, началото на култа се поставя официално от църквата, където той се развива отлага в неканоничната книжнина. А предпоставки да канонизира цар Петър църквата има не една: грижата на първо място за нейната догматична чистота, за израстването ѝ до положение на самостоятелна патриаршия, вниманието, което има към монашеството в България, връзките му с това във Византия, както и оценката, която му дават съвременниците на христолюбив и обичащ Бога владетел. Тук разбира се може да има намесени и политически мотиви, които да са подхранили допълнително причините, които църквата намира за основателни да постави цар Петър сред светците.

Средата, от където тръгва култът е мястото на неговия гроб в преславска църква или по-вероятно манастир, който ние не можем да идентифицираме. Службата, чиято фрагментираност в две части, беше преодоляна благодарение на „реставрацията“ ѝ, направена от Ст. Кожухаров[40], дава достатъчно сведения, че честването на този култ започва в една тясна среда от поклонници и такива, които са се грижили за гроба на царя: *„Като имаш топлина и апостолска вяра към Бога, без леност не преставай да лежиш в храма божий през всичките часове и отпущайки и причестявайки своите църковници*“, „*Сега погледни останките от твоите хора…“*, „*….и чрез помазанието на твоето миро приеми ни сега като странстващи хора…“*, *„Сега съборе на правоверните, който си се стекъл днес в честния дом на пресветия отец, да пеем песни и със стройни гласове да прославим този (в името) на нашия Бог (Исус) Христа.“* По отношение на средата, от която произлиза култът на Петър, то тя много прилича на онази, в която се заражда култът на Климент Охридски, възникнал също като локален в манастира „Св. Панталеймон“, около неговия гроб[41].

Що се отнася до типологическата характеристика на култа, моето мнение клони към извод, който почива на реалиите от Службата. Тук може да се съзрат няколко пласта в светителската му характеристика при това е доста трудно да се каже кой преобладава. На първо място има признаци на апостоличност, твърде неуместна за едно светско лице, но тя присъства в утрените стихири, славата и песен 6. Предпоставката може да се крие в общото име с ап. Петър, възможно е въздействие на датата на честване – 30. I., на която се отбелязва още Климент Римски, ученик на ап. Петър, не е изключена алюзия на култа към император Константин Велики, където срещаме същата парадигма на святост.

Службата на практика е единственият ни източник, който говори, че Петър е приел монашеската схима, така че в нея има един пласт, по-бегъл, на почитание като към монах. В заглавието четем „Петър монах“, „Петър инок“, а стихът от вечерната слава „*Ти прочие с въздържание и молитви душата си очисти, с глад и жажда изтъни тялото си…“*[42] е чисто описание на монах аскет, който наред с честите молитвени обръщения като „отче пресвети“, „отче блажени“ или стиха на осма песен *„Радваме се с теб Петре преблажени, винаги като празнуваме чина на преподобните в обителите…“* са косвени белези и елементи от монашеския култ, но тази линия не преминава през цялата служба и често въпросните места се преплитат с косвени при споменаването на неговото светско битие *(„Първият род процъфтява, както предрече пророкът, слава, богатство в дома на неговата истина во веки. На двойното (ти) царство отче блажени… и тук и там царуваш“*)[43]. Може би най-много стихове са посветени на застъпничеството и покровителството очаквано от св. Петър, но това не е изключение, то е обичайно за службите на светците. От една страна налице е обръщение молба за усмиряване на всички страни, от друга за лично покровителство над онази общност, която чества неговата памет, т. е. най-вероятно се визира братството на мястото на неговия гроб или събраните около него, при това има и отправка към неговата битност на цар *(„… като Давид биде помазан, (и) ти се поръча тази земя да пазиш от всякаква напаст“*, *„Както така (беше) преди с нас отче и като свои чеда приемаше любезно, така и сега приеми тези молитви и защити ни от всяка напаст“*, *„Отче наш Петре, святи царю от видим и невидим враг обуздай (и) бързо избави“*, *„Днес които извършваме твоята памет не презирай, чрез молитвите (си) към владиката изобилен живот им дари…не презирай извършващите тази хвала“)*[44]. Отсъства в това моление споменаване на царство, войска, народ, за сметка на молитвеното събрание при гроба. Търсенето на покровителство и даването му, винаги са били част от договорността между светеца и този, който го моли. В този смисъл искането покровителство от свети-цар Петър има паралел с аналогични молитви към Климент

Охридски от неговата служба. За разлика обаче от службата на Петър, в тази на Климент се отправя молитва за покровителството не само за неговите ученици събрани около гроба му, но и за царя, войнството и народа *(„Изпроси блажени от небесата победа над противните врагове на христолюбивия цар и неговото войнство и избави от зло всички хора“* – пес. 9, тр.)[45]. Подозренията за нещо повече, за нещо „политическо“ в молитвата за покровителство, свързана с култовата характеристика на Петър, идва от статуса му на бивш цар. Сравнението на неговата коронация с помазването на Давид (песен 6, троп. 1), честото позоваване на неговата титла при молитвите и възхвалите (“бившият от Бога цар на българите“, „Петър, цар български“, „цар пречисти“, „цар български“, „Петър цар“, „цар Петър“), общо на девет места в текста, оставят впечатление, че молитвите са отправени към светец, който в качеството си на бивш цар, сега трябва да разпростре своето покровителство над молещите се[46]. В този смисъл може би и надеждите на молещите са били удвоени.

Текстът е пренаситен с епитети към името на Петър – „пречестен“, „пресвят“, „честен“, „свят“, „преподобен“, често е наречен „блажен“, „преблажен Петре“, „отче блажен Петре царю“, „преблажени отче“. Блажен е често срещан епитет за светец. Виждаме го при Методий и Климент Охридски, лица през целия им живот свързани с работа за църквата в качеството им на учители, монаси и църковници. Той основно е повлиян от идеите на новозаветните (Мат 5: 3–11, Л. 11:20-23, 27-28 и пр.) и псалтирни текстове (Пс. 1:1 – литургични, Пс. 2:12, Пс. 32:12, Пс. 111:1 – нелитургични), където блажен е всеки, който е непорочен по пътя на Бога (Пс.118, 1–3 – „Блажени непорочните в пътя си, които ходят по закона Господен. 2. Блажени, които пазят откровенията на Бога и от все сърце то търсят. 3. Те не вършат беззакония, ходят по неговите пътища“) Както е известно византийската църква крайно рядко канонизира лица, които имат светско минало[47]. Още по рядко това се прави, когато става дума за владетел[48]. Както в много други отношения и в това Българската църква следва тези принципи. Петър е светско лице практически през целия си живот, неговата канонизация трябва да мине през онази „очистителна“ цедка, която църквата изисква, за да се признаят достойнствата на един мирянин. При Петър това е благочестивият и аскетичен живот, грижата която има за земята си (народа) като владетел и най-вече грижата за монасите и църковните служители: „*Източник бе ти и съкровище неоскъдно (което) изливащо се вечно върху бедните и твоята милостинята не биваше оскъдна и обичаше монасите и божиите църковни служители, заради техните молитви* – стиховна стихир[49]. Ако трябва да определя по някакъв начин култа към Петър, то той не може да се впише изцяло в нито една от традиционните схеми – монашеска (отшелническа, пустиножителна), йерейска, учител във вярата, владетелска. Внушението на Службата е съвършен във всичко мъж – като владетел, като покровител на народ, на монасите и църквата, с апостолични белези, като аскет, като монах. Епитетът „блажен“ изглежда е семантичен ключ,[50] който характеризира основната култова натовареност при цар Петър, произтичаща и обединяваща всички горепосочени черти на неговия култ.

Г

Историята на двата култа показва различен интензитет на развитие и посоки.

Култът на Иван Рилски е единственият в българския светителски пантеон, който има способността, както споменава И. Добрев, да се развива и обогатява във времето, че даже и до съвремието[51]. Този дълъг път може да се проследи чрез писмените и устни предания оставени за него, но значително по-трудно, а и до сега никой не се е заел да разгадае двигателя на това явление. Безспорно причината не е една, но в основата, мисля, стои фактът, че той възниква и има дълбоки корени в народната вяра на локално равнище.

Добрата среща на тази вяра с перото на Георги Скилица, който съставя девет канона за октоихния цикъл честванията на Иван Рилски[52], житие което написано според нормите на жанра, способства за официалната канонизация на светеца, което става след пренасянето на мощите в Средец, поставя началото на честването на светеца от църквата. Своята официална канонизация светецът дължи на Средечката църква. Тези творби на Скилица разширяват преданията за чудесата на светеца в рамките на утвърдения вече образ на монах отшелник, но и раждат средновековната вяра в него като за „средечко светило“[53]. Отнасянето и връщането на мощите от Унгария допълва легендата за чудотворността им и за лечителските им способности. Когато в 1187 г. неговите мощи са пренесени в Търново, може да се каже, че пътят от появата до утвърждаването на неговия култ е вече завършен. Търново не добавя нищо повече към вече утвърдения култ на светеца или неговите чудеса, освен няколко нови житийни паметника – първо и второ проложни жития, житието на Евтимий, служба, в която новото е единствено разказът за пренасяне на мощите му в столицата. Тази констатация се отнася и за житието на светеца от Димитър Кантакузин. Силният заряд на естеството на култа в началото на неговото възникване, широкият ареал на неговото разпространение от края на X или началото на XI в. до XIV в., намират отражение в най-обемното химническо и агиографско наследство за български светец. Две неща са характерни за него. Историческите реалии според автора и епохата търпят промени, но образът на монаха отшелник остава константен. Устойчивостта на култа се проявява и при превръщането му в общобългарски и когато излиза извън границите на България[54]. В крайна сметка към предпоставките както за развитието на култа, така и за превръщането му в общонароден, може да поставим и пътуването на неговите мощи в рамките на средновековната българска териториална и етническа общност.

Доста различно протича историята на култа към цар Петър. Вероятно това нестандартно естество на почитанието към Петър допринася Службата да не намери широк прием в химнографията, което предвид локалния характер на култа може би улеснява нейното разкъсване, загубата на тестове. Последното е признак на неустойчивост, за което може би допринася и това, че тя е от типа на „съкратените служби“[55] По отношение на последващата история в развитието на култа на Петър, засега могат да се изкажат някои хипотетични предположения. Освен Службата друга химнографски творба, с която денят му бива честван е тропарът, който се среща по-често в ръкописната традиция от Службата. Четирите Пролога и четирите Евангелия, където го намираме, са знаци че паметта му на 30.I. бива по-често възпоменавана с този кратък текст, отколкото това става посредством Службата му[56]. При това докато датата за честването му в Службата е контаминирана с името на Климент Римски, при част от тропара (в Евангелията), тя се контаминира с името на Иполит Римски. Това от една страна поражда хипотезата за друг път, по който върви канонизацията му и честването, но без да може да отсъдим дали тропарът или службата са първичната форма, под която се отбелязва датата на честването му. От друга страна това, че тропарът се намира в ръкописи с преобладаваща връзка с югозападния духовен старобългарски ареал, може да наведе на предположението, че този път на формиране на култа е независим от познания ни в Преслав. БАЛ, Синодикът на Борил (Драганов препис), които независимо от своите източници и идейни основи, бихме отнесли към „политическите“ творби, практически изчерпват сведенията свързани със светителската степен на царя, но пък показват, че нямаме прекъсване в църковното възпоменание на цар Петър като светец и след XI–XII в. Причините за по-слабото отразяване на този култ не се корени очевидно само в политическата обстановка, в която се появява, а по скоро в характеристиката му, която е твърде неустановена типологически от гледи-

ще на традицията. Към това трябва да добавим може би последиците за мястото, където възниква култът – гроба на царя светец. Възможно е в тежките 30–40 години на XI в. той да е запустял, а манастирите винаги са решаващо средище за появата и утвърждаването на култовете.

Двата култа се формират по едно и също време, но извървяват различен път в своето развитие, плод както на тяхната характеристика, така на съдбата на мощите и естеството на книжовните паметници, които ги отразяват.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иванов, Й.** Жития на Иван Рилски. – *ГСУ-ИФФ*, кн. XXXIII, 1936, с. 40.

[2] **Theophanis Continuati**. *Chronographia*. Ed. J. Bekker, 1838, p. 385_{5-24}: **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. С., 1971, т. I, 1, с. 360.

[3] **Николова, Б.** *Неравният път на признанието*. С., 2002.

[4] Един пример са опитите на царя да превъзмогне с чужда помощ нападенията на унгарците вж. в **Гюзелев, В.** Българското пратеничество при германския император Отон I в Магдебург (965 г.) и в Квидлинбург 973 г.)- В: *Civito-divina-humana. In honorem annorum LX G. Bakalov*. С., 2004, 385-389.

[5] *ГИБИ*, V, 95–96.

[6] В старозаветната традиция, особено в новозаветното предание самаряните не са смятани за чисти последователи на ортодоксалното юдейско учение за Божието слово, между юдеи и самаряни съществува вражда (Мат.10:5, Л. 4:32*).* Колкото да се забелязва еволюция във византийския възглед за нравственизирането на българите след покръстването, (**Ангелов, П.** *България и българите в представите на византийците*. С., 1999, 91–93.) византийците никога не ги поставят наравно със себе си в това отношение.

[7] **Leonis Diaconi.** *Historia*. Bonnae, 1828, p. 78_{10-12}

[8] **Билярски, И.** *Покровители на царството. Св. Петър и св. Петка-Параскева*. С., 2004.

[9] **Николова, Б.** Цар Петър и характерът на неговият култ.- *PBl*, 2, 2009, 65-66.

[10] **Златарски, В.** *Цит. съч*., 547–461: **Мутафчиев, П.** Руско–болгарские отношения при Светославе. – В: *Избрани произведения*, т. II, С., 1973, 233-–256.

[11] **Leonis Diaconi.** *Op. cit*. p. 78.

[12] В „Повест, временных леть“ обсадата на печенегите на Киев, заради която князът се връща у дома е поставена през 968 г.– *Литература древней Руси*. Христоматия. Москва, 1990, 15–16.

[13] **Leonis Diaconi**, *Op. cit*., p. 78

[14] **Златарски, В.** *Цит. съч*., 562-566: **Петров, П.** Образуване и укрепване на западната българска държава. ч I. Към хронологията на периода 966–986. – *ГСУ-ФИФ*, LIII, 1959, 2, с. 151 сл.

[15] Има различни предположения за последователността на тези случки вж. **Златарски, В.** *Цит. съч*., с. 556 и **Мутафчиев, П.** *История на българския народ*. С., 1986, с. 218.

[16] **Иванов, Й.** Цит. съч., 33-37.

[17] Пак там, с.40, 47

[18] Очевидно объркване под влияние на сведенията на Скилица от автор, който не е наясно с византийската хронология и имена на владетели.

[19] Пак там, 52, 58, същите сведения като във Второто приложно житие и в това от Норовския пролог – **Иванова, Кл**. Две неизвестни старобългарски жития. – *Литературна история*, 1, 1977, 59–61.

[20] Пак там, с. 59 сл.

[21] **Добрев, И.** *Св. Иван Рилски*. Lenz, 2009, 213–227.

[22] **Билярски, И.** *Цит. съч*., 4,17–41.

[23] **Билярски, И., М. Йовчева,** За дата на успението на св. цар Петър и за култа към него. – В: – *Тангра. Сб. в чест на акад. В. Гюзелев*. С., 2006, мнението е на единия автор – М. Йовчева. В настоящия сборник има изказано трето становище, на Д. Чешмеджиев, че култът на цар Петър би трябвало да се свърже с идеята за „възобновяване на царството".

[24] **Кожухаров, С.** Неизвестен автор. Служба на цар Петър. – В: *Проблеми на старобългарската поезия*. С., 2004, с. 78

[25] **Николова, Б.** Цит. съч., с. 68

[26] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 5: *Св. Иван Рилски и неговият манастир*. С. 1917: **Трифонов, Й.** Бележки върху известията за св. Иван Рилски.- *МПр*, X, 1, 2, 1938, с. 93: **Дуйчев, И.** *Рилският светец и неговата обител*. С., 1947, 50-54. Напоследък Ив. Добрев, възобнови старата защитена основно от В. Киселков (Безименното житие на св. Иван Рилски – *ИИД в София*, XIV–XV, 1937, 93–108 – сочи края на XV в.) теза за късния характер (XIV в.) на житието – **Добрев, И.** Цит. съч., 260–330.

[27] **Иванова, Кл.** Най-старото житие на св. Иван Рилски и някои негови литературни паралели. – В: *Медиевистика и културна антропология*. С., 1998, 37–47.

[28] **Nikolova, B.** Importance culturelle-historique hagiographique (XI-XII s.) sélon les hagiographies des certains saints. – *BHR*, 3–4, 1996, 7–8.

[29] За гроба на светеца се говори далеч преди да става дума за смъртта му – **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 32.

[30] Един сходен на Иван Рилски пример като начин на подвижничество е животът на Петър Атонски- **Papachryssanthou, D.** La vie ancienne de S. Pierre d'Athonite. Date, composition et valeure historique. – *AB*, 92, 1974, 1–2, 19–62.

[31] Опит да се свърже с определен текст на житие (на св. Антоний Велики) прави **Спасова, М.** Народно ли е „Народното" безименно житие на св. Иван Рилски. – *PBl*, 4, 1998, 50–74.

[32] За патристични текстове в житието – **Кенанов, Д.** „Симеоновия Златоструй" и Народното житие на св. Иван Рилски. – *PBl*, 4, 1998, 50–74.

[33] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** *Историко-апокалиптична книжнина във Византия и в Средновековна България*. С. 1996, 16–23; *Стара българска литература. Апокрифи*. С., 1981, 1, 2–7, 216, 259–265, 331–335. Както е известно на Йоан Богослов се приписва Откровението – последната книга на Новия завет – която е предричане за съдбата на църквата в последния ден. Затова повечето Апокрифи за него го описват като предсказател на събития, какъвто всъщност и църквата го приема.

[34] **Караджова, Д.** Към интерпретацията на „бялата пчела" в Народното житие на Иван Рилски. – *PBl*, 2, 1997, 51–61. За останалите интерпретации, включително тази на автора вж. подробно – **Чешмеджиев, Д.** „Бялата пчела" в Безименното (Народно) житие на св. Иван Рилски. – В: *Християнска агиология и народни вярвания*. Сб. в чест на ст. н. с. Е. Коцева. С., 2008, 50–62.

[35] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 28. Даже този пасаж да е от късните вставки в житието, това е възможно, защото се списва в общия ред от профанния житиен слой в него.

[36] **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 30.

[37] **Добрев, Ив. Цит. съч.,** 294–299, 319–330.

[38] **Николова, Б.** Рилският манастир в старобългарските паметници и рилският манастир според Евтимий (съпоставителен план). – *ТКШ*, 8, 2007, 475–483.

[39] Липсата на споменаване на Рилския манастир в НЖ на обвързване на Иван Рилски с него, по скоро опровергава тезата на И. Добрев (Цит. съч., 260–330), че житието възниква през XIV в и има връзка с Рилски монах.

[40] **Кожухаров, С.** Неизвестен автор. Службата на цар Петър. – В: *Проблеми на старобългарската поезия*. С., 2004, 75–80.

[41] **Николова, Б.** Цар Петър, 10–11.

[42] Пак там, 78–79.

[43] Пак там.

[44] Пак там.

[45] **Иванов, Й.** *Български старини в Македония*. С. 1970, с. 327.

[46] Но същевременно, за да говорим за политически култ освен отсъствието на споменавания на царство, народ и войска, липсват такива знаци като скиптър, венец, багреница М. Йовчева в **Билярски, И., М. Йовчева.** Цит. съч., с. 553.

[47] Тук не става дума за светците от периода на голямото иконоборческо гонение, когато се срещат и светски лица, пожертвали се за вярата. Тук ще посоча един пример на канонизирано светско лице от VIII в. – Филарет Милостиви получил светителство заради благотворителността си към бедните докато бил в светското битие на аристократ, замонашил се едва в края на живота си, като Петър. От IX в. манастирското монашество фактически става не само люлка на новите светци, но и двигател на процесите в канонизацията, заемайки позиции в църковната йерархия, в което поставя отпечатък на всеки род на официално признание в святост.

[48] Назоваването на царете „свети“ не е във връзка с канонизация. Освен Константин и Елена данни за канонизация има и за други византийски императори – за почитание на император Йоан III Ватаци, доколкото се говори за чудеса свързани с гроба му и мощите му в Магнезия през XIV в. (в Житие на св. Йоан Милостиви), белези на почитане на император Йоан IV Ласкарис като светец също. Тези прояви обаче имат различна идейна подложка от култа към Константин Велики. Те се пораждат като опозиция на управлението на Палеолозите, но официалната теза е тяхната благотворителност, съвършени качества на владетели и заслуги към църквата, чудесата след смъртта им – **Macriders, R.** Saint and sainthood in the early paleologan period.-in: The Byzantine Saint. London, 1981, 69-73: **Дашков, С. Б.** Императоры Византии. Москва, 1996, с. 280

[49] Разгледан под тази призма култът към Петър, нищо чудно да е повлиял за появата на легендата, свързана със срещата му с св. Иван Рилски.

[50] **Николова, Б.** Цит. съч., 75-76.

[51] **Добрев, И.** Цит. съч.; **Фекелджиев, И.** *Народни легенди за Иван Рилски*. С., 1979.

[52] Пак там, 161–213.

[53] Пак там, 260–330.

[54] **Томова, Е.** Болгарский святой Иоанн Рыльский (культь и агиографии). – In: *Slovo. Towards a Digital Library of South Slavic Manuscripts*. С. 2008, 134–165.

[55] **Кожухаров, С.** Цит. съч., с. 76.

[56] Да припомня, че службата разкъсана на две части се среща, едната част в Драгановия миней (XIII в., втората в рък № 434 от белградската народна библиотека (XIII–XIV в.) – **Иванов, Й.** Български старини в Македония. С. 1970, 383–394.

A KING AND RECLUSE. A ROAD TO SANCTITY

Bistra Nikolova

Abstract

The Tsar Petar (927-969) and Ivan, a peasant from the village of Skrino, in Bulgaria, had different personal fate. The first one prepared to be a ruler from a very young age, he was taught to do his duty to his people, state and church. The latter one grew in a milieu, where monasticism and hermits' life were not particularly popular. After their death they both were canonized. The tsar Petar was recognized as a saint probably because of his services to the Bulgarian church and because of his contemporaries' opinion that he had a pious life and took care of the monks. He became a monk in the end of his life, while Ivan of Rila consecrated his whole life to austere asceticism living as a hermit. Both Petar and Ivan lived in the tenth century and probably both their cults date from the end of the tenth century and more likely from the first decades of the eleventh century. Ivan of Rila's cult is a typical monastic cult, which became popular in mediaeval Bulgaria in the late tenth century through the fourteenth century. The *translatio* of his relics from Rila to Sredets and then to Tarnovo changed his local cult into an all-Bulgarian cult. It was widely propagated in the mediaeval Bulgarian literature. The Tsar Petar's cult did not have explicit character. It was created on the base of the Old and New Testament notion of the "blessed man". Judging from the existence of only one Aculothia and one thropar dedicated toTsar Petar, the cult does not seem to have been quite developed. Moreover, that Aculothia and the thropar were not very popular in the mediaeval Bulgarian literature in the thirteenth and fourteenth century. Tsar Petar's cult was venerated only within the monastery in Preslav, where the saint tsar was interred.

ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ В РЯДУ ИСТОЧНИКОВ ПО ПОПУЛЯРИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ СОВРЕМЕННОГО ТУРИЗМА:НЕСКОЛЬКО НОВЫХ МОЛИВДОВУЛОВ БОЛГАРСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Николай Алексеенко

Практически повсеместный рост интереса населения планеты к памятникам истории и культуры в современном мире – сегодня один из основных факторов способствующих развитию современного туризма.

Но не только экзотические места и самые знаменитые памятники привлекают любителей приключений и путешествий. В последнее время в связи со значительным увеличением общего уровня информированности населения наблюдается повышенный интерес и к истокам той или иной региональной культуры, ее памятникам и истории. Основная заслуга в этом не только из-за активности туристических инфраструктур. В немалой степени этому способствует широкая пропагандистская деятельность учреждений культуры и исследования ученых, занимающихся древней историей и археологией своих регионов.

В ряду источников по популяризации исторического и культурного наследия одно из важнейших мест занимают памятники археологии. Болгария в этом смысле, как ни какая другая страна наиболее всего подходит здесь в качестве примера. Сохранившиеся на ее территории уникальные праисторические памятники, древнегреческие и римские города, византийские и болгарские административные и ремесленные центры с их монументальными и миниатюрными шедеврами материальной культуры в сочетании с великолепными природными условиями, естественно, не могут не привлекать как современного интеллектуала, специально интересующегося историей этого региона, так и обыкновенного туриста, сочетающего отдых с развлекательной программой, в которой все больше и больше места занимают экскурсии по историческим местам.

В деле пропаганды историко-археологических памятников немаловажное значение имеют организация музейных выставок, проведение всевозможных массовых мероприятий (фестивалей, турниров, конкурсов), издания специальных и научно-популярных работ, создание медиа-проектов и т.д.

В череде археологических памятников, привлекающих сегодня интерес не только ученых специалистов, но и многочисленных любителей древностей не на последнем месте стоят византийские подвесные свинцовые печати – моливдовулы. Это и не удивительно, беспристрастные свидетели эпохи болгарского средневековья – печати гражданских и военных чиновников, придворных лиц и представителей знаменитых родов нередко несут уникальную информацию, не сохранившуюся ни в каких других источниках. Благодаря печатям мы узнаем об отношениях местных чиновников с центральной и провинциальной администрациями империи, экономических и торговых связях региона, контактах аристократических семейств и священнослужителей из самых разных епархий Константинопольской Церкви.

Взаимоотношения Северо-Балканского региона с другими областями Византийской империи отражают не только находки моливдовулов на территории самой Болгарии,

но и, например, такой далекой провинции как византийская Таврика. На территории Болгарии нам известно пока лишь четыре херсонских печати: архиепископа (XI в.)[1], стратига (X в.)[2] и двух коммеркиариев (IX-X в.)[3], которые свидетельствуют как о военных и торгово-таможенных связях двух причерноморских регионов, так и об эпархиальных контактах. Их на наш взгляд как нельзя лучше дополняют новые сфрагистические находки в византийском Херсоне.

Одна из них представляет моливдовул архиепископа Анхиала Феодора (XI в.).

1. Частная коллекция. (РИС. 1).

D – 16 мм; толщина пластинки – ок. 2 мм.

Аверс. Надпись в четыре строки:

ⲔЄⲢⲞ | ⲦOⲤⲰⲀⲎ | ⲐЄOⲀⲰ | ⲢⲰ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Θεοδώρῳ

Реверс. Надпись в четыре строки:

ⲀⲢⲬIЄ | ⲠOIⲤⲔO | ⲠⲰⲀⲄⲬ |ⲀⲖⲟ ἀρχιεπισκόπῳ Αγχ(ι)άλου.

Об определенной активности этого иерарха можно судить по его нескольким печатям найденным в регионе Северо-Восточной Болгарии[4]. Однако, следует отметить, что все известные в Болгарии экземпляры архиепископа Феодора принадлежат иным парам матриц. Кроме того, на херсонской находке мы наблюдаем и иное начертание топонима.

Очевидно, сфера интересов нашего иерарха каким-то образом распространялась и на далекий Херсон. Более того, тесные контакты этих двух приморских городов вполне очевидны. И, видимо, не случайно именно в Поморие (древн. Анхиал) найдена печать архиепископа Херсона[5]. К сожалению история не сохранила никаких сведений о нашем персонаже. В известном перечне Дж. Федальто[6] есть только ссылка на изданную В. Лораном печать предположительно одноименного нашему иерарха из коллекции IFEB[7]. Сопоставление последней с херсонской и болгарскими находками свидетельствует о том, что французская печать надо полагать действительно принадлежала архиепископу Феодору. Однако она скорее более близка к той же паре матриц, которой оттиснута херсонская находка, а не печать, происходящая из Мелницы, как это полагали И. Йорданов и Ж. Жекова[8]. В пользу данной версии свидетельствует в первую очередь расположение букв в строках и написание имени города через *гамму*. Хотя, если следовать изданию В. Лорана окончание в передаче топонима на французском экземпляре выполнено полностью, а на херсонской дифтонг «ou» родительного падежа представлен в лигатуре. Отсутствие изображения французской печати на данный момент не позволяет выяснить к той же самой паре матриц принадлежит она или нет.

Не учтен Феодор и в епископальном списке М. Ле Квина[9], на сильную фрагментарность которого в период с 879 по 1166 гг. обращал в свое время внимание еще В. Лоран[10].

В настоящее время кроме нашего персонажа мы располагаем сведениями еще лишь о трех церковных сановниках Анхиала XI-XII вв., причем в основном они известны лишь по памятникам сфрагистики (Никифор[11], Стефан[12] и Иоанн[13]).

Еще одна из находок, происходящая из остатков херсонского архива печатей, демонстрирует как нам представляется ранее не известного по другим источникам митрополита Плотинополиса Никифора (XIII-XIV вв.).

2. Частная коллекция. С-01-09. (РИС. 2).

D – 37 мм; толщина пластинки – 3 мм; вес – 31,0 г.

Аверс. Погрудное изображение св. Никифора с клиновидной бородой, в жемчужном нимбе, анфас. Положение рук неясно. Титл в поле нет. По кругу между двух жемчужных ободков надпись: +ⵙГ..ⲚHⲔⲊⲪ.ⲢOⲤ.ⲞⲘAPTHNⲰИⲰⲖⲀC.

῾Ο ἅγίο(ς) Νηκιφόρος … αρτηνω νω …ς.

Реверс. Четырехстрочная надпись в жемчужном ободке:

ϹΦΡΑΓΙϹ | ΝΗΚΙΦΟΡϬ҃ΡΟ | ΠΟΛ̣Ι̣ϬΠΛΟ | Ϲ

Σθραγὶς Νηκιφόρου μητροπολίτου Πλο...ς.

К сожалению, круговая надпись аверса моливдовула имеет неудовлетворительную сохранность и с уверенностью реконструируется только начало легенды – «Св. Никифор…». На обороте печати также четко сохранилось лишь начало легенды, а топонимическое название лишь фрагментарно вследствие чего его реконструкция носит предположительный характер. Датировку моливдовула обуславливает использование специфического для этого периода шрифта. *Альфа, мю*, перевернутая *ню* и др. литеры характерны исключительно для шрифта палеологовского времени[14].

В Нотициях Константинопольского патриархата епархия Плотинополиса фигурирует в митрополии Адрианополя вместе с Месембрией и Созополем[15]. Однако, практически нет никаких данных о ее священнослужителях. В перечне Дж. Федальто мы находим лишь епископа Георгия (VIII в.)[16]. Никаких данных о митрополитах Пролинополиса палеологовского времени нам обнаружить не удалось. Если наша атрибуция моливдовула моливдовула верна, то перед нами пример одного из самых поздних памятников сфрагистики болгарского происхождения.

Еще одна булла, представляет нам интересный пример отношения памятников сфрагистики к региональной церковной истории, в то время как владелец печати Ки коим образом не относится к представителям клира. Как известно, во многих византийских городах существовали храмы, названные именами местночтимых святых или же в честь находившихся в них прославленных византийских реликвий. Зачастую эту роль исполняли иконы или фрески. В отдельных случаях широко известный святой образ мог получить какую-либо специфическую особенность вследствие чего его удостаивали специальным эпитетом. Именно такой случай иллюстрирует печать спафария Феодосия (VIII в.), которая описана проф. И. Йордановым как участница одного из лотов на аукционе Gorny & Mosch 160[17], а в последствии попавшая в одну из российских коллекций[18].

3. Частная коллекция М-238. (РИС. 3).

D – 30 мм; толщина пластинки – 5 мм; вес – 26,62 г.

Аверс. Четырехстрочная надпись, украшенная снизу крестиком между двух восьмилучевых розеток:

+ΘЄΟΤΟ | ΚЄϹѠΖ | ΟΠΟΛЄѠ | ϹΒΟΗΘΙ | *t* – Θεοτόκε Σοζοπολεως βοήθ(ε)ι.

Реверс. Пятистрочная надпись:

+ΘЄΟΔ. | ϹΙѠϹΠΑ | ΘΑΡΙѠΔϬ | .ѠΧΡΙϹ | ΤΟϒ – Θεοδοσίῳ σπαθαρίῳ δούλῳ Χριστου.

Надпись печати гласит: «Богородица Созопольская помоги Феодосию, спафарию, рабу Христа».

Даже не смотря на то, что булла не имеет иконографического изображения Богородицы ее ценность этим нисколько не умаляется. Важно, что легенда моливдовула несет инвокативное обращение к Богоматери, которая имеет особый эпитет – Созопольская. Не вызывает сомнения, что владелец печати ставил себя под защиту святого образа (надо полагать знаменитой иконы), которая скорее всего должна была находиться в одном из храмов средневекового Созополиса, носившем имя Богородицы. Маловероятно, что спафарий Феодосий, разместивший на своей печати такое обращение мог являться иногородним чиновников. Как правило, местные образы помещали на своих моливдовулах представители вполне определенного региона. Например, св. Ахиллиоса предпочитали в Ларисе[19], а св. Поликарпа – в Смирне[20] и т.д.

Думается, что подтверждением нашему тезису могут служить еще три буллы с обращением к Богоматери Созопольской ипата Никиты (VIII в.), причем одна из них к тому же происходит из болгарских находок[21].

Обращение к Богоматери – покровительнице города, явление исключительно редкое в византийской сфрагистике[22] и конечно само по себе заслуживает особого внимания, но это уже сфера деятельности культурологов, историков церкви и искусствоведов. Не исключено, что изыскания в этих направлениях могут привести к интересным открытиям.

Определенный интерес представляет и группа печатей, представителей высшего византийского общества, которые, свидетельствующие о контактах византийских вельмож со своими корреспондентами на болгарских землях.

Первый из них, Иосиф с трудно читаемым родовым именем (XII в.),

4. Частная коллекция М-47. (РИС. 4).

D – 30 мм; толщина пластинки – 3 мм; вес – 19, 1 г.

Аверс. В ободке из слившихся в одну линию точек изображение фигуры святого воина в нимбе, держащего в правой руке копье и опирающегося на щит, на поясе мечь. По сторонам фигуры надпись столбиком: слева - не сохранилась; справа – Ο|ΔѠ|Ρ|.|. – [ʿΟ ἅγίο(ς) Θε]όδωρ[ος].

Реверс. Четырехстрочная надпись в линейном ободке:

ΜΑΡΤVС | ΙѠСΗΦΧ Ρ̣ Ṿ ⸌ | ЄΝΙΟΧΜЄ | СΚЄΠΟΙС |

Μάρτυς Ἰωσὴφ Χρυ…ενιοχ με σκέποις.

Внизу украшение в виде жемчужины между двух черточек.

Судя по надписи владельцем печати являлся один из представителей византийской знати род которого имел имя Христениохи или что-то вроде этого. По характерным особенностям моливдовул следует отнести к памятникам XI-XII вв.

Среди византийской элиты род Христениохов или фамилия с близким этому начертанием не известны в византийской просопографии. Однако заметим, что и имя Иосиф исключительно редко встречается в византийской сфрагистике. В этой связи интересен факт того, что среди болгарских сфрагистических находок известны печати севаста Иосифа с весьма близким текстом легенды и аналогичным сфрагистическим типом[23]. Не исключено, что все эти буллы могли принадлежать одному и тому же вельможе, происходившему из какого-то, возможно, ближневосточного (?) рода.

Другой персонаж этой группы, Феодор (XI в.) начертал на печати лишь начальные буквы имени рода.

5. Частная коллекция М-220. (РИС. 5).

D – 23 мм; толщина пластинки – 2мм; вес – 4,7 г.

Аверс. Погрудное изображение Богоматери с младенцем Христом перед грудью. По сторонам титлы: слева – $\overline{\text{ΜΡ}}$; справа – $\overline{\Theta\text{V}}$ - Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ.

Реверс. В ободке из слившихся в линию точек пятистрочная надпись:

+ΚЄR.. | Τ̣ѠСѠΔϑΛ | Θ̣ЄΟΔѠΡѠ | ΤϑΜ˘

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ούλ)λ(ου) Θεοδώρῳ τοῦ Μ...

К сожалению, сохранность моливдовула не позволяет с уверенностью воспроизвести две следующие за *мю* литеры. В этой связи, от какой бы то ни было реконструкции родового имени мы пока воздерживаемся. Возможно лишь предположить, что родовое имя владельца было достаточно коротким. Остается надеяться, что находки со временем параллельных экземпляров лучшей сохранности со временем позволит ответить на этот вопрос.

Последний моливдовул принадлежит к серии анонимных памятников сфрагистики, когда владелец не указывал своего имени, а представлял на печати некую надпись (иногда стихотворную или зашифрованную).

6. Частная коллекция М-220. (РИС. 6).

D – 24x26 мм; толщина пластинки – 2-3 мм; вес 14,8 г.

Аверс. В ободке из слившихся в линию точек погрудное изображение св. Воина Димитрия с копьем и щитом в руках.. По сторонам надпись в столбик: слева – ⊛|.|. ; справа – .|ι.|ꝑ – ʽΟ (ἅγίος) [Δημ]ψ[τ]ρ(ιος).

Реверс. В ободке из слившихся в линию точек пятистрочная стихотворная надпись: ϗ ϵ ϯ ΜϵΜΑΚΑΡ | ΤΟΝΠΟΛ. | COΙ.ΟϑΥ. | ΤΗ – Σκέποις με μάκαρ τὸν πολα σοὶ ποθουντῃ.

Модивдовул, безусловно, принадлежит XI столетию.

Надпись оборота гласит: «Защити меня, блаженный покровительством своей любви». Надо полагать, что в аналогичных нашему случаях, благодаря специфике легенды, корреспонденты хорошо знали имя своего адресанта и не нуждались в других указаниях на печати. Инвокативное обращение легенды безусловно было адресовано образу св. воина Димитрия, размещенному на аверсе буллы. Как известно его образ на свои печати избирали самые различные категории византийских чиновников. Весьма популярен он был и в среде придворной аристократии, не говоря уже о том, что являлся патроном Фессалоники. Конечно, остается только гадать, кто мог являться владельцем нашей печати, и надо полагать весьма активным корреспондентом, т.к. сегодня уже известно по меньшей мере около десятка его моливдовулов из болгарских находок (Преслав, Силистра, Поморие)[24], которые И. Йорданов датирует последней четвертью XI в. Причем большая часть из них (и что особенно важно) происходит из преславского архива. Думается, что здесь мы имеем дело с весьма высокопоставленным византийским сановником, напрямую заинтересованном в этом регионе и ведшим активную переписку с византийской ставкой в Преславе. И не исключено, что сопоставление данных памятников сфрагистики с просопографическими данными из исторических хроник и других источников возможно со временем позволят снять завесу таинственности с его имени.

В заключение отметим, что, безусловно, всякий раз каждый новый византийский моливдовул, представляя, содержащуюся в его легенде информацию, в известной мере позволяет расширить наши знания о современной ему эпохе и приоткрывает некоторые до сель неизвестные страницы истории, в нашем случае болгарского средневековья.

Как нам представляется, введение в оборот новой информации, несомненно, не может не вызвать интерес не только со стороны ученых, но и широкого круга любителей исторической науки. Следствием этого могут стать открытия, поиск и исследования новых археологических объектов, что в свою очередь будет плодотворно влиять на популяризацию достижений в области историко-культурного и археологического наследия. А все вместе взятое – способствовать успешному развитию туристической отрасли в регионе.

Подписи к рисункам

Рис. 1. Печать Феодора, митрополита Анхиала, XI в.

Рис. 2. Печать Никифора, митрополита Плотинополиса, XIII-XIV вв.

Рис. 3. Печать спафария Феодосия, VIII в.

Рис. 4. Печать Иосифа Христениоха (?) XII в.

Рис. 5. Печать Феодора М…. XI в.

Рис. 6. Анонимная печать XI в.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] **Jordanov, I.**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 3. Sofia, 2009, p. 800, nr. 2628.

[2] **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав. София*, 1993, с. 159, № 322; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. *Vol. 1.* Sofia, 2003, p. 166, nr. 78.1.

[3] **Barnea, J.** Noi sigilli bizantine de les Dunarea de Jos – *SCIV,* 5, (1966), p. 284, nr. 6; **Jordanov, I.**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. *Vol. 1.* Sofia, 2003, p. 166, nr. 78.2; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 3. Sofia, 2009, p. 480, nos. 1442-1442A.

[4] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. *Vol. 3.* Sofia, 2009, p. 547-548, nr. 1658-1662.

[5] **Jordanov, I.**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. *Vol. 3.* Sofia, 2009, p. 800, nr. 2628.

[6] **Fedalto, G.** *Hierarhia Ecclesiastica Orientalis I. Patriarchatus Constantinopolitanus*. Padova, 1988, p. 316, 29.4.2.

[7] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. V_1: L'Église*. Paris, 1963, p. 664, nr. 854.

[8] **Jordanov, I., Zhekova, Zh**. *Catalogue of the medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Shumen, 2007, p. 135-136, nr. 354; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. *Vol. 3.* Sofia, 2009, p. 547, nr. 1658.

[9] **Le Quien, M.** *Oriens Christianus. Vol. I.* Parisiis, 1740, coll. 1189-1192.

[10] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. V_1: L'Église*. Paris, 1963, p. 664.

[11] **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. V_3: L'Église.* Paris, 1972, p. 164-166, nos. 1823-1824; **Nesbitt, J., Oikonomides, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*. Washington, 1991, p. 169, nr. 73.2-3; **Йорданов, И.** Анхиало според данните на сфрагистиката. – *Археология 3,* (1993), с. 37-38; **Jordanov, I.**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1*. Sofia, 2003, p. 27-28, nos. 2.2a-b; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 548-549, nr. 1663-1665;

[12] **Grumel, V.** *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*. *Vol. I. Fasc. II et III. Les Regestes de 715 a 1206.* Paris, 1989, p. 513, 517-518, 540, nr. 1059, 1068, 1109; **Jordanov, I**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 1.* Sofia, 2003, p. 28-29, nos. 2.3; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 549-550, nr. 1666.

[13] **Grumel, V.** *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*. *Vol. I. Fasc. II et III. Les Regestes de 715 a 1206*. Paris, 1989, p. 598, nr. 1185.

[14] **Oikonomides, N.** *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*. Washington, 1986, p. 165-169.

[15] **Darrouzès, J.** *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris, 1981, p. 213, 1.31.441; p. 227, 2.31.509; p. 241, 3.34.585; p. 260, 4.30.460.

[16] **Fedalto, G.** *Hierarhia Ecclesiastica Orientalis I. Patriarchatus Constantinopolitanus*. Padova, 1988, p. 322, 29.14.3.

[17] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 261.

[18] Автор выражает глубокую признательность и благодарность И. Горшкову за предоставленную возможность изучения и публикации печатей, представленных в публикации под №№ 3-6.

[19] **Алексеенко, Н.А.** Несколько византийских печатей из болгарских находок – *Нумизматика, сфрагистика и эпиграфика 5*, (2009), с. 271.

[20] **Алексеенко, Н.А.** Печать Митрофана Смирнского из Херсона – ссыльный митрополит в Таврике – *Sacrum et Profanum III*: *Небесные патроны и земные служители культа*. Севастополь, 2007, с. 12.

[21] **Spek, P.** Byzantinische Bleisiegel in Berlin II – *ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA, 5.* Bonn, 1986, p. 234-236, nos. 173-174; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 261, nr. 715.

[22] См.: **Laurent, V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. V_1: L'Église.* Paris, 1963, p. 286-287, nr. 396; **Zacos, G., Veglery, A.** Byzantine Lead Seals. Basel, 1972, p. 637, 813, 1383-1364, 1641, nos. 934C, 1330, 2563, 2880.

[23] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 241, nr. 649-650.

[24] **Маслев, С.**, Византийски оловни печати от Плиска и Преславю – *ИАИ,* 20 (1929), с. 458, обр. 14; **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав. София*, 1993, с. 206, № 449-451; **Jordanov, I., Zhekova, Zh**. *Catalogue of the medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Shumen, 2007, p. 187, nr. 533; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3*. Sofia, 2009, p. 765-766, nos. 2485-2491A.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE GROUP OF SOURCES ON POPULARIZATION AND DEVELOPMENT OF MODERN TOURISM: SEVERAL NEW MOLYBDOBOULLA OF BULGARIAN ORIGIN

Nikolay Alekseienko

Abstract

Archaeological monuments occupy one of the most important positions in the group of sources on popularization of historical and cultural heritage. In this respect, the example of Bulgaria is better than any other country. Not the last position in the line of archaeological monuments attracting both specialists and numerous antiquity-lovers is occupied by Byzantine hanging lead seals, or *molybdoboulla*. This is not a surprise: impartial witnesses of Bulgarian Middle Ages, seals of military and civil officers, courtiers and members of famous families often bear unique information that does not survive in other sources.

The relations between the North Balkans and other regions of the Byzantine empire are reflected by finds of *molybdoboulla* both in the territory of Bulgaria and in remote provinces as, for example, Byzantine Taurica.

As an example, I can call your attention to two finds in the Byzantine Cherson: the first is *molybdoboullon* of archbishop of Anchialos Theodoros (eleventh century), the second of metropolitan bishop of Plotinopolis (?) Nikephoros who is not known in other sources (thirteenth or fourteenth century).

Indisputable historical value has *molybdoboullos* of *spatharios* Theodosios (eighth century), legend of which sends us to one of Balkan holies, the icon of Mother of God in the city of Sozopolis.

Certainly interesting are seals of Byzantine noblemen of highest rank (Theodoros M… and anonymous addresser from the eleventh century; Joseph Christeniochos (?) from the twelfth century) that supply evidences of contacts between Byzantine elite and their correspondents in the lands of Bulgaria.

The introduction of new information into scholarly circulation allows one to enlarge our knowledge of the age of *molybdoboulla* and to uncover some still unknown pages of history, and it will, no doubts, raise interest from both scholars and wide range of history lovers. It may result in extraordinary discoveries, searches and studies of new archaeological objects which, in its own turn, will contribute to popularization of achievements in the field of historical and archaeological heritage.

Рис. 1. Печать Феодора, митрополита Анхиала, XI в.

Рис. 2. Печать Никифора, митрополита Плотинополиса, XIII-XIV вв.

Рис. 3. Печать спафария Феодосия, VIII в.

Рис. 4. Печать Иосифа Христениоха (?) XII в.

Рис. 5. Печать Феодора М…. XI в.

Рис. 6. Анонимная печать XI в.

ВЕДОМСТВО τοῦ ὀξέου δρόμου В КОНЦЕ X–XI В.
(по данным сфрагистики)[1]

Антон Мохов

Византия унаследовала от Римской империи развитую и эффективную почтовую службу. Государственная и частная корреспонденция достаточно быстро доставлялась из Константинополя не только в крупные городские центры Ближнего Востока, Малой Азии и Балкан, но и в отдаленные пограничные гарнизоны на Дунае или в Закавказье. Развитие почтовой службы было неразрывно связано с римской системой дорожных коммуникаций. Для эффективной эксплуатации, своевременного ремонта и строительства новых путей сообщения требовалось постоянное внимание государства. В связи с этим, среди римских структур государственного управления существовал ряд ведомств занимавшихся эксплуатацией дорог и организацией почтового сообщения. Некоторые из них, как и сама римская дорожная сеть, были унаследованы Византией. Со временем, а именно с конца VII–VIII в., данные структуры начали трансформироваться. Это было вызвано значительным сокращением территории Византии в период войн против арабов и болгар, постепенным упадком дорожной системы и необходимостью уменьшения государственных расходов на содержание дорожных коммуникаций и почтовой службы. Тем не менее, некоторые черты системы, сформировавшейся в V–VI вв. сохранялись в Византии вплоть до конца XI в. Настоящая статья посвящена рассмотрению ряда аспектов, связанных с организацией управления почтовой службой империи в конце X–XI в.

Существовавшая в Римской империи I–III вв. почтовая служба обычно обозначается термином cursus publicus (δημόσιος δρόμος). Отметим, что в письменных источниках данного времени дорожная система также обозначалась как cursus publicus[2]. С одной стороны, это подчеркивает неразрывную связь дорожных коммуникаций и почтовой службы, но, с другой стороны, вносит определенные трудности при изучении столь тесно связанных между собой систем.

Вклад римского государства в развитие дорожной сети был весьма существенным: финансирование строительства дорог, использование армейских контингентов для этих целей, предоставление налоговых льгот и пр. Вдоль дорог располагались stationes (дорожные станции). Как правило, расстояние между ними не превышало 15-20 км (именно такое расстояние могли преодолеть в течение светлого времени суток тяжело нагруженные повозки). Дорожные станции сдавались в аренду жителям придорожных районов. Подобные арендаторы (mansiones) должны были предоставлять путешественникам помещение для ночлега, продовольствие, смену верховых или вьючных животных, а также заботиться об их безопасности. Частные лица, которые передвигались по дорогам cursus publicus и останавливались на дорожных станциях, оплачивали все предоставляемые им услуги. Государственные служащие (курьеры, сборщики податей, судьи), как правило, от оплаты освобождались на основании специальных предписаний (diplomata), выданных столичными или провинциальными властями. Если по дороге передвигались военные подразделения, то они должны были оплачивать владельцам stationes их услуги. Однако,

достаточно часто, этого не происходило и в источниках III–IV вв. сохранилось множество упоминаний о злоупотреблениях военных[3].

Расцвет cursus publicus пришелся на II в., когда система функционировала наиболее эффективно. Тысячи stationes, расположенных вдоль главных и второстепенных дорог, полностью обеспечивали потребности совершавших поездки государственных служащих и частных лиц[4]. Однако уже в III в. дорожная система Римской империи начинает приходить в упадок. Причин начавшегося кризиса было несколько. Во-первых, следует упомянуть произвол провинциальных чиновников (выдача diplomata своим родственникам, незаконное взимание средств с арендаторов дорожных станций и пр.). Во-вторых, государственные расходы на поддержание дорожной системы в работоспособном состоянии постоянно увеличивались. В условиях кризиса III в. империя не могла позволить себе тратить огромные денежные суммы на ремонт старых и строительство новых коммуникаций[5].

В конце III – начале IV в. происходит реформирование дорожной и почтовой служб империи. За ними сохранилось общее наименование cursus publicus, но принципы их деятельности совершенно изменились. Прежде всего, наиболее значимые дороги перешли в полную и безраздельную собственность государства. К ним относились магистрали, соединявшие крупнейшие города с приграничными регионами («военные дороги») и пути, шедшие вдоль линии границы. Главной задачей службы, управлявшей государственными дорогами, отныне было обеспечение быстрого передвижения войск из внутренних районов к границам или их перемещение из одной части империи в другую, особенно при подавлении военных мятежей[6].

Почтовая служба cursus publicus Поздней империи была реформирована в правление Константина Великого (306–337). Главным нововведением следует считать ее разделение на две части: cursus velox (ὀξύς δρόμος, «быстрый, стремительный») и cursus clabularis (πλατὺς δρόμος, «регулярный, постоянный»). Cursus velox являлась службой курьерской почты. Она должна была обеспечивать быструю доставку корреспонденции из столицы в провинции и обратно. Кроме того, ведомство cursus velox отвечало за перевозку государственных служащих и иностранных посольств. В ведении cursus clabularis находилась перевозка государственных грузов и надзор за деятельностью дорожных станций[7].

Реорганизация почтового ведомства cursus publicus сопровождалась принципиальными изменениями в организации его финансирования. На население районов, прилегающих к «императорским дорогам», были возложены повинности по обеспечению перевозок в интересах государства верховыми и тягловыми животными, повозками и фуражом. Кроме того, они должны были обеспечивать содержание дорожных станций. Впоследствии, в VII–VIII вв., из данного слоя податного населения Византии сформируется особая социальная группа – экскуссаты дрома (ἐξκουσσᾶτοι τοῦ δρόμου)[8]. Средства на содержание ведомства cursus velox выделялись из государственной казны[9].

Отдельные изменения в почтовой службе cursus publicus происходили и позже, вплоть до правления Юстиниана I (527–565). В источниках сохранились достаточно подробные описания «царских дорог» середины VI в. Например, одна из важнейших военных магистралей, шедшая от Константинополя к персидской границе, была обеспечена необходимым количеством дорожных станций. На каждой из них государственные служащие могли получить верховых лошадей (их число доходило до сорока), а также мулов или волов для перевозки грузов. Прокопий Кесарийский упоминает о том, что курьер мог проехать за день от 5 до 8 таких станций, т.е. расстояние в 100-160 км[10].

Управление почтовой службой в Римской империи относилось к ведению магистра оффикий (magister officiorum, «начальник ведомств»). Полномочия этого высшего должностного лица были весьма обширны. Основные его обязанности были связаны с внешней политикой: ведение переговоров с другими государствами, подготовка международных договоров, прием иностранных послов, надзор за иностранцами на территории империи и пр. Кроме того, в подчинении у магистра оффикий находились interpretis, переводившие речи иноземных посланников. Следует отметить, что с конца IV в. объем полномочий «начальника ведомств» постоянно увеличивался. Например, он приобрел административный контроль над имперскими секретариатами (sacra scrinia), осуществлял административный и дисциплинарный контроль над императорской гвардией (scholae), определял списки лиц, допущенных на аудиенцию к императору[11]. Необходимо отметить, что в подчинение magister officiorum попадали все новые бюрократические структуры, но это были *ранее сформированные и укомплектованные штатом служащих ведомства* (курсив – *А.М.*). Иными словами, увеличивалось количество подчиненных «начальнику ведомств» административных органов, но их внутренняя структура при этом не изменялась[12].

Почтовая служба оказалась в подчинении у магистра оффикий уже после реформирования данного ведомства. Вне всякого сомнения, управление cursus publicus не являлось главной задачей магистра оффикий – это была лишь его второстепенная функция. Штат почтовой службы состоял из императорских курьеров (agentes in rebus, cursores) и почтовых инспекторов (curiosus cursus publici praesentalis, curiosus cursus omnes provincias). Обязанности cursores состояли в доставке государственной корреспонденции из столицы в провинции и обратно. Они имели право беспрепятственно пользоваться дорогами cursus publicus и менять лошадей на почтовых станциях. Curiosus, в основном, выполняли контрольные функции: следили за работой почтовых служб, собирали и передавали в столицу различного рода информацию о беспорядках, злоупотреблениях должностных лиц, настроениях в армейских подразделениях и пр. Благодаря деятельности curiosus «начальник ведомств» располагал исчерпывающей информацией о положении дел в стране[13].

Курьеры отбирались из солдат гвардии, список новых agentes in rebus ежегодно представлялся для утверждения императору магистром оффикий. Число курьеров в первой трети V в. достигало 1400. Инспекторов почтовой службы было меньше – не более двух человек на провинцию[14]. Таким образом, с помощью многочисленного штата чиновников magister officiorum не только эффективно управлял работой почтового ведомства, но и решал ряд задач, относящихся к другим сферам его административной деятельности.

События конца VI–VII в. катастрофически отразились как на дорожной системе Византии, так и на почтовом ведомстве cursus publicus (δημόσιος δρόμος). Потеря контроля над большей частью Балканского полуострова привела к тому, что расположенные здесь старые римские дороги – Via Egnatia (из Константинополя в Диррахий), Via Militaris (из Константинополя в Сирмий) и приморская дорога от Константинополя к устью Дуная – пришли в полный упадок[15]. Основные пути сообщения в западной части империи переместились на море.

В Малой Азии ситуация была немногим лучше. Большинство старых дорог данного региона также оказались заброшенными. Кроме того, арабские армии двигались к Константинополю, как правило, вдоль римских коммуникаций. В результате, придорожные районы подвергались регулярному разорению, и численность населения в них значительно сократилась. Как следствие, в письменных источниках VII – первой половины VIII в. почти нет упоминаний о каких-либо административных структурах, ведавших государственной почтой и дорожной системой империи.

В восточной части Византии ситуация стала изменяться только после начала военно-административной (фемной) реформы. Создание фем и переход империи в контрнаступление против арабов потребовали скорейшего восстановления военных путей сообщения и снабжения. Уже в середине IX в. в Малой Азии и Каппадокии источники фиксируют существование системы «царских дорог», ведущих к восточным границам Византии[16]. Вне всякого сомнения, говорить о восстановлении римской дорожной системы в полном объеме не приходится.

В VIII–IX вв. дорожная сеть выполняла исключительно военные функции, и главным ее предназначением было обеспечение быстрого выдвижения фемных контингентов к границе. Поэтому важно было накопить в определенных пунктах вдоль дорог необходимые армии ресурсы (продовольствие, вооружение, одежду и пр.). В «De cerimoniis» Константина Багрянородного (середина X в.) содержатся сведения об аплектах (τὰ ἄπληκτα) – стационарных укрепленных военных лагерях, в которых концентрировались необходимые армии материальные ресурсы. Малоазийские аплекты располагались в Малагине, Дорилее, Колонии, Кесарии, Дазимоне и других пунктах[17].

После выхода Византии из внешнеполитического кризиса VII – начала VIII в. постепенно начинают восстанавливаться и структуры гражданской власти. В провинциях происходит достаточно быстрое развитие судебных, налоговых и финансовых институтов. В Константинополе также наблюдается резкое увеличение численности чиновного аппарата. Одним из ведомств, игравшем в данный период значительную роль в управлении империей являлся секрет логофета дрома.

Проблемам, связанным с историей ведомства дрома посвящена значительная специальная литература[18]. Необходимо отметить, что среди исследователей нет единого взгляда на эволюцию секрета дрома. Напротив, высказываются различные, порой прямо противоположные, точки зрения. Авторы большинства работ сходятся во мнении, что должность логофета дрома (λογοθέτης τοῦ δρόμου) связана с позднеримской магистратурой magister officiorum (μάγιστρος τῶν ὀφφικίων).

Магистр оффикий в последний раз упоминается в источниках около 680 г., т.е. в правление Константина IV (668–685). Исходя из современного состояния источников, невозможно определить, каким образом происходила ликвидация этой позднеантичной магистратуры – была ли она упразднена вообще или же произошло разделение функций magister officiorum между несколькими новыми должностями. По всей видимости, финансовые, административные, военные полномочия «начальника ведомств» были постепенно рапределены между несколькими столичными секретами. Почтовая служба также стала отдельным ведомством. С 60-х гг. VIII в. впервые упоминается новый глава δημόσιος δρόμος – логофет дрома[19].

В историографии XIX – начала XX в. логофет дрома представлялся как преемник magister officiorum, сосредоточивший в своих руках большую часть его функций[20]. Однако уже Дж. Бьюри было высказано предположение о том, что должность λογοθέτης τοῦ δρόμου происходит от curiosus cursus publici praesentalis – одного из подчиненных магистра оффикий, выполнявшего обязанности по контролю над деятельностью почтовой службы[21]. Впоследствии большинство исследователей поддержали данную точку зрения[22].

С начала VIII в. объем функций логофета дрома начинает увеличиваться. Помимо руководства государственной почтовой службой он наделяется значительными полномочиями в иностранных делах. Позднее он приобретает также высшие административные функции. С середины IX в. логофет дрома ежедневно докладывал императору о состоя-

нии дел внутри страны и за ее пределами. Как начальник государственной почты он первым из столичных чиновников получал информацию от стратигов фем и от византийских послов в сопредельных странах. Именно от него император чаще всего узнавал о положении в пограничных районах, ходе военных действий или международных переговорах, о начавшихся мятежах и т.д.[23]

В IX столетии логофет дрома превращается в ключевую фигуру в гражданском аппарате управления империей. Достаточно частыми становятся случаи совмещения им нескольких высших чиновных должностей[24]. Большой объем полномочий, и разнообразные обязанности требовали постоянного присутствия логофета дрома в Константинополе, его поездки по стране и, тем более, заграницу для ведения переговоров, прекращаются[25].

В историографии увеличение полномочий логофета дрома вызвало дискуссию. Сначала Дж. Бьюри предположил, что в правление Льва III (717–741) некоторые функции λογοθέτης τοῦ δρόμου были переданы другому чиновнику. Речь шла о полномочиях, касающихся государственной почты и дорожной системы[26]. Впоследствии В. Лоран предпринял попытку обосновать данную точку зрения на сфрагистическом материале. По его мнению, около 760 г. ведомство дрома было разделено на две части. Одной из них руководил λογοθέτης τοῦ δρόμου, который занимался иностранными делами и являлся ближайшим советником императора. Другую, гораздо менее значимую, структуру возглавлял λογοθέτης τοῦ ὀξύς δρόμος. В его обязанности входило руководство государственной почтой и контроль над «царскими дорогами»[27]. Отметим также, что λογοθέτης τοῦ δρόμου В. Лоран сравнивал с «первым министром», уделявшим основное внимание внешней политике; λογοθέτης τοῦ ὀξύς δρόμος, напротив, ведал исключительно внутренними делами империи[28].

Обосновывая свою точку зрения В. Лоран опубликовал шесть печатей λογοθέτης τοῦ ὀξύς δρόμος, которые датируются первой половиной VIII – X в. [29] Впоследствии датировка некоторых моливдовулов была пересмотрена, и в настоящее время данную группу печатей относят к VIII–IX вв.[30] В письменных источниках этого времени λογοθέτης τοῦ ὀξύς δρόμος вообще не упоминается[31].

Существование в VIII–X вв. двух ведомств дрома представляется нам невозможным. Как уже указывалось выше, логофет дрома изначально получил лишь некоторые полномочия, принадлежавшие ранее магистру оффикий. В их числе было и руководство почтовым ведомством империи. Однако неизвестно, в каком состоянии находилась данная структура к 760 г. Во всяком случае, она не могла сохраниться до этого времени в том виде, в котором существовала в V–VI вв. Если в столице и ряде других крупных городов Византии подразделения почтового ведомства и продолжали существовать, то для отдаленных провинций это маловероятно. Войны с арабами и болгарами разрушали инфраструктуру империи. Некоторые пограничные регионы (например, Малая Каппадокия или Македония) подвергались нападениям постоянно на протяжении десятилетий. Объекты почтовой службы (дорожные станции и пр.) были наиболее уязвимы и, скорее всего, уничтожались противником в первую очередь.

С IX в. Византия начала постепенно восстанавливать разрушенные коммуникации. Провинциальные подразделения почтовой службы, которые были чрезвычайно важны для государства, пришлось формировать заново. Руководство этими мероприятиями входило в компетенцию логофета дрома. По мере восстановления провинциальных структур почтового ведомства возрастает число подчиненных λογοθέτης τοῦ δρόμου чиновников. В X в. в источниках появляются упоминания о протонотариях, ἐκ ροσώπου, хартуларях, кураторах дрома и других должностных лицах.

Среди служащих ведомства логофета дрома необходимо обратить внимание на хартулариев (χαρτουλάριοι τοῦ δρόμου)[32]. В Тактиконах X в. и в сочинении Константина Багрянородного «Об управлении империей» к титулатуре этого должностного лица зачастую добавляется предикат τοῦ ὀξέου (τῶν ὀξέων)**. Издано также несколько печатей хартулариев τοῦ ὀξέου δρόμου. Далее приводим эти моливдовулы в хронологическом порядке[34]:

1. Стефан Саронит, спафарокандидат, ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας, катепан и хартуларий τοῦ ὀξέου δρόμου. Печать датируется издателем началом XI в.[35]

Следует обратить внимание на необычное сочетание должностей в легенде моливдовула. Стефан Саронит одновременно имел отношение к императорской гвардии, регулярным войскам (катепан) и ведомству логофета дрома. Если прочтение легенды правильное, то подобная ситуация могла возникнуть только во время военных действий, после завоевания какого-либо района и создания в нем византийских структур управления. Впрочем, в правление Василия II такие ситуации возникали неоднократно.

2. Григорий, анфипат, патрикий и хартуларий τοῦ ὀξέος δρόμου. Около 1025 г.[36]

У владельца данной печати, в отличие от Стефана Саронита, очень высокие для первой четверти XI в. титулы. Это особенно важно, учитывая тот факт, что даже в ведомстве дрома Григорий занимал в иерархии далеко не первое место, уступая логофету и протонотарию[37].

3. Андрей, императорский протоспафарий ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου и хартуларий τοῦ ὀξέου δρόμου. Середина XI в.[38]

Предикат ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου указывает на принадлежность владельца печати к охране Хрисотриклина, зала для проведения торжественных церемоний в Большом дворце Константинополя. Однако к середине XI в. добавление к титулам слов βασιλικοὶ («императорский») и ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου было чрезвычайно распространено. Большинство военных и значительная часть гражданских должностных лиц имели право на эти почетные звания. Выполнения каких-либо специальных обязанностей они не предусматривали[39].

4. Павел, протоспафарий, ἐπὶ τοῦ θεοφυλάκτου κοιτῶνος и хартуларий τοῦ ὀξέου δρόμου. X–XI вв.[40]

Судя по титулатуре ἐπὶ τοῦ θεοφυλάκτου κοιτῶνος («служитель богохранимой опочивальни»), владелец печати принадлежал к придворным евнухам[41]. В. Лоран считал, что ему же принадлежала печать анфипата, патрикия и логофета дрома[42]. Если это предположение верно, то Павлу удалось сделать блестящую карьеру в ведомстве дрома. Однако обратим внимание на то, что моливдовул протоспафария и хартулария τοῦ ὀξέου δρόμου В. Лоран датирует XI в., тогда как печать анфипата патрикия и логофета дрома – X в.

5. Марин (?) Малеси, вестарх, императорский нотарий и хартуларий τοῦ ὀξέου δρόμου. Издатель датирует печать второй половиной XI в.[43]

Владелец моливдовула принадлежал к известной аристократической фамилии. Один из ее представителей – Василий Малеси, протовестиарий и логофет вод в правление Романа IV Диогена (1068–1071), попал в плен к сельджукам во время битвы при Манцикерте в 1071 г.[44]

Упомянем еще об одной печати. Она принадлежала хартуларию τοῦ ὀξέος δρόμου Запада. Сохранность буллы плохая, имя владельца и часть легенды не сохранились. Поэтому прочтение и датировка моливдовула X в., по мнению издателя, гипотетичны[45]. Тем не менее, данный сфрагистический памятник заслуживает внимания, так как дает возможность судить о структуре службы τοῦ ὀξέος δρόμου. Курьерская почтовая служба была

разделена в X в. на две части. Одна из них обеспечивала быструю доставку корреспонденции в западной части империи, а другая в восточной. Точное время данного раздела установить сложно, но вряд ли это произошло раньше 959 г., когда по такому же принципу (Запад – Восток) было разделено военное командование империи и появились новые высшие командные должности доместика схол Запада и доместика схол Востока[46].

Следующая группа печатей должностных лиц, которые принадлежали к службе государственной почты – это моливдовулы кураторов τοῦ ὀξέος δρόμου (τῶν ὀξέων). Функции этих чиновников изучены в недостаточной степени. Р. Гийан и В. Лоран считали, что кураторы дрома отвечали за какие-либо объекты, принадлежавшие ведомству. Например, за дома, где размешали иностранцев, прибывших на территорию Византии[47]. Однако к почтовой службе эти обязанности не могут иметь прямого отношения. Поэтому, можно предположить, что кураторы τοῦ ὀξέος δρόμου могли управлять почтовыми станциями в городах или крепостях, расположенных вдоль «царских дорог». Подобных объектов было меньше, чем в ранневизантийское время и в письменных источниках упоминаний о них почти не сохранилось. Исключение составляют лишь монастырские акты XI в., из текста которых можно заключить, что некоторые почтовые станции размещались на монастырской земле[48].

1. Захария, протоспафарий, ипат и куратор τῶν ὀξέων. Печать конца X – начала XI в.[49]

2. Анонимная печать конца X – начала XI в., принадлежавшая императорскому протоспафарию и куратору τῶν ὀξέων. Сохранность моливдовула плохая[50].

3. Лев Спондил, протоспафарию и куратору τῶν ὀξέων. Первая четверть XI в.[51]

Владелец печати принадлежал к знатной столичной фамилии, его cursus honorum известен по сфрагистическим данным[52].

4. Лев, протоспафарий, судья τοῦ βήλου, экзактор и великий куратор τῶν ὀξέων. Печать датирована началом XI в.[53]

Владелец печати совмещал несколько должностей: был судьей по гражданским делам, занимался взысканием налоговых недоимок (экзактор)[54] и, скорее всего, отвечал за деятельность объектов почтовой службы на территории нескольких фем. Учитывая уникальность данной печати, определить полномочия великого куратора τῶν ὀξέων более точно не представляется возможным.

Необходимо отметить, что все перечисленные выше печати кураторов τῶν ὀξέων датируются коротким периодом времени, а именно – концом X – первой четвертью XI в. С большой долей вероятности можно связывать деятельность их владельцев с правлением Василия II. При этом императоре произошло значительное укрепление Византии, была упорядочена система гражданского управления, пресечен произвол фемных чиновников. Одновременно с этим, в 976–1025 гг. значительно возрос как столичный, так и провинциальный бюрократический аппарат[55]. По всей видимости, в почтовой службе также происходит увеличение численности чиновников, что на некоторое время должно было повысить эффективность ее работы.

Последняя группа служащих ведомства τοῦ ὀξέος δρόμου, на которой необходимо специально остановиться – это ἐκ προσώπου.

1. Константин, спафарокандидат и ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. Первая половина XI в.[56]

2. Иоанн, протоспафарий и ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. Печать датирована издателем XI в.[57]

3. Иоанн, протоспафарий и ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. Середина XI в.[58]

Несмотря на совпадение легенд, вторая и третья печати отличаются друг от друга изображениями на лицевой стороне. Скорее всего, они принадлежали разным людям.

4. Никита, ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. Конец XI в.[59]

Термин ἐκ προσώπου мог использоваться в нескольких случаях. Например, стратиги фем считались ἐκ προσώπου (заместителями) императора на вверенных им территориях. Стратиг-автократор также был военным ἐκ προσώπου (заместителем) императора на время военного похода[60]. Могли быть ἐκ προσώπου (заместители) у церковных иерархов.

Другое значение термина – исполняющий обязанности (ἐκ προσώπου фем и тагм, налоговых и судебных округов). Они хорошо известны как по письменным источникам, так и по сфрагистическому материалу[61]. Третье значение – представитель кого-либо, действующий от имени кого-либо. Заметим, что данное значение совмещает первые два вышеуказанных пункта, т.е. ἐκ προσώπου является и постоянным заместителем более высокого должностного лица, и временно исполняет его функции (полностью или частично).

По нашему мнению, владельцы печатей ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων являлись представителями руководства ведомства государственной почты. В пользу этого предположения свидетельствует их низкая для XI в. титулатура (спафарокандидат – в первой половине столетия, протоспафарий – во второй). Должностное лицо, исполняющее обязанности главы службы τοῦ ὀξέος δρόμου должно было иметь более высокий титул[62].

Подводя итоги, следует отметить, что большинство печатей должностных лиц ведомства государственной почты датируются концом X – XI в. Более того, значительную группу моливдовулов можно с определенной степенью уверенности относить ко времени правления Василия II.

Развитие государственной почтовой службы, по всей видимости, происходило следующим образом. Первоначально функции прямого управления τοῦ ὀξέος δρόμου входили в компетенцию логофета дрома, но со второй половины X в. он стал осуществлять лишь общее руководство. Внутри ведомства была *заново сформирована* (курсив – *А.М.*) служба императорской курьерской почты. Обязанности по ее руководству были возложены на хартулария τοῦ ὀξέος δρόμου. Среди подчиненных ему чиновников по данным сфрагистики известны кураторы τῶν ὀξέων и ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. В подобном виде служба просуществовала, предположительно, до 80–90-х гг. XI в. Во всяком случае, для более позднего времени упоминаний о ней в источниках не сохранилось.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства образования и науки Российской Федерации в рамках ФЦП «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России» на 2009–2013 гг., ГК 02.740.11.0578.

[2] О значении термина cursus publicus см.: **Seeck, O.** *Cursus publicus* // **Pauly, A., Wissowa, G., (Kroll, W.)** *Real-Encyclopädie der Chassischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1901, Bd. 4, S. 1846-1863.

[3] См.: **Kolb, A.** *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich.* Berlin, 2000.

[4] **Demandt, A.** *Die Spätantike.* Munich, 1989. S. 346-347.

[5] **Kolb, A.** *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich.* P. 380-381.

[6] **Kelly, Ch.** *Ruling the later Roman Empire*. Cambridge, 2004. P. 47-48.

[7] **Jones, A.H.M.** *The Later Roman Empire, 284–602.* London, 1964. Vol. 2. P. 830-834.

[8] См.: **Каждан, А.П.** *Деревня и город в Византии IX–X вв.* Москва, 1960. С. 158-162.

[9] **Dölger, F.** *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts.* Leipzig, Berlin, 1927. S. 22-23.

[10] **Avramea, A.** *Land Communications: Organization, Changes, Itineraries, Road Maps – The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* – Ed. **Laiou, A.E.** Washington, D.C., 2002. P. 58-59.

[11] Подробнее об этой должности см.: **Clauss, M.** *Der magister officiorum in der Spätantike.* Munich, 1980.

[12] См.: **Jones, A.H.M.** *The Later Roman Empire, 284–602.* Vol. 2. P. 368-369.

[13] **Seeck, O.** *Agentes in rebus* // **Pauly, A., Wissowa, G., (Kroll, W.)** *Real-Encyclopädie der Chassischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, 1894, Bd. I, S. 778-779.

[14] **Jones, A.H.M.** *The Later Roman Empire, 284–602.* Vol. 2. P. 832-833.

[15] См.: **Collart, P.** *Les milliaires de la Via Egnatia – Bulletin de Correspondance Hellénique*, 100, (1976), 180-182, 198.

[16] См.: **Anderson, J.G.C.** *The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns – The Journal of Hellenic Studies*, 17, (1897), P. 22-44.

[17] **Haldon, J. F.** *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Wien, 1990. P. 80-81.

[18] **Bury, J.B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a revised text of the Kletorologion of Philotheos.* London, 1911. P. 91-93; **Bréhier, L.** *Les institutions de l'empire byzantin.* Paris, 1949. P. 166-169; **Miller, D.A.** *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period – Byzantion*, 36, (1966–1967), 438-470; **Guilland, R.** *Les logothčtes. Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin – Revue des études byzantines*, 29, (1971), P. 31-70; **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* Paris, 1972. P. 311-312; **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin. Vol. II: L'Administration centrale.* Paris, 1981. P. 195-196; **Hendy, M.** *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450.* Cambridge, 1985. P. 602-613.

[19] **Miller, D.A.** *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period – Byzantionю* P. 469; ср.: **Guilland, R.** *Les logothčtes.* P. 46.

[20] **Скабаланович, Н.А.** *Византийское государство и церковь в XI в. От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина.* 2-е изд. СПб., 2004. Кн. I. С. 306-308; **Semenov, A.** *Über Ursprung und Bedeutung des Amtes der Logotheten in Byzanz – Byzantinische Zeitschrift*, XIX, (1910), 447-448.

[21] **Bury, J.B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century.* P. 91.

[22] Библиографию см.: **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 196. Отдельно следует упомянуть точку зрения Майкла Хенди. Британский исследователь, опираясь исключительно на законодательные источники V–VI вв., считает, что должность логофета дрома произошла в результате сочетания некоторых полномочий магистра оффикий, префекта претория и curiosus cursus publici praesentalis. См.: **Hendy, M.** *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450.* Cambridge, 1985. P. 608, n. 238, 240.

[23] **Constantini Porphyrogeniti** De Ceremoniis aulae byzantinae, Rec I. Reiske, Bonnae, 1829. Vol. I, 24, 138; 52, 520, 524; Vol. II, 15, 567-569; 47, 680.

[24] Например, в конце правления Феофила (829–842) и начале царствования Михаила III (842–867) логофет дрома Феоктист одновременно являлся начальником императорской канцелярии (ἐπὶ τοῦ κανικλείου). См.: **Bury, J.B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century.* P. 92.

[25] **Guilland, R.** *Les logothčtes.* P. 34.

[26] **Bury, J.B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century.* P. 91. Данная точка зрения была также поддержана Д.А. Миллером. Ср.: **Miller, D.A.** *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period.* P. 439.

[27] Слово ὀξύς имеет несколько значений, в том числе – «быстрый, стремительный, скорый». В значении «срочная почта, курьерская почта» данный термин впервые упоминается в Египте в

IV в. См.: **Oxyrhynchus Papyri**, Ed., transl. and notes by **B.P. Grenfell, A.S. Hunt**. London, 1898. P. 900.7; 2115.6.

[28] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 195-196.

[29] Ibid. P. 234-237, nos. 473-477.

[30] См.: **Koutava-Delivoria, B.** *Les* Ὀξέα *et les fonctionnaires nommés* τῶν ᾽Οξέων: *Les sceaux et les étoffes pourpres de soie aprčs le 9ème siècle – Bizantinische Zeitschrift*, 82, (1989), 177-190. Автор специально обращает внимание на тот факт, что печати логофета τοῦ ὀξύς δρόμος X–XI вв. неизвестны (S. 189).

[31] М. Хенди, критикуя теорию В. Лорана, отмечал, что слово ὀξύς в легендах моливдовулов является лишь «литературным эпитетом» и не имеет специального значения. См.: **Hendy, M.** *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450.* P. 608, n. 238. Отметим также, что среди 32 логофетов дрома, учтенных в «Просопографии средневизантийского времени» только пятеро имели в своей титулатуре термин ὀξύς или τῶν ὀξέων. См.: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* – Hrsg. **F. Winkelmann, R.-J. Lilie, Cl. Ludwig**. Berlin, New York, 2001. S. 279.

[32] О хартуляриях дрома см.: **Guilland, R.** *Chartulaire et Grand Chartulaire* – **Guilland, R.** *Titres et fonction de l'Empire byzantin*. London: Variorum reprints, 1976. XVIII. P. 411-412.

[33] **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 233.8 (οἱ χαρτουλάριοι τοῦ ὀξέου δρόμου); 273.9 (ὁ χαρτουλάριος τοῦ ὀξέως δρόμου); **Константин Багрянородный.** *Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии.* Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. М., 1989. Гл. 43. С. 178.37 (χαρτουλάριον τοῦ ὀξέως δρόμου). В последнем источнике речь идет о «известном евнухе Синуте, бывшем тогда хартуларием срочных дорог» (пер. 43 главы выполнен В.А. Арутюновой-Фиданян).

[34] Данная подборка печатей не претендует на абсолютную полноту. Учитывая, что ежегодно публикуется несколько десятков новых моливдовулов, данный список нельзя считать исчерпывающим.

[35] **Nesbitt, J.** *The seals of the Saronites family – Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, Hrsg. Cl. Ludwig. P. 117.

[36] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*. Ed. by J.W. Nesbitt, Vol. II. Bern, 1984. P. 433, no. 979.

[37] О протонотарии дрома см.: **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 311-312; **Guilland, R.** *Les logothčtes.* P. 38-40.

[38] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 239, no. 483

[39] См.: **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 196 et n. 209.

[40] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 240, no. 484.

[41] **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 301, 305.

[42] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 208, no. 430.

[43] **Κολτσίδα-Μακρή, Ι.** Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών. Αθηνά, 1996. Σ. 61-62, № 117.

[44] См.: **Duyé, N.** *Un haut fonctionnaire byzantin du XIe siècle, Basile Malesčs – Revue des études byzantines*, 30, (1972), 167-179.

[45] **Nesbitt, J.W.** *Overstruck Seals in the Dumbarton Oaks Collection: Reused or Counterstamped? – Studies in Byzantine Sigillography*, 2, (1990), 81-82.

[46] См.: **Мохов, А.С.** *Доместики схол Запада второй половины X – начала XII в. по данным сфрагистики – Античная древность и средние века,* 38, (2008), 164-165.

[47] См.: **Guilland, R.** *Les logothčtes.* P. 41-42; **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 233.

[48] См.: **Dölger, F.** *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts.* S. 22-23.

[49] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 241, no. 487. Другой экземпляр этой печати, также с изображением св. Николая на лицевой стороне, был опубликован: **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*. Vol. II. P. 408, no 906.

[50] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 241, no. 486.

[51] Ibid. P. 242, no. 488.

[52] **Seibt, W., Zarnitz, M.-L.** *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Wien, 1997. S. 85-86.

[53] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 240-241, no. 485; ср.: **Schlumberger, G.** *Sigillographie de l'Empire byzantin*. Paris, 1884. P. 483.

[54] Об экзакторах см.: **Dölger, F.** *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts.* S. 68; ср.: **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 325-326.

[55] Более подробно о внутренней политике Василия II см.: **Holmes, C.** *Basil II and the Governance of Empire (976–1025).* Oxford, 2005.

[56] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin.* Vol. II. P. 239, no. 482.

[57] Ibid. P. 238-239, no. 481.

[58] Ibid. P. 238, no. 480.

[59] Ibid. P. 237-238, no. 479. Предположение В. Лорана о том, что печать могла принадлежать Никите Анзе представляется гипотетичным.

[60] См.: **Мохов, А.С.** *Военные преобразования в Византийской империи во второй половине X – начале XI в. – Известия Уральского государственного университета*, 3 (31), (2004), 19-20.

[61] См.: **Успенский, Ф.И.** *Военное устройство Византийской империи – Известия Русского Археологического института в Константинополе*, 6, (1900), С. 189; **Glykatzi-Ahrweiler, H.** *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe – XIe siècles – Bulletin de Correspondance Hellénique*, 84, (1960), 39-42; **Oikonomidčs, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles.* P. 342.

[62] Ср. выше, прим. 36.

THE DEPARTMENT τοῦ ὀξέου δρόμου IN THE END OF THE X–XI CENTURIES (in accordance with sigillography data)

Anton Mokhov

Abstract

The Byzantine inherited from the Late Roman Empire developed and effective post service. During the Late Empire period this department was under the guidance of magister officiorum. Since IV century the post service was divided in to two parts: cursus velox (ὀξύς δρόμος) and cursus clabularis (πλατὺς δρόμος). This structure was actual till VII century. There are no data about it after this time in written sources.

In the second part of the VIII century the department of logofetes tou dromou was formed in the Byzantine. In accordance with historiographical tradition it was successor to post service of the Roman time. New administrative structure was formed in the end of the X – beginning of the XI centuries. The data of the written sources led to conclusion the total control under the post service was carried out by λογοθέτης τοῦ δρόμου. There are known the officials of this department by the sigillography data: chartoularios τοῦ ὀξέου δρόμου, kouratores τῶν ὀξέων and ἐκ προσώπου τῶν ὀξέων. The main part of published seals dated back first part of XI century. Later on the post service fell into decay because of decline of the Byzantine Empire. The last information about it there is in written sources dated from the end of the XI century.

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ – ИНТАЛИИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ
(Добавки и корекции)

Константин Тотев

През 1993 г. публикувах рядка група паметници на византийската глиптика, открити в археологически контекст на различни обекти в България, която днес се налага да доуточня и попълня[1]. Става въпрос за няколко средновизантийски печатчета с пирамидална и конусовидна форма, изработени от различни полускъпоценни камъни и кристали, някои от които са поставени в златни и сребърни обкови. Несъмнено това са подпечатващи пособия, по-известни в металната си разновидност, чийто брой се увеличи през последните 20-30 години в България, когато тенденцията за търсене и препродаване на археологически ценности от частни лица достигна небивал размер и извади наяве огромен брой метални находки, включително и от разглежданата група.

Отлетите от метал конусовидни, пирамидални и черупчести печати, вкарани в обръщение от Н. Мавродинов като амулети, и по-късно сполучливо класифицирани от Т. Тотев на „единични“ и „двойни“, повдигат сериозни въпроси, засягащи средновековната култура[2]. До неотдавна в специализираната литература у нас беше наложено мнението, че печатчетата са свързани с прабългарския етнос, т.е. изображенията върху тях носят езическа символика[3]. Можем да припомним, че няколко екземпляра от тях В. Бешевлиев правилно определи като амулети, становище възприето от В.Залесская и Ж. Бланкоф[4]. Други български археолози включиха в обръщение нови находки, определяйки ги като печати-амулети или акцентуваха върху апотропеичното значение на самия печат и оставения от него отпечатък, а на второ място до различна степен допускаха утилитарното им предназначение. Това са Д. Аладжова, Г. Атанасов, С. Бонев, В. Йотов, С. Витлянов, Я. Димитров, Х. Стоянова, Ст. Дончева, В. Вичков и В. Плетньов[5]. Съвсем наскоро П. Георгиев, публикувайки две находки, опита в светлината на последните изследвания да диференцира единичните и двойните печатчета, свързвайки ги с византийската източна традиция, търсейки магически смисъл на текстовете върху тях[6]. Специализираният подход на Г. Викън и Дж.Спайер към този род подпечатващи средства обаче подсказаха на българските изследователи, че тяхното предназначение е по-правилно да се свърже с потребността от подпечатване на имущество, стоки, личен багаж или писмени документи на отделни лица[7]. Следвайки тази посока на изследвания и препоръката на Ж. Бланкоф да се направи корпус на печатите и амулетите от България аз включих в студия преди време 60 бр. конусовидни и пирамидални печати, а освен това документирах и не малка група черупчести печати, които според мен свидетелстват за активизирането на частната инициатива в стопанския и обществения живот на византийската империя и свързаните с нейния културен кръг страни[8]. Използвайки наблюденията от този материал, по-важни резултати за обясняване значението на някои от разглежданите подпечатващи средства могат да се очакват единствено при правилното разчитане на текстове и сюжети и търсене на по-сигурни параметри за тяхната датировка. Прототипите могат да се открият в средновизантийските печати от полускъпоценни камъни, за които ще стане дума и в на-

стоящото изследване. Основната цел обаче е свързана с разширяване кръга на тази рядка група паметници на византийската глиптика.

Към разгледаните досега паметници от Велики Преслав (3 бр.), Констанция и Карасура можем да добавим един печат от административния ансамбъл в местността Клисе баша, до Перперикон и обков със шарнир от частна колекция. Освен това правим корекции и попълваме в каталог някои данни, свързани с печатите-инталии, особено тези, открити като гробен инвентар или с по-сигурен археологически контекст. Извън каталога остава един екземпляр, открит през 2010 г. от разкопките на Перперикон, тъй като тялото на печата, поставен в сребърна риза, е изработено от кост[9].

На първо място е необходимо да внеса поправка в атрибуцията на печата-инталия от планински кристал от Преславското златно съкровище (кат. № 1). Той е отнесен в V–VI в., а впоследствие вложен в златен обков през X в. участва в комплектуването на царската накитна гарнитура на преславските владетели[10]. Корекцията на този паметник на константинополското изкуство провокира сътрудничеството ни с проф. Дж. Спайер и възможността да използвам неговия наскоро излязъл от печат корпус за късноантичните и раннохристиянски геми, както и една негова разработка, в която за пръв път се предлагат критерии за датировка на група средновизантийски инталии от полускъпоценни камъни от X до XIII в.[11] Тяхната отличителна форма, материали и идентичност в техниката на гравиране ги свързват и показват, че всички те са приблизително едновременни и произхождат от близки ателиета. Това са най-вече печатчетата от халцедоновата група с фронтални бюстови светци – св. Василий, Теодор, Лука, Стефан и др., които са изработени в един изцяло средновизантийски стил. Същата датировка се подкрепя от формата на буквите и съкращенията на означителните надписи върху печатите и най-вече от съкращенията на Ο αγιος – Ο с вписана буква Α. Тази форма за пръв път се появява в средновизантийския период[12].

По форма и стил някои от печатите от планински кристал са едновременни с тези от халцедоновата група и вероятно са излезли от същите работилници. Например сюжетът Благовещение се появява в близки, идентични композиции на печати от яспис и от планински кристал. Други композиции, като Разпятие, Рождество Христово, както и надписите, означаващи изображения на св. Георги, св. ап. Петър и Павел върху печатчета от полускъпоценни камъни също носят отличителните белези на средновизантийския период[13].

Посочените основания налагат датировката на сюжета Благовещение, изпълнен върху печата от планински кристал от Преславското златно съкровище да се предатира от края на V–VI в. в първата половина на X в. Основания в тази посока предлага и анализът на придружаващия композицията Благовещение надпис. Добре известно е, че цяла поредица камеи от VI–VII в. с композицията Благовещение е придружена от надпис с почти пълния цитат на текста по евангелието на Йоан 1: 28. („Радвай се благодатна! Господ е с теб.“). Върху гемите от средновизантийския период означителният надпис се трансформира в думата (χαιρε – „Поздравявам“), при това означенията са от по няколко букви (ΧΑΙΡ, ΧΑΙ, ΧΕ), чийто смисъл по подразбиране се свързва с тази дума. Такъв е случаят и с пирамидалния печат от Преславското съкровище (кат. № 1), както и с най-близкия му стилов паралел, съхраняван в колекция Шмидт, Мюнхен[14].

За втория преславски печат с конусовидна форма и вградена антична гема е трудно да се добави нещо ново.(кат. № 2)[15]. Конусовидният обков държи тясна връзка с технологията и украсата на златните висулки с гранулация и перли от Преславското златно съкровище[16]. При изработването сребърният обков е бил плътно позлатен. Продължителната

употреба обаче е довела до протриване на изпъкналите части. Вграждането на античната гема с образа на Фортуна подчертава вкуса към античната култура на неговия притежател. Тази тенденция обикновено се среща сред византийската интелигенция, особено когато става дума за паметници на приложното изкуство[17]. Попадането на печата-инталия в Преслав най-вероятно е станало през втората половина на X–началото на XI в., като военен трофей или персонален подарък на неизвестен български болярин, а може би е бил скъпа лична вещ на някой от пребивавалите в града византийски стратези.

Третият преславски печат, вложен в златен обков с пирамидална форма, както знаем е изработен от лазурит (кат. № 3). Върху работната му повърхност е запазен в негатив владетелски образ с надпис, който може да се свърже с този на цар Симеон (893-927)[18]. При направените наскоро цифрови снимки добре личат следите от употребата на печата-инталия, навярно използван от член на владетелската фамилия, а не от длъжностни лица на царската канцелария. За разлика от означения с надпис Симеонов печат, само с два кръста е фланкиран друг владетелски образ, върху полусферичен печат от стеатит, датиран в края на IX–началото на X в.[19] Отсъствието на следи от титулатурата в надписа към името на Симеон, поради повредите в тази част на лазурита, не ни дават основание за съмнение относно иконографията на владетелското изображение. Най-лесно е да се приеме, че печатът с образа на българския владетел е бил негово лично притежание. Може да се потърси дори мястото му в украсата на някои отличителни знаци на царския костюм, например към огърлицата, за която споменава писателят Йоан Екзарх или към гривна на ръката на владетеля. Несъмнено става въпрос за рядък паметник на средновековната глиптика, изпълнен в ателиетата на византийската столица. За разлика от владетелските моливдовули пирамидалните, конусовидните и черупчестите печати както и пръстените-печати на различни български сановници е трудно да се свържат с конкретна историческа личност. Опитите за всякакви идентификации остават по-скоро предположения. Към групата на черупчестите или т.нар. двусъставни бронзови печати, тип „раковина“ от Второто българско царство се отнася обаче този, на цар Мичо Асен (1256–1263) и един печат с кръстовиден монограм на някой си Рафаил от XIV в.[20]

Трудността с датировката на тази група печати от средновизантийския период се засилва от обстоятелството, че много малко от тях произхождат от археологически разкопки. Досега разполагаме с данни само за един екземпляр, намерен в Коринт, в слой, който „не е по-късен от XII в.“, и за друг, който произхожда от разкопки в Сардис (Турция), но не е открит в датиран пласт[21]. За сметка на това, както споменахме, византийските печати-инталии от България са намерени в по-сигурна археологическа среда. Два от тях са постъпили като гробен инвентар в некрополите на Констанция и Карасура[22]. Първият, изработен с пирамидална форма от червено-кафяв яспис, върху който е гравиран елен, е открит в гроб № 24 на средновековен некропол в м. Градището, източно от Симеоновград (кат. № 4)[23]. По отношение техниката на гравировка и иконография изображението върху печата-инталия държи връзка с подобна група метални конусовидни, сферични и пирамидални печатчета от Първото българско царство[24]. Подобни паметници са известни и от разкопките в Коринт[25]. Въз основа на това ясписовият печат може да се датира в X, или най-късно в XI в.[26]

Гробният инвентар, с който е намерен другият печат-инталия, не предлага възможности за различни хипотези (кат. № 5). Гробът от некропола на Карасура е датиран в XII в., а пирамидалният печат, с изображение на архангел, е открит на огърлица от разноцветни мъниста, т.е. вторичното му използване за украса към този накит е сигурно. Изработката на печата, вложен навярно в скъп обков, можем да търсим най-рано в края

на X–XI в. Изглежда ползван от лице с по-високо обществено положение или може би с военен сан, той е имал подчертано личен характер. Ако печатът е бил в скъп обков, той е взет или изгубен, а през XII в. е включен в женски накит и така достига до нас като гробен инвентар.

Друг е случаят с неотдавна публикувания пирамидален печат също с изображение на архангел, от разкопките на Н. Овчаров и Д. Коджаманова на административен ансамбъл от X–XII в. в местността Клисе баша до Перперикон (кат. № 6)[27]. Печатът не е открит в конкретно датирана среда с друг подемен археологически материал. Изработен е от оникс. Формата му е пирамидална с правоъгълна основа, късо тяло и оформена в горната част дръжка, в която е пробит кръгъл отвор за окачване. Някои печати от планински кристал, халцедон, яспис, оникс и др. от средновизантийския период се отличават именно с шлифованото като дръжка пирамидално или конусовидно тяло, което често завършва с оформено ухо, в което е пробита дупка за провесване или окачване[28].

Почти цялата работна повърхност на печатчето от Клисе баша е запълнена от фронталната фигура на архангел с разперени встрани дълги крила, които са украсени с къси наклонени гравирани линии, имитиращи пера. В дясната си ръка архангелът държи лабариум с дълга дръжка, а в лявата – сфера. Облечен е с дълга туника. Фигурата и детайлите по нея са изпълнени схематично, чрез гравиране, като най-висок обем имат главата, торса и сферата. По начина на изпълнение, стилизиране и диспозиция на фигурата, форма и материал, печатчето стои най-близко до това, открито в Карасура (кат. № 5). Последното изглежда е изработено от същия черен камък (оникс?), но горната му част не е оформена като дръжка, а има само отвор за окачване или прикрепване към метален обков.

Накрая ще спрем вниманието си на един метален обков, предназначен за печат-инталия, който обаче не е достигнал до нас. Той ясно показва един от начините, по които печатчетата от полускъпоценни камъни са влагани в скъпи метални ризи. В разглеждания случай обковът е излят от бронз и позлатен. Съхранява се в частна колекция[29]. Тялото му е конусовидно, разделено на две части във височина, които са свързани чрез шарнир, на който е прикрепена и масивна халка за окачване. Корпусът на обкова е покрит с растителна украса, отлята в плитък релеф. Тялото е разделено на четири сегмента от двойни вертикални линии, които в основата образуват малко кръгче. Във всеки сегмент е разположена елхова клонка, която завършва на върха с шишарка. В основата на клонката стоят две малки кръгчета. Горната част от украсата на конуса завършва със зрънчест фриз. На места върху релефните орнаменти са запазени следи от позлата. В основата си конусовидния обков завършва със стеснен пръстен, който е обхващал тялото на печата, изработено от полускъпоценен камък. При монтирането каменното печатче се поставя в една от двете половинки на обкова, след което двете части се спояват, или се скрепват и стягат от халка в основата на конуса, където срещуположно има и два метални зъба. По този начин се задържа тялото с изпъкналата печатаща повърхност, превръщайки тези подпечатващи пособия в изящни бижута. Разглежданият обков повдига съмнения относно изработка му във византийска среда или в някои от работилниците, функционирали около старобългарските столици Плиска и Преслав при селата Надарево, Новосел, Златар и т.н.[30] Липсата на данни за археологическата среда не позволяват каквито и да е предположения в тази посока.

С тези добавки и корекции се изчерпва краткия преглед на откритите в България печати-инталии. Могат да се направят още само няколко обобщения, а конкретните данни за всеки един от разглежданите екземпляри да се изложат в кратка каталожна форма.

Сред печатите от полускъпоценни камъни от IX–XII в. няма екземпляри с гравирани лични имена или с изрично споменаване на името и ранга на техния притежател.

Изключение прави лазуритовия печат на цар Симеон. Не трябва да забравяме, че през средновизантийския период в официалната кореспонденция са се използвали, моливдовули с името и титлата на техния притежател. Печатите от полускъпоценни камъни навярно са употребявани с друга цел, но без надписи върху тях е трудно да се определи кой и за какво използва печата. Образите върху всички тези печати са преди всичко с християнска иконография и въпреки своята стилова специфика са широко тиражирани[31]. Изображенията на различни светци върху печатчетата насочват към мисълта, че те може да са били използвани от монаси или други членове на клира, каквото предположение изказва и Дж.Спайер. Според същия автор, тези печати-инталии може да са употребявани в манастири, например за запечатване на врати, сандъци, складове или за други домашни цели[32].

Разгледаните средновековни инталии-печати от разкопките във Велики Преслав, Констанция, Карасура, Перперикон и тези от колекциите Лилиан Малков и фондация Менил, позволяват да направим опит за тяхната класификация. За това от значение се явяват техниката на релефа, характерът и цветът на камъка, изборът на сюжета и изпълнението на обковките. Доближаването на някои от тези белези при отделните екземпляри създават критерии за групиране и датировка, като не без значение остават и данните, които понякога предлага археологическата среда на откриване. В една такава група попадат преславския лазуритов печат и тези от стеатит и хематит от двете американски колекции, изработката на които с повече сигурност може да се определи в края на IX–X в. Личният характер обвързва изображенията върху тях със самите собственици – владетелски особи, държавни или църковни служители и в известна степен ги доближава до техните оловни моливдовули.

Скъпите златни обкови на преславските печати от планински кристал с Благовещение и този от николо с фигурата на Фортуна могат да се включат към тази група инталии-печати, но от друга разновидност, тъй като се явяват тясно свързани с накити към владетелския костюм. Античната мода във византийската столична култура в това отношение намира точни успоредици със златните пръстени и вградените камеи и геми от класическата древност. В този случай инталиите-печати въздействат и служат преди всичко като накитни украшения със символично значение или се ползват като ритуални подаръци от страна на владетеля. Подобен е примерът с византийските златни пръстени от Преславското златно съкровище. На единият вторично е инкрустирана гема с изображение на Хермес, а в празната касетка на другия, навярно също е стояла някоя подобна инталия.[33] Импортният характер на двата пръстена от X в. и тяхното участие в комплектуваната златна гарнитура от накити, определено свързани с владетелските персони в Преслав, позволяват най-ясно да се очертаят старите корени и традиции на византийската култура, подчинени на Константинополския вкус и мода през Македонския ренесанс.

Каменните печатчета от средновековните некрополи на Констанция, Карасура и административния център до Перперикон, несъмнено са от различно качество. По отношение техниката на гравировка и избора на иконографските сюжети, те също се отнасят към две различни групи, рядко разпространени печати-инталии от края на X до края на XI или началото на XII в. Техните прототипи са познати от пирамидалните, конусовидни и сферични печати, отлети от метал по това време и най-често срещани във византийските провинции. Зооморфният репертоар или отделни по-важни персонажи от календара на християнската църква – образи на Христос, Богородица, архангели или популярни светци, доближават тези две групи каменни печати до бронзовите пръстени с този репертоар от XI до края на XII в., които не е изключено да са използвани за

подпечатване във всекидневния живот на различни градски центрове на Балканския полуостров. Традицията за изработване на метални печатчета от този род продължава, според археологическите находки, и през годините на Второто българско царство, времето на османското владичество и бележи известно развитие в периода на Възраждането.

КАТАЛОГ

1. Пирамидален печат-инталия със сцената „Благовещение“.
Константинопол, X в.
Планински кристал, златен обков.
Местонамиране: Преславското златно съкровище.
Местосъхранение: Археологически музей „Велики Преслав“.(инв. № 3381.36)
Размери: вис. 3,1; основа: 1,9 x 1,9 см.
Надписи: X, E. [X(AIP)E(TICMOC)]

Срещуположно обърнатите една към друга фигури на св. Богородица отдясно и арх. Гавриил отляво са без нимбове. В горния край и по средата между тях са врязани в негатив буквите X и E от името на евангелската сцена. Композицията, маниерът на гравиране и буквите от надписа са най-близки до пирамидален печат от планински кристал със същата сцена от колекция Кр. Шмидт, Мюнхен.(Die Welt von Byzannz. …., cat. No. 706.)

2. Конусовиден печат-инталия.
Константинопол, гема I–II в.; обков X–XI в,
николо, сребро с позлата.
Местономиране: Велики Преслав (Вътрешен град).
Местосъхранение: Археологически музей „Велики Преслав“, инв. № 1977.
Размери: вис. – 20 мм; разм. на обкова – 11 x 17 мм.

Върху гемата от николо е представена богинята на сполуката Фортуна. Резбата е плитка, а изображението се отличава с детайлна и изящна линия на рисунъка. Богинята е показана права. Върху главата, с вдигната прическа, е поставен венец. С протегната напред лява ръка държи кормило, а с дясната – рога на изобилието и края на мантията си.

Гемата е поставена в конусовиден сребърен обков с позлата. В горната и долната част към конусовидното тяло са припоени по три малки топчета, образуващи триъгълници. С основата си тези триъгълници се опират до припоени двойноусукани телчици. Конусовидният обков е изработен с идентична технологията и украсата като този на халцедоновия печат с изображения на св. ап. Петър и Павел от колекция К. Шмидт, Мюнхен, датиран в рамките на X–XIII в.(Die Welt von Byzannz…, cat. No. 710.)

3. Пирамидален печат-инталия на цар Симеон (893–927).
Константинопол, края на IX–X в.
Лазурит, златен обков.
Местонамиране: при археологически разкопки на верижна постройка, разположена между Дворцовия манастир и Западната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав.
Местосъхранение: НАИМ, пол. инв. № 13, с.ф. № 6211.

Размери: вис. – 23 мм; основа – 7 х 9 мм
Надписи: СНМЕОННС.

Лазуритовото тяло е с пирамидална форма. Върху него е гравирано бюстово владетелско изображение, с ниска корона, украсена с бисери и скъпоценни камъни. Владетелят е облечен с императорска хламида, пристегната на дясното рамо с фибула. Пред гърдите се вижда кълбо с кръст. От двете страни във вертикален ред е гравирано името Симеон.

Златният обков е украсен с двоен зрънчест шнур. Стените му са ажурни, за да се вижда тялото на синия лазурит. Отворите на двете срещуположни стени са до половината, тъй като там преминава нита, с който каменният печат е закрепен здраво към обкова. По своята форма, вид на обкова и начин на закрепване на камъка лазуритовия печат бележи подчертано сходство с пирамидален печат, от червен яспис със сцената Благовещение, поставен в сребърен обков с позлата от частна колекция (**J.Spier.** Middle Byzantine (10th – 13th century AD) stamps seals in semi-precious stone…, p. 118, fig. 14.10.) и печата от планински кристал от Велики Преслав (кат. № 1).

4. Пирамидален печат-инталия с изображение на елен.
Византия, X–XI в.
Червеникаво-кафяв яспис.
Местонамиране: открит е в гроб № 24 от XII в. от некропол до Констанция.
Местосъхранение: НИМ, София.
Размери: вис. – 23 мм; основа – 13 х 12 мм.

Върху квадратната работна повърхност е гравирано изображение на елен. Горната част на печата е моделирана и оформена като дръжка с пробит отвор за окачване. Отчупена е част от тялото вследствие на удар или падане. Изглежда печатът е нямал метален обков. По отношение техниката на изпълнение и иконография той държи близка връзка с група конусовидни и пирамидални метални печатчета (**Тотев, К.** Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство…, с. 390 табл. I.).

5. Пирамидален печат-инталия с изображение на архангел.
Византия, X–XI в.
оникс (?).
Местонамиране: открит е в гроб от XII в. на некропол в Карасура.
(печатът е висял пред гърдите на низ от мъниста.)
Местосъхранение: РИМ – Стара Загора.
Размери: вис. – 25 мм; основа – 11 х 12 мм.

Тялото на печата е фино полирано. Малко над средата е пробит отвор, вероятно за нит, с който е прикрепен към метален обков. Върху работната повърхност е изобразен архангел с нимб, разперени встрани крила, лабариум и сфера.

6. Пирамидален печат- инталия с изображение на архангел.
Византия, X–XII в.
Оникс
Местонамиране: административен ансамбъл в местността Клисе баша до Перперикон.
Местосъхранение: РИМ – Кърджали.
Размери: вис. – 27 мм; основа – 12 х 13 мм.

Печатът е с пирамидална, правоъгълна основа, късо тяло и оформена в горната част на тялото дръжка, в която е пробит кръгъл отвор за окачване. Върху работната повърх-

ност е изобразен архангел с разперени встрани крила, с лабариум и сфера. Според техниката на гравиране, стил и поза на фигурата, форма и материал на камъка, печатът е близък до този, открит в Карасура(кат.№ 5).

7. Конусовиден обков за печат-инталия.

България (?), X–XI в.

Бронз с позлата.

Местонамиране: Североизточна България.

Местосъхранение: частна колекция.

Размери: вис. – 3,5 см с халката; диметър – 1,5 см; височина на тялото – 2,3 см.

Тялото на обкова е разделено на две части във височина, които са свързани чрез шарнир, на който е прикрепена и масивна халка за окачване. Корпусът на обкова е покрит с растителна украса, отлята в плитък релеф. На места върху релефните орнаменти са запазени следи от позлата. В основата си конусовидния обков завършва със стеснен пръстен, обхващал тялото на печата, изработено най-вероятно от полускъпоценен камък.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Табл. I. кат. № 1. Кристален печат със сцената „Благовещение“. X в.

кат. № 2.Конусовиден печат с антична гема. обков X–XI в.; николо с фигурата на Фортуна I–II в.

кат. № 3. Лазуритов печат на цар Симеон (893–927).

кат. № 4. Ясписов печат с изображение на елен, X–XI в.

кат. № 5. Печат от оникс(?) с изображение на архангел, X–XI в.

кат. № 6. Печат от оникс с изображение на архангел, X–XII в.

кат. № 7. Конусовиден обков за печат-инталия, X–XI в.

обр. 1–3. Инталии –печати със сцената Благовещение от Средновизантийския период.

обр.4. Халцедонов печат с ап. Петър и Павел от колекция К.Шмидт. X–XIII в. (фото по Д. Спайер)

обр. 5. Ясписов печат с Благовещение от частна колекция. X–XIII в. (фото по Д. Спайер).

обр. 6. Стеатитов печат с неизвестен императорски образ от колекция Л. Малков. X в. (фото по Г.Викън)

обр. 7. Халцедонов печат с изображение на св. Теодор от колекция Менил. Хв. (фото по Г.Викън)

обр. 8. Кристален печат със сцената Терзание от Коринт. X-XIIIв. (фото по Д.Спайер).

обр. 9. Халцедонов печат с образа на св. Василий от частна колекция. X–XIIIв. (фото по Д.Спайер)

обр. 10. Халцедонов печат с образ на светец(?) от частна колекция. X–XIII в. (фото по Д.Спайер)

обр. 11. Бронзов черупчест печат на цар Мичо Асен (1256–1263).

обр. 12. Костен печат с изображение на лъв в сребърна риза от разкопките на Перперикон. XIII–XIVв. ?

Табл. II. обр.1. Инвентар от гроб № 24 в некропол в м. Градището до Констанция.
обр.2. Инвентар от гроб от некропол в Карасура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тотев. К.** Византийски инталии-печати от Средновековна България. – В: *Сб. 1100 години Велики Преслав.* Шумен, 1995, 271-285.

[2] **Мавродинов, Н.** *Старобългарско изкуство*. С., 1959, 225-226, обр. 262-264; **Тотев, Т.** Метални печатчета с образи на животни от Преслав. – *Сб. Преслав*, т. I, 1968, 173-182; **Totev,T.** Sur un groupe d'objets decouverts a Preslav a representations et marques. – *Byzantinobulgarica*, III, S.,1970, 152-153.; **Тотев, Т.** *Археологически музей Преслав*. С., 1969, ил. 88-94.

[3] **Рашев, Р.** Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. – *Археология*, 1988, 2, 57-61; Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, 158-174.

[4] **Blankoff, J.** A propos d'objets trouves a Preslav: sceaux ou amulettes? – В: *Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. (Културата на Средновековна България).* Първи Международен конгрес по българистика. С., 1983, 80-83**; Залесская, В.** Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. – *Археология*, 1980, 1, 48-51; Коллекция византийских и поствизантийских перстней. – *Византия и Ближний Восток*. Санкт-Петербург, 1994, рис. $2_{1\text{-}a,\ 2}$.

[5] **Аладжова, Д.** Находки печатей из раннесредневековного Шумена. – *Труды пятого международного конгресса славянской археологии*. М., 1987, 41-43; **Йотов, В.** Ранносредновековни печатчета-амулети с изображения на птици. – *ИНМВ*, 27/42/, 1991, с. 72-76; Четири новопостъпили ранносредновековни печатчета. – В: *Сб. 1100 години Велики Преслав.* Шумен, 1995, 284-288, обр. 1, 2; **Бонев, Ст.** Метални печатчета с изображения на конник. – *Сб. Мадара*, III, 1992, 153-158; **Атанасов, Г.** Три единични печатчета-амулети от околностите на старобългарските столици. – *Сб. Преслав*, 4, 1993, 174-177.; **Витлянов, С.** Новооткрити лични печати от Велики Преслав. – В: *Сб. 1100 години Велики Преслав.* Шумен, 1995, 154-160; *Военно-административни сгради от двореца във Велики Преслав*. С., 2004, фиг. 16; **Димитров, Я.** Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей. – *Археология*, 1996, 1, 39-45; **Стоянова, Хр.** Средновековни бронзови печати-амулети от Североизточна България.- В: *Културните текстове на миналото. Инсигнии, символи, идеи*. Сб. В чест на проф. Казимир Попконстантинов. С., 2005, 75-80; **Дончева, Ст.** Новооткрти печати със зооморфни изображения – за тяхното производство и начин на употреба. – В: *Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)*. Шумен, 401-411, табл. XXXIV.; **Вичков, В.** Две новооткрити печатчета от Плиска през 2006 г. – *Сб. В чест на Иванка Акрабова-Жандова*. С., 2009, с. 99-102; **Плетньов, В.** Ранносредновековни конични и пирамидални печатчета във Варненския музей. – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, 229-234; Единични и двойни печатчета от Североизточна България. – В: *Сб. В чест на проф. Рашо Рашев*. Велико Търново, 2007, 266-275.

[6] **Георгиев, П.** Пластинка с изображение на грифон и надпис. За т. нар. единични печатчета. **–** *Археология*, 2007, кн. 1-4, 67-78; Двойно печатче с гръцки надпис от околността на Плиска. – *Археология*, 2009, кн. 1-2, 120-124.

[7] **Vikan,G., J. Nesbitt.** *Securiti in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing*. Washington, 1980, Sealing, p. 20-25, fig. 45-49; **Spier, J.** Medieval Byzantine magical Amulets and their tradition. – *Journal of the Warburg and Cortauld Institutes*, Vol. 56, London, 1993, pl. 4.

[8] **Тотев. К.** Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. – *Проблеми на прабългарската история и култура*., т.3, Шумен, 1997, 367-397. До този момент успях да събера и класифицирам информация с метрични данни и иконография за 250 паметника (200 единични и 50 двойни), датирани в рамките от X до XII в.

[9] **Овчаров, Н., З. Димитров, Д. Коджаманова.** Скален град Перперикон. – *Българска археология 2010*. Каталог към изложба. С., 2011, 95-96.

[10] **Тотев.Т.** *Преславското съкровище*. Шумен, 1993, 67-71, обр. 31а,б и **Тотев. К.** Византийски инталии-печати от Средновековна България, 273-275, обр.1.; Рядък паметник на средновековната глиптика от Преславското златно съкровище. – *Изкуство*, бр. 32, 1996, 25-28.; *Tesori dell'Arte Cristiana in Bulgaria*. Sofia, 2000, p.173, nos. 58.18.

[11] **Spier. J.** *Late Antique and Early Christian Gems*. Wiesbaden, 2007, Pl. 108, 109; Middle Byzantine (10th – 13th century AD) stamps seals in semi-precious stone. – "Through a Glass Brightly" – *Studies in abyzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*. Ed. Ch. Entwistle, Exeter, 2003, p. 114-126

[12] Ibid. p. 116.

[13] Ibid. p. 116

[14] *Die Welt von Byzannz. Europas Ostliches Erbe*. Munchen, 2004, cat. No. 706.

[15] Разполагаме със сведения, че е открит при полски работи на територията във Вътрешния град на Преслав. В инв. книга на музея Велики Преслав печата е записан под № 1977. Дълго време тази находка е съхранявана в Археологическия музей – София, където е била заведена под № 303 с данните, че е открита случайно, в близост до чешмата Радула през 50-те години на XX в.

[16] **Тотев, Т.** *Преславското съкровище*, обр. 37.; *Tesori dell'Arte Cristiana in Bulgaria*, p. 171-172, nos. 58.12; 58.13; 58.14.

[17] **Totev, K.** Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad). – *Chiers Archeologiques*, 40, 1992, p. 125, fig. 6; **Тотев, К.** Костен гребен от Силистра. – *Приноси към българската археология*. С.,1992, т. I, с. 238; *ГИБИ*, X, С.,1980, с. 106, писмо № 6, адресирано до византийския писател Йоан Цец. Според Каждан, А. П. – *Византийский временник*, 34, 1973, с. 283, костената мастилница, изпратена на Йоан Цец е изработена от тюленов зъб; **Геров, Г.** Две редки изображения върху византийски печати. – Сб. *Преслав*, т. 4, С.,1993, с. 334; 337-340, бел. 32 и 33.

[18] **Тотев, К.** Пирамидален печат от лазурит на цар Симеон. – *Сб. Преслав*, т. 5, С. 1993, 121–137; Византийски инталии-печати от Средновековна България, с. 277, обр. 3.; Рядък паметник на средновековната глиптика, с. 25.; *Символите на българската държавност. – 100 години от обявяването на независимостта на България*. В.Търново, 2008, с. 48, кат. № 24.

[19] Тук е изобразен император с ореол и всички отличителни инсигнии и по всяка вероятност е носен и употребяван от държавен служител, действащ от името на императора. В: **Vikan, G., J. Nesbitt.** *Op.cit*., p.22, no. 50.

[20] **Totev, K.** *Golden Signet-Rings from the Time of the Second Bulgarian Kingdom 1185-1396*. Faber, 2010, p.13.

[21] **Spier. J.** Middle Byzantine (10th–13th century AD) stamps seals in semi-precious stone, p. 116.

[22] **Аладжов. Д.** Археологически данни за средновековния град Константиция. – *Сб. Преслав*, т. 4, С., 1993, 287-306; **Капелкова, Кр.** Средновековен некропол край Симеоновград. Хасковски окръг. – *Сб. Константиция*. Материали от Втората отчетна конференция за археологически проучвания в Симеоновград. Хасково, 1985, 69-86; **Капелкова, Кр.** Накити от средновековния некропол край Симеоновград. (предварително съобщение). – *Археология*, 1989, 48-56; Непубликувани материали на Дим. Янков от проучванията на средновековния некропол на Карасура.

[23] От значение се явяват другите находки от това погребение, въз основа на които техният откривател Кр. Капелкова прави извода, че „…тук е било погребано лице, заемащо приживе по-особено положение, според тогавашната обществена структура." – В: **Капелкова, Кр.** Средновековен некропол, с. 74, табл. XI. Става въпрос за две бронзови кръстчета, снабдени с халки за окачване, сребърна обеца с кръстовидна висулка и едно стъклено мънисто. Благодарение на всичко това днес ние можем с повече увереност да твърдим, че около провесеното на шнур каменно печатче са били окачени двете бронзови кръстчета. Целият този наниз е бил поставен до лявото рамо на погребания едър мъж и по тази причина находките са открити в една ос край тялото. Сребърната обица с кръстовидната висулка и мъчисто, навярно от деколтето на дрехата, са намерени на обичайните си места и също подкрепят мнението за привилигированото положение, което е заемало погребаното тук лице. Несъмнено това е бил последният притежател на ясписовия печат, живял през втората половина на XII–XIII в.

[24] **Тотев, К.** Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, т. 3, 367-397.

[25] **Davidson, G.** *Corint. The Minor Objects*. 12. Princeton. 1952, Pl 128, no. 2677-2680.

[26] Възможно е печатът първоначално да е принадлежал на някой от обитателите на крепостта Константция, в която животът е продължил до опожаряването ѝ от българския цар Калоян (1197–1207). През втората половина на XII–XIII в., ползван като украшение или предаван по родова линия, той е попаднал в ръцете на лице с по-високо служебно положение, което не знаем дали го е използвало за подпечатване, но очевидно го е ценило и пазило до края на живота си.

[27] **Овчаров. Н.** *Кръстът над Арда. Християнството в Източните Родопи*. Варна, 2004, с. 35.

[28] **Spier. J.** Middle Byzantine (10th – 13th century AD) stamps seals in semi-precious stone, p. 116.

[29] Предполага се, че обковът произхожда от Североизточна България.

[30] **Тотев, К., Ив. Чокоев, Кр. Капелкова, Ив. Петрински, А. Конаклиев.** Работилница за металообработка при с. Надарево, Търговищко. – *АОР* през 1994, Смолян, 1995, с. 141–142. **Дончева., Ст.** Старобългарски производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменска област. – *АОР* през 2004, С., 2005, 285-286.; **Бонев, Ст., Ст. Дончева**. Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. – *АОР* през 2005. С.,2006, 299-300; Старобългарски център за производство на металопластика при с. Новосел, Шуменско. – *АОР* през 2007. С., 2008, 636-639; Старобългарски център за производство на металопластика при с. Новосел, Шуменско. – *АОР* през 2008. С.,2009, 685- 688; Старобългарски център за производство на металопластика при с. Новосел, Шуменско. – *АОР* през 2009. С.,2010, с. 573-576.; **Дончева, Ст.** Център за производство на художествен метал при с. Златар, Шуменско. – *АОР* през 2007. С., 2008, 639-643; Център за производство на художествен метал при с. Златар, Шуменско. – *АОР* през 2008, С., 2009, 688-690; Археологически разкопки на обект: Производствен център за металопластика с. Златар, Преславско. – *АОР* през 2009, С., 2010, 576-579. **Бонев, Ст., Ст. Дончева**. Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. – *АОР* през 2005. С., 2006, с. 299–300.

[31] Например, основните модели за сюжетите върху единичните и двойни печати от Средновековна България можем да търсим върху идентични образци от полускъпоценни камъни, т.е. при тази група подпечатващи средства едновременно съществуват първокласни паметници и техни по-евтини подражания от бронз и олово.

[32] **J.Spier.** Middle Byzantine (10th – 13th century AD) stamps seals in semi-precious stone, p. 116.

[33] **Тотев, Т.** *Преславското съкровище*, с. 66-67; обр.30, 31; *Tesori dell'Arte Cristiana in Bulgaria*, p.174, nos. 58.20; 58.21.

BYZANTINE SEALS – INTAGLIOS OF MEDIEVAL BULGARIA (ADDITIONS AND CORRECTIONS)

Konstantin Totev

Abstract

The present study is connected to different additions and corrections of a rare group of artifacts of the Byzantine sigillography which were discovered at different archeological sites in Bulgaria (Veliki Preslav, Constanciya, Karasura, Perperikon). The case in point is about mid-Byzantium small seals of a pyramide or a cone shape, made of different semi-precious stones and crystals, some of which of gold or silver plating. In order to classify them we have to take in mind the relief technique, the nature and colour of the stone, the choice of the plot and the plating design. The similarities in these characteristics gave grounds to the scholars to classify and date these seals, always bearing in mind the archeological background of these artifacts at the time they have been discovered.

Amongst the semi-precious stone seals from the IX – XIII centuries there are no examples of ones with engraved names or rank of the owner. The only exception is the lazurite seal of king Simeon that falls in the same group as the steatite and the hematite seals whose dating could be defined with surety to the end of IX – X centuries. The personal character of the images is binding the seals to their owners – rulers, state or church men and this sends these seals to the group of the leaden molivdovuls (seals).

The expensive gold plates of the Preslav's rock-crystal seals with the scene of the Annunciation, as well as the one from nikolo with the Fortuna figure on it, could be classified to the type of the intaglio seals but under the sub-type of the ones used as decorative elements over the king's garment. The antique fashion in the Byzantine culture could be traced back to the gold rings and the built in cameos and gems of the Classicism. In that case, the intaglio seals had any, but a decorative function and symbolical meaning mostly used as ritual gifts by the ruler.

The stone seals from the medieval necropolis of Constanziya, Karasura and the administrative center near Perperikon are by no means different from the later ones. According to the make, the etching, and the iconography they fall under two different types of rare intaglio seals from the end of X century, until the beginning of XI or XII century. Their prototypes are the pyramid, cone or spherical seals, iron forged, popular by those times and widely used in the Byzantine provinces or the neighbour countries. The zoomorphic repertoire or the most important Biblical personages as Christ, Virgin Mary or the archangels and the most popular saints are putting these stone seals in the same group as the bronze rings of the same repertoire from the XI – XII centuries. It is very probable, that these seals were used later for the everyday needs of the citizens in different cities on the Balkan peninsula.

Табл. I.

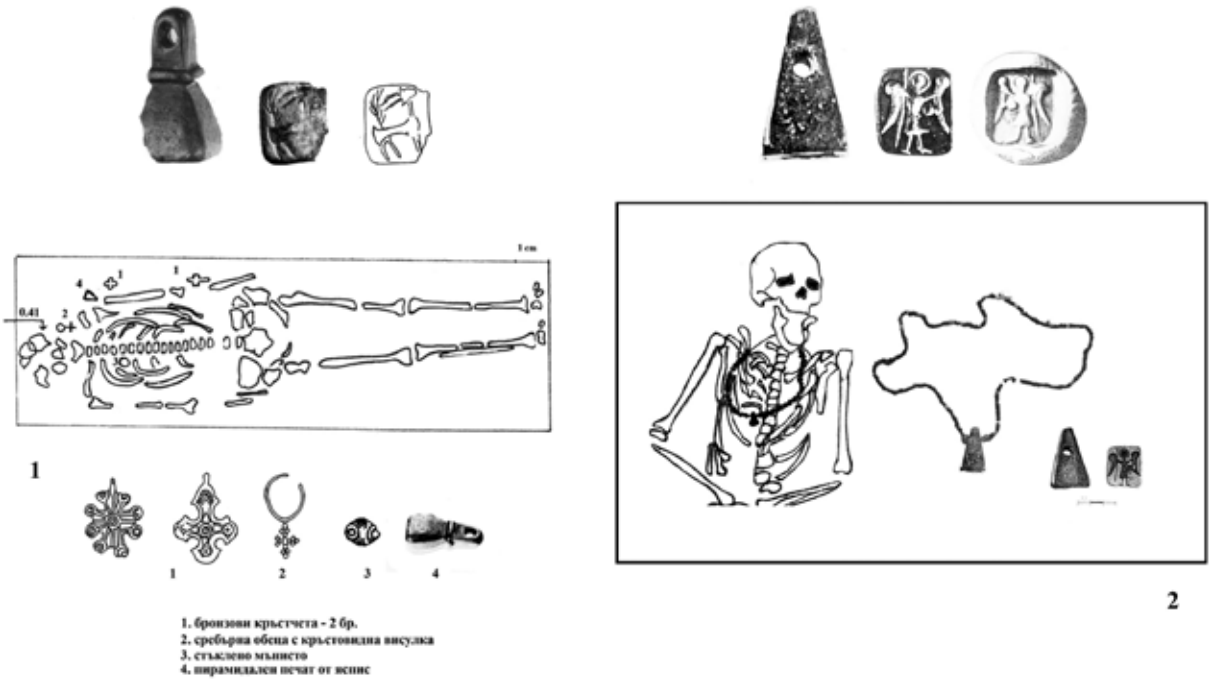
1
2
1. бронзови кръстчета - 2 бр.
2. сребърна обеца с кръстовидна висулка
3. стъклено мънисто
4. пирамидален печат от яспис

Табл. II.

НОВИ ДАННИ ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ БЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛИ (2)

Валери Йотов

В сборника посветен на 60 годишнината на Р. Рашев публикувах данни за 11 нови ранносредновековни некропола от времето на Първото българско царство: 6 от територията на Североизточна България и 5 от Румъния[1]. Наистина в изследванията на Ж. Вължарова и U. Fidler за ранносредновековните български некрополи[2], както и в обобщаващото изследване на Р. Рашев върху българската езическа култура е направен анализ и са изброени известните некрополи[3], но в експозициите и фондовете на музеите има находки, които очакват своите изследователи.

По сведения на колеги от музеи в Североизточна България и Румъния, по описите в инвентарни книги и предоставени снимки на открити находки, събрах сведения за още седем ранносредновековни некропола, които ще представя тук.

България

1. Гърне от некропол от района на с. Рогачево, Добричко (обр. 1-а)

Л. Бобчева го определя като антично (заведено е в античния фонд на отдел археология на музея в Добрич) и го включва със снимка в Археологическата карта на Толбухински окръг[4]. На това гърне ми обърна внимание Б. Тотев, археолог в музея в Добрич. Сравнявайки го с подобни по форма гърнета (височина – 125 мм) от езически некрополи той го отнася към ранното средновековие. Мисля, че има основание. Близки паралели на това гърне (състав на глината, форма на тялото и устието, цвят на повърхността) има в некропола Топола, Каварненско (обр. 1-б)[5].

2. Накити (8 чифта обеци и два пръстена – обр. 2) от християнски некропол от района на с. Юпер, Разградско[6]. Находките постъпиха в средновековния фонд на Археологическия музей във Варна с информация от приносителите, че са намерени в оградени с камъни гробове. Нямам други данни за погребалния обред, но по всяка вероятност накитите[7] са от християнски некропол, който следва да се датира в X–XI в.

Румъния

При няколко посещения на музеите в Калъраш и Слобозия, Румъния видях в експозициите, а когато бе възможно и във фондовете отделни керамични съдове и други находки. За някои от тези находки ми бе предоставена информация и снимки от румънските колеги[8].

3. Некропол от района на Borduşani, окръг Яломица. През 1976 г.случайно е намерена кана, която е заведена в музея[9]. Няма други сведения.

4. Некропол от района на Pietroiu, брегът на р. Borcei, местността Petcu. Некрополът е частично проучен през 1975 г. В няколко гроба са открити 8 кани. Една е в експозицията на музея в Калъраш[10], още 7 – в други музеи (според колегите – в музея в Констанца).

5. Некропол в местността Caşca (източната част на окръг Калъраш), на брега на р. Borcei. През 1979 г. в посочения район е открита една амфоровидна стомна[11].

6. Некропол в двора на Основното училище № 6 в Калъраш (бележката в инвентарната книга е: „Călăraşi 2000, descoperit întâmplător în curtea Şcolii Generale nr. 6 din Măgureni“). Открито е едно гърне с две дръжки[12].

7. Некропол (обр. 7) в района на Платонещи, окръг Яломица

Част от материалите от некропола са изложени в музея в Slobozia, където можах да ги видя за първи път през месец ноември 2004 г. и няколко пъти след това[13]. Некрополът е двуобреден – 627 гроба 627 (431 трупоизгаряния в ями и в тухлени камери, и 196 трупополагания). Любопитството ми бе провокирано освен това и от откритите две саби. Едната е от гроб с трупополагане и кости на крава, а другата от гроб с трупополагане и кожа на кон[14]. Открити са още бронзово огледало, две малки бронзови антропоморфни статуетки, глинени съдове и други материали. Погребалният обред и находките имат много аналози в ранносредновековни български некрополи от VIII–IX в., както от Русия и Украйна, така и на Долния Дунав[15].

Цели керамични съдове с характерни за ранното средновековие форми и украса, видях и в музеите в Хършова и Тулча – предстои уточняването дали са от некрополи.

При разкопки на селище в района на Владени (Vlădeni, Popina Blagodeasca), окръг Яломица Емилия Корбу, археолог в музея в Слобозия е открила и един котел с вътрешни уши, тип I (обр. 8)[16]. Няма съмнение, че в близост до това селище би следвало да има и прабългарски некропол.

Така, на фона на общото пренебрегване, почти прекратени археологически проучвания на ранносредновековни български некрополи, се надявам, че тези данни ще бъдат полезни за едно бъдещо обобщаващо изследване в тази насока.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1-а. Гърне от некропол от района на с. Рогачево, Добричко (обр. 1)

Обр. 1-б. Гърнета от гробове 178, 217, 232, 257 в некропола Топола

Обр. 2. Накити от разрушени гробове в некропол до Юпер, Разградско

Обр. 3. Кана от района на Borduşani, окръг Яломица

Обр. 4. Кана от района на Pietroiu, брегът на р. Borcei, местността Petcu

Обр. 5. Амфоровидна стомна от местността Caşca, на брега на р. Borcei.

Обр. 6. Гърне с две дръжки от двора на Основното училище № 6 в Калъраш

Обр. 7-а. Гроб 299 от некропол в района на Платонещи, окръг Яломица

Обр. 7-б. Гроб 374 от некропол в района на Платонещи, окръг Яломица

Обр. 8. Котел с вътрешни уши, тип I от селище в района на Владени (Vlădeni, Popina Blagodeasca), окръг Яломица

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йотов, В.** Нови данни за старобългарски некрополи (принос към археологическата карта на Средновековна България). – В: *Изследвания по българска средновековна археология (сборник в чест на проф. Рашо Рашев)*, Велико Търново, 2007, 125–137.

[2] **Вължарова, Ж.** *Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България)*. София, 1976; **Fidler, U.** Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau, 1, 2. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 11, Bon, 1992.

[3] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII–IX в.* С., 2008, 191–203. За старобългарските некрополи виж и **Рашев, Р. (съставител) и кол.** Материали за картата на Средновековната българска държава. – В: *Плиска – Преслав*, 7, 155–332.

[4] *Археологическа карта на Толбухински окръг*. Варна, с. 191–203. Л. Бобчева предполага, че е намерено до една от могилите в землището на селото.

[5] **Ангелова, Ст., Дончева-Петкова, Л., Даскалов, М.** Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, 3. Шумен, 1997, 146, табло 5.

[6] В Средновековния фонд на Археологическия музей – Варна. За ранносредновековния езически некропол в Юпер вж.: **Въжарова, Ж.** *Цит. съч,.* София, 6–76.

[7] Виж паралели на такива накити в: **Григоров, В.** *Метални накити от средновековна България (VII–XI в.).* С., 2007.

[8] Благодаря на д-р M. Neagu (Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi), G. Matei, E. Corbu (Muzeul Județean Ialomița).

[9] Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi – инв. № 25989.

[10] Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi – инв. № 27012.

[11] Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi – инв. № 27014.

[12] Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi – инв. № 40357.

[13] Благодаря на разкопвача на накропола д-р G. Matei (археолог в музея в Slobozia), който бе любезен да ми покаже голяма част от материала. Остава да се надяваме на скорошна научна публикация на този, според мен много важен за средновековната българска археология некропол. Виж също предварителната публикация: **Matei, Gh.** Platonesti, jud. Ialomita. – In: *Cronica*, 1997, Calarasi, 20–24 mai, 1998, 57–58. За този некропол съобщава и A. Ionita, който споменава, че „погребалният ритуал е характерен за народности свързвани със Салтово-Маяцката култура (прабългари, печенеги) и допуска датировка в края на IX в. (?)“ – вж.: **Ioniță, A.** Morminte de calareti la Nordul Dunării de Jos in sec. X–XIII. – In: *Prinoslui Petre Diaconu la 80 de ani*. Braila, 2004, 474.

[14] **Matei, Gh., Coman, R.** *Les armes trouvées dans la nécropole médiévale birituelle (VIIIe–XIe siècles), de Platonești (département d' Ialomița).* – Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие) = AMV-X, 2011 (под печат).

[15] **Димитров, Д.** *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие*. Варна, 1987. Доколкото бе възможно да сравня, някои от гърнетата и каните от този некропол имат паралели само в некрополите на ранните българи в така наречената Самарска дъга – за тях вж.: **Матвеева, Г. И.** *Могильники ранних болгар на Самарской луке*. Самара, 1997, 78–84, рис. 48–51.

[16] Най-много такива котли са открити и произвеждани в прабългарското селище и керамичен център Топола – **Бобчева, Л.** Глинени котли от ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окр. – *ИНМВ*, XVI, 1980, 126–130. За котлите с вътрешни уши виж още: **Dončeva-Petkova, L.** Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien. – In: Die Keramik der Saltovo-*Majaki- Kultur und ihrer Varianten* (= Varia Archaeologica Hungarica, III (ed. Ch. Bálint). Budapest, 1990, S. 101–111. Последно у: **Лопан, О. В.** Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. – В: *Сревневековые древности Дона*. Москва/Иерусалим, 2007, 240–311.

NEW DATA ON EARLY MEDIEVAL BULGARIAN NECROPOLISES (2)

Valeri Yotov

Abstract

In the article, the author has given information about seven new early medieval necropolises from the time of First Bulgarian Kingdom from territory of modern Bulgaria an Romania.

From Bulgaria

1. Pot of necropolis near Rogachevo village, Dobrich county (Fig. 1-A)

2. Jewelry (8 pairs of earrings and two rings – Fig. 2) from Christian necropolis near Uper village, Razgrad county.

Romania

3. Necropolis near Borduşani village, Ialomiţa County. In 1976 is found one jug (Fig. 3, now in Museum of Călăraşi).

4. Necropolis near Pietroiu village (on the bank of the river Borcei), Călăraşi County. The necropolis was partially excavated in 1975. In several graves has been found eight jugs. One is in Museum of Călăraşi (Fig. 4), seven is in other museums (according to museum colleagues – in Museum of Constanţa).

5. Necropolis in place named „Caşca“ (Eastern of Călăraşi County), on the bank of the river Borcei. In 1979 in that area is found one pitcher (Fig. 5).

6. Necropolis in the courtyard of the No 6 Elementary School in Călăraşi. Is found one pot with two handles (Fig. 6).

7. Necropolis (Fig. 7) near Platoneşti village, Ialomita county.

The necropolis is byrituals. Part of the potteries and pieces found in this necropolis has exposed in the Museum of Slobozia. Funeral rite and findings have many analogues in Early Medieval Bulgarian necropolis of 8th–9th centuries, both Russia, Ukraine and Lower Danube.

The excavation of a settlement near Vlădeni village – Popina Blagodeasca, Ialomita county Emilia Corbu, found one clay cauldron – type I, dated at first half of 9th century (Fig. 8). There is no doubt that the near this settlement should also have protobulgarians necropolis.

So, given the general neglect, almost suspended archaeological studies of early medieval Bulgarian necropolis, I hope these data will be useful for summarizing a future study in this direction.

Обр. 1-а. Гърне от некропол от района на с. Рогачево, Добричко (обр. 1)

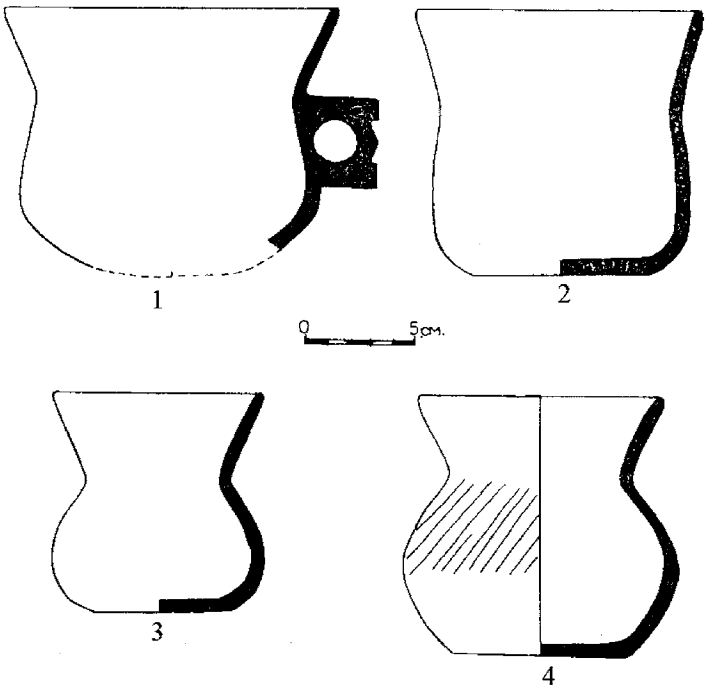

Обр. 1-б. Гърнета от гробове 178, 217, 232, 257 в некропола Топола

Обр. 2. Накити от разрушени гробове в некропол до Юпер, Разградско

Обр. 3. Кана от района на Borduşani, окръг Яломица

Обр. 5. Амфоровидна стомна от местността Caşca, на брега на р. Borcei

Обр. 6. Гърне с две дръжки от двора на Основното училище № 6 в Калъраш

Обр. 8. Котел с вътрешни уши, тип I от селище в района на Владени (Vlădeni, Popina Blagodeasca), окръг Яломица

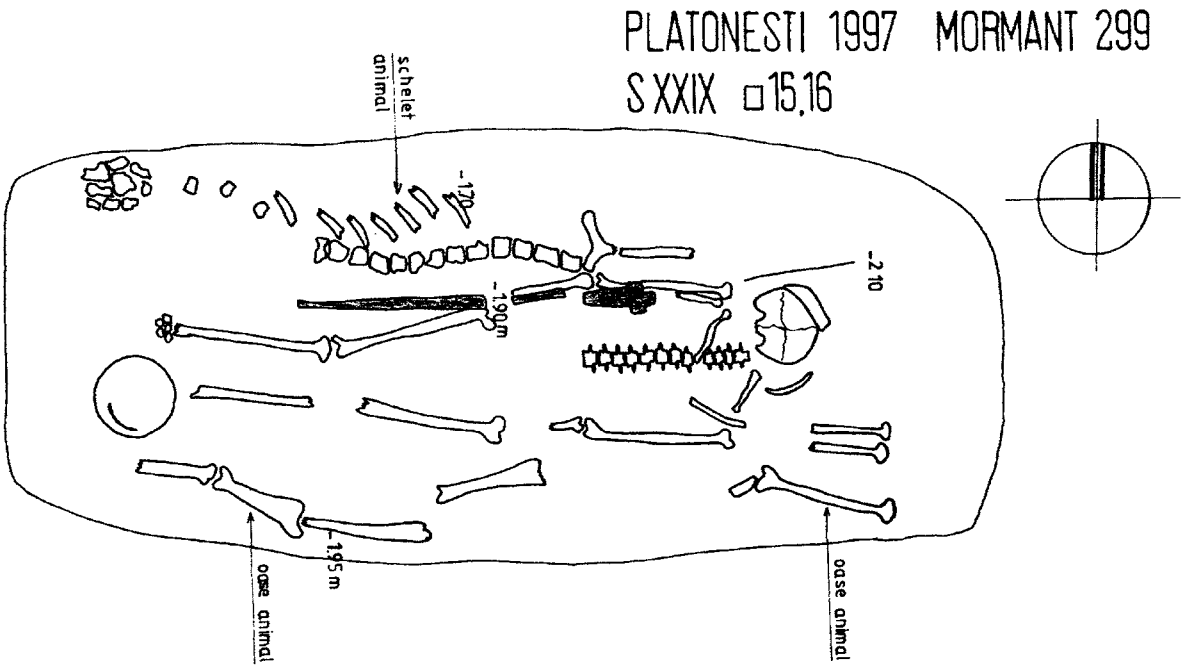

Обр. 7-а. Гроб 299 от некропол в района на Платонещи, окръг Яломица

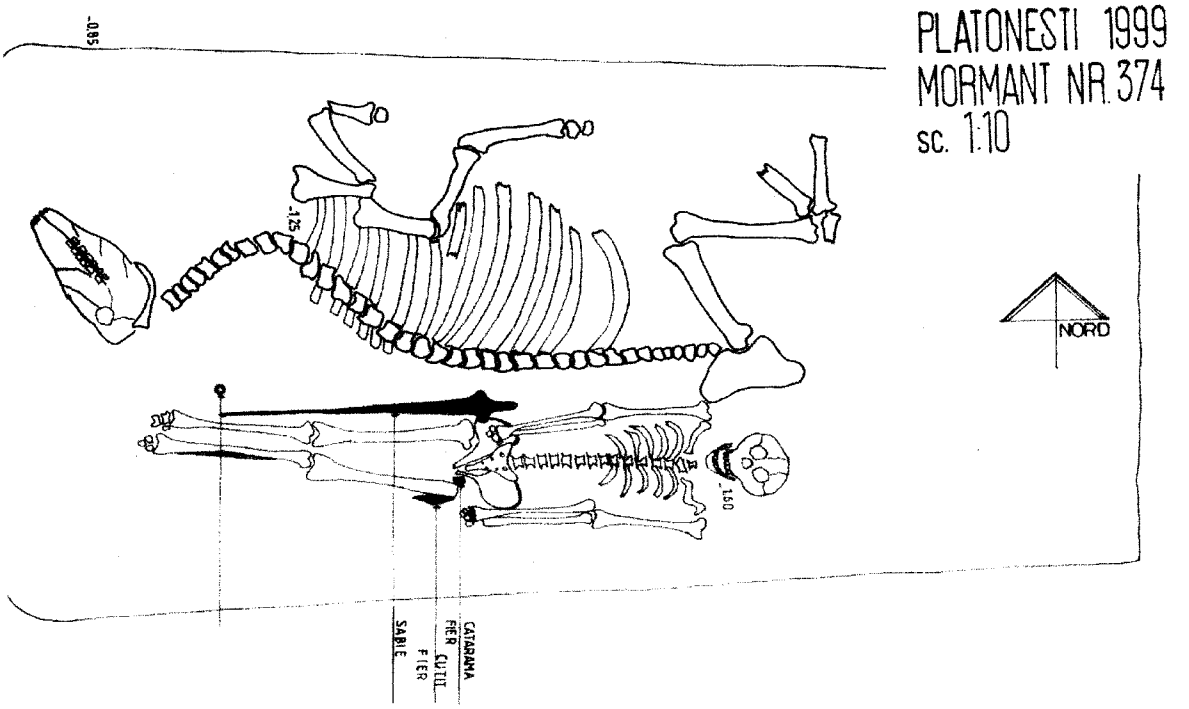

Обр. 7-б. Гроб 374 от некропол в района на Платонещи, окръг Яломица

КРЪСТОВЕ ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА (X-XI В.)

Гергана Илиева

Настоящото съобщение има за цел да представи нови паметници, свързани с християнския култ. Включените материали са открити в резултат на редовни археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска за периода 1983–1990 година и 2004–2009 година[1]. Събраните находки са метални нагръдни кръстове[2].

Общият брой на разглежданите енколпиони е 31. Водещи при тяхната класификация са белезите свързани с предназначението, формата и изображенията върху повърхността. В зависимост от предназначението и тясно свързаната с него форма, нагръдните кръстове се делят на:

1. Единични – плоски

2. Двойни – реликвиарни

Нагръдните кръстове са изработени чрез отливане, основно от медна сплав, бронз, три екземпляра от олово.

Единичните кръстове са 18. Според украсата те са: *1.1. С геометрична и растителна украса; 1.2. Кръст в кръст; 1.3. С Разпятие Христово; 1.4. С Богородица в поза Orans или светец.*

1.1.*С геометрична и растителна украса*

Кръстовете с геометрична украса са с кат. № 1–3**[3].** Използван е популярният орнамент „птиче око“, изпълнен чрез гравиране. При №№ 1 и 2 той е поставен в кръглите завършеци на раменете и в средикръстието. Кръст № 3 е малтийски тип (лъчист кръст), равнораменен с триъгълни рамене. Орнаментът е в широката част на раменете и при средикръстието.

Върху малък фрагмент от нагръден единичен кръст № 10 украсата е иглолистен орнамент, изпълнен в релеф.

1.2. *Кръст върху кръст*

Три от тях са изработени от олово: №№ 4–6. Малкият фрагмент от кръст № 6 е от долната част на неговото вертикално рамо. Кръстът върху неговата плоскост е изпълнен в релеф, с уширяване в края. Енколпион № 7 е украсен с кръстове от двете си страни: от едната той е релефен, а от другата – гравиран. След счупване на халката за окачване, вертикалното му рамо е било пробито, което показва неговата дълга употреба. Двустранна украса с кръстове има и при № 4. Той е изработен от олово, равнораменен (гръцки тип). Плитко врязаните кръстове са с двоен контур и следват формата на енколпиона. Кръст № 5 е преработван: след отчупване в горната част на отвесното му рамо, до дупката за окачване, е гравиран малък кръст – латински тип.

Интересно съчетание от кръстове е представено при № 8. Те са върху опаката страна на хоризонталното рамо. В средата му има релефен кръст, равнораменен (гръцки тип). Встрани и към краищата на рамото са гравирани два Х-образни кръста. От другата страна на фрагмента се вижда част от сцената Разпятие. В центъра, на мястото където би трябвало да е средикръстието е представено релефно сърце (на Христос?). Изпънатите ръце на Спасителя са гравирани отстрани. В иконографията на Разпятието, напречната греда на кръстното дърво – т. нар. patibulum, е под ръцете на Иисус Христос. При разглежданото

тук нагръдие, неговите ръце са под нея. Създава се впечатлението, че те не са приковани, а по-скоро подържат patibulum`a над себе си (?). Възможно е, това да е било сцена на „пренасяне на кръста“ по Via dolorosa, където Иисус носи сам своя кръст. Това е може би обяснението на факта, че образът или фигурата на Спасителя са заменени тук от релефно сърце. За съжаление, малкият фрагмент не позволява по-сигурна интерпретация.

1.3. *С Разпятие Христово*

Сцената е представена върху №№ 9–13. Фигурата на Христос е в релеф и гравюра. Образът е със схематизирана трактовка и в примитивен стил. Липсват надписи и титули. Овалната глава е покрита, чертите от лицето са предадени чрез точки и черти, едва забележимо е оформена и брада. Христос е облечен в колобиум, чиито дипли и гънки са представени чрез врязани линии. Дланите в краищата на водоравното рамо са уголемени при № 13. При №№ 9 и 12 пръстите са широко разтворени и прекалено дълги. При № 9 под ръцете на Христос се забелязват следи от кръстното дърво (patibulum).

1.4. *Кръстове Богородица/ Светец в поза Orans*

При голяма част от кръстовете липсва горната част на отвесното рамо, затова не винаги е възможна коректна интерпретация. Вдигнатите в поза Оранс ръце показват, че върху нагръдията е изобразена Богородица или някой от християнските светци. Изправената за моление ръка се вижда върху кръстове №№ 14 и 15.

1.5. Кръстове №№ 16–18 са много малки фрагменти от долната част на отвесното им рамо. При първите два се вижда част от дреха изпълнена в релеф. Кръст № 18 е с гравирана украса, вероятно от дълга дреха. Върху опаката страна се виждат следи от припояване.

2. Двойни реликвиарни

Те са тринадесет (№№ 19–31). От тях два: №№ 19 и 20 са изцяло запазени с шарнирното закопчаване и халката за окачване. Според оформянето на плоскостите им биват две групи:

2.1. *Без украса*

Такъв е само № 19. Той е от латински тип, с прави рамене.

2.2. *Със сцени:* откъм лицевата страна с Разпятие Христово, а откъм опаката с Богородица Orans.

А. При два от двойните енколпиони е запазена само част на отвесното рамо (№№ 21, 22). Представена е човешка фигура с дълга надиплена дреха, видима само отчасти. Гънките и детайлите са изпълнени чрез гравиране. Запазеният щифт от шарнира за прикрепване към другата част на реликвиара подсказва, че става въпрос за лицева половина, вероятно с Разпятие.

Б. Фрагментът от кръст № 23 е горна част на вертикално рамо. Върху него в релеф – главата на Спасителя. Липсват детайли в нейното представяне. Тя е наведена надясно и с кръстат нимб. Лицето е овално, без видими подробности. Сцена на Разпятие изпълнена в релеф се забелязва и при кръст № 24. Изображението съдържа само фигурата на Христос, облечена в колобиум, с изправена глава. При № 25 релефното изображение е на Богородица. Липсва индивидуализиране на образа или на детайли в облеклото. Фигурата се разпознава само по характерната поза Orans.

В. Вдигнатите за моление ръце на Божията майка виждаме и при половинка от енколпион (№ 26). Образът е изчистен. Очите са показани с точки, а устата с чертица. С гравирани линии са показани гънките на дрехата.

Запазен изцяло е само енколпион № 20. Той е силно обгорял, с повредена повърхност и лошо запазени изображения. Разпнатият Христос е с покрита глава и дълъг коло-

биум. Над него са показани релефно Слънцето и Луната, като символ на скърбящата за Иисус Вселена. Еднотипно е изображението и на Богородица върху другата страна. Над покритата с мафорий глава на Божията майка е поставена триделна фигура – (корона ?).

Подобно представяне на Богородица – глава покрита с мафорий, над който се виждат три лъча се наблюдава върху енколпион № 27. Под вдигнатата в поза за моление ръка на Божията майка е добавена човешка фигура. Представена е допоясно, липсват детайли и опит за индивидуализиране на лицето. Вероятно е включен един от четиримата евангелисти или някой от светците.

Кръст № 28 е малък фрагмент с релефно изображение. Върху разширяващото се хоризонтално рамо има кръгъл медальон, в който е представено бюстово изображене. В едната си ръка държи книга, а в десния горен ъгъл над него е отбелязана релефна буква „Л“. Върху този кръст вероятно е била показана Богородица Оранта със четиримата евангелисти в кръгли медальони. Буквата „Л“ при запазения показва, че това е образът на Лука. От другата страна на Богородица е стоял вероятно евангелист Йоан, а върху вертикалното рамо съответно Матей и Марко.

Към тази група енколпиони следва да се прибави и № 29. Запазеният фрагмент представя лицевата половина с релефно Разпятие. Липсва горната част от отвесното рамо с главата на Христос. Той е облечен в къса перизома. Под ръцете му релефни бюстове, вероятно на светци, а под краката му – допоясно изображение (на Богородица ?). Липсата на детайли при представянето на образите, както и на надписи не позволява достоверната им идентификация.

Новите находки на нагръдни кръстове във Вътрешния град на Плиска са добре познати ранносредновековни паметници.

Плоските единични кръстчета с разширени в краищата рамене са често с гравиран орнамент „птиче око“, който по същество е обичаен соларен символ. Според Л. Дончева-Петкова той е бил поставян, за да може кръстът да придобие още по-голяма сила, но също и като характерен декоративен мотив. Възможно е, „слънчевият“ символ тук да е трансформиран в християнски. В такъв случай, малките бронзови кръстове с „птиче око“ са имитация на скъпи златни и сребърни кръстове, които са от своя страна реплика на кръста от Голгота[4].

Такива са открити в крепостта Скала до с. Кладенци [5], ранносредновековната крепост до с. Цар Асен (XI в.)[6], некропол при с. Черниче-Крупник, Благоевградско (края на X и началото на XI в. и др.)[7] Абсолютно идентични като изработка, размери и място на орнамента, като кръст № 2, са открити при крепостта Скала. Те са отнесени от Г. Атанасов към началото на XI в. Паралели на кръстчетата с орнамент „птиче око“ има сред паметниците на Югозападен Крим (Ески-Кермен, Скалистое, Херсонес)[8]. В класификацията на Е. Хайрединова тези с триъгълни рамене са отнесени към тип 3, вариант 3, датирани от последната четвърт на VI до първата половина на VII в.[9] Кръстчетата с окръглени рамене, гравирани с орнамент „птиче око“ са отнесени към тип 4, от края на VI–IX в.[10]

Фрагментът от кръст № 10, с иглолистен орнамент е недостатъчен, за да се добие представа за неговия цялостен облик. Вероятно той е кръстовиден и следва формата на нагръдния кръст.

Изобразяването на кръстове върху енколпиони се среща в металната и каменна пластика още от VI–VIII в.[11] Среща се и при находки с по-късна дата (IX–XI в.): в Плиска (Вътрешен град)[12], ранносредновековната крепост при с. Руйно[13], крепостта Скала при с. Кладенци[14], Преслав (Вътрешен град[15], м. Бял бряг[16], манастира Тузлалъка)[17] и др. Явно този усложнен вариант на християнския символ е бил популярен. Повтаряйки формата на

енколпиона изображението върху него фактически замества кръстното дърво с Разпятието. Дублирането на символа върху и с формата на нагръдието, както и придружаващата го украса, са вероятно резултат от стремеж за увеличаване на силата и конкретизация на символиката на утвърдения като форма култов предмет.

Сцената „Разпятие“ върху нагръдните кръстове е висш израз на силата и символната натовареност на Светия кръст. Затова е естествено то да е едно от най-често срещаните изображения. Върху единичните кръстове Христос е показан опростено или условно. От Разпятието фигурира само образът на Спасителя, а в отделни екземпляри са загатнати части от кръстното дърво, обикновено хоризонталната греда под ръцете му. Не се откриват съществени отлики в предаването на образа върху единичните и двойните кръстове.

Запазените реликвиарни енколпиони с малки изключения (№ 19, 28, 29) се отнасят към групата на т.нар. сирийско-палестински кръстове. Прототиповете им произлизат от ателиетата на Изтока (Сирия, Палестина). Засилването на култа към реликвите обуславя тяхната поява и бързо разпространение. При някои е запазена лицевата половина с Христос, при други – опаката с Богородица в поза Orans. Фигурите им са изпълнени схематично, дрехите с гравирани прави или вълнообразни линии. Ръцете са странно извити, имат прекалено дълги пръсти, деформирани. Според Кр. Миятев, един от първите изследователи на тези енколпиони у нас, образът на Христос, без подробности и издължен, с дрехи на сановник, се появява през VI в. и се среща често чак до X в., а и по-късно[18]. Опростената и популярна схема виждаме и върху територията на Средновековна България: при северната порта на Плиска[19], новите гробища на Преслав[20], селището и некропола при с. Одърци[21], манастира при Равна,[22] селище при с. Нова Черна[23] и др. Въз основа на паралелите могат да се датират в края на IX до към средата на XI в.

Традиционното представяне на Божията майка с нимб и в монашеско облекло – с мафорий и хитон, присъства и при разгледаните нагръдия от Плиска. Навсякъде тя е представена в позата за моление и благослов (Orans). Нейното изобразяване в случаите, когато другата страна е заета от композицията Разпятие е свързано със страстите и мъчението на Божия син на Голготския кръст. При два от плисковските енколпиони върху главата на Богородица е изобразена триделна фигура. Според Ю. Вълева тривърхата корона е отражение на епитетите с които Божията майка е наричана от църковните писатели след VI в.: „Света царица“, „Царица небесна“[24]. Двата енколпиона с подобни детайли (№ № 20 и 27) показват, че въпросната триделна фигура е по-скоро над главата, а не върху нея. В такъв случай по-правилна е интерпретацията на Л. Дончева-Петкова[25] за трилъчево сияние над Божията майка. Богородица Оранта се свързва и с Възнесението на Христос, както и с молението за снизхождение към човеците (сцената Дейсис). Вдигналата ръце за моление Божия майка е олицетворение на земната църква, посредник между Бога и хората. Светлинните лъчи над нейната глава допълват тази представа. Вероятно не е случаен и техния брой – три (Триединният Бог). Този иконографски тип е широко разпространен сред плисковските енколпиони: от Дворцовия център[26] (кръст датиран в XI в.), западната крепостна стена[27] (в пласт от X–XI в.), както и от м. Селище в Преслав[28], средновековното селище на Големия остров при Дуранкулак (произведен не по-късно от края на X в., когато спира живота в селището)[29].

Малкият фрагмент от кръст № 28 представя част от популярен сюжет. Божията майка с четиримата евангелисти (Матей, Марко, Йоан, Лука). Мястото им е строго определено. Богородица заобиколена от евангелистите се среща често върху енколпиони: от крепостта при с. Цар Асен (X–XI в.)[30], селището при с. Одърци[31] (началото на XI в), ранносредновековната крепост при с. Руйно, Дуловско[32] (II половина на X–XI в.) и др.

Според Л. Дончева-Петкова този тип енколпиони се появяват в земите на Първото българско царство към края на X–XI в., когато североизточните български земи попадат под византийска власт, за което свидетелстват находките.

Към тях можем да включим и фрагмента от лицева половина на кръст № 29. Особеното при него е, че Иисус е представен с къс набедреник – набрана перизома. Този детайл отнася енколпиона след края на X в. Като по-късен може да се определи и № 18. Запазената част от вертикалното рамо показва, че той е бил и най-голям от разглежданите тук. Размерът, както и гравираната украса върху дрехата има паралели сред една група енколпиони с образ на светци[33]. При тях най-голямо старание е вложено в представянето на облеклото. Хитонът е изцяло изпъстрен с точки, редуващи се прави и вълнообразни линии, под които бордюр (пояс) с къси насечки. За тях Кр. Миятев пише: „по стар християнски обичай в поза на orans и тържествени облекла, както било прието въобще да се изобразяват мъчениците още от 4 в.“[34]. Подобна е гравираната украса при нагръден кръст от крепостта при с. Ветрен (IX–XI в.),[35] Силистра (XI–XIIIв.),[36] където християнският светец е облечен, според определението на Г. Атанасов, в „патрициански одежди“. При разглеждането на тази група нагръдни кръстове Л. Дончева-Петкова изтъква изчезването им, заедно с унищожените през 30-те и 40-те години на XI в. от печенезите селища в Добруджа. Следите от припой върху опаката страна на образеца от Плиска подсказват вторична употреба.

Новите паметници обогатяват колекцията от нагръдни кръстове в Плиска. Големият им брой говори за активен религиозен живот, в широки хронологични рамки – IX–XI в. Във връзка с датировката им, искам да обърна внимание на интересна констатация на Э. А. Хайрединова. В своята публикация за ранносредновековните кръстове от Югозападен Крим тя обяснява причината за рядкото присъствие на нагръдия в гробове. Хайрединова привежда примери от агиографската литература (Житието на Св. Макрина), където се посочва традиция след смъртта личната култова вещ – нагръдието, да се предава на близките на починалия. Това обуславя продължителен живот на култовия предмет, предаван от поколение на поколение[37]. Подобен е извода на Ст. Бонев за датата на нагръдните кръстове от следстоличен преславски некропол. Според него култовите предмети са високо ценени, предават се за поколения и се превръщат в семейни реликви.[38] При датирането на тези паметници, дори когато са намерени в ясна и точно датирана археологическа среда, по-коректно би било поставянето на широки хронологични рамки. Стратиграфските данни за повечето от публикуваните тук кръстове от Вътрешния град на Плиска позволяват тяхната датировка в границите след края на IX до към средата на XI в. Основната част от тях са от края на X и първата половина на XI в. По това време личните християнски вещи от обикновен цветен метал са в най-широка употреба в целия славяно-византийски свят. Тяхната иконография е традиционна, а изработката им е резултат от масово и общо взето стандартизирано производство. Намерени в укрепената част на Плиска, те са сигурен белег за формиращата се под влияние на Византия нов тип градска култура на стария столичен център.

КАТАЛОГ НА КРЪСТОВЕТЕ

1. **Пол. инв. № 56**, 2006 г.

Отлят от бронз. Единичен, равнораменен, с халка за окачване в горния край на отвесното рамо. Окръглени завършеци на раменете, при средикръстието разширение с квадратна форма. Украса – „птиче око“ върху раменете и средикръстието.

Размери: височина 3,5 см; отвесно рамо 2,9 см; водоравно рамо 2,7 см; дебелина 0,2 см

2. **Пол. инв. № 128**, 1987 г.

Отлят от бронз. Единичен, латински тип, с халка за окачване в горния край на отвесното рамо. Кръгли завършеци на раменете маркирани с двойка пъпки. Двустранна украса, гравиран орнамент „птиче око“ при всеки от кръглите завършеци, и при средикръстието.

Размери: височина 3,6см; отвесно рамо 3,3 см; водоравно рамо 2,7 см; дебелина 0,2 см

3. **Пол. инв. № 167**, 1987 г.

Отлят от бронз. Единичен, „малтийски тип“, с триъгълни разширения на раменете. Запазено е водоравното рамо и долната част на отвесното. Едностранна украса, гравиран орнамент „птиче око“, при широката част на раменете и при средикръстието.

Размери: водоравно рамо 2,4 см; отвесно рамо (запазена част) 1,9 см; дебелина 0,2 см

4. **Пол. инв. № 129** а, 1987 г.

Изработен чрез изрязване на оловна пластина. Единичен, равнораменен, гръцки тип, пречупен на мястото, където е бил отворът за окачване. Двустранна украса от врязани успоредни линии, които се пресичат и образуват кръст.

Размери: отвесно рамо 2,4 см; водоравно рамо 2,3 см; дебелина 0,3 см.

5. **Пол. инв. № 226**, 2005 г.

Фрагмент. Олово. Запазена е горната част от отвесното рамо с отвор за прикачване и водоравното. Едностранна украса, под отвора за прикачване е издраскан кръстен знак латински тип.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 2,1 см; водоравно рамо 2,3 см; дебелина 0,2 см

6. **Пол. инв. № 160**, 1987 г.

Олово. Единичен. Малък фрагмент от долната част на отвесното рамо. Едностранна украса, релефна, част от отвесното рамо на кръст с триъгълен завършек.

Размери: запазена височина 1,7 см; дебелина 0,2 см.

7. **Пол. инв. № 11**, 2006 г.

Отлят от бронз. Единичен, латински тип със слабо разширяващи се в краищата рамене. Халката за окачване е счупена и горният край на отвесното рамо допълнително е пробит за вторична употреба на кръста. Двустранна украса. При лицевата страна вписан релефен кръст, със слабо разширени краища. Опаката страна отново кръстен знак, но гравиран.

Размери: височина 3,5 см; отвесно рамо 3,2 см; водоравно рамо 2,5 см; дебелина 0,2 см

8. **Пол. инв. № 77**, 2005 г.

Отлят от бронз. Единичен. Запазено е водоравното рамо, слабо разширено към краищата. Двустранна украса, гравюра и релеф. Върху лицевата страна част от сцената Разпятие. Хиперболизирано в релеф сърцето на Христос (?). Успоредно над ръцете на Спасителя, чрез коси насечки е представено кръстното дърво. Върху опаката страна в центъра релефен равнораменен кръст със заоблени рамене. От двете страни фланкиран от два гравирани Х-образни кръста Размери: водоравно рамо 2,7 см; дебелина 0,2 см.

9. **Пол. инв. № 38 а**, 1985 г.

Отлят от бронз. Единичен, латински тип. Запазен цял със халката за окачване. Едностранна украса, релеф и допълнително гравюра. Представено схематично Разпятие. Размери: височина 4,2 см; отвесно рамо 3,3 см; водоравно рамо 2,5 см; дебелина 0,01 см.

10. **Пол. инв. № 51 б**, 1985 г.

Отлят от бронз. Единичен, запазен е малък фрагмент с халката за окачване. Към края отвесното рамо слабо се разширява. Едностранна украса., в релеф орнамент „клонка“ („рибя кост“).

Размери: височина (запазена част) 2,1 см; дебелина 0,2 см.

11. **Пол. инв. № 51 а**, 1985 г.

Отлят от бронз. Единичен. Запазена горната част от кръста с халката за окачване. Латински тип с право водоравно и слабо разширено към краищата отвесно рамо. Едностранна украса – гравирано стилизирано Разпятие.

Размери: височина 3,2 см; отвесно рамо (запазена част) 2,4 см; водоравно рамо; дебелина 0,1 см.

12. **Пол. инв. № 101**, 1986 г.

Отлят от бронз. Единичен. Прави рамене, запазени половината от водоравното и долната част от отвесното. Едностранна украса, релеф и гравюра. Схематично Разпятие.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 2,2 см; водоравно рамо 1,6 см; дебелина 0,2 см.

13. **Пол. инв. № 129 б**, 1987 г.

Отлят от бронз. Единичен, запазена халката за окачване, липсва долната част на отвесното рамо. Латински тип. Прави, слабо разширени в края рамене. Едностранна украса, релеф допълнен с гравюра. Схематично Разпятие. Върху гърдите на Спасителя Х-образен орнамент.

Размери: височина 2,7 см; отвесно рамо (запазена част) 1,9 см; водоравно рамо 2,5 см; дебелина 0,2 см

14. **Пол. инв. № 78**, 2009 г.

Отлят от бронз. Единичен. Латински тип. Запазен много малък фрагмент – част от дясната половина на водоравното рамо и средикръстието. Едностранна украса, във висок релеф – Богородица. Част от покритата с мафорий глава и надипленият дълъг ръкав на вдигнатата за моление ръка на Божията майка.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 1,8 см; водоравно рамо (запазена част) 1,5см; дебелина 0,2 см.

15. **Пол. инв. № 281**, 2005 г.

Отлят от бронз. Единичен. Латински тип. Запазени са дясната част от водоравното и долната от отвесното рамо. Едностранна украса, релеф допълнен с гравюра. Богородица или светец в поза Orans.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 2,2 см; водоравно рамо (запазена част) 1,6 см.

16. **Пол. инв. № 154**, 1987 г.

Отлят от бронз. Единичен. Запазен много малък фрагмент – долната част на отвесното рамо. Слабо разширено към края. Едностранна украса – релеф. Разпятие – Христос върху suppedaneum.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 1,9 см; дебелина 0,2 см.

17. **Пол. инв. № 13 в**, 1985 г.

Отлят от бронз. Двоен. Малък фрагмент от лицевата половина. Долната част от отвесното рамо с двете халки от шарнирното закопчаване. Украса – релеф и гравюра, лошо запазена. Долната част на дреха – колобиум, с плитко гравирани дипли.

Размери: височина (запазена част) 1,7 см; дебелина 0,2 см

18. **Пол. инв. № 132** а, 1987 г.

Фрагмент. Изработен от бронз, със следи от припояване върху опаката страна (за вторична употреба). Запазена е долната част на отвесното рамо, разширена към края. Едностранна украса – долната част от човешка фигура с дълга дреха – хитон.

Размери: височина (запазена част) 4,2 см; дебелина 0,2 см.

19. **Пол. инв. № 59**, 2006 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазени и двете половини, прикрепени с шарнир и халка за окачване в горния край. Латински тип прави рамене. Лицевите страни и на двете половини гладки без украса.

Размери: височина 4,8 см; отвесно рамо 2,8 см; водоравно рамо 2,2 см; дебелина 0,6 см.

20. **Пол. инв. № 35**, 2004 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен цял, затворен, силно обгорял. Двете половини закрепени плътно с шарнирно закопчаване, към тях халка за окачване. Латински тип, водоравното рамо е право, отвесното слабо се разширява към края. Двустранна украса, релеф, детайлите с гравюра. Върху лицевата страна Разпятие. Липсва титул, в двата ъгъла над главата на Божия син – слънце и луна. Върху опаката страна представена Богородица в поза Orans. Над главата на Божията майка триделна фигура (корона?).

Размери: височина 6,8 см; отвесно рамо 3,9 см; водоравно рамо 2, 9 см; дебелина 0,5 см.

21. **Пол. инв. № 102**, 1984 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен фрагмент от лицевата половина – водоравното и долната част на отвесното рамо. Латински тип с прави рамене. Релефно представено Разпятие.

Размери: запазена височина 4,4 см; отвесно рамо 4,3 см; водоравно рамо 3,6 см; дебелина 0,2 см

22. **Пол. инв. № 142**, 1987 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен фрагмент от лицевата половина, силно обгорял и деформиран. Следи от шарнирното закопчаване в долната част на отвесното рамо, в профила на кръста кръгло нитче (за закрепване към опаката половина). Представена релефно човешка фигура (Разпятие?).

Размери: височина 5,8 см; отвесно рамо (запазена част) 5,2 см; водоравно рамо 3,5 см; дебелина 0,7 см.

23. **Пол. инв. № 173**, 1987 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен много малък фрагмент от лицевата половина, с част от халката на шарнирното закопчаване. В релеф представен Исус Христос с леко наклонена на дясно глава, върху нея кръстат нимб.

Размери: височина (запазена част) 2,6 см; дебелина 0,4 см.

24. **Пол. инв. № 76**, 1986 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен фрагмент от лицевата половина на кръста. Латински тип. Право водоравно рамо, горната част на отвесното, слабо разширено към края. Украса – релеф, детайлите с гравюра. Представено Разпятие.

Размери: отвесно рамо (запазена част) 2,2 см; водоравно рамо 2,2 см; дебелина 0,4 см.

25. **Пол. инв. № 13 а**, 1985 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен фрагмент от опаката половина на кръста с двете халки на шарнирното закопчаване. Латински тип, кръстът с прави рамене. Украса – релеф, детайлите с гравюра. Представена е Богородица в поза Orans.

Размери: височина (запазена част) 2,6 см; отвесно рамо 2,1см; водоравно рамо(запазена част) 2,1 см; дебелина 0,2 см

26. **Пол. инв. № 41**, 2009 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазена опаката половина. Кръстът с две халки в долната част на отвесното рамо за шарнирното закопчаване. Латински тип, водоравното рамо право, отвесното слабо се разширява в краищата. Украса – релеф, детайлите с гравюра. Богородица в поза Orans.

Размери: височина 4,4 см; отвесно рамо 3,8 см; 2,3 см; дебелина 0,4 см.

27. **Пол. инв. № 89**, 1986 г.

Отлят от мед. Двоен. Запазен фрагмент от опаката половина. В горната част запазени изцяло двете халки на шарнирното закопчаване. Латински тип. Водоравното рамо

право, отвесното слабо се разширява към края. Украсата – релеф, детайлите с гравюра. Представена е Богородица в поза Orans. Над Божията майка триделна фигура (корона?). Под вдигнатата за моление ръка допоясна човешка фигура

(евангелист, християнски светец?).

Размери: височина (запазена част) 3,0 см; водоравно рамо (запазена част) 1,8 см; дебелина 0,2 см.

28. **Пол. инв. № 132 б**, 1987 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен много малък фрагмент. Част от слабо разширено в края водоравно рамо. Украса – релеф, детайлите с гравюра. Оформен е кръгъл медальон, в който бюст на човешка фигура – евангелист. В горния десен ъгъл на фрагмента, до медальона релефна буква „Л“

(Ев. Лука).

Размери: височина (запазена част) 1,7 см; водоравно рамо 2,0 см; дебелина 0,7 см.

29. **Пол. инв. № 124**, 1987 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен фрагмент от лицевата половина на кръста, в долната част с халката от шарнирното закопчаване. Латински тип с право водоравно и слабо разширено в краищата отвесно рамо. Украса – релеф, детайлите с гравюра. Представено е Разпятие. Исус Христос с къс набедреник – набрана перизома. Стъпалата обърнати в противоположни посоки, поставени върху suppedaneum. Под краката на Спасителя, в долната част на отвесното рамо, допоясно представена човешка фигура с покрита глава (Богородица?). Бюстове на човешки фигури и под дланите на Исус Христос.

Размери: височина (запазена част) 4,4 см; водоравно рамо 4,1 см; дебелина 0,5см.

30. **Пол. инв. № 13 б**, 1985 г.

Отлят от бронз. Двоен. Запазен много малък фрагмент от водоравното рамо (лицевата половина?). Слабо се разширява към края. Върху него гравирано Разпятие (?).

Размери: височина (запазена част) 1,6 см; водоравно рамо (запазено рамо) 1,7 см; дебелина 0,4 см

31. **Пол. инв. № 8,** 1985 г.

Двоен. Запазен много малък фрагмент от лицевата половина, с халката от шарнирното закопчаване. В долния край на кръста загатната украса – две точки.

Размери: запазена височина 2,7 см; дебелина 0,3 см.

БЕЛЕЖКИ

[1] Възможноста да ги публикувам ми бе предоставена от доц. д-р П. Георгиев, на когото изказвам своята благодарност.

[2] По тяхната консервация работи Диана Иванова – химик реставратор от АМ в Преслав, на която също изказвам благодарност за съдействието.

[3] В текста са използвани поредните номера на кръстовете от каталога.

[4] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове-енколпиони с езически и еретични елементи. – *ИИМКн*, 1992, т. IV, с. 317-обр. 3 б, с. 317-обр. 3 в.

[5] **Йотов, В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско.* С., 1998, Табл. XCVII-обр. 307-311.

[6] **Атанасов, Г., В. Йотов.** Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 6, 1989, табл. I-4;табл. III-4.

[7] **Въжарова, Ж.** Некрополът при с. Черниче –Крупник, Благоевградски окръг. – *ИБИД*, XXXVI, 1984, с. 2- обр. 6.

[8] **Хайрединова, Э. А.** Раннесредневековые кресты из Юго-Западного Крыма – *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, вып. XIII, 2007, Симферополь, с. 152, рис. 1 – 26, 32, 36.

[9] Пак там**,** с. 152-рис. 1, с.164-рис. 7.

[10] Пак там, с. 166- рис. 8-7.

[11] **Вълева, Ю.** Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. – *Археология*, 1981, 1-2, с. 73, обр. 2, 3.

[12] **Плетнева, С.** Стратигафические исследования Плиски (работы Советского отряда 1877-1980г) – *Плиска-Преслав*, 5, 1992, с. 42 – обр. 10-3.

[13] **Атанасов, Г.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско –*Добруджа*, 1991, 8, табл. II-19, табл. III -21, табл. VII-22.

[14] **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум- Дръстър.* Велико Търново, 2007, табл. LXXI-318, 319, 320, 323.

[15] **Тотев, Т., П. Георгиев.** Две църкви в Преслав. – *Плиска-Преслав,* I, 1979, с.25, обр. 12-3.

[16] **Господинов, Й.** Разкопки из долината Бял бряг в Преслав – *РП*, III, 1948, с. 75 –обр. 6-3.

[17] **Тотев, Т.** *Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX-Хв.* София, 1982, с.38, обр.33; **Господинов. Й.** Цит. съч., с. 75 –обр. 6-3.

[18] **Миятев, Кр.** Палестински кръстове в България. – *ГНМ за 1921г.*, 1922.

[19] **Станчев, Ст.** Материали от Дворцовия център в Плиска.- *ИАИ*, XXIII, 1960, с.28, кат. № 63, табл. 3 Б 2.

[20] **Тотев, Т.** Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 година. – *ИНМШ*, 1972, с. 48, обр. 7 б, г.

[21] **Дончева-Петкова, Л.** За някои типове кръстове-енколпиони от Добружда.- *Добруджа*, 1991, (8), табл. III- 1, 2.

[22] Пак там, с. 62.

[23] **Милчев. Ат, Ст. Ангелова.** Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето“ при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967–1969 г. – *ГСУ ФИФ*, LXIII, 1970, с.84, табл. XLII, 6-3.

[24] **Вълева, Ю.** Цит.съч, с. 82.

[25] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове-енколпиони във Варненския музей – *ИНМВ*, 1983, 19 (34), с.115.

[26] **Станчев, Ст.** Цит. съч. с. 62.

[27] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове-енколпиони във Варненския музей, с. 115, бел.27.

[28] Пак там, с. 115, бел.25.

[29] Пак там, с. 116.

[30] **Атанасов, Г., В. Йотов.** *Цит. съч.*, табл. II-9, IV-9, VII-17, VIII-17.

[31] **Дончева-Петкова, Л.** Средновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – *ИНМВ*, 1981, 27 (32), табл. III-7.

[32] **Атанасов, Г.** Цит. съч., табл. IV-38, 41, VII-41.

[33] **Дончева-Петкова, Л.** Кръстове-енколпиони от Плевенския музей – *Studia Archaeologica,* Suppl. III, 2002, Sofia. Сборник в чест на проф. Ат. Милчев, с. 255-обр. 2.

[34] **Миятев, Кр.,** Цит. съч. с. 84.

[35] **Atanassov, G**. Croix-enkolpions Proche-Orientales de la Region de sud (Bulgarie), p. 500, fig.5-1.

[36] **Атанасов, Г.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – *ИНМВ*, 28/43, 1992, с. 260-обр. 4-44, с. 261 – табл. I-44.

[37] **Хайрединова, Э.А.** Цит.съч., с.176.

[38] **Бонев, Ст.** Метални нагръдни кръстове от следстоличния Преславски некропол. – В: *Християнската култура в средновековна България.*, В. Търново, 2008, с. 410.

CROSSES FROM THE INNER TOWN OF PLISKA (10TH – 11TH CENTURY)

Gergana Ilieva

Abstract

The article performs monuments from the Inner town of Pliska. They are as a result of archaeological research for the period of 1983-1990 and 2004-2009 year. The monuments are Christian crosses. They are poured out from bronze and lead. The number of crosses is 31. The classification of them is connecting with their function, form and images on the surface. They are separated in two groups : 1. Crosses from one part; 2. Doubled crosses. The number of the crosses from first part is 18. The variety of ornaments and images on them makes 4 groups: 1.1. geometric and flora decoration; 1.2. Cross in cross; 1.3. Image of Crucifix of Christ: 1.4. Crosses with Virgin Mary or Christian Saints in position of invocation – Orans. Doubled crosses are separated in two parts: 2.1. Crosses with no decoration; 2.2. Crosses with religion repertoire – Crucifix of Christ on the obverse and Virgin Mary in position of invocation – Orans.

The new Christian monuments enrich the collection of crosses in Pliska. Big number of them shows dynamic religion life. The specifics of their types and parallels from other different medieval places put the crosses between 10th and 11th century.

номер в катало-га	пол. инв.№ годи – на	фотоснимка	графична рисунка
1	**№ 56** 2006 г.		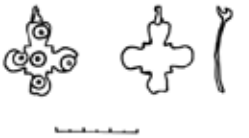
2	**№ 128** 1987 г.		
3	**№ 167** 1987 г.		
4	**№ 129 а** 1987 г.		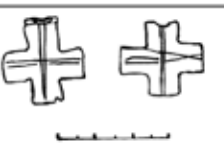
5	**№ 226** 2005 г.		
6	**№ 160** 1987 г.		
7	**№ 11** 2006 г.		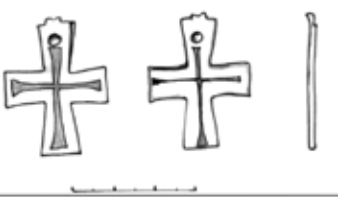
8	**№ 77** 2005 г.		
9	**№ 38 а** 1985 г.		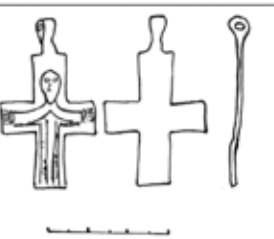
10	**№ 51 б** 1985 г.		

11	**№ 51а 1985 г.**		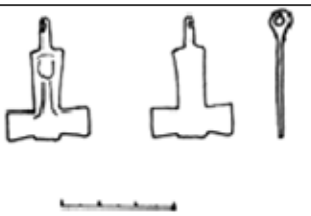
12	**№ 101** 1986 г		
13	**№ 129 б** 1987 г.		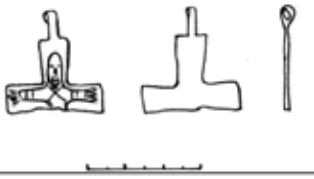
14	**№ 78** 2009 г.		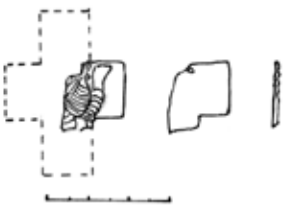
15	**№ 281** 2005 г.		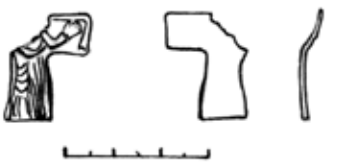
16	**№ 154** от 1987 г.		
17	**№ 13 в** 1985 г.		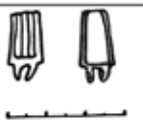
18	**№ 132 а** 1987 г.		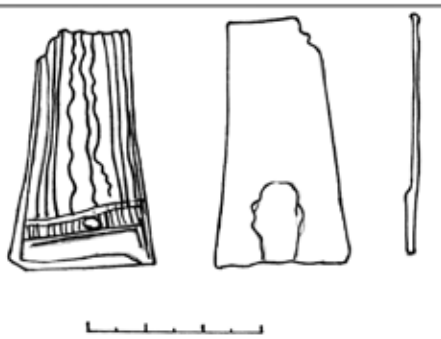

19	**№ 59** 2006 г.		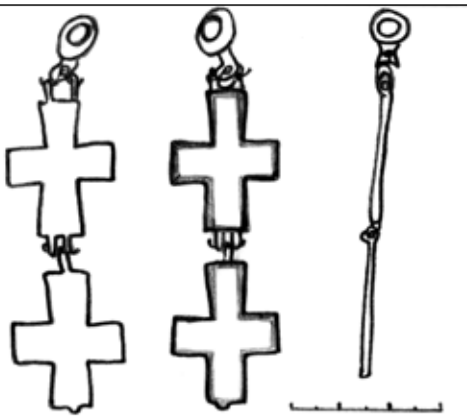
20	**№ 35** 2004 г.		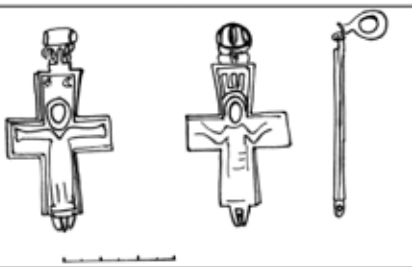
21	**№ 102** 1984 г.		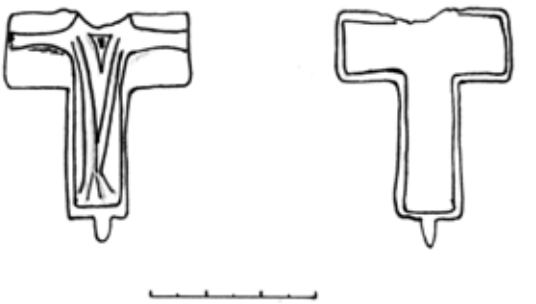
22	**№ 142** 1987 г.		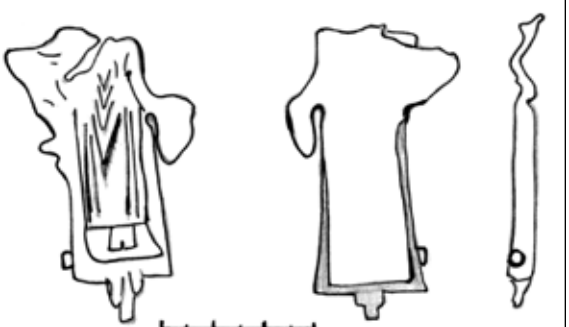
23	**№ 173** 1987 г.		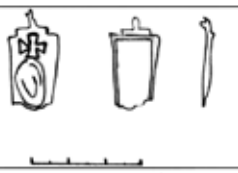
24	**№ 76** 1986 г.		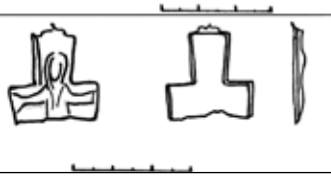

25	**№ 13 а** 1985 г.		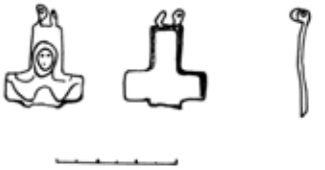
26	**№ 41** 2009 г.		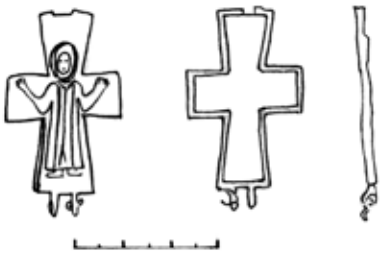
27	**№ 89** 1986 г.		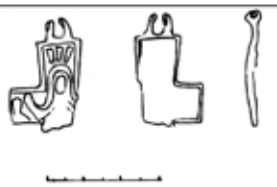
28	**№ 132 б** 1987 г.		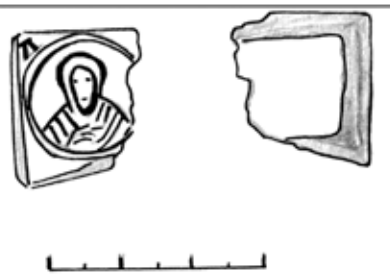
29	**№ 124** 1987 г.		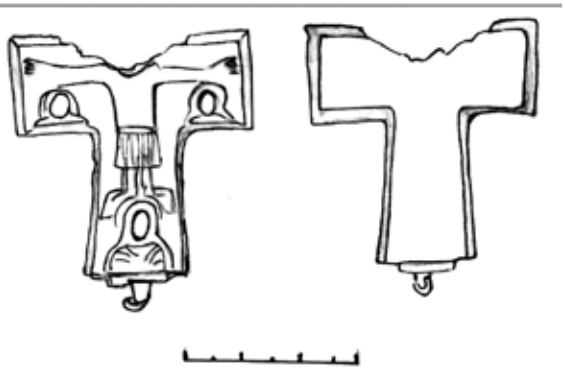
30	**№ 13 б** 1985 г.		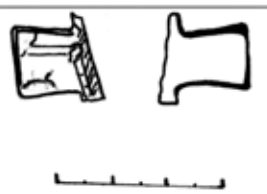
31	**№ 8** 1985 г.		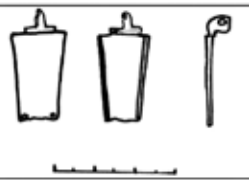

ТИПОЛОГИЯ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ЦИЛИНДРИЧНИТЕ МАСЛОБОЙКИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Константин Константинов

Сред керамичния материал от селищата и некрополите в Средновековна България присъства и една рядко срещана група съдове. Те имат издължено тяло и удебелено дъно, което ги отличава от останалата грънчарска продукция. Датират се предимно в хронологическите граници на XI–XII в., макар че се срещат и в по-ранни културни пластове. По предназначение и функция тези съдове се доближават до споменатите в етнографските сведения от XIX в. дървени качета. Независимо от различните наименования, които имат в отделните райони на България в наши дни (буталка, бучка, джурило, мътилка, чутура), те изпълняват една и съща битова функция – да служат за получаване на масло от мляко. Самият процес включва енергични движения на дървеното бутало (борило) и затова се нарича „биене на масло“. Вследствие на това производство маслото се отделя отгоре на съда и се изгребва. Според етнографските сведения, млякото, което е преминало през такава обработка, е с намалена масленост и се нарича „бито мляко“[1]. За съществуването на подобни съдове се споменава още в сведенията на чуждите пътешественици, преминали през нашите земи в периода на Възраждането. Джорджина Макензи и Аделина Ърби споменават, че в един хан при с. Врановци, днешна Македония има специален тъмен и прохладен ъгъл, отделен за извършването на този процес[2]. Според пътеписите на Жорж М. Танкоан и д-р Салватори тези съдове са сред задължителната покъщнина в домовете на малоазийските българи в началото на XIX в.[3]

На този етап глинените маслобойки от периода на средновековието са слабо проучени както в българската, така и в чуждестранната научна литература. Те присъстват единствено при публикуването на материали от археологически разкопки, като често се определят неправилно като амфори или ведра. Принос при изследването на този тип керамични съдове имат Я. Димитров и Д. Йосифов, които обособяват две групи маслобойки – с една хоризонтална дръжка и страничен отвор и с високо цилиндрично тяло[4]. Акцентът в техния труд пада върху характерните особености и културно-историческия ареал на разпространение на първия тип, докато вторият остава на заден план. Всичко това налага по-задълбоченото изследване на известните от различни райони високи цилиндрични маслобойки с цел определяне на отделните типове и тяхното хронологическо и териториално разпространение.

Прегледът на външните конструктивни белези на подобен вид съдове показва, че въз основа на броя и разположението на дръжките им те могат условно да се обособят в три групи: маслобойки с две елипсовидни дръжки в горната част на тялото; маслобойки с една вертикална дръжка под устието и маслобойки с две симетрични дръжки в средата на тялото.

Първата група съдове са сравнително най-разпространени сред керамичната продукция на Средновековна България. Подобен изцяло възстановен керамичен съд се съхранява във фонда на Археологическия музей в Плиска – НИАР–Пл. № 3702 (обр. 1).

Открит е при редовни археологически проучвания на обект № 41 в северозападната част на Външния град[5]. Според разкопвача му Стоян Витлянов е „служел за избиване на масло от мляко“[6]. Съдът е изработен от червено-кафява глина, без примеси. Има издължена цилиндрична форма с височина 0,60 м, с две елипсовидни дръжки в горната част, на 0,02 м от устието. Височината на дръжките е 0,10 м, а ширината им – 0,03 м. Керамичният съд има гладко оформен устиен ръб с диаметър 0,16 м. Дъното с диаметър 0,18 м най-вероятно е било прикрепено към работната повърхност на грънчарския кръг чрез подсипка от пясък. Не личат следи от срязване на глината след формоването. В долната част се забелязва слабо опушване. Стените са оформени чрез странично отнемане и доработване. Личат следи от украса от плитко врязани несиметрични линии, получени при оглаждане с дъсчица. Датировката на съда, според културния пласт, в който е открит, е X – първата половина на XI в.

Керамичен съд с подобни конструктивни белези е намерен и при разкопките на славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско[7] (обр. 2). Правен е на грънчарско колело от керемиденочервена глина и според Живка Вължарова спада към втория тип керамика, намерена на проучвания обект[8]. Тялото на съда е леко издуто в средата, липсва орнамент. И двете дръжки са отчупени и са останали само следи от тях. За разлика от плисковския екземпляр устието на този съд е непрофилирано и е с диаметър 0,085 м. Значително по-малки са и размерите му – височина 0,36 м, което най-вероятно се дължи на използването му за битовите нужди на членовете на едно семейство. Що се отнася до датировката на разгледания керамичен образец, ако се съди по данните от публикуването му, той най-общо принадлежи към хронологическите граници на IX в.

Към тази група цилиндрични маслобойки принадлежи и един съд от крепостта Витолище в Южна Македония (обр. 3). Представен е само като изображение при анотацията на крепостта, без подробно описание в текста на вида и състава на глината[9]. Керамичният съд е с височина 0,47 м. Тялото му е право, цилиндрично, завършващо в долния край с леко издадено навън плътно столче с дебелина 0,011 м. Диаметърът на дъното му е 0,157 м. На три места по стените на съда е нанесена врязана украса от прави концентрични линии. Устието е силно профилирано с добре издаден навън устиен ръб. На 0,014 м от него са разположени две вертикални елипсовидни дръжки. В посочената публикация не се дава информация за датировката на съда. В тази връзка е важно да се отбележи, че самата крепост е обитавана в твърде ранен етап – от II до началото на VII в., като едва по-късно – X–XII в. наблизо съществува некропол.

Подобен на тази група цилиндрични маслобойки съд се среща и при разкопките на средновековния Херсонес (обр. 4). Открит в слой от пожарище от XIV в., въпросният керамичен екземпляр е определен от А. Романчук като амфора от по-особен тип, клас 54[10]. В текста на публикацията не са представени технологичните и декоративните особености на съда. Все пак може да се определи, че маслобойката най-вероятно е висока около 0,83 м, което я превръща в един от най-големите образци от този тип. Отличава се с високо и стройно тяло, което постепенно се разширява от устието към дъното. На около 0,10 м под добре оформения устиен ръб, към стените са прикрепени две издължени дръжки с елипсовидно сечение. От изображението е видно, че съдът от Херсонес е бил украсен с няколко концентрични пояса от врязани вълнообразни линии. Дебелината на дъното му (около 0,03 м) е двойно по-голяма от тази на стените му, което се явява допълнително доказателство за използването му при получаването на масло в битови условия.

Втората група цилиндрични маслобойки имат само по една вертикална дръжка под устието. Подобен екземпляр е познат от разкопките на укрепеното селище Гъмзиград –

Феликс Ромулиана в Източна Сърбия (обр. 5). Представените данни за конструктивните белези на съда са твърде малко, което затруднява точното му определяне. Споменава се, че е изработен на ръчно грънчарско колело и спада към керамиката от слой D-E, без да се посочват данни за предназначението и датировката му[11]. Височината на съда е 0,324 м, което го причислява към сравнително малките съдове за биене на масло от този период.

Висок цилиндричен съд от този тип е публикуван и сред керамичния материал от крепостта Диногеция в днешна Румъния[12] (обр. 6). Определен от изследователката му като ведро или кофа. Има къса шийка с полегато извит навън устиен ръб. Към устието е прикрепена една вертикална дръжка, която се издава малко над него. По стените на съда липсва украса. Датировката му е в хронологическите граници на втората половина на X–XI в.

Значително по-усъвършенствана като изработка и украса е една маслобойка от крепостта при Саркел[13] (обр. 7). Височината ѝ е 0,53 м, с врязани върху стените прави успоредни линии, разположени по две при устието, непосредствено под дръжката и в долната част. Устието на съда е профилирано, като непосредствено под него е прикрепена дръжка с елипсовидно сечение. Според изследователката му Св. Плетнева е изработен от „амфорно“ тесто[14]. Подобни външни белези несъмнено причисляват тази маслобойка към керамичните образци на салтово-маяцката култура, отнасящи се към IX в.

Третият тип цилиндрични маслобойки е най-слабо разпространен. Засега е известен само един екземпляр от този вид (обр. 8), определен от Й. Чангова като амфороподобен съд[15]. Основание за обособяването му в отделна група е разположението на дръжките. Те са две на брой и са симетрично прикрепени в средата на тялото. Мястото им е допълнително маркирано с два пояса врязани концентрични линии по стените на съда[16]. Височината на керамичния екземпляр е 0,345 м. Изработен е от червено-кафява глина на крачно грънчарско колело. Има плоско дъно и цилиндрично тяло, завършващо в горния край със силно извит навън устиен ръб. Датировката на маслобойката от Пернишката крепост е в хронологическите граници на XI-XII в., което я прави един от най-късните образци с подобно предназначение.

На този етап неопределен като тип остава един съд за биене на масло от ранносредновековното селище Орменикут в Югоизточна Унгария[17] (обр. 9). От достигналият до нас фрагмент личи, че съдът е с високо цилиндрично тяло без следи от дръжки. Има добре оформен, леко извит навън устиен ръб. Изработен е от недобре пречистена жълто-червена глина. В горната половина на тялото му се забелязват следи от врязана украса. Датировката на съда е в широките хронологически рамки от края на IX – началото на XI в.

Така представената типология се основава единствено на външните белези в изработката на подобни глинени маслобойки. Преобладават екземплярите с две дръжки, разположени непосредствено под устието, което, освен декоративен, има и утилитарен характер. Може да се предположи, че тази външна особеност е свързана с необходимостта от здраво придържане на съда по време на самия производствен процес при избиването на маслото. На този етап не могат да се определят със сигурност тенденциите в производството и разпространението на високите цилиндрични маслобойки в периода на средновековието. Видно е, че широкият им ареал почти напълно съвпада с територииите на салтово-маяцката култура, като на изток достига до земите на Централна и Източна Фергана[18]. Спмред СветланР Плетньова тези съдове са „много характерни за българските поселения и доживяват до XIII в□“[19] Според Е. М. Пещерева те същбствуват оъ XI–XII в. ао нари дни, като формата им е заимствана от дървените Іилиндрични маслобойки, използвани в бита на номадското тюрско население[20]. Най-вероятно промените във фор-

мата и разположението на дръжките не са обвързани с точно определен хронологически период, а са по-скоро в резултат на регионалните особености и керамичните традиции на отделните народи.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Маслобойка от обект 41 в Плиска (по К. Константинов)
Обр. 2. Маслобойка от с. Попина, Силистренско (снимка по Ж. Въжарова)
Обр. 3. Маслобойка от Витолище, Южна Македония (по I. Miculcik)
Обр. 4. Маслобойка от Херсонес (по А. Романчук)
Обр. 5. Маслобойка от Гъмзиград, Източна Сърбия (снимка по C. Jankovic)
Обр. 6. Маслобойка от Диногеция, Румъния (снимка по M. Comsa)
Обр. 7. Маслобойка от Саркел (по С. Плетнева)
Обр. 8. Маслобойка от Пернишката крепост (снимка по Й. Чангова)
Обр. 9. Фрагмент от маслобойка от Орменикут, Югоизточна Унгария (снимка по H. Herold)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вакарелски, Хр.** *Етнография на България*. София, 1977, 315-316.

[2] **Макензи, Дж. М., А. П. Ърби.** *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*. София, 1983, с. 111.

[3] **Шишманов, Д.** *Необикновената история на малоазийските българи*. София, 2001, с. 121.

[4] **Димитров, Я., Д. Йосифов.** За един елемент от бита на Изтока и неговото „пътуване“ до ранносредновековна България. – В: *Пътуванията в средновековна България*. София, 2009, с. 362.

[5] Керамичният съд е от непубликувани разкопки на Ст. Витлянов, на когото изказвам благодарност за предоставената информация.

[6] **Витлянов, Ст.** Новооткрит стопански комплекс в Плиска. (Предварително съобщение). – В: *Известия на Националния исторически музей*, 11, 2000, с. 288.

[7] **Въжарова, Ж.** *Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско*. София, 1956, с. 22, обр. 12-в.

[8] Пак там, с. 47.

[9] **Mikulčić, I.** Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. – In: *Münchner Beiträge zur Vo r- und Frühgeschichte*, 54, München, 2002, p. 366, Abb. 268.

[10] **Романчук, А. И.** *Очерки истории и археологии византийского Херсона*. Екатеринбург, 2000, 183-184, рис. 88/4.

[11] **Срејовић, Д., Ђ. Јанковић, А. Лаловић, В. Јовић.** *Гамзиград. Касноантички царски дворац*. Београд, 1983, p. 132, Abb. 165.

[12] **Comsa, M**. Ceramica locala. – In: *Dinogetia*, I, Bucuresti, 1967, p. 142, fig. 79/5.

[13] **Плетнева, С. А.** *От кочевий к городам (Салтово-Маяцкая культура)*. Москва, 1967, с. 120, рис. 30/6.

[14] Пак там, с. 122.

[15] **Чангова, Й.** *Перник*, т. III, Крепостта Перник VIII-XIV в. София, 1992, с. 87, обр. 75. Подобен съд, погрешно определен като амфора виж. в: **Чангова, Й.** Средновековни амфори в България. – *ИАИ*, XXII, 1959, с. 259, рис. 15.

[16] **Чангова, Й.** *Перник*…, с. 87.

[17] **Herold, H.** Die frühmittelalterliche Siedlung von Örmenykut 54. – In: *Varia Archaeologica Hungarica. Budapest*, 2004, p. 44, taf. 78/6.

[18] **Брыкина, Г. А.** *Карабулак*. Москва, 1974, с. 66.

[19] **Плетнева, С. А.** *От кочевий*…., с. 122.

[20] **Пещерева, Е. М.** *Гончарное производство Средней Азии.* Москва -Ленинград, 1959, с. 303.

TYPOLOGY AND SPREADING AREA OF THE CYLINDRICAL BUTTER CHURNS IN MEDIEVAL BULGARIA

Konstantin Konstantinov

Abstract

The article studies a type of ceramic objects that have comparatively rarely provoked any scientific interest. They have high cylindrical body and they were used for churning out butter, using wood paddle. They have been excavated on the territory of a Saltovo-Maitsk settlement from the end of IX century. It has been observed a few peculiarities in the shape of the butter churns, which have no repercussion on their daily usage. It can be distinguished 3 types of high cylindrical butter churns according to the number and position of the handles: with two symmetrically-placed handles at the top end of the body; with one handle close to the mouth, and with two handles in the middle of the body. At this stage of research, the chronology of these types of objects can not be certainly defined. The different versions are probably a result of regional features and ceramic traditions of the nations.

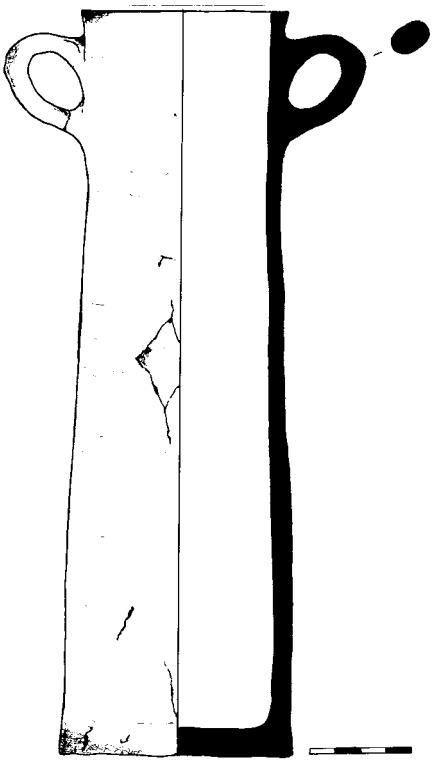

Обр. 1. Маслобойка от обект 41 в Плиска (по К. Константинов)

Обр. 2. Маслобойка от с. Попина, Силистренско (снимка по Ж. Въжарова)

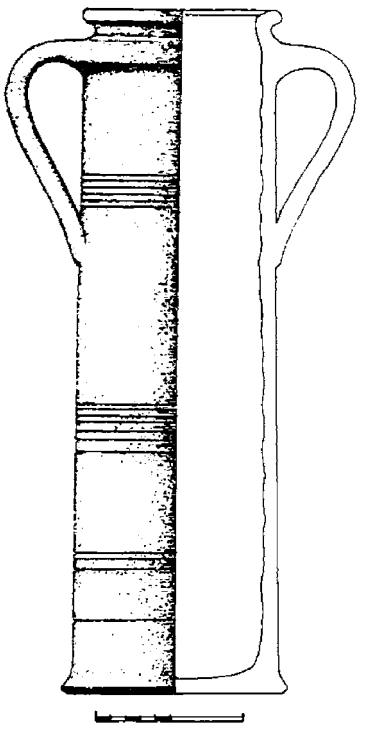

Обр. 3. Маслобойка от Витолище, Южна Македония (по I. Miculcik)

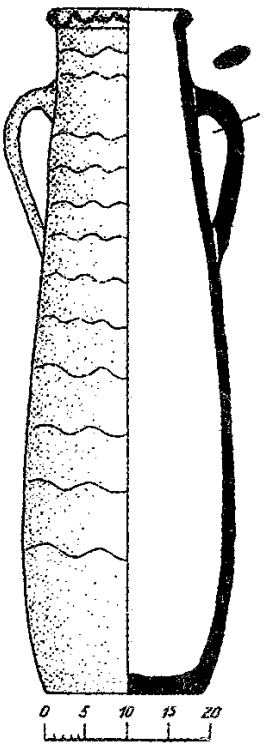

Обр. 4. Маслобойка от Херсонес (по А. Романчук)

Обр. 5. Маслобойка от Гъмзиград, Източна Сърбия (снимка по С. Jankovic)

Обр. 6. Маслобойка от Диногеция, Румъния (снимка по M. Comsa)

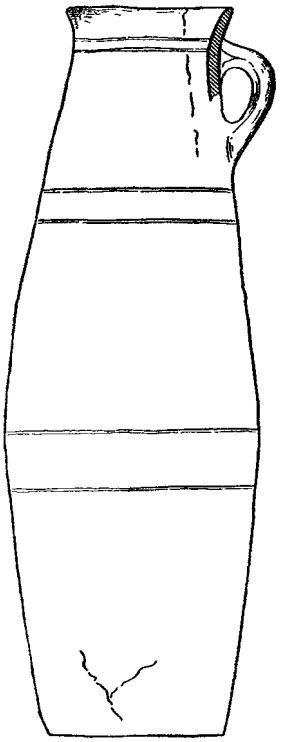

Обр. 7. Маслобойка от Саркел (по С. Плетнева)

Обр. 8. Маслобойка от Пернишката крепост (снимка по Й. Чангова)

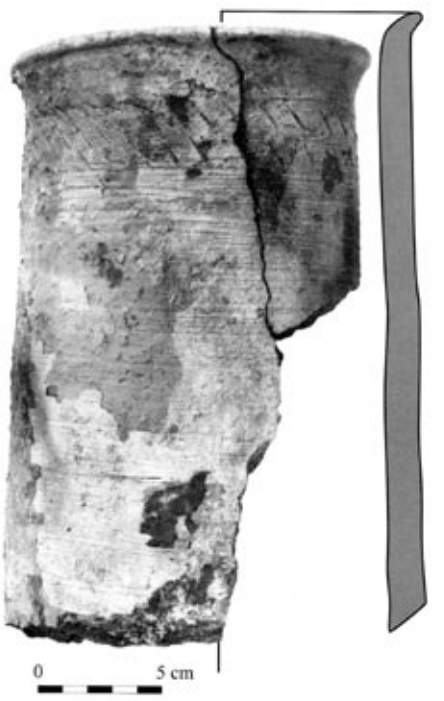

Обр. 9. Фрагмент от маслобойка от Орменикут, Югоизточна Унгария (снимка по H. Herold)

ЗА ЕДНА БРОНЗОВА УКРАСА ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

Предмет на настоящото съобщение е една бронзова украса във вид на медальон с релефен лицев образ, произхождаща от военноадминистративната сграда разположена покрай вътрешното лице на Южната крепостна стена на Вътрешния град на Велики Преслав. На находката са попаднали работници от НИПК, които през 2002 г. са извършвали консервационни работи по сградата[1]. Тогава не можах да я включа в подготвяната монография посветена на проучванията в тази част на Вътрешния град на Велики Преслав[2], тъй като ръкописът вече беше в издателството. Желанието ми с настоящото съобщение е да включа в научно обръщение тази твърде любопитна и интересна в много отношения находка.

Медальонът (пол. инв. № 29883) е открит в близост до северното лице на помещение № 2 от източния корпус на верижната сграда (обр. 1). По форма представлява кръстовидно (спатиевидно) тяло, излято от бронз, с допълнителна, на места внимателна обработка. Независимо от примитивния начин на отливане, в образа е постигната убедителна дълбочина и триизмерност.

В горната част медальонът завършва с монолитен, отлят заедно с тялото тесен издатък с кръгъл отвор за шарнирно окачване и носене. Достигнал е до нас в сравнително добре запазен вид с размери 0.03 х 0.03 м. Трите спатиевидни рамена са покрити с врязан орнамент тип „птиче око“, мотив широко разпространен в изобразителния репертоар на старобългарското изкуство[3].

Върху лицевата страна е представен в релеф, схематично човешко лице, показано във фас. Неговите черти са решени просто, със средствата на линията и релефа, с което добре се загатва характерът и обемът на представеното изображение. Представеното изображение е с очертано ниско чело, прав и къс нос, добре моделирани очи, посредством декоративния мотив „птиче око“. Устата и брадата са представени с четири врязани успоредни линии. Подчертаният овал на лицето подсказва за желанието на гравьора да се представи отделянето на главата от тялото. Всъщност с това човешко изображение, нашата находка с основание може да се причисли към групата на лицевите образи с изображения на мъжки глави, на които Р. Рашев посвети специално изследване[4].

Обратната страна на медальона е със същите очертания на профилната линия, с негативна вдлъбнатина на релефния лицев образ, която се е затваряла с плоска пластина посредством занитване. В образувалата се сферична кухина между основното тяло и допълнителната затваряща пластина на гърба, се е намирало метално топче, което позволява при люлеене, медальона мелодично да звъни.

Украсата върху медальона има не само декоративно, но и дълбоко смислово значение. Независимо от обстоятелството, че у нас засега преки аналогии на тази находка не са известни, трябва да отбележим, че в стилово отношение тя не стои изолирана от паметниците на старобългарското изкуство. Сред последните значително място заемат разнообразните зооморфни и антропоморфни образи, които определено се свързват с неизживените тотемистични представи и вярвания на старите българи. На подобни паметници обръща внимание Никола Мавродинов, според когото те са олицетворение на митичния прадед „получовек-полуживотно“[5]. През последните години бяха обнародвани

много подобни находки във вид на метални пандантиви, украсени с геометрични, растителни, зооморфни или антропоморфни мотиви, които са пряко свързани с езическите култове и най-често се тълкуват от изследвачите като предмети с апотропеичен характер. Бяха направени сполучливи опити да се определи смисловото значение на изобразените върху тях реални или символични изображения. Нашата находка без съмнение представлява част от тези предмети, принадлежаща към групата на т.н. „шумящи“ или „звънтящи украси“, които определено носят апотропейна характеристика. Не случайно в полисемантичната структура на звука, наред с неговите физически, социални, комуникативни, митологични и магически представи, древното мислене му отрежда и ролята на пазители, защитници и гонители на злото и вредните магически въздействия. С тези си качества звукът като апотропейна сила се явява на едно от първите места сред голямото вариативно разнообразие на традиционната защитна система навсякъде по света, при всички народи и племена[6]. При това положение с основание може да допуснем, че в образа на преславския медальон най-вероятно е вложена идеята за неговата апотропеичност.

Разглеждайки схематичното изображение върху медальона би могло да се допусне, че в действителност там не е изобразена човешка глава, а маска, най-вероятно на шаман, която се явява основен елемент в ритуалното облекло на шамана. Както е известно шаманската маска намира широко приложение и по различен начин се претворява в изкуството, тъй като се смята, че тя е мястото, където се вселява духът, покровител на шамана[7]. Възможно е тя да замества шаманската фигура, както това става с редица други шамански атрибути, представени върху различни паметници[8]. Не случайно някои изследователи с основание приемат, че паметници с изображения на маски принадлежат към шаманските предмети, т.е. те са шамански тип амулети[9]. Веднага трябва да отбележим, че шаманският култ не е изключение за ранносредновековната ни култура. Заедно с множество други култове – анимистични, тотемистични, соларни и други, той е широко разпространен в българската държава още през първите векове от нейното създаване[10].

Особено близки във функционално отношение са аналогиите, които нашата находка има със сребърния позлатен медальон от Велики Преслав[11], открит в близост до нея. Тогава изказах предположението, че те най-вероятно принадлежат към украсата на конската сбруя. Не е изключено обаче някои от тях да са използвани и за украса на дрехи или да са носени на врата като апотропеи. Традицията да се използват като украшения в костюма на конника-войн или да се носят в качество на амулети, води своето начало от Средна Азия, където през VI–VIII в. е широко разпространена сред знатните от согдийски и тюрски произход.

Тук е важно да отбележим за близките връзки, които съществуват между нашата находка с подобни паметници на редица номадските народи в широк географски ареал. Особено близки са аналогиите с подобни находки от Сибир, датирани от IX–X в., които с право се отнасят от изследвачите към културата на древнохакаската държава. Подобни украшения се откриват не само на територията на Хаско-Минусинската котловина (басеина на Средния Енисей), но под влияние на културата на древните хакаси те намират разпространение и в Алтай[12].

Освен в Сибир, тези украси са били широко разпространени и в Европейската част на Русия. Подобни или близки във функционално отношение находки от X в. са открити при археологическото проучване на некропола в Гнездово[13], Новгород[14], Черников[15], Табаевка[16], Николское[17] и други древноруски центрове на художественото металообработване.

Днес е трудно със сигурност да се каже към коя художествена традиция принадлежат тези интересни находки, тъй като в тях са смесени различни стилови елементи. Спо-

ред мнението на някои изследователи, произходът на тези медальони е източноазиатски или по думите на Т. Арне, сибиро-китайски[18]. Ако приемем, че сибирските са местни изделия, то тяхното проникване от Южен Сибир в Южна Русия и Европа ще да е станало по времето на най-голямата политическа активност на хакасите през IX–X в. Особена група съставляват североруските изделия, които се различават от Сибирските по размери, трактовка на образите и по форма. Възможно е двете групи сибирско-южнорусийските и североруско-скандинавските да имат общ произход. Всички те се отнасят в хронологическите граници на IX–X в.Към това време принадлежи и нашата находка. От съществено значение за тази дата е както пластът, в който е открита находката, строителното ниво на помещение № 2, така и откритият заедно с медальона многоброен битов материал, който най-общо принадлежи към старобългарската епоха от IX–X век.

От казаното дотук става ясно, че тези бронзови украси във вид на медальони не са известни сред паметниците на славянската култура. Безспорно етническата им принадлежност трябва да се свърже с тюрските номадски народи, които се запазват за дълго в културата на Средновековната българска държава. Чрез т.н. „степен мост“ и Византия източните образци най-вероятно са възприети от различни народи на Евразия. Механизмът на това взаимодействие е продължителен и сложен. В резултат на това различни елементи на художествената култура на Близкия Изток, Иран, Средна Азия и Китай достигат в Европа в силно трансформиран вид. Обикновено елементите на тази култура се предават чрез посредничеството на степните номадски народи или чрез самите пътуващи майстори, които в хода на миграциите из степите на Евразия, встъпват в непосредствен контакт с различни народи. При всяко отдалечаване от родината си, тези произведения на изкуството претърпяват своеобразна интерпретация, за да достигнат до нас като далечен отглас на своите езически прототипове[19].

В заключение на тези кратки бележки за медальона с човешко изображение от Велики Преслав, трябва да отбележим, че той, както и останалите находки с подобни изображения открити у нас, имат изобразителни и смислови аналогии в териториите, където са преминали най-ранните българи от Централна Азия и Сибир. Затова той с основание трябва да бъде причислен към паметниците на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите и отнесен по време към средата на IX в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Бронзова украса от Велики Преслав – медальон с лицев образ (лице и опако)

БЕЛЕЖКИ

[1] Информацията за тази находка и всички обстоятелства на нейното намиране дължа на Христо Кюркчиев, тогавашен технически ръководител на групата за консервация към НИПК. Когато пристъпих към публикуването на находката, нейният откривател не беше вече между живите и за всички подробности около нейното намиране трябваше да се задоволя с първоначалната информация, която притежавах от него.

[2] **Витлянов, Ст**. *Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век*. С., 2004.

[3] **Тотев, Т**. За обработката на кост в Средновековна България. – *Археология*, 1963, кн. 3, 83–97; **Бонев, Ст**. *Обработката на кост и производството на костени изделия в Средновековна България (VIII–X в.)*. – Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1983.

[4] **Рашев, Р.** За езическия лицев образ (по повод някои колании украси). – В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. С., 1984, с. 129–135.

[5] **Mavrodinov, N**. *Le trézor protobulgare de Nagyszentmiklós*. Budapest, 1943, 106-109; *Старобългарското изкуство*. С., 1959, с. 129.

[6] **Гоев, А**. Звънчето-амулет. – В: *Камбаната: бит, обред, мит*. *(Годишник на Етнографския музей – Пловдив*. 1999, т. 4, с. 30).

[7] За ролята на шаманската маската срв. **А. П. Окладников.** *Лики древнего Амура*. Новосибирск, 1968, 133–136; **Чиндина, Л. А**. Древние личини из Всюгана. – *СА*, 1971, 4, 233–235; **Теплоухов, А. Ф**. О древнем шаманском изображении из бронзы, бытовавшем на Конде среди вогул и остяков. – *СА*, XI, 1947, с. 239 и сл.

[8] **Овчаров, Д**. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. – В: *Българско средновековие. В чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев*. С., 1980, с. 294 и сл.; За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. – В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. С., 1984, с.137.

[9] **Рашев, Р**. Прабългарски култов паметник от Мадара. – *Археология*, XV, 1973, кн. 2, с. 29–38.

[10] Срв. **Витлянов, Ст**. Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 2. С., 1991, с. 232–238 и пос. там лит.

[11] **Витлянов, Ст**. Интересна творба на старобългарската торевтика. – В: *Сборник в чест на акад. Д. Ангелов*. София, 1994, с. 209–214.; За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1989, с. 400–411; Митологични аспекти на една „звънтяща украса“ от Велики Преслав. – В: *Камбаната: бит,обред, мит*. *– Годишник на Етнографския музей Пловдив*, 1999, № 4, 18–22. **Witlyanov, St**. Ein vergoldetes silbermedaillon aus Preslaw. – In: *Acta Archaelogica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42, 1990, Akademia Kiado, Budapest, 195–204.

[12] **Евтюхова, Л. А**. *Археологические памятники Енисейских кыргызов (хакасов)*. Абакан, 1948, рис. 142, 143; **Левашева, В. П.** *Из далекого прошлого южной части Красноярского края*. Красноярск, 1939, табл. XVI, рис 12, 13, 25; *Древности Минусинскаго музея*. Памятники металлических епохь. Атлась. Составиль Д. Клеменць. Томскь, 1886, табл. XI, рис. 2, 10; **Теплоухов, С. А**. Опыт классификации древних металических культур Минусинсого края. Кратко изложение. – *Этнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по етнографии*. Т. 4, вып. 2, Л., 1929, табл. II, с. 58, 55; **Киселев, С. В**. *Древнея история Южной Сибири*. М., 1951, табл. $LXIII_{2, 3;}$ **Савинов, Д. Г**. *Народы Южной Сибири в древнетюрскою епоху*. Л., 1984, табл. $VI_{7, 8,}$ табл. $VII_{21, 22}$

[13] **Спицын, А. А**. Отчеть с раскопкахь, произведенных вь 1905 г. И. С. Абрамовымь вь Смоленской губ. – В: *Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества*. СПб, 1906, т. 8, вып. 1, с. 204, рис 19.

[14] **Седова, М. В**. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – *МИА*, № 65, 1959, рис. 2, 15.

[15] **Орлов, Р. С**. Среднеднепровская традиция художественой металлообработки в X-XI вв. – В: *Культура и искусство средневекового города*. М., 1984, с. 33 и цит. там лит.

[16] Пак там, с. 33 и цит. там лит.

[17] **Komantseva, A. S**. Les sepultures nomads tardives du cimetiere de Novonikolskoe. – In: *Studia archeologica, VI*, Budapest, 1997, 309 – 358.

[18] **Salmony, A**. Eine chinesische Schmuckform und ihre Vereitung in Eurasien. – *ESA*, t. IX, Helsinki, 1934, 329; **Arne, T. J**. *La Suede et l' orient. Uppsala*, 1914, 44, 152-153.

[19] **Даркевич, В. П**. *Художественый металл Востока VIII-XIII вв*. М., 1976, с. 167.

ON A BRONZE DECORATION ARTISTIC WORK FROM VELIKI PRESLAV

Stoyan Vitlyanov

Abstract

The subject of the present survey is a bronze decoration artistic work in the form of a medallion with relief face image found out in a military-administrative building located by the outer front of the Southern fortress wall of the Internal town of Veliki Preslav.

The medallion decoration is not only of artistic but also of moral and spiritual meaning. Regardless of the fact that there are not immediate analogies of that finding on the territory of the country, we have to mention here that stylistically it is not isolated from the other monuments of the old-Bulgarian artistic works. In the recent years a great number of findings were made public in the form of metal pandantives, decorated with geometrical, vegetable, zoomorphic and anthropomorphic motives which are directly connected with the pagan cults and most frequently are viewed by the researchers as objects of apotrophic character.

As a result of the numerous analogies the author comes to the conclusion that this bronze decoration was most probably worn as a necklace being at the same time an apotrophy.

This finding from Veliki Preslav most probably belonged to the monuments of the religious-mythological complex of the Proto-Bulgarians and dated back to the middle of the IX century.

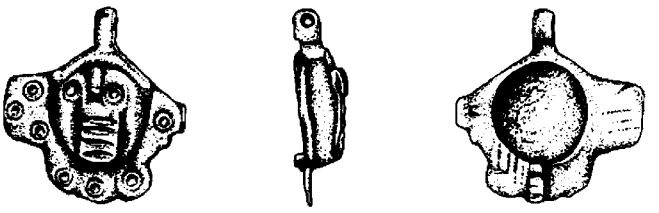

Обр. 1. Бронзова украса от Велики Преслав – медальон с лицев образ (лице и опако)

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА НА КОСТЕНИ ПРЕДМЕТИ ОТ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН

Тихомир Тихов

През 2007 г. чрез откупуване във фонда на отдел „Средновековна археология“ на РИМ – Шумен постъпи, наред с други паметници, и колективна находка на костени предмети (Обр. 1–2). Според приносителя им тя произхожда от околностите на Плиска, но за съжаление няма точни стратиграфски данни за местонамирането ѝ. Находката се състои от пет предмета, четири са костени закопчалки за букаи (едната от които е фрагмент с врязана кирилската буква „ⱄ“), петият костен предмет е предпазител за стрели. Тези паметници на косторезното изкуство не са често срещани в периода на Първото българско царство и заслужават специално внимание, предвид и характера си на колективна находка[1].

В нашата специализирана научна литература първите четири костени предмета са известни като костени токи, закопчалки, скрепителни елементи, обтегачи или стяжки за букаи, а в руската литература и етнография са известни под названието „застяжки для пут“ т.е. стяжки (обтегачи) за букаи, които се използват за пристягане на малки примки за ласо или петлици. В по-ново време през XIX в. костените закопчалки за букаи все още намират своите паралели и са известни в българската етнография като „кьостеци – козинява“ или „спъвачка“(обр. 3), а железните като „букаи“ или „букангии“ снабдени със секретно или с катинар закопчаване[2].

Откритата колективна находка от околностите на Плиска все още не намира точен аналог у нас от публикуваните паметници, макар да е близка до известен брой подобни находки (обр. 5). Повечето костени закопчалки за букаи открити у нас са без украса и врязан знак или буква с изключение на една от костените закопчалки от некропола при с. Кюлевча, Шуменско[3] (обр. 5_2 – с изобразен руноподобен знак), една от Плиска[4] (обр. 5_{10}) и една фрагментирана костена закопчалка с буква от разглежданата колективна находка (обр. 2_1). Това дава основание посочените четири костени закопчалки за букаи представени тук, условно да се класифицират в три групи: 1) *без украса;* 2) *с врязан знак или буква* (с врязан прабългарски руноподобен знак или кирилската буква „В“), в тази група попада вече и една от некропола при с. Кюлевча, Шуменско[5] и от Плиска[6]; 3) *с украса, в случая „птиче око“*. По форма и размери костените предмети могат да се разделят на още две групи: 1) *по-тесни и издължени в двата си края, без украса* и 2) *по-широки в двата си края и къси в дължина, с едностранна украса*.

На пръв поглед при тези находки се наблюдават някои различия. Например при костените предмети от Кюлевча отвора е по-тесен и издължен, докато при останалите публикувани и посочените подобни предмети отворите са оформени по-добре и са елипсовидни и по-широки. Това може да се обясни с чисто функционални решения обосновани с използване на тесен или широк ремък или въже.

Костените закопчалки за букаи представляват плочки, на които едната страна е двускатно заострена или заоблена в средата, а другата изрязана право. Тесните краища са заоблени, а в средата е пробит елипсовиден отвор. В повечето случаи повърхността им е двустранно изгладена, но при едни се среща и едностранно заглаждане и в случая при

някои украсата „птиче око“. Размерите им варират от 6,0 – 8,0 см дължина и 1,5 – 2,0 см ширина [7].

Размерите на костените закопчалки за букаи от публикуваната колективната находка, са както следва:

1.) фрагментирана с кирилската буква „В“(размери на буквата) – 1,3/0,8 см, зап. дълж. – 5,8 см, зап. шир. – 1,6 см, деб. – 0,6 см. (обр. 2_1);

2.) с украса тип „птиче око“ (реставрация и укрепване с лепило), дълж. – 8,4 см, шир. – 2,3 см, деб. – 0,7 см, отвор – 1,5 / 0,7 см (обр. 2_2);

3.) с украса тип „птиче око“, дълж. – 8,3 см, шир. – 2,4 см, деб. – 0,7 см, отвор – 1,4 / 0,6 см (обр. 2_3);

4.) без украса, дълж. – 8,7 см, шир. – 2,0 см, деб. – 0,7 см, отвор – 1,7 / 0,5 см (обр. 2_4).

Датировката на предметите най-общо е в широките граници на IX–XI в., което ще бъде прецизирано в хода на изложението. Подобни находки се откриват в затворени комплекси от Кюлевча[8], Преслав[9], Плиска[10], Силистра[11], Шуменска крепост[12], крепостта Саркел – Белая Вежа[13] (Русия) и др.[14]. Намирането им в затворени археологически комплекси у нас насочва, според някои автори, и към свързването им с номадското присъствие по българските земи през XI в., по-конкретно с печенегите (1053 г.) в Плиска по данни от некрополите[15] и материалната култура. Тези предмети са характерни по своята форма и предназначение и присъстват в бита на повечето номадски народи. Това предопределя трудната им идентификация към определена етническа група и датировка на костените предмети от VI – XII в.

Предназначението на тези предмети е свързано със спъването на коня, като обикновено се пристягат предните два крака или и единият заден крак. Връзването става с оформения петлик от въже или ремък над копитата, в който влиза костената закопчалка (откъдето идва и наименованието им) и предотвратява разкопчаване (обр. 3 – 4). Използването на костените закопчалки предпазва и животното от нараняване и в това отношение те се явяват ограничители. При използването на т.нар. железни букаи, нараняването на животното е по-вероятно поради прекия досег на букаите с краката на коня. В българския народен фолклор и памет все още се употребява изразът – „*Не си носи панталоните на букаи*“ и др., което е още едно доказателство, че продължава използването на този термин и все още е запазен в народния бит и фолклор.

Археологическите проучвания на некропола при с. Кюлевча, Шуменско датиран от Ж. Въжарова[16] в края на VIII в. предоставиха информация за точната интерпретация на този тип костени предмети от конското снаряжение (открити в гроб № 1 и № 55). В гроб № 55 се разкри цяло конско култово погребение и се попадна на три токи за букаи, две при предните крака на коня и една при задния десен крак (обр. $5_{2, 3, 4}$). Откриването на тези паметници в този затворен комплекс дава долната хронологическа граница на разпространение и на костените закопчалки по нашите земи т.е. края на VIII в. вече са били употребявани[17].

Писмените извори също свидетелстват за използване на практиката за спъване на конете при българите. Според сведенията на Лъв VI Философ в „Тактика“, при подготовката за сражение необходимите бойни коне на българите са били задържани в близост до лагера чрез използване прийома на спъване[18]. Това може да се проследи, както се видя и по етнографски паралели от XIX в. у нас[19].

Някои автори смятат, че когато комплекта костените закопчалки за букаи не са необходими, са окачвани към седлото като необходим атрибут от конското снаряжение[20]. Тези детайли от конската амуниция, по всяка вероятност са донесени и разпространени по

нашите земи от прабългарите[21]. Основание за това предположение дава и врязаният знак на една от закопчалките за букаи от гроб № 55 от некропола при Кюлевча, известен и по други паметници от същата епоха. Например подобен знак е открит върху каменен блок от крепостната стена в Плиска и върху керемида от манастира Под Вълкашина в Преслав[22]. Костените закопчалки за букаи се появяват през VI в. при номадските (тюркски) народи и получават повсеместно разпространение[23]. Съществуват няколко типологични схеми за тези категории паметници предложени от *С. Бонев[24], А.Н. Кирпичников[25], Б.Б Овчинникова[26], Г.А.Федеров – Давыдов[27]*.

В крепостта Саркел-Белая Вежа (Русия, Цимлянск, Ростовска област) при археологически разкопки са открити три закопчалки за букаи, двете са в слой от IX – нач. на X в., една в долната му част и друга при горните напластявания [28]. Третата костена закопчалка от Саркел е от слой от края на X в.[29]. Тези предмети получават широко разпространение в Сибир, източноевропейските степи, но се срещат и в Дунавска България през периода на Първото българско царство и са датирани от С. Бонев[30] в IX–X в. През последните години авторът коригира становището и датировката си в границите на XI в. Това се дължи на откритите от него при разкопките в югозападната част на Дворцовия център в Преслав подобни паметници заедно с апликации и други предмети характерни за бита на печенезите [31].

Освен поставената долна граница в края на VIII в., има сигурни данни, че този елемент от конското снаряжение намира разпространение и през следващите IX–XI в. Единственото, което се променя е формата и появата на закопчалки с двустранно заострени дълги страни в средата при отвора, дъговидно извити или с естествена форма на връх от рог, с украса или без украса. Те са засвидетелствани от археологическите разкопки на Двореца в Преслав, Плиска, Дръстър, Одърци, а през XII–XIV в. и в Шуменската крепост. Посоченото разнообразие във формата на костените закопчалки за букаи намира употреба и при късните номади, и в Русия до края на XIII в.[32]. Разпространението им след XI в. и през Второто българско царство рязко намалява, което според С. Бонев се дължи на замяната им от по-усъвършенствани[33], според мен вероятно железни букаи. Това насочва към извода, че използването на железните букаи започва по данните от археологическите проучвания едва през Второто българско царство. Самият процес на преход към по-усъвършенстваните железни букаи все още не е ясно кога започва. Пример в това отношение е откриването на Шуменска крепост и на костени закопчалки, и на железни букаи[34].

Може да се говори при разглеждане на четирите костени закопчалки и за разделянето им по размери и форма на поне един сигурен комплект, другият е под въпрос. Наблюденията сочат, че евентуалният комплект костените закопчалки без украса може да се отнесе по аналогии към X в., докато комплекта с украса тип „птиче око“ към X–XI в. Това налага заключението, че групата с украса тип „птиче око“ и по начина на изработка стои като цяло изолирано от този тип паметници открити у нас. Това ни насочва и към работната хипотеза, че е възможно те да принадлежат на друга етническа група – може би печенегите. Още повече че в периферията и центъра на Плиска през последните години се проучиха редица некрополи и отделни погребения, които са оставили материални следи от тези „късни номади“[35]. Тази работна хипотеза изисква повече веществени доказателства и затова вероятността за местно производство не бива да бъде отхвърляна, а и звучи по-убедително. Добрите якостни и еластични свойства на костта, сравнително евтиното ѝ получаване в голям брой суровина предопределят голямото ѝ приложение и използване в бита на средновековния човек. Тези качества, както и ограничените производствени възможности на средновековното общество предполагат голямо количество

и значително разнообразие на костната продукция, което потвърждават и находките от редица средновековни центрове[36].

Последният костен предмет от колективната находка е с цилиндрична форма и отвор в средата, с врязана – пръстеновидна и мрежовидна украса. Предмета представлява роговиден цилиндър с размери: дълж. – 4,0 см, диам.$_{вн.}$ – 2,0/1,9 см, диам.$_{вт.}$ – 1,0 см. (обр. 1$_5$)

В специализираната научна литература у нас този тип паметници намират различна интерпретация, като украси, дръжки за ножове, костени предмети с неясно предназначение или само еднозначното костени предмети. В руската специализирана научна литература и Югоизточна Европа едни автори ги определят като „обоймы“ (томары) т.е. накрайници или предпазители за стрели (за лов на белки, възможно и на птици, а при лов на бобри са използвани железни предпазители) [37], а други автори ги интерпретират като детайл от шахмат, гърло от мях и т.н.[38] Според А. И. Романчук[39] тънките костни цилиндри могат да служат като напръстници, но в нашия случай отвора е нефункционален за целта. Размерите на предпазителите за стрели варират от дълж. – 2,0 – 4,5 см и диам. – 1,5 – 3,0 см, представения предмет е типичен пример в това отношение. В археологическа среда в Новгород е открит подобен наконечник или предпазител за стрела със запазено дърво[40].

В Саркел – Белая Вежа са открити 20 броя роговидни цилиндри и по размери са отнесени от В.Е. Флёрова[41] към предпазителите за стрели. По-голяма част от находките са открити в слой от IX–нач. X в., но според автора продължават да се използват в крепостите и през XI в., а през XI–XII в. се наблюдава и промяна в качеството им. В по-късно време тези предмети са използвани и при скандинавските народи[42]. Предвид посочените паралели датировката на представения предпазител за стрела е IX – края на X в.

Интерес представлява и символиката на материала, от който е изработена колективната находка – еленови рога. Еленът е архаичен образ на цикличното обновление. Той е посредник между небето и земята, символ на изгряващото слънце, което се издига към своя зенит. В християнската традиция еленът е олицетворение на вярност, бързина и сила. В християнската и старобългарска литература е обобщаващ образ на човешката душа, стремяща се към Божественото учение. В българската народна вяра еленът изпълнява функцията и на защитен символ[43].

Еленовите рога се свързват с дървото на живота („признак на сила“) и са целебно средство, при което дясното разклонение действа по-силно от лявото. По-интересното в случая е и това, че рогата на елена имат същата апотропейна сила и охраняват и пазят къщата, в която са поставени от зли духове, а кръста направен от тях предпазва хората от нечиста сила[44].

С подобно семантично значение са и костените[45] закопчалки за букаи използвани за спъване на конете. Както е известно конят е почитано животно от старите българи (номадските народи) и съвсем резонно е да се търсят и начини на предпазване на животното с апотропей. В това може би намира обяснение и откриването в култов комплекс на находката от Кюлевча и в качеството ѝ на апотропей. Вероятно подобна символика е вложена и при направата на представения предпазител за стрела, но вече при ловните традиции и обреди за „бързина, сила и вярност“[46].

Интерес представлява и врязаната кирилска буква „В“ върху едната фрагментирана костена закопчалка за букаи, която в този си начин на изписване се среща в редица епиграфски паметници[47]. Това изписване на кирилска буква е може би още едно доказателство към тезата за причисляване на тази колективна находка към старобългарската култура и изкуство. Врязването на буква върху този тип паметници на косторезното изкуство по всяка вероятност носи семантичната натовареност на апотропей.

Датировката на представената колективна находка от околностите на Плиска може да се постави в границите на IX–XI в. По всяка вероятност паметниците произхождат от некропол при околностите на Плиска. Това мнение се потвърждава донякъде и от приведените паралели. На този етап от проучванията не може да се определи с категоричност етническата принадлежност на колективната находка, вероятно произлиза от старобългарски (прабългарски) некропол.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Колективна находка от околностите на Плиска: 1. Костени закопчалки за букаи; 2. Предпазител за стрела от рог. Фотография (И. Иванов, РИМ – Шумен).

Обр. 2. Колективна находка от околностите на Плиска – графична рисунка и възстановка (Б. Христов, РИМ – Шумен).

Обр. 3. Кьостек – козинява спъвачка за кон (с. Белоклас, Генералтошевско, 1941 г.) (по Хр. Вакарелски, 1983).

Обр. 4. Ремъчни трисъставни букаи – възстановка по археологически и етнографски данни (по Кирпичников, 1973).

Обр. 5.

1 – некропол при с. Кюлевча, Шуменско – гроб № 1 (по **Въжарова, 1976**); 2 – 4. Некропол при с. Кюлевча, Шуменско – гроб № 55, (по **Въжарова, 1976**); **5 – 6. Преслав** (по **С. Бонев, 1981**); 7 – 9. Саркел – Белая Вежа (Русия, Цимлянск, Ростовска област – колекция на Ермитажа, Санкт – Петербург) (по **В. Е. Флёрова, 2001**); 10 – 11. Плиска – Крумов Дворец (по **Рашев, 2008**); 12 – Силистра (по **Г. Атанасов, 1987**); 13 – Шуменска крепост (по **Антонова, 1995**); 14 – Колективна находка от околностите на Плиска.

БЕЛЕЖКИ

[1] **РИМ – Шумен, СрА – Инв. № 24541.** Използвам случая да благодаря на ст.н.с.д-р С. Бонев – НАИМ при БАН, Филиал Шумен за насоките и предоставената литература.

[2] **Вакарелски, Хр.** *Етнография на България.* С., 1974, с. 177, обр. 111.

[3] **Въжарова, Ж.** *Славяни и прабългари (по данни от некрополите VI–XI в. на територията на България).* С., 1976, с. 118 – обр. 70_7 (гроб № 55), с. 119.

[4] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII–IX в.* С., 2008, с. 413, 558 – табло CV_2.

[5] **Въжарова, Ж.** *Цит. съч.*, с. 118 – обр. 70_7.

[6] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,* с. 558 – табло CV_2. Находката е открита при археологически разкопки в Плиска – Крумов дворец. Костените закопчалки са две, едната от които е със руноподобен знак, автора определя този тип паметници като костени обтегачи.

[7] **Бонев, С.** Костени детайли на конска амуниция от Средновековна България. – *МПК*, 1981, кн.4, с. 39. Авторът въвежда в научен оборот термина „закопчалки“ за букаи.

[8] **Въжарова, Ж.** *Цит. съч.*, с. 89, 92–обр. 47_4 (гроб № 1), 114, 119, 118 – обр. 70_{5-7} (гроб № 55).

[9] **Бонев, С.** Костени детайли, 39-43, вж. бел. 3.

[10] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура,* 558 – табло CV2; **Бонев, С.** Костени детайли, 43 – вж. бел. 3.

[11] **Атанасов, Г.** *Средновековни костени изделия от Силистра. – ИНМВ*, 23 (38), 1987, с. 102, табл. I_4, II_1. Костената закопчалка е с неизвестно местонамиране и недовършена.

[12] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост.* Шумен, 1995, обр. 108_{32}, определена от авторката като апликация наред с други костени предмети.

[13] **Флёрова, В. Е.** *Резная кость юго – востока Европы IX – XII вв.* Санкт – Петербург, 2001, 66-67, рис. 17_{7-9}, цит. литература.

[14] **Чангова, Й.** *Перник. Крепостта Перник VIII – XIV в.* С., 1992, с. 173, обр. 157_{2}; **Дончева-Петкова Л., Нинов Л., В. Парушев.** *Одърци. Селище от Първото българско царство*. Т. 1, С., 1999, с. 154 – кат. № 363-364, табл. $XXXIX_{363-364}$. По формата и размерите си костената закопчалка под кат. № 364 е близък аналог на публикуваната в настоящото съобщение – обр. 1_{4}.

[15] **Рашев, Р.** Късни номади в Плисковското поле. – *Преслав,* 3, Варна, 1983, 242-253; **Дончева – Петкова, Л.** Плиска и печенезите. – *Плиска – Преслав*, т. 9, Шумен, 2003, 244–258; **Михайлова, Т.** Къснономадски гробове в Дворцовия център на Плиска. – *Плиска-Преслав*, т. 9, Шумен, 2003, 259–266.

[16] **Въжарова, Ж.** *Цит. съч.*, с. 89, 92 – обр. 47_{4}– гроб № 1, 114, 119, 118 – обр. 70_{5-7} – гроб № 55, авторката определя този тип находки като костени токи, а не като закопчалки или обтегачи за букаи.

[17] **Бонев, С.** Костени детайли, с. 40.

[18] *ГИБИ*, VIII, с. 169.

[19] **Вакарелски, Хр.** *Цит. съч.*, с. 177, обр. 111.

[20] **Кирпичников, А. Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. – *Археология СССР*, Свод археологических источников, вып. Е 1-36, Ленинград, 1973, 78-79, рис. 44_{1-3}, 45, вж. бел. 14 и 18; **Кызласов, Л. Р.** *История Тувы в средние века.* М., 1969, с. 20.

[21] **Бонев, С.** Костени детайли, с. 40.

[22] **Дончева-Петкова, Л.** *Знаци върху археологически паметници от Средновековна България.* С., 1980, 161, табл. $XXII_{5а}$ – Плиска, табл. $XXII_{5в}$ – Преслав.

[23] **Флёрова, В. Е.** *Цит. соч.*, с. 66; **Евтюхова, Л. А.** О племенах Центральной Монголии в IX в. – *Советская археология*, 1957, № 2, 205 – 227.

[24] **Бонев, С.** *Обработка на кост и производство костени изделия в средновековна България (VIII–X в.)*. Автореферат на кандикатска дисертация. С., 1983; Костени детайли, 39–40.

[25] **Кирпичников, А. Н.** *Цит. соч.*, с. 78.

[26] **Овчинникова, Б. Б.** *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI – X веках.* Свердловск, 1990, с. 51, 126-128.

[27] **Федеров – Давыдов, Г. А.** *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. М., 1966, с. 21, 17 – рис. 2_{3}.

[28] **Флёрова, В. Е.** *Резная кость*..., 67, рис. 17, 7-8, подобно находка е открита вж.: **Плетнева, С.А.** *На славяно – хазарском пограничье: Дмитровскиий археологический комплекс.* М., 1989, рис. 30 – 1; **Плетнева, С. А.** Древности черных клобуков. – *Археология СССР*, Свод археологических источников, вып. Е 1 – 36, Ленинград, 1973, рис. 3_{18}, 25_{7}, 26_{13}, 33_{14}, 35_{1}, 36_{8-10}.

[29] **Флёрова, В. Е.** *Цит. соч.*, с. 67, рис. 17, 9.

[30] **Бонев, С.** Костени детайли, с. 40.

[31] **Бонев, С.** Единадесетият век върху руините на Патриаршеската резиденция във Велики Преслав. – *ИИМШ*, XV (под печат).

[32] **Кирпичников, А. Н.** *Цит. соч.*, 78-79, рис. 44_{1-3}, 45; **Плетнева, С.А.** Цит. соч., рис. 3_{18}, 25_{7}, 26_{13}, 33_{14}, 35_{1}, 36_{8-10}.

[33] **Бонев, С.** Костени детайли, с. 40.

[34] **Антонова, В.** *Цит. съч.*, обр. 108_{32} (авторката не дава определение на предмета като костената закопчалка за букаи, а го включва към група костени предмети), 83 – обр. $86_{13, 14}$ (железни букаи).

[35] **Дончева – Петкова, Л.** Плиска и печенезите*,* 244-258; **Михайлова, Т.** *Къснономадски гробове в Дворцовия център на Плиска*, 259-266.

[36] **Атанасов, Г.** *Цит. съч.*, с. 101.

[37] **Флёрова, В.Е.** *Цит. соч.*, 47–49.

[38] **Пак там,** с. 48, и пос. литература.

[39] **Романчук, А. И.** *Изделия из кости в средновековом Херсонесе. – АДСВ*, Свердловск, 1981, с. 87.

[40] **Гайдуков, П. Г., Макаров Н. А.** Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси. – *Новгород и новгородская земля. История и археология*, вып. 7, Новгород, 1993.

[41] **Флёрова, В.Е.** *Цит. соч.*, с. 48, рис. 11 (приложение к рисункам № 86–120), повечето предпазители са без украса с изключение на един предмет, който е с по-голям диаметър.

[42] **Пак там,** с. 49.

[43] **Бидерман, Х.** *Речник на символите.* С., 2003, 120–122; **Влайков, С**. *Книга на символите.* Велико Търново, 2003, 57-58.

[44] **Влайков, С.** *Цит. съч.*, с. 58.

[45] В научната литература е приет обобщаващият термин „костени“ предмети (в случая също), но прецизирането на терминологията изисква да се уточни, че закопчалките за букаи са от рог (в повечето случаи са изработени от еленови рога през Ранното средновековие); За обработката на кост, вж.: **Тотев, Т.** За обработката на кост в Средновековна България. – *Археология*, 1963, кн. 3, 83-92, цит. литература.

[46] **Влайков, С.** *Цит. съч.*, с. 57.

[47] **Овчаров, Д.** *Български средновековни рисунки – графити.* С., 1982, табл. XCV–1 – кирилски надпис от Преслав; по близък и точен паралел, вж.: **Попконстантинов, К., В. Антонова**. Епиграфски паметници от XII–XIV век от средновековния Шумен. – *Преслав*, 4, С., 1993, 356 – обр. 2 (четвърти ред от строителен надпис); на няколко места е с точен паралел в Шишмановия надпис – 356, обр. 3.

HOARD THE COSTA ARTICLES FROM FUND THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SHUMEN

Tihomir Tihov

Abstract

In 2007, by redeeming fund in Medieval Regional Historical Museum – Shumen received among other monuments and collective finding of bone objects (picture 1-2). According to the bearer, it comes from the vicinity of Pliska, but unfortunately no precise stratigraphic data location. The find consists of five objects, four fasteners are bone of shackles (one of which is a fragment inscribed with the Cyrillic letter „B"), fifth bone object guard arrows. These monuments of art bone-incision are not common during the First Bulgarian Empire and deserve special attention, given the nature of their collective findings.

Most of the articles dating – is common in a wide range of IX – XI century Similar findings are found in closed complexes Kyulevtcha, Preslav, Pliska, Silistra, Shumen Fortress, Pernik, Odartsi fortress Sarkel – Bela Vezha (Russia) and others. Finding them closed archaeological complexes in our guide some authors and their connection to a nomad presence in the Bulgarian lands during the XI century, in particular with Pechenegs (1053) in Pliska data from necropolises and material culture. These objects are characterized by their shape and function and appear in the lifestyle of nomadic peoples of most VI – XIII c. It determines their difficult identification of a particular ethnic group and date of bone objects.

Surveys show that probably comes from the collective finding a necropolis in the vicinity of Pliska. This view is supported somewhat by the nature of any comparisons. At this stage of the studies can not determine the ethnicity of the Hoard, but probably derives from the old-bulgarian (proto-bulgarian) like the famous necropolis complex Kyulevtcha.

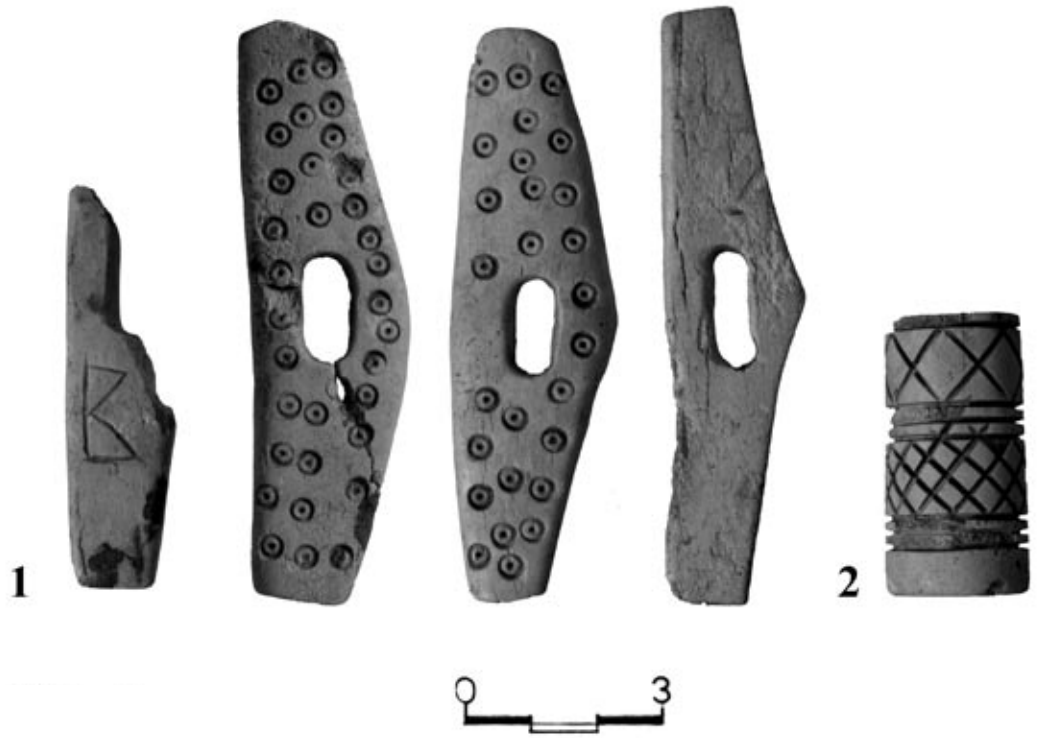

Обр. 1. Колективна находка от околностите на Плиска: 1. Костени закопчалки за букаи; 2. Предпазител за стрела от рог. Фотография (И. Иванов, РИМ – Шумен)

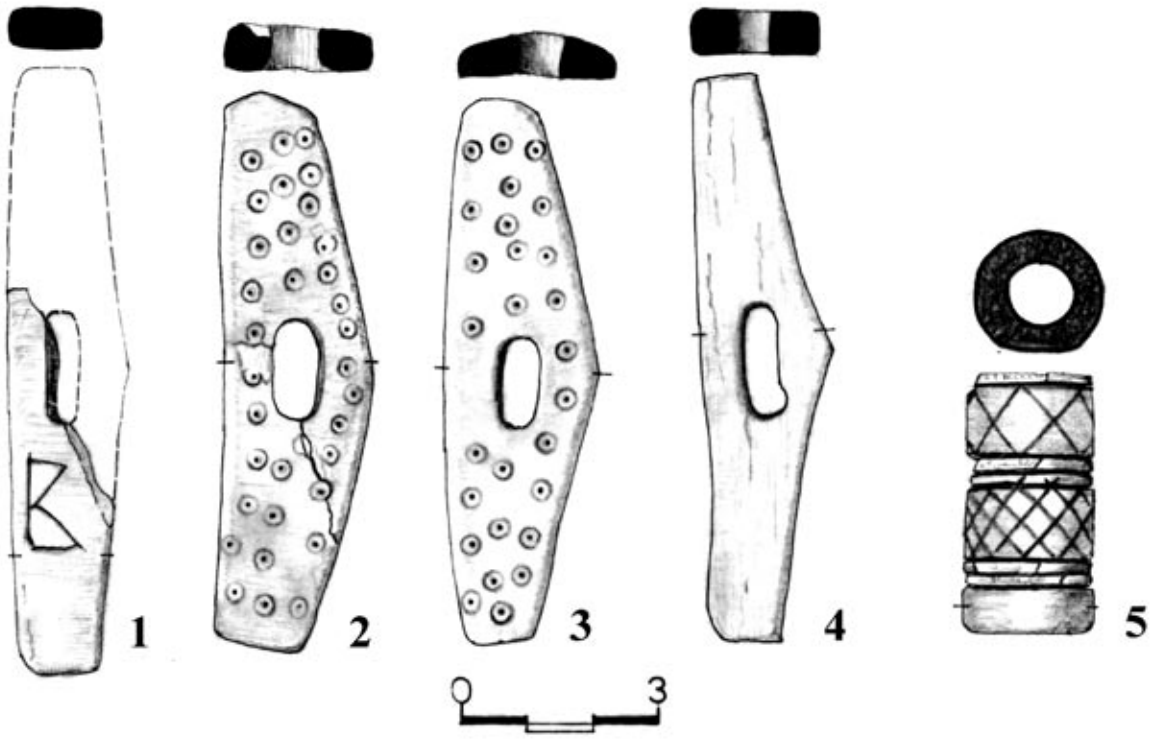

Обр. 2. Колективна находка от околностите на Плиска – графична рисунка и възстановка (Б. Христов, РИМ – Шумен).

Обр. 3. Кьостек – козинява спъвачка за кон (с. Белоклас, Генералтошевско, 1941 г.) (по Хр. Вакарелски, 1983)

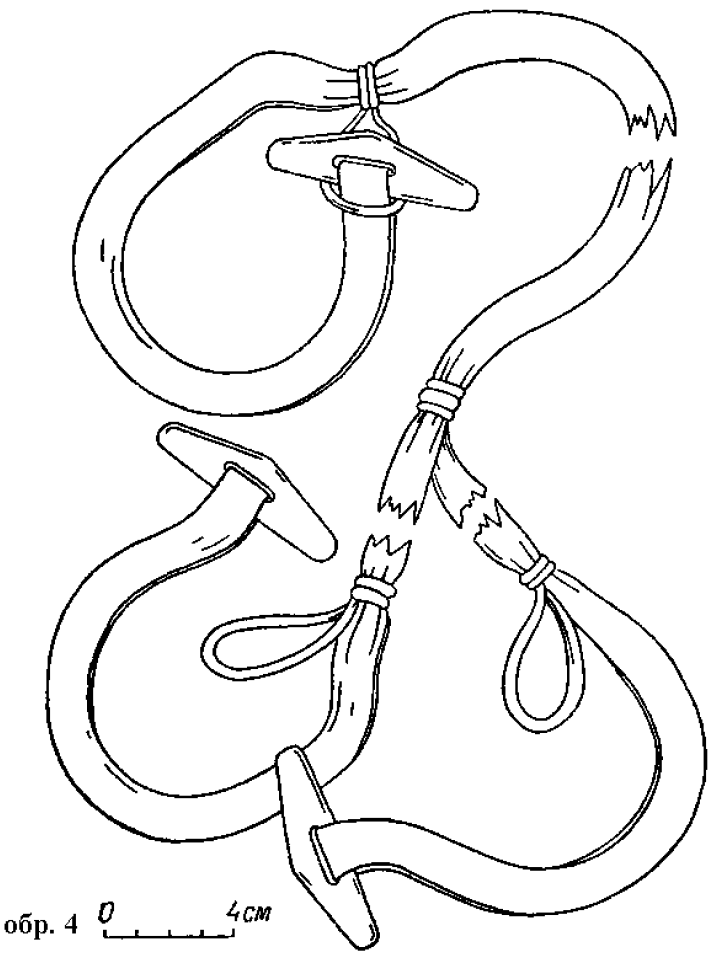

Обр. 4. Ремъчни трисъставни букаи – възстановка по археологически и етнографски данни (по Кирпичников, 1973)

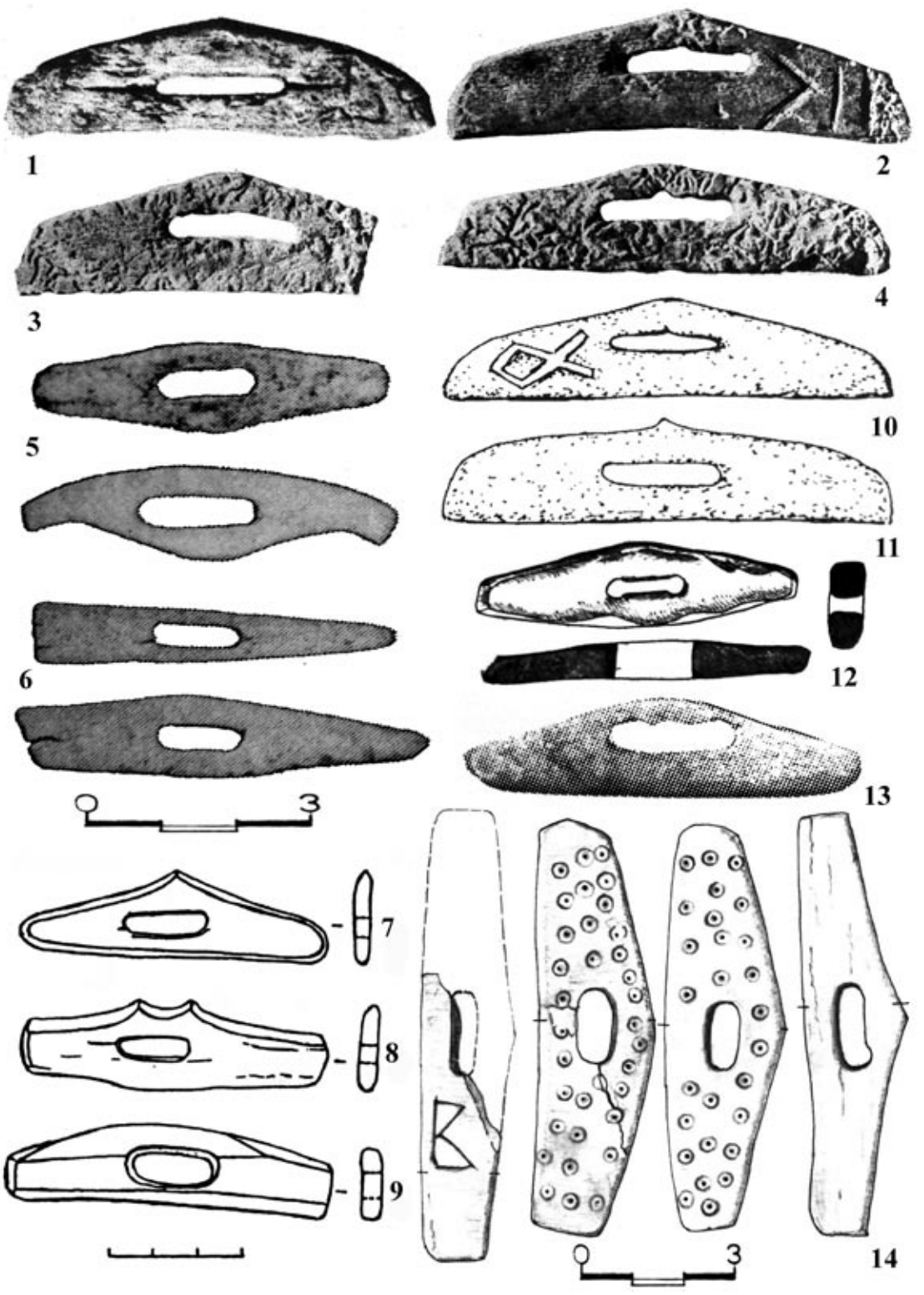

Обр. 5.

1 – некропол при с. Кюлевча, Шуменско – гроб № 1 (по **Въжарова, 1976***); 2 – 4. Некропол при с. Кюлевча, Шуменско – гроб № 55, (по* **Въжарова, 1976***);* **5 – 6. Преслав** *(по* **С. Бонев, 1981***); 7–9. Саркел – Белая Вежа (Русия, Цимлянск, Ростовска област – колекция на Ермитажа, Санкт – Петербург) (по* **В. Е. Флёрова, 2001***); 10 – 11. Плиска – Крумов Дворец (по* **Рашев, 2008***); 12 – Силистра (по* **Г. Атанасов, 1987***); 13 – Шуменска крепост (по* **Антонова, 1995***); 14 – Колективна находка от околностите на Плиска*

СЕЛИЩА ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ

Тодор Овчаров

През 80-те години на миналия век проведох със студенти от Историческия факултет на Великотърновския университет теренни обхождания във Великотърновска област за издирване на селища от Второто българско царство. Като резултат бяха локализирани и селища от времето на Първото българско царство (VIII–X в.).

Информация за въпросните селища предлагам по азбучен ред на наименованията на съвременните селища в областта.

Село Алеково

В м. Юртлука, на 0,5 км югоизточно от селото се намира фрагментирана битова керамика с характерните белези на керамиката от VIII–X в. По сведения на бивши механизатори от селото в местността са разоравани „стари гробове“. Несъмнено тук има ранносредновековно селище.

Село Българско Сливово

Землището на селището заема северната окрайнина на централната част на Дунавската равнина. В м. Кънчова чешма, на 1,5 км северозападно от селото, в съседство с ранновизантийско селище, се намират фрагменти от дебелостенни глинени съдове с примес от ситен пясък и със сиво-кафяв цвят. Площта с подобни фрагменти е около 5 дка. Мястото е припечно, с течаща вода. Несъмнено там има селище от VIII–X в.

Град Велико Търново

При археологически проучвания на хълма Царевец са регистрирани следи от старобългарски културен пласт. На терена между дворцовата църква и Южния вход на двореца на търновските царе през 1969 г. се разкриха частично запазени основи на жилище построено върху руините на ранновизантийска многоделна сграда. В основите на жилището са употребени тухли и ломени камъни от старата сграда. В и около жилището са събрани фрагменти от старобългарски глинени съдове[1].

Пласт със старобългарска битова керамика е регистриран и на терена до малката порта на Царевец[2].

Село Върбовка

В землището на селото са известни два славянски некропола. Единият е в м. Ванковица[3], а другият в м. Ломята[4].

Село Иванча

В североизточната част м. Селище, отстоящо на 0,5 км югоизточно от селото, се намират фрагменти от старобългарски гърнета. Предполага се наличие на селище от VIII–X в., което покрива част от селище V–VII в.

Село Куцина

Според Ст. Стефанов, на 1,5 км югоизточно от селото в м. Пчелина има старобългарско селище. При обхождане от терена се издирват фрагменти от старобългарска битова керамика, които подкрепят предположението на Стефанов[5].

Следи от старобългарско селище има и в м. Банювец, на 1 км северозападно от селото.

Село Козловец

В м. Кеповите орехи, на 3 км. западно от селото, е маркирано селище от V–VII в. Върху част от това селище се намират фрагменти от старобългарска битова керамика. Там има селище от VIII–X в.

Следи от старобългарско селище има и в м. Бахчалъка, на 5 км. югозападно от селото, където също има и ранновизантийско селище.

Село Марян

При ремонт на пода на старата църква в селото, през 1934 г., са разкрити основи на стара базилика с баптистерий. Разкрит е и „стар гроб“ с мраморна плоча, в който имало скелет на едър християнин с евангелие в ръцете[6]. Изказано е предложение, че това е гробът на княз Борис I, а базиликата е една от построените по неговото време.

Село Масларево

В м. Липнишки път, на 1,5 км югоизточно от селото е отбелязано старобългарско селище[7]. В разораната площ, по левия бряг на малка рекичка, на няколко места има пепеливи петна от опожарени жилища от нетрайни материали. Петната са разположени по на десетина метра едно от друго и са в две редици.

Възможно е подобни петна да има и в ниската част на местността залята от микроязовир.

Село Морава

В м. Оджака, на 2,5 км североизточно от селото има селище от V–VII в. На същия терен, по левия бряг на р. Барата, около сегашен микроязовир, се намират фрагменти от битова керамика от VIII – X в. В угарта личат петна от изгорени къщи -колиби.

Село Обединение

Старобългарска битова керамика се намира в м. Чешмите, на около 2 км западно от селото. Теренът е равен, в съседство с буен извор. Площта на предполагаемото селище е сравнително малка.

Село Павел

В м. Кюлнюка, на 1,5 км североизточно от селото, покрай левия бряг на р.Селското дере, в угарата, се намират късове от старобългарски гърнета. На някои места личат пепеливи петна с неправилна кръгла форма и малки размери разположени по на 10–15 м, едно от друго[8].

Град Полски Тръмбеш

По левия бряг на р. Янтра и левия ѝ приток Елийска река, на около километър североизточно от града, се срещат късове от глинени съдове VIII–X в. Там е регистрирано старобългарско селище[9].

Село Петко Каравелово

В м. Мечи дол, на 2 км западно от селото, върху обширна площ се намират фрагменти от битова керамика от Първото българско царство. Несъмнено там има старобългарско селище с голяма площ.

Село Стамболово

В м. Ашарабунар, на 1,5 км северно от селото е регистрирано селище от VIII–X в., тъй като от там се намира старобългарска керамика[10].

Село Орловец

Според П. Станев, в м. Ада кузу, има старобългарско селище. То е разположено върху тераса с наклон към североизток и застъпва частично неолитно селище[11].

Село Пушево

В м. Козлек, на 2 км северозападно от селото са намирани фрагменти от устия и стени на старобългарски гърнета. Късовете от дъната са силно удебелени с необрязван

периферен ръб. Предполагаемото старобългарско селище покрива частично селище от V–VIII в.[12]

Село Хотница

Пещи за битова керамика и жилища – полуземлянки от VIII–X в. са разкрити при разкопки в м. Барата, в окрайнините на селото[13]. В района се намират множество фрагменти от старобългарска битова керамика. Несъмнено там има селище от VIII–X в.

От нашето и други теренни наблюдения е видно, че в посочените по-горе местности в землищата на селища от Великотърновска област има основание да се предполага наличие на селища от Първото българско царство. Обектите са разположени около р. Янтра и някои нейни притоци.

Повечето от предполагаемите старобългарски селища покриват изцяло или частично селища от V–VII в., унищожени при славяно-аварските нахлувания по тези места. Тези селища доказват, че в периода на заселването на славяни и прабългари те трайно отсядат и в централната част на Дунавската равнина.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карта на ранносредновековни селища от Великотърновска област.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. – *Царевград Търнов* I, С, 1973, 338 и 339, обр. 77-82.

[2] **Ангелов, Н.** Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – *Археология*, 3, С, 1961, с. 4, 17.

[3] **Йосифов, Й.** *Историческото село Върбовка*. С, 1965, с. 145.

[4] **Въжарова, Ж.** С*лавянски и славяно-български селища и некрополи от VI–XI в.* С, 1965, с. 145.

[5] **Стефанов, Ст.** *Старини по долния басейн на Янтра.* С, 1956, с. 52.

[6] **Аврамов, Н.** Очерк за село Марян, ръкопис в ГИМ – Елена.

[7] **Атанасов, Ж.** *Масларево*. В. Търново, 1988, с. 145.

[8] **Овчаров, Т.** Землището село Павел, Полскотръмбешка община от древността до края на VIII в. – *Село, Великотърновско. Изследвания, документи, спомени*. В. Търново, 2007, 20-72.

[9] *Енциклопедия България*. С, 1986, с. 325.

[10] Държавен вестник, С, 1971, 93.

[11] **Станев, П.** *Орловец- неолитен комплекс.* В. Търново, 2008, с. 169.

[12] **Станев, П., Т. Овчаров.** Археологически проучвания в землищата на Леденик, Шемшево, момин сбор, Пушево. – *ГМСБ*, XVI, 1990, с. 15.

[13] **Алексиев, Й.** Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от VIII-X в. в м. Барата край Хотница. – *Археология*, 4, 1977, с. 55.

SETTLEMENTS FROM THE FIRST BULGARIAN TSARDOM IN VELIKO TURNOVO REGION

Todor Ovcharov

Abstract

The terrain investigation carried out in Veliko Turnovo region has registered settlements dating from the First Bulgarian Tsardom. They are located along Yantra river and its tributaries, some of which are currently dry ravines.

The archaeological evidence is mainly fragments of thick-walled earthenware with silicate additives in the clay and the characteristic 8th-10th-century incised decoration. Less common are the fragments of thin-walled earthenware without silicate additives and the characteristic glazing.

The located early medieval settlements testify to the fact that the lands along the lower Yantra basin were inhabited during the First Bulgarian Tsardom 8th-10th centuries.

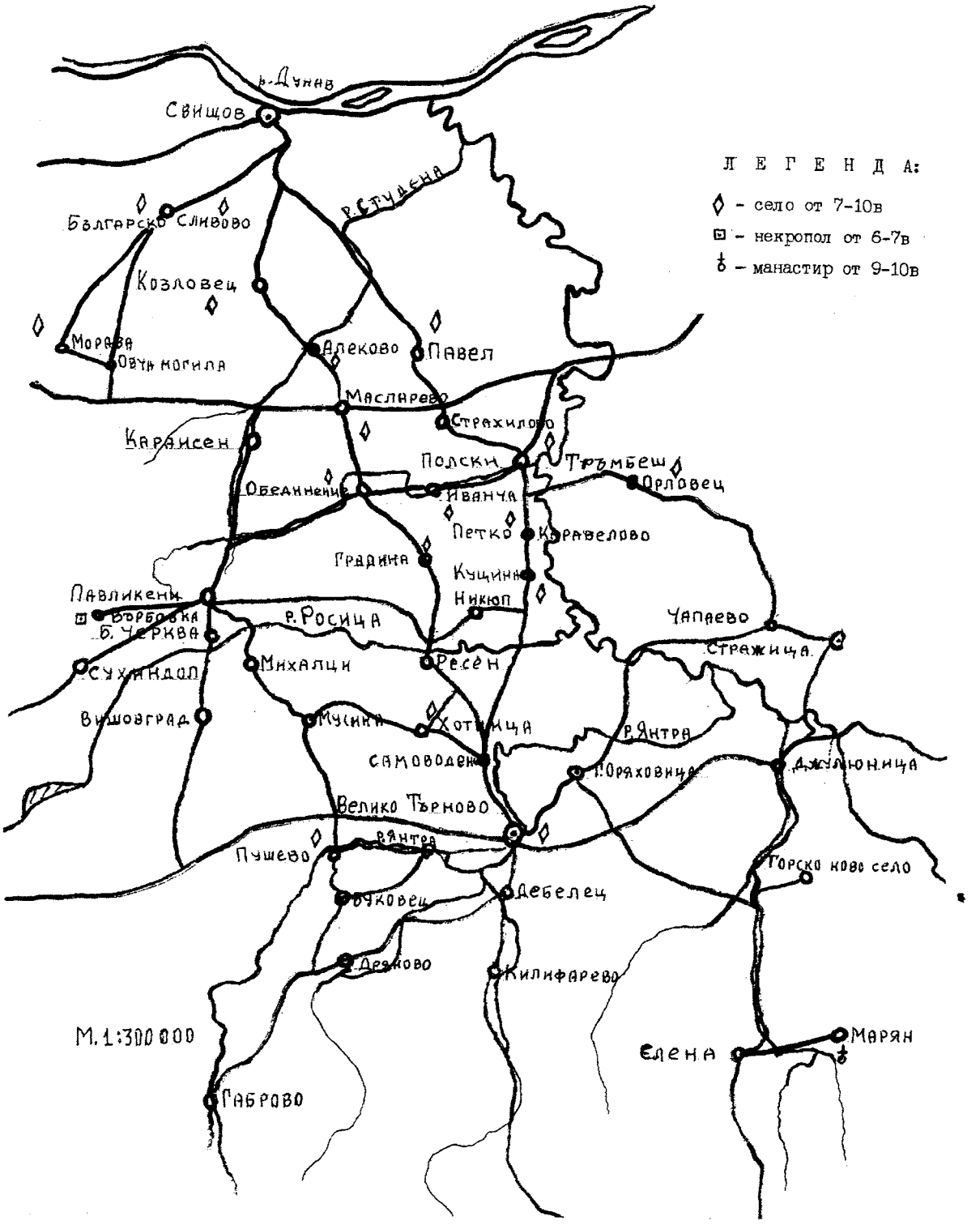

Обр. 1. Карта на ранносредновековни селища от Великотърновска област.

КУЛТУРНИ РЕЦЕПЦИИ ОТ ПЕРИОДА НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Люба Илиева

Настоящото изложение е посветено на културните рецепции от периода на Първата българска държава в духовния живот на българите под византийска власт (края на XI–XII в.).

В сравнение с културния живот на Първата българска държава, непосредствено след византийското завладяване през XI век в духовния живот на българите се наблюдава известен регрес, но той по-скоро се дължи на загубената политическа независимост и разрушаването на важни национални институции, отколкото на официалната византийска политика и умишлено провеждана активна асимилация на българското население от византийските светски и църковни власти.

Анализът на редица български и византийски литературни източници от разглеждания период, както и интерпретацията на историческите факти разкриват как набедените за инструмент на подобна имперска политика византийски духовници и писатели като Теофилакт Охридски, Георги Скилица, Димитър Хоматиан и Константин Кавасила създават жития на български светци, за чиито приемници авторите считат сами себе си в дейността си из българските земи. В произведенията им се говори за български език, българска държава, български владетели и епископи[1] и са запазени и предадени множество безценни, понякога уникални сведения за българската история от периода на Първата българска държава[2].

През разглеждания от нас период, произведенията на първите български книжовници не само не са унищожавани, но са били познати и използвани от византийското духовенство в литературните им трудове[3]. Така например „архиепископът на цяла България“ Теофилакт Охридски се стреми да обедини старобългарската и византийската традиция, идентифицирайки се с Кирило-Методиевото дело в България и неговите продължители. В текста на написаното от него Пространно житие на Климент Охридски имаме множество податки за вплитането на славянското житие на светеца и редица незапазени до днес старобългарски източници.

След налагането на византийската власт, основните книжовни центрове на Средновековна България – Преслав и Охрид, губят своето предишно значение, но функциите им не затихват напълно. В Охрид се съхраняват творбите на Св. Климент Охридски – образец за книжовниците от следващите поколения и свидетелство за високото ниво на българската писмена култура[4]. Византийските архиепископи начело на Българската църква като Теофилакт и по-късно – Димитър Хоматиан, познават тези съчинения и черпят от тях материал за своята литературна дейност. По този начин в произведенията на византийските книжовници се запазват видими следи от вече изгубени старобългарски литературни паметници, легенди и предания за българското минало. Като пример могат да се посочат гръцкото житие на Св. Йоан Рилски от Георги Скилица и Теофилактовите жития на Св. Климент Охридски и на Тивериуполските мъченици.

Българският принос в духовния живот на Византия се откроява и в книжовната продукция в българските земи през XI–XII в.

Създадените старобългарски историко-апокалиптични съчинения през втората половина на XI в., съдържат ясно изразена българска идеология. Става въпрос за сравнително големия брой есхатологични пророчества, съставени на български език и историко-апокалиптичните творби от втората половина на XI в. (Видение Даниилово, Тълкуване Даниилово, Сказание Исайево, Откровението на Методий Патърски и Българския апокрифен летопис), които се отличават като пълноценни исторически произведения, наситени с информация за събития от по-ранната българска история.

В българските апокрифни съчинения битува силна тенденция към утвърждаване на ортодоксалното самосъзнание на българите, съчетано с етническото. Българската държавна традиция, пречупена през идеите на този византийски икуменизъм е изложена в най-чист вид в т.нар. Български апокрифен летопис, една от знаковите исторически творби на българите през разглежданата епоха. Неговото повествование възхожда към устната традиция на летописните бележки и пророчества, отразяващи събития от края на X – първата половина на XI в. Съчинението е ценно като своеобразен „отпечатък“ на българското културно съзнание в епоха, в която неговите творци и носители са насилствено откъснати от собствената си книжовна традиция.

В Българския апокрифен летопис авторът изгражда самостоятелен разказ за историята на Българското царство с характера на локална хроника, в която се лансират идеите за божествения произход на властта, за българите като богоизбран народ, древната българска държавна традиция и приемствеността в нейното развитие, за ролята на държавата като бранител на християнството[5]. Посредством българската история от предходните времена, авторът подхранва патриотизма на българите и укрепва народностното им съзнание в периода на византийската власт. За целите на произведението авторът представя българските царе като строители и културни водачи на българското население да се изтъкне славното му минало и да се повиши самочувствието на покорените българи. В този дух се разказва за благоденствието и голямото изобилие на пшеница и масло, мед и мляко и вино „по божие изволение“ в българската страна при царуването на Симеон и Петър, за духовна извисеност на българските владетели. С идеята за преливането на властта между българските и византийските владетели, авторите на историко-апокалиптичните съчинения от втората половина на XI в. внушават и идеята за непрекъснатост в българската държавна традиция[6]. Идейната и историографската стойност на Българския апокрифен летопис трябва да се търсят не само в достоверните сведения за българското минало, но и в начина, по който е преосмислена концепцията за българската държава през периода на византийската власт в някогашните ѝ предели. В това произведение е възродена и доразвита държавната идеология на Първата българска държава в религиозен аспект. Именно тези идеи и утвърждаването им в съзнанието на българите през XI в. представляват приемствеността в държавните традиции на Първата и Втората българска държава[7].

Характеристиката на книжовния фонд, използван в скрипториите от българските монаси – съставители на историко-апокалиптичните съчинения разкрива предимно преведени от гръцки език още в Симеоновата епоха есхатологически пророчества (Видение Даниилово, Откровение на Методий Патърски, Откровение на Йоан Богослов и пр.), въз основа на които текстове българските книжовници създават оригинални компилации като Тълкувание Даниилово, Сказание Исаево, Български апокрифен летопис, както и преводни съчинения с интерполации (Видение Даниилово, Откровение на Методий Патърски).

В запазените литературните творби от периода XI–XII в., струи българска историческа памет, романтично отношение към ранното българско минало. С изключително политическа насоченост е побългарено делото на Кирил и Методий, които от византийски

мисионери и общославянски светци се превръщат в българи. Тази метаморфоза рефлектира силно върху българското книжовно творчество от по-късно време (Солунската легенда, Бориловия Синодик)[8].

Предполага се, че Българската средновековна царска канцелария е разполагала с летописни книги и исторически съчинения, чийто следи са запазени в по-късни извори. Косвени свидетелства представляват добавките, направени през 1118 г. от епископа на Девол Михаил към „Исторически свод“ на византийския автор от втората половина на XI в. Йоан Скилица[9]. Макар и написани на гръцки език, добавките очевидно имат за основа недостигнала до нас старобългарска дворцова хроника, както става ясно и че авторът е владеел добре български език. Сведенията на Михаил Деволски осветляват борбата на някои български аристократи срещу Византия, както и отделни уникални сведения за българската средновековна история.

Важен дял в литературното творчество на българския народ през XI–XII в. заемат житията. Към агиографския жанр спада т. нар. Народно житие на Св. Йоан Рилски, съставено в Рилския манастир или в Средец, вероятно преди 1183 г., в края на XII в.[10] Също към края на византийското владичество в българските земи се отнася и Краткото житие на Константин-Кирил, където са предадени главните моменти от живота и дейността на славянския първоучител[11]. То е пропито с патриотични тенденции до такава степен, че Св. Кирил е наречен българин по род. Тук умишлено се пренебрегва историческата достоверност, за да се представят подчертано покръстването и създаването на азбуката на българите като дело на техен сънародник и светец, а не като резултат от византийската политика. Измисленият разказ за покръстителската и книжовна дейност на Кирил сред славянските племена по р. Брегалница отново издига българското народностно самочувствие и причислява произведението към оригиналните творби, възникнали на местна почва. Това показва, че дори в периода на византийското владичество българският народ не преустановява своите духовни интереси, търсения и творчество[12].

И така, в **заключение** може да се каже, че в своята цялост, периодът на византийската власт от края на XI–XII в. има значението на преходен период за средновековната българска история и неговото анализиране позволява да се открои културният континуитет в развитието на българските земи и население в края на XI–XII в.

Приемствеността откриваме във феномена в дейността на Охридската архиепископия и оглавяващия я Теофилакт; наблюдава се и в културното равнище и развитие на българите през разглеждания период. В края на XI–XII в. в българските земи, византийското духовенство в Охрид предприема мащабна „ревизия“ на старобългарската културна традиция – при написването на техните трудове са преработени и използвани множество незапазени старобългарски книжовни произведения, свързани с дейността на Кирил и Методий и техните първи ученици Климент и Наум в българските земи, както и с подвизите на прочутите български светци и отшелници от XI–XII в.

Макар и в условията на чужда държавност, всестранното развитие на българския народ и българските земи не спира възходящата си насока. Запазени и пренесени са българският дух и самосъзнание, традициите от периода на българската държавност, за да залегнат, заедно с възникналите през XI–XII в. нови явления и процеси, в основите на възроденатa в края на XII в. Българска държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ГИБИ*, IX/2, 10-41; **Илиев, И.** Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски. – *ИПр.*, 1991, № 3, 67-92; Теофилакт Охридски, архиепископ Български. – *История*, 1/1996, 28–33.

[2] **Obolensky, D.** Theophylactos of Ochrid and the Authorship of the Life of St. Clement. – *Byzantium*, II, Athens, 1986, 601-618; *Six Byzantine Portraits, 2, Theophylact of Ochrid*. Oxford, 1988, 34-82; **Илиев, И.** Бележки, с. 67-92.

[3] **Илиев, И.** Теофилакт Охридски, с. 28.

[4] **Каждан, А, П., А.У. Епстейн**. *Византийската култура XI – XII век. Промени и тенденции*. В. Търново, 2001, с. 207.

[5] **Каймакамова, М.** Историографската стойност на "Български апокрифен летопис". – *Civitas Divino – Нитапа в чест на Проф. Георги Бакалов*. С., 2004, 417-441, с. 419.

[6] **Каймакамова, М.** Византия и историческата култура на българите през XI – XII в. – *ИПр.*, 5-6/2003, с. 13.

[7] **Каймакамова, М.** Историографската стойност, с. 439.

[8] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България*. С., 1996, 311-321; **Попруженко, М. Г.** *Синодик царя Борила*. С.,1928 (*Български старини* VIII), & 88, с.77.

[9] **Гюзелев, В**. *Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви.* Т. 1. С., 1994, 45-57.

[10] **Иванов, Й.** Жития на св. Ивана Рилски. – *ГСУ-ИФФ*, XXXII (13), 1936, с. 28 сл.; **Дуйчев, И**. *Рилският светец и неговата обител.* С., 1990.

[11] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. С., 1970, с. 284 сл.

[12] Пак там, 284-285.

CULTURAL RECEPTIONS FROM THE FIRST BULGARIAN STATE

Liuba Ilieva

Abstract

An overall picture of the social, ecclesiastical and cultural life of Bulgarian people and Bulgarian territories under Byzantine rule in the end of XI-XII centuries, according historical sources. Some outdated or inaccurate assessments have been corrected and supplemented. In this paper we elaborate a theme about guiding role of the Archbishopric of Ohrid in Bulgarian spiritual and mental life during Comnenian dynastic government and cultural symbiosis accomplished between Byzantium and subjugated Bulgarian population. Bulgarian contribution to spiritual life in the Byzantine Empire throughout that period consist mainly of the appearance of Bulgarian historical and apocalyptical literature and their patriotic tendency, in the context of Byzantine ideological agenda towards Bulgarian people in the end of XI-XII centuries.

ИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИСТОРИОПИС ОТ XV ВЕК

Владимир Ангелов

Предмет на настоящата статия са сведенията за българската история, съдържащи се в съчиненията на византийските историци Лаоник Халкокондил Дука, и Псевдо-Сфранцес, а също така и в някои кратки хроники. Това, което прави тези произведения по-особени е фактът, че те са създадени в една коренно различна политическа обстановка – периода около и след превземането на Константинопол от османците през 1453 г., довело до гибелта на Византия. Нуждата да се осъзнаят причините за тази катастрофа и да се осмислят последиците от нея напълно променя характера на византийската историография. Идването на османците на Балканския полуостров се възприема от едни автори като Божие наказание заради греховете на балканските народи, а други го разглеждат като триумфално шествие. В споменатите съчинения се съдържат редица интересни сведения за политическата история на Втората българска държава, а в следващите страници ще се спрем по-конкретно на някои събития, случили се в източните български земи в периода от първата четвърт на XIV до средата на XV в.

Хронологически първото сведение, което представлява интерес за нас откриваме в съчинението на Лаоник Халкокондил „История“. По богатство на информацията то превъзхожда съчиненията на другите византийски автори от този период и представлява един от най-важните извори за историята на балканските народи през XV в. Разказвайки за напрегнатите отношения между българи и византийци по време на управлението на цар Михаил III Шишман, Халкокондил споменава, че „елинските императори били заети да воюват с мизийците в Тракия, които организирали поход срещу тях“[1]. В случая Халкокондил има предвид активните действия срещу Византия, които българският владетел предприема веднага след идването си на престола, с цел да възстанови властта на българската държава над редица градове, завзети от империята. За съжаление Халкокондил в случая е твърде лаконичен, нещо, което не е характерно за неговия стил, отличаващ се като цяло с доста подробно описание на събитията. Като резултат от успешните действия на българите за кратко време е освободена територията между Сливен и Месемврия, а във византийски ръце остава единствено Пловдив. Впоследствие Михаил III Шишман е принуден да промени политиката си към Византия, тъй като е изправен пред евентуално сръбско-византийско сближение. С цел да го предотврати, през 1324 г. българският владетел сключва договор с Андроник III, по силата, на който е призната българската власт над градовете Русокастро, Поморие, Айтос и Ктения, а византийците запазват Пловдив и Созопол.

В хрониката на Псевдо-Сфранцес, която представлява допълнение към мемоарите на византийския сановник Георги Сфранцес, направено от монемвасийския митрополит Макарий Мелисин, откриваме някои сведения за избухналия през 1331 г. българо-византийски конфликт, чиято развръзка настъпва в Източна Тракия. Възползвайки се от ангажираността на новия български владетел Иван Александър в потушаването на бунта на вуйчо си Белаур, византийците организират поход и нахлуват в Източна Тракия. Въпреки

затрудненото положение, в което се намира държавата, Иван Александър успява да събере войска и се отправя към Айтос. Започналите преговори с император Андроник III, когото българският цар се опитва да убеди да се оттегли от земите, които е окупирал, не дават резултат. Така се стига до сблъсъка между българи и византийци при крепостта Русокастро на 18 юли 1332 г., завършил с поражение за византийците. Тези събития са предадени доста накратко от Псевдо-Сфранцес, който споменава, че „императорът воювал с българите и завладял някои техни крепости“. Последвалият договор между българи и византийци е характеризиран от Псевдо-Сфранцес като „голям мир“. Отбелязва се също така, че императорът дал за жена на „първородния син на владетеля на мизите“ една от дъщерите си[2]. Авторът пропуска да спомене, че според постигнатото споразумение се предвижда повечето от крепостите в Приморска Тракия да се върнат в пределите на Българската държава. Трябва да се отбележи, че разказът за тези събития е много по-подробен в съчиненията на техните съвременници Никифор Григора и Йоан Кантакузин, до които по всяка вероятност Псевдо-Сфранцес не е имал достъп.

Следващите сведения, които ще разгледаме, откриваме единствено в кратките византийски хроники. Те представляват поредица от исторически бележки, характеризиращи се като цяло с точно датиране на събитията по години, индикти, месеци и дни. Състоят от едно или няколко изречения и в повечето случаи са съставени по повод на някое конкретно събитие, направило силно впечатление на съвременниците. За немалко събития те са единственото свидетелство, с което разполагаме, което ги прави особено ценен извор. Това от своя страна, обаче, ни затруднява да установим с точност дали изложените в тях факти действително отразяват реалната ситуация.

Известно е, че в края на 70-те години на XIV в. османците започват настъпление на широк фронт в българските земи и след редица успешни завоевателни действия откриват пътя си на запад към стратегическата крепост София. От една кратка хроника научаваме, че по това време са направени и опити за овладяване на черноморското крайбрежие. Нейният текст гласи следното: „в година 6888 (1379–80) по Великден беше нападната и Месемврия“[3]. В случая е важно да се обърне внимание, че е написано „и Месемврия“, което според нас може да се приеме за косвено свидетелство, че по същото време османците са предприели подобни действия и срещу други градове в региона. Друга кратка хроника, датираща от времето непосредствено след битката при Никопол на 25 септември 1396 г. свидетелства за подновените опити на османците да установят контрол над черноморското крайбрежие. Текстът ѝ гласи: „в година 6905 (1396), пети индикт (октомври?), турците завладяха Месемврия и преселиха населението край река Цимона“[4]. Трябва да се отбележи, че съществуват известни неясноти по въпроса за времето, в което градът попада под властта на османците, независимо, че хрониката фиксира точната дата на това събитие. Някои изследвачи са склонни да приемат, че за пръв път Месемврия е завладяна от османците по-рано – през 1380 г. Те се доверяват на цитираната по-горе кратка хроника, но според нас тя трудно може да се приеме за безспорно доказателство, тъй като регистрира единствено нападение над града. Обикновено кратките хроники са съставяни от очевидци на събитията и ако действително Месемврия е била завладяна, то това е щяло да бъде отбелязано изрично[5]. В подкрепа на твърдението, че черноморският град е превзет преди битката при Никопол се привежда и написаното от Дука в неговото съчинение „Турско-византийска история“. То се отличава с детайлно описание на политическите събития, случили се на Балканския полуостров за периода от края на XIV до втората половина на XV в. Авторът дава някои косвени сведения, от които може да се заключи, че падането на Месемврия под властта на османците е станало преди Никополската битка. Споменава

се, че султан Баязид I предприема усилени военни действия за завладяването на редица области на Балканския полуостров в периода 1391–1396 г. Срещу градовете в черноморската област е изпратен пълководеца Турхан, който ги опустошава[6]. Написаното от Дука също не би могло да се използва като сигурно свидетелство за завладяването на Месемврия, тъй като сведенията са доста общи, а не трябва да се забравя също така, че авторът пише своето съчинение повече от половин век след събитията. В т.нар. Месемврийска хроника, благодарение на която разполагаме с подробни сведения за историята на Месемврия през XIV–XV в., също се посочва годината 6905 (1396–97). Ето защо според нас най-правилно е да се доверим на написаното във втората хроника, според което преминаването на града под османски контрол става през октомври 1396 г[7].

Във връзка със споменатите сведения за завоевателните действия на османците по черноморското крайбрежие е интересно да споменем още една кратка хроника, която гласи, че „в година 6907 (1399), на 2 февруари, в деня петък, Варна бе завладяна от безбожните татари“. В случая става дума за т.нар. „татари на Актав“, които според сведенията на Халкокондил и някои османски хронисти от XIV–XV в. преминават Дунав и се заселват в Северна Добруджа[8]. Те се поставят в услуга на султан Баязид I, който ги използва като помощни отряди по време на походите си. Татарите биват използвани и за разправа с Добруджанското деспотство, което престава да съществува след превземането на Варна през зимата на 1399 г[9]. Макар че на първо време татарите на Актав се оказват полезни съюзници на Баязид I, тяхната концентрация в Добруджа в един момент става опасна за него. Според разказа на Халкокондил султанът чрез измама събира на едно място татарските предводители и заповядва да бъдат избити[10]. След това една част от татарите остават в Добруджа, а останалите са разселени на различни други места.

В началото на XV в. обстановката в балканските владения на Османската империя става крайно неспокойна. Както е известно, след поражението от монголите, което претърпява Баязид I при Анкара на 28 юли 1402 г., в османската държава избухват междуособици, породени от борбата за престола между синовете на султана. От затрудненатa ситуация, в която изпадат османците първи се възползват генуезците от Ликостомо, които укрепват позициите си в Черноморска Добруджа. Още същата 1402 г. те завладяват крепостта Калиакра, както свидетелства една грамота на унгарския крал Сигизмунд I (1387–1437)[11]. Според текста на една кратка византийска хроника на 6 юни 1404 г. генуезкият благородник Салагрузо де Негро завладява крепостта Галата край Варна, където остава до 16 юни 1405 г[12]. Освен Генуа, от създалото се положение се опитват да се възползват също и венецианците, Византия, Унгария и орденът на Св. Йоан Йерусалимски (йоанитите от о. Родос). В крайна сметка през януари или февруари 1403 г. се стига до подписването на т.нар. Галиполски договор между единия от Баязидовите синове – Сюлейман – и създадената малко по-рано Християнска лига, включваща Византия, Венеция, Генуа и йоанитите, към които се присъединява и сръбският деспот Стефан Лазаревич[13]. Договорът предвижда редица отстъпки за християнските държави, а от разказа на Дука за това събитие научаваме, че Византия била най-облагодетелствана, тъй като получила крайбрежните крепости, простиращи се от Босфора до Варна[14].

Следващите сведения, които ще разгледаме, са свързани с последния етап от османската междуособица и по-конкретно с единия от основните претенденти за престола – Муса. Няколко кратки хроники регистрират неговите действия в българските земи. Научаваме, че на 13 февруари 1410 г. Муса разгромява край Ямбол войската на румелийския бейлербей Саруджа паша, след което „крепостите в Румелия заедно с цялата област се предали“[15]. Вероятно става дума за някои крепости в Източна България, подготвени за

въстанието, което избухва в българските земи около 1408 г., начело с Константин и Фружин. Подчиняването им на Муса става съгласно съюзническите отношения, които първоначално се установяват между него и българите. Така на практика е оказана подкрепа на Муса, докато той преминава през Източна България[16].

Според текста на друга хроника Муса „превзел областта на императора и обсадил Месемврия в 6919 (1 септември 1410–31 август 1411 г.)"[17]. П. Шрайнер е склонен да коригира посочената в хрониката година и датира това събитие в 6918 (януари 1410 г.) Според него Муса вдига обсадата на Месемврия в края на януари и се насочва към Ямбол, където побеждава Саруджа паша[18]. Очевидно Шрайнер се предоверява на обстоятелството, че Муса „превзел областта на императора", т.е. византийските владения по черноморското крайбрежие. В подкрепа на своето твърдение авторът използва и известието на Лаоник Халкокондил, според което Муса заедно с влашки войски се насочва към владенията на византийския император[19]. Трябва да се отбележи, че разказът на Халкокондил за въпросните събития е сравнително кратък и не много точен, за да може да му се има доверие. Не може да се разчита напълно и на сведенията на Дука за тези събития. Трудно е да се каже, дали в хода на своя поход, който има за цел превземането на Ямбол, Одрин и Галиполи и най-вече разгромяването на Сюлейман, Муса би се отклонил, за да обсажда Месемврия. Действително между 13 февруари и 11 юли 1410 г. действията на войските, предвождани от Муса са толкова напрегнати, че не позволяват отклонение във второстепенно направление[20].

Постепенно заради агресивните си действия Муса настройва срещу себе си всичките си поддръжници, в резултат на което в българските земи се надигат редица крепости, сред които Мадара, Провадия, Овчага и Айтос[21]. В тази връзка е интересно да спомена известието на една сръбска хроника, което гласи „в година 6921 (1413) Муса победи българите и ги пресели на 23 април"[22]. Написаното предава резултатите от усмирителните действия на Муса в българските земи и може да се приеме като свидетелство за потушаването на въстанието на Константин и Фружин[23].

Накрая ще цитираме още една кратка византийска хроника, чиито текст е малко по-общ и гласи „в година 6918 (1410) Муса се отправил към България, където избил много хора и извършил големи опустошения"[24]. Вероятно хрониката е съставена няколко години след 1410 г., тъй като представя сбита, но точна картина на действията на Муса на Балканския полуостров и в частност в българските земи в периода 1410–1413 г.

Следващите сведения, които представляват интерес за нас, са свързани с едно от най-значимите събития, случили се в българските земи през XV в. – битката при Варна, състояла се на 10 ноември 1444 г., с която завършва антиосманският поход, предвождан от полския крал Владислав III Ягело и трансилванския воевода Ян Хунияди. Този сблъсък между християнската коалиция и османците намира широко отражение, както във византийската, така и в западноевропейската историография от този период. За събитието свидетелстват и голям брой османски извори[25].

Едни от най-интересните и подробни сведения за подготовката и провеждането на похода откриваме в съчинението на Лаоник Халкокондил. Според неговия разказ, след като пресича Дунава, крал Владислав се установява на лагер „в земята на мизиеца Добротица". Очевидно авторът има предвид територията на някогашното Добруджанско деспотство, като интересното в случая е, че не използва никаква титла по отношение на неговия пръв владетел деспот Добротица, а споменава единствено народността му. Това като цяло не е характерно за Халкокондил, който на страниците на своето съчинение използва няколко различни названия за обозначаване на хората, владеещи дадена тери-

тория. По-нататък авторът разказва как кралят се отправил към Калиакра и Варна, за да ги обсади и превземе. Научаваме, че Варна се подчинява доброволно на условията му, докато Калиакра се налага да бъде превзета със сила от унгарците, които според думите на Халкокондил се „изкачили по крепостната стена и с устремно нападение нахлули вътре“[26]. Съчинението на Халкокондил е единственият византийски извор от този период, където откриваме тези сведения за двете крепости.

Разказът на Дука е малко по-сбит. Съвсем накратко авторът описва подготовката на похода и придвижването на християнската армия. Споменава се единствено, че войниците успяват да си проправят път, след като превземат много крепости и достигат стените на Варна[27]. Последвалото сражение е подробно предадено и в двете съчинения, но смятаме, че тук не е необходимо да се спираме на него.

Псевдо-Сфранцес споменава за това събитие съвсем бегло – научаваме единствено, че „на десетия ден от този месец (ноември) кралят на Унгария загинал при Варна“[28].

Сблъсъкът между християнската коалиция и османците е отразен и в две кратки византийски хроники. Според едната „в година 6953 (1444) кралят бил убит при Варна“, а другата е малко по-обстойна и гласи, че „в година 6953 отново потеглили [на поход] и се сражавали край Варна, а кралят паднал убит. Битката станала на десетия ден от ноември и продължила от ранни зори до залез слънце“[29].

Последното сведение за тази част от българските земи откриваме в съчинението на Дука. Разказвайки за отношенията между влашкия воевода Влад Дракул (1436–1456) и султан Мехмед II (1451–1481) авторът споменава как раздразнен от опитите на султана да го направи свой васал Дракул пресякъл Дунава и опустошил областта около Дръстър[30].

От всичко казано дотук е видно, че сведенията за източните български земи в разгледаните от нас съчинения са сравнително малко на брой. Споменават се предимно градовете по черноморското крайбрежие, като Несебър и Варна. Въпреки това тези последни произведения на византийската историография заслужават висока оценка като извор за нашата история. Те спомагат за допълнителното изясняване на отделни моменти около османското завоевание, а така също и на някои важни събития, случили се в българските земи през първата половина на XV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Laonici Chalcocondylae**. *Historiarum Demonstrationes.* emend. E.Darko. Budapestini, 1922, p. 19.

[2] **Georgios Sphrantzes Memorii**, In annexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica, ed. V. Grecu. Bucuresti, 1966, 180–182.

[3] **Schreiner, P**. *Die byzantinischen Kleinerchroniken*. Wien, 1975- 1979, T.I, p. 98.

[4] Ibid., I, S. 214.

[5] Вж. **Bakalopoulos, A**. Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIV siecle jusqu'a la chute (1453).- *BZ*, LV, 1962, p. 58 sq. Първоначално това мнение се поддържа и от В. Гюзелев. Вж. **Гюзелев, В**. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – *ГСУ*, LXIV, 1970, с. 71. Впоследствие авторът коригира мнението си и приема, че Месемеврия е завладяна през октомври 1396 г. Вж. **Гюзелев, В**. *Chronicon Mesembriae*. *ГСУ*, LXVI, 1972 / 1973, с. 163 сл.

[6] **Ducas**. *Istoria turco-byzantina* (1341-1462) ed. V.Grecu, Bucuresti, 1958, p. 247.

[7] В своето критическо издание на кратките хроники немският изследвач П. Шрайнер също изказва мнението, че превземането на града е станало най-рано през октомври 1396 г. **Schreiner, P**. *Die byzantinischen*…, II, S. 360.

[8] **Chalc**., I, p. 93 – 94. За сведенията на османските хронисти вж. **Decei, A**. Etablisement de Aktav de la Horde d'Or dans l'empire ottomane au temps de Yildirim Bayezid. – In: *A. Zeki Velidi Togan Armagan.* Istanbul 1950 – 1955, p. 77 – 92.

[9] По-подробно за историята на Добруджанското деспотство вж. **Атанасов, Г**. *Добруджанското деспотство*. В. Търново, 2009.

[10] **Chalc**., p. 94.

[11] Вж. по-подробно *История на Добруджа*, т.2, В. Търново, 2004, с. 259.

[12] **Гюзелев, В**. *Chronicon Mesembriae*, с.150, 151, 170 – 172; **Schreiner, P**. *Die byzantinischen*…, I, S. 215

[13] Подробно за клаузите на договора вж. **Matschke, K**. Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Weimar, 1981, S. 40-51; **Матанов, Хр., Михнева, Р**. *От Галиполи до Лепанто*. С., 1988, с.148 сл.; *История на Османската империя*, С., 1999, с. 63 сл.; За пълния текст на договора вж. *Венециански документи за историята на България и българите от XII- XV в*. С., 2001, с. 166 сл.

[14] **Ducas**, p.113.

[15] **Schreiner, P**. *Die Byzantinischen*…, T. I, S.636.

[16] Вж. **Цветкова, Б**. *Паметна битка на народите*. С., 1979, с. 70.

[17] **Schreiner, P**. *Die Byzantinischen*…, I, S. 215.

[18] Ibid., II, S. 393.

[19] **Chalc**., p. 160 sq.

[20] Вж.**Гюзелев, В**. *Chronicon Mesembriae*, с. 174 сл.

[21] **Giese, F**. *Die altosmanischen annonymen Chroniken*. T. II, Leipzig, 1925, S. 69.

[22] **Стојановић, Л**. *Стари српски родослови и летописи*. Сремски Карловци, 1927, с. 224.

[23] Според някои изследвачи надигането в българските земи продължава близо десетилетие, т.е. поне до 1415. Вж. **Матанов, Хр., Михнева, Р**. *От Галиполи*…, с. 153.

[24] **Schreiner, P**. *Die Byzantinischen*…, T. I, S. 563.

[25] Подробно за битката при Варна вж. *Сб. Варна 1444*. С., 1969; **Цветкова, Б**. *Паметна битка*…, 293–320.

[26] **Chalc**., p.98; по-подробно за придвижването на кръстоносната армия вж. *История на Добруджа*, с. 263 сл.

[27] **Ducas**, p. 275.

[28] **Pseudo-Phrantzes**, p. 338.

[29] **Schreiner, P**. Die byzantinischen…, I, 381- 382.

[30] **Ducas**, p. 431.

EASTERN BULGARIAN LANDS IN THE 15TH CENTURY BYZANTINE HISTORIOGRAPHY

Vladimir Angelov

Abstract

The subject of the current article is the information about the Bulgarian lands in the works of the Byzantine historians from the 15th century Laonicus Chalcocondyles, Doukas, Pseudo-Sphrantzes and also in some brief Byzantine chronicles. What makes these works more special is the fact that they are created in a radically different political background – the period around and after the capture of Constantinople by the Ottomans in 1453, which led to the fall of Byzantium. The need to understand the causes of this catastrophe and its aftermath completely changes the nature of Byzantine historiography. The Ottoman invasion of the Balkans is perceived by some authors as a God's punishment for the sins of the Balkan peoples, while others see it as a triumphant procession. These writings contain a lot of interesting information about the political history of the Second Bulgarian Kingdom and in the following pages we refer in particular to certain events that occurred in the eastern Bulgarian lands during the first quarter of the 14th to the middle of the 15th centuries.

After the analysis of the writings examined in our study we can draw the conclusion that the information about the Eastern Bulgarian territories is relatively scant. Mentioned are predominantly some Black Sea coast cities such as Varna and Nessebar. However, we must say that these works of Byzantine historiography deserve high appreciation as a historical source. They help us to further clarify certain aspects of the Ottoman conquest, and also shed additional light on some important events that occurred in the Bulgarian lands during the first half of the 15th century.

ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА АМФОРИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Евелина Тодорова

Когато през втората половина на VII в., в резултат на арабските завоевания, загубата на територии, жизненоважни за икономическото развитие на Византия е факт, на мястото на големите центове за производство на амфори в районите на Селевкия, Киликия, Кария и Арголида се появяват множество малки керамични ателиета, пръснати из всички краища на Империята. В тях започват да се произвеждат амфори, които приличат една на друга по общия си силует, но се различават по начина на оформяне на устието, дръжките и глината, от която са изработени. Всички те имитират формата късноантичните типове LR1 и LR2 и имат ограничен ареал на разпространение. Свидетелство са за прекратяването на търговските контакти на дълги разстояния и преминаването към самозадоволяване на местно равнище.

Два производствени центъра от периода на „Тъмните векове“ са локализирани в Италия. В основата им стои излишъкът от производство на земеделски продукти (вино). При разкопки в Отранто са разкрити три пещи и следи от грънчарското ателие с неизползвани топки глина. Пещите са изградени от камъни и тухли, споени с глина. Имат кръгла форма, с диаметър около 3 м, а скарата е поддържана от арки. Най-добре запазената пещ е с префурниум (обр. 1). От огромното количество натрошена керамика около тях се съди, че освен амфори с издуто сферично тяло, са се изпичали лампи и кухненска керамика. Началото на производствената дейност се отнася към VII в., но тя продължава и през следващото столетие. Съдовете намират разпространение в ареала на Адриатическо море, Далматинското Крайбрежие и Албания[1]. Другият център се намира в Кампания. Керамични пещи с бракувана продукция са открити в Неапол, Мизенум и о. Исхия. Датират се края на VII–IX в.[2] Според направените петрографски анализи амфорите се разпространяват в басейна на Тиренско море, Южна Италия и Западна Сицилия[3].

Макар до момента на о. Крит да не е открита пещ, анализите на глината доказват, че намерените амфори при разкопките на о. Псира[4] и селището Елефтерна[5] са с местен произход. Датират се VIII в. Вероятно собствено производство на амфори е имало и в Ефес[6].

Възраждането на градския живот в Таврика през VIII в. трябва да се свърже с опита на Византия да намери нов път за контактите си с Далечния Изток след наложената от арабите блокада над Червено море и Персийския залив[7]. Византийското присъствие на Кримския п-в е съсредоточено по неговото южно и югоизточно крайбрежие, където през VIII–X в. процъфтяват множество поселения и монашески обители[8]. За задоволяване на нужди им се появяват керамични ателиета, в които се произвеждат амфорна тара, кухненска и строителна керамика. Такива са разкрити край Херсон (на източния бряг на залива Карантинная бухта и край западната крепостна стена, до кула 1)[9], в Севастополския залив, срещуположно на Херсон,[10] край с. Мисхор,[11] в околностите на гр. Ялта,[12] край с. Морского (Чобан-куле и Канакская балка) недалеч от гр. Судак[13], близо до с. Трудолюбовка[14], с. Голубинки[15] и др.[16] Производствените съоръжения са разположени извън населе-

ни места, в близост до река, поток или на самия морски бряг. Наоколо им не се забелязват следи от трайно обитаване, което кара изследователите да смятат, че производството е имало сезонен характер и грънчарите са пребивавали тук временно. Керамичните пещи са разположени на групи от 3 до 20 броя. Вземайки под внимание, че всяка пещ може да се използва определен брой пъти преди да бъде изоставена, вероятно не всички пещи са използвани едновременно. Вкопани са частично в околния терен, а изпичането на продукцията е ставало при достъп на кислород. Изградени са предимно от тухли с калова спойка, но при някои се среща и смесен градеж с каменни плочи. Отвън имат кожух от камъни и глина. С изключение на пещите при с. Трудолюбовка (обр. 2), които са кръгли (диам. 3,15 м), всички останали са с правоъгълен план (обр. 3, обр. 4) и приблизителни размери 2,65 х 5,60 м. Горивната им камера е висока около 1,70–2,10 м и се състои от един, по-рядко два надлъжни канала, от които се разклоняват от 3 до 6 по-малки, напречни канала. За да се осигури по-добра тяга на топлия въздух, дъното на напречните канали е с около 0,90 м по-високо от това на основния и постепенно се издига към краищата на пещта. Надлъжните и напречните канали завършват с тухлени арки, които поддържат скарата на горната камера. Дебелината на скарата е около 0,30 м. Понякога се наблюдават следи от преправяне чрез допълнителното ѝ обмазване с глина. При някои от пещите се наблюдават до шест подобни слоя. Това дава представа приблизително колко пъти е била използвана една пещ преди да бъде окончателно разрушена и изоставена. В скарата са пробити до 50 кръгли отвора с размери 0,10-0,30 м, през които преминава топлият въздух от горивната камера. Множеството отвори, както и фактът, че тези с по-голям размер се намират по краищата на скарата, спомагат за по-добрата циркулация на топлия въздух между двете камери и за изравняване на температурата. Това прави процеса на изпичане по-икономичен и повишава качеството на продукцията. За съжаление при нито една от проучените пещи горната камера не е запазена. Според останките и наблюденията на разкопвачите, може да се съди, че тя е имала сводово покритие във височина 1,70–1,80 м и голям отвор на върха си, през който са били поставяни съдовете. След изпичането, сводът е разрушаван, за да могат те да се извадят. При зареждането на новата продукция, той е поправян. В останките на пещите и около тях е открито голямо количество деформирана и фрагментирана керамика – два вида амфори с яйцевидно тяло, подпорки за амфори, стомни, бъклици, керемиди и водопроводни тръби. Щампованите знаци върху откритите сред брака керемиди са идентични със знаците от строителната керамика, намерена при разкопките на намиращите се в околностите на керамичните центрове поселения и църковни постройки.

Въз основа на етнографски паралели, А. Якобсон прави приблизително изчисление на обема на керамичната продукция на кримските пещи. При едновременно функциониране на 15 пещи, годишното им производство възлиза на 15000–18000 амфори и 6000–9000 съда кухненска керамика. При тези изчисления трябва да се вземе предвид и голямото количество производствен брак[17]. Те все пак дават обща идея за обема на амфорното производство, а оттам и за обема на земеделската продукция, която е предназначена за пазара.

Керамичните ателиета престават да съществуват в началото на X в., когато в резултат на номадските нашествия загиват множество поселения и настъпва смяна на материалната култура в Крим[18].

Амфорите се разпространяват основно в две посоки – на изток, откъдето през Азовско море проникват по течението на р. Дон и от там навлизат в териториите на Хазарския хаганат и на юг – към Константинопол и Средиземно море. С продукция от Кримските

пещи е бил натоварен и потъналият кораб край Бозбурун (югозападна Турция). Анализът на съдържанието на амфорите сочи, че са пренасяли вино с лошо качество, овкусено с подправки и рибна паста[19]. Подобни съдове произлизат от добре датиран пласт от IX в. от „Калето“ край гр. Средец, Бургаско[20].

Център за производство на амфори (XI-XIII в.) е открит на северния бряг на Мраморно море, край античния Ганос. Регионът е известен още от древността с отглеждането на лозя. От X в. нататък се среща в писмените извори като седалище на голям манастирски комплекс. Турските регистри от XVI в. и етнографските изследвания показват, че традициите в производството на вино и керамика продължават и до XX в. Характерни за региона са залежите от глини с добро качество. В резултат на проведените обходи и геофизични измервания в землищата на селата Газикьой, Шаркьой и Хошкьой са регистрирани следи от манастирските постройки и останките от над 30 пещи. Последните са разположени край речни корита, в близост до самия морски бряг. Около тях е имало огромно количество натрошени и деформирани при изпичането амфори тип Гюнсенин I. Проучена е само една пещ. Тя е вкопана в околния терен и има правоъгълна форма с размери 4,2 x 3,8 м. Височината на горивната камера е около 2 м. В нея са разкрити четири тухлени арки, които поддържат скарата на пещта. Горната камера не е запазена, но се предполага, че е с куполно покритие. Аналогична конструкция имат и цялостно запазените керамични пещи от началото на XX в., които са стояли недалеч от разкопаното съоръжение (обр. 5)[21]. Освен амфори, тук се е произвеждала и глазирана керамика[22]. Следи от производствена дейност – пещи и бракувана продукция, са засвидетелствани на самия морски бряг на най-големия от островите в Мраморно море, точно срещу Ганос. В близост до едно от ателиетата има и останки от сгради, вероятно метохион на горе-споменатия манастир. До момента не са открити залежи на глина на острова. Това кара П. Армстронг и Н. Гюнсенин да предположат, че ателиетата имат пряка връзка и са част от манастирското стопанство на Ганос и неговия производствен комплекс. Близостта им с континента е улеснявала снабдяването им с глина. Много по-удобно е било глината да се донася с лодки или кораби и съдовете да се произвеждат на място, отколкото да се карат празни съдове от отсрещния бряг. Около самите острови пък са открити няколко потънали кораба, натоварени с амфори тип Гюнсенин I[23].

В случая с Ганос сме свидетели на една икономическа единица, какъвто е манастирът, който произвежда продукт в насипно състояние (вино), неговата опаковка и осъществява транспорта му на далечни разстояния при минимални разходи. По всяка вероятност са обслужвани основно нуждите на столицата Константинопол, но не е изключено от там корабите пълни с амфори да са се насочвали и в други посоки[24]. Това се подсказва и от изключително широкото разпространение на амфорите тип Гюнсени I в Черноморския басейн и Средиземноморието. На север достигат до Швеция, на юг до Египет, а на запад до Франция[25]. Резултатите от направените химични анализи сочат, че амфорите от потъналия край Серче Лиманъ кораб (30-те год. на XI в.) са произведени в околностите на Ганос[26]. На територията на Република България те са най-добре застъпени по Черноморското крайбрежие, Североизточна България и течението на р. Дунав. Появата им се свързва с възстановяването на византийската власт по нашите земи и политиката на Империята спрямо варварите[27]. Евентуален бъдещ анализ на глините би показал, дали те също са дошли от въпросния център или произлизат от друго място.

За периода от края на X в. до началото на XIII в. в Южна Италия се разпространяват два основни типа амфори, които до момента не намират паралели сред находките от България. Те се срещат основно в Адриатическия басейн и Албания. Макар все още да

не са открити следи от производствени съоръжения, петрографските анализи на глината сочат, че са произведени в няколко керамични ателиета, съсредоточени в околностите на Отранто и в региона на Бари и Бриндизи. Използвани са за превоз на вино или зехтин[28].

В малкото родни публикации, отделящи внимание на амфорите и свързаните с тях проблеми, въпросът за производството им почти не е застъпен. Някои от авторите мимоходом споменават, че те са внос от Византия, без да се задълбочават в проблематиката[29]. Л. Дончева-Петкова и Ж. Аладжов отделят повече място по въпроса и допускат различни възможности за произхода им. Те обаче оставят дискусията отворена и в крайна сметка не заемат конкретна позиция, поради липсата на достатъчно данни, които да я подкрепят[30]. Й. Чангова също не отрича византийския произход на част от съдовете, които са дошли в нашите земи под формата на амбалаж. Тя обаче допуска, като има предвид високо развитото грънчарство в средновековните български селища, че е неоснователно да се търси производствен център на амфори само във Византия или Южна Русия и присъствието им да се обяснява като внос от тези два центъра[31]. Срещат се и категорични мнения, според които първоначално амфорите са изработвани във Византия, но от X в. тяхното производство е усвоено и от българските майстори грънчари[32].

От посочените по-горе данни се вижда, че производството на амфори има мащабен характер. То не може да се извършва на произволно място и от всеки. За да се осъществи, са необходими съвкупност от условия. На първо място, в непосредствена близост до мястото на производство трябва да има залежи от глина с добро качество и в значително количество. Трябва също така да има течаща вода, както и район, откъдето да се доставя дървен материал. На второ място, производственият център трябва да се намира близо до морския бряг или до голяма плавателна река, откъдето амфорите да могат да бъдат бързо и лесно товарени на кораби и транспортирани. Не трябва да се забравя и фактът, че амфорите сами по себе си не са самоцелен продукт и не са обект на търговия и потребление. Произвеждани са там, където са били нужни. Използвани са като контейнери за превозване на стоки със земеделски характер (основно вино и дървено масло) и останките от тяхното производство трябва да се търсят на места, където има сигурни данни, че съответните култури са били отглеждани и изнасяни за пазара. Обикновено ателиетата са част от големи светски или църковни стопанства, които са пласирали излишъка от продукцията си на пазара.

Важен въпрос, който не трябва да се подминава, засяга хората, имащи право да се занимават с амфорно производство. Макар грънчарите като гилдия да не се споменават в „Книга на епарха“[33], трябва да се предположи, че дейността им също е строго регламентирана и контролирана от държавната администрация и нейните чиновници. Вероятно печатите, поставени върху някои от амфорите, имат отношение към този контрол. Така при производството на амфори освен за спазването на определена стандартизация по отношение на качеството (форма, обем) вероятно е се следи и тяхното количество.

Производството на амфори предполага едновременното производство и на кухненска керамика. Пещите за амфори са със значителни размери поради големината на самите съдове. За да бъде рентабилно всяко едно зареждане и запалване на пещта,трябва да бъде използвана максимално полезната ѝ площ. Затова, в свободното пространство между амфорите, са поставяни и съдове с по-малки размери – паници, гърнета, стомни и т.н. Обратното не е вярно. Производството на кухненска керамика не е равносилно на производство и на амфори, каквото е предположението на Й. Чангова по отношение на столицата Преслав[34]. Наистина, не само там, но и в Плиска и на други места е докумен-

тирано производство на кухненска керамика. В околностите им има залежи на глина, има и течаща вода. Пещи и производствен брак от амфори обаче все още не са открити. Също така е необходимо специално да се изследват глинените находища, за да може да се прецени дали техният обем съответства на подобна дейност. За момента не е известно в Средновековна България да са съществували големи земеделски стопанства, в които да са се произвеждали за нуждите на вътрешния и/или външния пазар големи количества вино[35]. Не по-маловажен е и фактът, че столиците, а и повечето селища, са далеч от морето и/или от голяма водна артерия водеща към него. Амфорите са произвеждани, за да бъдат транспортирани изключително по море и с кораби. Би било трудно пълните с вино или друг земеделски продукт съдове да се пренасят до Дунав или до Черноморското крайбрежие върху гърбовете на товарни животни и/или с каруци. Дори и празни, средните по размер екземпляри са сравнително тежки. Амфорите са доста чупливи и с тях трябва да се борави внимателно. Пренасянето на пълни съдове от Плиска и Преслав, до което и да е пристанище, е немислимо и нерентабилно от всяка гледна точка. Възможно е самите земеделски продукти да са доставяни в насипно състояние или в мехове и на място да осъществява „пакетирането“ им в амфори с цел по-нататъшен транспорт. При това предположение производствените центрове трябва да се търсят близо до морето или по течението на р. Дунав. Под внимание трябва да се вземе и фактът, че територията на Средновековната българска държава не съвпада с тази на Република България. Някои от градовете по Черноморското крайбрежие и днешна южна България са били част от Византия през различни периоди. В този случай е вероятно да съществува организирано производство на транспортна керамика в рамките на централизираната империя.

За да се отговори категорично на поставения проблем, е необходимо едно отделно, цялостно и по-обстойно изследване. Трябва да се изследват глинените находища на територията на днешна България, да бъдат подложени на петрографски анализи, както и да се анализират глините на намерените амфори, за да може да се определи принадлежността им към даден геологически ареал. Необходимо е също така, да се локализират евентуални региони, където е могло да се осъществи производството на амфорите, където да са на лице посочените по-горе предпоставки. В тях трябва да се търсят останки от производствена дейност – пещи и бракувана керамична продукция. Само при намиране на последните може да се говори за съществуване на амфорно производство по нашите земи.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Керамична пещ от разкопките в Отранто, Италия (VII-VIII в.) (по **Arthur, P.** Early Medieval Amphorae, the Duchy of Naples and the Food Supply of Rome – *Papers of the British School at Rome*, 61, (1993), fig. 3).

Обр. 2. Грънчарска пещ № 4 край с. Трудолюбовка (VIII–IX в.) (по **Якобсон, А. Л.** *Керамика и керамическое производства средневековой Таврики*. Ленинград, 1979**,** рис. 29).

Обр. 3. Грънчарска пещ № 5 от Канакская балка, с. Морского (VIII–IX в.) (по **Якобсон, А. Л.** Цит. съч.**,** рис. 26).

Обр. 4. Грънчарска пещ А от Чобан-куле, с. Морского (VIII–IX в.) (по **Якобсон, А. Л.** Цит. съч.**,** рис. 23).

Обр. 5. Възстановка на керамичните пещи край античния Ганос (XI–XIII в.) (**Günsenin, N.** Récentes découvertes sul l'île de Marmara (Proconnčse) à l'époque byzantine. Épaves et lieux de chargement – *Archaeonautica*, 14, (1998)**,** fig. 1).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Arthur, P., M. P. Caggia, G. P. Ciongoli, V. Melissano, H. Patterson, P. Roberts.** Fornaci altomedievali ad Otranto. Nota preliminare – *Archeologia medievale*, XIX, (1992), 93-99, 109, fig. 3-5; **Arthur, P., R. Auriemma**. A Search for Italian Wine. Middle Byzantine and Later Amphoras from Southern Puglia – *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly*, 23(4), (1996), 517-518, fig. 3c.

[2] **Arthur, P.** Aspects of Byzantine Economy: an Evaluation of Amphora Evidence from Italy – *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément*, XVIII, (1989), p. 87; Early Medieval Amphorae, the Duchy of Naples and the Food Supply of Rome – *Papers of the British School at Rome*, 61, (1993), 231-235.

[3] **Ardizzone, F.** Rapporti commerciali tra la Sicilia occidentale ed il Tirreno centromeridionale nell'VIII secolo alla luce del rinvenimento di alcuni contenitori da transporto – *II Congresso nazionale di archeologia medievale*, Brescia 2000, 402-407; **Arthur, P.** Early Medieval Amphorae, 235-241.

[4] **Poulou-Papadimitriou, N.** Le monastĕre byzantin de Pseira – Crĕte: La céramique – *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*. *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 20 (2). Münster 1995, p. 1124, fig. 9; **Poulou-Papadimitriou, N., E. Nodarou**. La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale, les importations, étude typologique et pétrographique – *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, *British Archaeological Reports International Series*, 1662, II (2), (2007), 756-759.

[5] **Yangaki, A.** *La céramique des IVe – VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*. Athĕnes 2005, 284-285; Amphores crétoises de forme globulaire: remarques préliminaires – *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, *British Archaeological Reports International Series*, 1662, II (2), (2007), 767-774.

[6] Данните са от личен разговор с д-р А. Валднер от Австрийската академия на науките, която се занимава с обработката на керамиката от разкопките в Ефес.

[7] **Lewis, A. R.** *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*. Princeton University Press 1951**,** p**.** 33, 42.

[8] **Баранов, И. А.** Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма – *Плиска-Преслав*, 2, (1981), рис. 1.

[9] **Якобсон, А. Л.** *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. *Материалы и исследования по археологии СССР, 63,* (1959)**, с.** 20; **Борисова, В. В.** Средневековая гончарная печь – *Сообщения херсонесского музея*, I, (1960), 42-43, рис. 1-2.

[10] **Седикова, Л.** Керамические печи IX в. в Херсонесе – *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IV, (1994), 434-440.

[11] **Бабенчиков, В. П.** Средневековая гончарная печь в Мисхоре – *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 7, (1957), 111-112, рис.1.

[12] **Паршина, Е. А.** Средневековые памятники на побережье Голубого залива до Ялты – *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, (1968), с. 64; Средневековая керамика южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1965-1969 гг.) – *Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма*. Киев 1974, с. 59.

[13] **Якобсон, А. Л.** Раннесредневековые гончарные печи в восточном Крыму – *Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР*, 54, (1954), 164-171, рис. 72-74; Средневековые гончарные печи в районе Судака (по раскопкам 1953 г.) – *Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР*, 60, (1955), 102-107, рис. 44-46; *Керамика и керамическое производства средневековой Таврики*. Ленинград, 1979, 39-51, 57-58, рис. 20-27.

[14] **Якобсон, А. Л.** *Керамика и керамическое производства*, 53-56, рис. 29-30.

[15] **Якобсон, А. Л.** *Крым в средние века*. Москва, 1973**,** с. 45.

[16] **Паршина, Е. А., И. Б. Тесленко, С. М. Зеленко**. Гончарные центры Таврики VIII-X вв. – *Морская торговля в Северном Причерноморье.* Киев, 2001, 53-73.

[17] **Якобсон, А. Л.** *Керамика и керамическое производства*, 59-60.

[18] **Якобсон, А. Л.** Раннесредневековые гончарные печи, с. 171; *Раннесредневековый Херсонес,* 171-172; **Паршина, Е. А., И. Б. Тесленко, С. М. Зеленко**. Цит. соч., с. 77.

[19] **Hocker, F. M.** The Bozburun Byzantine Shipwreck Excavation: 1996 Campaign – *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly*, 23(4), (1996), 6, fig. 3-5; **Hocker, F. M., S. W. Yamini, G. O. Yamini**. Bozburun Byzantine Shipwreck Excavation: The Final Campaign 1998 – *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly*, 25(4), (1998), fig. 3, 6; **Hocker, F. M.** Sampling a Byzantine Vintage: Bozburun, Turkey – *Beneath the Seven Seas*. London: Thames & Hudson 2005, p. 104.

[20] **Balbolova-Ivanova, M.** A Contribution to the Research of the Early Medieval Ceramics in Bulgaria – *Archaeologia Bulgarica,* IV, (1), (2000), Table $5_{25\text{-}28}$.

[21] **Günsenin, N.** *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'aprčs les collections turques*. Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne) 1990, 47-56; Ganos – centre de production d'amphores ŕ l'époque byzantine – *Anatolia antiqua*, II, (1993), 195-197, fig. 3-8; Ganos: resultats des campagnes de 1992 et 1993 – *Anatolia antiqua*, III, (1995), 165-177; Les ateliers amphoriques de Ganos ŕ l'époque byzantine – *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire.* Publications de l'Université de Provence 1999, p. 127, fig. 1; Medieval trade in the Sea of Marmara: the evidence of shipwrecks – *Travel in the byzantine world. Papers from the 34th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*. Birmingham 2002, p. 127.

[22] **Armstrong, P., N. Günsenin**. Glazed pottery production at Ganos – *Anatolia antiqua*, III, (1995), 181-185, 199.

[23] **Günsenin, N., H. Hatcher**. Analyses chimiques comparatives des amphores de Ganos, de l'île de Marmara et de l'épave de Serçe Limaný (Glass-wreck) – *Anatolia antiqua*, V, (1997), p. 249, 256, fig. 1-6; **Günsenin, N.** Les ateliers amphoriques, p. 127; Récentes découvertes sul l'île de Marmara (Proconnčse) ŕ l'époque byzantine. Épaves et lieux de chargement – *Archaeonautica*, 14, (1998), p. 312; Medieval trade in the Sea of Marmara: the evidence of shipwrecks – *Travel in the byzantine world. Papers from the 34th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*. Birmingham, 2002, 132-133.

[24] **Günsenin, N.** *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles)*, p. 53; Ganos – centre de production d'amphores, p. 197; Les ateliers amphoriques, 125-126; Medieval trade in the Sea of Marmara, p. 24.

[25] **Roslund, M.** Brosamen vom Tisch der Reichen. Byzantinische Funde aus Lund und Sigtuna (ca. 980-1250) – *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glauben wechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts*, II. Mainz-Stuttgart, 1997, 363-366, Abb. $20_{1\text{-}3,}$ Abb. $21_{1,2}$; **Günsenin, N.** *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles)***,** p. 65, 82; **Amouric, H., F. Richez, L. Vallauri**. *Vingt mille pots sous les mers*. Aix-en-Provence, 1999, fig. 38; **Vallauri, L., G. Démians d'Archimbaud, F. Parent, C. Richarté.** La circulation des céramiques byzantines, chypriotes et du Levant chrétien en Provence, Languedoc et Corse du Xe au XIVe siècle – *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Athènes, 2003, p. 139, fig. $2_{1.}$

[26] **Günsenin, N., H. Hatcher**. Op.cit., 249-260.

[27] **Stephenson, P**. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge University Press, 2004, p. 80 and next.

[28] **Arthur, P.** Amphorae, 206-207; **Arthur, P., R. Auriemma**. A Search for Italian Wine. Middle Byzantine and Later Amphoras from Southern Puglia – *The Institute of Nautical Archaeology Quarterly*, 23(4), (1996), p. 16; **Reynolds, P.** Op.cit., p. 272.

[29] **Балабанов, Т.** Жилища покрай северната и източната крепостна стена на Плиска – *Плиска-Преслав*, 5, (1992)**,** с. 166; **Йотов, В., Г.Атанасов.** *Скала. Крепост от X – XI в. до село Кладенци, Тервелско*. София, 1998, с. 75.

[30] **Дончева-Петкова, Л.** *Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.)*. София, 1977, с. 99; **Аладжов, Ж.** Нови амфорни печати от Велики Преслав – *Годишник на националния археологически музей*, IX, (1993), с. 103.

[31] **Чангова, Й.** Средновековни амфори в България – *Известия на археологическия институт*, XXII, (1959), с. 254**.**

[32] *Археологически музей Варна***.** София, 1965, с. 145.

[33] **Nicole, J.** *Le livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*. Lyon 1894**.** Това, че грънчарите не са намерили място в „Книга на епарха", е лесно

обяснимо. Документът, съставен по времето на Лъв VI Мъдри (886-912), се занимава с регламентирането на дейносттите имащи пряко отношение към живота в столицата и чието реализиране се извърша именно в нея, на точно определено за целта място. Производството на керамика и в частност на амфори, не би могло да се състои в рамките на гъсто населените константинополски квартали, понеже изисква значително по площ място, където да се разгърнат производствените съоръжения. Освен това, за да бъдат намалени рисковете от пожари, всички дейности свързани с огъня са се подчинявали на строги предписания, както е известно от трактата на Юлиан Аскалонит (вж. **Сюзюмов, М. Я.** О трактате Юлиана Аскалонита – *Античная древность и средние века*, 1, (1960), 3-34.**)**.

[34] **Чангова, Й.** Цит. съч., с. 254.

[35] Поради климатичните особености в Средновековна България маслини не са култивирани.

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE AMPHORA PRODUCTION DURING THE MIDDLE AGES

Evelina Todorova

Abstract

The article discusses the medieval amphora production centers excavated so far: in Otranto (7th-8th century AD), the Southern coast of the Crimea (8th – 10th AD), the Northern coast of the Sea of Marmara (11th – 13th AD) and Southern Italy (late 10th – early 13th AD). A brief description of the production facilities, their location, the structure of the pottery kilns and the distribution of their production in time and space is given.

Some conclusions about the necessary preconditions for amphora production are made. The pottery workshops should be located near abundant deposits of good-quality clay, running water and a major water way (the sea or a navigable river) from where the containers can be loaded on ships toward their final destination. A large-scale farm that produces the product to be transported in the amphorae should be located nearby.

The existing points of view in the Bulgarian archaeological bibliography which concern the possibilities of amphora production in the Bulgarian lands are summarized at the end. Since no traces of production activities have been found so far, it is not justified to say that amphorae have been manufactured in Medieval Bulgaria.

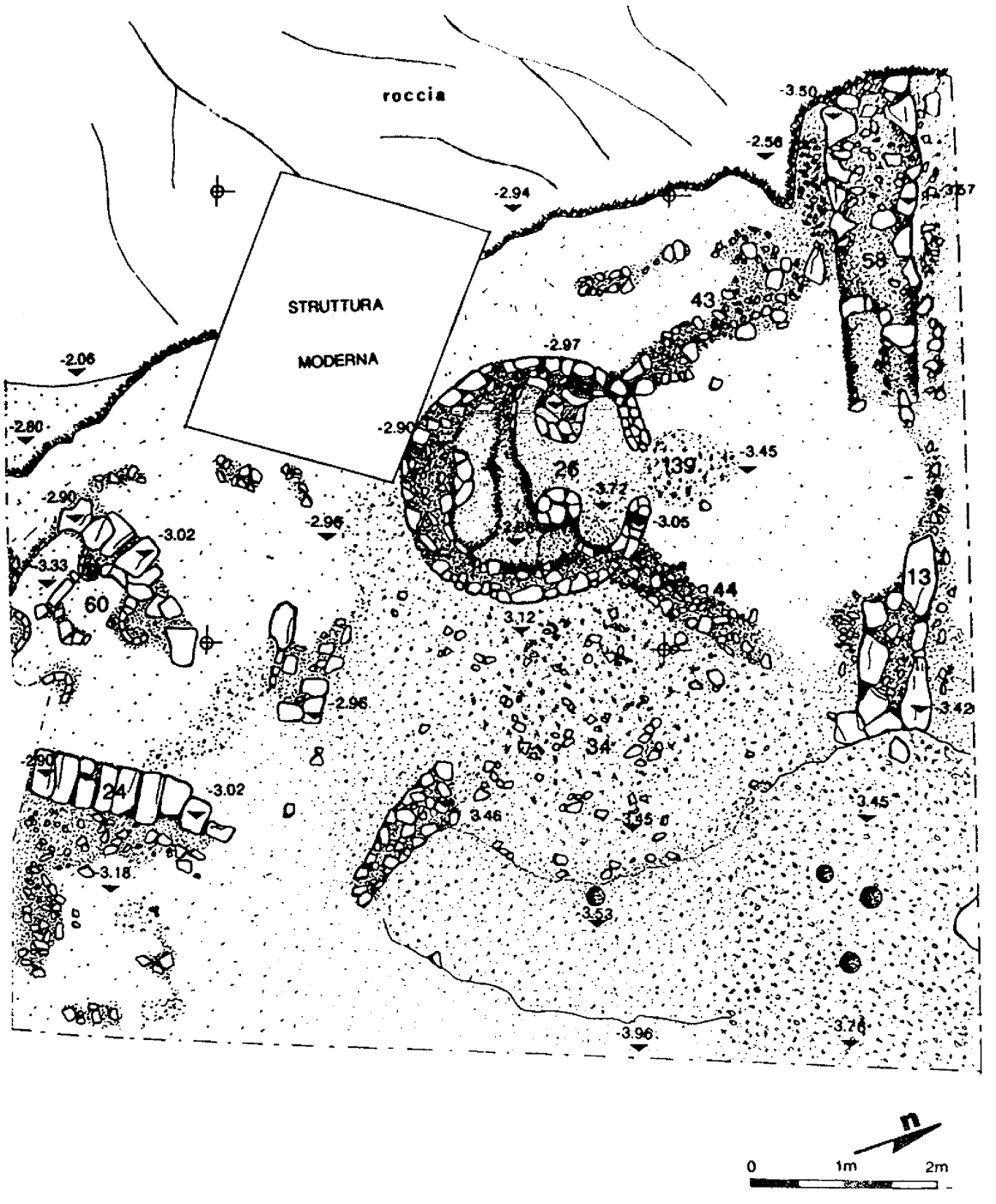

Обр. 1. Керамична пещ от разкопките в Отранто, Италия (VII-VIII в.)
(по **Arthur, P.** *Early Medieval Amphorae, the Duchy of Naples and the Food Supply of Rome – Papers of the British School at Rome, 61, (1993), fig. 3)*

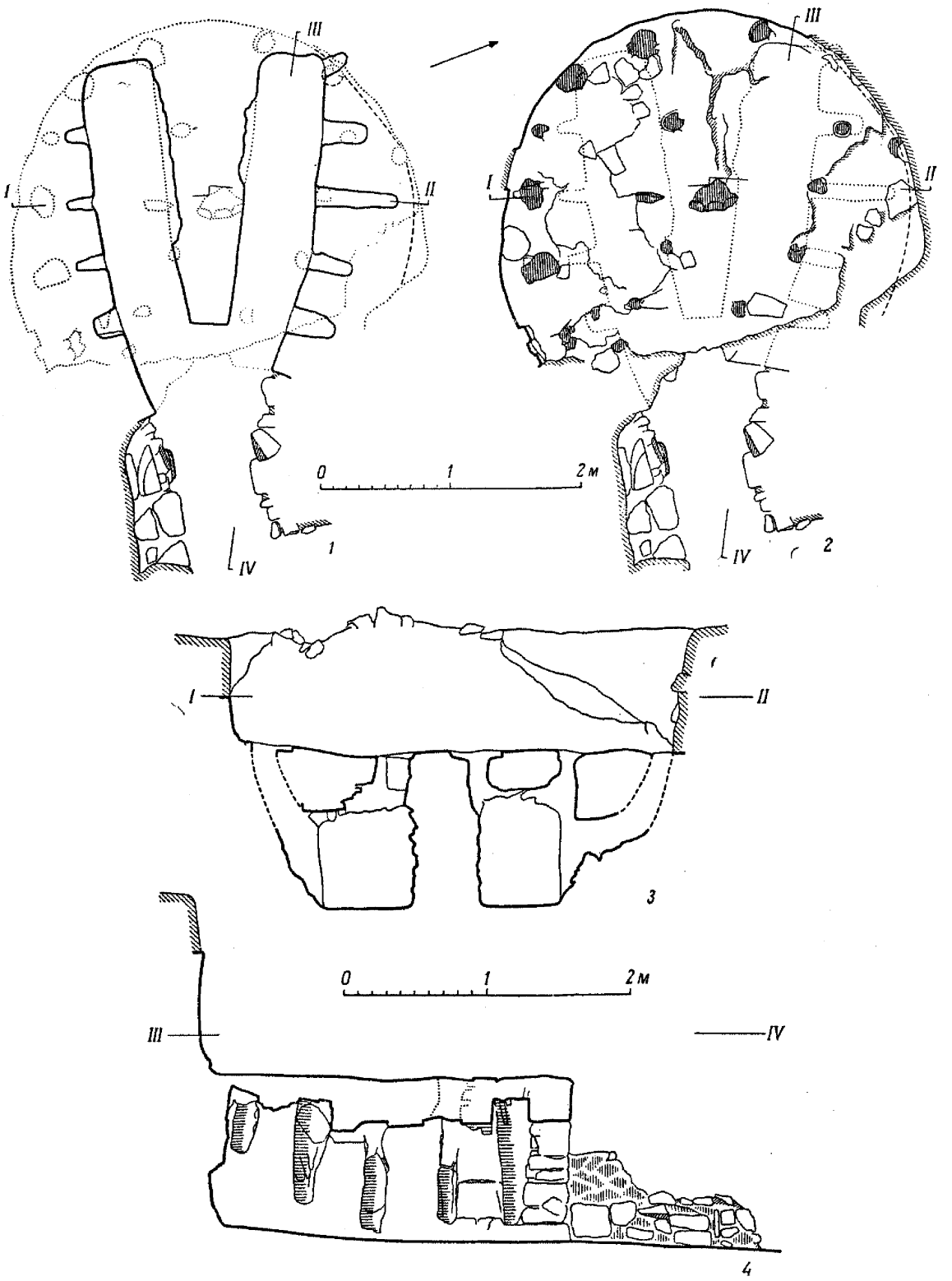

Обр. 2. Грънчарска пещ № 4 край с. Трудолюбовка (VIII–IX в.) (по **Якобсон, А. Л.** *Керамика и керамическое производства средневековой Таврики. Ленинград, 1979, рис. 29)*

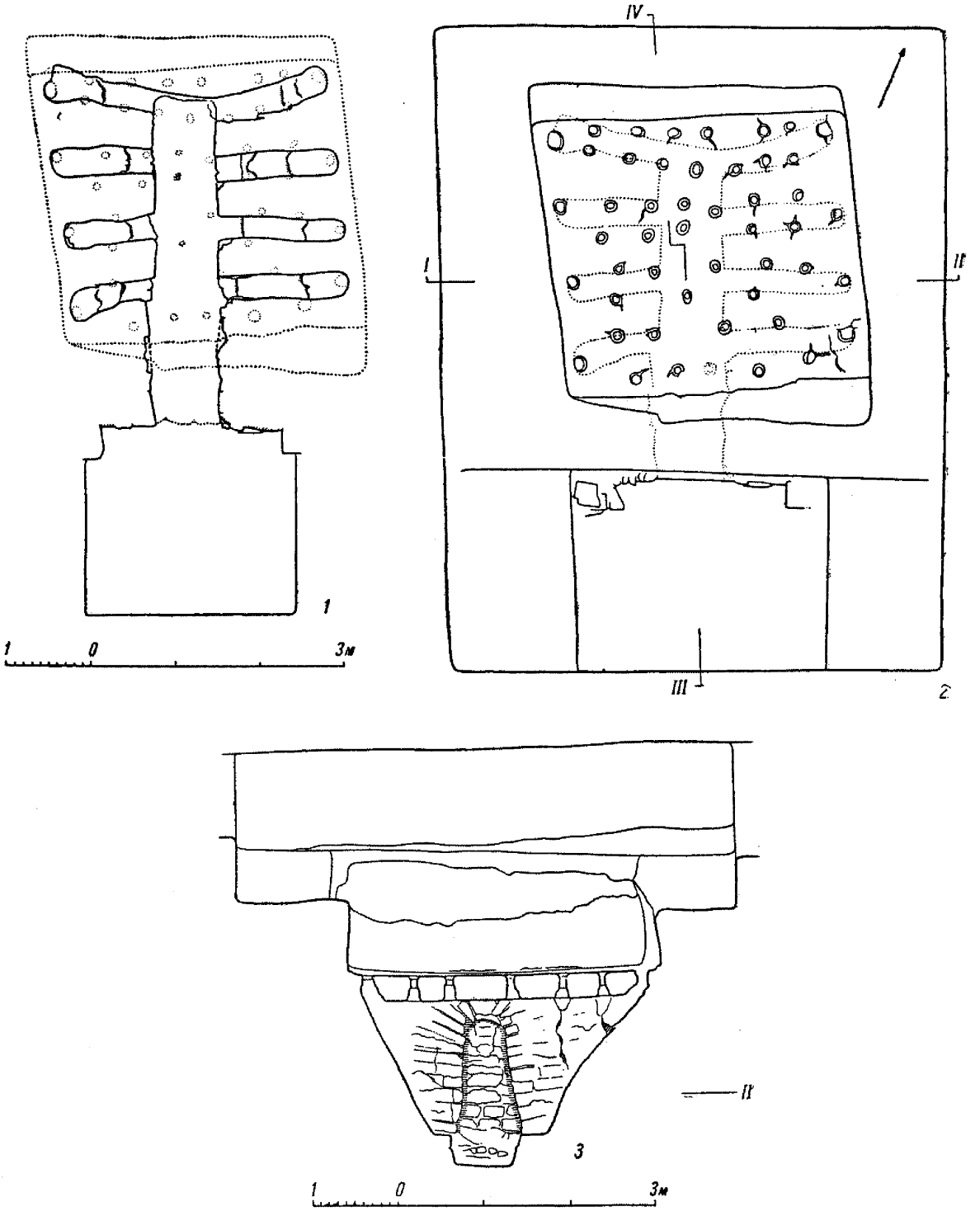

Обр. 3. Грънчарска пещ № 5 от Канакская балка, с. Морского (VIII–IX в.)
(по **Якобсон, А. Л.** *Цит. съч.*, *рис. 26)*

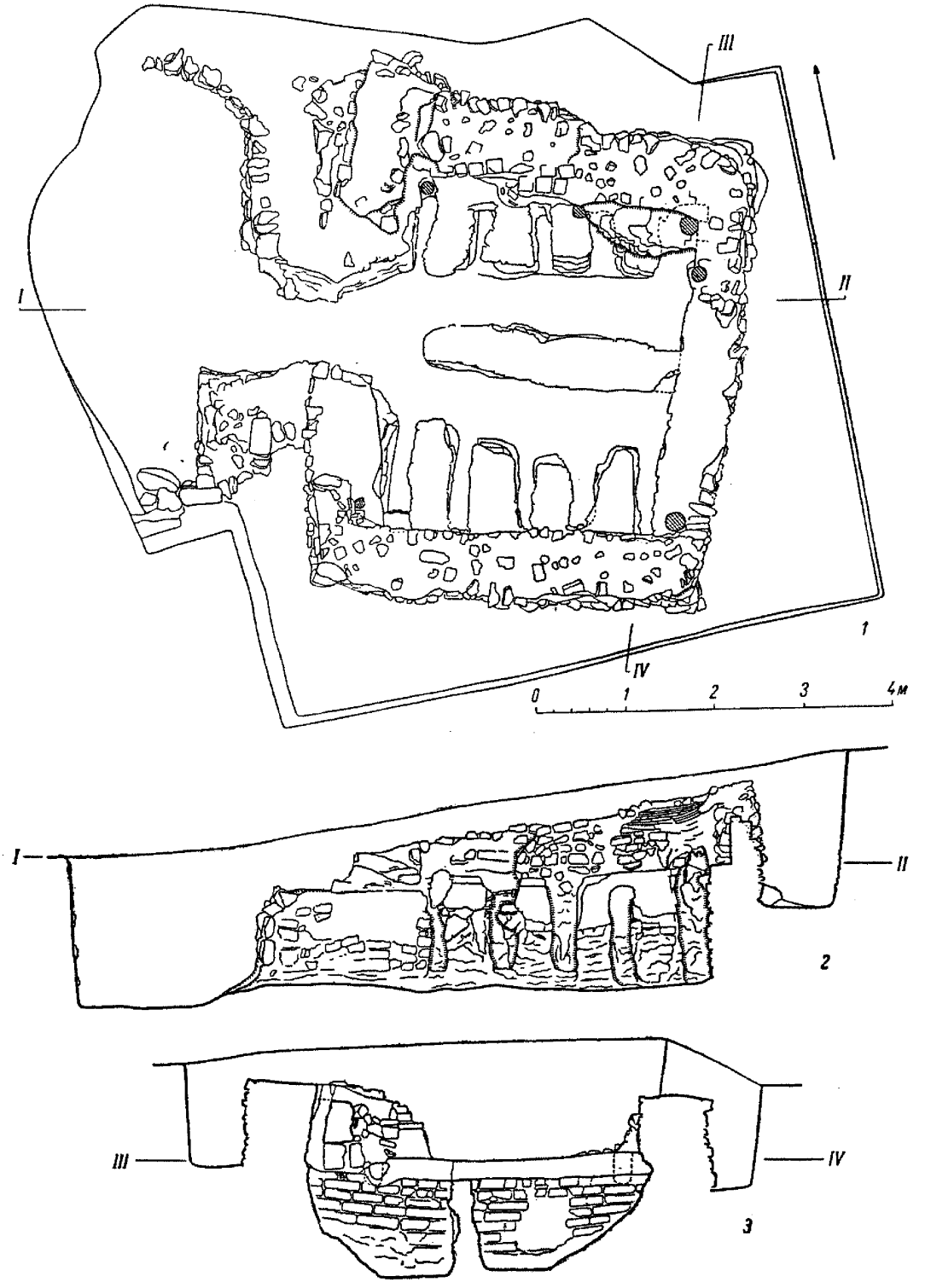

Обр. 4. Грънчарска пещ А от Чобан-куле, с. Морского (VIII–IX в.)
(по **Якобсон, А. Л.** *Цит. съч.*, *рис. 23)*

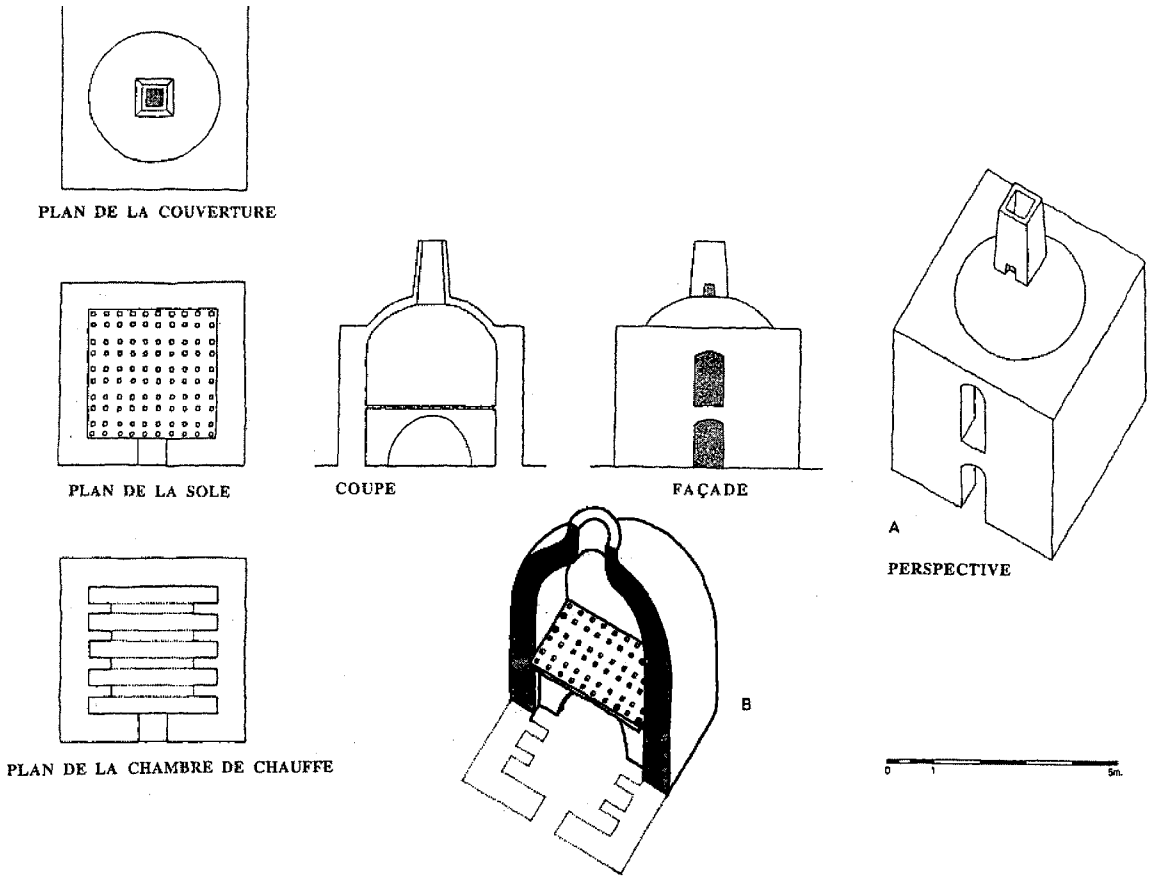

Обр. 5. Възстановка на керамичните пещи край античния Ганос (XI–XIII в.)
*(***Günsenin, N.** *Récentes découvertes sul l'île de Marmara (Proconnčse) à l'époque byzantine. Épaves et lieux de chargement – Archaeonautica, 14, (1998)***,** *fig. 1).*

ПЛЕТЕНЕТО ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Бисера Томова

Случайно се запознах с частна колекция, в която се пази един рядък археологически паметник. Това е предна част от метална кука за плетене. (обр. 1) Изработена е от бронз. Частта с кукичката е плътна и постепенно минава в кух конус. Този фрагмент е дълъг 11.5 см. Кухата част има диаметър 1.2 см. Тя се е надявала върху дървено удължение. Това е необходимо, тъй като по правило дължината на една кука за плетене трябва да е по-голяма от ширината на дланта на плетача[1]. До сега няма паралел на така изработената кука, поради което е трудно да бъде точно датирана. Собственикът ѝ твърди, че му е предоставена заедно с късноантични монети и материали. Тя е от групата уреди за плетене, които се използват по една. Не намерих в съвременния български език самостоятелно название за нея. В старобългарски и в по-късно време е съществувала думата вязарка[2]. Всички видове куки за плетене се наричат игли за плетене или шишове за плетене, независимо от това дали имат кукичка накрая. С една кука се плетат много видове плетки и има много разнообразно приложение: от фини плетки, дантели, обточвания, съединяване на части от облеклото, дрехи и части от тях, различни видове копчета, мрежи, покривки и др. Извънредно много са разпространени плетените копчета. Даже и в XVIII в. се изнасят като нещо екзотично и на Запад. В дневниците на дубровнишката митница са отбелязани копчета от коприна[3], както и илиците за тях. Копчетата се използват с чисто практически цели като евтина закопчалка, така и изработени от скъпи материи за декоративни нужди[4]. В зависимост от необходимостта се използват куки с различна големина, дебелина и дължина. Размерът на кукичката накрая и дебелината на останалото ѝ тяло е в пряка зависимост от дебелината на конеца. Фината памучна или копринена нишка изисква тънка кука, завършваща с малка кукичка. Нашата кука е предназначена за плетене със сравнително дебела прежда. Ако я сравним с използваните днес, тя отговаря на № 6. Дебелината на кукичката сега се определя с номера от 1 до 22. С увеличението на номера тя става по-тънка и по-фина[5].

Една кука се използва за оплитане по края на кърпи, дрехи, съединяване на ивици плат или изплитане на декоративни елементи. Използва се за плетене на повечето видове дантела и декоративни висулки. С този вид кука се плете гайтан, независимо от материята, от която е изработен (обр. 2). Плетеният гайтан се различава от усуканите. Това добре се вижда при описа на имуществото на абаджията Йован от София, починал в 1798 г. В него са разграничени гайтаните по цвят и изработка[6]. Гайтанът намира много широко приложение в украсата на дрехи през периода XV–XIX в. Използва се като гарнитура на повечето горни дрехи: елеци, беневреци, димии, кафтани, кожуси, сукмани, салтамарки, саи и др. Изработката и качеството му в нашите земи е толкова високо, че той е предмет на търговия и износ извън България. Търговци изнасят на Запад различни видове гайтан в значителни количества[7]. До изобретяването на машинната изработка в XIX в., гайтанът се изработва на ръка, когато е плетен се използва една кука. Върху много от дрехите на българските ктитори се вижда гайтан, но рисунката не показва от какъв вид е – плетен или усукан. И двата се намират по археологически път, но само когато се изработват от сърма, останалите са изгнили[8]. Турските съдебни документи са ни запазили някои видове

гайтани, цените им и начина, по който са продавани. Така например при оценката на вещите оставени от Димо от София в 1757 г са описани 3 оки памучен гайтан за кожуси по 15 акчета оката[9]. Търговецът Доко е оставил между другите си стоки и 18 топа копринен гайтан с цена 20 акчета топа[10]. Друг търговец от София, арменецът Гарабед в 1776 г. е оставил дребен гайтан за 720 акчета[11]. Панайот, търговец пак от София е продавал в дукяна си солунски гайтан, вълнен гайтан, памучен гайтан, драмски гайтан и бял памучен гайтан[12]. Различните видове гайтан са употребявани за украсата на специфични дрехи. За съжаление е отбелязано само, че вид памучен гайтан е бил предназначен за украсата на кожуси[13]. Гайтанът се е продавал на „топ“. В един „топ“ е имало една дузина чилета, намотан на мотовилка гайтан.

Както показват ктиторските портрети, яките на ризите на изтъкнати първенци са обточени с изплетена на една кука дантела. При внимателно проучване на изображенията на ктиторите от Бачковския манастир от XVII в. се вижда, че ризите им около врата са обточени с фина дантела[14]. Зографът си е дал труд, макар и сумарно, да представи фина плетеница (обр.3). Украсяването на риза с плетена дантела се е запазило в народните песни. Найден Геров цитира песен от Битоля[15]:

Утре ходамъ въ Битоля
Да ти купамъ кошуля,
Кошюлята плетена
Горе долу вязана.

Той превежда стиховете, за да изясни значението на глагола вяжа – плета.

Една кука е необходима при изработването на всички видове декоративни „възли“, пискюли и помпони, независимо от материала, както и за изплитане на декоративни кордони и синджирчета, на които се окачват (обр. 4 и 5). С една кука са плетени и декоративните сърмени и копринени допълнения към гайтаните и кордоните от XIII до XIX в. При разкопките на некропола при с. Неговановци, Видинско са открити сърмени украшения, плетени на една кука[16]. Некропола е от XIV в. Подобни украшения са намерени и в погребения при с. Пороище, Разградско. Откритите сърмени украшения са тип „възел“. Некрополът е датиран XVII–XVIII в.[17] Куката за плетене е незаменима при изплитането на някои видове риболовни мрежи. С нея се изработват бебешки, детски дрешки и пелени. Използването ѝ тук е необходимо, тъй като плетките с една кука са по-леки, по-деликатни и по-пухкави от тъканата тъкан. С нея се плетат покривки за легло, шалове и ръкавици. За съжаление този вид предмети не се запазват при нашия климат и само намирането на куки за плетене доказват, че са изработвани и носени този вид дрехи, уреди и украси.

Известни са няколко куки от този вид. При разкопките на селището при с. Хърлец на територията на античната Августа е намерена в недатиран пласт метална кука (обр. 6). Тя е изработена от обла тел. Пламен Иванов[18] правилно предполага, че за удобство е била удължена с втъкване в дървена дръжка. Дължината ѝ е 9.6 см. и диаметърът е до 0.3 см. Селището съществува от началото на I хилядолетие сл. Хр. до XI в. Следователно куката може да е използвана в този широк диапазон от време.

Вероятно от Оряховско произлиза добре запазена костена кука с рунни знаци (обр.7). Размерите ѝ са дължина 13.8 см и ширина 0.9 см, дебелина до 0.6 см[19]. Както и нашата кука, тя се разширява силно след кукичката. Нанесените върху две от плоските ѝ страни руни доказват, че тя е изработена и използвана във времето на тяхната употреба в нашите земи преди заместването им с кирилицата. Бихме могли да кажем, че това е станало преди XII в. Материалът, от който е изработена куката – кост позволява тя да се използва много продължително време.

Към тези куки, използвани през античността и средновековието, можем да добавим и две от по-късно време. Частно притежание е кука от бронз (обр. 8). Дълга е 13.5 см Предната ѝ част е изработена от обла тел, постепенно удебеляваща се към дръжката. Кукичката е с дебелина № 8. Дръжката е цилиндрична куха с дължина 7.8 см и диаметър 0.5 см. Украсена е с гладки и грапави пояси. Грапавините са шнуровидни. Тази украса има и практическо значение. Тя дава стабилност и не позволява ръката да се хлъзга при плетене.

Втората кука е публикувана от Пл. Иванов[20]. Изработена е от еленов рог (обр. 9). Размерите ѝ са дължина 14.8 ширина до 1.5 см и деб. 0.6 см. Тази кука носи инициалите на собственика си – АГД. По начин на изписване можем да отнесем буквите към края на XVIII–началото на XIX в. Те са нанесени с острие и чертичките, от които са съставени не са равномерни, а са тънки и дебели.

Разгледаните куки са със сравнително дебели кукички. С тях могат да се плетат вълнени, памучни и ленени конци. Не са предназначени за фина дантели или плетки от тънка коприна. Начините, по които са оформени дръжките и големината на кукичките показват, че са предвидени за плетене, при което се използва усилие и е необходима устойчивост за пръстите на дясната ръка. Това усилие е необходимо при пробиването на плътна тъкан, плетене на рибарска мрежа и копчета, гайтан, както и при поставянето на ресни и помпони. Те са къси и не са подходящи за изплитане на т.н. тунелни плетки. За тях се използват дълги, обли от единия до другия край куки[21].

Ако сравним късноантичните и средновековни куки от този вид със съвременните (обр. 9), ще видим, че те не се различават особено. Бронзовата игла от XVII в. и тази от Хърлец се различават от съвременната (обр. 10) по материала, от който са направени, но не и по принципа на производство. Работещата част е метална, дръжката е дървена, а днес пластмасова.

За плетене са използвани и други видове куки, употребявани и до днес. Това са чифт куки. Представляват две обли пръчици с или без кукичка накрая. Имат дължина около 50 см и в другият им край има ограничаващо плетката топче. За разлика от предишните игли за плетене, този вид днес носят различни номера. Те зависят не от големината на кукичката, а от диаметъра на шиша. Започват от 1 мм и стигат до 8 мм и нагоре, като се използват и половинки, като напр. 3.5, номер, използван особено често и днес[22]. Тези дълги игли могат да завършват с кукичка, но обикновено тя не се използва и липсва. У нас е намерен само един чифт при разкопките на жилище в гр. Червен (обр. 11). Те са от желязо и произлизат от пласт, датиран от XIII–XIV в.[23]. Те имат дължина 32 см. и дебелина 4.5 мм. По днешните ни представи този чифт игли за плетене отговаря на № 4.5. От публикацията и снимката не е ясно дали тези куки са почистени или са дадени с налепите, поради което № 4.5 не съвсем сигурен и може да е бил по-малък. И в XIII–XIV в, както и днес с този вид куки са плетени дрехи и части от тях. За съжаление нито изображения, нито археологически разкопки са оставили следа от плетиво на две куки. Запазено е едно сведение за оставени в наследство 2 куки. При описването на наследството на Магда от София в 1756 г. са споменати 2 ножа и два шиша, заедно оценени на 30 акчета[24].

Не са запазени по археологически път и друг вид куки – група от 5 шиша. Те са били използвани много често. На тях се плетат дрехи с кръгла форма и всекидневна употреба: чорапи, ръкавици, калци и нарáкавници. Наръкавниците са ръкавици без пръсти с дължина от китката до лакътя. Поставяли са се върху ръкава на ризата, за да се предпази при полска работа и по-специално при жътва[25]. Софиянеца Кръстю е оставил в 1779 г. в дюкяна си между множеството други стоки и 5 наръкавници за риза с цена 20 акчета за бройка. (Тодоров, 1977, 116). Следователно те са се продавали и използвали по един.

Калците са вид плетен чорап без стъпала. Носят се, за да предпазват краката от нараняване през лятото само от жените. Те са пъстри и имат цветовете и редуването както при чорапите[26]. Употребата именно на 5 куки за плетене на чорапи е довело до общото им название „чорапни игли“.Чорапите се плетат предимно от вълна и чифт. Ръкавиците са имали значително по-висока цена. Четири чифта памук. Шарките по тях са специфични за даден регион и украсата им е много разнообразна и подлежи на самостоятелно етнографско проучване. Чорапите са част от домашната индустрия. Плетат се не само за домашна употреба, но са събирани от търговци и продавани из цялата страна. Отбелязани са като предмет на търговска дейност още в законника на султан Селим I (1512–1520). Поставени са наравно с другите стоки като платове, вълна, арсеник, масло. Изрично е отбелязано, че за продаван товар чорапи се взима 1 и половина акче[27]. Следователно още в началото на XVI в. българското население се е занимавало с плетенето на чорапи с търговска цел и на турския пазар от тях е взиман данъкът бач. Известно е, че според кодекса на султан Селим I пазарна такса се взема само в градовете и то на градския пазар[28]. При това продажбата извън пазара на стоки е забранена със същия закон[29].

Два века по-късно турските съдебни документи са запазили описи, в които са вписани като наследствено имущество чорапи със съответна цена. В 1756 г. между другите вещи на Велика от София са вписани 1 чифт чорапи с цена 15 акчета[30]. Тази цена имат и двата чифта от имуществото на Магда, оповестено в 1756 г.[31] Но чорапите са имали различно качество и различна големина. При смъртта на Доко в магазина му са намерени 590 чифта малки чорапи, оценени на 6650 пари и 480 чифта големи чорапи с цена 8 акчета чифта[32]. Цената на един чифт чорапи се е движел между 8 и 15 акчета.

Ръкавиците също са били предмет на търговия. Били са значително по-скъпи от чорапите и пет чифта са оценени на 5 гроша[33]. Никъде не са описани, но принципно те са с един или 5 пръста, както и днес[34]. Запазен е документ в Дубровник, че в 1727 г. са изнасяни от Видин[35].

Малкото археологически находки, свидетелстващи за плетеното облекло и украса се дължат на два факта. Куките за плетене са изработвани масово от дърво и много порядко от метал и кост. Всяка повредена кука е била лесно заменима и лесно преносима. Този вид предмети не са част от гробния инвентар и могат да се намерят само при разкопките на селища. Тъй като не са атрактивни, те често се пренебрегват при публикации.

Днес ние наричаме куките за плетене „куки“, независимо дали те завършват с кукичка накрая. Наричаме ги и игли за плетене и шишове за плетене. В средновековието куката се нарича „кукаль“ и „кукалька“ ако е от дърво и „кокалец“ ако е кокалена[36]. В старобългарски думата е **кѹколь.** Тези названия се отнасят за една кука и показват, че името е свързвано с кукичката в края.

Другата дума – игла идва от старославянската дума **иглинъ** произлязло от праславянското ...******jьgъla* [37] и има значение остра метална пръчица използвана за шиене и плетене. Думата „шиш“ е запазила значението си през вековете, но за две и повече куки за плетене се използва през късното средновековие думата „шишеве“[38].

С течение на времето в съвременния език е изчезнала една друга дума със значение „кука за плетене“. Това е думата "**язаꙗка** – игла за плетене, и глагола"**яжѣ** шия на плат с вълнен конец и с второ значение „плета чорапи“[39].

Плетенето и плетивото е пренебрегвано при проучване на българското облекло. Забравя се, че то е по-лесно и по-малко трудоемко от тъкането. За него трябва помещение. Станът заема място, с подходяща светлина. Изисква насноваване, насукване на халери, докато за изплитането на чифт чорапи са необходими кука или куки за плетене. Плетените

предмети за домашна употреба, освен чорапи и ръкавици, не са били предмет на търговски обмен и поради това не са оставили следа в съдебни и наследствени документи. Плетените дрехи и рибарските мрежи се износват и не се пазят. Трудно се намират при археологически разкопки и плетени украси на дрехите – гайтани, пискюлчета, кордони, ресни, обточвания ако не са от метална нишка. Българската дантела изобщо не е проучена. Така че всеки случай за новонамерен предмет свързан с плетенето заслужава да бъде специално изследван.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Метална кука от неизвестно място.

Обр. 2. Сърмен кордон от XIV в. от некропола около църквата св. София в София.

Обр. 3. Дантела върху ризата на ктитора Константин от Бачково.

Обр. 4. Плетен декоративен шнур от гроб 100 от некропола при с. Янтра, Горнооряховско.

Обр. 5. Декоративни плетени възли от с. Пороище.

Обр. 6. Метална кука от Хърлец.

Обр. 7. Костена кука с рунни знаци.

Обр. 8. Бронзова кука от XVII в.

Обр. 9. Кука от еленов рог от XVIII–XIX в.

Обр. 10. Съвременни куки за плетене

Обр. 11. Две железни куки за плетене от Червен XIII–XIV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Антонова, Р., Е. Цветкова, М. Тошева**. *Плетено облекло за деца*, С.1985, с.168.

[2] **Геров Н.** *Речник на българския език*, т. I, С. 1975, с. 204 (фототипно издание от 1904-1908 г.).

[3] **Петров, П..** *Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през XVIII в.*, Враца, 1991, с. 43.

[4] **Тодоров, Н., М. Калицин.** Турски извори за българската история, т. VI, С., 1977, с. 392.

[5] **Антонова, Р., Е. Цветкова, М. Тошева**. Цит. съч., с. 49.

[6] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 134.

[7] **Петров, П.** Цит. съч., с. 42.

[8] **Филов, Б.** *Софийската църква Св. София*. С. 1913, 89, обр. 79; **Митова -Джонова, Д.** *Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV в.*- Известия на етнографския Институт с Музей, кн. III, С. 1958, 39-64.

[9] **Тодоров, Н. М. Калицин**. Цит. съч., с. 75.

[10] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 103.

[11] **Тодоров, Н, М. Калицин**. Цит. съч., с. 111.

[12] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., 64-65.

[13] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 75.

[14] **Василиев, Ас.** *Ктиторски портрети*. С., 1960, 76-80, обр. 78 и 79.

[15] **Геров, Н.** Цит. съч., 203-204.

[16] **Митова – Джонова, Д**. Цит. съч., 42, обр. 3.

[17] **Маргос, А.** Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола в с. Пороище, Разградско.- *ИНМВ*, 1986 22 (37), 107-132; **Чокоев, Ив.** *Текстил от археологически обекти в България***.** В. Търново, Фабер, 2006, с. 27, обр.20.

[18] **Иванов, Пл.** Костена игла с рунически надпис.- *ГНАМ*, т. X, С., 1997, 273-284.

[19] **Иванов, Пл**. Цит. съч., 266-268, обр. 1-2.

[20] **Иванов, Пл**. Цит. съч., 268, обр. 2.

[21] **Иванова, Е., Цв. Папазова**, *Ръчно плетиво*, С., 1960, 44-45.

[22] **Антонова, Р., Е. Цветкова, М. Тошева.** Цит. съч., с. 9.

[23] **Нешева, В**. *Средновековен град Червен*. С., 1985, с. 198, обр. 62.

[24] **Тодоров,Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 71.

[25] **Вакарелски, Хр., Д. Иванов**. *История на облеклото*. С., 1941, с. 175.

[26] **Вакарелски, Хр., Д. Иванов**. Цит. съч., с. 72.

[27] **Цветкова, Б**. *Проучвания на градското стопанство през XV-XVI в*. С. 1972, с. 150.

[28] **Цветкова, Б**. Цит. съч., с. 22.

[29] **Цветкова, Б**. Цит.съч., с. 150.

[30] **Тодоров, Н., М**. **Калицин**. Цит. съч., с. 69.

[31] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 70.

[32] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 104.

[33] **Тодоров, Н., М. Калицин**. Цит. съч., с. 119.

[34] **Вакарелски, Хр., Д. Иванов**.Цит. съч., с. 73.

[35] **Петров, П.** Цит. съч., с. 19.

[36] **Геров, Н**. *Речник на българския език*, т. VI, (допълнения). С., 1978, с. 180.

[37] **Фасмэр, М**. *Этимологический словарь русского языка*, II, Москва, 1986, с. 115.

[38] **Геров, Н**. *Речник на българския език*, т. V, С., 1978, с. 583.

[39] **Геров, Н**. *Речник на българския език*, т. II, С., 1976, 203-204.

KNITTING IN THE MIDDLE AGES IN BULGARIA

Bisera Tomova

Abstract

In the article are trated all the kinds of metal and bone knitting needles and crochet hooks, as well as the items made with them, used in the contemporary borders of Bulgaria. There are three types of knitting gear: crochet hook, pair of knitting needles and the so called sock needles – set of 5 knitting needles. The crochet hook is used to knit buttons, child's clothing, fishing and decorative nets, scarfs. It is used to weave laces in the clothing, decorations, to knit lace gaytans. Knitting needles are not used as a burial inventory. They are made of wood, bone and metal. There are found only metal and bone hooks. The wooden ones are very cheap, easy to break and to rot. The three kinds of knitting needles are universal and and have long lasting use. Every found needle could be used even today, if the end hook is preserved.

The use of crochet hook was wide spread. The make of a special cord – gaytan and its trade was considerable income to domestic budget and was even object of international trade. It is the same with the knitting of woolen and cotton socks by 5 needles. In the law book of sultan Selm I (1512-1520) was specified market fee for the sell of a load socks 1.5 akces, on an equal level with other goods. There is record for one merchant, who had in his store 590 pairs of female socks and 480 pairs of male socks. Buttons, socks, gloves and gaytan were exported in XVIII from Vidin to Dubrovnik. In the late Middle Ages by 5 knitting needles are made two special accessories to the clothing. These are "over-sleeves" and "kaltsi". "Over-sleeves" are fingerless gloves, covering the arm from the palm to the elbow. They are worn by women during harvest time over the sleeve of their chemises to protect the clothing and the hand. Similar in their use are the "kaltsi". They are socks with no foots. "Kaltsi" are worn only by women and with decorative and protective function.

Due to their short lasting, knitted thing are very rarely found in archaeological researches. They are not well studied even in later times as a ethnological items. Only the preserved knitting needles of bone and metal are evidence for the use of knitted clothing and items in the late antiquity as well as the Middle Ages.

Обр. 1. Метална кука от неизвестно място

Обр. 2. Сърмен кордон от XIV в. от некропола около църквата св. София в София

Обр. 3. Дантела върху ризата на ктитора Константин от Бачково

Обр. 4. Плетен декоративен шнур от гроб 100 от некропола при с. Янтра, Горнооряховско

Обр. 5. Декоративни плетени възли от с. Пороище

Обр. 6. Метална кука от Хърлец

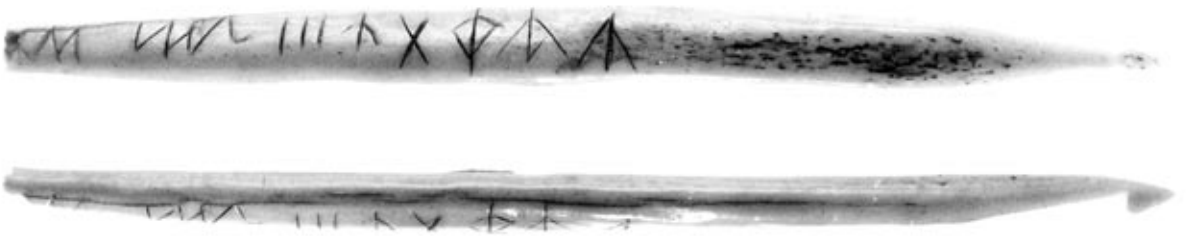

Обр. 7. Костена кука с рунни знаци

Обр. 8. Бронзова кука от XVII в.

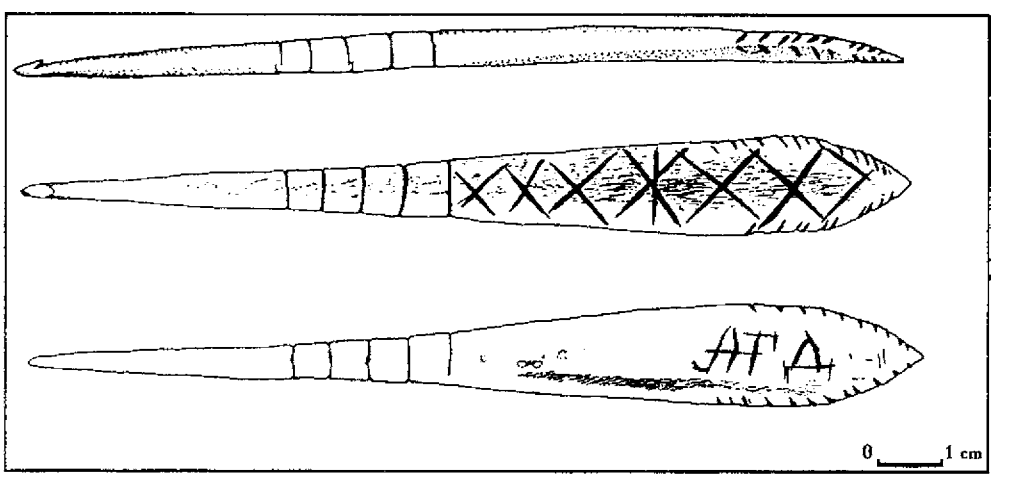

Обр. 9. Кука от еленов рог от XVIII–XIX в.

Обр. 10. Съвременни куки за плетене

Обр. 11. Две железни куки за плетене от Червен XIII–XIV в.

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ (ДО НАЧАЛОТО НА X ВЕК)

Красимир Кръстев

Въпросите свързани с преселването на прабългарите по средното течение на река Волга и създаването на Волжка България са многобройни и голяма част от тях все още не са намерили задоволителен отговор. В това кратко съобщение си поставяме за цел да определим и да дадем отговор на спорните въпроси, свързани с периода от средата на VII до второто десетилетие на X в. За въпросния период почти липсват писмени и епиграфски сведения, а археологическите такива са оскъдни и противоречиви.

В нашата историография темата за Волжка България доскоро не се радваше на голямо внимание, въпреки че първото отбелязване на връзката ни с река Волга е още в *Стематография* на Христофор Жефарович (поч. 1753 г.), където етнонимът *българи* се извежда от хидронимът *Волга*. Действително тук волжките българи не се споменават изрично, но авторът е запознат с факта, че българите имат някаква връзка с Волга. Първата научна публикация е през 1938 г. и принадлежи на Петър Миятев, в която се коментират изворите за историята на волжките българи[1]. Първата публикация посветена конкретно на историята на Волжка България е в научнопопулярната книжка за славяните и прабългарите, към която е прибавено приложение озаглавено *България на река Волга*[2]. Тук обаче се набляга най-вече на икономическото развитие, а на историята са отделени по-малко от три страници. Скоро след това се появява малка самостоятелна статия (около 4 страници) за Волжка България, в която се разглеждат предимно изворите и икономическият живот, а на историята е отделено отново много малко място[3]. На паралелите между волжките и дунавските българи е посветена статия на Иван Коев, но тя практически засяга етнологията на евентуалните наследници на волжките българи – чувашите, а исторически и археологически сведения за връзки между Дунавска и Волжка България не са коментирани[4]. По-късно излизат или са преведени и някои изследвания на руски учени по темата[5], както и някои извори[6].

Ранни археологически паметници (VI–VII в.), приписвани на прабългарите, се появяват периодично в съветската литература. Така например някои гробове в Борисовския некропол са приписвани на утигурите[7]. В района на Средното Поволжие, Андреевския и Писералския некропол (които имат ранна датировка – II–III в.) се считат за най-ранните следи от културата на тюркоезичните народи, сред които според авторите са и прабългарите[8]. С тях се свързват дори още по-ранни паметници и детайли на погребалния обред в степите на Казахстан и Западен Сибир[9], като се търсят аналогии с Дунавска България (но от VIII–IX в.) и Зливкинския вариант на Салтово-Маяцката култура[10]. Не бива да се пропускат обаче и някои особености в погребалния обред при волжките българи (ориентацията на погребаните на запад, конструкцията на някои гробни ями), които в некрополите на дунавските българи не се срещат[11]. По правило изследователите се въздържат от определяне на етническата принадлежност на археологическите паметници от периода IV–VII в., а най-често се класифицират само хронологически и типологически[12].

В последните години се появиха множество монографии в Русия и България, касаещи темата за волжките българи. Значителна част от тях представляват научнопопулярни

трудове и отявлено антинаучни съчинения. Авторите им излагат многобройни ненаучни хипотези, подкрепени с псевдолингвистични „доказателства“ или напълно неподкрепени, от каквито и да е такива. Сред тях има и отявлени фалшификации, като например трите уж запазени от Фаргат Нурутдинов като по чудо „средновековни“ съчинения. Стига се дори до абсурда да се твърди, че Волжка и Дунавска България всъщност представлявали всъщност единна държава, без да се държи сметка за разликите, най-фрапиращата от които е религията! Трябва да се отбележи, че тези антинаучни трудове не са съвременно явление. Първите от тях се появяват още в началото на XX в. Част от авторите изпадат в крайности, като например Зеки Валиди-Тоган (известен в Русия с името Валидов) – един от основоположниците на антинаучното движение на пантюркизма. В настоящото съобщение ще се придържаме единствено към научния подход и ще цитираме само научните трудове, касаещи темата.

Един от важните въпроси, засягащи Волжка България е, какво е населението на региона преди идването на прабългарите. Отговорът на този въпрос не е никак лек, поради липсата на писмени извори за тези земи преди началото на X век. Археологическата карта на средното течение на река Волга и долното течение на река Кама е изключително сложна. През желязната епоха тези земи обитава население, свързано с Ананинската култура (IX–IV в. пр. Хр.), чиито носители се считат за предци на финските народи. Пяноборската култура (II в. пр. Хр.–III в.) пък се развива по долното течение на река Кама и по река Белая[13]. Представителите на последната принадлежат на различни фино-угърски народи. Към тях трябва да добавим и носителите на Азелинската култура (III–VII в.), които се считат за предци на днешните мари и удмурти. Техните местообиталища са съсредоточени предимно по левия бряг на река Волга, докато десния бряг заема население, свързано с Городецката култура[14]. В периода от края на I хил. пр. Хр. до VII в. в територията на бъдещата Волжка България са регистрирани и множество други археологически култури. Носителите им спадат към различни езикови групи, а някои от тях се считат за предшественици на някои съвременни народи. Носителите на Ананинската и Пяноборската култура се считат за предци на днешните удмурти. Счита се, че северната част на днешна Република Чувашия заемат черемисите, предци на днешните планински мари, докато по поречието на река Сура обитават мордви, а в източната част на днешна Чувашия – буртаси. Представени са и редица фино-угърски племена, които постепенно започват да се обособяват в няколко племенни съюза, които вероятно просъществуват до V–VI век. По тези земи живеят и сармати, което личи от разкопките на некропола близо до град Уфа на река Белая, който се отнася към III–II в. пр. Хр.[15] Но сарматската култура по тези земи се проследява чак до VII–VIII в. (т.е. до времето на идването на българите по средното течение на река Волга) – в района на реките Сопра и Уза е открит късносарматски гроб[16].

През IV–V в. в Средното Поволжие постепенно проникват племена, които традиционно се обявяват за номадски и за които се счита, че се смесват предимно със сарматите[17]. Очевидно тяхното проникване трябва да се свърже с Великото преселение на народите, но обявяването им за хуни на този етап не може да се смята за доказано. В подкрепа на едно такова становище съществуват единствено косвени, предимно лингвистични данни, например определяните като хунски думи в чувашкият език[18]. Дори съществува хипотеза, че хунските племена на суасите се смесили с марите и поставили началото на чувашката народност, но това предположение е подкрепено единствено от факта, че днес марите наричат чувашите *суасла-мари*[19].

В западните региони на бъдещата Волжка България от VI до края на VIII и дори до началото на IX в. живеят носителите на Кушнаренската култура[20]. Носителите ѝ се

приемат за угри, а от някои изследователи и конкретно за унгарци[21]. От тази култура са останали многобройни паметници (около 40), например Иманлейския, Такта-лачугския, Болше-тиганския и Измерския XII некрополи, както и много селища предимно по поречията на реките Белая, Ик и Сюн. В тези райони, но много рядко се срещат и селища на представителите на Именковската култура[22], които по същото време заемат останалата част от територията на Татарстан. Тази култура е много близка до Прибалтийската и Черняховската и понякога се свързва с източните славяни, но това предположение все още се нуждае от допълнителни доказателства. Контактите между волжките българи и угро-финските народи в първите векове на съществуването на Волжка България са много тесни, а угро-фински селища се срещат тук и през следващите векове, дори до XIV в.[23]

Според една хипотеза, по средното течение на река Волга на няколко вълни проникват големи групи древнотюркски племена, в значителна степен смесени с угърски. Това преселение на значителни тюркски елементи преди монголското нашествие, все още не е достатъчно добре аргументирано и не може да се смята за доказано. Откриваните в различни археологически обекти предмети със средноазиатски произход, биха могли да се свържат и с търговски отношения и не бива да се приемат безрезервно като свидетелства за присъствието на тюркски етнически елемент. Някои автори поставят първото проникване на тюркски маси още в III–IV в. в някои райони на река Кама, които частично достигат и поречието на Волга[24]. Това проникване засега не е подкрепено с достатъчно доказателства. Второто голямо тяхно проникване се свързва със засилването на Тюркския хаганат в Западен Сибир[25]. Това твърдение е единствено предположение, понеже границите на Тюркския хаганат далеч не са уточнени. Всъщност властта на тюрките на запад от Урал не може да се смята за доказана. А широкото разпространение на сребърни изделия, произхождащи от Средна Азия[26], би могло да се разглежда по-скоро като доказателство отново за търговските връзки с тези земи, а не за някакви мними преселения. Освен това, част от тези номади-тюрки, участвали в тези преселения биха могли да се смятат по-скоро за предци на башкирите, а не на волжките българи и придвижването им към долното течение на река Кама през VII–VIII в.[27] от изток, е не повече от предположение. Към това трябва да добавим, че антропологическите изследвания на носителите на Ананинската култура (IX–IV в. пр. Хр.) показват значителни монголоидни белези[28]. Но носителите на монголоидните белези не са се заселили по средното течение на река Волга дори и в периода на Ананинската култура, защото последната е свързана с предходната археологическа култура – Срубната, носителите на която обитават голяма площ по реките Дон и Волга (и понякога са сочени за кимерийци). Счита се, че част от носителите на Ананинската култура произхождат от поречието на река Енисей (Сибир), което е засвидетелствано частично и археологически[29]. Население от Сибир (и то отново от басейна на река Енисей) прониква и по-късно, по време на Пяноборската култура[30], но носителите ѝ по никакъв начин не могат да се свържат с прабългарите – тази култура е най-вероятно фино-угърска. Въз основа на това не бива безрезервно да се свързват всички монголоидни белези или археологически материали непременно с тюрките (а още по-малко пък с прабългарите). Към това трябва да добавим и факта, че съществуват паметници, които се свързват с Азия, но далеч не само с тюрките. Става въпрос за предмет с изображение на дракон от село Шиловка (в района на Самарска лука), който има преки китайски аналогии[31].

Въз основа на по-горе коментираните факти и аргументи би могло да се заключи, че средното течение на река Волга е било обитавано от население предимно с угро-фински, както и от такова с евентуален тюркски произход. Угро-финитe, съдейки по археологическите паметници от региона, са преобладавали значително, докато тюркското може да

се свърже по-скоро с някои отделни предмети, характерни за тюрките, но далеч не само с тях. Наследниците им трябва да се търсят по-скоро сред днешните башкири (миналото на които е сравнително слабо проучено), които се споменават още през средновековието непосредствено до границите на Волжка България. На този етап на проучванията считам за нецелесъобразно да търсим техните наследници непременно сред т.н. волжки татари. Още повече, че паметници, свързани с тюрките се откриват много по-често в земите между река Волга и планината Урал, като на запад достигат и до поречието на река Кама. Но техни поселения се срещат много по-често по горното течение на тази река, където именно средновековните писмени извори поставят башкирите (те обитават тези земи и сега).

Заселването на прабългари по средното течение на река Волга е въпрос от изключителна важност за съдбините на региона. Точното време на това събитие все още е обект на спорове. Според някои изследователи прабългарите се заселват в територията на Средното Поволжие на няколко вълни, като последната от тях се поставя чак в началото на X в.[32] Счита се, че при пристигането си по средното течение на Волга, прабългарите заварват най-вече угро-фински племена[33]. Отдавна е отбелязано, че между археологическите паметници на прабългарите и народите преди тях няма рязка археологическа граница, липсва и хиатус[34].

Историческите извори за преселването на прабългарите към Средна Волга са оскъдни. Сведения за втория син на Кубрат – Котраг, с който се свързва началото на Волжка България се откриват единствено във византийските хроники на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор. В тях е отбелязано: „а вторият, неговият брат, наречен Котраг, преминал реката Танаис и се заселил срещу първия брат“[35]; „а вторият, наречен Котраг, преминал реката Танаис и се заселил срещу тях“[36]. И при двамата хронисти смисълът е един и същ – Котраг се заселва срещу Баян (Батбаян), на отсрещния бряг на река Танаис (Дон). Излиза, че преди това прабългарите населяват само единия бряг на реката. Въз основа на тези сведения някои изследователи считат, че след смъртта на Кубрат, Котраг и хората му се заселват на северния бряг на река Дон и едва след известно време (в средата на VIII в.) се преселват по средното течение на река Волга[37]. Според други, те веднага се отправят на север, желаейки да се отдалечат от хазарите и пристигат по Средното Поволжие по същото време, когато Аспарух достига река Дунав – края на VII в.[38]

Най-ранните археологически данни за присъствието на представители на Салтово-Маяцката култура на територията на Средното Поволжие датират едва от средата на VIII в. Досега са проучени над 20 некропола с повече от 1800 гроба, както и около 30 отделни погребения[39]. Въз основа на данни от Болшетархански I некропол, идването на прабългарите се поставя във втората половина на VIII в.[40] Логически погледнато (ако приемем това мнение), би трябвало да съществуват данни за обитаването на Котраговите прабългари по северния бряг на Танаис (Дон), които да датират от периода средата на VII – втората половина на VIII в. Но в действителност подобните паметници от поречието на тази река се датират дори още по-късно – не по-рано от края на VIII в.[41]

Откритите край Саратов[42] и Волгоград[43] гробове според някои изследователи могат да се свържат с номадския начин на живот поне на част от населението на Волжка България[44]. По-вероятно, според нас, е те да маркират пътя покрай река Волга на преселващите се на север прабългари, а не сезонни селища, поради факта, че по това време тези земи са под властта на хазарите. Любопитен е фактът, че арабските автори ал-Истахри и ал-Гарнати (който лично посетил Волжка България) споменават, че хазарите и волжките българи говорят на един и същ (или близък) език – „*българският език е същият като хазарският*“[45]. Всъщност установено е, че прабългарите се заселват по долното течение на

реките Волга и Урал още преди идването на хазарите[46]. А от устието на Волга (град Итил) до устието на река Кама (град Болгар) според ел-Балхи разстоянието е един месец път[47]. Трудно ни е да си представим, че това не толкова голямо разстояние е било изминато за повече от година.

Късната поява на Салтово-Маяцката култура не бива да ни озадачава. Не бива да се оставя без внимание фактът, че съществува една група паметници, които сравнително рядко се коментират в историческата наука. Това са погребения, които се датират в периода VII–началото на VIII в. и обикновено не се причисляват към Салтово-Маяцката култура, но се свързват с прабългарите, поради преките аналогии с България. Става въпрос за цяла редица паметници, най-характерен от които е Арцабашевското погребение в района на десния бряг на река Ока. Към тях се отнасят също разрушените гробове с богат инвентар при селата Муранка, Кайбели, Новинки, Бураково (всички те в Средното Поволжие), както и цяла група гробове от района на Уфа, Столицата на Башкирия[48]. Някои от предметите, открити в тези гробове, имат преки аналогии от Мадара[49]. Във възвишенията Жигули (познати в средновековието като Българските планини) са проучени цяла редица гробове от края на VII и целия VIII век. Без изключение те са определяни от изследователите като прабългарски[50]. Най-ранните могат да се датират дори в средата на VII в. въз основа на два византийски солида, единият от които е на Ираклий (610-641)[51]. Скромният брой гробове от тази ранна епоха не бива да ни озадачава. Погребенията от тази епоха на територията на Дунавска България също са сравнително малко[52].

По това време обаче трудно може да се говори за преобладаване на прабългарския етнически елемент. Може би към тази ранна епоха трябва да се отнесат сведенията на може би най-интересният от арабските автори – ал-Бекри. Той посочва, че българите наброявали едва 500 семейства[53]. Въз основа на археологическите данни може да се заключи, че прабългарите действително се заселват по средното течение на река Волга през VII в., но болшинството от населението до средата и дори до края на VIII в. си остава угро-финско – носителите на Именковската и Кушнаренската култура, като последната се свързва понякога директно с унгарците[54], въпреки че други изследователи подлагат на критика тезата за участието на угро-финските народи във формирането на населението и културата на Волжка България[55]. Във всеки случай, заселването на прабългари в тези земи не е било насилствено, поне липсват каквито и да е писмени извори за това, а при археологическите паметници също съществува приемственост[56].

Към края на VIII и през IX в. във Волжка България проникват нови големи маси прабългари, което може да се свърже с арабо-хазарските войни[57], довели до опустошение земите непосредствено северно от Кавказ. Заедно с тях се преселват и големи групи тюркоезични племена, сродни с огузо-печенегите. Може би именно с тях, а не с прабългарите, трябва да се свържат тюркските гробове в Кайбелския и Болше-Тарханския некропол[58]. Става въпрос за особени керамични съдове, класифицирани от Хлебникова във втора група[59]. Тези няколко вълни на преселение на прабългари са свързани и с някои езикови различия, засвидетелствани в епиграфските паметници от Волжка България, които се запазват дори до XIV век[60]. Най-късните археологически свидетелства за присъствието на прабългарски елемент в Северен Кавказ се отнасят най-общо към X в. Макар че не касае пряко настоящата тема, ще отбележа, че в този район са проучени многобройни паметници, отнасяни към прабългарите на Баян, като те са смятани заедно с аланите за предшественици на съвременните балкарци и карачаевци[61]. Следва да се отбележи също, че по долното течение на река Волга са проучени множество гробове, определяни като прабългарски, но с много по-късна датировка – не по-ранни от IX в.[62] Вероятно те отра-

зяват едно по-късно проникване на прабългари или от Волжка България или от т.н. *черни българи* в хазарските земи, което вероятно е свързано с частичното обезлюдяване на тези територии по време на арабо-хазарските войни.

Времето на владичеството на хазарите над Волжка България е също спорно. Някои изследователи дори смятат, че то е неизвестно[63]. Всъщност въпросът дали волжките българи са под властта на хазарите до първата половина на X в. все още остава открит. Често цитираното известие на арабският астроном ал-Фазари (писано през 772–773 г.), който споменава, че територията на Бурджан (България) е 1500 на 300 фарсаха, като е поставена между владенията на хазарите и славяните, напоследък се свързва с Волжка България[64], а не с Дунавска, както смята първият му издател[65]. Ако това е така, недоумение предизвиква фактът, че в този списък липсва Дунавска България.

Съществува мнението, че едва в средата на IX в. волжките българи започват да плащат данък на хазарите[66]. За такова събитие обаче в изворите не се откриват никакви данни. Най-често руските изследователи свързват края на хазарското владичество над волжките българи с похода на киевския княз Светослав срещу хазарите през 965 г.[67] В археологически аспект споровете се водят около етническата принадлежност на паметниците на Салтово-Маяцката култура[68]. Въпреки че изследванията по хазарска археология започват още през 1940 г.[69], все още няма добре обосновано мнение нито по датировката, нито по етническата принадлежност на паметниците. Някои от изследователите разделят културата на два варианта, които по-късно са определени и етнически: алански и прабългарски[70]. По-късно вариантите на тази култура достигат 5, а дори и 8 (сред тях и хазарски вариант) с различни етнически носители, като разделението е направено въз основа на повече от 1000 археологически обекта[71].

От друга страна в Самарска лука е известен гроб с нетипичен за прабългарите погребален обред. Той се приема от някои изследователи за хазарски, като се счита, че заедно с прабългарите нагоре по течението на Волга се заселват и хазари[72], което би могло да бъде допуснато. Но освен този гроб, на територията на Волжка България, както и в близките земи, практически не се откриват други останки от хазарския вариант на салтово-маяцката култура. В писмените извори (с изключение на известното писмо на хазарския хаган Йосиф) също липсват сведения за хазарско владичество над средно-волжките земи. Считам, че на този етап на проучванията тезата, че волжките българи до 60-те години на X в. са под властта на хазарите, е недостатъчно добре обоснована и следва да не бъде повече поддържана до нейното евентуално бъдещо аргументиране. Що се отнася до коментираното многократно известие на ибн-Фадлан, че владетелят на волжките българи Алмас (Алмуш) поискал пари от арабския халиф ал-Мукадаси, с които да построи крепост срещу хазарите, считам, че то може да се свърже по-скоро с отбраната на свободната държава Волжка България срещу външния враг, а не с желанието му за освобождение от владичеството им.

Някои арабски автори (ал-Масуди, ал-Истахри, ел-Балхи) наричат волжките българи *външни българи*[73], а в руските летописи (например в Ипатиевата летопис) *сребърни българи*[74]. Докато тези, които останали в Северното Черноморие под властта на хазарите са наричани *вътрешни* (Худуд ал-Алам) или *черни българи* (Ипатиева летопис) [75]. Всъщност тези разграничения на българите при арабските автори и в руските летописи все още не са напълно изяснени. Така например ел-Балхи отбелязва, че вътрешните българи са християни[76], което би могло да се отнесе по-скоро към дунавските, но може да се допуснат християни и сред тези, обитаващи северното черноморско крайбрежие. Това се потвърждава от известието на ибн-Хаукал, че сред вътрешните българи има и християни

и мюсюлмани, но пък руският му коментатор отнася сведението за волжките българи[77], което също е допустимо. Самите хазари по същия начин се делят на *черни* и *бели*[78]. Дунавските българи пък арабските автори (например ал-Истахри) наричат *великите българи*[79], но те често са бъркани с волжките, особено от ал-Масуди[80], както и на редица места в руските летописи.

Много често арабските автори наричат населението на Волжка България с обобщаващото наименование *ас-саклаб* (светъл, т.е. хора със светли коси, лица и очи), а дори и *рус*[81]. По този начин е наричано цялото население на Източна Европа. Интересен факт е, че арабските автори наричат по един и същи начин викингите, източните славяни и българите (но не и други народи!), което навежда на мисълта, че те са си приличали по външен вид. Хаджи Халфа дори отбелязва, че българите (които били мюсюлмани – очевидно волжките) имат обичаи и език сходни с руските[82].

Границите на Волжка България до началото на X в. (както и в по-късни времена) са също спорни. Обикновено изследователите се придържат към територията на разпространението на Салтово-Маяцката култура в този регион. Най-често северната граница се чертае по десния бряг на река Кама, западната по река Свияга (като преминава и на левия ѝ бряг), южната до планините Жигули, а източната по река Шешма[83]. През IX–X в. археологически свидетелства за присъствие на волжки българи се откриват и далеч на юг: плоския гроб при река Ахтуба (ляв приток на река Волга) край село Успенка (Астраханска област)[84] и при село Верхнее Погромное (Волгоградска област)[85]. Всички тези свидетелства за българско присъствие обаче не бива да се отдават непременно на волжките българи. Не бива да забравяме, че част от населението на Хазарския хаганат съставляват т.н. *вътрешни* или *черни* българи, които са засвидетелствани археологически и исторически до X в. Считам, че най-целесъобразно от научна гледна точка е да се придържаме към границите, очертани от археологическите паметници в средното течение на Волга.

Едни от най-ранните сведения за волжките българи и техните съседи се откриват в съчинението на ибн-Руста *ал-Алак ан-нафиса* (*Попътни ценности*), писано между 903–913 г. Авторът (персиец по народност) отбелязва, че „българската земя граничи със земята на буртасите“[86], които говорили език, различен от този на волжките българи[87]. Подобни сведения дават и ал-Бекри и Гардизи[88]. Три дни път делели земята на буртасите от тази на волжките българи, според ибн-Руста[89], ал-Бекри и Гардизи[90]. Съседството между тези два народа е засвидетелствано и в други извори и коментирано от изследователите[91]. Буртасите били подчинени на хазарите – предоставяли 10 000 конника на хагана в случай на война[92]. Някои изследователи считат, че сведенията на ибн-Руста за буртасите са почерпени от Салам ат-Тарджуман (извършил пътешествие до хазарите през 842-843 г.) и ибн-Хордадбех. Това означава, че тези сведения се отнасят за времето преди средата на IX в.[93], а според някои и много по-рано: V–IX в.[94] Според ибн-Руста[95] и Гардизи[96], волжките българи непрекъснато воювали с буртасите, а войните били обявявани за джихад (свещена война).

Според руските летописи на изток от Русия живеят следните племена: чудь, меря, мурома, мордва, заволчьска чудь, пермь и угра[97]. На изток от тези племена са волжките българи, т.е. гореспоменатите племена се явяват техни западни съседи.

Не е решен и проблемът около унгарската прародина и контактите между българи и унгарци. Първоначално те са поставяни в периода 600–800 г. след създаването на Волжка България[98], а по-късно тези контакти са преместени много назад във времето – преди V в. пр. Хр.[99]! Интересен факт е, че унгарските езиковеди въз основа на био-географския словесен фонд поставят угро-финската прародина на запад от планината Урал (между Сред-

на Волга и Кама, т.е. земите на бъдещата Волжка България), докато унгарските археолози определят нейното място източно от Урал в Западен Сибир[100]. Върху късносредновековни карти на изток от Волжка България, между Волга и планината Урал, е поставена Magna Hungaria (Велика или Голяма Унгария), която се считала от средновековните унгарци за тяхна прародина. В началото на XIII в. унгарският монах Юлиан, който търсел прародината на унгарците във Волжка България срещнал жена от Велика Унгария (женена за волжки българин), която му разказала, че тя се намира на 2 дни път[101]. Интересно събитие е описано в глава 57 на Анонимната унгарска хроника от XII–XIII в. През 970 г., по времето на княз Таксон, в Унгария се преселили „голямо количество измаилити", начело с Била Бокш от земята Булар. На тях им били дадени за заселване редица земи, включително и крепостта Пещ[102]. Според някои изследователи това са мюсюлмани от Волжка България, които в Унгария били наричани билери, а следите им се проследяват до XIV в.[103] Остатъците от прабългарски думи в унгарския език (около 250 на брой) напоследък се свързват не с волжките българи, а с прабългарите, които се преселват в Панония (тюркските думи в унгарския по тази логика биха могли да се свържат по-скоро със самите авари, а не с прабългарите)[104].

Сведения за източните и югоизточните съседи на волжките българи се откриват както у арабските средновековни автори, така и в руските летописи. Част от тези народи водят номадски начин на живот и практически се появяват близо до границите на страната само през част от годината. За един такъв народ (сведението е за 1043 г.), който летува близо до границите на Волжка България, а зимува недалеч от Баласагун, пише ибн ал-Асир[105]. Също на изток се намират башкирите (ел-Балхи[106]). Любопитно е, че този арабски автор нарича с името *вътрешни башкири* по всяка вероятност дунавските унгарци[107].

Северните съседи на волжките българи са също добре известни. С тях те поддържат оживени търговски контакти, а някои плащат и харадж (данък) във вид на ценни кожи. Племето вису живее в „страната на мрака" на разстояние от 20 дни до 3 месеца от Болгар, а юра още пѣ на север. Други автори споменават племето ару. Местообитанията на племето вису се локализират североизточно от Волжка България, като са проучени няколко селища, най-съществено от които е Рождественското градище[108].

Трябва да се отбележи, че е грешно да се смятат за васални на волжките българи цяла редица угро-фински племена. Това е базирано единствено върху някои смътни известия на арабски автори или руски летописи. Те отразяват по-скоро търговски отношения, а не зависимост и плащане на данък от тези племена на волжките българи.

Арабските автори, пишещи за началото на X в. отбелязват, че волжките българи са мюсюлмани (Худуд ал-Алам[109]; ал-Истахри и ибн-Хаукал[110]), че в градовете на Волжка България има джамии, начални мюсюлмански училища, мюезини и имами (ибн-Руста[111]). Други споменават за главната джамия в град Болгар (ал-Балхи и ибн-Хаукал[112]). Всъщност един от най-ранните арабски извори – ибн-Руста – споменава, че по-голямата част от волжките българи са мюсюлмани[113]. Ибн-Хаукал пък отбелязва, че сред българите има и християни, и мюсюлмани[114]. Това сведение най-вероятно се отнася за волжките българи, понеже веднага след това арабският автор говори за буртаси и хазари, т.е. последователно от север на юг за народите, живеещи по бреговете на река Волга. Още по-любопитни са сведенията на арабския географ ал-Мукадеси (писал през 985 г.), който отбелязва, че преди да станат мюсюлмани жителите на един от градовете във Волжка България (четенето на името на този град е спорно) били евреи[115].

Въпросите кога, откъде и по какъв начин е приет ислямът все още остава открит. Изворите не оставят съмнение, че тази религия е широко разпространена още преди офи-

циалната мисия на пратеничеството на арабския халиф. То по-скоро отразява официалното преминаване към друг клон на исляма. Съществуват множество аргументи в подкрепа на хипотезата, че тази религия първоначално прониква във Волжка България от Средна Азия. Тамошният ислям се различава от този, разпространен в центъра на Арабския халифат и именно възприемането на ортодоксалната религия отразява въпросното пратеничество на халифа.

Въпреки многобройните изследвания, свързани с волжките българи, все още множество въпроси чакат своите отговори. Като че ли най-многобройни са тези, свързани с най-ранния етап от съществуването на Волжка България, а причините за това са многобройни. В това кратко съобщение само набелязахме основните проблеми, но се надявам то да предизвика полемика в нашата научна литература, защото голяма част от въпросите са пряко свързани и с нашата история и археология.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Миятев, П.** България на Волга през средните векове. – *През вековете*. С., 1938.

[2] **Гюзелев, В., Дражев, П.** *Славяни и прабългари в нашата история*. С., 1966.

[3] **Дражев, П.** Волжка България. – *История и основи на комунизма*, VI, 1971.

[4] **Коев, И.** Етнокултурни паралели между волжските и дунавските българи. – *Първи конгрес на Българското историческо дружество*, II, 1972.

[5] **Греков, Б.** *Волжските българи през IX – X в.* С., 1946; **Халиков, А.** Столицата на Волжка България от домонголско време. – *Археология*, 1, 1973.

[6] **Ибн-Фадлан**. *Пътешествие до Волжка България*. С., 1992.

[7] **Генинг, В., Халиков, А.** *Ранние болгары на Волге. Больше-Тарханский могильник*. Москва, 1964, 122-123.

[8] **Халиков, А.** Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья. – *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Казань, 1971, 10; Основные этапы истории и археологии ранних болгар в Среднем Поволжье и Приуралье. – В: *Ранние болгары в Восточной Европе*. Казань, 1989, 16-19.

[9] **Халиков, А.** Към въпроса за археологическите извори на културата на протобългарите. – *Проблеми на културата*, 4, 1981, 9-15; **Генинг, В.** Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. – *Ранние болгары в Восточной Европе*. Казань, 1989, 4-15.

[10] **Генинг, В.** Некоторые вопросы периодизаци, с. 7.

[11] **Рашев, Р.** О возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – *Татарская археология*, 2 (3), 1998, с. 65.

[12] Пак там, с. 66, 69, бел.. 9.

[13] **Каховский, В.** *Археология Среднего Поволжья*. Чебоксары, 1977, с. 67.

[14] Пак там.

[15] **Смирнов, А.** О возникновении государства волжских булгар. – *Вестник древней истории*, 2, 1938, с. 103.

[16] Пак там, с. 110; **Смирнов, А.** *Волжские булгары*. Москва, 1951, с. 19.

[17] **Смирнов, А.** О возникновении, с. 110.

[18] **Ашмарин, Н.** Болгары и чуваши. – *Известия Общество археологии, истории и этнографии* (при Казанском университете), XVIII, 1902, с. 51 и сл.

[19] **Бариев, Р.** Философские аспекты этногенеза волжских булгар. – www.admiral.ru/~bolgar/.

[20] **Казаков, Е.** *Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии*. Москва, 1978, с. 97.

[21] **Chalikova, E., Chalikov, A.** *Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani)*. Budapest, 1981, 16-24.

[22] Ibid., 16-24.

[23] **Руденко, К.** К вопросу о взаимодействии булгар с поволжскими финнами в XII – XIV вв. (по материалам селищ). – *Finno-Ugrica*, 1, 1998, с. 15.

[24] **Халиков, А.** Волжская Булгария. – *История Татарской АССР*. Казань, 1968, с. 35.

[25] Пак там.

[26] Пак там.

[27] Пак там, 35-36.

[28] **Смирнов, А.** Волжские булгары, 7-8.

[29] **Aspelin, J.** *Antiquites du Nord finno-ougrien*. Helsinki, 1877, p. 107; **Смирнов, А.** Волжские булгары, с. 8.

[30] **Смирнов, А.** Волжские булгары, 8-9.

[31] **Багаутдинов, Р., Богачев, А., Зубов, С.** *Праболгары на Средней Волге. У истоков истории татар Волго-Камья*. Самара, 1998, 106.

[32] **Плетнева, С.** Древние болгары в восточноевропейских степях. – *Татарская археология*, 1, 1997, 51–52.

[33] **Генинг, В., Халиков, А.** *Цит. съч.*, с. 162 и сл.

[34] **Смирнов, А.** О возникновении, 99–111.

[35] *ГИБИ*, III. София, 1960, с. 262.

[36] Пак там, с. 295.

[37] **Смирнов, А.** О возникновении, 99-111; **Халиков, А.** *Татарский народ и его предки*. Казань, 1989, с. 72.

[38] **Гадло, А.** Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Ленинград, 1979, с. 137; *Краткая история Болгарии*. Москва, 1987, с. 41; **Бариев, Р.** *Волжские булгары. История и культура*. Санкт-Петербург, 2005, 31–32.

[39] **Казаков, Е.** Об этнокультурных компонентов народов юго-восточной Европы в Волжской Болгарии (по археологическим материалам). – *Татарская археология*, 1, 1997, с. 64.

[40] **Генинг, В., Халиков, А.** Ранние болгары, с. 41.

[41] **Плетнева, С.** От кочевий к городам. – *Материалы и исследования по археологии СССР*, 1967, 135-143.

[42] **Максимов, Е.** Находки раннеболгарских погребений близ Саратова. – *Из истории ранних болгар*. Казань, 1981, с. 141.

[43] Непубликувано.

[44] **Казаков, Е.** Об этнокультурных компонентов, 64-65.

[45] **Гаркави, А.** *Сказанія мусульманских писателей о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)*. Санкт-Петербург, 1870, 187-203; Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати *в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.)*. Москва, 1971.

[46] **Артамонов, М.** *История хазар*. Москва, 1962, с. 78; **Смирнов, А.** Ранние кочевники Южного Урала. – *Археология и этнография Башкирии*, IV. Уфа, 1971, с. 270; **Халиков, А.** Основные этапы, с. 16.

[47] **Хвольсон, Д.** *Известия о хазарах, буртасах, булгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмед абен-Омара ибн-Даста*. Санкт Петербург, 1869, с. 83.

[48] **Голдина, Р.** *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье*. Иркутск, 1985, с. 131; **Халиков, А.** Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья. – *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Казань, 1971, 33-35; **Халиков, А.** Основные этапы, с. 20.

[49] **Халиков, А.** Основные этапы, с. 20.

[50] **Матвеева, Г.** *Могильники ранних болгар на Самарской луке*. Самара, 1997, с. 91; **Багаутдинов, Р., Богачев, А., Зубов, С.** Праболгары, 169-171; **Плетнева, С.** *Очерки хазарской археологии*. Москва, 1999, 201-202.

[51] **Плетнева, С.** Очерки, с. 202.

[52] **Йотов, В.** Нови данни за ранносредновековни български некрополи. – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*. Велико Търново, 2007, 125-137.

[53] **Хвольсон, Д.** Известия, 85-86.

[54] **Халикова, Е.** Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. – *Советская археология*, 3, 1976; **Халиков, А.** Основные этапы, 20-21.

[55] **Казаков, Е.** *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва, 1992, 231–234.

[56] **Смирнов, А.** О возникновении, 99-111.

[57] *История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века*. Москва, 1988, 127–128.

[58] **Халиков, А.** Основные этапы, с. 21.

[59] **Хлебникова, Т.** *Керамика памятников Волжской Булгарии*. Москва, 1984, 216-217; **Генинг, В., Халиков, А.** Ранние болгары, табл. VII.

[60] **Хакимзянов, Ф.** *Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык*. Москва, 1987.

[61] **Биджиев, Х.** Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII – X вв. (по материалам Карачаево-Черкесии и Ставропольской возвышености). – В: *Ранние болгары в Восточной Европе*. Казань, 1989, 41 и цит. лит.

[62] **Шилов, В.** Калиновский курганный могильник. – *Материалы и исследования по археологии СССР*, 60. Москва, 1959, с. 510; **Плетнева, С.** Очерки, с. 201.

[63] **Артамонов, М.** *История хазар*, с. 174.

[64] **Бариев, Р.** Волжские булгары, с. 30.

[65] **Гаркави, А.** Сказанія, с. 9.

[66] **Бариев, Р.** Волжские булгары, с. 30.

[67] Пак там, 35–36.

[68] Подробно за това вж. **Плетнева, С.** Очерки, 7–23 с цит. лит.

[69] **Артамонов, М.** Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии. – *Советская археология*, VI, 1940.

[70] **Ляпушкин, И.** Памятники Салтово-Маяцкой культуры в бассейне Дона. – *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62. Москва-Ленинград, 1958; **Плетнева, С.** Очерки, с. 10.

[71] **Плетнева, С.** Очерки, 12–13.

[72] Пак там, 202-203, рис. 119.

[73] **Гаркави, А.** Сказанія, с. 193, 218-219, 275; **Джаксон, Т., Коновалов, И., Подосинов, А.** *Древняя Русь в свете зарубежных источников, III. Восточные источники*. Москва, 2009, с. 82.

[74] *Полное собрание русских летописей*, II. Москва, 1998, с. 625.

[75] Пак там, с. 39.

[76] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 83.

[77] Пак там.

[78] **Бариев, Р.** Волжские булгары, 24–25.

[79] **Гаркави, А.** Сказанія, с. 193.

[80] **Хвольсон, Д.** Известия, 80–82; **Гаркави, А.** Сказанія, 117-176; **Заходер, Б.** *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, II. Москва, 1967, с. 23.

[81] **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 23.

[82] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 89.

[83] **Халиков, А.** Волжская Булгария, с. 38.

[84] **Шнайдштейн, Е.** Раннесредневековое погребение на р. Ахтубе в низовьях Волги. – В: *Ранние болгары в Восточной Европе*. Казань, 1989, 60–63.

[85] **Шилов, В.** *Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья*. Москва, 1975, 44, рис. 14, 15, 34.

[86] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 22.

[87] **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 45.

[88] Пак там, с. 23.

[89] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 24.

[90] **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 24.

[91] **Рыбаков, Б.** Русские земли по карте Идриси. – *Краткие сообщения Института по истории материальной культуры*, 43, 1952; **Калинин, Н., Халиков, А.** Итоги археологических работ за 1945-1952 гг. – *Труды Казанского филиала АН СССР. Серия исторических наук*. Казань, 1954, 56–57.

[92] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 20.

[93] **Фахрутдинов, Р.** *Очерки по истории Волжской Булгарии*. Москва, 1984, с. 8.

[94] **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 244.

[95] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 24; **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 31.

[96] **Заходер, Б.** Каспийский свод, с. 31.

[97] *Полное собрание русских летописей*, I, 4.

[98] **Gombocz, Z.** A bolgár kérdés és Magyar hunmonda. – *Magyar Nyelv*, XVII, 1921, 1–3.

[99] **Юхас, П.** *Тюрко-българи и маджари*. София, 1985, с. 9.

[100] Пак там, с. 15 и цит. лит.

[101] **Аннинский, С.** Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе. – *Исторический архив*, III, 1940, 71–112; **Эрдели, И.** Волжские болгары и венгры. – *Finno-ugrica*, 1, 1998, 13-14.

[102] *Corpus Juris Hungarici* 1899, p. 140; **Халикова, Е.** *Мусульманские некрополи Волжской Булгарии (X–нач. XIII вв.)*. Казань, 1986, с. 147.

[103] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 109; **Фахрутдинов, Р.** Очерки, с. 9.

[104] **Róna-Tas, A.** The character of the Hungarian-Bulgaro-Turkic relations. – Studia Turcologia, V, Budapest, 1981, 119–128.

[105] **Бартольд, В.** Энциклопедия ислама. – *Сочинения*, III. Москва, 1965, с. 355.

[106] **Хвольсон, Д.** Известия, 83–84.

[107] Пак там, с. 84.

[108] **Пастушенко, И.** Еще раз о локализации Вису. – *Finno-ugrica*, 1 (5-6), 2001-2002, с. 58.

[109] **Худуд ал-Алем**. *Рукопись Туманского*. Ленинград, 1930, с. 32.

[110] **Гаркави, А.** *Дополнения к сочинению „Сказанія мусульманских писателей о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)“*. Санкт-Петербург, 1871, 34-35.

[111] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 23; **Гаркави, А.** Сказанія, с. 263.

[112] **Заходер, Б.** Каспийский свод, 28–29.

[113] **Хвольсон, Д.** Известия, с. 23.

[114] Пак там, с. 84.

[115] Пак там, 84–85.

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF VOLGA BULGARIA (UNTIL THE BEGINNING OF 10TH CENTURY)

Krasimir Krastev

Absract

The problems, related to the migration of the Protobulgarians in the middle reaches of the Volga River and the creation of Volga Bulgaria, are numerous and many of them still have not found an answer. For the period until to the beginning of the 10th century there are almost no written evidence and epigraphic and archaeological ones are scarce and contradictory. One of the important problems of the Volga Bulgaria is what is the population of the middle Volga River at estuary of the river Kama, before the arrival of the Protobulgarians. Archaeological evidence suggests that it belongs to the Finno-Ugric community. Another problem is when must put a migration of Kotrag Protobulgarians. There is evidence that this event should be placed in the second half of 7th century, not in the end of 8th century. Should be revised the outdated view that the Volga Bulgarians are under Khazar rule to 60 years of the 10th century. Based on existing data, we can be considered proven that before 922 the population of Volga Bulgaria is predominantly Muslim. Neighbors of the Volga Bulgarians are well studied, but the limits of early Volga Bulgaria is still controversial. Therefore, I consider that the most appropriate adherence is to the distribution of archaeological monuments, and speculation, drawing the boundaries of this Bulgarian state from the Caspian Sea to the Arctic Ocean must be considered unproved.

НОВА И СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ

БЕЛЕЖКИ ЗА РОЛЯТА НА КОТЛЕНСКИЯ ПРОХОД И ОТСЕЧКАТА КОТЕЛ-ОМУРТАГ В ПЪТНАТА МРЕЖА НА ИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Мирослав Тошев

През Котленския проход преминава един от пътищата, по който в продължение на хилядолетия човекът е пресичал източните части на Стара планина. Неговото основно трасе започва в равнините на Тракия, поема на север, върви през тесниците и стръмнините при с. Мокрен, гр. Котел, Котленския проход, спуска се в с. Тича, достига гр. Омуртаг и продължава пресичайки Предбалкана към Дунавската равнина. (Приложение 1) По посоченото трасе са разположени няколко селища с много богато минало, по-значимите от които са Котел[1], Тича[2] и Омуртаг[3]. В този ред на мисли трябва да се отбележи, че проблемите касаещи историческото развитие и ролята на Котленския проход са по-малко дискутирани в научната литература и са почти неизвестни в масовото обществено духовно пространство в сравнение с другите източни старопланински проходи. Поради тази причина предлаганата разработка има за цел да представи и обобщи в основни линии известната ни към момента информация за неговото използване от античността до наши дни. Тъй като съм се стремил да включа в изложението всички издирени материали, за да се постигне максималната възможна пълнота в разглеждането на въпроса, на моменти в текста не могат да се избегнат повторенията. Със същата цел в разработката са представени повече и по-обширни цитати от първичните източници.

* * *

Първите следи от човешки поселения в района на Котленския проход и отсечката Котел-Омуртаг датират от VI – V хилядолетие пр. н. е.[4] Проучванията показват наличие на интензивен живот в разглежданите покрайнини, които са предлагали благоприятни условия за преживяване и усядане – постоянни, изобилни водоизточници, удобни тераси, обширни гори с много дивеч, а в северните им части и добри възможности за развитие на земеделие. Не случайно основните селища са обитавани без прекъсване от енеолита до XIV в.[5], а в по-късните епохи населението само се премества в близката околност, за да възобнови същото поселение.

През античността в интересуващият ни район поселищния живот продължава и се развива. Проучените обекти и находки – скални светилища, гробници, крепости, прегради стени, монети на Месамбрия, Одесос, Филип II, Александър III Македонски – очертават една област, която е обитавана, укрепена и развива търговски контакти с Черноморието и северните балкански региони на класическата антична цивилизация[6].

В периода IV-V век, според локализираните крепости и селища се оформя и основното пътно направление свързващо р. Дунав през Котленския проход с равнините на Тракия. Неговото трасе тръгва от Сексагинта Приста и върви по линията Красен – Щръклево – Нисово – Сваленик – Гърчиново – Гагово – Кардам – Априлово – Долна Кабда – Омуртаг – Тича – Котел – Катунище, където се разделя на две. Западното разклонение продъл-

жава през Ичера – Тополчане и достига Кабиле. Източното – през Градец – Мокрен – Мокренски проход – Седларево – Глушник – Блатец – Кабиле[7].

Паралелно с представеното трасе върви път от Абритус през Миладиновци – Лиляк – Пайдушко – Търговищки проход – Пролаз – Омуртаг и нататък, по вече описаното по-горе направление до Кабиле[8]. (Приложение 2)

Наред с посочените основни пътища, през късната античност в интересуващия ни район съществуват и множество второстепенни трасета, проходни места, „черни пътища“ и конски пътеки. Те свързват многото крепости, отделните стражеви укрепления, наблюдателните пунктове, преградните стени и валове изградени в този сравнително нисък и поради това, твърде удобен за преминаване дял на Стара планина. Видно е, че целият регион представлява една укрепена пътно-проходна полоса. С нейното изграждане се цели настъпващия противник да бъде максимално задържан и изтощен в редица сражения, а при определени условия и да бъде спрян в опитите си да премине Балкана[9].

Големите промени бележещи края на античната епоха дават своето отражение и в района на Котел – Омуртаг. Ранновизантийските укрепени пунктове са напуснати, вероятно през първата половина на VII в. Извършва се цялостна промяна в държавно-политическия статут и донякъде в етническия състав на населението. Според някои писмени сведения още в края на VII в. край проходите са настанени първите славянски заселници. По-мащабно усвояване на региона и оживяване на поселищата започва през X в., когато там трайно се заселват българи[10].

През Средните векове покрайнините на Котел – Омуртаг и Котленския проход играят важна роля във военностратегическите концепции на българското царство и византийската империя. Пътното трасе се използва интензивно[11]. Според досегашните изследвания някъде в този район през 1278 г. „известният чутовен протостратор“ Михаил Глава Тарханиот извършва своите подвизи, възпети от византийския поет Мануил Фил[12]. Предполага се, че в околностите на Котел е крепостта Диавена, където на следващата 1279 г. Ивайло разгромява византийските войски[13].

В общи линии, като се вземат предвид резултатите от досегашните проучвания по локализирането на крепости, укрепени места, преградни стени и селища в региона, могат да се очертаят направленията на средновековните пътища.

Основното трасе е започвало от Търговищкия проход – Омуртаг – Тича – Котел и оттам се е разклонявало:

1. от Котел – Медвен – Дъбовица – Карнобат.
2. от Котел по течението на Марашка река – Горно Александрово – Ямбол.
3. от Котел – Градец – Ново село – Седларево – Блатец – Ямбол.
4. от Котел – Жеравна – Ичера, където се е разклонявало отново:
   – от Ичера – Матей – Тополчане – Калояново – р. Тунджа – Ямбол.
   – от Ичера за Сливен[14].

В общия план на пътните връзки през Средните векове в източните балкански земи интересуващият ни район е част от голямата съобщително-операционна линия Енос – Димотика – Одрин – Ямбол – Мокрен – Котленски проход – крепостта „Калето“ до Омуртаг – Търговищки проход и от там за Червен, р. Дунав и Дръстър. При Ямбол и Мокрен от основното трасе се отделят отклонения, които го свързват с пътищата към Върбишкия и Ришкия проход[15].

В последно време някои изследователи поставят под съмнение досегашното локализиране на средновековния град Мисионис. Той е описан през XII век от арабския географ Идриси. Повечето специалисти занимавали се с въпроса изказват мнението, че

въпросното селище се е намирало в околностите на гр. Шумен. Според новопредставеното предположение по-вероятно е средновековния Мисионис да се е намирал в местността „Крумово кале“, над северния изход на прохода Дервент на 7 км. югозападно от гр. Търговище[16]. При условие, че въпросното виждане бъде неоспоримо доказано, то тогава в интересуващия ни район е съществувал един „голям, многолюден град“, „цветущ град“ с „многолюдни пазари и изобилни природни богатства“[17]. Той без съмнение е привличал кервани със стоки и търговци от близо и далеч. Този факт би ни предоставил още един аргумент, който да потвърди значимата роля на трасето Котел – Омуртаг и Котленския проход в пътно-транспортната структура и търговския обмен на източните български земи през Средните векове.

В края на XIV в. районът е завладян от османските турци. Стотина години по-късно, за пръв път в писмен документ се появяват сведения за Котленския проход, гр. Котел и гр. Омуртаг. В тимарски регистър на Никополски санджак от 80-те години на XV век е записано следното: „Село Къзан бунар[18] не било включено в регистъра. Тъй като е пуст и обезпокоителен проход, мястото се охранява. Проход е на пътя от Шумну[19] за Янболу[20], пази се на две места…“[21]. В същия опис е отбелязано и: „Нахия Ала клисе[22], обитават я юруци, перекендета юруци и ягджии – 114…“[23]. Цитираните сведения ясно показват, че отсечката Омуртаг – Котел и Котленския проход са населени и продължават да бъдат действаща част от пътното трасе през Балкана в посока север-юг.

От 1574 г. датира първото известно ни за сега описание на пътя през интересуващия ни район. То е дело на френския дипломат Пиер Лескалопие. Той се завръща от официално пратеничество до султана и се движи по трасето Цариград – Люле Бургас – през малки селища на изток от Одрин – Мокрен – Тича – Конак – Кацелово – Русе[24]. Прави впечатление, че Лескалопие не споменава нито Котел, нито Омуртаг, макар да е минал през или в непосредствена близост до тях, защото отбелязаните селища твърдо маркират маршрута Мокрен – Котел – Тича – Омуртаг – Конак определен от географията на терена и историческия опит, както вече бе отбелязано. Най-вероятно този пропуск може да се обясни с факта, че френския дипломат много бърза. За това съдим от дългите дневни преходи, които прави – например той изкачва южните склонове на Балкана, тръгвайки от Мокрен, преваля билото му и стига до Тича в рамките на един ден път! И може би поради тази причина отбелязва само селищата, където е нощувал или местата, които са му направили особено впечатление. Но така или иначе неговото пътуване ни дава най-ранното описание на Котленския проход и пример за използване на направлението юг-север в разглеждания район по време на османското владичество. П. Лескалопие отбелязва: „в Мокран[25] … където започват планините на България с мъчни пътища … в Тисче[26] … Минава се през различни планини, изпълнени с гори … в Конак … до което се стига по планински, но приятни пътища[27].“

В края на XVII век за пръв път започват да се появяват и официални сведения за пътя през Котленския проход. От това време датира един Подробен регистър на старите мензилски пътища и пристанища в Румелия и Анадола[28]. Записаното в него трасе е подробно детайлизирано с разстоянията между пощенските станции изразени в часове път. Началната точка е Истанбул и по-нататък движението е продължавало през Лозенград – проходите при Котел, Айтос и Провадия и от там за Хаджиоглу Базарджик – Бабадаг – Черна вода – Измаил – крепостта Узи[29]. От главното направление едно отклонение е водело по линията Лозенград – Карнобат – Омуртаг – Търговище – Силистра[30].

Погледнато общо в края на XVII век се наблюдава повишаване значението на отсечката Котел – Омуртаг в системата от пътни връзки на Османската империя.

Показателно сведение, което дава основание да се направи подобно заключение се открива в Дефтер на мензилите в Румелия и Анадола съставен в периода 1692–1694 г. В него чиновника е отбелязал, че по-рано Ала килиса и Казган не са имали пътни станции. Но тъй като ислямските войски по онова време са били разположени в този район и се е наложило засилено движение на "…натоварените с важни задачи куриери…", които "…единодушно са помолили за отваряне на пътни станции…", то кадията на Омуртаг е поискал в двете селища да се открият мензили. С височайша заповед молбата му е била удовлетворена и са определени по пет коня на станциите в Котел и Омуртаг[31].

По време на поредната руско-турска война, през 1768 г. по трасето Котел – Русе минава с войската си алжирския Хасан паша[32], който вероятно е тръгнал от столицата на Османската империя или от някое от южните и пристанища по крайбрежието на Бяло или Мраморно море. Почти сигурно въпросните войскови части са преминали през Омуртаг, тъй като пътят от там е известен и използван, както вече бе обяснено.

През следващия XVIII век значението на Омуртаг и Котел, като оживени пунктове по пътното трасе продължава да нараства. За това свидетелства едно донесение от Ессейид Мехмед, наиб на каза Осман пазар с дата 13 ноември 1778 г. В него се казва: " …сега през казата ни има движение към отдалечените на 14 часа Търнави[33], 16 часа Ислимийе[34] и на 16 часа Кърнапед[35] и се налага да поддържаме и управляваме собствените си мензили…". По-нататък османският чиновник заявява, че данъчната тежест по обслужване на преминаващите куриери е непосилна за населението и то е готово да се разбяга[36]. Документа дава информация от първа ръка и за маршрутните връзки с други селища, което пък ни показва кръстопътното разположение на района, а оттам могат да се направят изводи за значителната му роля в пътната система на един по-обширен регион.

От началото и първата половина на XIX век сведения за пътната отсечка Омуртаг – Котел все по често намират място в пътеписи, военни и дипломатически доклади.

През 1808 г., по време на поредната руско-турска война оттук минава руският военен Александър Григориевич Краснокутски. Той е капитан от Апшеронския мускетарски полк. Изпратен е от главнокомандващия на Дунавската руска армия фелдмаршал А. А. Прозорски, за да отнесе писмено предложение до великия везир Мустафа паша Байрактар в столицата на Османската империя, за започване на преговори между двете държави. Ал. Краснокутски пътува по маршрута Русе – Разград – Търговище – Омуртаг – Тича – Котленския проход – Котел – Ичера – Сливен – Ямбол – Одрин – Цариград[37]. За руския военен, който може би е израснал в безбрежната равнина, преминаването на Балкана е твърде тежко преживяване. Той пише: "От Осман пазар до град Сливен пътят е 14 часа през Балкана: на мен ми се сториха най-малко 30 часа. … върхове, покрити вечно с мъгла и сняг … природата заплашва с гибел всеки пътешественик … земята е така осеяна с купчини камъни … промъквах се по тясна пътечка. От едната страна – отвесни канари, планински върхове, до които взорът не достига, от другата – страшна бездна … имаше поледица, и насила влачех коня си по този хлъзгав път[38]." Тази нерадостна картина на изпитания вероятно се дължи на късното годишно време, през което Краснокутски преминава Стара планина. Той тръгва на 25 октомври от Осман пазар и на 27 октомври е в Сливен, а в района на Котел – Омуртаг ранните снегове и студове са често явление и в наши дни.

От периода 1807–1810 г. датира един подробен план за паралелно пресичане на старопланинската верига от три армии. Той е разработен от френския дивизионен генерал Жак-Жан-Мари Франсоа Буден, граф дьо Тромлен, и под името "Бележки за пътищата от Дунав до Константинопол през Балкана или планината Хемус" е публикуван през 1828 г.

в Париж[39]. Техният автор служи в наполеоновата армия окупирала Далмация, по-късно посещава Турция, а през 1810-1812 г. е в армията на провинция Илирия. Дългогодишното му пребиваване на Балканите, пътуванията му, извършени най-вероятно с разузнавателна цел, правят френския генерал познавач на района, на чиито думи по всяка вероятност може да се има доверие.

Според плана армиите тръгват от р. Дунав и пресичат Балкана – западната през Шипка, централната – през Котленския или Ришкия проход, а източната – през Айтос. Трите войскови групировки се съединяват при Одрин и продължават настъплението си към Константинопол.

За нас интерес представлява трасето Русе – Разград – Търговище – Тича – Котел – Мокренски проход – Карнобат и по-нататък за Одрин[40]. Всички детайли на този военен поход са разработени много подробно и прецизно уточнени – брой преходи, времетраене, престои, пътни отклонения и т.н. В посочения маршрут град Омуртаг не е отбелязан вероятно, защото не попада сред селищата определени за начални и крайни пунктове на отделните етапи от похода. Това съчинение красноречиво показва каква значима роля е отреждал генерал Буден на отсечката Омуртаг – Котел в системата на военностратегическите направления по източните български земи.

През 1827 г. е отпечатано най-подробното, известно ни засега описание на пътя през интересуващия ни район[41]. Представен е маршрута Преслав – Търговище – Търговищки проход – Омуртаг – Зелена морава – Тича – Котел – Ичера – Сливен и по-нататък за Ямбол и Одрин[42]. В описанието са отбелязани множество подробности на релефа, за характера на пътя, за селищата през които се минава, удобни за отбрана и обходни места, продоволствени въпроси и изобщо всички сведения, необходими за движението на армейските колони – "Неприятелят може лесно да защити прохода[43], като го прегради с неголямо полево укрепление и заеме прилежащите височини … пътят се изкачва на неголяма височина по стръмен участък, който се нуждае от ремонт … В продължение на целия преход се върви по черноземна почва и в дъждовно време пътят на места става трудно проходим … Град Османбазар наброява до пет хиляди жители турци и християни … Пътят преминава река Буюк Камчик[44] в брод, който обикновено е дълбок един, до един и половина фута[45] … Този участък има нужда от сериозен ремонт … По него без затруднение може да се придвижат артилерията и обоза…"[46] и т.н. Вниманието, с което са разработени детайлите подчертава важното значение на разглежданото трасе във все по-изострящото се противопоставяне между Русия и Османската империя.

По време на поредната руско-турска война Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг е използвана интензивно за придвижване на войскови части от южните области на Османската империя към Шумен. Летописецът е отбелязал за 1827 г. следното: "… обяви се пак война между Русия и Туркия и Туркия взе да си сбира своята си войска на Шумен. И като взеха да вървят през нашето село Котел, толкова много вървяха, щото едни ставаха, а други сядаха … насилиха раята да носи нагърби … гюлета по две-три … ботуши и други таквизи от Котел до Осман пазар"[47].

През 1829 г. по трасето Котел-Омуртаг преминава английския кадрови военен Джордж Кепъл. Неговата цел е да проучи подробно областите, в които са се развили бойните действия в Руско-турската война от 1828-1829 г.[48] Той тръгва на 1 ноември и пътува по маршрута Одрин – Ямбол – Сливен – Жеравна[49] – Котел – Тича – Омуртаг – Пролаз – Търговищки проход – Търговище – Шумен[50]. Както е свойствено на военните и Дж. Кепъл отбелязва различни подробности, които са важни за войсковите начинания:

“Потокът е много плитък и с каменисто дъно …Попаднахме на … разбит път … Дори в сегашното си състояние пътят беше проходим за коли …“[51].

Отсечката Омуртаг – Котел е обект на описание и от един знаменит пруски военен. На 13 ноември 1835 г. в Русе пристига мисия от 12 офицери-инструктори, поканени от султан Махмуд II, за да окажат помощ на реформиращата се османска армия. В нейния състав влиза и Херман фон Молтке – бъдещият фелдмаршал и началник на пруския генерален щаб. Той е описал пътуването през Балкана в поредица писма[52]. Мисията пътува по маршрута Русе – Шумен – Търговище – Омуртаг – Котел – Сливен и по-нататък до Цариград[53]. На него дължим едно твърде показателно сведение за особеностите на трасето Котел – Омуртаг – след като пристигат в Шумен, Молтке пише: „Тъй като всички потоци и реки бяха се разлели, ние трябваше да се решим за по-нататък по околен път през Ески Джумая[54] и Осман пазар. Оттам съвършено незабелязано и по широки снежни пространства ние се изкачихме върху Стара планина и след като минахме камениста почва, видяхме пред нас дълбоката долина на Котел“[55].

Подробно описание на трасето север-юг намираме и в “Сборник с маршрути“ – двутомния труд на видния френски изследовател д-р Ами Буе, който проучва интересуващия ни район в 1837 г. Направлението е Силистра – Разград – Търговище - Търговищки проход – Пролаз – Карачоли[56] – Омуртаг – Тича – Котел – Жеравна – Ичера – Сливен[57]. Показателно е, че тук се споменава и едно ново разклонение на разглеждания път – до Силистра.

През 1847 г. Котел и Омуртаг са обект на внимание от още един професионален военен – генерал Август Йохмус, барон Катиньола, по народност немец. Той е поредния чуждестранен специалист, който се занимава с проблемите на османската армия, издигайки се до ранга съветник при военното министерство в Цариград. В изпълнение на задълженията си ген. Йохмус е изпратен да проучи източната част на Стара планина и да набележи мерки за нейната отбрана, имайки предвид опита от миналата руско-турска война 1828-1829 г. Той обхожда трасетата[58]: Карнобат – Бероново – Садово – Медвен – Котел, Котел – Сливен[59], Омуртаг – Котел[60].

Събитията от Кримската война 1853-1856 г. представят района на Котел – Омуртаг, като пътна артерия, продоволствена и тилова база на османската армия в Шумен. Край Котел, Градец и Ичера се строят укрепления, за да се подсигури отбраната на прохода, в околностите на Омуртаг лагеруват войски, на които се доставят храни, по пътя вървят “арнаути“, “арапи“ от “Арабистан“[61].

Пътното трасе през Омуртаг – Котел е обект на внимание от големия османски реформатор Мидхат паша, валия на Дунавския вилает. В амбициозната му програма за строителство на пътища намира място трасето Русе – Разград – Търговище – Омуртаг – Тича – Котел и отклонението Омуртаг – Шумен. Така отсечката Омуртаг – Котел става част от “царското джяде“[62].

През 1872 и 1874 г. районът на Котел – Омуртаг е проучван от унгарския пътешественик Феликс Каниц. Той дава богати сведения за трасето Русе – Попово – Конак – Омуртаг – Тича – Котел и оттам – за Карнобат и Сливен[63].

Наред с официалните пътеписи и доклади направлението Котел – Омуртаг се появява и в туристическите справочници. През 1873 г. в Париж е отпечатано второ издание на пътеводител за Ориента, включващ сведения за Гърция и Европейска Турция. Той е дело на д-р Emile Isambere – извънреден професор в Медицинската академия и член на Географското общество във френската столица. Авторът не е посетил лично земите, които описва, а е съставил своя сборник с маршрути използвайки спомени, пътни

бележки и различни други разработки[64]. Посочения в пътеводителя маршрут е озаглавен "От Шумен за Одрин през Сливен". Представено е подробно описание и на пътя Шумен – Търговище – Омуртаг – Котел – Сливен – Ямбол – Одрин[65].

В добавка към официалните описания за Котленския проход и пътното трасе Котел – Омуртаг от времето на османското владичество, разполагаме и със сведенията запазени в народната традиционна словесна култура, които по-късно са записани. Интересуващият ни маршрут е известен под името "Поща йолу" или "Пощенския път". Това название е свидетелство за усиленото движение на държавни куриери и маркира една от съобщителните линии между южнобългарските области и земите на север от Стара планина. Направлението върви по линията Цариград – Одрин – Сливен – Ичера – Котел – Тича – Омуртаг – Търговище за Русе[66]. Ето един интересен епизод от пътното „житие-битие" – "На 1859 [г.], на майя на 5 бастисаха царската поща, която носеше много търговски пари … казваха да има нещо около 40 оки алтън." Въпросната "поща" е идвала от "Джумаята"[67], минала е през Котел, а описаното събитие е станало между Жеравна и Ичера[68].

Сведения, които ни помагат да детайлизираме отделните пътни отсечки са събрани в началото на XX век от "стари почетни хора, които тогава поради търговските им връзки са били принудени често да пътуват"[69] и са добър пример за ползата от информацията съхранена в народната памет. Запомнен е пътя Страланджа – Ново село – Градец – Котел – Тича – Омуртаг, като подробно са описани местностите, през които е преминавал[70]. Също в подробности е представено трасето Сливен – Ичера – Жеравна – Котел – Падарино – Омуртаг – Търговищкия проход – Търговище[71].

Значението на Котленския проход и отсечката Омуртаг – Котел най-добре проличава през време на Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. Въпросното пътно трасе намира място в плановете за водене на бойни действия още преди Русия окончателно да реши дали ще премери сили с Османската империя.

През месец март 1876 г. полковник Артамонов изнася пред офицерите от Петербургския военен окръг няколко лекции, в които се разглеждат най-изгодните стратегически способи за водене на военни действия срещу Турция. Той начертава две направления за настъпление към Цариград – столицата на Османската империя: първото – от Русе през Осман пазар – Сливен за Одрин, и второто – от Свищов през Търново – Казанлък за Одрин[72].

Няколко месеца по-късно, когато възможността за война между двете държави започва да става все по-реална, през ноември 1876 г. ген. К. В. Левицки, помощник на началник-щаба на армията, съставя записка известна като "План на главнокомандващия", в която се съдържат основните насоки за действие срещу Турция. В нея са отбелязани три оперативни направления за движение и преминаване през Балкана:

1. Търново – Габрово – Шипка – Казанлък;
2. Плевен – София;
3. Осман пазар – Котел – Сливен.

Наред с това се отбелязва, че в централната част на севернобългарските земи има само три шосета пригодни за колесен транспорт, а именно: Търново – Осман пазар – Котел – Сливен; Търново – Габрово – Казанлък и Плевен – София[73](Приложение 3).

След началото на войната, успешното настъпление на русите отвъд р. Дунав и преминаването на Предния отряд през Стара планина, турското командване прехвърля войскови части от Северна България в Тракия, за да защити подстъпите към Одрин и да спре настъплението на ген. Гурко. През юли 1877 г. бригадата на Сафет паша се придвижва от Омуртаг през Котленския проход за Нова Загора[74].

На 13 януари[75] 1878 г. В. Кренке – началник на всички пътища в България получава заповед от главнокомандващия на Действащата руска армия великия княз Николай Николаевич, да избере най-добрия път пресичащ Балкана. Трасето трябва да подсигури връзката между Тракия и р. Дунав. До 1 февруари 1878 г. Кренке обхожда Шипченския проход, района на Габрово, Търново, Елена, с. Стара река, Омуртаг, Котел, Ямбол, пътува до Одрин. В резултат на направените проучвания той докладва на А. А. Непокойчицки – началник-щаб на руската армия – че най-добрият и кратък път за връзка между Одрин и р. Дунав е шосето Русе – Разград – Търговище – Омуртаг – Котел – Сливен – Нова Загора, а когато се възстанови железопътна гара Ямбол, трасето от Котел ще върви направо до Ямбол и оттам по ж.п. линията до Одрин[76]. Подобна оценка дадена от известен военен специалист поставя Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг на първо място по стратегическа стойност в пътната система на източните български земи по време на Руско-турската освободителна война 1877–1878 г.

Няколко месеца по-късно интересуващото ни направление става фактор в международната политика. На 26 май 1878 г. окончателно е решено да се свика Берлинският конгрес, който да започне работа на 1 юли същата година. С оглед на все по-силното изостряне на отношенията с Англия и Австро-Унгария, руското командване изработва план за маршрутите, по които Действащата армия ще осъществява съобщенията си с Русия. В него се посочва, че тъй като е възможно морските трасета да преминат под контрола на неприятеля, за главна съобщително-операционна линия се определя направлението Русе – Разград – Омуртаг – Ямбол и оттам по южната турска ж.п. линия на юг[77].

На 2 юни 1878 г. Българското опълчение е уведомено за организирането на ежедневни пощенски съобщения между Сан Стефано и Букурещ. Маршрута на движение е през Ямбол – Сливен – Котел – Омуртаг – Търговище – Разград – Русе[78].

Общо погледнато, значението на Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг проличава много добре, когато се види колко шосейни пътища, изобщо са били построени през XIX век в българските земи. Те са всичко на всичко пет на брой и единият от тях преминава по маршрута Ямбол – Котел – Омуртаг – Търговище – Шумен[79].

След Освобождението в Княжество България, а по-късно и в Царство България интересуващото ни направление продължава да бъде значима пътна връзка.

През 1882 г. с указ № 756 на княз Александър I се определят дейностите на министерството на обществените сгради, земеделието и търговията. Сред тях са строежът, поправката и поддръжката на държавните пътища. За държавни пътища се считат тия, които свързват два окръжни града, водят от окръжен град до границата, до морските или дунавските пристанища. В приложените списъци са посочени и трасетата Търново – Омуртаг – Котел, Разград – Търговище – Омуртаг – Котел – границата и Бяла – Омуртаг – Котел[80] (Приложение 4).

След Съединението на Княжество България и Източна Румелия значението на интересуващото ни направление нараства. В Закона от 1889 г. трасето Русе – Разград – Шумен – Омуртаг – Котел – Горно Александрово – Елхово – границата по направление Одрин, е причислено към държавните пътища от първи разред. За цялата територия на тогавашна България, държавните пътища от първи разряд са само осем на брой[81].

Същевременно пътят от Омуртаг през Котленския проход в началото на XX век продължава да привлича вниманието и е обект на проучване и описание от чуждестранни учени. Подробно се представя трасето Търговище – Търговищки проход – Омуртаг – Котел – Ямбол[82].

Наред с гражданското си предназначение интересуващият ни маршрут е използван твърде активно по време на Съединението и Войните за национално обединение, което

ни дава представа за неговата военностратегическа роля в пътната система на източните български земи.

На 15 септември 1885 г. Пети пехотен Дунавски полк тръгва към турската граница, като се придвижва по трасето Русе – Торлак – Разград – Търговище – Омуртаг – Котел – Мокрен – Ямбол[83].

Седми пехотен Преславски полк на 18 септември 1885 г. поема на юг по маршрута Шумен – с. Кара Къшла (вероятно с. Пробуда, общ. Търговище) – Омуртаг – Котел – Мокрен – Ямбол[84].

Трети артилерийски полк през 1885 г. се придвижва към турската граница по същия път, който следва Седми пехотен Преславски полк. Тук внимание заслужава бележката за големите стръмнини в прохода, което наложило към впряга от три коня, теглещи оръдията да се запрегнат и волове[85].

По време на съсредоточаването на българската армия през 1912 г. след мобилизацията за започване на Балканската война, през Омуртаг – Котел продължават да преминават войскови части.

Пети пехотен Дунавски полк се движи по трасето Русе – Търговище с влак, а оттам по пътя Омуртаг – Тича – Градец – Мокрен – Стралджа – Топузларе(?)[86].

Интерес представлява фактът, че по интересуващата ни отсечка наред с войски от Източна България пътува и Втори артилерийски полк базиран далеч на запад във Враца. Личния състав и материалната част се товари на ж.п. композиции във Враца и се превозва до Търговище, от където продължават за Омуртаг – Котел-Мокреш[87] – Пъдарево – Зимница[88].

Както се вижда от изложеното, за Котленският проход има многобройни сведения, касаещи военното му значение. Съвсем малко обаче е информацията за движението на търговски товари. Разполагаме само с едно споменаване от края на XIX в., че от Осман пазар и Преслав през Котел постоянно се превозвали дърва за Ямбол[89].

В края на XIX и началото на XX век пред българското правителство е поставен за разрешаване един много важен въпрос. Става дума за железопътното пресичане на Стара планина, като част от изграждането на цялостна ж. п. мрежа в България. Проблема за трасето на бъдещата Презбалканска линия е много усложнен, тъй като в него се преплитат икономическите интереси на старопланинските градове и българските политици. В разгорялата се полемика намира място и един проект за ж. п. свързване на Северна и Южна България чрез отсечката Омуртаг – Котел.

Обществеността в двете селища подема активна кампания, за да докаже изгодата от ж. п. линия Русе – Търговище – Омуртаг – Тича – Котел – Градец – Ново село – Зимница – Ямбол – Елхово – турската граница. Изтъква се, че през Източна Стара планина няма никакви средства за съобщение между областите на север и юг от Балкана. Така около 38% от територията и 33% от населението на Царство България остават разделени, като за връзка разчитат само на старото шосе Ямбол – Котел – Омуртаг и по море чрез пристанищата Варна и Бургас.

Същевременно в тази област земята е много плодородна, има вековни гори, големи реки с удобна за използване водна сила. Района обаче е рядко населен, но пък жителите му са будни, грамотни и предприемчиви. Следователно, една железница е жизнено необходима за повдигане на икономиката и привличане на заселници в тези краища „забравени от българското правителство“.

Основополагащите принципи за строеж на пътно-съобщителни линии повеляват свързването на известни, големи пазарни и консумативни центрове, за да се привлече

достатъчен по обем трафик на товари и пътници. Такива средища в източната част на Балканския полуостров са Букурещ, Русе, Одрин и Цариград. Нужно е и да се намери най-прекия път между тях, за да се осигури максимална бързина на движение. А най-късото разстояние между упоменатите градове е по маршрута Букурещ – Русе – Източна Стара планина – Ямбол – Одрин – Цариград.

Същевременно техническите условия за строеж през Котленския проход се поместват в рамките на основните изисквания за направа на железница, тоест тя „няма да бъде някое техническо чудовище“.

Усилията на котленци и османпазарци дават положителен резултат. Започват проучвания и трасиране на ж.п. линията през Котленския проход. Те обаче приключват в деня, когато се обявява мобилизацията за Балканската война 1912 г. Следва епохата на войните за национално обединение, националните катастрофи, на големите обществени и социални сблъсъци. Проектът за ж. п. линия Разград – Търговище – Омуртаг – Котел – Ямбол не се осъществява нито тогава, нито по-късно и до ден днешен.

По същото време през 1911–1912 г. се проучва и трасето на „конкурентния“ железен път Шумен – Карнобат, а в 1916 г. започва неговото построяване. Явно, силното желание на шуменци да имат пряка връзка с южна България, съчетано със значението и големите възможности на град Шумен, успяват да надделеят при определяне насоките за по-нататъшното изграждане на железопътната мрежа в България.

През 30-те години на XX век котленци и османпазарци правят опит да придвижат напред проекта от 1912 г. за строеж на презбалканска линия, но с променено трасе. Те са окуражени от завършването на железницата Ямбол – Елхово през 1931 г. и започването на строителните работи по трасето Попово – Разград – Исперих през същата година. Надеждата е, че за да се завърши свързването по много обсъжданото направление от Русе – Разград – Търговище (сега заменено с Попово) – Омуртаг – Котел – Ямбол – Елхово за Одрин и Цариград, остава да се строи само отсечката Попово – Омуртаг – Котел – Зимница. Те смятат, че сега ще бъде по-лесно да се убедят управляващите кръгове в България да обърнат внимание на тази презбалканска линия.

„На 24 февруари т.г. (1939 г. – бел. моя) една депутация от котленци и омуртагци в състав: Йосиф Робев, котленски народен представител, Боян Абаджиев, омуртагски народен представител, Матея Венков, Димитър Неделчев, Т. Томов, П. Тодоров, Григор Попов и Г. Патронов се яви при Г. Г. Министрите на железниците и благоустройството и ги помоли да се впише в 10 годишния план на ж.п. строежи и ж.п. линия Разград – Попово – Омуртаг – Котел – Зимница.“ Специално изложение от явилите се представители на културните дружби „Котленски край“ и „Сакар Балкан“ е връчено и на министрите на финансите, войната и земеделието. В него се изтъква, че този железен път ще има изключително голямо значение за издигане икономиката на целия район, а също така ще служи за усилен търговски трафик на полския, унгарския и румънския експорт от Балтийско към Бяло море при Дедеагач и към Цариград. „Г. Г. Министрите на железниците и благоустройството обещаха да впишат помената линия в 10 годишния строителен план.“

Обещанията са хубаво нещо, но десет години са много време. Само няколко месеца по-късно започва Втората световна война и проектите за строеж на нови железници се отлагат за неопределено време[90](Приложение 5).

В резултат България остава без магистрална транспортна линия в посока север-юг, която да свърже Балтийско с Бяло море и да привлече трафика на стоки и пътници от Централна и Източна Европа към егейските пристанища и към Цариград[91]. Този пропуск в структурата на пътната мрежа бе отчасти коригиран почти сто години по-късно с по-

строяването на граничния контролно-пропускателен пункт Лесово-Хамзабейли и прилежащите му пътни връзки на границата с Република Турция. Той бе открит на 19 юни 2005 г. Така класическата меридионална магистрала в България, свързваща северните и южните области на европейския континент преминава по трасето Русе – Разград – Търговище – Омуртаг – Котел – Ямбол – Лесово и на юг към Одрин, Бяло море, Цариград и Азия.

* * *

Какви изводи могат да се направят от изложеното до тук? Нека видим дали оправдано Котленския проход е сравнително малко известен в научната литература или, както пише Иречек, макар и преди стотина години: „За историческата роля на този проход може малко да се каже“[92].

В района на Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг е регистриран поселищен живот с различна интензивност в продължение на 7000-8000 години – от неолита до наши дни. Оттук през старопланинската верига преминава едно от основните пътни трасета, които свързват полетата на Тракия с р. Дунав, а именно Мокрен – Котел – Тича[93] – Омуртаг – Търговищкия проход – Търговище – Разград – Русе с дублиращо направление Омуртаг – Конак – Попово – Русе. Тези маршрути се оформят още през античността, използвани са в Средните векове и османския период, продължават да функционират през XX век, когато са проучвани за направата на железопътни линии и се използват до наши дни, вече като автомобилни пътища.

Котленският проход е много удобен за пресичане на Балкана. Това се потвърждава твърде красноречиво от двама кадрови военни. Дж. Кепъл през 1829 г. след като преминава през Търговищкия проход пише: „Тъй като земята беше съвършено равна, питахме се кога ли ще пресечем най-сетне Балкана. Затова и изненадата ни беше голяма, когато разбрахме, че вече сме пресекли тази прочута планинска верига“[94]. Неговото мнение се потвърждава от Х. фон Молтке през 1835 г., който без да усети и то през зимата, по заснежени „пространства“ е достигнал превала над Котел[95].

Разбира се има и противоположни мнения – П. Лескалопие се движи по „…планините на България с мъчни пътища“, а Ал. Краснокутски описва една апокалиптична картина на пропасти, пътища осеяни с купчини камъни и поледица. Възможно е обаче тези трудности да се дължат на лошия късмет, отредил на руския военен да попадне в ранна и сурова зима през месец октомври. За сравнение – Молтке, който пътува в по-късно годишно време, през ноември, изобщо не споменава за подобни проблеми.

За добрата проходимост на Котленския проход говори и още един показателен факт. През 1827 г. капитан Тучков отбелязва: „При повече дъждове тя [р. Камчия – бел. моя.] много бързо приижда, както е обичайно за всички реки, течащи в балканските планини, но тъй като склоновете им са стръмни, водата също така бързо се оттича“[96] Наводняването на пътното трасе е една от най-сериозните пречки за нормалното използване на пътищата. Например, като сравним трасето на Ришкия проход, разположен също в източна Стара планина, откриваме твърде показателна информация за пътници пострадали от високите води.

В 1827 г. английският капитан Чарлз Франкланд, пътуващ през Ришкия проход, преминава с големи трудности „буйното течение“ на река Луда Камчия с помощта на местни жители, които двама по двама крепят конете на пътниците[97]. Две години по-късно Дж. Кепъл споменава как в този „опасен порой“се удавил един французин член на посланическа мисия[98]. Д-р Ами Буе подробно описва колко бързо приижда реката при внезапен

дъжд, като влече и много речни камъни. Налага се дори държавните куриери да изчакват оттичането на водата, за да преминат „без голяма опасност“[99]. А Молтке поради разливането на реките изобщо не може да пресече Балкана през Риш и се налага да заобиколи през Търговище, Омуртаг и Котел, за да продължи към Цариград.

Могат да се посочат и още примери, но мисля стана ясно, че през Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг преминава път, твърде удобен за движение на войскови части и превоз на съпътстващите ги тежки товари, който е използван интензивно. Не случайно той е обект на обхождане и проучване от висши военни специалисти и пътешественици, които в повечето случаи изпълняват и разузнавателни задачи. Този интерес за пореден път потвърждава значимата роля на интересуващия ни район от военна гледна точка.

Както бе споменато, сведенията за търговския трафик през прохода са съвсем оскъдни. За неговия обем и характера на превозваните стоки можем да правим само предположения. Праисторическите находки в района свидетелстват за съществуването на търговски контакти с близки и далечни земи. Тук са открити миди кардиум от Черно море, миди спондилус от Егейско море, каменна тесла направена от компактен талкшист, чиято суровина произхожда от Източните Родопи, Гърция или Македония, пемза от о. Терра, о. Липари край италианското крайбрежие, района на Кратово-Злетово в Македония, възвишенията Черхат в Северна Унгария, областта Налчик в Армения или Измир[100]. В изложението вече стана дума за античните монетни находки, които свидетелстват за търговски обмен с един твърде обширен регион. Бе обърнато внимание на предположението за новата локализация на град Мисионис и евентуалното му значение в търговския трафик през средновековието. За османския период трябва да имаме предвид, че пътят минава през селища със силно развито занаятчийско производство – Котел, Тича и Осман пазар, които поне през XIX век са водещи икономически центрове в един обширен регион на източните български земи. Тяхната значителна по обем продукция трябва да се превози до големите пазари и консумативни центрове разположени в Тракия, Дунавската равнина, а и до чужбина. Същевременно като планински селища изпитващи недостиг от годна за обработване земя, особено Тича и Котел, не могат да задоволят нуждите си от зърнени храни и те трябва да се внасят[101]. Разполагаме и с най-общи спомени за пътни трасета на хора, които поради „търговските им връзки са били принудени често да пътуват“ в интересуващият ни район. Следователно, описаните характерни икономически особености и откъслечните сведения предполагат превоз на голям обем стоки и е явно, че значителна част от тях е преминавала по трасето на Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг.

След всичко казано, нека отново се върнем на въпроса: защо Котленския проход е по-малко известен, отколкото другите източностаропланински проходи? Защо примерно през него преминават много по-малко чужди пътеписци отколкото през Ришкия проход.

Причината трябва да се търси в разположението на големите административни, военни и консумативни центрове в източната част на Балканския полуостров. Това са Цариград и Одрин на юг, а на север Шумен и най-общо казано – Шуменско. Именно нуждата от най-кратко разстояние за преки съобщения между тях насочват потока от стоки и пътници главно през Ришкия проход. В Първото българско царство Ришкия проход става главната съобщително-комуникационна артерия между столиците Плиска и Преслав – разположени в Шуменско – с Константинопол[102]. За Шумен през османския период френския географ, професор в парижката Сорбона Барбие дьо Бокаж, пише: „Като военна база това е пунктът с най-голямо значение за Турция…“[103]. И още един показателен момент – Шумен

е единствената крепост на Балканите, обсаждана от русите и непревзета през всичките им войни с Турция[104]. Тези факти съвсем ясно показват и обясняват защо почти всички чужди пътешественици идващи от р. Дунав искат да видят този „град великий под Балкана“[105], а после съвсем логично продължават към Одрин и Цариград по най-краткия път през Ришкия проход в южна посока. Ако ли пък са тръгнали от Одрин и Цариград на север, маршрута им отново преминава през Риш, за да посетят Шумен. Поради така оформилата се селищна структура Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг остават настрани от основната пътнотранспортна артерия в източните български земи.

През Руско-турската освободителна война 1877–78 г. именно Шумен и разбира се Укрепения четириъгълник, чиято най-силна крепост е той, принуждава руските стратези да пресекат Балкана в централната част на Стара планина. Още през 1876 г. в лекциите си полковник Артамонов отбелязва изгодното направление Русе през Осман пазар – Сливен за Одрин, като подчертава обаче неговата уязвимост от флангов удар на османската армейска групировка базирана в Шумен, което пък го прави твърде рисковано[106]. Чак когато става ясно, че войната е спечелена, командването на Действащата армия решава да устрои своята основна транспортно-съобщителна линия от Тракия през р. Дунав и на север до Русия по трасето Котел – Омуртаг – Търговище – Русе. Русите вече не се безпокоят от непревземаемата Шуменска крепост. В този ред на мисли проучваният от капитан Тучков през 1827 г. маршрут с начална точка Преслав, намиращ се твърде близко до Шумен и по-нататък Търговище – Омуртаг – Котел за Одрин се явява едно теоретично творение и никога не се прилага на практика в реална бойна обстановка.

Има обаче описани случаи, в които по пътя Котел – Омуртаг – Търговище – Шумен, явяващ се обиколен маршрут спрямо Ришкия проход, се придвижват военни части и пътници към и от Шумен. Те могат да се обяснят с някои специфични особености на конкретните събития.

На първо място – придвижвайки се по трасето Котел – Омуртаг – Търговище – Шумен се цели да се увеличи площта, от която една армия тръгнала в поход може да събира продоволствие и фураж. Красноречив пример за такова развитие на нещата ни дава котленския летописец Жендо Вичов. Той твърде картинно разказва как през 1827 г. котленци носели „…да хранят и царската войска що минуваше.“, а в 1854 г. – за преминаването и изхранването на „арапи“ и „урумелии, читаци“ водени от „Шебил бей, от Арабистан“[107].

Второ – когато е необходимо за кратко време през Балкана да се прехвърлят много войски и пропускателната възможност на Ришкия проход не е достатъчна. Вероятно поради това Мидхат паша обръща сериозно внимание на пътя Шумен – Омуртаг и така осъществява шосейна връзка към Котленския проход. Години по-късно, през 1885 г. по въпросния маршрут се движи Седми Преславски полк тръгнал от Шумен за Южна България, бързайки да достигне турската граница и да заеме своето място за защита на Съединението.

Трето – когато реките в Ришкия проход се разлеят и преминаването става невъзможно, какъвто е случая с Херман фон Молтке през 1835 г.

Общо погледнато, според съществуващите сведения, Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг се явяват част от другата основна пътно-комуникационна линия Одрин – Сливен и Ямбол, през Котел – Омуртаг и оттам с две паралелни трасета: първото през Конак – Попово – Кацелово – Русе, а второто – Търговище – Разград – Русе.

Като се има предвид информацията от П. Лескалопие и Ал. Краснокутски, може да се направи извода, че въпросното трасе се предпочита от пътници, които много бързат. Разбира се, за доказването на подобно съждение са необходими още аргументи. Без

съмнение обаче може да се заключи, че пътя през Котленския проход е най-краткото и удобно трасе, което свързва Одрин с Русе. Това твърдение категорично се потвърждава от руските висши военни през 1878 г.

Предложената разработка представя само първична информация за ролята на Котленския проход и отсечката Котел – Омуртаг в пътната мрежа на източните български земи. Неизяснени остават няколко много важни въпроса – за конкретните трасета на север от с. Тича до Омуртаг, за второстепенните пътни връзки през Герлово за Преслав и Шумен, за направлението към Силистра регистрирано в османската мензилска система и описано от д-р Ами Буе, което тук е само споменато, за интензивността на трафика през различните епохи, за номенклатурата на превозваните стоки и т. н. Надявам се бъдещите проучвания и нови изворови данни да внесат достатъчно яснота.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Карто-схема на по-важните селища по разглежданите пътни трасета;

Обр. 2. Карто-схема на античните пътища от Сексагинта Приста и Абритус през Омуртаг – Котел за Кабиле.

Обр. 3. Карта на по-важните пътища използвани по време на Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. По **Кренке, В.** Военныя дороги в Болгарии во время войны 1877–1878 годов. – *Военный сборник,* 1886, кн. 2.

Обр. 4. Картата на пътищата в Княжество България. По *Таблица за километрическите растояния между градовете и селата на Княжество България***,** С., 1896.

Обр. 5. Карта на железопътните линии в Царство България през 1911 г. По *Български алманах за 1911 г.* С., 1911.

БЕЛЕЖКИ

[1] Подробно за миналото на гр. Котел виж **Тонев, В.** *Котел през Възраждането*. С., 1993 и посочената там литература.

[2] Подробно за миналото на с. Тича виж **Маринов, М.** *Градиво за историята на стародавното и богохранимото село Тича, Котленска околия*. Т. 1-2 Варна, 2008, и посочената там литература.

[3] Подробно за миналото на гр. Омуртаг виж Сб. *Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура*. Т. 1-4. Варна – В. Търново, 1999 – 2006; Сб. *Извори за историята на град Омуртаг*. Том 1. Османски документи XV-XVIII век. В. Търново, 2009.

[4] **Ангелова, И.** Селищна могила „Омуртаг“ – предварителни резултати от археологическите проучвания. – В: *Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура*, т. 1, Варна, 1999, 65-73; **Гайдарска, Б., Дж. Чапман, И. Ангелова, М. Гюрова, С. Янев.** Хора, предмети и обвързване. Енеолитна колективна находка от мида спондилус от селищна могила „Омуртаг“. В: *Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура*, т. 4, 2004, 9 – 62; **Гайдарска, Б., Дж. Чапман, И. Ангелова.** Глинени фигурки от селищна могила „Омуртаг“. – В: *Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура*, т. 4, 2004, 63-142; **Лисицов, Ст.** Римското кале – твърдина в Котленския балкан. – Годишник на Националния политехнически музей, 1978, т. VIII, 67-82; **Николов, М.** Котленската планина от неолита до III в. пр. Хр. – В: *Сб. Котел – град на великани*. Котел, 2002, с. 20.

[5] **Рашев, Р.** За местоположението на крепостите Тича и Козяк. – *ВИСб*, 1992, кн. 2-3, 7-11, 14-16; **Тошев, М.** Бележки за развитието на земеделието в Омуртагския край. В: *Сб. Есенни четения Сборяново. Земеделието в живото на хората – възможен прочит*, 2006, т. 3, с. 129.

[6] **Николов, М.** Северните склонове на Котленската планина през I хилядолетие пр. Хр. – В: *Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура*, т. 4, 2004, 203-210; **Ковачев, Г., Ив. Русев.** *Света гора Сливенска*. В. Търново, 2001, с. 56; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и колектив**. *Археологически паметници в Търговищкия регион*, С., 1991, 22-23, 27, 55-56.

[7] **Wendel, M.** *Karasura, Bd. III: Die Verkehrsanbindung in fruhbyzantinischer Zeit (4.-8.Jh. n.Chr.).* Langenweissbach, 2005, 203-205; **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав* / VII-XIв./. Варна, 1982, 10-12; **Лисицов, Ст.** Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското средновековие. – В: *Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век*. София-Сливен, 1993, 38-56; **Ковачев, Г., Ив. Русев.** Цит. съч., с. 57.

[8] **Wendel, M.** *Op. cit*., p. 204.

[9] **Николов, М.** Котленският проход през късната античност (под печат). Благодаря най-сърдечно на колегата Милен Николов от РИМ-Бургас за предоставения ми ръкопис.

[10] **Рашев, Р.** Появата на средновековни селища във високите части на източна Стара планина. – *Трудове на катедрите по История и Богословие на Шуменския университет Епископ Константин Преславски*, 1997, кн. 1, 108-109.

[11] **Рашев, Р.** За местоположението на крепостите, с. 15.

[12] **Ковачев, Г., Ив. Русев.** Цит. съч., с. 56, 75 и посочената там литература.

[13] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. С., 1974, с. 785; **Ковачев, Г., Ив. Русев.** Цит. съч., с. 56 и посочената там литература.

[14] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, с. 61; **Лисицов, Ст.** Цит. съч., 41-52; **Ковачев, Г., Ив. Русев.** Цит. съч., 53-55, 57 и посочената там литература.

[15] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска-Преслав*, част I, С., 1929, 100-102; **Ангелов, Д.** Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII-XIV век. – *ИБИД*, 1948, т. 22-24, 228-233; **Овчаров, Н.** Значение на прохода Дервент при Търговище през Средновековието. – *ВИСб*, 1981, кн. 5, 70-71.

[16] **Конаклиев, А.** Едно виждане за произхода на град Търговище и панаира. В: *Сб. Панаири, пазари, тържища в българските земи*. В. Търново, 2004, 26-31.

[17] Пак там, с. 28.

[18] Кьзан бунар, Кьзган – днес гр. Котел.

[19] Шумну, Шумла – днес гр. Шумен.

[20] Янболу – днес гр. Ямбол.

[21] **Ковачев, Р.** *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век*. С., 1997, 162-163.

[22] През ранните векове на османското владичество гр. Омуртаг е записван в официалните документи с името Ала клисе, Ала килиса или Ала кинисе, а през XVII век се появява и названието Осман пазаръ – виж по-подробно *Извори за историята на град Омуртаг*,том I. Османски документи XV-XVIII век, В. Търново, 2009, 32-33.

[23] **Ковачев, Р.** Цит. съч., с. 86, 160-161.

[24] *Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в*. С., 1975,148-149, 156-157.

[25] Мокрен – с. Мокрен.

[26] Тисче – с. Тича.

[27] *Френски пътеписи,* с. 157.

[28] **Антонов, А.** Важен документ за Кримския път и неговите отклонения през XVII-XVIII век. В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове*. Юбилеен сборник посветен на проф. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 599, 613.

[29] Хаджиоглу Базарджик – днес гр. Добрич; Узи – днес град Очаков в Украйна. Вж. **Антонов, А.** Цит. съч., 598-599.

[30] Пак там, с. 606.

[31] *Извори за историята на град Омуртаг*. Том 1. Османски документи XV-XVIII век, В. Търново, 2009, 204-205, док. № 15; **Антонов, А.** Към въпроса за организацията на мензилската система в българските земи през XVI-XVIII век. – В: *Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева*. С., 2001, 42-43.

[32] **Иречек, К.** Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи. – *БИБ*, 1932, кн. IV, с. 111; **Софроний Врачански**. *Съчинения*. Т. 1. С., 1989, 26-27.

[33] Търнави – гр. В. Търново.

[34] Ислимие – гр. Сливен.

[35] Кърнапед – гр. Карнобат.

[36] *Извори за историята на град Омуртаг,* с. 263, док. № 41.

[37] *Руски пътеписи за българските земи XVII-XIX век*. С., 1986, 68-72.

[38] Пак там, 70-71.

[39] *Френски пътеписи за Балканите XIX век*. Т. 4 С., 1981, 131-140.

[40] Пак там, с. 134.

[41] *Военно-топографическое описание дорог: от Ескистамбула чрез Османбазар, Казан, Сливно и Ямбол до Адрианополя – и от онаго: в Кирклисси, в Факи и в Люлебургас, составленое гвардейскаго генеральнаго штаба штабс капитаном Тучковым в 1827 году*. Санкт-Петербург, 1827.

[42] Пак там, 3-14.

[43] Търговищкия проход.

[44] Река Голяма Камчия.

[45] Около 30-45 см.

[46] *Военно-топографическое описание дорог*, 5-8.

[47] **Начев, В., Н. Ферманджиев.** *Писахме да се знае*. С., 1984, с. 309.

[48] *Английски пътеписи за Балканите XVII-XIX век*. т. 7. С., 1987, с. 722.

[49] Възможно е английският военен под името Vedgerah да е имал предвид с. Ичера, Вечера (вж.*Френски пътеписи,* т. 4 с. 294, 451), а не Жеравна, както е обяснено в *Английски пътеписи,* с. 729, 753 – бел. 8.

[50] *Английски пътеписи,* 722-735.

[51] Пак там, 729-730.

[52] **Стоянов, К.** България и българите в писмата на Молтке. – *ИИД*, 1924, кн. 6, с. 183.

[53] Пак там, 184-186.

[54]Ески Джумая – днес гр. Търговище.

[55] **Стоянов, К.** Цит. съч., с. 185.

[56] Карачоли – Кара Чулфалар, днес с. Козма Презвитер, община Омуртаг.

[57] *Френски пътеписи,* т. 4, 290-295.

[58] **Яновски, Б.** Из бележките на генерал Йохмус за пътуването му по източните български земи през 1847 г. – *ИБИД*, 1968, кн. XXVI, 275-276, 283.

[59] Пак там, 285-286.

[60] Пак там, с. 295.

[61] **Начев, В., Н. Ферманджиев.** *Цит. съч*., 313-315.

[62] Джяде, джаде, (от арабски) – шосе, шосиран път **–** Вж. **Аврамов, В.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав, част II, С., 1929, с. 98; *Извори за българската етнография*, I, С., 1992, с. 132; *Документи за българската история,* т. III. С., 1940, 452-453.

[63] **Каниц, Ф.** *Дунавска България и Балканът*, т. III, с. 64, 105, 304-306.

[64] **Янков, Д., С. Димитрова**. Един нов източник за историята на Стара Загора и Казанлък. – *Известия на Старозагорския исторически музей*, т. 1. Ст. Загора, 2002, с. 123.

[65] **Emile Isambere**. *ORIENT, Greece et Turquie d'Europe. Paris*, 1873, 659-661. Копие на текста ми бе предоставен от колегата д-р Евгения Иванова от Исторически музей – Стара Загора, на която благодаря най-сърдечно.

[66] **Русев, Ив., Ковачев, Г.** Два главни пътя в Сливенско-котелския Балкан. – В: *Сб. Култура, църква и революция през Възраждането.* Сливен, 1995, 164-166.

[67] Джумаята, Ески Джумая, Джума-и атик – днес гр. Търговище.

[68] **Начев, В., Н. Фермanджиев.** *Цит. съч*., с. 316.

[69] **Симов, С.** Принос към монографията на старите пътища в България. – *Списание на българското инженерно-архитектно дружество*, 1923, бр. 2, 21-22.

[70] Пак там, с. 25.

[71] Пак там, с. 26.

[72] **Беляев, Н.** *Русско-турецкая война 1877-1878 г.* М., 1956, 67-68.

[73] **Беляев, Н.** *Цит. съч*., с. 106; **Генов, Ц.** *Освободителната война 1877-1878*. С., 1978, с. 64; **Золотарев, В.** *В грядущее глядим мы сквозь былое. Война 1877-1878 гг. – апофеоз восточного кризиса*. М., 1997, с. 261.

[74] *Война 1877 и 1878 г. в Европейской Турции*. Под редакцией генерал-майора Зыкова. СПб., 1881, том II, с. 609-610.

[75] Всички дати посочени в текста са по стар стил.

[76] **Кренке, В.** Военныя дороги в Болгарии во время войны 1877-1878 годов. – *Военный сборник*, 1886, т. 2, 116-118.

[77] Пак там, с. 120.

[78] *Българското опълчение. Сборник документи*, 1959, т. II, с. 580, док. 592.

[79] **Бешков, А.** Стопанското влияние на железопътната линия София-Варна за изменяване общия облик на някои селища. – *Годишник на Висшето търговско училище „Димитър А. Ценов“-Свищов*, 1938-1939, т. III, 16-17.

[80] *Държавен вестник*, бр. 129 от 11.11.1882 г., с. 1032, №№ 21, 24, 29.

[81] Болгария и болгары, **Н. Овсянаго**, Действительнаго члена императорскаго рускаго географическаго общества, СПб., 1900, с. 166.

[82] **Юркевич, М. (М. Горюнин)**. Двадцатипятилетние итоги княжества Болгарии 1879-1904 г. Опыт собрания материалов, т. I, кн. 1, С., 1904, с. 47.

[83] Торлак – днес град Цар Калоян, Разградско; *История на 5-ти пехотен Дунавски полк (1885-1941 г.)*. С., 1942, с. 56.

[84] *История на 7-ми пехотен Преславски полк 1885 – 1912/1913 – 1915/1918 г.* С., 1934, 39-40.

[85] Дирекция „Държавен военно-исторически архив“- В. Търново (бивш Централен военен архив), ф. 42 М, оп. 1, а.е. 87, спомени на Нягул Цветков.

[86] *История на 5-ти пехотен полк*, с. 182-183.

[87] Вероятно е допусната грешка и се касае за с. Мокрен.

[88] **Русев, Д.** Дневник от Балканската война /1912-1913г./. – *ВИСб*, 1999, кн. 1, 78-82.

[89] **Боев, Б.** Едно възможно направление на съединителната между Северна и Южна България ж.п. линия. – *Българското икономическо дружество*, 1896, кн. 4, 267-268.

[90] **Тошев, М.** Идейни проекти и варианти за построяване на железопътна линия през град Омуртаг (предварителни проучвания). – *ИИМШ*, 2003, кн. 11, 130-138.

[91] **Деведжиев, М.** Транспортно свързване на дунавските мостове и старопланинските тунели. – *Железопътен транспорт*, 1995, кн. 4, 4-5; *География на транспорта*. С., 1996, с. 82, 102.

[92] **Иречек, К.** Военният път от Белград, с. 111.

[93] От Тича пътя се разклонява и в североизточна посока през Герловската котловина и Преславския пролом води до Преслав и Шумен. Виж по-подробно **Шкорпил, К.** Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – *БИБ*, 1929, т. 2, 99-100; **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления*, с. 11; *Френски пътеписи*, с. 291; **Начев, В., Н. Фермanджиев.** *Цит. съч.,* с. 314; **Каниц, Ф.** *Цит. съч*., с. 64. Това трасе ще бъде предмет на бъдещо проучване.

[94] *Английски пътеписи*, с. 734.

[95] **Стоянов, К.** Цит. съч., с. 185.

[96] *Военно-топографическое описание дорог*, с. 7.

[97] *Английски пътеписи*, 601-602.

[98] Пак там, 745-746.

[99] *Френски пътеписи*, 300-301.

[100] **Гайдарска, Б., Дж. Чапман, И. Ангелова, М. Гюрова, С. Янев.** Цит. съч., с. 17, 20-21, 59-фиг. 10.

[101] **Русев, Ив.** *Фирми и манифактури в Сливенско-котленския район през Възраждането*. В. Търново, 1996; **Тошев, М.** Бележки за стопанския облик, 426-436; Господин Куцаров от град Осман пазар – една неизвестна личност от епохата на Българското Възраждане. – *Сб. в чест на проф. Йордан Йорданов*. В. Търново, 2003,26-31; Град Осман пазар (Омуртаг) като търговско средище до Освобождението /предварителни проучвания/. – Сб. *Панаири, пазари, тържища в българските земи*. В. Търново, 2004, 215-220 и посочената там литература.

[102] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII-IX век*. С., 2008, с. 40.

[103] *Френски пътеписи*, с. 114, 118.

[104] **Беляев, Н.** *Цит. съч*., с. 100.

[105] **Лечев, Д.** *Шумлян, град великий под Балкана*. Варна, 2004.

[106] **Тошев, М.** Османпазарският регион във военните операции на югоизточния сектор на руско-турския фронт през 1877 г. – *ИИМШ*, 2006, кн. XIII, с. 149.

[107] **Начев, В., Н. Ферманджиев.** Цит. съч., с. 309, 315.

NOTES FOR THE ROLE OF KOTEL PASS AND THE SEGMENT KOTEL-OMURTAG IN THE ROAD NETWORK OF THE EASTERN BULGARIAN LANDS.

Miroslav Toshev

Abstract

In the proposed development is collected and analyzed the information from different sources of time and theme with the purpose of giving a ground for investigation of this unknowing route in the scientific literature.

According to the information we have till now from archeological researches, the examine region is populated from V – VI millennium b.c. The colonist life continues with different intensity during the Antiquity and the Middle ages. The discovered finds shows us that it was a part of the communicated-transport system on which was realized the trade exchange in large geographical borders. Besides, the road-bed of Kotel pass is used in the military crashes between Bulgaria and the Byzantine empire, too.

During the Ottoman domination, for first time, we find a written documents for the Kotel pass and the segment Kotel – Omurtag, which allows us to make clear their role of that communicated-transport network. The official administrative documents, information of travelers, implemented and reconnoitered missions, foreign militaries, materials from the Russian – Ottoman wars and saved information from the domestic sources, give us the chance to define the place of the interesting us road bed in the travel system of eastern lands.

In the region of Kotel – Omurtag, throughout a Balkan mountain chains, passes one of the basic transported- communication lines, which connects the fields of Thrace with river Danube, exactly Mokren-Kotel-Ticha-Omurtag-Targovishte pass-Targovishte-Razgrad-Ruse with double direction Omurtag- Konak-Popovo-Ruse. These routes take form during the Antiquity, are used during The Middle ages and the Ottoman period, extend functions during XX c., when are researched for making a railway lines and are used nowadays, already as motor ways.

The Kotel pass is very convenient for crossing the Balkan mountain – as contrasted with Rishki pass, it doesn't flood and it's passable even through the late autumn.

In conclusion, according to the extant information, it can make an inference that the Kotel pass and the segment Kotel-Omurtag are part of the big road-communicated line Odrin-Sliven and Yambol, through Kotel-Omurtag with two double routes: first through Konak-Popovo-Kacelovo-Ruse and second through Targovishte-Razgrad-Ruse.

The proposed development presents only primary information for the role of Kotel pass and the segment Kotel-Omurtag in the road network of the eastern Bulgarian lands. It remains not made clear some really important questions – for the specific routs in the north of village Ticha to Omurtag, for the second class road nuts through Gerlovo for Preslav and Shumen, for direction to Silistra, which is only mentioned here, for the intensity of traffic during the different ages, for the nomenclature of transferred goods, etc. They will be object of future researches.

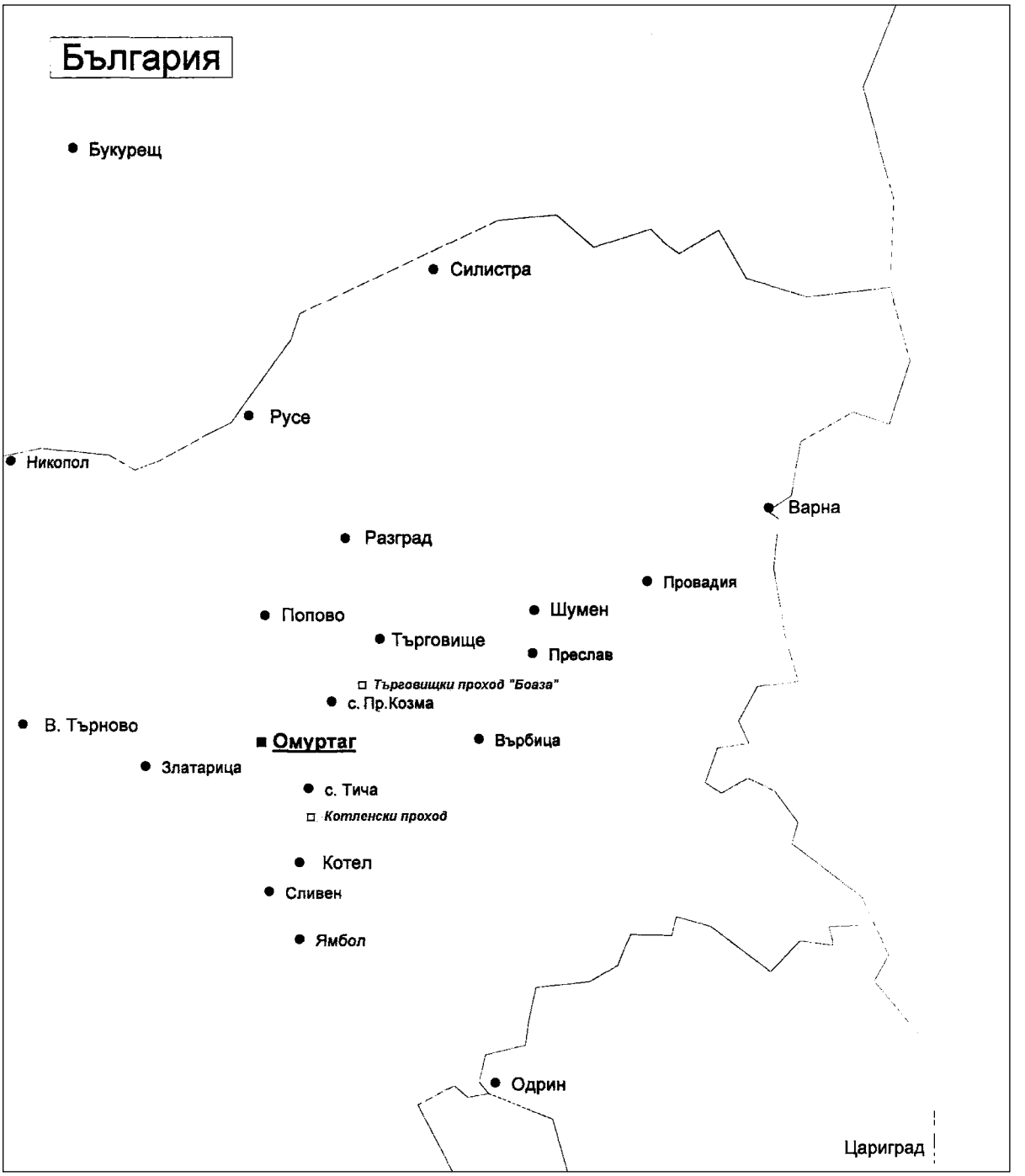

Обр. 1. Карто-схема на по-важните селища по разглежданите пътни трасета

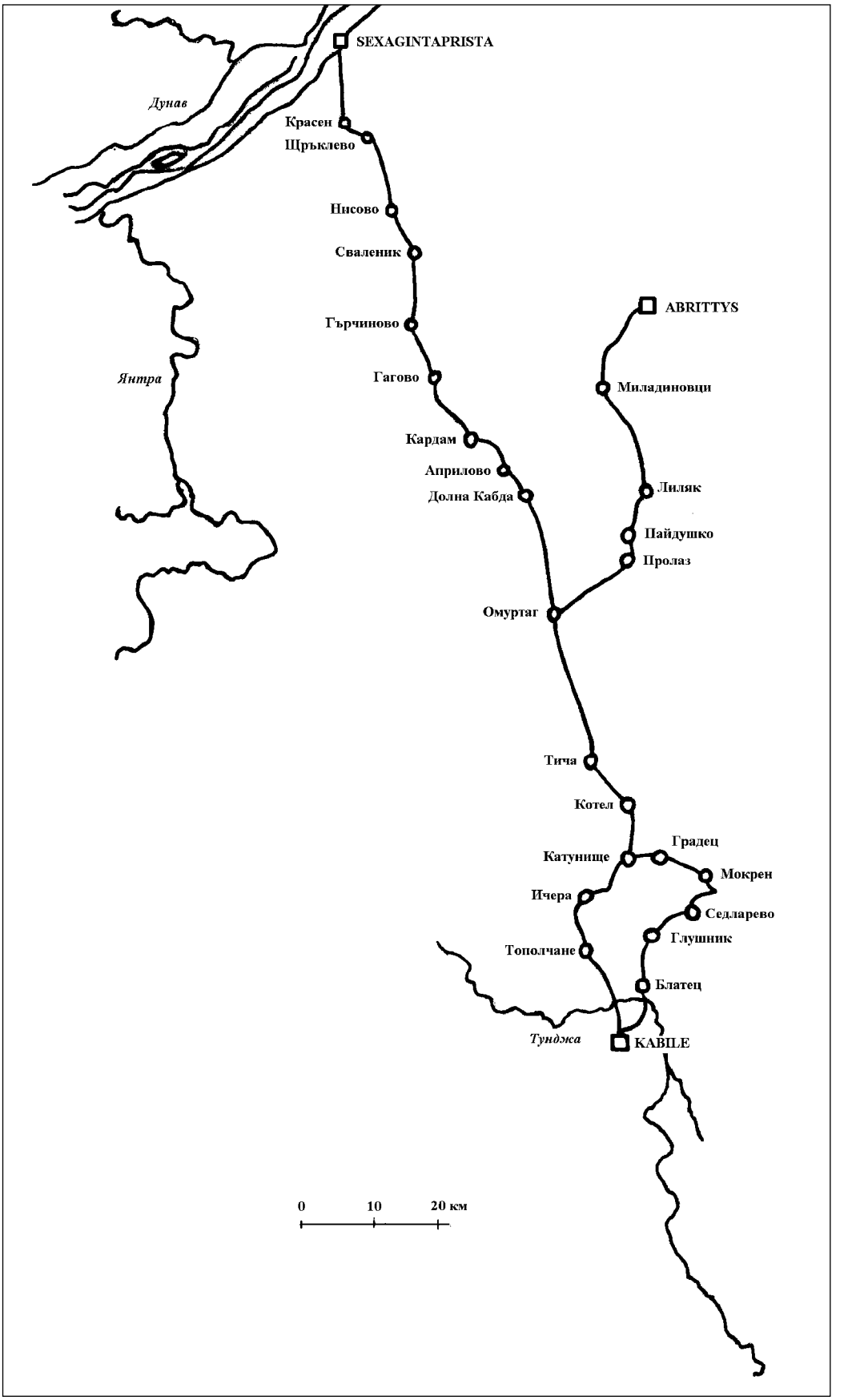

Обр. 2. Карто-схема на античните пътища от Сексагинта Приста и Абритус през Омуртаг – Котел за Кабиле

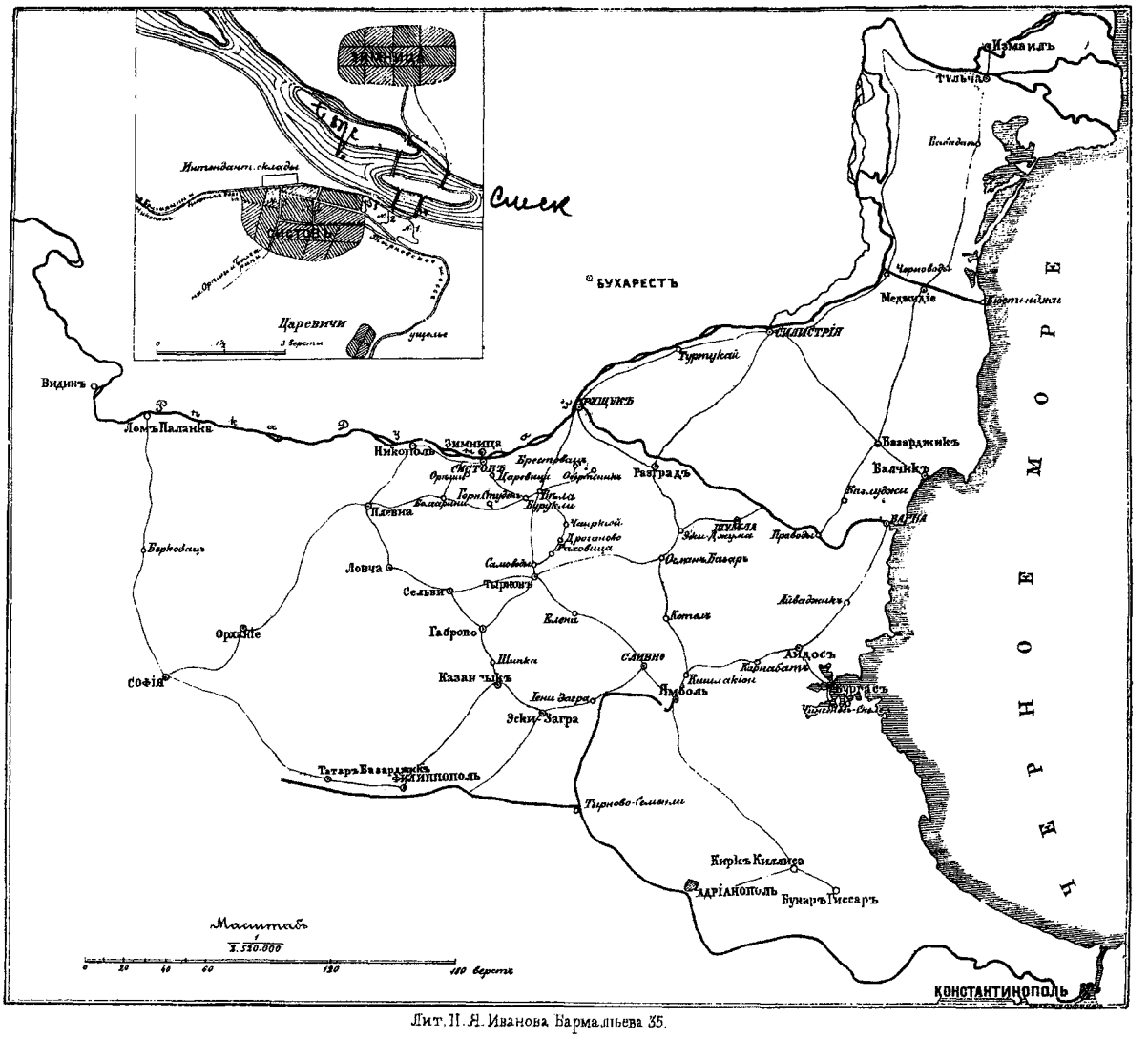

Лит. П. Я. Иванова Бармальева 35.

Обр. 3. Карта на по-важните пътища използвани по време на Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. По **Кренке, В.** *Военныя дороги в Болгарии во время войны 1877–1878 годов. – Военный сборник, 1886, кн. 2*

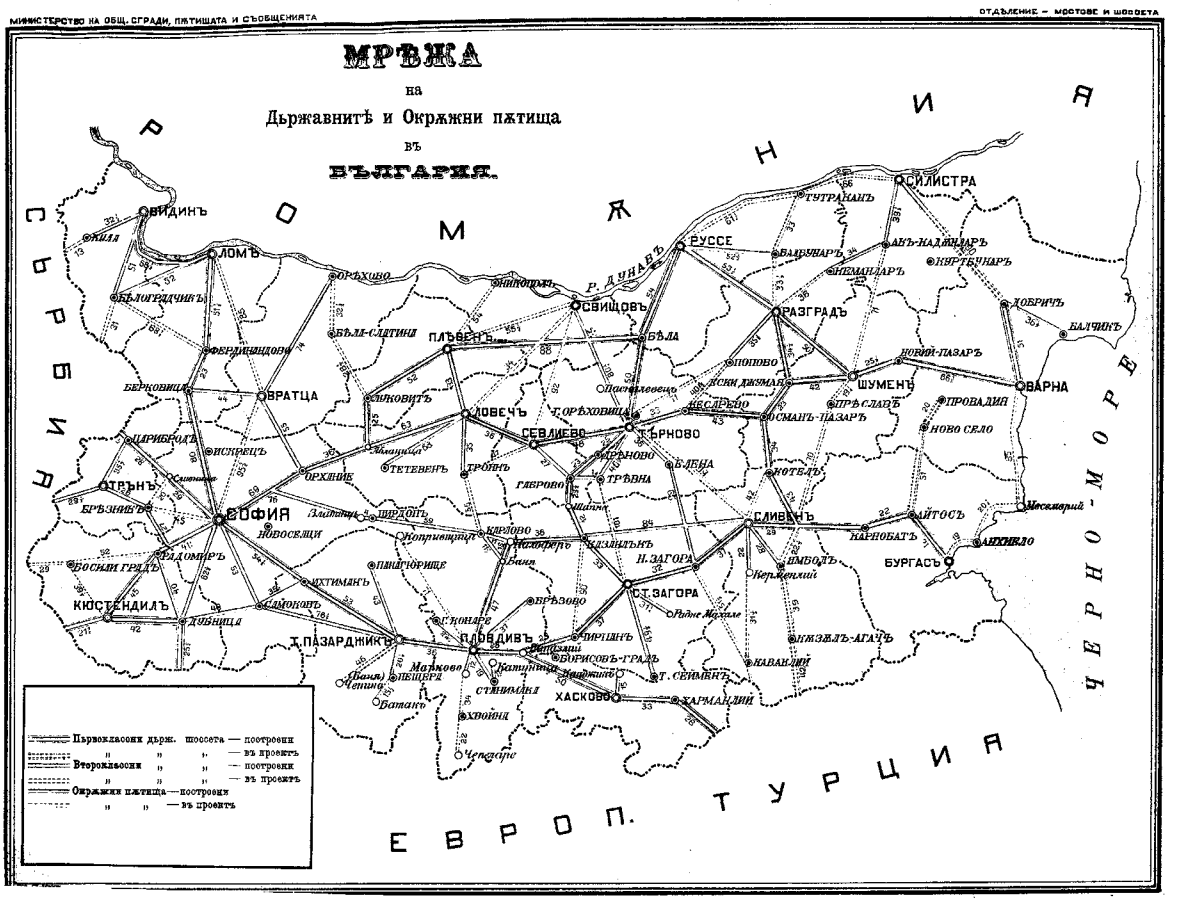
МРѢЖА
на
Държавнитѣ и Окржжни пѫтища
въ
БЪЛГАРИЯ.
ВИДИНЪ
ЛОМЪ
ВРАЦА
ПЛѢВЕНЪ
СВИЩОВЪ
РУССЕ
РАЗГРАДЪ
СИЛИСТРА
ТУТРАКАНЪ
ШУМЕНЪ
ВАРНА
ТЪРНОВО
СЕВЛИЕВО
ГАБРОВО
ЕНИ-ЗАГОРА
СЛИВЕНЪ
ЙТОСЪ
БУРГАСЪ
АНХИАЛО
СОФИЯ
ПЕРНИКЪ
КЮСТЕНДИЛЪ
ДУПНИЦА
Т.ПАЗАРДЖИКЪ
ПЛОВДИВЪ
ХАСКОВО
ХАРМАНДЖИ
ЧЕРНО МОРЕ
ЕВРОП. ТУРЦИЯ
Р. ДУНАВЪ
Р. МАРИЦА
Р. ТУНДЖА
Р. ВИТЪ
Р. ОГОСТА
Р. ИСКЪРЪ
Р. ЛОМЪ
Р. ЦИБЪРЪ
Р. ОГОСТА
Р. ЯНТРА

ПО ПЪТЯ НА ТЕРИАКА В БЪЛГАРИЯ

Женя Жекова

Да пътуваш, това значи да се движиш. Да минаваш през времето, от едно място в друго. Пътуват предимно хората. Пътуват и предметите. Те също извършват своето естествено придвижване – като стока, товар, част от принадлежностите на даден индивид. Проследявайки пътя, който извършва един предмет, обикновено се започва с неговото начало – там, откъдето е тръгнал и постепенно се стига до неговия край – там, където е намерен.

Интересна група археологически паметници са обектите на настоящото съобщение. Макар и късни във времето (XVII-XIX в.), те се откриват обикновено по време на археологически разкопки и в този смисъл са вид археологически артефакти. Свидетели са на една по-късна, почти съвременна, от гледна точка на археологията, епоха. Доскоро редки, почти непознати дори на специалистите, териаците внасят особен привкус към бита на Новото време. Въпреки че в последните десетина години публикациите по темата отново се нароиха, това са артефакти, които остават все още неясни и непознати за музейните специалисти. Или пък са пренебрегвани като не особено важни инвентарни единици. Информацията, която носят, е не само важна сама по себе си, но и сигнираща нивото на естетско възприятие на хората обитавали селището, в което се откриват.

Докато в света подобни артефакти са публикувани още в края на XIX в.[1], то в България първа е публикацията на Тодор Герасимов от 1963 г.[2] Следват няколко статии обнародващи капачета от музейни сбирки в страната – Велико Търново[3], Габрово[4], които са намерени по време на редовни археологически разкопки. В началото на XXI в. се появяват публикации с нови находки – от Арбанаси[5], Гоце Делчевско[6], Варна[7].

Въпреки че не са археологически артефакти в истинския смисъл на думата (тъй като хронологически „излизат“ извън считания за археология период), те са докладвани и публикувани в разделите с този род паметници. Типичен пример в това отношение е материалът от Коринт, сред който са включени и капачетата за териак намерени по време на дългогодишните проучвания[8]. Последната известна ми публикация по темата идва от Гърция, където сред материалите от разкопките в Мистра, са включени и този род оловни артефакти[9]. Вероятно поради факта, че са сходни с оловните печати (направени от един метал и близки визуални характеристики), авторът ги докладва след сфрагистичния материал.

Тук няма да се спирам на произхода на самия териак. Нито ще разглеждам неговата история на лечебно средство, като начин на приготвяне и местата на производство и разпространение. В досега публикуваните материали касаещи темата, тези въпроси са разгледани подробно и не се налага отново да бъде повтаряно всичко вече казано. Преминавам към разглеждането на материалите от фонда на Регионален исторически музей – Шумен.

Това са четири нови екземпляра, които Регионалният исторически музей в Шумен придоби в последните години. За съжаление те не са намерени по време на редовни археологически разкопки, а както стана практика в последните десетилетия са откупени от частни лица. В този смисъл информацията, която е подадена за техния произход стои под въпрос.

Преди няколко години публикувах две капачета с произход от Търновско[10]. Първото бе намерено в старото турско селище при Хотница и е представител на групата на фалшификатите с изписана година 1603. Второто е много добра имитация на венециански оригинален териак, изработена в Триест и по всяка вероятност е принадлежало на заможна търговска фамилия от Арбанаси.

През 1999 г. за колекцията на музея бе закупена половинка от похлупаче за териак с неизвестно местонамиране. Въпреки че предметът е фрагментиран, запазената половинка позволява той да бъде идентифициран: ИМШ/НЗ – инв. № 14670/1 – Д. 26/43 мм. Височината на ръбчето на капачето е 7 мм, но по него няма следи от нарези, което означава, че не е било завинтвано, а само поставяно върху съдчето с териака **(Обр. 1).** Интересното в случая е, че капачето е отлято не от олово, а от медна сплав (вид бронз). Артефакти от подобна сплав са документирани от Гърция (вж. по-надолу в текста).

Частта, с която разполагаме представлява долната половинка на похлупачето, като отчупването минава малко над средата. Буквите са четливи и ясни, патината е добре запазена. В центъра се вижда изображение на мъжки бюст в профил надясно, с лавров венец. Фронтално срещу него е представен коронован двуглав орел с разперени крила. Около централното изображение в двоен кръг е изписан надписът: … ALLA·TESTA·DORO·IN·V… По всяка вероятност пълният надпис е гласял следното: TERIACA·PURA·ALLA·TEST A·DORO·IN·VENETIA – „Чист териак от аптеката *При златната глава* във Венеция“. Околовръст почти до ръба на капачето е представен венец от лаврови листа прихванат на четири места с панделки.

Външните и метрически белези отнасят фрагмента към групата на оригиналните териаци. Иконографията е сходна с тази на известния вече от Свищов оригинален венециански териак, където е представен двуглав орел[11]. Липсващата половинка от нашия екземпляр допълвам по възстановка от свищовския. Практически това е вторият оригинален териак, който регистрираме от България от тази група. Подобен екземпляр, който обаче е отлично изпълнена имитация на оригинален венециански териак, произхожда от Арбанаси[12]. Разликата е в изписаното име – вместо Венеция, там е поставено това на Триест. Известно е, че в този град през XIX в. са се правели имитации на венециански териак. Хералдиката на двуглавия орел обвързва иконографски изображенията на тази група капачета с герба на Австрийската монархия. Ето защо хронологически те могат да бъдат поставени в годините от 1815 до 1848 г. за Венеция и до 1866 г. за Триест, когато тези два центъра (където са произведени) са под австрийска окупация. За съжаление неизвестно остава мястото на намиране на шуменския екземпляр, но по всяка вероятност неговия произход трябва да търсим в някой развит търговски център от първата половина на XIX в.

Това е първият екземпляр намерен по нашите земи, при който запушалката на бурканчето съдържащо териак е направена от различен от оловото метал. Дали е направено умишлено или производители са преценили, че медната сплав ще уплътни по-добре съдчето с лековитата смес, днес не можем да кажем. Възможно е това да е прийом, с който производителите са искали да отличат оригинално произведените териаци от техните имитации.

Следващите два екземпляра, вече са от групата на т.н. заместители. Първият е с по-добра изработка и стремеж да наподоби максимално оригинала. Това личи и от метричните му характеристики: ИМШ/НЗ – инв. № 14910/1. Д. 41/44 мм, височина на ръбчето на капачето 4 мм (също няма следи от нарези). Заедно със следващия екземпляр са откупени през 2004 г. Произходът на първия е от м. Калугербоаз до с. Хан Крум, Шумен-

ско. Териакът представя отново изображение на човешки бюст с лавров венец. Вместо представяния вдясно коронован двуглав орел се вижда неясна фигура. Надписът, който върви околовръст се състои от сравнително правилно изписани букви, но на места те са несвързани – прийом, който свидетелства за копиране на оригинала, без да се взема предвид смисълът на текста, който се копира: ·TEKIACA·P(F)·AIIA·TESTA·DOLO·II…IIƎD. В края на концентричния кръг отново венец от лаврови листа прихванати с панделки на четири места **(Обр. 2).** Този екземпляр е от групата на сравнително добрите имитации, при които изображението е ясно, а при надписа има леки отклонения. Към тази група капачета за териаци трябва да отнесем и екземпляра от Силистра публикуван от Т. Герасимов[13].

Вторият екземпляр ИМШ/НЗ – инв. № 14910/2. Д. 31/33 мм, има височина на ръбчето 3 мм. Намерен е в м. Фисека до с. Черенча, Шуменско на южния скат под крепостта. Вероятно става въпрос за късносредновековната крепост, която обаче се намира в м. Калето, а не под самия хълм Фисек[14]. Възможно е капачето да произхожда и от района на старото селище, което се е намирало в м. Боаза. Екземплярът е по-скоро гротеска. В центъра на изобразителното поле е представен отново човешки бюст, несъразмерно голям с венец, който по-скоро има вид на трънен, отколкото на лавров. Пред бюста се вижда предмет, който най-вероятно трябва да бъде отъждествен с двуглавия коронован орел. Наоколо вместо надпис – чертички, а в най-външният кръг – стилизация на лавров венец, прихванат с една панделка **(Обр. 3).** Това капаче с пълна сила може да се нарече фалшификат. Най-близък паралел намира с едно от капачетата публикувани от Т. Герасимов[15] и с това от Царевец [16].

Последните две имитационни капачета са намерени в местности, където в миналото са били локализирани старите селища на селата Хан Крум и Черенча и същевременно са минавали важни пътни артерии. Не случайно и двете произхождат от местности носещи името Боаз (тр.проход). Това означава, че дори и в малките селища, териакът е бил познат и разпространен. Намерените до този момент оловни капачета произхождат от градски центрове като Свищов, Арбанаси, Велико Търново, Габрово, Силистра, а намирането им е в градските ядра (църквата „Св. Богородица“ в Габрово, Царевец, Свищов, Силистра – централната част на града, Варна – Гръцката махала). Единствено екземплярите от Хотница и Гоце Делчевско са изключение от тази констатация.

Следващите две капачета оформят съвсем различна група от досега публикуваните. Те се отличават от останалите по няколко белега: метрически характеристики, иконографски стил, типология. И двете са откупени през 2009 г. без данни за местонамиране.

Първото капаче – ИМШ/НЗ – инв. № 15656/1 – Д. 23/24 мм, е пукнато почти през средата, като пукнатината започва от долната част на бюста и завършва при главата му. От едната страна ръбчето е добре запазено, но от другата е сплескано към основата. В центъра на изобразителното поле е представен познатият бюст с лавров венец и развяваща се панделка на тила. Но пред бюста липсва изображението на двуглав орел. Околовръст, затворен в два концентрични кръга върви стандартният надпис: TERIACA·P(F)·ALLA·TESTA·D`ORO·IN·VENETIA. Липсва външният кръг, в който традиционно е изобразяван стилизираният лавров венец прихванат на четири места с панделки **(Обр. 4).** На практика, разглежданото капаче представя само вътрешната част на стандартния тип, без лавровия венец, като метрически, отговаря именно на тази част от опаковката. Стилът е грижлив, буквите са старателно изписани, граматически вярно. Единствените разлики, които отличават този екземпляр от оригиналните е малкият размер и липсата на коронован двуглав орел. Тези отлики резонно повдигат въпроса дали пред нас стои

оригинал или негов заместител? Освен това е трудно категорично да се каже дали буквата, чието съкращение дава определението чист „pura“ е действително P или F (т.е. fina). Считам, че иконографският стил и изпълнението на надписа по-скоро отнасят екземпляра към групата на оригиналите. Допускам, че вероятно се касае за по-късна продукция, от втората половина на XIX в. В подкрепа на това е липсата на коронован двуглав орел, което автоматически датира производството на тази група след отпадането на Венеция от Австро-унгарска окупация, т.е. след 1848 г. Вероятно е била променена и опаковката, а може би и грамажа, тъй като капачето е с по-малък диаметър, следователно затваря вече друг тип контейнер, с по-тясно гърло. Другата възможност е то да е по-ранно, т.е. преди 1815 г. Метрическите му характеристики го доближават до териаците произведени от аптеките „При двамата маври“, „При златната ябълка“ и „При златния щраус“, които имат по-малък размер, а времето им на производство е отнесено към XVII в.

Почти същият размер притежава и второто капаче – ИМШ/НЗ – инв. № 15656/2 – Д. 24/25 мм, но при него ръбчето изглежда като изпилено и на практика липсва. Този екземпляр е представител на друга група опаковки за териаци, произведени в ателието „При златния щраус“. До този момент сред екземплярите от България нямаме регистриран териак от тази аптека.

Външното му оформление изглежда почти като предходния – в центъра на изобразителното поле се вижда неясно изображение, което възстановяваме чрез разчитането на надписа, който го заобикаля. Отново липсва външният кръг с лавровия венец. От надписа четивно е само следното: … STRUZZO·D`ORO…, което всъщност е най-важната част от надписа, тъй като ни дава името на аптеката и групата, към която да отнесем въпросното капаче. Това е аптеката „При златния щраус“ (Alla Struzzo d`Oro), която също е произвеждала оригинален териак За съжаление екземплярът е доста изтрит, което не позволява да се разчете останалата част от надписа **(Обр. 5).** Изображението също е трудно определимо. Обикновено при този вид капачета в центъра е изобразяван щраус, държащ в човката си змия, а пред него е поставян друг предмет, като гора, храст, щит и др. При екземпляра от България действително се вижда някакъв предмет, но е невъзможно да се каже какво точно представлява. При екземплярите намерени в Коринт в горното изобразително поле са поставени буквите: DO/RO. Надписът околовръст гласи следното: [THE] RIACA FINA AL STRUZZO IN VA – „Фин териак със знака на щрауса във Венеция“[17].

Основният въпрос е кога са произведени тези две опаковки и към коя група трябва да бъдат отнесени – към оригиналите или към заместителите?

Разглеждайки материалите придобити по време на археологическите разкопки в Коринт, Дейвидсън включва и капачетата от териаци. Те са от аптеките „При двамата маври“, „При златния щраус“, „При златната ябълка“ и един имитативен с човешки бюст с лавров венец. Датира ги не по-късно от XV в., изхождайки от факта, че през 1606 г. е узаконено публичното производство на териак в Монпелие като са приети правила забраняващи на аптекарите да произвеждат сместа без разрешение на властите. Той смята, че различните емблеми и надписи върху капачетата са частни търговски марки. Възприемането на такива търговски марки, както и надписът FINA, са резултат от желанието на производителите техният продукт да се различава от този на имитаторите[18].

От територията на съвременна Гърция също са документирани значително количество опаковки за венециански териак. В *Нумизматичния музей* в Атина се съхраняват 17 обекта, като 10 от тях са медни, 1 оловен, а останалите 6 са от вид метална сплав. Те са от ателието „При двамата маври“. Оловният е намерен по време на разкопки в град Орхоменос през 1904–1905 г. Също от разкопки, но през 2007 г. при Горната порта на замъка

в Мистра, е намерено ново капаче от същата аптека. Още 3 произхождат от околностите на града Мистра. Всички имат диаметър 25 мм. Друг екземпляр е намерен отново при разкопки, но в замъка на град Навпактос, близо до църквата „Св. Пророк Илия“[19]. И трите селища се намират в Южната част на Гърция, където вероятно търговията с Италия е била по-активна[20].

Прави впечатление, че всички екземпляри от Гърция са произведени в ателието „При двамата маври“ и се датират в XVIII–XIX в. До този момент у нас е документирана само една опаковка от това ателие[21].

Картината от България е много по-пъстра. От намерените у нас опаковки съдим, че редом с оригиналите се разпространяват както техни заместители с отлично качество, така и имитации, които са пълна гротеска на истинските. Почти всички оригинали са намерени в градските ядра на големите търговски центрове от XIX в. (тук изключението е Варна, където намерените на едно място имитации позволяват на автора да допусне, че са правени именно на това място[22]). Фалшификатите и то тези изглеждащи като пародия на истинските са намирали разпространение в по-малките селища, до които вероятно не са достигали оригинали.

Къде обаче трябва да поставим последните две капачета? Първото, върху което е представен човешки бюст без двуглав орел, би трябвало автоматически да се отнесе след 1848 г. Другата вероятност за датиране е преди завладяването на Венеция от Австро-Унгария, т.е. преди началото на XIX в. Но иконографската схема с бюст и лавров венец, по-късно двуглав коронован орел, се появява едва в началото на XIX в. Допускам, че премахването на изображението на венец, който имаме върху по-ранните териаци от началото на деветнадесетия век, преминал по-късно в двуглав орел с корона, води към по-късното предатиране на териака – т.е. след втората половина на XIX в. Дали тази датировка може да бъде автоматически дадена и за произведения в ателието „При златния щраус“ териак, все още трудно мога да кажа. Поради лошото физическо състояние на екземпляра не мога категорично да кажа дали капачето е затваряло оригинален или имитативен териак.

Представените тук екземпляри са нови и сред тях има непознати до този момент типове, които обогатяват репертоара на това изключително известно лекарствено средство. Голямата популярност, която добива териака води и до неговото масово имитиране. Фактът, че опаковки – както оригинални, така и имитативни се намират не само в големите градски центрове, но и в малките селища, е достатъчен критерий за неговата популярност и широко разпространение в България през XIX в.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Капаче за опаковка на териак – *„бюст с лавров венец-двуглав орел“,* произведен в аптеката „При златната глава“ във Венеция. Бронз.

Обр. 2. Имитативно капаче за опаковка на венециански териак. Олово.

Обр. 3. Имитативно капаче, тип *„гротеска“*. Олово.

Обр. 4. Капаче за опаковка на териак – *„бюст с лавров венец“,* произведен в аптеката „При златната глава“ във Венеция. Олово.

Обр. 5. Капаче за опаковка на териак, произведен в аптеката „При златния щраус“ във Венеция. Олово.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Dian, G**. Memoria sulle condizioni sugli statute e sugli ordinamenti dei farmacisti sotto la Republica Veneta. Florence, 1891, p. 18 et suiv.

[2] **Герасимов, Т**. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. – *Известия на Археологическия институт*, XXVI, 1963, 277-281.

[3] **Юрукова, Й**. Рядък монетовиден паметник – оловно похлупаче за териак. – *Нумизматика,* 4, 1977, 24-28; **Писарев, А.** Оловни похлупачета за териак и златен жетон-амулет от Велико Търново. – *Годишник на музеите в Северна България*, XI, 1985, 41-44.

[4] **Койчева, К.** Оловно капаче за териак. – *Нумизматика*, 3, 1988, 38-40.

[5] **Жекова, Ж**. Оловни капачета за опаковка на венециански териак от региона на Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей Велико Търново*, XV-XVI, 2000-2001, 158-161.

[6] **Тонев, А**. Още едно капаче за териак. – *Нумизматични изследвания*, 1-2, 1999, 48-49.

[7] **Плетньов,** В. Капачета на ампули за териак от Варна. – *Археология*, 1, 2003, 49-51.

[8] **Davidson, G**. The Minor Objects. Corinth, 12, Princeton. New Jersey, 1952, 316-317; 329.

[9] **Stavrakos. C**. Byzantine Lead Seals and Other Minor Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon. – *Byzantinische Zeitschrift,* Bd. 103/1, 2010: I. Abteilung

[10] **Жекова, Ж**. Цит. съч., 158-161.

[11] **Герасимов, Т**. Цит. съч., 278-279.

[12] **Жекова, Ж**. Пост. цит.

[13] **Герасимов, Т**. Цит. съч., Обр. 3.

[14] Материали за картата на средновековната българска държава. – В: *Плиска-Преслав*, 7, 1995, 293.

[15] **Герасимов, Т**. Цит. съч., с. 279.

[16] **Писарев, А.** Цит. съч., обр. 3.

[17] **Davidson, G**. Op. cit., Pl. 134.2837-2838; 329.

[18] **Davidson, G**. Op. cit., p. 316.

[19] **Stavrakos. C**. Op. cit., 137-138.

[20] **Орхоменос** е град в област Беотия. Разположен е на северния бряг на Коринтския залив. Контролира движението през протока свързващ Патраския и Коринтския залив. Важен търговски център. **Мистра** е непосредствен приемник на Спарта. От 1249 г. е столица на Пелопонеското деспотство, основано от франкските рицари. След 1453 г. е последна столица на Византия. **Навпакт** е също древен град със силно италианско влияние. Познат е повече с името Лепанто. През X в. за кратко е включен в границите на Българската държава. Това, което обединява и трите гръцки града е силното италианско влияние, вероятно довело до голямата популярност и разпространение на териака в Южната част на Гърция.

[21] **Герасимов, Т.** Цит. съч., с. 279, обр. 4.

[22] **Плетньов, В**. Цит. съч.

ON THE ROAD OF THERIACA IN BULGARIA

Zhenya Zhekova

Abstract

This paper presents five new artifacts from the period of XIX c. – lead lids for packing Venetian theriaca.

The first one is an original piece made in the manufacture *At The Golden Head* in Venice. It presents a men profile turned to right in front of which – double headed eagle with a crown. Around the effigy inscription:

TERIACA·PURA·ALLA·TESTA·DORO·IN·VENETIA. In contradiction to the others, this example was made of copper alloy, probably bronze.

The second piece is a substitute for the original theriaca. His style is very close to the originals approximated the originals. It was found at the old settlement of nowadays village Chan Krum (Shumen district) in the locality Kalugerboaz.

The third piece has a crude style and looks like a grotesque. It is originating from the old settlement of nowadays village Cherencha (Shumen district), called Boaza. It is a substitute in itself.

The next two artifacts belong to the other group. Their size is smaller then the others' and were made in different manufactories. Probably the forth belongs to the group of originals which were made in *At The Golden Head* in Venice. But it dates later on – may be from the second half of the XIX c.

The last fifth lead lid was made in the manufacture *At The Golden Ostrich* in Venice. This artifact is the first of these manufacture whish was found in Bulgaria.

The newly found lead lids which are presented in this paper showing the route of the theriaca in the Bulgarian lands. They are the evidence of the wide-spreading and popularity of this medical substance not only in the cities, but in the small villages, too.

Обр. 1. Капаче за опаковка на териак – „бюст с лавров венец-двуглав орел“, произведен в аптеката „При златната глава“ във Венеция. Бронз

Обр. 2. Имитативно капаче за опаковка на венециански териак. Олово

Обр. 3. Имитативно капаче, тип „гротеска“. Олово

Обр. 4. Капаче за опаковка на териак – „бюст с лавров венец“, произведен в аптеката „При златната глава“ във Венеция. Олово

Обр. 5. Капаче за опаковка на териак, произведен в аптеката „При златния щраус“ във Венеция. Олово

ЗАРОЖДЕНИЕ «НАУЧНОГО ТУРИЗМА» В РОССИИ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КРЫМА В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Андрей Шаманаев

Содержания понятия «научный туризм» до сих пор точно не определено. В широком смысле он предусматривает сочетание рекреационных и научно-познавательных задач. Последние, как правило, выходят за рамки стремления просто расширить кругозор путешественника. Принципиально значимым для этой формы туризма является непосредственное знакомство с достопримечательными местами, что позволяет достичь аутентичного восприятия информации, заложенной в образовательных программах средней и высшей школ. Разумеется, профессиональные научные экспедиции представляют совершенно иной вид деятельности. Однако «научный туризм» может оказывать существенное влияние на процесс актуализации историко-культурного наследия и способствовать формированию научного интереса к памятникам старины и организации сохранения таких объектов[1]. Становление «научного туризма» в России пришлось на конец XVIII – начало XIX в. Повышение образовательного и культурного уровня, прежде всего в кругу дворян, способствовало стремлению совершать путешествия с целью ознакомления с зарубежными и отечественными достопримечательностями. Наибольший интерес вызывали памятники истории и культуры (археологические, архитектурные, этнографические).

Первоначально представители просвещенной части русского общества совершали познавательные экскурсии за границу. Одним из наиболее известных путешествий такого рода была поездка Н.М. Карамзина. «Письма русского путешественника» стали, своеобразным, путеводителем по Европе не только для современников известного историка. Показательно в этом случае и стремление ознакомить общество с впечатлениями от знакомства с культурными и историческими памятниками.

Начиная с рубежа XVIII–XIX вв. объектом интереса русских путешественников становится территория своей страны. В этом время большое внимание привлекал Крым, присоединенный к империи в 1783 г. Здесь еще не было благоустроенных курортов и ухоженных имений, но существовали условия для «научного туризма» с некоторой долей экстремальности. Во-первых, Крым воспринимался как романтическая страна с «диким» населением (но вполне мирным и безопасным в реальности). Во-вторых, своеобразная природа, особенно береговой зоны, напоминала итальянские пейзажи, вызывавшие восторг жителей северо-востока Европы. В-третьих, в Крыму можно было увидеть памятники античности, увлечение которой характерно для начала XIX в. Остатки итальянских крепостей и средневековых христианских храмов вызывали не меньший интерес. Наконец, не выезжая за рубеж, можно было познакомиться с экзотикой Бахчисарайского дворца, средневековых мечетей, восточных базаров[2].

Интерес к древностям Крыма возник не на пустом месте. В XVIII в. были изданы описания европейских путешественников, ставшие известными русской читающей публике. В конце века Петербургской Академией наук были организованы научные экспедиции: В.Ф. Зуева в 1782 г. и П.С. Палласа в 1793–1794 гг.[3].

Большой резонанс имела знаменитая поездка по югу России Екатерины II в 1787 г., в ходе которой императрица посетила ряд исторических достопримечательностей[4]. Путешествие императрицы по Крыму было частью грандиозного политического шоу, призванного продемонстрировать Западной Европе военно-политическую мощь Российской Империи и неограниченный экономический потенциал. По мнению исследователей, план поездки был тщательно продуман, а сама идея возникла еще в 1780 г. Культурный контекст вояжа был прямо связан с «греческим проектом» и должен был наглядно продемонстрировать существование духовной и политической связи России с греческим и византийским наследием в Черноморском регионе[5].

Сама императрица, судя по всему, воспринимала идею о значимости античного наследия Крыма для России. В частности, в письме к принцу Ш.З. де Линю от 15 сентября 1786 г. она писала «я повезу своих спутников в страну, которую, говорят, обитала некогда Ифигения»[6]. Памятники старины Крыма стали частью «культурной программы» вояжа императрицы по полуострову. Идея исторической преемственности России и древней Тавриды демонстрировалась в замене татарских названий некоторых населенных пунктов греческими. В 1784 г. Ак-мечеть стала Симферополем, Ахтияр – Севастополем, Кафа – Феодосией, Гезлев (Козлов) – Евпаторией, Эски-Крым (Старый Крым) – Левкополем[7].

Поездка Екатерины по Крыму началась 19 мая 1787 г. Через Перекоп она направилась в Бахчисарай (20-21 мая), посетила Севастополь и его окрестности (22-24 мая), затем вернулась в Бахчисарай (24-25 мая) и через Симферополь, Карасубазар (26 мая) отправилась на восток до Старого Крыма (27 мая) и Феодосии (28 мая), после чего, снова через Старый Крым и Карасубазар (29-30 мая) поехала на северо-восток и через Перекоп выехала из Крыма вечером 31 мая. Таким образом, поездка заняла 13 дней[8]. Большое впечатление на императрицу и ее спутников произвел ханский дворец и ориентальная экзотика Бахчисарая. В Севастополе Екатерина вместе с австрийским императором совершила морскую прогулку по бухтам севастопольской гавани. Руины Херсонеса, уже тогда воспринимавшиеся как место крещения кн. Владимира, они осмотрели с моря[9]. Интересный эпизод произошел неподалеку от Балаклавы, у д. Кадыковки, на встречу Екатерине II выехала рота «амазонок». Она была образована из ста балаклавских девушек греческого происхождения под командованием Е.И. Сарандовой. Можно отметить, что выглядели они скорее в восточном стиле, чем в античном (малиновые юбки и зеленые куртки из бархата, украшенные золотыми галунами, на голове – белые тюрбаны со страусовыми перьями)[10]. Тем не менее, «амазонки» вызвали восторг императрицы и ее свиты. Заслуги «капитана» роты были оценены бриллиантовым перстнем стоимостью 1800 руб., еще 10 000 руб. предназначались ее «подчиненным»[11]. Последним крупным населенным пунктом Крыма в программе путешествия Екатерины стала Феодосия (Кафа). Вид города разочаровал императрицу. По словам Л. де-Сегюра: «Мы нашли в нем едва 2000 жителей, бродящих среди развалин храмов, дворцов, пышных зданий; здесь царствовало безмолвие разрушения. При взгляде на эту мрачную картину, столь противуположную с волшебными созданиями, доселе поражавшими взоры императрицы, она не могла удержать порывы грусти»[12].

Начиная с конца 1790-х гг. поездки в Крым становятся частым явлением. С 1787 г. по 1818 г. состоялись научные экспедиции по Крыму П.С. Палласа (1793-1794), Ф.К. Маршалла фон Биберштейна (1793-1794), Е.Е. Кёллера (1804), М.Ф. Энгельградта и И.Ф. Паррота (1811-1815)[13]. В эти же годы познавательные экскурсии по полуострову совершили С.С. Бобров (1792), В.В. Измайлов (1799), П.И. Сумароков (1799, 1802), Н.А. Львов

(1803), Н.Ф. Хитрово (1811), В.Б. Броневский (1815), К.Н. Батюшков (1818), В.В. Капнист (1819), А.С. Пушкин (1820), И.М. Муравьев-Апостол (1820), А.С. Грибоедов (1825) и др. Не оставляли вниманием Крым также императоры и члены императорской фамилии – Александр I (1818, 1825), Николай I (1837, 1843). Крым был включен в маршруты вояжей великих князей Николая Павловича (будущего императора) в 1816 г. и Михаила Павловича в 1817 г., Константина Николаевича в 1845 и др.[14].

Особый интерес представляет путешествие по Крымскому полуострову в 1818 г. внука Екатерины II императора Александр I. Отношение Александра I и его спутников к памятникам старины Крыма отличалось от того, которое было характерно для Екатерины II и ее свиты. Участников вояжа 1787 г. привлекала, прежде всего, идея о связи виденных ими местностей с некими историческими явлениями – заселение древними греками Северного Причерноморья, традиции скифов, византийское присутствие в Крыму, итальянская колонизация региона, завоевание полуострова татарами и турками. Александр и сопровождавшие его лица интересовались не только некими мифологизированными образами, но стремились познакомиться с самими памятниками, прикоснуться к подлинным свидетельствам исторических событий.

Изменился и идеологический фон путешествия. К 1818 г. «греческий проект» и, связанная с ним риторика, оказались в прошлом. С 1815 г. внешнеполитическая доктрина империи оказалась связана с идеями Священного союза. Перспективы войны с Турцией не привлекают императора, поскольку противоречат его планам. Одновременно Александр все больше погружается в мистицизм, во многом под влиянием В.-Ю. Крюденер. В ее учении Александру отводилась роль создателя хилиастического царства в южных губерниях Российской империи[15]. Несмотря на то, что как минимум с 1818 г. император стал охладевать к идеям баронессы (вплоть до разрыва отношений в 1821 г.), ее проповеди пользовались большой популярностью в петербургском высшем свете. Более того, в 1824 г. ее последовательница княгиня А.С. Голицина пригласила В.Ю. Крюденер принять участие в создании религиозной колонии в Крыму (в селении Кореиз недалеко от Ялты). Однако по дороге баронесса скончалась в Карасубазаре, финансовые дела княгини пришли в упадок и проект, по сути, провалился[16]. Таким образом, для Александра I Крым, где можно было видеть сочетание природных красот и памятников старины, мог быть местом, подходящим для мистических исканий, приобретая сакральную ценность.

В условиях самодержавного правления поступки, пристрастия, вкусы коронованных особ становятся своеобразным эталоном, примером для подражания. Путешествия Екатерины II и Александра I по Крыму, проявленный интерес к памятникам старины способствовали распространению среди русского дворянства традиции посещения полуострова с познавательными целями. Первые последователи царствующих особ издавали путевые записки, благодаря которым происходило распространение информации о древностях Тавриды. Для ученых появилась возможность иметь финансовое обеспечение исследований крымской истории. Таким образом, вояжи Екатерины II и Александра I во многом обеспечили актуализацию исторического наследия Крыма для русского общества и русской науки. Политические и идеологические мотивы этих поездок со временем теряли актуальность, но сохранялось представление о непреходящей ценности памятников старины.

Конечно, мотивы и интересы для путешественников конца XVIII – первой четверти XIX в. были разными. Одни приезжали приобрести эстетические впечатления для художественного творчества и развлечься (А.С. Пушкин). Другие принципиально интересовались памятниками старины, стремились ощутить атмосферу прошлого и отразить

ее в своих произведениях (С.С. Бобров, В.В. Капнист). Для некоторых путешественников посещение Крыма давали возможность пополнить личные коллекции антиквариата (Н.Ф. Хитрово). Круг интересов ряда экскурсантов был поистине энциклопедичен: исторические памятники, этнографические наблюдения, хозяйственное устройство и др. (П.И. Сумароков, И.М. Муравьев-Апостол). Для императоров и великих князей посещение достопримечательностей входило, говоря современным языком, в «культурную программу» официальных визитов[17].

Несмотря на разницу в маршрутах, к началу XIX в. сформировалась традиция посещать определенные исторические места. В восточном Крыму неизменный интерес вызывали античные древности Керчи. Именно здесь были проведены первые археологические раскопки на полуострове в 1811 г. П.А. Дюбрюксом. В 1828 г. в городе открылся один из первых в Северном Причерноморье историко-археологических музеев (учрежден в 1826 г.). Многие путешественники проявляли внимание к остаткам итальянских крепостей в Феодосии и Судаке. Тем более, что в Феодосии в 1811 г. был открыт первый в Крыму и единственный в то время в России муниципальный музей древностей[18]. В нем сохранялись античные и средневековые древности, происходившие из разных городов Северного Причерноморья. Согласно описи, составленной 1816 г., коллекция музея включала 64 предмета (барельефы, надписи, терракотовые изделия, светильники, вазы и пр.) и 231 монету[19].

В южной части крымского побережья популярностью пользовался Севастополь и его окрестности. Из местных достопримечательностей особым вниманием пользовались руины Херсонеса, остатки итальянских крепостей Чембало (Балаклава) и Каламита (Инкерман), Георгиевский монастырь на мысе Фиолент.

Среди памятников горного Крыма традиционно посещаемым практически всеми путешественниками был Бахчисарайский дворец. Недалеко от него находятся руины средневекового города Чуфут-Кале, а также древний Успенский монастырь. Часто посещался Мангуп – столица крымского княжества Феодоро в средние века.

В восточном Крыму интерес представляла средневековая архитектура Евпатории, прежде всего мечеть Джума-Джами. Изучение античных памятников этого района началось значительно позже.

Впечатления, полученные многими из путешественников по Крыму, имели практическое воплощение. С.С. Бобров в 1798 г. создал первое художественное произведение крымской тематики – единственную в русской поэзии дидактико-описательную поэму «Таврида…»[20]. П.И. Сумароков написал своеобразный путеводитель, в котором были представлены исторические, этнографические и естественнонаучные наблюдения[21]. Не утратила до сих пор своего значения книга И.М. Муравьева-Апостола[22]. Путевые очерки А.Н. Демидова выдержали три издания на русском, французском (1840) и английском (1853)[23]. Хорошо известно и о крымских темах в творчестве А.С. Пушкина.

Таким образом, можно выделить несколько характерных особенностей «научного туризма» в Крыму в конце XVIII – первой половине XIX вв. Путешествия, как правило, осуществлялись по личной инициативе и на собственные средства. Иногда они были неслужебной составляющей официальных «командировок» чиновников (С.С. Бобров, П.И. Сумароков). Какие-либо строго научные задачи не преследовались, экскурсанты стремились приобрести впечатления, расширить кругозор. К началу XIX в. практически сложился круг традиционно посещаемых достопримечательностей в отдельных районах полуострова. Наибольший интерес вызывали исторические памятники эпох античности, византийского средневековья, Крымского ханства. Малоизученные и труднодоступные места практически не посещались.

По материалам поездок часто создавались художественные произведения или научно-популярные труды. В опубликованных работах путешественники представили описания памятников старины, показали значимость археологического наследия Крыма, впервые поставили вопросы о необходимости охраны свидетельств прошлого данного региона.

Влияние «научного туризма» на сохранение памятников археологии Крыма было различным. На рубеже XVIII – XIX веков серьезную угрозу для памятников старины Крыма стали представлять грабительские раскопки. Добытые вещи пополняли преимущественно частные собрания российских и зарубежных коллекционеров. В тоже время, «ученые» путешественники стимулировали общественный и правительственный интерес к самим древностям и проблемам их охраны.

Первый шаг по обеспечению сохранения древностей Крыма был сделан после путешествия Е.Е. Келлера, библиотекаря и хранителя Кабинета антиков и медалей Императорского Эрмитажа в 1804 г. Поездка ученого и его спутника, художника К. фон Кюгельхена, финансировалась правительством и имела целью изучение вопросов истории, археологии и нумизматики античных центров Северного Причерноморья, а также создание серии рисунков памятников старины Крыма. По возвращении в Санкт-Петербург, Е. Е. Келлер представил Александру I коллекцию монет и других находок, а также обратил его внимание на плачевное состояние крымских древностей[24]. Император повелел министру внутренних дел В. П. Кочубею принять соответствующие меры для сохранения исторического наследия Тавриды. На основании указания министра херсонский военный губернатор А. Э. де Ришелье в 1805 г. предписал Таврическому гражданскому губернатору Д. Б. Мертваго «дабы никому из частных путешественников, Новороссийския губернии посещающих, не дозволяемо было собирать могущих находится там древних редкостей»[25]. Однако это распоряжение относилось к памятникам, находящимся только на казенных землях и серьезных последствий не имело.

В 1820 г. В.В. Капнист, совершив частную поездку по Крыму (1819), обратился к министру народного просвещения князю А.Н. Голицину с просьбой о принятии срочных мер для спасения археологических памятников полуострова. В 1821 г. Е.Е. Келер был снова командирован в Крым для инспекции состояния памятников старины и разработке мер по их сохранению[26]. По окончании поездки Е.Е. Келер представил доклад, на основе которого был разработан правительственный указ от 4 июля 1822 «О сохранении памятников древности в Крыме»[27]. Согласно этому документу, памятники подразделялись на два класса. К первому были отнесены «…те, которые с небольшими издержками могут быть возстановлены на долгое время», ко второму «принадлежат те, кои представляют только одне развалины, и не могут быть поправлены; но, будучи охраняемы от разрушения, могут существовать целые века…». Число объектов, подлежавших охране по списку Е. Е. Келера, в указе было существенно сокращено. Кроме того, комитет министров своеобразно определил приоритеты: «Из памятников, доныне в Крыму неразрушенных, не столько заслуживают сбережения остатки построений Турецких и Татарских, ближайшие к нашему времени, как постройки Греческия и Генуэския». Для восстановления нескольких памятников правительство выделило в распоряжение Таврического губернатора 10 000 руб. (по мнению Е.Е. Келера, требовалась 41 100 руб.). Прочие объекты должны были содержаться за счет добровольных пожертвований или средств из бюджетов местных административных органов[28].

Еще до официального утверждения указа, Таврический губернатор Н.И. Перовский, в июне 1822 г., начал собирать сведения о том в каком состоянии и чьей собственности

находятся древности, осмотренные Е.Е. Келлером. Позже, для исполнения правительственного распоряжения, Н. И. Перовский поручил чиновнику особых поручений при таврическом губернаторе А.Я. Фабру и феодосийскому городскому архитектору Коробицину сделать подробные описания, рисунки и подготовить сметы на проведение работ на ряде памятников[29]. Кроме того, А. Я. Фабр должен был разработать и представить проект мер по сохранению остатков старины[30]. К сожалению, эти задачи не были реализованы. Средства, полученные из казны, несколько лет оставались без употребления и впоследствии были направлены генерал-губернатором Новороссийского края М. С. Воронцовым на обустройство музеев в Одессе и Керчи[31]. Таким образом, первая попытка организовать государственный контроль и финансирование охраны памятников старины в Крыму оказалась неудачной. Однако был сделан серьезный шаг к формированию государственной системы охраны историко-культурного наследия.

Нужно отметить и то, что труды путешественников стали источником информации о многих крымских памятниках, в том числе не сохранившимся до настоящего времени. Описания крымских древностей, выполненные любителями старины, широко использовались исследователями XIX в. – начала XX в.[32].

Таким образом, «научный туризм» конца XVIII – начала XIX в. способствовал актуализации объектов историко-культурного наследия Крыма и становлению системы охраны памятников в Северном Причерноморье.

ПРИМЕЧАНИЯ

[1] См. напр.: **Reid, D.M.** *Whose pharaohs?: archaeology, museums, and Egyptian national identity from Napoleon to World War I*. Berkley, Los Angelos, London, 2002, 64-92.

[2] **Мальгин, А.В.** *Русская Ривьера. Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи. Конец XVIII – начало XX в.* Симферополь, 2004, 15-44.

[3] **Тункина, И.В**. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.* Санкт-Петербург, 2002, 43-48.

[4] **Брикнер, А.Г.** *Путешествие Екатерины II в Крым – Исторический вестник*, 22 (1885), 488-500.

[5] **Брикнер, А.Г.** *Путешествие Екатерины II в Крым – Исторический вестник*, 21 (1885), 8; **Зорин, А.** *Кормя двуглавого орла… Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX в*. Москва, 2001, 109-120.

[6] **Брикнер, А.Г.** *Путешествие Екатерины II в Крым – Исторический вестник*, 21 (1885), 254.

[7] **Тункина, И.В.** *Там же*, 60.

[8] *Журнал высочайшему ея императорского величества путешествию – Записки Одесского общества истории и древностей*, 3 (1853), 281-286.

[9] [**Храповицкий, А.В.**] *Журнал высочайшего путешествия государыни императрицы Екатерины II самодержицы всероссийской в Полуденные Страны России, в 1787 г*. Москва, 1787, 78.

[10] **Лашков, Ф.Ф.** *Могила капитана амазонской роты Елены Ивановны Шидянской (Сарандовой) в Симферополе – Известия Таврической ученой губернской архивной комиссии*, 7 (1889), 83-85.

[11] **Селиванова, Л.Л.** *Боспорские амазонки: исторические и мифические – X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Актуальные проблемы*. Керчь, 2009, 376-377.

[12] **Сегюр, Л.-Ф.** *Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789)*. Санкт-Петербург, 1865, 222.

[13] **Непомнящий, А.А.** Начало научного изучения Крыма – Историческое наследие Крыма, 21 (2008), 175-182.

[14] **Тункина, И.В.** *Там же*, 147.

[15] **Зорин, А.** *Там же*, 327-329.

[16] **Шильдер, Н.К.** *Император Александр Первый. Его жизнь и царствование.* Санкт-Петербург, 4 (1905), 232-236; **Колли, Л.П.** *Могила баронессы Крюденер в Крыму* – Известия Таврической ученой архивной комиссии, 48 (1912), 212-221.

[17] Общий обзор см.: **Непомнящий, А.А.** *Там же*, 168-187.

[18] **Гейман, В.Д**. *Из Феодосийской старины (архивные справки)* – Известия Таврической ученой архивной комиссии, 53 (1916), 102-104; **Тункина, И.В.** *Там же*, 207-214, 290-293.

[19] **Латышев, В.В**. *К истории археологических исследований в Южной России. Из переписки А.Н. Оленина – Записки Одесского общества истории и древностей*, 15 (1889), 110-115; **Тункина, И.В.** *Там же*, 209-210.

[20] **Бобров, С.С**. *Таврида или мой летний день в Таврическом Херсонисе. Лирико-эпическое песнетворение*. Николаев, 1798.

[21] **Сумароков, П.И.** *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г*. Москва, 1800; **Он же**. *Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду*. Санкт-Петербург, 1 (1803), 2 (1805).

[22] **Муравьев-Апостол, И.М**. *Путешествие по Тавриде в 1820 годе*. Санкт-Петербург, 1823.

[23] **Демидов, А.Н**. *Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г*. Москва, 1853.

[24] **Кулаковский, Ю.А**. *Прошлое Тавриды*. Киев, 2002, 210-211.

[25] **Стевен, А.Х**. *Дела архива Таврического губернского правления, относящиеся до разыскания, описания и сохранения памятников старины в пределах Таврической губернии – Известия Таврической ученой комиссии*, 13 (1891), 35.

[26] О миссии Келлера Е.Е. см.: **Тизенгаузен, В. Г.** *О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности, и об издании описания и рисунков оных – Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 8 (1872), 363-370; **Тункина, И.В**. *Там же*, 65-83.

[27] **Тизенгаузен, В. Г**. *Там же*, 362–403.

[28] *Полное собрание законов Российской империи с 1649 г*. Санкт-Петербург, 38 (1830), № 29105.

[29] **Стевен, А.Х**. *Там же*, 40-41.

[30] **Бобкова, О.М**. *А. Я. Фабр: портрет администратора на фоне эпохи*. Киев, 2007, 154.

[31] **Тизенгаузен, В.Г**. *Там же*, 367.

[32] См. напр.: **Кеппен, П.И**. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Санкт-Петербург, 1837; **Бертье-Делагард, А.Л**. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма – Записки Одесского общества истории и древностей. 14 (1886), 166-282.

THE GENESIS OF „SCIENTIFIC TOURISM“ IN THE RUSSIA AND THE CULTURAL INHERITANCE OF THE CRIMEA IN THE END OF XVIII – BEGINNING OF XIX CENTURY

Andrey Shamanaev

Abstract

The term “scientific tourism“ is not strictly determinate. In the broad sense it is a combination of recreational and scientific-cognitional interests of the travelers. The genesis of “scientific tourism“ in the Russia dated of the end of XVIII – beginning of XIX century. During this period the Crimea (the part of the Russian Empire) has been attracted a spatial attention. The Russian empress Ekaterina (Catering) II visited the Crimean Peninsula in 1787. The program of her voyage included some historical places (Bahchesaray, Sevastopol, Theodosia etc.). In the end of XVIII – beginning of XIX century the excursions around Crimea had made by S.S. Bobrov (1792), V.V. Izmaylov (1799), P.I. Sumarokov (1799, 1802), N.A. L’vov (1803), V.B. Bronevskiy (1815), K.N. Batushkov (1818), V.V. Capnist (1819), A.S. Pushkin (1820), I.M. Murav’ev-Apostol (1820), A.S. Griboedov (1825) etc. The Russian emperors and members of emperor’s family paid the attention Crimean antiquities. Its were included in the programs of journeys of Alexander I (1818, 1825), Nicholas I (as the grand duke – 1816, as the tsar – 1837, 1843), the grand dukes Mihail Pavlovich (1817) and Konstantin Nikolaevich (1845) etc. On the whole the “scientific tourism“ led to the actualisation of the objects of the cultural inheritance of the Crime for the Russian culture and science, the genesis of the system of monuments protection in the Southern Russia.

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ ЗА БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТНИ КНИГИ ПРЕЗ XIX В. В ШУМЕН И ШУМЕНСКО

Архимандрит Павел Стефанов

Имената на редица книголюбиви патриоти се срещат по кориците на издаваните през Възраждането книги и в списъците на предварителните абонати (спомоществователи). Тъй като интересът към книгата предполага грамотност, повечето от тях са предимно интелигенти – учители, лекари, свещеници, монаси, но се срещат и обикновени хора от народа – търговци, занаятчии, земеделци. В редица случаи списъците съдържат имената на десетки и стотици такива благодетели. Чрез спомоществователство са издадени и разпространени над 180 книги в страната, т. е. една десета от българските възрожденски книги[1]. Немалък принос към тази благородна дейност имат и шуменските иждивители от Възраждането, на които ще посветим нашето внимание.

Книгите, издадени с помощта на шуменските спомоществователи, са посветени на различни области на човекознанието. Естествено най-много от тях са учебниците и учебно-помощната литература, които са насъщно нужни за възхода на Възраждането и за развитието на националната кауза[2]. Спомоществователните списъци допринасят за осветляването на състоянието и развитието на културно-просветния процес и са ценни извори за проучване на цялостното развитие на Шумен и Шуменско през възрожденската епоха.

По списъците на спомоществователите точно се установява пространствено-хронологичното разпространение на книгата в Шумен и района. Могат да бъдат направени изводи за състоянието на отделните селища и за тяхното развитие в културно-просветен план. Особено подробна информация в тази посока добиваме от книгите на Сава Доброплодни, Добри Войников, членовете на фамилията Блъскови, Тодор Икономов, д-р Петър Берон, проф. Марин Дринов, Петко Р. Славейков, Иван Момчилов, Никола Михайловски и др. Освен лични помощи, книгоиздаването и книгоразпространението получава средства и от родолюбиви дружества и организации, от училищни и църковни настоятелства, манастирски управи и пр., които понякога закупуват по десетки екземпляри от дадена книга и ги подаряват на отличени ученици, високопоставени лица, гости и др.

Най-ранният пример за купуване на новобългарска печатна книга от шуменец датира от 1807 г. Тогава свещ. Иван Кърджиев, който се намира в Букурещ, заплаща за един екземпляр от „Неделник“ на епископ Софроний Врачански и го взема лично от автора. Тази книга съдържа проповеди върху неделните евангелски четива и е използвана масово от нашите духовници и интелигенти. В Шумен се пазят шест екземпляра от нея[3]. Минават няколко десетилетия. Видният шуменски абаджия, градски съветник и училищен настоятел хаджи Симеон Хадживичев Хаджимихов се записва за книгата „Общое землеописание“ (география) от Константин Фотинов (Смирна, 1843). Друг сравнително ранен пример за спомоществователство на шуменец е издаването на първото българско списание „Любословие“. То се публикува от Константин Фотинов в Смирна през 1844–1846 г. Настоятел на списанието в Шумен е Анастас Стоянов, който събира няколко абонати. Шуменският учител Стефан Изворски публикува дописка за годишния изпит през 1846 г. и „Ново стихотворение“. Всички разноски по списанието се поемат от шуменеца Рали

хаджи Мавриди, който е търговец в Цариград. Всеки месец той плаща по 30 талера колоната или по 750 гроша, а за целия период отделя 9 000 гроша, но от продажби си възвръща само 4 000. След като Мавриди се жени за гъркиня, финансирането на „Любословие“ се прекратява по нейното настояване[4].

Прегледът на спомоществователните списъци, поместени в старопечатните книги, показва, че през Ранното възраждане по броя на спомоществователите Шумен изостава в сравнение с други градове с по-малочислено българско население. Многобройният турски етнос и стратегическата роля на Шумен в Османската империя, като че ли не позволяват до Кримската война българската книга тук да се разпространява така свободно, както в подбалканските ни селища. Но в края на 40-те години процесите се променят динамично в положителна насока. Малко преди това, през февруарската революция от 1848 г. в Шумен попадат полски и унгарски революционери-емигранти, които видимо раздвижват културно-просветния живот на града – появява се струнен оркестър, дават се първите публични театрални представления и пр. В Шумен преминават или престоят за по няколко месеца войски от Англия и Франция, които са съюзници на Турция. Всичко това влияе благотворно и на книгоиздаването и книгоразпространението. Именно след Кримската война шуменци масово се проявяват като спомоществователи на излизащи книги. Голяма част от тези книги са адресирани до учениците и учителите. Това се отразява благоприятно на учебния процес в класните училища на Шумен и училищата на по-големите селища от региона.

Иван Богоров е учител в Стара Загора през 1844 г., когато издава „Първичка българска граматика“. За нея са подписани 588 екземпляра от 17 селища. Прави впечатление, че единствените български ученици, които се интересуват от книгата са от Шумен – петима на Сава Филаретов и 39-ма на неговия подидаскал. Нито един ученик или съгражданин на самия Богоров не присъства в списъка на абонатите[5]. За издаването на една книга срещу алкохолизма – „Ракийска чума“ от Хенрих Чопс, дават тяхната лепта шуменското дружество „Родолюбие“, читалищата „Св. Архангел Михаил“ (дн. „Добри Войников“) и „Напредък“ в Шумен, читалищата в селата Ченгел (дн. кв. Дивдядово на Шумен), Осмар, Ени пазар (дн. Нови пазар) и още няколко други институции. Интересно е да отбележим също, че някои от издаваните чрез спонсориране книги имат немалък за времето тираж. „Изложение на учението на Всеобщата православна църква…“ (1873) е поръчана например в 23 селища с общ тираж 1,039 бройки. В 47 селища са изпратени 1,140 екземпляра от книгата „Писма за службата…“, издадена в Белград през 1859 г. От популярната за времето „Свещена история за децата…“, издадена през 1865 г. също в Белград, са изпратени 406 екземпляра в 25 селища, като само в Шумен 25 броя получава Илия Р. Блъсков за долномахленското училище, а колегата му Никола Ив. Бацаров абонира 10 броя за училището в Горната шуменска махала. От същата книга са дадени за училището в Дивдядово пет екземпляра на свещеник Захарий Д. Узунов[6].

Подобни пратки от учебна, църковна, художествена и друга литература с щедрата помощ на спомоществователите не са рядкост за XIX в. Сред техните имена ще откроим само няколко, чиито дела са по-значителни и многопосочни и заслужават да бъдат проучвани[7]. Тодор Байчев (1873–1904) е учител и разпространител на „Периодическо списание“ на БКД (1873). Той се ръкополага през 1876 г., участва в учителския събор през 1873 г., член е на читалищното ръководство (1870–1871). Христо Кръстев Бояджиров (Боеров) (1845–1871) е ученик на Добри Войников[8]. Подпомогнат от Вичо Панов, Боеров учи медицина в чужбина. Активно участва в живота и дейността на българската емиграция в Румъния. Името му е свързано и с началната дейност на БКД. Никола Вещи (1845–1946), който е

учител в шуменското взаимно училище, подпомага издаването на „Игиономия“ (1846 г.). За същата книга спомоществователи са свещеник Радослав Добрев – баща на д-р Стоян Радославов, и Петър Рафнев, учителствал в Шумен през 40-те години на XIX в. Той също подпомага издаването на „Православное учение… Платона“, преведена от Ил. Стоянов (1844 г.), „Писменица на славянский язик“, наредил Ив. Момчилов (1847 г.) и „Опитна численица“, преведена от Хр. Златев (1852 г.). Бащата на крупния български възрожденец Добри Войников също е записан сред шуменските иждивители с името Васил. Той е известен свещеник в града през 50-те и 60-те години на XIX в. и подпомага издаването на „Опитна численица“ (1852 г.) – учебник по аритметика, който е особено нужен тогава за началните училища[9]. Ще спомена и имената на учителя Станю (Станчо) Кръстев (1868–1875) – читалищен и театрален деец, участник в Шуменския учителски събор; даскал Никола Петров; Никола Русков – учител в Шумен до 1849 г. – спомоществовател на „Введение във всеобщата история“; свещеник Георги Стоянов – спомоществовател за „Венец азбучний“ (1863 г.); учителката Христина, подпомогнала да се издаде „Евангелие поучително“ (Неделник) на епископ Софроний Врачански през 1856 г.; един от първите пътуващи книжари през Възраждането Пенчо Радов, починал през 1865 или 1875 г., и др.

Десетки имена са известни и от други извори – Андрей Ранков, Маринчо Бенли, Ради Мавродити, д-р П. Берон и др. Други се откриват само в списъците на спомоществователите. Такъв е например Костадин, за когото не е известно кога точно се е родил и кога е починал, спомоществовател от Ак дере (дн. Бял бряг); Ашиков и Дамян Константинов (Костадинов) от с. Осеновец, за когото се знае, че е учил в дивдядовското училище; Спиридон Куцаров, Величко Куцаров – учител през 70-те години на XIX в. от с. Байрям дере (дн. с. Веселиново); Тодор Върбанов и Вълчан Иванов – също учители в с. Бешевлие (дн. с. Кирково) на 2-3 км от Велики Преслав и др. Редове за тези скромни труженици се срещат в тогавашния печат (главно в сп. „Училище“ и във в. „Македония“).

Внушителен е броят на спомоществователите в голямото село Върбица (дн. град). Най-известният от тях е бележитият възрожденец Петър Златев Груев, който преподава в родното си място през 1873–1875 г.[10] Тук са и известните за времето си учители Василаки Великов (1782–1857), писар и преводач, работил и като висш служител в османската администрация; роденият в Елена учител Йордан Попниколов Костов – участник в Шуменския учителски събор; Димитър Моллов (1845–1914), роден също в Елена, учителствал във Върбица (1860–1862 г.), завършил Киевската семинария в Русия, хирург и помощник на известния проф. Гага и проф. Басов. Моллов е инициатор за отваряне на болници в София, Търговище, Видин, Варна, създател на БЧК, главен лекар на София (1882), министър на народното просвещение (1883–1884 г.) и кмет на София (1895–1896 г.)[11]. Ще спомена още няколко имена на спомоществователи от Върбица. Отново повечето от тях са учители и духовници: Христофор Борисов, Йордан Николов, Борис Христов (Калпакчиоглу), учител Янаки, учител Христо, учител Димитър и др., достигнали до нас само с малките си имена. Тук са и имената на свещениците Захари Димитров Бабалов, Никола Ив. Бацаров (архимандрит Йосиф),[12] свещ. Иван Събев, спомоществовал „Животът на св. Иван Предтеча“, „Венец азбучний“, „Чудесата на пресветата Богородица“, „Нещастна фамилия“ на Васил Друмев и др.; свещ. Димитър Харизанов и ред други. Многото спомоществователи и книги, разпространявани в сърцето на Герлово – Върбица, ярко подчертават силата на българския дух в този планински край, имащ по-късно трагичната участ на дълго продължилото там чуждо иго.

Не малък е броят на спомоществователите и в селата.В Дивдядово (дн. кв. на гр. Шумен) работят за духовното съзряване синовете на даскал Рашко Илиев Блъсков, които

са, както знаем и книгоиздатели, и книгопродавци. Известен спомоществовател в с. Драгоево е отец Радуш Ганушев, който е свещеник и учител тук през 1858–1874 г. и учителят Стоян Стоянов Горанчев, учителствал в Драгоево през 1860–1863, 1864–1867 и ок. 1870–1875 г. През 1861 г. учителят Стоянов заедно с неколцина селски първенци и 16 ученици спомоществуват книгата на Д. Войников „Кратка българска история“[13]. В списъка със спомоществователите, поместен в книгата, се намират имена на хора и от съседни селища. Спомоществователи в с. Златар са свещ. Рафаил Георгиев и учителят Н. Кисимов; в с. Косово – Иван Дачов (учител), свещ. Димо, Антон Златев, Черне Нешевлиев, Георги Николчев, Янко Стойчев и др. Дълъг е този списък и за с. Кюлевча, Осмар, Смядово (дн. град), Салманово. Трудно е да се споменат всички. Не трябва да се пропуска Велики Преслав – селището, което е непосредственият наследник на Симеоновата столица. Имената на спомоществователите от този поробен болярски край красноречиво подчертават, че жаравата на родолюбието и книголюбието е жива и не загасва в най-тежките години на робството. Отново и тук изпъкват имената на интелигенцията. Всред тях е Стефан Божков Деребеев – основател на читалищната дейност в Преслав; учителят Янко Попгеоргиев Дивитаков, московският възпитаник и рисувач на икони Атанас Петров Кърклийски, Димитър Пенев, Васил Добрев, Анастас Петров и др.

Всички те представляват интерес не само с разглежданата в момента тема, а и за ономастиката, историята на езика, диалектологията. Интересни са също тъй за ред изследвания по етнология, за проследяване на демографски, етнокултурни, езикови и други промени в селищата ни през Възраждането. Някои данни могат да бъдат полезни при изясняване процесите на поселищното преустройство в българските земи. Нерядко с дейността си издателите, преводачите и спомоществователите реагират на актуални обществени събития и предизвикват противоречия. Например през 1860 г. е съставен от учителя Добри Войников и е издаден от Райко Ил. Блъсков „Сборник с разни съчинения“. Той представлява христоматия с образци от популярната тогава френска литература. Един анонимен рецензент веднага обвинява съставителя, че се превърнал в оръдие на току-що основаната църковна уния в Цариград и римокатолическата пропаганда[14]. Войников отговаря на обвиненията, като изповядва публично принадлежността си към православието и интереса си към френската култура.[15] Списъкът на спомоществователите от Шумен се възглавява от „почтенейший и теплий родолюбец“ Анастас Хаджистоянов.[16]

Както подчертава и д-р Маньо Стоянов,[17] ако всички указания за занятието и служебното положение в спомоществователните списъци от Шумен и Шуменско се съберат и подредят, като се свържат с мястото и времето, ще се получи един великолепен указател за стопанския облик на гр. Шумен и околните селища през епохата на Възраждането. От тези данни могат да се извлекат автентични и реални сведения например за индустриалното развитие на селищата, за професиите и занаятите, за състоянието на училищата, за културно-просветните кадри, за нивото на преподаване на отделни учебни дисциплини през Възраждането, за състоянието и развитието на образованието и др.

Тъй като посоките, както се вижда, са много, ще насочим накратко внимание само върху един проблем, свързан с влиянието на шуменските спомоществователи за издигане равнището на образованието. В селищата, където се появяват най-рано огнищата на образованието – новите светски училища, църквите и читалищата, там и броят на спомоществователите е най-голям. Такива селища в Шуменско са: Смядово, Преслав, Ченгел (дн. св. Дивдядово), Драгоево, Осмар, Върбица, Кюлевча, Косово, Марково и др. Българският етнос в тези селища е много силен. Личните посещения на учителите – книжовници и пътуващи книжари, спомагат за набиране на повече спомоществователи. Най-много да-

рители естествено набират сладкодумните и популярни автори, каквито са Сава Доброплодни, Рашко Ил. Блъсков, Илия и Димитър Блъскови, Добри Войников и др. Тиражът на „Писменик“ от Сава Доброплодни, отпечатан в Земун през 1853 г. е 1988 екземпляра. Само в Шумен книгата има 139 абоната. Едновременно с нея е публикувана и неговата комедия в четири действия „Михал“ (Земун, 1853) с тираж над 1456 екземпляра. От Шумен заплащат предварително за нея 75 спомоществователи[18]. След Кримската война, когато се завръща отново в Шумен, Доброплодни ще да е донесъл над 8,000 броя книги общ тираж за спомоществователи и за допълнителна ръчна продажба. Това е значителен брой за времето. Въпреки всичко обаче, върху корицата на „Писменик“ Доброплодни се оплаква: „Виждат ясно спомоществователите, че за да (се) напечатат книгите, които се обещах, не само изгубих цяла година и заплата учителска, но и направих толкова иждивения в трудове и приложих и още любопитни…“[19]. Тази книга е не само учебник по писмена кореспонденция, а и първо у нас ръководство по стилистика и пръв учебник по теория на литературата[20]. Подобно на отец Паисий, Доброплодни популяризира своите книги в непосредствен досег с бъдещите читатели. Така той има възможност да проучи интересите на читателите, да чуе мненията им, да осмисли и приложи важни препоръки. При пътуванията из страната и чужбина се установяват трайни връзки с видни книжовници, учители, общественици. Тези пътувания са своеобразен свободен житейски университет за самообразоване и сближаване с високо развитата тогава европейска култура.

Без спомоществователите оригиналната и преводната българска литература, учебниците и периодическият печат трудно биха имали широка рецепция сред грамотната публика и не биха въздействали така силно върху интензивното развитие на художествената книжнина и образованието по история и литература през Възраждането. Отново ще спомена Сава Доброплодни, който като шуменски учител и книжовник издава педагогическо и в същото време методическо ръководство за изграждане, обзавеждане и организиране на учебно-възпитателната работа в новото за онова време взаимно училище[21]. Доброплодни прилага и развива основополагащите идеи на д-р Петър Берон.

Чрез спомоществователите всеки автор според умението си да намира читатели има възможност да достави книги в различни селища на страната. Известно е, че повечето автори оставят чрез книгите си следи от своето наречие. Процесът на проникването на книги с диалектни особености в селища, които имат също свои диалектни особености, съдейства за изграждане на националния ни книжовен език през Възраждането. Този процес не спира и след Освобождението. Без спомоществователите – тези истински книгомили и неуморни български апостоли, не би се ускорил толкова бързо възрожденския литературен процес. В много случаи тези люде са здраво мерило за естетическите вкусове, интереси и литературна подготовка на читателите. Отначало се търсят „душеспасителни“ книги – молитвеници, жития на светци и мъченици, по-късно ориентацията е към светското леко, забавно четиво, към преводна и побългарена, сълзливо-сантиментална литература, а накрая към реалистична литература, която е предимно преводна и с по-висока художествена стойност. По-късно се появяват първите значими наши критико-реалистични творби, в чието издаване също участват нашите благодетели – спомоществователите[22].

Спечелването на толкова много спомоществователи в годините на високия Български ренесанс и превръщането на тази обществена и гражданска ангажираност в своеобразно книгомилство съвсем не е лесно. Силни са Паисиевската жар, неизчерпаемата енергичност, упоритост и обаяние на самите автори и книгоиздатели, които са главни действащи лица в този уникален процес. Привличането на иждивители в немалка степен

е резултат и на голямата дипломатичност, такт, високо уважение и признание към дарителството от страна на авторите и обществото. Показателни в това отношение са припи-ските, които четем в една от книгите на Доброплодни: „…И се наех да препиша Вашите почтени имена (става дума за приложения в книгата списък на спомоществователите – б. м., Б. К.) заради Вашето желание, което сте казали, за да спомагати на такива неща, заради това написах почтените Ваши имена и на моята книга за вечна памят и защото се надея, че ще поемнете с радост и желание тая много полезна книга за всекиго, когато Ви я изпратя… и не се ще аджедисате 18 гроша заради здравето си“[23].

Изречените от възрожденеца думи и днес звучат актуално. И днес са необходими тези родолюбци – спомоществователите. В днешната епоха, в която все по-малко хора четат все по-малко книги, трябва да се възкреси практиката на спомоществователството, за да достигне знанието до хората, които държат на духовното си обогатяване и културния напредък на нацията.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Стоянов, М.** Спомоществователите. – Във: Възрожденски книжари. Документални очерци. С., 1980, с. 338. Срв. **Иванова, Цв.** Още за възрожденските спомоществователи. – *Минало*, 2001, № 2, 37-43.

[2] **Jelavich, C.** Nationalism as Reflected in the Textbooks of the South Slavs in the 19th Century. – *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16, 1989, № 1, 15–34 (reprinted in: European Political History 1870-1913. Edited by B. Ziemann and T. Mergel. Farnham, 2007 (The International Library of Essays on Political History), 331-349.

[3] **Димков, Н.** Кириакодромион <…>. – *Епископ-Константинови четения*, 2, 1996, с. 75.

[4] **Данова, Н.** *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. С. 1994, 136-140.

[5] **Капралова, Н.** Хоризонти на очакване и поле на рецепцията. За писмениците през Възраждането. – *Български език и литература*, 2004, № 5, 10–15; http://liternet.bg/publish13/n_kapralova/horizonti.htm

[6] **Граматиков, П.** Преглед на религиозната училищна книжнина през Възраждането. – В: *Училищна книжнина в България през XIX век*. Сборник материали от научна сесия, Пловдив, 12-13.10.1994. Пловдив, 1994.

[7] **Георгиева, Д.** Материали за учебното дело в гр. Шумен (1856–1877). – *Известия на Народния музей Шумен*, 5, 1972, с. 148. Имената на по-голямата част от спомоществователите вж. и в: *Българска възрожденска интелигенция*. Енциклопедия. С., 1988. Разполагаме със списъци на стотици още подобни благодетели, чието детайлно проучване е наложително.

[8] **Жечев, Н.** Христо Кр. Бояров (живот и дейност). – *Известия на Народния музей Шумен*, 5, 1972, 253–270.

[9] **Димитров, Д.** Аритметиката на Хр. Г. Данов „Кратка числителница за малки деца“. – *Начално образование*, 39, 1999, № 2, 64–71.

[10] **Моцев, А., П. Динев.** Петър Златев Груев. Културно-музикална и обществена дейност. – *Известия на Института за музика*, 10, 1964, 23–96.

[11] **Ташев, Т.** *Министрите на България 1879-1999*. С., 1999.

[12] **Бацаров, Н.** *Животоописанието ми*. С., 1986.

[13] **Кръстев, Б.** *Село Драгоево, Шуменско (материали и документи)*. Шумен, 1998, 61–62.

[14] Цариградски вестник, г. X, № 474 от 12 март 1860.

[15] Български книжици, г. III, № 10 от май 1860, с. 27. Срв. **Стойкова, Л.** Френската преводна книга в България 1878–1944. Количествени параметри и издателска характеристика. – *Библиотекознание, библиография, книгознание*, 2, 1992, 168-179.

[16] **Бонева, В.** *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения*. Велико Търново, 2002, 107–108.

[17] **Стоянов, М.** Цит. съч., с. 342.

[18] **Димков, Н.** Неоценимо богатство. – В: *150 години читалище „Добри Войников“ – Шумен (1856-2006)*. Юбилеен сборник. Отг. ред. Н. Димков. Велико Търново, 2006, 248–257.

[19] *185 години от рождението на Сава Доброплодни*, Сборник доклади от юбилейната научна сесия 1–2 дек. 2005 г. Съст. Р. Петрова-Василева. Науч. ред. В. Бойчева. Сливен, 2005.

[20] **Радев, Р.** *Българската възрожденска литература в училище*. Варна, 2001.

[21] Става въпрос за „Водител за взаимните училища, сочинен от Сава И. Доброплодного, Управител на Шуменските училища“ (Земун, 1852). Броят на спомоществователите за тази книга е 817 души, а действителният ѝ тираж – над 1,000.

[22] **Капралова, Н.** Спомоществователството – неделима част от литературния, културния и социалния живот през XIX век. – Във: *Възрожденският текст. Прочити на литературата и културата на Българското възраждане*. Сборник, посветен на 70-год. на проф. Д. Леков. С., 1998, 228–235.

[23] **Доброплодни, С.** *Игиономия*. Цариград, 1846.

SUBSCRIBERS TO 19TH CENTURY BULGARIAN PRINTED BOOKS FROM SHOUMEN AND THE SHOUMEN REGION

Archimandrite Pavel Stefanov

Abstract

The present study discusses the contribution of people from Shoumen to the newly fledged Bulgarian book production during the national revival of the 19th century. The number of Shoumen subscribers is smaller than in other towns because of the small number of Bulgarians in the city and the oppressive policy of the local Ottoman authorities. The atmosphere improved after the arrival of emigrants who fled from the 1848 Hungarian revolution. During the Crimean war French and British army units passed through Shoumen leaving their imprint as well. Information about the local subscribers is collected from the books of Sava Dobroplodni, Dobri Voinikov, the Bluskov family, Todor Ikonomov, Dr. Peter Beron, Prof. Marin Drinov, Petko R. Slaveikov, Ivan Momchilov, Nikola Mikhailovski, etc. Most of the subscribers were naturally members of the intelligentsia – teachers, physicians, priests, monks, but ordinary litterate people such as traders, craftmen and farmers were involved as well. Most of the subscribed books are textbooks and fiction although other fields are also represented. Impressive is the number of subscribers in some towns and villages in the Shoumen region such as Preslav, Vurbitsa, Divdiadovo, etc.

ТЕМЕТТУАТ ДЕФТЕРИТЕ КАТО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА ГРАД ШУМЕН[1]

Гергана Георгиева

Османските документи са изключително ценен източник за историята на балканските земи в периода XV–XIX век. Официалният им характер предполага представянето на информация, която липсва в т.нар. „местни“, както и в европейските извори. Начинът им на съставяне и организация предполага систематичност и пълнота на данните, което също ги отличава от горепосочените извори и ги прави изключително ценен и търсен исторически източник. А типовото разнообразие и случаите, засегнати в тях, дават възможност те да бъдат използвани като основа за разработване на широк спектър исторически изследвания – икономически, демографски, изследвания на всекидневието, на социалната стратификация, семейно-брачните отношения и много други.

За съжаление, две обстоятелства затрудняват използването на османски документи и често поставят сериозни въпроси относно методологията на работа. На първо място, обемът на запазените османски документи е изключително голям, което не позволява тяхното пълно каталогизиране и анотиране до момента. Тоест, специалистите не разполагат с детайлна картина на наличния материал. На второ място, войните и другите социални и природни катаклизми в продължение на векове довеждат до изгубването на значителен масив от тези писмени свидетелства. Затова днес разполагаме предимно с частични серии от някои типове регистри и с многобройни единични документи, които в редки случаи са свързани помежду си в цялостна преписка по даден случай. Изгубена е нишката между документите и в много случаи тя не може да бъде възстановена. Тези обстоятелства определят начина на работа с османски документи, който предполага разработването предимно на отделни случаи (case studies) или моментни снимки, а в много редки случаи работата с масов материал.

Тази особеност на османските извори постоянно ме изправя пред въпроса за типовете документи, които биха предоставили максимално пълна и систематизирана информация относно отделни аспекти на османската и балканската история. „Срещата“ с теметтуат дефтерите беше една приятна изненада. Представените в това изследване регистри отразяват имотното състояние и доходите на (главите на) домакинствата в Османската империя. Трябва да уточня, че интересът ми към тях беше породен от изданията на пълните преводи на скопските и битолските теметтуат дефтери[2], направени от Драги Георгиев, научен сътрудник в Институт за национална история, Скопие. Изключително задълбочени, показващи многобройните възможности на теметтут дефтерите, са и изследванията, включени в тома „Османската държава и общество по време на промяна: изследване на теметтуат дефтерите от XIX век“, две от които са посветени на градове в днешните български земи[3].

Историята на съставянето на теметтуат дефтерите изяснява мотивите и целите, които централната власт се стреми да постигне. Те от своя страна определят начина на организация на регистрите. В опитите си да изгради по-ефективна фискална система, в средата на XIX век централната власт предприема два опита за пълно преброяване и описание

имуществото и доходите на населението, с цел да си състави детайлна представа за икономическото състояние на Империята. Първият опит (1840–1842 г.) се проваля – поради неподготвеността на държавните служители, поради несистематизираното описание на отделните османски провинции, а вероятно и поради съпротивата на местното население да се фиксират реалните размери на неговото имущество и доходи. Следва втори опит за мащабно и повсеместно (в рамките на Румелия и Анадола) описване на имуществото и приходите на населението. През 1845 г. са съставени 17 540 дефтера. Този път в процедурата са ангажирани местни първенци, които трябва да отговарят за съставянето на дефтерите и коректността на представените данни. Въпреки детайлността на изследването и значителния брой на съставените дефтери, то също се проваля поради неизпълнението на заповедта във всички провинции на империята[4]. Въпреки незавършеността на преброяването, теметтуат дефтерите остават най-детайлния опит за описание на доходите и имотното състояние на османското население.

Структурата им значително се различава от тази на предишните типове османски фискални и финансови регистри, които, поради различните принципи на организиране, не съдържат толкова пълна и изчерпателна информация. На практика теметтуат дефтерите предоставят систематизирана информация за данъкоплатците, притежаваните от тях недвижими имоти, животни, размера на приходите им (от търговска, занаятчийска и друга дейност), както и размера на плащаните от тях данъци. По този начин те могат да бъдат използвани за очертаване на демографската картина, социалните, етническите и религиозните характеристики на селището; за броя на кварталите и семействата в града; за етническото и религиозно разпределение; социалната структура; местния елит и администрация. Въобще, теметтуат дефтерите предоставят възможност за изследване на редица, бих казала почти всички, аспекти от историята на османските селища в средата на XIX век.

Нека представя накратко структурата на теметтуат дефтерите, с която ще подкрепя твърдението за „мултифункционалността“ на документите и ще изясня възможностите, които те дават. Теметтуат дефтерите са организирани въз основа на действащото административно деление на Османската империя – всеки регистър съдържа информация за село или махала в рамките на определена каза[5]. Има въвеждащо изречение, което фиксира името на казата и махалата/селото в нея. Следват обособени гнезда за всяко домакинство, в които се посочва номера на домакинството, името на главата на домакинството, неговото занятие, размера на данъците (вергия[6] и десятък на земеделските продукти – ресим), приходите, недвижимите имоти (дюкяни, мелници, земя, градини и други в границите на селището)[7]. Регистърът завършва със сумарно представяне на приходите и данъците за махалата и с печатите на местните първенци, отговорни за съставянето на дефтера и коректността на представените данни.

Така става ясно колко богат и ценен извор за историята са теметтуат дефтерите. Тук е мястото да се обърнем към конкретните документи и да уточним каква част от регистрите, които пряко ни засягат – тези за българските земи, са запазени в Османския архив (Baṭbakanlýk Arṭivi), Истанбул. За съжаление, въпреки внушителната обща бройка на теметтуатите, не са много дефтерите, покриващи *изцяло* даден регион. В този контекст дефтерите за Шумен – града и околните села, са едно приятно изключение, което трябва да отдадем на дисциплинираността на местните чиновници и първенци, които са изпълнили поставената им задача.

Открити са общо 32 броя теметтуат дефтери[8] на шуменски махали[9]:

1. Али Кондур махале
2. Вели ефенди махале

3. Джума-и атик баля махале
4. Джума-и атик зир махале
5. Елхак (?) махале
6. Ермениян тайфеси[10]
7. Йехудиян махале[11]
8. Кадъ Али махале
9. Кадъ месджид-и баля махале
10. Кадъ месджид-и гиран на Вароша[12] с друго име Долу пънар махале[13]
11. Кадъ месджид-и зир махале
12. Кениса[14] махале
13. Кюркчу Мусли баля[15] махале
14. Кюркчу Мусли зир[16] махале
15. Михраб-и джедид махале
16. Папуджи махале
17. Пенигач (?) махале[17]
18. Салих ефенди махале
19. Синан заде махале
20. Сиркеджи махале
21. Солак махале
22. Фетваджи (Катваджъ) махале
23. Хаджи Абрех (?) махале
24. Хаджи Ахмед махале
25. Хаджи Мемиш махале
26. Хаджи Пири-и баля
27. Хаджи Пири-и зир махале
28. Чомлекчи[18] махале
29. Чукур махале
30. Шабан бей махале
31. Шейх Мустафа махале
32. Ючбунар махале

Дефтерите включват общо 582 страници, в които са описани имотите и доходите на 2792 домакинства[19]. Ако използваме установения в демографията индекс за броя на членовете в едно семейство и умножим наличните домакинства по пет, въз основа на данните от теметтуат дефтерите се оказва, че през 1845 г. населението в град Шумен възлиза на около 13 960 души[20]. Тези данни значително се отличават от информацията, представена от останалите източници. Например, сред пътешествениците, посетили Шумен, се утвърждава позицията, че градът е значително по-многобroен и възлиза на около 20 – 30 000 души[21]. Барбие дьо Бокаж, който предоставя подробно описание на града твърди, че къщите (домакинствата) са около 4000[22], което наистина определя едно население от около 20 000 души, а посочената бройка на къщите се различава с над 1000 от тази в дефтерите. Подобно е мнението и на Ами Буе[23]. Граф дьо Тромлен се доближава най-много до сведенията от теметтуат дефтерите – той сочи 3000 домакинства в Шумен[24], почти толкова, колкото са и в османските регистри. Интересно е сравнението с данните от статистическите годишници на Дунавски вилает, издадени две десетилетия по-късно. Внимателното изследване на данните в тях откри една особеност – първите салнамета сочат данни само за центъра на казата, а не за цялата ѝ територия, както е характерно за

по-късните годишници. Благодарение на тази особеност (или пропуск на преброителите) става ясно, че през 1869 и 1872 г. в Шумен са регистрирани 4152 ханета[25]. Така, данните за 1869 г. се доближават до броя на ханетата, сочен от Бокаж, което повдига въпроса за разликата в данните, сочени в различните извори, за тяхната достоверност и за реалния брой на шуменското население. Възможните причини за разликите са много. На първо място може да се отбележи неустановения статут и неуседналия начин на живот на част от населението. Трябва да напомним също, че въпреки официалността на османските регистри, винаги има възможност част от информацията да бъде скрита и представените цифри да не са точни. В допълнение не е изяснено дали големият гарнизон на Шумен е включен в изчисленията на пътешествениците. Не на последно място могат да се подложат на обсъждане данните, посочени от европейските пътешественици, предвид слабото им познаване на региона и неидентифицираните им източници. Трябва обаче да се вземе предвид и вероятността, да не са запазени всички теметтуат дефтери за град Шумен. Например, липсва циганската махала, която изрично е упомената от Барбие дьо Бокаж.

Етническият състав на населението на Шумен според теметтуат дефтерите е следният: мюсюлмани – 1687 домакинства (60,4%); арменци – 118 (4,2%); евреи – 31 (1,1%); православни – 956 (34,2%) или общо съотношението мюсюлмани – немюсюлмани е 1687 към 1105 домакинства (60,4% към 39,6%). И тук се открива противоречие между информацията, предоставяна от различните извори. Пътешествениците подценяват значително броя на арменците в Шумен[26], докато въз основа на местните извори и изследванията е добре известна значителната големина на арменската общност в града. Сведенията на Бокаж за числеността на гърците в Шумен е трудно да бъдат коментирани, поради липсата на етническо разграничение в османските документи – там населението е обособено по религиозни общности, затова всички православни християни са описани заедно. В наличните дефтери липсва информация относно циганите макар Бокаж изрично да посочва наличието на отделна циганска махала[27].

В допълнение, имената на регистрираните махали значително се отличават от тези, посочени от Барбие дьо Бокаж през 1828 година. Едва ли може да се смята, че структурата на града се е изменила значително в продължение на 20 години. Напротив – обикновено тя се отличава с устойчивост, особено в наименованията, тъй като те маркират топографията и паметта на града[28]. Трудно е да се защити твърдението, че Бокаж, който описва толкова прецизно и детайлно града, е допуснал съществени грешки при изброяването имената на махалите. Така че разликите в наименованията на махалите, техният брой и разпределение предстои да бъде изяснен в детайли[29]. Светлина върху този проблем хвърля прегледа на джамиите, които обикновено са едни от основните маркери, задаващи името на даден квартал. Много вероятно е двата източника да посочват алтернативни наименования на махалите като единият използва името на централната джамия в махалата, а другият друго популярно име. Например, Бокаж сочи, че в Сарай махалеси се намира Чукур джами. В теметтуат дефтерите не фигурира Сарай махалеси, но се среща Чукур махалеси, която може да се приеме за същата махала, обозначена според централния си храм[30]. Друг такъв пример е Козлук махалеси (несрещната в дефтерите), където е разположена Сиркеджи джамиси. Съответно в теметтуат дефтерите тя е записана като Сиркеджи махалеси[31].

Махалите са обособени по религиозен и/или етнически принцип. Има 28 броя мюсюлмански махали, с различна големина; два броя немюсюлмански (православни християнски) махали съответно с 449 и 507 домакинства, една арменска (118) и една еврейска махала (31). Разделени според броя на домакинствата, махалите обособяват следните групи:

Брой махали	**Брой домакинства в махалите**
3	под 30
5	31-38
4	41-47
1	56
9	60-66
4	80-87
4	113-127
1	449
1	507

Мюсюлманските махали са най-много на брой, но пък са по-малки по размери от двете немюсюлмански и арменската махали. Най-често срещаните сред първите са махалите с 60-66 домакинства, докато при немюсюлманите, с изключение на евреите, те са със значителни размери. При сравнение на градската структура на Самоков се забелязва същата зависимост. В Самоков мюсюлманските квартали варират между 33 и 95 домакинства[32], докато немюсюлманските са между 100 и 287. Макар материалът да не ни позволява до момента да изясним механизма на формиране на махалите, трябва да отбележим, че явно има установена практика, както и особености при обособяването на мюсюлмански и немюсюлмански махали. Християнските махали определено имат много по-големи размери от мюсюлманските. Изглежда новите заселници немюсюлмани предпочитат да се настаняват в старите, вече сформирани махали като последните не се „роят“. Формално не съществува някакво специално условие или забрана, които възпрепятстват оформянето на нови християнски махали. Вероятно това обстоятелство може да е свързано с позицията на религиозния храм като център на териториалната и религиозна общност: мюсюлманите имат възможност да построят храм и да обособят около него нова социална/териториална единица, докато на немюсюлманите не е разрешен строежа на нов храм. Въпросът определено се нуждае от задълбочено изследване, основано на сравнителен анализ на няколко града. Хаяши Кайоко смята, че административните единици, обособени в теметтуат дефтерите, не съвпадат с географските териториални единици, разделящи града. Според него Танзиматът налага обособяването на едни нови административни и фискални единици, които се различават от териториалното структуриране на града. Той смята също, че е възможно мюсюлманските и немюсюлманските жители на една и съща махала да са записани в отделни данъчни регистри, което създава грешна представа за териториалното оформяне на градската среда[33]. Това негово твърдение обаче не е изяснено напълно и на практика повдига много въпроси. Като например защо е нужно да се обособяват административни единици, различни от териториалните, като обаче техните имена в много случаи се припокриват. Не е ясно на какъв принцип и по какъв механизъм става това обособяване? Защо немюсюлманите не са представени заедно като единна общност/фискална единица, наречена Варош, а са разделени в няколко махали? На тези въпроси все още не може да се даде ясен отговор. Материалът до момента предоставя противоречиви сведения. Например за Шумен Осман Кьоксал открива няколко, макар и малко на брой, примери за регистриране на немюсюлмани в мюсюлмански махали[34]. От друга страна, в Скопие има редица случаи на смесени мюсюлманско-християнски махали[35].

Обобщени данни за икономическия статус на махалите може да ни дадат посочените в края на всеки дефтер суми на общите приходи и платени данъци:

Име на махалата	Брой домакинства	Приход в грошове	Данъци в грошове	Среден приход	Среден данък	Данък в проценти
Али Кондур махале	19	10 875	875	572, 37	46,05	8,04
Вели ефенди махале	118	45 081	3 696	382,04	31,32	8,11
Джума-и атик баля махале	62	21 030	2 675	339,19	43,14	12,68
Джума-и атик зир махале	66	45 048	2 675	682,54	40,53	5,86
Елхак махале	38	18 864	1 507	496,42	39,65	7,86
Ерменийян тайфеси	118	161 678	6 128	1370,15	51,93	3,72
Йехудиян махале	31	17 545	729	565,97	23,51	4,07
Кадъ Али махале	43	21 139	1 556	491,60	36,18	7,33
Кадъ Месджид-и баля махале	87	72 049	4 426	828,15	50,87	6,03
Кадъ месджид-и гиран на Вароша	507	403 556	?9 335	795,97	38,14[36]	4,77
Кадъ месджид-и зир махале	56	35 732	2 918	638,07	52,10	8,15
Кениса махале	449	389 786	17 050	868,12	37,97	4,26
Кюркчу Мусли баля махале	64	41 931	3 060	655,17	47,81	7,17
Кюркчу Мусли зир махале	113	48 658	3 648	430,60	32,28	7,44
Михраб-и джедид махале	47	32 092	1 994	682,81	42,42	6,15
Пенигач махале	44	25 968	1 994	590,18	45,31	7,62
Папуджи махале	29	11 568	829	398,90	28,59	7,03
Салих ефенди махале	41	36 996	1 897	902,34	46,27	5,10
Синан заде махале	34	17 946	1 362	527,82	40,05	7,59
Сиркеджи махале	61	22 260	1 945	364,92	31,89	8,51
Солак махале	66	49 470	2 920	749,54	44,24	5,87
Фетваджи махале	80	27 978	2 188	349,72	27,35	7,73
Хаджи Абрех махале	82	57 892	3 648	706	44,49	6,23
Хаджи Ахмед махале	127	74 289	5 593	584,95	44,04	7,53
Хаджи Мемиш махале	60	65 264	2 286	1087,73	38,1	3,50

Хаджи Пири-и баля	31	16 078	1 021	518,65	32,94	6,37
Хаджи Пири-и зир махале	34	16 036	1 360	471,65	40	8,49
Чомлекчи махале	81	83 370	1 751	1029,26	21,62	2,04
Чукур махале	62	34 564	2 432	557,48	39,22	7
Шабан бей махале	63	48 708	2 383	773,14	37,83	4,78
Шейх Мустафа махале	17	7 829	778	460,53	45,76	9,78
Ючбунар махале	62	27 280	2 626	440	42,35	9,54

На първо място се забелязва диспропорция в съотношението приходи – данъци в различните махали. Тоест, не винаги махалите с по-висок общ приход плащат по-високи данъци. Например, махалата Хаджи Мемиш има висок доход – нейните 60 човека образуват общ доход от 65 264 гроша, който се нарежда между доходите на две махали със съответно 82 и 127 домакинства (Хаджи Абрех махале и Хаджи Ахмед). От друга страна обаче, тази махала със сравнително високи доходи плаща данък в размер на 2 286 гроша – колкото друга махала с доход от 27 978 гроша (Фетваджи махале). Процентно данъкът на махалата представлява 3,5% от общите приходи – един от най-ниските в Шумен наред с Чомлекджи махале. Най-вероятно цифрите са индикатор са специалното социално положение на нейните жители, които принадлежат към категории, освободени от данъци. Също така махали с относително еднакви размери, тези със средностатистическа големина между 60 и 66 домакинства, имат доходи, вариращи между 21 030 и 65 264 гроша (Джума-и атик баля и Хаджи Мемиш махале). Това различие отразява диференциацията на населението в социално и икономическо отношение. По-нататъшното подробно изследване на личните доходи на главите на домакинства ще помогне да се изяснят социалните профили на отделните махали и да се установи териториалното разпределение на богатството в града. От задълбочен анализ се нуждае и корелацията мюсюлмани – немюсюлмани що се отнася до данъчната реалност в Шумен. Положението е специфично за всички османски градове[37], но тук за разлика от Самоков[38] например немюсюлманите плащат по-нисък процент данъци (4,2%) в сравнение с мюсюлманите (7,1%).

Съвсем закономерно за една градска икономика занаятите са най-разпространеното занятие за жителите на Шумен. Според Осман Кьоксал броят на еснафите в Шумен е 87. От общо 197 ханета в терзийския еснаф, 65% са арменци. Доминиращ е броят на немюсюлманите също в абаджийския, обущарския (дикиджийски) и дюлгерския еснаф. Посочените еснафи са едни от най-големите в града, с над 100 души регистрирани в тях. Други големи групи са грънчарите (чомлекджии), производителите на бъчви (фъчъджии), казанджиите, калайджиите и тенекеджиите[39]. По-долу накратко ще разгледаме професионалния профил на еврейската и арменската махали.

Арменската и еврейската общност са концентрирани в отделни махали, като първата се отличава със своята многобройност (118 домакинства), докато втората има доста скромни размери – 31 домакинства. Характерно е, че еврейската общност, която се появява доста късно в Шумен (едва през XIX век)[40], не отговаря на разпространения стереотип относно икономическия си статус и упражняваните професии. Евреите в Шумен не са заможни и сред тях не се срещат сарафи. Въпреки това, явно повечето от регистрираните

глави на домакинства се занимават с търговия, те принадлежат към търговския и пазарския еснаф; много от тях упражняват кърджийската професия[41]. Има един представител на дребните търговци (ахтар или аттар), тенекеджия, един слуга, един бакал и двама равини (хахами)[42]. Освен това значителен брой от еврейските домакинства са регистрирани като бедни – без доходи. Пет от тях са отбелязани като бедни (фукара) и един като възрастен (ихтияр).

От своя страна, арменската махала е една от големите махали в града (118 домакинства). Тя се отличава и с изключително висок доход (161 678 гроша) в сравнение с останалите три махали от този размер (Кюркчу мусли зир махале има доход от 48 658 гроша, Вели ефенди – 45 081 гроша, а Хаджи Ахмед – 74 289 гроша). Повечето от мъжете, глави на семейства са регистрирани като майстори шивачи (терзии) – 55 души. Към тях се прибавят 18 калфи и двама чираци терзии. Има търговци (базиргян и туджар) – 16 души; шестима слуги, трима бояджии, трима чапръджъ[43], двама духанджии[44], по един кафеджия, златар, бакал, ханджия, шербетчи[45], двама свещеници, земевладелец[46]. Кърджийството се практикува много често съвместно с терзийския занаят (регистрирани са общо 12 души). Има само един бедняк и един амел[47], които са без доходи, за разлика от еврейската общност, която е много по-малка, но регистрира шестима души.

Заслужава внимание наличието на един земевладелец с регистриран приход от 17 221 гроша. Той е изпреварен в класацията на доходите само от един търговец с 19 990 гроша. Останалите заможни търговци имат доходи съответно от 9 675; 8 687; 6 091 и 5 325 гроша. Сред занаятчиите най-заможен е един терзия, който съвместява с упражняването на кърджийство (1 961 гроша). Единият от бояджиите също акумулира висок доход (1 841 гроша), докато другите двама достигат до 660 и 651 гроша годишно. Златарят заработва 951 гроша, което се доближава до доходите на много от майсторите терзии. Двамата свещеници също са заявили наличието на приходи – съответно от 940 и 590 гроша, като не плащат данък за упражняване на професията си, но плащат десятък, вероятно върху земеделски произведения. Групата на слугите (хизметкяр) е силно разслоена във финансово отношение – заплащането варира между 650 и 250 гроша.

Става ясно, че терзийската професия е широко разпространена сред арменците[48], наред с търговията. Според Светла Янева терзийството е един от най-нископлатените занаяти в Самоков[49] – 60 гроша годишен приход. Положението в Шумен обаче е различно. Средният доход на майстор терзия е 800 гроша. Странно е обстоятелството, че няма ясна диференциация между заплащането на майсторите, калфите и чираците. Срещат се калфи терзии с доходи от 800; 700; 650; 550; 490; 350; 320 гроша. Докато приходите на майсторите варират от споменатите 1 961 до 320 гроша. Двамата чираци имат различно заплащане: 1 018 и 240 гроша. На практика стабилните средни доходи на многобройния терзийски еснаф плюс богатството на заможните търговци осигуряват високия финансов статут на арменската общност в Шумен.

От краткия обзор на теметтуат дефтерите може да се заключи, че Шумен е сравнително голям град в рамките на балканските провинции на Османската империя с разнообразна етно-конфесионална характеристика, включваща православни християни, мюсюлмани, арменци, евреи и цигани. Съотношението мюсюлмани – немюсюлмани е в полза на мюсюлманите. Тяхното доминиране се подсилва и от големия гарнизон, настанен в Шумен през XIX век, който вероятно не е регистриран сред състава на жителите на града. Еврейската общност е малка, но голямата арменска общност придава специфика на града. Нейният професионален профил допринася за икономическото развитие на града – значителен е броят на заможните търговци. Градът има несиметрична

териториално-административна структура – множество мюсюлмански махали с по-малки размери и малко на брой немюсюлмански, но със значителни размери, която обаче се оказва характерна и за други османски градове на Балканите. Няма съществено различие в средните приходи на мюсюлманските и немюсюлманските жители, като изключим отличаващото се богатство на арменските търговци. Други две махали, които се очертават със специален статус, са мюсюлманските Чомлекчи и Хаджи Мемиш. Те притежават както изключително висок среден приход, така и изключително нисък процент на плащани данъци върху доходите. Определено това се дължи на социалния статус на техните жители, които от една страна имат добри приходоизточници, а от друга са освободени от редица данъци. Интересно е също така съотношението между процента на плащаните данъци на мюсюлмани и немюсюлмани в Шумен. За разлика от другите османски градове, където мюсюлманите имат подчертано облекчен данъчен статут, тук немюсюлманите плащат двойно по-нисък процент данъци.

По-нататъшното подробно изследване на дефтерите ще осветли и обясни тези регионални особености и ще помогне за изграждане на социалната и икономическата структура на града. Дори и този бърз поглед върху теметтуат дефтерите обаче категорично показва, че те внасят един нов масив от данни, които правят картината по-нюансирана и задават интересни въпроси относно икономическото и социално развитие на Шумен в средата на XIX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] Намирането, изследването и копирането на документите в БОА (Baṭbakanlýk Arṭivi, Istanbul) стана възможно благодарение на стипендията на фондация Мелън и Американския изследователски институт, Истанбул.

[2] **Ѓоргиев, Д.** Турски документи за историјата на Македонија. Пописи от XIX век. Книга V–VII, Скопје, 2000-2006.

[3] **Yaneva, S.** Samokov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms. In: Kayoko, H. and M. Aydin (eds.), *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*. London, New York, Bahrein. 2004, pp. 47-76; **Aydin, M.** Tatarpazarcýđý: Socio-economic Condition of Muslim Urban Residents. In: Kayoko, H. and M. Aydin (eds.), *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*. London, New York, Bahrein. 2004, pp. 77-105.

[4] Поради това и в БОА, Истанбул липсват данни относно голяма част от румелийските провинции.

[5] В някои случаи отделните териториално-административни единици са организирани в отделни регистри, в други случаи те са обединени в едно книжно тяло.

[6] Вергията или верги-и махсуса е нов данък, който се въвежда през Танзимата. Той е годишен данък, който обединява предишните задължения на данъкоплатците, най-вероятно облагания върху недвижимите имоти, земята и приходите.

[7] Регистърът не включва къщата на семейството, както и всички земеделски имоти, извън чертите на селището. Последните се регистрират в селището, където се намират – например, чифлиците на градските мюсюлмански първенци са регистрирани в селата, където са разположени.

[8] Baṭbakanlýk Arṭivi (BOA), Istanbul, ML.VRD.TMT.d 12489; ML.VRD.TMT.d 12501; ML.VRD.TMT.d 12519; ML.VRD.TMT.d 12521; ML.VRD.TMT.d 12527; ML.VRD.TMT.d 12530; ML.VRD.TMT.d 12531; ML.VRD.TMT.d 12535; ML.VRD.TMT.d 12540; ML.VRD.TMT.d 12548;

ML.VRD.TMT.d 12550; ML.VRD.TMT.d 12566; ML.VRD.TMT.d 12568; ML.VRD.TMT.d 12569; ML.VRD.TMT.d 12570; ML.VRD.TMT.d 12571; ML.VRD.TMT.d 12576; ML.VRD.TMT.d 12584; ML.VRD.TMT.d 12590; ML.VRD.TMT.d 12596; ML.VRD.TMT.d 12597; ML.VRD.TMT.d 12601; ML.VRD.TMT.d 12607; ML.VRD.TMT.d 12608; ML.VRD.TMT.d 12610; ML.VRD.TMT.d 12622; ML.VRD.TMT.d 12625; ML.VRD.TMT.d 12628; ML.VRD.TMT.d 12630; ML.VRD.TMT.d 12632; ML.VRD.TMT.d 12633; ML.VRD.TMT.d 12655.

[9] В описанието на Барбие дьо Бокаж изброените махали са 27, а в книгата на Осман Кьоксал – 31 броя. Виж: **Бокаж**, Описание на град Шумла и околностите му с приложен план, изясняващ положението на обсадите на този град от русите в 1774, 1810 и по време на настоящата военна кампания. В: *Френски пътеписи за Балканите, XIX век*. Ред. Б. Цветкова. София, 1981, с. 120; **Köksal, O.** XIX Yüzyýlýn Ortalarýnda Ţumnu'daki Gayrimüslim Sekenenin Demografik, Sosyo-ekonomik Görünümü. – *Sosyal Bilimler Dergisi*, çilt 6, sayý 2, 2005, s. 190. Благодаря на колегата Алджан Мустафа от Регионален музей – Омуртаг за това, че ми предостави статията, която беше изключително важна за настоящото изследване.

[10] Арменска общност.

[11] Еврейска общност.

[12] В случая „Варош" индикира общността на православните християни в града и представлява отделна фискална единица. Виж: **Иванова, С.** Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII–XVIII век). – *Известия на държавните архиви*, № 65 (1993), с. 91-94.

[13] На заглавната страница на дефтера и в записването непосредствено под въвеждащия текст обаче е регистрирана като Коста махале.

[14] Вероятно „Килисе".

[15] Баля – горен.

[16] Зир – долен.

[17] Вероятно това е Пилидж Хаджи махалеси (квартала на поклонника Пилидж), за която говори Бокаж. Той твърди, че така се нарича джамията, разположена в чертите на този квартал. **Бокаж, Б.** Цит. съч., с. 120.

[18] Изписано „чолмекчи".

[19] Отделно са открити 142 броя теметтуат дефтери на селата в Шуменска каза, които няма да бъдат анализирани в настоящото изследване.

[20] Изчисленията не са прецизни, тъй като трябва да се отчетат вдовишките семейства, които са непълни, както и регистрираните непълнолетни деца. Тоест, относително по-точно изчисление може да се направи след подробно изследване на всички дефтери.

[21] **Джумалиев, Г.** *Поглед върху шуменското Възраждане*. Шумен, 2008, с. 15.

[22] **Бокаж, Б.** Цит. съч., с. 119.

[23] **Буе, А.** Сборник с маршрути от Европейска Турция. В: *Френски пътеписи за Балканите, XIX век*. Ред. Б. Цветкова. София, 1981, с. 298.

[24] **Тромлен**, Бележки за пътищата от Дунав до Константинопол през Балкана или планината Хемус. В: *Френски пътеписи за Балканите, XIX век*. Ред. Б. Цветкова. София, 1981, с. 139.

[25] Сравнението с по-късното салнаме от 1874 г. показва, че 154 села на Шуменска каза са регистрирани общо 23 270 домакинства, 34 624 мюсюлмани и 12 859 не-мюсюлмани (мъже). В: *Salname-i Vilayeti Tuna*. Rusçuk, 1291. Сигнатура в Ориенталския отдел на НБКМ – О I 5.

[26] **Бокаж**, **Б.** Цит. съч., с. 119.

[27] Пак там, с. 120.

[28] Интересен е фактът, че макар османските дефтери и Б. дьо Бокаж да сочат коренно различни имена на махали, броят и в двата случая възлиза на 27, ако не се смята разделението на Горна и Долна махала в някои от случаите. Дали е съвпадение, като се има предвид различните наименования, липсата на циганска махала в регистрите, различният брой немюсюлмански махали, или това е точния брой на махалите, е трудно да се каже.

[29] В статията си за самоковските теметтуат дефтери Светла Янева пък изказва твърдението, че махалата като фискална единица не винаги кореспондира с териториалното измерение. Тя

открива разлики в броя на самоковските махали в различните видове османски регистри от 40-те години на XIX век: **Yaneva, S.** Op. cit., p. 51.

[30] **Бокаж**, **Б.** Цит. съч., с. 124.

[31] Пак там, с. 124.

[32] Махир Айдън също изчислява като средна стойност за домакинства в една махала 60 броя: **Aydin, M.** Op. cit., p. 82.

[33] **Kayoko, H.** The Ottoman Temettuat Defters: Significant Results from a Failed Venture. In: Kayoko, H. and M. Aydin (eds.), *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*. London, New York, Bahrein. 2004, p. 224.

[34] **Köksal, O.** Op. cit., s. 190.

[35] Ибн Коджаджик; Пайко; Гази Искендер; Ейне бег; Ибн Мухтесиб; Йигит паша; Кебир Мехмед Челеби; Кятиб Шахин; Махалата на Дервишите; Гази Ментеш; Табак Шахин; Хаджи Лала; Хаджи Юнус; Хараджи Салахудин. В: **Ѓоргиев, Д.** *Турски документи за историјата на Македонија. Пописи от XIX век.* Книга IV. Скопје, 1999; **Ѓоргиев, Д.** *Турски документи за историјата на Македонија. Пописи от XIX век*. Книга V. Скопје, 2000.

[36] Размерът на средния данък е сметнат въз основа на предположението, че общият данък възлиза на 19 335 гроша.

[37] Оказва се, че данъците не са унифицирани и това различие става видимо за централната власт през 1845 г. в резултат на съставянето на теметтуат дефтерите. **Kayoko, H.** Op. cit., p. 226

[38] Средният размер на данъците в Самоков е 4,8% за мюсюлмани и 15,7% за немюсюлмани. **Yaneva, S.** Op. cit., p. 68.

[39] **Köksal. O.** Op. cit., s. 196-200.

[40] **Ivanova, S.** Shumen. In: *Encyclopedia of Islam*. Vol. 9. Leiden, 1997, p. 502.

[41] Значението на термина не е изяснено напълно. Той липсва в османотурските речници. Двама автори дават различни обяснения в изследванията си за Шумен. Според Г. Джумалиев кърджиите са търговци-посредници, които захранвали износа на стоки от вътрешността на българските земи към Дунав и Черно море. Занаятът бил много разпространен сред българите. Виж: **Джумалиев, Г.** Цит. съч., с. 13-14. Според Осман Кьоксал кърджии се наричат наемни работници, които нямат свой дюкян и работят за кратко при различни майстори. **Köksal, O.** Op. cit., s. 199.

[42] Занаят, който до момента не е идентифициран.

[43] Неидентифицирано.

[44] Професия, свързана с производството или продажбата на тютюн.

[45] Човек, който се занимава с правенето или продажбата на шербет.

[46] Още две от регистрираните професии не са идентифицирани до момента.

[47] Някой, който не работи – инвалид или пенсиониран държавен служител.

[48] Според О. Кьоксал 65% от терзийския еснаф в града е съставен от арменци. **Köksal, O.** Op. cit., s. 196.

[49] Приходите на майсторите занаятчии варират значително от 60 гроша на шивач до 3150 гроша на абаджия. **Yaneva, S.** Op. cit., p. 57.

TEMETTUAT DEFTERS AS A SOURCE FOR HISTORY OF SHUMEN

Gergana Georgieva

Abstract

The study intends to draw attention to a certain type of Ottoman documents – *temettuat defters*, and to demonstrate their potential as a source for Bulgarian and Balkan history.

Temettuat defters appeared in 1845 as a result of an ambitious survey of the Ottoman central authorities which registered the land, immovable property, incomes and animals of the Ottoman subjects. As a result, 17 450 defters were completed. Those documents provide valuable information for the demographic picture, social, ethnic and religious characteristics of the settlements in the Ottoman Empire. Thanks to the presented information, the territorial and social structure, local elite and administration, and many other aspects of urban and rural life can be revealed.

Town of Shumen is an appropriate case study because of the 32 *temettuat* registers of urban quarters preserved at the Prime-Ministry Archive (Baṭbakanlýk Arṭivi), Istanbul. This study takes a glance to Shumen's urban patterns and presents information about its households, their incomes and taxes. The demographic structure of the town, specifics of territorial organization, the guilds, and some details in economic development of Armenian and Jewish communities in Shumen are also commented.

МОНЕТИТЕ НА ШУМЕНСКИТЕ ХРИСТИЯНСКИ ХРАМОВЕ

Христо Харитонов

По българските земи, във времето на XVII–XIX век, а за отделни случаи и в началото на XX век, християнските храмове секат собствени монети. Появата им през XVII век и активизирането в началото на XVIII век е аргументиран резултат, породен от интеграционните процеси с европейската буржоазна цивилизация, които стават в България, като част от Османската империя. Налице е икономическо и социално обновление на обществото и отношенията в него. Преобразуванията извеждат на преден план нови социални сили, с нов поглед към обществените отношения, но всичко това на основата на стопанското развитие[1]. Особено отчетливо тези промени се изразяват в стоково-паричните отношения. Паричната система е като лакмус на икономическото състояние и обществените отношения. Повишеното производство довежда до активни търговски общувания. Ценообразуването и разплащанията стават значително по-прецизни. В един момент наличните монетни номинали не могат да отразят тази прецизност. Поражда се необходимостта от развитие на паричната система, за да се адаптира тя към условията на реалния пазар. Тази връзка, „пари-стока (услуги)-пари“ касае и храмовия живот, и междуличностните пазарни отношения на миряните от църковната община. Така се формират идейните основи за организацията на храмовото монетосечене. В извод казано, подбуждат го две основни причини. Първата причина е в необходимостта от облекчаване на стоково-паричните отношения във вътрешнохрамовите разплащания. Втората причина се заключава в стремежа да се осигури постоянен приход за издръжката на храма. Този приход идва от разликата в производствената цена и определената парична стойност на монетите. Често пъти подбудата идва и от належащата нужда от средства при ново строителство на храм, както и погасяване впоследствие на различни разходи по неговото строителство, изписване, обзавеждане. Тези причини, за появата на църковното монетосечене, са общи. Валидни са в адекватна степен и за шуменските християнски храмови монетосечения.

Църковното монетосечене е вътрешно храмово и не уврежда по никакъв начин финансови, фискални и прочее интереси на правителството. Оттук идва обяснението за толерантността към храмовото монетосечене. То не преповтаря образци на редовните парични знаци и не ги заменя. Инак църковните монети биха се приели за фалшификати, а спрямо фалшификаторите винаги, както и в този случай, тегне опасността от строга законова санкция.

Църковните монети бързо и естествено заемат мястото си в стопанския и духовния живот на хората от българската християнска община. Превръщат се в исторически феномен на стоково-паричната култура на българина. Този проблем не е разработван целенасочено. В изследователската литература се откриват отделни маркери по него, но те са по-скоро с илюстративен характер. Няма анализи и изводи. Липсва нумизматичната интерпретация, а понякога дори се заменя с причинно-следствен преглед. Монетите са единствено обект на описание, без да се посочват работни хипотези за произхода и потреблението на нумизматичния продукт.

На основата на заявената тема, оправдано изниква въпросът, дали всички тези наблюдения и констатации касаят монетите на шуменските християнски храмове „Св. Възн. Господне“, „Св. Три светители“ и „Сурп Асвадзадзин“. Отговорът идва веднага. Той е утвърдителен, тъй като е изведен на основата на информацията от всички известни монетосечения от сегашната територия на България. Друг е въпросът за приликите и отликите, за общото и различното по същество между тях и останалите български християнски храмови монетосечения. А именно този изследователски проблем е обект на настоящото проучване. И още едно уточнение: на изследователски коментар са подложени с предимство монетите на храм „Св. Три Светители“, тъй като те са съхранени в най-представително количество – 418 екземпляра. Числят се към фонда на РИМ–Шумен, които лично прегледах[2].

Шуменските църковни монети са подлагани на нумизматично представяне от известния колекционер нумизмат д-р Васил Хараланов (1907–2000). Затова към тях в настоящата разработка е избран друг метод на нумизматично изследване. Това стана възможно едва сега, когато беше проучена цялата налична и издирена за случая информация за храмовото монетосечене на територията на цяла България.

* * *

Собствено монетосечене реализират три шуменски храма. Най-старият е „Св. Възн. Господне“ – възстановен през 1829 г. Сече монети от 1831 до 1878 г. Храм „Св. Три Светители“ е построен през 1857 г. Монетното му производство е от 1858 до 1878 г. Арменският християнски храм „Сурп Асвадзадзин“ води началото си от 1834 г. Сече монети от 1835 до 1881 г. Храм „Св. Прор. Илия“ в сегашния шуменски квартал „Дивдядово“ е построен през 1846 г., но за него няма сведение да е сякъл монети.

Организатор на монетното производство на шуменските храмове, както и на който и да е християнски храм от страната, е съответното църковно настоятелство. Нему принадлежи отговорността да осигури нужните приходи за издръжката на храма. Избрано от общото събрание на енорийската християнска общност, епитропите, членовете на църковното настоятелство, изразявали по същество волята на цялата общност. Затова ясно и категорично трябва да се заяви, че организатор на монетното производство е църковното настоятелство. Потвърждението идва от Илия Р. Блъсков (1839–1913): „Най-после се реши, щото църквата да си има сама свои дребни пари, чеканени от самите епитропи“[3]. И тъй като „почти повечето от тия пенези до края на годината се прахосваха и изгубваха“ то „Новото настоятелство си имаше грижата за нови пенези“[4].

Организацията на монетното производство в Шумен, по подобие на всички останали български християнски храмове, което представлява приликата, общото между тях, се осъществява също от църковното настоятелство. Спазва се определен ред. Преди всичко дейността се обезпечава финансово. Използвали се средства на храма и дарения от заможните люде – занаятчии, търговци и други. Купува се **монетния метал**. Осигуряват се **инструментите**: матрица или замба (по поръчка), ножици за метал, чук и наковалня, секач, пила. Определя се **мястото за монетосечене**. В Шумен „епитропията ще си избере една широка стая“[5]. Такава практика имат и другите църковни настоятелства. Идеята на всички тях е дейността да бъде извършена под контрола на всички участници и при едноактен процес. Шуменци избират този вариант, пред други два. Единият, когато производството на монетите се поръчва на определен еснаф. Например разградския бакърджийски еснаф прави монетите на тамошния храм „Св. Никола“[6]. Другата възможност е, в ателието, в работилницата на някой от епитропите, който обладава производствени

възможности и способности. Примерът е с епитропа на храм „Св. Арх. Михаил“ в Трявна Пенчо Генюв. Той практикува златарския занаят[7].

Шуменските монетосекачи не са професионалисти или хора притежаващи определена сръчност в тази дейност. Те са като габровските, севлиевските и другите производители. Най-често биват калфи и чираци на епитропите. Този факт дава обяснението за голямото типово разнообразие на монетите. Произвеждат се по различно време и от различни производители монетосекачи. В находката от монети на храм „Св. Три Светители“ се откриват именно тези особености. Затова най-общо това разнообразие оформя няколко класификационни групи.

Направата на **ядрата** на монетите специално на храм „Св. Три Светители“ стават със **замба**. Добиват еднаква форма и размери. Към уеднаквяване на формата и размерите се придържат производителите на монетите на ломския храм „Св. Никола“, тревненския „Св. Арх. Михаил“, арнауткьойския „Св. Димитър“ и други.

В шуменския инструментариум има още един вид замба. С нея се отсичат изображенията върху монетното ядро. Със замба се нанасят изображенията и върху ломските, тревненските, севлиевските монети. Тази замба шуменци поръчват да бъде направена от местен златар. Изследователят на шуменските църковни монети д-р В. Хараланов доуточнява особеностите на „машинката“ за сечене на монети, която цитира Илия Р. Блъсков. Хараланов описва и самия **процес на монетосечене**. Тъй като целта на изследването е да се разкрият общите и различните страни между шуменските монетосечения и на християнските храмови монетосечения в България, ще си позволя да цитирам описанието на д-р В. Хараланов. Необходимо е, защото веднъж този процес е еднакъв за всички и второ, за да се унифицира представата за технологичния принцип на производство на църковни монети у нас. „Изгладеният бронзов диск поставяли върху оловна плочка и с чук нанасяли удар върху печата. Някога, поради бързина и немарливост в работата, при следващия удар на нов флан, перфораторът отрязвал и част от предния диск или напълно го отделял, та при допълнително освобождаване с ръка, краищата се разкъсвали. При слаб удар върху печата, типът едва или никак не личал.“[8] В описанието се открива факт, който буди несъгласие: използването на „оловна плочка“ за наковалня. Не е такава целта на изследването, за да се подлага на коментар цитираният факт, поради което само се маркира. Важното е в случая друго, а именно, че се откриват общите производствено-технологични особености на шуменските с останалите монетосечения на християнските храмове в България. Според техническата си специфика българските църковни монети оформят няколко **видови групи**. Шуменският храм „Св. Три Светители“ създава едностранни монети. Репрезентативната информация сочи, че по същество българските църковни монети са едностранни. Примерът е с габровските, севлиевските, еленските, ловешките и други монети. Замбата оставя такива изображения. Поради тънкото метално ядро изображението върху опакото излиза в негатив. При по-слаб удар се отпечатват отделни елементи на изображението. Но наблюдението не е валидно за монетите на „Св. Три Светители“. Изображението върху тях е ясно, четливо, без да забравяме редуцирания за изследването „производствен брак“. Той именно оформя групата на индилигентите (от лат. „indiligentia“ „небрежност, нехайство, немарливост“), към която спадат част от коментираните шуменски монети. Такива монети се откриват в находките от Габрово, Арнаут кьой, Севлиево. Въпреки уродливата си форма монетите не се унищожават. Пускат се в циркулация. Миряните в Шумен, както навсякъде по България, ги приемат като всички останали църковни монети. За тях са преди всичко семиотичен знак.

Сюжетът, на монетите на храм „Св. Три Светители“ в съпоставка с останалите български църковни монети, се отличава с висока информационна и комуникативна стойност. В центъра на монетното поле е гравиран малък гръцки тип кръст. Около него е развит надпис: „ТРИ СВЕТИТЕЛ“ и варианти. Със сходни качества е кръста от другия шуменски храм „Св. Възн. Господне“. Има го и върху монетите на арменския християнски храм[9]. Монетите са от различни емисионни години, но с повтарящ се сюжет. Налице е традиция в сюжетното оформление специално за монетите на „Св. Три Светители“.

На фона на разнообразната **форма** на българските църковни монети, шуменските са възприели класическата, на кръга. Тя дори е подчертано моделирана поради насичането на ядрата със замба. Други от българските църковни монети също имат кръгла форма, но тя е постигната чрез рязане с ножица. Именно съвършенството на кръга отличава шуменските монети в съпоставка с останалите от България. Изключение правят само ахтополските на храм „Св. Усп. Богородично“. Успешно е постигната представата, че след като са предназначени да изпълняват функцията на монети, то те в максимална степен трябва да са сходни с монетите от редовния паричен курс.

Замбата дава още едно предимство на шуменските монети – определя им еднакви размери. Те са в рамките на 14-15 мм. Еднаквите размери изграждат в потребителя траен усет в боравенето с тях. Еднаквата метрика се е налагала също и заради зависимостта от количеството метал, което е необходимо за направата на ядрото. Да се търси ниска производствена себестойност, а същевременно да се влага безцелно метал, който също има цена, е безсмислено. Затова изборът на еднаквия размер е икономически аргументиран. Не с такава характеристика се отличават индилигентите, както вече се спомена.

За българските църковни монети не може да се установи какъвто и да е общ **теглови стандарт**. Дори в една и съща находка всяка от монетите е с различно тегло. Техниката на производство обяснява констатацията. Валидна е за монетите правени посредством рязането с ножица за метал. Но за шуменските въпросът стои по-иначе. Правенето им със замба дава продукция с еднакви тегла. И при тях еднаквото тегло е в относителни параметри. Сходството е за емисията. Различните емисии дават продукция с разлика от предходните. Сред тях има с тегло от 0,08 до 0,29 грама. С висок грамаж са онези от тях, които са с части от други ядра – индилигентите. Средностатистическият преглед сочи, че шуменските монети имат тегло около 0,15–0,16 грама. За да се отличи тегловия стандарт, условно изречено, на шуменските църковни монети с тези на други храмове от България, да приведем пример с изчисления направени специално за случая. Търговищките монети имат средно аритметично тегло от 0, 074 грама. Сходно е с на шуменските от най-ниското тегло – 0,08 грама. Средното тегло на монетите на „Св. Петка“ в Габрово е 0,43 грама. На „Св. Димитър“ в Арнаут кьой е 1,03 грама.

Динамиката на тегловия параметър е валидна и за други находки от църковни монети. Така че не може да се говори за фиксирано тегло. Не може да се търси сходство в избора на някоя от тегловите единици от българската народна метрология или от официално съществуващ теглови стандарт за времето на монетното производство и циркулация. Ако за шуменските монети, тежащи средно по 0,15–0,16 грама, а някои са около 0,20-те грама, би могло да се потърси връзка с карата, който е 0,20366 грама[10]. При други находки тегловия еталон следва да бъде друг.

На тази основа се изяснява идеята за създаването на църковните монети по същество. На тях им е необходима относителната стойност на фракция от стойността на най-дребната османска монета – парата. В извод казано, с монети от ниска платежна стойност и ниска производствена себестойност се е целяло преди всичко, да се облекчат плаща-

ният, но и да се прецизират. Редом с това идва допълнителния, но и постоянния приход за нуждите на храма, както вече беше споменато. Така че формирането на теглото не е от съществено значение. Именно затова се появява тегловото различие между монетите от едно и също монетосечене, както и между шуменското монетосечене като цяло спрямо това на отделните християнски храмове от България.

Приликите и отликите на шуменските монети с останалите български църковни монети се откриват и по отношение на **тиража**. Сведението идва по опосредстван път, при съпоставимостта между отделните монетосечения. Основавайки се на демографската характеристика на българското население за изследвания период на XVII–XIX век, на енорийския териториален обхват, както и на исторически сведения, може в теоретичен аспект да се изведе емисионният тираж. За да не се усложнява изложението, ще цитирам изчисления, направени в едно друго мое изследване[11]. То касае Габрово, Търговище и Трявна, но без опасения резултатите могат да се принесат и за Шумен. Изводът е, че емисионният тираж се съобразява с числеността на миряните. За всеки от тях се предвиждат десетина монети, изчислени за едно черкуване. Предвижда се и резерв, какъвто е примера с Трявна. На тази основа, но и с голяма предпазливост (поради липса на каквито и да са сведения), може да се приеме хипотетична емисионна стъпка от 12 до 15 църковни монети на мирянин от енорията, числяща се към храма. Но тази стъпка нито е постоянна, нито еднаква, както е и при редовните монети.

Паричната стойност и номинал на шуменските монети са в съответствие с общоприетата за българските църковни монети. Тя е трикратно по-ниска от османската пара. В. Хараланов обаче пише, че „арменския и двата православни храма са секли бронзови (от пиринч) „пенези“ със стойност една пара, т.е. 1/40 от турския грош или теоретически 1/4000 от златната османска лира…“[12]. Трудно е да се сподели подобно мнение. Освен споменатите аргументи за нискостойностния паричен характер на църковните монети, изниква и въпросът за смисъла и печалбата да отсичаш монета с еквивалентната стойност на редовна платежна единица – парата. Еднаквата парична стойност на църковната с редовната монета, на практика е чист вид производствена загуба. По-скоро църковната монета може да има номинала на своята система, т.е. тя да е със стойността на „една пара“, но на „една църковна пара“, дори и да носи наименованието на редовната монета „пара“. Друг е въпросът за нейната парична стойност в съответната храмова парична система.

Сред известните находки на шуменски църковни монети не се откриха фракции на основния монетен номинал. Те засвидетелстват постоянство в номинално отношение, каквото в други монетосечения не се установява. Примерът е с арнауткьойските, габровските и севлиевските монети. Това парично-стойностно постоянство е именно отликата на шуменското църковно монетосечене. Същевременно д-р В. Хараланов, който е единственият изследовател на шуменските църковни монети, съобщава за наличието на църковни монети със стойност „пет пари“. Допуска, че този номинал се появява преди отпечатването на книжни църковни банкноти. Монетата се сече според него между 1870 и 1878 г. Монети със същата парична стойност са в употреба и от други храмове, добавя изследователят. Въпрос изниква, за какви „пет пари“ става точно дума: за „пет пари“ от редовната, държавната парична система или „пет пари“ от храмовата парична система. При наличието на подобна неяснота, както и при факта, че в лично прегледаната от мен находка от монети на храм „Св. Три Светители“ не се откри подобен номинал, то в такъв случай не може да се извърши коментар. Единственото, което излиза на преден план, е потвърждението за развита църковно-парична система, но в случая по отношение на визираните по-горе параметри.

Шуменските църковни монети имат свое **наименование**. То е с регионална етимологична характеристика, която именно изтъква общата му връзка с църковните монети въобще. Те имат свое, отличаващо ги от редовните монети наименование. Същевременно то се отличава от другите за страната лексикални форми. Има си своята местна именна стойност. Шуменските монети, по подобие на търговищките, са „пенези“[13]. Диалектният вариант е производен на църковнославянския термин „пеняз“. С означението е за „монета, пари“. Той добива широка употреба в българската учебна и светска литература в първата половина и средата на XIX век. Така че наименованието по времето на шуменското църковно монетосечене е вече утвърдено. В случая има местно значение, защото в други райони на страната църковните монети носят други наименования: бодка (Габрово), фролина (Лом), кръстато банче (Трявна), кюшелато бинлле (Панагюрище) и други.

Общото между шуменските и останалите български църковни монети е, че те не носят никаква датираща информация. Тяхното **датиране** би могло да се извърши по опосредстван път. Възможностите са четири. Първата е, да се използва нумизматичния метод на датиране. Той изисква изследването на външната и вътрешната характеристика на монетите; сведенията от смесените находки; художествено-стиловата характеристика; контрамаркирането и прочее. Втората възможност е, да се приложи историческия метод на датиране. Осъществява се посредством изучаването на съдържанието на надписите; сведенията от писмени източници; официални документи. Археологическият метод на датиране е третата възможност. Прилага се в случаите, когато монетите са съставна част от археологическия комплекс. Именно чрез датираните археологически материали може да се извлече информация и за църковните монети. Четвъртата възможност предлага етнографския метод на датиране. Такива са например вещевите съкровища, които в основата си са етнографски; чрез установяването на вторичната употреба на монетите.

Трите шуменски храма реализират собствено монетосечене от 1831 до 1881 г., общо 50 години. Поотделно „Св. Възн. Господне“ – 47 години; „Св. Три Светители“ – 30 години; „Сурп Асвадзадзин“ – 46 години. Съпоставено с арнауткьойското (ок. 200 години) и габровското (94 години), то заема средищна продължителност. Следователно, породено е от характера на монетната циркулационна среда и общите икономически предпоставки на неговото регулиране, но най-вече от вътрешно храмова потреба.

Шуменските църковни монети носят общобългарската си характеристика. Те имат главното **предназначение** на църковни монети, да обслужват вътрешно храмовите плащания. Затова те носят храмовата си именна принадлежност – например надписът „ТРИ СВЕТИТЕЛ“, т.е. монета на храм „Св. Три Светители“. Понякога монетите излизат от храма. В Шумен специално отиват за потребление в другите храмове. Налице е междухрамова парична циркулация. Явно шуменци са имали радикално отношение към монетите на другите храмове, защото засега единствено тук се открива информация, че монети на храмове от други градове имат циркулационен курс в Шумен. Примерът е с монетите на разградския храм „Св. Никола“[14].

При по-нататъшен съпоставителен анализ на шуменските църковни монети с монетите на храмовете от България, могат да се установят още прилики и отлики, общи, но и различни черти и особености. Да приемем, че направеният до тук преглед дава достатъчна изследователска информация, за да се оформи ясен и конкретен извод. Той се заключава във факта, че шуменските църковни монети имат своя строго индивидуална нумизматична, историческа и художествена характеристика. Те се включват генетично в комплекса от знание за този нов и неизследван в пълнота до сега клон на българската нумизматика – монетосеченето на българските християнски храмове.

БЕЛЕЖКИ

[1] *История на България*. Т. 5, София, 1985, 24-32.

[2] Изказвам благодарност на д-р Женя Жекова от РИМ-Шумен за предоставената възможност да прегледам лично монетите.

[3] **Блъсков Ил. Р**. *Материали по историята на нашето Възраждане*. Шумен, 1907, с. 16.

[4] Пак там, с. 16.

[5] Пак там, с. 45.

[6] **Явашов, Ан**. Разградъ. Неговото археологическо и историческо минало, част I, с 110 картинки в текста, ч-ще „Развитие“, с. 143.

[7] **Даскалов, Б.** *История на Тревненската черква „Св. Архангел“*. Трявна, 1925, с. 29.

[8] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети. – *Нумизматика*, 3, 1977, с. 29.

[9] **Хараланов, В.** За паричното обръщение в стария Шумен. – В: *Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов*. Шумен, 2008, с. 61.

[10] **Харитонов, Х.** *Стари мерки, теглилки и монети*. Велико Търново, 2004, с. 114.

[11] **Харитонов, Х.** *Монети на християнските храмове в България*. Велико Търново, 2010, с. 51 (под печат).

[12] **Хараланов, В.** За паричното обръщение, с.60.

[13] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети, 29–30.

[14] **Хараланов, В.** За паричното обръщение, с. 61.

THE COINS OF THE CHRISTIAN TEMPLES OF SHUMEN

Hristo Haritonov

Abstract

The Christian temples in Shumen – „Holly. Ascension“, „The Holly Three Saints“ and „Surp Asvadzadzin“ (the Armenian „Holly Mother“) in XIXth century were minting their own coins. The most representative amount is preserved from „The Holly Three Saints“. They are the main objective of the present paper. As the Shumen temple coins were already numismatically represented, now they are investigated only in comparison with all known Christian temple coins from Bulgaria. In such perspective some similarities and differences are revealed. Some new conclusions about the church coinage are drawn. As a result the theme for the Shumen Church minting is expanded and enriched with new information from the angle of the numismatic and art study.

Каталог

на типовете монети на храм „Св. Три Светители".

Лит.: В. Хараланов. За шуменските църковни монети. – Шуменски вести, бр. 20, 1934 г.; Същият. Шуменските черковни монети. – Нумизматика, 3, 1977, 23-39.

През 1934 г. в тайна стая на храм „Св. Три Светители" в Шумен е намерен литургичен съд с около 700 грама монети. Сред тях са 418 църковни монети. Съхраняват се във фонда на РИМ-Шумен. Лично прегледах находката и считам, че всички са на цитирания храм. Различни типове са. Направени са от месингова ламарина с жълт цвят. Има и няколко медни. С кръгла форма са. В съкровището са вложени и тези, които представляват производствен брак. Монетите са сечени в периода от 1858 г. до 1878 г.

От общото количество монети могат да се формират няколко основни типове монети.

Забележка: Нямах възможност да фотографирам поотделно всяка една от монетите, поради което те са класифицирани по групи, въз основа на личното ми наблюдение и се представят единствено в графичен вид.

За X и XI тип не е открита изообразителна информация.

I тип

ЛИЦЕ: В центъра на монетното поле малък равностранен гръцки тип кръст. Околовръст надпис ТРИ СВЕТИТЕЛ.

ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна

РАЗМЕРИ: 15 X 16 мм.

ТЕГЛО: 0, 16 грама.

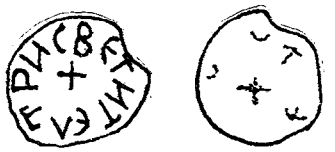

II тип

ЛИЦЕ: В центъра на монетното поле бисер. Околовръст част от надпис ТРИ... ТЕЛ.

ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.

РАЗМЕРИ: 13 мм.

ТЕГЛО: 0, 13 грама.

III тип

ЛИЦЕ: Голям равнораменен гръцки тип кръст. Над дясното му рамо буквата С, навярно от надписа $\begin{matrix} I & C \\ X & C \end{matrix}$, чиито букви са разположени между четирите рамена на кръста.

ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 12 мм.
ТЕГЛО: 0, 12 грама.

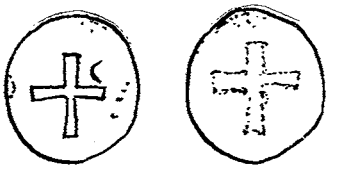

IV тип
ЛИЦЕ: В центъра на полето равнораменен кръст с изострени краища, между раменете по един лъч. Целият сюжетен елемент обграден от венец, а в част от полето между него и гурта зигзагообразен орнамент.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 14 мм.
ТЕГЛО: 0, 15 грама.

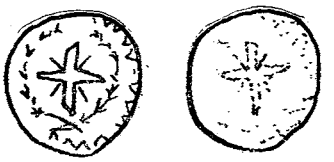

V тип
ЛИЦЕ: Като IV тип, но без лъчи между раменете на кръста.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 13 мм.
ТЕГЛО: 0, 16 грама

VI тип
ЛИЦЕ: В центъра на полето малък равнораменен кръст. Околовръст недобре четлив надпис в който личи ясно буквата Т.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 12 Х 14 мм.
ТЕГЛО: 0, 15 грама.

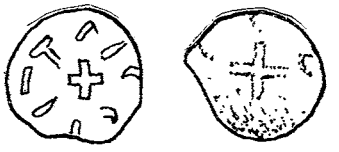

VII тип
ЛИЦЕ: Многократно приплъзвал се печат в резултат на което не се разчита нищо конкретно.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 11 Х 13 мм.
ТЕГЛО: 0, 09 грама.

VIII тип
ЛИЦЕ: Без изображение.
ОПАКО: Без изображение.
РАЗМЕРИ: 12 мм.
ТЕГЛО: 0, 08 грама.

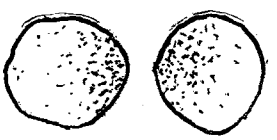

IX тип
ЛИЦЕ: Трудночетлива, навярно с изображение на кръст.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
МЕТАЛ: Мед.
РАЗМЕРИ: 12 мм.
ТЕГЛО: 0, 11 грама.

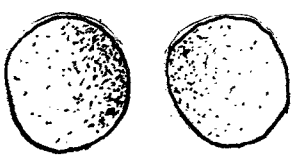

X тип
ЛИЦЕ: В средата на полето кръст с разширени краища. Между раменете на кръста по едно бисерно зърно. Надпис ТРИ СВЕТИТЕЛ. Наоколо вдлъбнат точковиден, (а не зрънчест) кръг.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: За различните варианти – 12, 14 и 15 мм.
ТЕГЛО: За различните варианти от 0, 12 до 0, 15 грама.

XI тип
ЛИЦЕ: Като X тип, но надписът е Т. Й. СВЕТИТЕЛ.
ОПАКО: Негатив на изображението от лицевата страна.
РАЗМЕРИ: 13 мм.
ТЕГЛО: 0, 13 грама.

МАЛКО ИЗВЕСТНИ ФАКТИ ЗА ПЪТУВАНИЯТА НА ШУМЕНСКИЯ АПОСТОЛ ПАНАЙОТ ВОЛОВ

Милена Андреева

В историческата литература посветена на националноосвободителното движение на българския народ през 70-те години на XIX в. е отредено значимо място на революционното дело на Панайот Волов.

Въпреки това обаче то се нуждае от по-прецизно осветляване, оценка и популяризиране. Още повече, че през последните десетилетия бяха публикувани нови сведения за живота, делото, идеологията и военнореволюционните възгледи на Волов. Все още има „бели петна“ в биографията на героя и интересни страни от неговия живот, които могат да се реконструират, чрез теми като за пътуването например. Този феномен за човека и човечеството, безспорно разкрива в по-голяма пълнота облика на личността и нейната ситуираност в обществото и историческите процеси. Пътуването във всичките му аспекти е признак и за модерността на личността и времето, в което живее. Някои от изнесените тук малко популярни факти за пътуванията на шуменския апостол П. Волов потвърждават още веднъж големия му принос в най-важния етап от националноосвободителните борби на нашия народ. Очертават го като един млад, модерен човек – много пътуващ, отговорен към себе си и към Отечеството и демократ, убедено деклариращ: „Считам, че человек подготовлява епохата…“[1].

Като председател на Шуменския революционен комитет, той заема престижно място и в дейността на българските политически формирования в Румъния през периода 1874–1876 г.

Панайот Волов активно участва в работата на Българския революционен централен комитет, ръководен от Любен Каравелов през 1874 г. и по-късно в работата на Българския революционен комитет през 1875 г., ръководен от Христо Ботев. А от края на 1875 г. е сред учредителите на Апостолското събрание в Гюргево, добило вече популярност в научната литература с наименованието Гюргевски революционен комитет[2].

В резултат на престижното място, което има в тези три политически формирования на българските емигранти в Румъния, той е избран за ръководител и предводител в две въстания – така нареченото Старозагорско, като апостол на I-ви Ловешки (Троянски) окръг и в Априлското въстание от 1876 г., като Главен апостол на IV Революционен окръг.

Цялата тази своя динамична и отговорна дейност П. Волов реализира, извършвайки многобройни пътувания както извън очертанията на Османската империя, така и в своите обиколки на различни селища и региони в страната. Това прави в качеството си най-вече на професионален революционер. Все още по отношение на пребиваванията на шуменския апостол в отделните селища и хронологията на някои негови маршрути се срещат неясноти. Затова настоящото съобщение цели обобщаване, корекция и допълване на определени факти. А тъй като през настоящата 2010 г. се навършват 160 години от рождението на Панайот Волов – да се популяризират интересни моменти от забележителния му живот и дело.

В детско-юношеските си години младият шуменец има възможност да пътува и опознае не само родния Шуменски край, но също да види живота на сънародниците си в

различни селища от Османската империя и да усети „вкуса“ на свободата в държави като Сърбия, Румъния и Русия. В периода 1850–1873 г. те са свързани най-вече със семейни причини и с неговото учение. Както е известно, Панайот Волов е роден през 1850 г. в Шумен. Неговите родители имат корени в близките села Дивдядово и Драгоево. Първоначално той постъпва да се учи „на четмо и писмо“ при даскал Драгой в „Долномахлянското школо“ на шуменската „Чобан махала“. Това килийно училище се намира в долния край на стръмната улица „Сборяна“, но твърде скоро се налага семейство Волови да се премести да живее в близкото до града село Ченгел (сега кв. Дивдядово)[3]. Това става през учебните 1858–1859 години и за кратко в следващата 1860 г.

Младият Панайот започва занятия в едно от най-уредените училища в нашия Североизток – прочутото Дивдядовско училище, при даскал Герчо. Посоченото сведение срещаме в едно издание „на група селени от село Дивдядово“ от 1908 г. В него обаче намираме интересния и малко известен досега факт, че първоначално:

“Незабравимият апостол – мъченик на нашето освобождение – П. Волов, сам той събирал първите си познания от наука в тогавашното Дивдядовско училище, като правял всеки ден 10 км път да идва от Шумен и се връща вечер обратно и където наред с другите науки и освен матерния си език добивал познания от французки и турски езици“[4].

Това „пътуване“ на ученика между Шумен и Дивдядово е кратковременно и приключва с връщане на семейството му в Шумен.

По-късно ученолюбивото момче постъпва в Горномахленското класно училище, което прекъсва често, според спомените на неговите съученици.

За да подпомогне със средства семейството си той заминава в 1862 г. за Бабадаг при своя родственик (кръстник) кундурджи Неделчо, за да постъпи като кундурджийски чирак. Не след дълго се завръща в родния град, учи и чиракува едновременно. Според изследванията на Марко Хаджиев[5], през 1863 г. той отпътува за Варна, където е неговата майка, която работи в дома на гръцкия консул. След кратко пребиваване там, Панайот Волов се връща пак в Шумен за да продължи ученето си в I клас на класното мъжко училище. През пролетта на 1867 г., за да подпомогне финансово семейството си младежът отива да поработи на панаира в Ески Джумая (дн. гр. Търговище). П. Волов е нает в тюфекчийските дюкяни където се запознава с многообразието и качествата на оръжията[6]. За да продължи в по-висока степен образованието си и реализира своята мечта – да бъде сред ония „люде със знания“, които „са видели друг свят, които са усвоили друга наука – не нашата и на туй отгоре, добре са разбрали своя дълг към народа“, както пише сам младежът в писмо до вуйчо си[7].

Така, за да учи в чужбина, шуменецът прехвърля Дунава. Първото му пребиваване в румънската столица Букурещ е свързано с гостуване у неговия вуйчо – известният богат търговец, благодетел и член на Добродетелната дружина Маринчо Бенли (1809–1875 г.).

Целта на пребиваването му там през 1868 г. е да помага на сродника си в търговските дела, докато се уреди неговото по-нататъшно обучение в Сърбия или Русия.

Малко известно е, че П. Волов е близък родственик – „внук“ на Маринчо Атанасов Бенл – един от най-богатите българи от 60-те и 70-те години на XIX в. Неговата дейност се разгръща в три основни сфери – едро земевладение,търговия и кредитиране. Благодетел е на много черкви, училища и читалища в Българско, спомоществовател на издателска дейност и дарител на стипендии за даровити българчета и т.н.

Като явен симпатизант на революционното движение на българския народ и член на „старите“ емигранти от Добродетелната дружина в Букурещ е известно, че той работи най-дейно за повдигането на въоръжено въстание в поробеното отечество, с

оглед на плановете на Русия за изграждане на Балкански съюз, съвместно със Сърбия. С тази цел Бенли получава задача от водача на „старите“ – Христо Георгиев да обиколи из Османската империя, с мисия да основе комитети в големите градове на страната. Ръководени и финансирани от Букурещ, те трябва да организират населението за „голямото предприятие“, планирано от Дружината в съюз със сърбите, за есента на 1867 г. Според писмо на Хр. Георгиев до Найден Геров от 12 юни 1867 г., се уточнява, че сред тези комитети е и „Шумян“.

Този факт намира подкрепа и в разказа на Ради Кавалджиев, от Шумен, който обобщава, че в същата година: „Един ден дойде Маринчо Бенлията, от с. Дивдядово, вуйчо на Панайот Волов, чифликчия в Ромъния, взе Панайота и се научихме после, че Панайот бил изпратен в Русия да следва науките си“[8].

Този българин с изключителни обществени заслуги и пламенен родолюбец отвежда племенника си като близо две години той е край него. Надявал се той да бъде не само негов помощник, но и бъдещ наследник в търговско-банкерските му дела, а също и в революционните. Според един от най-добрите познавачи на живота и делото на М. Бенли, историкът Мария Левкова[9], търговецът е не само един от основателите на Комитета в Букурещ – Епитропия – първообраз на Добродетелната дружина, но и един от спомоществователите на Г.С.Раковски. Тя привежда в доказателство съхранени квитанции за такава парична помощ от Бенли за Втората българска легия.

Като свидетелство за евентуално познанство между младия Волов с Раковски и Васил Левски, може да се приеме и фактът, че точно по време на сформиране на Втората българска легия в Белград е шуменецът с вуйчо си. Тогава Волов се запознава с войводата П. Хитов, съдейки по запазената писмена кореспонденция между тях. От съдържанието на едно писмо[10], което Волов изпраща на 20 август от гр. Николаев до войводата П. Хитов, си проличава, че юношата действително е бил в сръбската столица и е постъпил в някое от тамошните училища най-вероятно през 1867–1868 г., по време на Втората българска легия. Според някои мемоарни източници, приведени от писателя Стилиян Чилингиров[11], опиращ се на спомените на Вичка-сестра на П. Волов, младежът е учил за кратко в сръбската столица.

Според Г. С. Джумалиев[12], опиращ се на сведенията на Д. Страшимиров, Волов действително е учил в едно от Белградските училища през учебната 1867–1868 г.

Но неизвестно по какви причини, младежът скоро напуска Белград. Не особено убедителни са сведенията, с които разполагаме и според които той учи пак за кратко време в Болград и Одеса. Но най-продължителен е периодът на пребиваването му в южноруския черноморски град Николаев[13]. Според документалните източници, в това число и двете му запазени досега ученически снимки сочат, че П. Волов учи в Александровската гимназия почти шест години и обитава Южнославянския пансион, ръководен от българина Тодор Минков. (Обр. 1)

За следващото посещение на младия човек в Румъния свидетелства Стилиян Чилингиров и от него научаваме, че се е състояло през ранната пролет на 1873 г., когато отново се е среща с благодетеля си в Букурещ. За този момент писателят споменава още, че П. Волов е болен и това е причината да прекъсне оставащите му 6 месеца до завършването на учебната година в престижната гимназия на град Николаев.

Почти месец П. Волов е при родственика си Маринчо и вероятно разговорите между тях са били свързани с това, кой от двата пътя на своята съдба да избере младия човек – да продължи търговските дела на стария вуйчо, с цел да го наследи или да се върне в родния град. Младият шуменец се установява първо в селището Каспичан при родственици и след около месец идва при семейството си в родния град.

Към края на 1873 г. редица комитети в Българско се съживяват, но най-активни стават тези в Русе, Търново и Шумен. Обновява се и Шуменският революционен комитет приел име „Крум“. От есента на 1873 г. за негов председател е избран П. Волов. Същевременно той е назначен освен за директор на класното мъжко училище в града и за училищен инспектор като има възможността да съчетава с това и революционната си работа. Прави обиколки на много от околните български селища, стигайки до села в Провадийско, с. Аврен Варненско и селищата в Преславско-Смядовския район.

За следващо ходене на Волов до Букурещ ни съобщават спомените на Жечо Павлев-ученик на Волов. Според него това било през Великденската ваканция на 1874 г. В качеството си на директор на мъжкото класно училище Волов отива там, под предлог да достави различни необходими пособия по физика и химия[14].

Но главната причина твърде вероятно е среща с Л. Каравелов и Хр. Ботев, с които шуменският апостол поддържа вече активна кореспонденция и връзка чрез други лица. За това пътуване потвърждение намираме и в други автори.

Според Б. Братоев[15], в края на м. март 1874 г. М. Греков, упълномощен от комитетите на Русе, Търново и Шумен посещава в Букурещ Л. Каравелов. Заедно обсъждат перспективите на вътрешната организация и вземат решение пак да се търси ново лице, „което да влезе в ролята на Левски“. Последвал изборът на председателя на Търновския РК – Иван хаджи Димитров, с условие да изпълнява тази длъжност временно. Известно е, че въпросният започнал да нарушава конспиративността и за изясняване на сигнала в Търново бил изпратен П.Волов, който наистина установява и докладва за нарушенията. Много скоро след това заема и неговото място.

Четири документа доказват по безспорен начин, че до 19 юни 1874 г. Волов вече е избран от БРЦК за „нов апостол“ и то с решителната подкрепа на двата влиятелни вътрешни комитета – Търновския и Русенския.

През юли с. г. започва подготовка за събрание на БРЦК в Букурещ. Волов отива първо в Русе, за да получи препоръката от името на Търновския РК и Русенския РК до БРЦК В уреченото време той се озовава първо в Гюргево при своя приятел Ст.Стамболов, с когото заедно поемат към румънската столица.

На 19 август 1874 г. вечерта, е известно, че започва първото заседание на комитета. От присъстващите 13 души 10 са от емиграцията и 3-ма от вътрешността на страната. Председател е Любен Каравелов, протоколът води Христо Ботев. Според мемоарната литература, П. Волов е приет радушно от всички и заедно с Олимпи Панов, Стефан Стамболов и Михаил Греков участва при съставянето и редактирането на протокола.

След августовското събрание комитетите в Русе, Търново, Шумен получават морална подкрепа и обещания за материална помощ. На път към дома, Панайот Волов заедно с другаря си Стефан Стамболов отсядат първо в Русе, в гостоприемния дом на семейство Обретенови и после той сам се прибира в Шумен. През следващите месеци усилено започва да изпълнява поверената му задача, като посещава редица селища, не само из Шуменско, но и в страната. Усилено възстановява стари или изгражда нови комитети, при това изцяло на своя издръжка, което става и една от причините за известната ограниченост в апостолската му дейност. Макар ограничен финансово, той посещава няколкократно Търново, два пъти Ловеч, а има и някои сведения, че отива и отвъд Балкана – в с. Градец, Сливенско, където се среща с учителя от Клисура Христо Попов, а също и в Ямбол, Ямболско, в Свиленград и в Одрин. Междувременно, П. Волов придружава тайно пристигналия в Шумен руски полковник от генералния щаб Георгий Иванович Бобриков и пътуват предрешени из региона, с „цел да заснеме в карти Шумен и Преслав“[16].

Новият апостол всеотдайно изпълнява възложената му от БРЦК задача, „ходел свободно“ т.е. легално под прикритието си на учител и училищен инспектор, като истински „последовател на Левски“, както го нарича Васил Караиванов от Карлово[17].

На следващото събрание в Букурещ, свикано на 26 декември 1874 г., той отново се представя като Председател на Шуменския РК.

Едно „неочаквано трудно изпитание“, предизвикало нови насоки в житейския път и духовното израстване на младия комитетски председател е участието му в началото на м. януари 1875 г. във „Френската сватба“[18].

Това събитие е преломно за революционното дело в града и за Волов в личен план. То поставя началото на неговия нелегален емигрантски период.

Във връзка с подготовката на бунт на българите през есента на 1875 г. като един от организаторите на БРК в Букурещ и близък съратник на Хр. Ботев, Волов е назначен или по-скоро сам избира да бъде ръководител на I Революционен окръг с център Ловеч – революционната столица на Дякона. Там шуменският апостол се свързва с някогашните най-верни сподвижници на Левски – Димитър М. Панталонджи, Атанас Ц. Хитров, Илия Луканов, Тодор Кирков, Георги Вачов и др. Отново не случайно за свое седалище избира Троянския манастир, като там намира подкрепата на игумена хаджи Макарий.

Известно е, че за главнокомандващ цялата въстаническа армия е определен Панайот Хитов, а за негов помощник е назначен Панайот Волов, който трябва да посрещне войводата край Троян[19].

В Ловешко-Троянския край младият войвода разгръща най-активна дейност и качества на агитатор и въстанически предводител за предстоящото „незабавно всеобщо въстание“, планирано за есента на 1875 г. За обиколките, които прави в този окръг има изследване, което очертава сравнително подробно дейността му там[20].

Неуспехът на Ботевата „народна революция“ през 1875 г. и в този окръг не обезкуражава младия шуменец. Не само от съображения за сигурност, Волов предприема едно неочаквано изтегляне от Ловешкия край. Той поема по-продължителен и не по-малко опасен път за изтегляне към Влашко. От Троян, през с. Колибето се насочва първо към с. Царацово. Преоблечен като беден селянин влиза в селото и се среща с някогашния съратник на Дякона – Иван Арабаджията. По-късно пристига в Карлово[21], настанява се при Васил Караиванов, първи братовчед на Левски. Точно по това време се знае, че младият апостол е тежко болен и карловските съзаклятници го изпращат „в кола“ към Пловдив при д-р Рашко Петров. След хирургична намеса П. Волов се възстановява и тръгва към Одрин и Цариград. От столицата на Османската империя той пътува по Черно море с кораб до Одеса. Пътуването му завършва в румънския град Гюргево, където е сред учредителите на Апостолското събрание, организирало известното в историята ни Априлско въстание от 1876 г. Всеизвестно е, че П. Волов е избран за Главен апостол на IV Пловдивски, революционен окръг.

По време на подготовката и след преждевременното избухване на въстанието на 20 април, П. Волов изминава стотици километри, пътувайки пеш, на кон или с влак, посещавайки десетки селища и паланки, извършвайки активна агитаторска и пропагандаторска работа. А в дните на кървавия бунт той също предвожда не по-малко „хвърковата“ конна чета, от тази на своя помощник Георги Бенковски.

Проследявайки внимателно неговите пътувания из поверения му IV Панагюрски революционен окръг, се изумяваме от неговата динамична и активна дейност, която буди възхищение и респект. Но обект на друго съобщение би могла да бъде темата за действията и маршрутите на Волов и Бенковски по време на подготовката и по време на бунта

от април 1876 в този окръг и прецизиране на някои подробности и факти. Още повече, че научната литература се обогати с нови издания посветени на апостолите-ръководители на IV РО – Т. Каблешков, Г. Бенковски и др.[22]

А това, което 26-годишният Волов постига през краткия си житейски път, съвсем не завършва с последните километри на няколкодневното изнурително придвижване на водача на въстанието от Копривщица до лобното му място край днешния град Бяла, Русенско[23].

В заключение трябва да се подчертае, че сведенията, които имаме за живота и забележителното дело на шуменския апостол дължим на много наши изтъкнати учени. Интересът към кристално чистата личност на П. Волов ще продължи да провокира и мотивира изследователите на неговата личност, за да очертаят с още по-голяма прецизност и хронологична точност неговите пътища, местата където е бил и хората с които се е срещал и работил. Панайот Волов е човек доказал себе си като истински българин и родолюбец, общественик, деятел за възраждане на българското образование и култура, събирач на старини от родния край и революционер. Но преди всичко той е един модерен човек на XIX век – пътуващ, любознателен, отворен към новостите на „новото време“ и отговорен към съдбата на своя народ.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Снимка на Панайот Волов със съученици в Южнославянския пансион на Александровската гимназия в град Николаев, Южна Русия. (на втория ред, третия от ляво на дясно). Оригиналът се съхранява в Регионален исторически музей – Шумен, фонд „История на българския народ XV–XIX век“.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Априлско въстание 1876.* Т.I.Сборник от документи. Под редакцията на проф. Ал. Бурмов. С., 1954. с. 47. (Писмо на П. Волов до Т. Пеев, 10.12.1875 г.)

[2] **Митев, Пл.** Априлското въстание 1876 г. (историографски предизвикателства на времето). – *ИДА*, изд. на ГУА при МС, с. 21.

[3] **Панайотов, Тр.** *Панайот Волов. Живот и дело*. Шумен, 2000, с.193.

[4] **Стойнов, Н.** *Четиригодишната борба около черквата в с. Дивдядово – Шуменско*, 1908 г., с. 3; **Андреева, М.** Панайот Волов в Дивдядово – Доклад от научна среща на НЧ „Ас. Златаров“, кв. Дивдядово, под печат.

[5] **Хаджиев, М.** *Родова хроника на Панайот Волов*. Шумен, 1988.

[6] **Андреева, М.** Панайот Волов в Ески Джумая. – Доклад от научна конференция *„Търговище и Търговищкия край в българската история“*, под печат.

[7] **Чилингиров, Ст.** *Панайот Волов. Животописен опит*. С.,1940, с. 28 и сл.

[8] **Панайотов, Тр.** *Цит. съч*., с. 27.

[9] **Левкова, М.** Благодетелят Маринчо Бенли. – *ИИМШ*, 2002/10, с. 206.

[10] **Възвъзова- Каратеодорова**, **К.** Документални материали, свързани с дейността на Панайот Волов, съхранявани в софийските архивохранилища, Отделен отпечатък към Шумен – Коларовград. – *Сб. статии, кн. II, Изд. на Ист. кръжок при ОНМ и дружество „Българска старина“*, Коларовград, 1962, с. 192.

[11] **Чилингиров, Ст.** *Цит. съч.*, с. 28 и сл.

[12] **Джумалиев, Г. С.** Къде и кога е учил апостолът на Априлското въстание. – *Шуменска заря*, 1971 г., № 138/ 12.12.

[13] **Чилингиров, Ст.** *Цит. съч.*, с. 29.

[14] **Панайотов, Тр.** *Цит. съч.*, с. 60.

[15] **Братоев, Б.** За избора на заместник на В. Левски – *Векове*, 1987, № 3, с. 33.

[16] **Братоев, Б.** Военно-революционни възгледи и дейност на Панайот Волов /1869-септ.1875 г. / – *ИИМШ*, 1992 / 7, с. 170.

[17] **Братоев, Б.** За избора на заместник, с. 39.

[18] **Бонева, В.** *Българското Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.* LiterNet, II –ро електронно издание 2007 г. -http://liternet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/index.html

[19] **Панайотов, Тр.** *Цит. съч.*, с.111 и сл.

[20] **Андреева, М.** Един малко познат период от революционната дейност на П. Волов. – *ИИМШ*, т.14, с.13.

[21] **Андреева, М.** Панайот Волов в Карлово (1874–1876 г.). – В: *Сб. Възраждането, дарителството и българските музеи*, Карлово, 2008, с. 51.

[22] **Мухова, С.** *Известният и непознат Бенковски*. С., 2009, с. 61.

[23] **Богданова, М.** Смъртта и безсмъртието на апостола. – В: *Сб. П.Волов – живот и дело*, Шумен, 1991, с. 91.

LITTLE-KNOWN FACTS ABOUT THE TRAVELS OF THE APOSTLE PANAIOT VOLOV

Milena Andreeva

Abstract

The little known facts stated in the report confirm the huge contribution of Panaiot Volov (1850–1876) to the most important stage of the Bulgarian uprising. They define more accurately the succession of his travels in his youth, his studies in Serbia, Romania, and Russia, and the routes of his revolutionary activity in and out of the country after being elected in 1874 by the Bulgarian Revolutionary Central Committee as the new “apostle“ and deputy of Vasil Levski. The life and destiny of P. Volov are marked by many travels. He does them as a true European and modern man of the XIX -th century. The young man travels motivated by the bright pursuit of education. As one of the heads of the Bulgarian political groups in Romania and active leader of two uprisings, the young apostle of Shoumen traverses hundreds of kilometers on foot, on horse or by boat to give his contribution and life for the freedom of the Homeland.

Обр. 1. Снимка на Панайот Волов със съученици в Южнославянския пансион на Александровската гимназия в град Николаев, Южна Русия. (на втория ред, третия от ляво на дясно). Оригиналът се съхранява в Регионален исторически музей – Шумен, фонд „История на българския народ XV–XIX век“

РАФАИЛ ПОПОВ КАТО ДОПИСЕН ЧЛЕН НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ: ПЕТ ЗАБРАВЕНИ ДОКУМЕНТА

Вера Бонева

Предмет на настоящата публикация са документите, съхранени в досието на Рафаил Попов (1876–1940) в Научния архив на Българската академия на науките, отнасящи се основно до избора на учения за дописен член на Академията, осъществен на 27 юни 1937 г. Документите са част от архивния фонд на БАН, заведен под № 1. Във втория опис към въпросния фонд са включени материали, отнасящи се до научно-административните изяви и творческата дейност на отделни членове на Академията. Там именно се намира *архивната единица под №1047*, съхранила няколко документални свидетелства, отнасящи се до приобщаването на основателя на праисторическата наука в страната ни към най-високото йерархическо звено на българската академична общност.

Споменатото досие на Рафаил Попов в Архива на БАН се състои от пет отделни документа и от една снимка[1]. Средищно място в колекцията заема *докладът на проф. Богдан Филов,* мотивиращ избора на Рафаил Попов за дописен член на Академията[2]. Докладът е в ръкопис, автограф на автора и е заведен под № 232 от 27 май 1937 г. в деловодството на БАН. Върху самия документ Богдан Филов е поставил дата 26 май 1937 г. Изложението на видния археолог е систематично и стегнато. То следва утвърдения модел на подобен тип доклади, като споменава основни факти от кариерата на Рафаил Попов, но акцентува върху постиженията му в научната област – в конкретния случай в праисторията. Визирайки дейността на кандидата за престижното звание при проучването на праисторическите култури по българските земи, Богдан Филов обръща внимание върху общо 20 от неговите над 60 публикувани на български, немски и английски език научни статии и книги[3]. Някои от текстовете само са споменати под общия знаменател на тезата за изследователската прецизност и академичната добросъвестност на кандидата. На други е отделено по-специално внимание. Посочени са основните праисторически обекти, проучени от Рафаил Попов. Откроени са двете му обзорни книги „Култура и живот на предисторическия човек в България“ (част I от 1928, част II от 1932), които са характеризирани като популяризаторски, но много важни за разпространение на знание за най-продължителната епоха в историята на човечеството. Във връзка с посоченото издание и взимайки предвид част от написаните за по-широка аудитория текстове на учения, Богдан Филов изрично посочва, че публикуваните в популярна форма статии имат принос както за изследване на съответните артефакти, така и за събуждане сред четящата публика на по-настойчив интерес към „многобройните праисторически паметници в България“ (л. 4).

Представляващ по същество първият по-цялостен обзор върху приносите на Рафаил Попов за развитие на праисторията в частност и на археологията в цялост[4], докладът от 26 май 1937 г. препоръчва директорът на Народния археологически музей да бъде избран за дописен член на Академията. Посредством този доклад Богдан Филов успява да убеди участниците в Общото събрание в качествата на новата кандидатура и на 27 юни 1937 г. Рафаил Попов е избран за дописен член. Включените тук документи № 2 и

3 илюстрират споменатото обстоятелство. Особен интерес представлява оригиналът на дипломата, удостоверяваща присъждането на званието, която също носи дата 27 юни 1937 г. Тя е подписана от председателя и секретаря на БАН, съответно Богдан Филов и Иван Петев.

Благодарственото писмо на Рафаил Попов, носещо дата 5 юли 1937 г. е стандартно и в известен смисъл формално. То е написано на бланков лист на Народния археологически музей и удостоверява, че новият дописен член е получил дипломата си и е удовлетворен от високото признание, което му е засвидетелствано от Историко-филологическия клон на БАН. (Документ №4).

Последният документ от колекцията е *некрологът на Рафаил Попов*, издаден от ръководството на Академията. Той съобщава за смъртта на дописния член Рафаил Попов – 15 август 1940 г. Оценката на делото му е краткословна и еднозначна – този път с акцент върху двете престижни длъжности, заемани от праисторика – директор на Народния археологически музей и хоноруван доцент в Софийския университет. Не са подминати научните му приноси, както и членството му в редица престижни научни организации – български и чуждестранни.

В духа на споменатите в некролога квалификации, но в разгърнат и обстоятелствен вид са написани поредицата *мемориални статии* от членове на Академията и от други учени, които се появяват в научния печат непосредствено след смъртта на Рафаил Попов[5]. В тях са посочени както практическите, така и теоретичните приноси на изследователя за полагане основите на едно ново научно направление. При все че се появяват *post mortem*, те заслужено открояват креативността и неуморимия творчески дух на един от основоположниците на музейното дело в България. Прави впечатление, че академичната общност приема с еднозначно одобрение десетилетните творчески и административно-управленски изяви на бившия директор на Археологическия музей. Тези оценки са в пълен унисон с написаното в доклада на Богдан Филов от 26 май 1937 г. и ведно с него те полагат основите на съвременната представа за специфичното присъствие на Рафаил Попов сред българския интелектуален елит от първата половина на XX век.

При представянето на документите е следван принципът на максимална близост до автентичния текст. Осъществена е лека актуализация на правописа и са разгърнати съкращенията в правоъгълни скоби. Отпаднали са краесловните ерове, които отдалечават текстовете от съвременния читател. Под линия са представени пълните заглавия на споменатите от Богдан Филов съчинения на Рафаил Попов.

№1

Доклад на професор Богдан Филов
във връзка с избора на Рафаил Попов за дописен член
на Българската академия на науките – София, 26 май 1937

До
Българската академия на науките

Доклад
от проф. Богдан Филов –
действителен член на Академията

Съгласно § 5 от Правилника[6] [на Българската академия на науките], чест ми е да предложа г-на Рафаил Попов за дописен член на Академията.

Г-н Попов е роден на 14 август 1876 година в Търново, дето той е получил и първоначалното си образование. През 1896 год. той завършва Търновската гимназия, а след това постъпва във Физико-математическия факултет на Висшето училище в София, който той завършва в 1900 год. със специалност естествена история.

Назначен след това за учител в Шуменското педагогическо училище, той започва да се занимава с предисторически паметници, които се срещат в голямо изобилие в околността на Шумен, и скоро привлича със своите трудове в тази област вниманието както на Народния музей в София, така и на М[инистерст]вото на народното просвещение. До това време никой не бе се занимавал научно с предистория и по тази причина М[инистерст]вото на народното просвещение командирова г-на Попова за две години от 1909 до 1911 год. в Берлин, за да се специализира в тази област.

След завръщането си от Берлин г–н Попов бе назначен за уредник на предисторическия отдел в Народния музей, който отдел в случая бе съграден съвсем наново от г-на Попова. През време на своята служба в музея г-н Попов можа да се прояви като един отличен работник в областта на предисторията у нас и като сръчен организатор на археологически разкопки. През 1929 год. г-н Попов бе назначен за директор на Народния археологически музей, която служба той заема и до днес. Освен това, от 1925 г. насам той е и частен доцент по предистория в Катедрата по обща география и етнография на Университета. Като преподавател в Университета, г-н Попов успя да подготви и някои по-млади предисторици, които се проявиха добре и с[ъс] свои трудове в тази област.

Изобщо може да се каже, че г-н Попов е основател на предисторическата наука у нас. Той е обнародвал досега повече от 60 труда – отчасти с[ъс] строго научен, отчасти с популярен характер. Ако първите от тях издигнаха г-на Попова като добър учен не само у нас, но така също и в чужбина, то вторите допринесоха твърде много за популяризирането на предисторията в по-широки кръгове у нас, като събудиха у тях интереса към многобройните предисторически паметници в България. Аз тук ще се ограничa да посоча само по-важните от научните трудове на г-на Попова.

Първите свои издирвания върху предисторията на България г-н Попов обнародва в Сборника за народни умотворения, т. XX за 1904 год. (стр. 1-27) под заглавие „Принос към предисторията на България“[7]. Други подобни „Приноси“ се появиха наскоро след това в същия Сборник т. XXIV за 1908 г. (стр. 1–18 и 1–22)[8] и в Пер[иодическо] спис[ание] [на Българското книжовно дружество], кн. 69 за 1908 год. (стр. 641–669)[9] и кн. 70, 1909, стр. 503-562 („Коджадерменската могила“)[10].

След завръщането си от специализация в Берлин г-н Попов обнародва следните по-значителни трудове:

1) Идоли и животински фигури от предисторическата могила при Коджадермен. Изв[естия] [на] Арх[еологическото] Д[ружест]во, II, 1911, [стр.] 70–80.[11]

2) Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 год., Изв[естия] [на] Арх[еологическото] Д[ружест]во, II, 1911, 248–256.[12]

3) Разкопки в пещерата Моровица, Изв[естия] [на] Арх[еологическото] Д[ружест]во, III, 1913, 263–290.[13]

4) Халщатски и латенски фибули от разни находища в България, Спис[ание] на Акад[емията], Ист[орико]-фил[ологически] кл[он], кн. 4, 1913, 141-164.[14]

5) Предисторическата Денева могила при с. Салманово. Изв[естия] на Арх[еологическото] д[ружест]во, IV, 1914, 148–225.[15]

6) Коджадерменската могила при гр. Шумен. Изв[естия] на Арх[еологическото] д[ружест]во,VI, 1918, 71–156.[16]

Тези два труда принадлежат към най-значителните работи на г-на Попова. В тях той излага резултатите на направените от него разкопки на предисторическите селища при Салманово и Коджадермен, благодарение на които за пръв път можа да се изясни характера и значението на неолитната култура в България.

7) Гробни находки от Халщатската епоха, Спис[ание] [на] Акад[емията], кн. 9, 1918, 105–116.[17]

8) Материали за проучване на Халщатската и Латенската култури в България и Македония. Год[ишник] [на] Нар[одния] Муз[ей] за 1921, 152–182.[18]

9) Некрополът при с. Байлово, Софийско. Изв[естия] [на] Арх[еологическия] Инст[итут], I, 1922, 68–85.[19]

Този труд на г-на Попова също заслужава да се изтъкне, тъй като в него е залегнало едно основно проучване чрез разкопки на могилния некропол при Байлово, който датира от късната халщатска епоха.

10) Предисторически изследвания на Врачанското поле. Изв[естия] [на] Арх[еологическия] Инст[итут], II, 1924, 99–136.[20]

11) Предисторически мраморни идоли, намерени в България. Изв[естия] [на] Арх[еологическия] Инст[итут], III, 1924, 1925, 91-110.[21] В тоя си труд г-н Попов изтъкна сходството между намерените в България мраморни идоли и егейските островни идоли – сходство, което свидетелства за известни връзки между предисторическата култура в България и Критско-микенската култура в началото на II хилядолетие пр[еди] Хр[иста].

12) Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. (Матер[иали] за археол[огическа] карта на България, кн. III). София, 1925, 58 стр. 8ş.[22]

13) Сребърното съкровище от с. Буковци. Год[ишник] [на] Нар[одния] муз[ей] 1922/25, 1-22.[23]

14) Пещерата Темната дупка. Ново находище от палеолита в България. София, 1931, 148 стр. 8ş (Изд[ание] на Нар[одния] муз[ей]).[24] По-рано ние притежавахме само някои несигурни указания за разпространението на палеолитната култура в България. Изследванията на г-на Попова в пещерата Темната дупка доказаха с положителност, че тази култура е разпространена и у нас.

15) Могилните гробове при с. Ендже. Изв[естия] [на] Арх[еологическия] инст[итут], VI, 1931, 89-116.[25]

16) В двата сборника „Мадара“, обнародвани от Нар[одния] Археол[огически] музей, г-н Попов даде цяла редица приноси и във връзка с изучаванията, предприети от Народния музей около това селище. Приносите на г-на Попова се отнасят до предисторическите материали и могили от Мадара[26].

17) Г-н Попов ни даде и един обобщителен труд върху предисторическите култури в България под заглавие „Култура и живот на предисторическия човек в България“, който излезе в две части като №3 и 4 от „Популярна археологическа библиотека“, издавана от Бълг[арския] археол[огически] институт със средства от фонда на Ив. Д. Буров[27]. Макар и написан в популярна форма, този труд на г-на Попова е засега единствен по рода си в нашата научна литература.

Г-н Попов обнародва и в чужбина някои свои трудове, а именно:

1) Beitrage zur Vorgeschichte Bulgariens в Берлинския Prähist. Zt. IV, 1912, 88-103.[28]

2) Die Ausgrabunden in der Höhle „Malkata Podlisza“. N. m. V, 1913, 449-460.[29]

3) Hallstattzeitliche Graberfelde aus Gewgeli. N. m. IX, 1917, 66-69.[30]

Г-н Попов е действителен член на Българския археологически институт още от самото му основаване и член на Виенското предисторическо дружество.

Предвид на всичко това мога да препоръчам най-горещо г-на Попова за дописен член на Българската академия на науките. При това г-н Попов е представител на една специалност, която до сега не беше застъпена в нашата Академия и по тази причина той може да бъде особено полезен на Академията.

С почит
[подпис] Б. Филов

София, 26 май 1937

Ръкопис. Оригинал.

Научен архив на БАН,
ф. 1, оп. 2, а.е. 1047, л. 1а-11

№2

Писмо от научния секретар на Българската академия на науките Иван Петев до Рафаил Попов; уведомява го, че е избран за дописен член на Академията, София 2 юли 1937 г.

№243 2 юли 1937

До господин
Р а ф а е л П о п о в
Тук

Чест ми е да Ви съобщя, че Българската академия на науките в общото си годишно събрание на 27 юний тая година Ви избра за свой дописен член.

Заедно с настоящето Ви изпращаме и диплома за Вашето членство.

С дълбоко почитание

Секретар:
[подпис] Ив[ан] Петев

Машинопис. Оригинал.

Научен архив на БАН,
ф. 1, оп. 2, а.е. 1047, л. 12

№ 3

Диплом, издаден от Българската академия на науките на 27 юни 1937 г.; удостоверява факта, че Рафаил Попов е избран за дописен член на Академията

Научен архив на БАН,
ф. 1, оп. 2, а.е. 1047, л. 13

Печатно. Оригинал.

№4

Писмо от Рафаил Попов до секретаря на Българската академия на науките; получил писмото и дипломата; благодари за високата чест – София 5 юли 1937 г.

Българска академия на науките
Вх. № 243 Дело № ж.п.б.
Получено на 5 юли [19]37[31]

МНП
Народен
Археологически музей[32]

До Господина
Секретаря на Българската академия на науките

На № 243

Чест имам да Ви съобщя, Господин Секретар, че писмото с насрещния номер и дипломата получих. Считам за дълг да изкажа на Академията моите благодарности за отличието, което ми се даде.

Моля Ви, Господин Секретар, да приемете моите уверения за отличната към Вас почит.

[Подпис] Р. Попов

Машинопис. Оригинал.

Научен архив на БАН,
ф. 1, оп. 2, а.е. 1047, л. 14.

№ 5

Некролог от името на Българската академия на науките и изкуствата; известяващ новината за смъртта на дописния член на Академията Рафаил Попов и открояващ основните му приноси за развитието на българската и европейската археологическа наука – София, 16 август 1940 г.

Българската академия на науките и изкуствата
Съобщава с[ъс] скръб, че на 15 август [1940] предаде Богу дух

Рафаил Попов

Бивш директор на Народния археологически музей и хоноруван доцент в Софийския университет, автор на редица научни трудове, дописен член на Българската академия на науките и изкуствата и на няколко иностранни археологически институти.

Опелото на покойния ще се извърши днес, петък, на 16 август 1940 година в 3 часа след пладне в храма "Св. София".

Печатно. Оригинал.

Научен архив на БАН,
ф. 1, оп. 2, а.е. 1047, л. 15.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Снимка на Рафаил Попов, съхранявана в досието с представените тук документи. Върху снимката и в прилежащата документация няма податки от кой период е, но по всичко личи, че е от 30-те години и е свързана с избора му за дописен член на Академията. – *Научен архив на БАН*, ф. 1, оп.2, а.е. 1047, л. 1.

Обр. 2. Факсимиле от първата страница на доклада на Богдан Филов, мотивиращ предложението Рафаил Попов да бъде избран за дописен член на БАН. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под *№1*.

Обр. 3. Факсимиле на благодарственото писмо на Рафаил Попов до ръководството на БАН във връзка с избора му за дописен член на Академията. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под *№4*.

Обр. 4. Некролог от ръководството на БАН във връзка със смъртта на Рафаил Попов. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под *№5*.

БЕЛЕЖКИ

[1] Снимката е включена тук като *Обр. №1*.

[2] През 1940 г. докладът е представен в резюмирана форма в официалното издание на БАН. – *Летопис на Българската академия на науките.* Т. XX за 1936/1937 г. С., 1940, 43–46.

[3] Повечето от изследванията на Рафаил Попов по праистория и по археология са описани библиографски в: **С. Георгиева и В. Велков**. Библиография на българската археология (1879–1966). С., 1974.

[4] В съвременната историопис битуват немалък обем разнородни очерци, посветени на Рафаил Попов. Основната част от тях са съсредоточени върху приносите му за развитие на музейното дело в Шумен и за утвърждаването на българската праисторическа наука. Все още предстои да се направят по-обстоятелствени оценки на дейността на интелектуалеца като уредник и директор в Народния археологически музей, както и да се анализират неговите преподавателски и популяризаторски изяви. Посочените тук текстове за Рафаил Попов са подбрани на принципа на моята визия за представителност, оригиналност и актуалност. – **Ив. Буреш**. Рафаил Попов. Неговият живот и научна дейност (14 август 1876 – 15 август 1940). // *Родина,* 1940/1941, кн. 2, 5–27. (Текстът е публикуван и в: *Известия на Българското природонаучно дружество.* Т. II. С., 1940, 1-33.); **В. Великов.** Начало на музейното дело в Шуменския край. // 125 години музейно дело в Шумен. Шумен 1982, 9–12; **К. Кънев**. Рафаил Попов и праисторическата наука. // *Археология*, 1995, кн. 1, 8–10; *[Б. а.]* Рафаил Попов (1876–1940). – Известия на Исторически музей – Велико Търново. Т.XI. В. Търново, 1996, с. 246; **Стр. Василев**. Паметно-календарна летопис „Рафаил Попов – живот и дело". // *Известия на Исторически музей – Шумен*. Кн. IX. Шумен, 1997, 3-39. **Б. Хараланова**. Спомените на Рафаил Попов за откриването на Окръжния исторически музей в Шумен. – *Известия на Историческия музей – Шумен.* Кн. XII. Шумен, 2004, 254–257; Национа-

лен археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция 18 май 1905 – 18 май 2005. Сфия, 2005, 39–40.

[5] Най-обстоятелственият обзор от този кръг е цитираната по-горе статия на Ив. Буреш, която излиза и в съкратен вариант: **Ив. Буреш**. Рафаил Попов. // *Известия на Българския археологически институт*. Т. XIII [за 1939]. С., 1940, 297–301. Вж. и: **Г. Кацаров.** Рафаил Попов (14. VIII.1876 – 15. VIII. 1940). // *Летопис на Българската академия на науките* [за 1940/1941]. Т. 24. С., 1945, 179-180; **А. Стефанов**. Рафаил Попов – геологически изследовател на българските пещери. – *Известия на Българското пещерно дружество*. Т. 2. С., 1940, 34-39; **Кр. Миятев**. Рафаил Попов. // *Училищен преглед*, 1940, кн. 7, 903-904; **К. Ст.** Рафаил Попов. // *Венец,* 1940/1941, кн. 1–38–40; *Д. Яранов.* Рафаил Попов. // Известия на Българското географско дружество [за 1939]. Т. VII. С., 1940, 243–244.

[6] Тук първоначално авторът е написал думата *Устава*, но после я е задраскал и над нея е написал *Правилника*.

[7] **Р. Попов.** Принос към предисторията на България. Пещерите в Търновския дервент, селището при Мадара и пещерите над Шумен. // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина [СНУНК]*. Т. XX. С., 1904, 1–27.

[8] **Р. Попов**. Принос към предисторията на България. Материали от околността на Мадара и материали от Беляковското плато. // *СБНУНК*. Т. XXIV. С., 1908, 1–18.

[9] **Р. Попов**. Принос към предисторията на България. Могилата Бакаджи при с. Салманово, Шуменско. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество [ПСпБКД]*. Кн. 69. С., 1908, 641–669.

[10] **Р. Попов**. Принос към предисторията на България. Коджадерменската могила. // *ПСпБКД*. Кн. 70. С., 1909, 503-562.

[11] **Р. Попов**. Идоли и животински фигури от предисторическата могила при Коджадермен. // *Известия на Българското археологическо дружество [ИБАД][за 1911]*. Т. II. С., 1912, 70–80.

[12] **Р. Попов**. Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г. // *ИБАД [за 1911]*. Т. II. С., 1912, 248–256.

[13] **Р. Попов**. Разкопки в пещерата Моровица. // *ИБАД [за 1912/1913]*. Т. III. С., 1913, 263–290.

[14] **Р. Попов**. Халщатски и латенски фибули от разни находища в България. // *Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и философско-обществен [СпБАН КИФФО]*. Кн. 4. С., 1913, 140-164.

[15] **Р. Попов**. Предисторическата Денева могила при с. Салманово. // *ИБАД [за 1914]*. Т. IV. С., 1915, 148–225.

[16] **Р. Попов**. Коджадерменската могила при Шумен. // *ИБАД [за 1916/1918]*. Т. VI. С., 1919, 71–156.

[17] **Р. Попов**. Гробни находки от Халщатската епоха. // *СпБАН КИФФО*. Кн. 17. С., 1918, 105–116.

[18] **Р. Попов**. Материали за проучване на Халщатската и Латенската култури в България и Македония. // *Годишник на Народния [Археологически] музей [ГНМ] [за 1921]*. Т. III. С. 1922, 152–182.

[19] **Р. Попов**. Некрополът при с. Байлово, Софийско. // *Известия на Българския археологически институт [ИБАИ]*. Т. I. Свезка I. С., 1922, 68–85.

[20] **Р. Попов**. Предисторически изследвания в[ъв] Врачанското поле. // *ИБАИ [за 1923-1924]*. Т. II. С., 1924, 99-136.

[21] **Р. Попов**. Предисторически мраморни идоли, намерени в България. // *ИБАИ*. Т. III. С., 1925, 91–110.

[22] **Р. Попов**. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925. 58 с. Текстът излиза като самостоятелно книжно тяло и е част от поредицата *Материали за археологическата карта на България* (кн. III). Вж. отзив за този труд в сп. *Училищен преглед*, 1925, кн. 5–6, с. 593.

[23] **Р. Попов**. Сребърното съкровище от с. Буковци. // *ГНМ за 1922/1925*. Т. IV. С., 1926, 1–22.

[24] **Р. Попов**. Пещерата Темната дупка. Ново находище от палеолита в България с 63 образа в текста. С., 1931. 148 стр. Книгата е представена с кратка рецензия в сп. *Природа и наука*, 1931/1932, кн. 2, с. 30.

[25] **Р. Попов**. Могилните гробове при с. Ендже. // *ИБАИ за 1930/1931*. Т. VI. С., 1931, 89–116.

[26] *Мадара.* Разкопки и проучвания. Т. I. С., 1934. Т. II. С., 1936. Р. Попов участва в тези сборниици с поредица от статии по отделни проблеми. Вж. библиографското им описание в: **Стр. Василев**. Паметно-каледнарна летопис…, 33–34.

[27] **Р. Попов**. Култура и живот на предисторическия човек в България. Ч. I. Камена епоха. С., 1928. 63 стр. Ч. II. Метална епоха. С., 1930. 88 стр. Приема се, че включените в двете необемни книги текстове са систематизирани в популярен вид лекции, изнасяни от Рафаил Попов пред студентите в Софийския университет по дисциплината *Предистория на България*. – **Стр. Василев**. Паметно-каледнарна летопис…, 31.

[28] **R. Popov**. Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens. Der prähistorische Wohnplatz "Pod Grado" beim Dorte Madara, unweit der Stadt Schumen, N. O. Bulgarien. // *Prähistorische Zeitschrift* [Berlin], IV, 1912, 1–2, 88–103. Вариант на този текст е публикуван и в българската научна периодика: **Р. Попов**. Материали за проучване на селището „Под града" при Мадара. // *ИБАД [за 1912/1913]*. Т. III. С., 1913, 90–107.

[29] **R. Popov.** Die Ausgrabunden in der Höhle "Malkata Podlisza" beim Dorte Beljakovec, unweit der Stadt Tarnovo, Nord Bulgarien. // *Prähistorische Zeitschrift* [Berlin], V, 1913, 3–4, 449–460.

[30] **R. Popov**. Hallstattzeitliche Graberfelde aus Gewgeli (S. W. Macedonien) [Халщатски гробни находки от Гевгели, Югозападна Македония]. // *Prähistorische Zeitschrift* [Berlin], IX, 1917, 66–69.

[31] Това е информацията от печата за входяща кореспонденция на БАН.

[32] Писмото е напечатано върху бланков лист на Народния археологически музей.

RAPHAIL POPOV AS A CORRESPONDENT MEMBER OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES: FIVE NEGLECTED DOCUMENTS

Vera Boneva

Abstract

The paper intends to draw attention to five neglected documents stored in the personal archive to Bulgarian scientist Raphail Popov. Raphail Popov was first internationally recognized Bulgarian archaeologist specialist in Prehistory. The author represents full texts of five archival records about scientific and administrative Popov`s career. The most informative of these is report of professor Bogdan Filov presented to the governing body of Academy in May 1937 in occasion of election of Popov as a correspondent member of Bulgarian academy of sciences. The document shows that in late 30s of the twentieth century Raphail Popov had a good reputation among the scientific communities – in Bulgaria, Balkans, and Europe.

Обр. 1. Снимка на Рафаил Попов, съхранявана в досието с представените тук документи. Върху снимката и в прилежащата документация няма податки от кой период е, но по всичко личи, че е от 30-те години и е свързана с избора му за дописен член на Академията. – Научен архив на БАН, ф. 1, оп.2, а.е. 1047, л. 1

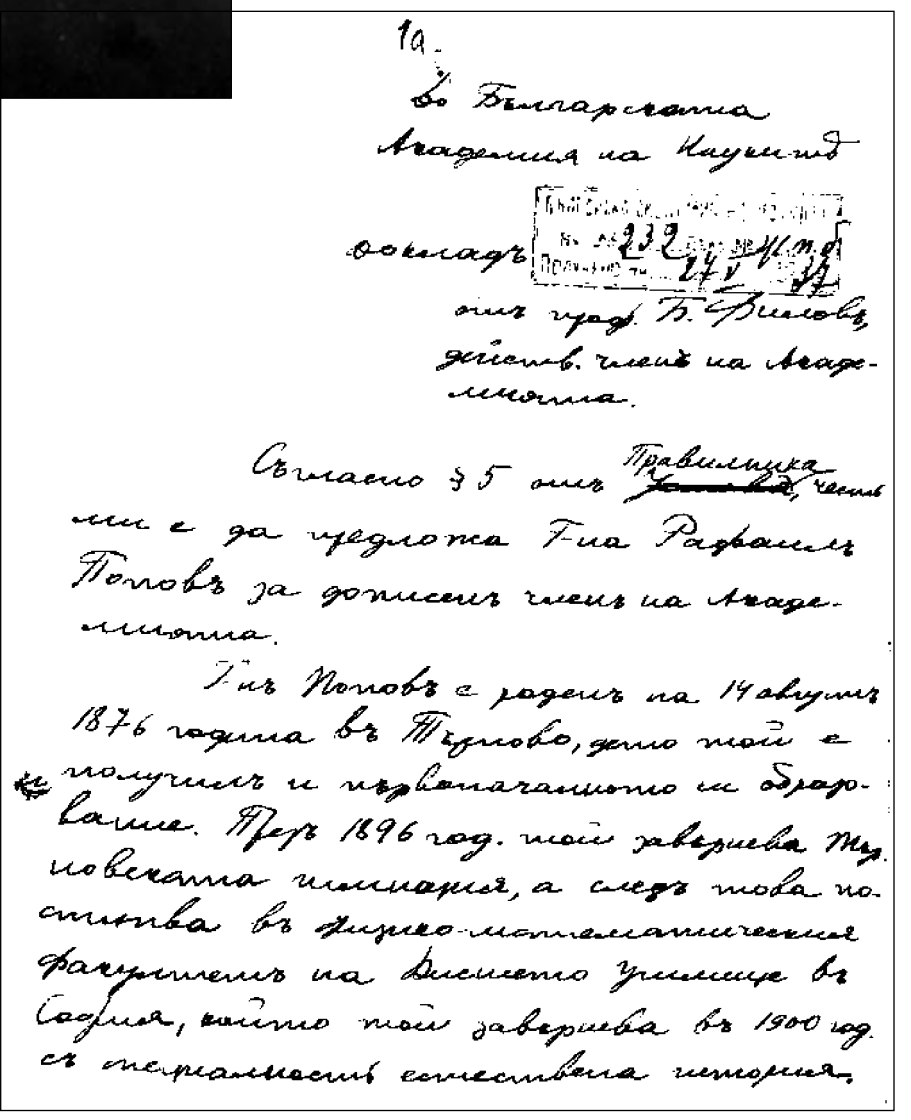

1а.

До Българската Академия на Науките

докладъ [Получено 27 VI 34]

отъ проф. Б. Филовъ, действ. членъ на Академията.

Съгласно § 5 отъ Правилника, честь ми е да предложа Г-на Рафаила Поповъ за дописенъ членъ на Академията.

Г-нъ Поповъ е роденъ на 14 августъ 1876 година въ Търново, дето той е получилъ и първоначалното си образование. Прѣзъ 1896 год. той завършва Търновската гимназия, а следъ това постжпва въ физико-математическия факултетъ на Висшето училище въ София, което той завършва въ 1900 год. съ специалность естествена история.

Обр. 2. Факсимиле от първата страница на доклада на Богдан Филов, мотивиращ предложението Рафаил Попов да бъде избран за дописен член на БАН. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под №1

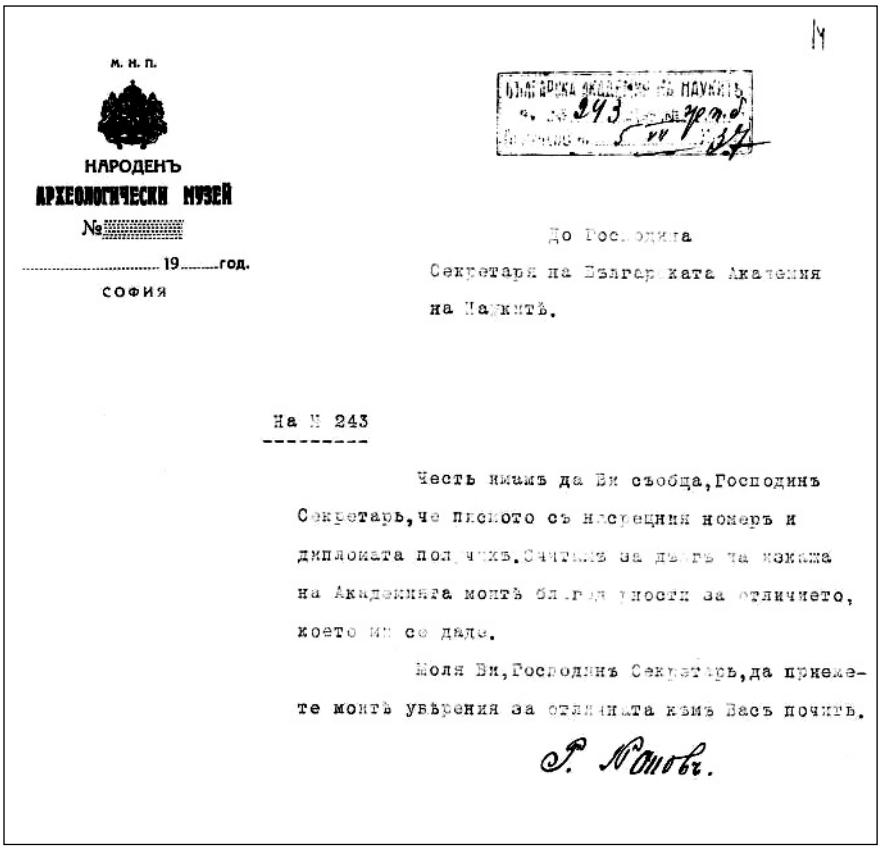

м. н. п.

НАРОДЕНЪ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
№
..... 19..... год.
СОФИЯ

Българската академия на науките
№ 243 Вх. №

До Господина
Секретаря на Българската Академия
на Науките.

На № 243

Честь имамъ да Ви съобща, Господинъ Секретарь, че писмото съ настоящия номеръ и дипломата получихъ. Считамъ за дългъ да изкажа на Академията моитѣ благодарности за отличието, което ми се даде.

Моля Ви, Господинъ Секретарь, да приемете моитѣ увѣрения за отличната ми къмъ Васъ почитъ.

Р. Поповъ.

Обр. 3. Факсимиле на благодарственото писмо на Рафаил Попов до ръководството на БАН във връзка с избора му за дописен член на Академията. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под №4

БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ И ИЗКУСТВАТА

СЪОБЩАВА СЪ СКРЪБЬ, ЧЕ НА 15 АВГУСТЪ ПРЕДАДЕ БОГУ ДУХЪ

РАФАИЛЪ ПОПОВЪ

БИВШЪ ДИРЕКТОРЪ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ И ХОНОРОВАНЪ ДОЦЕНТЪ ВЪ СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ, АВТОРЪ НА РЕДИЦА НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ДОПИСЕНЪ ЧЛЕНЪ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ И ИЗКУСТВАТА И НА НѢКОЛКО ИНОСТРАННИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТИ.

ОПѢЛОТО НА ПОКОЙНИЯ ЩЕ СЕ ИЗВЪРШИ ДНЕСЪ, ПЕТЪКЪ, НА 16 АВГУСТЪ 1940 ГОДИНА ВЪ 3 ЧАСА СЛЕДЪ ПЛАДНЕ ВЪ ХРАМА СВ. СОФИЯ.

СОФИЯ, 16 АВГУСТЪ 1940 Г.

Обр. 4. Некролог от ръководството на БАН във връзка със смъртта на Рафаил Попов. Пълният текст е представен в основната част на публикацията под №5

ПРЕИМЕНУВАНЕ НА НАСЕЛЕНИ МЕСТА И МЕСТНОСТИ В ШУМЕНСКИЯ РЕГИОН (1878–1944)

Жоржета Назърска

1. Цели, задачи и подход

Докладът е посветен на проблематика, която не е проучвана задоволително. Съществуват ограничен брой публикации от езиковеди[1], географи[2] и общественици[3], но в съвременната историография[4] въпросът не е изследван в цялост и по региони, не е отчитан политическият, социалният и културният му контекст, не е хвърляна светлина върху връзката му с колективната памет.

Изхождайки от такава констатация, докладът изследва преименуването на населени места и местности в Шуменския регион след Освобождението до Втората световна война, като акцентът е поставен върху акцията през 1934 г. Докладът има няколко задачи: да анализира инициирането и развитието на процеса на преименуване в страната и конкретно в Шуменския регион; да представи връзката на процеса на преименуване с политиката на националната държава; да проучи доколко процесът на преименуване е повлиян от партийната идеология, правителствените програми и социалните настроения и стереотипи през 30-те години на XX в.; да обобщи резултатите от преименуванията за местното население – българско и турско; да набележи промените в локалната колективна памет.

При изследването се използват исторически и антроположки подход, а наличните писмени документи са съпоставят с някои устни източници.

2. Името и наименуването – теоретични аспекти

Според съвременната социология[5] името е едновременно белег за опознаване, идентичност и социална принуда, част от колективните идеи на обществото. То има поне четири основни функции. Познавателната (когнитивната) подпомага разчитането на същностни определения за носителя на името. Формиращата (конструиращата) ориентира за миналото, настоящето и бъдещето на институцията или личността, която е наименувана. Комуникативната представя носителя на името пред другите, влиза в контакт с тях, играе роля на посредник, създава различни представи, които структурират социалните взаимодействия. Статусната (легитимираща) функция улеснява позиционирането на институциите(личностите) в социалното пространство и йерархическите отношения между тях. В този смисъл името се схваща като средство за идентификация и самоидентификация, то е социално по характер. На именуването се гледа като на активен социален процес – средоточие на обществена конфликтност, нерядко фокус на социален сблъсък, маркер за свобода на избор или социална принуда. Имената са своеобразно „огледало“ на обществената реалност, затова се групират на доминиращи и пренебрегвани, модни и остарели, толерирани и забранявани, възможни и невъзможни.

Именуването е обект на интерес и от страна на антропологията. Според Бурдийо то се вмества в ритуалите на институционализиране, които изпълняват роля да създадат различие и да осъществят комуникация. Даването на имена е ритуал на инициация, а преименуването обединява функциите на ритуалите на преход и легитимиране[6].

Подходът на културната география тръгва от традиционния възглед, който отдава промените в топонимите на културна дифузия[7]. Новата културна география смята напро-

тив, че именуването отразява комплекс от норми и идентичности, властови неравенства и борби за контрол. Според тези учени преименуването е изцяло социален процес, свързан с властта – с нейното показване, упражняване и контрол[8].

Социолингвистиката също има своята гледна точка към преименуванията. Тя свързва езиковото планиране с национализма и анализира преименуванията като реализация на езиковите политики[9].

Културологията пък говори за изграждане на местни идентичности, част от които е идентичността на мястото (place identity), създавана на основата на културните пейзажи.[10]

3. Преименуването на селища в България

3.1. Фактори и условия

Демографски. Веднага след Освобождението започват интензивни демографски трансформации в българските земи. Тясно свързана с преименуването на селища е емиграцията на местно (автохтонно) население от малцинствен произход.

Още през 1878 г. от българските земи се изселват черкезите. Турското население от Североизточна България започва да емигрира по посока на Османската империя още в началото на 80-те години на XIX в., като процесът е най-интензивен в края на XIX в. и през 30-те години на XX в. Той е предпоставян от разнообразни условия: държавната политика на националната държава, икономическите промени (аграрният преврат, западането на занаятите, откъсването от османския имперски пазар), националната пропаганда на Република Турция след създаването ѝ през 20-те години на XX в.[11] На мястото на турското и черкезкото население, особено в Централна и Североизточна България, държавата заселва българи бежанци от Австрийски Банат, Македония, Западните покрайнини. Естествени миграции осъществява и българското население от планинските райони на Стара планина – то се заселва в плодородните равнини области, овладявайки територии, опразнени от турците.

Подобна емиграция осъществяват гърците от Пловдивско, Станимашко, Каваклийско, Месемврийско, Анхиалско, Созополско и Варненско през периода 1906–1925 г.[12] Тя е мотивирана най-вече политически и културно, макар някои от ексцесите да имат и икономически характер. На мястото на това население държавата отново заселва българи бежанци, т.е. териториите се побългаряват етнически.

Политически, институционални, нормативни. След създаването си българската национална държава следва политика, чиято есенция е **национализмът** от източен (културен) тип. Той утвърждава българската нация на държавната територия на база национално формиращите маркери – език, история, религия и културни специфики. Този тип национализъм се проектира на ниво държавна малцинствена политика като политика на изключване на малцинствата. Тя може да е крайна, т.е. да включва директното им изселване, но може да се прилага и гъвкаво, като ги сегрегира. Такива политики обикновено се прилагат най-вече към малцинства, които представляват проблем за единството и целостта на нацията[13]. В български вариант турците се възприемат като заплаха за българската национална държава – и на ниво колективни стереотипи, и като компактна общност, населяваща цели региони[14]. В този смисъл държавата приема като своя мисия утвърждаването на български названия на селищата (промяна в топонимията) и в определени исторически периоди осъществява тези свои замисли.

При провеждането на държавната политика трябва да бъде отчетено влиянието на някои **идеологии**. Това е особено видимо в междувоенния период, когато националните катастрофи предизвикват появата на редица националистически формации, наричани в историографията родолюбиви. От друга страна, национализмът влиза във фразеологията

и е част от идеологията на крайно десните, авторитарни формирования като ПК „Звено“. Национализмът става основа и на изградения авторитарен режим през 1934–1943 г., оглавяван последователно от деветнайсетомайците и от цар Борис III[15]. Немалък дял в развитието на тези националистически идеи във формата на сравнение „ние – Европа“ има и българският интелектуален елит след Първата световна война. Част от него издига като контрапункт на съвремието, отличаващо се с обезверяване след краха на националния идеал, митологизиране на Българското възраждане и силна идеализация на неговите основни дейци. Не случайно именно в междувоенния период процъфтяват юбилейните чествания като културен феномен, създаването на Ден на будителите и мемориални комплекси в тяхна чест (къщи музеи, бюстове, паметници, алея на възрожденците в Борисовата градина), издава се в огромни тиражи мемоарна книжнина, започват да се проучват монографично основните движения за национално освобождение[16].

Немаловажна е ролята на **външнополитическата среда**, в която се развива вземането на решения в България.

През ноември 1926 г. в Гърция е публикуван закон за задължително преименуване на всички селища и градове с гръцки имена[17]. Това е съвсем естествен акт, предвид етническия национализъм, прилаган в крайна степен още от гръцкото освобождение и ситуацията след 1922 г., когато Гърция изселва турското население и колонизира Беломорска Тракия със свои бежанци от Мала Азия. Впоследствие са издадени още няколко закона, имащи отношение към преименуването на селища (през 1929, 1935, 1938, 1945). Това дава основание да се твърди, че в Гърция съществува последователна държавна политика[18]. Изследователите на темата констатират, че елинизирането на топонимите е предприето като стъпка за създаване на колективно етническо съзнание. Според Института за новогръцки изследвания в Атина през 1913–1996 г. около 4413 селища са сменили названията си със закон. Сред тях преобладават тези, където има население с чужд етнически произход (най-вече славянски)[19].

В Османската империя още от средата на XIX в. тече подобен процес. Той е засилен по време на управлението на Абдул Хамид II във връзка с разрастването на гръцкото, българското и арменското освободително движение и след неуспеха в Руско-турската война от 1877–1878. Названията с нетюркски произход са адаптирани според тюркския език или им е приписвана тюркска етимология. Настъпление срещу немюсюлманските топоними предприемат младотурците. Тяхна инструкция от 1913 г. е повторена с категоричен тон в емирнаме (заповед) на Енвер паша от 1916 г. В него се казва, че промяната на всички топоними от арменски, български, гръцки и друг произход е задължително. След създаването на Турция кемалистите продължават политиката на „национализация“ на топонимите, особено активно през 20–30-те години. Заради Втората световна война процесът е временно прекратен[20].

В Румъния също се наблюдава завишена активност по въпроса след Първата световна война[21].

Не бива да се пропуска и **институционалният фактор**. Местните общински съвети са оторизирани според закона за общините от 1902 г. да дават предложения за промяна имената на селища, ако в тях има отделно землище, църква, училище и къщите са компактни[22]. Такива предложения понякога възникват и по линия на местни научни дружества, които схващат високопатриотичната си задача да алармират местните власти за необходимостта от законодателна инициатива.

Развитие на българската наука. Създаването на българската география, езикознание, история и археология като науки след Освобождението (със съответните им инсти-

туции, учени, научни мрежи, периодика, школи) допринася за канализиране на настроенията за преименуване на селища. Основателите на тези науки стават едни от първите проучватели на названията на селища и области в и извън България. Пример е творчеството на историците М. Дринов, К. Иречек, В. Н. Златарски, П. Мутафчиев, Г. Кацаров, Я. Тодоров, на археолозите К.и Х. Шкорпил, на етнолога Ст. Романски, на филолозите Ст. Младенов, В. Бешевлиев, Д. Дечев, Вл. Георгиев[23]. Пионерите на българската география имат най-задълбочени проучвания. В редица свои трудове и статии Анастас Иширков настоява да заменят турските названия, „които дразнят народното чувство на жителите им“, но това да се предприема много внимателно, понеже ойконимите са свидетелство за паметно събитие, основател, занятие на населението и пр. Дори Иширков смята, че имена на селища, които означават народност, не трябва да се променят, като това се мотивира много добре пред населението[24]. В края на 30-те години на XX в. същата теза развива и Иван Батаклиев. Според него е неоправдано селища с българско население да носят все още чужди имена, но към промяна не трябва да се пристъпва като към административен въпрос, а от научни позиции. Само така биха се предотвратили грешки, както е направил режимът на деветнайсетомайците през 1934 г. Батаклиев обосновава мнението си, че при преименуванията не трябва да се отива до крайности и да не се правят без подготовка[25].

Общественият дебат. Още в началото на 20-те години на XX в. в българския печат започва интензивен диалог между редица интелектуалци. В него се включват Тома Васильов, Анастас Иширков, Павел Делирадов, Н. Койчев, В. Шанов, Ал. Балабанов и др.[26] Отначало обсъжданията са за необходимостта от преименуване на редица селища с български имена, а след 1934 г. полемиката се съсредоточава над неумело проведената реформа в преименуването. Прави впечатление, че в него участват само българи, не се търси мнението на чужденци, свързани с българската наука, още по-малко от представители на малцинствата. Като цяло в обсъжданията надделява гледището, че едно преименуване на селищата с български топоними е нормално, редно и оправдано, разногласията са около това как точно да се направи. При проучване обществените реакции в периодичния печат след първата заповед през август 1934 г. това единомислие е видимо – информацията за промяната на селищните имена е представена лаконично, в хрониките, като новина, отсъстват коментарите или каквито и да било оплаквания на местно ниво.

3.2. Периодизация и механизми

Според проучванията на родните езиковеди могат да се разграничат няколко периода в преименуването на български селища. През началния (1878–1912) са променени названията на 423 селища, най-много през 1906 г. Тогава инициативата идва отдолу, от самите селища и местни дружества, процесът не е интензивен и тече естествено. Вторият период (1911–1920) не бележи съществени промени в топонимията, което специалистите обясняват с военновременната обстановка. Най-наситен е третият период. През 1920–1934 г. са преименувани една трета от населените места в страната (2091 селища), като над 94 % от тях са през лятото на 1934 г., когато с две заповеди новата власт на деветнайсетомайците прави пълна смяна на топонимите в цели региони. Третият период (1935–1944) продължава традицията на предишния. Според различните проучватели тогава са променени 425 (или 432) топоними, като 357 от тях през 1940–1942 г., когато България влиза във Втората световна война и окупира т.нар. нови земи[27].

Тази периодизация е до голяма степен условна, почиваща на динамиката на преименуванията. Тя трябва да бъде съвместена с нормативната рамка и институциите, обслужвали процеса. Няма сведения организацията му да е била заимствана от примера на съседните балкански стани, но това не е невъзможно. През 1909 г. в Гърция е формирана

Главна комисия за топонимите към Министерския съвет, която стои начело на цяла мрежа от окръжни комисии. През 1919 г. тя издава поредица от окръжни как да се променят названията на селища в новоприсъединените към страната земи, публикува наръчник на Н. Политис (1920), сформира специални подкомисии в Егейска Македония, които имат проучвателски задачи. През 1922 г. Главната комисия изработва свое детайлно становище и дава препоръки на правителството при изготвянето на законопроекта през 1926 г.[28]

В български условия процесът за промяна на топонимите е регламентиран първо в Закона за административното деление територията на държавата от 1901 г., изменен през следващата[29]. Според него преименуване на села и махали се допуска по желание на населението, при условие, че имат отделно землище, църква, училище и компактност на къщите. По логиката на тази разпоредба е прието, че ако има инициатива на жителите на отделни селища, те ги изпращат към специална Комисия в МВД (МВРНЗ), а оттам те се насочват за решение в Министерския съвет и Народното събрание. Според закона се действа чак до началото на 30-те години на XX в. За това съществуват редица примери. През 1891 г. с местна инициатива Кутловица е преименувана на гр. Фердинанд[30], през 1925 г. обществеността на Месемврия предлага селището да приеме името Цар Аспарух[31]. Оценявайки през 40-те години на XX в. тази фаза от процеса на трансформация на топонимите в страната, В. Миков с право отбелязва, че иначе демократичната процедура е станала повод за стихийно творчество, което не държи сметка за традицията, разчита на механичния превод (калкиране), инспирирано е предимно от патриотизъм. Резултатът са изкуствено създадени наименования, особено в райони с турско население, например с. Ак коюн, Провадийско (букв. Бяла овца), е транслирано в с. Искър. Авторът обаче не отрича тази практика, понеже са създадени и селищни названия, стъпили върху превод или заимстване и понякога много сполучливо отразяващи местните особености на географското положение или природните дадености[32].

След края на Първата световна война процесът на преименуване става интензивен. През 1924 г. МВРНЗ издава две наредби, а в началото на 1934 г. правителството на Народния блок създава нова централна комисия. Тя е съставена не от специалисти, а от политически лица, които са оторизирани да събират предложения на общините и околийските началници. Работата ѝ силно се компрометира, заради непрофесионалния подход, партизанството и липсата на посещения на място. Поръчението от страна на властта е тя да завърши дейността си в най-кратки срокове. Това ѝ спечелва редица критики в печата[33]. Въпреки това, именно тя създава матрицата, по която деветнайсетомайците реформират топонимията на цялата страна месеци по-късно.

Военните от ПК „Звено“ идват на власт с широка реформаторска програма в авторитарен дух. Окрупняването на административно-териториалните единици (съществуващите 16 окръга образуват 7 области) е съпътствано с централизация и по места – общините и кметствата (с назначени кметове) губят своето право на самоуправление. Общинската реформа, повлияна от примера на фашистка Италия, лишава първото административно ниво от инициатива, когато започва масовото преименуване на селища. Със заповеди №№ 2820/9.08., 3774/1.12.1934, 3775/1.12.1934 се променят названията на 956 населени места[34]. Това на практика узаконява проекта на централната комисия, работила при Народния блок. Не са взети предвид нито протестите на Българското географско дружество и на Академическия съвет на Софийския държавен университет, нито предложената от тях експертна помощ. Същността на именната реформа е побългаряването на цялата топонимия на страната, като прицелна точка стават предимно названията на турски език. Те са определени като чужди на българския народ, несъответстващи на българския език, носе-

щи неприлично и пренебрежително съдържание, свързани със султанската власт и тегоби. Същевременно се поправят някои отпреди променени названия. Подходът е да се поставят радикално нови названия (имена и фамилии на държавници, книжовници и чужденци), да се преведат (калкират) старите названия или да се направи полукалкиране[35].

През октомври 1936 г. министърът на просвещението Н. П. Николаев съставя нова комисия, която да подготви законопроект за преименуване на селища, географски и исторически обекти. Предвижда се тя да стане прототип на постоянно действаща към МНП научна комисия. След смяната на министъра с проф. Г. Манев през януари 1938 г. начинанието е спряно[36].

Това не пречи да бъде приет поредният закон за преименуванията (април 1941), който регламентира създаването на комисия за наименованията към МНП, чиито решения се утвърждават от министъра. Работата ѝ се състои в определяне на български названия, общоприемливи, свързани с исторически събития, с географски особености, с народностни и обществени добродетели, с местни особености. Чуждите имена се допускат, само ако имат историческа стойност, принадлежат на хора със заслуги пред българския народ или вече побългарени в звуково отношение. Предложения към комисията подават „общински съвети, министерства и др.“, без да се конкретизира дали в това се включват обществени организации[37]. Скоро комисията предлага нови названия на 425 селища, предимно в новоприсъединената Добруджа, макар членът на комисията В. Миков свидетелства, че членовете ѝ не са въобще запознати със селищата в областта[38]. Промените предизвикват силна критика от страна на местните управи и те скоро променят със свои решения наложените им названия. Пример е с. Каралии, наименувано Красно село и променено впоследствие на Красен.

4. Преименуването на населени места и местности в Шуменския регион

4.1. Фактори и условия

Демографски промени. По време и непосредствено след Руско-турската война мюсюлманското население (турци, черкези и малко татари), живеещо компактно в Шуменския регион, започва да се изселва. Причините за това са икономически, религиозни и политически. Емиграцията трудно може да бъде представена със статистически данни, но като цяло нейните пикове са през 80-те години на XIX в. (1883–1886), в началото на XX в., по време на Балканските войни, както и през 30-те години на XX в.[39] Особено силен стимул е Ангорският договор, придружен от конвенция за размяна на население (1925), пропагандата на кемалисткия режим в Турция за привличане на балканското турско население и съответстващите закони на турската и българската страна (1934–1936)[40].

На мястото на изселилото се население отначало започват да се заселват българи от околните региони (планинските части на Търновско, Еленско, Габровско, Дряновско, Тревненско), които осъществяват нерегулирани миграции. Впоследствие държавата насочва към тези райони преселници от Трънско и западните покрайнини и бежанци от Македония и Източна Тракия (Одринско, Чорлийско, Димотишко)[41]. В резултат се оформя следната поселищна картина: селища с турско население, където въпреки изселванията, то остава мнозинство; селища, в които на мястото на турците емигранти се настаняват българи; смесени селища[42].

В много от селищата с българско мнозинство започват да се развиват естествени процеси на преименуване на локалната топонимия и на самите селища. Показателен е примерът на с. Курт алан, Поповско, чиито жители турци се изселват през 1884 г., а на тяхно място идват българи от Дряновско, Еленско и Тревненско. През 1886 г. те наименуват селото Иванча, в чест на момче, родено и покръстено в годината на заселване. Подобна е

смяната на топонима на с. Мехмедкьой със Звезда от заселниците тракийци и трънчани (1923), на с. Балък късък – в Драгановец, на Хюсенлер – в Пробуда (1924)[43].

Нормативни предпоставки. Преименуванията на селища в Шуменския регион е пряко свързано с промяната в законодателството за административно-териториалното деление на страната. Голяма част от тези промени са обективно наложени в резултат от наследството оставено от временните руски власти и с оглед едно по-рационално управление по места. Те са следствие и на една политика, която не трябва да позволи групиране на компактното турско население.

От 1878 до 1882 г. Шуменски окръг е част от Варненска губерния (област), заедно с Варненски, Провадийски, Хаджиоглу Базарджишки, Балчишки и Силистренски окръг. Части от по-късните ѝ околии са групирани в съседни губернии – Русенска (Ескиджумайски окръг) и Търновска (Османпазарски окръг). След първата териториална реформа се премахват губерниите и страната се разделя на 14 окръжия и 56 околии. Едно от тях е Шуменското окръжие (1882–1885)[44]. През 1885–1901 г. се формира ново Шуменско окръжие. То обединява Ескджумайско окръжие и обхваща пет околии – Шуменска, Новопазарска, Ескиджумайска, Османпазарска и Преславска околия. С новата административно-териториална реформа през 1901 г. страната е разделена на 12 области и 71 околии. Към Шуменска са присъединени части от дотогавашното Шуменско окръжие, Поповска околия и няколко села от Кесаровска околия. Като цяло в нея влизат околиите: Ескиджумайска, Османпазарска, Поповска, Преславска, Шуменска[45]. След военния преврат в страната е проведена цялостна административно-териториална реформа, като съществуващите окръзи са обединени в нови 7 области, начело с областни директори. Шуменска област е формирана от бившите Шуменски, Русчукски и Варненски окръг, като включва Търговищка, Новопазарска, Омуртагска, Шуменска, Кубратска, Исперихска, Разградска и Провадийска околия[46]. През 1935 г. от Шуменска област се отцепват градските общини Русе и Варна и образуват в административно отношение отделни, самостоятелни административни единици – градски дирекции[47]. След Крайовската спогодба през 1941 г. се създава Русенска област. В нея влизат околиите Поповска, Беленска, Исперихска, Кубратска, Тутраканска, Разградска, Русенска и Силистренска, нарочно отделени от Шуменска област[48]. Наличието на толкова много и интензивни промени предпоставя една административна нестабилност в региона, а това прави по-лесни всякакъв друг вид нововъведения, включително национални политики.

Институционални. Процесът на преименуване на селищата в Шуменско е свързан и с появата на местни научни сдружения. Шуменското археологическо дружество е създадено през 1902 г. като инициатива на интелектуалци, занимаващи се професионално или любителски с миналото на родния си край, най-вече от патриотични подбуди. Като неправителствена организация то дава сериозен принос за опазване и проучване на старините в района – консултира властите при създаването на закони, сътрудничи си с държавните музеи, прави разкопки в старите български столици[49]. Именно на една от своите сбирки през 1910 г. то обсъжда въпроса за произволното преименуване на турските села в окръга с „безмислени и неподходящи“ названия. До окръжния управител е изпратено становище, че е добре да се учреди една комисия от „вещи хора, които да препоръчат имена на пожелающите общински съвети“[50].

През 1924 г. Шуменското археологическо дружество се присъединява към Археологическото сдружение „Българска старина“, включващо дружества от Североизточна България (и тези от Преслав, Плиска, Мадара, Разград). Това стимулира много издирвателската и събирателската дейност, дава тласък на провеждането на местни народни събори

(1924–1929), които стават част от митотворчеството в междувоенния период, подсилват култа към средновековното царство и подработват общественото мнение с оглед промените в топонимията половин десетилетие по-късно[51].

От значение е също участието на Шуменското археологическо дружество в Българския археологически институт (БАИ, 1920), за чиито спомагателни и дописни членове той привлича широк кръг обществеици и военни, включително ангажирани с местната власт (кметове). Именно БАИ командирова на теренна работа из региона местни проучватели (Ю. Господинов, Ив. Моллов), които в трудовете си стават пионери, описали, събрали и анализирали регионалната топонимия на място. Тези публикации имат немалко влияние при формиране на позицията, заета от българската интелигенция по отношение преименуванията[52].

Обществеият дебат. Общественото обсъждане на нуждата от промяна в топонимията е инициирано главно от интелигенцията на местно ниво. През 1912 г. на общоселско събрание в поповското с. Джевизли калфа местният учител предлага в памет на братя Миладинови и по случай 50 г. от кончината им селото да приеме тяхното име[53]. Преименуването на Осман пазар започва да се лансира във връзка с тържествата за 50 г. от Освобождението, 10 г. от възшествието на цар Борис III и 1000 г. от Симеоновия Златен век. На 28.01.1928 г. на свое тържествено заседание Общинският съвет единодушно взема решение за преименуване на града в Цар Симеон. Локалната преса пише за пламенни речи, въодушевление на гражданството, очаквано ново начало в развитието на града, приповдигнат дух на жителите. Макар през с.г. идеята да не се осъществява, именно интелигенцията я съхранява до 1934 г. по време на масовата акция за премахване старите топоними. През годините тя става повод за комична полемика на страниците на „Османпазарски вести“ и „Шуменски вести“, за критика срещу местното управление за неговата „дунанма (ядене и пиене на общинска сметка)“ и „повишен интосиязъм“. Затова решението да се даде на града името на кан Омуртаг е прието с голямо задоволство, понеже селището е почетено с „царско име“. Градската интелигенция дори злорадства към търговищенци, които получили „безвкусно, много сложно и неблагозвучно“ име[54].

4.2. Механизми

Българите от Шуменския регион са много активни за промяна на селищните названия още от Освобождението. Това се отнася за местните жители, заварени в по-големите градове и за преселниците, настанили се в изоставените от турците и черкезите села. Отначало те залагат на самоинициатива и настоятелност, а след 1902 г. използват възможностите, които им дава законът за общините. Примери за това не липсват. През 1882 г. жителите на Хаджиоглупазарджик издействат княжески указ, според който името на града се променя на Добрич, в чест на деспот Добротица. През 1883 г. кметът на с. Хюсенче ходатайства пред разградския околийски началник за преименуване на селото си. През 1898 г. жителите му изпращат ново заявление до кмета по същия въпрос. С указ от 7 декември 1901 г. селото е преименувано в Осенец, а общината в Осенецка[55]. По местна инициатива имената на много други села в Провадийско са променени, напр. с. Кесар – в Нова Шипка (1882), с. Пунарлий – в Изворник (1892). Жителите на с. Ески арнаутлар предлагат на окръжната комисия селото да се нарече Охоцко, в памет на сражавалия се наблизо руски Охцки полк, но това не е възприето, а е дадено името Староселец. Подобна е историята с промяната на топонима на с. Чалъклар. Селската управа предлага името Подгорица, но е възприето Тръница[56].

Общинските власти развиват сериозна активност и през 1934 г., когато в София заседава централната комисия за промяна на топонимите, съставена от правителството

на Народния блок. Към нея са насочени голям брой предложения, в повечето случаи немотивирани. Не напразно повечето експерти, сблъскали се с последиците от преименуването, са единодушни, че има „странни несъобразности“. „А можеше например според характера на местността на всяко село да се свържат и новите им имена … вместо да се измислят нови имена, трябваше да се използват старите“, пише Васил Маринов, пътувайки из Герлово. „Необходимо е да се поправят имената на много герловски селища. И сега не е късно“, констатира той[57]. Същото мнение застъпват Ив. Батаклиев и Васил Миков, анализирайки работата на Комисията. Те изтъкват, че тя е възприела ненаучен подход – да не търси точни преводи (калки), а да се опира на неточни (непълни, свободни) и полукалки (хибридни)[58]. Оттук идват проблемите – несполучливи имена, критични отзиви, липса на вграждане на новата топонимия в системата на езика[59]. Много селища също се възпротивяват на декретираните нови названия[60].

5. Преименуването на населени места и местности в Шуменския регион – отражения в колективната памет

Отраженията на преименуването на селищата и места в колективната памет на Шуменския регион могат да се търсят на няколко нива.

Любопитен поглед представя местната преса. На страниците ѝ до и след 1934 г. темата за преименуването на практика отсъства. Макар „Балбунарско ехо“ да се преименува в „Кубратско ехо“ още през август 1934 г., по неговите страници дълго време в съобщения, реклами, новини и др. след новите имена се изписват в скоби старите или се използват свободно[61]. В този смисъл звучи амбициозно констатацията „някогашният Балбунар не е днешният Кубрат“[62]. В търговищкия печат пък е отразено недоволството на местите интелектуалци, че техният град не е почетен с „владетелско“ име, както съседния град Омуртаг, а е направен семпъл превод на Ески Джумая[63].

Колективната памет по места е силно зависима от различни фактори – наличие или не на турско население в селищата; характер на топонима (доколко той носи важна информация за идентичността – етническа, верска и локална); давност и характер на преименуването (естествен процес или наложен от централната власт); съдържание на новия топоним (дали той е превод на стария или има различни цели).

Според българските ономасти селищните имена се класифицират като: топографски (свързани с географските и природните дадености – вид на местността, местоположение, атмосфера, почва, минерали, растителност, флора и фауна) и културни (патронимични, родови, етнонимични, свързани със стопанската дейност и занятието на населението, с поземлените отношения, с религиозни обекти, с видни личности, с паметни случки и събития)[64]. Обикновено те се характеризират като исторически формирани и изключително устойчиви вследствие функцията им да дадат индивидуализирано название на географски обект, като го разграничат от всички останали. Топонимите изискват лаконичност, цялостност, изразителност[65].

Именно в тази светлина могат да бъдат разгледани топонимите в Шуменския регион, отразени в проучванията на езиковеди, краеведи и историци и в спомените на местните хора.

Преди всичко турските топоними, заменени с нови, са свързани с природата – Куру махле (суха махала), Ешил ова (зелено поле), Кориолу (горски път), Града алчак (ниско място), Табак баир (тютнев хълм), Кокарджа (язовец), Кушлукьой (птиче село), Караатлар (черноконево) и др. Всяко от тези названия е имало своята предистория, която е отразена и до днес в местни предания и легенди. На второ място топонимите отразяват културната среда на селищата – техните основатели с имена и прякори (Мехмед кьой,

Кьосе кьой), версията за заселването (от чираци – Джевизли калфа, спирка на султана – Султанкьой), видни жители (Каравеллер, Омур бей), особености на занятието (от арабаджии – Араблар), нрав на местните хора (Кара капия), етнически произход (Османлар, Араплар, Тюркеше), религиозни институции и принадлежност (Софулар, Байрамлъ кьой, Тюлбе), паметни събития от историята (Джени йери)[66].

От източниците се вижда, че тези традиционни названия и начинът на тяхното създаване са запазени в колективната памет десетилетия след като те са заменени с нови, най-вече през 1934 г. Старите названия на селата, историите на заселването и любопитни факти за основателите се знаят, включително от българското население, което живее в момента в тях[67]. В някои селища се използват в ежедневния говор наравно (и понякога заедно) старото и новото название на местности, напр. Кая бунар = Скален кладенец. В други са запазени твърде много названия на турски език – на махали, местности, реки, върхове и пр. Извадка от проучването на Л. Димитрова-Тодорова за Поповско доказва, че сред местните имена в Поповско средно 43,6 % са от турски произход. Този процент варира в зависимост от съвременната етническа структура на селищата от 18,3% до 52,6%.

Показателно е, че и след промяната на названието името „Тозлук“ не престава да се употребява, като тълкуванията му са различни[68]. Според местен жител българин „трябва да се знае, че не е изменено нито едно име от местностите в Ястребино, стоят си, както са от турско време“[69]. С такива впечатления остава един от първите изследователи, посетили на място региона след преименуването през 1934 г. В. Маринов пише, че макар селата да са с нови, български названия, махалите им продължават да носят традиционните, турски, напр. с. Врани кон се състои от Перзуан махле, Орта махле, Кору махле, Ходжа махле, Поллю махле, Табаклар махле, Салеолу махле[70]. За названията на тези махали също се разказват истории, напр. в с. Величково (бивше с. Коте, Провадийско) махалите били наричани на тримата братя Кортен, Муса и Али[71]. Предпоставка за това консервиране на колективната памет е невъзможността чрез централно преименуване да се достигне до най-ниския пласт в ойконимията, названията на местности.

Същевременно в някои селища, където българското население става мнозинство, се създават местни версии за новите названия на селищата. В с. Йениджe (Индже, Енжекьой), прекръстено на Златина през 1934 г., се разказва предание за мома със същото име, която не дала вярата си и се хвърлила от канарата. В бившето гагаузкото село Михалъдже, прекръстено на Михалич, историята на името се свързва с красив българин, аргатувал на богат турчин. В с. Момчилово, бивше Есетлий, е съчинена песен за Момчил войвода[72]. Освен създаване на нов пласт в устното творчество, в тези селища се наблюдава и създаване на митотворчество на основата на исторически и квазиисторически проучвания. Особено увлечение в региона е да се търсят корените на селищата и техните названия или в тракийската или средновековната епоха. Най-често заслуга за това имат местни учители и краеведи, които правят научнопопулярни публикации[73].

От особено значение за запазване на селищната колективна памет е начинът, по който е извършено преименуването. През 1934 г., когато това е масова кампания, се пренебрегва до голяма степен мнението на експертите, много високо са поставени националистическите аргументи и се следват някои чужди „добри практики“. Тогава смяната на топонимите следва няколко основни модела.

Първият е калкирането (преводът) – точно, непълно или хибридно. Така се появяват названия, които до голяма степен запазват особеностите на старото название и по този начин съхраняват колективната памет. Добри примери за това са: Дуванлар = Ястребино, Паша бахча = Градинка, Боаз кесен = Пресяк, Чобан дере = Овчарово, Коджа доган = Го-

лям сокол, Сандъкчий = Ракла, Шереме кайна = Бързица, Казлар кьой = Девино, Карабаш кьой = Чернокапци, Кара атлар = Врани кон, Узунджа алан = Длъжка поляна и др. Дори такива калки като Тюбле = Капище, Текклер кабир = Обител, макар да заменят названия на мюсюлмански култови сгради с езически, до голяма степен се доближават до оригинала. Именно в такива селища колективната памет на турското население е запазена в по-голяма степен[74].

В други случаи централната комисия, по-успешно или по-несполучливо, измисля нови названия. Част от тях описват особености на релефа или природата (напр. Кръшно или Звезда) и с това не застрашават спомена за миналото на живеещото в тях население.

Повечето селищни имена обаче са следствие от основната езикова политика и проявление на националната идеология. Така те изиграват своята роля в селищата – в българските укрепват националната идентичност, а в турските нанасят сериозен удар върху етническата памет. Една голяма част от названията са свързани с мита за Златния Симеонов век и средновековното ни минало. Те представляват имена на успешни владетели, военачалници, политици: напр. Добруджелар = Добротица, Шахвелер = Царевци, Саръ неби = Балик, Авдула = Безмер, Дуранлар = Белгун, Кара башлъ = Войсил, Харман куюсу = Кардам, Идриз куюсу = Момчил, Салъ Махуд = Самуилово, Кюселер = Телериг, Куртбунар = Тервел, Халваджи ендже кьой = Цар Асен и пр. Втора група кореспондира с особено силния мит за Българското възраждане като епоха на идеали и борби. Тук се използват имена на книжовници, революционери, обществени: напр. Араблар = Априлово, Каравеллер = Баба Тонка, Омур бей, Джафер факъ = Захари Стояново, Джевизли калфа = Миладиновци, Екисче = Бенковски, Сеид Ахмед = Раковски, Хаджи Байрям = Хаджи Димитър, Базиргян = Тъпчилещово, Илияз караларъ = Панайот Хитово, Хамзалар = Филаретово и пр. Трета група селищни названия придобиват имена на държавници, учени, военни и дейци на модерна България: напр. Сахтиянлък = Ал. Стамболийски, Чифут куюсу = Йовково, Казълджиклии = Проф. Златарски, Кадъ кьой = Капитан Димитриево, Касъм = Генерал Тошево и пр. Немалко селища са наречени на етнонима на доминиращата народност: напр. Кадемлер = Българово, Гявур суютчук = Българево. (Обратно – премахват се названия, които експлицират етноними на малцинствата: напр. Османлар = Висок, Тюркеше = Шишковица). Обособена група са названията, даващи сведения за български военни победи и бойни подразделения: напр. Гьокче дюлюк = Бдинци, Осман факъ = Козлодуйци. Последната значима група са селища с имена, свързани с християнската религия и църква. Прави впечатление, че нерядко те заменят такива, които дават сведения за ислямски култови обекти и дейци: напр. Софу юрт = Богомолско, Текклер кабир = Обител, Байрамлъ кьой = Великденче, Хаджикьой = Благовец, Ала клисе = Църква и пр.

6. Заключения

Направените проучвания по изследваната проблематика доказват, че в преименуването на селища на своя територия българската държава следва утвърдени модели от развитието на националните държави, включително използва активно опита на съседни балкански страни.

Смяната на топонимията в България след Освобождението до края на Втората световна война е израз на национална политика (включително езикова), която се влияе от редица нормативни, институционални и идеологически фактори. Не бива да се пренебрегва действието на миграциите, развитието на българската наука, появата на граждански организации. В проучвания период могат да се обособят няколко етапа, свързани с профила на политическите режими (демократичен и авторитарен), с характера

на действащото законодателство (либерален и централистичен), с начина на провеждане на преименуванията (локален/спорадичен и национален/масов).

В настоящето изследване под Шуменски регион се разбира най-голямата му възможна територия съгласно административната реформа през 1934–1941 г. Затова се третират и въпроси, които днес са отнасяни към други области – Добричка, Русенска, Варненска. От извършения анализ личи, че Шуменски регион не се отклонява от очертания общ модел на преименуване на селища и местности в България – при него действат същите фактори и условия, някои от тях даже с по-голяма интензивност; разграничават се същите етапи; проследими са нивата на провеждане на политиката на националната държава и на езиковата политика; наблюдават се разнообразни промени в колективната памет както на турското, така и на българското население.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ковачев, Н.** *Българска ономастика. Спецкурс.* Велико Търново, 1982; **Същият.** *Българска ономастика. Наука за собствените имена.* София, 1987; **Същият.** Промени в административно-селищното делене, в именуването и преименуването на селищата в страната, *Архив за поселищни проучвания (АПП)*, 1995, № 3–4, 3–18; **Мичев, Н., П. Коледаров.** *Речник на селищата и селищните имена в България, 1878-1987*. София, 1989, 8–14.

[2] **Иширков, Ан.** Имената на някои наши градове, *Известния на НЕМ*, 1922, т.2; **Същият.** Имената на нашите селища, *Слово,* г. II, № 83, 22.07.1922; **Същият.** Прекръщаването на град Месемврия, *Слово*, г. IV, № 1067, 22.12.1925; **Същият.** Град Шумен. Поселищно-географски чертици, *Климент Търновски – Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи.* София, 1927, 5–28; **Батаклиев, Ив.** Преименуване на селищата в България, *АПП*, г. I, 1938, № 3, 99–105; **Същият.** По въпроса за преименуваните селища в Пазарджишка околия, *Пак там*, 101–105; **Михайлов, П.** Топонимията в научното наследство на проф. Анастас Иширков, *География*, 2008, № 4, 42–47 (www.geography.iit.bas.bg); **Същият.** Поправки и добавки към библиографиите на проф. Анастас Иширков, *Пак там,* 2008, № 3, 29-34 (www.geography.iit.bas.bg)

[3] **Васильов, Т**. Към въпроса за имената на градове и села, *Българска реч*, 1921, № 3–4; **Делирадев, П.** Няколко промени на древни селищни имена, *АПП*, г. I, 1938, № 3, 105–107; **Койчев, Н. С.** Лошо преименувани селища в Новозагорска околия, *Пак там*, 107–109; **Миков, В.** *Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини*. София, 1943.

[4] **Иванова, Е.** *Отхвърлените „приобщени“, или за процеса, наречен „възродителен“ (1912-1989)*. София, 2002, 21; **Груев, М., А. Кальонски.** *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим.* София, 2008, 15–16; *„Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX в.). пор. Архивите говорят*, № 55, т.1. София, 2009.

[5] **Бъргър, П., Т. Лукман.** *Социално конструиране на реалността.* София, 1996, 101; **Бояджиева, П.** Към една възможна социология на името: именуване и социална идентичност, *Социологически проблеми*, 2002, № 3–4, 80–96; **Лосев, А. Ф.** *Бытие. Имя. Космос. Очерки античного символизма и мифологии.* Москва. 1993, 809–832.

[6] **Бурдийо, П.** Ритуалите на институиране, *Социологически проблеми*, 2005, № 3–4, 113–122.

[7] **Whitbeck, R.H.** Regional Peculiarities in Place Names, *Bulletin of the American Geographical Society*, 43 (4), 1911, 273–281.

[8] **Miller, E.J.W.** The Naming of the Land in the Arkansas Ozarks: A Study in Culture Processes, *Annals of the Association of American Geographers*, 59 (2), 1969, 240–251; **Withers, C.W.J.** Authorizing Landskape: „Authority“, Naming, and the Ordnance Survey's Mapping of the Scottish Highlands in the 19th Century, *Journal of Historical Geography,* 26 (4), 2000, 532–554; **Mitchell, D.** Culture Wars:

Culture in Politics by Another Name, *Cultural Geography: A Critical Introduction.* Oxford: Blackwell, 16–28.

[9] **Calvet, L.-J.** *Language Wars and Linguistic Politics.* Oxford: Oxford Un. Press, 1998.

[10] **Alderman, D.H.** Place, Naming and the Interpretation of Cultural Landscapes, **Graham, Br., P. Howard, eds.** *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity.* Hampshire: Ashgate, 2008, 195–215.

[11] **Стоянов, В.** *Турското население в България между полюсите на етническата политика.* София, 1998; **Манчев, Кр., Е. Дойчинова.** Мюсюлманското население в Североизточна България в българската и турската политика (1919–1939), *Исторически преглед*, 1991, № 5, 57–73; **Якимов, Г.** Възрожденският печат за черкезите в българските земи през 60–70-те г. на XIX в., *История*, 2004, № 4–5, 71–78.

[12] **Тонев, В.** *Българското Черноморие през Възраждането.* София, 1995; **Денчев, Б.** *Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината.* София, 1998; **Щерионов, Щ.** *Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.). Историко-демографска характеристика.* В. Търново, 2008; *Положението на гърците в България. Отговор на мемоара на цариградския патриарх от 14 август 1906 г. до посланиците на великите държави в Цариград*. София, 1906.

[13] **Смит, А.** *Националната идентичност.* София, 2000; **Макариев, П.** *Малцинствени политики и делиберативна демокрация.* София, 2009; **Фотев, Г.** *Криза на легитимността.* София, 1999, 21–35.

[14] **Назърска, Ж.** *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885.* София, 1999.

[15] **Поппетров, Н.** Опити за дирижиране на културата в България, 1934–1944, *Модерна България*. София, 1999, 182–201.

[16] **Даскалов, Р.** *Как се мисли Българското възраждане.* София, 2002; **Еленков, Ив., Р. Даскалов.** *Защо сме такива. В търсене на българската културна идентичност.* София, 1998.

[17] **Бояджиев, Ст.** *Погърчването на българите в Беломорска Македония.* София, 1998, 29; **Kontogiorgi, El.** *Population Exchange in Greek Macedonia: The Forced Settlement of Refugees*. Oxford, 2006, 292–294.

[18] http://www.makedonija.info/aegean.html

[19] *Institute of Neohellenic Research*. Pandektis: A Digital Thesaurus of Primary Sources for Greek History and Culture. Name Changes of Settlements in Greece, http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/4968?locale=en

[20] **Sahakyan, L.** Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, http://www.ardarutyun.org/?p=1197&lang=en

[21] **Nandriş, G.** The Relations between Toponymy and Ethnology in Rumania, *The Slavonic and East European Review,* 34 (83), 1956, 490–494.

[22] *ДВ*, № 270, 11.12.1902.

[23] **Ковачев, Н.** Цит.съч., 1982, 36 сл.

[24] **Михайлов, П.** Топонимията …, 46.

[25] **Батаклиев, Ив.** Цит.съч.

[26] **Васильов, Т.** Цит.съч.; **Шанов, В.** Преименуване с български имена на градовете, селата и местностите, *Мир*, 6.02.1935; **Балабанов, Ал.** Преименуване на селищата, *Мир*, 23.09.1935; 30.09.1935.

[27] **Мичев, Н., П. Коледаров,** Цит.съч., 8–13; **Ковачев, Н.** Цит.съч., 1987, 37; **Ковачев**, Н. Цит.съч., 1995, 12-17.

[28] http://www.makedonija.info/aegean.html

[29] ДВ, № 104, 17.05.1901; № 270, 11.12.1902.

[30] **Миков, В.** Цит.съч., 39.

[31] **Михайлов, П.** Топонимията …, 44.

[32] **Миков, В.** Цит.съч., 39–42, 92–93.

[33] **Пак там**, 38; Ковачев, Н. Цит.съч., 1995, 12.

[34] ДВ, № 109, 14.08.1934; № 204, 7.12.1934; срв. с Ковачев, Н. Цит.съч., 1995, 12.

[35] **Батаклиев, Ив.** Цит.съч., 100–101.

[36] Пак там.

[37] *ДВ*, № 95, 2.05.1941.

[38] *ДВ*, № 138, 07.1942; **Миков, В.** Цит.съч., 38.

[39] **Стоянов, В.** Цит.съч., 237–240; **Манчев, Кр., Е. Дойчинова.** Цит.съч.

[40] **Проданов, Н.** Изселванията на турско население от Омуртаг и Омуртагско (1926–1939), *Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура*, т.3, 2004, В. Търново, 377–391.

[41] **Мутафов, В.** Промени в поселищния и демографски облик на Омуртагския край в последната четвърт на XIX в., *Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура,* т.1, 1999, Варна, 263–277; **Любенова, Т.** По въпроса за демографското обвързване на Кюстендилския и Търговищкия край (1878–1960), *Памет за Тузлука. История и култура.* В. Търново, 2005, 87–99.

[42] **Димитрова-Тодорова, Л.** *Местните имена в Поповско*. София, 2006; **Мутафов, В.** Цит.съч.

[43] **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч., 77–78, 80; **Харизанов, Д.** Произход и значение на селищни имена в Търговищко, *ИИМ – Търговище*, 2005, т.1, 48–55.

[44] Закон за административното деление територията на Княжеството, *ДВ*, № 91, 21.08.1882.

[45] Закон за административното деление територията на държавата, *ДВ*, № 104, 17.05.1901.

[46] Наредба закон за въвеждане на изменение в административно-териториалното деление на Царството, *ДВ*, № 38 (притурка), 19.05.1934.

[47] Наредба закон за въвеждане на изменение в административно-териториалното деление на Царството установено с царски указ № 179 от 19 май 1934, *ДВ*, № 217, 26.09.1935.

[48] Закон за създаване на Русенска област, *ДВ*, № 164, 29.07.1941; За административно-териториалните промени в региона вж. **Василева, Г.** Териториален обхват и административно устройство на Търговищка околия (1879–1958). Основни аспекти на промените в законовата база и статута на органите на местно управление и самоуправление, *ИИМ – Търговище*, 2005, т.1, 91–110; **Стоянова, Ж., Г. Русева.** Географски обхват и административно-териториално деление на Омуртагска околия през периода 1879–1948 г., *Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура*. т.1, 1999, Варна, 279–289.

[49] **Василев, С.** Шуменското окръжно археологическо дружество през периода 1912 г. – края на 40-те години на XX в., *ИИМ – Шумен*, 2006, т.13, 189–225.

[50] *Обществен глас*, г. IV, бр. 8, 13.02.1910.

[51] **Василев, С.** Цит.съч.; **Лечев, Д.** Приносът на Археологическо сдружение „Българска старина“ за развитието на музейното дело в Шуменския край, *ИИМ – Шумен*, 2004, т. 12, 260–264; **Поппетров, Н.** Време за вглеждане. За някои обществени тенденции при управлението на Андрей Ляпчев, *Андрей Ляпчев – изкуство, наука, политика.* София, 2006, 121–130.

[52] **Василев, С.** Цит.съч., 203–205.

[53] **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч., 122.

[54] **Тончева, К.** Въжделения за „стопанско и културно“ повдигане на град Омуртаг в огледалото на местния периодичен печат (1903–1944), *Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура.* т.3, В.Търново, 2004, 405–407.

[55] **ТДА – Разград**, ф. 220 к, а.е.7, л. 45; а.е. 77, л. 1–224.

[56] **Великова, М.** Селищните имена в Провадийско, *АПП*, 1993, № 3–4, 55–59.

[57] **Маринов, В.** *Герлово. Областно географско изучаване*. София, 1936, 54.

[58] За класификацията им вж. **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч., 214–215.

[59] **Русинов, Р.** Традиция и преименуване, *Състояние и проблеми на българската ономастика.* В. Търново, 1990, 97–98; **Харизанов, Д.** Цит.съч., 49, 52, 55.

[60] **Тончева, К.** Цит.съч., 407.

[61] **Кубратско ехо**, № 34, г. IV, 25.08.1934; № 37, 15.09.1934.

[62] Пак там, № 50, 15.12.1934.

[63] **Тончева, К.** Цит.съч., 407.

[64] **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч., 216-221.

[65] **Русинов, Р.** Цит.съч., 97.

[66] **Кръстев, Б., К. Тодорова.** *Село Осмар, Шуменско. Селищно проучване.* В. Търново, 2000, 79–86; **Мутафов, В.** Цит.съч., 267–278; **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч., 23, 25, 75, 78, 80, 104, 121–122 и др.; **Топалов, Г.** *Речник на селищните наименования в Добричка област*. Добрич, 2005; **Жечева, М.** Цит.съч., 69; **Маринов, В.** Цит.съч., 53–54.

[67] **Димитрова-Тодорова, Л.** Цит.съч.; *Памет за Тузлука. История и култура*. В. Търново, 2005, 214, 239.

[68] Пак там, 147, 153, 157, 238.

[69] Пак там, 230.

[70] **Маринов, В.** Цит.съч., 55.

[71] **Великова, М.** Цит.съч., 55.

[72] Пак там, 54–55.

[73] Пак там, 56.

[74] Тук и нататък топонимите са извлачени от вече цитираните съчинения, както и от **Илиев, Б.** *Град Кубрат. История на селището и землището му*. Кубрат, 1999, 38; **Попов, А., Н. Кънев.** *Попово – градът и околията му. Историко-географски очерк.* Попово, 1929.

RENAMING OF SETTLEMENTS AND LOCALITIES IN SHOUMEN REGION (1878-1944)

Georgeta Nazarska

Abstract

The paper deals with problem, which has not been studied sufficiently. There are a limited number of publications by linguists and geographers, but in Bulgarian modern historiography question has not been studied as a whole and by region, not into account the political, social and cultural context, it is not throwing light on its relationship with collective memory. Based on this finding, the paper examines the renaming of towns and places in Shumen region after the Liberation up to the Second World War, with emphasis placed on the stock in 1934.

The paper aims to analyze the initiation and development of the process of renaming in the country and particularly in the Shumen region; to provide a link to the process of renaming the policy of the nation state; to explore how the process of renaming was influenced by the party ideology, government programs and social attitudes and stereotypes in the 1930s; to summarize the results of the local population – Bulgarians and Turks; to identify changes in local collective memory. In the study are applied the historical and anthropological approaches, some written documents are compared with some oral sources.

ВЕЛИКО ДЮГМЕДЖИЕВ В АНАЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА МУЗИКАЛНА КУЛТУРА

Росица Ангелова

През 1958 година излиза Юбилейният сборник „40 години оперета в България и 10 години Държавен музикален театър“. В него се отдава значимото на Величко Дюгмеджиев като първостроител на любителската оперета съответно през 1906 и 1914 г. Това ни дава основание да впишем името му в историята на българската музикална култура, а доказателствата и изводите ни са предмет на настоящия дискурс. Ще направим опит да потърсим и мястото на шуменеца в културния живот на Нова България. Писаното за него и дейността му намира място предимно в публицистиката. Изключение правят изследванията на Ангел Виденов[1].

Величко Дюгмеджиев е роден на 5 април 1877 г. в Шумен в средата на родолюбиво и заможно търговско семейство[2]. Баща му Димитър Великов Дюгмеджиев (1832–1884), като ученик в класното училище е един от най-добрите ученици на унгарския емигрант Михай Шафран и изпълнява ролята на концертмайстор в Първия български оркестър. Оставената от Д. Дюгмеджиев нотна архива е ценна сбирка от документи за първите оркестри в Шумен, с които се слага началото на българската национална художествена инструментална музика[3]. Величко има трима братя – Пресиян, Димо, Коста и сестра Катя[4].

В. Дюгмеджиев завършва първоначално образование в родния си град, с първи учител по цигулка Анастас Стоянов, баща на известните професори по музика Андрей и Веселин Стоянови. През 1894 година той учи в Шуменското окръжно педагогическо училище[5]. На следващата година заминава за Дрезден, където постъпва в Кралската консерватория по музика и театър със специалност цигулка. Според документ, собственост на анонимен колекционер, издаден от Кралската консерватория, двамата братя Величко и Пресиян започват обучението си на 1 февруари 1895 г. Величко учи в Кралската консерватория от тази дата до 30 юни 1898 г., а брат му напуска скоро поради болест.

През 1898 година В. Дюгмеджиев се завръща в родния си град, когато според свидетелствата на съвременници дирижира хора и оркестъра на образуваното дружество „Гусла“[6]. През учебната 1898–1899 г. вече работи като учител по музика в Българската гимназия в Солун с основна заплата 98 турски лири, където създава първия български оркестър от ученици и граждани. В България В. Дюгмеджиев работи непрестанно като учител по пеене и музика[7]. Педагогическата си кариера завършва като директор в Държавната девическа гимназия „Нанчо Попович“ (16 септември 1933 г. –30 юни 1934 г.) През целия си живот той едновременно с преподаването работи извън училище като музикален педагог, диригент, оперетен деятел, общественик. През 1914 г. по инициатива и с прякото му участие се създава „Шуменска оперетна дружба“, на която е несменяем диригент. Дюгмеджиев е първия директор на „Шуменски областен оперетно-драматичен театър“ през сезона 1934–1935 г.[8] Пенсионира се през 1935 г., а през 1946 г. става първият диригент на новооснования в Шумен Общински симфоничен оркестър. Дори и като пенсионер не спира да реализира своите планове: аранжира нови опери, превежда, разписва щимове, издирва нови самодейци. Такъв енергичен го запомнят и неговите съ-

граждани – среден на ръст, с прошарена коса, очи кестеняви, лице обло, нос правилен и винаги усмихнат[9].

Умира на 27 ноември 1958 г.

Дейността на В. Дюгмеджиев по отношение музикалната култура в Следосвобожденска България представлява един нов, по-висок етап в нейното развитие, през който класицизма и романтизма се утвърждават във вкуса и музикалноестетическото мислене на шуменската музикална общественост.

Първото крупно музикално-обществено дело на В. Дюгмеджиев е основаването на **певческото дружество „Родни звуци“ (**15 август 1898 г.)[10]. По думите на Анастас Зидаров „поканата между младежите за образуване на мъжки хор се покри с маса подписи. Хорът е готов. С акламация бе избран за диригент Велико Дюгмеджиев, току-що завършил Дрезденската консерватория. В кратко време хористите нарастват до 30 певци. Репертоарът беше предимно български и руски, както и църковни песни“[11]. Първите спявки се провеждат в Андрейковото училище. Хорът намира материална и морална подкрепа от шуменската община, от гражданството. Постепенно се заучават светски песни, особено родопски, аранжирани за мъжки хор от диригент-музиканта от Пловдивското певческо дружество Ангел Букорещлиев[12].

Учителстването на Велико Дюгмеджиев в Солун през 1898 – 1899 година е свързано с първите му прояви в областта на инструменталната музика. Неговият Солунски гимназиален оркестър получава признание не само от културната общественост на града, но и на валията, който посещава оркестъра заедно с училищния инспектор[13].

През първите години на учителската си дейност в Шуменското мъжко педагогическо училище (от 1899 г.), В. Дюгмеджиев се отдава предимно на **инструменталната музика**, която представлява съществен дял от неговата по-нататъшна дейност. Повикът да се създават музикални дружества в края на XIX и началото на XX век не подминава и шуменци. Вече е факт първото музикално списание в България – „Гусла“, излизащо през 1891 г. в Пловдив и списвано от Георги Байданов. През 1899 г. Добри Христов ще създаде народно музикално дружество „Гусла“, към което ще сформира струнен и тамбурашки оркестър, а завърналият се от Миланската консерватория Панайот Пипков ще дирижира хора на същото дружество. Шуменското дружество е първи опит да се създаде музикална формация с хор под диригентството на К. Дюгмеджиев и оркестър под диригентството на капелмайстора Едгар Блюмел(1858–1900). Още през есента на 1895 г. шуменският вестник „Защита“ съобщава, че се е основало Музикално дружество „Гусла“, което има за цел да развива музикален вкус, да обучава членовете си на хорова и инструментална музика[14]. В дружеството шуменците Иван Баев и Иван Стефанов събират и обучават оркестрантите[15]. Скоро дейността замира и през 1898 г. по-възрастните членове отказват да създадат мъжки хор заедно с по-младите. Последните се отделят и създават нова музикална организация под името „Шуменски градски хор“[16].

Според Ангел Виденов от нотните документи личи, че музикално дружество „Гусла“ продължава да съществува и в началото на XX век и дейността му е пряко свързана с Велико Дюгмеджиев. В неговия репертоар присъства симфонична фантазия върху „Кавалерия Рустикана“, а музикално дружество „Родни звуци“ приема на 12 ноември 1906 г. концертна програма с марш за оркестър „Весела компания“, една пиеса от Салвет и квартет от мандолини и китара от Сартори. Участват братя Стефанови, Георги Димитров и Ал. Николов[17].

В края на първото десетилетие на XX век под егидата на „Шуменско музикално дружество „Гусла“ минават изпълненията на пиано-септета, което дава основание да се

предполага, че „Пиано-септет“ работи извън сферите на „Родни звуци“ и е отделна музикална формация от оркестровия състав на „Родни звуци“ от 1906 г. Дюгмеджиев продължава работа с „пиано септета“, като развива активна концертна дейност. Създадения през 1906 г. камерен състав поставя според Дюгмеджиев „основите на камерната музика в нашия град, а може би и в цялата страна“. Шуменският вестник „Доблест“ публикува ласкав отзив: „Най-добрият нумер беше „Фауст“ – фантазия от Шарл Гуно, изпълнен от шуменския „Пиано-септет“. Тези концерти са били и вярваме да бъдат и занапред едни от най-добрите“[18]. Отбелязаният успех се обяснява с аранжирането в него на най-добрите музикални сили от града. Сред участниците са Коста Дюгмеджиев, В. Дюгмеджиев, Пр. Дюгмеджиев, Иван Баев и Куцаров. Освен тях на концертния подиум излизат Ив. Стефанов като певец, Никола Ченгелиев като флейтист, Иван Халачев – кларнетист, Георги Димитров – цигулар и А. К. Мижин – пианистка.

В различните изпълнения се включват флейта, кларнет, пиано, солисти-певци. В запазените концертни програми са включени симфонии, увертюри, сола, дуети, триа. Основният репертоар е от европейската музикална съкровищница – фантазията от „Фауст“, интермецо от Маскани, арии от „Дон Жуан“ и „Трубадур“и др. Септетът развива интензивна дейност и изнася седмично по един концерт. „Пиано-септета“ съществува под това название от 1906 до 1909 г., но съставът продължава да съществува и през 1910–1911 г. Ангел Виденов определя ролята на пиано-септета като „…солидна основа за формирането на инструменталните традиции в града, за издигане музикално-художественото равнище на шуменската публика и взискателността към изпълнителите. Тази амбиция е заложена още в неговото начало“[19].

Като учител-педагог В. Дюгмеджиев проявява изключителни грижи за музикалното възпитание на талантливите младежи – музиканти. Негови ученици са видните музикални дейци Ан. и В. Стоянови, Ан. Зидаров, Пр. Дюгмеджиев, Янко Зехиров, Димитър Тюлев, Ив. Стефанов, Ангел Сладкаров, Веселин Спиров, Люба Величкова, Диана Герганова, Стоян Коларов и Мирко Каравасилев.

Едновременно с инструменталната музика Дюгмеджиев прави и своите първи композиционни опити. В личния му архив са запазени композирани от него маршове, китки от народни песни, хармонизация на народни песни. По-сериозни опити са: партитурата на оркестровите потпури „Suvenir de Veber“ Fantasie Briliante op. 9, № 7; концертния етюд за цигулка „Caprieces“; „Тържествена увертюра“; оперна фантазия „Dur und moll“. За кратък период той развива твърде интензивна и плодотворна дейност. През 1905 г. композира „Спомен от Вагнера, Вебера и Маскани“ /Fantasie de concerto/. В тези творби прави впечатление силното западно влияние, неизбежен спътник на всеки начинаещ композитор.

В. Дюгмеджиев не продължава композиционните си опити. Едва на преклонна възраст, през 1928 година написва музикална поема „Боян“ по текст на Цанко Церковски, която също е подражателна. Разглеждайки композиционното творчество на Дюгмеджиев, което в музикалната му дейност играе второстепенна роля, е необходимо да се вземе предвид неговото признание: „Написах музика за пиесите „Занаят“, „Мадам Санжен“, „Наймичка“, „Взаимна любов“. Почти на всички оперети, дирижирани от мен акомпаниментът им за оркестър е аранжиран от мен“[20].

Така благодарение на дейността на Дюгмеджиев през първото десетилетие на XX век в Шумен се създава значителна група инструменталисти – учители и ученици, на които музикалноестетическата култура и подготовка отразяват стремежа на младото поколение да върви в крак с европейската музика. Едновременно с това В. Дюгмеджиев раз-

ширява своя творчески диапазон като художествен ръководител и изпълнител и подготвя почвата за следващата музикална новост.

Исторически значимото събитие, в което В. Дюгмеджиев има ръководно участие и което оставя отпечатък на цялата му бъдеща дейност, е постановката на детската оперета „Червената шапчица“ от Франц Абт в Шумен на 20 май 1906 година[21]. Ценен източник на информация за събитието е самия Дюгмеджиев[22]. Той обяснява, че „с представлението на „Червената шапчица“ в Шумен се **тури началото на т.н. „приказна“ оперета** или както я наричат „Kinder oper“. Оперетата се изпълнява ораториално от възпитаниците на шуменското окръжно педагогическо училище и образцовото основно училище с диригент курсиста Антон Пантелеев. Дюгмеджиев е доволен и дава своята оценка: „Истинското удоволствие и високата естетическа наслада, които получихме от тоя концерт ни кара да кажем няколко добри думи както за самото изпълнение, така и за изпълнителите“. Оперетката е изпълнена във втората част на концерта. Самата оперетка „се състоеше от 9 сцени и няколко рецитации. Соловите и хоровите песни се придружаваха от струнен оркестър с пиано или от тъй наречения Pariser Beetzung ….Изобщо казано, ансамбъла в оперетката беше отличен“[23].

Същата оперета се представя на 5 януари 1910 г. от ученичките при Шуменската девическа гимназия с участие на видни инструменталисти под ръководството на В. Дюгмеджиев, вече не ораториално, а драматично, в полза на „бедните ученички“[24]. След три месеца оперетката е поставена в Пловдив под ръководството на известния създател на детски музикални китки Димо Бойчев и при участието на забележителния композитор Ангел Букурещлиев. Дюгмеджиев поставя още няколко пъти „Червената шапчица“ – във Видин (7 януари 1912) и на юбилейна вечер в новопостроения кинотеатър „Одеон“ в Шумен (25 март 1921 г.). Последователно на шуменска сцена се играят с успех юношеските оперети „Брат и сестра“ и „Вълшебна нощ“ от Л. Бродези и „Литературното дружество“ от Франц Ренгер, които самия Дюгмеджиев определя като „…предшественици, като прелюдия на т.н. „голяма оперета“, оперета композирана за възрастни и играна от възрастни, оперета по съдържание и музика различна от приказната оперета“[25]. Така Шумен вече има значителен опит и ентусиазирана и с високо самочувствие група от самодейни оперетни артисти, способни да се справят с по-големи музикално-сценични задачи.

Събитието, което оставя дълбоки следи в българската музикална култура е създаването през 1914 г. на „Шуменската оперетна дружба“[26]. Всички свидетелства доказват, че тя се създава по инициатива и с прякото участие на Велико Дюгмеджиев. Уставът на дружбата е приет в окончателен вид от членовете на 19 октомври 1914 г. и утвърден през април 1915 г. Първоначално името е Шуменска родолюбива дружба „Българин“, но впоследствие се налага названието „Шуменска оперетна дружба“. Музикалната дружба е с три отдела – хор, оркестър и оперета. За диригенти се определят Димитър Тюлев, В. Дюгмеджиев и капелмайсторът на седми пехотен полк Александър Георгиев.

В устава на дружбата е записано, че нейната цел е „…чрез художествено изпълнение на наши и чужди оперети, както и на свободни композиции, да се всее сред дружествените членове любов кам народната и художествената музика,… благотворителна“[27]. Амбициите на създателите са да развият музикалните способности на шуменци, да работят за развитието на оперетното дело, да основат фонд, носещ името на дружеството за подпомагане и издържане на кадърни и сериозни почитатели, изпълнители и приятели на оперетната музика. Запазен за поколенията е металният печат на Оперетната дружба, съдържащ годината на учредяването, който днес се съхранява във фонд „Музикално дело“ на Музеен комплекс „Панчо Владигеров“.

Първият спектакъл на Шуменската оперетна дружба е в читалище „Архангел Михаил“ с представянето на романтичната оперета „Кармозинела“ от Виктор Холендер на 10 май 1914 година от „оперетния ансамбъл, подсилен от граждани, гражданки, учащи се младежи от горните класове, …, под мое ръководство и диригентство (на В. Дюгмеджиев – бел. моя – Р. А) и при ценностно съдействие на Иван Стефанов, като режисьор и солист[28]. Приходът от премиерата е за фонд „Отец Паисий“ – „за покупката на един крайцер за българската военна флотилия“.

Втората оперета, която е представена на 5 януари 1915 година в салона на читалище „Архангел Михаил“ е „Тайнственият кавалер“ от В. Холендер с участието на Ан. Сладкаров. Ръководството на дружбата се заема с осъществяване на начертаната в устава програма (недвусмислено доказваща връзката с предшестващия етап на детската оперетка), като непрекъснато разширява обема и стиловите граници на изпълнявания репертоар. Така актьорския състав се ангажира с повече и по-сложни изпълнителски задачи, а публиката – с постоянен интерес към оперетните спектакли. Следват изпълнения на редица от бисери – оперети, „издържани в музикално и драматично отношение, избрани според музикалните и драматичните възможности на изпълнителите под мое диригентство“[29]. Военните години не спират ентусиазма на шуменци. Поставят се оперетите „Кармозинела“, „Златното момиче“, „Самодивско изворче“, „Тайнственият кавалер“, „Мамзел Нитуш“. Интересен е фактът, че приходите многократно надхвърлят разходите, като част от средствата се предоставят за благотворителни цели – в полза на читалище „Арх. Михаил“, на женското дружество „Родолюбие“, за фонда „Пострадали от войната“ и др.[30] Тук е мястото да отбележим, че едва през 1918 г. изявилия се на шуменска сцена оперетен солист Ан. Сладкаров основава в София професионален оперетен театър. Шуменци години преди това поставят основите на оперетата, макар и с любителски състав и нещо повече, изнасят постановките и в други градове на Царство България.

Първите постановки на „Шуменската оперетна дружба“ след Първата световна война са на оперетите „Кармозинела“, „Мамзел Нитуш“, „Литературно дружество“, „Тайнственият кавалер“. За първи път у нас през 1926 година под ръководството на В. Дюгмеджиев се поставя оперетата на В. А. Моцарт „Драматичният директор“ и „Пост рестант – 40“ от В. Холендер. Събитие, оставащо в летописите на шуменската музикално-сценична дейност е постановката на операта на Иванов-Кауцки „Камен и Цена“ през май 1928 г. В годините на Втората световна война В. Дюгмеджиев поставя оперетата „Момичето от Тегерин“ от Бр. Бенер[31]. Това е последната оперета, която оперетната дружба изнася под неговата палка.

През своята 55 годишна музикална дейност Дюгмеджиев поставя на шуменска сцена, както сам описва в „Моменти из моята обществено-музикална дейност“ (1952 г.), „…31 музикално-сценични произведения,….издържали над 500 спектакъла“. Той подчертава: „Особено внимателен съм бил към подбора на оперетите, както в музикално, тъй и в текстово отношение…Под мое ръководство и диригентство са дадени 2 музикални поеми, 4 опери, две от които от Моцарт и 25 оперети, всичко 31 сценични музикални творби“[32]. Почти на всички поставени оперети акомпаниментът за оркестър се аранжира от В. Дюгмеджиев. Впечатляващ е послеписът на мемоара му: „Нек да отбележа, че всичко е работено безвъзмездно, както от диригента, така и от изпълнителите“[33]. Някои от оперетите Дюгмеджиев поставя във Варна, Добрич, Габрово, Търново, Плевен, Търговище, Попово. Този внушителен по обем репертоар, системно издирван, подготвян и поддържан с упорство от постоянния диригент на дружбата В. Дюгмеджиев, действител-

но оправдава надеждите на любителите, преминали през школата на дружбата и потребностите на публиката.

Важно е да се подчертае, че В. Дюгмеджиев ясно и категорично заявява своите музикалноестетически позиции, целите, които се стреми да достигне в работата си. Определението, което той дава за оперетата е: „… спада към чистото, художествено изкуство. Тя е клонка на т.н. „комична опера“[34]. Формулира изискванията към оперетния актьор: „Оперетата е едно синтетично сценично изкуство в тоя смисъл, че изисква от своите служители едно щастливо съчетание на драматични, вокални и хореографски данни и качества. …Оперетният артист трябва да бъде майстор не само в играта и пението, не само в нюансировката на музикалната фраза, не само в отсенката на словесната реплика, но той трябва да притежава и изтънчено чувство както за музикалния, тъй и хореографския ритъм“[35]. Дюгмеджиев изтъква значението на оперетата като изкуство: „по своята същност не е нито несериозно, нито леко изкуство. Напротив, тя е толкова сериозно, мъчно и тънко изкуство, колкото сериозни, мъчни и тънки изкуства са операта, драмата, балета, както и всички останали изкуства. Безспорно, оперетата е едно популярно и любимо от народа изкуство. Народа го предпочита за неговия достъпен, жизнен и оптимистичен сюжет. Народа го дири за неговия лек и животворен хумор. Народа го желае за неговата по-достъпна, по-понятна, по-близка до музикалния му уровен музика – музика, която е един полезен етап в развитието на музикалния вкус, към възприятие на по-съвършеното музикално творчество. Освен това непрекъснатата смяна на музикалната със словесната реплика улеснява публиката да проникне в музикалната мисъл, като по-съвършен израз на човешките чувства и преживявания.“[36]

Дюгмеджиев развива и активна обществена дейност. На 23 май 1899 г. се основава гимнастическо дружество „Шуменски юнак“, начело с преподавателя по гимнастика Димитър Куцаров. Дружеството е едно от най-активните в страната. Принос за това има отново В. Дюгмеджиев. Подробности научаваме от Удостоверение №134 с дата 17 август 1902 г., издадено от Шуменското гимнастическо дружество „Юнак Крум“, собственост на анонимен колекционер. От него става ясно, че В. Дюгмеджиев е член на това дружество и е диригент на юнашкия хор при същото дружество, от когото е композиран марша на шуменския юнак. В архива на музикалния деец се съхранява нотен текст, написан в размер 2/4, който вероятно е споменатият марш. Не се откри текста на марша и неговия автор. Запазени са няколко реда – „Ний сме шуменски юнаци // юнаци и момци отбрани // на гърди ни рани от куршуми // пък сърца ни с пламък…[37]. През 1907 г. в Русе се провежда IV Юнашки събор. От Шумен тръгват 75 юнаци, начело с д-р Кирил Свраков. Пътува и Велико Дюгмеджиев, който дирижира единствения юнашки оркестър от флейтисти в България[38]. В архива на юнашкото дружество се съдържа ценна информация за авторитета и дейността на Дюгмеджиев. В окръжно № 134 на Управителния съвет на Съюза на българските гимнастически дружества „Юнак“ от 6 юни 1909 г. по повод на екскурзията до Одеса, организирана за всички гимнастически дружества в страната, се казва: „Нашето окръжно от 23 май, с.г. с което каним съюзните юнаци за първия юнашки излет в Русия, се посреща навсякъде с ентусиазъм, УС получи възторжени отзиви и готовност почти всички дружества за участието им в тоя бележит излет. Покрай юнаците много граждани от различните градове изказват желание да бъдат допуснати да участват в юнашкото посещение на нашата освободителка“. В същото окръжно се посочват и песните, които по време на посещението ще се пеят от юнаците. Това са: руският и българският химн, юнашкият химн „Днес е ден велик тържествен“, „Хей там за Дунаем“, „Днес е празник за юнака“, „Хей славяни“, „Хей юнаци, час настана“, „Ний ще победиме всички

дружно кат вървим“ и „Мила родино“. След изброяването на песните се добавя, че ако на някое дружество са необходими ноти за някоя от споменатите песни, те могат да ги поискат от юнака Велико Дюгмеджиев в Шумен, който ще бъде диригент на общия юнашки хор[39]. От водената преписка между Дюгмеджиев и Управителния съвет на българските гимнастически дружества през 1909 г. пък става ясно, че единствен той в страната притежава химните и маршовете на всички български съюзни гимнастически дружества с текстовете и нотите им. Нещо повече, той има изключителните права да се разпорежда с всички гимнастически дружества в страната относно измененията, допълненията и др. на текстовете и музиката на юнашките песни и маршове.

Това е високо признание за Шуменското юнашко дружество и за заслужилия музикант от първото десетилетие на XX век[40].

С указ на княз Фердинанд от 3 ноември 1907 г. се създава Инспекторат по труда, който е първообразът на днешната Инспекция по труда в България. Инспекторатът по труда е създаден за „прилагането на законите, правилниците и наредбите по индустрията, търговията, занаятите и по протекцията на работниците“ и фактически се явява като разширение на чл.16 от Закона за женския и детския труд, предвиждащ назначаване на „нужното число“ инспектори, предвидени още и в Закона за насърчение на местната индустрия, където съгласно чл.43 те трябва да ревизират насърчаваните от закона индустриални предприятия. Законът за инспекторат по труда, публикуван в Държавен вестник на 03 ноември 1907 г. предвижда създаването на инспекторат на труда при Министерството на търговията и земеделието с двама главни инспектори и по един за всеки окръг, но в продължение на няколко години такива не са назначавани. През 1908 г. са назначени двама и то за цялата страна, със седалище София – Министерство на търговията и земеделието.

Едва през 1911 г. е учреден Инспекторат на труда с двама главни и десет окръжни инспектори, действащ само една година. След това не са назначавани такива до 1915 г. По този начин самият Закон за инспекторат на труда, създаден, за да бъдат прилагани работническите закони, години наред не се прилага. Така първият български закон в областта на безопасността и хигиената на труда е приет чак през 1917 г.[41] В този смисъл издадената от Дюгмеджиев книга през 1916 г. „Мисли върху социалното ни законодателство и работнишката хигиена“[42] разкрива за пореден път активната гражданска и пионерска роля на шуменеца.

В изданието авторът в ретроспективен план прави преглед на водещите политически идеи през XIX в. – либерализма и консерватизма и исканията на българските политически партии по отношение трудовото законодателство. С много статистически данни се доказва нуждата от това законодателство въз основата на развитие на стопанските отношения в Европа и в частност в България. Направен е анализ на постигнатото до 1915 г. по отношение работническото законодателство, защитата на детския и женския труд, нормирането на работния ден и създаването на трудов инспекторат. Представени са основните тезиси от книгите на Илия Янулов и Васил Коларов, посветени на същата проблематика. За Дюгмеджиев е важно да се работи за превенция за безопасност и здраве при работа. На дневен ред според него стои въпросът за държавна застраховка на работниците в частните предприятия, социална застраховка в случай на болест и осигуряване на работниците в случай на инвалидност и старост. Тези негови идеи впрочем вече имат своята реализация в редица европейски държави. Конкретни насоки се дават и за усъвършенстване на инспектората по труда. Краткият преглед на българското трудово законодателство в периода на войните за национално обединение (1912–1918 г.) показва,

че чак в края на 1918 г. ще бъде обнародван Закон за осигуряване на работниците и служещите в случай на злополука и болест[43], а приемането му ще бъде свързано с името на шуменеца Жечо Бакалов, министър на търговията, промишлеността и труда[44]. За сетен път Дюгмеджиев ще докаже, че наред с музикалните си ангажименти следи и има позиция по наболелите проблеми на българските работници.

Не само проблемите на трудовото законодателство са актуални за Дюгмеджиев и това проличава при прегледа на музикалното му творчество. На своя съгражданин министър Бакалов той ще посвети марш, аранжиран за военна музика от Ал. Георгиев[45], както и на министъра на народната просвета при управлението на БЗНС Стоян Омарчевски[46]. Маршове са посветени на граф Игнатиев[47], на престолонаследника Борис[48], на княз Фердинанд[49]. Оригинално решение е намерено за марша, посветен на Радко Димитриев. Автор на текста е Димитър Кънчев, известен шуменец от началото на XX век, издател, собственик на хотел, печатница, активен член на различни дружества и един от най-големите шуменски дарители[50]. Партитурата на марша, заедно с текста на Кънчев е отпечатан във вид на пощенска картичка. Посвещението на ген. Р. Димитриев е свързано вероятно с дейността и популярността му по време на Балканските войни (1912–1913), когато е командир на Трета българска армия (от 17 септември 1912 до 21 юни 1913), взела участие в Лозенградската, Люлебургазко-Бунархисарската и Чаталджанската операция на Тракийския военен театър. При Люлебургаз-Бунархисар и Чаталджа той командва и обединените български сили, включващи също Първа българска армия. Текстът е следният: \\Напред! войници, бой да се бием, от всички страни, врага да надвием!\\ \\Стратега Радко, Радко генерал Димитриев наш, командува марш\\[51].

Дюгмеджиев не стои встрани от обществено-политическия живот в страната. На 22 септември 1908 г. той композира марш „Тържествуваща България“, посветен на обявяването на българската независимост и така изразява своята съпричастност към този важен за българите исторически акт[52]. Тежненията на християнското население останало в европейските провинции на Османската империя намират място в „Македонска китка“[53], в маршовете на П. Церколев „Опълченците на Шипка“ и „За Македония“[54]. През 1919 г. Любен Дюгмеджиев подарява на братовчед си Велико своята стихосбирка „Към борба“. Веднага музиканта композира борческа песен по стихотворението „Животът е борба“, без притеснения заради левите убеждения на Любен[55]. В навечерието на Втората световна война Дюгмеджиев композира химн „Маршът на българите“ по текст на известния български поет символист Теодор Траянов. Мотото „Боже, пази България“ недвусмислено води към проблема за трудния избор, който предстои на България пред поредната световна война предвид нерешения български национален въпрос[56].

В. Дюгмеджиев е първият директор на Шуменския областен театър (1933–1934 година)[57]. От интервюто, което той дава на Петър Стъпов разбираме, че целта на театъра е „да повдигне областта в културно-просветно отношение, а главно – селото, където до сега, за съжаление не е проникнал истински театър“[58]. Дюгмеджиев подчертава „плюса“ на областния театър – „оперетен отдел, чийто състав разучава оперетите „Уляна“ на Стеценков, „Муци и Муци“ на Бернер, „Неоженените“ на Паул Дитрих. Театърът разполага със собствен оркестър, който обслужва драмата и операта; солисти, строен хор и балет… Стремим се да създадем сериозен стабилен театър за областта и провинцията…“[59].

През 1934 г. Дюгмеджиев става директор на „Нанчовата“ девическа гимназия по учебно-възпитателната работа. В своите бележки (10 февруари 1934 г.) той като грижовен учител разказва как да се занимават ученичките, какви добродетели да развиват, как да се изградят като личности, какви грижи да се полагат за бедните. „Като завършвам

бележките си, пожелавам за в бъдеще по-голяма сплотеност между родители и учители, между семейство и училището, защото само при координирана дейност и разбирателство между тия два големи възпитателни фактора, семейство и училището, може да очакваме блестящи резултати в просветно училищната ни дейност.“[60]

Своите мисли, знания и музикален опит В. Дюгмеджиев прави достояние на широката читателска аудитория. През 1906 г. той отпечатва в печатница „Аргоети“ в Шумен студията „Художествено-инструменталната музика и операта в XIX век“. В книгата шуменецът в ретроспективен план представя развитието на инструменталната музика, като се дават биографични и творчески сведения за отделни представители като Бетховен, Шуберт, Лист и др. Втората част е посветена на развоя на операта отново чрез известни и утвърдени автори като Лудвиг (Луи) Шпор (1784-1859), Амброаз Тома, Карл Гуно, Чайковски и прочие.

През същата година Дюгмеджиев публикува още една книга – „Няколко думи за музикалното дело и устройването на симфоничен оркестър при Народния театър“.[61] В своите спомени той обосновава необходимостта от написването ѝ: „В това време ние имахме само един драматичен театър, наречен „Сълза и смях“ в София. Опера още нямахме, също и симфонични оркестри, с изключение на Гвардейския оркестър – в миниатюрен симфоничен състав. Тогава правителството не се грижеше за културните нужди“.[62] Велико Дюгмеджиев излага вижданията си за реорганизиране на Народния театър и откриване на музикален отдел. Мнението му за бъдещата уредба е следното:

“1. Народният театър трябва така да се уреди, щото по уредба и обстановка да бъде образец на модерни театри, при туй, като запази физиономията и традицията на народното ни театрално дело.

2. Народният театър трябва да стане най-доброто училище на българския гражданин, да бъде велико светило, което разпръсква на всички страни лъчезарни струи на просвета и възпитание.

За реализирване на тая си задача, Народният театър да си служи: 1) с представянето на подбрани драматични пиеси и 2) с уреждането, поне за сега, на академични симфонични концерти, а за в бъдеще и на опери, когато при театъра се основе музикално-драматичен отдел[63]. …Относно откриването на музикален отдел при Народния театър, ний мислим така: поне засега, да се открие само инструментален клон, т.е. да се устрои пълен симфоничен оркестър, който, освен че ще свири в антрактите на представленията, но същевременно ще дава през течение на годината, не по-малко от 5–6 симфонични концерта… .“[64]

Дюгмеджиев се противопоставя на мнението на преподавателя в Частното музикално училище в София Петко Наумов[65], че оркестърът трябва да се състои от 18 души и да свири само в антрактите на представленията. Той обяснява функцията на камерните оркестри и препоръчва в какъв състав да бъде симфоничния оркестър. „Съставеният по този начин малък симфоничен оркестър се състои от 41 лица, е в състояние да изпълнява всички класични и модерни концерти пиеси … С подобен оркестров състав, ний можем да образуваме у нази, тъй наречените „симфонични концерти“, които се устройват във всеки голям град на запад…“.[66] През 1946 шуменецът ще реализира тази своя идея и ще създаде в родния си град самодеен симфоничен оркестър.

През 1931 година се овакантява директорското място в Народната опера[67]. Велико Дюгмеджиев решава да премери сили и подготвя мотивирано заявление за конкурса. В него можем да прочетем самооценката, която самият дава на своята дейност. А именно: „… Позволявам си, Господин министре, да кандадатствувам и аз за директорският пост при Народната опера, разчитайки на успех главно на моята 25 годишна и неуморна, пло-

довита и безукоризнена обществена и училищно-театрална дейност, резюмирана в следните няколко пункта, а именно:

1. Получил съм висшето си образование по музика в Дрезден, а средното си в родния си град Шумен.
2. Почетен член и член основател съм на Българския музикален съюз – София.
3. Почетен и основателен член съм на шуменското музикално дружество „Родни звуци“, основано преди 33 години, което и днес развива голяма дейност.
4. Основател съм на първата оперно-оперетна дружба в България, която и днес изнася с успех оперети и опери.
5. Основател съм на двете музикални китки, едната при Шуменската девическата гимназия, а другата при Шуменския учителски институт, които проявяват интензивен живот.
6. Основател съм на първия оркестър при Солунската българска мъжка гимназия през 1898/99 учебна година.
7. Диригент съм на Шуменската оперна дружба, на оркестъра при Шуменския драматичен театър и на Музикалната китка при Шуменския учителски институт.
8. Учител съм бил по музика на известни български музиканти.
9. Направил съм задгранични музикални екскурзии до Белград[68], Букурещ, Одеса.
10. Награден съм с орден за гражданска заслуга и обществена музикална дейност от Н.Величество Царя.
11. Издадени от мен печатни литературни съчинения са няколко.
12. Поставени и дирижирани от мен опери и оперети са повече от тридесет. Всичко гореизложено при нужда, мога да подкрепя с документи.“ [69]

Дюгмеджиев не става директор, но това не омаловажава дейността му и признанието към него. Съвременниците на Велико Дюгмеджиев не пестят ласки и дават висока оценка на музикалното и гражданското му присъствие в живота на Нова България. Петър Рибаров пише: „Да имаш след себе си цели четиридесет и пет годишна музикална дейност, не е нещо случайно. Това говори за много употребен труд и едно несъмнено дарование, следвало творческия път на изключителната продуктивност и сериозно отнасяне към третиращите музикални въпроси в живота на едно общество. И колко по-голяма е моралната награда, когато един такъв културен подвиг носи отпечатъка на повече скромност и непринуденост, издаваща благородството на истински музикален деец“. Рибаров подчертава: „…делото на г. Дюгмеджиев по отношение на детската оперета се подема от много учители по музика в Царството. В много градове и селища се създават „музикални китки“, които разучават малки или големи детски оперети, с оглед разбира се на музикалните си възможности. Като най-ревностен последовател на тези оперети се явява Димитър Бойчев, учител в гр. Пловдив, по-късно София и Цариград. Представената на 20 май 1906 г. в Шумен „Червената шапчица“ на Фр. Абт изиграва успешно историческата си мисия. А с представянето си по после на „Кармозинела“ пак в Шумен се направи първият сполучлив опит за художествено сценично произвеждане на сериозна голяма (не детска) оперета“[70]. С много любов и топлота са написани поздравителните адреси до Велико Дюгмеджиев по повод 55-та му годишнина от неговите бивши колеги и ученици. Димитър Тонев, съвременник на Дюгмеджиев пише за него: „…Онова, което трябва да се отбележи за живота и дейността на Велико Дюгмеджиев, и неговото безгранично трудолюбие, скромност и упоритост, голямо сърце и любов, с които е насърчавал и подтиквал своите самодейци към труд в служба на изкуството. С тия свои заслуги за развитието на хоровото и оперетното дело той записва своето име в поредицата на ония

музикални дейци, които допринесоха за утвърждаването на Шумен като град с музикални традиции“[71].

Дейността на Велико Дюгмеджиев е тясно свързана с развитието на оркестъра и камерната музика в Шумен през първата половина на XX век. Дейността му след 1900 година за изграждането и утвърждаването на ученическите оркестри, създаването на камерния състав „Пиано-септет“, представлението на „Червената шапчица“ (1906) е подготвителен период за поставяне началото на оперетата в България. С представлението на „Кармозинела“ (1914) се поставя това начало. Оперетата в Шумен се явява вокално-инструментален жанр, който се развива върху оркестрова основа. Велико Дюгмеджиев и неговият сътрудник Иван Стефанов са първите основатели на оперетното дело. С цялостната си дейност на педагог, музикант, творец, общественик и пионер в начинанията си Дюгмеджиев се вписва в аналите на българската музикална култура и доказва, че дори да живееш в провинцията можеш да бъдеш първи.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Велико Дюгмеджиев. Библиография*. Съставител Р. Добрева. Шумен, 2007, 35 с.

[2] Всички членове на рода Дюгмеджиеви са заможни търговци с буден дух, ученолюбиви и предприемчиви. Фамилното име получават от занаята, който упражнява родоначалникът на фамилията – Хаджи Велико Дюгмеджиев, който в началото на XIX век е прочут майстор на „дюгмета“ – особени железни приспособления за заключване на врати отвън. В рода има много потомци, музикално надарени, а голяма част от тях избират за свое жизнено поприще музиката.

[3] **Виденов, А.** Велико Дюгмеджиев – заслужил музикант и родоначалник на българската оперета. – В: *Шумен и Шуменско*. Кн. III. Шумен, 1971, с. 137.

[4] Тъй като самият Дюгмеджиев се подписва като Величко и като Велико, то ние също се ползваме двете имена като идентични.

[5] ДА Шумен, ф. 630 К, оп.1, а.е. 1, л. 1-52.

[6] **Виденов, А.** *Приносът на Шумен към културната история на България*, част I, Шумен, 1981, с. 195.

[7] В ДА Шумен се съхраняват свидетелства и удостоверения, издавани на Дюгмеджиев да му послужат „при поискване на пенсия“. За по-голяма задълбоченост на изследването направих подробен хронологичен опис, даващ информация за пътя на неговата работа като учител. А той е следният: от 1 септ. 1899 г. до 31 дек. 1908 г. преподава в Шуменското държавно мъжко педагогическо училище; от 1 ян. до 31 авг. 1909 г. учителства в Шуменското държавно мъжко педагогическо и образцово училище; от 1 септ. 1909 г. до 31 авг. 1910 г. е учител в Шуменска общинска мъжка прогимназия; от 1 септ. 1910 г. до 13 септ. 1912 г. във Видинската мъжка прогимназия. В този период, на 24 юни 1912 г. във Видин се жени за своята съгражданка Василка (Веса) Маринова, от която има две деца – Анастасия и Мария; от 14 септември 1912 г. до 30 септември 1923 г. работи в Шуменската държавна „Нанчова“ девическа гимназия; от 1 до 26 окт. 1923 г. в Шуменското мъжко реално училище; от 1 окт. 1924 г. до 14 септ. 1925 г. в Шуменската народна мъжка гимназия; от 15 септ. 1925 г. до 15 септ. 1933 г. в Шуменския учителски институт и образцова прогимназия.

[8] *Коларовградска борба*, бр. 99, 12 дек. 1956.

[9] ДА Шумен, ф. 630 К,, оп. 1, а.е. 2, л.1.

[10] ДА Шумен, ф. 630 К, оп.2, а.е. 11, л.1.

[11] Спомени на Анастас Зидаров. – *Юбилеен сборник* „Родни звуци“.Шумен, 1939 г., с. 69.

[12] Ангел Букорещлиев – (31.I.1870, с. Плевня, Драма – 3.I.1950, Пловдив) – представител на т.нар. първо поколение български композитори, хоров и оркестров диригент, клавирен педагог и изпълнител, музикален фолклорист и активен музикално-обществен деец. Завършва органова

школа в Прага (1890), където учи орган и хармония при Блажек, полифония при К. Кнител и пиано при И. Кличка.

[13] Спомени на Веса Дюгмеджиева.

[14] *Защита*, бр. 41, 12 ноември 1895.

[15] *Юбилеен сборник*, с. 82.

[16] *Шуменска заря*, бр. 131, 2 дек. 1971.

[17] *Шуменска заря*, бр. 131, 2 дек. 1971.

[18] *Доблест*, бр. 12, 10 дек. 1908.

[19] **Виденов, А.** Велико Дюгмеджиев, с. 142.

[20] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е. 53.

[21] *Шуменска заря*, бр. 192, 10 окт. 1994.

[22] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е. 53, л. 1-4.

[23] *Народна борба*, бр. 15, 28 май 1906 г.

[24] ДА Шумен, ф. 630 к, оп.1, а.е. 60.

[25] ДА Шумен, ф.630 К, оп.1, а.е. 53.

[26] ДА Шумен, ф. 679, 26 а.е.

[27] ДА Шумен, ф. 679 К, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

[28] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е. 53. Оперетата е играна 15 пъти в Шумен и два пъти във Варна – *Коларовградска борба*, бр. 40, 22 май 1957.

[29] *Шуменски общински вести*, бр. 158, 6 юли1943 г.

[30] ДА Шумен, ф. 679 К, оп. 1, а.е. 9,12.

[31] Шуменски общински вести, бр. 153, 28 май 1943.

[32] Това са: Фр. Абт „Червената шапчица“; Моцарт „Драматичният директор“; Л. Бордези „Вълшебната нощ“; Л. Бордези „Брат и сестра“; Иванов-Кауцки „Камен и Цена“; Г. Унбеан „Циганката“; Лудвиг Андре „Елка“; Моцарт „Бастиян и Бастияна“; Фриц Ренгер „Литературното дружество“; В. Холендер „Кармозинела“; Л. Бордези „Вълшебния кленец“; П. Щилер „В царството на амазонките“; Хевре „Мамзел Нитуш“; В. Холендер „Марокският бей“; Адолф Клагес „Принцеса Марципания“; Виктор Холендер „Пост рестанат – 40“; Виктор Холенедер „Тайнствения кавалер“; Меастро Атансов „Самодивското изворче“; Мартен Шунел „Горската царица“; Мишо Тодоров „Мъдрия цар“; Мишо Тодоров „Ветрената мелница“; Артемовски „Наталка Полтавка“; Бруно Бренер „Мици и Муци“; Юнгст „На Волга“ (музикална поема); Моцарт „Амроза и Аладин“; К. Стеценко „Уляна“; П. Дитрих „Пощальона“; Кристиян Вит „Любезний чичо“; Херман Мюлер „Лорелай“ (музикална поема); Нелс „Али Баба и 40 разбойници“; С. Надеждин и В. Работпорт „Иванов Павел“ – ДА Шумен, ф. 630 К, оп.1, а.е 60, 71 л.

[33] *Шуменска заря*, бр. 192, 10 окт. 1994.

[34] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е 53, л.1.

[35] Пак там, л. 2.

[36] *Шуменска заря*, бр. 192, 10 окт. 1994.

[37] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е. 44, л. 1-2.

[38] Пак там.

[39] РИМ Шумен, инв. № 6498 – Неиздаден ръкопис на Борис Павлов „История на физическата култура и спорта в Шуменския край“.

[40] *Шуменска заря*, бр. 187, 3 окт. 1994.

[41] http://www.gli.government.bg/bg/page/5.

[42] **Дюгмеджиев, В.** *Мисли върху социалното ни законодателство и работнишката хигиена*. Шумен, печатница „Аргоети“, 36 с.

[43] Държавен вестник, бр. 132, 15 юни 1918 г.

[44] Жечо Бакалов е министър в периода 17 юли 1913 – 21 юни 1918 г.

[45] ДА Шумен, ф. 630 К, оп.1, а.е. 15. В ръкописа не е посочена дата, но е отбелязано министър, следователно марша може да се датира в периода 1913-1918 г.

[46] Пак там, а. 45. Маршът е датиран – 28 май 1922 г.

[47] Пак там, а.е. 16.

[48] Пак там, а.е. 21. В нотния ръкопис Княз Борис е наречен български национален лидер.

[49] Пак там, а.е. 23.

[50] **Ангелова, Р.** За заспалата съвест на шуменци или за Димитър Кънчев. – *Известия на РИМ Кюстендил*, 2010, под печат.

[51] ДА Шумен, ф. 630 К, оп.1, а.е. 25.

[52] Пак там, а.е. 34.

[53] Пак там, а.е. 13.

[54] Пак там, а.е. 55.

[55] Пак там, а.е. 39.

[56] Пак там, а.е 49.

[57] Пак там, а.е. 60, л. 52.

[58] Шуменски глас, бр. 604, 17 ноем. 1934.

[59] Пак там.

[60] ДА Шумен, ф. 630 к, оп. 1, а.е. 5, л. 11.

[61] **Дюгмеджиев, В.** Няколко думи за музикалното ни дело и устройването на симфоничния оркестър при Народния театър. Шумен, 1906, печатница „Спас Попов“. Студията е отпечатана и в два броя на в. „Народна борба“ – бр. 16 и 17.

[62] Архивен фонд „Музикално дело“ на музеен комплекс „П. Владигеров“.

[63] Дюгмеджиев, В. Няколко думи за музикалното дело …, с. 7.

[64] Пак там, с. 10.

[65] Петко Наумов (1879–1933) – композитор, цигулар, диригент, педагог, музикален публицист и обществен деец. Той е автор на статия „Оркестър за Народния театър“, отпечатана на страниците на в. „Вечерна поща“ през 1906 г.

[66] Дюгмеджиев, В. Няколко думи за музикалното дело …., с. 12.

[67] По стечение на обстоятелствата, съдбата среща отново Дюгмеджиев с П. Наумов, който през 1931 напуска директорското място в Народната опера и става директор на Държавната музикална академия.

[68] През 1912 г. Видинската народна дружба „Макабе“ прави посещение в Белград със своя голям тамбурашки оркестър и танцувална група. Изнасят два концерта – ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 2, а.е. 7, л. 5.

[69] ДА Шумен, ф. 630 К, оп. 1, а.е 4, л. 1-2.

[70] *Шуменски общински вести*, бр. 157, 158, 159 – 30 юни, 6 и 15 юли 1943 г..

[71] *Шуменска заря*, бр. 133, 19 ноември 1968 г.

VELIKO DIUGMEDJIEV IN THE ANNALS OF BULGARIAN MUSICAL CULTURE

Rossica Angelova

Abstract

This historical narrative is devoted to Veliko Diugmedjiev who left trace as musician and social figure in Shumen at the end of Nineteen century and the first half of the Twentieth century. He established the foundations of amateur operetta in Bulgaria through children's operetta "The Red Cap" by Franz Abt in Shumen on 20 May 1906. Then he developed many musical initiatives – the establishment of the first scholarly orchestra at the Thessalonica Gymnasium for Bays, the establishment and direction of formations "Piano-septet" and "Rodni zvitsi", the establishment of the operetta society in Shumen and the realization of 31 musical events in over 500 presentations. He was the first director of the Shumen Theatre (1933).

At the same time Diugmedjiev was very active social figure. He was a participant and instructor of the chorus of the Gymnastic Society "Shumenski iunak". He was the author of a leaflet "Thoughts about our Social Legislation and the Hygienic of Workers". He presented through this leaflet the new idea regarding the need of safety and healthy prevention during work.

With his overall activity as pedagogue, musician, creator, social figure and pioneer in his initiatives Diugmedjiev found a place in the annals of Bulgarian musical culture and proved that even if you live in the countryside it is possible to be first.

With his overall activity as pedagogue, musician, creator, social figure and pioneer in his initiatives Diugmedjiev found a place in the annals of Bulgarian musical culture and proved that even if you live in the countryside it is possible to be first.

ЗА ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЕЛИЩАТА ОТ ПРОВАДИЙСКИЯ СЪРТ С ОГЛЕД РАЗВИТИЕТО НА МЕСТНОТО ТРАДИЦИОННО ОБЛЕКЛО

Ирина Витлянова

Историческата съдба на различните народности населявали североизточните български земи през периода втората половина на XIX в. – средата на XX в. са твърде сложни и променливи. През различни периоди от историята, Североизточна България и селищата от Провадийския сърт са арена на опустошителни варварски нахлувания, военни походи и битки, въстания и размирици. В резултат на тези събития значителни райони са буквално обезлюдявани и отново заселвани, а в други населението се е променяло няколкократно. Да се осветлят с подробности тези процеси за различните народности в Провадийския сърт е трудна задача, поради липсата на достатъчни исторически документи. А в известен смисъл и не е необходимо, доколкото това изследване има за цел да проследи промените, които настъпват в българското традиционно облекло от Сърта, в резултат на тези демографски промени.

Бележките за историко-демографската характеристика, на селата от Провадийския сърт, в настоящото изследване с оглед на целите, които си поставям в изследването имат етнологическа насоченост. Лишени от претенцията за всеобхватност, те по-скоро имат за цел на базата на конкретен фактологически материал да подпомогнат интердисциплинарното проучване на традиционното облекло на населението от този регион.

Провадийското плато е един от специфичните за Североизточна България физикогеографски региони с ясно изразена морфология и граници. От север и юг то е ограничено съответно от Провадийска река и Голяма Камчия (Тича). На запад завършва с отвесните скали при Мадара, на изток тясна вододелна гърбица го свързва с Авренското плато. Някои учени означават сектора около Мадара, като самостоятелен дял известен под името Мадаро-Могилско плато[1]. В Източна България високите плата със стръмни скалисти склонове са известни с турското название Сърт или Съртове[2]. От там и местното название на Провадийското плато – Провадийски сърт[3].

Първите сведения за съртските села датират от втората половина на XVI в. Писменни сведения за някои съртски села се съдържат в кореспонденцията на видния дубровнишки търговец Павел Джорджич, който на два пъти за по четири-пет години след 1580 г. и 1590 г. живее в Провадия и има възможност да пътува из цяла Североизточна България. В записките си адресирани до Седмоградския княз Стефан Батори и тамошния папски наместник Висконти съобщава, че в Североизточна България има много селища със смесено християнско и турско население. Турците от Азия според него *дохождали тъдява по търговия, па и се заселвали тук*[4]. Една от тези области на заселване включва на юг Шумен и Преслав, на север Русе и Силистра и на Изток западното крайбрежие. От особено значение за нас е съобщението на Джорджич, че *всички места са населени повечето с християни, нежели с турци*[5]. Наред с информацията за преобладаващия български характер на населението, се съобщават имената на много Съртовски села. Всред *безкрайното множество* християнски села той съобщава имената на 20 селища в Прова-

дийско и Шуменско. Между тях са селата Crivina – Кривня, Ravana – Равна, Nenov – Неново, Calugerizza – Калугерица, Jankovo – Янково, Novoselo – Новосело, сега Дългопол, Cenga – Ченге, сега Аспарухово, Mos – Кьопрюкьой, Раковец – сега Гроздьово и др.[6] Някои от посочените от П. Джорджич села съществуват и до днес със същите имена. От изброените села със старо християнско и единно по говор население от Сърта са само Кривня, Равна и Неново. Останалите села по време на Освобождението имат само турско население и едва по-късно биват заселени с българи, или в тях наред със старото българско население живеят и турци и по-късно се настаняват преселници от различни краища на страната[7].

Ценна писмена информация за Сертските села в миналото предоставят турските данъчни документи. От 1622 г. в тях откриваме имената на с. Черковна (Джаркъойна) състоящо се от 72 домакинства; от 1630–1635 г. – с. Градинарово (Кьопекли) – с 14; от 1676 г. с. Каспичан. В него селото фигурира под названието Гази Педжан, от 1573 г. с. Марково в различни варианти – 1573 г. – Маркуфджа, 1622 г. – Маркуфча с 141, 1689 г. – Марковец. От 1622 г. с. – Косово (Косовча) – с 99; от 1622–1624 г. с. Кривня (Кривина) – с 84; от 1622–1624 г. с. Неново – с 107. Записано е и името на днешното село Кюлевча в различни варианти – Кулефче, Кюлефче, Кюлевец, от 1622 г. – с 90 домакинства[8].

Тук е мястото да отбележа, че на този етап на проучване, в литературата е спорен въпросът за поименния списък на Сертските села. В книгата си „Старото българско население в Североизточна България“ Л. Милетич посочва като сертски 12 села – Кюлевча, Марково, Черковна, Равна, Кривна, Могила, Каспичан, Калугерица, Неново, Янево, Невша и Петров дол. Според Христо Чернев, който проучва историята на село Черковна, Провадийско, сертските села са около 20 на брой, като в това число авторът включва и селата разположени по южните и западни височини около Сърта или в техните поли. В турско време те са наричани Сьорткьойлери (сертска сек□). Хр. Чернев определя като по-големи Сертски села – Блъсково, Градинарово, Марково, Кривня. В статията си „Рупските особености в сертския говор“, Ст. Стойков говори за 13 села със старо българско население – Равна, Кривня, Черковна, Неново, Марково, Косово, Снежина, Градинарово, Комарево, Петров дол, Кюлевча, Овчарово, Каспичан[9]. При проведените теренни проучванията се установи, че в околните селища има много преселници от старите Сертски села. При това състояние на проучванията можем да приемем едно условно деление на Сертските села на две групи. Към първата група се отнасят селата с местно сертско население: Кюлевча, Каспичан, Овчарово, Равна, Кривня, Черковна, Неново, Кюлевча, Косово, Марково, Снежина, Градинарово. Във втората група са включени села, в които се заселва сертско население: Блъсково, Храброво, Овчага, Черноок, Славейково, Петров дол и Невша.

Тук няма да се спирам подробно на всички изказани мнения относно списъка на селата, които принадлежат към Провадийския сърт. Ще отбележа само, че в настоящата работа ще се придържам към приетото от научния колектив на Българския диалектен атлас мнение, че към групата на сертските села влизат: Кюлевча, Овчарово, Марково, Косова, Неново, Равна, Черковна, Кривня, Снежина и Градинарово[10]. Направено на базата на диалектните особености на говора, това групиране на селищата се доближава най-точно до видовото разнообразие на българското народно облекло. Отделни елементи от него обаче са преминали на базата на многобройните миграционни движения на населението и в други съседни или по-отдалечени райони на Провадийския сърт.

Старото българско население на Североизточна България, известно като *хърцои*, *полянци* или *ерлии* става обект на историко-демографски и езикови проучвания едва през

XIX в. Според времето на своето заселване и състава на селищата в Провадийския сърт преки наследници на старото местно население са *ши́ковците*[11]. На местно културно ниво населението на Сърта е известно още като *бъзуфци*, *тъй като носели бозови дрехи и черен пояс* [12]. Подробни сведения за населението от Провадийския сърт и за неговата демографска динамика откриваме в изследванията на Любомир Милетич[13] и Васил Маринов[14], посветени на старото българско население в североизточните български земи.

В историческата литература съществуват различни мнения и относно произхода на населението на т. нар. Съртски села на запад от Провадия. Тук е мястото да отбележим за широко известния в науката спор между Беньо Цонев и Любомир Милетич по този въпрос. Б. Цонев е на мнение, че *жителите по Съртските села не са исконни жители в Североизточна България, ... тия Съртски села са заселени от югоизточни, тракийски българи, а не са старо население*[15]. Л. Милетич, на базата на анализа на говора изказва противоположна теза, че жителите на тези села са старо местно население. Той отъждествява техния говор с шуменското наречие и го приема като представителен за говора на старото мизийско население[16]. Данните изнесени в Български диалектен атлас показват, че независимо от някои общи черти, говорите на селата около гр. Шумен и Съртските села се различават съществено по редица фонетични, словообразователни и лексикални особености. Някои от характерните за говора особености на тези села, го свързват с южнобългарски, рупски говор и правят доста правдоподобно твърдението на Б. Цонев за южнобългарския произход на съртското население. В полза на това твърдение говори и едно предание от село Черковна, според което черковненци са потомци на преселени от Беломорието в края на XV в. – началото на XVI в. тракийци. Възможно е тези южнобългарски, рупски преселници да са се смесили още при настаняването си или по-късно с местно, мизийско население, тъй като днешния съртски говор представлява любопитна смесица от мизийски и рупски говорни особености[17]. Поради това Б. Цонев отбелязва, че този говор *е смес от североизточно и югоизточно наречие*[18].

За настоящото изследване от особено важно значение е не само произхода на старото местно население от Провадийския сърт, но и неговата историческа съдба през XIX в. и началото на XX в. Вниманието ми съвсем оправдано е насочено към миграционните процеси и демографското състояние на областта през този период, тъй като твърде честите и характерни за периода преселнически движения, водят до промени в композиционния състав и художественото оформяне на българското традиционно облекло.

Най-често демографските процеси свързани с населението от Провадийския сърт се разглеждат и са част от общия комплекс от преселнически движения на север от р. Дунав. Достигналите до нас исторически сведения[19] за демографията на североизточните български земи през последните няколко века са сложни и противоречиви.

Североизточните български земи и респективно Провадийския сърт са подложени на демографски промени още от 20-те години на XI в. В края на този период освен българите там живеят печенеги, узи, кумани и власи, които са постепенно асимилирани от българското население. В течение на два века – през XI в. и XII в. етническата картина на Североизточна България се изменя значително. През средата на XIII в. сериозни демографски промени нанасят татарските нашествия, в резултат на което настъпва отлив на българско население от равнините към по-лесно защитимите полупланински и планински райони. Независимо от това, в края на XIV в. османските завоеватели заварват в Съртските села значително българско население.

Първите масови изселвания от Североизточна България датират от края на XIII в., когато унгарския крал Стефан V насилствено отвежда значителен брой българи в Тран-

силвания (Седмоградско). Имайки предвид особеностите на говора на седмоградските българи, Л. Милетич стига до извода, че това са потомци на североизточни българи[20]. Тези изводи, направени на базата на говорните особености на сертското население, още веднъж потвърждават сложните и динамични преселнически процеси, които през следващите векове несъмнено оказват влияние върху езиковото и етнокултурно развитие на старото местно население.

С падането на България под османска власт в края на XIV в. се поставя началото на нови съществени етнически и демографски процеси. Тези процеси се свързват с колонизаторската и асимилаторска политика на турската власт. Наченките на такава колонизация в Североизточните български земи има още в края на XIV в., когато в Добруджа и Лудогорието са заселени 1270 турски семейства[21]. Масовото колонизиране обаче на различни райони на Североизточна България, се извършва едва в края на XVI в., когато най-вероятно, след разпускането на еничарския корпус на султан Мурад III (1574–1595), в Добруджа, Герлово и Лудогорието се заселват няколко хиляди еничари[22]. По това време, според М. Дринов *турците не са стояли още здраво в Крайдунавска България. Турци е имало тогава само в градищата, особено в укрепените градове. Селско турско население, ако и да е имало, то по количеството си оно е било съвсем нищожно… Турското господаруване по онова време в Крайдунавска България изобщо ни се представлява още като една окупация не яко осигурена*[23]. В своя труд върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество, М. Дринов привежда редица сведения, които позволяват да се направят изводи за степента на турската колонизация в Североизточна България и за числено съотношение между турци и българи в тая част на страната в края на XVI в. Той стига до извода, че през този период турското и българско население не се разпределя равномерно във всички райони. Турците населяват предимно Добруджа, крайдунавските и крайморски градове, а българите останалата част от Североизточна България[24]. От този момент нататък българското население в тази част на България започва рязко да намалява, а броят на турците да расте, като някои райони (Лудогорие, Герлово, Сланик) частично загубват българския си характер.

Първите сведения за съществени промени в състава на населението в Провадийско датират още от времето на Първото търновско въстание от 1598 г., което обхваща не само близките, но и по-далечни на Търново райони в Североизточна България. В него вземат участие и някои чисто българските села в Провадийско. Сам П. Джорджич се заема с *подбуждането на българите* около Провадия и Шумен[25]. Въстанието, както е известно завършва с неуспех и след разгромяването му, за да се спасят от отмъщението на турската власт, десетки хиляди българи емигрират на север от Дунав[26]. Именно от това време са и първите по-компактни изселвания от този край на България.

След двете търновски въстания, турското правителство предприема по-системна асимилаторска и колонизаторска политика, особено в Североизточна България, която дотогава е заселена предимно с българско население. Провеждането на тази политика се извършва както чрез преселвания на турско население от Азия, така и чрез насилствено или доброволно приемане на исляма, а често и на турска идентичност на част от българското население. Показателно в това отношение е сведението, което дава К. Иречек, за някои стари български села като Ченге (сега Аспарухово) и Лопушна, където вече приелите исляма турски жени все още *...носели под фереджето си една национална дреха, която наумява софийската носия*[27]. Последователната колонизаторска политика на Турция, особено в някои области, като Южна Добруджа, Лудогорието и Източна Стара планина, придобива стратегическо значение. От края на XVI в. и началото на XVII в. насетне, тези

области са така *наводнени* от *многобройна османска колонизация, щото българския елемент в някои местности…съвсем изчезнал*[28].

Промените в състава на старото българско население в някои важни за Турция райони, като Североизточна България продължават докъм XIX в. Асимилаторската политика на турското правителство се признава и от видния турски държавник Мидхад паша, който на страниците на френския печат от 1878 г. пише: *Трябва да се отбележи, че сред българите има повече от един милион мохамедани. В това число не са включени нито татари, нито черкези. Тези мохамедани не са дошли от Азия, както обикновено се мисли. Това са потомци на същите тези българи, преобърнати в исляма през епохата на завоеванието и през следващите години Това са чеда на същата тази страна, на същата тази раса, произлезли са от същото това коляно. А между тях има една част, които говорят само български*[29].

За постепенното претопяване на българското население интересни данни се съдържат в пътните бележки на френския дипломат граф д' Отрив, който през зимата на 1785 г. прекосява Източна България с дипломатическа мисия, на път от Цариград за Яш. Той съобщава за села *…наполовина турски, наполовина български, дето мюсюлмани и християни живеят съвместно, без да се гнусят едни от други, и даже се женят помежду си…* Мирното съжителство на двете религии се наблюдава дори и в рамките на едно и също семейство Отбелязвайки тази индиферентност, френският пътешественик все пак посочва за наличието на известна *наклонност към помохамеданчване*[30]. Според него вероотстъпничеството между християните взема такива размери, че по това време в България има *десет пъти по-малко християни, отколкото имало преди 40 години (при това без да има изселване)*[31]. Сведенията на граф д' Отрив твърде точно очертават според мен размерите и пътищата на постепенната денационализация на българското население в Североизточна България. Трудно може да се приеме само неговото твърдение, че намаляването на християнското население е ставало без да има изселвания. Историческите факти са красноречиви, че през цялото време на робство в североизточните български земи се извършват масови изселвания на българи.

През различните периоди изселванията на българското население са свързани с колонизаторски и асимилаторски натиск от страна на поробителя или с войните на Турция срещу различни европейски държави, както и с вътрешната несигурност на турската държава, особено през втората половина на XVIII в. и първата половина на XIX в. Освен вътрешни разместванията, тези фактори предизвикват и изселване на значителна част от българското население вън от границите на Турция. В различна степен тези демографски процеси засягат и населението на североизточните български земи и респективно селата от Провадийския сърт. Една част от него е избита, друга продадена в робство или насилствено преселена в Мала Азия[32]. Независимо от тези събития, населението в сртските села Кюлевча, Марково, Калугерица, Косово, Могила, Равна, както и по-южно стоящите провадийски и варненски села остава изключително българско[33]. Това статукво продължава почти до началото XVII в., когато мюсюлманската колонизация и в тази част на България, се засилва и залива постепенно целия регион. Тя е съпроводена с насилствено изселване на местното християнско население от неговите родни селища. Една част от населението се изселват на юг от Стара планина или на север към Дунав и Влашко. Други пък са принудени насилствено да приемат мюсюлманството. Тези събития довеждат до значителни демографски промени на коренното българско население. Останалата част от него, през втората половина на XVIII в. се изселва към Влашко и Молдавия, вследствие главно на кърджалийските метежи и брожения и най-вече на руско-турските войни, во-

дени през този период. Оцелява една незначителна част от населението на Провадийско, главно в тъй наречените съртски села, и отделни семейства в някои варненски селища. Все по това време, и особено след руско-турската война от 1828 г. – 1829 г., в Сърта се заселват и много преселници от източнобалканските села Голица, Еркеч и Копаран, както и от Одринска Тракия, Ямболско, Сливенско, Старозагорско и др. Повечето от тях са отклонения от големия изселнически поток, настъпил след оттеглянето на войските на ген. Дибич Задбалкански, устремен към Бесарабия и Южна Русия, или насочен обратно към родните места. Така или иначе, в тази част на България, през втората четвърт на XIX в. се извършва основно разместване на населението, което в общи линии приключва към началото на 40-те години на XIX в.[34]

През втората половина на XVIII в. и първата половина на XIX в., съдбата на съртовското население е тясно свързана с многобройните турски войни и бойните действия, които се разиграват на тяхна земя. В края на XVIII в. настъпва дезорганизация на турската феодална държава – разраства се анархията, засилват се кърджалийските нападения и грабежи. Селата са подлагани на опустошения и издевателства, които принуждават местното население да напуска своите родни места и да търсят спасение в съседните християнски земи. Тези нападения, съпроводени с опожаряване и грабежи на селата са известни сред местното съртско население с термина *бозгун*.

Съдбоносна за българското население в Североизточна България е емиграцията на българското население във Влашко и Русия през средата на XVIII в. Тя е в резултат както от войните между Русия и Турция, така и от вътрешните размирици, които обхващат турската държава след 70-те години на XVIII в. Първото по-значително изселване на българско население става веднага след Руско-турската война от 1768 – 1774 г., когато няколко хиляди български семейства се изселват във Влашко и Бесарабия.

Нова емиграционна вълна предизвиква Руско-турската война от 1787–1791 г. Тогава голям брой българи от Североизточна България се преселват в Русия и се настаняват в различни селища на Херсонска губерния[35].

Руско-турските войни от 1806–1812 г. и 1828–1829 г. поставят начало на нов трагичен момент в историята на българите. Тези години бележат най-масовата изселническа вълна на българско население в южните земи на Руската империя. Според изследванията на И. Мещерюк, през този период от българските земи в Русия се изселват 86 700 хиляди души, а според Стефан Дойнов техният брой е около 130–140 хиляди.

По време на Руско-турската война от 1806–1812 г., над три хиляди български семейства от Шуменско, Новопазарско и Провадийско напускат родните места и се разселват в Бесарабия в селата Чешма, Варуита, Бабели, Анадол, Кубей, Чийшия, Долукьой, Сатунов и др.[36] През 1810 г. съртското село Равна е опожарено и част от населението му се отправя към Русия, а друга се заселва в Добруджа и Силистренско. По същото време в Бесарабия се изселва и част от населението от с. Кривня, с.Черковна, с. Комарево и с. Равна. Така много селища от Провадийско престават да съществуват като български, а други, като Каспичан, Равна, и Кривня загубват голяма част от старите си жители[37].

При следващата война между Русия и Турция 1828–1829 г. значителна част от съртските села, през които преминават воюващите армии са разрушени и изгорени. Сред тях са селата Черковна, Косово, Кюлевча и Калугерица. При тази изселническа вълна основната маса изселници са вече от Югоизточна България, но поради страх от репресии от страна на турците, по пътя към тях се присъединяват жители на пострадали села от Провадийско[38], които се заселват във Влашко, Молдова и Южна Русия (Бесарабия). Особено много са изселниците от с. Кюлевча, които напускат родните си места и се заселват

в Бесарабия. Там те основават село със същото име, с. Кулевча, Одеска област, което съществува и до днес. За тази голяма изселническа вълна спомага особено много една от клаузите на Одринския мирен договор (чл. XIII) от 14 септември 1829 г., според която е даден 18 месечен срок, в който християните, поданици на Османската империя, имат право да продадат имуществото си и да се изселят безпрепятствено в Русия.

В общи линии тази голяма изселническа вълна продължава до 1830 г., след което преселванията рязко намаляват. Другите случаи на преселване на българи в Бесарабия вече нямат такъв масов характер.

За мащабите на изселванията от Североизточна България свидетелстват данните съдържащи се в *Атлас болгарских говоров в СССР*, от където се вижда, че от всичко 64 селища, включени в атласа, в повече от 20 са засвидетелствани различни североизточни български говори от мизийски и балкански тип[39].

Към средата на XIX в. се поставя началото на нови миграционни процеси, които обхващат цяла Североизточна България. Най-общо те се изразяват в отлив на населението от планинските райони и прилив на население в равнинната част на Североизточна България. Притокът на българите идва предимно от Средна и Източна Стара планина и от Северна Тракия. Този процес на презаселване обаче е силно затормозен от османската колонизация и ислямизирането на българите в Лудогорието. Новите български заселници само отчасти проникват в този край. В повечето случаи те го заобикалят, отправяйки се към Провадия – Варна – Добруджа или по черноморската крайбрежна ивица на юг от Варна. За тези посоки на презаселване свидетелстват редица езиково-исторически, диалектоложки и етнографски данни[40]. Презаселването на обезбългарените области според по-късните данъчни описи, продължава без прекъсване до XIX в. След заселването на планинците, в равнинните райони на Североизточна България и няколковековния им живот при други природно-икономически условия, в общение с остатъците на старото местно население, тяхната етнографска характеристика се променя, усложнява и обогатява. Част от старите етнокултурни белези изчезват, други се запазват в почти непокътнат вид, а трети се видоизменят и синтезират с новото, завареното.

Изселническите движения на съртското население от първите десетилетия на XIX в. постепенно се заменят с преселнически движения от Молдова, Влашко, Бесарабия. След войните от 1806–1812 и 1828–1829 г., значителна част от българското население потегля обратно към България. Голяма част от изселниците не достигат по обратния път своите първоначални места и се заселват на север от Балканската верига, като свободни преселници или като работници във владенията на турски земевладелци[41]. Част от бившите изселници от старите съртски села Марково, Кюлевча, Косово, Черковна и др. отсядат в Силистренско (Каталой, Калипетрово и др.) и получават прозвището *шиковци*[42]. Там те и досега живеят в отделна махала и не само запазват отличителните черти на говора си, но оказват влияние върху говора на старото местно население – т. н. *елйци* или *гре́бенци*[43]. Прозвището *шиковци* М. Арнаудов извежда от местния диалект на това население, което произнася *ши* или *шѫ* (ще): *ши идѫ", от там и човекът шику* [44].

Когато през Първата световна война проф. Михаил Арнаудов проучва населението и народното творчество на българите в Северна Добруджа, той отбелязва, че в с. Горно Чамурлии, състоящо се от 242 чисто български къщи живеят преселници само от съртските села Кривня и Равна, които се заселват там след осем годишно пребиваване в Бесарабия[45]. В с. Алмалии половината от населението са *нови заселници, т. н. шиковци, които дошли към 1812 г. от провадийските… Съртове. Шиковци и гребенци са примесени и в съседните села отсам старата ромъно-балгарска граница*[46].

В много отношения това население, както в съртските села, така и в местата на заселване се явява една затворена общност. Това особено важи за семейно брачните връзки, при които съществува традиция младите да се задомяват помежду си, от своето село, или от съседни села от района. За това разказва информатор от с. Кривня: *Едно време булки си вземали от с. Равна, Черковна, Овчага и Петровдол. На хората от Венчан, Златина, Котлубей викали червената боя и с тях не искали да имат вземане даване.* За тази практика споменава и М. Арнаудов, който отбелязва, че *Гребенците минуват за по-неодялани,… за пияници, авантюристи и крадци,… за нечисти българи… и лоши християни,… затова до скоро шиковците …(главно от провадийските Съртове, после и тракийци от източния Балкан), като по-изтънчени, не им давали моми…шиковските моми не вземали момци от гребенците, не ги харесвали, защото „не били от добър джинс"*[47]. Елемент на тяхната характерна затворена общност е и особеният им говор, който както отбелязах погоре, се различава съществено по редица особености от говора на селата разположени в съседство със селата от Провадийския сърт.

След войната от 1828–1829 г. в Провадийския сърт се заселват много преселници от източнобалканските села Голица, Еркеч, както и от Одринска Тракия, Ямболско, Сливенско, Старозагорско и др. Повечето от тях се отклоняват от големия изселнически поток, устремен към Бесарабия и Южна Русия или насочени обратно към родните места. Така например някои особености в облеклото и говора на населението в Черковна и Кривня ни дава основание да предполагаме, че произходът им е от планинските преселници в Карнобатско. Не е изключено обаче, една част от преселниците от Югоизточна България да са заварили на мястото на днешното с. Черковна, селище от местно старо българско население, към което да са се присъединили. Според едно предание, черковненци са потомци на преселени от Беломорието в началото на XVI в. тракийци. През 20–30 -те г. на XIX в. в съртското село Снежина се преселват няколко семейства терзии от Котленско. Бежанци от Тракия се заселват в селата Равна и Снежина. През 1832 г. в с. Кривня пък се заселват гръцки емигранти от Беломорието тръгнали към Бесарабия. Тези и други факти ни навеждат на изказаното от Б. Цонев твърдение за южнобългарския характер на една част от съртското население [48].

Последното голямо изселване от нашите земи преди Освобождението, вероятно по силата на споразумение между руското и турското правителство, е извършено през 1861 г. В териториално отношение, то обхваща предимно Северозападна България, макар че има отзвук и в други райони на страната. Независимо от скромните размери, които изселването взема в Източна България, броженията около него се развихрят в голям периметър. Особено мащабно е движението във Варненска, Провадийска, Балчишка, Хаджи Оглу, Пазарджишка, Шуменска и Търновска околия. Преселническото движение през 1861 г., обусловено от редица икономически и политически причини, става един от важните и актуални въпроси в периода след Кримската война[49]. Междувременно емиграцията на българите към Русия взема застрашителни размери. Само от Провадийска околия, през последните дни на месец септември същата година, желание за изселване пред руския консул във Варна заявяват 283 фамилии с 980 души[50]. Изселническото движение обхваща изключително селско население, в това число чорбаджии, свещеници, учители, занаятчии и др. Когато преселването придобива масов характер, турските власти, въпреки предварителното си съгласие, предприемат енергични мерки за ограничаване на този процес. Против преселването на българите в Източна България се обявяват българската революционна емиграция начело с Г. С. Раковски, някои по-умерени кръгове от нашата буржоазия, гръцката църковна власт и Варненският владика. За осуетяване на преселническото

движение в Източна България от значение е и обстоятелството, че тук аграрният проблем не е поставен с такава остротата, както в другите райони на страната[51]. Освен това трябва да се има предвид и фактът, че Източна България, където в края на XVIII в. и началото на XIX в. се развиват няколко турски войни, дава най-голям процент изселници към Влашко, Молдова, и Южна Русия. От последното масово изселване през 1830 г. са изминали само три десетилетия. Спомените от него са твърде близки, за да се реши населението на същите тези места да ги напусне отново.

Според Л. Милетич, в резултат на миграционните процеси, които се извършват в Провадийския сърт след руско-турските войни в началото на XX в. като чисто български села се очертават – Косово, Неново, Равна, Черковна, Кривня, и смесени села с българско и турско население – Марково, Невша, Снежина, Градинарово, Блъсково и Храброво, където турците преобладават над българите. За българския характер на някои от Съртските села свидетелстват турски документи от 1573–1574 г., представляващи сборен регистър опис на джелепкешани от четири каази, сред която е и Провадийска кааза. Правейки преглед на имената записани в регистъра, Р. Стойков заключва, че населението в съртските села е чисто българско[52]. Според друг регистър на османската администрация от 1630–1632 г., 1639–1640 г. в Провадийската кааза са зарегистрирани селища с внушително за периода християнско население. Така например за с. Равна са отбелязани 138 немюсюлмански домакинства, с. Неново – 107 (по данни от 1630 г.), с. Кривня – 103, с. Косово (с. Косовча), – 96 Кюлевча – 96, с. Градинарово (с. Кьопекли) – 14, Черковна – 77 (по данни от 1630 г.), с. Марково (с. Марковча) – 152, Снежина (с. Каракьой) – 17[53].

Известно е, че Освободителна война от 1877–1878 г. играе огромна роля в цялостния обществено-икономически живот на българския народ. Една от важните последици от нея е аграрният преврат започнал с навлизането на руските войски в пределите на България. Турското население и особено чифликчиите напускат страната, а българите, забягнали в планинските места, се връщат в равнините. Завръщат се и преселени в чужбина българи. Нужно било изоставените турски земи да бъдат обработвани. Затова Временното руско управление издава заповед за настаняване на българите в изоставените турски имоти [54].

Демографските и миграционни процеси след войната имат пряка връзка с аграрния преврат. Настъпват масови преселнически движения в цяла Дунавска България, които коренно видоизменят етнографския ѝ облик отпреди Освобождението. Тези процеси обхващат и селата от Провадийския сърт. В основни линии миграционните процеси обхващат две взаимно свързани движения на населението в освободената Българска държава. Започва масово изселване на турското население, като заедно с него напускат страната черкезите и татарите, заселени главно след Кримската война. Българското население масово се изселва от различни райони в земи, напуснати от турците. Новото българско население, настанило се в Североизточна България от Освобождението насетне е най-разнородно. Една голяма група от него, т. н. тракийци, или маджури, се заселват в компактни групи в Преславско, южната част на Шуменско, Новопазарско, Провадийско, Варненско и на различни места из Добруджа. Те изоставят неблагоприятните в икономическо отношение райони, главно планинските, и се заселват в напуснатите от турците земи, като ги закупуват евтино или ги получават безвъзмездно[55]. Много семейства от Черковна, Овчага, Марково, Кривня, Равна, Неново, Косово, Снежина се заселват в селата Славейково, Храброво, Черноок, Невша. Друга част от съртовското население предимно от селата Равна, Кривня и Марково се заселват в Алмали (Югозападна Добруджа), Тулча, в Горно и Долно Чамурли[56].

Основните причини, които пораждат вътрешните миграционни движения в сърт-ските села, в годините след Освобождението на България са главно икономически. Не-достига на обработваема земя принуждава нарастващото население от Сърта да търси земя в други съседни села и особено в такива, в които местното турско население се изселва масово в Турция и разпродава своите имоти.

Цялостно изследване върху демографските процеси в Провадийско след Освободи-телната война не съществува. Само в отделни разработки се срещат данни за движението на различните групи население. В зависимост от конкретните исторически условия, миг-рационните движения в съртските села довеждат до редица разместванията на различни етнографски групи и до промени в състава на местното българско население. Според ет-нографските и говорни особености, основната компактна група население, която въпреки всички демографски процеси остава в съртските села са *шиковците* [57].

Като обобщение на казаното дотук за демографските процеси в Провадийският сърт можем с основание да отбележим, че в изследвания период – от втората половина на XIX в. до средата на XX в., въпреки историческите превратности на времето, бъл-гарският етнически елемент успява да се запази. След Руско-турската война заличени съртски села няма. Много от тях, разсипани и опожарени, загубили част от населението си, отново възкръсват за живот. Към средата на XIX в. големите миграционните процеси в Североизточна България постепенно затихват и в началото на XX в. в селата от Прова-дийския сърт етническата картина вече добива определени очертания, които в основни линии се запазват и до днес.

И все пак, ако трябва да се свържат резултатите от демографските процеси с историята на развитието на облеклото от Провадийския сърт се налага да отбележа следното:

На този етап на изследване не може с категоричност да се твърди за настъпили резки промени в състава и структурата на старинното облекло от Сърта през втората половина на XIX в. в резултат на протеклите демографски процеси. Поради отдалечеността във времето и достигналия до нас ограничен автентичен материал влиянията на отделните преселни-чески групи не са ясно изразени. Забелязват се само отделни елементи от облеклото на местното съртско население, при които е видимо влиянието на някои елементи от облек-лото носено в съседни райони. Такава е връхната дреха кича, която е част от традиционното женско облекло на старото българско население в т. н. вайковски села Еркеч (дн. Козичино, Бургаско), Голица, както и в с. Аспарухово, Варненско. Тук се налага да спомена и за упо-требата на престилки наречени *чатмалия* или *чатма* с. Кривня. Този тип престилки са чес-то срещани и сред женското облекло от Преславско-Смядовския район. Твърде е възмож-но, те да са проникнали в Съртовските села, вследствие на настъпилите демографски промени, по време и след Руско-турските войни от 1828–1829 г. и 1853–1854 г. Като резултат на за-силената миграция на населението от планинските селища и особено от някои райони на Поморийско и Варненско е употребата на източнобългарския двуделен сукман, съставен от елек и набрана пола. Разпространен е основно в селищата със старо българско население в Източна Стара планина (Преславско, Шуменско, Варненско, Поморийско), по бреговете на р. Дунав (Тутраканско, Силистренско), както и в района на Добруджа.

Съществуват податки и за други подобни влияния, но в структурно отношение те не са така добре изявени. Няма съмнение обаче, че независимо от всички превратности на времето по един или друг начин традицията в облеклото от Сърта е кореспондирала в много отношения с облеклото на преселническите групи, които по различен начин оста-вят следи в бита на местното население.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, К.** Мадаро-могилско плато. – *Byzantinoslavica*, IV, 1932, с. 85–128.

[2] **Миков, В.** *Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места*. С., 1943, с. 195.

[3] Терминът *Сърт* има турски произход (sirt) и в превод буквално означава хребет, било, гръб на планински гребен. Географското съдържание на термина е плоско възвишение, повдигнато плато.

[4] **Дринов, М**. *Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество*. – *ПСп*, VII, 1884, с. 17–18.

[5] Пак там, с. 18.

[6] **Милетич, Л.** *Старото българско население от Североизточна България*. С., 1902, с. 19.

[7] Пак там, с. 101–106.

[8] **Грозданова, Е.** *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. С., 1989, с. 230–251.

[9] **Стойков, Ст.** *Рупските особеност в съртския говор – ИИБЕ*, 19, 1970.

[10] **БДА.** *Североизточна България*. Част II. С., 1996,с. 16.

[11] **Милетич, Л.** *Цит. съч*., с. 115.

[12] **Попиванов, Г.** Особености на Шуменския говор. Допълнение към описанието му в „Das Ostbulgarische“ на проф. Л. Милетич. – В: *Сб. на БАН*, XXXIV. С., 1940, с. 376.

[13] **Милетич, Л.** *Цит. съч*., с. 58.

[14] **Маринов, В.** *Плисковско (Абобско) поле*. С., 1943, с. 156–159.

[15] **Цонев, Б.** Диалектни студии. I. Поправки и допълнения към Милетичевата книга Das Ostbulgarische. – *СбНУНК*, XX, 1904, с. 30 -31, 34, 42, 44.

[16] **Милетич, Л.** *Старото българско население*, с. 15; **Милетич, Л.** Източните български говори. – *СбНУНК*, XXI. С., 1905, с. 62.

[17] БДА. Североизточна България. Част II. С., 1996, с. 16.

[18] **Цонев**, **Б.** *Цит. съч*., с. 45.

[19] **Мещерюк, И.** *Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828-1834 г. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей)*. Кишинев, 1965, с.7; **Дринов, М.** Цит. съч., с. 18; **Милетич, Л.** *Старото българско население*, с. 7; **Иречек, К.** Етнографически променения в България от основаването на Княжеството. – *СбНУНК*, V, 1981, с. 50-51; **Цветкова, Б.** За поселищните и демографски отношение в някои североизточни райони на България през XV-XVI в. – *ИНМШ*, III, 1965, с. 41-55; **Грозданова, Е.** *Цит. съч*., с. 230–253.

[20] **Милетич, Л.** *Седмоградските българи и техния език*. С., 1926, с. 1–17.

[21] **Маринов, В.** *Дели-Орман (южна част). Областно географско изучаване*. С., 1941, с. 54.

[22] **Дринов, М.** Цит. съч., с. 22.

[23] Пак там, с. 7-8.

[24] Пак там, с. 22, 24, 70-75.

[25] *История на България*. Т. IV. С., 1983, с. 189.

[26] Пак там, с. 196.

[27] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 504.

[28] Пак там, с. 504.

[29] *Асимилаторската политика на турските завоеватели*. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания (XV–XIX век). С., 1964, с. 15.

[30] **Занетов, Г.** Едно пътуване от Цариград до Яш в Молдова през зимата на 1785 година. – *ПСп.*, № 66, 1905, с. 399.

[31] Пак там, с. 40.

[32] *Асимилаторската политика*, с. 17–28.

[33] **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – *ИВАД*, XV, 1964, с. 98.

[34] **Милетич, Л.** *Старото българско население*, с. 4.

[35] *Атлас болгарских говоров в СССР*. Вступительные статьи. Коментарии к картам. М., 1958, с. 9–10.

[36] Пак там, с. 11.

[37] Пак там, с. 11.

[38] **Милетич, Л.** *Старото българско население*, с. 37.

[39] *Атлас болгарских говоров в СССР*, с. 39.

[40] **Гандев, Хр**. *Българската народност през XV в. Демографско изследване*. С.,1972, с. 397.

[41] **Маринов, В.** Преселнически движения в Лудогорието. – *ИНЕМ*, I, 1953, с. 255–256.

[42] **Арнаудов, М.** Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни. – *СбНУ*, кн. XXXV. С., 1923, с. 37-43.

[43] **Романски, Ст.** Народописна карта на нова Румънска Добруджа. – *СпБАН*, XI, 1915, с.44.

[44] **Арнаудов, М.** Цит. съч., с. 38.

[45] **Пак там**, с. 121.

[46] **Пак там**, с. 37.

[47] **Пак там**, с. 38.

[48] **Цонев, Б.** Диалектни студии. I. Поправки и допълнения към Милетичевата книга Das Ostbulgarische. – *СбНУ*, кн.XX, 1904, с. 45.

[49] **Тонев, В.** Някои данни за преселническото брожение в Източна България през 1861 г. – *ИНМВ*, IX (XXIV), 1973, с. 18-194.

[50] Пак там, с. 190.

[51] **Димитров, Стр.** За класовото разслоение сред селяните от Североизточна България през 70-те години на XIX в. – *ИИИ*. Т. VIII, 1960, с. 225–286.

[52] **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. – *ИВАД*, XV, 1964, с. 98.

[53] **Гроздановa, Е.** *Цит. съч*., с. 21-33.

[54] *История на България*. Т. II, С., 1964, с. 21-33.

[55] БДА. Североизточна България. Част II. С., 1996, с. 19; **Динев, Л.** Преселнически движения в Дунавска България от началото на XIX в. до днес. – *УП*, 3, 1947, с. 225–234.

[56] **Милетич, Л.** *Старото българско население*, с. 37.

[57] **БДА, 1966**, с. 22.

ABOUT HISTORICAL DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF SETTLEMENTS PROVADIYSKIA SART FROM DEVELOPMENT IN VIEW OF LOCAL TRADITIONAL CLOTHING

Irina Vitlyanova

Abstract

This study aims to trace the changes in the Bulgarian traditional clothing of the settlements in Provadiyskia sart as a result of demographic changes occurring in the northeastern Bulgarian lands during the second half of the nineteenth century – the middle of the twentieth century

As a result of the historical-demographic characteristics and given the demographic dynamic processes in the area concerned may be noted that the composition and structure of ancient clothing Sarta in the second half of the nineteenth century there have been no abrupt changes. Due to the remoteness in time and reached our authentic material limited the effects of different migratory groups are not clearly expressed. Noticed only individual items of clothing to the local population sartsko where visible the impact of certain items of clothing worn in the neighborhood. These are: prank coat, apron or called chatmaliya chatma and Eastern Bulgarian duple pinafore, composed of electronic and gathered skirt.

There is evidence for similar effects, but structurally they are not as well developed. There is no doubt that despite all the vicissitudes of time in one way or another tradition of clothing is Sarta counterpart in many respects with the clothing of the migratory groups in different ways leaving traces in the life of the local population.

НАСЕЛЕНИЕТО НА ГРАД ШУМЕН В ПЕРИОДА 1920–1944 Г. – ДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Даниел Руменов

Град Шумен след Освобождението през 1878 г. е един от големите градове в България. Той е по-голям от Плевен, Сливен, Стара Загора и София. По време на първото преброяване през 1880 г. е трети по население в Княжество България след Русе – 26 163, Варна – 24 555 и четвърти във всички български земи (Пловдив – 33 442 души).

Целта на съобщението е да направи характеристика на населението на град Шумен в периода 1920–1946 г., като същевременно се сравни със състоянието му в първите десетилетия на XX век. Използвани са данни от различни преброявания като особено внимание се обръща на това от 1926 г. по причина, че стойностите са сходни с предходното от 1920 и това от 1934 г.

Тук е може би мястото да изясним, какво се разбира под понятието демография и в частност историческата. Това се налага от факта, че много от авторите историци свеждат изследванията си само до етническия състав на населението, без да обръщат внимание на демографските фактори, които го характеризират (полов и възрастов състав, миграции, религиозна структура, трудова заетост и др.) и без да се търсят причините водещи до съответните стойности, които се разглеждат. А е ясно, че без да се обобщят причините, крайните резултати са просто статистика, която не дава представа за процесите протичащи при населението в съответния регион, който се разглежда.

Демографията е наука за динамиката на човешката популация. Тя обхваща въпросите, свързани с големината, структурата и разпределението на населението. Наблюдава процесите на раждане, смърт, възпроизводство, миграция, застаряване. Установява зависимости при населението от гледна точка на образование, етническа идентичност, религия, социална принадлежност.

Историческата демография е специализирана историческа дисциплина, която изучава структурата на населението в миналото. Специална част от историческата демография е палеодемографията, която изучава развитието на населението в праисторията.

За създател извел дефиницията за историческата демография като научна дисциплина се счита френският учен Луи Анри, който се занимава с фертилитета в XX век. Историческата демография изучава и анализира демографската структура и тенденциите в развитието на населението в исторически контекст по групи (социални, полови, възрастови, етнически), географски (градове, страни, региони, континенти) и исторически категории (държави). За целта се изследват и анализират различни исторически източници (документи, регистри и т.н.). Разглежда промените в раждаемостта и смъртността на населението, прогнозирайки различните фактори в исторически контекст, които оказват или могат да въздействат върху нарастването или намаляването на населението, като болести, войни, политически, икономически, социокултурни промени и др.

Шумен до Освобождението, както бе посочено по-горе, е по-голям от Плевен, Сливен, Стара Загора, Бургас и София, докато от преброяването проведено през 1926 година той вече значително отстъпва от четвъртата позиция. Другите споменати градове нара-

стват значително повече от Шумен. Например Сливен от 20 248 нараства на 29 263, София от 20 856 на 213 002, Стара Загора 15 258 на 28 957, Бургас от 5 856 на 31 157 души. За тези години Шумен се увеличава от 23 167 на 25 136 жители. За 46 години нарастването е едва с 1970 души, което е твърде малко в сравнение с другите големи градове в България. По този показател той се доближава до стойностите на растеж на Търново, Самоков, Свищов. За посоченото преброяване през 1926 г. вече отстъпва на 10-то място в класацията на градовете по брой жители[1]. Това разбира се не е само тенденция за 1926 г. През предното преброяване на населението в Царство България проведено през 1920 г. Шумен е с две места по-напред – 8-о. Според А. Иширков той стои дори по-назад от Ямбол, Бургас и Хасково, в които се заселват много бежанци от останалите извън пределите на страната български територии след двете национални катастрофи[2]. Намалението, специално за града, се дължи на масовото изселване на турско население. При по-ранни преброявания градът има дори по-малък числен състав от първото преброяване от 1880 г. Естествено има заселници от шуменските села и от други части на страната, но големите изселвания на мюсюлмански жители и не на последно място слабо развития в града поминък са главната причина за бавния растеж на град Шумен: „Шумен, макар че лежи на централната ЖП линия София – Варна не можа да израсне в голям град, макар в миналото да е бил по-голям дори от София. Неговите занаяти, които навремето поддържаха града и привличаха целия Делиорман днес са западнали. Индустрията не можа да се разрасне в такива размери, като в София, Пловдив, Бургас и другаде, че да задържи населението му, затова последното е принудено да бяга и да дири другаде своята прехрана. Независимо от това, от Шумен се изселиха много турци, което безспорно повлия за твърде слабото увеличение на населението.“[3] – тези изводи прави Жечо Чанков още през 1935 г., въпреки че на мястото на напусналото турско население влиза такова от Тракия и Добруджа. Изразено в проценти нарастването за времето от първото преброяване през 1880 г. до 1926 г. е 8,5%. Статистиците от това време изчисляват, че ако се приеме естественият прираст на населението въобще за България за 1,5%, то градът през 1926 г. би имал 42 000 жители, състояние отговарящо на положението му през доосвобожденския период и непосредствено след него. Или иначе казано в продължение на 46 години, само от естествения си прираст, дори без да има преселвания от други краища на страната, градът е загубил 19 000 жители. През 1934 г. населението на Шумен нараства с едва 600 души – 25 734, факт дължащ се, както посочихме и по-горе, на липсата на големи индустриални предприятия, които биха били притегателен център за мигриращо към Шумен население.

1926 – 1934 г. – 2,37%	1905 – 1910 г. – – 0,22%
1920 – 1926 г. – 5,83%	1900 – 1905 г. – – 3,58%
1910 – 1920 г. – 6,88%	1900 – 1934 г. – 11,39%

Процентно увеличение или намаление на населението през посочените периоди[4]

Друга характеристика на населението в Шумен е неговият полов състав. Интересното е, че през всички преброявания мъжкото население на града е повече от женското. В първите години след Освобождението това може да се обясни с високата заболеваемост при жените, а от друга страна добрата икономика в града не предполага изселване на мъжко население. След годините на Първата световна война обаче, когато е нормално мъжкият състав на населението да е по-малък от женския, то в Шумен това не е валидно. Дори след войната процентът на мъжете нараства. За да илюстрираме казаното ще приведем следните цифри за преброяванията през 1920 и 1926 г.

Мъже – 12 882, 54,23%; жени – 10 861, 45,77%. На 1000 мъже се падат 844 жени.
Мъже – 13 257, 52,74%; жени – 11 880, 47,26%. На 1000 мъже се падат 896 жени[5].

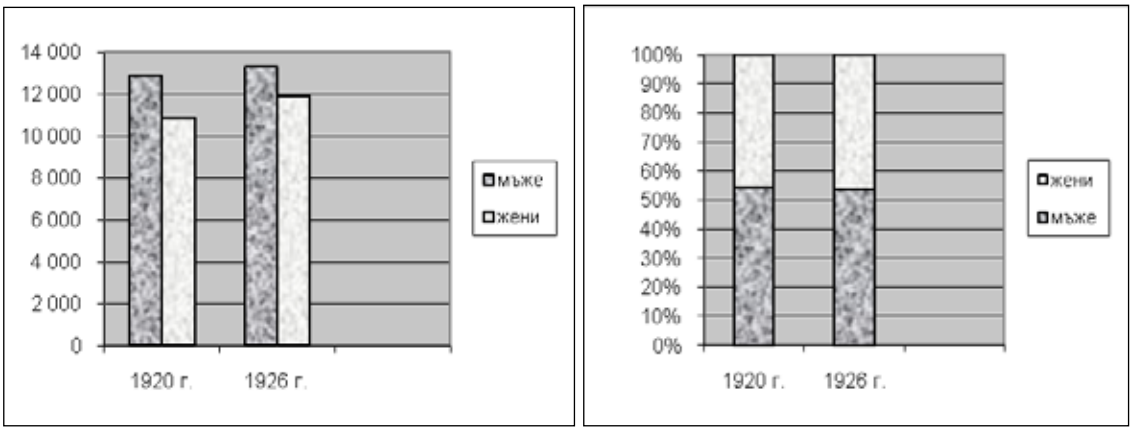

Полов състав на населението в Шумен изразено в хиляди и проценти

Едно от възможните обяснения е притокът на бежанци и то мъже, които първоначално идват да се устроят и след това да доведат семействата си. Като се има предвид, че заселниците от Тракия не намират прехрана именно до 1926 г., когато със закон се оземляват, а също и техния брой, то това е малко вероятно. Друго обяснение е, че Шумен е голям военен гарнизон и наличието на войници, а и на офицери, които разбира се не са семейни, се отразява на преброяванията що се отнася до половата структура на населението. Този факт не се отнася само за българските жители на града – при турци и цигани положението е същото, само при арменците и евреите жените са повече от мъжете: съответно на 1000 мъже 1 155 жени при арменците за 1920 г. и 1 100 за 1926; а за евреите само през 1926 г. жените са повече от мъжете – 1 044.

Преброяването на населението по народности в България започва през 1900 г. За град Шумен то придобива следния вид за основните националности живеещи в града:

Българи 15 808, 66,55% за 1920 г. и 16 610, 66,08% за 1926 г.
Турци 5 751, 24,21% и 5 306, 24,11% за посочените години
Евреи 876, 3,69% и 842, 3,35%
Арменци 627, 2,64% и 999, 3,77%
Цигани 349, 1,47% и 535, 2,12%

За двете преброявания цифрите сочат, че двете основни групи от населението на Шумен, а именно българи и турци се различават в двете противоположности – българите се увеличават макар и нищожно, докато турците намаляват. При последните това се дължи най-вече на изселническите вълни. Цялостното увеличение на населението е резултат на естествения прираст и имиграцията. За период от 46 години българското население се покачва от 10 943 за 1880 г. до 16 610 през 1926 г. и това при положение, че раждаемостта е като в другите градове на страната, а в някои моменти и по-висока. Единственото логично обяснение е, че има големи изселвания и от българския етнически елемент в други части на страната. Не трябва да пропускаме и факта, че от Добруджа, Тракия и други части останали извън пределите на Царството след войните за обединение в града се заселват бежанци, но в крайна сметка притока на хора е много по-малък от този на напусналите. Прави впечатление и голямото увеличение на циганите за този период. То би било още по-високо, ако не е високата смъртност при тази етническа група, а и не е за пренебрегване фактът, че по време на преброяванията много от тях се определят като турци[6].

Разделението на населението по матерен език припокрива това от народностния състав и по тази причина не се налага да се представя по-подробно. За илюстрация ще преведем само цифрите за 1926 г.: българите са 16 610, а българоговорящите са 16 668, турците 5 306, а говорещи турски език 5 405. Разликата при турците идва от наличността на цигани и татари, говорещи посочения език[7].

Що се отнася до поданството почти 100% от шуменските граждани са с българско такова. За 1926 г. изразени в проценти те са 95,95%. През 1920 г. български поданици в Шумен са 98,22%. Трите процента разлика се обясняват с преселването на руски граждани непосредствено в годините след Октомврийската революция и потушаването на белогвардейските бунтове в Русия. Останалите 2-3% са жители на града с турско, гръцко, румънско, сръбско и френско поданство. В годините на преброявания след Освобождението процента на българските граждани винаги се движи в посочените граници и не оказва влияние върху цялостната демографска картина.[8]

Населението освен с количествени показатели се оценява и с качествени. Това са пол, възраст, грамотност, квалификация, етнически и религиозен, професионален и социален състав. Характеристиката по тези белези определя качеството на населението и изяснява състоянието му.

Полът и възрастта са едни от най-важните признаци за характеристика на населението. Те имат важно демографско и социално – икономическо значение.

Години	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени
0-5	2202	1060	1142	8,76%	8%	9,61%
6-10	1950	962	988	7,76%	7,26%	8,32
10-15	2310	1167	1143	9,19%	8,8%	9,62%
15-20	3201	1969	1232	12,73%	14,85%	10,37%
20-25	3117	2061	1056	12,4%	15,55%	8,89%
25-30	2064	1071	993	8,21%	8,08%	8,36%
30-35	1752	867	885	6,97%	6,54%	7,45%
35-40	1514	710	804	6,02%	5,35%	6,77%
40-45	1493	749	744	5,94%	5,65%	6,26%
45-50	1210	580	630	4,81%	4,37%	5,3%
50-55	969	453	516	3,86%	3,42%	4,34%
55-60	995	510	485	3,96%	3,85%	4,08%
60 нагоре	2359	1098	1261	9,39%	8,28%	10,62%
Непок. В.	1		1			0,01%
всичко	**25237**	**13257**	**11880**	**100%**	**100%**	**100%**

Възрастови групи и съотношението между двата пола – преброяване 1926 г.[9]

Полово възрастовата пирамида нагледно показва, че мъжете в Шумен като общ брой са повече от жените, факт, който бе отбелязан и преди това. Особено добре това се вижда в групата от 15 до 25 години. Вероятната причина бе посочена по горе. Прави впечатление и високият процент на групата на подрастващите, което е предпоставка за по-висока раждаемост и по-голям брой трудоспособно население в перспектива, а е факт, че в тези години градът е с една от най-високите проценти на детска смъртност. Може да се отбележи и това, че в групата от 6 до 10 години цифрите са по ниски – това са военните години, когато раждаемостта е по-ниска, което се обяснява с липсата на достатъчно мъжко население в града. Нисък е обаче процентът на хората в групата от 30 до 60 години, особено в тази 50-55. Това навежда на мисълта, че именно през тези години

е и най-високата смъртност на населението в Шумен, докато минавайки границата от 60 години процентът рязко се покачва. Можем да предположим, че именно границата 55-60 години е критичната в живота на шуменското население. Другото вероятно обяснение е и миграцията на население извън пределите на града – изселвания на турско такова, а също така и изселвания на българи към Америка в периода 1905-1910 г. Този извод се налага от факта, че при преброяването през 1881 г. възрастовата група от 0 до 5 години е 3 036 човека, а през 1926 г. тя е наполовина – 1 210 души.

Важна част от характеристиката на населението е неговата конфесионална структура. Веднага след Освобождението на България през 1878 г. Шумен от град с преобладаващ мюсюлмански елемент се превръща в такъв с превес на православните жители. Това се дължи на изселванията на мюсюлмани през тези години. За 1926 г. процентите са следните: източно православни – 17 221, 68,49%; мохамедани – 6 029, 23,88%; израелтяни – 842, 3,38%; григорианци (това са арменците) – 912, 3,69; католици – 70, 0,28%. За сравнение ще приложим и преброяването от 1880 г., когато мохамеданите са 44,63%, а източноправославните 47,86%. Вижда се, че християнският елемент е нараснал с близо 20%, докато мюсюлманите са намалели почти наполовина, факт обясним отново с изселническите движения за тези 46 години[10].

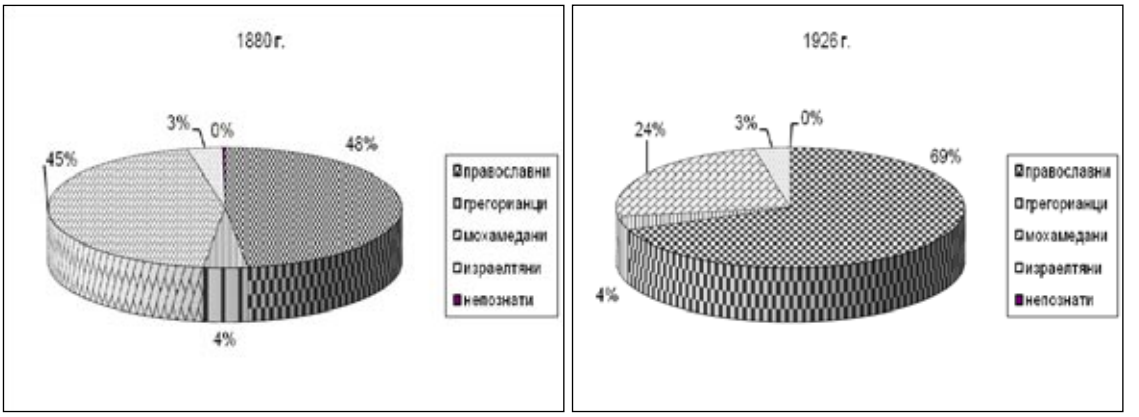

Конфесионалната структура на населението през 1880 и 1926 г. в проценти

Важна социално-икономическа характеристика на жителите на една държава е образователната структура. Тя се формира от различни фактори – социални, икономически, религиозни, миграционни и не на последно място от мотивацията на всеки един човек за по-високо образование. За сравнение ще посочим две преброявания, в които разликата в общия брой на жителите на Шумен е съвсем минимален, а от друга страна има достатъчно дистанция във времето, в което грамотността на шуменци да се промени с положителен или отрицателен знак:

Година на преброяване	Налично население	Грамотни мъже	Грамотни жени	Общ брой грамотни
1900 г.	23 102	6581, 53,76%	3683, 33,91%	10 264, 44,42%
1926 г.	25 136	9750, 73,55%	6776, 57,04%	16 526, 65,74%

Разглеждайки цифрите стигаме до следните заключения: тенденцията е за повишаване грамотността на шуменските жители, въпреки че населението се покачва в абсолютна стойност съвсем малко – увеличение с 2 хиляди души, а повишаване на грамотните с 6 хиляди; и при двете посочени години броят на грамотните мъже е по-голям от този на

жените – причините се коренят в това, че жената все още се занимава предимно с домакинството и отдава по-малко значение на образованието си. От друга страна в рамките на 26 години грамотното население от женски пол се е увеличило почти двойно, което се отдава на все по-силно навлизащите европейски порядки и излизането на жената на трудовия пазар, където се търси в малка или по-голяма степен квалифицирана работна ръка. Не маловажна причина е и личната мотивация на българската жена за самообразоване. Това не се отнася за турския етнос, където религиозните причини дори през 30-те години на XX век оказват съществено отрицателно влияние върху грамотността на жените. Подобно е и положението при другите етнически елементи населяващи град Шумен. Най-грамотни, което е и естествено като преобладаващ елемент са българите, следвани от евреите и арменците, а най-малко образовани са турците, циганите и татарите. Разбира се последните са съвсем нищожна част от населението на града и не оказват съществено значение върху цялата картина на грамотността в Шумен. А и при циганите имайки предвид начина на живот това е напълно естествено.

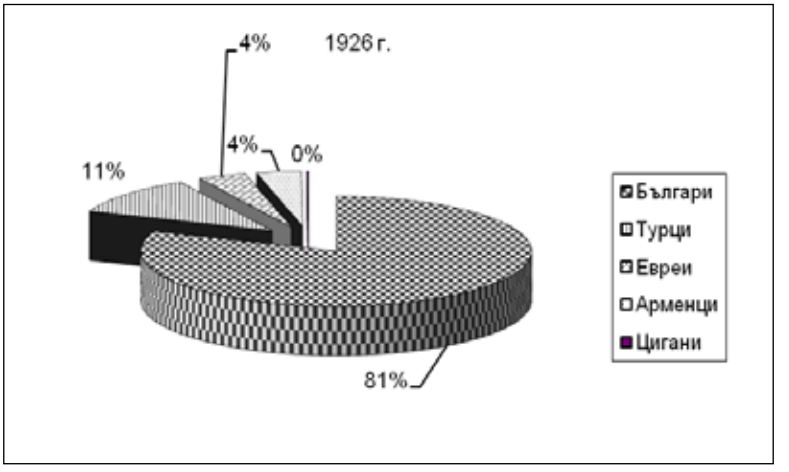

Процентно съотношение на грамотните в Шумен по етноси[11]

Немаловажна характеристика за населението на определено място е и неговото здравно състояние. То се обуславя от редица фактори – детска и женска смъртност, заболеваемост от различни болести, медицинско обслужване и други. Данните, с които разполагаме на този етап на проучване не са много, но все пак дават някаква представа за този аспект на шуменските жители. Така например през 1925 г. на 1000 родени деца в града се падат 171 умрели, докато във Велико Търново са едва 64[12]. Причината за тази голяма разлика се корени не в лошото състояние на медицината в Шумен, а в по големия брой турско население, което по религиозни причини (отнася се за жените) по-рядко се подлага на медицински грижи.

За същия период 1924-1925 г. окръжният управител в своето изложение за състоянието на Шуменски окръг посочва по сериозните болести в града и съответно смъртните случаи, които те са предизвикали: коремен тиф – 16 случая, от които 1 смъртен; морбили – 178 болни; скарлатина – 21, 1 смъртен; лоша кашлица – 3 смъртни случая; дифтерит – 2, от които 1 смъртен. Разбира се това са болестите, които са заразни, но самият факт, че смъртните случаи при тях е съвсем малък говори достатъчно в полза на доброто медицинско обслужване в града през тези години. В тази връзка е посочен и персонала, грижещ за здравето на шуменските жители – 3-а амбулаторни лекари, 5-а фелдшери, 1 санитарен агент и 5 частни аптеки[13]. Напълно естествено е да се предположи, че лекарите в града са повече, но останалите не са посочени поради това, че са на частна практика.

Десет години по-късно през 1936 г. централната българска статистика прави изследване на населението на българските градове, като то включва и причините за смъртността в тях. Списъкът от болести завършили със смъртни случаи е разширен в сравнение с този, който представя окръжният управител през 1926 г. Споменати са туберкулозата, която е бич за населението в тези години – 27 смъртни случая; сифилис – 1; рак и други злокачествени буци – 15; захарна болест – 7; остър хроничен алкохолизъм – 1; болести на нервната система – 9; болести на сърцето – 58 и др.[14] Съотношението между мъже и жени е сравнително еднакво, като най-голяма разлика има при туберкулозата – повечето от починалите от тази болест са мъже. Причината се корени в това, че мъжкото население, което в тези години в голяма степен се грижи за прехраната на семейството е по-предразположено към този вид заразни заболявания – достъп до по-голям контингент от хора, атмосферни условия.

В заключение може да се каже, че Шумен е в застой, що се отнася до нарастване броя на жителите си по причини, които бяха споменати в изложението. Преобладава българското население, но не малък процент има и това от турския етнос. Повишава се грамотността особено при българите (най-вече при жените), докато религията е пречка за покачването на този показател при турците. Радващ е фактът, че има голям брой млади хора, които са предпоставка за висок дял трудоспособно население в следващите 20-30 години след преброяването от 1926 г., а също така и за висока раждаемост в същите граници. Този процес обаче спира след промяната на политическия строй през 1944 г. и започналата индустриализация на страната.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чанков, Ж.** Населението на град Шумен. – В: *Известия на Българското географско дружество*. С., 1933, 366–367.

[2] **Иширков, А.** Град Шумен – поселищно-географски чертици. – В: *Сб. Климент Търновски – Васил Друме*в. С., 1927, с. 22.

[3] **Чанков, Ж.** *Населението на България*. С., 1935, с. 206.

[4] *Резултати от преброяване на населението в Царство България към 31. XII. 1934 г.* С., 1935, с. XI; *Списък на населените места в Царството (преброяване на 31 декември 1934)*. С., 1939.

[5] **Чанков, Ж.** Населението на град Шумен, с. 369.

[6] Пак там, 369-370.

[7] Пак там, с. 372.

[8] Пак там, с. 374.

[9] Пак там, с. 374.

[10] Пак там, с. 372.

[11] Пак там, с. 372-373.

[12] **Данаилов, Г. Т.** Изследвания върху демографията на България. – В: *Сборник на БАН*, кн. XXIV, клон историко-филологичен и философско-обществен – 14. С., 1931, с. 315.

[13] *Изложение за състоянието на Шуменски окръг за 1924-1925 г.* Шумен, 1926, с. 81

[14] *Статистика на движение на населението – женитби, бракоразводи, раждания, умирания и причини на умиранията в градовете – 1936 г.* С., 1938, 128–131.

THE POPULATION OF SHUMEN IN THE PERIOD 1920-1944 – DEMOGRAPHIC CHARACTERIZATION

Daniel Rumenov

Abstract

The paper presents a characterization of the population of the town of Shumen in the period 1920-1946 comparing it to the first decades of the 20th century. Data from various censuses have been used with a special focus on the 1926 census since its data are similar to the previous one of 1920 and that of 1934.

The total number, sex and age of the Shumen population, the religious and educational system as well as the sanitary and health conditions of the town have been examined. As far as the data permit, the reasons for the final results of the censuses are attempted to be ascertained.

РУСКАТА ГИМНАЗИЯ В ШУМЕН – 1922–1934 Г.[1]

Ганка Рупчева

В историята на руската следреволюционна емиграция България е призната като значителен неин център в Европа, тъй като през нея от 1920 до 1923 г. преминават около 50 хиляди руски бежанци, от които в началото на 20-те години остават и се установяват 30 000 – 35 000[1]. По сведения на Руския Червен кръст (старата организация) към 1 февруари 1922 г. в България се намират 29 993 руски бежанци, от които 25 248 мъже, 3061 жени и 1684 деца[2]. А според съветската организация Съюз за завръщане в Русия (Совнарод) към 25 март 1923 г. броят на всички руски бежанци е 25 000 – 30 000 души, от които 18 628 военна емиграция[3]. Останалата част около 7 500 души са граждански бежанци, включващи и жени и деца[4]. Според по-късни сведения на МВнРИ от 30-те години през 1921–1922 г. в България са приети 45 000 руски бежанци[5]. В българската и руската историография поради липсата на официална статистика няма точно установена цифра за установилите се у нас в началото на 20-те години руски бежанци. Информацията за влизането, преминаването и приемането на руски бежанци през черноморските пристанища, преди всичко Варна и Бургас, от Константинопол или директно от черноморските пристанища на Южна Русия е частична и епизодична. Според едно такова сведение в края на 1920 г. от пристигналите в Константинопол около 140 000 души от Врангеловата армия от Крим, 10 000 души, без да слизат от корабите са насочени към България през пристанище Варна[6]. Тук и в близките градове в Североизточна България остават част от евакуираната Доброволческа армия на Деникин и техните семейства, както и от приетата и разформирована по-късно Руска армия на ген. Врангел, между които и много болни, ранени, инвалиди и деца-сираци от гражданската война, които нямат материална и физическа възможност да се придвижат във вътрешността на страната и в други страни. Не без значение е и фактът, че този регион е в най-голяма близост до черноморските руски пристанища, свързващи руските бежанци с родината, към която те се стремят да се върнат при благоприятни условия. Известно е, че именно през българските черноморски пристанища и преди всичко през Варна през 1922–1923 г., в резултат на извършената репатрация от двете съветски организации – Совнарод и съветския Червен Кръст, в Съветска Русия се връщат повече от 11 000 бежанци и това свидетелства както за променящата се численост на руските бежанци в България, така и за тяхното пристигане и връщане като два паралелни и взаимно свързани процеса[7].

В Шумен и Шуменска област първите руски бежанци са разселени още през януари-март 1920 г. Между тях са част от ранените, болните и инвалидите, пристигнали в Бургас на 28 януари 1920 г. и настанени в Шуменската дивизионна болница[8]. През февруари-март с. г. от пристигналите във Варна около 8000 руски бежанци от Деникиновата армия 700 души са настанени в Разград и Шумен. По същото време в Шуменски окръг е настанен и трудов артел от руски емигранти[9].

---

[1] Изследването е част от научноизследователски проект „Руската емиграция в Шумен и Шуменско 1920-1944 г.“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

Според квартирното разписание на частите на руската армия в България през септември-октомври 1921 г. в Шумен е разквартируван и руски железопътен и телеграфен отряд от 190 мъже и 7 жени и деца[10]. А при предислокацията на врангеловите части у нас през май 1922 г. в Шумен са прехвърлени и разквартирувани още 187 души[11]. До края на 1922 г. в Шуменската дивизионна болница са настанени и 70 родители на руски деца[12]. Според сводка за местонахождението и броя на руските бежанци у нас към 6 февруари 1923 г. в Шуменски окръг живеят 1565 души, от които в Шумен – 800 души, в Разград – 720, в Нови Пазар – 35 и в Попово – 10[13]. Настаняването на руски бежанци в Шумен и региона продължава и след това. През април 1923 г. от разформированата Врангелова армия допълнително разположени в Шумен и Ески Джумая (дн. Търговище) са 281 души, от които: 42 казаци, 160 офицери и 79 войници; в Разград – 365 души: 15 казаци, 290 офицери и 60 войници; в Нови Пазар – 35 души: 18 казаци, 4 офицери и 13 войници, или общо за региона те са 681 души[14]. Така през 1923 г. само в посочените по-горе градове в Шуменски окръг живеят не по-малко от 2200 руски бежанци.

През средата на 30-те години, когато руските емигранти у нас намаляват до 17 000, в Шуменска област живее един постоянен контигент от 3113 руски бежанци. От тях през 1934 г. в Шумен живеят 530 души, а във Варна и околността, които също влизат в областта 1500 души. По брой на руските емигранти Шуменска област се нарежда на второ място в страната след Софийска област, в която живеят 6774 души, а Шумен по същия показател е на шесто място след големите градове – София, Варна, Бургас, Пловдив и Търново[15]. Намаляването на броя на руските емигранти в гр. Шумен и бившия Шуменски окръг се дължи на това, че една част от тях напускат България и реемигрират в други страни, друга част се разселват в различни селища в страната, а трети се връщат в Съветска Русия в резултат на възвръщенската мисия на Съветския Червен кръст (СЧК) и Совнарод[16].

В Шумен и окръга руската общност създава редица свои емигрантски институции. Значителният контингент руски бежанци, настанени в Шумен основават през ноември 1921 г. руска колония[17]. По-късно се създават и Дружество на руската колония, Руски инвалиден дом, Клон на Съюза на руските инвалиди – Шумен, Клон на руските казаци – Шумен[18].

Увлечени както с потока на гражданските, така и с евакуираните военни контингенти в България пристигат и остават и много деца, юноши и младежи, прекъснали образованието си, не малка част от които са сираци от Първата световна война и Гражданската война в Русия или самите те са участници в белите армии. Деца пристигат с първите около 11 000 руски цивилни и военни бежанци от армията на Деникин, евакуирани от Одеса, Новоросийск и Крим още през 1919 и в началото на 1920 г. Правителството на А.Стамболийски отпуска 2 000 000 лева за приемането и устройването на 3 000 от 7 000 руски деца, намиращи се в Цариград[19]. По-късно с армейските части на ген. Врангел последователно пристигат в началото на 1921 г. 18 деца, а след това на 28 септември – 222 жени и деца и в края на с.г. – около 1000 деца и ученици. През февруари 1922 г. Министерският съвет решава да допусне в България 160 руски деца от Египет и 45 родители на някои от приетите вече деца „при условие, „че ще живеят в провинцията и на свои разноски.“[20] През март и април от Константинопол са приведени Крестовоздвиженската гимназия в Пещера с около 150 и Константинополската в Шумен с 252 ученици.[21] През лятото на 1922 г. от Египет пристигат и 200 възпитаниците от старшите класове на разформирования през юни Донски кадетски корпус, част от които стават ученици в Шуменската руска гимназия[22]. Така през 1921–1922 г. България приютява не по-малко от

1800 деца и ученици. Към 1924 г. те вече са 2 500–3 000, от които 84 имат възможност да посещават руски емигрантски училища[23].

България е признат център на настаняването на руските учебни заведения, които се привеждат от Турция и Африка[24]. Със съдействието на българското правителство към лятото на 1921 г. на нейната територия вече действа цяла система от руски доучилищни и извънучилищни учебни заведения – детски градини, подготвителни и начални училища, а към лятото на 1922 г. функционират 19 руски учебни заведения, между които и шест руски гимназии в София, Варна, Шумен, Пловдив, Долна Оряховица и Пещера[25]. Така оформилата се широка мрежа от руски емигрантски училища се създава и ръководи от представителство на Земско-градския комитет за оказване помощ на руските граждани зад граница (Земгор, ЗКГ), Всеруския съюз на градовете (ВСГ) и Всеруския земски съюз (ВЗС), както и от създаденото през 1923 г. Педагогическо бюро за работа на средните и долни руски училища зад граница в Прага, което е техен постоянен педагогически център[26]. Основната им цел е да създадат възможност руските деца и младежи да продължат и получат образование, като им се осигури обучение на роден език и възпитание в духа на руските национални и патриотични традиции с цел да ги запазят за бъдеща Русия.

Руските училища в България се издържат от руски финансови източници преди всичко чрез ЗКГ, ВСГ, ВЗС, Руското Общество на Червения кръст (РОКК), както и от международни благотворителни организации, между които Лигата на нациите, американския Червен кръст и други чуждестранни благотворителни организации, които оказват помощ за прехрана и дрехи и най-вече поемат грижата за продължаване на образованието на руските деца и младежи в средните и висши учебни заведения. Такава е и благотворителната дейност на Американския комитет за оказване помощ на руската учаща се младеж в емиграция, създаден през 1920 г. от Томас Уитимор, който поддържа материално някои културно-просветни проекти на ВСГ в България, отпуща стипендии на студенти, завършили руските емигрантски училища, създава за тях безплатни столове и общежития в редица европейски страни[27].

Българската държава оказва подкрепа при пристигането, установяването и създаването на руските училища, като им предоставя безплатно помещения, в които те се устройват, освобождава ги от мита при внасянето на оборудване, осигурява безплатен ж. п. транспорт на учениците и учителските състави.

Шуменската руска гимназия е една от най-големите руски гимназии, след Софийската и Варненската. В началото на 20-те години в Шумен съществуват условия за настаняването на руска емигрантска гимназия. Естествен източник на учащите се в руската гимназия в града е преди всичко значителната колония от руски бежанци в региона, а също така в други близки и по-далечни градове на страната, където живеят и работят руски емигранти. Въпросът за привеждането на руска гимназия в Шумен възниква през декември 1921 г., когато ген. Александър Владиславович Арцишевски, упълномощен от Главното управление на ВСГ в България да ръководи организацията и осигуряването на работата на учебните и културно-просветните учреждения на руската емиграция и оказване материална помощ на емигрантите, получава съобщение от завеждащ училищната секция при ВСГ А. В. Жегулина за предстоящото привеждане на Константинополската (втора) руска гимназия в България. Решение за приемането на гимназията се взема на 17 януари 1922 г. на заседание на Обединения комитет на ВСЗ, ВСГ и РОКК в България[28]. През февруари ген. Арцишевски, на когото са подведомствени руските училища и гимназии, пристига в Шумен и успява да получи от местните власти зданието на старата дивизионна болница за безплатно ползване от Константинополската руска гимназия[29].

Константинополска (втора) руска гимназия е основана на 19 ноември 1921 г., във връзка с преместването на по-старата (първа) Константинополска руска гимназия от 16 декември с. г. до 5 януари 1922 г. в Моравска Тржебова, Чехословакия[30]. Когато през април 1922 г. тя е преместена в България, по-голямата част от нея дава началото на Шуменската руска гимназия, а другата нейна част е приведена в Долна Оряховица, където преди това има руско начално училище[31].

Този ден – 19 ноември 1921 г. – като ден на своето основаване възприема и Шуменската руска гимназия. В своя дневник от 16 декември 1927 г., възпитателят в гимназията А. Дехтерев е записал: „19 ноември 27 г. Днес е шестгодишният юбилей на нашата гимназия. Точно преди шест години на брегoвете на Босфора…. начева своето съществуване Шуменската руска гимназия. В период на формиране тя се намира три месеца и на 14 април 1922 г. е приведена в България (в Шумен), където се намира и до сега“[32].

Пътуването на учащите се и преподавателския състав до Варна става с два гръцки турбинни парахода, които тръгват от Константинопол на 11 април 1922 г.[33] В Шумен на 14 април пристигат 252 ученици и 30 учители[34]. На 1 май 1922 г. училищните занятия започват с 252 ученици, а през лятото на с.г., след като в нея се вливат възпитаници от горните класове на Донския кадетски корпус учащите се стават 341 души[35]. Поради изчерпаните възможности за приемане на повече ученици, през юли 1922 г. чрез емигрантския вестник „Русь“ се съобщава, че в Шуменската руска гимназия няма вакантни места и, че повече възпитаници на гимназията, които пристигат от Константинопол, няма да бъдат приети[36]. По-късно след 1923 г. в Шуменската и Варненската руски гимназии са приети и други до 30 ученика от руската английска гимназия, която отначало се намира в околностите на Константинопол – Боюк дере, а след случилия се пожар през март 1923 г. се премества в Еренкьой[37]. През август 1925 г. има ново попълнение на гимназията от прехвърлената по-голяма част от ученици на разформированата руска гимназия от Търново Сеймен (дн. Симеоновград)[38].

Пристигането и настаняването на гимназията в Шумен се задържа поради ремонта и преоборудването на зданието на старата шуменска дивизионна болница, в което тя трябва да се настани[39]. Сградата, в която се настанява гимназията е стара турска военна болница, построена по заповед на султан Махмуд II при посещението му през 1836 г. в Шумен – център на голям турски гарнизон. За изграждането на болницата са привлечени като инженери французи и англичани. Открита през 1837 г., тя е първата сграда у нас, построена специално за болница. След влизането на руските войски в Шумен на 6 юли 1878 г. е използвана от тях като военна болница, а след една година на 24 юли е открита като държавна и дивизионна болница. От 1911 г. до края на Първата световна война е дивизионна болница. През 1921 г. в нея са настанени ранени войници от Врангеловата армия[40].

Когато в началото на 1922 г. зданието е предадено на руската емигрантска гимназия в града, то е твърде запустяло и макар и грамадно по размери е недостатъчно с оглед на нуждите от училищни помещения. Затова след пристигането на гимназията през лятото на 1922 г. част от уроците се провеждат в двора или градината. Поради недостиг на средства учениците и педагогическият персонал сами поправят покрива, стените, таваните и прозорците, поставят печки и привеждат 12 класни помещенията в походящ за учебните занятия вид. Самите ученици приготвят по-голямата част от мебелите и пособията, като чинове, маси, черни дъски и др.[41] Подредени са кабинет по физика, химическа лаборатория и библиотека. Устроени са две помещения за интернати за момчета и момичета, квартири за учителите и обслужващия персонал, столова, лазарет с четири болнични по-

мещения и амбулатория, две зали – концертна и танцувална, две волейболни площадки и една футболна, площадки за игра на момчета и за игра на момичета, гимнастическа зала, дърводелска, обущарска и шивашка работилници, складови помещения, баня, пералня, сушилня, гимназиална лавка. През октомври–ноември 1927 г. гимназията е електрифицирана[42]. През 1934 г., когато гимназията е закрита, сградата вече има 72 помещения[43].

Голямата площ от 19,5 декара, на която е разположена гимназията представлява самостоятелно високо разположено място в края на северозападната част на града, отдалечено на два километра, в което сградите са заобиколени от овощни градини и лозя. В това пространство са уредени два големи училищни двора – вътрешен от 3,500 м^2 и външен от 8,000 м^2 [44]. В двора на гимназията учениците и учителите поправят и устройват една от полуразрушените и изоставени сгради на болницата като училищна църква, която сами зографисват и украсяват. На 12 ноември 1922 г. тя е осветена[45]. На 22 септември 1923 г. в нея е устроена архирейска всенощна служба, а на следващия ден – неделя, архиепископът на руската емигрантска църква в България – Серафим, специално пристига от Варна в Шумен, за да отслужи в училищната църква тържествена литургия[46]. Така в самата гимназия са създадени условия, учащите да удовлетворяват своите религиозни потребности. В този си новоподреден вид според възпитателя Ал. Дехтерев училището представлява добре устроено руско градче[47].

В началото на май 1922 г. председателят на Учебния комитет при Културно-просветната комисия на ВСГ проф. А. В. Базанов се запознава със състоянието на Шуменската руска гимназия. В своя рапорт до А. В. Арцишевски той пише: „със собствени средства и сили при занятията по ръчен труд учебното заведение се е обзавело с елементарна мебел за столовата и класните помещения… Трудовият принцип преминава през целия живот на училището. Учащите се сами упражняват труд по подръжката на чистотата в гимназията, режат и цепят дърва. Част от тях участват в работата на дърводелската работилница, част в обущарската работилница, част – в кухнята…“, заключавайки, че учениците разбират значението на труда и охотно се заманимават с него[48]. Има и неудобства, свързани с отоплението през зимата, когато температурата в училищните помещения пада до 6–7 градуса. Известният руски емигрантски писател Гайто Газданов, завършил Шуменската гимназия през септември 1923 г., по-късно си спомня: „Осветлението беше керасиново, а отопление въобще нямаше, докато ние сами не си направихме глинени печки“[49]. И макар че през следващите години непрекъснатите ремонти постепенно допринасят за подобряването на бита в гимназията, в своя Дневник от 1927 г. възпитателят А. Дехтерев записва, че в старата военна постройка „през зимата има малко светлина, недостатъчна вентилация, недостатъчна температура“ и това се отразява на моралната потиснатост на учениците[50]. През същата година гимназията е електрифицирана и този факт е отбелязан в Дневника Ал. Дехтерев като встъпване „в нова ера от нейното съществуване“[51]. И въпреки че приспособяването на сградата на старата дивизионна болница в началото задоволява нуждите на бежанското училище и през следващите години продължава да се благоустройва, към края на 20 години сградата е недостатъчно добре устроена и подържана, съобразно изискванията на Министерството на народното просвещение. В тази връзка през 1929 г. Педагогическият съвет на гимназията посочва лошото материално положение и неудовлетворителните жилищни условия на първо място между условията, които оказват „тежко влияние на руското училище в България“[52].

В състава на Константинополска (втора) руска гимназия в Шумен пристигат и 30 учители и възпитатели[53]. Директор на гимназията е Анатолий Аполонович Бейер, полковник от царската армия и инспектор от Константиновското артилерийско училище, а в

годините на гражданската война е помощник инспектор на артилерията на Доброволческата армия. След емигрирането си от Русия в Турция., като авторитетен военен педагог, в началото на 1922 г. той става директор на Константинополската (втора) руска гимназия към Всеруския съюз на градовете[54]. В България А. А. Бейер е директор на Шуменската руска гимназия до 15 септември 1928 г., когато заминава за Аржентина[55]. След него за кратко време до началото на октомври директор е В. Ф. Коренев, бивш директор на Варненската руска гимназия, починал през декември с.г.[56], а от октомври 1928 до закриването на гимназията през септември 1934 г. директор е Н. А. Пармонин, който идва от Прага[57].

Повечето от учителите и възпитателите в Шуменската руска гимназия са утвърдени педагози с висок образователен ценз и солиден педагогически стаж, получили висше и специално образование в Русия., назначени от Всеруския съюз на градовете, а по-късно назначаването им става съгласувано с българското Министерство на народното просвещение. До октомври1923 г. инспектор на гимназията е Авраам Емелянович Когосянц, който е и преподавател по физика и математика[58]. След него инспектор на гимназията е Александър Василевич Василев, а от есента на 1928 г. до края на учебната 1933–1934 г. Н. К. Румянцев[59]. Дългогодишни учители в гимназията са протойерей Димитрий Тухманов по Закон Божий (предмет поставян винаги на първо място в учебните програми на руските емигрантски училища в България), Валерян Валерянович Лашкевич по руска словесност и латински; Дилев по руска словесност, Л. Лисунова и Иван Феодорович Абрамитов по латински език; Михаил Михайлович Клингенберг по немски език, Елена Симеоновна Клингенберг по нови езици, Олга Ивановна Подолская-Липчинска по френски език, Нина Георгиевна Кобилко по руски и английски език, Т. Йовчев по български език, Михаил Николаевич Папа-Феодоров, Сава Яковлевич Салников и Иван Владимирович Билин по математика, Петр Модестович Фивейски по руска история, Петр Исидорович Кузнецов по физика и космография (астрономия), Олга Буткевич по анатомия и химия, Василий Алексеевич Анучин по география, Г. П. Жуков по рисуване, Степан Августинович Соколов по чертане и ръчен труд, Николай Александрович Дмитриев, Д. Ф. Кириченко, Василий Василевич Салов и Вячеслав Петрович Кантутис по музика, А. К Непрежицки по спорт и танци, Д. Н. Кисляков, режисьор на училищните спектакли и Н. Евреинов, режисьор на театъра на малките ученици. От 1928 г. в учителския състав са Виктор Александрович Мирошченко и Павел Григориевич Шчербинин по руска словесност, Михаил Александрович Писарски по руски и латински, Борис Александрович Рудановски – литератор и завеждащ дърводелската работилница, неуточнени по кои предмети учители са Нина Дмитриевна Редигер, Д. Г. Попов, А. П. Шишкин, Е. И. Феодоров, К. Тарасенов, З. Литвинова, Рождественски, М. Носиков., З. Подолская, О. Гиркевич, З. С. Губская, П. Г. Щербинин, Г. Г. Данилов, А. Н. Ставровская, Н. И. Владимирцева, Е. П. Коренева, Н. К. Румянцев, Ив. Вл. Билин, О. И. Ткаченко, У. С. Ткаченко, Е. М. Таранова-Белозерова, К. М. Василева, Е. М. Гротто-Следниковски, М. Я. Горбачев, С. С. Горбачева. Имената на тези учители фигурират най-вече в съхранените протоколи от заседанията на Педагогическия съвет гимназията от 1927–1934 г.[60]

Възпитатели в гимназията са Михаил Николаевич Папа-Федотов, Николай Кузмич Румянцев, Степан Августович Соколов- старши възпитател, завеждащ мъжките интернати, А. П. Шишкин, В. Гиршенко, О. И. Подолская, Василий Алексеевич Анучин, Е. С. Анучина, З. Ф. Фивейская, Е. И. Феодоров. Известен педагог-възпитател в Подготвителното училище при гимназията е Александър Петрович Дехтерев. В България той пристига с Галиполийската гимназия от Константинопол в края на 1922 г. От 1924 г. е възпитател в Шуменската руска гимназия, на възпитаниците на която отдава много грижи и

любов до края на съществуването ѝ. Историческо свидетелство за това и богат източник за живота на гимназията са неговите дневници, съхранявани в ГАРФ[61], както и няколко книги, които посвещава на детския дом при подготвителното училище на гимназията, издадени в Шумен през 1929–1932 г.[62]

В гимназията е създадена и Шуменска група при Съюза на руските педагози в България. Групата ежегодно избира свое ръководство. Така на 30 май 1927 г. за председател е избран М. Н. Папа-Феодоров и за секретар и касиер П. М. Фивейски[63].

В списъчния състав на преподавателския състав на гимназията за учебната 1928–1929 г. фигурират 17 преподаватели. Този брой на преподавателите се подтвърждава и от справка за преподавателскиия състав в Доклада на гл. инспектор Ст. Димитров за административната и педагогическа ревизия, направена през май 1929 г. на руските учебни заведения, между които е и Шуменската гимназия[64]. В нея се посочва, че от всичките 17 преподаватели 9 са с висше специално образование, 4-ма с висше не специално, 2-ма със средно специално (единият, завършил духовна семинария, преподава Закон Божи, другият, завършил учителски институт, преподава аритметика) и 4-ма със средно не специално. Всички са руси по произход, само един българин, завършил духовна академия, е преподавател по български език и българска история. По преподавателски стаж 8 са със стаж 10 години, 7 със стаж от 5 до 10 г. и 3-ма със стаж от 2 до 5 г. Разрешение за учителствуване от Министерството на народното просвещение имат 14 души, 8 от които са с висше образование, 3-ма със средно педагогическо образование и 3-ма със средно гимназиално. Според доклада за ревизията всички преподаватели без изключение са получили разрешение с заповед N 24 на МНП от 2 януари 1927 и заповед N 4934 от 9 септември 1928 г.[65] Един от списъка на учителите на учебните заведения на ВСГ и ЗГК, е сред искащите разрешение за учителствуне от Министерството на просвещението[66]. В доклада на гл. инспектор Ст. Димитров се дават сведения за образователния ценз на учителския персонал и за някои от дисциплините, които се преподават от учители неспециалисти, между които има военни лица и юристи, като от Шуменската гимназия са посочени ген. М. П. Феодоров (М. Н. Папа Феодоров) преподавател по математика, ген. М. Клингенберг по немски език и В. Лашкевич – юрист по философска пропедевтика, руска литература и латински език. Като възпитатели фигурират 4 души, между коит0 са Н. Румянцев, който е и секретар на Учителския съвет, А. Дехтерев, Н. Владимирцова и М. Писарски. Първите трима са със средно гимназиално образование, а М. Писарски е завършил Историко-филологическия и юридически факултет на Петербургския университет и работи без месечна заплата, но получава храна и квартира[67]. Тази констатация за професионализма на преподавателския състав съвпада с мнението на учителя по руска история в Шуменската гимназия П. Фивейски, според който повечето от преподавателите в руските емигрантски учебни заведения имат висше образование, но сред тях има и „сравнително скромен процент професионалисти.“[68] Тя обаче, не би могла да омаловажи всеотдайна работа на повечето от учителите-емигранти за обучението и възпитанието на руските деца и младежи в емигрантските училища в България. Един от любимите преподаватели на учениците в Шуменската гимназия е Николай Александрович Дмитриев, преподаващ пеене и диригент на училищния хор. В поздравителен адрес от 19/6 декември 1926 г., поднесен при честването на именния му ден неговите възпитаници пишат: „Не първа година вие живеете с нас и ръководите нашия живот, не първа година вече ние виждаме във Вас близък човек, заменящ ни бащата. Както и понякога да ни е тежко далеч от родния дом, но Вие винаги намирахте и намирате възможност да смекчите нашата тежест, призовавайки ни към необходимата работа и пробуждайки към нея енергия… Не

ни забравяйте, както и ние Вас няма да забравим, винаги търсейки поддръжка във Вас в тежки минути“[69]. Учениците завършили Шуменската гимназия поддържат близки връзки със своите учители и изпитват към тях голяма признателност за грижите, които са полагани за тях по време на ученето им в гимназията. Особено близки и непосредствени са ежедневните отношенията на директора А. Бейер с учениците, за което често пише в своите дневници възпитателят А. Дехтерев. Доказателство за всеотдайността на учителите от Шуменската гимназия са многобройните писма на „учениците-шуменци“, както сами се наричат нейните възпитаници до А. Бейер, в които е изразена голяма признателност и благодарност към него и много от учителите и възпитателите в гимназията[70]. За това свидетелства и писмото от 26 май 1923 г. до А. Бейер на Мойсей Коробко, Николай Биейко и Михаил Соцков, бивши ученици от първия випуск на гимназията, които преди заминаването си от София за Париж пишат: „Ние съзнаваме, че обстановката в гимназията за нас е била необходима, тя ни е опазила и удесеторила нашата енергия и сила. Ние чувстваме, че пак можем да продължим прекъснатото образование. Сили нужни за това ни вдъхнахте Вие. Голямо благодаря на Вас, Анатолий Аполонович, за всичко още веднъж! Вас и гимназията ние никога няма да забравим! Макар и грижите за нас фактически да са прекратени, но ние постоянно чувстваме, как някаква грижовна невидима ръка до сега ни направлява, поддържа и води към набелязаната цел. Думата „шуменец“ действа по-добре от много препоръки и тази дума, Вие поставихте на висота! Дълбок, нисък поклон на Вас за всичко, направено за нас. Обичащ Ви М. Коробко“[71].

Статутът на руските училища в България се определя от Закона за народното просвещение, съгласно който те се откриват с разрешение на Министерството на народното просвещение и имат статут на държавни. Министерството упражнява надзор, в рамките на който одобрява преподавателите и учебниците, по които се преподава, без да се намесва в съдържанието на учебния процес. Създадените в Константинопол руски училища се ръководят по учебен план на Кримското правителство от 30 септември 1920 г., като към руската учебна програма, в която в разширен обем се изучава история и география на Русия, Закон Божий, руски език и литература, родинознание, родна реч и пеене – предмети от т. нар. педагогическа „Россика“, които възпитават руски манталитет[72]. Допълнително се въвеждат минимален брой часове за изучаване на български език, българска история и география на България, разширено изучаване на естествени науки и химия, както в българските училища. По този начин се осъществява сближаване на учебните програми на руското емигрантско училище с българските учебни програми и випускниците на руските гимназии получават равни права с випускниците от българските училища.

Още от началото на съществуването на Шуменската гимназия учебно-възпитателната работа е добре организирана в два подготвителни класа за малки и големи и клас на т.н. азбучниците, които са преустроени в подготвително училище с четири отделения: I-во за 6-7 годишни, II-ро за 7-8 годишни, III-то за 8-9 годишни и IV-то за 9-10 годишни. Подготвителните класове са три годишни. Към подготвителното училище има детска градина и детски ясли. Така доучилищното образование се обединява с първата училищна степен, началното училище е с четири класа, а втората училищна степен е от пети до осми клас с две отделения – словестно и математическо[73]. В тази връзка по повод на посещението си в Шуменската гимназия проф. И. А. Базанов отбелязва добрата постановка на „възпитателната част“, поради което Учебният комитет при ВСГ, чиято задача е да разработи и утвърди единна програма за емигрантските училища и да осъществи методическо ръководство на цялата мрежа от руски учебни заведения, поддържа инициативата на педагогическия персонал за разделянето на горните класове на две отделения

– класическо и реално. Това въвеждане на реалното образование в Шуменската гимназия е новост, основаваща се на силния интерес на емигрантската младеж към изучаването на естествените и техническите науки, тъй като дотогава в емигрантските руски училища напълно господства класическото образование върху основата на дореволюционните руски училищни програми[74].

На разширено заседание на Културно-просветната комисия при ВСГ на 9-11 февруари 1923 г., с участие на представители на педагогическите съвети на руските емигрантски учебни заведения в България, на което са разгледани поредица от въпроси, свързани с подготовката на предстоящия конгрес на руското емигрантско средно и основно училище в Прага, участват директорът на Шуменската гимназия А. А. Бейер и инспекторът А. Е. Когосянц. На заседанието е обсъден и проблемът за типа на руското средно училище. А. А. Бейер и А. Е. Когосянц участват в дискусията. Във връзка с опита на Шуменската гимназия за внедряване на реалното образование, въведено от есента на 1922 г. с разрешение на Учебния съвет при ВСГ като класическо и реално направление на преподаване в осми клас, те предлагат тристепенен тип училищно образование, при което първа степен дава начално образование, втора – запознаване с основите на всички отрасли на знанието и трета – задълбочаване на знанията в една или друга област. В своето изказване директорът на гимназията А. А. Байер излага мнението на Педагогическия съвет на гимназията в полза на тристепенната система и необходимостта от обучение по занаятите.

В хода на обсъжданията обаче, изказалите се членове на Учебния съвет отхвърлят това предложение, налагайки мнението си руското средното училище в чужбина да бъде от типа класическа гимназия с изучаването на един древен език. Но А. А. Байер отстоява направените вече в Шуменската гимназия стъпки в насоката реално образование, като отбелязва трудностите, които пречат при въвеждането на специализацията в горните класове и тези, които са свързани с „извънредно разнообразното равнище на подготовка на учащите се. По предложение на А. В. Арцишевски е приет компромисен вариант, при който тристепенната система се заменя с двустепенна със запазване на съществуващото руско емигрантско училище, като класовете от пети клас нагоре се разделят на класическо и реално, с издаване на завършилите реално отделение на атестат за зрялост без бележки по латински език и с въвеждане на преподаване на занаят по време на цялото обучение.[75].

Върху основата на това решение се организира и провежда цялостната по-нататъшна учебно-възпитателна работа на Шуменската руска гимназия. За структурата на образователния процес и броя на учениците от подготвителен до осми клас, както и за успешно завършилите средно образование съдим от данните в Книгите за успеха на учениците по учебни години от 1922 до 1934 г. С някои изключения тези данни изглеждат както следва:

1922–1923 – 341 (347) с подготвителен клас – 22 души
1923–1924 – 252 ------- ----------
1924–1925 – 280 ------- ----------
1925–1926 – 223 (218) с поготвителен клас – 9 души
1926–1927 – 267 (259[76];) с подготвителен клас – 29 души
1927–1928 – 248 (252) с подготвителен клас – 31 души
1928–1929 – 276 (224 /226) с подготвителен клас – 49 души
1929–1930 – 167 (204 /219) с начално училище – 62 души,
Младши – 22, средно – 28 и старше отделение – 12 души
1930–1931 – ---- -------- ----------

1931–1932 – 233 (211) с 1-во – 17, 2-ро – 35, 3-то – 30 и
4-то отделение – 18 души.
1932–1933 – 247 (205) с 1-во – 20, 2-ро – 21, 3-то – 34 и
4-то отделение – 32 души.
1933-1934 – 257 (242/258) с 1-во -18, 2-ро -25, 3-то -26 и
4-то отделение-35 души[77].

Тези данни показват, че всяка учебна година в гимназията се учат около 250 и повече ученици, а по броя на учениците през тези години Шуменската гимназия заема едно от първите места сред средните руски училища в България[78]. Както останалите руски гимназии, така и в Шуменската се получава начално и средно образование като срокът на обучение е осем годишен. Подготвителните класове, които са тригодишни имат три отделения – младше, средно и старше, чийто брой на учениците достига до 50 – 60 души. От учебната 1929–1930 г. те стават начално училище с четири отделения – първо, второ, трето и четвърто. Към подготвителното (начално) училище съществува детски дом, който включва и детска градина и така доучилищното образование и възпитание се обединява с първата училищна степен. По неизвестни причини в документацията за гимназията в ДА Шумен не са съхранени пълни данни за броя на учениците за учебните години 1923–1924; 1924–1925, а за 1930–1931 такива изобщо липсват, но по косвени източници е известно, че и през тези учебни години ученици има във всички от първи до осми класове[79].

За разпределението на учениците по класове през първата учебна година съдим от Книгата за успеха на учениците от подготвителния клас и от първи до осми клас от 15 септември 1922 г. до юли 1923 г., в която общият брой на учениците е разпределен, както следва:

подготвителен клас – 22 души
I клас – 24 души
II клас – 19 души
III клас – 21 души
IV клас – 22 души
V клас – 51 души
VI клас – 49 души
VII клас – 76 души
VIII клас – слов. отд. – 21 души
VIII клас – мат. отд. – 36 души – общо 341 души[80].

Според Ведомостта за общия бал на атестатите за зрелостна изпитната сесия на учениците от 8-те класове през 1922 г. първият випуск, който е трябвало да завърши през средата на 1922 г., поради привеждането на гимназията от Константинопол в Шумен, завършва занятията в края на декември с.г. и е записан като първи и втори випуск. Според Ведомостта в началото на януари 1923 г. випускниците полагат зрелостни изпити по 16 учебни дисциплини – Закон Божи, руски език, български език, алгебра, геометрия, тригонометрия, история, френски език, немски или английски език, латински, физика, космография (астрономия), география, естествознание и психология. Във Ведомостта са вписани имената на 57 ученици, от които 21 от словесното и 36 от математическото отделение. От всички випусници 9 души, които имат успех пълен отличен (5), по петобалната система, получават златен медал, между които са осмокласниците В. Бабаджан, А. Виноградов, Е. Кисельов, В. Кладов, Г. Кондев, В. Муравьов, И. Нейман, Б. Семихат-Сосински, А. Соцков и 17 души, които имат непълен отличен (над 4.81) получават

сребърен медал. Ведомостта за общия бал на зрелостниците е подписана от комисия, в която влизат: председателят на педагогическия съвет и директор на гимназията А. Бейер, членът на попечителния съвет и представител на българското правителство, директорът на мъжката гимназия в Шумен А. Ташев, инспекторът на класовете А. Когосянц и двадесет преподаватели, членове на Педагогическия съвет[81].

На 1 март 1923 г. на тържествен акт са връчени зрелостни свидетелства на 57 ученика, от които на 4 ученички. Тържественият акт е описан подробно в местния шуменски печат. Той започва с молебен в гимназиалната църква, извършен от свещеник Виталий Иванов. Присъстват и множество поканени лица от шуменското гражданство. Сед това празненството продължава в специално декорираната зала със сцена, от която директорът на гимназията А. Бейер, инспекторът на гимназията А. Е. Когосянц и представителят на Всеруския съюз на градове А. В. Арцишевски приветстват випускниците, излагат кратката история на гимназията и благорят за сърдечния прием, оказан им от България. Абитуриентите са поздравени и от представителя на МНП – Г. Ташев и от всички ученически дружества при руската гимназия. На приветствията отговаря завършилият със златен медал абитуриент В. Кладов, който с топли думи изразява признателността и благодарността на своите съученици към приютилия ги български народ. След раздаването на дипломите А. Е. Когосянц, който е и преподавател по физика и математика изнася обстоен и твърде интересен научен доклад върху теорията на Айнщайн за относителността. Вечерта е устроена литературно-концертна програма, изпълнена от учениците, на която присъстват и гости от града. Особено впечатление прави с артистичния си глас абитуриентът Андрей Соцков. След 11 часа вечерта продължава с танци. Накрая е сервиран чай в специално подредена в руски стил стая, където свири ученическия балалаечен оркестър и всички са в руски национални костюми. За гостите са подредени стаи в гръцки и римски класически стил със статуи на Сократ и Аполон, изработени от учениците и чайна стая в китайски стил[82].

През септември 1923 г. завършва третият випуск за учебната 1922–1923 г. от 44 абитуриенти, 5 от които със златен медал и 13 със сребърен[83]. Това са ученици от новосъздаден VIII клас в края на втория срок на учебната 1922–1923 г,, в който са включени поголямата част от 76-те учениците от VII клас, отговарящи на изискванията за VIII клас. В книгата за успеха на учениците от VII клас за учебната 1922–1923 г. в графата на имената на 39 ученици, допълнително е отбелязано: „VIII“ или „8“ клас. Актът за връчване на атестатите за зрелост се провежда на 15 септември 1923 г. Организирана е и вечеринка. Това съобщава местният вестник Шуменски вести, според който това е втори випуск на руската гимназия и в него випускниците са 32 за разлика от Ведомостта за общия бал за атестатите от зрелостните изпити на випускниците от осми клас, според която випускът е трети и броят на учениците е 44. Тази разлика навярно се дължи на колебанието от страна на самата училищна администрация как да определи първите две зрелостни сесии, проведени през март и юни 1923 г., като един или като два випуска. Това се вижда и от номерирането на следващия випуск – 1923–1924 г., който веднъж е записан като трети, а след това като четвърти[84].

Четвъртият (първоначално номериран като трети) випуск за учебната 1923–1924 г. завършва през юли 1924 г. Той се състои от 29 випускници, от които 11 завършват със златни и 9 със сребърни медали. Интерес във Ведомостта за общия бал на атестатите от зрелостните изпити на випускниците от осми клас представляват нововъведените учебни предмети – философска пропедевтика, (включваща два учебни предмета – логика и психология, които се изучават последователно в VII и VIII кл., а отсъствието на психо-

логията като самостоятелен предмет е резултат от уеднаквяването на учебните програми на руските училища с българските), аналитична геометрия и въведение в анализа, история на България, химия, естествоведението е заменено с естествена история, към рисуване е прибавено и чертане. В нова графа във Ведомостта са представени и данните за средния бал по учебните предмети по петобалната система.. Най-висок 5.00, по петобалната система, той е по Закон Божи, немски език и законоведение (включващо два учебни предмета – обща история на правото и политическа история, които се изучават последователно в VII и VIII кл.), следва го географията – с 4.96 среден успех и естествената история – с 4.93, а средният бал по български език е 4.86 и 4.89 по българска история.

През юни 1925 г. завършва петият випуск на гимназията за учебната 1924–1925 г. с 40 зрелостници, от които 5 випускници със златни и 26 випускници със сребърни медали, като оценките са по нововъведената шестобална система, както са в българските училища. Тази система създава възможност за по-точно прецизиране на резултатите от изпитите, което се вижда и от намаления брой на златните медали и увеличението на сребърните. Ведомостта за изпитните балове по всички предмети на атестатите за зрелост на випуска е подписана от представител на МНП, от директора на гимназия А. Бейер и от 16 членове на Педагогическия съвет[85]. По случай завършването на випуска на 5 юли е уреден тържествен акт за връчването на атестатите за зрелост на випускниците. Същия ден за тях е устроена вечеринка[86].

Поради липсващата изпитна ведомост на общия бал от атестатите за зрелост на шестия випуск от учебната 1925–1926 г., няма конкретни данни за броя на випускниците и успеха от зрелостните изпити. Приведените тук данни са от Книгата за успеха на учениците от VIII-те класове за същата учебна година, в списъка на която са записани 48 души, които имат заверени две учебни полугодия, първото: IX-XII 1925 г. и второто: I-IV 1926 г. От тях всичките 41 момчета и 7 момичета са допуснати до зрелостни изпити[87]. Изучаваните предмети са Закон Божий, руски език, алгебра, геометрия, тригонометрия, аналитична геометрия и въведение в анализа, дескриптивна геометрия, български език, френски език, немски език, английски език, латински език, история, физика, химия, космография, география, философска пропедевтика[88]. Няма сведения по кои от тях се е държал зрелостен изпит и какви са резултатите – колко и как от допуснатите са издържали зрелостните изпити.

Според Изпитната ведомост на седмия випуск 1926–1927 година, атестат за зрелост получават 30 випусници. В нея отново в графата за средния успех по учебни предмети, като най-висок е успехът по Закон Божи – 5.76 и по философска пропедевтика – 5.7, а по български език и по българска история съответно е 4.73 и 4.96[89]. Според протокола на изпитната комисия за випуск 1926–1927 г., двама випускници Татяна Папа-Феодорова и Алексей Мусиенко завършват пълния курс на гимназията със златен медал и 7 със сребърен медал[90]. Прави впечатление, че получилият златен медал – А. Мусиенко е на 17 г., седем от медалистите са на 19 г. и един на 20 г.[91]

Обобщаващи данни за успешно завършилите до 1927 г. випускници намираме в Дневника от ноември 1927 г. на възпитателя Ал. Дехтерев, според който за 6 години от своето съществуване от 1922 г. до учебната 1926–1927 г., включително, „гимназията има 245 випускници, от които 220 момчета и 25 момичета, получили атестати за зрелост и почти всички се учат във висши учебни заведения в България, Франция, Белгия и Югославия. А през текущата учебна 1926–1927 г. в гимназията живеят и се учат 233 души, от които 161 ученика и 72 ученички на възраст от 6 до 29 години[92]. Тези данни от Дневника на А. Дехтерев са в пълно съответствие с данните, съдържащи се във Ведомостите за об-

щия бал на атестатите за зрелост от изпитните сесии на осмите класове от 1922 до 1927 г., факт, който показва, че авторът А. Дехтерев сам е ползвал като източник училищните документи, съдържащи тези данни[93].

Като се допълнят данните от следващата учебна 1927–1928 г. до последната – 1933–1934 учебна година[94] общият брой на випускниците, получили атестат за зрелост от 1922 до 1934 г. в Шуменската руска гимназия е 398 (393) души. До началото на 1929 г. за шестте години на своето съществуване, Шуменската гимназия има най-много успешно завършили абитуриенти –284, докато за Софийската те са 133, за Варненската 104 и Галиполийската 76, а числото на медалистите-шуменци от всички дотогавашни випуски е приблизително равно на общото число на всички останали руски гимназии. За Шуменската гимназия те са 124, а за останалите руски гимназии– 118[95]. През трите години – 1926, 1927 и 1928 Шуменската гимназия е на второ място по броя на златните и сребърни медалисти, както и за периода 1924, 1925 и 1926 г., когато във Варненската гимназия носителите на медали са 68% от випускниците, в Шуменската гимназия 53, в Галиполийската 50 и в Софийската 31. Този факт се обяснява с това, че даването на медали в „широки мащаби е било по това време общо явление, а не някаква специфична особеност на Шуменската гимназия и причината за него по-скоро е в особеността на състава на първите випуски на Шуменската гимназия, в които повечето от учениците са преминали или завършили училище в Русия, но без атестати за завършено средно образование, а има и много студенти първи и втори курс офицери, „въобще – вече напълно възрастни и зрели хора. След 1925 г, когато в руските училища се преминава от петобална към шестобална система количеството на медалистите постепенно намалява и през 1928 г. във Варненската гимназия те са 28, в Софийската 27, а Шуменската около 13 от всички випускници. Но за по-голям брой медалисти на Шуменската гимназия трябва да се има предвид и по-големият брой випускници от другите гимназии до тогава – 284, от който медалистите са 44[96].

Интерес представляват и възрастовите данни за учащите се в Шуменската гимназия. Една от характерните особености на учащите в руските емигрантски гимназии, особено до средата на 20-те години е техният възрастов състав. Войните и революциите в Русия прекъсват образованието на много деца, юноши и младежи, някои от които сами участват във въоръжената борба с болшевиките и преминават по две-три години в Доброволческата и Врангеловата армия. Като бежанци повечето от тях продължават обучението си в създадените в чужбина руски училища[97]. През учебната 1923–1924 г. над 45% от учащите се в руските училища в България са участвували в Първата световна и в Гражданската война в Русия[98]. Поради тази причина възрастовият състав на учениците в Шуменската гимназия се движи обикновено от 7 до 27, а достига и до 29 години, като по-голямата част са между 17 и 22–23 години. Често учениците в един клас са с 8–9–10 години разлика. Така възрастта на учениците от VIII клас от първия и втория випуск през 1922 г., чиито общ брой е 57 души, са между 16 и 24 г. като по години се разпределят както следва: 4 на 16 г, 10 на 17 г., 9 на 18 г., 10 на 19 г., 11 на 20 г., 6 на 21 г., 2 на 22 г., 2 на 23 г., 1 на 24 г. и 2-ма без посочена възраст. От тези данни се вижда, че по-голямата част от учениците е между 17 и 21 години, а 5 ученика са на и над 22 години[99]. Възрастта на 44-мата ученици от третия випуск през1923 г. е между 16 и 25 г., като между тях 1 е на 16 г.,1 на 17 г., 9 на 18 г., 9 на 19 г., 20 на14 г., 7 на 21 г. и по един на 22, 23 и 25 г., или повечето са между 18 и 21 г. Възрастта на учениците от четвъртия випуск – 1924 г., който се състои от 29 души, от които 6 са на 19, по 7 са на 20 и 22 г., по 3-ма на 21 и 23 г., 2-ма на 18 г. и 1 на 17г.[100] За петия випуск 1924–1925 г., който наброява 40 души възрастта е между 19 и 25 години, като 27 души или повече от половината по 9 души са на 20, 21 и 22 г., а остана-

лите 5 са на 24 г., 4 на 19 г., 3 на 23 г. и 1 на 25 г.-1[101]. Последният випуск, за който имаме точни възрастови данни е за учебната 1926–1927 г. Той наброява 30 души и впечатлява с възрастовите различия, които са между 17 и 27 г., както следва: 1 на 17 г., 4 на 18 г., 2 на 19 г., 2 на 20 г., 5 на 21 г., 2 на 22 г., 4 на 23 г., 4 на 24 г., 3 на 25 г., 1 на 26 г. и 2 на 27 г.[102] Тези възрастови данни ни навеждат на заключението, че от първите пет випуска, повече от две трети от випусниците са между 20 и 27 г. и, че сред руската емигрантска младеж на 20 и повече години е на лице желанието да използва възможността да продължи и получи средното си образование в Шуменската руска гимназия. Прави впечатление и това, че във випуска 1926–1927 г. момичетата са 8, една по-голяма бройка в сравнение с предишните випуски, в които техният брой е между 1 и 7[103]. Известно е, че руската гимназия в Шумен и интернатът към нея са смесени като момчетата са повече, а момичетата – по-малко. За това свидетелстват и публикуваните спомени на учениците от Шуменската гимназия от 1923г. [104] Една значителна част от тях са между 17 и 22–23 години, като често достигат и до 25–27, а по някога и 29 години[105]. Това обикновено са ученици, прекъснали обучението си по време на революцията и гражданската война, за които завършването на средното образование е първостепенна необходимост за постъпване във висше учебно заведение и адаптиране към новите социално-икономически условия.

Голяма част от випускниците на Шуменската руска гимназия продължават образованието си във висши и специализирани учебни заведения в София, Белград, Прага, Бърно, Берлин, Брюксел, Париж и други градове като стипендианти на ЗГК и други руски емигрантски организации на българското, чехословашкото, френското, белгийското и други правителства в Европа, на Американския комитет на Уитимор[106].

Финансовата база на руските училища активно се поддържа от българското правителство, което материално и финансово осигурява на Шуменската гимназията отопление, храна, заплати на учителите и възпитателите. През 1922 г. българското правителство отпуска 2 мил. лв. за издръжка на 700 деца, настанени в руските гимназии, между които е и Шуменската руска гимназия[107]. Със специално постановление на Министерския съвет от 14 август 1923 г. започва да отпуща 500 000 лв. месечно за издръжка на 1200 деца в руските училища в България[108]. След една година отново с правителствено постановление от 2 август 1924 г. тази сума се увеличава на 570 000 лева[109]. Така българското правителство от август–септември 1923 г. отпуща ежемесечно на едно средно или начално училище по 80 000 франка[110]. Към 1927 г. тази сума покрива около 3/4 от всички разходвани суми за издръжка на Шуменската гимназия[111]. 0ще на 23 август 1923 г. чрез БНБ на директора на Шуменската гимназия А. Бейер са преведени 75 000 лв.[112], след което следва периодично ежемесечно привеждане на парични суми, както следва:

4.IX.1923 г. – 114 270 лв.
5.IX.1923 г. – 30 000 лв. – допълнително.
8.X. 1923 г. – 112 521 лв.
12.X.1923 г. – 124 270 лв.
23.X.1923 г. – 20 000 лв – допълнително.
12.XI.1923 г. – 114 270 лв.
16.XI.1923 г. – 20 000 лв. – допълнително.
19.XI.1923 г. – 8000 лв. – за два вагона въглища за отопление.
14.XII.1923 г. – 114 270 лв.
4.I.1924 г. – 119 530 лв.
9.II.1924 г. – 121 888 лв.

11.III.1924 г. – 115 479 лв.
15.IV.1924 г. – 114 975 лв.
15.V.1924 г. – 113 945 лв.
10.V.1924 г – 910 лв. – за храна на учениците, намиращи се на лечение в Софийската болница на Червения кръст.
9.VI.1924 г. – 111 150 лв.
11.VII.1924 г. – 90 000 лв
1.VIII.1924 г. – 45 800 лв.
16.VIII.1924 – 90 675 лв.
9.IX.1924 г. – 155 000 лв.
7.X.1924 г. – 136 960 лв.
11.XI.1924 г. – 121 100 лв.
6. XII.1924 г. – 127 060 лв.
10.I.1925 г. – 133 060 лв.
16.II.1925 г. – 122 580 лв. [113]

От посочените по-горе данни се вижда, че от септември 1923 г. българското правителство отпуска на Шуменската гимназията месечно не по-малко от 114 270 лв. за издръжка и 20 000 лв. допълнително, а след увеличението на общата субсидия за руските училища през август 1924 г., тази сума се движи между 121 000 и 150 000 лв. През 1924 г. на гимназията се предоставя и допълнителна парична субсидия за безплатни учебни пособия, лекарска помощ, храна, бельо, обувки и дрехи, включително и за целодневна храна на децата в интерната и за закуска в началното училище. Това е сериозна помощ за гимназията, тъй като повече от половината от учениците от горните класове нямат палта и през зимата ходят с летни дрехи. През лятото 80–90 от учениците ходят боси, а през зимата поради липса на обуща не посещават учебни занятия. Има и периоди, когато децата дълго време гладуват, цели месеци не ядат месо, само два пъти в седмицата на обед има готвено[114].

Останалата част от разходите за издръжка на персонала, отопление, осветление, учебни помагала и т.н. се поемат от задграничните емигрантски центрове – ВСГ, ВЗГ и Руският Червен Кръст в Париж, от собствени стопански дейности на емигрантските организации и от международните хуманитарни институции и благотворителни общества в Ню Йорк и Канада, между които са и Комитета на видния американски учен проф. Т. Уитимор, Международния Червен кръст и др. От чужбина гимназията получава преди всичко учебници, книги, репродукции на картини от руски художници, играчки. Тази помощ е особено ценна, защото учебниците са недостатъчно. На 100 ученика се падат 30 учебника и то от различни издания. Така през декември 1926 г. гимназията получава 50 долара, събрани от Обществото за оказване на помощ на децата на руските емигранти в Ню Йорк, оглавявано от И. П. Дворниченко. „Това общество – пише Дехтерев в своя дневник – обещава и занапред да не забравя нашата гимназия, като ѝ бъде патрон в частен порядък. Тези долари са събрани не без участието на приятеля на нашата гимназия – известният писател – Георги Дмитриевич Гребенщиков“[115]. Пак в своя дневник А. Дехтерев записва, че на 29 април 1927 г. учениците от Шуменската руска гимназия получават подаръци и от Американския Червен кръст[116].

Към 1925 г., когато руските средства за издръжка на училищата намаляват, за гимназиите и интернатите се определят такси, които родителите трябва да заплащат[117]. Въпросът за заплащането на обучението в Шуменската гимназия е поставен с особена ос-

трота през ноември 1926 г. На заседание на Педагогическия съвет директорът А. Бейер запознава членовете му с факта, че Управлението на ВСГ в София ежемесечно не изпраща на гимназията 7 000 лв., включително и през летните месеци и това е минимума от сумата, която трябва да се осигурява от родителите, но за съжаление постъплението на вноските е нерегулярно и не от всички родители. Посочени са и конкретни суми на неизпратени вноски за септември – 1680, за октомври – 1250 и за ноември – 370 лв.[118] Освен това липсват пари и за всички извънбюджетни дейности. С писма родителите-длъжници са предупредени, че ако не внесат дължимата сума в срок, децата им ще бъдат изпратени по домовете си. Родителите са разделени на три категории: в първа са включени действително нуждаещи се – сами майки, болни, във втора – имащи възможност да плащат и в трета – ходатайстващи за отсрочка на вноската по болест. Педагогическият съвет се отнася много съчувствено към първа и трета категория, като първата се освобождава напълно от заплащане, на третата вноската се намалява и се предоставя исканата отсрочка, но към втората категория родители се отнася строго – ако в срок до един месец не внесат вноската за право на учение решението е учениците да бъдат изпращани по домовете си. Предвижда се и още една мярка по отношение на някои родители – децата им да не бъдат атестирани[119]. В протоколите от заседания на Педагогическия съвет се съдържат решения по повод молби на родители за намаляване на таксите за обучение. Така например на 8 февруари 1929 г. Педагогическият съвет решава да намали таксата за правоучение на ученика Владимир Станков от 300 на 200 лв., а според друго решение, отнасящо се за Георгий и Лидия Победински, брат и сестра от подготвителния клас, сестрата Лидия е освободена от цяла такса[120].

Финансова помощ гимназията получава и от някои емигрантски общности в България. През април 1927 г. руските емигранти в гр. Лом събират в своята колония и от българи 983 лв. в полза на Шуменската гимназия и както Дехтерев отбелязва: „И това по време, когато в България цари парична криза и всеки лев/парична единица/ е на отчет.“[121]

В документацията на гимназията, на шуменските обществени и благотворителни организации и в руската емигрантска литература се съдържат сведения за създадените близки взаимоотношения между гимназията и шуменската общественост и институции, които се отнасят благонамерено и съчувствено към руските емигранти и руските деца. В това отношение активно работи и Комитетът на Юношеския Червен Кръст (ЮЧК) при руската гимназия. Още в началото на юли 1922 г., само два месеца след откриването на гимназията Комитетът „дълбоко убеден в добрите чувства на гражданите към руските деца… моли всички, които имат възможност, да се притекат на помощ на руската младеж, която е останала абсолютно без всякакви средства“. При това не става дума за даряване на някаква помощ, а за оказване на съдействие за осигуряване на възможност за работа на самите ученици през първата за тях лятна ваканция в България. „Такава помощ ще й се укаже, – пише в обявлението на Комитета във в. „Шуменски вести, – ако на учениците от горните класове гражданите предоставят некаква полска или каква да е друга работа през настоящата ваканция до края на месеца“. Конкретно е посочено, че „числото на младежите ученици, дирещи работа е 67, от които 20 могат да работят на вършачки косачки (от тях 2-ма са машинисти), 2-ма като косачи и 45 като черноработници (има и дърводелци)“. Адресът за предложения и условия за работа е на Комитета на Юношеския Червен Кръст, руска гимназия- Шумен[122].

Особено съчувствено и загрижено към учениците от Шуменската руска гимназия се отнасят шуменци. В местия печат от януари 1923 г. се намира информация, в която се изказва благодарност от ръководството на гимназията към шуменски граждани, направили

дарения на празника на Рождество Христово, като се посочват имената на братя П. и Ив. Даулови, дарили 15 кг. конфети (бонбони), и 300 мандарини; Ил. Тодоров – сухи фрукти (плодове) за 500 лв.; Мощев – 10 кг. колбаси; г-жа Блъскова – 10 кг. смалец (свинска мас); Исм. Саидов – 50 кг. месо; Ал. Павлов – бял хляб за 500 лв.[123]За това, че още от самото начало на настаняването на гимназията се установяват близки отношения с шуменци свидетелства и благодарността към шуменското общество и гражданство от директора на гимназията А. Байер, (както е изписана фамилията му в поместената информация) във връзка с показаната отзивчивост при смъртта на учителя отец Виталий Иванов в края на 1923 г, „Към когото и да се обръщахме, никой не ни отказа помощта си за него. Нашето сърдечно руско „спасибо!“ на всички. Приемете уверенията ми в моето уважение.“ – завършва писмото си А. Бейер[124]. Пак чрез местния печат руската гимназия благодари за даренията, направени през следващата 1924 г. по случай Коледа от Раф. Мощев дарил – 10 кг. свинска мас; братя Даулови – 1 сандък мандарини, 3 кутии шоколадови конфети, 2 кутии карамели; Д. Д. Михаилов – 7 кг. орехи, 1 ножче и 1 чифт сандали; Сеидов – 20 кг. месо и А. Павлов – 208 кг. бял хляб[125]. Искренна благодарност е изказана и по повод направените дарения за Великден от настоятелството на църквата „Св. Възнесение“, дарила 400 лв. и „Христово братство“ при същата – 400 лв., шуменското „Дружество Червен Кръст“ – 400 лв., 50 кг. козунаци и 300 яйца; склад на Робинзон Андреев – 226 яйца; д-во „Никотея“ – 200 лв.; „Табакус“ – 300 лв.; „Фумаро“ – 200 лв.; „Съединени тютюневи фабрики – 100 лв.; Консорц. – 100 лв. и Нувел компани – 100 лв.[126] Даренията за руската гимназия направени от шуменската общественост продължават и през следващите години от съществуването на гимназията. За това свидетелства една благодарност, изказана от директора на гимназията А. Бейер за дарения, направени по случай Възкресение Христово през 1927 г., в която се казва: „П. Г. (Почитаеми господа – Г. Р.) Позволете ми чрез уважаемия Ваш вестник да изкажа дълбоката си благодарност на Популярна Банка и нейния директор г. Шопов и на г. Дим. Михайлов за направения от тях щедър дар: 1500 лв. от Поп.[улярна] Банка и 6 торбички брашно и 300 яйца от г. Михайлов… Направеният дар ще ми даде възможност да подобря храната на учащите се за Светлия празник съобразно нашия народен обичай“[127]. В началото на септември 1928 г., когато директорът на гимназията А. Бейер заминава за Америка отново чрез „Шуменски вести“, той използва случая, за да благодари на шуменското гражданство със следното прощално писмо: „Дълбокоуважаеми, г-н Управител, напущайки службата в Шуменската Руска гимназия, чувствам за нужно да се обърна към Вас – първия гражданин на гр. Шумен и негов административен представител – с поздрав и благодарност за всички добрини, които Вие и Шуменското гражданство сте сторили за Руската гимназия и най-после да се простя с Вас и чрез Вас с всички Шуменски граждани с пожелания за сила, здраве и успех, както на Вас в трудната ви служба, тъй и на всички граждани. Не оставяйте без Вашите грижи руските деца, прокудени от Родината си. Бог да Ви въздаде стократно за това. Моя сърдечен поздрав на всички Ваши сътрудници. Стискам Ви ръката. Уважаващия ви А. Байер“[128]. Това, че шуменци продължават да подпомагат гимназията е отразено на страниците на същия вестник през 1930 г., когато Педагогическият съвет на гимназията изказва голяма благодарност на Управителния съвет на Шуменската Популярна Банка за отпуснати по случай Великденските празници 2 000 лв. за набавяне на облекло и обуща на бедните ученици от гимназията и на шуменския гражданин Арташец Гарабедян за дарените 50 кг. агнешко месо[129]. Безспорно тези помощи, оказвани от шуменските граждани, банки и обществени организации са допринасяли за подобряването на материалното и финансово положение на учениците в руската емигрантска гимназия в града.

През втората половина на 20-те години и началото на 30-те години руските финансови източници и българската правителствена помощ за руските училища постепенно и все повече намаляват. За Шуменската гимназия, както и за другите руски емигрантски училища в България е характерен постоянен недостиг на средства и неравномерно осигуряване с учителски кадри. Намалява и броят на учащите се, тъй като голяма част от емигрантските деца и младежи излизат от училищна възраст. Това води до свиване на мрежата на руските бежански училища не само в България. И, макар че руските педагогически организации предприемат редица инициативи за привличане допълнително на нови средства за издръжка на училищата, процесът на съкръщаване на броя на училищата е необратим.

В началото на 30-те години общият брой на руските емигранти в България намалява до 17 797 души, а на детски контингент до 17 години до 2 513 души. Едновременно с това средната възраст на бежанците се увеличава, а числеността на учащите се постепенно намалява от 1400 през 1923–1924 г. на около 1000 деца и студенти през 1932 г.[130]

Икономическата криза в края на 20-те – началото на 30-те години чувствително се отразява на общото финансирате на руското учебно дело и това води до намаляване на държавната субсидия от страна на българското правителство с около 30%[131].Поради това учениците от руските гимназии се преориентират към българските училища. Напредналият процес на адаптация на руската емигрантска общност към българските условия също води до преориентиране на част от руските деца и младежи към българските училища. Едновременно се поставя и въпросът за идейно-педагогическа адаптация на руските училища към българските условия. Във връзка с всичко това от страна на българското правителство се извършват проверки и ревизии на руското учебно дело и съгласувано с Главния комитет на ВСГ се предвиждат редица промени, между които съкращения и закриване на руски училища.

В началото на 1932 г. българското правителство продължава да финансира само две руски гимназии – в Шумен и София[132]. През септември 1931 г. експертната комисия за проучване на истинските нужди на руските бежанци към МВнРИ набелязва мерки за икономии от финансирането на руските училища, за да се освободят средства за подпомагане на болните и нетрудоспособни руси. Прави се предложение двете гимназии да се слеят и значително да се намали обсужващият персонал в интернатите, за да се реализират икономии[133]. МВнРИ приема компромисно решение да се извършат частични съкръщения на персонала в интернатите, а двете руски гимназии да продължат да съществуват поотделно[134].

На 1 август 1933 г. Обединеният Педагогически съвет на Руската гимназия и подготвителното училище при нея в Шумен се запознава с Доклада на Упълномощения от ВСГ и ЗГК и решение на Комитета за работа с руските бежанци по въпроса за руските училища в България относно бъдещето на Шуменската гимназия. След обмяната на мнения по въпросите, засягащи интересите на Шуменската гимназия и подготвителното училище към нея Педагогическият съвет взема решение да представи на Упълномощения от ВСГ и на Учебния комитет при Комитета за работа с руските бежанци в България мотивирана резолюция със защита на интересите на Шуменската гимназия и подготвителното училище към нея. Избрана е комисия с председател директора на гимназията Н. А. Парманин, която да подготви и представи резолюцията на заседанието на Педагогическия съвет на следващия ден. Освен това Педагогическият съвет решава да представи на Упълномощения и на Учебния комитет доклад, в който да изкаже съображенията за целесъобразността от преимущественото съществуване на Шуменската руска гимназия

пред столичната в случай, че поради недостатъчно средства бъде поставен въпросът за оставането на една руска гимназия в България[135]. В „Доклада до Пълномощника на ВСГ и до Учебния комитет за Шуменската гимназия и училището при нея“, приет на заседанието на Педагогическия съвет на 2 август, още в началото, като икономически причини за съкращаване на руските училищни учреждения в България и за оставането само на една гимназия е посочено „Съкращаването на финансовите средства, отпускани от Правителството на руските емигранти, пълното съкращаване на финансирането от Земско-Градския комитет за руските училища през последните години и силното намаляване на помощите на чуждестранните благотворителни общности“. Веднага след това в широк план и твърде обстоятелствено са посочени, мотивите в подкрепа на становището за съхраняване на Шуменската гимназия, между които са поредицата достойнства на учебно-възпитателната дейност, на състава на учащите и на педагогическия състав, на материалната база и самофинансирането. В заключение е изразено мнението, че поради всичко това е „рационално да се съхрани по педагогически, битови и материални съображение гимназията в Шумен“[136].

Учебният комитет след щателно проучване на въпроса представя своите съображения. През финансовата 1933–1934 г. средствата за издръжка на руските училища са намалени. Според бюджета на руските учебни заведения на ВСГ и ЗГК в България през септември 1933 г. Шуменската гимназия получава 135 300 лв., от които за храна 38 300 лв. за 255 порциона. Тази сума е осигурена от българското правителство. За веществени разходи е предвидена сумата 25 300 лв., от която 16 500 са осигурени от българското правителство и 8 800 от приходи на самата гимназия. За издръжка на персонала е предвидена общата сума 58 500, от които 52 200 осигурява българското правителство и 6300 от приходи на гимназията. За храна на персонала, са предвидени 44 порциона за общата сума 13 200, от която 12 000 осигурява правителството и 1 200 от приходи на гимназията. Или от цялата сума 135 300 – 119 000 са осигурени от българското правителство и 16 300 от приходи на гимназията[137]. Така почти цялата финансова издръжка на гимназията през нейната последната 1933–1934 учебна година е осигурена от правителството.

В края на учебната година мотиви срещу закриването на Шуменската руска гимназия са изложени в писмо и паметна записка от 27.06.1934 г., и още едно последвало ги от 26.07.1934 г. писмо на пълномощника на ВСГ А. Арцишевски до министъра на външните работи и изповеданията. Срещу закриването на гимназията се обявяват и родителите на учениците от гимназията, които изпращат до Областния директор на Шуменското окръжно управление писмо и паметна записка, за съжаление оставени без последствия[138]. Руската гимназия в Шумен просъществува до август 1934 г., от когато е и последният протокол на Педагогическия съвет, в който е записано решението за нейното закриване[139].

В заключение можем да обобщим, че Шуменската руска емигрантска гимназия в продължение на своето съществуване от 1922 до 1934 г., въпреки трудностите на бежанското и емигрантското си битие, успява да се утвърди и издигне като най-голямото руско емигрантски училище в България, в което продължават и получават образование стотици руски деца от десетки българки градове – Хасково, Сливен, Бургас, Габрово, Велико Търново, Пловдив, Стара Загора, Айтос, Нова Загора, Казанлък, Шипка, Русе, Ловеч, Горна Оряховица, Долна Оряховица, Плевен, Дупница, София, Перник, Видин, Ямбол, Шумен и др. градове и села[140]. Със своята учебно-възпитателна работа, с уредбата си като „чисто руско учреждение Шуменската гимназия възпитава и съхранява руския национален характер на стотици руски деца. Шуменската гимназия осигурява ежегодното подслон, обучение и възпитание на около 250 ученици, от които близо 400 получават атестат за

завършено средно образование и голяма част от които продължават образованието си във висши учебни заведения у нас и в други европейски страни. Възпитаници на Шуменската гимназия са руските емигранти – писателят Гайто (Георгий) Газданов, следвал в Сорбоната в Париж[141] и ученият-астроном Сергей И. Гапошкин, завършил Руския институт в Берлин.[142], имената на които са включени в енциклопедичен биографичен справочник на 800 държавни, политически, църковни дейци; дейци на литературата и изкуството, на науката и техниката, а така също пълководци, военачалници и предприемачи на Руското зарубежие през XX век и много други изявени дейци на руската емиграция – лекари, инженери, учители и други специалисти у нас и в чужбина.

БЕЛЕЖКИ

[1] ЦДА на РБ. Ф.166к, оп.3, а.е.82, л.203; **Даскалов, Д.** *Бялата емиграция в България*. С., 1997, с. 94; **Спасов, Л.** Врангеловата армия в България 1919-1923. С., 1999, 202-203; **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительных организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века). – *Славяноведение*, 1994, № 4, с. 23; **Бирман, М. А.**, А. Н. Горяинов. Российские интелектуалцы-эмигранты в Болгарии 1920-1930 годов. – *Нова и новейшая история*, 2002,№ 11, с. 174; **Петрушева, Л.** Болгария и россйская эмиграция. (Государственный архив Российской Федерации). В: *Болгария и российская эмиграция 1920-1945. Каталог выставки*. Москва, 2007, с. 17.

[2] Русское дело, № 113, 22 апреля 1922 г.; За 30 000 руски бежанци вестникът пише и преди това в № 87, 19 март 1922 г.

[3] ЦДА на РБ. Ф. 176 К, оп. 4, а.е. 2734, л.7.

[4] Пак там, л. 29, 31, 33.

[5] **Кьосева, Ц.** *Руската емиграция в България*. С., 2002, с. 92.

[6] **Глобачев, К. И.** Правда о русской революции. – *Вопросы истории*, 2007, № 2, с. 84.

[7] **Петрушева, Л.** Болгария и русская эмиграция, 13-14.

[8] *Русские в Болгарии*. С. 1999, с. 81.

[9] **Спасов, Л.** Врангеловата армия, 5-26; *България и СССР 1919-1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. Велико Търново, 2008, с. 97.

[10] **Даскалов, Д.** Цит. съч., с. 140.

[11] **Спасов, Л.** Врангеловата армия, с. 145.

[12] **Кьосева, Ц.** Цит. съч., с. 90; **Спасов, Л.** *България и СССР*, с. 82.

[13] ЦДА, Ф. 176К, оп. 4, а.е. 27341 л. 112; **Спасов, Л.** Врангеловата армия, с. 188-189.

[14] **Даскалов, Д.** Цит. съч., 143-144.

[15] Пак там, 148-149.

[16] **Спасов, Л.** Врангеловата армия, 186-189.

[17] Хубав Шуменски весник, № 11, 31 ян.- 7 февр. 1994, 2.

[18] *Русские в Болгари*, 65-66.

[19] **Спасов, Л.** Врангеловата армия, с. 98; *България и СССР*, с. 82.

[20] **Кьосева, Ц.** Цит. съч., с. 88.

[21] Шуменски вести, № 17, 15 април 1922 г. с.2; **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции. В: *Деты русской эмиграции*. М. 1997, с. 13.

[22] **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с.12-13.

[23] **Даскалов, Д**. Цит. съч., 139; **Спасов, Л.** Врангеловата армия, 100-102; **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 12; Русская эмигрантская школа в Европе. – *Славяноведение*, 2009 № 1, с. 29.

[24] **Петрушева, Л.** Болгария и российская эмиграция, с. 15.

[25] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии (1920-е г.г.). – *Педагогика*, № 1, 1995, с. 76; Учебные заведения русской эмиграции в Болгарии. – В: *Культура российского Зарубежья*. М., 1995, с. 143.

[26] **Петрушева, Л.** Отци и дети русской эмиграции, 8-9; Русская эмигрантская школа в Европе, с. 25.

[27] **Глобачев, К. И.** Правда о русской революции, с. 83; **Петрушева, Л.** Русская эмигрантская школа в Европе, с. 2-6-27.

[28] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века), с. 29; **Петрушева, Л.** Русская эмигрантская школа в Европе, с. 30.

[29] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-их годов XX века), с. 29.

[30] **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 10, 12-14; **Копржива-Вуколова, А.** Русская реальная гимназия в Моравской Тржебове. – В: *Культурное наследие русской эмиграции 1917-1940*. Кн. первая. М., 1994, 379-380; ГАРФ, Ф.Р- 5976, оп. 1, ед. хр. 64, с. 35.

[31] **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 10.

[32] ГАРФ, Ф.Р- 5976, оп. 1, ед. хр. 64, с. 35.

[33] ГАРФ, Ф.6089, оп. 1, Д. 9, л.1.

[34] Шуменски вести №17, 15 април 1922, с. 2.

[35] ДА-Шумен, Ф. 570 К, оп. 1, а.е. 3, л. 1-126.; **Даскалов, Д.** Цит. съч., с. 154; **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 13.

[36] В.“Русь“, № 9, 23 іюля 1922.

[37] ГАРФ, Ф.Р 5976, оп.1, ед.хр. 64, с. 32. В своя Дневник Дехтерев пише, че на 7 ноември 1927 г. директорът на Ерникьойската гимназия мистър Черчворт пристига от Варна в Шуменската гимназия, за да посети своите бившите ученици; **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 11.

[38] ДА-Шумен, Ф. 570К, оп. 1, а. е. 3.

[39] Горяинов, А. В. Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-их годов XX века), с. 29.

[40] **Недев, Б., В. Иванов, Здр. Пеев.** Старата турска болница в Шумен. – В: *Шумен-Коларовград. – Сб. стати и материали за миналото на града.* кн. първа, Коларовград, 1960, 170-179.

[41] Шуменски вести, № 15, 24 март 1923; Петрушева, Л. Отцы и дети русской эмиграции., 13.

[42] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп.1, ед.хр. 64, с.13, 17,18, 24,38, 42.

[43] **Недев, Б., В. Иванов, Здр. Пеев.** Цит. съч., с. 173.

[44] ДА Шумен, 570К, оп.1, а.е.2, Протоколи на Шуменската гимназия 1932-1934 г.

[45] Шуменски вести, № 47, 18 ноември 1922.

[46] Шуменски вести, № 51, 26 септември 1923.

[47] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп. 1, ед. хр. 64. с. 36.

[48] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии (1920-е г.г.), с. 80.

[49] **Газданов, Г.** Собр. Соч. В трех томах. М. 1996, Т. III, 276; **Петрушева, Л.** Отцы и деты русской эмиграции, с. 13.

[50] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп. 1, д. 4, л.121.

[51] Пак там, ед. хр. 64, с 19.

[52] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е.1, л.33.

[53] В. Шуменски вести, № 17, 15 април 1922, с.2.

[54] ГАРФ, Ф. Р-6081, оп.1, ед. хр. 1-15.

[55] В.Шуменски вести, № 65, 5 септември 1928, с.2.

[56] В.Шуменски вести, № 94, 15 дек.1928 г. Вдовицата на В. Ф. Корнев изказва благодарност на обществеността в гр Шумен за съпричастността ѝ при погребението на директора на Шуменската руска гимназия В. Ф. Корнев.

[57] **Петрушева, Л**. Отцы и дети русской эмиграции, с. 13; ДА-Шумен, Ф. 570К, оп. 1, а.е. 13, л. 6, а.е. 1, л. 1, 8; а.е. 2, л. 64.

[58] От 1 март 1924 г А. Е. Когосянц е директор на руската гимназия в Моравска Тржебова, Чехословокия. Вж. **Копржива-Вуколова, А.** Русская реальная гимназия в Моравской Тржебове, с. 381.

[59] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е.1, л.1.

[60] Пак там, а.е.1, 2, 15.

[61] ГАРФ, Ф.5976, оп.1, Д. 4, 25, 74

[62] **Дехтерев, Ал.** Смерть игрушки. Разказы. Шумен, 1929; Моя маленкая РоссІя. Шумен.1929; С детьми в емиграции. Шумен, 1931; Дети после 10 лет эмиграции. Статы. Шумен, 1932; Розовый дом. Разказы.1921-1932 г.г. Шумен, 1932; Петров, И. Александър Петрович Дехтерев. – В: *Бялата емиграция в България.* Материали от научна конференция София, 23 и 24 септември 1999 г., С., 2001, 244-245.

[63] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп. 1, ед. хр. 64, с. 74.

[64] ЦДА на РБ, Ф. 177К, оп. 2, а.е. 192, л. 89; Ф. 166К, оп. 3, а.е. 134, л. 5, 6.

[65] Пак там, Ф. 177К, оп. 2, а.е. 192, л.13, 88; Ф. 166К, оп. 3, а.е. 134, л. 5,6.

[66] Пак там, Ф. 177К, оп. 2, а.е. 192, л. 15.

[67] Пак там, л. 50, 52, 53.

[68] **Горяинов, А. Н**. Русская емигрантская школа в Болгарии (1920-е г.г.), с. 81.

[69] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп.1, Д.4,, с. 27, 28.

[70ГАРФ,] Ф.Р-5976, оп.1, Д.4, л.196; Ф.6089, оп.1, Д.1-9.

[71] ГАРФ, Ф.6089, оп. 1, Д. 8, л 1.

[72] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии (1920-е г.г.), с.78; **Осовский, Г. Е.** Российское Зарубежье: педагожкая наука в изгнании В: *Российское зарубежье. Оразование, педагогика, культура 20-е – 50-е годы XX века.* Саранск, 1998, 9-10.

[73] **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 13.

[74] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации русской эмиграции в Болгарии (до начала 30-их годов XX века), с. 29.

[75] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии (1920-е г.г.), 78-79; 80-81.

[76] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп.1, Д.4, л.185. Според Ал. Дехтерев броят на учащите се между началото и края на учебната 1926-1927 г. се движи между 251 и 259, като се има предвид постъпилите и напусналите.

[77] ЦДА, Ф. 166К, оп. 3, а.е. 82, л. 203; а.е. 171, л. 18; Ф. 177К, оп. 2, а.е. 192, л. 50; а.е. 415, л. 29-30; ДА Шумен, Ф.570К, оп. 1, а.е. 3-8.

[78] **Петрушева, Л.** Отцы и дети русской эмиграции, с. 13.

[79] *Русская гимназия в г. Шумене (Болгария)*. В: *Дети русской эмиграции*, с. 319 – 422; В ЦДА на РБ Ф.166К, оп.3, а. е. 219, л. 28, 29 е съхранен документ от април 1931 г. за разпределение на държавната субсидия от 573 000лв. за руските училища, между които е и Шуменската гимназия, на която са разрешени 200 000 лв. А това е най-голямата сума от всички руски емигрантски училища, факт който свидетелства, че броят на учениците не е бил по-малък от предишната 1929-1930 учебна година.

[80] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е. 3, л.1-126.

[81] ЦДА на РБ, Ф.570К, оп.1, а.е. 13, л. 1-6.

[82] Шуменски вести, № 15, 24 март 1923.

[83] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е. 13, л. 7-10.

[84] Пак там, л.1, 7, 13.

[85] Пак там, л. 15-18.

[86] Шуменски вести, № 48, 4 юли 1925.

[87] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1 а.е. 4, л.134.

[88] Пак там.

[89] ДА Шумен, Ф.570К, оп. 1, а.е. 13, л. 19-23.

[90] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп.1, Д.4, л. 161.

[91] Пак там, л. 161-162.

[92] ГАРФ, Ф.Р 5976, оп.1, ед. хр. 64,. с. 37.

[93] ДА – Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е. 13, л.1-23.
[94] Пак там, а.е.2;а.е.11.
[95] Пак там, а.е. 1, л. 32
[96] Пак там, л.30, 32.
[97] ГАРФ, Ф.6089, оп.1, Д.10, л. 8.
[98] *Зарубежная школа 1920 -1924*. Париж.1924, с. 66.
[99] ДА Шумен, Ф.570К, оп. 1, а.е. 3, л. 6.
[100] Пак там, л. 13.
[101] Пак там., л.15.
[102] Пак там, а.е. 13, л. 23.
[103] Пак там, л. 6, 10, 13, 17, 18, 23.
[104] Русская гимназия в г. Шумене (Болгария). В: *Дети русской эмиграции*, 321-421.
[105] ГАРФ, Ф.Р- 5976, оп.1 ед.хр. 64, с.37.
[106] ГАРФ, Ф. 6089, оп.1, Д. 1-9.
[107] В. Русь, № 15, 6 август 1922 г.
[108] ЦДА на РБ, Ф.166К, оп.3, а.е. 68, л.61; в. «Русь», 19 авг.1923.
[109] ЦДА на РБ, Ф.166К, оп.3, а.е. 68, л. 62.
[110] **Петрушева, Л.** Отцы и дени русской эмиграции, с.9
[111] ГАРФ, Ф.Р-5976, ед. хр. 1, с. 38.
[112] ЦДА на РБ, Ф.166К, оп.3, а.е. 62, л. 22; а.е. 82, л. 32..
[113] Пак там, а.е. 139
[114] Пак там, Ф. 369К, оп.1, а.е. 690, л. 1-2; Ф. 166К, оп. 3, а.е. 82, л. 203-204; Петрушева, Л. Отцы и дети русской эмиграции, с.13.
[115] ГАРФ, Ф.Р-5976, Д.4, с.17-18.
[116] ГАРФ, Ф.Р-5976, оп.1, Д. 4, с. 62.
[117] ЦДА, Ф. 369К, оп. 1, а.е. 690, л. 7; Ф. 166К, оп. 3, а.е. 82, л. 202.
[118] ГАРФ, Ф.Р-5976, Д.4, с.6.
[119] Пак там, с.7.
[120] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е. 1, л. 28; а.е. 7, л.11.
[121] ГАРФ, Ф.Р 5976, оп.1, Д.4, с.52.
[122] Шуменски вести,V, № 29, 8 юли 1922.
[123] Шуменски вести, № 5, 13 януари 2923 г.
[124] Шуменски вести, № 63, 10 ноември 1923.
[125] Шуменски вести, № 10, 9 февруари 1924.
[126] Шуменски вести, № 37, 23 май 1924 г.
[127] Шуменски вести, № 31, 23 април 1927.
[128] Шуменски вести, № 65, 5 септември 1928.
[129] Шуменски вести, № 36, 7 май 1930.
[130] ЦДА на РБ, Ф. 166К, оп. 4, а.е. 91, л. 133-197.
[131] Пак там, л. 218-260; а.е. 219, л. 32-33.
[132] Пак там, оп. 3 а.е. 91, л. 49-53.
[133] Пак там, а.е. 68, л. 33-34.
[134] Пак там, а.е. 91, л. 49-53.
[135] ДА Шумен, Ф.570К, оп 1, а.е. 2
[136] Пак там.
[137] Пак там, а.е. 171, л. 19.
[138] Пак там,
[139] Пак там, а.е. 62, л. 63-64, 66.
[140] ДА Шумен, Ф.570К, оп.1, а.е.2.

[141] **Шмаглит, Р. Г.** Русское Зарубежье в XX веке, 800 Биографий государственные, политические, церковные деятели; деятели литературы и искусства; Деятели науки и техники, предприниматели; полководцы, военачальники.. М., 2007, с. 75.

[142] Пак там, с. 125.

THE RUSSIAN HIGH-SCHOOL IN SHUMEN – 1922-1934

Ganka Rupcheva

Abstract

The research work is dedicated to the history of the High-school of Russian refugees in Shumen, Bulgaria (1922-1934). It is based on unstudied papers of Bulgarian and Russian official records and archives. The stress is laying on the cardinal principle of establishment of the school, on the characterization of teaching – and pupils staff, on the curriculum, on the necessary equipment and financial resources. All this facts turn the High-school of Russian refugees in Shumen to the biggest one of all high- schools of the Russian refugees in Bulgaria, which was called “russkji gorodok“ (Russian town) – the place to keep the Russian identity of the young refugees.

ВАРНЕНСКИ И ПРЕСЛАВСКИ МИТРОПОЛИТ ЙОСИФ И ШУМЕНЦИ

Лизбет Любенова

Ако църковната история на Шумен до епохата на Освобождението е изследвана сравнително добре, същото не може да се твърди за по-новия период. Независимо, че са налице многобройни публикации за столетника Варненски и Преславски митрополит Симеон, положението в епархията от 1878 г. до неговата смърт също не е проучено задоволително. Що се касае за времето от 1937 г. насам, то този период изобщо не се радва на изследователски интерес. Затова един поглед, макар и ограничен текстово от изискванията на настоящия сборник, би бил напълно оправдан.

Преди всичко държим да кажем няколко думи за самия Варненски и Преславски митрополит Йосиф, защото публикуваната наскоро биографична книга за него е твърде непрофесионално написана и пълна с грешки[1].

Роден на 30 юли 1900 г. в гр. Севлиево с мирско име Иван Лазаров Илиев, бъдещият митрополит е син на обущар от бедна махала в града. През 1915 г. постъпва в Софийската духовна семинария и по време на следването си става послушник в Рилския манастир, като после се замонашва и приема името Йосиф. През 1920 г. е ръкоположен в йеродяконски чин от Неврокопския митрополит Макарий. След откриването на Богословския факултет към Софийския университет младият монах е сред първите 36 записани студенти. Тук слуша лекции в продължение само на една година, след което с подкрепата на Софийския митрополит Стефан продължава образованието си в университета в Черновиц. Негов състудент и другар тук е бъдещият български патриарх и Пловдивски митрополит Кирил. През 1926 г. завършва със степен „доктор на богословието“ и е изпратен на специализация в Европа. Завръщайки се в България през 1927 г. Йосиф става учител в Черепишкото свещеническо училище, а после в Софийската духовна семинария. През 1930 г. е ръкоположен за йеромонах и става протосингел на Неврокопския митрополит Макарий. Тук остава само две години, след което неговият благодетел Софийски Стефан го взема за свой протосингел. На 5 юли 1936 г. е хиротонисан за епископ с титлата Знеполски в храм-паметника „Св. Александър Невски“ и е назначен на нова длъжност – викарий на Софийска митрополия.

На 23 октомври 1937 г. умира дългогодишният Варненски и Преславски митрополит Симеон и наместник на овдовелия престол става Доростолски и Червенски Михаил. При проведения на 12 декември същата година избор за нов митрополит Великият епископ Андрей и Знеполският епископ Йосиф получават по равен брой гласове. Наместникът, митрополит Михаил, дава гласа си за епископ Андрей, но Синодът отхвърля този вот с мотива, че последната дума имат всички владици. Поради недопустима политическа агитация от различни партийни централи изборът е опорочен и обществото започва да изразява открито своето недоволство. Именно тук за първи път срещаме намесата на шуменци в избора на бъдещия им владика. При едно от поредните синодални заседания наместник-председателят Неофит Видински съобщава, че е посетен от две депутации от светски лица. Първата се състои от кмета на града инж. Мустаков, председателя на Тър-

говско-индустриалната камара Б. Абаджиев и областния директор Б. Казанлиев. Те заявяват, че не са агитирали в полза на еп. Андрей, но желанието на всички е да го видят на митрополитския престол. Б. Абаджиев директно заявява, че няма да допуснат друг кандидат да дойде в епархията им. Втората делегация, водена от бившия шуменски окръжен управител Васил Рашков, прави същите внушения. Той казва, че всички тачат църквата, „*но молят и тя да се вслуша в желанието на епархията*“[2]. Естествено е шуменци да застават зад кандидатурата на Велички Андрей, защото той е познат в епархията в качеството му на викарий на дядо Симеон. Наред с това те дълги години се борят редом със своя обичен владика срещу Стефан Софийски и неговите опити за авторитарно управление в църквата, както и срещу дейността на т.н. ИМКА сред младите у нас.

Независимо от нагласата на миряните и проведените съдебни дознания, които разкриват некоректна агитация и раздаване на подкупи, на 26 декември 1937 г. в синодалния параклис епископ Йосиф бива провъзгласен за канонически митрополит на Варненска и Преславска епархия. Изпято е многолетствие за царя, Синода и новия владика. За да се потуши конфликтът епископ Андрей е изпратен за управляващ на новата българска епархия в Америка със седалище в Ню Йорк. На 23 май 1938 г. е издаден царски указ за назначението на Йосиф и на 31 май 1938 г. митрополитът потегля за епархията си[3].

Въпреки негативните очаквания, населението посреща новия владика доста сърдечно. При навлизането на влака във Варненска епархия, най-ранобудни се оказват селяните от с. Тузлука, които му изказват почитта си още на гара Борисово, Поповско. Първото официално посрещане е на гара Подгорица, където го очаква Епархийският духовен съвет. Протосингелът му поднася хляб и сол, а митрополит Йосиф, видимо трогнат, произнася първото си слово в епархията, в което пожелава „*българският селянин да се радва на обилно плодородие*“. На гара Търговище наред с пъстрата тълпа от селяни от района, в стройни редици са наредени ученици и учители от града и близките села. Влакът е посрещнат с мощно „ура“. Свещеник Сава Георгиев отправя приветствие към митрополит Йосиф, в което подчертава, че „*свещениците виждат в негово лице своя достоен духовен наставник и любящ баща*“. Вълнението се предава и на самия митрополит, чиято реч приковава вниманието на посрещачите. Културни организации, ученици и въздържателни дружества му поднасят букети, а църковният хор го изпраща с „многая лета“ – едно от малкото пожелания, което със сигурност се сбъдва. Същата картина се повтаря на спирките Надарево и Кочово, където твърде свойски населението дарява новия си архипастир с череши, ягоди и кърпи. Импозантно е посрещането на гарата в гр. Шумен, която е украсена с цветя и националния трибагреник. Личи си, че посрещането е подготвяно старателно, защото над главите на хората се извисяват плакати с надписи „*Поклон достойному архипастирю*“. Сладкодумецът протойерей Иван Дочев насища емоционално атмосферата, а отговорът на Йосиф затрогва присъстващите.

Гара Каспичан, на която през 1872 г. е посрещнат първия български митрополит Симеон, сега става свидетел и на пристигането на първия новоизбран такъв след Освобождението на България. Тук архиереят е очакван от клира на Новопазарска околия, а слово произнася свещеник Ради Василев. Добър ред и организация има в Провадия, където от двете страни на ж.п. линията в шпалир са строени ученици, а църковният хор на Никола Ангелов изпява „*Днес вся тварь веселится*“. Йосиф е посрещнат с топли думи от свещеник Динков и сред разменени благословии, букети и възгласи, влакът потегля за следващото тържество в Гебедже. Тук да посрещнат новия владика излизат не само православни, но и мюсюлмани.

Посрещането във Варна в 1 ½ ч. сл. пл. очевидно надминава очакванията на Йосиф. Площадът е задръстен от народ, за което красноречиво свидетелстват и запазените

от онова време фотографии. Преди да слезе от платформата на влака, владиката е приветстван от специално написана за случая кантата от известния музикант Ал. Кръстев. Отново протосингелът на митрополията отец Георги Доганов се проявява като оратор, а хляб и сол поднася кмета на града инж. Мустаков. Сред посрещачите са представители на руската и арменската църкви в града. Литийното шествие до катедралния храм се оглавява от хоругви, хорове, свещеници, след които бавно и тържествено, облечен с мантия и кръст в ръка, Йосиф благославя множеството. Наред с него вървят протосингелът на Софийска митрополия архимандрит Филарет и протосингела на Търновска митрополия йеромонах Стефан. Според очевидци, „*гражданството се трупаше по улиците, балконите и прозорците, за да види заместника на дядо Симеон и получи неговата архипастирска благословия*“[4].

За настроенията в епархията и очакванията на хората от новия владика свидетелства една твърде емоционална дописка от 1938 г. на Лилия Попова, тогава ученичка от седми клас в гр. Шумен. По случай годишнината от смъртта на дядо Симеон 200 ученички от Шуменската гимназия, членки на ученическото християнско дружество, начело с духовния си ръководител протойерей Д. Попвасилев, директорът на гимназията Хлебаров и седем учителки потеглят на 22 октомври за Варна. Във влака те случайно попадат на митрополит Йосиф, който се завръща от столицата. Владиката отива при тях и изразява радостта си, че първата му среща с тяхното християнско дружество става във влака, в движение, което тълкува символично – „*целия ни бъдещ живот, в училище и вън в живота, ще бъде движение към нравствен възход*“. Той обещава пред децата, че ще обича и покровителства тяхното дружество „*като своя велик предшественик*“ и при пристигането в града поема грижата за тяхното настаняване и прехрана. На другия ден децата със своята музика и знамена потеглят към гробището, където за тяхна изненада „*стърчи самотно и тъжно големият прост дървен кръст*“ на митрополит Симеон. Освен ученичките, само още 30 младежи от Шуменската мъжка гимназия идват да изразят почитта си и да запеят „Смело с вера ний вървиме“ и „Напред след знамето Христово“ – любими песни на стария владика, които той приживе карал да му пеят. Отец Дошо прочита молитва и ги благославя да бъдат истински добри християни. „*Не забравяйте! Вие дадохте клетва. Това място е свещено*“[5]. Дефилирането на шуменци из варненските улици се посреща с одобрение, но нито един ученик от местните училища не отива на поклонението.

В същия ден, 23 октомври, речи по радиото произнасят митрополит Йосиф и протопрезвитер Стефан Цанков. След това митрополит Йосиф освещава църквата „Св. Петка“, а после дава обяд на възторжените екскурзианти. След обяд е организирано тържество в градския салон „Съединение“, на което се стичат много граждани. Йосиф държи 20-минутно слово. „*Нашия млад владика е красноречив човек* – пише Л. Попова. – *Той ни увлече. Говори с необикновен възторг за младостта, която се осветява чрез близостта си с Христа*“. След него директорът Хлебаров казва, че са дошли да се поклонят пред гроба на покойния митрополит Симеон, когото учителството смята за пръв училищен инспектор, допринесъл за разрастване на българската просвета още преди Освобождението до завидни размери. „*Ние искаме,* заявява директорът, *да имаме в лицето на новия митрополит Йосиф също такъв приятел, както на християнските дружества, така и на училището изобщо. Ние благодарим много, премного за ласкавия прием*“. Владиката от своя страна уверява всички в своята любов към училището и учителството и обещава да дойде в най-близко време на гости на християнските дружества в Шумен. „*Така ние тръгнахме радостни към Варна, а се върнахме двойно по-радостни в Шумен. Защото*

изпълнихме синовен дълг на почит към скъпия ни дедо Симеон и спечелихме приятел в лицето на неговия приемник митрополит Йосиф“ – споделя Л. Попова.

Не може да се отрече, че новият владика наистина полага много усилия по това време, за да спечели сърцата на своите пасоми. Само няколко дни по-късно, на 27 октомври 1938 г., Петковден, при стечение на много народ от околните села той освещава църквата в с. Панайот Волов, Шуменско и ръкополага в дяконски чин кандидата за свещеник в с. Кюлевча. На другия ден, по случай есенната сбирка на свещениците от Шуменската духовна околия, Йосиф служи в катедралната църква „Св. Възнесение“ в гр. Шумен и ръкополага същия кандидат дякон Симеон за свещеник. В речта си той подчертава благочестието на шуменци, тяхната привързаност към църквата, известното им родолюбие и тачене на старите традиции. Владиката благославя онези милосърдни християни, които в идващата зима не са забравили бедните си съграждани и са се отзовали щедро за засилване на фонда за социални нужди, основан при митрополията. С дарените 150 000 лв. те далеч са задминали Варна и Провадия. От този фонд ще се издържат детски трапезарии и обеди за бедни възрастни хора. Владиката споделя желанието си в близките една-две години да бъде открита и епархийска болница.

Следващата 1939 г. преминава в усилена работа за реализиране на така мащабно поставената социална програма. Митрополит Йосиф пътува непрекъснато, за да опознае обширната си епархия и да следи отблизо развитието на благотворителната дейност, на която държи особено много. На 14 януари 1939 г. той посещава за първи път гр. Преслав. Гражданството го посреща пред паметника на Незнайния воин с факли в ръце. Свещеник Христо Иванов го приветства и му пожелава „*многолетно творческо служение*“. Кметът на града му заявява, че „*от тоя ден те му принадлежат и ще го подкрепят във всичките му благородни и християнски инициативи*“. Йосиф произнася реч, в която апелира към присъстващите „*за единство и сплотеност около скиптъра на всенародния любимец – царя на българите, за да видим България честита и благословена*“.

На следващия ден, неделя, е отслужена света литургия, през време на която дякон Атанас Григоров е ръкоположен за свещеник на село Каспичан. В служението взема участие хорът на учителя Геро Геров. И тук духът на стария митрополит Симеон се усеща навсякъде, защото Йосиф с възхищение разглежда старините и придружен от околийския управител и кмета на града посещава любимите места на блаженопочиналия свой предшественик. На последвалото общогражданско събрание в местното казино владиката перифразира библейските думи за стария Йерусалим и патетично възкликва: „*Преславе, Преславе, ако аз те забравя, забравена да бъде моята десница от Господа*“[6]. Припомняйки славното минало на града, той призовава гражданите към единство и сплотеност, добродетели тъй необходими за един народ, който иска да съхрани своето историческо достойнство.

През следващия м. февруари варненския владика, заедно с Пловдивски Кирил, пристига в София по текущи църковни дела. Не се задържа дълго, защото през пролетта на 1939 г. обиколките му из епархията продължават с голяма интензивност. От 13 до 15 май той свиква в Шумен епархийска сбирка на Православните ученически християнски дружества, а в следващите три дни обикаля шуменските и преславски села Дибич, Злокучен, Смедово, Янково и Дивдедово[7]. На 27 август 1939 г. Митрополит Йосиф открива във Варна Петия селскостопански народен и културен събор за Шуменска област. Тържеството е уважено от министъра на вътрешните работи и народното здраве Никола Недев, министъра на финансите Добри Божилов, местни военни и граждански власти и около 40 000 участници[8].

Положените усилия по отношение на социалната дейност в епархията скоро дават своите резултати. От наличните 10–12 православни християнски братства, през 1938 г. техният брой вече е 27 за цялата епархия, а в периода 1939–1940 г. рязко нараства на 34. С голяма численост се отличават следните братства:

1) „Св. Вмчн. Мина“ – при катедралния храм във Варна с 300 членове, от които само 5 мъже – другите са жени.

2) „Св. Иван Рилски“ при храма „Св. Петка“ във Варна с общо 450 членове само жени.

3) „Св. Николай“ – при едноименния храм в гр. Варна с 320 души, от които 20 мъже, 300 жени.

4) „Св. Вяра, Надежда и Любов“ в гр. Шумен с 365 членове, от които 45 мъже.

Общият брой на членуващите в тях е около 3646 души[9].

Основна грижа на братствата са безплатните трапезарии, чийто брой непрекъснато расте. През 1938 г. функционират 13 градски безплатни детски трапезарии с 487 деца и 48 селски с 979 деца или общо 61 трапезарии с 1466 деца. Много от тях функционират преди идването на митрополит Йосиф. Постигнатите успехи навярно са го радвали, но едва ли са го задоволявали, защото в края на летния сезон на 1939 г. той издава наредба, с която възлага на свещениците най-късно до 15 ноември да открият безплатни църковни трапезарии там, където все още няма такива.

През 1939 г. броят на безплатните трапезарии продължава да расте, като налице са 72 детски трапезарии за 2246 деца. През 1940 г. цифрата се покачва на 90 трапезарии, а броят на децата, които се хранят в тях е около 3 000. Те функционират във всички енорийски църкви в гр. Варна, а в епархията най-активни са в Шумен, Търговище, Провадия, Нови Пазар, Белослав и с. Изгрев. Според едно известие до м. март 1939 г. само в Шуменска духовна околия са открити и организирани 29 безплатни църковни трапезарии за бедни деца, от които 6 градски и 23 селски. В края на 1940 г. се откриват нови в селата: Васил Друмево, Кюлевча, Вардун, Върбица, Смядово, Падина, Дибич, Брестак, Казашка река и др.[10]

Така постепенно отношения на владиката със свещенството започват да се нормализират, а с времето и споменът за стария владика Симеон угасва. Противоборството затихва, за което говорят следните думи на един съвременник: „*Ние се надеваме, че новоизбраният Варненский и Преславский митрополит Йосиф ще работи с още по-голема ревност и старание, с още по-големо умение и себеотрицание на високия пост, който му се поверява. Бог го е надарил с необходимите качества за такава една дейност*.“

Новата 1941 г. започва с обичайната натовареност на традиционните християнски празници. Времената са динамични и след служба във Варна още на 9 януари, Стефановден, виждаме Йосиф да служи съвместно с архиерейския наместник и много свещеници в съборния храм „Св. Георги“ в Добрич. В препълнения храм той произнася назидателно слово, а след това посещава безплатната ученическа трапезария[11]. На Василовден, 14 януари 1941 г., отслужва св. Василиева литургия в съборния храм „Св. Възнесение“ в Шумен, в присъствието на целия клир и официални лица. След това е отслужен благодарствен молебен по случай рождения ден на княгиня Мария Луиза. Четири дни по-късно Йосиф отново е във Варна, за да отслужи Василиева литургия с Велик водосвет в храма „Св. Николай“. По време на литургията той ръкополага в дяконски чин Христо Николов от гр. Омуртаг, а накрая произнася подходящо за случая слово, като поръсва със светена вода всички богомолци. На 24 януари, служи в храма „Св. Петка“ във Варна и ръкополага в дяконски чин Жельо Д. Иванов от с. Карасулар, Добричко, който получава ново духовно

име – Кирил. Същия ден дякон Лаврентий, кандидат за с. Кюлевча, Шуменско, е ръкоположен в свещенически сан. След два дни в катедралния храм във Варна ръкополага в свещенически чин дякон Кирил Д. Иванов, кандидат за първа градска енория в гр. Каварна.

На 1 март 1941 г. България осъмва с новината, че правителството е сключило споразумение за присъединяване на страната към Тристранния пакт. На пръв поглед във Варненска епархия промените не се усещат. През тези месеци митрополит Йосиф продължава да се занимава с обичайните си дейности. На 13 април 1941 г., Връбница, той служи в катедралния храм във Варна и ръкополага в свещенически чин дякон Иван Колев, завършил Софийската духовна семинария през 1940 г., кандидат за свещеник в първа Смядовска енория, Шуменско. В деня на Пасха, 20 април 1941 г., възкръсната служба се извършва в 5 ч. сутринта. На втория ден на Великден – Светли Понеделник, Йосиф служи в Шумен, а на третия ден – в Добрич. На Светлата сряда той е във Варненския областен затвор[12].

По същото време на Балканите се развиват важни политически събития и военни операции, които пряко засягат българските национални интереси. От 19 април до края на м. май 1941 г. българската армия мирно и тържествено навлиза в Беломорска Тракия, Поморавско и Вардарска Македония. Националният подем е неописуем. В цялата страна се провеждат тържествени митинги, паради и чествания. Варненска епархия не остава встрани от тази патриотична вълна. Именно тук, в историческата местност Патлейна, се поставя началото на един оригинален поход, който символично да свърже столицата на древните царе Преслав с новоосвободените стари български земи.

Денят е 18 май 1941 г., неделя, в 6 ч. след обяд Варненския и Преславски митрополит Йосиф отслужва велика вечерня с благодарствен молебен в храм-паметника на стария Преслав, където е запален свещен огън. От София цар Борис III е изпратил вече специален светилник, в който митрополитът поставя част от елея, намиращ се в свещеното кандило. После владиката връчва светилника на пратеници, за да го отнесат в столицата. Освен това Йосиф предава на факлоносците придружително писмо до царя, което е художествено написано на старобългарска кирилица и е украсено с орнаменти и плетеници. Писмото е сложено в червена кожена папка със старобългарска бродерия. В него между другото се казва: „*От националната мистика и величието на древния Преслав и от красотата и олтарната тишина на Патлейна е съчетан елеят, който дава свещения и неугасим огън на българския дух. Свещен е огънът на древния Преслав, защото светец е царът и свети и велики са мъжете, които го запалиха в душата на българския народ. Духовете на св. царя Бориса I и сподвижниците му – народни светии, духовете на Симеона Велики и славните му боляри бдят върху светото кандило, пазят и поддържат свещения огън на древния Преслав.*

От този елей преди едно хилядолетие св. цар Борис I изпрати за вековното българско кандило – Охрида син. И това кандило, запалено от светаго Климента Охридски до ден днешен гори и свети, топли и осветлява душите и сърдцата на нашите братя из цела Македония. Светлината и топлината на това кандило опазиха църковно-националния живот на тамошните ни братя цел и неповреден.“ По-нататък Йосиф изказва радостта си, че след толкова векове народът ни има цар, който носи същото име като покръстителя Борис и това го задължава да върви по пътя на неговия дух. Владиката изказва пожелание този елей да осветява душите и сърцата на македонските българи, „*за да могат и те в свобода и с радост да творят величието и красотата на общата ни татковина България света*“[13].

На това писмо царят отговаря до Йосиф Варненски с телеграма, която гласи: „*С благоговение приех и отправих за новоосвободените български земи запаления от Ваше*

Високопреосвещенство в Божия храм на старопрестолния Преслав свещен огън, който ще стопля, осветлява и обединява отново сърдцата и душите на целокупния български народ“.

На 20 май 1941 г. в 7 ч. вечерта, свещеният огън пристига в София. Тук той е прехвърлен в 5 кандила, които да бъдат пренесени в Скопие, Охрид, Дедеагач, Силистра и Пирот. На Орлов мост младежи туристи предават огъня на петима облечени в национални носии младежи и заедно с много граждани шествието се отправя към двореца. В парка начело на всички министри е премиерът Б. Филов, председателят на Народното събрание Христо Калфов, наместник-председателят на Синода Видински Неофит, Софийският митрополит Стефан, ректорът на Университета проф. протопрезвитер Ст. Цанков и др. Шествието е посрещнато от царя и царицата, княз Кирил и княгиня Евдокия. Първото кандило е предадено на митрополит Неофит, който го благославя и на свой ред го дава на председателя на Народното събрание. Той го връчва на Б. Филов, който го поднася на царя. Борис III привързва лента с националния трикольор на кандилото със свещения огън и го предава на един червенокръстец да го отнесе в Скопие. На останалите 4 кандила също са привързани ленти, след което царят произнася слово. Следва церемониален марш на младежките организации и възпитаниците на Военното училище. После всички се отправят към дворцовия параклис „Св. Петър и Павел“, където митрополитите Неофит и Стефан извършват благодарствен молебен[14].

Трудно е от дистанцията на времето да се усети онзи идеализъм, който спонтанно обхваща душите на всички слоеве от населението. Днес, след преживените национални катастрофи и потъпкани ценности, подобни картини изглеждат повече наивно, отколкото героично. Дали факелното шествие на преславци е симптом за напразно похабена национална енергия е трудно да се отсъди, още повече като се има предвид искреността и непосредствеността на участниците. При днешните взаимоотношения между „новите македонци“ и българи, подобна кауза несъмнено изглежда неблагодарна. В онези времена обаче и клир, и народ не само мислят с умиление за „*братята македонци*“, но хиляди млади во́йни оставят костите си по бойните полета за свободата на поробените. Може би точно в името на тяхната саможертва подобни национални пориви трябва да бъдат припомняни, защото съвременното меркантилно поколение е неспособно на подобни исторически жестове.

Извън това импозантно тържество, няма прекъсване в традиционните обиколки на митрополита из епархията. През м. октомври 1941 г. той посещава Добрич, Шумен, Провадия, Преслав и селата Драгоево, Бела река, Дивдядово, Блъсково, Градинарово, В. Друмево, Комарево, Аспарухово, Преджа-Ганчево, Житница, Султанци, Дъбравино, Князево, Невша, Белоградец, Ветрино, Доброплодно и Петров дол. Навсякъде извършва молебен и водосвет, държи поучителни беседи, води разговори със селяните по интересуващи ги въпроси. В с. Комарево полага основния камък за строеж на църква. Единствено освещаването на нов паметник за падналите във войните в с. Ветрино на Димитровден, подсказва за събитията, които се разразяват на заден план[15].

Скоро обаче войната ще навлезе и в границите на епархията – неочаквано, изненадващо и безкомпромисно. Промяната в политическата ситуация започва да се усеща от средата на лятото на 1944 г.В края на м. август 1944 г. във водите на залива отстъпващите немски части потапят около 100 свои военни кораба. Местните опозиционни сили в лицето на протогеровисти, земеделци и звенари открито демонстрират готовността си за смяна на управлението. Правителството на К. Муравиев, което поема властта на 2 септември 1944 г., решава да освободи политическите затворници. На 5 септември Съ-

ветският съюз обявява война на България и над града прелитат два съветски самолета. На другия ден политическите затворници започват да приготвят багажа си в готовност да бъдат освободени. Подготвят се лозунги, преписват се манифести, а от работилницата се изнасят метални прътове, които да се използват като оръжие. На 7 септември министърът на правосъдието Борис Павлов обявява Наредба закон за амнистията. През нощта срещу 8 септември килиите не са затворени, не се прави вечерна проверка, а надзирателите почти не се мяркат. Тринадесетгодишния Георги Николов, брат на политзатворника Атанас Николов дори прониква в затвора, за да запечати на своята лента събитията от тези драматични дни.

Масовото излизане става на 8 септември около 9,30 ч. сутринта[16]. Затворниците оформят колона оглавена от единадесет души от „смъртните". След тях се нареждат жените, мъжкия певчески хор на затвора, роднини и близки на затворниците и граждани. Шествието с развети импровизирани червени знамена се отправя към гробището, където са поставени цветя на гробовете на загиналите. Разпалени речи произнасят Дана Мураданларска, съпруга на обесения Стоян Мураданларски, Георги Костов-Левака, Бойчо Желев и матроса Петър Калчев. След това множеството слиза към центъра на града. По пътя група политзатворници се отделя от колоната и без съпротива овладява IV полицейски участък, от където взема оръжие. Известието, че рано сутринта добруджанската граница е премината от съветските военни части повишава градуса на агресията.

По това време в кметството се намират официалните лица, извикани, за да „*обмислят начините и формите за посрещането на съветската армия*". Сред тях са генерал Никола Христов с щаба на Трета армия, военният комендант Георги Липовански, кметът на града Петър Стоянов, полицейският комендант Ст. Панайотов, морският капитан Александър Богданов, както и Варненският и Преславски митрополит Йосиф. Когато колоната приближава сградата на общината, група от около 30 затворници влиза вътре. Сред тях са Кирил Ковачев, Георги Аргиров, Константин Дичев, Луко Луков, Ангел Георгиев, Коста Янков, Начо Начев, Николай Тодоров и др., предвождани от Георги Костов-Левака. Те влизат в първата стая, в която са кмета и владиката и им заявяват, че всички трябва да предадат оръжието си, защото властта се поема от ОФ. Започват да ги обискират, като Начо Начев претърсва дори митрополит Йосиф.

В това време останалите влизат във втората стая, където виждат целия щаб на Трета българска армия начело с командира ген. Христов. По думите на митрополит Йосиф, споделени с отец П. Симеонов, *„„пред мен застреляха генерал Христов*". М. Николов, който е проучил всички версии около това убийство, пише следното: „*...по заповед на Георги Костов Ангел Георгиев Ангелов (Бомбата) стреля в генерал Христов, но не го убива. Мозъкът му започва да тече и той изпада в конвулсии. За да не се мъчи, Ламбо Теолов, командир на X ВОЗ, го доубива. Дали това е историческата истина е трудно да се докаже, но е факт, че по време на първия процес на Народния съд във Варна ген. Христов се води за „„починал*"[17].

Самоназначилият се временен комитет на ОФ започва митинг на площада пред общината. На балкона на кметството излизат Ламбо Теолов, Кирил Халачев, Петър Бомбов, които прочитат манифеста на ОФ. „*Речи произнасят Стоян Павлов и Кирил Ковачев, който завършва с думите: „„Да живее Варненската комуна! Последен говори митрополит Йосиф и съобщава, че Съветската армия наближава Варна.*" По спомените на отец П. Симеонов от Добрич, митрополит Йосиф му е казвал за тази реч следното: „*Апелирах за благоразумие от страна на народа, защото руските войски бяха прекосили границата още на 5 септември 1944 г. и навлизаха във Варна, а аз не исках да се стига до*

някакви сблъсъци и да има допълнително жертви. В този деликатен и съдбовен за страната ни момент, за мен нещата бяха ясни“. Думите на владиката са прекъснати от шума на навлизащите в града съветски разузнавателни танкети на IV гвардейски механизиран корпус командван от генерал-майор В. И. Жданов от 37-а армия с командир генерал-лейтенант М. Н. Шарохин. На пристанището дебаркира флотилия под командването на капитан I ранг Девятко. „*Да живее съветска Варна*“ е възгласът, който се чува най-често през този ден.

На 10 септември 1944 г. в 5,30 ч. сутринта се чува настоятелно хлопане на входната врата на митрополията. „*Събудих се, прекръстих се и извиках на разсилния да отвори* – разказва митрополит Йосиф през 1984 г. – *Съвсем естествено ме обхвана страх, защото беше втория ден след 9 септември и никой не знаеше какво може да се случи*“. За голяма изненада да вратата стои Вера Македонска – партизанка от варненския отряд. „*Дядо владика,* – обърна се тя към мен – *Спокойно, (*но какво ти спокойствие!*) взехме властта, но нямаме хора, които да ръководят, кажете ни какво да правим?*“ На съвета на митрополита да не посягат на умните хора, а да ги привлекат на своя страна, партизанката отговаря: „*Ами като сме прости и не можем да търпим някой да е по-умен от нас, как да стане?*“

При наличието на такъв интелектуален „потенциал“ сред новите управляващи, проблемите на митрополията с местната власт не закъсняват. Първите тревоги са свързани с незаконното посегателство с църковни имоти. Постепенно всичко е национализирано, като по този начин е срината цялата социална дейност в епархията. Проблеми възникват и след изхвърлянето на вероучението от училищата и опитите да се създадат неделни училища в епархията. Не закъсняват и репресиите над отделни свещеници, сред които има не само шуменци, но и духовници от други места, които излежават присъдите си в шуменския затвор. През 1949 г. съгласно промяната на имената на някои селища е преименувана и самата епархия на „*Сталинска и Преславска – със седалище в гр. Сталин и архиерейски наместничества в Коларовград, Провадия, Толбухин и Търговище*“.Още по-карикатурно звучи обръщението „*Негово Високопреосвещенство свето Сталинский и Преславски митрополит г-н Йосиф в гр. Сталин*“. Едва ли някъде другаде по света, та дори и в СССР, името на диктатора Сталин е било употребявано в такова съзвучие.

Това обаче е най-малкият проблем в управлението на епархията. Времената поставят митрополит Йосиф на изпитания, които той едва ли някога е допускал, че ще го сполетят. Срив в икономическата стабилност на църквата, удари върху кадровата политика на духовенството, персонален контрол над всеки клирик от страна на местната ОФ, БКП и ДС власти, компромати, доноси и диктат, водещи до обезличаване на духовния живот са само част от списъка на проблемите, с които трябва да се справя. Опитите му да води някаква неутрална политика, да изгради кръг от съмишленици около себе си рефлектират върху него. Постепенно той е изолиран и затворен в епархията, без възможности да влияе върху синодалния живот и на няколко пъти заплашва с подаване на оставка. Единственото, което не могат да му отнемат, са книжовните му занимания. Всичко това обаче са контури на една обширна тематика, която изисква специално внимание.

В заключение ще кажем само, че гр. Шумен е най-старото духовно средище във Варненска и Преславска епархия. То продължава да бъде такова и след смъртта на своя пръв български архиерей – митрополит Симеон. По време на архипастирската дейност на митрополит Йосиф шуменци съпреживяват както добрите, така и лошите страни от църковния живот в епархията. Посрещнат отначало неоднозначно от населението, след 1944 г. митрополит Йосиф постепенно утвърждава своя авторитет на неподкупен и прин-

ципен човек, който не се поддава на комунистическите репресии и прави всичко в рамките на своите възможности да запази клира и народа от ударите на авторитарната атеистична власт. Името му постепенно се превръща в символ на една отминала демократична епоха и неизбежно се съпоставя с най-новото поколение висши йерарси на Българската църква в благоприятен за него смисъл.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Казанджиев, Г.** *Варненският и Преславски митрополит д-р Йосиф*. Варна, 2008.

[2] Протокол № 37 от 24.12.1937 г. на п.с. на Св. Синод, с. 190.

[3] Заминаване на Варненския и Преславски митрополит за епархията си. – *Църковен вестник*, год. 39, бр. 23 от 3 юни 1938, с. 269; *Народен страж*, год. 20, бр. 13 от 15 юни 1938, с. 16.

[4] **Николов, Ил.п.** Тържествено посрещане на митрополит Йосифа във Варна и епархията. – *Църковен вестник*, год. 39, бр. 24 от 16ни 1938, с. 276.

[5] **Попова, Л.** На гроба на деда Симеона. – *Църковен вестник*, год.39, бр. 42 от 11 ноември 1939, с. 493.

[6] Варненска и Преславска епархия. – *Църковен вестник*, год. 40, бр. 8 от 17 февруари 1939, с. 91.

[7] Варнено-Преславска епархия. – *Църковен вестник*, год. 40, бр. 26 от 23 юни 1939, с. 309.

[8] Селско-стопански събор във Варна. – Църковен вестник, год. 40, бр. 32–33 от 8 септември 1939, с. 389.

[9] За Православните християнски братства в страната ср. **Дечев, З., свещеноиконом д-р.** Просветно-възпитателни и социални предпоставки за основаването на Православните християнски братства като църковни организации в диоцеза на Българската православна църква. – *Духовна култура*, год, 86, бр. 5-12, 2006, 199–204.

[10] Евангелски прояви. – *Църковен вестник*, год. 40, бр. 10 от 3 март 1939, с. 118.

[11] Варненска и Преславска епархия. – *Църковен вестник*, год. 42, бр. 10 от 28 февруари 1941, с. 113.

[12] Д.П. Варненска и Преславска епархия. – *Църковен вестник*, год. 42, бр. 20 от 9 май 1941, с. 231.

[13] Придружителното писмо, с което бе изпратен свещеният огън от Преслав. – *Църковен вестник*, год. 42, бр. 26 от 20 юни 1941, с. 294.

[14] Пренасяне на свещения огън от Преслав. – *Църковен вестник*, год. 42, бр. 22 от 23 май 1941, с. 255–256.

[15] Варненско-Преславска епархия. – Църковен вестник, год. 42, бр. 42 от 7 ноември 1941, 488–489.

[16] *Енциклопедия България*. Т. 1. С., 1978, с. 589; *Варна-Одеса. Градове побратими*. Съст. Ал. Красновски. И. Неверов, Т. Йорданов. Москва-Варна, Изд. Прогресс, 1977.

[17] **Николов, М.** *История на варненския затвор 1930-1970*. Варна, 2007, с. 76.

METROPOLITAN YOSIF OF VARNA AND PRESLAV AND THE PEOPLE OF SHUMEN

Lisbeth Ljubenova

Abstract

The paper reveals partially the relations between Metropolitan Yosif of Varna and Preslav and the clergy of Shumen during the period 1938-1944. It traces back the stand of the people of Shumen on his election for metropolitan, the development of social activities and other more relevant church events.

ИВАН БАГРЯНОВ – ОФИЦЕР-ПАТРИОТ, ПАРЛАМЕНТАРИСТ, ПОЛИТИК И ДЪРЖАВНИК

Стоян Танев

Иван Багрянов принадлежи към поколението българска военна, гражданска и политическа интелигенция, чиято възторжена младост е посветена на защитата на възроденото Отечество, на исторически справедливата идея за обединението на българската нация, на икономическия и духовнокултурния напредък на Третата българска държава. Благородните пориви и усилия на тази интелигенция да бъде полезна на своята родина са прекършени от последвалите военни погроми, национални катастрофи, социални взривове, граждански войни, трудно предсказуемо и гибелно за народа ни бъдеще. Въпреки тези превратности в невероятно сложното българско историческо битие, националната ни интелигенция, сред която е и колоритната личност на Иван Багрянов, влага своята енергия в изграждането на модерно общество в Княжество и Царство България през изминалите 66 години след Освобождението в съответствие с тогавашните европейски икономически, социални и културни реалности.

Иван Багрянов е роден на 17 ноември 1891 г. в Разград. Неговите родители са трудолюбиво и заможно семейство. Те притежават 2 000 декара земя край с. Воден, Разградско. По-късно синът им Иван Багрянов при повторна женитба получава като зестра още един чифлик в землището на с. Избул, Шуменска област. Този поземлен имот е близо до Шумен и поради това обстоятелство семейство Багрянови се премества да живее в Шумен, град със собствена духовнокултурна историческа традиция. Тук семейството се радва на първата и единствена мъжка рожба – Михаил. Оттогава Шумен става за Иван Багрянов негов втори роден град. Това е достатъчно основание да бъде наричан шуменец, без да е роден в този град. Синът му Михаил Багрянов също е шуменец, защото понастоящем продължава да живее в Шумен.

Жизненият път на Багрянов започва в Българския североизток, средище на материални следи от някогашния блясък на разрушеното и ограбеното от чужди нашественици и владетели богато антично и средновековно културно-историческо наследство, на непреходни духовни проекции на националното ни възраждане и на техните конкретни проявления в Шумен. В детската и ученическата му памет остава завинаги повествованието за славното историческо минало на българите не само в този край, което формира и укрепва истинско родолюбие у младия Багрянов. Тази привързаност към родната земя и патриотичните чувства към Отечеството го отвеждат през 1895 във Военното училище – София. За постъпването му в това престижно училище оказва влияние и внушението на неговия вуйчо, който е бивш офицер. Завършва военното училище с отличен успех през 1910 г., а след две години е произведен в първи офицерски чин подпоручик. Участва в Балканската война като младши командир в Трета армия, командвана от генерал Радко Димитриев. Участва и в Първата световна война с национално-патриотичен устрем и героични подвизи на бойното поле. От фронта се завръща с осем български и чуждестранни ордена за храброст[1].

На 31 януари 1915 г. Иван Багрянов е в София и става свидетел на трагично събитие. Убит е от македонски дейци неговият съвипускник от Военното училище гвардейски по-

ручик Никола Бояджиев, син на началник-щаба на българската войска генерал Климент Бояджиев. Злодеянието е извършено с атентат на финансирани от турското разузнаване терористи в салона на софийското казино, където е устроен традиционен бал с маски за артистите от Народния театър. Освен Н. Бояджиев са убити дъщерята на военния министър ген. Иван Фичев – Мара, Цветана Христова и художникът Петър Милев, а други осем присъстващи на бала са ранени. Погребението на поручик Бояджиев се извършва в обстановка на страх, покруса и сензационни слухове. Опелото е в черквата „Св. Неделя“. Там присъстват цар Фердинанд, царица Елеонора, министри и генерали. И. Багрянов произнася траурно слово от името на съвипускниците на загиналия поручик Бояджиев. Младият офицер Багрянов си позволява неочаквана за царя и неговото послушно обкръжение волност. Той казва на всеослушание, че бомбата с която е убит офицер Бояджиев не е била предназначена за него. Този терористичен акт е предупреждение за виновниците за националната катастрофа на България и е насочен срещу тях. Цар Фердинанд възприема тези думи, като откровена истина за самия Багрянов, но и като публично обвинение за себе си. На И. Багрянов е съобщено и наредено да се яви незабавно в двореца. Той тръгва веднага от Разград за среща с държавния глава и с мисълта за предстоящо уволнение от армията. Царят го посреща в дворцовата канцелария с респектиращо-заплашителен въпрос: „Поручик, кой ви е научил да приказвате като депутат?“. Пита го по-подробно какво е искал да каже, интересува се за семейството, военната служба и намеренията на младия дързък офицер. След три часа разпит цар Фердинанд заявява:“Пред вас има два пътя – да напуснете армията, или да служите в двореца“. Очаквайки най-лошото, все още смутен, но и поласкан от второто предложение, поручик Багрянов отговаря с притеснение: „Голяма чест е за мен!“. Той поема освен задължения към монарха и грижата за военната подготовка на младите князе Борис и Кирил[2].

След включването на България в Първата световна война на 1 октомври 1915 г. на страната на Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария и Турция) Иван Багрянов решава да замени безметежното царско великолепие в двореца с рисковите предизвикателства и неизвестните опасности на бойното поле. Той настоява с ултимативен тон пред Фердинанд да замине за фронта със заплахата, че и без разрешение ще отиде там, на фронта. Царят отново е раздразнен от дръзкото военно-патриотично поведение на младия адютант Багрянов, но дава съгласието си. Офицерът патриот прекарва войната на фронта, а заедно с него често е и княз Кирил. По време на тази война младият офицер И. Багрянов изпълнява с достойнство своя национален дълг заедно с другите български родолюбиви офицери към народ и Отечество с проявена лична смелост и храброст. Тези военни добродетели на доблестното българско офицерство не могат да предотвратят новия военен разгром и неизбежната още една поредна национална катастрофа на България, които са последица от фатално погрешна външнополитическа ориентация на държавата ни, предопределена от тайните на царската дипломация. Тайни, заключени в личните користни планове и егоцентрични интереси и съображения на монарха[3].

Иван Багрянов се разделя с цар Фердинанд поради неговата принудителна абдикация. Той не съжалява за тази раздяла, защото не му допада царското деспотично всевластие в семейството и в държавата. Новият цар Борис III през октомври 1918 г. повиква Багрянов за свой адютант в двореца и го приобщава като един от най-доверените служители и най-преданите приятели. Поради големите съкращения в армията, наложени от Ньойския мирен договор, И. Багрянов напуска армията с чин о.з. майор, дава си оставката като военен адютант, но остава в двореца на гражданска служба и в цивилната листа. Младият монарх на Царство България проявява особено топли чувства към Багрянов.

На служба в двореца има и други млади офицери, но само към него Борис се обръща на малкото име „Иване“ и му говори на „ти“. И. Багрянов го придружава в посещенията на села, градове и туристически обекти, присъства на срещите му с населението, подготвя речите му, чете вестници, списания и книги и информира държавния глава за състоянието на политическия живот, управлението и положението в страната. Възложено му е да присъства на конгреси и прояви на БЗНС и БКП, които са най-влиятелните политически партии в българското общество. Тези нови задължения на И. Багрянов към цар Борис III му откриват по-големи възможности за многопосочна информация, за придобиване на по-богат житейски и политически опит, за възприемане и използване на по-изискани маниери в официално-институционалното и социалното общуване, за по-високо самочувствие и увереност в собствените сили. Всичко това е било много полезно за младия Багрянов за сетнешната му дейност като парламентарист[4].

Иван Багрянов, който се радва на чувствата на симпатии на цар Борис III си позволява още една предизвикателна дързост спрямо неговия баща Фердинанд. Наскоро след завръщането на княз Кирил и сестрите му Евдокия и Надежда в България от изгнание в чужбина, между княгиня Евдокия и младия Багрянов пламват чувства на взаимна привързаност и обич. Евдокия го привлича не толкова с омайваща красота, колкото със своя интелект, с интереса ѝ към изобразителното и театралното изкуство, с нейния прям и властен характер. Той я пленява с начеваща природна интелигентност и завладяваща мъжка сила и представителност. Влюбените Евдокия и Иван не спотайват чувствата си и своите намерения за щастливо семейство. Цар Борис III се отнася равнодушно към тяхната любов. Ала старият Кобург се обявява категорично против евентуалната женитба на дъщеря си с делиорманси офицер дори и да бил той от богато семейство[5].

Помпозната надменност на Фердинанд засяга човешкото достойнство и накърнява българското национално честолюбие на младия Багрянов. Той намира сили у себе си да преодолее своите любовни чувства към Евдокия и със запазени спомени за нея да напусне двореца. Освен това постоянното еднообразие в службата започва да му дотяга. Няма истински приятели сред останалите офицери в двореца. Обиден от цар Фердинанд и самотен в царския дворец въпреки благосклонността на цар Борис III, през есента на 1922 г. той моли монарха да го освободи от задълженията му към него. Молбата на И. Багрянов е удовлетворена без забавяне. Пред него се открива реална перспектива за свободен и самостоятелен живот като цивилен гражданин. Надделява желанието му да сложи край на военната кариера. Като собственик на голямо земеделско стопанство решава да стане студент по специалността агрономство. Заминава за Германия и учи в Лайпциг. Докато следва в чужбина, в България е замислен таен заговор срещу правителството на Александър Стамболийски и се подготвя насилственото му сваляне. Царят подозира да настъпят в неговата държава динамични, тревожни и трагични събития. В началото на май 1923 г. той повиква с писмо И. Багрянов да се върне отново на служба в двореца, за да го използва като политически съветник в сложната и непредвидима обществено-политическа обстановка в страната. На 9 юни 1923 г. И. Багрянов става непринуден свидетел на извършения държавен преврат и не го одобрява. След тази бърза и неочаквана политическа промяна, на царя е внушено, че у Багрянов има симпатии към БЗНС. Новите властници-узурпатори Александър Цанков, Христо Калфов и други се отнасят с недоверие към Багрянов и отправят заплахи към него. Борис III го освобождава от адютантсвото в двореца по гъвкавата логика на политическата целесъобразност, но не прекъсва приятелските връзки със своя верен служител[6].

През лятото на 1923 г. И. Багрянов напуска столицата и за кратко време остава в родния край. Тръгва по пътя на разумните решения и дела. Връща се във Виена и про-

дължава агрономическото си образование. Някои обстоятелства налагат да го прекъсне и да пристигне в България. Започва нов период в неговия живот. Живот, посветен на земеделието и селските стопани в Лудогорието. Поставя си за цел да създаде от бащиния си чифлик модерно стопанство. Целта е постигната с вдъхновен труд, благородна амбиция за успех и напредък, с професионални знания и умения. В продължение на около 15 години прилага в селскостопанското производство наученото и видяното в германското и австрийското земеделие. Засява нови високодоходни сортове земеделски култури, прилага нови технологии, доставя и използва тогавашната съвременна техника и вносен качествен инвентар. Създава едно от най-модерните семепроизводителни стопанства в България. Установява добросъседски взаимоотношения със селяните от Воден, Острово и от други съседни села. Мнозина малоимотни селяни намират работа и препитание в неговото стопанство. Други земеделски производители го търсят за съвети и помощ с машини, инвентар, семена[7].

Бидейки в отдалечения североизточен край на България Иван Багрянов се интересува не само от българската и чуждестранната аграрно-икономическа периодика, от изследвания на български учени за състоянието и развитието на българското земеделие, от научнопопулярна селскостопанска книжнина. Той възприема нови рационални идеи за по-действена държавно-институционална намеса в българското земеделие с цел неговата ускорена модернизация и за създаване на съсловно-професионални организации на българските селяни – земеделско-стопанските задруги. Същевременно не престава да следи пулса на политическия живот в София и в страната. Често посещава столицата по делови въпроси и се среща с цар Борис III. Държавният глава също го навестява във Воден. Не престава да поддържа връзки със земеделски дейци и безпартийни селски стопани. Посещава общини, разговаря с кметове, оказва помощ в тяхната дейност. И. Багрянов се ползва с уважението на царя и има голям авторитет сред населението на посетени и непосетени от него общини, сред българи и турци в Разградския и Шуменския край[8].

Иван Багрянов тръгва към българския парламент и става народен избраник не с благоволението на цар Борис III, а с доверието и подкрепата на селските и градските низини, „отдолу“. Неговият път като парламентарист се трасира от Съюза на земеделските задруги. През 1936 г. е избран за председател на околийската земеделска задруга в Нови пазар. На 14 февруари 1937 г. на учредителния конгрес на Общия съюз на земеделските стопански задруги е включен в състава на неговото ръководство. В края на ноември следващата година става председател на съюза. Първите парламентарни избори след държавния преврат на 19 май 1934 г. са насрочени за март 1938 г.. В предизборните си публични речи той настоява за преодоляване последиците от икономическата криза чрез извършване на незабавни стопански и социални реформи, с които би се подобрил животът на народа и би се повишило самочувствието на българската нация. Неговата външнополитическа програма е: България да върви по „пътя на мира и световната солидарност“. И. Багрянов е избран като правителствен депутат от Новопазарската избирателна колегия. Той се ползва с престиж и сред парламентарната опозиция, която го предлага да бъде избран за председател на XXIV Обикновено народно събрание. Кандидатурата му не успява. Трогнат от вниманието на опозиционните депутати, поддържа връзка с тях в парламента през целия негов мандат. За председател на Народното събрание в условията на утвърждавания в държавата авторитарен режим по предложение на цар Борис III и неговите съветници е избран Стойчо Мошанов[9].

Първата сесия на новоизбрания парламент се открива на 22 май 1938 г. Иван Багрянов участва най-активно в разгърналите се дебати по различни въпроси, включени в

дневния ред на провежданите парламентарни сесии. Неговата първа голяма реч е произнесена по отговора на Тронното слово на 22 юни 1938 г.. Тя е силно впечатляваща, смущаваща и респектираща за много от депутатите. Според информация от полицейски документи тази реч има ефект на взривена бомба сред народните представители. „Ако някои големи демокрации, дошли в своето стопанско развитие до вътрешни противоречия, можаха да превъзмогнат тази криза…(световната икономическа криза 1929-1933 г. – б.м. С.Т.) то не е, че те родиха силния човек…, а защото приложиха в по-големи размери един божествен принцип – повече правда, правда, която практически се изразява в подпомагане на бедстващите слоеве и то подпомагане не с милостиня, а с едно по-социално и по-справедливо разпределение на националния доход“[10]. Царят и правителственото мнозинство посрещат словото на Багрянов с огромно изумление и неприкрито недоволство, шокирани от публичните му изявления срещу Министерския съвет на Царство България. Той обвинява управляващите в това, че с потъпкването на демократичните свободи, като свободата на словото, на печата и на сдружаването се създава илюзорно единство на българската нация. Не е пощаден и парламентът, в който преобладава видимото и приповдигнатото официално „доволство“, прикриващо истинското положение на българския народ, „разкъсван от мизерия и несправедливости“. Парламентаристът И. Багрянов произнася от трибуната на Народното събрание слово в защита на българските селяни, които са преобладаваща социална категория в българското общество. Той познава нерешените жизненоважни проблеми на българското село, предлага осъществяване на оздравителна земеделско-стопанска политика, настоява за обективна преоценка на дотогавашната държавна аграрна политика, пледира за неотложни мерки с цел бързото преодоляване на разрухата в българското земеделие. Не спестява истината за налагането на авторитарната власт в политическата система на България. Отрича авторитарните методи на управление в държавата, публично се обявява за възстановяване на парламентарната демокрация и за социална справедливост в българското общество. В неговата реч кънтят призивите за национална солидарност и социален хуманизъм в българския социум. Трогателна е публичната морална изповед на Багрянов: „Моето сърце еднакво откликва на всеки тон, който звучи по български и по човешки“[11].

Парламентарната реч на Иван Багрянов съдържа много истини за българската политическа, икономическа и социална действителност в Царство България. Това са истини-укори към всички български правителства, които властват в държавата ни преди 19 май 1934 г. и в следващите години. Управляващият български политически елит е обвинен за неговото „безволие и безгрижие“, да бъдат решени твърде много стопански, финансови, битови и социални проблеми за мнозинството от българския народ – селяните. Наистина словото на Багрянов предизвиква силен обществен отзвук въпреки опитите на правителството да предотврати публичното му огласяване. То не е публикувано в правителствения печат. Забранено е публикуването му и във в. „Земеделска задруга“ – орган на Общия съюз на земеделските задруги, макар че Багрянов е член на неговото ръководство. Официалното информационно затъмнение е преодоляно със съдействието на доверения и предан сътрудник на И. Багрянов, земеделецът Стоил Стефанов, който отпечатва речта му във в. „Нова Камбана“ в сравнително голям тираж – 10 000 екземпляра. Вестникът с речта на Багрянов е изпратен до всички председатели на задругите в страната. Много български граждани недоумяват, че такава реч е произнесена в парламента от приятеля на царя И. Багрянов. Дори Трайчо Костов, един от ръководните дейци на нелегалната БКП, съобщава на Задграничното бюро на партията в Москва за парадоксалната политическа ситуация в българското общество, предизвикана от речта на Багрянов. Т. Костов

предлага тази реч да бъде използвана, за да се тика Багрянов предпазливо към лявото обществено-политическо пространство. За първи път името на парламентариста Багрянов започва да присъства в политическата лексика и тактика на поставената в нелегалност комунистическа партия[12].

Блестящите пледоарии на Иван Багрянов в Народното събрание само за шест месеца го формират окончателно като триумфиращ български политик, който заслужава да бъде възнаграден и с висок държавен пост. На 14 ноември 1938 г. с указ № 169 на цар Борис III той е назначен за министър на земеделието и държавните имоти[13].

Няколко години преди Иван Багрянов да стане министър, през 1935 г., професор Димитър Мишайков публикува в сп.“Нова България“ статия със заглавие „Държавникът“. Според него, а също и в преобладаващите нагласи и представи на българското общество, държавникът трябва да бъде честен политик. Това означава той, неговите близки и приятели да не присвояват незаконно обществени средства. От държавника се изисква още една добродетел – да бъде мъдър. Само в такъв случай той би могъл да преценява правилно съотношението между поставените цели и необходимите средства за тяхното осъществяване, т.е. да не си поставя нереалистични и непостижими цели. За него е много полезен историческия опит, в който новото винаги трябва да бъде продължение и подобряване на старото. Понякога предишното историческо минало се отрича повече или помалко поради конюнктурни пропагандни съображения. Такъв нихилистичен подход към историческия опит на обществото не може да отнеме неговата ценност, защото този опит показва успехите и неуспехите на миналите поколения. Държавникът трябва да намалява, отслабва и примирява партийно-политическите противопоставяния в обществото, да прониква в психологията и душевността на своя народ, да отстоява националните му идеали и интереси. Той е длъжен да има познания за своята държавническа дейност, да се ориентира навреме с необходимата компетентност в сложните явления на държавния и социалния живот, да умее да решава бързо важните проблеми на обществото без да взема прибързани решения. Към своята индивидуална компетентност би трябвало да добавя професионалната компетентност на своите съветници, експерти и сътрудници в полза на държавата, нацията и обществото. За държавника е необходимо да бъде културен, т.е. неговият национален и международен авторитет да се гради върху солидна политическа, социална, правна, икономическа, нравствена, естетическа, етическа и реторическа култура. Той е длъжен да приема и уважава чуждото мнение даже и тогава, когато има публична или индивидуална критика спрямо неговата политика. За него е полезно да бъде и самокритичен. За държавника е особено полезно още едно важно качество: да бъде волева личност, навреме да изпълнява или да настоява за изпълнението на всяко правилно и компетентно решение с настойчивост и чувство за отговорност за своите действия. Той следва да стимулира инициативната енергия на гражданите, да съгласува тяхната активност за постигане общата цел на нацията и обществото[14].

Обективната аналитична преценка на държавнотворната дейност на Иван Багрянов като министър на земеделието и държавните имоти в периода 15 ноември 1938 г. – 4 февруари 1941 г. и като министър-председател на България от 1 юни до 2 септември 1944 г. портретира неговия образ като държавник по модела на проф. Д. Мишайков. Ще посоча пестеливо някои не толкова известни щрихи и позитивни факти в дейността му като държавник. Поради предявеното изискване за малък обем на статията, авторът не разкрива външнополитическите аспекти на тази дейност.

Иван Багрянов е почтен, скромен и честен държавен деец. Няма факти, които да го уличават в злоупотреба с обществени средства, в облагодетелстване на негови близки и

приятели. Той е щедър дарител и благодетел. Още преди да заеме високия министерски пост, наследявайки чифлика във Воден, той подарява собствен поземлен участък с воденските извори на общината Воден. След тяхното каптиране се изгражда помпена станция и по такъв начин е осигурена питейна вода за жителите на околните 36 села. Родителите на Иван Багрянов подаряват свое място за построяване на хижа-летовище на юношеско туристическо дружество в Разград. Тяхната воля за дарение е потвърдена и от сина им Багрянов. Той присъства на откриването на хижата и подарява 5 000 лв. на дружеството, което я стопанисва[15].

Като министър на земеделието Иван Багрянов си поставя научно обоснована цел – модернизация на аграрната икономика на България. За него това министерство не е задоволяване на една политическа амбиция. По неговите думи то е „централен олтар в големия храм на нацията“, защото от там се насочва дейността, която дава три четвърти от благосъстоянието на държавата. Поемайки поста министър, той проявява компетентност и назначава на ръководни длъжности талантливи учени експерти, чрез които утвърждава професионализма в управленската структура и дейност в министерството. За него най-важното условие за осъществяване на ръководни функции в това министерство са научната квалификация, деловите качества и личностните добродетели на висшите административни служители, без те да бъдат лишавани от конституционното им право на собствени идейни възгледи. За главен секретар на Министерството на земеделието и държавните имоти е назначен професор д-р Дончо Костов, който е с леви убеждения и председател на Българо-съветското дружество. Със заповед № 4832 от 4 ноември 1940 г. Барянов го назначава на този държавен пост с ранг на заместник-министър като ерудиран учен биолог генетик с международна известност. Сходната житейска съдба на министър Багрянов и професор Костов предразполага и двамата към непринудена близост и взаимно доверие. Д. Костов подобно на И. Багрянов постъпва във Военното училище, завършва военното си образование и става офицер. Участва в бойните действия на Дойранския фронт през последната година на Първата световна война. В 1920 г. заминава за гр. Хале – Германия да продължи образованието си със стипендия на българското Министерство на земеделието. Както И. Багрянов, така и Д. Костов следва агрономство. Завършва висшето си образование в университета в Хале предсрочно, защитава докторска дисертация през 1924 г. и получава научна степен доктор на естествените науки. За разлика от И. Багрянов, който прилага своите знания в практическото земеделие на своето голямо земеделско стопанство, Д. Костов проявява подчертан интерес към теоретичните основи на селскостопанската наука. През 1925 г. става асистент в агрономическия факултет на Софийския университет. Научната му кариера започва в Харвардския университет в Бостън – САЩ, където работи в Института по приложна биология. В периода 1926–1929 г. със съдействието на проф. Едуард Ийст извършва изследователска и експериментална дейност в областта на растителната генетика и цитологията. За кратко време се очертава като много талантлив и изключително продуктивен млад учен. Негови научни статии са публикувани в реномирани американски, японски и германски списания. Придобил международна известност, Д. Костов е поканен от съветския академик Николай Вавилов да прави научни изследвания в лабораторията по генетика към Института по растениевъдство при Академията на науките в СССР първоначално в Ленинград, а сетне в Москва. Там работи от 14 май 1932 г. до 27 септември 1939 г. и постига значителни научни резултати. Много от тези позитивни факти от научната биография на Д. Костов и от човешките му добродетели като личност са известни на И. Багрянов. Затова като министър на земеделието и държавните имоти го назначава един месец след завръщането му от Съветския съюз в България за директор на

Централния земеделски изпитателен институт, а по-късно и за главен секретар на МЗДИ, оставайки едновременно и директор на института. Като председател на Министерския съвет през съдбовно-тревожното лято на 1944 г., И. Багрянов включва проф. Д. Костов в състава на правителството без да поиска предварително неговото съгласие. Този факт потвърждава голямото доверие и добрите чувства на премиера към авторитетния у нас и в чужбина български учен макар че репресивните органи на авторитарната власт издават заповеди за арестуването и изпращането му в концлагер през есента на 1943 г. и март 1944 г. Проф. Д. Костов отказва да влезе в състава на правителството на Багрянов като министър на земеделието и държавните имоти, защото не е поискано неговото съгласие и не знае каква политика е предвидена в правителствената програма. В отказа на професор Костов има и личен мотив: съпругата му Анна Завялова е рускиня и тя много се страхува за своите родители в Съветския съюз, които ще бъдат убити от съветските органи за сигурност щом узнаят, че мъжът ѝ е министър в прогерманско българско правителство[16].

Министър Иван Багрянов възлага ръководни функции в своето ведомство и на други представители на българската научно-експертна мисъл. За началник на стопанския отдел в МЗДИ е назначен Тодор Калинов, доктор по икономика на университети в Берлин и Брюксел, автор на ценни научни изследвания по политикономия, финанси и право. Почти невероятен изглежда случаят с назначаването на Никола Агънски за началник на отдел в министерството. Той е бивш участник в Септемврийското въстание през 1923 г. като земеделец. И. Багрянов не обръща внимание на партийнополитическите пристрастия и действия на Н. Агънски в миналото, защото той е способен учен социолог, демограф, публицист и писател, т.е. една духовно извисена личност. В министерството работят и други специалисти експерти с леви убеждения – Никола Пушкаров, Петко Георгиев, Димитър Байлов, Стоян Айранов и др. В последните дни преди да подаде своята оставка и да бъде приета тя на 4 февруари 1941 г., министър Багрянов преназначава с по-високи заплати и трайно пренасочва на нови служебни длъжности в структурите на МЗДИ 120 души агрономи и други специалисти поради кадрова реорганизация на научноекспериментална дейност в страната. Мнозина от тези агрономи са комунисти, леви земеделци и идейни съмишленици на БРП. За помощник-редактор на в. „Земеделска задруга“ е назначен Генчо Попцветков – заподозрян и следен от полицията. Като министър председател И. Багрянов прави опит и полага усилия да намали мащабите и степента на ожесточеност на гражданската война в България през лятото на 1944 г. като смекчи диктатурата на авторитарния режим в страната. Неговото правителство освобождава 4 158 български граждани, интернирани по политически причини. Професор Богдан Филов като регент не одобрява това освобождаване на интернираните и на част от събраните в концентрационни лагери и го преценява като избързване, което насърчава засилването на партизанското движение и отслабва „съпротивителната сила на полицията и гражданството“. На И. Багрянов принадлежи идеята за забрана на жестокостите спрямо близките на партизаните, на палежите на техните къщи, за отмяна на антиеврейските закони. Предлага на регентите да се даде пълна и безусловна амнистия на политическите затворници, но не е в състояние да преодолее съпротивата на регентите и несъгласието на повечето от министрите. По искане на Иван Пашов, ръководен деец на БРП, Багрянов нарежда да се изготвят открити листове за свободно движение из цяла България на Цола Драгойчева, Добри Терпешев, Христо Калайджиев, д-р Иван Пашов – все ръководни дейци на нелегалната комунистическа партия и на разрастващото се нелегално съпротивително движение с подкрепата и участието на нелегалните комитети на Отечествения фронт. Директорът на полицията Сава Куцаров отказва да ги подпише. Тогава тези документи са подписани по

настояване на министър председателя И. Багрянов от началника на неговата канцелария д-р Найден Найденов[17].

Иван Багрянов се проявява като далновиден държавник и по отношение развитието на селскостопанската наука в Царство България. За него е пределно ясно, че не е възможно създаването на българско модерно земеделие във всичките му отрасли и особено в растениевъдството и животновъдството, ако не се използват постиженията на аграрната научна мисъл у нас и в чужбина. Той е не само смутен, но и възмутен от един твърде обезпокоителен факт: в законодателната власт, т.е. в парламента има само двама агрономи, един ветеринарен лекар и нито един лесовъд като народни представители. През 1940 г. само 21 депутати се занимават със земеделие и животновъдство или 13,1 на сто от целия състав на парламента. Тъкмо затова И. Багрянов като министър на земеделието и държавните имоти назначава авторитетни български учени – агрономи, ветеринарни лекари, лесовъди в министерството и неговите административни служби в страната, за да използва и прилага техните научни познания и знания при изработването на аграрните закони и тяхната реализация при осъществяване на държавната аграрна политика. Освен тях възлага на други учени аграрници извън министерството конкретни научни изследвания за състоянието на българското земеделие и перспективите за неговото развитие. С негово разпореждане са направени проучвания на почвите в България, поощряват се инициативите на 25 земеделски опитни институти в София и в провинцията за „методична и академична работа“ и за внедряване на техните положителни резултати в земеделската практика. Отпуснати са финансови средства от МЗДИ за издаване на научни трудове, списания и научно-популярни книги от български автори – професори, агрономи-практици, журналисти. Само през 1940 г. са изразходвани около 250 хиляди лева за отпечатване на 101 книги. Въведена е системата на откупуване на книги по проблеми на земеделието, ветеринарното дело и горското стопанство. От бюджета на МЗДИ е оказана финансова подкрепа на списанието на Българското агрономическо дружество в София, на списанието на Българското икномическо дружество, на Дружеството на столичните журналисти, на редакторите на в. „Земя“, в. „Стопански преглед“, в. „Нова България“ – Кюстендил, в. „Вечерна Бургаска поща“, на журналисти към редакциите на други вестници и списания. Тези финансови средства са използвани за популяризиране на земеделско-стопанските научни знания сред селското население чрез печата, културно-пропагандни филми със селскостопанска тематика, радио беседи и пр. Голяма е заслугата на И. Багрянов за финансовото осигуряване на българската аграриконomическа научна мисъл, за нейното приложение в различните отрасли в българското земеделие, за нейното възприемане чрез подходяща учебна литература в земеделските училища. Много скоро след поемане на МЗДИ с негова заповед са открити нови 46 допълнителни земеделски училища в седем области на страната[18].

Представителите на научното познание в селското стопанство както в Царство България в края на 30-те и началото на 40-те години на XX век, така и в днешна съвременна България имат достатъчно основание да оценяват И. Багрянов и като мъдър държавник. Всеки български учен, разглеждан назад и напред в българското обществено-политическо време, притежаващ национално-стратегическо и прогностично мислене, разбира и признава вредите от абсолютната доминанта на либералните идеи и принципи във всички сфери на народното стопанство. Вреди с пагубни последици за мнозинството от българските граждани и особено за селското население. От края на Втората балканска война 1913 г. почти до средата на XX век българската икономика повече е в състояние на разруха или в застой отколкото в подем. Потенциалната възможност за намеса на България

в започналата през 1939 г. Втора световна война и нейното реално участие във войната от началото на 1941 г. изискват, както и в предходните военни и следвоенни години, държавата да осъществява регулативни функции в стопанския живот на България и да постави развитието на националната икономика, особено на нейния преобладаващ аграрен сектор, на научнообосновани планови начала с рационално премислени и ясно очертани стратегически приоритети.

Тази обективна необходимост от планомерно развитие на българското стопанство и особено на аграрната икономика е осъзната своевременно и в пълна степен от министър Иван Багрянов. По негова идея през 1940 г. е учреден Върховен земеделско-стопански съвет при МЗДИ. В него са включени специалисти експерти от министерството, представители на стопански институти и на други министерства, видни учени икономисти, финансисти, статистици – общо 50 души. През август 1940 г. И. Багрянов свиква на заседание този внушителен по състав съвет и поставя за обсъждане около 90 земеделско-стопански проблема, които следва да бъдат включени за решаване в специален земеделско-стопански план за няколко години напред. При народностопанското планиране в България се използва германският и съветският опит. Проектът на петгодишния земеделско-стопански план за периода 1942–1946 г. се състои от три части и обхваща общо 11 книги. Той е утвърден през декември 1941 г., когато Багрянов не е министър на държавните имоти. Голям принос за неговото изработване имат проф. Д. Костов, д-р Т. Калинов и други български учени. Този план не е обсъждан и утвърждаван от правителството и парламента по време на войната, но той е използван от аграрното ведомство за определяне насоките за развитие на българското земеделие през следващите години. Заслужава висока оценка способността на И. Багрянов да конкретизира военновременните задачи на българското стопанство, включително и на земеделския отрасъл, които следва да бъдат съобразени с новата военна обстановка. Похвални са осъществените намерения на проф. Д. Костов да вложи идеи и принципи на петгодишния план в целите и задачите на двегодишния план на правителството на Отечествения фронт за възстановяване на народното стопанство в първите години след 9 септември 1944 г.[19]

Управленската дейност на Иван Багрянов като министър, т.е. като държавник се характеризира с действителни и постоянни прояви на компетентност, деловитост, експедитивност, отзивчивост по отношение на много български граждани производители от села и градове. Стотици архивни документи с подписа на И. Багрянов показват и доказват неговото желание да бъде полезен на селските стопани в тяхната производствена дейност. Тази позитивна констатация следва да бъде потвърдена и с конкретни реални факти и примери. Той откликва на молби на земеделски производители от Еленска, Горнооряховска, Новопазарска и от други околии с отпускане на финансови средства и с практически съвети от специалисти в МЗДИ. На искане на жителите от село Стара река, Еленско, свързано с проблеми при ползване на общинската гора, от министъра е разпоредено да се изпрати веднага лесничей за професионалното и справедливото разрешаване на тези проблеми. Голям брой разпоредителни заповеди с подписа на министъра или на висши служители в министерството са отправени към селски стопани за стимулиране на производството на различни хранителни продукти и суровини за преработвателната ни индустрия с държавна финансова подкрепа на индивидуалните селски стопанства. Убеден в предимството на уедреното модерно земеделие, той наблюдава внимателно държавната политика за комасация на обработваемата земя в селата. Когато започва този процес на комасация в с. Островo, Разградска околия негово е разпореждането да не се пречи на комасацията при неоснователни субективни възражения. И. Багрянов предпазва от бюрократични спънки възходящото развитие на кооперативното дело в Царство България.

Той насърчава със законодателни инициативи и чрез стриктното изпълнение на приетите в Народното събрание аграрни закони създаването и дейността на кооперативни земеделски стопанства и на различни видове кооперации в селата – потребителни, кредитни, лозарски, пчеларски, горски и др. От особено значение за българското земеделско стопанство е законът, с който се предвижда отпускане на безлихвени заеми на земеделските кооперации или на общините като изплащането на лихвите се поема от МЗДИ. Министърът на земеделието и държавните имоти е особено взискателен към своите служители в случаите на природни бедствия. При наводненията на села в Севлиевско и на квартали в град Пловдив той посещава веднага пострадалото население и гражданство с компетентни специалисти от МЗДИ и на място се преценява и решава в какви размери да се отпуснат необходимите финансови средства за изграждането на диги, за да бъдат предотвратени щетите от следващи наводнения. И. Багрянов предприема специално отиване в Южна Добруджа след присъединяването ѝ към Царство България през септември 1940 г., и разпорежда да бъдат взети всички необходими мерки и да се полагат постоянни грижи за удовлетворяване на неотложните нужди на всички български преселници от Северна Добруджа. С не по-малка загриженост И. Багрянов се отнася и към безимотните и малоимотните селяни в Бургаска, Ямболска, Елховска и Сливенска околия, за които е осигурен и правилно разпределен държавен поземлен фонд[20].

Иван Багрянов притежава още едно изключително драгоценно качество като държавник, което се проявява постоянно в неговата управленска дейност като министър. Той насърчава, стимулира и награждава онези свои служители в системата на МЗДИ, които изпълняват с умение и старание служебните си задължения. Други служители, които не изпълняват или лошо изпълняват своите задължения, са наказвани най-строго със степенувани санкции. С подписани от него заповеди са глобявани стотици длъжностни лица – кметове, агрономи, търговци, селски стопани за нарушаване на закони и разпоредби[21].

Иван Багрянов е един от най-способните държавници в политическата история на Царство България. Процесът на формиране на някои полезни за него качества като държавник започва в българската армия с придобити и утвърдени воински добродетели – смелост, доблест, твърдост, упоритост, волеви характер. Като народен избраник, той се проявява и със своите граждански добродетели – с мисъл и дела за обществена солидарност, национално помирение и социална чувствителност. С надежда и упование посвещава младостта си на царската институция като олицетворение на силата, мощта и величието на възстановената българска държавност и националното ни единство. С висок личен морал и човешка доброта спечелва доверието и симпатиите на цар Фердинанд и на цар Борис III – държавни глави на България. В своята житейска зрелост и мъдрост със съзнание и чувство за собствено достойнство без колебание се разделя и отдалечава от монархическия институт, оставайки доблестен син на Отечеството, народа и нацията. За Иван Багрянов много по-желани, предпочитани и ценни са чувствата на уважение, признателност и симпатии на българската общественост и особено на селяните. Чувства, които са изразени към него във вестници и списания, с писма и телеграми и усетени в непосредственото общуване с обикновените хора от стотици села и градове.

Като министър на земеделието и държавните имоти, той изпълнява управленските си функции на този висок държавен пост с професионална компетентност, политическа лоялност и принципност. Буди възхищение неговата готовност, като министър-председател, да поеме отговорността за спасяването на България от трета национална катастрофа в трудното време на Втората световна, която през лятото на 1944 г. поставя на голямо изпитание и опасен риск съдбата на България и на неговата лична съдба.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Иван Багрянов разговаря със селски стопани в Белослатинско за цената на житото (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 346, л. 87)

Обр. 2. Иван Багрянов разговаря със селяните в с. Кипилово, Еленско (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 346, л. 97.)

Обр. 3. Иван Багрянов сред ученички от Земеделското училище в гр. Елена (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 348, л. 93)

Обр. 4. Иван Багрянов в разговор с пострадали от наводнение селски стопани от с. Горна Росица, Севлиевско (*От думи към дела*. С., 1939, с. 107.)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Карчев, П.** Съюзът на земеделските задруги и м-р Багрянов. – В: *От думи към дела. Прилагане стопанските реформи на м-р Багрянов и първите резултати*. С., 1939, с. 150; **Димитров, И.** Прогресивни и демократични прояви във Военното училище на българската армия до победата на социалистическата революция (1885-9.IX.1944 г.) – *Известия на Военноисторическо научно дружество*. Т.30, С., 1980, с. 127; **Стаменов, М.** *Иван Багрянов*. С., 1992, 11-14; *Офицерският корпус в България 1878-1944*. Т. 1-2, С., 1996, с.53; **Димитров, Ил.** *Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. Исторически очерк*. С., 1995, с. 5, 6, 15; **Недев, С.** Военните министър-председатели на България (1879-1944 година). – *ВИСб*, 1998, кн.1, с. 27; **Мигев, Вл.** Иван Багрянов(1891-1945). – В: *Български държавници и политици 1918 – 1947*. С., 2000, с. 168; *Иван Багрянов през погледа на своите съвременници*. Съставителство и предговор М. Куманов**.** Шумен, 2001, с. 7; **Найденов, Н.** *Спомени с Иван Багрянов*. С., 2002, с. 8, 35.; **Игнатовски, Д.** *Депутатите от Шумен и Шуменския край 1879-2005*, Шумен, 2005, с.134-137; *Гледища* (Разград), бр.33 (5619), 14 май 1991.

[2] **Пауновски, И.** *Възмездието. Политически роман. Царските съветници, министрите и регентите пред Народния съд 1944-1945*. С., 1988, с. 519; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 7,8., **Веков, М.** Обясненията на Иван Багрянов за усилията му да извади България от войната през 1944 година. – *ВИСб*, 1999, кн.4, с. 74, 75, 80; **Благов, К.** *60-те най-големи атентата в българската история. Класация на най-важните заговори, покушения и мистерии от XI до началото на XXI век*. С., 2007, 77-81.

[3] **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 8, 9; **Иванов, И.** Военните въпроси в документите по външната политика на България от Първата световна война до 9 септември 1944 г. – *ВИСб*, 1971, 45-46; **Констант, С.** *Фердинанд лисицата.* С., 1992, с. 364; **Азманов, Д.** *Моята епоха 1878-1919*. С., 1995, 12-16, 128-130, 152-156, 191-200; **Лалков, М.** Българската монархия – щрихи в бяло и черно. –В: *Страници от българската история (събития, размисли, личности).* Т 1, С., 1993 с. 122, 133, 137, 141, 143; *Българското минало, 1878-1918. Познато и непознато*. С., 1997, 82-87; **Христов, Д.** Постижения и слабости в политиката на българското държавно и военно ръководство през войните от 1878 до 1945 година.(Първа част). – *ВИСб*, 1999, кн.5, с. 128; **Стателова, Е.** *История на нова България 1878-1919*. Том III. С., 1999, с. 287, 306-307, 324-326; **Веков, М.** Цит. съч., с. 75; **Савов, С.**, **К. Жостов,** *Интимните причини за погромите на България*. С., 2000, с.27, 28, 30-42, 53, 61, 65, 66, 70, 81, 87-90, 147; **Цанков, Ал.** *Моето време. Мемоари*. С., 2003, с. 564; *История на българите*. Т. IV. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, 323-331; **Димов, А.** *Злодеянията на Кобургите в България*. С., 2005, 16-19; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., 135-136; **Марков, Г.** *Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916-1919 г.* С., 2006, 383-387; **Косик, В. И.** Фердинанд I царь Болгарский. –В: *Исследвания в*

памет на проф. Зина Маркова. С., 2010, 267,273; **Пелинов, П.** *Под свити знамена. Документално-исторически роман*. С., 2010, 445-446.

[4] **Димитров, Ил.** Цит. съч., 9-10; **Мигев, Вл.** Цит. съч., с. 168; **Стаменов, М.** Цит. съч. с. 15; **Веков, М.** Цит. съч., с. 76; **Недев, Н.** *Цар Борис III. Биография.* С., 2004, с.32, 61-62, 96; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., с.136.

[5] **Димитров, Ил.** Цит. съч., 10-11; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., с. 163; **Златкова, М.** *Богдан Филов. Живот между науката и политиката.* С., 2007, с. 273, 283; **Величков, П.** *Страсти и скандали в царска България. Автентични истории от възхода и сгромолясването на Третото българско царство*. С., 2009, с. 708, 711.

[6] **Димитров, Ил.** Цит. съч., 10-14; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 15, 16; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., 136-137; **Недев, Н.** *Александър Стамболийски и заговорът*. С., 1984, с. 137, 144-145, 230-233; *Цар Борис III***,** 94-96; **Цанков, Ал.** Цит. съч., с. 208.

[7] **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 17; **Веков, М.** Цит. съч., с. 77; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 19; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., с. 137.

[8] **Димитров, Ил.** Цит.съч., с. 21; **Мигев, Вл.** Цит. съч., с. 169. За модернизацията на индивидуалното земеделско стопанство на Иван Багрянов и на българското земеделие, когато той е министър на земеделието и държавните имоти по-подробно вж. **Танев, С.** Иван Багрянов – модерен реформатор на българското земеделие. – *Минало*, 2006, кн.3, 55-69.

[9] **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 24; **Димитров, Ил.** Цит. съч., 21-23; **Мигев, Вл.** Цит. съч., с. 169; **Недев, Н.** *Цар Борис III,* 264-266; **Веков, М.** Цит. съч., с. 78; **Игнатовски, Д.** Цит. съч., 137-138; **Цанков, Ал.** Цит. съч., с. 442.

[10] *ЦДА*, ф. 194к, оп.1, а.е.28, л.11, 45; *Стенографски дневници на XXIV-то Обикновено народно събрание*. Първа извънредна сесия, 17 заседание, 22 юни 1938, с. 399, 403; *Индустрия, търговия. Земеделско стопанство*, г. I, 1939, бр.1, 2-3; **Димитров, Ил.** Цит. съч., с. 24.

[11] *ЦДА*, ф.194к, оп.1, а.е.33, л. 36-37; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 25; **Димитров, Ил.** Цит. съч., 23-24; **Веков, М.** Цит. съч., с. 79; **Мигев, Вл.** Цит. съч., 169-170.

[12] *ЦДА*, ф.194к, оп.1, а.е.28, л. 64-67; *Нова камбана*, бр.269, 23 юни 1938; **Димитров, Ил.** Цит. съч., 24-25; **Веков, М.** Цит. съч., с. 78.

[13] *Държавен вестник*, бр.253, 14 ноември 1938.

[14] **Мишайков, Д.** Държавникът. – *Нова България*. Год. I, 1935, кн.11, 2-5. Академик Георги Марков през 2001 г. издаде книга със заглавие: „Поуки за държавниците. Паметка“ и посочи в синтезиран вариант тридесет и три главни поуки, които са абсолютно необходими и полезни за предишните, сегашните и бъдещите български държавници – Вж. **Марков, Г.** *Поуки за държавниците. Паметка*, С., 2001, 232-249.

[15] *Разградско слово*, г. XIV, бр. 583, 12 септември 1938; *Разградски новини*, г. IX, бр. 389, 20 септември 1938; *Гледища* (Разград), бр.29(5606), 16 април 1991; **Стаменов, М.** Цит. съч., с. 17.

[16] *ЦДА*, ф. 194к, оп.1, а.е.15, л. 51; а.е.399, л. 494, 568; *Дъга*, г.VI, бр.334, 18 декември 1939; **Циков, Д.** *Дончо Костов*. С., 1969, с. 12, 43, 48-50, 71; *Дончо Костов цитогенетикът*. С., 1997, 9-22; **Азманов, И.** Американското досие на академик Дончко Костов. – *Векове*, 1983, №4, 63-66; Московското досие на акдемик Дончо Костов. – *Векове*, 1983, №4, 80-83; *Багряновият стопански план 1942-1946 г.* С., 2008, 5-9; **Čičovska, V.** The Scientist, Cultural Exchange and International Understanding. (The International Activity of Academician Dončo Kostov and Academician Georgi Nadžakov in 1947. – *Etudes historiques*. T. XIV, S., 1990, p. 225; **Дряновска, О.** *Истини и спомени за академик Дончо Костов. 100 години от рождението*. С., 1997, с. 29, 31, 49, 52, 58, 77, 79-80, 85, 162, 180, 181, 184; *Страници от историята на българската генетика. 125 и 105 години от рождението на пионерите на генетиката – академиците Методий Попов и Дончо Костов*. Съст. О. Дряновска. С., 2005, 95-96; **Рукмански, Г.** *Генетикът академик Дончо Косов (1897-1949).* С., 2007, 11-12, 25, 36-42; **Вапцарова, Г. Д. Илиева, Е. Дяконова.** Академик Дончо Костов. (1897-1949). – *Сп. на БАН*, 2009, кн. 6, 55-59.

[17] *ЦДА*, ф. 194к, оп. 1, а.е.15, л. 2-3; а.е.22, л. 75. **Петров, Д.** Агански Никола Тодоров. Философия и социология. – *Периодични сборници*, 1941, кн.1, с. 126; **Пауновски, И.** Цит. съч., с. 521; **Найденов, Н.** Цит. съч., 69-81, с.181; **Димитров, Ил.** Цит. съч., 66-68; **Драгойчева, Ц.**

Победата. Повеля на дълга, книга 3 (спомени и размисли). С., 1979, 521-522, 534-535; **Веков, А.** Правителството на Багрянов и връзките му с БРП. – *Летописи*, 1997, кн. 7/8, 144-145, 147; **Веков, М.** Обясненията, 82,93-95; **Богдан Филов**. *Дневник*, С., 1990, 712-713, 719 **Ставров, Б.** *Селото в българската социология*. С., 2000, с. 80; **Дряновска, О.** Цит. съч., с.162, 182; **Дубова, Л., Г. Чернявский.** *Опыт беды и выживания. Судьба евреев Болгарии в годы Второй мировой войны*. С., 2007, с. 343; **Азманов, И.** Багряновият стопански план, с.5-9, 19-21; **Фотев, Г.** *Българската меланхолия*. С., 2010, 400-401.

[18] *ЦДА*, ф. 194к, оп. 1, а.е.41, л. 1-18, 30, 66, 71, 102, 104, 111-112, 496, 504, 545., а.е.43, л.3; а.е.399, л.19-20,33-37, 78, 81, 82, 115, 143-144, 158, 172-173, 193, 313, 457, 473-474, 537, 550, 568; ф.389к, оп.1, а.е.289, л.2,38; а.е.333, л. 4; *Агроном*, бр.16, 15 декември 1938; *Земеделска задруга*, бр.129, 3 ноември 1939; *Разградски новини*, г. IX, бр.426, 3 ноември 1939; *Мир*, бр.11913, 16 април 1940.

[19] *ЦДА*, ф.194к. оп.1, а.е.97, л. 1-36; а.е.399, л. 549, 552, 567; а.е.415, л.1-21; ф.389к, оп.1, а.е.217, л. 101; *Стенографски дневници на XXV Обикновено народно събрание*. Първа редовна сесия, книга II, 46 заседание, 15.V.1940, с.1251; *Списание на Българското икономическо дружество*, 1940, № 8, 537-542; *Петгодишен земеделско-стопански план* 1942-1946 г., Ч.I, № 1, С., 1941; **Маждраков, П.** Земеделското стопанство и промишлеността за преработка на растителни и животински суровини през последните години на капитализма в България. – В: *Известия на Националния селскостопански музей*, 1973, книга пета, с. 239; **Веков, М.** Обясненията, с. 79; **Дряновска, О.** Цит. съч., с. 151; **Азманов, И.** Багряновият стопански план, с. 21.

[20] *ЦДА*, ф.194к, оп. 1, а.е.15, л. 1, 51-52; а.е.26, л. 23, 38-48, 58-59, 79-80; а.е.42, л. 74; а.е.148, л. 3-7; а.е.399, л. 3-7, 10-17; ф.389к, оп.1, а.е.63, л. 4; а.е.209, л. 1; а.е.333, л. 42, 122; *Земеделска задруга* г.III, бр.129, 130 от 3,10 ноември 1939; год. IV, бр.151,183 от 29 март, 17 ноември 1940; *Наше слово* (Фердинанд), бр. 843, 28 юни 1941; *От думи към дела*, с. 15,102-103; *Обединени агрономи, ветеринарни лекари и лесовъди. Сбирки и конгреси. Федерация.* С., 1939, с. 107; **Попов, Г.** Комасация и кооперативно стопанисване. – *Земя и стопанство*, г. I, 1940, бр. 2, с. 5; **Грънчаров, П.** Подготовка на българското земеделие за война. – *Списание на Българското икономическо дружество*, година XXXIX, май 1940, кн.5, 288-291; *Списание на Българското икономическо дружество*, година XXXIX, октомври 1940, кн. 8, с. 537; **Бобчев, К.** Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната. – *Списание на Българското икономическо дружество*, година XXXIX, декември 1940, кн. 10, с. 637; **Димитров, П.** Проблеми на българското земеделско стопанство. – *Научен преглед*, г. III, 1941-1942, кн.7 и 8, 22-23; **Брънеков, Т.** Земя за всички земеделци. – *Нация и политика*, г. VI, 1941, бр. 9-10, 268-269; **Кавгазов, Т.** *Неспокоен живот. Моите спомени*. Смолян, 1995, с. 194; **Жидовец, Вл.** *България през вековете и днес*. С., 2004, с. 209.

[21] *ЦДА*, ф.194к, оп.1, а.е.251, л. 6-7, 60, 63, 85, 175-351, 357, 361, 367, 469, 504-524, 554,5 60-704; а.е.399, л.263, 268, 325; *От думи към дела*, с. 29.

IVAN BAGRYANOV – OFFICER, PATRIOT, MEMBER OF PARLIAMENT, POLITICIAN AND STATESMAN

Stoyan Tanev

Abstract

The author of this paper examines the activity of Ivan Bagryanov as an eminent representative of this generation Bulgarian military, civil and political intellectuals that conscious life was devoted to the protection of reborn Fatherland and to a historically justified idea – the cause of national integration of Bulgarian people as well as the economic and cultural progress of the third Bulgarian state. The author presents the participation of Iv. Bagryanov in the Balkans Wars and the First World War where he served as an officer who performed heroic deeds in the battlefield. On the basis of original archival documents and other sources the author makes thorough study of Iv. Bagryanov as a Member of Parliament, minister and Prime Minister of Bulgaria in a difficult time for the state and for him personally. The paper presents his efforts and contributions as politician and statesman for the modern development of Bulgarian society, on which activity is based his respectable place in modern Bulgarian history.

Обр. 1. Иван Багрянов разговаря със селски стопани в Белослатинско за цената на житото (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 346, л. 87)

Обр. 2. Иван Багрянов разговаря със селяните в с. Кипилово, Еленско (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 346, л. 97.)

Обр. 3. Иван Багрянов сред ученички от Земеделското училище в гр. Елена (ЦДА, ф. 389 к, оп. 1, а.е. 348, л. 93)

Обр. 4. Иван Багрянов в разговор с пострадали от наводнение селски стопани от с. Горна Росица, Севлиевско (От думи към дела. С., 1939, с. 107)

УЧИТЕЛСКИЯТ ИНСТИТУТ В ШУМЕН В КОНТЕКСТА НА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ 1944–1953 Г.

Васил Параскевов

След 9 септември 1944 г. се извършва коренна реорганизация на учебната дейност в Шуменския учителски институт „Д-р Петър Берон“. Под влияние на процесите, развиващи се в България в преходните години на народна демокрация, в института се възприемат нови форми и методи на работа, въвеждат се нови учебни предмети, а силното политическо влияние на комунистическата партия води до идеологизиране на учебния процес. Относителният политически, стопански и духовен плурализъм в първите години след 1944 г. се определя от специфичното международно и вътрешнополитическо положение на България. Българската работническа партия (комунисти), (БРП (к)), като част от управляващата коалиция – Отечествен фронт е партията, която има най-стабилни позиции във властта и най-силно влияние в тогавашното българско общество. Първоначално тя се стреми да се съобразява със следвоенните реалности в страната и света. Затова партията не ръководи изцяло и открито обществения живот. Въпреки това нейните възгледи, без това да е доведено до крайност както през следващите десетилетия, се прилагат по редица важни въпроси, засягащи развитието на България, включително и образователната политика на държавата.

Новите насоки на общественото развитие след 1948 г., ориентирани към цялостното утвърждаване на социалистическия политически модел в България, засягат чувствително състоянието на националната образователна система и нейните регионални структури. На V конгрес на БРП(к), проведен през декември 1948 г., тържествено е обявено, че народната демокрация е само друга форма на диктатурата на пролетариата. Изграждането на социалистическо общество е посочено от конгреса като основна насока на развитие на България през следващите години. Осъществяването на тази задача, наред с преобразувания във всички сфери на обществения живот, включва и извършването на социалистическа културна революция. Нейното реализиране налага да се преустроят всички области на науката, изкуството и културата, да се промени образователната система, да се преодолее неграмотността сред населението, да се изгради и укрепи социалистическо съзнание у хората. Цялата нова система трябва да се изгради върху основите на марксизма-ленинизма[1]. С така замислените основни насоки на развитие се променя характерната за България от преди 1944 г. ориентация към европейските културни и образователни ценности и стандарти и съчетаването им с местните специфични особености[2].

В статията е представено развитието и промените, които настъпват в Шуменския учителски институт „Д-р Петър Берон“ през периода 1944–1953 г. под влиянието на политическите и социалните трансформации в България. Задачата на автора на статията е, да изследва как се отразяват новите обществено-политически условия на развитието Шуменския учителски институт, да отрази промените, които настъпват в учебните програми, в учебната дейност, в преподавателския и студентския състав. За целта са използвани архивни документи, съхранявани в Държавен архив – Шумен, периодичен печат и някои

научни изследвания, имащи отношение към проблемите на българското образование и култура.

* * *

Процесите и тенденциите в областта на просветата през втората половина на XX век, в голяма степен носят влиянието на събитията извършени в страната до 1948 г. В областта на българското образование дейността на отечественофронтовската власт е насочена към създаване на достъпна и широка народна просвета. В програмата на първия кабинет на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г. е предвидено преустройство на цялата образователна система на демократични основи, засилване на грамотността, подобряване на политическите и материални условия, преустройство на университетското образование и т.н.[3] Залегналите в програмата на правителството задачи бързо намират приложение в образователната система: изменени са основно учебните планове, програмите и учебниците, намалени са таксите, откриват се 150 нови гимназии предимно в селата, за да се задоволи по-бързо нуждата от подготвени учители, занятията на кандидат-учителите в Учителските институти се намаляват[4]. Извършени са и други промени, с които се цели образованието във всичките му степени да стане максимално достъпно за желаещите.

След септември 1944 г. до края на 1947 г. за образователното дело и редица сфери на българската култура се грижи Министерството на народното просвещение (МНП). Постепенно, до началото на 1945 г., голяма част от неговите дейности преминават към Министерството на пропагандата, а МНП остава да ръководи просветното дело в страната във всичките му степени – предучилищно възпитание, основно, средно и висше образование[5]. През октомври 1944 г. с Наредба закон висшето образование се отделя от средното и институтското образование. Така Учителските институти в страната са прехвърлени към новосъздадената Дирекция за средно и институтско образование към МНП[6].

След динамичните 1947–1948 г. властта в България е овладяна от БРП (к). От 1 януари 1948 г. започва да действа Комитет за наука, изкуство и култура. Чрез неговата дейност започва да се утвърждава марксистко-ленинската идеология във всички културни сфери[7]. Съветската образователна система служи за образец при преустройството на нашето образование. В Шуменския учителски институт, а също и в другите учителски институти в страната, старият традиционен образователен модел е заместен с нов, което засяга самата организация на българската просвета, учебните планове и програми, методиката на учебно-възпитателната работа. Промените са извършени въз основа на постиженията на съветската педагогика и цялото учебно съдържание е съобразено със съветското. От СССР са усвоени и новите форми и методи на възпитание – кръжоци, колективна работа и други. Педагогическата мисъл се очиства от дотогавашните принципи, подчертава се ръководната роля на учителя при възпитанието на подрастващите, изтъква се пряката връзка на обучението с политиката, значението на училището, на колектива и т.н. Израз на цялостната политика на Отечествения фронт в областта на образованието е Закона за народната просвета от 1948 г. Той се приема след утвърждаването на новата власт с приемането на Димитровската конституция, национализацията на фабриките, мините и банките и след набелязването на основните насоки на бъдещото държавно развитие. С него се утвърждава много от направеното след 1944 г. в областта на просветата и образованието, като заедно с това се разглеждат и някои нови въпроси. Основната цел, поставена от правителството пред образованието е да подготвя подрастващите за строители на социализма. За подготовката на учителските кадри законът предвижда откриване

на специални полувисши учебни заведения с 2-годишен курс на обучение, в който се постъпва след завършване на гимназия. В тези институти се подготвят учители за прогимназията, първоначалното училище и детската градина. Подготовката на гимназиални учители се провежда в университетите. Законът дава възможност завършилите институт за прогимназиални учители да продължат образованието си в университет по някоя учителска специалност[8].

Наложеният след 1948 г. образователен модел има за цел не само общообразователната подготовка на учащите се, но също така и тяхното идеологическо възпитание. Под ръководството на Българската комунистическа партия (БКП) се провежда идеологическа борба срещу всичко, което противоречи на догмите на марксизма-ленинизма. Въведена е строга организация, плановост и предварителна проверка на преподавания учебен материал. Съобразно новите обществени потребности в учителските институти е въведен час по социалистическо възпитание, на който се възлага възпитателна и образователна роля с цел формиране на социалистическо обществено-политическо съзнание на младежта[9].

В системата на подготовка на учителски кадри настъпват редица изменения. Първата стъпка е едно Постановление на Министерския съвет, на Централния комитет на БКП и на Националния съвет на Отечествения фронт за състоянието на народната просвета и задачите на Министерството на народната просвета от 24 август 1949 г. В него се дават конкретни препоръки за преодоляване на някои слабости и осигуряване на добре подготвени учители за нуждите на образователната система в България. С постановлението се увеличава броят и размера на стипендиите за лица, които се подготвят за учители и се правят някои облекчения за студентите задочници. През годините се извършват и други промени. Със Закона за народната просвета от 1948 г. се откриват специални полувисши учебни заведения за подготовка на учителски кадри с двугодишен курс на обучение, в които се постъпва след завършване на гимназия. Такъв институт за прогимназиални учители вече съществува в Шумен от 1921 г. Съгласно измененията от 1950 г. съществуващите институти за детски учители и за начални учители се преустройват временно в едногодишни педагогически курсове. Създава се възможност обучението на детски и начални учители да не се извършва вече в учителските институти, а в педагогически училища и в педагогически отдели към средните училища. Подготовката на учители за прогимназиалното училище (V–VII клас) продължава да се извършва в двегодишни учителски институти, в които се обучават младежи и девойки, завършили средно общообразователно училище[10].

* * *

Така постепенно, паралелно с измененията в политическата, икономическата и другите сфери от българския обществен живот се извършват промени, които засягат и образователната система. Цялостното развитие в тази област дава отражение в учебно-възпитателната работа в учителските институти в страната. Шуменският учителски институт е изправен пред редица трудности в своята дейност, свързани с нестабилното вътрешно и международно политическо и икономическо положение, недостатъчна материална база, липса на учебни пособия, помагала и други. Като част от образователната система в страната, учителският институт в Шумен също усеща в своята дейност влиянието на развиващите се в България обществени процеси. Те дават отражение върху организацията на учебния процес, учебно-възпитателната дейност, преподавателския състав, материалната база и върху курсистите, обучаващи се в института.

За учебната 1944/1945 г. първият преподавателски съвет в Института за прогимназиални учители „Д-р Петър Берон“ се събира на 4 септември 1944 г. под председател-

ството на заместник-директора Никола Колев. На съвета са разгледани въпросите за състезателните изпити и за настаняването в сградата на института на евакуираната по време на войната служба „Електрификация и индустриални заведения“ от Министерството на търговията[11]. Настаняване, което би попречило на спокойното провеждане на учебния процес в Учителския институт, но което под натиска на бързо развиващите се в началото на септември 1944 г. събития, не се осъществява.

След установяването на новата отечественофронтовска власт първите проблеми пред Учителския институт не са свързани с учебно възпитателната работа, а със затрудненията, които настъпват под влиянието на политическата обстановка в България. На 9 септември 1944 г. сградата на Шуменския учителски институт се заема от навлезлите в страната съветските войски. Посрещнати са добре, като цялата материална база се предоставя на тяхно разположение. Част от съветските войници се настаняват в дома на директора на Учителския институт, а някои новопостроени жилища служат за щаб на съветската армия. Техният престой в Учителския институт продължава до 1 октомври 1944 г. Тогава съветските войски се изтеглят от сградата на института,[12] но Учителският институт трудно се връща към нормалната си дейност.

След съветските войски, през октомври в Учителския институт се настанява IV-та дивизионна болница, която заема целия инвентар на института без официално предаване. Болницата остава в Учителския институт до 1 юли 1945 г., когато се изтегля. След нейния 9-месечен престой се оказва, че твърде много инвентар е повреден и изчезнал от болницата, изпочупени са прозорци, врати и канализацията. Освен че част от помещенията на института са заети от руската военна болница, през зимата на 1945 г. в Шумен идват и 180 югославски деца. В рамките на все по-близките българо-югославски отношения и помощта, която оказва страната ни за югославските народи, в Учителския институт са настанени деца от Югославия за времето от февруари 1945 г. до 20 септември с.г. Гостите са посрещнати добре, за тях са полагани грижи за храна и облекло от помощната организация на Отечествения фронт. Децата се оказват в крайна сметка доста пакостливи и когато освобождават спалните, трапезарията и другите помещения на института се вижда, че са нанесли множество щети на сградата и инвентара[13].

Учебните занятия за I курс започват на 1 октомври 1944 г. след изтеглянето на съветските войски. Занятията за II курс започват на 23 октомври 1944 г. в помещенията на Шуменската мъжка гимназия[14]. В началото на учебната година се извършва промяна в ръководството на Шуменския учителски институт. На 12 октомври 1944 г. дотогавашния директор Константин Попов е уволнен, но остава като преподавател. На негово място е назначен Сейко Василев – бивш училищен инспектор, завършил Софийския държавен университет през 1941 г.[15]

Промените, които започват да се извършват динамично още в първите месеци след 9-ти септември 1944 г. засягат не само ръководството на института. Духът на новото време се отразява и на преподавателския състав, в който настъпват изменения. В началото на октомври 1944 г. е приета Наредба закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал в народните основни и средни училища, учителски институти и в университета и висшите училища от лица с фашистки прояви. Член 2 предвижда „за фашистка дейност учители и преподаватели в учителските институти и в университета да се уволняват веднага“[16].

Започват съкращения сред преподавателския състав в Шуменския учителски институт. На 12 ноември 1944 г. е уволнена д-р Зд. Ганчева, преподавател по педагогика, а по-късно са освободени Вл. Василев, Св. Серов и Д. Панайотов. Тяхното уволнение е

извършено с мотива „за фашистки прояви“. Често през тези години това обвинение се отправя и към хора, които не са били много тясно свързани с авторитарните или профашистки среди в България от преди 1944 г., но със своето поведение, мислене и идеи различни от официалните, са предизвиквали неодобрение сред отечественофронтовската власт. Затова тяхното изгонване от института всява смут сред другите преподаватели[17].

Действията с антифашистки характер са приоритетни за новата власт в страната. Тези действия засягат цялата структура на институциите с просветен характер. Освен постоянното вече уволняване на преподаватели се извършва и изземане на книги с фашистко съдържание от библиотеките. На 25 януари 1945 г. такова прочистване на книги с фашистко съдържание се извършва в библиотеката на Учителския институт[18]. Много често някои книги са обявявани за фашистки или в това, че разпалват великобългарски шовинизъм, защото тяхното съдържание се различава от марксистко-ленинската идеология.

От особено значение за нивото на обучение в дадено учебно заведение е качеството на преподавателския състав, който работи в него. Шуменският учителски институт е осигурен с преподаватели по всички основни дисциплини. Техният брой за учебната 1944/1945 г. е двадесет души заедно с директора: С. Василев, Б. Михайлов, Б. Ибрахимов, В. Денева, В. Чалъков, Д. Денев, Д. Димитров, Ж. Димитриева, Ж. Карадякова, М. Матев, Н. Николаев, Н. Колев, П. Миленов и д-р В. Хинкова. Институтът разполага и с петима души допълнителен персонал – лектори по музика, френски език, руски език, математика и един преподавател по пеене. Основната част от институтските преподаватели са завършили Софийския държавен университет, но има и такива, които са получили висше образование извън пределите на страната. Преподавателят по телесно възпитание Л. Станев е завършил в Будапеща, д-р В. Хинкова е учила в Народния университет в Париж, а преподавателят по пеене А. Зидаров е завършил през 1915 г. Московската консерватория[19]. Това показва, че Учителският институт разполага с добре подготвени преподаватели, завършили престижни университети в страната и чужбина. Някои от преподавателите имат дългогодишен стаж и опит в тази област и като добавим традициите на Шумен в подготовката на учителски кадри, която датира още от първите години след Освобождението, условията за една добра подготовка на учители за прогимназията в института е налице.

В института за подготовка на прогимназиални учители „Д-р Петър Берон“ се приемат за обучение младежи и девойки след завършено средно образование. Обучението след последната промяна през 1943 г. се провежда по двугрупова система. По тази система учебният процес продължава до 1950/1951 г. След 9 септември 1944 г. са направени някои промени в учебните предмети. От учебния план отпада вероучението, като в унисон с тогавашните разбирания приоритет е даден на марксизма, на руския език и техническите предмети[20].

Нивото на преподавателската дейност в института е стриктно следено от МНП. Чести са проверките на преподавателите от инспектори към министерството. На 3 май 1947 г. институтът е посетен от началника на институтското образование П. Заимов, който проверява работата на преподавателите по химия и музика[21]. През пролетта на следващата година (19–21 април) на инспекция е подложена д-р В. Хинкова, като резултатите от извършените от инспекторите проверки е добър[22].

През учебната 1945/1946 г. се правят опити от Отечествения фронт и от министъра на земеделието да се вземат помещенията на Учителския институт за девическа земеделска академия. Въпросът се обсъжда на преподавателски съвет, който не се съгласява със замисляната промяна, против е и директорът на института С. Василев. Така след единните действия на цялото ръководство Учителският институт се запазва[23].

Добрата подготовка, която получават учителите, завършили Учителският институт в Шумен, а също нуждата, която изпитва българската просвета и образование от учителски кадри, превръщат института в привлекателно място за младите хора, желаещи да се посветят на тази професия. От 1919 г., когато е открит институтът, до 1947 г. в него завършват 3045 души, подготвени за прогимназиални учители[24]. През учебната 1945/1946 г. в Учителския институт се обучават 358 курсисти – 125 души в I курс и 233 души във II-ри курс За следващата учебна година курсистите са общо 314 – 168 души в I-ви курс и 146 във II-ри курс. През 1945 г. Учителския институт в Шумен завършват 134 души, през 1946 г. техният брой е 145, през 1947 г. 74 курсисти успешно полагат държавни изпити, а 75 курсисти успешно завършват през 1948 г.[25] Непрекъснато се увеличава броят на курсистите, обучавани в института. За учебната 1949/1950 г. в института се записват 603 души[26]. От тази учебна година се въвежда и задочна форма на обучение, която дава възможност на желаещите, които по една или друга причина нямат възможност постоянно да посещават учебните занятия и да се обучават като редовни курсисти, също да получат учителско образование. Това води до увеличаване на интереса към института и през 1953 в него вече се обучават 1016 души[27].

На приемните изпити в института средно се явяват около 550 кандидати. Трудности с набирането на курсисти Учителският институт има през 1944 г. Тогава се налага провеждането на допълнителен изпит за попълване на отпуснатите от министерството бройки за обучение[28]. Характерното за годините на отечественофронтовската власт толерантно отношение на българската държава към етническите малцинства в страната, се пренася и в сферата на образованието. През 1947 г. по нареждане на МНП, за новата учебна година, за първи път за обучение в Шуменския учителски институт се приемат български турци. На писмения изпит в института се явяват 37 кандидати от турското етническо малцинство. От тях са приети 8 души[29].

Годините на вътрешнополитическа и икономическа нестабилност, все още бушуващата Втора световна война засяга и преподавателите в института. През есента и зимата на 1944 г. в българската армия са мобилизирани преподавателите Попов, Миленов и Колев. Преподавателският състав търпи и други промени. На 15 септември 1948 г. се извършва поредната смяна в ръководството на Учителския институт. Със заповед № 4772 от 31 юли 1948 г. на МНП директорът на института С. Василев е преместен за директор на мъжката гимназия в град Луковит, а нейният директор Хр. Хинов идва за директор на Института за прогимназиални учители в Шумен[30].

Тежките военни години водят до сътресения в стопанската сфера. През следващите години българското стопанство започва бавно да се възстановява. В България студентите са сред тези групи от населението, които са най-чувствителни към икономическите трудности. Затова и ръководството на Шуменския учителски институт се стреми с различни средства да ги подпомогне. На 5 октомври 1944 г. започва да работи трапезария в помещенията на мъжката гимназия, като на курсистите се дава само обед и вечеря, а хляб си купуват сами. В края на 1944 г. ръководството на Учителския институт не успява да реши в благоприятна за курсистите посока проблема с тяхното настаняване. Това налага обучаващите се в института, които не са от Шумен, да си намерят квартири сами[31]. След заминаването на съветската дивизионна болница, а след нея и на югославските деца, на 5 октомври 1945 г. започва да функционира пансион при института. В него са приети 148 курсисти – 90 жени и 58 мъже, като през следващите години броят на настаняваните курсисти се запазва. Жените се настаняват в новата централна сграда, а мъжете в старото земеделско училище[32].

Активен организационен живот води в шуменския институт Общият студентски народен съюз (ОСНС) под председателството на Йордан Младенов. По инициатива на съюза на 23 и 24 ноември 1946 г. около 200 курсисти участват в екскурзия до Мадара и Плиска. Екскурзията е съчетана и с активна обществена дейност. Вечерта на 23 ноември художественият колектив при ОСНС изнася в Плиска литературно-музикална забава. Събраната от забавата сума се предоставя на новоизграденото читалище в Плиска[33]. Полезната обществена дейност на курсистите продължава и през следващата година. На 22 януари 1947 г. се провежда студентска вечер във Военния клуб. Събраните приходи са дадени за болен курсист и за построяването на градския стадион[34]. На голям успех сред гражданите се радват традиционните годишни концерти, които изнасят обучаващите се в Учителския институт. През 1948 г. курсистите се представят с музикалната сатира „Щастливецът“ по музика на преподавателя М. Каравасилев и диригент на оркестъра – преподавателката М. Ненова[35].

През 1946 г. общостудентският празник съвпада с Втората конференция на учителските институти, което се провежда на 7 и 8 декември в Шумен. Изнесени са от курсистите две практически лекции по химия и история, които са обсъдени на конференцията. Оживени дискусии има по един от актуалните доклади „Обновлението в образованието“, а в другите доклади се отчита дейността на ОСНС и резултатите от миналогодишната конференция[36].

На 8 февруари 1947 г. ОСНС при Учителския институт – Шумен провежда годишно отчетно събрание. Дадена е добра оценка за активността на съюза в института и са посочени постигнатите резултати в културно-просветния и в научния отдел. В тях са изнесени доклади на литературни и научни теми; организирани са кръжоци – литературен, кореспондентски – художествен и артистичен; изнесени са радио часове; открит е курс по руски език и есперанто; организирани са забави, екскурзии и около 1500 трудови дни, физкултурни състезания; отделяни са средства за помощи на бедни курсисти, а за 1947 г. е отпуснат заем от 39 000 лв. за прибирането на курсистите по домовете[37].

Възпитаниците на Шуменския учителски институт са активни участници в бригадирското движение. През 1947 г. в него се включват 40 младежи обучавани в института за прогимназиални учители[38]. Така изнесените данни за дейността на курсистите от шуменския институт разкриват една активна и широкообхватна дейност, както по теми свързани с учебната работа, така и по дейности с най-разнообразен характер.

След 9 септември 1944 г. се извършва коренна реорганизация на учебната дейност в Шуменския учителски институт. Прилагат се нови форми и методи на работа, въведени са нови учебни предмети, усеща се силно политическо влияние, което води до идеологизиране на учебния процес. През тези четири години след 1944 г. в него се формират основните насоки, по които ще се развива българското образование. Процесите и тенденциите в областта на просветата през следващите десетилетия, в голяма степен носят влиянието на събитията извършвани до 1948 г.

В развитието на учителския институт в Шумен са характерни чести промени, свързани с времетраенето на обучението и неговото профилиране. Промените, които настъпват в образователната система, все по-високите изисквания към подготовката на учителите, а и желанието да се даде по-задълбочена и по-системна подготовка на курсистите в учителските институти обуславят тези чести изменения. Промените в образователната политика на БКП от 1950 г. водят до разширяване на педагогическото образование в Шумен. Измененията в закона дават възможност подготовката на начални учители да се провежда в педагогически отдели към средните училища. Това води до откриването

през 1950 г. на такъв отдел към гимназия „Лиляна Димитрова“. След една година отделът се оформя в самостоятелно педагогическо училище с четири годишен курс на обучение след завършване на VII клас[39].

В института за прогимназиални учители също се извършват някои промени, които засягат структурата на учебния процес. От учебната 1950/1951 г. в института се открива нов отдел по физическо възпитание и пеене с едногодишен курс на обучение. Неговото съществуване се оказва кратко. През следващата учебна година отделът е закрит. На негово място възниква нов отдел, който е израз на толерантното отношение на социалистическата държава към етническите малцинства. От учебната 1951/1953 г. в института се открива турски отдел с основни специалности: математика, физика, естествени науки, химия и физическо възпитание. Новият отдел също не просъществува много дълго време и през учебната 1952/1953г. е закрит[40].

Много по-трайна тенденция се оказва въвеждането на по-тясна специализация в подготовката на курсистите. Първата стъпка в тази насока е през учебната 1951/1952 г. Двугрупната система, която е използвана дотогава се премахва. На нейно място се създават четири отдела със следните основни дисциплини: I отдел – български език и литература, история и западен език; II отдел – български език и литература, руски език и пеене; II отдел – математика, физика, химия физическо възпитание; IV отдел – математика, естествени науки, география и рисуване. На второкурсниците е дадена възможност да завършат по старата система[41].

През следващата учебна година се въвежда още по-тясна специализация. Четиригрупната система се премахва и се откриват нови осем отдела: I отдел – български език и литература и художествено-техническа дисциплина по избор (рисуване, пеене и физическо възпитание); II отдел – руски език и художествено-техническа дисциплина по избор; III отдел – история, западен език и художествено-техническа дисциплина по избор; IV отдел –математика, физика и художествено-техническа дисциплина по избор; V отдел – естествени науки, география, химия и художествено-техническа дисциплина по избор; VI отдел – физическо възпитания, пеене и рисуване; VII отдел – турски език и литература и рисуване; VIII отдел – едногодишен курс по ДПО „Септемврийче“[42].

При тази реорганизация на обучението в учителските институти се чуват възражения сред педагогическата общност. Някои от преподавателите в шуменския институт (Шумен носи името Коларовград от януари 1950 г. до 31 декември 1965 г., но в текста се използва името, с което градът е по-известен) също не са съгласни и при провелите се дискусии застъпват становището, че системата на „тесни специалисти“ не отговаря на нашите условия. Ръководството на Института за прогимназиални учители отчита необходимостта от реорганизация, но смята, че новите програми, дадени от МНП имат недостатъци. Педагозите мислят, че програмите се преписват от различни източници, несъгласувани са и в тях има неточности. Въпреки неодобрението МНП решава да въведе новата структура на учебния процес[43]. След няколко години се оказва, че новите учебни планове действително не отговарят на условията на българската образователна система и скоро е премахнат. Основните проблеми в института за прогимназиални учители в Шумен са свързани с невъзможността преподавателите да попълват задължителния брой часове по специалностите си. Така те са принудени да преподават и други учебни предмети, по които нямат нужната квалификация[44].

Промени през годините се извършват и в преподавателския състав на Института за прогимназиални учители. Той търпи развитие в посока към повишаване на неговата методическа и научна подготовка, а също и в увеличаване на броя на преподавателите. В

института работят преподаватели с многогодишен педагогически опит и практика. В началото на учебната 1954/1955г. преподавателският състав в института, заедно с директора Нино Йолов е 31 души[45]. Началото на 50-те години се оказват добра база за израстване на преподавателския състав на прогимназиалния институт. Много от преподавателите със своите знания, умения и опит помагат за изграждане и утвърждаване на авторитета на института в региона и в страната.

Като слабост в работата на преподавателите в Института за прогимназиални учители може да посочим липсата на достатъчно задълбочена научноизследователска дейност в края на 40-те и началото на 50-те години. Преподавателският състав в института е заангажиран предимно с пряка работа с курсистите. Научните прояви остават на по-заден план, независимо от това, че голяма част от преподавателите имат солидна научна подготовка. Съвсем единични и редки са научните изяви на преподавателите от Института за прогимназиални учители. На това творческо поле принос има директорът на института Н. Йолов, който е съавтор на „Сборник с текстове и задачи по български език за прогимназията“, издаден през 1953 г.[46] За съжаление наличният архивен материал не ни дава достатъчно информация за други научни изяви през разглеждания период, което би обогатило нашите данни за историята на института. От наличните архивни документи става ясно, че научноизследователската дейност в института не е особено активна. Това се обуславя до някъде от липсата на някакви по-специални изисквания от страна на просветното министерство към преподавателите в учителските институти. Акцентът се поставя върху учебно-възпитателната работа с курсистите и тяхната подготовка за бъдещи учители, в което шуменският институт има безспорни традиции и опит.

Една от най-характерните черти от развитието на страната след 1948 г. е плановостта. Държавните планове обхващат всички области на живота в България по времето на социализма. В областта на образованието плановете заемат широко и важно място. На 23–25 август 1950 г. в института се провеждат августовски съвещания, на които се изнасят няколко доклада по въпроси, свързани с учебната дейност. На съвещанието са разгледани успехът, дисциплината и плановостта през учебната 1949/1950 г., учебната практика на курсистите, работата на профсъюзната и партийната организация и други[47].

В учебния план за 1953/1954 г. основните задачи са свързани с учебно-възпитателната работа, здравеопазването и стопанската работа. Всеки месец се разработва допълнително месечен план и план за всеки ден, които се допълват с нововъзникнали задачи. Изпълнението на месечните планове е подложено на строг контрол. В края на всеки месец изпълнението на месечните планове се отчита пред педагогическия съвет. Въз основа на годишния план всеки преподавател си разработва собствен семестриален план. В него се включват задачи свързани със самообразованието, ръководството на научни кръжоци и художествени колективи, курсово ръководство и т.н. Изпълнението се контролира от директора, който периодично проверява преподавателите чрез посещение в техните часове и при други случаи[48].

Важно място в живота на Института за прогимназиални учители заема възпитателната дейност. Тя се провежда чрез срещи с известни личности, заслужили учители, партийни деятели, отбелязване на празници и други. Провеждат се честванията на 9 септември и на Октомврийската революция, на рождените дни на Сталин и Ленин, годишнини от смъртта на Ботев, 24 май, организират се походи до лобното място на убитите през 1933 г. курсисти, отбелязва се Освобождението на България и други прояви[49].

Важно място при обучението на курсистите за бъдещи учители заемат педагогическите практики в училищата. По време на практиката курсистите трябва да придоби-

ят необходимите умения и навици за тяхната бъдеща професионална дейност. Учебната практика дава възможност на обучаващите се в прогимназиалния институт да свържат придобитите по време на лекциите и семинарните занятия теоретични знания с практическата преподавателска работа. За повишаване нивото на педагогическите наблюдения в училищата, а след тях и на педагогическата практика, важна роля играе съвместната работа на преподавателите в института и базовите учители. Полагат се редица усилия от страна на ръководството на Института за прогимназиални учители за повишаване квалификацията на базовите учители чрез изнасяне на лекции, провеждане на показни уроци от преподавателите в института, привличане на учителите в предметните комисии и педагогическия кабинет. Целенасочената дейност в тази посока и сериозността, с която се подхожда към практическата част от обучението в института водят до създаването на добре подготвени прогимназиални учители.

Старание в провеждането на педагогическата практика проявяват и самите курсисти. Това води до постепенно повишаване на нивото на практиките в училище, с което успешно се осъществяват основните образователни цели. Такава е оценката за педагогическата практика през учебната 1953/1954 г. За ползотворното протичане на часовете в училище допринася добрата теоретична подготовка на курсистите и извършената предварителна работа. Всички курсисти дават на своите преподаватели за мнения и препоръки конкретна и подробна разработка всяко звено от урока. В часовете курсистите прилагат теорията на практика и се стремят да онагледяват преподавания учебен материал с картини, карти, схеми и много други нагледни средства, а по физика и химия курсистите правят много успешни опити[50].

Оценката за работата на курсистите от института в училищата е добра. След така създадената добра предварителна организация уроците протичат стегнато и предизвикват интерес сред учениците. От педагогическата практика се създава едно общо впечатление, че курсистите имат добра теоретическа и методическа подготовка. Средният успех на курсистите от практиката през учебната 1953/1954 г. е добър 3,90[51].

След завършване на Института за прогимназиални учители курсистите намират реализация в учебните заведения в Североизточна България. Както се вижда от някои сведения за работата на учителите, завършили шуменския институт за прогимназиални учители, отзивите за тях са положителни. Възпитаниците на института са добре подготвени и успешно се справят с различните проблеми в своята учителска дейност. Като учители те се ползват с авторитет, а лошите отзиви за тях са минимални[52].

Подготовката на учителски кадри в института има десетилетна история. Стремежът на БКП да даде възможност на желаещите за по-широк достъп до учебните заведения, от всички образователни степени, обуславя по-големия интерес към учителската професия. Същевременно нарастват и изискванията към обучението на учители. След 1948 г., държавата поставя пред Института за прогимназиални учители в Шумен нови, по-високи изисквания. Това води до разрастване на института, до откриването на нови отдели в него и до увеличаване на преподавателския състав. През първите години от управлението на БКП института укрепва и утвърждава своето място като едно от водещите учебни заведения при подготовката на учители за прогимназията.

БЕЛЕЖКИ

[1] *История на Българската комунистическа партия*. С., 1968, с. 247

[2] **Христова, Н.** Българският духовен елит и култура пред проблема „наше-чуждо“ през XX век – *История*, 1, (2004), 61

[3] Установяване и укрепване на народнодемократичната власт: IX. 1944-V. 1945 г. Сборник документи. С., 1965, 133-134; По-подробно за програмните принципи на новата образователна политика на правителството на Отечествения фронт след 9 септември 1944 г. Вж. **Чичовска, В.** *Политиката срещу просветната традиция.* София, 1995, 32, 145-146

[4] **Чакъров, Н., Ж. Атанасов**. *История на българското образование.* София, 1973, 94-96; История на педагогиката и българското образование. София, 1998, 396-397

[5] **Чичовска, В**. Културната политика на народнодемократичната власт (1944-1948 г.) – *Исторически преглед*, 4, (1979), 114-115

[6] *Държавен вестник*, бр. 217, 4 октомври 1944 г.

[7] **Еленков, Ив**. *Културният фронт*. София, 2008, 137-139

[8] **Маринова-Христиди, Р.** *Българското образование между съветизацията и традицията 1948-1959.* София, 2006, 18-20; **Чакъров, Н., Ж. Атанасов**. *История на българското образование*, 96-97, 103

[9] Съдът над историците. София, 1995, 408

[10] **Чакъров, Н., Ж. Атанасов**. *История на българското образование*, 105-107

[11] Държавен архив – Шумен (ДА-Шумен), ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 132

[12] Пак там

[13] Пак там, л. 132, 135, 138

[14] Пак там, л. 132

[15] Пак там

[16] *Държавен вестник*, бр. 243, 3 ноември 1944 г.

[17] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 133

[18] Пак там, л. 135

[19] Пак там, л. 133-135

[20] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 15

[21] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 141

[22] Пак там, л. 145

[23] Пак там, л. 138.

[24] *Освобождение*, бр. 139, 1 септември 1947 г.

[25] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 136-140, 146

[26] Пак там, л. 149

[27] Статистически годишник на Коларовградски окръг 1950-1956. Коларовград, 1957, с. 121

[28] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 132, 140, 142

[29] Пак там, л. 146

[30] Пак там, л. 133,142

[31] Пак там, л. 133

[32] Пак там, л. 138, 140, 145

[33] *Студентска трибуна*, бр. 8, 5 декември 1946 г.

[34] *Освобождение*, бр. 110, 27 януари 1947 г.

[35] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 141, 146

[36] *Студентска трибуна*, бр. 10, 13 декември 1946 г.

[37] Пак там, бр. 12, 21 февруари 1947 г.

[38] Пак там, бр. 39, 14 март 1947 г.

[39] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 17, л. 32-33

[40] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 55

[41] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 55; 1, ф.962, оп. 1, а.е. 17, л. 57-58
[42] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 55; 1, ф. 962, оп. 1, а.е. 17, л. 57-58
[43] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 34, л. 10
[44] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е.17, л. 58
[45] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 155
[46] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 76, л. 8
[47] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 12, л. 151
[48] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 34, л. 28
[49] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 34, л. 36
[50] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 34, л. 40
[51] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 1, а.е. 34, л. 40
[52] ДА-Шумен, ф. 962, оп. 2, а.е. 20, л. 1-25

THE TEACHER INSTITUTE IN SHUMEN IN THE CONTEXT OF BULGARIAN SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT, 1944-1953

Vasil Paraskevov

Abstract

Radical social transformations in Bulgaria after 1944 included the implementation of cultural socialist revolution. Its realization led to deep reforms in Bulgarian academic life, culture and arts. The Communist Party established the new educational system on the foundation of Soviet pattern. This paper presents how postwar political situation in the country influenced the development of the Teacher Institute 'Dr. Petar Beron' in Shumen. The author studies the changes in various institute curriculums, teacher staff and students. This paper is based on documents from the State Archive in Shumen, newspapers and academic research.

НЕИЗВЕСТНОТО ЗА ХИМНА НА ШУМЕН „ОТТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ“

Бета Хараланова
Тинка Бозова

Свикнали сме по време на големи тържества и събития да слушаме химна на държавата, където се намираме, на града, в който пребиваваме, слушаме вече и по няколко химна един след друг – химна на Олимпийските игри и на държавата със спортист победител, химн на Европа, съпътстващ почти винаги химна на България и т.н. Какво означава да се изсвири музикалното произведение известно като „Химн“? Най-общо казано, националният химн представлява музикално произведение, символизиращо отделна нация или държава. Националният химн е символ на държавността. В своята многовековна история България е имала няколко химна приети за официални символи на държавата. Опити за написване на национален химн се правят непосредствено след Освобождението от османско владичество. Първи Петко Славейков (1879), а след него и Христо Карастоянов- учител, пишат свои текстове за химн на новоосвободеното Княжество България. С написания от Христо Карастоянов химн през юни 1879 г. в Търново се посреща първия български княз Александър Батенберг[1]. Официално тези варианти за текст на химн не са приети. По време на Сръбско-българската война от 1885 г най-популярния марш, който се пее от българските войници е „Шуми Марица“. „Шуми Марица“ е приет за национален химн на България от 1886г. и се изпълнява до 1946 г.[2] За последно прозвучава като химн на 1 януари 1947 г. и е изпълнен от Краснознаменения ансамбъл на Червената армия „Александров“ по време на прием даден от председателя на VI Велико народно събрание – Васил Коларов. След това на песента започва да се гледа като на „буржоазен остатък“, несъвместим с новата действителност. Първоначалният текст на песента е написан от Никола Живков, главен учител във Велес. След много варианти остава последната редакция на Иван Вазов от 1912 г. Малко известен факт е, че научна статия относно историята и създаването на българския химн пише известния писател, шуменеца Стилиян Чилингиров. Материалът е написан в памет на Иван Шишманов – най-големия изследовател на химна до този момент и по-случай 50-годишнината от освобождението на България[3]. В своето изключително задълбочено изследване, състоящо се 21 страници Чилингиров прави изводи, че „мелодията на „Шуми Марица“ в своите два съставни мотива е донесена най-първо в Шумен, дето е намерен и нейният първообраз“ и че „от Шумен се разпространява по другите български земи“, че „популяризирането на химна започва не от Одрин, в предвечерието на Руско-турската война, а от Шумен близо 27 години преди това“, че „не Марекили Габриел Шубек, а Шафран трябва да бъде признат за негов съставител и композитор, тъй като маджарските и полските емигранти в Шумен са донесли двата мотива, от които е бил съчетан марша“[4]. Стилиян Чилингиров посочва още, че „не Живков (Никола Живков – автор на текста, брат на Георги Живков – б.а.) наложи марша за народен, а военните събития, главно победата при Сливница“[5]. И тъй като темата на настоящото съобщение е свързана с химна на гр. Шумен само ще спомена, че Стилиян Чилингиров има заслуга и е

инициатор на известния девиз „Шумен безшумно твори“ – станал мото на първия герб на гр. Шумен (1942)[6].

„Оттука започва България“ – тази изключително популярна фраза, с която започва химнът на град Шумен напълно отговаря на историческите реалности. Сигурно това е и причината организаторите да я изберат за мото на настоящата конференция. Фраза, обединяваща миналото, настоящето и бъдещето на един град, какъвто е Шумен. Това е причината и предизвика интереса на авторите на съобщението да се заемат с проучване пътя за създаване на химна на града. Историята около композирането и написването на песента се оказа много интересна. За нея има няколко публикации в пресата, но цялостно проучване досега не е правено[7].

Автор на идеята за песента „Оттука започва България“ превърнала се двадесет години по-късно в химн на Шумен е Хачо Мисакян, Той е и неин композитор. Неговото истинско име е Фмаяк Харутюн амирб Мисакян, роден е във Варна. От рано показва музикалнире си способности и по желание на майка му свири дълго време на цигулка. Мисакян е един от основателите на Радио Шумен през 1978 г. и главен редактор на редакция „Музика“. В Шумен събира народни песни от района, записва ги с народни певици, открива и дава гласност на четири древни песни. Едната от тях намира в тетрадките на Добри Войников под заглавие „Посел ми си, дедо, ран босилек“. Открива и бойни песни за руски войни от времето на Освободителната война, както и бойни маршове на шуменския капелмайстор Александър Георгиев. Двамата с Михаил Биков реставрират 8 училищни песни на Добри Войников, които се съхраняват в златния фонд на българското радио. От 1982 г. се установява да живее във Варна. В родния си град кара такси, прави музикални репортажи за радио София, поправя чадъри, ВиК инсталации. Неговата мечта е да бъде електроинженер, но известно време работи само като заварчик, тъй като завършва висше музикално образование, специалност тромпетист. Днес Мисакян е на 70 години и работи като обущар (стара семейна професия). Счита се за един от най-добрите обущари, изработващи нови дамски обувки. „Аз съм стар варненец и живея в Гръцката махала до морето. Имам съсед, който е обущар и като си построи къщата преди 20 г. монтира на стената едно петолиние с 2 мелодии: химна на Европа и химна на Шумен.“ – това са думи, казани за Хачо Мисакян – чудакът на новото време, от негов съсед[8]. Хачо Мисакян е член на Съюза на българските журналисти и на Съюза на музикалните дейци, носител е на множество награди. През 2000 г. предава в Музея за най-нова история в град Варна десет аудио касети с любопитни записи на различни теми, правени от него по време на шуменския му период. През 2002 г. е направен аудиозапис съдържащ житейски и професионални спомени на Мисакян, които се намират във фонда на РИМ – Варна. Свои спомени и други материали Мисакян предава и в къща-музей „Панчо Владигеров“ – Шумен. Преди няколко дни в поредно интервю, проведено във Варна от Тинка Бозова той разказа за идеята и осъществяването на песента[9].

Текстописец на песента „Оттука започва България“ е Антонин Горчев, който също е един от основателите на Радио Шумен, редактор в културната редакция, журналист, председател на Съюза на писателите в града, издал четири стихосбирки[10]. Известно време е и политик. По време на проведеното неотдавна с него интервю от Бета Хараланова, той разказа своите спомени за историята на песента „Оттука започва България“. Аудиозаписът се съхранява във фонда на РИМ-Шумен.

Въпреки дистанцията на времето двамата някогашни колеги са запазили свеж спомена за съвместната си работа, свързана със създаването на песента. И единият и другият разказаха почти едни и същи неща за историята на песента, пречупени през собствения

им поглед. Те не се различаваха съществено относно фактите, но се различаваха в изказа и темперамента и в начина на поднасяне на събитията. Мисакян говори емоционално, накъсано, хаотично. Отклоненията, които прави дообогатяват информацията. Самият Мисакян признава, че е много обстоятелствен и че не всичко, което казва може да послужи за информация. Горчев е като че ли пълна противоположност на Мисакян. Той е лаконичен, ясен и точен в отговорите, придържа се към зададените въпроси, не е многословен, речта му се възприема леко. Може би като човек на словото притежава умението да подбере и формулира точния израз. А и литературните му умения изглежда помагат да синхронизира мисъл и слово. Трябва да отбележим, че поради различни причини двамата информатори не са се виждали от години и не поддържат контакти. Задаваните въпроси и към двамата бяха почти идентични, те не знаеха, че в едно и също време ги питаме за едни същи факти. Интервюто с единия се проведе в Шумен, а с другия – във Варна. По този начин чрез субективизма на единия и другия автор, се опитахме да постигнем максимален обективизъм[11].

Идеята за песента (по-късно химн на Шумен) се ражда през 1979 г. След създаването на Радио Шумен, един есенен ден Хачо (умалително от Хамаяк) решава да заведе семейството си на разкопките в Плиска. „Децата играеха по поляната, а с жена ми, седнали на камъните, се любувахме на разкопките. Жена ми Мари каза: представяш ли си – от тука е започнала България. Веднага ми хрумна, че това изречение може да стане начало на песен. Като професионален музикант започнах да броя сричките „като в математиката“. Явно това е някаква техника на музикантите, прилагана при композиране. На другия ден се обадих в радио София и ги попитах какво правят за 1300 годишнината: 30 песни, две кантати, две оратории – ми отговориха. Написах на един лист : От тука започва България, от тука започва земята ни и от тука започва родината.“[12]

За написване на текста на песента Мисакян се обръща към своя колега от Радио Шумен – Антонин Горчев, когото познава добре, а и представата му за него е, че „умее да нарежда думите“[13]. Изискванията на Хачо към Антонин са конкретни – песента да се казва „Оттука започва България“. За съдържанието на текста също има конкретни претенции: „Искам за оня селянин, който е поливал с потта си тая земя, искам[14]. Замисълът на Мисакян е, всеки, който слуша песента да бъде предизвикан да се замисли и да си представя, че от родния му край започва България. Нямал е предвид в текста да се споменават Плиска, Преслав, Мадара, Аспарухови конници, а всеки да има свободата сам да асоциира. Антонин приема инструкциите на Хачо и след 15–20 мин. се връща при него с текста на стихотворението. Мисакян сяда на пианото и както казва – „идва му отвътре“ да напише музиката. Установява, че тези думи са за припев и не стават за куплети. Връща Антонин да съчинява наново и след три часа получава цялото стихотворение. Същия ден Мисакян композира нотите към текста на песента[15]. Версията на Антонин Горчев е по-различна. Той признава, че Мисакян първоначално му предлага, като казва: „дай да направим нещо“. Но казва, че се е „мъчил месец – два“. За да се вдъхнови да напише текста, ходи в Кабиюк, да гледа кончетата[16]. Хачо обаче смята, че това не е истина, а художествена измислица[17]. За историята това няма голямо значение. По-важното е, че песента е създадена. След нейното сглобяване първият изпълнител е Стефан Златев, скоро след това е изпяна от дуета Асен Масларски и Стефан Златев, и двамата изпълнители на политически песни. Не след дълго единствен изпълнител на песента остава Асен Масларски. След като записва песента, Мисакян я изпраща в радио София, където я оценяват за най-хубавата песен, свързана с честванията, посветени на 1300-годишнината от основаването на Българската държава. В Радио Шумен също е одобрена и звучи в ефир 7-8 месеца.

Хората я харесват и я пеят по различни поводи наравно с „Хубава си моя горо“ и „Тих бял Дунав се вълнува“. През 1981 г. песента е наградена по случай 1300 години България. За авторите масовото запяване от хората е по-голямата награда. С нея се открива и фестивала на политическата песен в Петрич „Ален мак“. За съжаление успехът на песента по време на фестивала се свързва с един неприятен момент. И композиторът, и поетът са огорчени от изпълнителя Асен Масларски, който не споменава имената им и я изпълнява като авторска песен[18].

Има още един много любопитен момент в историята на песента. През 1981–1982 г. Гражданска защита – Шумен предлага интересна идея – градският часовник да отброява всеки кръгъл час с песен, вместо с камбанен звън. Атрактивно за времето предложение. Избраните песни са шест, които звучат на всеки кръгъл час. И двамата автори – композитор и поет са горди, че наред с „Рапсодия Вардар“ от бележития композитор – шуменеца Панчо Владигеров, звучи и песента „Оттука започва България“. Следващите години постепенно пеещият часовник замира, авторът на музиката се премества да живее във Варна, а авторът на текста остава в Шумен. Въпреки всичко, песента продължава да звучи и да се пее не само от шуменци.

След това следват години на затишие на песента. След близо двадесет години забвение, „Оттука започва България“ излиза на яве за втори живот. В края на миналото столетие (1998), Общинският народен съвет – Шумен обявява анонимен конкурс за химн на града. В конкурса се включва Антонин Горчев, но тъй като написва имената на авторите и изпълнителя, нарушава регламента и конкурсът е анулиран. Обяснението на Горчев е, че той участва в конкурса не със стихотворение, а с песен, затова е написал освен своето и имената на композитора и изпълнителя[19]. При повторно обявяване на конкурса, на следващата 1999 г., песента „Оттука започва България“ го спечелва безапелационно. На 29 март същата година авторите и изпълнителят потвърждават съгласието си за използване на произведението им за Химн на Шумен безвъзмездно и безсрочно[20].

Песента „Оттука започва България“ е гласувана за Химн на гр. Шумен с Решение № 110 по Протокол № 9 от 07.04.2000 г. на Общинския съвет – Шумен. Той не е поръчков химн, а приет като такъв поради масовото възприемане и разпространение на текста, музиката и цялото негово звучене. В Статута за символите, почетните знаци и звания на Община Шумен е записано, че Химнът на Община Шумен изразява самочувствието, силата на традицията и гордостта на гражданите на общината, че Химнът на Община Шумен се изслушва:

а) при тържествено спускане и вдигане на Знамето на Община Шумен;
б) в началото на тържествени сесии на Общински съвет – гр. Шумен;
в) в началото и в края на тържествата по повод Деня на града и други крупни обществени прояви;
г) при връчването на почетния знак – Ключ на Град Шумен;
д) при връчването на почетните звания на Община Шумен.

А според Чл.14. (1) При тържествено изпълнение на Химна на Община Шумен, гражданите се задължават да го изслушат с уважение и ставане на крака. Тази ал. 1 е отменена с Решение на Общински съвет №392 от 15.04.2005г.

Автори на Химна са: Музика – Хмаяк Харутюн амира Мисакян (Хачо Мисакян), текст – Антонин Горчев, изпълнител – Асен Масларски.“

По този повод в. Шуменска заря пише: „Песента „Оттука започва България“ по текст на поета Антонин Горчев и музика на Хачо Мисакян в изпълнение на Асен Масларски стана химн на Шумен след вчерашното решение на общинските съветници. Когато в

залата зазвучаха първите акорди на песента, местните парламентаристи станаха прави, с което предопределиха единодушния ѝ избор.“[21]

По инициатива на Общинска администрация Шумен, през 2010 г в регистъра на Българското патентно ведомство е регистрирано като запазена марка мотото „Оттука започва България“. Това се прави във връзка с приоритетите на изработената „Стратегия за развитието на туризма в община Шумен“ и „Общинския план за развитие 2007–2013 г“.

Графичният знак, изразяващ визуално идейната същност на мотото е изготвен от шуменския специалист по дизайн Радослав Ценов. Така марката „Оттука започва България“ придобива завършеност, улесняваща използването ѝ като интегриран туристически продукт, предназначен да рекламира Шумен и региона като туристическа дестинация. Всички шуменски производители имат възможност по подходящ начин да ползват запазената марка, като знак за идентификация на техните стоки и услуги.

Авторите Хачо Мисакян, Антонин Горчев и Асен Масларски получават на 11 май 2000 г. колективна награда за това, че тяхната песен става химн на Шумен. Трима решават да се откажат от авторските си права и да ги преотстъпят на Общината в знак на благодарност[22]. В интервюто си с Тинка Бозова, Мисакян споменава, че на същия форум се е изказал, че идеята му за песента е била разбрана буквално, а той не е влагал такъв смисъл. Мисакян добавя още, че не е имал предвид „от тука започва България“, а „от тука (като сочи сърцето си) започва България“, защото, казва той „аз имам Отечество – Армения и Родина – България“ и допълва: „България започва от моето семейство, от моето село, от моя квартал, от моята страна, това за мен е България.“ И припомня, че ако трябва да се гледа буквално на израза „от тука започва България“, това е Плиска, там, където фактически се е родила идеята за песента[23].

Химнът на град Шумен, както казахме, първоначално е възникнал спонтанно, като песен. Тази песен се възприема от всички жители на града, което дава основание по-късно да се превърне в химн. Днес и най-младите знаят, че това именно е Химна на техния град. А мотото „Оттука започва България“ добива все по-голяма популярност. Доказателство за това е настоящата Национална научна конференция.

ПРИЛОЖЕНИЕ:

Химн на гр. Шумен

Музика : Хачо Мисакян
Текст: Антонин Горчев

Оттука започва България –
Пет пръста в железен юмрук,
Обвързани с древно предание,
Калени в поход и труд.

Оттука започва земята ни
От рало на беден орач,
От хапките сухи, пресмятани
И тъжните песни по здрач.

Оттука започва родината –
Със гроб на незнаен юнак,

Над който смъртта е преминала,
Смъртта, не и вражия крак.

Припев:
Че тука се раждаше изгрева,
Понесен от буйни коне
И грей над земята ни гиздава
Тринадесет века до днес

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Текст и ноти на химна на гр. Шумен

БЕЛЕЖКИ

[1] **Войников, Ив.** *История на българските държавни символи.* С. 2005.

[2] **Символите на българската държавност**. Каталог. Изложба. Посвещава се на 100 годишнината от обявяването на независимостта на България на 22септември 1908 г. В. Търново. 2008, с. 133.

[3] **Чилингиров, Ст**. „Шуми Марица“. – *Българска мисъл*, 1929, бр.3 и 4 л. 103-112,186-196.

[4] **Аврамов, Ю**. Стилиян Чилингиров за „Шуми Марица“. – В: *Сб. Стилиян Чилингиров*. Шумен,.1992, л. 95.

[5] Пак там, л. 97.

[6] **Хараланова Б**. Символите на гр. Шумен. – В: в. *Шуменска заря*, 5 май 2000 г., бр.74.

[7] **Хараланова, Б. Д. Руменов**. *Алманах на шуменските кметове 1878-2002*. Шумен, 2000; в. *Шуменска заря,* април 2000, бр. 70.

[8] http://analysis.actualno.com/

[9] РИМ-Варна, Най-нова история, CD Музика, Хачо Мисакян, запис 1, 2.

[10] РИМ- Шумен, отдел „Най-нова история“ – запис (необработен фонд)

[11] Авторите благодарят на Хачо Мисакян и Антонин Горчев за отделеното време и дадената информация, на Жана Томова – уредник в Музеен комплекс „П. Владигеров“ за възможността да ползваме материали от фонда на музея.

[12] http://relax.rozali.com/bulgaria/ – Коментари за: Плиска – първата българска столица – написано от Хачо Мисакян. 08.05. 2010

[13] РИМ-Варна, Най-нова история, CD Музика, Хачо Мисакян, запис 1, 2.

[14] Пак там

[15] Пак там

[16] РИМ – Шумен, отдел „Най-нова история“

[17] РИМ -Варна, Най-нова история, CD Музика, Хачо Мисакян, запис 1, 2.

[18] РИМ – Варна, Най-нова история, CD Музика, Хачо Мисакян, запис 1, 2.

[19] РИМ – Шумен, отдел „Най-нова история“ – запис (необработен фонд)

[20] Шуменска заря, 10 април 2000, бр. 7

[21] Пак там

[22] РИМ – Шумен, отдел „Най-нова история“ – запис (необработен фонд)

[23] РИМ – Шумен, отдел „Най-нова история“ – запис (необработен фонд), ИМ – Варна, Музей „Най-нова история“

UNKNOWN FACTS ABOUT SHUMEN'S ANTHEM

Beta Haralanova, Tinka Bozova

Abstract

On the grounds of interviews and records, the authors of the article trace back the idea of the origin of the song, the relationship between its authors and its circulation.

The author of the idea of "От тука започва България" is Hacho Misakyan – editor in Radio Shumen – and composer of the song too. The lyrics of the anthem are written by Antonin Gorchev, who is also one of the founders of the radio, editor of the cultural programme, a journalist and chairman of the Writers' Union in Shumen. The idea of the song that later became the town's anthem arose in 1979 and was sung for the first time by Asen Maslarski and Stefan Zlatev – both singers of political songs. In 1981 it was distinguished during the celebrations of the 1300th anniversary of Bulgaria. However the best award was its popularity.

"От тука започва България" was voted for Shumen's anthem with a Resolution of the Town's Council from 07.04.2000. It was not ordered, but perceived as an anthem due to its lyrics, music and overall sound.

Инв. № 2366

ОТТУК ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ

Текст: Антонин Горчев Музика: Хачо Мисакя

Оттука започва България
пет пръста в железен юмрук.
Обвързани с древно предание,
калени във поход и труд.

Че тука се раждаше изгрева,
понесен от буйни коне,
и орей над земята ни гиздава
тринадесет века до днес.

Оттука започва земята ни —
от рало на беден орач,
от хайките сухи пресмятани
и тъжните песни по здрач.

Че тука се раждаше изгрева
.....
.....

Оттука започва Родината
със вроб на незнаен юнак
над който смъртта е преминала,
смъртта, не и вражия крак.

Че тука се раждаше изгрева
.....
.....
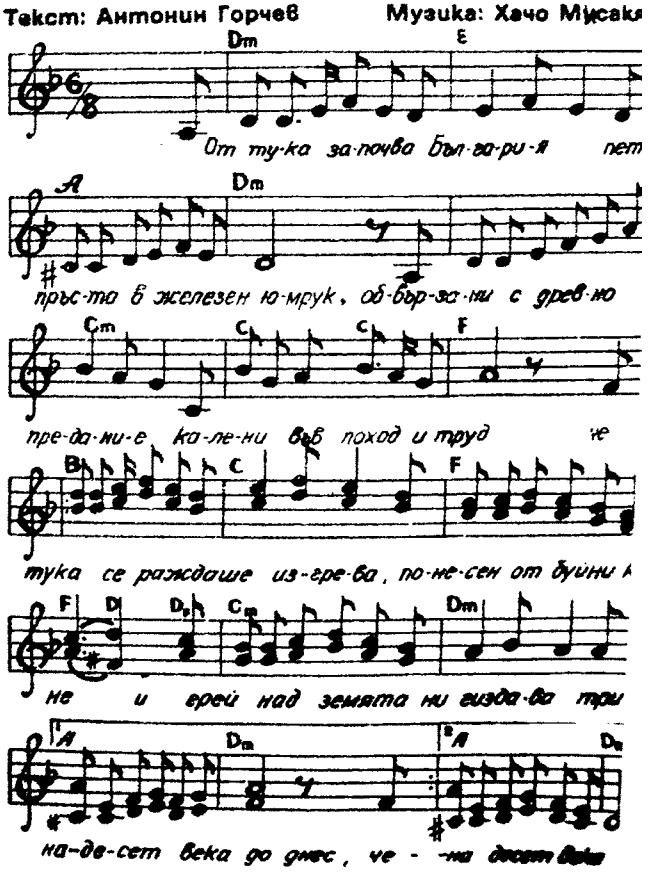
Обр. 1. Текст и ноти на химна на гр. Шумен

ПЪТУВАНИЯТА В ИНФРАСТРУКТУРАТА НА ШУМЕН (1992-1996 Г.)

Светлозар Стоянов

Прогнозният модел[1] за териториална организация и комплексно изграждане на жизнената среда в дългосрочна перспектива[2] – Единния териториално-устройствен план (ЕТУП) на Република България, включва в себе си няколко групи системи, едни от които са функционално-структурните системи: труд, обитаване, отдих, обслужване и техническа инфраструктура (ТИ). Те осигуряват материално-техническата среда на жизнените човешки функции, зависими са от тях и имат своето значение за устройството на територията.

Като комплекс от инженерно-технически съоръжения и обекти, осигуряващи необходимите материално-технически условия за функциониране и разпределение на общественото производство и за реализация на жизнения цикъл на населението в границите на определена територия, техническата инфраструктура[3] обхваща мрежите и съоръженията на следните четири единни системи: единна транспортна система (ЕТС), единна енергийна система (ЕЕС), единна водностопанска система (ЕВС), единна съобщителна система (ЕСС).

Връзките на системите на ТИ, обхващащи планировъчно-организационните въпроси на движението на хора, материя и информация в областта на териториалното и селищното устройство са функционални и пространствени. Функционалната връзка се съдържа в съответното необходимо устройство на инженерни и комуникационно-транспортни мрежи и съоръжения на всеки етап от развитие на останалите функционални системи – труд, обитаване, отдих и обществено обслужване, съобразено с развитието им в определени условия на средата и ресурсите. Тя е свързана и с постигането на съответствие във времето при поява нуждите и тяхното задоволяване от системите на ТИ, като пространствените им връзки се проявяват на различни териториално-устройствени равнища – от националното до локалните, чрез развитие на определени, йерархично специализирани и координирани елементи на ТИ.

Развитието и управлението на единната система на ТИ се базират на функционалната специализация и на стопанските дейности, които осигурява, както и на тяхното разпределение върху територията на страната.

Основните фактори, влияещи върху развитието на ТИ са:

- териториалното разположение на производствените сили и локализацията на дейности: на национално равнище, на регионално равнище, на локално (местно) равнище;
- съсредоточията на демографска маса;
- състоянието, капацитетът, степента на изграденост и на техническа съоръженост на съществуващите мрежи и обекти на инфраструктурните системи;
- функционално-техническа съвместимост на мрежите и съоръженията от различните инфраструктурни системи;
- външните за страната връзки по функционална специализация, по категория и в зависимост от входно-изходните пунктове.

Планирането на цялостното социално-икономическо и пространствено развитие на населените места в съответствие с прогнозите за развитие на по-високите териториални равнища, включва като важна съставна част ТИ с четирите ѝ единни системи (ЕТС, ЕЕС, ЕВС, ЕСС).

Всяка от тези системи на ТИ има свои цели и задачи в териториалното устройство[4] и се развива въз основа на доказани от съответните клонове на науката – социално-икономически и научно-технически принципи и нормативи, съобразно със същността и характера на подсистемите, които включва, като за ЕТС[5] те са: подсистема-автомобилен транспорт[6], подсистема-железопътен (релсов) транспорт, подсистема-воден транспорт, подсистема-въздушен транспорт, подсистема-тръбопроводен транспорт.

Главната задача на ЕТС на всички териториални равнища е, да осигури целесъобразно развитие на функциите на националното стопанство и на жизнения цикъл на населението при такава цялостна транспортна работа, която се характеризира с оптимален разход на труд, време, енергия и материални ресурси за постигане на най-високи показатели за удобство, обслуженост и осигуреност, както и да не се оказват вредни въздействия върху околната среда.

Тази задача може да бъде изпълнена при следните основни принципи за устройство на системата във функционално и пространствено отношение:

- Висока степен на интегриране и взаимно проникване на мрежите на ядрата (градцентър на община) с междуселищните мрежи на обществения транспорт на съответното йерархично ниво. Това се отнася както до масовия пътнически транспорт, така и за товарния, особено за релсовия. Високата степен на интеграция и взаимно проникване изисква пълен анализ на възможностите за многоцелево използване на наличните мрежи и съоръжения за товарни и пътнически превози на къси крайградски маршрути в рамките на населеното място и за далечни извънградски пътувания с железопътен транспорт;
- Развитие на междуградски обществен пътнически транспорт и обосновка на капиталните вложения (инвестициите) на основата на точна прогноза за общия брой пътувания и разпределението им по видове транспорт. Наличието на достатъчно мощни по обем и ясни по насоченост пътувания – ежедневни трудови и социално-битови, определя избора на най-удобните и високоефективни извънселищни транспортни системи за масов превоз на пътниците. Това е свързано със съответната плътност на обитаване, която може да осигури ефективно функциониране на системата. По този начин транспортната система активно изпълнява ролята на активизатор при формирането на пространствените структури;
- Преминаване към единна свързана маршрутна система на междуселищните и селищните масови пътнически превози, като се използва допълващ (подвозващ) вид транспорт. Това изисква създаване на комплексно устроени градски терминали, където да се осъществяват връзките на населените места и извънселените места. Съобразно с условията на конкретните случаи за използване на индивидуалния транспорт като подвозващ, терминалите трябва да бъдат осигурени с буферни паркинги;
- Единен социален критерий за осъществяването на пътническите превози от всякакъв вид е икономията на време и респективно научно нормираната продължителност на пътуванията. За удовлетворяване на този критерий е необходимо развитие на маршрутна мрежа с голям капацитет, техническа осигуреност и съоръженост, условия за удобство и целесъобразна тарифна система;

- Развитието и усъвършенстването на транспортната система в границите на общината да се осъществява на основата на максимално използване, реконструкция и модернизация на съществуващи, вече оформили се транспортни оси и направления. Размерът на инвестициите е определящ за изграждането на нови транспортни оси, което трябва да бъде обосновано в достатъчно широк териториален обхват;
- Техническо усъвършенстване, реконструкция и модернизация на мрежите и съоръженията, както и строителство на нови високоефективни;
- Техническо усъвършенстване и увеличаване на подвижния състав.

В съответствие с тези общи принципи на ЕТС, се развива и подсистемата на автомобилния транспорт, като важно значение за това развитие има изграждането[7], усъвършенстването и модернизацията на пътната мрежа на страната.

Транспортът е най-активният и стимулиращ фактор за усилване и социално-икономическо развитие на населените места. Това изисква единно проучване, прогнозиране, проектиране и експлоатация на улично-пътната[8] мрежа и транспортните подсистеми (автомобилен транспорт, железопътен транспорт, воден транспорт, въздушен транспорт, тръбопроводен транспорт).

Върху транспортното планиране на населените места оказват влияние следните фактори:

– Характерът на селищната мрежа по население, икономика и степен на обслуженост, планировъчните форми на селищата и техните зони на влияние;
– Перспективната степен на моторизация, свързана с измененията в начина на живот на населението и социално-културните критерии и интереси на хората, изразени в повече по брой и по цел пътувания с индивидуален транспорт[9];
– Възможностите за приложение на различните видове обществен транспорт с оглед на социално-икономическата ефективност при сегашните условия и във връзка с по-нататъшното внедряване на техническия прогрес;
– Преценка и прекатегоризация на някои отсечки от централната пътна мрежа така, че да се подчинят на перспективните нужди на вътрешния живот на населеното място за осигуряване на трудовите и социално-битовите пътувания;
– Възможностите за обвързване на транспортната система и пътната мрежа с уличните и транспортните мрежи на населеното място, както и с националната пътна и транспортна система;
– Отчитане степента на концентрация и движението на тежките селскостопански машини, при подходящо планиране на пътната мрежа с оглед и на стопанските нужди, както и създаване на възможности за съвместяване с други видове движение.

Основа за проектната транспортна система са предварителните проучвания в общините и пътните управления, включващи събирането и обработката на информация, изясняваща напълно диагнозата на движението по количествени и качествени показатели.

Подвижността на населението в общините зависи от:

– географски фактори, обхващащи климатичните и теренни условия;
– социално-демографски фактори, които обхващат трудовата заетост, бюджета на времето, възрастовата и половата структура, доходите и културно-образователното равнище на населението;
– градоустройствено-пространствените фактори, които са: гъстота на работните места, взаимното разположение на местата за приложение на труд, жилищните

територии, зоните за друга стопанска дейност, съсредоточията на културно-битовото обслужване и местата за отдих. Общественото обслужване като фактор влияе с количествената и качествената степен на изграденост на системата. Съществуващото транспортно обслужване влияе върху подвижността на населението посредством маршрутите, честотата и редовността на транспорта, възможностите за прекачване, съобщителната скорост и цената на пътуванията;

– организационните фактори, включват организацията на трудовата дейност-начало и край на работното време, почивни дни, организация на работното време на обслужващите обекти и организация на обществения транспорт.

При планиране движението в населените места трябва да се изяснят преди всичко териториално-устройствените параметри, влияещи пряко върху структурата на пътно-транспортната мрежа. Основа за това са ЕТУП и системата за комплексно обслужване, обвързана с демографската прогноза.

От тази гледна точка, пътуванията могат да се разделят на две категории:

– пътувания, без които системата не би функционирала както в настоящия момент, така и в перспектива;

– пътувания, необходимостта от които може да отпадне в процеса на развитието на системата във връзка с по-пълното въвеждане на научно-техническия прогрес в управлението на националната икономика и с повишеното равнище на културно-битовото обслужване или от въвеждането на прогресивни градоустройствени концепции, позволяващи да се избегнат недостатъците, които възникват при стихийното развитие и насищането на селищата с лични автомобили, т. е. да осигуряват пропорционално развитие на личния и обществения пътнически транспорт.

Между комплекса от фактори, които влияят върху потребността от транспорт, особено голямо значение имат типът на заселване и разположението на зоните за труд, обитаване и отдих, т. е. особеностите на градската планировъчна структура. Действието на фактора „функционално-планировъчна структура“ е свързано с показатели за отдаленост между зоните за обитаване и месторабота, с нарастване на техническите възможности за комуникация и с увеличаващата се подвижност на населението при обогатен спектър на целите на пътуванията.

В общия комплекс фактори, влияещи върху градското движение, се включват още и природогеографските фактори, особено условията на релефа, както и степента на изграденост и състоянието на наличната транспортна система. За достигане на най-голям ефект от комплексната транспортна система, която включва обществения и индивидуалния транспорт, е необходима максимална координация между видовете транспорт, развити на територията на населеното място и неговите външни връзки. Изборът на оптимално решение се осъществява, чрез вариантни проучвания на базата на териториално-устройствените и градоустройствените разработки и доказване на социално-икономическата ефективност.

Основният принцип за единство на транспортната система на всички равнища, изисква все по-точна диференциация на елементите, т. е. формиране на подсистеми на транспортната структура.

Поради разнообразието на системите от населени места се налага диференциран подход в решаването на вътрешния транспорт, базиращ се на концентрацията в зоните или поясите.

За моноцентричен тип системи от населени места, зоните са:

– Вътрешна – с концентрация на населението и висока плътност и гъстота на мрежата, с добре развит обществен транспорт в центъра и извънселищните терито-

рии и към други селища. В нейните граници попадат комуникационни коридори от националната мрежа или директни връзки към тях. Всичко това обосновава усъвършенстването и по-нататъшното развитие на обществения транпорт с решително предимство пред индивидуалния;

– Външна (периферна) – тук попадат по-малки населени места с ниска степен на изграденост на обектите на обслужването и с по-ниска плътност на селищната мрежа. Развитието на обществения транспорт тук е неикономично. Поради това във външната зона индивидуалният транспорт може да получи предимство. В зависимост от конкретните условия могат да бъдат организирани периодични автобусни връзки за осигуряване на достъпност до високите нива на обслужване;
– Преходна зона – транспортната ѝ обслуженост зависи от конкретните икономически, географски, градоустройствени и др. условия. В тази зона попадат селища с потенциал за развитие като вторични центрове и тук транспортните връзки към центъра и периферията се йерархизират.

Концентрацията на трите зони при полицентрични системи от населени места не може механически да се прилага за всеки вторичен център. В определени случаи транспортното зониране придобива по-ясна конфигурация и се включва достатъчно активно в комуникационно-транспортната структура на системите от населени места. В този смисъл, теоретичните схеми за транспортно-планировъчна структура обхващат три елемента:

● Инфраструктурни коридори:
– главни външни направления, съвпадащи с елементи от националната мрежа;
– второстепенни външни връзки с регионален характер;

● Вътрешносистемна инфраструктура, която в зависимост от конкретните условия може да бъде диференцирана по категории;

● Транспортни възли с различна големина, между които доминира центърът на системата, а в зависимост от местоположението и значението им, те се йерархизират в степени.

Тези елементи са в основата на линейно-възловата структура на транспортно-планировъчната система.

За моноцентричен тип системи от населени места, теоретичните схеми могат да бъдат: ивична, решетъчна, решетъчна с диагонали, радиална с хорди, ветрилообразна с хорди, триъгълна, клонеста и различни форми на бримкообразни съчетания на вътрешните с главните и второстепенните външни направления.

Системите от полицентричен тип трудно подлежат на подобно теоретично обобщение, но и за тях е валиден линейно-възловият принцип. Формирането на транспортната инфраструктура на този принцип, осигурява икономическа ефективност, чрез намаляване на общата дължина на транспортните и инженерните комуникации в границите на системата, запазване на селскостопанските земи и свободните територии за отдих.

От анализа на формираните вече системи населени места е ясно, че главните външни направления на връзките са към територии за най-интензивно усвояване. Тяхната роля трябва да се запази, а те трябва да се развиват като главни транспортни коридори. Броят им за всяка система от населени места трябва да се ограничи целенасочено, като се вземат под внимание и съображенията за опазване на земята и околната среда.

В зависимост от конкретните условия, второстепенните външни връзки (направления) са транспортно-планировъчни оси от по-нисък клас или се приравняват по функция с главните вътрешносистемни направления.

Локалният характер на вътрешносистемните транспортни направления позволява подбирането на маршрути по затворен контур (с изключение на силно пресечени местно-

сти) с организация на транспортното обслужване без прекачване и с двустранни връзки, макар понякога това да е свързано с по-голяма загуба на време.

Дългосрочността на реализациите при териториално-устройственото планиране изисква пълна интеграция на транспортното планиране с плановете на системите от населени места. Задачите трябва да се решават постепенно с преобразуването им до комплексни транспортно-планировъчни структури.

Исторически оформилите се принципни геометрични схеми на главната улична мрежа са: радиална, радиално-кръгова, правоъгълна, правоъгълно-диагонална, триъгълна, свободна.

Съвременните градоустройствени концепции и генерални планове на големите стари градове, както и на новите градове, доказват жизнеността на двата основни типа структури на уличната мрежа: правилна правоъгълна и радиално-кръгова. При това, усложнената проблематика на съвременния град налага преобразуването на съществуващите структури в комплексни (комбинирани) транспортно-планировъчни структури с оглед развитието на градските планови структури.

За транспортно-комуникационните качества на структурата на уличната мрежа се съди от следните показатели:

- плътност, зависеща от конфигурацията на структурата на селището, зониране на градските функции, разположението на притегателните обекти, особеностите на терена и др.;
- коефициент на праволинейност (степен на неправолинейност), който характеризира удобството на условията за градско движение;
- разстояние между периферните точки и отдалечеността на периферията – това са показатели за ефективността на връзките и зависят от функционално-плановата структура на града;
- пропускателна способност, конфигурация и сложност на пресичане на главните улици, където се направляват и пресичат транспортните потоци.

Изравняването на пропускателната способност на линейните елементи на мрежата-улиците, с тази на местата на пресичане на транспортните потоци-кръстовищата и възлите, е теоретически идеалната цел при планирането на комуникационно-транспортната система на града. Тази система е елемент на селищно-устройствения план (Общия градоустройствен план-ОГП), като съществено се отличава от ОГП по следното:

- прибавянето на нови жилищни площи и сгради не променя съществено структурата на града, докато един комуникационен елемент е в състояние да промени цялата градска структура;
- ако някой от елементите на града не е правилно оразмерен, той може сравнително лесно да бъде коригиран (например недостигът на жилищни територии може да се компенсира, чрез усвояване на нови терени), докато нереално оразмерената комуникационно-транспортна система може да бъде коригирана с големи инвестиции.

Тези особености на комуникационно-транспортната система усложняват нейното правилно изграждане, налагат редица проучвания и наблюдения във връзка с планирането на движението, т. е. разработването на генерални комуникационно-транспортни планове (ГКТП).

В техническо отношение ГКТП по същество обосновава предвижданията и проучванията на териториално-устройствения план за изграждането на транспортната система на града.

В практиката на териториално-устройственото[10] планиране са утвърдени няколко технологични схеми за последователността на разработване на ГКТП:

– Първа технологична схема – ОГП и ГКТП се разработват едновременно;
– Втора технологична схема – ОГП предхожда ГКТП, но неговите изисквания се отразяват при ревизиране предвижданията на ОГП;
– Трета технологична схема – проучванията за решаване на общите градоустройствени проблеми започват със съставянето на ГКТП. В тези случаи, едновременно с него се разработват прогнози за площоразпределението на града, които в процеса на работа се доуточняват, допълват, коригират. Следва разработването на ОГП и Подробния градоустройствен план (ПГП).

Изборът на технологична схема за последователността на разработване на ГКТП зависи от големината на града, от неговата териториална и функционална структура, характера на застрояване, специфичните особености и др.

Съставянето на ГКТП е процес, който има за задача да определи основните елементи на бъдещата комуникационно-транспортна система на града, непосредствено свързана и съобразена с бъдещата градска структура. Този процес преминава през няколко последователни етапа (Обр. 1):

– диагноза – пълен и задълбочен анализ на съществуващото положение на градското движение;
– прогноза – предвиждане бъдещото транспортно натоварване на комуникационно-транспортната система;
– терапия (нулев, първи и втори етап) – съвкупност от мероприятия за привеждане в съответствие на системата „град – комуникационно-транспортна мрежа – транспортно натоварване“.

Една от основните дейности при комуникационно-транспортното планиране е разделянето на града на транспортни райони, представляващи части от територията на града, големината, на които зависи от величината на самия град, от разпределението и гъстотата на населението, от разположението на производствените мощности и работните места, теренните условия и редица др. особености на градската структура.

ГКТП на град Шумен[11] е разработен в съответствие с ОГП[12] на града, като стремежът е правилното териториално развитие в съответствие с околната среда и решаване, съвместяване на основните три системи – труд, обитаване, отдих, съответно обвързани с комуникационната мрежа, за да се получи една териториално-устройствена функционална среда, задоволяваща разнообразните потребности на град Шумен.

Комуникационната мрежа е съобразена с природогеографското разположение на града, икономическия и социалния му потенциал. Тези фактори оказват влияние не само върху транспорта, но те влияят комплексно и върху развитието на промишлеността, строителството и селското стопанство.

Съществуващата зона за обитаване е изградена компактно, като изключение правят ЖК „Тракия“ и кв. „Дивдядово“. Тук няма обособени райони или микрорайони. Съществуват отделни квартали и жилищните комплекси „Херсон“, „Мадара“, централна градска част, „Б. Българанов“.

Микроструктурата на съществуващия град[13] се базира на жилищни квартали, но в перспектива, отчитайки специфичните особености на градската жилищна зона и редица показатели, които дават количествени и качествени измерения на градската територия, ще доведат до обособяването на структурни единици, отчитащи специфичните особености на града и същевременно отговарящи на общовалидните такива в практиката.

Планировъчната структура на града е запазена, като приетите структурни единици са следните:

– Централна градска част-отговаряща на многофункционален жилищен район;
– Структурна единица „Б. Българанов“ – на ниво жилищен район;
– Структурна единица „Окт. революция“-жилищен район;
– Структурна единица „Тракия“ – отделена от компактната жилищна зона на града, но обособена като жилищен комплекс, тъй като по количествените си параметри не отговаря на жилищен район;
– Структурна единица „Дивдядово“ – отделена от основната жилищна територия на града, но неразделна част от него, като се обособява в структурна единица на ниво голям жилищен микрорайон, а възможността в бъдеще да се превърне в жилищен район е породена от големия ѝ териториален потенциал.

Непосредствено до жилищната зона са промишлените зони, като извън тази компактна маса са площадките на още четири бивши промишлени предприятия: „Винпром“, „Пивоварен завод“, „Алуминиев завод“, както и „Балканстрой“.

По отношение на отдиха, богати възможности предлагат околностите на града, а зелените площи в самия град са недостатъчни в това отношение.

Съществуващата улична мрежа на град Шумен не е изявена (Обр. 2). Решаването ѝ се прави с ГКТП, като транспортният потенциал в перспектива е разчетен за население 110000 жители.

Трудово заетото население се набира от:

52120 – трудещи се от град Шумен;

3570 – трудещи се, които работят извън града с основни направления към: Блъсково, Дибич, Преслав, Лозево, Макак;

3370 – трудещи се, пристигали на работа в град Шумен от посоки: Друмево, Дибич, Карнобат, Белокопитово, Преслав, Лозево, Макак;

6880 – учащи се и студенти във висши и средни специални учебни заведения на град Шумен.

Средно за града разпределението на входящия и изходящия транспортен потенциал по видове транспорт е следното:

– пеша – 13000 д. =25%;
– с индивидуален – 13000 д. =25%;
– с масов – 25900 д. =50%;
Общо: 51900 д. =100%.

Моделът на главната улична мрежа е от два класа улици:

– II-ри клас – входно-изходните артерии към Варна, Карнобат, Преслав, София, бул. „Крайречен“, ул. „Вл. въстание“, както и артерии в новите жилищни райони;
– III-ти клас – останалата улична мрежа.

Относителният дял в натоварването на главната улична мрежа по транспортен план от различните видове транспорт е:

– лекоавтомобилен – 52%;
– масов пътнически – 11%;
– товарен – 37%;
Общо: 100%.

В същия ред, при съществуващото положение това съотношение е:

36%;
15,5%;
48,5%.

Главната улична мрежа е обиколена от външен ринг, който поема всякакво чуждо на централната част на града движение. Това е общоградска артерия от втори клас с непрекъснат режим на движение с три ленти в посока в най-натоварените ѝ отсечки и с две ленти в посока в останалата ѝ част. Рингът се пресича от четири входно-изходни магистрали, които са от втори клас до ринга с непрекъснат режим на движение. Входно-изходните магистрали за града са както следва:

– от София – с две ленти в посока;
– от Варна – с две ленти в посока;
– от Карнобат – с две и четири ленти в посока;
– от Преслав – с три ленти в посока.

Артерии от втори клас с непрекъснат режим на движение са и:

– ул. „Вл. въстание“;
– панорамният път;
– старият път за Карнобат.

ГКТП на град Шумен е разработен на база подвижността на населението, като входящия и изходящия транспортен потенциал е 51900 души и степен на моторизация 300/1000. Като цяло транспортната схема на града е смесена и преобладават надлъжните връзки с оглед на нивелетното разпределение (големи надлъжни наклони). Територията на Шумен, съгласно ГКТП, е разпределена на 55 транспортни района, еднородни по функция, структура и сравнително малки по площ. За удобство, еднородни по функция транспортни райони са обединени в по-едри териториални единици-зони, 8 на брой, а базовата информация по ГКТП е отнесена към схема на град Шумен в М=1:5000.

Въз основа на ГКТП са разработени подробни комуникационни планове и проекти за строителство, а по-важните изградени обекти по тях са:

– входно-изходната артерия от София – частично;
– връзката на кв. „Дивдядово“ с централната градска част;
– входно-изходната пътна артерия от Карнобат – бул. „Ришки проход“ и връзката му с пътен възел с продължението на бул. „Мадара“ и промишлената зона;
– частично изградена е улицата в северната промишлена зона и връзката ѝ с обходния път;
– реконструира се ул. „Вл. въстание“ и връзката ѝ с Комплекс „1300 години България“ – направи се пълна реконструкция на главната улица на град Шумен-бул. „Славянски“ с обособяване на пешеходна зона;
– входно-изходната артерия от град Варна с подлез под ЖП линията София-Варна с реконструкция на всички кръстовища на съществуващата улична мрежа;
– крайречния бул. „Славянски“, като продължение на съществуващата входяща артерия от Варна.

Като се отчетат предимствата на тези обекти в съвременния живот на Шумен, все повече в проблем се превръща паркирането на автомобили[14]. Това се отразява върху качеството на обитаване (особено в централната градска част), отразява се на автомобилния трафик (особено в пиковите часове), отразява се и върху привлекателността на града. Към 2009 г. в Шумен има около 30 000 леки и лекотоварни автомобили (по неофициални данни). Броят на личните автомобили нараства особено през последните 5 години (наличие на повече от един автомобил на семейство и липса на гаражи за тях, понякога нито един). Проблемът е задълбочен и от факта, че през последните 8 години Община Шумен е разрешавала преустройства на съществуващи гаражи в магазини и други обекти на общественото обслужване. За новите строежи на жилищни и обществени

сгради не са поставяни изисквания за осигуряване на съответен брой паркинги и гаражи за тях. Извършена е и продажба на част от терени, предвидени за подземни паркинги в кв. „Тракия“ и кв. „Б. Българанов“. Това допълнително утежнява и без това трудното паркиране най-вече в Централната градска част (ЦГЧ). В тази връзка следва да се спомене, че към момента ОП „Паркинги и гаражи“ управлява 106 бр. платени паркоместа.

Една от най-трудните и неотложни задачи в областта на Общинската транспортна политика е решаването на проблема с паркирането и гарирането, особено в ЦГЧ. Търсят се възможности за изграждане на извънулични и етажни (подземни и надземни) паркинги и паркинг-гаражи, най вече в зоните около градския център и в рамките на възможното в самия център.

Възможно е устройване на подземни паркинги в комплекса на недовършената тунелна връзка и в подземните нивѓ на недовършения търговски център до хотел „Мадара“. Възможности в това направление могат да предоставят военни и училищни терени (след евентуалното им освобождаване) при внимателна преценка на санитарно-хигиенните изисквания и необходимата организация на движение).

База за работа са заложените перспективни данни за Шумен към 2025 г. Прогнозното население е 90640 жители, съгласно „тенденционен“ вариант и 103810 жители, съгласно „оптимистичен“ вариант на развитие. При долна граница на нормативна степен на моторизация от 550 леки автомобила на 1000 жители (500/1000), може да се очаква, че към 2025 г. в града ще има 49852 леки автомобила (съответно 57096), имащи нужда от паркоместа за домуване, при сегашни 28089. Това е хипотеза, зависеща от реалното демографско развитие, реалната степен на моторизация и икономическия статус на населението. Безспорна и ясно очертана, тенденцията на растеж поставя изисквания, които не търпят отлагане и пренебрегване. Видно е че необходимият брой паркоместа за домуване е съответно при „тенденционен“ вариант 49852 бр. и при „оптимистичен“ вариант 57096 бр.

Разрешаването на проблема с паркирането е дългосрочна задача, предполагаща последователност и неотклонност в интерес на града.

● В ЦГЧ паркирането се облекчава по периоди със следните паркинги:

1. В краткосрочен план (2010–2011 г.):

– нова организация на паркиране по бул. „Славянски“ – увеличаване паркоместата до 373 бр.;
– нова организация на паркиране до „Военно училище“ – 32 бр. паркоместа;
– нов паркинг до тунела под центъра с около 50 бр. паркоместа и стълба за пешеходци до площадно пространство;
– други нови организации на движението – 198 бр. паркоместа.

Общ ориентировъчен брой паркоместа в ЦГЧ – 694 бр. (в т. ч. 41 бр. пред читалище „Добри Войников“).

2. В средносрочен план (2011–2015 г.):

– двуетажно паркиране по швейцарска технология на паркинг, южно от сградата на Община Шумен – 34 паркоместа;
– многоетажни паркинги на мястото на сегашния открит паркинг, южно от Регионална библиотека-Шумен;
– многоетажни паркинги до кръстовището на ул. „П. Волов“ и Нова поликлиника.

Общ ориентировъчен брой паркоместа в ЦГЧ в средносрочен план при многоетажни паркинги – 900 паркоместа.

3. В дългосрочен план (2015–2020 г.):

– подземен паркинг на минимум две нивá, съчетан с подземно автомобилно движение в зоната на пл. „Кристал“. Това решава няколко проблема, т. е.:
– лесен достъп до подземен паркинг в тази натоварена зона и нови паркоместа в най-посещаваната част от града;
– техническо решение предвид релефа в тази зона;
– безпрепятствена пешеходна връзка по бул. „Славянски“ – изток-запад, както и ползване на горното ниво за обществени функции.

Мероприятията следва да се прилагат комплексно. В основата е приемственост при реализирането, като допълненията и усъвършенстването се диктуват от бъдещите конкретни условия е резултати.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Принципна блок-схема за разработване ГКТП на населено място.
Обр. 2. Улична мрежа на град Шумен.

БЕЛЕЖКИ

[1] Сърдечно благодаря за личната покана и участието ми с доклад във Втората национална конференция „Пътуване към България“ на проф. д. и. н. Иван Йорданов – НАИМ на БАН, Филиал Шумен. Благодаря на ст. н. с. II ст. д-р Стойчо Бонев от НАИМ на БАН-Шумен, на н. с. I ст. д-р Стела Дончева от РИМ-Шумен, на Катя Иванова – Директор на дирекция „ГРИПО“ в Община Шумен, на Кремена Стоева – уредник в АМ-Велики Преслав, на Тихомир Тихов от РИМ-Шумен, както и на Станислав Иванов от НАИМ на БАН, Филиал Шумен.

[2] **Хрелев, Ст., К. Калинков.** *Терминологичен речник по териториално и селищно устройство.* Варна, 1993.

[3] **Джифарова, Л.** *Техническа инфраструктура в териториалното и селищното устройство.* С., 1987.

[4] **Хрелев, Ст.** *Икономически основи на териториалното и селищното устройство.* Варна, 1986.

[5] **Мутафчиев, Л.** *Икономика на транспортната система.* С., 1990.

[6] **Василев, Е.** *Икономика и организация на автомобилния транспорт.* С., 1992.

[7] **Сакарев, И.** *Организация на производствената база в пътното строителство.* С., 1983.

[8] **Александровская, З. и др.** *Содержание городских улиц и дорог.* Москва, 1989.

[9] **Джифарова, Л.** *Улици и паркинги в жилищните територии.* С., 1987.

[10] **Андреев, А.** *Териториално и селищно устройство – технически основи.* С., 1987.

[11] *Генерален комуникационно-транспортен план на град Шумен.* 1975.

[12] *Шумен – ТУП на селищна система, ОГП и КТП-съкратен вариант.* 1981.

[13] *Основни насоки за развитие на община Шумен в условията на пазарна икономика.* Пловдив, 1996.

[14] *Стратегия за обществено паркиране в гр. Шумен 2010-2020 г.*

TRAVELS IN THE INFRASTRUCTURE OF SHUMEN (1992-1996)

Svetlozar Stoyanov

Abstract

This abstract is with theoretical and methodological focus. It's trying to present the role and the importance of the united transport system, considering the factors and the needs of the transport. It's presenting the transporting systems of the settlements with the type of towns as it refers the state of General Communicational and Transported Plan (GCTP) in Shumen.

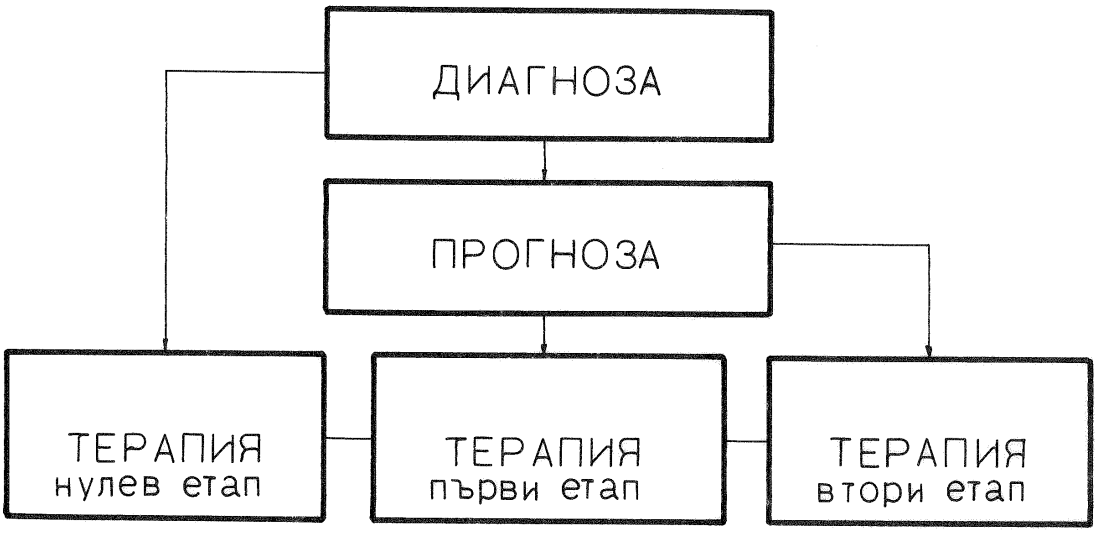

Обр. 1. Принципна блок-схема за разработване ГКТП на населено място

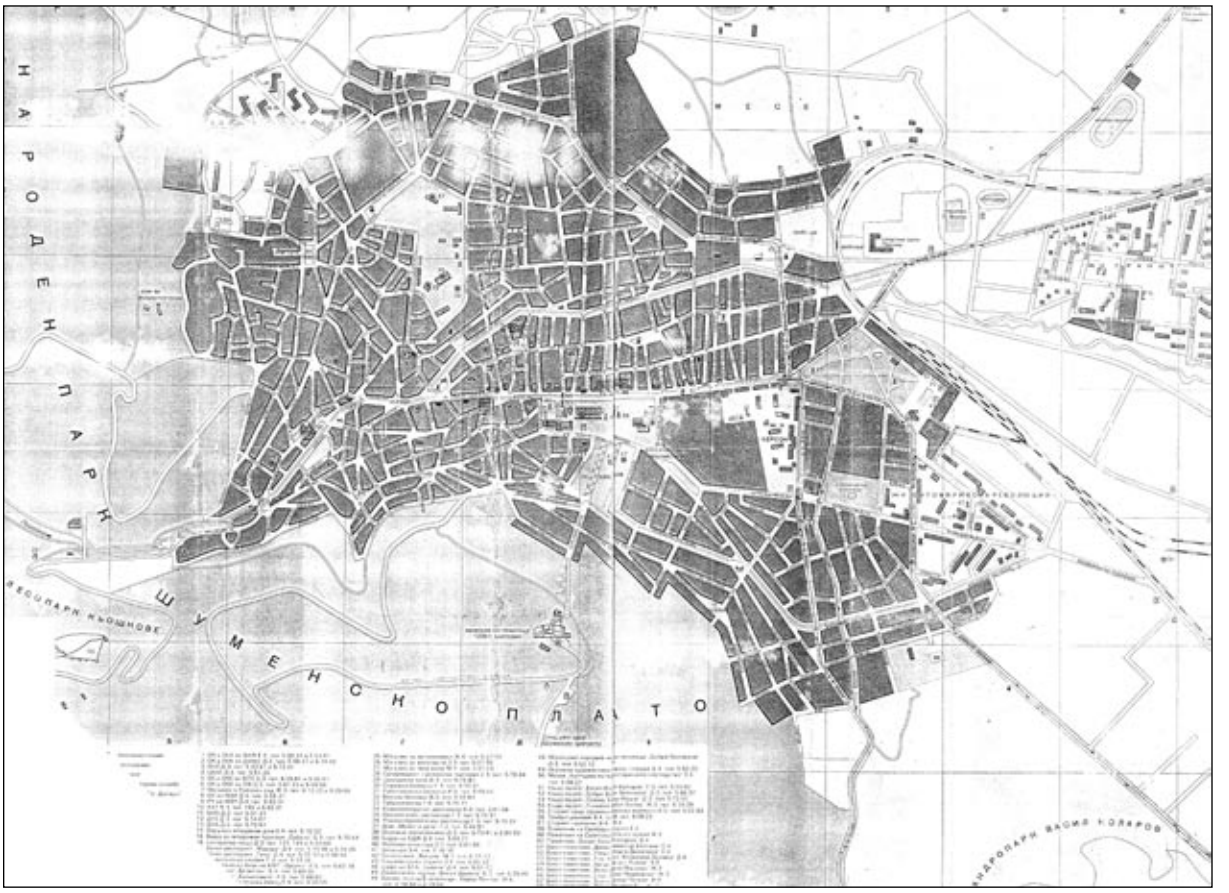

Обр. 2. Улична мрежа на град Шумен

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ – РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ – КАТАЛИЗАТОР НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Димитър Тадаръков

За последните петдесет години туризмът се превръща в стратегически важен за икономическото развитие отрасъл. Дори с оглед на факта, че развитието в броя на пътуванията в международен мащаб е само един индикатор за икономическата значимост на туризма, тяхното огромно нарастване от 1950 г. насам дава представа за динамиката в туристическия сектор. Международните пристигания в Европа са се увеличили от 25.3 милиона през 1950 г. до 515 милиона през 2009 г. и се очаква да достигнат до 717 милиона през 2020. Разглеждайки този индикатор Европа представлява най-значимият в световен план туристически регион и според прогнози на експертите тази ѝ водеща роля ще се запази в дългосрочен план.

Европа притежава огромно богатство от културни забележителности и значението на културния туризъм на континента нараства с всяка изминала година. В условията на засилено предлагане културното богатство на Европа може да даде импулси за разработване на иновативни туристически продукти, които от своя страна ще допринесат за увеличаването на пътуванията „към“ и „в“ Европа.

Същност и особености на културния туризъм

Съществуват много и различни определения за културен туризъм. **Международният съвет за паметниците на културата и забележителностите** определя за културен туризъм – „онези туристически пътувания на места, различни от постоянното местожителство, които предоставят на госта едно „културно“ във всички аспекти изживяване: представят местния начин на живот, кулинария, околна среда, градове и села, исторически забележителности и културни мероприятия[1]. Според **Световната туристическа организация** като културен туризъм се дефинират „онези пътувания, свързани с промяна на местообитанието на лицата, породени основно от културни причини като познавателни пътувания, културни пътувания и арт представяния, пътувания за фестивали и други културни събития, посещения на исторически местности и монументи“[2]. **Европейска мрежа за културен туризъм** включва в понятието културен туризъм материалното и нематериално културно наследство, съвременната и популярна култура и креативност. Тук са разгледани и изобразителното изкуство, литературата, музеите, архитектурно и социално наследство, исторически местности и паркове, занаятчийство, архитектура, кино, религия, радио, кулинария и спорт[3].

Разходите за културен туризъм биват подразделяни на два вида – преки и непреки или индуцирани (ОЕЦД, 2005 Класификация)[4]. **Преките разходи** са свързани с реализираните от туристите покупки и други плащания за времето на престоя им на територията на културната дестинация, като към тях спадат входни такси, разходи за нощувки и изхранване, покупки на сувенири и др. **Непреките разходи** идват от другата група участници в културния туризъм – фирмите и техните филиали и разходите, които възникват в производството и/или предлагането на културни продукти и предоставяне на услуги,

свързани с културното търсене. В това число влизат и фирмите, развиващи дейност в областта на туристическите услуги. Повишаването на тези групи разходи, обусловено от развитието на културния туризъм оказва силно и дълготрайно въздействие върху икономиката. Добър пример за това въздействие представляват **европейските културни столици** и свързаните с тяхното развитие инвестиции. Икономическият ефект (директен и индиректен) за испанския град Саламанка (европейска столица на културата през 2002) например, е оценен на около 336 милиона евро. Според изготвен икономически анализ 69% от общия икономически ефект остава на регионално ниво (около 207.9 милиона евро), докато само 31% от него представлява стимул за националната икономика[5].

Развитието на културния туризъм се намира в пряка зависимост от степента на развитие на културните дейности. За да бъде направена оценка на приноса на културния туризъм (цялостното културно развитие) за местната икономика, е необходимо да бъдат определени потенциалът на развитие за отделните културни дейности, а оттам относителният дял да всяка от тях в обща стойност. Дефинирането на потенциала за развитие на културните дейности в **даден регион** се извършва въз основа на пет основни критерия:

- Собственост на културните обекти – държавна или общинска;
- Устойчивост;
- Дял на местното население сред гостите, допълнително към туристите;
- Капацитет на региона да предостави при определени мащаби на потребителско търсене всички необходими продукти и услуги на туристите, при отчитане на факта, че ефектът от културната дейност в по-големи области с по-висока гъстота на населението ще бъде съответно по-силен;
- Взаимовръзка между отделните културни дейности, за да се използва предимството на „ефекта на засилването“ („Crowding-in“)[6]

Икономическа значимост на културния туризъм

Значението на културния туризъм за развитието на икономиката може да се разглежда в две направления, а именно:

1) Ролята на самия културен туризъм за икономиката;
2) Приносът от развитието на свързаните с културния туризъм сектори за икономиката.

Развитието на културния туризъм и свързаният с него целогодишен туристопоток се разглеждат като **генератор на постоянна заетост в региона**, в икономически ефект, който трудно може да бъде постигнат при повечето видове туризъм, известни със сезонния си характер. Тясно свързани с престоя на туристите са хотелския и ресторантьорския бизнес, които също печелят от неговото развитие. Това от своя страна изисква освен квалифициран за целта персонал и богат асортимент от продукти.

За разглеждането на спецификите във връзките конкретно на културния туризъм с останалите отрасли на **местната икономика** (селско стопанство, строителство и др.) е необходимо да бъде обърнато внимание именно на уникалното при този вид туризъм. Това са културните обекти и дейности, свързани с тях, без които той не би могъл да съществува.

Имиджът на **културната дестинация** обикновено се гради на известността на малко на брой внушителни монументи, които представляват голяма притегателна сила за туристите. А в Шуменска област те са неимоверно много – Комплексът (паметник) „Създатели на българската държава“, Шуменската крепост, Историко-археологическият резерват „Мадара“ и Мадарският конник, българските столици Плиска и Велики Преслав,

Регионалният исторически музей, Безистенът, Часовниковата кула от 1741 г., Куршун чешма, църквата „Св. Възнесение“ от 1829 г., Томбул джамия, Казанджийската улица, множество културни институти: Драматичният театър „Васил Друмев“, Куклените театър „Патиланчо“, Художествената галерия „Елена Карамихайлова“ и мн. др. В този аспект **паметниците на културата** несъмнено трябва да бъдат разглеждани като основни инструменти на културния туризъм за благоприятното му пряко въздействие върху местната икономика. По тази причина е необходима навременна реставрация, обновление и модернизиране на частни и обществени сгради с културно значение. Предимство би било и създаването на **индивидуална пътна карта** на всеки културен обект въз основа на публично-частно партньорство и пазарните принципи.

Тази така важна за развитието на туризма дейност получава изключителна икономическа натовареност, която произтича от акумулираната от нея голяма заетост на местното население. На първо място се създават **нови работни места,** свързани директно със съответните културни паметници и музеи. Допълнително към това се осигурява и **временна заетост на работници,** наети за реставрирането и обновяването на обектите, ценни в културно отношение за обществеността.

Развитието на културния туризъм, чрез доброто разработване и обогатяване на уникалните за региона културни предложения, дава стимул за развитието на редица **креативни индустрии**, известни като „мотори на интелигентното икономическо развитие“ в съвременното общество, които допълват културното предлагане[7].

Понятията „**Креативни индустрии**“ и „**Културна икономика**“ получават различни дефиниции във времето. Най-общо към тях се причисляват онези занаяти и дейности, в чиято основа лежи индивидуалната креативност, способности и талант и които имат потенциала да увеличават благосъстоянието и работните места чрез създаването и използването на интелектуална собственост[8]. Към креативните индустрии се причисляват:

- архитектура;
- сценични изкуства;
- музика;
- графика, мода и дизайн;
- литература;
- софтуер и мултимедия;
- реклама;
- и други[9]

Съвременният турист, привлечен от културната идентичност на дадена страна и по-конкретно регион, би бил силно развълнуван от културно предложение, което комбинира в себе си запазените паметници от далечното минало, както и модернистични и дори притежаващи футуристични елементи творения на архитектурното дело. Такъв е и примерът с Барселона, Флоренция, Венеция, Рим, Париж, Верона, Лондон и много други, които градят неповторимия си облик със запазени стари сгради и модерни архитектурни творения, привличащи много посетители. Това дава силен тласък на архитектурата и строителството в региона в контекста на културния туризъм.

Културните дейности, свързани със сценичните изкуства като театър и опера също представляват неотменна част от едно културно пътуване, което отново ще благоприятства повишаването на **благосъстоянието на местните жители**, занимаващи се с такива дейности. Не бива да бъде пропуснат и големият принос на културния туризъм за развитието на **занаятите в региона.** Те играят важна роля за пресъздаване на автентичната атмосфера, важна за запознаването с местните нрави и обичаи. Туристите често искат

отблизо да се запознаят с работния процес на занаятчиите, усещайки го като истинска атракция, изразяват желание да се включат в него и не на последно място купуват от неповторимите произведения на занаятчиите. По този начин и този творчески бранш гради развитието си предимно върху основата на културния туризъм.

Всички изброени връзки и зависимости превръщат туризма в изключително важен фактор за местната икономика, тъй като развитието на креативните индустрии, което той повлиява значително, благоприятства състоянието на местната икономика. Европейският пример доказва, че креативните индустрии съставляват голяма част от брутния градски продукт[10]. Положителният ефект е свързан с осигуряването на **постоянна заетост** на значителна част от местното население в тези индустрии. Обикновено творците, работещи в тези области са самостоятелно заети лица или такива, наети от малки фирми. По този начин без пряка намеса на държавата или необходимост от големи инвестиционни проекти, се генерира високо ниво на заетост във фирми с нисък основен капитал както за нискоквалифицирани кадри, така и за насочени в конкретната творческа област служители. В този смисъл освен заетост креативните индустрии дават и стимул за **развитието на човешките ресурси** в областта, като се толерират изобретателността и предприемчивостта на служителите. Защото именно от тях зависи процесът на създаване и развитие на нови художествени ценности и тяхното популяризиране.

Разширеното чрез различните креативни индустрии, обновеното и модернизирано **културно предлагане**, целящо достигане до по-голяма аудитория заинтригувани туристи, носи след себе си допълнителни икономически ефекти – повече продадени билети за вход за различните културни представления и посещения на обекти, свързани с културата и историята, по-големи разходи, направени от нарасналия туристопоток, както и по-големи данъчни постъпления в бюджета.

За да бъде изяснен изцяло приносът на културния туризъм за развитието на икономиката, след като отбелязахме повишаването на общата заетост на населението в туристическите предприятия, както и в креативните индустрии, трябва да бъде разгледан и неминуемо свързаният с това **стандарт на местното население**. Покупателната способност на тази голяма част от живеещите в региона се увеличава, което от своя страна предполага повишено търсене и потребление на стоки и услуги от различен характер. Това търсене, в комбинация с генерираното от самите туристи търсене, несъмнено ще доведе до повишаване на бизнес активността в областта на **търговията на дребно**, както и в други сектори от местната икономика.

Българският опит

Необходимостта от държавна политика за развитие на културен туризъм в България отдавна е назряла. По този начин ще се създаде силен стратегически подем на туристическия отрасъл. Такава политика е особено актуална днес, когато живеем в условията на световна икономическа криза. Донякъде началото е поставено с приетия през 2009 г. **Стратегически план за развитието на културния туризъм в България**. Сега остава той да бъде реализиран! Неотменно място в този план заема и Шуменския регион под формата на ***ЛоКуС 6: Старите столици.*** За него се предвижда на основата на уникалността на Мадарския конник да се постигне формиране на интегрална туристическа оферта – услуги и мероприятия за промяна на характера на туристическите посещения – от екскурзии (главно от Черноморието) към културно преживяване.

Влизането на България в Европейския съюз позволи ползването на големите възможности на Европейските структурни фондове – средства, чиято стойност (6,8

милиарда Евро) има потенциалната възможност да даде голям социален и културен ръст на икономиката, така че да превърне културно-туристическият отрасъл в по-ефективен за българската икономика. Необходимо е обаче изграждане на добра транспортна и обща инфраструктура и обучение на квалифициран и отговарящ на потребностите на туристическия отрасъл персонал. От изключителна полза би било създаването на публично-частно партньорство за експлоатация на културните обекти, тяхната реклама и поддържане.

Бъдещата туристическа позиция на България трябва да разчита на четири конкурентни фактора – история, изкуство и култура, традиции и етно-гастрономия. Тя може да бъде постигната по пътя на отчитането и съобразяването със своите най-силни характеристики: уникалност на културното и историческо наследство; регионално туристическо лидерство; географско положение; балнеоложки и морски курорти; съотношение цена-качество. Целта на Стратегическия план е да създаде план за устойчивото развитие на районите с цел да задоволи желанията на българските и чуждестранните туристи, които са в търсене на нови места и преживявания, установяване на социални контакти с местните хора, опознаване на непознати местни продукти и др. Това са пътувания в търсене на автентичното, на „културната“ ваканция, която не е само почивка от работата, но и желание да се постигне състояние на вътрешно преоткриване и търсене на нови преживявания[11].

Страната ни разполага с висок културно-туристически потенциал, който все още не е напълно разгърнат. Поради тази причина трябва да се открият и отстранят пречките за развитието на сектора и на пълното използване на икономическите ресурси. За да може развитието на туристическата дейност да генерира структуроопределящи резултати, е необходимо да се инвестира в стратегическата връзка между персонал, околна среда, културни ценности, транспорт и производство, за да се избегнат дейности, които не се вписват в логиката на цялата система. Когато липсва такава стратегическа визия, възникват опасения, че възможностите за развитие на един отрасъл, който има нужния потенциал да стане водещ, ще бъдат пропуснати и всичко това ще се превърне в самоцелно търсене на европейско финансиране, което ще доведе до безвъзвратно изгубване на благоприятния момент[12].

Културата като икономически фактор и идентифицираща характеристика на даден регион има все по-голямо значение. При това тя обхваща не само класическите артистични измерения, а и общия креативен потенциал на обществото. Репутацията на регионите и градовете въз основа на този креативен потенциал вече се е превърнала сама по себе си в икономически фактор, тъй като по този начин се привличат креативните индустриални и търговски предприятия, които са силно интензивни по отношение на развитието и заетостта. Същевременно те създават и собствена креативна обществена среда, която е атрактивна за културните туристи и по този начин създават допълнителна стойност и заетост.

Посочените предимства на културния туризъм ни дават право да го припознаем в ролята му на създател както на продукти и заетост за населението, така и на блага. Освен това той е и фактор на **социално сближаване[13].** Взаимната обвързаност на този вид туризъм с голяма част от останалите стопански отрасли предопределя ролята му на катализатор на цялостното икономическото развитие, тъй като в условията на глобализираща се икономика, капиталите се насочват към регионите, в които има повишено търсене на блага и услуги, а културният туризъм е един от най-силно генериращите търсене браншове.

В заключение трябва да се обобщи, че особено във време на финансова криза културният туризъм става катализатор на икономическо развитие, ако се намери пазарният баланс на публично-частното партньорство, кадрите, евро парите и реклама, реклама, реклама.

БЕЛЕЖКИ

[1] http://www.etg-ziegenhals.de/Die_Gedenkstaette.html, (15.04.2010).

[2] http://www.unwto.org/index.php, (15.04.2010).

[3] http://www.ectn.eu.com/, (15.04.2010).

[4] http://www.oecd.org/home/, (15.04.2010).

[5] **Herrero, L.C. et al.,** *Economic Impacts of Cultural Macrofestivals: the case study of Salamanca 2002 – European Capital of Culture.* Internationaler Kongress kultureller Ökonomien, ACEI, Chicago, 2004.

[6] **McKercher, B., Cros, H.,** *Kultureller Tourismus: Die Partnerschaft zwischen dem Tourismus und dem Management des Kulturerbes.* New York/London/Oxford: The Haworth Press, 2002.

[7] **Häfele, Lehner, Ratzenböck,** *Die wirtschaftliche Bedeutung von Kultur und Creative Industries: Wien im Stadtevergleich mit Barcelona, Berlin, London, Mailand und Paris,* 2005, стр. 35.

[8] **Yeoman, I.,** *Festival and events management: an international arts and culture perspective*, Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2004.

[9] *World Tourism Organization: City Tourism & Culture. The European Experience*, Madrid 2005.

[10] **Greffe, X., Pflieger, S.**, *La valorisation économique du patrimoine. Paris*. Ministčre de la Culture, Département des Études et de la Prospective, 2003.

[11] *Стратегически план за развитието на културния туризъм в България*, 2009.

[12] *Стратегически план за развитието на културния туризъм в България*, 2009

[13] Тук терминът „сближаване“ се използва в смисъла, влаган в европейските програми – дейности по преодоляване на неравномерното и неблагоприятно социално-икономическо развитие на отделни региони.

CULTURAL TOURISM – A CATALYST FOR ECONOMIC DEVELOPMENT

Dimitar Tadarakov

Abstract

Nowadays, tourism is facing major challenges. On the firstplace, it is necessary to achieve effective, environmentally appropriate and sustainable development of the industry which achievement every individual must fight for. On the next place, tourism depends and continuously cooperates with other sectors of the economy. On the other side, cultural tourism has a great influence on the local population and the economy as a whole. The experience of many European cities shows that by investments for the improvement of the cultural offer rapid economic growth can be achieved. European cultural giants rely on cultural diversity in supply, and even point to the many-sides of their multicultural societies caused by the huge immigrant communities, representing them as a cultural phenomenon worth for the attention of the tourists. Strategic plans are needed in which the emphasis should be placed on cultural and creative industries. For its part, namely cultural tourism is the one that supports the thesis for the economic importance of the development of culture and creative industries.

КВАЛИФИКАЦИЯ ПО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ ТУРИЗЪМ

Атанас Близнаков
Блага Стойкова
Милен Пенерлиев

Създаването на конкурентоспособна, динамична, основана на знания и съобразена с императивите за устойчиво развитие икономика изисква осигуряването на възможности за професионално обучение.

Ученето през целия живот допринася за развитие на критично мислещи личности, подготвени за професионална реализация. Квалификационни програми „Културно-исторически туризъм“ могат да бъдат принос в удовлетворяването на нарастващия интерес към проучването, интерпретирането, популяризирането и опазването на културно-историческото наследство на днешните български земи. Съобразени със съвременните изисквания на професионалната област, интердисциплинарния подход и добре застъпената практическа подготовка, такива програми са подходящи за хора с различна базова подготовка.

В доклада е обоснована концепцията, структурата и методиката на преподаване при квалификационно обучение по „Културно-исторически туризъм“. Анализирани са възможностите за удовлетворяване изискванията на корпоративни потребители, базирайки се на националната и международна политика в областта (стратегии и планове за развитие на квалификационното обучение и др.) на туризма.

Ученето през целия живот е необходимост, характеризираща се с бърза социална, технологична и икономическа промяна. То се възприема от обществото като един от най-важните фактори за развитие и усъвършенстване, допринасящи за професионална реализация и насърчаване на активно участие в икономическия живот. Ученето през целия живот е необходима предпоставка за свободното движение на човешки ресурси и ръководен принцип за развитие на системите за образование и обучение в България.

Квалификационни рамки са създадени в много страни и сектори – в Европа и извън границите на Европа (Организация за икономическо сътрудничество и развитие (OECD) 2003, 2004). Тези рамки са с различна форма и вид и са съобразени с националните и секторни особености. Общото при тях е желанието да се справят с увеличаващата се сложност на съвременните системи на образование, обучение и учене. Квалификационните рамки са средство за насърчаване на ученето през целия живот. Тяхната главна цел е да изяснят (на обучавани, родители, висши училища и обучаващи организации, работодатели и политици) подходите към квалификация, как да се напредва, до каква степен е възможен трансфер и на каква база се вземат решенията за нейното признаване. Квалификационните рамки се използват за осигуряване на качество и развитие. Те предоставят насоки за местно, регионално, секторно и национално развитие. В ситуация, при която мобилността на работещи и учащи нараства, при която хората все повече съчетават образование и обучение придобито в различни държави и ученето през целия живот е вече необходимост, синхронизацията между тези рамки придобива все по-голямо значение. Въпросите свързани с напредък, трансфер, натрупване, признаване и качество не могат

да се разглеждат в ограничена степен в контекста на една (изолирана) национална или секторна рамка. Следователно предизвикателството е да се изграждат мостове между рамки и системи, създавайки възможност за синхронизация, сравнение на компетенциите и взаимно доверие.

Според Европейска квалификационна рамка (ЕКР) *компетенцията* се дефинира, като:

а) познавателна – когато включва използването на теория и концепции, както и самостоятелно знание придобито чрез опит;

б) функционална – (умения или ноу-хау), онези неща, които човек трябва да знае как да прави в дадена област на професионална реализация;

в) лична – знания за поведенчески умения;

г) етична – личностни и професионални ценности.

Европейска квалификационна рамка залага на способността на индивида да съчетава – по самостоятелен начин, скрито или ясно формулирано, в специфичен контекст – различните елементи на знанията и уменията, които притежава. Аспектът на самостоятелността е критичен към концепцията ЕКР, тъй като това дава основата за различаване на различните равнища.

Компетенциите са знания, умения и ноу-хау, приложени и усвоени в работна ситуация. Квалификациите са формален израз на професионалните способности на наетия работник. Те са признати на национално или секторно равнище. Придобиването на определено равнище на компетентност може да се разглежда като способността на индивида да използва и съчетава своите знания, умения и по-широки компетенции, според разнообразните изисквания, породени от специфичния контекст, ситуация или проблем.

Квалификацията може да се дефинира, като: постигнати от индивида чрез учене знания, умения и по-широки компетенции отговарящи на изискванията за изпълнение на конкретни трудови задачи.

Резултатите от ученето се утвърждават чрез процес на оценяване от компетентен орган или успешно завършен курс за обучение.

Квалификационните рамки са инструмент за развитие и класификация на квалификациите според редица критерии за нива на ученето. Обхватът на рамките може да обхваща всички постижения от ученето или може да бъде ограничен до специфичен сектор. Всички квалификационни рамки обаче създават база за повишаване на качеството, достъпа, връзките и общественото признаване или признаването от пазара на труда на квалификациите в страната и на международно равнище.

Европейската комисия насочва, че квалификациите на всяко ниво в ЕКР трябва да бъдат описани по отношение на три вида резултати от ученето: знания; умения; по-широки компетенции описани като лични и професионални резултати.

За ученето през целия живот е необходимо използване на трансфера на кредити и квалификации между институции. Въвеждането на 8 степенната ЕКР улеснява нейното разработване и прилагане във висшето образование (Европейска система за трансфер на кредити – ЕСТК) и професионалното образование и обучение (европейски кредити в професионалното образование и обучение – ЕКПОО).

Интегрирана система за трансфер и натрупване на кредити за учене през целия живот следва да бъде базирана на следните основни принципи:

- доброволно прилагане;
- опростеност, функционалност и практически приложимост за индивида, образователни и обучаващи организации, органите на властта, работодателски организации и други заинтересувани институции;

- прозрачност и съгласувани принципи, които пораждат взаимно доверие между заинтересованите;
- възможност за съпоставяне на резултати от ученето, придобити по време на формален, неформален и самостоятелен обучителен процес;
- гъвкавост – позволяваща хармонизиране на разнообразието от образование и обучение, придобити през целия живот;
- характеристики на квалификациите и елементите, на които те могат да се декомпозират – по отношение на знания, умения и компетенции;
- улесняване на индивидуалното оценяване и признаване на знания, умения и компетенции, когато това е необходимо;
- възможност за натрупване на елементи (кредити);
- възможност за трансфер на елементи (кредити);
- осигуряване на система за разпределение на броя на кредитите за всички квалификации и за елементите, на които те могат да се подразделят;
- възможност за прилагане на разнообразни методи за оценка на резултатите от ученето.

Европейският съюз цели създаването на конкурентоспособна, динамична, основана на знания икономика с повече и по-добри работни места и по-висока социална кохезия. Постигането на тази цел изисква изключително внимание към осигуряването на подходящо образование и професионално обучение за подобряване пригодността за заетост на трудовите ресурси.

България взема предвид европейските стратегии (в т.ч. Лисабонската стратегия до 2010 г., Концепцията за учене през целия живот, Програмата „Образование и обучение 2010“, образованието с доминанта – бъде, като основно изискване на стратегия «Европа 2020»), политики и практики в областта на професионалното обучение.

Икономическата криза предизвиква интензивни процеси, които налагат преструктуриране на туристическия отрасъл. Налице е разминаване на качеството на работната сила с новите потребности. Това се проявява още по-силно при съпоставка с прогнозните изисквания към националните трудови ресурси с оглед развиващата се глобализация.

Реформата в професионалното образование и обучение в страната следва да осигури условия за професионална подготовка, които да дават възможност за непрекъснато поддържане качеството на работната сила и нейната пригодност за заетост в съответствие с изискванията на пазара на труда и съвременното знание. Тази задача може да се изпълни чрез продължаващото професионално обучение за всички, при равен достъп и равни условия. Необходима е ясна, конкретизирана, целево определена във времето и социалното пространство, ресурсно осигурена стратегия за развитието на продължаващото професионално обучение в сферата на културно-историческия туризъм. Тя следва да бъде обвързана с Правителствена програма, Стратегия за устойчиво развитие на Р. България, Национален план за икономическо развитие, Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2009–2013 г., Регионални стратегии за развитие на туризма в България, Стратегията по заетостта, Стратегия за развитието на продължаващото професионално обучение и др.

Стратегия за развитието на продължаващото професионално обучение е предназначена да подпомогне развитието на реформата в професионалното образование и обучение, като създаде концептуални, методологически и планови условия за нейното реализиране.

Предмет на Стратегията за развитието на продължаващото професионално обучение е процесът на обучение на лица над 16 години за придобиване, разширяване и

усъвършенстване на професионалната квалификация с цел подобряване пригодността за заетост, подпомагане на професионалната кариера и индивидуалното развитие.

Целта на Стратегията за развитието на продължаващото професионално обучение е да очертае националните приоритети за развитие на продължаващото професионално обучение в контекста на ученето през целия живот, както и да посочи отговорните институции за тяхната реализация.

Усъвършенстването на професионално обучение има за цел:

Създаване и усъвършенстване на условията за придобиване, разширяване и развитие на професионалната квалификация на работната сила, в сферата на културно-историческия туризъм, с оглед подобряване пригодността за заетост, професионална кариера и индивидуално развитие.

Основните приоритети за реализирането на стратегическата цел са:

- Усъвършенстване условията за достъп до професионално обучение;
- Постигане ефективност от взаимодействието между институциите, ангажирани с продължаващото професионално обучение в сферата на културно-историческия туризъм;
- Осигуряване на високо качество на професионалното обучение;
- Достъп до финансиране от оперативни програми за професионалното обучение в сферата на културно-историческия туризъм;
- Научно и информационно осигуряване на професионалното обучение.

В Р България кредитната система се въвежда за първи път от Нов български университет, тя улеснява мобилността, прави учебните планове по-гъвкави, позволява избираемост. Обемът на учебната натовареност, необходима на студентите за усвояването на знания и умения, се измерва с кредити и включва аудиторна заетост, различни форми на самостоятелна работа, извънаудиторна заетост – конференции, школи, семинари, практики, проекти и др. Кредитната система въведена от НБУ е съизмерима с Европейската система за трансфер на кредити.

Квалификационната програма „Културно-исторически туризъм“ удовлетворява специфичните нужди на продължаващото обучение и ученето през целия живот при интерпретиране на културното наследство за нуждите на туризма. Програмата е съобразена с изискванията на НАПОО по степени учебно съдържание и хорариум. Квалификационно обучение във висши училища и центрове за професионално обучение създава възможност за обучение на кадри, допринася за положителни промени в имиджа на България като туристическа дестинация.

Водени от разбирането, че обучението създава среда за развитие на критично мислещи личности, подготвени за независим живот и предприемачески дух, обучаващите организации осигуряват разнообразни форми на обучение, съобразени със съвременните изисквания за културно-исторически туризъм. Това позволява на хора от всички възрасти да повишават своята квалификация, да получат нови знания и развият нови умения. Обучението е практически ориентирано, основано на интерактивни форми на преподаване като решаване на казуси, работа в групи, споделяне и осмисляне на практически опит. Обучението се провежда от смесени преподавателски екипи, които включват не само университетски преподаватели, но и музейни работници, археолози, историци, архитекти, културолози и представители от практиката както от България, така и от чужбина.

Предпочитанията на туристите постоянно се променят, което налага и постоянната квалификация и преквалификация на кадрите в туризма, стратегическите цели на обучението и ученето през целия живот са един от основните методи за квалифициране на ка-

дрите в туризма, чрез обучение, информиране и формиране на компетенции, отговарящи на изискванията на пазара и на новите технологии.

Нарастващото неудовлетворение от силно комерсиализираните, свръхзастроени и замърсени туристически дестинации води до оттегляне от пакетните туристически услуги и стандартния масов туризъм. Все повече туристи търсят индивидуални преживявания от съприкосновението с културното наследство, съпътствано с укрепващи здравето продукти на екологичния туризъм.

Програмата запознава:

- със същността и възможностите за развитие на културно-исторически туризъм;
- с правилата за екскурзоводската дейност и норми на поведение;
- с национални, регионални и локални обекти от културното наследство и интерпретирането им за целите на туризма;
- с начини за презентиране на туристическите дестинации за културно-исторически туризъм;
- с основните параметри за разработване, реализиране и контрол на туристическите продукти.

Резултатите от обучението позволяват:

- участие в разработване, организация и планирането на туристически продукти;
- извършване на консултантска дейност по рационално включване на обекти от културното наследство в туристически пакети с обща цена;
- превантивен контрол на туристическите дейности;
- участие в екипи за разработване на планове, проекти и програми за проучването, интерпретирането, популяризирането и опазването на културно-историческото наследство на България.
- анкетиране за туристическия интерес към културното наследство;
- извършване на основни и/или допълнителни туристически услуги.

Програмата позволява избираемост на курсове, като например:

- MEDCH.EXP 10 Археологическа полева школа "FRESCO-HUNTING" PHOTO EXPEDITION TO MEDIEVAL CHURCHES OF WESTERN BULGARIA**,** 2010;
- HL.EXC 10-1 Първа сесия на Полева школа HERACLEA LYNCESTIS EXCAVATIONS в Битоля, Македония; 2010;
- VAR.EXC 10-1 Първа сесия на Полева школа EARLY CHRISTIAN MONASTERY EXCAVATIONS IN VARNA във Варна, 2010;
- VAR.EXC 10-2 Втора сесия на Полева школа EARLY CHRISTIAN MONASTERY EXCAVATIONS IN VARNA във Варна, 2010.

Завършилите квалификационна програма „Културно-исторически туризъм“, придобиват професионална квалификация и преквалификация по специалност „Туристически пътувания“ („Културно наследство“) и придобиване на квалификация – екскурзовод.

В Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ също така се обучават студенти в магистърски и бакалавърски програми. Обучението е практически ориентирано, като се набляга на избираемите учебни дисциплини.

В Югозападен университет „Неофит Рилски“ в специалност „Културология“ към Факултета по изкуствата се обучават студенти, които получават задълбочено комплексно образование в сферата на културата. В хода на обучението си те се запознават с богатата култура на древните цивилизации, на световната средновековна и ренесансова култура, разглеждат тенденциите в съвременната култура и изкуство, проследяват развитието на българската култура през вековете. Студентите получават познания по теория, социоло-

гия и психология на културата, културна антропология, култура и комуникации. Важна част от обучението са учебните дисциплини, насочени към получаване на прагматични знания и умения: културни политики и културен мениджмънт, провеждане на емпирични изследвания, културен туризъм и културна анимация, компютърно обучение, връзки с обществеността в сферата на културата, умения за справяне с конфликти и пр.

Многопрофилната професионална подготовка и богата обща култура, получена по време на следването, дават възможност на дипломиралите се в специалност „Културология“ млади специалисти, да се реализират в широк кръг от професионални позиции в сферата на културните институции, културния туризъм, издателското и музейно дело, медиите, културно предприемачество и пр.[1]

В **магистърски програми** по културен туризъм у нас се обучават студенти във Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Магистърската програма във Великотърновския университет, по която се обучават студенти е Културен туризъм (културно-историческо наследство).

Включените в учебния план дисциплини допринасят и за практическата насоченост на обучението чрез разработване и управление на проекти и балкански туристически маршрути.

Завършилите специалността:

– имат основни познания за историята и културата на България;

– придобиват ориентация в географското пространство;

– познават нормативните основи на културния туризъм;

– запознати са с археологическите забележителности;

– усвояват основни знания за българската народна култура

Образователни връзки и възможности за реализация:

С придобитата квалификация магистрите могат да намерят професионална реализация като специалисти по културен туризъм в частния и в държавния туристически бизнес, като екскурзоводи-интерпретатори, ръководители и експерти във фирмите от туристическата индустрия (туроператорски, хотелиерски, ресторантьорски и др.); в публични и частни организации в областта на туризма, културата и опазването на българското културно-историческо наследство; консултанти по разработването и реализацията на международни и национални проекти в сферата на туризма; в научни институти и неправителствени организации, чиято дейност е свързана с културата, туризма и рекламата[2].

Магистърската програма „Културен туризъм“ на Софийския университет е предназначена както за специалисти по туризъм, така и за специалисти в други области.

Професионална реализация:

- Консултантска дейност в областта на регионалното планиране и развитие на туризма;
- Експерти в областта на специализирани видове туризъм;
- Консултанти и ръководители на европейски проекти, свързани с развитието на туризма в България.
- Научно-проучвателна дейност в различни области, свързани с организацията, териториалното развитие и управлението на туризма[3].

Магистърската програма по *Културен туризъм и културно проектира**не*** на Пловдивския университет е предназначена както за студенти, завършили бакалавърски програми в областта на хуманитарните и социални науки, така и за повишаване на професионалната квалификация на специалисти, които вече работят в културни организации и нестопански сдружения.

Програмата има за задача да даде по-широки теоретични и практически познания за характера на културното наследство на България и Югоизточна Европа и неговото използване в областта на туризма и културните политики. Тя дава знания и обучава умения за разработване на проекти в областта на културата и туризма. Практическата насоченост на програмата позволява по време на обучението да се усвоят умения за самостоятелно разработване на проекти в областта на социалната и културната сфера и туризма.

Програмата отговаря на новите социални и икономически условия в страната, породени от перспективата за присъединяване към Европейския съюз. Тя е съобразена с българските и европейските стандарти и осигурява екип от преподаватели от водещи български университети и специалисти на високо равнище. Осигурено е споразумение с туристически агенции и културни организации, където студентите да провеждат задължителен стаж. Показалите висок успех могат да се включат в програма Еразмус и да се обучават по специалността във Франция.

Завършилите могат да работят успешно в туристическия и културния сектор, в неправителствени организации и да бъдат подготвени да финансират чрез български и европейски фондове своите дейности.

Завършилите магистърската програма могат да се реализират като:

- Специалист организатор на туристически дейности;
- Специалист по туристическа анимация;
- Специалисти в областта на културната политика и културните дейности в обществени и културни институции;
- Специалисти по проблемите на етничните и социалните групи и религиозни общности;
- Специалисти в средствата за масова информация;
- Експерти в неправителствени организации;
- Специалисти в музеи и архиви[4].

Сравнителна таблица за изучаваните учебни дисциплини от учебните планове на магистърски програми по Културен туризъм, изучавани в български университети:

Пловдивски университет	**Великотърновски университет**	**Софийски университет**
Магистърска програма „Културен туризъм и културно проектиране“	**Магистърска програма „Културен туризъм (Културно-историческо наследство)“**	**Магистърска програма „Културен туризъм“**
Задължителни	**Задължителни**	**Задължителни**
Въведение в туризма. Видове туризъм	Антична култура по българските земи	Основи на туризма
Античното наследство на Югоизточна Европа като ресурс на туризма	География на културата и цивилизациите	Количествени методи в туризма
Византийският цивилизационен модел	Балкански културни центрове през Средновековието	Финанси и счетоводство
България и Балканите между европейския Изток и Запад	Природно-туристически ресурси на България	Бизнес икономикс
Българско художествено наследство и съвременно изкуство	Празнично-обредна система на българите	Методика и технология на екскурзоводската дейност

Мениджмънт на културата и туризма	Правна уредба на туризма в България	Управление на културно-туристически ресурси
Европейски културни маршрути – философия, организация, практика	Разработване и управление на културно-туристически проекти	Туристическа политика и планиране
История и антропология на религиите в европейски контекст	Традиционната материална култура в музеите	География на туризма в България
Места на паметта: конструиране, наследяване и употреби	Българска възрожденска култура	Праисторическа култура по българските земи
Европейски културни политики и културната политика на България	Българска култура след Освобождението	Антична култура по българските земи
Културна и туристическа анимация	Социално-икономически и културни региони на Балканите	Българска средновековна култура
Правни аспекти на културните и туристически дейности	Балканите – културно–туристически маршрути	Българска възрожденска култура
Управление на музейните дейности и работа с публиките	**Избираеми (избира се по една дисциплина от двата модула)**	Регионални традиции и музейна мрежа
Концепция и методология за разработване на културни и туристически проекти	**Модул 1.** **1.** Основи на туризма 2. Информационни системи в туризма 3. Организация на музейното дело в България 4. Българските общности по света **Модул 2.** **1.** Балкански идентичности **2.** Средновековните български градове **3.** Етнографски групи на българите **4.** Пътища на вярата през Средновековието. Манастири и поклонници	Митология и обред
Финансиране и разработка на европейски проекти		Балкански традиции
Избираеми дисциплина / По една за първи и втори семестър /		Свети места
А. Традиционно изкуство и фолклор като ресурс на културния туризъм Б. Градът и градските наследства като ресурс на културния туризъм Избираема дисциплина: А. Интеркултурна комуникация Б. Етнокултура и медии		**Избираеми дисциплини /минимален брой: 3 /**

		1. Физическа география 2. Туристическо търсене и поведение 3. Регионална география на туризма 4. Компютърни информационни системи в туризма 5. Маркетинг в туризма 6. Психология на клиента 7. Предприемачество и малък бизнес 8. Бизнес комуникации 9. Капиталови пазари 10. Традиционни занаяти и изкуство 11. Исторически личности, събития и легенди в българската история 12. Етнически общности 13. Храна и етикет 14. Словесен фолклор 15. Народна архитектура 16. Български музикален фолклор 17. Опазване на културно-историческите паметници 18. Жест, пространство и култура 19. Игри и развлечения

Обучение по сходни програми реализират: Българска туристическа камара, Международен център за образование и наука – гр. Стара Загора, Иком Интелект, ИИОМ „ОКОМ“ и др.

При определени условия Агенцията по заетостта предоставя ваучери за обучение на безработни и заети лица по ОП „Развитие на човешките ресурси 2007–2013 г.“. Предвижда се предоставяне на ваучери за включване в обучение за придобиване на първа, втора или трета степен на квалификация или по част от професия, както и за обучение за придобиване на ключови компетентности съгласно Европейската квалификационна рамка. Услуги по обучение ще могат да предоставят обучаващи организации, институции или центрове за обучение, които отговарят на определени условия в т.ч. не трябва да имат прекратени договори, свързани с разходването на средства от националния бюджет или бюджета на Общността, поради виновно неизпълнение, не трябва да имат изискуеми задължения към държавния бюджет, да не са в производство по несъстоятелност или ликвидация; да бъдат представлявани от лица, които не са осъждани за умишлено престъпление от общ характер. Обучаващите звена трябва да разполагат с материално-техническа и информационна база за целите на квалификационното обучение в рамките на населеното място, в което то ще се извършва.

Лицата получили ваучери за обучение ще могат самостоятелно да избират вида на обучението, неговата продължителност и обучаващата институция сред включените в списъка на АЗ. Финансирането на обученията ще се осигури в рамките на изпълнението

на проекти по процедури за директно предоставяне на безвъзмездна финансова помощ по ОП „Развитие на човешките ресурси“.

Изучаването на специалност „Туризъм“, респ. „Културен туризъм“ в толкова много учебни заведения у нас е безспорно предимство. Все пак различните региони са осигурени с различни туристически ресурси, предлагащи развиването на различни видове туризъм. Това следва да се има предвид при изготвянето на учебните планове за обучение. Така например Шумен е богат на археологически паметници на културата. По наше мнение изучаването на културен туризъм в Шуменския край следва да е с акцент върху теми от археологията, историята и др. Изучаването на подобна специалност в морските университети следва да насочва внимание върху културния туризъм като допълнителна туристическа дейност и т.н.

Изтъкнатата по-горе причина изисква постоянно съблюдаване на вида туристически кадри, необходими за всеки регион. Това е безспорно предимство пред потребителите на туристически ресурси. Това се постига чрез перманентни анкети сред работодателите или чрез различните опити за туристическо райониране на страна (вж. Дончев, Пенерлиев, 2008)[5].

Безспорно въвеждането на подобни обучителни програми по културен туризъм отразява процесите на преструктуриране на българския туризъм.

Цитираните дотук програми осигуряват не само теоретични знания за студентите, но и ги подготвят за успешната им професионална реализация от гледна точка на степента на информационна осигуреност, която би следвало да притежават в бъдещата си реализация в сферата на културния туризъм.

И тук трябва да се отбележи, че все още критериите за обучение не са уеднаквени и се наблюдават съществени различия в изучаваните дисциплини в отделните български висши училища. Има разлика и в присъдените кредити. На основата на осмислянето на настоящото състояние и съобразявайки се с посоката на бъдещото развитие на туризма като цяло, следва тези програми да придобият характерната за тях специфика – а именно популяризиране на богатото ни културно-историческо наследство и привличане на платежоспособни туристи, с преобладаващ интерес към културно-историческите дадености.

Макар терминът „културен туризъм“ в България да битува сравнително отскоро, то самото явление в различни форми има доста дълга предистория, защото тук на Балканите културният туризъм има дълбоко заложена мотивация за изява. Някои автори изтъкват като аргумент факта, че през нашите земи минават и се кръстосват много от историческите пътища на европейската и световна цивилизация. Тук са минавали и минават и пътищата на световната култура и се кръстосват източната и западната цивилизации. Всичко това дава на България много благоприятни предпоставки за ранното възникване и развитие на тъй актуалното днес явление в целия свят, носещо името културен туризъм,което непрекъснато разширява смисловото си съдържание[6].

Всъщност една от интересните тенденции през последните години е, да се повишават посещенията, в чиято основа са културните мотивации на посетителите. Географското положение на България като място на съприкосновение на различни култури, религии и цивилизации, като комуникативен център между Европа, Азия и Африка е един добър геополитически потенциал, който съчетан с културното ни богатство, традиции и самобитност следва да осмисли мястото на страната ни върху туристическата карта на Европа, особено след пълноправното ни членство в Европейския съюз. В епохата на глобализация, при засилване на международния диалог е редно да се работи в посока изграждане

имидж на държавата ни като съвременна европейска държава, с богато културно-историческо наследство, умело интегрирано в алтернативните форми на туризъм.

Обучаващите, интерпретиращи и опазващи програми за нуждите на културния туризъм трябва да се основават на пълното разбиране на конкретни, но често сложни и противоречиви аспекти относно значението на културно-историческото наследство в частност за държавата ни, а в по-широк аспект – осъзнаването, че това наследство има истинска стойност за всички хора, като важна основа за културно разнообразие и социално развитие.

В подобни програми за управление, опазване и развитие на туризма, включващи образование и обучение, трябва да се въвлекат и хора, пряко заети с планирането и разработването на политиката в областта на културата и туризма, които на пръв поглед имат периферна значимост: проектанти, архитекти, преводачи, реставратори и туристически оператори.

От тази гледна точка е важно в обучението по културен туризъм да се интегрират такива факти, ценности, нагласи и концепции, които по възможно най-устойчивия начин да позволят динамичната връзка между културно-историческото наследство и туризма да бъде управлявана така, че да гарантира съществуването им и за бъдещите поколения.

Културно-историческият туризъм все повече се налага като форма на пътуване. Разбираемо е, че едно от най-големите предизвикателства е да се намери балансът между потенциалните ползи (проучване, реставрация, интерпретация за целите на туризма; благоденствие за местното население; формиране на култура и самосъзнание, възможност за екология; извличане на икономическа изгода чрез формиране на приходи от обектови такси и компонента от цената на туристическия пакет) и *"капаните*" (превръщането на културно-историческият туризъм в средство за туристически натиск върху обектите на културното наследство, изграждане на големи хотелски комплекси, замърсяване и унищожаване; изключване на местното население от туристическите дейности в региона; извличане на максимална икономическа изгода чрез бързо формиране на високи приходи за сметка на изтощаването и унищожаването на туристически ресурси).

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. Бакалавърска програма «Културология», акредитирана до 2015 г.; http://www.swu.bg/academic-activities/academic-programmes/bachelor-programmes/sociology,-anthropology-and-sciences-about-the-culture/cultural-studies.aspx

[2] Учебен план, магистърска програма „Културно-историческо наследство / културен туризъм/, приет от ФС, Протокол № 11 / 29.06.2007; утвърден от Академичен съвет, Протокол № 10 / 09.07.2007; www.cet-**vtu**.com/site/bul/Uch_**plan**_KT_2007.doc

[3] Учебният план на магистърска програма „Културен туризъм"е приет на заседание на ФС, Протокол от дата 05.07.2005;http://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/fakulteti/geologo_geografski_fakultet/specialnosti/magist_rski_programi/geologo_geografski_fakultet/specialnost_turiz_m/kulturen_turiz_m

[4] Вж. Лекционни курсове, включени в магистърската програма „Културен туризъм и културно проектиране"; учебният план е утвърден от Академичен съвет, Протокол № 25 / 20.07.2009; http://web.uni-plovdiv.bg/bpetkova/logos/obu4enie/mag_turizam.php#kursove

[5] **Дончев, Д., М. Пенерлиев.** По въпроса за туристическото райониране на страната – *Проблеми на географията*, № 3-4, (2008), 18-34

[6] **Желева-Мартинс, Д.** *Културен туризъм*. С., 2005.

TRAINING ON CULTURAL AND HISTORICAL TOURISM

Atanas Bliznakov
Blaga Stoykova
Milen Penerliev

Abstract

A competitive, dynamic knowledge-based economics, consistent with the imperatives of sustainable development, requires opportunities for vocational training. Lifelong learning contributes to the development of critical thinking individuals prepared for professional development. The training programs "Cultural and historical tourism" may contribute to satisfying the growing interest in the study, promotion and preservation of cultural heritage in today's Bulgarian lands. Comply with current requirements of the professional field, interdisciplinary approach and better practical training, such programs are suitable for people with different training base.

The report is a reasonable concept, structure and methodology of teaching in continuing vocational training in Cultural and historical tourism. The opportunities for meeting the requirements of corporate users are analyzed, based on national and international tourism policy (strategies and plans for development of continuing education, etc..).

ШУМЕН КАТО ЧАСТ ОТ ТУРИСТИЧЕСКОТО РАЙОНИРАНЕ НА СТРАНАТА

Милен Пенерлиев

Въпросът, касаещ районирането въобще е основен в редица научни дисциплини и практикоприложни сфери от управлението. Това е така, защото то дава ясна представа за посоката, темпа и нивото на развитие на териториите. Още повече че до голяма степен то улеснява и регионалното развитие и управление. Частен случай на процеса на обособяване на отделни райони (региони) е туристическото районiране.

Основна **цел** на настоящия материал не е да дава яснота по въпроса за цялостното туристическо районiране на страната. Това в различни публикации вече е правено. Поскоро целта е, да се съпоставят различни гледни точки при този сложен процес. Да се разкрият методическите и методологически слабости на един или друг вариант за подобно районiране. **Обектът** на проучване е Шумен като център на област и община. Това не означава, че Шумен участва в туристическото районiране с цялата си територия като област. **Предметът** на този материал е Шумен като част от възприетото от автора туристическо районiране на страната, плод на дълги анализи и интерпретации на статистическа информация.

Какво е регион?

Отговорът на поставения въпрос е фундаментален. Той има значение още в самото начало на вземане на решение за районообразуване. Той следва да е водещ за всеки автор при научните му разработки с подобна тематика. Това е важно с оглед постигане на правилни изводи и модели на бъдещите икономически региони. Очевидно важно е всеки автор да е навлязъл в терминологията в настоящата тематика. Това означава, че да обособим даден район (регион) като такъв, не е достатъчно да сме добър администратор или служител в държавната администрация.

В научната литература определения за регион има доста. Тук посочваме това на Калинникова (2009), което според нас е най-комплицирано: *„Регион – това е социално-икономическа система, която има единна структура, включваща природногеографски, икономически, политико-административни, етнически, социокултурни и правови компоненти, които участват в организацията на живота в региона“*[1]. Сходни са дефинициите на енциклопедичните речници на „Ларус“ и колежа „Рандъм хаус“[2].

При детайлизиране на научните проучвания по проблема се обособяват два вида региони – отраслови и териториални (интегрални). Първите разкриват развитието на даден стопански отрасъл по територията на страни, региони, група от държави и т.н.. Вторият определя развитието на териториите по-скоро в нейната цялостност и комплексност (например популярните региони за планиране в България). За настоящия материал по-важни са отрасловите райони, тъй като става дума за районiране на обособен стопански отрасъл от обслужващият сектор на стопанството, а именно туризмът.

Какви са особеностите при районирането?

В процеса на формиране на регионите (районите) трябва да се вземат под внимание различни особености. В науката те са известни като принципи, критерии и закономернос-

ти. **Принципите** са основните правила, които трябва да ни ръководят в процеса на достигане до крайната цел. В нашият случай това е обосноваване на нов туристически регион. **Критериите** са съвкупност от принципи, позволяващи оценяване на основната идея, логически модел или класификацията на отделните елементи в бъдещия регион. **Закономерностите** се разглеждат като група от необходими, устойчиви, причинно-следствени връзки, определящи развитието и функционирането на бъдещия туристически регион.

Ако основната цел на този доклад е да намери мястото на Шуменския регион в системата на туристическото райониране, следва да се имат предвид горепосочените особености. Така например основен принцип в районообразуването е наличието на определена *хомогенност* в развитието на територията. Това означава, че отрасъл туризъм следва да се развива сравнително еднакво по цялата територия на бъдещия туристически регион. Друг основен принцип е наличието на *вътрешно-икономически връзки*. Това е особено важно с оглед правилното ситуиране на границите на района. Ако между две населени места (респ. два курорта няма подобни връзки) естествено е те да не попадат в общ туристически регион. Наличие на процеси на *специализация* е също важен принцип при районообразуването. Това означава, че за бъдещия регион туризмът се превръща в значим отрасъл и той е специализиращ (водещ) за територията.

Всички посочени принципи са в тясно взаимодействие с критериите при формирането на района (региона). Това са всички показатели, чрез които доказваме правотата на взетото решение за обособяване на региона. Така например специализацията се доказва по математически модел (модели на Айзард и други синтетични показатели). В посоченото по-долу райониране[3] са използване критерии като :

- Среден престой (дни)
- Заетост (%)
- Нощувки на 1 легло
- Приходи от 1 легло
- Приходи от 1 турист
- Легла на 100 жители
- Гъстота на нощувките
- Брой легла и реализирани нощувки
- Туристически интензитет и др.

Анализът на всички тях може да докаже или не съществуването на туристическия регион и мястото на прокарване на границите му.

Основните закономерности се свеждат най-вече до наличието на причинно-следствени връзки в процеса на районообразуване. Основна водеща закономерност може да бъде връзката ресурс – вид туризъм.

Всички тези особености следва да се имат предвид при предлагането и обосноваването на нов туристически район.

Къде е Шумен в системата на туристическото райониране?

Теоретичните постановки в началото на този материал имат за цел да подкрепят или оборят предложените тук две идеи за туристическо райониране на страната. Трябва да се направи уточнението, че те са експериментални, подложени на публичен дебат и търпят развитие във времето. Това от една страна е туристическото райониране предложено от бившата Държавна агенция по туризъм (ДАТ) и това на Дончев, Пенерлиев (2008) публикувано в научния печат и разисквано на няколко научни форума (фиг. 1А и 1Б).

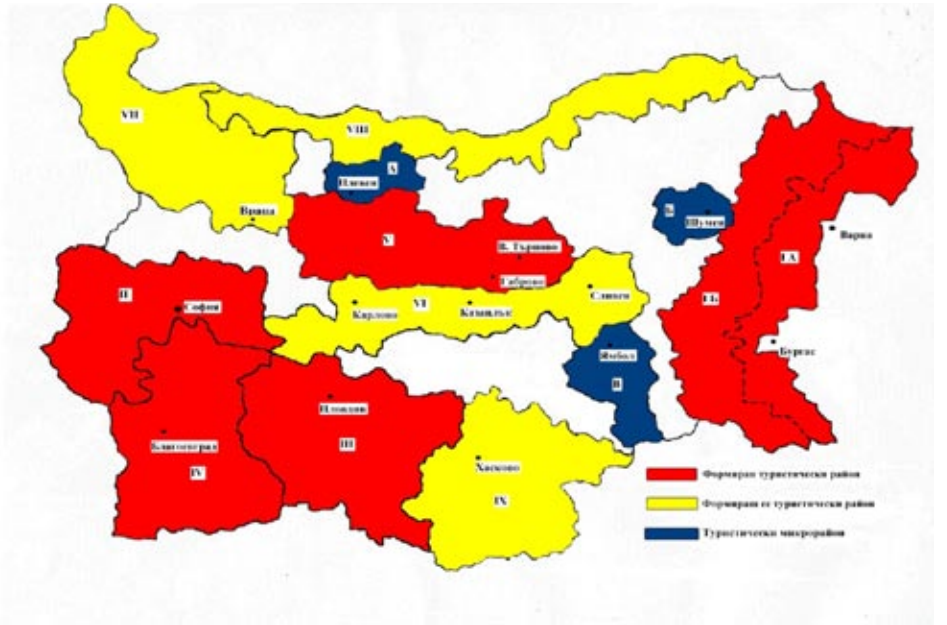

Фиг. 1 А. Туристическо райониране по Дончев, Пенерлиев (2008)

Фиг. 1 Б. Туристическо райониране по ДАТ

В посочените картограми Шумен е представен като отделен туристически микрорайон (Дончев, Пенерлиев, 2008) и като част от туристически район „Стари български столици“. По наше мнение решението на ДАТ да утвърди подобен район и да брандира територията с подобно име е похвална. Интересен е въпросът как специалистите от Агенцията (сега като част от МИЕТ) прокарват границите на този регион, в който евентуално считат, че културният туризъм е хомогенно развит? Споменаваме културния туризъм, защото под бранда „Стари български столици“ според нас се има предвид именно него. Не попадат ли в него и територии с абсолютно неразвит, какъвто и да е вид алтернативен туризъм? Отговорът се дава чрез таблица 1, макар за пример да е посочена водещата територия в рамките на региона „Стари български столици“.

Таблица 1
Относителен дял на туристическата база и туристическа дейност в Търговищка и Великотърновска област през 2002 и 2006 г. (в %).

Област	години	Население	легла	легла-денонощия	реализирани нощувки			посетители			приходи
					общо	в т.ч.		общо	в т.ч.		
						българи	чужденци		българи	чужденци	
Търговище	2002	1.8	0.2	0.2	0.1	0.3	0.0	0.4	0.6	0.1	0.1
	2006	1.7	0.2	0.4	0.2	0.4	0.1	0.4	0.5	0.2	0.2
В. Търново	2002	3.7	1.6	2.3	1.2	2.6	0.3	3.4	4.6	1.1	1.1
	2006	3.7	1.3	2.2	1.3	3.2	0.4	3.1	4.8	1.0	1.0

изт. НСИ

От таблицата е видно, че развитието на туризма в посочените две области е крайно неравномерно. През 2006 г. В. Търново дава 3.2 % от реализираните нощувки за страната, докато делът на Търговищка област е само 0.4%. Подобно е и отношението с другите показатели. Ясно е, че основният принцип на хомогенност при формирането на туристическия район не е спазен. Няма как тези две области да попаднат в един и същ туристически район. Подобно е положението и с Шуменска област. Показателите ѝ са също по-ниски от тези на В. Търново. Очевидно обособяването на района (региона) „Стари български столици според бившата ДАТ не се основава на сериозни научни доводи. Това важи и за останалите райони. Единствената водеща идея за Агенцията е територията на страната да е изцяло покрита при туристическото райониране. От картограмата 1А се вижда, че при прилагане на научни доводи територията на страната може да не бъде изцяло покрита при този процес. Това е естествено тъй като част от нея нито е специализирана в туризма, нито той има съществен превес в местната икономика. Още повече, че при анализа на данните тези територии в пъти отстъпват от останалите.

Шумен според нас следва да се обособи като туристически микрорайон[4]. Очевидно включването му в региона Стари български столици не е удачно. Показателите му са доста различни от останалите и близки по стойности до другите туристически микрорайони (вж. Приложението). Един основен показател, какъвто е туристическият интензитет е сходен за всички определени от нас микрорайони[5]. Шуменският регион няма около себе си територии близки по показатели (критерии). При анализа на данните става ясно, че нито Търговищки, нито Разградски регион могат да се включат към него, за да образуват една по-висока йерархична група. Така териториите на Великотърновска и Шуменска области остават изолирани една от друга. Не може да бъде изпълнен принципа за хомогенност, разгледан по-горе. Ето защо по наше мнение Шумен може и трябва да бъде обособен като микрорайон.

Какви са положителните и отрицателни черти при обособяване на Шуменския край като самостоятелен туристически микрорайон?

Положителните страни могат да се търсят в:

- Възможности за самостоятелно брандиране;
- По лесно управление и усвояване на средства;
- Лесна разпознаваемост;
- Липса на конкуренция между останалите територии по районирането на ДАТ;

Отрицателните черти са:

- По-ниската степен на йерархична съподчиненост може да е негатив при разпределение на средствата;

- Възможност за предлагане на по-ограничен туристически микс;
- Проблеми с осигуряване на подходящи кадри.

Заключение. Макар и бегло разгледан проблемът за туристическото райониране е сериозен. Става ясно, е той може да се прилага само след достатъчен набор на първична статистическа информация и нейното правилно интерпретиране. Районирането не е самоцел. То води след себе си множество управленски решения. Нека си припомним как Администрацията причисли чисто машинално областите Плевен и Ловеч към Северозападния регион с единствената цел да изпълни изискването на минимален брой население (над 800 хил. д.)в регионите по NUTS II. Това изкривява статистиката и скрива повечето демографски и социално-икономически проблеми в Северозападна България. Ето защо районирането на бившата ДАТ подлежи на сериозен критичен анализ. Посоченото алтернативно районiране има своите слабости, но е направено с оглед прилагане на научни методи и критерии. Според нас Шумен е оформен туристически микрорайон и не следва да се включва в посочения от Държавата регион „Стари български столици“. Последният на практика не съществува[6].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Калинникова, И. О.** *Управлени социално-економическим потенциалом региона*. Москва, 2009.

[2] *Larousse encyclopedique. Dictionnarie en 2 volumes*, Paris, 1994; *The Random House college dictionary. Revised edition*, N.Y. 1988.

[3] **Дончев, Д., М. Пенерлиев**. По въпроса за туристическото райониране на страната. – *Проблеми на географията*, БАН, кн.1-2, 2008.

[4] В доклада не се третира проблемът за йерархичността при районообразуването. Микрорайона е по-ниското йерархично ниво след района.

[5] Сходни показатели могат да се намерят между микрорайоните и формиращите се туристически райони. Различията между тях и защо се определят формирани и формиращи се райони е тема на друг анализ.

[6] Освен цитираните по-горе заглавия в настоящата работа са използвани и следните проучвания: **Айзард, В**. *Методи регионального анализа: введение в науку регионах.* Москва, 1966; **Апостолов, Н**. *Туристически ресурси.* Варна, 2004; **Баригин, И.Н**. *Международное регионоведение.* Москва, 2009; **Бъчваров, М**., **Цв. Тончев.** *Основи на туризма*. С., 1996; **Дончев, Д., М. Пенерлиев**. *География на туризма на България*. В. Търново, 2009.

SHUMEN AS A PART OF THE TOURIST AREAS OF THE COUNTRY

Milen Penerliev

Abstract

The possibilities for differentiation of Shumen in private tourist subregion. Analyse the proposed ideas for tourist zoning. Are subjected to critical analysis. These weaknesses and strengths of each. Revealed are the most important theoretical process of formation of regions.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РЕЛИГИОЗЕН ТУРИЗЪМ В ШУМЕНСКА ОБЛАСТ

София Василева
Даниел Руменов

В началото на XXI век туризмът се утвърждава като една от най-динамичните сфери на бизнес в света и един от основните източници за икономически прогрес. Нарастващото, не само печелившо, но и хуманитарно значение на туристическата дейност поражда редица предизвикателства пред съвременното общество. Най-важното сред тях е постигане на устойчиво развитие на туризма на местно, регионално, национално и международно равнище[1]. В условията на европейска интеграция в България постепенно започва да се оформя новаторски подход към културния туризъм в духа на Международната харта за културния туризъм (ИКОМОС 1999), Декларацията от Варна (Регионален форум „Културните коридори на Югоизточна Европа – общо минало и споделено наследство, ключ към бъдещо партньорство“) от 2005 г. и Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма за периода 2009–2013 г.[2] Общините в България, в ролята си на основни териториално-административни структури, притежават голям потенциал и перспективи да играят решаваща роля в процеса на разработване и реализиране на програми за развитие на устойчив туризъм. Все по-сериозно място в тях заема религиозният туризъм, като важна и значима част от културния туризъм. Цел на настоящата статия е да представи възможностите за развитие на религиозен туризъм в Шуменския регион.

Шуменска област се намира в централната част на Североизточна България и Североизточния район за планиране. Административно-териториалното деление включва 10 общини и 151 селища. Населението на областта е 2,6% от това на страната. Територията ѝ е 3390,2 кв. км или 3,05% от общата територия. Има изключително важно стратегическо положение в Североизточна България. Центърът на областта, град Шумен, се намира в близост до големите морски градове Варна и Бургас и до Дунавските пристанища Русе и Силистра. Областта е била център на българската държава през средновековието и тук са съхранени много паметници от тази епоха. Шумен е и едно от средищата на просветата и културата през епохата на Възраждането. Тези важни стратегически и исторически фактори, както и наличието на религиозно културно-историческо наследство от различни епохи, концентрирано на една сравнително малка територия, създават на областта значителен потенциал за развитие на културен туризъм, в т.ч. и религиозен.

Обща характеристика на религиозния туризъм:

Религиозният туризъм може да бъде:

1) Поклоннически туризъм, породен от чист религиозен подтик – посещаване на свети места, поклонения или участие в религиозни празници, задоволяване на религиозни потребности;
2) Да се отнесе към културния туризъм, когато се допълва с културно-познавателни елементи, като например запознаване с определена религия, както и с нейната материална база (монументална архитектура – параклиси, църкви, манастири) и изкуство – стенописи, иконография, ритуални средства и др.[3]

Ако религиозният туризъм се дефинира като самостоятелен вид туризъм, може да се предложи следното определение: *той е вид туризъм, с който се задоволяват религиозни и духовни потребности, както и свързаните с тях изкуство, културно-исторически и др. ценности*[4].

Религиозният туризъм често се преплита с културния, поради естеството на обектите, които се посещават. Дефиниран като част от културния туризъм, (който по прогнози на Световната организация по туризъм към 2020 г. ще бъде водещ в света)[5] религиозният се определя по следния начин: *религиозният туризъм е специализирано туристическо пътуване, мотивирано частично или изцяло от религиозни потребности, задоволявани чрез участие в религиозни атракции*[6].

Интересът към развиване на религиозен туризъм нараства и от максимално широкия профил на съвременния потребител на туристически услуги. Той се разпростира между два полюса – от набожен поклонник до светски турист[7].

Предпоставки за развитието на религиозния туризъм в Шуменска област се явяват:

1) Чистият религиозен подтик – посещаване на свети места, религиозни поклонения или участие в религиозни празници, задоволяване на религиозни потребности;
2) Опознавателният туризъм, като начин на запознаване с определена религия, както и с нейната материална база (монументална архитектура – параклиси, църкви, манастири) и изкуство – стенописи, иконография, ритуални средства и др.
3) Стимулиране на процесите на децентрализация, обвързване на недвижимото и движимо културно наследство с туризма;
4) Открояването на туризма, с акценти и на религиозния туризъм като приоритетна част на Областната стратегия за развитие, Шумен'2005[8].

Информационна картина на ресурсите за религиозен туризъм в Шуменска област:

- ***Езически светилища***
- ***Източноправославни храмове – църкви и манастири***
- ***Католически храмове – църкви и манастири***
- ***Григориански храмове***
- ***Мюсюлмански храмове***
- ***Шиитски (алиански храмове)***
- ***Колекцията от икони и църковна утвар на Регионален исторически музей Шумен, част от която е изложена в експозицията „Християнска култура XVII–XIX в.***

Езически светилища:

В Националния историко-археологически резерват „Мадара", където е защитеният от ЮНЕСКО скален релеф на Мадарския конник, са намерени скални блокове свързани с тракийските обредни култове. Има и езическо прабългарско светилище. Предполага се, че тук се е намирал дворецът на върховния жрец на Тангра. В по късните етапи от развитието на българската държава, Мадара продължава да бъде култово средище.

Източноправославни паметници, обекти и храмове:

Средновековни:

Голямата базилика в първата българска столица Плиска се намира на 1,5 км от Източната порта във Външния град. Строена е върху по-ранна кръстовидна сграда. Мненията са, че тя е църква, езически храм или християнска гробница (мартириум). Дълга

е заедно с оградения двор 99 м., притежава някои белези, които напомнят базиликите от латински тип, поради което се предполага, че строителството ѝ е започнато по време на римската църковна мисия в България (866–870 г.). Тя е най-голямата християнска черква от времето на покръстването на българския народ[9].

Кръглата (Златна) черква – един от уникалните паметници на българската средновековна култура и архитектура се намира във втората средновековна българска столица Велики Преслав. Този обект е сред най-посещаваните археологически атракции. Златната черква е блестяла с украсата си от мрамор, рисувани керамични облицовъчни плочи, цветно стъкло и злато, както и със своя живописен стил. По нейните стени са били изписани образи в цял ръст и старобългарски надписи.

Друг обект привлекателен за поклонничество или посещения от български и чуждестранни туристи е манастирът „Св. св. Петър и Павел“. Той е разположен в местността „Манастирите“ между селата Ивански и Златар. Построен е на мястото на стар манастир от римско време, който е разрушен по време на османското завоевание през XIV в. Туристическа атракция е изворът на манастира. Местните жители от векове вярват, че водата е лековита и помага срещу различни болести.

С благотворителността на местни хора през 1993 г. е открита нова църква, а три години по-късно започва издигането на нов манастирски комплекс. Той е с трапезария, хотелска част и жилища за монахините. Със съдействието на Министерството на транспорта е отворен жп-прелез за манастира, а пътят до него е застлан с чакъл. Това до голяма степен улеснява поклонниците, а също така е и добра предпоставка за увеличаване на потока от български и чуждестранни туристи[10].

Католически храмове:

Известен християнски религиозен обект е манастирът „Св. Бенедикт“ в Шуменското село Царев брод. Той е единственият за Източна България католически манастир с църква, обитаван от 11 монахини от ордена на св. Бенедикт, които се занимават с благотворителност и помагат както на местното население, така и на хората от цялата област[11]. През 1910 г. е построена църквата, а на следващата година и самият манастир. Голяма заслуга за това има Франц Крингц – свещеник от „Обществото на пансионистите“. Той идва в селото още в началото на века и остава да служи над 30 години. В началото на Първата световна война, през 1914 г. от Германия пристигат 14 монахини – бенедиктинки и създават братството, което съществува и в наши дни. Манастирът разполага с 600 дка земи, в него е има училище и амбулатория[12].

Григориански храмове:

Арменската църква *„Св. Асвизазин“ (Света Богородица*) в Шумен, възстановена през 1834 г.. Намира се в Арменската махала, която заема най-високата част на града. Издигната е на мястото на по-малък дървен храм, изгорял през 1829 г. В двора на църквата се пазят надгробни мраморни плочи с надписи и скулптурни украси. Четат се имената на арменски първенци и дарители от XVIII – XIX в.

Регионален исторически музей – Шумен

На първо място сред движимото културно наследство от този вид е забележителната колекция от икони и църковна утвар, съхраняваща се в Регионален исторически музей – Шумен. Зала „Християнска култура XVII – XIX в.“. Експозицията е уредена през 1991 г., като при нея е използван колекционния принцип. Тук са показани част от най-богатите сбирки на РИМ – Шумен – икони, църковна утвар и богослужебни книги. Те се комплектуват в музея от 100 години. Една част от материалите са били притежание на шуменски фамилии и са постъпили в музейните фондове като дарение или са откупени.

Показани са и възрожденски икони, собственост на шуменски църкви, предоставени на музея за експониране или съхранение.

Българската възрожденска икона се явява средство за съхраняване на българския дух и историческата памет на българите в годините на османска власт. Тя е естествено продължение на образци от средновековието.

Експонираните в залите икони са зографисани в периода XVII–XIX в. Значителна част от тях са дело на двама известни шуменски зографи – Никола Василев и Васил Хр. Беделев. Показани са още икони на поп Йонко Димитров, на Анастас зограф, зограф Хаджи Анагност и икони от неизвестни автори. Показани са руски икони с богат обков и нагръдни иконки, донесени от руските войски по време на руско – турските войни за освобождението на България.

В експозицията още са изложени богослужебни книги и обкови за тях, обредни съдове, кадилници и кандилници, напрестолни кръстове, вотиви, медальони.

В самостоятелна витрина са експонирани централните олтарни двери на шуменската църква „Св. Три Светители“, а зад тях е направена възстановка на олтар[13].

Един от най-атрактивните експонати в залата е иконата „Кръщене господне“, която е изработена върху покривните кости на мозъковия череп на сом – наскоро уловен, а изписването е станало за много кратко време. Палеографските особености показват, че текстът е изписан от Костадин Витанов от Трявна. Иконата е правена за Хаджи Руси около 1830–1831 г. и е предадена в музея от потомците му през 1995 г.[14].

Мюсюлмански религиозни паметници и храмове:

Томбул джамия. Това един от най-интересните културни архитектурни ансамбли. Той се различава от традиционната османска архитектура, което се обяснява с изграждането му върху останките на християнски култов комплекс. Композиционната схема на Томбул джамия следва българската средновековна архитектурна традиция – преливащи се вътрешни пространства и дворове при композиционна ос перпендикулярна на главното влизане. В потвърждение на това са откритите през 1984 г. християнски надгробни паметници под подовата настилка на помещение в източната част на ансамбъла.

Томбул джамия означава „издута“, куполна джамия. Тя е построена с дарението на Шериф Халил паша. В съставеното от него на 4 май 1744 г. Вакъфнаме се казва: *„сега из основи възстанових и ремонтирах свещената джамия на покойния си дядо Шабан бей, която се намира в родния ми град Шумен“ и „библиотеката възстанових до споменатата джамия“*.

Молитвената сграда е централнокуполна с височина 25 м. Стените са покрити със стенопис в стил турски барок. От западната страна на джамията са помещенията на медресето (духовното училище), които ограждат живописен аркаден двор с шадраван в средата. Над медресето се издига библиотеката, съхранявала над 5000 книги, между които препис от „Географията“ на Идриси, сега съхраняван в Националната библиотека в София. В този двор е 40 метровото минаре, до викалото на което отвеждат 99 каменни стъпала. Източната част на комплекса е била отредена за начално училище, преустроено през 1998 г. от мюсюлманската община в канцеларии и кафене.

Над входната врата на джамията е взидана мраморна плоча с красиво арабско писмо мухакак. В осем двойни стиха се отправя възхвала към дарителя Шериф. Съобщават се имената на поета Нимет и калиграфа Ибрахим Намък. Не е посочено само името на строителя, навярно защото бил православен българин, както съобщава легендата.

Томбул джамия е обявена за национален паметник на културата през 1975 г. Тя е туристически обект, но през цялото си съществуване е действащ мюсюлмански храм[15].

Шиитски (алиански) храмове:

Такива са текетата на Али баба и Муса баба в с. Текке Козлуджа, за които днес българите вярват, че в тях са погребани съответно св. Илия и св. Иван. Двете текета, за които се знае, че първоначално са били бекташийски, днес се посещават от казълбаши от Силистренско, Дуловско и Исперихско. Запазените каменни надгробия с надписи в текето на Али баба не уточняват времето на появата им, а само съществуването им през XIX в. Още повече, че сегашните постройки най-вероятно са от началото на нашия век. Названието, с което селото е регистрирано в най-ранните описи, обаче категорично свидетелстват за ранната поява на теке в него[16].

Еврейски храмове:

В Шумен до скоро стоеше една от малкото синагоги в България, но макар и паметник на културата тя бе разрушена.

Като обект за посещения в момента могат да се разглеждат две чешми – едната от споменатата синагога, а другата от двора на еврейското училище. Въпреки че не са културни или религиозни паметници те са достатъчно интересен обект за посещения. И двете са експонирани в лапидариума на Регионален исторически музей – Шумен.

Чешмата от двора на училището е построена през 1896 г. Има правоъгълна форма и завършва в горната част с купол, поставен върху плочата. Представлява истинско произведение на изкуството и архитектурата.

Другата чешма от двора на синагогата е построена през 1902 г. Тя е по малка по размер от предната. Докато чешмата от еврейското училище е строена стандартно, то при тази не може да се намери аналог в страната. Колоните, като вид украса на обществени чешми не са познати и затова я правят уникална[17].

Съхранените ресурси за развитие на религиозен туризъм в Шуменски регион са големи. Благоприятни предпоставки се явяват:

- На първо място областта разполага с много голям потенциал що се отнася до такива религиозни обекти, още повече, че те са от различни епохи и религии;
- Друг важен фактор е близостта до най-големите морски български курорти – Варна, Златни Пясъци, Св. Св. Константин и Елена, Албена, Бургас и др., които могат да „захранват“ споменатите обекти с туристи и най-вече чуждестранни;
- Сравнително добра пътна мрежа (особено що се отнася до областния център Шумен);
- Някои от религиозните обекти се намират сред природата и посещението им може да се съчетава с почивка и релаксация на туристите;
- В Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ има специалност „Туризъм“. Специализирани учебни заведения по туризъм са частен професионален колеж по туризъм „Шумен“ и Професионален частен колеж по туризъм „Алеко Константинов“. Това са предпоставки за подготовката на квалифицирани кадри, които да обслужват тази сфера;
- След приемането на България за член на ЕС се създадоха благоприятни условия за активизиране на местните общински политики в областта на туризма. Община Шумен е една от първите, която разработи Стратегия за развитие на туризма в общината за периода 2009–2013 г. Тя систематизира визията, стратегическите цели, приоритетите, специфичните цели, задачите, дейностите и проектите, чиято реализация ще създаде перспективи за утвърждаване на устойчиви схеми за развитие и управление на туристическите дейности. Стратегията представлява концепция за координирани съвместни действия на всички заинтересовани от туризма

страни за усвояване на туристическия потенциал на общината с цел постигане на икономически ефективно развитие на туризма, с едновременното опазване и възстановяване на използваната от туризма околна среда, и удовлетворяване на потребностите на населението и туристите, посещаващи региона като туристическа дестинация[18].

Въпреки очевидните предимства обаче все още съществуват управленски и организационни проблеми пред развитието на религиозния туризъм в областта. Голяма част от тях се отнасят като цяло за областта на културния туризъм. Тези, които са специфични за условията за развитие религиозния туризъм са:

- Недобрата реклама и популяризиране на обектите не само с религиозна насоченост. Липсва например пътеводител на религиозни туристически обекти, който да послужи за представяне на региона на съответните туристически борси.
- Слабата сувенирна индустрия, която би могла да се предложи, особено на чужди граждани;
- Ограничена и недостатъчна информация за обектите за религиозен туризъм и слабото им представяне като туристически културни маршрути и дестинации в интернет пространството;
- Липса на маркетингови проучвания за потребителските интереси на туристите и за определяне степента на интерес към такъв туристически продукт;
- Лошата инфраструктура, особено при обектите отдалечени от областния град;
- Незаинтересоваността на местното население от развитието на такъв вид дейност и лошото сътрудничество между него и общинския сектор;
- Ниската квалификация на работещите, особено на временно заетите в сферата на туризма.

Заключение:

Област Шумен притежава богато културно-историческо наследство, съчетано с разнообразни природни дадености – минерални извори, бани, биологично разнообразие, живописни пейзажи. Още от епохата на Османското владичество и Българското възраждане тези земи впечатляват всички чуждестранни пътешественици, хронисти, дипломати, министри, държавници и други известни личности минали по тези места. Въпреки непрекъснато развиващите се механизми на организация и управление на културно-историческото наследство, този ресурс все още не се използва пълноценно за развитие на модерен туризъм, в това число и религиозен туризъм, което от своя страна ще допринесе за решаване на икономическите и демографски проблеми в областта. С присъединяването на България към ЕС се правят все по-успешни опити за прилагане на европейските политики за устойчиво развитие. Обвързването на културното наследство с туризма се стимулира и чрез възможностите за кандидатстване по проекти на структурните фондове на ЕС. Все още обаче слаби страни в процеса на организация и управление се явяват обвързването на туризма с информационните технологии и телекомуникациите.

Всички тези съвременни методи на организация и управление, отнасящи се и до религиозния туризъм, допринасят за неговото „изваждане“ от затворените локални и регионални институционални системи и представянето му като система от културни ценности и исторически връзки, създадени от културен обмен и диалог. Съвременното опазване и развитие на богатото културно-историческо наследство, намиращо се на територията на Шуменска област, осъзнаването му като кръстопът на цивилизации и религии, ще се превърне в мост за интегриране на региона в общото европейско пространство.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Примерен маршрут за културен и религиозен туризъм
МАДАРА – ПЛИСКА – ШУМЕН – ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ – с. ИЗБУЛ – с. ЦАРЕВ БРОД

1 ден: Варна – Мадара – Плиска 100 км

Пешеходна обиколка на Националния историко-археологически резерват **Мадара** – Мадарски конник, обект от световно значение, включен в списъка на ЮНЕСКО, езическото прабългарско светилище. Отпътуване за **Плиска.** Пешеходна обиколка на Голямата базилика в Плиска – най-голямата християнска черква от времето на покръстването на българския народ. Нощувка в **Шумен**.

2 ден: Шумен – Велики Преслав

Посещение на Историческия музей. Пешеходна обиколка на централната част на града. **Манастира „Св. св. Петър и Павел“**, намиращ се в околностите на шуменското село Златар. Отпътуване за **Велики Преслав**. Пешеходна обиколка на Националния историко-археологически резерват. Отпътуване за **Избул**. Посещение на алианските текета.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Murhpy, P.** *Tourism: A Community Approach*. 2000; **Silbergerg, T.** Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites. -*Tourism Management*, Vol. 16, No. 5, (1995), 361–365; **Thompson, M.** Cultural tourism. -*Washington Heritage Bulletin*, Vol. 20, No. 4, (1998), 1–4; **Grünewald, R.** Tourism and Cultural revival. -*Annals of Tourism Research*, Vol. 29, No. 4, (2002), 1004–1021.

[2] Международна харта за културен туризъм на ICOMOS. 1999; Декларация на Регионалния форум „Културните коридори на Югоизточна Европа – общо минало и споделено наследство, ключ към бъдещо партньорство“. Варна, май 2005; Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма за периода 2009–2013 – http://www.tourism.government.bg/files/politics/file_235_bg.pdf.

[3] **Thompson, M.** Cultural tourism, 1–4.

[4] **Алексиева, Й., С. Стамов.** *Специализирани видове туризъм*. Стара Загора, 2003.

[5] **Шишманова, М. Културният туризъм в България – възможности и развитие. –** *Икономика и управление***, 4, Благоевград, 2005, 117.**

[6] **Костов, Е.** *Културният туризъм*. София, 2001, 42–43; *Религиозният туризъм на България: вчера, днес, утре*. София, 2000, 21.

[7] **Murhpy, P.** *Tourism: A Community Approach*. 2000; **Ryan, C., D. Montgomery**. The attitudes of Bakewell residents to tourism and issues in community responsive tourism. -*Tourism Management*, Vol. 15, No.5, (1994), 358–369.

[8] Областна стратегия за развитие на Шумен за периода 2005–2015 г. – www.oblastshumen.icon.bg/bg/oblastnastrategiq.htm

[9] **Рашев, Р., Я. Димитров**. *Плиска*. Шумен, 1999.

[10] www.mitropolia-varna.org

[11] www.shumen.bg

[12] Панайотов, Тр. *Село Царев брод*. Шумен, 1982, 40.

[13] **Георгиева, М.** *Регионален исторически музей – Шумен*. *Пътеводител*. Шумен, 2004, 18–20.

[14] **Георгиева, Д.** Икона върху череп на сом. – в. *Музей*, Шумен, май 2002.

[15] **Георгиева, Д. и др**. *Люлка на древна култура*. Шумен, 1999, 51–53; **Лечев, Д.** *Шумлян град великий под балкана*. Варна, 2004, 138

[16] Мутафова, К. Култът към светците в алианските села Ябланово, Малко село и Могилец. – *Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура***, 2. В. Търново, (2003), 336.; Необработен архив на РИМ – Шумен. Информатори Атанас Йорданов, роден в с. Избул и Стефка Борисова Атанасова.**

[17] **Хараланова, Б.** Еврейски култови и обществени сгради в Шумен XVIII–XX в. – *Известия на историческия музей – Шумен*, 13. Шумен, (2006), 144–146.

[18] Стратегия за развитие на туризма на територията на община Шумен 2009–2013 – http://www.shumen.bg/council/091029401.pdf

POSSIBILITIES FOR RELIGIOUS TOURISM IN SHUMEN REGION

Sofia Vassileva
Daniel Rumenov

Abstract

The purpose of this article is to present the possibilities for sustainable religious tourism in Shumen and the Shumen region – one of the richest in cultural and historical sights territories in Bulgaria. The religious cultural-historical heritage preserved in the area is exceptionally diverse. These monuments are a unique combination of medieval basilicas, ancient chapels, mosques and Muslim sanctuaries, Revival churches and monasteries shrouded in myths and legends and are attractive for Bulgarian and mainly foreign tourists interested in religious tourism. Many of them function as museums. Another objective of the article is to study the developing management and marketing mechanisms for the fulfillment of integration between the cultural and historical heritage and the religious tourism in the region. This, on its part, could improve the infrastructure, as well as the well-being of the population serving in the given tourist sites.

МУЗЕИТЕ В ШУМЕНСКИ РЕГИОН В НОВИТЕ ПАЗАРНИ УСЛОВИЯ. КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Цветанка Бонева

Музеите се утвърдиха като културни центрове, които не само отразяват исторически, социални и културни факти, но и стават благодатна почва за създаването на такива.

Според устава на Международния съвет на музеите (ИКОМ от 1989 г.) музеят е институция с идеална цел, в служба на обществото и на неговото развитие, отворен за публиката и занимаващ се с изследвания, които се отнасят до материалните свидетелства за човека и околната среда. Музеите придобиват, съхраняват, експонират и представят с научна и образователна цел, както и за естетическа наслада, културно-историческите паметници и природни образци. Това, че служат на обществото, означава, че те са създадени и трябва да бъдат поддържани от него за удовлетворяване на собствените му потребности, както в икономически план, така и по отношение на собствената си политика. Те са взаимно обвързани, както обществото се нуждае от музеите, така и те се нуждаят от него.

Министерството на културата е държавният орган, който изработва нормативно-правното регулиране в сферата на културата и международните връзки. В музейната мрежа съществува йерархия по значимост. У нас има 227 музея с различен статут – национални, регионални и общински.

В регионите организацията и управлението на изкуството и културата се извършва от подведомствените му общински структури.

На фона на многото изследвания, на цялата литература, която излезе през последните 20 г., настоящата статия има амбицията да конкретизира, да уточни, да хвърли светлина върху новите условия и методи за работа в музеите.

В края на XX в. и началото на XXI в. на музеите им се налага да сменят стила на работа, след като държавата промени формата на взаимоотношения с културата, като фактически се отказа от нейното финансиране. При плановата икономика музеите провеждат държавната политика, като събират, пазят всичко свързано с културата, обществото и историята на дадена страна, натрупват и разпространяват информация на база на държавната идеология. Те са длъжни да обслужват и провеждат по места тази държавна политика. В отговор на това държавата им дава част от своите финансови и други материални ресурси. Консервативна структурата, от много години ориентирана към образователно-просветителска дейност и към държавно субсидиране, като източник на средства за съществуване, сега на тях им се налага да работят при нови икономически условия, да преориентират изцяло дейността си към алтернативно финансиране.

Изграждането на новия им облик е бавен процес, който трябва да синхронизира музейната практика с изискванията на времето, чрез собствени, специфични пътища и решения. Необходимо е да се търсят допълнителни източници за намиране на средства или да се увеличат собствените приходи, да се защитават проекти, да се намират пари от различни фондове, корпорации, частни лица. Процесът на планиране на дейността на музеите е свързан с процеса на бюджетно осигуряване. Предизвикателствата, пред

които днес са изправени музейните организации в България, налагат основна промяна на музейната система и оптимизирано използване на ресурсите в контекста на бюджетните ограничения. Разпределението на бюджетите трябва да се извършва по такъв начин, че да бъдат стимулирани тези музейни организации, които прилагат по-добри програми за работа в рамките на музейната система. По този начин ще се насочат бюджетни средства, насърчаващи конкуренцията и подпомагащи музейните структури с по-голяма ефективност. В това отношение трябва да се стимулира и самофинансирането на музейните организации и развитието на културно-историческият туризъм.

Самофинансирането е свързано с търговската политика на музеите. Време е да престанем да се плашим от термини като „търговски дейности“ и музеен бизнес. Те съдействат за увеличаване на посетителите и потенциални дарители, а оттам и на приходите. Всяка една от дейностите в музеите трудно ще разчита на успех, ако не се изучават непрекъснато посетителите.

При пазарните условия се изменят нормите, взаимодействието, раждат се нови модели на социално партньорство с бизнеса. В условията на пазарна икономика е необходимо изработването на текущ модел на музейно инвестиране, отчитащ както държавно, така и недържавно финансиране. Приоритетното направление в сферата на културата днес е да се създадат условия развиващи партньорството с бизнеса. Могат да се въвлекат различни организации в стратегическото сътрудничество, като целта е да се използват средствата им в крупни проекти, имащи и общонационална значимост. Друга тенденция е развитието на корпоративната благотворителност на бизнеса – привличане на крупни компании, инвестиращи в културни проекти.

Първите мерки за насърчаване на културата от бизнеса са разработка на законодателни и данъчни механизми, стимулиращи частния капитал за поддръжка на културните учреждения, за съхраняване на националните културни постижения и т.н. Закон за меценатството. Важна стъпка в тази насока е иницииране на кампания в средствата за масова информация с цел обсъждане проблемите и перспективите за поддръжка на културата от страна на частния сектор, за да се осветлят най-добрите образци на сътрудничеството между бизнеса и културата. Но съдействието от страна на частния сектор би могло да се явява допълнение, а не замяна на държавните субсидии. Задълженията на държавата в областта на субсидирането се явяват условие за частното финансиране в тази сфера.

Естествено в началото музеите се оказаха съвършено неподготвени за пазарните механизми, още повече че и на зараждащата се в България пазарна икономика не ѝ беше до тях. Единствения начин да се оцелее, бяха средствата отпускани от бюджета, от чужди спонсори или меценатството. За да осъществят дейността си при пазарната икономика, на музеите им се налага да изградят пазарен облик на институцията, използвайки нови за тях средства и методи. На първо място като понятие бих сложила музейният маркетинг. Благодарение на комплексността, която маркетингът предлага, музеите могат да постигнат финансово спокойствие. Музейният маркетинг трябва да открива нуждите на посетителите.

Какво е музеен маркетинг? – това е съвкупността от средствата, с които разполага една организация, за да влияе по най-благоприятния за себе си начин върху навиците и поведението на потребителите, към които се е насочила, за да постигне собствените си цели. Музейния маркетинг е необходим, за да се открият потенциалните потребители и да се разшири разпространението на дейността и продуктите, като се направят достояние на възможно най-голям брой потребители. Маркетингът е необходим и за включването на музеите в туристическата индустрия, в системата на културно-историческия туризъм. В

пазарната икономика, културната дейност има отношение към пазара. Най-важната връзка е тази, че в зависимост от състоянието на цялата икономика се определя както размерът на субсидиите, които се отпускат за култура, така и възможностите на отделните хора да се възползват от културните продукти. Днес музейната работа е оставена само в ръцете на специалистите в тези институции. Как сами да се погрижат за обезпечаване на собствената си дейност?

Музеите не разполагат със собствени отдели или експерти, които да се занимават с проблемите на маркетинга и по-специално с изучаване желанията, очакванията, мотивацията и навиците на публиката. Много често тази дейност се върши от работещите в музея, успоредно с другите задължения, като маркетингът се свежда до комуникация или връзки с обществеността. Проблемите свързани с музейния маркетинг и икономиката на музеите е необходимо да се разискват не само от специалисти-музеолози, но и от икономисти. Нормално е културата да се подлага на икономически анализ. Само благодарение на него музеите ще оцелеят и ще продължат да бъдат това, за което са били призвани още от създаването си – служители на обществото. За маркетингова политика са необходими значителни интелектуални усилия, средства, често собствени. Маркетинговата стратегия е длъжна да предвижда целия комплекс от мерки, като тези изследвания започват с установяване на бизнес целите, т.е. какво искаме да постигнем от самото изследване, какво искаме да узнаем. Целите на маркетинговите изследвания за цялата музейна дейност могат да се представят така:

– Изучаване на пазара, какви са политическите, икономическите, демографските, научно-техническите, природните и културни условия в региона, в който работи музеят. Какво е реалното търсене на нашата продукция? Какъв е потенциалния обем на пазара?

– Изследвания по отношение на продукцията и услугите, съответстват ли те на търсенията и интересите на посетителите, по-какъв начин да се усъвършенства самата продукция, на какви изисквания трябва да отговаря тя за различните видове групи посетители, по-какъв начин можем да я усъвършенстваме музейната продукция.

– Изучаване на потребителите, да се определи профила на реалните и потенциални посетители на музея. Кои са те? На колко години са, къде живеят, защо посещават този или друг музеен обект, откъде са получили информация за нашия музей, каква е мотивацията им при разглеждането, а каква е тя при неразглеждането на нашия музей, какви са бариерите препятстващи визитата на посетителите.

Маркетинговите изследвания на музейния бизнес трябва да изследват и конкурентната среда. Конкуренти могат да бъдат не само другите музеи, но и различни културни организации, образователни, организации в сферата на туризма, услугите, спорта. Да не забравяме и за завоюваните от Интернет позиции. Често пред нас стои въпросът да отидем в музей или да се отдадем на пазаруване? Позитивната конкуренция способства за вземането на нестандартни решения при създаване и реализиране на музейния продукт, при привличането на потребителите. Пример за позитивно сътрудничество са разработките на регионални стратегии, поставящи си за цел развитието на културата и туризма в района, съвместни прояви на културните институти в града и региона. Подобна политика позволява да се акумулират финансови, материални и други ресурси за решаване на задачите, а също да се осъществи координация и разделение интересите на конкурентите, заставяйки ги да действат като партньори. Друг пример е разработването на корпоративни стратегии на музеите, което води до обединението им при осъществяването на определени проекти като рекламни кампании на българския културно-исторически туризъм и др.

Разбира се трябва да се отчита и спецификата на музейната дейност изобщо и на конкретния музей в частност. По-какъв начин да се правят музейния бизнес и маркетинговите изследвания?

Изучавайки опита на конкурентите, необходимо е да установим кои са нашите конкуренти, в какво се състои уникалността на тяхната продукция, по-какъв начин те си взаимодействат с потребителите? Крайният резултат от маркетинговите изследвания е разработката на правила за маркетингова стратегия и практически план за действие при постигане на бизнес целите. Резултатите от тези изследвания са необходимост не само за музея, а също и за да се представят получените данни на властите – държавни, общински, на обществени структури с цел да се покаже ролята на институцията в културния, обществения и социалния живот в региона. Освен това тези данни ще покажат ролята на музея в обществото и очакванията от него. Това е важна информация и за спонсорите, които искат да знаят с каква част от потребителите работи музеят, не трябва да се забравя, че спонсорите – това са и инвеститори, които разчитат да си върнат вложените в тази или в друга сфера средства. Важно за тези изследвания е, че те не трябва да се провеждат епизодично, тъй като музеят и въобще културната сфера постоянно се променят. Това е доста скъпо и не всички музеи могат да си позволят регулярно такова изследване, даже и богатите западни музеи. Друг важен момент е, че данните получени от един музей не могат да се анализират сами за себе си. Те трябва да се сравняват с резултатите от други музеи (и не само музеи) а градове, региони, страни. При тези обстоятелства възниква необходимостта от някой, който да има координираща роля. Във Великобритания този координиращ орган е държавата. Тя заделя средства, но само за големите музеи, за да провеждат регулярно маркетингови изследвания. За музеи с регионално значение отделя средства за едно изследване. Освен това държавните структури сами правят изследвания, свързани с изучаване отношението на населението в страната към културата изобщо и към различните структури на тази сфера.

Има предложение част от музеите да се стопанисват от частни лица, фондации, асоциации или други граждански организации, тъй като държавата не може да се грижи за всички. Идеята за друго стопанисване е културно-историческото наследство да попадне в ръцете на хора, които имат повече познания за положителните и отрицателните характеристики на пазара като цяло и в частност на пазара на културата. Първите опити за бизнес-партньорство не винаги са най-удачните. Най-разпространено е спонсорирането на изложби с пари на различни корпорации. Опасността от такова сътрудничество е в постепенната интелектуална зависимост и приспособяване към интересите на бизнеса. Стремежът към печалба на корпорациите налага сензационния, развлекателния, атрактивния продукт за широката публика. Но при изучаване на пазара трябва да се следва един основен принцип – маркетинговата отговорност, т.е. институцията да се отнася сериозно към клиента. Музеите трябва да се опитват да познават нуждите на тези, на които искат да служат, но не само от своя гледна точка, а и от тази на потребителите. Необходимо е предварително да се изследва интереса на публиката, но той да е съобразен и с възможностите на музея. При подготовката за проучване на посетителския интерес трябва да се подхожда така, че да се постигне най-доброто съчетание между желанията на публиката и потенциала и профила на музея. Посетителите на музеите не винаги имат представа точно какви нужди могат да задоволят при посещението си и какви съкровища се крият във фондовете им.

Най-новата тенденция в развитието на музеите е те да се превърнат в център на културния живот в дадено населено място, т.е. да не са само място, където ще се раз-

глежда. Вече трябва да се обръща внимание на възможностите и дейностите, които могат да бъдат развити върху целия ансамбъл – сградата на музея, обкръжаващата го среда и неговите изложби и колекция. Това трябва да е базата, върху която да се организират различни прояви –- артистични, колоквиуми, семинари и др. Проблем може да бъде, ако охраната на експонатите не е на необходимо ниво. Но това е пътят за превръщане на музея в център за развлечение и предлагане на голямо разнообразие от дейности, което ще доведе до разширение на публиката, до увеличение на социалния престиж и на доходите. Музеят трябва да отвори врати за съвместна дейност с външни организации, което води до обогатяване на обсега му на дейност.

Многообразието на българското културно-историческо наследство е признат факт, който привлича годишно стотици хиляди туристи, но начинът на експониране в нашите музеи, комплекси и изложбени зали, спрямо световните образци в тази област, не винаги е в полза на българските. Експозициите на голяма част от музеите са остарели. Представянето е традиционно, статично, не дава достатъчно информация, което не винаги е поради липса на средства. Обикновено те са с постоянен характер, което намалява интереса на местната общественост към тях. Ако музеят промени нещо в експозицията си, разреши да се пипне с ръка, да се седне на някои от експонатите, да се устрои специално представяне за деца, би променил статичността. Посетителите биха проявили интерес, даже биха се намерили и спонсори за така необходимите нови информационни технологии при представянето на музейната експозиция. Днес липсата на средства не позволява презентации на културно-историческите ценности, атрактивно осветление на експозиционните зали, електронна система за продажба на билети, както е в по-големите музеи по света. Един добър пример за атрактивно представяне на изложбените експозиции е музеят в гр. Преслав, където служителите показват експонати, сред които и Преславското златно съкровище облечени със средновековни царски мантии.

Изготвянето на проекти има огромно значение в установяване на комуникации между отделните музеи, а също между музея и неговите посетители. В рамките на даден проект може много да се говори за прилагане на маркетинговите технологии при дейността на музея, за музейната реклама и връзките с обществеността. Ще се опитам да представя един проект използвайки маркетинговите изследвания. Проведен е в Русия в гр. Ярослав и се нарича „МУЗЕЕН БИЛЕТ“. През 1999 г. в Художествения музей на града той е задействан. „Идеята е най-обикновена, а вече не е и нова, споделя маркетологът, вместо обикновен билет, както е в нашия музей ние пуснахме красив многоцветен билет, съдържащ и доста голяма информация, полезна за посетителите. Входният билет е много важно нещо, тъй като именно с него започва непосредствената комуникация между институцията и посетителите. Първият важен момент на проекта е издаването на няколко серии от билети в годината, като се сменя изображението и информацията за всеки тираж. Освен, че дава много информация, нашият билет е и многофункционален, това е втората особеност на концепцията на проекта. Така билетът за музея, освен функциите на финансов документ осъществява и други функции:

– Той е визитна картичка на музея
– Той е сувенир
– Той е афиш за музейните изложби и събития
– Рекламира музея
– Рекламира музейните спонсори
– Той е предмет за колекционерите
– Той е и лотариен билет

– Той е документ за намаление при повторно посещение

– Той е анкета, което е най-важната функция в нашия проект

От гледна точка на провеждането на маркетинговите изследвания ни интересува анкетния отрязък от билета. Контролния отрязък на билета, който в другите музеи се изхвърля при нас се събира на специално място тъй като именно там е анкетата. Ние се стараем и да променяме периодично съдържанието на анкетата в отделните серии, като формулираме нашите въпроси към посетителите в зависимост от целите на изследването. Най-често питаме откъде посетителите са получили информация за нашия музей, удовлетворени ли са от посещението си, какви произведения от експозицията са им направили най-голямо впечатление?. Разбира се ние събираме информация за това кои са нашите посетители, къде учат или работят, на колко години са, къде живеят. Ще приведа един пример за резултата от нашите изследвания. На въпрос „Какъв е източникът на информация за да осъществите вашето посещение в музея?“ посетителите отговарят по следния начин: 53% са научили от познати, роднини, колеги; 27% от рекламата, представена на афишите на музея; 9% от пресата; 7% от телевизията; 4% от радиото. Разбира се, че тази информация трябва да бъде анализирана прецизно, но представените факти ни показват какъв фактор е човешката мълва, която мълниеносно разпространява информацията, независимо дали тя е позитивна или негативна. Това още веднъж доказва колко е важно посетителите да си отиват от музея с положително мнение за своето посещение. Концепцията на проекта е основана и на друг важен аспект, всеки посетител трябва да получи входен билет, дори да е безплатен. По този начин, музейният маркетолог има в ръцете си мощен инструмент за провеждане на маркетингови изследвания, който се заключава в това, че всички посетители на музея ще получат в ръцете си анкетата. Друг важен момент е връщането на анкетния отрязък и получаване на отговори на въпросите от анкетата, което също трябва да се организира, даже да се стимулира, например, да се проведе лотария по номерата на билетите, както това се прави в нашия музей два пъти в годината. Всъщност процентът на връщане и попълване или непопълване на анкетата също може да бъде предмет на изследване, макар че връщането на попълнена или непопълнена анкета е ответно действие на посетителите характеризиращо както тях самите, така и дейността на самия музей.“

Промените в музейната система налагат нова политика. Изграждането на качествено различна система за осъществяване на ефективна комуникация между обществото от една страна и културно-историческото наследство от друга е повече от наложително. Проблемите са много, от архитектурните и интериорните до техническите и професионалните елементи, от рекламните каталози до цената на билетите. Факт е, че много от музеите са с остарели експозиции, което води до подценяване на уникални експонати.

Днес не е на необходимото ниво и връзката между музеите в областта и местната власт. Сега тя се изразява по-скоро в отчетност на приходите към местния бюджет. Отчасти се спонсорират и научно-приложни конференции със средства от общинския бюджет. Съвместното обучение и разработване на проекти е наложително, тъй като не съществува пряка връзка между музеите и туристическия център към общината, освен чисто информационна дейност. Част от средствата по еврофондовете не могат да бъдат спечелени без участието на общинските власти като бенефициенти. Културно-историческият туризъм се нуждае от тези средства за подобряване на социалната инфраструктура около музейните обекти. Добър пример може да бъде ПП „Шуменско плато“, който печели проекти, включително и за подобряване на пътната инфраструктура до платото. Сериозен е въпросът с умението на музейните работници и съответните дирекции в общината

за разработването на проекти. Важно за културно-историческия туризъм и развитието на музеите е да се насърчават от местните власти и съвместно да се планира мениджмънта на тази дейност с оглед увеличаване на туристическия поток.

Културно-историческият туризъм дава нови възможности за развитието на музейната система. Историческото наследство е ключов елемент за имиджа на даден регион. Връзката между музеите и туризма трябва да става в контекста на опазване и съхраняване на културно-историческото наследство. Приходите от този туризъм могат да допринесат със значителни средства за поддържането и опазването на историческото наследство. Ако културно-историческото наследство е способно да стимулира туристическата индустрия, то и историческия туризъм ще привлича все по-голям брой туристи. Културно-историческото наследство според прогнозите на Съвета на Европа ще има изключителна роля в информационното общество на XXI в.

През последните години културно-историческият туризъм се развива като една от успешните индустрии в света. Делът на туристическите пътувания, мотивирани от културата и културното наследство непрекъснато нараства. Туристическата практика издига културното наследство в истинска „златна мина“ за развитието на националните икономики. Туризмът от своя страна трябва да подпомогне разкриването, опазването и популяризирането на своя собствен културно-исторически ресурс. За разлика от България, където според статистиката все още преобладават туристическите пътувания с цел почивка и възстановяване сред природата, тенденциите в световен мащаб показват бързо нарастване на пътуванията, които задоволяват социокултурни потребности. Сред тях са посещения на исторически паметници, развлекателни събития от най-широк диапазон, конгресни прояви, бизнес срещи и др. Туристите с по-високо образование, с по-изявени интереси пътуват все повече и търсят по-качествени и по-разнообразни услуги. Това определено ги ориентира към културно-историческия, бизнес, конгресен и хоби туризъм. Те са и по-платежоспособни и се отличават като почитатели на нетрадиционните видове почивка и пътувания.

Българският културно-исторически туризъм е реален фактор за утвърждаване имиджа на страната и на регионите като място с уникално културно-историческо наследство и богат културен живот в процеса на взаимното опознаване, в контекста на европейската интеграция. Историческият туризъм, който води информирани и платежоспособни туристи, не може да ги привлече със статични и демодирани музейни експозиции, с второкачествени музейни сувенири и каталози. Естетиката на експозициите, архитектурата на сградата и вътрешния дизайн, интерактивните и мултимедийни презентации са неотменна част от съвременната музейна индустрия. Малко посетители окачествяват Шумен като приоритетен град сред останалите провинциални центрове. Не се споменава и като сериозна туристическа дестинация, нито е изходна точка за туристически обиколки на страната, ограничено е присъствието на неорганизирани чужди туристи въпреки близостта с Варна. Възможността за различни видове туризъм на територията на Шуменска област би генерирало икономически ползи за целия регион.

Статистиката на посещенията в Регионалния исторически музей – Шумен и неговите поделения показва, че има търсене на неговия продукт. Обекти като Мадара, Плиска, Шуменска крепост имат възможност за увеличаване на посетителите. Предизвикателството е пред музея в града, къщите–музеи на българските възрожденци да увеличат своята посещаемост, като се акцентира върху нова визия, промени в отношението към експониране на историческото наследство, допълнителни мероприятия, които да допринесат икономическа полза. Важното е културното наследство да се представи не като застинала

ценност, а да се инсценира като живо, защото именно това означава да го направим по-ефективно като ресурс.

За изграждането на новия пазарен облик са необходими сериозни промени в съществуващата сега организация и осъвременяване дейността на Регионалния исторически музей гр. Шумен, модернизиране качеството и пазарната стойност на културно-историческите продукти, които се предлагат сега. Необходимо е да се запознае българският турист, а и не само той, с потенциала на града и областта.

Освен правенето на изложби трябва да се прибавят и съпътстващите културни програми, образователна политика и специалното отношение към различните социални и възрастови групи. Това би могло да стане с гъвкава ценова политика като продажба на билети на преференциални цени, с нетрадиционни инициативи и различно представяне на музейните експозиции. Като такива бих посочила атрактивното участие на човека-паяк Жан Кристоф през 2002 г. в събора на с. Мадара организиран под скалния релеф с цел популяризиране на този уникален паметник. Възстановката на битката за Шуменската крепост от 1444 г., между рицарите на полско-унгарския крал Владислав Варненчик и османската войска също набира популярност. Тези две събития отчитат рекордна посещаемост на обектите, което показва как трябва да се преодолява зараждащото се безразличие към музеите.

Културно-историческото наследство е потенциална туристическа атракция с голяма стойност, но възможностите на обществения сектор да инвестира в тази сфера са ограничени. Все по-активно се търсят различни пътища това наследство да се стопанисва от частния сектор, който да инвестира в него издръжката и оцеляването си. В системата на културния туризъм музеите са безспорни фактори, те трябва да изградят имидж, чрез който да открият собствения си облик, да открояят и да утвърдят социалния си престиж. Само при завоюване на специфично и значимо място в обществото и наличието на многобройна и постоянна публика, музеят ще може с успех да намира източници за финансиране. Наличието на реални възможности за решаване на много от финансовите проблеми на тези обекти в една разрастваща се и ориентирана към пазара индустрия изисква агресивно да се влезе в конкурентна битка за посетителите (туристите) и техните пари.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Переверзев, М., Т. Косцов**. *Менеджмент в сфере культуры и искусства*. Москва, 2007, 99-127.

2. **Миладинов, П**. *Проблеми на съвременната музеология.(изследване)*. София, 2002, 32-97.

3. **Борисова, С.** *Музеите и маркетингът*. София, 2008, 114-136.

SHUMEN DESTRICT MUSEUMS AND THEIR ECONOMCAL STATUS UPON THE OPEN MARKET ECONOMY CONDITIONS. CULTURAL TOURISM.

Tsvetanka Boneva

Abstract

On the end of XX century and beginning of XXI s. the government changed and restricted its supporting and financing programmes for the cultural institutions and museums. This act reflected over their functionality and required new strategy and methods of acquisition new financial sources for keeping continuity in their public and scientific services.

The new strategy creating is long term process, which must to harmonize (synchronize) their style of functionality and the new trends of financing. During the process of creation new image and applying new specific solutions the mentioned institutions have to save their base substantiality in popularisation and care of Bulgarian historic and cultural legacy.

On the beginning, the museums have been unprepared to enter in the new conditions of functioning. The open market strategy required complete restructuralisation and application of non specific for their traditional style of functioning methods. The main condition for efficient start is the creation of new, up- to-date marketing strategy, integrating them into the cultural tourism industry and its microstructure. The cultural tourism has indicated significant growth and was defined as the most prosperous segment between tourist industries in the world. The touristic trips, motivated by the national culture and historic cultural inheritance, transformed them in „golden mine" of the national economic growth (progress). The Bulgarian cultural tourism plays…a key position in the national image assertion. The historic tourism, enticing well informed and solvent tourists and cant be attractive for them with old concept introduced expositions, with low quality advertising catalogues, brochures and souvenirs. The new marketing programmes have to solve the aesthetic part of the museum's interior and exposition design and apply new concepts and technologies of multimedial presentation of museum expositions.

At the present day the museums and many historical institutions don't have specialized marketing experts and teams, which could be able to develop new strategy, know-how and to provide market research and survey, focused on the main target group. Too often these activities are realized by the present staff, parallel with the every-day responsibilities and tasks and marketing questions are carried over by the public relation department.

The development of efficient marketing strategy and economic concepts requires an involvement of all interested groups and teams, which shall put in practice the mentioned strategy. The main accent shall be focused on the economical effect of the new programmes for which functioning the experience of historic experts could not be sufficient. The economic management analyses must be in the competency of experienced economists which shall insure the normal existence and financing the main activities of these institutions. There are several concepts of museum's financial managements, part of institutions could be managed by a private organisations and foundations, other could be financed by the government programmes and grants. The last trend in the financial management of cultural institutions and museums is the establishment of secondary sources of financing. This solution require mentioned institution to be reorganised and to extend their strategy and operation programmes with activities, non so specific for their current thematic functioning.

The museums could be transformed of cultural centres, offering various educational and entertainment programmes, involving in live contact with our historical and cultural legacy (inheritance). The new forms of more dynamic and actual activities have to be adapted to the potential of all complex-building assembly and architecture plus the specific of exhibition halls and collections. These new forms of popularisation of our historic and culture legacy must be managed by experienced and competent teams, familiarized with the specific characteristics of the open market and cultural market needs.

Using the system of cultural tourism the museums could to prove their position of main factor for popularisation our cultural legacy and confirm their social prestige.

The new forms of public relation activities could to ensure key position in the public cultural life and the existence of significant public attendance could be reliable source of financing. The real opportunity for self financing, which the open market is offering, could to solve many financial problems of cultural institutions and shall create a competitive environment, which shall improve the style and quality of offered services and will became more attractive and efficient in the challenging struggle for associating loyalty visitors.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ ИНСТИТУЦИИ НА СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО И НАЦИОНАЛНИТЕ, РЕГИОНАЛНИТЕ И МЕСТНИ ВЛАСТИ В КОНТЕКСТА НА РАЗВИТИЕТО НА КУЛТУРНИЯ И АРТТУРИЗЪМ

Евгени Велев

Според мнозина анализатори, експерти и изследователи управлението на *културната инфраструктура*[1] в България е все още силно централизирано. В настоящият етап от развитието на българската култура и изкуство и на тяхната инфраструктура липсват ясни и конкретни механизми за създаване на равнопоставени условия за достъп до продукционни, административни или презентационни пространства за индивидуални независими артисти и неправителствени организации в сферата на съвременното изкуство и култура. В резултат на това обстоятелство производството, разпространението и потреблението на произведения на това изкуство и на други културни продукти е силно ограничено и то най-вече в официалната система от културни институции със строго определен и хомогенен режим на действие.

Тези автори споделят убеждението, че *децентрализацията* е средство за разпределение на отговорности, права и ресурси между нивата на управление и приближаване на процеса за вземане на решенията по-близо до гражданите. Според тях степента на децентрализация отговаря на степента на социално-икономическото развитие на една страна и е отражение на степента на демократизация, националната специфика, традициите и зрелостта на гражданското общество. В този аспект се очертават три основни форми на децентрализация, които спомагат за баланса между дейностите на централния орган на изпълнителната власт и териториалните административни звена на негово подчинение:

- **административна** (правомощия за вземане на решения относно вида и качеството на обществените услуги);
- **финансова** (предоставяне на ресурси, прехвърляне на източници на ресурси, отговорности за финансиране на обществените услуги);
- **политическа** (предоставяне на правомощия за вземане на решения и контрол на по-широк кръг институции);

Децентрализацията в управлението на културата и изкуствата може да постигне своята цел само чрез прилагането на *принципите на доброто управление.* Постмодерното разбиране за добро управление се поставя в контекста на създаване и осъществяване на ефективни публични политики във всяка една област на живота, което означава *точно балансиране на пазар, политика и граждански сектор без пристрастия към някой връх в този триъгълник.* Необходимо е да се подчертае, че *доброто управление* се основава на високия административен капацитет на организацията, което може да бъде обезпечено единствено от отговорна, ефективна и ефикасна публична администрация. Без наличието на такава, нито един сектор от управлението на конкретната национална държава не може да функционира ефективно, независимо от международните ангажименти или вътрешнополитическите амбиции на същата.

Независимите пространства за изкуство изпълняват собствена естетическа платформа, която създава условия за развиване на едни или други художествени практики, съобразно ценностите и възгледите на участниците в конкретните артсъбития. В този смисъл, представители на гражданския сектор нямат достъп до институционална подкрепа и много често пред тях биват поставени непосилни финансови условия, които на практика се превръщат в непреодолимо препятствие за осъществяване на творческите им планове.

Доколкото администрацията има способността да се саморазвива и да изтласква всичко онова, което възпроизвежда нефункционални продукти, опредметените човешки взаимоотношения и множеството разнообразни идеи се възпроизвеждат, независимо и извън параметрите на бюрократичния механизъм. В този аспект постмодерното се случва, продава, репродуцира, съществува или не съществува, влияе или не влияе върху културните процеси, но и трудно може да отговори на въпроси, свързани със смисъла на неговото съществуване. Така дори в една неприемлива форма, подобна институционална теория предопределя главните компенсаторни функции на участниците в играта на съвременното изкуство. Паралелно със загубата на трансцендентност, изкуството губи и своята иманентна, независима от пряката групова полза светогледна функция. По този начин на преден план излиза „спорната“ конюнктура на културната администрация, макар и обременена с творчески и идеологически претенции.

Според С. Стефанов институционалната практика в света на изкуството днес се намира в процес на хиперразпространение и поради това „нейното затруднено случване в Източна Европа води до истерични припадъци на участниците в сферата на изкуството. Без да бъдеш по някакъв начин администриран (куриран, рекламиран в специализирани списания или дори жълти вестници), не е възможно да се реализираш: не е докрай ясно дали продължаваш да съществуваш като креативен субект“[2].

От своя страна немският културолог и философ Теодор Адорно има очаквания от експертната администрация, която е в състояние благодарение на правомощията на по-компетентните, да образува онези центрове на свобода, които биват заличавани от слепия и безсъзнателен процес на проста социална селекция. Според него насищането на пространството с неоконцептуални художници променя съществено нещата. Творците отново са припознати като важни главно институционални лостове и в този смисъл е осъществена перфектна културна приемственост с предишните поколения.

Видим е смисълът на културните институции и осезаемо е тяхното влияние върху развитието на съвременното изкуство и това още повече допринася за приобщаването им към институционалистката идеология. Идеята за изкуството като средство за постигане на божествена хармония и духовно развитие е девалвирала отдавна и за нея вече не е актуално да се говори или пише. Тя остава на заден план, отстъпвайки водещата позиция на „конюнктурното“ и на „вулгарно-популисткото“ начало. Важното и вълнуващо за съвременните художници е да се наредят на опашката пред някой „културен институт“, с „едничката“ надежда, администрацията да благоволи да ги забележи. Там те „обясняват“ проектите си, мечтаейки за мига, когато ще станат „внезапно“ видими, оставяйки в миналото спомена за „сенчестото“ си съществуване. Тогава ще се „разтворят небесата“ и „битът“ им ще се превърне в „битие“, а „битието им“, в „бит“.

Моделът на конюнктурно планиране на художествения пазар изолира съвременното изкуство от актуалните реалии в европейското културно пространство. Институцията е помощно средство и тя трябва да се използва в процеса на устойчиво развитие на съвременното изкуство, но не и да се отъждествява със самото творчество. В този смисъл

многообразието от смисли, които стоят зад понятието „културни политики“, конструират самата култура Така, погледнато най-общо, понятието „културна политика“ се среща в две употреби – широка и тясна, според по-широкото или по-тясно разбиране за културата. Според тясното определение културата е „дейността по създаването, проучването, разпространението и опазването на културните ценности, както и на резултатите от тази дейност“[3]. Тясното разбиране ограничава културата до различните изкуства, тяхното създаване, изучаване и представяне. Така културната политика може да бъде разбирана като политика на държавата в сферата на културата, ограничаваща се до различните изкуства, културните индустрии, проблемите на творците и културните институции. Това определение обхваща държавните и общинските културни институции и институти, които я и организират и провеждат, както и други, участващи по различен начин в този процес партньори на държавата – неправителствени организации (фондации, граждански сдружения) и бизнес организации. Дейността на последните трябва да бъде насочена към включването на българските автори в големите европейски и световни мрежи, към експанзия, а не към защитата на предполагаема самобитност, зад която обикновено стоят съмнителни нерегламентирани взаимоотношения.

В този смисъл е необходимо иницииране и реализирането на проекти в сферата на културата, изкуствата и високите технологии, предимно в партньорство с водещи европейски центрове и организации, работещи в сферата на съвременното изкуство, новите медии и информационните технологии да се фокусира върху участниците в световния пазар на изкуството, както и върху събития, които представят иновативни артистични практики и съвременни тенденции в изкуството и културата.

Израз на гражданска активност и съпричастност към проблемите на съвременното изкуство е искането от страна на гражданския сектор за подобряване на условията за появата на публични фондове и организации, като своеобразна корекция на държавното субсидиране. Това е стратегическа цел на всяко гражданско ориентирано общество, което възприема за нормална претенцията да коригира *несвоевременните* и *неадекватни* намеси на политиците и на държавната администрация, които много често упражняват политически диктат върху творческите гилдии, по-чисто *конюнктурни съображения*. Гаранция, че такъв диктат не може да се случва, е наличието на пазар на субсидии, до който всеки отделен творец, професионално формирование или частен културен институт може да прибегне, ако не е доволен от условията, които му предлага държавата по отношение на финансирането на създадения от него продукт.

В новите пазарни условия, изключително важно условие е превръщането на тази практика *в устойчива,* за което е необходимо функционирането на добре изграден *пазар на субсидии*. Необходимо е също така да се подобри *публичния мениджмънт на културата* от страна на държавните институции, като същевременно последните да се откажат от непосилните за тях претенции и да делегират права (напр.чрез концесия) на частноправни субекти, които да разпределят държавната субсидия в конкретен културен сектор за определен период от време. Подобно политическо мислене по отношение на изкуството е възможно, но е трудно осъществимо в български условия. Дори и да се предположи, че държавата е склонна да делегира тези правомощия, риска на ротацията, който е част от демократичните правила би представлявал неизвестна величина по отношение на държавната културна политика, който периодично се явява на парламентарни и общински избори с неизвестен за културата и изкуството край.

Освен това организациите, на които се преотстъпват тези правомощия, също би трябвало да се ротират, за да се избегне злоупотребата с власт. Това прави тази възможност

не особено устойчива и перспективна във времето, поради зависимостта ѝ от политическата конюнктура. По-трудният, по-сложен и по-дълъг път, несъмнено е този, чрез който се създават необходимите условия за възникването на *пазар на субсидии* и същевременно представлява по-устойчивата и необратима перспектива за развитието на съвременните изкуство и култура. Разбира се, последната възможност не изключва предходната и най-доброто в случая е те да бъдат съотнасяни с категориите на конвергенцията, а не с тези на взаимното изключване. Тази мисловна парадигма, осмислянето и възприемането на която е може би най-сериозния проблем, пред който е изправена българската култура и общество, предстои да бъде сериозно анализирана. Независимо, че усвояването на подобен начин на мислене изисква време, добро начало е дискутирането на положителните и отрицателните страни на представените възможности с оглед търсенето на изход от положението, в което се намират съвременното българското изкуство и култура. Съвсем естествено е всичко това да доведе до новости в политиката на презентиране и финансиране на проектите на културните организации и на независимите художници.

На настоящия етап обаче ситуацията е коренно различна. Именно тя принуждава творците да пренебрегват държавните, местните и регионалните неправителствени институции в областта на култура и изкуството, изхождайки от тяхната пасивност и пълна незаинтересованост по отношение както на съвременното изкуство, така и на визуалнопластичните изкуства и да търсят решение на проблемите си извън структурите на тези организации.

Отчитайки това, местните културни институции и местните административни структури от региона, подпомагани от техните национални съответствия е необходимо да полагат общи усилия за промяна на културната си политика по отношение на съвременното българско изкуство. Координирано разкриване, опазване, устойчиво използване на съвременното художествено наследство е от първостепенно значение за развитието на културния и арттуризъм в България. Всичко това би допринесло за изграждането на модерна национална и регионална системи за културен и арттуризъм, интегрирана в европейската система, за използване на потенциала на съвременното художествено наследство и съвременните културни атракции за устойчиво развитие на всички региони на страната ни.

Информацията и комуникацията са два процеса, които могат да се разглеждат само обединени. Информацията като понятие има много определения. Приложена към художественото наследство, тя може да се определи като семиотична зависимост между знания, отразени в данни (отразяващи моментно състояние на обекти, явления, състояния), подчинени на някаква цел. Потенциалната целенасоченост на данните, съхранени например в музейните и галерийни фондове, музейните и галерийни каталози, църковните и манастирските музейни фондове, базите от данни в научните музеи също ги превръща в информация в момента на достъпа до тях. Разглеждането на информацията като продукт в галерията и музея е немислимо без комуникативната съставна компонента. Достъпът до музейните и галерийни фондове в новата информационна среда изисква изграждане на Интегрирана информационна система (ИИС), осигуряваща както комуникация и обмен на данни, така и съхраняване и използване на информацията от всички художествени галерии и музеи на изкуствата в България и от всички църковни и манастирски музеи. По своята същност Интегрираната информационна система гарантира висока степен на достоверност и защитеност на информацията и включва единна информационна среда, базирана на съответните унификации на връзките и правила за взаимодействие между системите, развити и надеждни средства за комуникация и обмен на данни, виртуални

галерии, специализирани уеб сайтове и онлайн издание за изкуство и култура и на програмно осигуряване за достъп до дигитализирани фондове, online каталози, бази от данни. Бързият и лесен достъп, който предоставят интернет технологиите се допълва и от многообразието на най-различните информационни продукти, базирани на новите сателитни, кабелни и телекомуникационни технологии. Предлаганите стандартни услуги в Интернет разкриват нови възможности за автоматизацията на научните музеи, църковните и манастирски музеи, музеите на изкуствата и галериите[4].

В различните области на съвременното културно наследство в България, на национално ниво съществуват редица образователни и изследователски институции и центрове, както и неправителствени организации. В повечето случаи те работят в относително затворени рамки, което ограничава възможностите и техническия им капацитет. Давайки най-общи ориентири за приоритетите по опазването, съхраняването и социализирането на съвременното художествено наследство на местно и на национално ниво, настоящето изследване разглежда възможността за обединяване на усилията на научния, експертния и техническия капацитет на някои от тях с цел: интерпретиране на съвременното художествено наследство, развитие на културния и арттуризъм, иницииране на дейности по опазване на материалната и духовна култура на конкретния географски регион, интегриране на богатото художествено и културно наследство на регионално и на национално ниво, разработване на проекти с траен приложен ефект в сферата на културата, културната политика и ползването на културата като ресурс за развитие в градската и селска среда.

Такъв пример може да бъде биеналето в Шумен**,** чийто замисъл е да представя, изследва, документира и съхранява различни търсения и постижения в иновационните и концептуални форми в съвременното изкуство, както и да съдейства за устойчивото му ситуиране в постмодерните културни процеси. Първоначалната амбиция на инициаторите и организаторите на това биенале са да го превърнат в международен форум на съвременното изкуство в България. Неговата история е кратка и води началото си от 1997 г., когато в Градската галерия на Шумен започнат да се организират изложби на съвременното изкуство, с произведения на творци от цялата страна. На първата изложба от този цикъл са представени произведения на софийската група „XXL“, с амбицията на организатори и участници, че се представят най-новите тенденции в това изкуство в България. Последват още няколко подобни изложби, които по идея на художника-куратор Румен Богданов обединяват творци от София, Шумен, Варна, Пловдив, Сливен и др. Тези и други последвали ги събития водят до решението за създаване на биенале на съвременното изкуство, вследствие на което официално е регистрирано *Сдружение Международно биенале за съвременно изкуство гр. Шумен.* В началото биеналето дава заявка за силно желание, твърдост и решителност, с която на българската художествена сцена да се появи културна институция, предлагаща форма на национален преглед на състоянието на съвременното изкуство в България. Организаторите отиват още по-далеч, като за разлика от предхождащите изложби, биеналето си поставя твърде непосилната задача да селектира и презентира пред българска публика известни и не толкова известни млади автори от Европа и от света.

Такъв един проект за международен форум на съвременното изкуство в България е уникален и заслужава да бъде подкрепен на регионално, институционално и национално ниво, тъй като намеренията на културната и художествена общественост на града, на художниците, кураторите и на други различни художествени организации съвпада с някои от приоритетите на Европейския съюз за децентрализация на дейностите в областта на

културата и изкуството. Богатото културното наследство на Шумен и региона, равнището на интелектуално развитие като цяло за града, както и многото други културно-исторически характеристики го правят един от естествените центрове на съвременното изкуство в България.

Изхождайки от факта, че информационният модел необратимо се налага като начин на живот на постсъвременното общество в глобален аспект и от необходимостта за приобщаването на всяка една от държавите към информационното общество, посредством създаването на такъв информационно-комуникационен модел, който да осигури икономиката на знанието и живот на човечеството в информационното общество, Европейският съюз като цяло през 1994 г. поема официален курс към ускорено изграждане на инфраструктурата на информационното общество.

В този смисъл интензивно протичащите процеси на дигитализация на съвременното художествено наследство в световен мащаб извеждат на преден план необходимостта от формулиране на мисията, идентификация на функционалната структура, както и тенденциите на развитието на културните и художествени институции в тяхната системна среда. Извън въпросите свързани с техническото и програмно осигуряване, с координацията, взаимодействието и хармонизацията на стандартите, на преден план стои и проблемът за производството на знания, като релационен модел подпомагащ бързото и лесно структуриране на информацията в контекста на ново, стратегическо управление на системата на съвременното българско изкуство.

Като се обляга на тези и на други иновации в системата на културата и изкуствата, България би могла се превърне в привлекателна дестинация не само за обикновените туристите и за тези, които избират културния туризъм, но и за онези с интереси в областта на изкуството и колекционерството (арттуризма). Чрез опознаване огнищата на българското изкуство – галерии, изложбени зали, ателиета на творци, центрове на художествените занаяти, центрове за съвременно изкуство, би могла да нарасне потребността от опознаване на българското културно наследство и на културата и изкуството, които се създават в настоящето. Социалната страна на такъв един проект трябва да бъде насочена към развитието на провинциалните региони и на столицата чрез изграждане на ползотворни връзки и контакти с други балкански и европейски страни. Акцентът би следвало да бъде поставен върху „пресичането на граници чрез комуникация“ между творци, природа, архитектурна среда и публика, посредством използване на съвременните технологични средства в изкуството и културата. Потребителите на културните продукти и на изкуството са хора с по-високо образование, с по-изявени културни интереси и побогата душевност. Те пътуват все повече и търсят по-високи стандарти, по-разнообразни и по-качествени услуги. Реализирането на подобен проект би позволило на този сегмент чуждестранни и български туристи да се ориентират към културния, бизнес, хоби и арттуризъм, каквито страната би била заинтересувана да предлага на любителите на нетрадиционните видове пътувания и почивка.

От изключително значение за привличането на този вид потребители е моделирането на професионалната комуникация от специалистите по публик рилейшънс**,** в контекста на междукултурните различия и съобразяване с културната идентичност на едни толкова тясно специализирани публики. В европейското социокултурно пространство е много трудно да се игнорира липсата на междукултурно съзнание при възприемането на разнообразното културно наследство. Като се има предвид обаче, че разнообразието стимулира толерантността, поражда иновации, отваря пространства за свободен съзнателен избор на ценности, на личностна идентичност, на вярвания и на идеологии и че българ-

ското изкуство и култура са изправени пред предизвикателството да осъзнаят и да популяризират в цялото му многообразие и принуден хаос богатото ни културно наследство (историческо и съвременно) е необходимо последните да се интегрират в европейското изкуство и култура.

От друга страна, самите туристически пътувания са пряко свързани с културата, образованието и възпитанието на потребителите. Колкото са по-високи персоналните им изисквания, колкото те са по-образовани, по-информирани и с по-изявени културни интереси, толкова те са по-встрани от стереотипите на потребление в традиционния туризъм.

БЕЛЕЖКИ

[1] В своето приветствие към участниците в националната конференция „Българската култура – между държавата и пазара“, проведена през 2007 г. в София, министърът на културата по това време проф. Стефан Данаилов заявява: „Обществено известни са моите виждания за финансирането на българската култура, за „финансовото лимитиране“ на творческата и социална активност, ограниченията в извоюването на нови пространства за българското изкуство“. По-нататък министърът твърди, че за „своите мащаби България има развита културна инфраструктура с динамично ежедневие. За да се ориентира един изследовател в това ежедневие, ще му е полезно да погледне културния календар, който е в сайта на Министерството на културата. В над 1800 страници са отразени подкрепени от Министерството на културата инициативи на общини, неправителствени организации, творчески сдружения и любителски колективи. (Официален сайт на Министерство на културата. http://www.mc.government.bg/newsn.php?n).

[2] **Стефанов, С.** *Авангард и норма*. С., 2003, с.15.

[3] **Адорно, Т.** Култура и администрация. – *Сб. Идеи в културологията*. Т. 2, С., 1993, с. 686.

[4] **Велев, Е.** Информационна среда за идентификация на съвременното културно наследство. – *Сб. на VII Национална конференция „България -кръстопът на култури и цивилизации“*(под печат).

ПОГЛЕД ВЪРХУ ПОПУЛЯРИЗАЦИЯТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО И АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА ШУМЕН И НЕГОВИЯ ХИНТЕРЛАНД И НОВИ ИДЕИ ЗА НЕГО КАТО НАЦИОНАЛНА И ЕВРОПЕЙСКА ДЕСТИНАЦИЯ ЗА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ

Матей Матеев

ОТ ТУК ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ КАТО ДЪРЖАВА
НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ:
ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VII ВЕК ДО ДНЕС
И ВО ВЕКИ ВЕКОВ.

Системата (ако изобщо има такава) на българския културен туризъм, като привлекателно и особено ценно звено от съвременната българска култура е изправена пред кардинални и би могло да се каже, днес вече в рамките на Европейския съюз, пред съдбоносни мероприятия и задачи.

Напъхването на българския туризъм с подчертано комерсионално отношение на държавата в продънения кюп на Министерството на икономиката, енергетиката и туризма преследва главно бюджетни постижения. В този смисъл в това няма нищо лошо.

Що се отнася до КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ прерогативите трябва да принадлежат на Министерството на културата, за което то трябва да притежава в структурата си специално отговорно управленческо звено. За това е необходимо да се обърне специално внимание на Министерството на финансите. В 2010 година е недопустимо входните билети за музеите и музейните резервати да бъдат като билети за баня, защото тази финансова процедура сега става под неговия в случая „културен“ контрол. Тук показвам (обр. 1, 2, 3) образци на входни билети от музеи и археологически резервати на Гърция и Турция, също и на музея Прадо в Мадрид, както и образци на фактури за продажбата в тях на печатни издания и сувенири – за поука!

Културният туризъм на България се нуждае от нов облик и съдържание, с европейска и ако щете със световна по форма и структура организация на осъществяване. Изключителна отговорност принадлежи на ролята на всички, които се занимават с археологическите и архитектурно-историческите изследвания, но и на всички институции и информационни центрове (общински, държавни и частни), които оперират в областта и сферата на културния туризъм у нас, а също и на българските държавни и туристически представителства в чужбина.

Ако като министъра на финансите отворя кутията с пица, вероятно за културния туризъм ще открия, че тя е полупразна. А културният туризъм се нуждае от щедрата финансова подкрепа за музеите, археологическите резервати и разкритията в тях, както и за изискани и на високо полиграфично ниво издания за националното археологическо и архитектурно-историческо наследство на България. Времето само на пощенските картички, диплянките и малките книжлета следва да се смята за отминало.

В същото време трябва да допълня: не е сега времето да се създава по идея на министъра на културата Вежди Рашидов „Български Лувър“ (в миниатюра) от сградата

на Галерията за чуждестранно изкуство до площад „Александър Невски“ в София, за „скромната“ сума от 25 милиона лева. Дайте тези милиони на българския културен туризъм за неговата европеизация, за да стане високо доходен за държавния бюджет и ценностен за живота и културата на България. Дано зам.-министърът по туризма се съгласи с мен.

Националното археологическо и архитектурно наследство и на първо място това в хинтерланда на град Шумен с останките на първите две български столици ПЛИСКА и ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ изисква, не, задължава да се направи специална НАЦИОНАЛНА МАРШРУТНА ПРОГРАМА КАТО ДЕСТИНАЦИЯ НА КУЛТУРНИЯ НИ ТУРИЗЪМ, богата с импулси и средства за представянето им пред света и българския народ. Това се отнася за неизпълнения дълг към многовековната българска култура и културата по българските земи преди образуването на Първата българска държава, за активни археологически разкрития и реставрации, за много богати музейни експозиции, за мащабни и исторически точни графични реконструкции с цялостно илюстриране в чертежни пана и макети на двете столици, за многобройни по форма и дизайн луксозни и богато илюстрирани издания, в които капацитетът на неживите и живите им изследователи да бъде посочен и впрегнат срочно, но и високо отговорно за престижа на българската култура. При застрашителното прогресивно „културно увреждане“ на българския народ, това е от изключителна важност, като „хляб и сол“ за бъдещото му европейско прераждане.

Искам да илюстрирам, колко немощна, скарана с фактите и в много случаи объркана е информацията за културния туризъм и неговите дестинации в България, адресирайки тези илюстрации към културния туризъм за Шумен – територията, обозначена със законна гордост като тема на настоящата конференция: „ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ“. Два примера за такава „информация“. Ще изоставя малките стандартни пощенски картички с напъхани дребни фотографии без коментар. Но в две от „по-едрите“ претенциозно изрязани по контурите на територията на съвременна България, сънародникът може да се натъкне с недоумение, а чужденецът с пълно объркване, откривайки и в едната, и в другата отсъствието на Плиска и Велики Преслав. В едната – двойната барокова Чешитева къща от Райково (днешен квартал на Смолян) е запратена в Добруджа, „Камилите“ (крепостната порта на Хисаря) е насадена в Шумен, Балдуиновата кула от Велико Търново е запратена във Видин, къща от Копривщица – в Сандански, Бабини Видини кули в Благоевград, Рилският манастир в Пловдив, мраморният римски амфитеатър от Трихълмието на Пловдив е „отишъл“ в Хасково, а паметникът на връх Столетов се прегръща с минарето на вилата на румънската кралица в Балчик, като са посадени в Бургас (обр. 4). Какво е разсипано около втората картичка (обр. 5) с границите на България, един Господ знае, както казва народът ни.

Когато става въпрос да се надникне в публикациите, предназначени за широката културна общественост и за информация не само у нас, но и за чужденците, трябва да се започне с туристическия пътеводител „България“, издаден на английски език от Държавната агенция по туризма преди четири години в 2006 г. (автори: Капка Николова, Георги Владимиров, Петър Мутафов и Янка Крумова – вж. обр. 6). Пътеводителят е в обем от 672 страници. Получил съм екземпляр лично от тогавашния директор на агенцията на презентацията ѝ на „Филоксения 2006“ („Гостоприемство 2006“) в комплекса HELEXPO (панаира) в Тесалоники, където бях единственият български участник в съпътстващия туристическото изложение международен симпозиум на тема: „Културно наследство и културен туризъм“. В края на пътеводителя са изброени туристическите организации (седем на брой) в България:

– Българска асоциация на туристическите агенции
– Българска камара на туризма
– Българска асоциация на хотелиерите и ресторантьорите
– Българска асоциация за алтернативен туризъм
– Българска асоциация за културен, селски и еко-туризъм
– Българска асоциация по балнеология
– Българска асоциация за селски и екологичен туризъм
и
– Асоциация на IATA агенции в България.

Днес техният брой може да се е променил и по-вероятно е да е нараснал.

На гърба на корицата на еднокилограмовия „Tour Guide BULGARIA“, с дизайн поскоро за църковна книга е поместена картата на България. Плиска и Велики Преслав са с надписи като Вълчедол, Исперих, Тервел, Девня и много други селища, скрити между тези с подобни надписи(обр. 7). Туристът да си ги открива сам като обозначения на първите две български столици!

В същия пътеводител на 14 страници (от 290 до 303 стр. вкл.) е представен РЕГИОНЪТ ШУМЕН: SHUMEN (290–293), MADARA HORSEMAN (293–295), PLISKA HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE (295 – 298), VELIKI PRESLAV (298–302), PATLEINA, DERVISHA RESERVE, VURBITSA (302–303).

На страница 296, реконструкцията на проф. арх. Ст. Бояджиев на двореца на Симеон Велики е запратена в Плиска (?!). Дребните илюстрации на Шуменската крепост, на Мадарския конник, Мадарската крепост, на входна порта на крепостта на Плиска, на Златната църква във Велики Преслав не са акцентирани всред останалите илюстрации на находки в региона и експонати в музеите на Шумен и София.

Чужденецът, за когото е предназначен пътеводителят, от изброените илюстрации не може да получи завладяваща и привлекателна информация за най-великото в хинтерланда на Шумен – Плиска, Мадарският конник, Велики Преслав. Сигурно и за него ще важат думите на Йоан Екзарх, които предавам в „перефраза“ „- беден или богат чужденец, като не може да разбере величието на тези дестинации на българския културен туризъм, не му остава нищо друго, освен да се чуди и разпитва…“ Кога, като време и място, кого – когото срещне ли?…си е негов проблем (?!).

А пътувайки от родината си към България, в бюлетина на BULGARIA AIR прочита, че годината на основаването на българската държава е 691 (?!) – очудващо несъвпадение с датата, която му е известна от историята (обр. 8).

Ако сега се върнем и взрем в едни от по-важните издания като студии и книги на изследователи на тези три най-важни, с национално значение дестинации за българския културен туризъм, ще установим незадоволителното ниво на популяризирането, а да не говорим за „рекламата“ им. Те се нуждаят безусловно от акцентиране и съответстващо обозначение в поименника на културното наследство на Шумен и неговия хинтерланд и от особено внимание към формите и нещата, които могат да доведат до повишен туристически интерес към тях.

Трябва специално да бъде отбелязана заслугата на двама изследователи, които с публикуваните си студии преди 80 години (1930) са разкрили главните особености на ПЛИСКА, МАДАРСКИЯ КОННИК И ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ и главно на двете първи български столици, свързани със съдбоносните дела на КНЯЗ БОРИС I ПОКРЪСТИТЕЛ И НЕГОВИЯ СИН – ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ.

Студиите са публикувани в сборника „България – 1000 години“, издаден за отбелязване на едно хилядолетие от смъртта на цар Симеон Велики (927–1927 г.). Първата

студия е на Кръстю Миятев, озаглавена „Българското изкуство през IX и X век“. Още тогава картината на първата и втората столица на Балканския полуостров е представена с разкази и данни за Плиска и Велики Преслав, с изказани мнения за произхода и характера на тяхната архитектура. Авторът изтъква, че българите, появили се на юг от Дунава, „имат многовековно историческо минало с мощно персийско влияние“ и, че на базата на „иранската предства за монархическа власт…създават своя собствена държавна организация…възприемат езика на славяните“ и изпитват след, но и преди покръстването влиянието на Византия. Миятев пише: „Борбата между двата мощни елемента туранo-иранския и византийския се чувства като червена нишка във всички паметници на старото българско изкуство“.

Извънредно ценно е твърдението му относно Мадарския конник, че „надписът в запазените му части няма никакво вътрешно отношение към релефа“. В същото време твърди, че надписът и релефът са едновременни. Тук трябва да отбележа, че в една своя публикация във вестник „Арх и арт борса“, след публикацията на арх. Виола Недкова (2008 г.), озаглавена „Персийският генезис на конника от Мадара“, поместих статията „Две загадки в културното наследство“, където отбелязах и чрез илюстрации сходството на Мадарския конник на скалата в Термесеус (Мала Азия), изваян по заповед на Александър Велики в чест на неговия генерал Алцетас, проявил с в битката при Иисус, комуто Александър подарил паметен меч. Не е ли възможно Мадарският конник да е издялан по заповед на Александър Велики при похода на баща му до Одесос в IV век пр. Хр., отново за някой от генералите на армията на македоните, загинал в битка по днешните български земи, а надписът (заснет най-напред от Карел Шкорпил в края на XIX век) да е издълбан под и встрани от релефа твърде хаотично от Омуртаг в чест на баща му хан Крум Страшни, разгромил в 814 година византийската армия, опожарила в 811 година Плиска, пленил императора Никифор и като заповядал да го обезглавят и направят от черепа му позлатена чаша, пил от българското вино „медовина“ за победата и славата на България.

Миятев е представил доста подробна информация (без да изброявам всичко) за Голямата базилика в Плиска, Малкия и Големия дворец в първата българска столица и за Кръглата църква във Велики Преслав, както и за крепостите. За Кръглата (Златната) църква той пише, че „църкви с подобен план не са познати никъде другаде през цялото средновековие“. Случайно открих, че подобен план има една средновековна църква във Франция. Може би този факт си заслужава едно паралелно сравнение и историческо изследване.

Втората студия в сборника „1000 години България“ е на Карел Шкорпил, озаглавена „Паметници от столица Преслав“. Той цитира написаното от Йоан Екзарх в 6-тото слово на неговия „Шестоднев“ и изтъква, че „най-важната местност в историческо и културно отношение на Първото българско царство е Шуменското поле и съседните му страни“. Отдавна е станало не само необходимо, но и задължително да се издаде един сгъваем постер със заглавие „БЛАГОСЛОВЕНАТА БЪЛГАРСКА ЗЕМЯ“, подобно на този, който е отпечатан в книжка на „NATIONAL GEOGRAPHIC“ с България, озаглавен „Свещена Йерусалимска земя“ (ковачница на история), като се съставят и покажат цялостни реконструкции на крепостите и сградите на Плиска и Велики Преслав, като тези за Акропола в Атина и за Троя (културните слоеве) в Турция.

На Шкорпил принадлежат преписът на Чаталарския надпис, както и съобщението за намерени до светилище (не е указано кое) 100 монети от Филип II Македонът, Александър Велики и Лизимах.

Шкорпил е обозначил „културните пластове“ на двете столици като:

I. Военно-крепостен

II. Езически – на Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиян

III. Първи християнски – на княз Борис в Плиска

IV. Втори християнски – на цар Симеон Велики във Велики Преслав

V. Трети християнски във Велики Преслав и Патлейна.

Остава някой да ги нанесе по подобие на немските изследователи на Троя и да ги отпечата за публично разпространение. И тогава в публичното пространство в системата на културния туризъм ще прозвучи със законна гордост и уважение към българската история и култура девизът „ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ“.

Популяризацията на културното наследство от най-висок национален ранг – първите две столици на България Плиска и Велики Преслав и на Мадарския конник е налице (след Миятев и Шкорпил) в две крайности:

- първата – от неточно, неакцентирано сигниране върху картата на съвременна България, а също до т.н. кратки исторически изложения на редица автори, направени некоректно;
- втората – преднамерена фетишизация на факти и характеристики, която у интелектуалния българин и чужденец предизвиква снизходителна усмивка, съпроводена с учудване как се представят факти и монументи от това изключително национално културно наследство.

Към първата крайност принадлежи сигнирането на Плиска и Велики Преслав като селища, аналогични на малките селища около областните градове на България. В „Sofia the insider’s guide“ (на английски език, т.е. предназначен за ползване от чуждестранни туристи и пътници, издание 2009 г.) се съобщава: „681 AD. (в мой превод) Хан Аспарух, български вожд, основава Първото българско царство със столица Плиска, което в своето най-високо развитие при цар Симеон (893–927) (няма го The Great след името!) владял не само съвременна (няма я думата „територията на“) България, но също Сърбия, Македония и част от северна Гърция.“ Няма го Велики Преслав – столицата на Симеон Велики. А една малка карта в ъгъла на страницата показва „Симеоновата България“. На нея не са отбелязани нито Плиска, нито Велики Преслав, а Търновград (?!). Изписани са Одрин и Истанбул вместо Адрианополис и Константинополис. По-съдържателно би било да се съобщи, че това е СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ИМПЕРИЯ, опряна на три морета – Черно, Егейско и Йонийско, защото макар и не като тази на Александър Велики, това е била една своеобразна неголяма империя (едно голяма царство на Балканите). Макар че се съобщава, че в 893 г. столицата се премества от Плиска в Преслав (няма го „Велики“), в 927 г. (Не е вярно – това става в 971 г.) в Охрид, днешна Македония.

Към втората крайност се отнасят публикациите на проф. Божидар Димитров (сега министър без портфейл), като най-вече книжката му, озаглавена „24-те чудеса на България“ (обр. 9), нашироко рекламирана във вестник „24 часа“ със снимки на книгата му в ръцете на министрите Даниел Вълчев и Стефан Данаилов, проф. Николай Овчаров, д-р Георги Китов и Диана Димитрова, Георги Гергов, Нели Сандалска и шефката на туризма Анелия Крушкова…и с претенция в едрото заглавие „Искат и на английски книгата за „24-те чудеса“. (6 септември 2007). Боже опази! На чужденците тази книга за много от фалшивите чудеса, ако не за всичките, ще предизвика не само смях, но и подигравателни възгласи, адресирани не към автора само, но и към българите изобщо. Така не може да се прави, г-н Божидар, казвам го откровено, защото се познаваме.

Предговорът ѝ започва несериозно: „С чудеса от 7 цивилизации имаме по-богато наследство от Италия и Гърция“. Гърци и италианци ще питат дали тази книга не е публикувана на 1 април – българският празник на лъжата.

Следват сравнения, които не издържат съвременен тест за интелигентност. В този предговор можем да прочетем: „Статуята на Богородица на хълма над Хасково е с един метър по-висока от статуята на Христос в Рио де Жанейро“…Но Хасково, най-малката разлика – не е наречено „Богородично“. В същия „дух“ следва: „Перперикон не е по-малко мащабен от Мачу Пикчу и отгоре на всичко е три хилядолетия по-стар от него“… Кому са нужни тези претенциозни и исторически неиздържани за сравнение с монументи от културното наследство на света, творения на различни епохи.

Все в този самохвален „фетишно-български“ стил, първото чудо е озаглавено „Как конникът край Мадара спаси Европа от арабите“ (?!), а текстът за петото чудо е озаглавен „Църква, по-голяма от „Света София“, издигат в Плиска“. Това може да го напише човек, който нищо не разбира от архитектура и архитектурна топология. Голямата базилика в Плиска е „базилика“, а „Света София“ – императорската катедрала в Константинополис е „центрична куполна катедрала“ с уникален купол, дело на Изидор от Милет и на Антемий от Тралес. Може ли сравнението да се прави само на базата на един хоризонтален размер. (?!) За тази книга, посрещната според вестника „с небивал интерес“ той отбелязва „Подарихме я на министри, босове в туризма и археолози, ЗА ДА РЕКЛАМИРАТ ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНОСТИТЕ НИ“ (подч. мое – М. М.) Горките, каква реклама им се пъха в ръцете (и умовете), а между тях е един екс-министър на културата, когото уважавам като родопчанин като мен.

За историческа точност и правилно обрисуване на ролята на столиците на първата българска държава трябва да изброя:

Столицата ПЛИСКА е съществувала 218 години (681–893), по-дълго, отколкото сегашната възраст на столицата ни СОФИЯ, т.е. повече от 2 века и е разрушавана и възстановявана поне два пъти.

Столицата ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ е съществувала 78 години (893–971), т.е. по-малко от век и загива от разрушения.

Столицата в ОХРИД е съществувала 47 години (971–1018) и е загинала от разрушение след смъртта на Самуил (1014).

За изброените 24 чудеса мога да заключа: те са бисери на неразбирането на същността, историческата и културната роля кое може да се смята за „чудо“ в световната култура.

Под мото „избрани <u>любими</u> книги от Божидар Димитров“ (подч. мое – М.М.) закупената от мен с автограф на автора книга „Седемте древни цивилизации в България“ (обр. 10), ако дори не обръщаме внимание, че всички посочени в книгата цивилизации не са древни (някои от тях са средновековни) и че по-правилно е да се напише не в България, а „в земята на българите“, то те не са седем. Заявих го лично на автора – а няколко повече. Странно е обозначението „Цивилизация на Исляма“ – обозначение по религиозен принцип, единствено между седемте. Правилно би било да се определи като „Цивилизация на отоманите“, т.е. на Отоманската империя. Така може да се разбере историческото време на тази цивилизация, а не на Исляма изобщо. Така може да се разбере защо в Шумен се пази като паметник на културата Тамбул джамия.

Защо са сложени заедно „траки и македонци“? Второто название носи погрешността на българската транскрипция, защото това са МАКЕДОНИТЕ, по името на техния легендарен родоначалник, извънбрачен син на Зевс – МАКЕДОН. Цивилизацията на Македоните с царството на Филип II Македонът и империята на сина му Александър Велики и нейното присъствие в земите от Родопите до Одесос имат своя особена и интересна като културна специфика роля в древността. Времетраенето на влиянието ѝ в земите на Бал-

канския полуостров макар само няколко десетилетия (вкл. и след смъртта на Александър Велики), върху културата на траките и нейния генезис е многостранно и засвидетелствано с творчески прояви с особен характер – първите крепостни градове Филипополис (на територията на дн. Пловдив), крепостния пръв древен град на територията на дн. Стара Загора, строежи в Одесос и гробници, които до сега са обозначавани като тракийски, а са дело на тази цивилизация на македоните. Много български археолози преди и сега не обичат да се говори за елинистичния „период“-„епоха“, то това им странене от него няма научно-историческо покритие.

Такъв е случаят (но не е само той) с гробницата в Свещари, която по мое мнение принадлежи на културния хинтерланд на Шумен. Нейните 10 кариатиди (вече съм публикувал моето случайно откритие) са като тези в ъглите на подовата мозайка в дворцовата зала в двореца на Филип II в столицата му Пелла (дн. западно от Тесалоники в Гърция). Без да влизам в дискусия за други примери, само ще спомена, че т.н. Панагюрско златно съкровище не е тракийско, а персийско. В музея на детронирания ирански шах Пахлави в Париж могат да се видят подобни златни съдове. Няма я цивилизацията на персите, нито цивилизационните приноси на евреи, арменци и други неголеми племенни групи. Българската цивилизация би трябвало да се представи поне в две големи исторически епохи: Средновековие и епохата на Българското възраждане.

Ако се обърнем към публикациите на съвременни историци и археолози, ще се натъкнем на малките книжки на проф. Тотю Тотев – „Велики Преслав“ (на английски език – обр. 11) и на проф. Димитър Овчаров – „Велики Преслав – градът на Симеон“ (обр. 12) и ще установим до каква степен двамата автори са поднесли информация в интерес на културния туризъм за българи и чужденци. Още корицата на книжката на Д. Овчаров внася едно недоразумение. На нея е показано покръстването на княз Борис (станало не във Велики Преслав, а в Плиска). Не може освен това да се пише просто „градът“ на Симеон, когато се касае за столицата на Симеон Велики – втората столица на Първата българска държава. На гърба на вътрешната корица е поместен един план, в който липсват окончателните контури по всичките страни на крепостта, което не дава представа за нейната величина и значение, а срещу нея се мъдри заглавие на текста: „Съперникът на Константинопол!“ (обр. 13). Нито обемът, нито форматът, нито големината на книжката (16 x 15,5 см) от 42 страници, нито разпръснатите в нея седем графични реконструкции (с неназовани автори), всъщност „фрагменти“ (възстановки) от града, могат да дадат представа за най-важните монументи и цялостната урбанистична структура на Велики Преслав. За оскъдната графика на стр. 6 е указано името на нейния автор граф Луиджи Мартели, а за Чаталарския надпис на хан Омуртаг не се съобщава, че е открит и преписан от Карел Шкорпил. Чии са макетите на Кръглата църква? На вътрешната страна на гръбната корица е маркирано с акцент името на „Велики Преслав“, но я няма Плиска. Изобилието на сведения от пътешественици не може да изглади впечатлението от нестепенуваната и хаотична „илюстрация“ относно Велики Преслав. Не е отбелязано в коя година е издадена тази книжка! Толкова ли е трудно някой да направи цялостна реконструкция на урбанистичния ансамбъл и архитектурна структура на Велики Преслав? С помощта на компютъра това едва ли е много трудно!

В издадената в 2001 година на английски език книжка на проф. Тотю Тотев намираме една пространна и документирана картина на столицата Велики Преслав. Но и в нея липсва цялостна реконструкция, свидетелство за хроническия страх на българските археолози да въздигнат величието му поне на хартия, ако не са сторили усилия да вдигнат поне фрагмент със зъберите на крепостните стени, които са заснети още при първите

техни разкопки. Предстои ми да проверя дали в музея има макет на тази втора българска столица. Зашеметяваща е библиографията на авторовите публикации, изброени в края на книжката, но те са ореола на неговото научно звание, но не и нещо, което бързо и впечатляващо да стигне до туриста – българин или чужденец, да го нарека „пътешественик“, поел да види със собствените си очи останките на възхваления от Йоан Екзарх Велики Преслав – гордостта на Симеоновата империя. Не може да се мисли, че туристът преди или след посещението си на Плиска и Велики Преслав ще се наеме да търси къде са и да изчете всичките публикации не само на Т. Тотев, но и на цитираните други автори в библиографията му. Празнотата от впечатленията остава. И тя е един голям минус за ролята и значението на българския културен туризъмо (обр. 14).

Две публикации на Ж. Тонева и Св. Вацов в сборника „Пътувания в Средновековна България“, издаден след Първата национална конференция в Шумен (2009 г.), третират повече теоретични послания и факти относно тенденции и възможности за развитие на културния туризъм в Шумен и неговия регионален маркетинг.

Изложеният до тук с малко остър критичен тон обзор е добронамерен. Нужни са информативни и популяризационни издания, които преди всичко са интересни за обикновения културен български и чуждестранен гражданин, но така също и за точна историческа, урбанистична и архитектурна ориентация на изследователите, в които личи високо уважение към участника в културния туризъм в България.

Бих желал, приемете го като заключение на моя доклад, накрая да отбележа какви практически стъпки по мое мнение могат и трябва да се направят за бъдещото развитие на културния туризъм в хинтерланда на Шумен.

В ИНСТИТУЦИОНАЛЕН АСПЕКТ:

- Създаване на академия по археология, архитектура и ювелирни изкуства и дизайн „Симеон Велики“;
- Регионален научно-изследователски институт „Първите български столици“ (в орбитата на БАН);
- Създаване до Плиска на Духовна академия „Св. Княз Борис I Покръстител“ под егидата на Българския и Вселенския патриарси.

Туристът да посети в своето пътуване:

- Зали за видеосеанси към музеите в Плиска и Велики Преслав, а също и под Мадарския конник;
- Специализирани заведения за гости с шоу зали (вечер) и с обяди, предшествани от молитва пред насядалите туристи;
- да го посрещат монументални мемориални стели с надписи на български и английски език с най-кратки и най-важни обозначения на археологическите останки от Плиска и Велики Преслав;

Изготвяне на постери за Плиска, Велики Преслав и Мадарския конник във формат 80 х 120 см като учебни пособия за ученици и студенти (които да получат благословията на Министерството на образованието, науката и младежта). Показвам мои такива обр. 15, 16, 17).

Предлагане на малки постерни пана (формат А4), които да конкурират и изместят (поне отчасти) стандартните пощенски картички. Тук показвам една моя серия от такива. В Гърция във Вергина, където е гробницата на Филип II Македонът (първата столица на македоните АЕГИЯ), се предлагат такива (обр. 18). Дълготрайността и ефектът им позволява на туриста да ги отнесе със себе си и да ги направи свое декоративно обкръжение за желано място и време.

В ръцете на туриста освен това следва да могат да попаднат чрез закупуване в музеите на множество сувенири, като умалени макети от мрамор на монументи от двете първи български столици, копие 1:1 и умалени на – намерени вещи, съдове, ювелирни изделия, декоративни плочки, копия на Чаталарския надпис, подходящо моделирани към стълба, на който са – в умален мащаб, многобройни сгъваеми издания (луксозни богато илюстрирани и текстово подкрепени дипляни), сгъваем постер „Свещена българска земя“ с панорама на културното наследство от региона на Шумен и много други, които могат да бъдат обект на рекламен дизайн.

Туристът да се убеди, че съществува и да се запознае с нея, направена както в САЩ се разпространява Декларацията за Независимостта – на пергаментен картон:

НАЦИОНАЛНА ПРОГРАМА ЗА МОДЕРНО ЕВРОПЕЙСКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА БОГАТОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ШУМЕН И НЕГОВИЯ ХИНТЕРЛАНД, толкова завладяваща и действена, че да го накара отново след броени години да стъпи на СВЕЩЕНАТА БЪЛГАРСКА ЗЕМЯ, ОТКЪДЕТО ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ…

Като творец, изследовател и гост-професор в областта на архитектурната археология, поканен от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ за обучение на студентите от историко-философския факултет на университета, заявявам своята готовност всестранно да съдействам на община Шумен, градските музеи и Шуменския университет в постигането на високите цели с национално значение, които Шумен трябва да формулира и реализира в сферата на културния туризъм във второто десетилетие на XXI век.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Входни билети от музеи в Гърция, Турция, Испания.

Обр. 2. Квитанции-фактури от музеи в Гърция.

Обр. 3. Опаковъчен плик и салфетка от музеи в Гърция.

Обр. 4. Пощенска картичка „България“.

Обр. 5. Пощенска „едра“ картичка „България“.

Обр. 6. Корица на **Nikolova, K.** *BULGARIA, tour guide*. Sofia, 2006.

Обр. 7. Карта на България.

Обр. 8. Бюлетин на BULGARIA AIR.

Обр. 9. Корица на **Димитров, Б.** *24-те чудеса на България*. София, 2007.

Обр. 10. Корица на **Димитров, Б.** Седемте древни цивилизации в България, София, 2005.

Обр. 11. Корица на **Totev, T.** Veliki Preslav. Sofia, 2001.

Обр. 12. Корица на **Овчаров, Д.** *Велики Преслав. Градът на цар Симеон*. Варна.

Обр. 13. Фрагменти от крепостните стени на Константинопол.

Обр. 14. Планове на Велики Преслав по Т. Тотев и Д. Овчаров.

Обр. 15, 16 и 17. Постери за Плиска, Велики Преслав и Мадарския конник.

Обр. 18. Постерно пано от Гърция (Вергина).

БИБЛИОГРАФИЯ

Вацов, Св. Регионалният маркетинг като фактор за развитие на културния туризъм в Шумен. – В: *Сб.Пътувания в Средновековна България*, Велико Търново, 2009, 586–590.

Димитров, Б. *24-те чудеса на България*. София, 2007, 112 стр.

Димитров, Б. Седемте древни цивилизации в България, София, 2005, 108 стр.

Матеев, М. Две загадки в архитектурното наследство. Във: *В-к Арх и Арт борса*, бр.16, 2007, 22–23.

Матеев, М. *История на българския барок*. Пловдив, 2008, 776 стр.

Миятев, Кр. Българското изкуство през IX и X век. – В: *Сб.1000 години България*. София, 1930, 139–182.

Овчаров, Д. *Велики Преслав. Градът на цар Симеон*. Варна, 48 стр.

Стамов, Ст. Архитектурното наследство на България. София, 1972, 327 стр.

Тонева, Ж. Тенденции и възможности за развитие на културния туризъм в Шумен, В: *Сб.Пътувания в Средновековна България*, Велико Търново, 2009, 557–562.

Шкорпил, К. Паметници на столица Преслав. В: *Сб.1000 години България*. София, 1930, 183–275.

История на България. Т.2. Първа българска държава. София, 1981, 505 стр.

Nikolova, K. *BULGARIA, tour guide*. Sofia, 2006, 672 p.

Totev, T. Veliki Preslav. Sofia, 2001, 110 p.

AN OBSERVATION ON THE POPULARIZATION OF ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL LEGACY OF SHUMEN AND ITS HINTERLAND AND NEW IDEAS ABOUT MAKING IT A NATIONAL AND EUROPEAN CULTURAL TOURIST DESTINATION

Matei Mateev

Abstract

The paper presents an overview of the Bulgarian publications in the sphere of archaeological and architectural legacy of Shumen and its hinterland, mostly about Pliska, Veliki Preslav and the Madara Horserider, from the early 20th century until 2010. It highlights the specific contributions of each author in popularization of this legacy and the related tourism 'advertising'.

On the basis of impressions gained from several countries in the world about tourism stimulation, the author puts forward and illustrates his new practical ideas (not theoretical postulates) about the archaeological and architectural legacy of Shumen as a national and European tourist destination.

Обр. 1. Входни билети от музеи в Гърция, Турция, Испания.

Обр. 2. Квитанции-фактури от музеи в Гърция

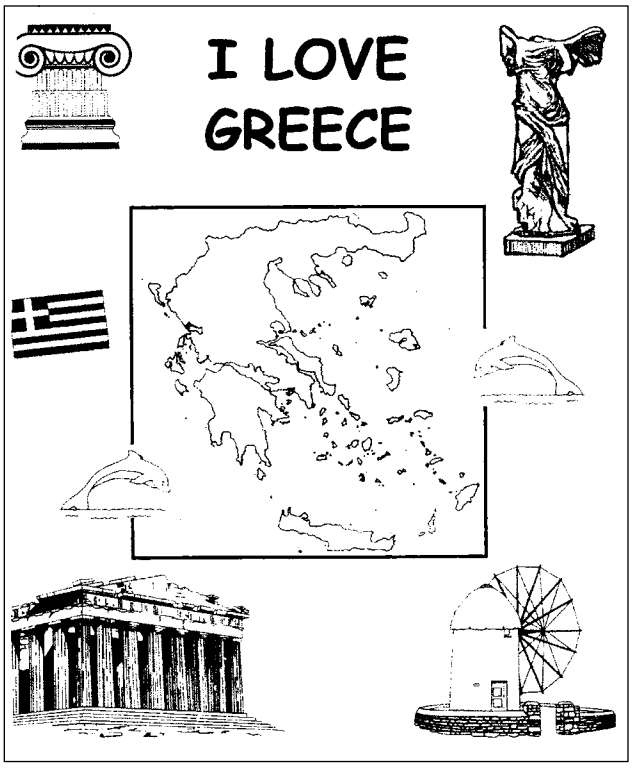

Обр. 3. Опаковъчен плик и салфетка от музеи в Гърция

Обр. 4. Пощенска картичка „България“

Обр. 5. Пощенска „едра“ картичка „България“

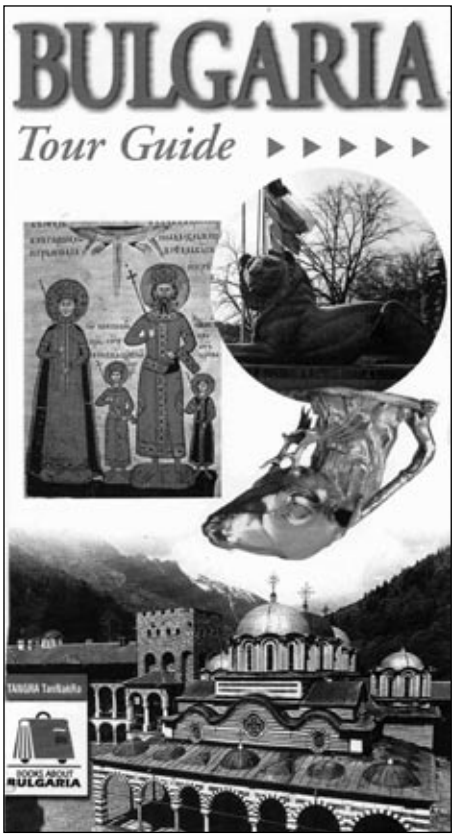

Обр. 6. Корица на Nikolova, K. BULGARIA, tour guide. Sofia, 2006

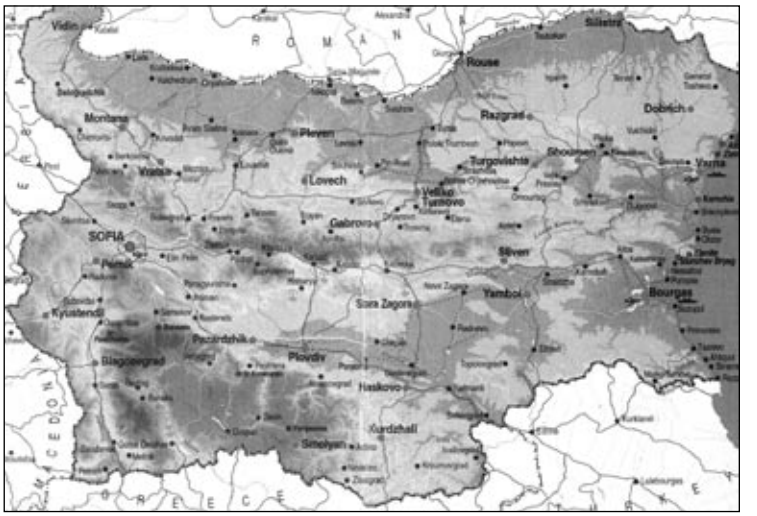

Обр. 7. Карта на България

Обр. 8. Бюлетин на BULGARIA AIR

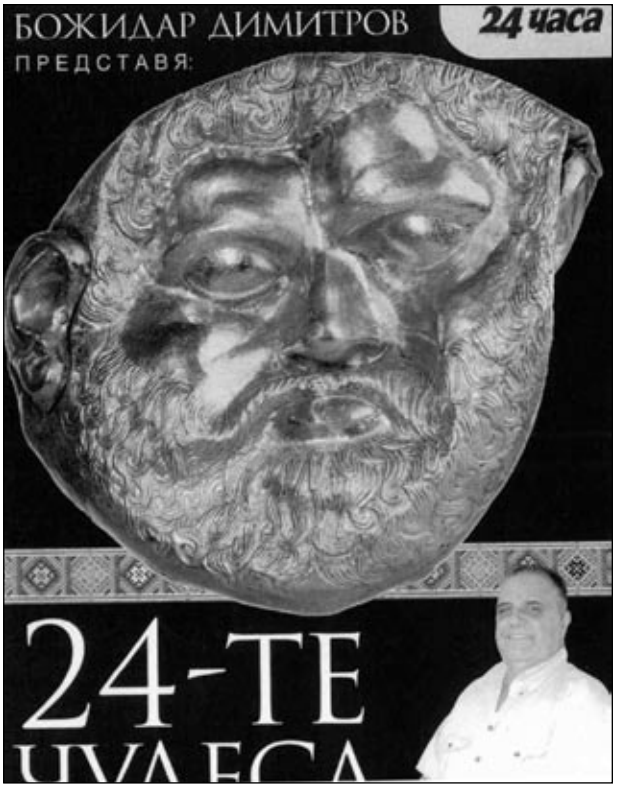

Обр. 9. Корица на Димитров, Б. 24-те чудеса на България. София, 2007

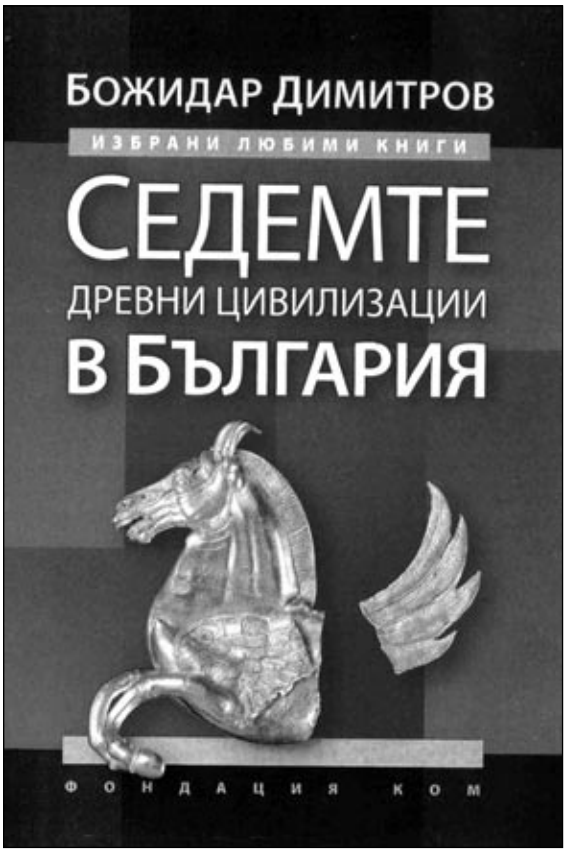

Обр. 10. Корица на Димитров, Б. Седемте древни цивилизации в България, София, 2005

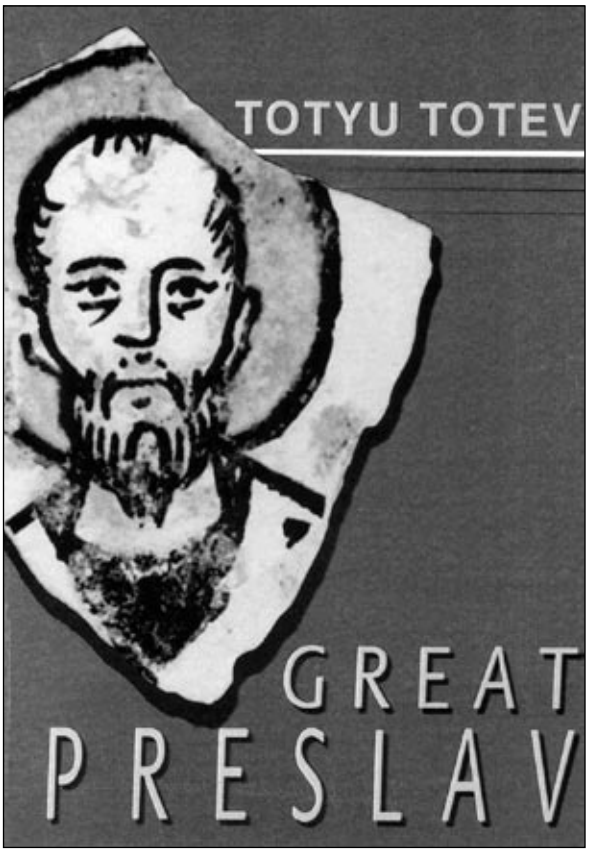

Обр. 11. Корица на Totev, T. Veliki Preslav. Sofia, 2001

Обр. 12. Корица на Овчаров, Д. Велики Преслав. Градът на цар Симеон. Варна

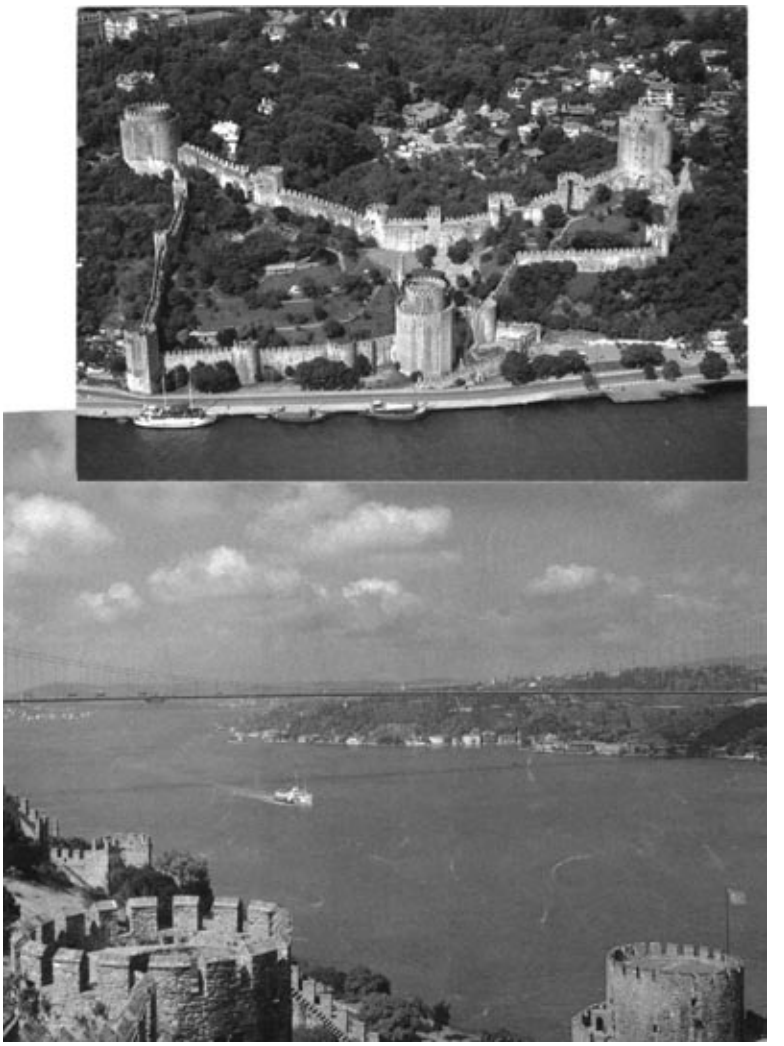

Обр. 13. Фрагменти от крепостните стени на Константинопол

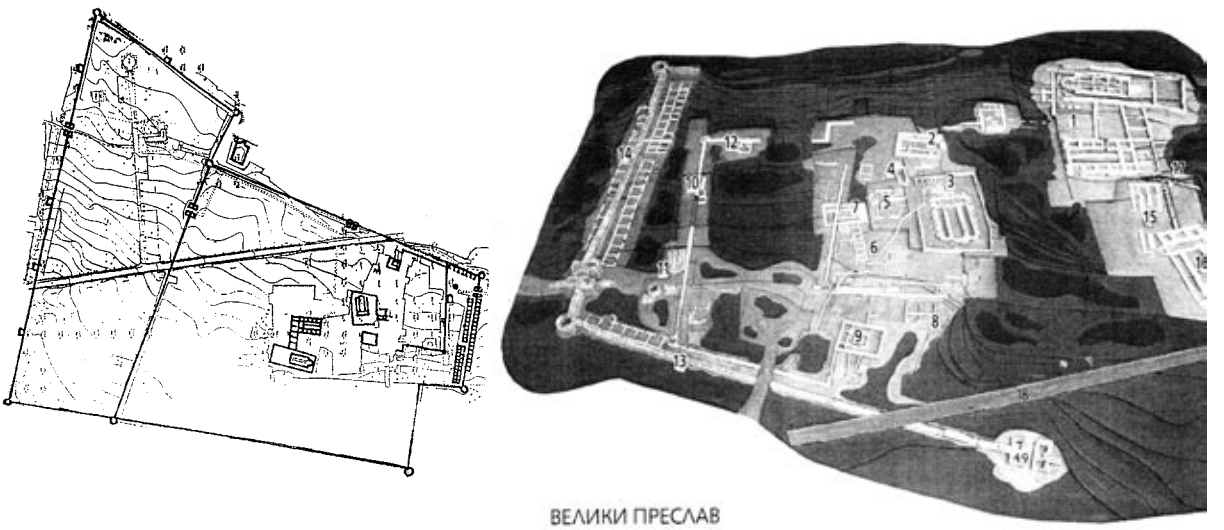

Обр. 14. Планове на Велики Преслав по Т. Тотев и Д. Овчаров

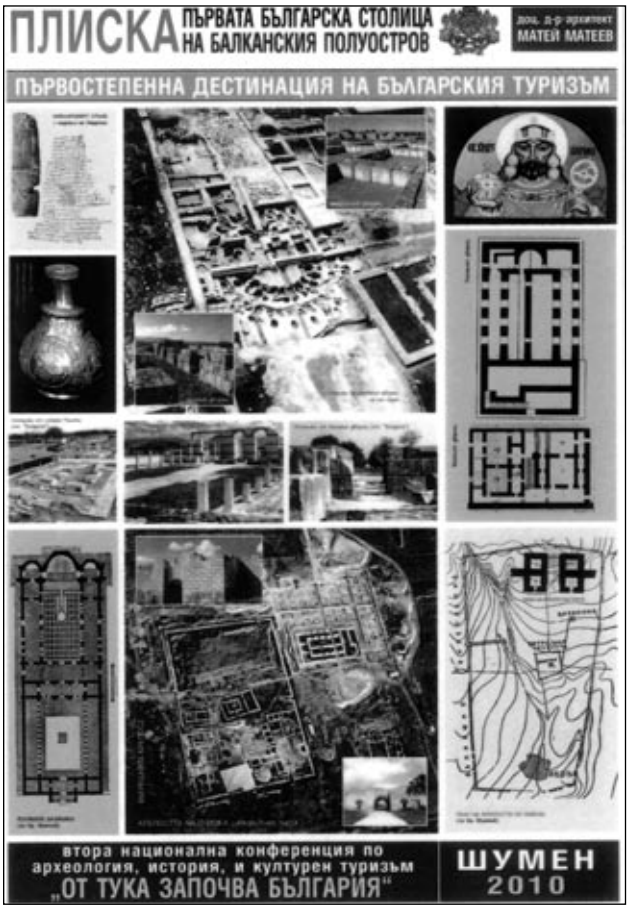
ПЛИСКА
ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ
доц. д-р архитект МАТЕЙ МАТЕЕВ
ПЪРВОСТЕПЕННА ДЕСТИНАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ
втора национална конференция по археология, история, и културен туризъм
„ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ"
ШУМЕН 2010

Обр. 15. Постер за Плиска

ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ
СТОЛИЦАТА НА ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ
доц. д-р архитект МАТЕЙ МАТЕЕВ
ПЪРВОСТЕПЕННА ДЕСТИНАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ
втора национална конференция по археология, история, и културен туризъм
„ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ"
ШУМЕН 2010

Обр. 16. Постер за Велики Преслав

Обр. 17. Постер за Мадарския конник

МАДАРСКИЯТ КОННИК
КРЕПОСТ И СВЕТИЛИЩЕ МАДАРА
ПЪРВОСТЕПЕННА ДЕСТИНАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ
ЮНЕСКО
ИЗКЛЮЧИТЕЛЕН МОНУМЕНТ ОТ ДРЕВНИТЕ ВРЕМЕНА
втора национална конференция по археология, история, и културен туризъм
„ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ"
ШУМЕН 2010

Обр. 18. Постерно пано от Гърция (Вергина)

ТЕРЕННИ ПРОБЛЕМИ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

Ивелина Кючукова

Когато преди пет години реших да създам собствена туристическа агенция, специализирана изцяло в областта на културния туризъм, не подозирах нито за миг трудностите, пред които се изправях. Археолог по образование, работила дълги години в рамките на френски институции, като Лувъра и Музея на средновековието Клюни в Париж, тогава бях изпълнена единствено с ентусиазъм и желанието да покажа по подобаващ начин на чуждестранните посетители богатото културно-историческо наследство на нашата страна.

Днес, пет години по-късно, когато БалкаНова ООД е официален представител на шест от най-реномираните френски туристически агенции за България, свързани с културния туризъм, осъзнавам колко трудна е била тази мисия, познавайки вече добре основните теренни проблеми във въпросната област в България. Това ще е и основната тема на моята презентация.

1. Археологически обект и/или туристическа атракция

Всъщност говорейки за културен туризъм, на първо място трябва ясно да се разграничи от една страна – безспорното богатство на културно-исторически паметници в нашата страна и от друга страна – нивото на тяхната представителност (атрактивност) т.е. едно е съществуването на важен археологически обект от гледна точка на науката и съвсем друго е дали той е подходящ за туристически обект. Много често значителни археологически паметници са напълно несъвместими с представата на туриста за туристическа атракция; необученото око на посетителя трудно може да улови научната значимост на съответния паметник, откъдето следва пълното му разочарование. В крайна сметка, от на пръв поглед огромния брой на културно-историческите паметници в България, само една не голяма част от тях остава подходяща за туристически посещения. Общо взето изборът на българските туроператори е свързан винаги с не повече от 30–40 от тях. Това всъщност е доста жалка цифра, претендирайки непрестанно в медийното пространство как България е една от най-богатите на културно-историческо наследство страни в Европа, след Гърция и Италия например. Ето защо е нужно да се направят усилия за превръщането на вече разработени от археолозите паметници в туристически обекти. Свидетели сме как много от тях веднага след разкопаването им са изоставени поради липса на средства за стопанисване. Всичко това напълно обезсмисля предишните дейности, имайки предвид че въпросните културно-исторически паметници са част от европейското наследство и би трябвало да бъдат достояние на по-широка публика, било тя българска или чуждестранна. Точно това е и основната дейност на новосъздадена група, която координирам. Нашите усилия са насочени към каталогизиране на тези археологически обекти, вече разработени от специалисти, които с малко грижи могат да се превърнат в прекрасни туристически атракции. Това би довело до откриването на нови туристически дестинации, а всичко това от своя страна води до икономическото стимулиране на различните райони

в страната, дори и по-изостаналите в това отношение, което се изразява по-конкретно в създаване на повече работни места, събуждане на местни традиции, занаяти, развитие на сувенирната индустрия и т.н.

2. Отново за инфраструктурата.

Тук иде реч и за инфраструктурата свързана със съответните културно-исторически паметници. Разбира се, аз няма да подхващам баналната тема за лошите пътища в България, които биха отказали да пътува и най-мотивирания турист, тъй като този проблем е многократно дискутиран без особени резултати и най-вече поради факта, че сме безсилни на този етап да променим ситуацията. Все пак, трябва да се подчертае, че това е един много сериозен проблем, който пречи за развитието на културния туризъм в нашата страна, имайки предвид че голяма част от интересните туристически обекти са доста отдалечени, за което е нужно много повече време, свързано с некомфортно пътуване. Този факт неминуемо и непрестанно е подчертаван в анкетите на чуждестранните туристи като отрицателна черта по време на тяхното пътуване из България.

Що се отнася до инфраструктурата на самия туристически обект, много често състоянието е също отчайващо. Въпреки че през последните години се направи много в тази област (тук можем да цитираме положителния пример на НИАР Плиска) все още в България съществуват културно-исторически паметници с недоразвита туристическа база и липса на всички необходими условия за туристически посещения (такъв е примера с Никополис ад Истум, който представлява реална опасност за сигурността на туристите). Но като че ли основен проблем тук се налага пълната или частична липса на каквито и да е информационни пана и бележки в зоната на културно-историческия паметник. Много често съм срещала туристи на терена, които отчаяно се опитват да свържат видяното с карта или текст от техния пътеводител. Похвална в тази област е дейността извършена по програма „Красива България“, благодарение на която много паметници на културата се сдобиха с нужните нагледни съоръжения, така необходими за разбирането и правилното ситуиране на съответния обект.

3. Консервация и реставрация на културно-историческите паметници.

Не малка част от културно-историческите паметници в България страдат и от липсата на качествена консервация, което се забелязва неминуемо от опитното в това отношение око на западните туристи и заслужено получава тяхното неодобрение (примери в това отношение са Голямата базилика в Плиска, Златната църква в Преслав и крепостта Царевец). Често, с цел по-ефектна реконструкция на съответния паметник, се предприемат строителни операции, които в много случаи водят до загуба на автентичността му; същото се отнася и за използваните материали, които съвсем не отговарят на определени критерии. Всичко това води до едно неделикатно осъвременяване на древния културен паметник, което загрозява неговия общ външен вид и го прави непривлекателен за туристите.

С цел постигането на оптимален резултат при експонирането на археологическите паметници, нужно е за в бъдеще да се обръща повече внимание на тези проблеми, които са предимно в компетенциите на Националния институт за паметници на културата.

4. За обкръжението на туристическите обекти.

Тук е и мястото да се подчертае ролята на, нека го наречем, обкръжението на културно-историческите паметници. Да вземем за пример Несебър: няма чуждестранен турист,

който да не се е възмутил при вида на кокетните несебърски черки, чиито външни стени са отрупани с покривки, карета и други подобни невъобразими стоки. Често туристите са принудени да изтърпят и доста агресивното поведение на същите тези търговци, използвали културно-исторически паметник за своя витрина. Много български манастири запричичват също така на търговски панаири вследствие големия брой на „търговци около храма“. Разбира се няма нищо лошо в това българските занаяти и сувенирна търговия да процъфтяват благодарение на покупателните способности на чуждестранните туристи, но нека те имат своето определено място за тази дейност. В случая става въпрос за ролята на съответната община, която би трябвало много зорко да съблюдава подобни действия на местните търговци.

5. За кадрите в туризма

Въпреки нароилите се напоследък училища и специализирани курсове, както и специалности свързани с културния туризъм в университетите, като проблем в тази област в България може да се прибави и осезателната липса на специализиран човешки ресурс. Тук обаче не смятам да се спирам по-подробно на този вече известен и дори преекспониран проблем за българския туризъм. Все пак подчертавам, че той е много видим и осезателен и не остава незабелязан от взискателния западен турист, което вреди на общия образ на България като достойна дестинация за културен туризъм.

6. Образът на България в чужбина

В края, бих искала да изляза от националните рамки и да изтъкна един от може би най-сериозните проблеми на културния туризъм в България, а именно недостатъчното популяризиране на България като дестинация за културен туризъм в чужбина. Още веднъж подчертавам, че се базирам изключително на данни, свързани с френския пазар, който най-добре познавам. Вече за никого не е тайна, че българското Черноморие и една голяма част от ски-курортите в България се превърнаха в центрове на европейския нискобюджетен турист. Но какво правим за високобюджетните такива и можем ли все още да ги привлечем към нашата страна, обещавайки им да видят археологически паметници от световно значение и автентични села и култура. Що се отнася до Франция, смея да твърдя, че България продължава да бъде все така непозната за нейните граждани. Факт е, че в Париж няма Български офис на туризма, откъдето хората да почерпят информация за нашата страна. Нелогично е да се загърбва така едно шестдесет милионно население с пътешественически традиции. На фона на вечно присъстващите в парижкото метро рекламни плакати на Турция, Гърция и Хърватска, България отсъства тотално от рекламното пространство. Напоследък дори Сърбия, Черна гора и Албания правят смели опити на френския пазар да представят своите страни като достойни дестинации за културен туризъм. Примерът на Унгария и Русия е да привлече туристи чрез организиране на изложби в западноевропейските страни. Факт е, че след изложбата на тракийското изкуство в Париж през 2006–2007г., интересът на французите към България се засили чувствително, което се отрази и на броя на техните пътувания към нашата страна. Ето защо, без да се подценяват вътрешните теренни проблеми, може би най-важното на този етап остава пропагандирането и популяризирането на образа на България в чужбина.

ЕЗИКЪТ НА ВИРТУАЛНАТА КАМПАНИЯ „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“

Красимира Колева

Изборът на темата е провокиран от все по-широкото място, което заема в обществената среда новата разновидност на рекламния дискурс – популяризирането на ценности, свързани с материалната и духовната култура, извършвано с богат репертоар от изразни средства, основното сред които е езикът. Комуникативната му функция в глобализиращия се свят разчита на нови стратегии. Предизвикателството е да се намери не само балансът между свое и чуждо, ново и познато, модерно и класика, а и между вече елитарния висок книжовен стил и достъпния масов узус, който все по-често навлиза в полето на субстандарта. Това явление е факт и широка практика в интернет пространството.

Маркетингът в отрасъла *Туризъм* се извършва чрез рекламни кампании, които присъстват и в глобалната мрежа. В този стопански сектор с промоцията на исторически и културни обекти от скоро се занимава браншът, наречен *културен туризъм*.

Коректността към българския езиков стандарт изисква уточнение на това ново и нерегистрирано в българските лексикографски източници съчетание, още повече, че то има употреба на термин. Той е продукт на посттоталитарния език. Калка е на браншовия термин *cultural tourism*, който и в английския език е нов наред с варианта *culture tourism*[1].

За носителя на българския език този синтетичен словообразователен модел е двусмислен. Препозицията на атрибутива не се вмества в лексикалните граници на прилагателното **културен (1)**, дефинирани в лексикографската практика[2]:

1. Който се отнася до постижения в духовния или материалния живот. *Културна история.*
   // Който се отнася до материалното или духовното производство в определен период от време. *Културен пласт*.
2. Който създава и разпространява култура (1). *Културни кадри.*
   // Който е предназначен да разпространява или да създава култура (1). *Културен клуб.*
   // За област в обществения живот, в който се създава култура (1). *Културна сфера.*
3. Който притежава в голяма степен духовна култура; просветен, образован, интелигентен. *Културна страна.*

Този модел подчинително словосъчетание е възможен в българския език за описване на реалии, като *културна революция* и *културен език.*

В най-новия речник на неологизмите в българския език[3] не е регистрирана иновация с този високо фреквентен именен компонент.

Справката за дефиницията на съчетанието *културен туризъм* в специализираната литература на български език, свързана с отрасъла *Туризъм,* показва, че тя също е калкирана от източници на английски език, поради което на български звучи тромаво и неестествено и е лош пример в полето на терминологията: *Културният туризъм може да бъде дефиниран като тази дейност на хората, извършвана по време на посещение на туристическата дестинация и по време на тяхното пътуване извън тяхното място-*

живеене, която им позволява да изследват или да изпитат различния начин на живот на другите хора, който отразява обичаите, религиозните традиции, интелектуалните идеи и културното наследство по такъв начин, че (туристите) да задоволят своите нужди, въжделения и желания[4] (сравни в[5]).

В сайта на Министерството на икономиката, енергетиката и туризма (МИЕТ)[6] се среща разширеното съчетание *културно познавателен туризъм // културно-познавателен туризъм*, чийто некоректен правопис показва не само неустановеност на иновацията в нормативната практика, а и некомпетентност при дефинирането на новите понятия в съвременната динамична пазарна икономика. През 2009 г. МИЕТ организира в Асеновград кръгла маса „Международен Маркетинг на Културния туризъм“ (автентичният правопис е запазен) и декларира, че „Културни**я** туризъм трябва да бъде приоритет номер едно във всички стратегии, планове и в законодателството на България“. Рекламират се *културни маршрути.* Появи се и съчетанието *културно-исторически туризъм*, вероятно като опит за компенсиране на „обтекаемото“ *културен туризъм.*

Очевидно тези нови съчетания, продукт на глобализацията, трябва да се структурират на адекватен български език и да станат ясни, точни и недвусмислени.

Аналитичният строй на СБЕ изисква описателен словообразователен модел (предложна конструкция), за да се разкрие значението, което се има предвид в синтетичния именен модел *културен туризъм* и разширените му варианти.

Възможни са съчетания от типа: *туризъм до културни обекти* или *туризъм, свързан с културната история / културните пластове / културни събития.*

У нас вече седем години във Велико Търново се провежда международно изложение „Културен туризъм“, което широко се рекламира, в т.ч. и чрез интернет.

Обект на анализа тук е езикът на анонса на виртуалната кампания „*Културен туризъм – Велико Търново 2010“*, която има за цел да привлече туроператорите, а чрез мрежата – всички, които посетят този сайт[7]. Обемът е достатъчен, за да се илюстрира нивото на езиковата култура (и на компютърната грамотност) на текстов продукт на държавната и местната администрация, пряко свързана с бранша *Туризъм* (вж. Приложението).

За привличането на туристи до историческите и културните забележителности на една страна не е подходяща наложилата се агресивна реклама на курортите с неизбежното *all inclusive* и със забележката, че *в пакета не са включени екскурзиите*. За да бъде убеден homo viator ‘пътуващият човек’, че си струва да замени удобната и безплатна 3D-TV екскурзия с неповторимото преживяване in vivo, рекламата трябва да е поднесена атрактивно, но да внушава достоверност, да е *информация*, а не любопитно четиво. Цифровите данни за обекта не са гаранция за това. Ясният, достъпен и кратък текст на рекламен език по правилата е най-късият път до потребителя.

Успешната рекламна кампания се основава на комплекс от стъпки, една от които е рекламната стратегия[8]. Тя залага на *ключова мисъл,* убеждаваща хората, че това е търсеният продукт, който да купят.

В рекламата на *VII международно туристическо изложение Културен туризъм – Велико Търново от 14 до 17 Април* (чийто автентичен правопис запазвам) липсва такъв ключов микротекст. Тя е структурирана не като кампания, а по-скоро като хибрид между обява и апел, въпреки че обръщението е въведено едва след първия абзац. На необичайно място (в третия абзац) е афиширано ***мотото*** на изявата – *Велико Търново – балканска столица на културния туризъм.* Непосредствено следва изречението *Престижното отличие бе връчено на официална церемония в Белград, където се проведе 47-мия конгрес на Международната хотелиерска и ресторантьорска асоциация.* Липсата на

пресупозиция поставя понятията *мото* и *отличие* в отношение на контекстови синоними, което очевидно е нелогично.

Внимателният прочит открива редица несъответствия между **семантика** и езикова експликация. Форумите на изложението са наречени веднъж с апелатива *проява*, а по-долу със съчетанието *комплексно събитие*, които не могат да са дори контекстови синоними. *Направления* са назовани трите формата на рекламната кампания: туристическо изложение, кръгла маса и филмов фестивал, вместо да бъдат изброени в **програма** – липсващ тук задължителен дискурсивен структурен елемент. Семантично несъчетаеми са компонентите в предложната конструкция *участие в каталога* вместо *включване* или *място.*

Стилистиката на рекламния текст също не е прецизна. Широко употребяваното терминологично съчетание **кръгла маса** е заменено с *дискусионна програма*, което има различна конотация и вероятно затова е разгърнато в няколко реда с плеонастична фразеология. Скрита тавтология (*За въпроси и уточнения*) има в карето за **контакти** в края, което не е обособено под тази рубрика.

Стилистично несъвместима е употребата на глагол от административния дискурс в главното изречение (*Общинската агенция по туризъм*) *уведомява* с глаголна лексема от художествения стил в модална конструкция *ще могат да се насладят* (*на спектакъла*) в подчиненото допълнително изречение.

Баналната чуждица в последното изречение на третия абзац *Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010* ***се реализира*** *...* може да бъде избегната.

Базовият браншов **термин** *културен туризъм* е употребен два пъти като название на изложението и веднъж като несъгласувано определение на приложението на урбонима Велико Търново – *балканска столица на културния туризъм*. В програмата на кампанията се появяват новите синонимни съчетания *културно-познавателен туризъм*, *културно-познавателни туристически програми*. Три пъти се среща утвърденото в бранша съчетание *културно-историческо наследство*.

Неправилен **словоред**, водещ до двусмислица, има още в началния абзац: *всички граждани и гости на гр. Велико Търново ... ще могат да се насладят на спектакъла “Звук и Светлина“ на 16.04.2010 от 20:00 часа. с фойерверки...* Очевидно релацията е атрибутивна (спектакъл с фойерверки), а не обстоятелствена (да се насладят с фойерверки).

Поради неправилния словоред се губи смисълът в началото на последния абзац, включващ данни за контакти: *Документите за участие следва да бъдат изпращани на: Телефон ....*

Досадна грешка в **съгласуването** на думите по род има при употребата на съюзна връзка за женски род вместо за среден във втория абзац: *… ще се проведе 7-то издание на Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010*, *<u>която</u> се организира ...*

Неправилното съгласуване води и до нарушаване на валентността на глаголите: *проблемите (и възможностите) <u>за</u> развитие, фестивал <u>за</u> филми.*

Граматиката на коментирания текст изобилства от примери за ненормативност. Най-чести са случаите на неправилна брахилогия на определителния член: *в изложбени(те) зали „Рафаел Михайлов“*, *по инициатива на ... Асоциация(та) на българските туроператори и туристически агенции ... и Министерство(то) на икономиката, енергетиката и туризма*, *Основен организатор на проявата е Общинска(та) агенция по туризъм*, *форми на културно-познавателен туризъм*, *Управител на Общинска(та) агенция по туризъм*. Брахилогия на маркерите на категориите *определеност* и *притежание* има във

втория компонент на съчинителното съчетание *неговото съхранение и съвременно(то му) експониране.* Необяснимо е неспазването на Закона за препозиция на индоевропейската енклитика от носители на българския език в примера *на VII МЕЖДУНАРОДНОТО ТУРИСТИЧЕСКО ИЗЛОЖЕНИЕ* вместо коректното *на VII-то ...* Не липсва грешка и при употребата на определителния член за мъжки род: *в Белград, където се проведе 47-мия(т) конгрес.*

Не е спазено едно от основните изисквания при употребата на глаголните форми – те да бъдат само в индикативно сегашно време: *Престижното отличие бе връчено ... в Белград, където се проведе 47-мия конгрес.*

Грешка в употребата на категорията *вид на глагола* води до нарушаване на семантиката при съгласуването на главните части в изречението: *Документите за участие следва да бъдат изпращани* (несвършен вид = многократно действие) вместо коректното *изпратени* (свършен вид = еднократен акт). Този пример е илюстрация за остарялото и неточно модално клише *следва* (вместо *трябва*) *да бъдат*, както и за смесването на неактуални пасивни конструкции от административно-деловия стил, присъщи на тоталитарния език, със средствата на съвременния рекламен дискурс, който използва репертоара на ежедневната високо фреквентна реч. Изкуствено звучащото *Документите ... следва да бъдат изпращани на ...* може да бъде редактирано: *Изпратете документите на* (адрес), който впрочем липсва, а това е неконвенционално; посочени са само факсов номер и електронен адрес, в който не се разчита институция, а това също не е по правилата на официалната кореспонденция.

Некоректност се наблюдава и в **правописа**. Копирането на англоезичната писмена практика е оставило и тук видими следи. Употребата на голяма вместо малка буква при апелативи в заглавието (*Април*), както и в карето за контакти (*Телефон*, *Факс*, *Ел. поща*, Управител) са показателни за чуждото езиково влияние. Еднократно е пропусната голямата буква в началото на изречението *от линка ... можете да изтеглите: …* Не са използвани общоприети съкращения: *20:00 часа*, *град Велико Търново*, *и други.* Липсва дефис в сложните названия, които съдържат топоним или цифри: *изложбени зали „Рафаел Михайлов“ град Велико Търново, Общинска агенция по туризъм Велико Търново, Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010.* Не е прецизен правописът на членуваното числително редно име, записано с арабски цифри и букви *47-мия* (*конгрес*) вместо *47-я(т).*

Непоследователност има в **пунктуацията**. В челото и в началото на третия абзац липсват кавички за означаване на название (*VII МЕЖДУНАРОДНО ТУРИСТИЧЕСКО ИЗЛОЖЕНИЕ „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“*) и на цитат (*„Велико Търново – балканска столица на културния туризъм“ е мотото на 7-то издание ...*). Излишна запетая в главното изречение има в началото на първия абзац: *Общинската агенция по туризъм “Царевград Търнов“, уведомява всички ...* и в петия абзац: *по инициатива на Община Велико Търново, ще бъде учредена ...* Същият пунктуационен знак е пропуснат пред повторна употреба на съюза **и** при изреждане: *… се организира по инициатива на Община Велико Търново, Асоциация на българските туроператори и туристически агенции и Българската хотелиерска и ресторантьорска асоциация и Министерство на икономиката, енергетиката и туризма.* Излишна точка вероятно поради техническа грешка има в първия абзац: *… от 20:00 часа. с фойерверки …*

Оформянето на текста не е по българския стандарт. Абзаците започват на същия ред, както е в англоезичната практика. Освен това на места не са спазени интервалите. Те или лисват, или са по-големи. Не са използвани пълноценно възможностите, които

дава програмата Winword, за да стане текстът по-четивен и по-атрактивен. В челото има недопустим пропуск – датата не е пълна.

Креативността в сложните названия (Общинска агенция по туризъм *“Царевград Търнов“*, спектакъл *“Звук и Светлина“* /като изключим правописната грешка/, филмов фестивал *“На източния бряг на Европа“*) дава надежди, че професионализмът и творческото мислене в туристическия бранш, облечени в езикова форма по правилата, а не в чиновническа униформа, са в основата на успешната рекламна стратегия. Правилата на езиковата култура трябва да са приоритет за промоцията на културата.

ПРИЛОЖЕНИЕ

VII МЕЖДУНАРОДНО ТУРИСТИЧЕСКО ИЗЛОЖЕНИЕ КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ – Велико Търново – от 14 до 17 Април

Общинската агенция по туризъм „Царевград Търнов“, уведомява всички граждани и гости на гр. Велико Търново, че ще могат да се насладят на спектакъла „Звук и Светлина“ на 16.04.2010 от 20:00 часа. с фойерверки (специално за VII МЕЖДУНАРОДНОТО ТУРИСТИЧЕСКО ИЗЛОЖЕНИЕ „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

УВАЖАЕМИ ГОСПОЖИ И ГОСПОДА,

От 14 до 17 април 2010 г. в изложбени зали „Рафаел Михайлов“ град Велико Търново ще се проведе 7-то издание на Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010**,** която се организира по инициатива на Община Велико Търново, Асоциация на българските туроператори и туристически агенции и Българската хотелиерска и ресторантьорска асоциация и Министерство на икономиката, енергетиката и туризма. Основен организатор на проявата е Община агенция по туризъм „Царевград Търнов“.

Велико Търново **–** балканска столица на културния туризъм е *мотото* на 7-то издание на Международното туристическо изложение **„**КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010**.** Престижното отличие бе връчено на официална церемония в Белград, където се проведе 47-мия конгрес на Международната хотелиерска и ресторантьорска асоциация. Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010 се реализира като комплексно събитие в три направления:

Туристическо изложение – възможности за общини и фирми, информационни центрове, неправителствени организации, културни институти и други да представят своя потенциал за развитие на културно-познавателни туристически програми.

Дискусионна програма, включваща презентации и обсъждания по актуални теми, свързани с развитието на културно-историческото наследство, неговото съхранение и съвременно експониране, както и проблемите и възможностите за развитие на разнообразни форми на културно-познавателен туризъм.

Фестивал за филми, популяризиращи българското културно-историческо наследство и туризма под мотото „На източния бряг на Европа“.

По време на 7-то издание на Международното туристическо изложение „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ“ 2010, по инициатива на Община Велико Търново, ще бъде учредена „Асоциация на общини, селища и територии с културно-историческо наследство**“.**

От линка регистрационна форма можете да изтеглите:

- Условия за участие в туристическото изложение и дискусионната програма, както и формуляр за регистрация.
- Условия за участие в каталога

Документите за участие следва да бъдат изпращани на:
Т*елефон*: 062/622 148, Факс: 062/600 768, Ел. поща: ticvt2@gmail.com
За въпроси и уточнения: Калина Калчева, Вероника Христова
Крайният срок за получаване на заявки за участие е **2-ри април 2010 г.**

БЕЛЕЖКИ

[1] **A–Z Index**. – http://en.wikipedia.org
[2] **Речник на българския език.** Т. 8. София, 1995, 355-336.
[3] **Речник на новите думи и значения в българския език**. София, 2001.
[4] **Охридска-Олсон, Р.** Културен туризъм: определение. – http://webcache.googleusercontent.com
[5] http://en.wikipedia.org/Cultural tourism (or culture tourism).
[6] http://www.mee.government.bg
[7] http://www.velikoturnovo.info
[8] http://marketing.silvysdiary.com

THE LANGUAGE OF THE WEB DRIVE *CULTURAL TOURISM*

Krasimira Koleva

Abstract

This article argues that every web-based language product should be made as simple as possible, but not uneducated especially the text advertising. A common ground for web users must be the correct standard language. In addition the new loan translation of the branch term *cultural // culture tourism* in Bulgarian language (*културен туризъм*) is not right.

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВДИ – Вестник древней истории
ВИС – Военно-исторически сборник
ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУ-БФ – Годишник на Софийския университет – Богословски факултет
ГСУ-ИФФ – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ГСУ-ЮФ – Годишник на Софийския университет – Юридически факултет
ЗРВИ – Зборник Радова византолошког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на института за български език
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института по история
ИИМКн – Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИМШ – Известия на Исторически музей – Шумен
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБс – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИ фф СУ – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата

МПр – Македонски преглед
ПСп. – Периодическо списание
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на българското икономическо дружество
СБЛ – Стара българска литература
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. на БАН – Списание на Българската академия на науките
ТКШ – Търновска книжовна школа

AASS – Acta Sanctorum
BAR – British Archaeological Reports
BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
Byz. – Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
EB – Etudes balkaniques
IGBR – Georgi Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae I – V. 1970-1997.
IGCH – An inventory of Greek Coin Hoards. Ed. Margaret Thompson, Oto Mørkhom and Colin M. Kraay, New York 1973.
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
MGH, SS – Monumenta Germaniae historica. Scriptores
NC – Numismatic Chronicle
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
RN – Revue Numismatique
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
TIB – Tabula Imperii Byzantini

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Андрей Шаманаев, доцент д-р, Уральский государственный университет, Екатеринбург, Россия, e-mail: shamanaev@mail.ru

Антон Мохов, доцент д-р, Уральский государственный университет, Екатеринбург, Россия, e-mail: rkb2004@yandex.ru

Атанас Близнаков, професор дикн, Нов български университет, София, e-mail: abliznakov@nbu.bg

Бета Хараланова, гл. асистент, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: beta_h@abv.bg

Бисера Томова, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: bisera.tomova@abv.bg

Бистра Николова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: bistraist@abv.bg

Блага Стойкова, гл. асистент д-р, Тракийски университет, Стара Загора, e-mail: blaga_st@abv.bg

Борис Борисов, доцент д-р, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, e-mail: bdborisov@abv.bg

Валери Йотов, доцент д-р, Регионален исторически музей – Варна, e-mail: yotov_arch@yahoo.com

Васил Гюзелев, академик професор дин, Българска академия на науките, София

Васил Параскевов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: vasilparaskevov@yahoo.com

† Василка Герасимова, професор д-р, Нов български университет, София

Вера Бонева, професор дин, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: vera_boneva@abv.bg

Владимир Ангелов, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: angelov_vlad@yahoo.com

Ганка Рупчева, доцент д-р, София, e-mail: grupcheva@abv.bg

Георги Атанасов, професор дин, Регионален исторически музей – Силистра, e-mail: geoatal@abv.bg

Гергана Илиева, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен

Гергана Георгиева, ас. д-р, Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, e-mail: gergana_ig@yahoo.com

Дамян Дамянов, чл. кор. професор дмн, Съюз на учените в България, София, e-mail: president@usb-bg.org

Даниел Руменов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: penerliev_1970@abv.bg

Димитър Тадаръков, доцент д-р, Университет за национално и световно стопанство, София, e-mail: tourism_unwe@abv.bg

Дочка Владимирова-Аладжова, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: dochka_al@dir.bg

Евгени Велев, д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: evgeni_velev@abv.bg

Евелина Тодорова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, e-mail: evatodorova@mail.bg

Женя Жекова, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: zh_zhekova@yahoo.com

Жоржета Назърска, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: georgeta.nazarska@gmail.com

Зарко Ждраков, доцент д-р, Нов български университет, София, e-mail: zhdrakov@abv.bg

Иван Иванов, доцент д-р, Тракийски университет, Стара Загора, e-mail: ivanov_it@gbg.bg

Иван Йорданов, професор дин, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: jordanov_sh@yahoo.com

Иван Карайотов, професор дин, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: karayotov_iv@yahoo.com

Ивелина Кючукова, БалкаНова ООД, София, e-mail: Ivelina_Kyutchoukova@Balkanova.com

Игор Лазаренко, гл. асистент**,** Регионален исторически музей – Варна, e-mail: lazarenko@mail.bg

Илия Илиев, професор дин, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: ilgil@mail.bg

Ирина Витлянова, д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: ir_ka@gbg.bg

Камен Станев, Пловдив, e-mail: kamen_stratiot@abv.bg

Константин Константинов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: konstantinov_k_t@yahoo.com

Константин Тотев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Велико Търново, e-mail: konstantin_totev@abv.bg

Красимир Кръстев, д-р, Исторически музей – Поморие, e-mail: krusteff77@yahoo.com.au

Красимира Колева, гл. асистент, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: krdkoleva@abv.bg

Лизбет Любенова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: lisbet@abv.bg

Лиляна Симеонова, професор дин, Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, e-mail: liliana_simeonova@hotmail.com

Люба Илиева, гл. асистент д-р, Кирило-Методиевски научен център към БАН, София, e-mail: lyubasum@yahoo.com

Мариана Минкова, Регионален исторически музей – Стара Загора, e-mail: velta_mm@abv.bg

Матей Матеев, архитект доцент д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Милен Пенерлиев, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: penerliev@yahoo.com

Милена Андреева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: museum_volov@abv.bg

Мирослав Тошев, Исторически музей – Омуртаг, e-mail: muzey@abv.bg

Мирослава Доткова, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: md09@abv.bg

Николай Алексеенко, д-р, Национальный заповедник „Херсонес Таврический“, Севастополь, Украйна

Николай Кънев, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: kanev_nikolay@hotmail.com

Олег Александров, гл. асистент д-р, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, e-mail: oleg_alexandrov@abv.bg

Павел Георгиев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: pavel_g@gbg.bg

Павел Стефанов, архимандрит доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: pavel_11@lycos.com

Пламен Бонев, инженер, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: pl.bonev@gmail.com

Росица Ангелова, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: rosi_angelova@abv.bg

Росица Миткова, Археологически музей – Пловдив, e-mail: rosi.mitkova@gmail.com

Сашка Георгиева, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: sashclio@yahoo.com.uk

Светлана Венелинова, гл. асистент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: lihnida_sv@abv.bg

Светлозар Стоянов, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал – Шумен, e-mail: s_v_stoyanov@abv.bg

София Василева, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: sofivass@yahoo.com

Стоян Витлянов, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: stoyan@shu-bg.net

Стоян Танев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Тинка Бозова, Регионален исторически музей – Варна, e-mail: archmuseum@varna-bg.com

Тихомир Тихов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tihov_thr@abv.bg

Тодор Овчаров, доцент д-р, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“

Тодор Тодоров, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: todor_todorov02@yahoo.com

Тони Филипоски, д-р, Институт за национална история, Скопие, Р. Македония, e-mail: toni.filiposki@yahoo.com

Филипос Филипу, д-р, Посолство на Р. Гърция, e-mail: filippos63@yahoo.gr

Христо Трендафилов, професор дфн, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: trendafilovhristo@abv.bg

Христо Харитонов, доцент д-р, Исторически музей – Полски Тръмбеш, e-mail: Haritonov_H@abv.bg

Цветана Чолова, доцент д-р, Нов български университет, София, e-mail: Tcholova@abv.bg

Цветанка Бонева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tsvete_56@abv.bg

ОТТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ

МАТЕРИАЛИ ОТ ВТОРАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ,
АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ
„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ“ – ШУМЕН,
14–16.05.2010 ГОДИНА

●

Българска

Първо издание

●

Формат 60x84/8

Печатни коли 49

●

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“ – Шумен, 2011

●

Предпечатна подготовка и печат: **FABER** (062) 600 650; *www.faber-bg.com*